

॥ सम्पादकोक्तिः ॥

अथेह खलु पञ्चमपठपञ्चिकादयात्मके ऽस्मत्कल्पिते ऐतरेय-
द्वितीयभागे आदित्यतुरध्यायां द्वादशाहविधिः समान्नातः ;
ततोऽध्यायेनैकेन अग्निहोत्रविधिर्बोधितः, प्रसङ्गसङ्गत्यान्ततो ऽत्रैव
व्याहृतिब्रह्मत्वविवेकयोपदिष्टः ; ततः पञ्चभिरध्यायैः प्रधानतो
होत्रहोत्रकगोचरं शस्त्रादिकं वर्णितम् ।

तदेतस्यैतरेयकस्यादितः पञ्चविंशत्यध्यायाः एकाहाहीनसत्र-
लक्षणसर्वविधयागविषया इति पञ्चपञ्चिकात्मक आद्यो यागकाण्डः,
तत एषा पञ्चाध्यायी पठपञ्चिका तु शस्त्रकाण्ड इति सुवचम् ।

इह हि शस्त्रकाण्डे त्रिस्तुविधिप्रकरणे (३३८-३७६ पृ०)
वालखिल्याना मसक्तच्छ्रुतेः, ततः (३८५-४०१ पृ०) कुन्ता-
पादीनां शंसनविधेयावगम्यत एवैषां मन्त्राणा मपि ऋक्संहि-
तान्तर्गतत्वम्, किञ्चास्मदृष्टे ऋक्परिशिष्टे समुपलब्धपाठाना मपि
देवनीयपदाना मेतद्वाङ्मणे प्रपद्य विधानात् (४०७ पृ०) शाखा-
न्तरीयत्व मेवेति । अथ पञ्चैकपदाविधादावपि (३२६ पृ०) एव
मेवास्ति किञ्चिच्चिन्तनीय मिति शम् ॥

कालिकाता ।
संवत् १९५३ ।

सामथमी श्रीसत्यव्रतशर्मा ।
(सम्पादकः)

॥ अथ सङ्केताक्षरसूची ॥

— ० —

अनु० सू० ... अनुपदसूत्रम् ।	जु० ... जुहोत्यादिः ।
आप० श्रौ० आपस्तम्बश्रौतम् ।	ना० वृ० नारायणकृता वृत्तिः ।
आर० आ० आरण्यार्चिकः ।	प० अ०ख०पञ्चिकायाः अ०ख० ।
ऋ० अनु० ऋग्वेदानुक्रमणी ।	पञ्च० सू० ... पञ्चविधसूत्रम् ।
ऋ० प० ... ऋक्परिशिष्टः ।	महा० आ० महानान्तरार्चिकः ।
गी०ध०सू० गीतमधर्मसूत्रम् ।	साङ्ख्या०ब्रा०साङ्ख्यानब्राह्मणम् ।

— ० —

॥ अथ परिच्छेदसूची ॥

— ० —

॥ अथ पञ्चमपञ्चिका ॥

- (२१) अथ प्रथमाध्यायः ... (द्वादशाहे पृष्ठः पडहः) ... १
 तत्र प्रथमः खण्डः (तृतीयाह्निरूपणम्) ... ”
 अथ द्वितीयः खण्डः (”) ... ११
 अथ तृतीयः खण्डः (चतुर्थाह्निरूपणम्) ... १७
 अथ चतुर्थः खण्डः (”) ... २५
 अथ पञ्चमः खण्डः (”) ... ३५

• प्रथमद्वितीयाह्नयोः मन्वादिनिरूपणं मात्स्यतं पूर्वाध्याये ।

(२२) अथ द्वितीयाध्यायः ... (हादशाह एव)	...	४१
तत्र प्रथमः खण्डः (पञ्चमाहनिरूपणम्)	...	४१
अथ द्वितीयः खण्डः (")	...	४८
अथ तृतीयः खण्डः (")	...	५३
अथ चतुर्थः खण्डः (षडाहनिरूपणम्)	...	५७
अथ पञ्चमः खण्डः (")	...	६१
अथ षष्ठः खण्डः (")	...	६३
अथ सप्तमः खण्डः (")	...	६५
अथ अष्टमः खण्डः (")	...	७३
अथ नवमः खण्डः (")	...	७८
अथ दशमः खण्डः (")	...	८५
(२३) अथ तृतीयाध्यायः (हादशाहे छन्दोमस्त्राहः)	...	८१
तत्र प्रथमः खण्डः (सप्तमाहनिरूपणम्)	...	८१
अथ द्वितीयः खण्डः (")	...	१०३
अथ तृतीयः खण्डः (अष्टमाहनिरूपणम्)	...	१०८
अथ चतुर्थः खण्डः (")	...	११६
(२४) अथ चतुर्थाध्यायः (हादशाह एव)	...	१२३
तत्र प्रथमः खण्डः (नवमाहनिरूपणम्)	...	१२३
अथ द्वितीयः खण्डः (छन्दोमशेषः)	...	१३०
अथ तृतीयः खण्डः (दशमाहनिरूपणम्)	...	१३७
अथ चतुर्थः खण्डः (")	...	१४४
अथ पञ्चमः खण्डः (")	...	१४८
अथ षष्ठः खण्डः (")	...	१५३

- (२५) अथ पञ्चमाध्यायः ... (अग्निहोत्रयागः) ... १६३
 तत्र प्रथमः खण्डः (अग्निहोत्रहोत्रम्) ... ”
 अथ द्वितीयः खण्डः (तत्र वैकल्यप्रायश्चित्तम्) १६७
 अथ तृतीयः खण्डः (तत्र भावनाहोमः) ... १७१
 अथ चतुर्थः खण्डः (तत्रानुदितहोमनिन्दादि) १७२
 अथ पञ्चमः खण्डः (तत्रोदितहोमप्रशंसा) १८२
 अथ षष्ठः खण्डः (अग्निहोत्रयागशेषः) ... १८१
 अथ सप्तमः खण्डः (व्याहृतिस्मृष्टिकथा) ... १८५
 अथ अष्टमः खण्डः (ब्रह्मत्वनिर्णयः) ... २०२
 अथ नवमः खण्डः (ब्रह्मणः कर्त्तव्यम्) ... २०६

॥ अथ षष्ठपञ्चिका ॥

- (२६) अथ प्रथमाध्यायः ... (यावन्मुक्त्तुब्रह्मण्योः) ... २१३
 तत्र प्रथमः खण्डः (यावन्मुक्त्तुर्त्तव्यम्) ... ”
 अथ द्वितीयः खण्डः (अभिष्टवगतर्कसङ्घा) २१८
 अथ तृतीयः खण्डः (सुप्रहृष्ट्याग्नीध्रयोः) २२४
 (२७) अथ द्वितीयाध्यायः (मैत्रावरुणादीनाम्) ... २३२
 तत्र प्रथमः खण्डः (होत्रकाणां शस्त्राणि) ... ”
 अथ द्वितीयः खण्डः (अहर्गणेषु स्तोत्रियातुरूपौ) २३७
 अथ तृतीयः खण्डः (आरभणीयाः) ... २३८
 अथ चतुर्थः खण्डः (परिधानीयाः) ... २४२
 अथ पञ्चमः खण्डः (उभयः परिधानीयाः) २४६

- (२८) अथ तृतीयाध्यायः .. (होत्रानिरूपणम्) ... २५६
 तत्र प्रथमः खण्डः (प्रातस्सवने उन्नीयमानसूक्तानि),
 अथ द्वितीयः खण्डः (प्रातस्सवने प्रस्थितयान्याः) २६१
 अथ तृतीयः खण्डः (माध्यन्दिने सवने उन्नीय-
 मानसूक्तम्, प्रस्थितयान्याश्च) ... २६५
 अथ चतुर्थः खण्डः (तृतीयसवने उन्नीयमान-
 सूक्तम्, प्रस्थितयान्याश्च) ... २७०
 अथ पञ्चमः खण्डः (सवनत्रयसाम्यादिकथा) २७७
 अथ षष्ठः खण्डः
 अथ सप्तमः खण्डः } (अग्निष्टोमादिषु होत्रकाणां
 अथ अष्टमः खण्डः } प्रयोगनिर्णयाः) २८०-३००
- (२९) अथ चतुर्थाध्यायः .. (विविधशंसनकथा) ... ३०१
 तत्र प्रथमः खण्डः (अहर्गणेषु माध्यन्दिनीय-
 शस्त्रकृतिः) ... ३०१
 अथ द्वितीयः खण्डः (सम्पातसूक्तविधिः) ३०४
 अथ तृतीयः खण्डः (सम्पातानां विधयः) ३११
 अथ चतुर्थः खण्डः (अहीनसूक्तानि) ... ३१६
 अथ पञ्चमः खण्डः (कदन्तः प्रगाथाः) ... ३२२
 अथ षष्ठः खण्डः (सूक्तप्रतिपदः) ... ३२८
 अथ सप्तमः खण्डः (युक्ति-विमुक्ती) ... ३३२
 अथ अष्टमः खण्डः (गित्यस्वरूपाणि) ... ३३८
 अथ नवमः खण्डः (दूरोहपशंसनम्) ... ३४०
 अथ दशमः खण्डः (भयंसनविचारः) ... ३५२

(३०) अथ पञ्चमाध्यायः ... (शिल्पशंसनादि) ...	३६०
अथ प्रथमः खण्डः (होत्रशिल्पम्) ...	३६०
अथ द्वितीयः खण्डः (भैत्रावरुणशिल्पम्)	३६५
अथ तृतीयः खण्डः (ब्राह्मणाच्छंसिशिल्पम्)	३७२
अथ चतुर्थः खण्डः (अच्छावाकशिल्पम्)	३७४
अथ पञ्चमः खण्डः (विश्वजिति विचारः)	३८१
अथ षष्ठः खण्डः (कुन्तापादिशंसनम्) ...	३८५
अथ सप्तमः खण्डः (ऐतशप्रलापादिशंसनम्)	३८४
अथ अष्टमः खण्डः (देवनीथाख्यायिका) ...	४०२
अथ नवमः खण्डः (तदाख्यायिकाशेषः) ...	४०६
अथ दशमः खण्डः (भूतेच्छदादिशंसनम्)	४१४

॥ अथ याज्ञिकशब्दसूची ॥

शब्दः	पृष्ठा	शब्द	पृष्ठा
अक्षरम् (वकारादि) ...	१८	अग्न्युद्धरणम् ...	१८४
— (षी) ...	१८८	अहानि (ङीषकाः) ...	२५४.
अग्निः (मीडा) ...	२२८	अणुतः ... ८, ५२, ७२, १०६, ११५, १२८	
अग्निहोत्रम् ...	१६५, २००	अणुता ... ८, १६, २८, ५२, ५६, ७२, ८८,	
अग्निहोत्री ...	१६८	१०२, १०७, ११४, १२१, १२८, १३५	
अग्नीम् ...	१८२	अन्वा ...	२८३
अग्नीत्प्रेषणम् ...	२२८	अन्वावाकः ...	२१५,
अग्नेराहुः ...	२८६	२८८, २२५, २४१, २४५, २४८, २५२,	
अग्न्यापेयम् ...	२००	अन्वावाकप्रथमः ...	१८०

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा	
अष्टावाक्यसूत्रम्	१३५, २०८, २८९, २८९	अनर्घोदि	२१६	
अष्टावाक्यीया	...	३०८	अनर्घंसीनानि	६४
अतिशुद्धाः	६८, ६८	अनवत्	१४, १६, ७०, ७४, ७६, ८८, १२८, १२२, १२५
अतिभागतम्	३०५, ३०८	अनाःशेषवापि	१०१
अतिमर्मम्	३००	अन्वः-	...
अतिवादः	३८०, ४०१	अनुज्ञाः	...
अतिग्रहणम्	२५२, ३३०	अनाहार्यः	...
अतिग्रंथाद्यैः	...	२५०	अनाहार्यपक्षः	...
अथर्वशेषवान्	२०३	अभिज्ञम्	...
अधीतरणम्	१०३	अभितटीयः	...
अध्यर्षकारम्	५१	अभितटीयम्	...
अध्यायवान्	५९	अभितक्षवथः	...
अध्यायः	४४, ५६	अभिवत्	...
अध्यर्षः	११५, २८२	अभितवः (पातव्यवधिकः)	...
अध्यर्षप्रत्ययम्	१८८	— (माध्यन्दिनः)	...
अलम्भावर्षादिनि	...	३१०	अभितवनीयाः	...
अलक्षणम्	२५२, ३५८	अभिष्टवत्	...
अनारागंभीः	३००	अध्यावर्षिनः	...
अनिदहम्	८४, १००, १२१, ३११	अमज्जन्दिनराशि	...
अनुकृदाः	२००, २०८	अयानयामम्	...
अनुचरवती	१८०	अईमाश्	...
अनुदिवहोभी	१८१	अईर्षविहातः	...
अनुद्वन्द्वम्	...	१००, २१०	अईदन्वम्	...
अनुद्वयः	२१०, ३०९	अईदीदामर्षी	...
अनुवद्वचारः	...	३२८	अविद्याता	...
अनुवद्वम्	१००	अविद्यातम्	...
अनुवद्वानः	१४८	अविद्यातम्	...
अनुवद्वम्	४	अविद्याता	...

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अत्र	...	आभयैषम्	१८६, २०३
अत्रवत्	...	आनुष्टुभम्	२८
अद्याभिधानी	४१०	आनुष्यम्	६८
अद्याचलादिशः	१००	आरम्भकीया	२४०, २०३, २२४
असमाधी	२५४, ४१६	आरम्भकीयानि	५८५
असम्भ्रितः	२२२	आर्त्तिः	१८६, २०८
असौमल्लतायम्	१०२	आर्त्तिञ्चम्	२२६, ४०५
अचरुचःशस्यम्	२१४, २२१	आर्भङ्गः	१०६
अचरुणः	२२०, २५१	— (यवमानः)	२०२
अहीनः	२४८, २०२, २३०, १२४	आर्भङ्गम्	१८, ०६, १२०, १३४
अहीनकर्म	३२६	आर्भङ्गलम्	२०२, २०६
अहीनगताः	३२६	आवपनीयानि	३१५
अहीनपरिधानीयाः	६३६	आवापम्	२१४
अहीनसन्निधिः	२०१, २०२	आश्रितम्	१६५
अहीनशुक्तानि	२४८, २०३, २०८, २१०, ३११	आश्रनस्यम्	४१६
अहीनशुक्तानाम्	२४८	आश्रनस्थाः	४१६
अहीनस्थः	२८५	आश्रवनीयः	१८६, २१०
आधीभः	२१५	आश्रवनीयाः	२५०
आधीधवारः	२२८	आश्रावः	१५३
आधीधीयः	१८६, २१०	इष्टमद्यमयज्ञाः	२१५
आधीधीया	२८२, २८५	इन्द्रवायाः	३८०, ३८६
आनीयम् (मातृश्रवणम्)	२३५	उक्थम्	२८२
आपद्यम्	२००	उक्थसंज्ञः	२८८
आजिग्राहिन्वाः	३८०, ४००	उक्थानि	४१६
आज्यमलके	२०६	उक्थिन्यः	२००, २८२
आज्यम्	५, २८, १११, १२६, २८२	उक्ताः	२२६
आदानः	२२, ४०, ६८, ११२, १२०		

शब्द	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
उदानयनम् ...	२२८	अविजः (१६) ...	२१५, २२६
उदितहोमी ...	१८१	अपभवनम् ...	३१८
उदगाता ...	२१५		
उद्गाहप्रैषाः ...	२८०	एकपदा ...	२४१, ३४२
उदगातणाम् ...	२८६	एकप्रैषाः ...	२८३
उद्गीय. ...	१४६	एकातिथिः ...	१८०, १८८
उद्गीयम् ...	१८८, २०३	एकानरिताः ...	२६८
उद्गीयमानम् ...	२१६, २०१	एकाङ्गः ...	२५१, २०२, ३५८
उद्गीयमानानि ...	२५०	एवयामरुन् ...	३०५, ४१८
उद्गीया ...	२१५		
उपरिष्ठादायतना ...	२६४	एकाङ्किकम् ...	१५२
उपरिष्ठादुदुक्कः ...	१६	एकाङ्किकाः ...	२४८, २२६, २८०
उपविभोकम् ...	३३६	ऐतग्रमलापः ...	२८०, २८६, ३८८
उपाय ...	२९८	ऐन्दः (यद्यः) ...	२५८, २६२, २६०
उपाकृतः ...	२०४	— (उपकृतिः) ...	४१८
उपावच्छटा ...	१६८	ऐन्द्रम् (ऐकाङ्किकम्) ...	२५०
उभयः ...	२४०, २५०, २३६	— (दुग्धम्) ...	१६५
		— (भाष्यन्दिनसवनम्) ...	२६०
ऊनातिरिक्तम् ...	२८	— (उपम) ...	२६९
ऊर्ध्ववत्सम् ...	१२०	— (शक्यम्) ...	२६३
		ऐन्द्राः ...	२८८
ऊर्ध्ववत्सौ ...	५८	ऐन्द्राप्रं (शक्यम्) ...	२६५
ऊर्ध्वपरिमिटः (यद्यः) ...	२८३	ऐन्द्राधि ...	२८२
ऊर्ध्ववानम ...	३४३	ऐन्द्रावाहंस्पत्यम् ...	२८८, ४१८, ४१८, ४२०
ऊर्ध्वयग ...	१०५	एन्द्रावाहंस्पत्या ...	४१८, ४२०
ऊर्ध्विहार ...	३६८	ऐन्द्राभैर्वं (शक्यम्) ...	२०३
ऊर्ध्वीयम् ...	२०३	ऐन्द्राभैव्यः ...	२०१
ऊर्ध्वप्रैषाः ...	५८	ऐन्द्रावत्सम् ...	२८८

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
दिनादखण्डम् (ऐकादिकम्)	२५०	सेतिवत्	१२६, १३२, १३३
दिन्द्रवदधी	२५८	स्त्रिवत्कानि	३४०, ३५६
दिन्द्रामैषवम्	२८६	खैलिकम्	२५२
दिन्द्रा (चावखिल्या)	२५०		
धि	१६८	गतवत्	१२६, १३२
धोकवत्	१२०	गतामयनमूलस	२५१
धीकस्यारी	३०४, ३३१	गाया	१८०
धीदुन्वरी	१५०	जायवद्वतीयसवनः	१०६, १२६, १२२, १२५, १२६
धीशिकम्	७	वायवम्	२५८
धिः	३२४	गा.सैमकम्	१३
कवलाः (प्रयायाः)	३०३, ३२४	गा.सैपत्य	१८६, २१०
कवायभीयम्	६८	गृहम्	२५८
करिष्यत्	३८, ६४	गृहपति.	२८२
कवयः	३२१	वह. (लघ.)	१३०
कारण्या	३८०, ३८१	वावन्द	२१४, २१६, २१७
कनापम्	३८०	वावसोतीया	२३०
कनापाभ्याः	३८०	वावाथः	२१५
कवैत्	४५, १११	वगुश्चराभास'	२६६, २६०
कतम	४, १६	वगुविम (लीम)	६६
कलकम्	१०२	वगुविमम् (चद.)	२१०
कलकवामी	८३	वगुविजाहः	२१६
किलकम्	४६१	वगुवितार'	१२७, १५०
किलकगुलानि	२३६	वैवादिम (लीम)	१००
कौलकनामिनामदमम्	१००	वमर्गःप्रदम्	२०३
कूदक.	३१०	वगुवोधादि	२००

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
कन्दोदपत्न्यम्	... १८८	दक्षिणा	... २२८, ४०८
कन्दोगाः	... १३	दशं पूर्णमासी	... २००
कन्दीमः	... ८८, १६८	द्यूरापम्	... ३५८
कगप्रातस्मवनः	... २८	दशचम्	... ३२२
कस्यप्रासाहा	... २०८, २०८	दशिनी	... ११८
कनकलाः	... २८०, २८२	दाघायण्यज्ञः	... २००
कागतम्	... ४, २८, ३४, ३८, ८८, ११८, १२३, १८२, २१०, २०५, २०८	दाधिकी	... ४१०
कातवत्	... २८, २४, २८, ८८, १०८, १००	दिशालुभयः	... २८०, ३८२
कातवेदसं (मृतम्)	१६, १२१, ११५	दीक्षिताः	... २४३
कानवेदसा	... १२१, ११५	दूरीक्यम्	... २४०, ३४८, ३५०
कौर्त्तौषि	... १८०	दिवचिवम्	... ५०
कार्त्तौषिवनिकः	... २०६	दिवनीयः	... ३८०, ४०३, ४११
कौर्त्तौषिताः	... २५८	दिवपवित्रम्	... ४१०
कौर्त्तौषिवनम्	... २०३, २८२, २८८	दिवशित्वाभि	... २८१
कौर्त्तौषिः (श्रीमः)	... ६०	द्यावापृथिवीयम्	... १०५, १२०, १२४
कौर्त्तौषिः (स्त्रीमः)	... ४२	— (दुग्धम्)	... १६५
कौर्त्तौषि	... १३४, १३५	द्विपदाः	... १०६, १२४
कौर्त्तौषि	... ८, १०, १४, ००	द्विद्वृतवत्	... १११
कौर्त्तौषि	... २८६	द्विपदः (द्वयः)	... २१८
कौर्त्तौषि	... १११, १२६, १२०	द्विप्री	... १११
कौर्त्तौषि	... ११३, ११८, २६०	द्विपृक्तः	... २०८
कौर्त्तौषि	... १८	द्विपृक्तः	... २०३

• यद्यप्यमरकृद्दीपु सर्वेष्वेवादर्शेषु रक्तकंपु एव भवति धातुः, परं तेषुः शान्ति लिपिकर-
प्रमादप्रवादात् इत्युक्तम् ; "जिप्यमरकृद्दीपु रक्तकम्" - इत्येवम्याडेनेनेह भवितव्य मिति
सुधीभिराकम्भीयम् ।

शब्द	पृष्ठा	शब्द	पृष्ठा
पुरोसगध्यायः ...	६८०	पुवरः ...	६८०
पृष्ठा. (षडङ्ग)	१३८	पुवङ्किकाः ...	६८०, २६६
पी ...	६८४	पुवतादृतिः ...	६८०
पीता ...	२१५, २८३	प्रशास्ता ...	२१०, २८०
पीथनैदारौ ...	२८५	— (नीवावरण) ...	२००, २८०
पीथीया ...	२८२	प्रसर्पणम् ...	१७१
पीथम् ...	१६५	पुस्ताव. ...	१७६
प्र ...	२८३	पुस्तीता ...	२१०, २१५
प्रत्तमं (प्रक्षम्)	०, २१	पुस्थितयान्या. ...	६१, २६३, २६८, २०६
	४६, ७०, ८०, १११, १२६,	पुस्थितसीमा. ...	२६३, २६८
प्रकृतिपूर्वम् ...	२५१	पूजापत्रम् ...	२२१
प्रनादा (कवना)	३०३, ३२४	पूष (हीता)	२५४
प्रयाङ्गम ...	२८८-३८२	पूषा (१०)	२२२
प्रजापतेस्तत्त्व.	१५८, १५८	— ...	१६४, २८६
प्रणवः ...	३४१	पूतराहुतय ...	१००
प्रथेता ...	२४०	पूतवृषवनम् ...	२५८
प्रथेतामती ...	२४०	पूतरतुवाकः ...	२०४
प्रतिवर ...	११५	पूतररुचवगिरय.	२०६
प्रतिज्ञानम् ...	४०५	प्रैषः ...	२८३, २८४, २८६
प्रतिपद (चारम्भषीया)	३०३	प्रैषकर्षा ...	२८६
प्रतिषण्णता ...	२१५	प्रैषसगामाद्य ...	२८१
प्रतिराध. ...	६८०, ४०१	प्रैषाध्यायः ...	२८३, २८०
प्रतिष्ठा (एकाङ्ग)	२५१, २५२	प्रैषसूक्तम् ...	२८१, २८०
प्रतिष्ठितपदम् ...	२२		
प्रतिष्ठर्षा ...	२१५	वह ...	२५०
प्रतिष्ठातः ...	१४७	वहिनैदि ...	२१६
प्रत्युत्थानम् ...	१०९	वहूयः ...	११, २०८
प्रत्युत्थानम् ...	३८	वहभिव्याडयम् ...	१६

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
पार्श्वतम् ...	४६, ७२, १२०	महद्वत् ...	१११, ११२, ११३, १२०
— (अक्षः) ...	१८५	महावदाः ...	२०९
पार्श्वस्थम् ...	१६५	महानाथः ...	४६ ३७५
पृथ्वी योनिः ...	११५	महाबालभिद्	३४२ ३४४, ३६८
पृथ्व्युष्ठम् ...	१०१, १२६	महाव्रतम् ...	३१०, ३४५
व ...	२८३	महावृत्तम् ...	३५०
व्रजणत् ...	३१६	महासोमनि ...	३१५
व्रजत्वम् ...	१६६, २०६	माध्यन्दिनम् ...	२६७
व्रजा ...	२१०, २१५	माध्यन्दिनीयशस्त्रकृतिः ...	३०१
व्रजाणः ...	२०४	मात्रन्दिनः ...	२७३
व्रजोद्यत् ...	१५८, १६०	भानुवशित्वम् ...	३६१
व्राज्याचार्यसिद्धम् ...	२३४, २०६	मावतः ...	३०६
व्राज्याचार्यसिद्धम् ...	२६२	मावतम् ...	३६, १००, १२५, १६५
व्राज्याचार्यसिद्धी ...	२१५, २३४, २४०, २४३, २५०, २५२, २६२, २७०, २८५, २८६	माहानाममानि ...	३४३
मावनादीयः ...	१०३	मुख्यलिङ्गः ...	२४८
भिवक्त ...	२०६	मुख्यप्रकृतिः ...	२५१
भूतेश्वरः ...	३८०, ४१६	मैत्रम् ...	१६५
मदत् ...	७०, ५४	मैत्रावरुणः ...	२४५, २४३, २४०, २४३, २४८, २५२, २५०, २८८
मदतीः ...	२५०, २६६, २०१	मैत्रावरुणशस्त्रम्	२४४, २४६, २०६
मध्यायतना ...	२६४	मैत्रावरुणशस्त्रम्	२६२
मन्ः (यावस्तुत्) ...	२२१	यजुष्यः ...	१७८
मन्त्रतीयः ...	८, ६	यज्ञः ...	२०३
मन्त्रवीथम् ...	७१, २८२	यज्ञगाथा ...	१८३, १८३, १८५, १८६; १६२, १६४, २१८
— (मन्त्रम्) ...	११२, १२०	यज्ञवेश्मम् ...	२३३
मन्त्रवीथिनिष्ठीयः ...	२०६	यथावत्तम् ...	२८०

शब्द	पृष्ठा	शब्द	पृष्ठा
याज्या	२५६	लीलाः	१६०
— (अन्तावाक्यस्य)	२६४, २६६, १०५	वासः	२२५
— (आदौष्यस्य)	२६४, २६६, २०५	वपुष्मत्	५६
— (नेष्टुः)	२६४, २६८, २०५	वर्णाः	१६८
— (पीतु)	२६९, २६८, २०४, २०५	वर्त्तनिः	२०४
— (ब्राह्मणाच्छंसिनः)	२६३, २६८	वर्तन्वो	२०४
— (मैत्रावरुणस्य)	२६३, २६८	वर्षिष्ठः	२२०
— (हीतु)	२०, २६३, २६८	वपट्कर्त्तारः	२८०
शुक्लवती	३३०	वहराविशी	५६
शुक्तिः	३३३	वज्रिवत्	३०६
शोषा (निष्ठा)	२२६	वाक् (सुब्रह्मण्या)	१२२५
रतवत्	४	वाचःकूटः	३४१, ३४४
रघुनारपृष्ठम्	१०२	वाचयनः	२०५
रघुनारस्य शोभिः	१०२, १२६	वाचीहृत्पम्	३८
रघवत्	६६	वाद्यम्	१८०
राजा	२३५	वायव्यम्	१६५
रायनारम्	१०२	वारुणम्	१६५
रायनाराशि	६	वालखिल्याः ३४१, ३४२, ३५०, ३६०, ४१६	
रायनारी (राशिः)	१८५	वाशिता	३११
रूपसम्बला	२५०, २६६, २०१	वासिष्ठः	२०४
रितः	२२८	वासिष्ठम्	३२०
रिवान्	०२	विकृतानि	२६८
रैभ्यः	३८०, ३६०	विकृतिः	२६६
रैषतम्	६८, ६६	विचूद्राः	४४
रीहितम्	६२	विच्छन्दाः	२८, ३८
रीद्रम्	१६५	विपर्यासः	३००
		विशुक्तिः	२१३

शब्दः	पृष्ठा	शब्द	पृष्ठा
विराजः ...	२१४	मैथामिचम् ...	३१८, ३२१
विरिफितम् ...	२८	मैखवम् ...	१६५
विवक्षः ...	२४३	व्यतिमर्गम् ...	२४३
विन्द्रजित् ...	३१०, ३००, २८२	व्यन्तारक्षणम् ...	२५१
विपमाः ...	२०८	व्याहनस्या ...	४१०
विप्रविद्या ...	२१५	व्याह्रावः ...	३२०
विप्रवत् ...	३१०	व्याघ्रतयः ...	२०१
विश्वकाष्ठः ...	२८०		
विश्वरथम् ...	३६६	शक्षम् ...	२०६
विश्वारः ...	३४३, ३४४	शक्षम् ...	२५३
विद्यताः ...	३५०, ३६०	शकरम् ...	४३, ५०
वीर्यम् (विद्रुम्)	२८४	शान्ताभि ...	३२५
वृधन्वत् ...	५२, १२१	शिल्पलम् ...	३४३
वृधन्वत् ..	५२	शिल्पम् (ब्राह्मणार्कसिनः)	३८३
वृषल्लती ...	२५०, २६६, २७१	— (मीमांसकणस्य) ...	३६०
वृषा (वृषीत्)	२२६	— (वृषीत्)	३६१
वृषाकपिः ...	३०२, ४१६	शिल्पानि (चत्वारि)	२६८, ४१६
वेदाः ...	१६०	शृङ्गवत् ...	२८
वैमदम् ...	२८	शृङ्गवती ...	२०५
वैमदी ...	३१४	शृङ्गाणि ...	१६०
वैशाखम् ...	१८	शृङ्गियम् ...	२०२
वैश्वलम् ...	५	शृङ्गिवत् ...	११५, १२६, १५४
वैश्वदेवम् ...	२८२,	शृङ्गवोद्या ...	३३१
	३५, ३८, ००, १२१, १३५, २६२	शृङ्गाक्षीमः ...	१०१
— (कक्षीयवम्) ...	१६५	श्रुयमाणदेवता	२८०
— (वृषीयस्रवणम्) ...	२३६		
— (वृधम्)	१६५	शङ्खक्षीमियाः ...	३०३, ३०८
वैश्वदेवामिमाक्षी	२०६	शोभशक्तलम् ...	१६५

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
संज्ञासूत्रम् ...	३५४, ४१८	— (भैलावदृषण) ...	३१३
संस्कारः ...	३८९	— (वसिष्ठस्य) ...	३०८
संख्या ...	१९८	— (वामदेवस्य) ...	३०६
सम्ज्ञानम् ...	६८	— (विश्वामित्रस्य) ...	३००
सम्यक्त्वं ...	१२५, १२६, १३२	सम्पाद्यमानदेवता ...	३८०
सचपरिवेषणम् ...	८१	सम्पारिण्यः ...	२४१
सचम् ...	२१४	सर्वरात्री ...	१४५, १४६
सवायष्यम् ...	४३०	सर्वचरः ...	९१४
सवासोद्दीयम् ...	३५८	सर्वभ्यापद ...	१८८, २०८
सन्निधि ...	६८	सर्वनकल्पतम् ...	२३०
सन्धानम् ...	२०१	सवनीयप्रैवाः ...	२८३
सप्तसदम् ...	६९	सहचरपि ...	८०, ३०६
सप्तदश ...	३४०	सहस्रतमी ...	९८६
सप्तर्षिजः ...	२६०	सहस्रम् ...	९८६
सप्तसत ...	२५९	सामप्रगाथः ...	१०२, ११५, १२८
सप्तसुवचनम् ...	९५९	सायमाहुतयः ...	१००
सप्तसाधुपितः ...	१५१	सार्परात्रानि ...	१४५
सप्तयाविधितः ...	१५१	सावित्रम् १४, ५५, १०५, १२०, १२४, १६५	
सप्तयास्त्रमिधितः ...	१५१	सिमा ...	५१
सप्ताः ...	२०८	सिवासवः ...	२४३
सप्तानोदकम् ...	१२५, १२८, १३६	सुकीर्तिः ...	३०२
सष्टम् ...	३१८	सुतः ...	३०२
सष्टदाः ...	२०८	सुतवती ...	२५०, २६६, २०१
सम्पातवृत्तानि ...	३०६	सुतद्वयः ...	२१५
— (अष्टावाकस्य) ...	२१३	सुतद्वयः ...	२२५, २२६, २२८
— (नीधसः) ...	३०८	सुतद्वयः ...	२१६
— (माद्वयार्कसिनः) ...	२१३	सुतप्रतिपदः ...	२२५, २२८
— (भरद्वाजस्य) ...	२०८	सुतम् (यजमानः) ...	२६०

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
मूलावचनम्	२५९	हववत्	२८
मूलात्ताः	२५४	हवियंजसंस्थाः	२००
सोमपीथः	२५२	हवियंजाः	२००
सोमामथी	२००	हविमत्	३६
सोपचंम्	३५१	हो	२८३
सोम्यम्	१६५	होता	२२५, २६९, २०३, २०९, २८३
सोभम्	२५१	होचकमन्त्राणि	२५०
सोभियः	२३०, ३५५	होचकाः	२३३, २४०, २४८, २०९, २८५
सोभियानुदपी	१८८, २८९	होचकी	२८५
स्तोममगाः	२०४	हीना	२१५, २९०, २००,
स्तोमवृत्तिनियमः	२५२		२०८, २८२, २८२, २८४, २५६
स्वयंम्	२१९	होचामंसिनः	२८६, २२५
स्वयंन्	१२८	होच्छिनी	२४४, २६८
हंसवती	३४९	होचम्	१९९, २०९
		होचामगाः	१९९

मानस (यद्) * १४१ (पद निद निद्वै १५ पृ० १० पङ्क्तानन्तरं निवेद्यम्)

योः ... १४० (पद निद निद्वै १५ पृ० १२ पङ्क्तानन्तरं निवेद्यम्)

• एष वेदेनाथे पठते खण्डे सुव्यक्तः—“ते वा यद् मग्द्वल”-इत्यादिना (१५३, १५० पृ०) ।
उद्घाटनेयं मानसं स्तोमं तु विद्वित्ते नैवं सामन्नाश्रये—“मन्त्राः प्रपद्य एवं राश्या अभिः
स्तुवन्ति—” मनसोपावर्त्तयति, मनसा हिद्वरीति, मनसा प्रस्तौति, मनसोद्गायति,
मनसा प्रतिहरति, मनसा निधनं सुपयस्यसमाप्तस्य समाप्ते”-इति ता० भा० ४९९ ।
मानसस्य दग्धमाहाङ्गताधिकरणं च योगांसादर्शने द्रष्टव्यम् (जे० सू० १० च० ६ पा०
२४-३४ सू० १३ अधि०) । उद्घृतं च तत् तै० सं० ०, ५१ भाष्ये (प० सो० सु० ३२२ पृ०) ।
“इतरैः स्तोमैर्वाचिकी मृतिः कियते, “ताभिः” सांप्रदायीभिरत्र मानसद्वयं प्रवर्त्तमान-
ताम् मनसा मृतिं कर्तुः”-इति च ता० भा० उपेय (२९० पृ०) ॥

॥ अथेहालोच्यखानसूची ॥

पं०	पं०	पं०	पं०	पं०	पं०	पं०	पं०	पं०	पं०
२	७	१०	२	७०	१५	८२	३	८६	१
८१	१२	१३०	२	१४४	१०	१४४	१८	१४८	१
१०१	१३	१०८	१२	१८२	१०	१८१	३	१८१	८
१८५	११	१८६	६	१८६	८	१८०	३	२०९	१
२०२	१०	२००	३	२१३	६	२१९	१३	२१८	४
२४०	१	२५६	१०	२००	५	२८८	४	३०४	११
२०६	४	२१०	१६	३१०	१८	२२३	११	३२३	१८
२१२	५	३३२	१०	२२८	१६	२४९	१५	२४९	१८
२४५	१	३४०	१२	२५१	९४	२४२	१४	३५८	१६
३६१	८	२६२	१	३६४	१	३८०	१४	३८४	८
४०१	२०	४०२	२	४०२	१४	४०२	१०	४०६	८
४१०	२१	४							

॥ शुद्धिपत्रम् ॥

अपहम्	यद्म्	५०	५०
आहननं	आहनस्यं	४१६	१८
उतेमाशु	उते माशु	४०७	१०
तदेषाभियज्ञगाथा	तदेषाभि यज्ञगाथा	१८३	३, ८
“	“	१८६	८
“	“	१८२	१४
नेतसन्न विचे०	नेत सन्नविचे०	४०७	५, ६
पते	ऽप ते	१५४	१७
“	“	१६०	११
पत्वा	पत्त्वा	४०७	१०
वह्वरासिवगी	वह्वराविणी	५७	१२
शिशिरं	शिशिरं	२८६	६
सूक्तानुवन	सूक्तानुवचन	२५८	८

अथेहापराण्यमेव मकिञ्चिकराण्यशब्दानि पदानि स्युः, तानि
त्वादर्शं मनपेक्षैव मतिमद्भिरनायासशोभ्यानीति शम् ॥

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ पञ्चमपञ्चिका ॥

(११)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ विश्वे वै देवा देवतास्तृतीय महर्वहन्ति
सप्तदश सोमो वैरूपं सामं जगती ऋन्दो यथादेवत
मेनेन यथास्तोमं यथासामं यथाऋन्दसं राक्षोति य
एवं वेदं यद्वै समानोदकं * तत्तृतीयस्याङ्गो रूपं
यदश्ववद्यदन्तवद्यत्पुनरावृत्तं यत्पुनर्निवृत्तं यद्रत-
वद्यत्पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्यदन्तरूपं यदुत्तमे पदे देवता
निश्च्यते यदसौ लोको ऽभ्युदितो यद्वैरूपं यज्जागतं
यत् कृतं मेतानि वै तृतीयस्याङ्गो रूपाणि युक्त्वा हि
देवहूतमां अश्रवां अग्ने † रथीरिवेति तृतीयस्याङ्ग
आज्यं भवति देवा वै तृतीयेनाङ्गा स्वर्गं लोक मायं-
स्तानसुरा रक्षांस्त्रिन्वारयन्तं ते विरूपा भवत विरूपा

* 'समानोदकं' घ, ङ ।

† 'तमां अशां अश्रं' क, 'तमां अशां अश्रं' ख, 'तमांऽ अशां अश्रं' ग, 'तमांऽ
अशांऽ अश्रं' घ, 'तमां अशांऽ अश्रं' ङ । 'तमांऽ अशांऽ' उ ।

भवतेति भवन्त आर्यंस्ते यद्विरूपा भवतं विरूपा भव-
 तेति भवन्त आर्यंस्तद्वैरूपं सामाभवत्तद्वैरूपस्य वैरूपत्वं
 विरूपः पाप्मना भूत्वा पाप्मान मप हते य एव वेद'
 तान् ह स्मान्वेवागच्छन्ति' स मेव सृज्यन्ते' तानश्वा
 भूत्वा पक्षिरपाव्रत' यदश्वा भूत्वा पक्षिरपाव्रत तद-
 श्वाना मश्वत्वं मश्रुते यद्यत्कामयते य एव वेद'
 तस्मादश्वः पशूनां जविष्ठस्तस्मादश्वः प्रत्यङ् पदा
 हिनस्त्यप पाप्मानं हते य एव वेद' तस्मादेतदश्व-
 वदाज्यं भवति' तृतीये ऽहनि तृतीयस्याज्ञो रूपं'
 वायवायाहि वीतये वायो याहि शिवा दिव इन्द्रश्च
 वायवेषां सुतानां मा मित्रे वरुणे वय मग्निना-
 वेह गच्छत मायाह्यद्रिभिः सुतं सजूर्विश्वेभिर्देवेभि-
 रुत नः प्रिया प्रियास्त्रित्वाष्णिहं प्रउगं समानो-
 दकं * तृतीये ऽहनि तृतीयस्याज्ञो रूपं' तं त
 मिद्राधसे महे वय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्व-
 तीयस्य प्रतिपदनुचरौ' निवृत्तवत् त्रिवृत्तृतीये
 ऽहनि तृतीयस्याज्ञो रूपं' मिन्द्र नेदीय एदिहीत्य-
 च्युतः प्रगाथः' प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मण-
 स्पत्यो' निवृत्तवांस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याज्ञो रूपं'

मग्निर्नेता' त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यपं इति'
 धाय्या अच्युता' न किः सुदासो रथं' पर्यासनरीरमः
 दिति' मरुत्वतीयः प्रगाथः पर्यस्तवांस्तृतीये ऽहनि
 तृतीयस्याङ्गो रूपं' त्रयंमा मनुषो देवतातेति सूक्तं'
 त्रिवचृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपं' यद् याव इन्द्र
 ते शतं' यदिन्द्र यावतस्त्व मिति' वैरूपं पृष्ठं भवति'
 राघन्तरे ऽहनि तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपं' यद्वा-
 वानेति धाय्याच्युताभि त्वा शूरं नोनुम इति' रथ-
 न्तरख योनि अनु निवर्त्तयति' राघन्तरं ह्येतदह-
 रायातने' नेन्द्र त्रिधातु शरण मिति सामप्रगाथ'
 स्त्रिवांस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपं' त्व मू पु
 वाजिनं देवजुत मिति तार्क्षी ऽचुवतः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

भिन्नान्याहुर्देवतास्तोमसामच्छब्दांस्यद्भस्तस्य तस्यापि पञ्चाम् ।
 विद्वाक्पादुत्तरं स्यात् समानं स्वास्त्वांस्तोकान्त्रिकीणेष्वहस्म ॥
 सिद्धानि शस्त्राणि पदेव हीत्रास्थान्येन सूक्तप्रयोगे तृचाय ।
 मरुत्वतीये प्रतिपत्-तृषी च धाय्याः प्रगाथाय तथैव सूक्तम् ॥
 निम्नोक्तस्य स्तोत्रियः पृष्ठोक्तियोर्निस्थाने ह-ह-सामप्रगाथः ।
 तार्क्षीत् सूक्तात् पूर्वं मन्ये तु नित्ये स्वात् स्वात् सूक्ताज्जातवेदस्य मन्यत् ॥
 छन्दोगानां वैश्वदेवात् पुरस्तादाथाष्टोमाहभुमूक्तानि चैव ॥
 राघन्तर मयुग्मं स्याद् हहत्सामेतरद्भवेत् ।
 वैष्णवादि द्वितीयं स्यात् तृतीयादिष्वनुकृमात् ॥

अधेन्द्रपूर्वो निहवः प्रगाथो धाय्याश्च तार्थ्यं च समान भङ्गाम् ।
स्वात् स्वात् तथा जातवेदस्य मयां छन्दोम आद्यस्त्राहकसृतीयः ॥

अथ द्वादशाहान्तर्गतस्य नवरात्रस्य तृतीय महर्निरूपयति—
“विश्वे वै देवा देवतासृतीय महर्वहन्ति, सप्तदश स्तोमी वैरूपं
साम जगतीच्छन्दः”—इति । देवतासु मध्ये विश्वे देवाः, स्तोमानां
मध्ये सप्तदशः, सान्नां मध्ये वैरूपं, छन्दसां मध्ये जगती, तान्ये-
तानि तृतीयस्याहो निर्वाहकाणि । यद्यपि पृष्ठे पडहे प्रथम-
तृतीयपञ्चमान्यहानि राधन्तराणि, द्वितीयचतुर्थपडान्यहानि
वार्हतानि ; तथापि रथन्तर-सहस्रामसम्बन्धः साधारणो वैरूपादि-
सामसम्बन्धो विशेषसृतीयेऽहनि ; सत्यपि हि रथन्तरपृष्ठे वैरूपं
साम द्वितीयत्वेन प्रयुज्यते, अतो वैरूपस्यैतस्मिन्नहनि असाधार-
णत्वान्निर्वाहकत्व सुच्यते ॥ वेदनं प्रथंसति—“यथादेवत मेनेन
यथास्तोमं यथासाम यथाच्छन्दसं राधोति य एवं वेद”—इति ।
उक्तदेवतादीनां वेदिता एतान्यतिक्रम्य तत्रसादेन समृद्धी
भवति ॥

एतस्याहः सम्बन्धिषु मन्त्रेषु पूर्ववलिङ्गानि निरूपयति—
“यद्वै समानोदकं तत्र तृतीयस्याहो रूपं, यदश्ववददन्तवद्यत्
पुनराहृतं यत् पुनर्निवृत्तं यद्रतवद्यत् पर्यस्तवद्यत् त्रिवददन्त-
रूपं, यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते, यदसौ लोकोऽभ्युदितो यद्वै-
रूपं यज्जागतं यत् कृत मेतानि वै तृतीयस्याहो रूपाणि”—
इति । उदकं: समाप्तिः, समान उदकं: तुल्या समाप्तिर्यस्य मन्त्र-
भागस्य तत् ‘समानोदकम्’ ; तादृशं यदेवास्ति, तत् तृतीय-
स्याहो ‘रूपं’ निरूपकम्, निद्र मित्यर्थः । अश्वगद्दोषेतम् ‘अश्व-
वत्’ ; अन्तगद्दोषेतम् ‘अन्तपत्’ ; पठितस्यैव पुनः पाठः ‘पुन-

राहत्तम्'; पुनरपि नितरां 'नृत्तं' नर्त्तनं 'पुनर्निनृत्तं', स्वरविशेषे-
णाक्षराणां पुनःपुनरावर्त्तनेन वा नर्त्तनसादृश्यम् । पुनराहत्तं
पठितस्यैव पादस्याहत्तिः, अत्र तु स्वराक्षरमात्रस्येति विशेषः ।
'रन्तवत्'-इति- धात्वर्थमात्रं मत्र विवक्ष्यते । 'पर्यस्तवत्'-इति
पर्यासशब्दवत् । 'त्रिवत्'-इति त्रिशब्दोपेतम् । 'अन्तरूपम्'-
इति अन्तशब्दोपेतम् ; पूर्वं मुक्तस्यैवायं मनुवादः ; अथवा पुन-
र्वचनं प्राधान्यप्रतिपादनार्थं तदीयार्थपरिग्रहार्थं वा । उत्तमे
पादे देवताया अभिधानं, स्वर्गलोकस्य कथनं, वैरूपसामसम्बन्धित्वं,
जगतीच्छन्दस्सम्बन्धित्वं, भूतार्थप्रत्ययोपेतः करोतिधातुर्धातुमात्रं
वा, एतानि सर्वाणि तृतीयस्याहो रूपाणि ॥

इदानीं मान्यशस्त्रं विधत्ते—“युष्वा हि देवहूतमां अश्वान् अन्ने
रथीरिवेति (सं० ८.७५.) तृतीयस्याह् आन्यं भवति”-इति ॥

तदेतच्छस्त्रं प्रशंसितुं माख्यायिका माह—“देवा वै तृतीये-
नाह्ना स्वर्गं-लोकं मायंस्तानसुरा रक्षांस्यन्ववारयन्त; ते विरूपा
भवत विरूपा भवतेति भवन्त आर्यस्ते यद्विरूपा भवत विरूपा भव-
तेति भवन्त आर्यस्तद्वैरूपं सामाभवत्तद्वैरूपस्य वैरूपत्वम्”-इति ।
यदा देवाः तृतीयं महर्नुष्ठाय तेन स्वर्गं लोकं गताः, तदानीं
मसुरा रक्षांसि च 'तान्' देवान् 'अनु'गम्य स्वर्गप्रवेशो यथा न
भवति तथा 'अवारयन्त' निवारितवन्तः । तवः 'ते' देवास्तान-
सुरान् प्रति 'विरूपाः' विरुहरूपोपेता भवतेति शपित्वा 'भवन्तः'
स्त्रेण रूपेणैवाविर्भूयन्तः 'आयन्' स्वर्गं प्रत्यागच्छन् । विरूपा
भवतेति धीष्णा सर्वदेवीक्तिद्योतनार्था, असुरशपित्वन्तं मादरार्था
वा । 'ते' देवाः यस्मात् कारणादसुरान् प्रति विरूपत्वं शपं दत्त-
वन्तः, तस्मादसुराणां 'तद्' विरुहं रूपं वैरूपास्यं सामाभवत्,—

विरूपीक्तिसम्बन्धादेव तस्य वैरूपं नाम सम्पन्नम् ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—“विरूपः पाप्मना भूत्वा पाप्मान मप हते य एवं वेद”-इति । वेदिता पूर्वं केन चित्पाप्मना विरुद्धरूपयुक्तो भूत्वापि पश्चाद्देदनसामर्थ्यात्तं पाप्मानम् ‘अप हते’ विनाशयति ॥

प्रासङ्गिकं वैरूपशब्दनिर्वचनं कृत्वा प्रकृत मेवोपाख्यानशेषमाह—“तान्द स्नान्देवागच्छन्ति, स मेव सृज्यन्ते; तान्श्चा भूत्वा पङ्क्तिरपाघ्नत; यदश्ना भूत्वा पङ्क्तिरपाघ्नत, तदश्नाना मखत्वम्”-इति । देवशापात् कुरूपत्वं प्राप्ता असुराः पुनरपि ‘तान्’ देवान् ‘अनु’ पश्चादागच्छन्त्येव, न तु परित्यजन्ति । आगत्य च देवैः ‘संसृज्यन्त एव’, न तु दूरे तिष्ठन्ति । तदानीं देवाः सर्वेऽप्यश्वरूपधारिणो भूत्वा पृथत आगच्छतः तानसुरान् पङ्क्तिः ‘अपाघ्नत’ स्वक्रीयपादताडनेर्हतवन्तः । यस्मादेव मग्ना भूत्वा पङ्क्तिर्हतवन्तः, तस्मात्सोक्तोऽपि पादताडनकुशलानां चतुष्पदाना मखनाम सम्पन्नम् ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—“अग्नूते यद्यत् कामयते य एवं वेद”-इति ॥

देवैरश्ववेपकृतं व्यापार मिदानीन्तनेष्वश्वेषु दर्शयति—“तस्मादश्वः पशूनां जविष्ठस्तस्मादश्वः प्रत्यङ् पदा हिनस्ति”-इति । यस्मादश्वरूपैः देवैर्वेगेन गमनं पङ्क्तिस्ताडनं चाचरितम्, तस्मात्सोक्तोऽपि पशूनां मध्ये ऽश्वोत्यन्तवेगवान्, ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणात् सौकिकोऽश्वः ‘प्रत्यङ्’ पृष्ठतः पादेन पुरुषं ‘हिनस्ति’ ताडयति ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—“अप पाप्मानं हते य एवं वेद”-इति ॥

युष्मादीति चक्रे प्रगस्यान्यविधिनिर्गमयति—“तस्मादेतदश्वदाण्यं भवति तृतीयेऽहनि तृतीयस्याहो रूपम्”-इति ।

यस्मादश्वस्य ईदृशो महिमा, तस्मात् 'अश्ववत्' अश्वशब्दोपेतं
 "गुत्वा हि"—इति सूक्तं (सं० ८. ७५.) तृतीये ऽहन्याज्यशस्त्रं
 भवति । यदश्ववदिति पूर्वलक्षणस्योक्तत्वादिदं मश्वशब्दोपेतं
 सूक्तं तृतीयस्याङ्गो रूपकम् ॥

अथ प्रउगशस्त्रं विधत्ते—“वायवा याहि वीतये, वायो याहि
 शिवा दिव, इन्द्रश्च वायवेपां सुताना, मा मित्ने वरुणे वय, मश्वि-
 नावेह गच्छत, मा याह्यद्रिभिः सुतं, सजूर्विश्वेभिर्देवेभि, वत नः
 प्रिया प्रियास्त्रिष्वीष्णिहं प्रउगं समानोदर्कं तृतीयेऽहनि तृतीय-
 स्याङ्गो रूपम्”—इति । “वायवा याहि वीतये”—इत्येका (सं०
 ५.५१.५.), “वायो याहि शिवा दिवः”—इत्यादिके द्वे ऋची (सं०
 ८.२६.२३,२४.), मिलित्वा सोऽय मेकस्तृचः ; “इन्द्रश्च वायवेपां
 सुतानाम्”—इत्यादिके द्वे ऋची (सं० ५.५१.६,७.), लघत्वसम्पा-
 दनाय तयोरन्यतरा द्विरावर्तनीया ; “आ मित्ने वरुणे वयम्”—
 इत्यादिकस्तृचः (सं० ५.७२.१-३.); “अश्विनावेह गच्छतम्”—
 इत्यादिकस्तृचः (सं० ५.७५.७-८.); “आ याह्यद्रिभिः सुतम्”—
 इत्यादिकस्तृचः (सं० ५.४०.१-३.); “सजूर्विश्वेभिर्देवेभिः”—
 इत्यादिकस्तृचः (सं० ५.५१.८-१०.); “वत नः प्रिया प्रियासु”—
 इत्यादिकस्तृचः (सं० ६.६१.१०-१२.); त एते सप्त लघाः
 षण्णिक्छन्दस्काः । तत्पर्यं षोष्णिहं प्रउगशस्त्रं कुर्यात् । तत्र
 समानोदर्कत्वं तृतीयस्याङ्गो लिङ्गम् । आ मित्ने वरुण- इति
 सूक्ते तिष्ठष्वृष्टु “नि वर्हिषीत्यादिकोऽन्तिमः पाद एक
 एव । अश्विनावेहिति सूक्तेऽपि “हंसाविवेत्यादिकोऽन्तिमः
 पाद एक एव । आ याह्योति सूक्तेऽपि “इपन्निन्द्रेत्यन्तिमः
 पाद एक एव । सजूर्विश्वेभिरिति तृचेऽपि “आ याह्यन् इत्य-

न्तिमः पाद एक एव । एवं कतिपयेषु समानोदकैर्त्वं लिङ्गम् ॥

अथ मरुत्वतीयशस्त्रस्य षडहयं विधत्ते—“तं त मिद्राधसे महे, त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरी, निवृत्तवत् त्रिवत् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । “तं त मित्यादिकसृची मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत् (सं० ८.२२.६-८.) ; तस्योपक्रमे ‘तं तं’—इति द्विरावृत्तः शब्दो नृत्तगततालानुकरणसदृशः, अन्ते च ‘कृष्टीनां नृतुः’—इति नर्त्तनवाची शब्दः श्रूयते ; तदिदं निवृत्तवलिङ्गम् । “त्रय इन्द्रस्य”—इत्ययं मनुचरसूचः (सं० ८.२.७-८.) ; तस्यादौ त्रिशब्दप्रवृत्त्यात् इदं त्रिवलिङ्गम् ॥

अथ प्रगायद्वयं विधत्ते—“इन्द्र नेदीय एदिङ्गीत्यच्युतः प्रगायः ; प्र नूनं ब्राह्मणस्यतिरिति ब्राह्मणस्यत्यो, निवृत्तवांस्तृतीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । “इन्द्र नेदीयः”—इतिप्रगायस्य (सं० ८.२२.५,६.) पूर्वयोरप्यङ्गोर्विहितत्वादच्युतत्वम् । अथ प्रग्रयनेन षडहयं सम्पादयितुं चतुर्थः पादः षडः पादश्च त्रिस्तिरभ्यस्यते, तस्य नृत्तसमानत्वादयं प्रगाथो निवृत्तलिङ्गयान् । एवं ब्राह्मणस्यत्यप्रगाथोपि (सं० १.४०.५,६.) द्रष्टव्यम् । यद्वा यस्मिन् ‘इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा’—इत्योकारस्य त्रिरभ्यासो नृत्तसमानः ॥

अन्यास्मिन् ऋषी विधत्ते—“अग्निनेता, त्वं सोम क्रतुभिः, पितृभ्यस्त्वप इति धाय्या अच्युताः”—इति । यद्यप्यच्युतत्वं द्वितीयस्याङ्गो लिङ्गं १, तथाप्यत्र याचनिकः प्रयोगो द्रष्टव्यः ॥

* प्रायश वाहीपत्या ऋषि, इन्द्रवेति वृषोदानिमं वाक्यम् ‘अभि प्रय.’—इति समासम्, अत न. विधेति इति तु समानोदकैर्त्वं इत्यनादिषु ।

अथान्यं प्रगाथं विधत्ते—“न किं: सुदासी रथं पर्यासं नरोर-
मदिति मरुत्वतीयः प्रगाथः, पर्यस्तवांस्तृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो
रूपम्”—इति । अग्निं प्रगाथे ‘यस्य मरुतः’—इति तृतीयपादे
श्रवणादयं मरुत्वतीयः ; अत्र ‘पर्यास’—इति श्रुतत्वाद्यं पर्यस्त-
लिङ्गवान् (सं० ७.३२.१०, ११.) ॥

सूक्तान्तरं विधत्ते—“त्रयमा मनुषो देवतातेति सूक्तं त्रिवत्
नृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । आदौ त्रिगण्यस्य
श्रुतत्वात् त्रिवलिङ्गयुक्तं निदं सूक्तम् (सं० ५.२६.१, २.) ॥

अथ निष्केवस्यशस्त्रे स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ विधत्ते—“यद्
द्याव इन्द्र ते शतं, यदिन्द्र यावतस्त्व मिति वैरूपं पृष्ठं भवति
राधन्तरेऽहनि तृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । वैरूप-
साम्ना निष्पाद्यं तृतीयेऽहनि पृष्ठस्तोत्रम् ; तस्य च साम्न आधार-
भूतो ‘यद् द्यावः’—इति (सं० ८.७०.५, ६.) प्रगाथः स्तोत्रिय,
“यदिन्द्र”—इति (सं० ७.३२.१८, १९.) प्रगाथोऽनुरूपः । तदुभयं
रथन्तरसामसम्बन्धिनि तृतीयेऽहनि युक्तम् । प्रथमतृतीयपञ्चमान्य-
हानि राधन्तराणि ६ ; रथन्तरसाम्ना पृष्ठस्तोत्रस्य गातव्यत्वात् ।
वैरूपसाम्नाप्यत्र पृष्ठस्तोत्रं गातव्यम् ; वैरूपमाकरयोः रथन्तरपुत्र-
त्वेन १ तृतीयेऽहनि युक्तत्वात् । तस्मात् तृतीयेऽहनि एतत्
प्रगाथद्वयं शंसनीयम् ; वैरूपसामसम्बन्धस्य तृतीयदिवसलिङ्गस्य
विद्यमानत्वात् ॥

ऋगन्तरं विधत्ते—“यद्वावानिति (सं० १०.७४.६.) धाव्या-
‘श्रुता’—इति । सर्वेष्वहस्रश्रुतत्वं सर्वस्याप्यङ्गीलिङ्गं भवतीति
तृतीयेऽहन्यपि तद्युक्तम् ॥

अपरं प्रगाथद्वयं विधत्ते—“अभि त्वा शूर नोनुम इति रथन्तरस्य योनि मनु निवर्त्तयति ; राथन्तरं ह्येतदहरायतनेन” —इति । “अभि त्वा शूर”—इत्येता (सं० ७.३२.२२.) रथन्तर-साम्नी योनिः * ; तां पूर्वीक्ताया धाव्याया ‘अनु’ पश्चात् ‘निवर्त्तयति’ ग्रंथेदित्यर्थः । एतच्च तृतीय महः ‘आयतनेन’ स्थानेन ‘राथन्तरम्’ अयुग्माना मङ्गं रथन्तरसम्बन्धित्वात् ॥

अथान्यप्रगाथं विधत्ते—“इन्द्र त्रिधातु शरण मिति साम-प्रगाथस्त्रिवांस्रृतीयेऽहनि तृतीयस्याहो रूपम्”—इति । अत्रत्वस्य वैरूपसान्नः सम्बन्धी “इन्द्र त्रिधातु”—इति (सं० ६.४६.८, १०.) प्रगाथः ; स च त्रिगन्ध्युक्तत्वात् त्रिवान् । अतो लिङ्गसङ्गावात् तृतीयेऽहनि योन्यः ॥

सूक्तान्तरं विधत्ते—“त्व मू पु वाजिन देवजूत मिति (सं० १०.१७८.) तार्क्ष्योऽच्युत.”—इति । तार्क्ष्यनाम्नः सूक्तविशि-पस्याच्युतत्वं सर्वदिनसम्बन्धि लिङ्गम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपश्चिवायां प्रथमाध्याये

(एकविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति सूक्तं^१ समा-
नोदकं तृतीये ऽहनि तृतीयस्याहो रूपं^१ तदु सजनीय^१

मेतद्वा इन्द्रस्येन्द्रियं यत्सजनौय^१ मेतस्मिन् वै शस्य-
 मान^१ इन्द्र मिन्द्रिय सा विशति तद्वाप्याहुश्छन्दो-
 गास्तृतीये ऽहनि वहुर्वा इन्द्रस्येन्द्रियं शंसन्तीति^१
 तद् गार्त्समद^१ मेतेन वै गृत्समद इन्द्रस्य प्रियं धामो-
 पागच्छत्स परमं लोक मजयदुपेन्द्रस्य प्रियं धाम
 गच्छति जयति परमं लोकं य एवं वेद^१ तत्स वितुवृ-
 षीमहे^१ ऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रति-
 पदनुचरौ^१ रायन्तरे ऽहनि तृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो
 रूपम्^१ तद्देवस्य सवितुर्वायं महदिति सावित्र मन्तो
 वै महदन्तस्तृतीय महस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो
 रूपम्^१ घृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते इति द्यावापृथि-
 वीयं घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधेति^१ पुनरावृत्तं पुन-
 र्निवृत्तं^१ तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपं मनश्चो
 जातो अनभीशुक्थ्यद्भत्यार्भवं^१ ग्यस्त्रिचक्र इति
 त्रिवत् तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्^१ परावतो ये
 दिधिषन्त आप्य मिति वैश्वदेव मन्तो वै परावतो-
 ऽन्तस्तृतीय मह स्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्^१
 तद् गाय मेतेन वै गयः प्रातो ० विश्वेषां देवानां
 प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोक मजयदुप विश्वेषां

देवानां प्रियं धाम गच्छति^१ जयति परमं लोकं य
 एवं वेद^१ वैश्वानराय धिषणा ऋतावृध इत्याग्नि-
 मारुतस्य प्रतिपदन्तो वै धिषणान्तस्तृतीय मह-
 स्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्^१ धारावरा मरुतो
 धृष्यवोजस इति मारुतं^१ बह्वभिव्याहृत्य मन्तो वै
 बह्वृत्संतृतीय महस्तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्^१
 जातवेदसे सुनवाम सोम सिति जातवेदस्याच्युता
 त्व मग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिरिति जातवेदस्यं पुर-
 स्तादुदकं^१ * तृतीये ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्^१ त्वं त्व
 मित्युत्तरं चाह मभिवदति^१ सन्तत्यै सन्ततैस्त्र्यहै-
 रव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति^१ ॥ २ ॥

अथ निविहानीयं सूक्तं विधत्ते—“यो जात एव प्रथमो मन-
 स्वािनिति सूक्तं समानीदकं तृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—
 इति । अस्मिन् सूक्ते “वृष्णस्य मन्त्रा स जनास् इन्द्रः”—इत्यन्तिमः
 पादः सर्वास्त्रुष्टु (१—१५.) समानः । तस्मादिदं सूक्तं (सं०
 २.१२.) समानीदकलिङ्गोपेतम् ॥

एतत्सूक्तं प्रशंसति—“तदु सजनीय मेतद्वा इन्द्रस्येन्द्रियं यत्
 सजनीय मेतस्मिन्वै शस्यमान इन्द्र मिन्द्रिय मा विगति”—इति ।
 ‘तदु’ तद्य सूक्तं ‘सजनीयं’ सजनगर्होपेत ‘स जनाम इन्द्रः’—इति
 श्रुतत्वात् । बहुजनयुक्तत्व मेवैक सुत्कर्षकारणम् । किञ्च यत्

‘सजनीयं’ सूक्तं मस्ति, एतदेवेन्द्रस्येन्द्रियं मुच्यते । कथं तत् ? उच्यते—पुरा कदाचिदेतस्मिन्नेव सूक्ते शन्यमाने सति ‘इन्द्रियं’ चक्षुरादिपाठवम् ‘इन्द्र’ देव माविशति । तस्मादिन्द्रियप्रवेशे हेतुत्वादिदं प्रशस्तम् ॥

शाखान्तराध्येष्टप्रसिद्धया प्रशंसति—“तद्वाय्यादुच्छन्दोगास्तृतीये ऽहनि बहुचा इन्द्रस्येन्द्रियं शंसन्तीति”—इति । ‘तद्’ तस्मिन्नेव सजनीयसूक्ते ‘छन्दोगाः’ छन्दांसि गायन्तीति सामवेदिनः, परस्परमेव माहुः,—पृठास्य षडहस्य तृतीयेऽहनि ‘बहुचाः’ ऋग्वेदाध्यायिनो हीतारः इन्द्रस्य सम्बन्धीन्द्रियरूपं सजनीयसूक्तं शंसन्तीति । अतोऽस्य सूक्तस्येन्द्रियप्रदत्वप्रसिद्धिर्महती ॥

ऋषिसम्बन्धं सुपजीव्यं प्रशंसति—“तदु गार्कमद मेतेन वै गृत्समद इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत् परमं लोकं मजयत्”—इति । गृत्समदो नाम कश्चिदृषिस्तेन दृष्टत्वादिदं सूक्तं ‘गार्कमदम्’ । कथं मिति, तदुच्यते—‘एतेनैव’ सजनीयसूक्तेन गृत्समदाख्यो महर्षिः इन्द्रं तोषयित्वा, तस्येन्द्रस्य प्रियं स्थानं प्राप्य, ततः स तेनेन्द्रेणानुगृहीत उत्तमं लोकं जितवान् ॥ वेदनं प्रशंसति—“उपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य एवं विद”—इति ॥

वैश्वदेवस्य शस्त्रे त्वचद्वयं विधत्ते—“तत्सवितुर्हृषीमहे ऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदतुचरौ, रायन्तरेऽहनि तृतीयेऽहनि तृतीयस्याज्ञो रूपम्”—इति । “तत्सवितुः”—इति त्वचः (सं० ५.५२.१-३.) प्रतिपत्, स च रथन्तरसान्नः सम्बन्धी ; “अद्या नो देव सवितः”—इति (५.५२.४-६.) अनुचरः । तदेतदुभयं रथन्तरसम्बन्धिभ्यस्मिन् योऽयम् ॥

सविददेवताकां सूक्तान्तरं दर्शयति—“तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति सावित्रम्”—इति । ‘तत्’ एतत् ‘सावित्रं’ सविददेवताकम् (सं० ४.५३.) । तत्र हि सवितुर्देवस्य सम्बन्धि ‘वार्यं’ वरणीयं ‘महत्’ अधिकं तेज इत्ययं मर्थः श्रूयते ; अतः सविदसम्बन्धवशात् सावित्रम् ॥

पूर्वत्र त्वे रथन्तरसम्बन्धरूपं लिङ्गं मुक्तम्, अत्र तु लिङ्गान्तरं दर्शयति—“अन्तो वै महदन्तस्तृतीयं महस्तृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । अत्र प्रथमपादे महच्छब्दोऽस्ति ; महश्च वस्तु काम्यमानानां वस्तूनां मन्तो भवति,—न खलु महतोऽप्यधिकं केनचित् क्वचित् किञ्चिदधिकं काम्यते ; तादृशस्याभावात् । तेषामन्तहृदस्चेवान्तो भवति । इदञ्च तृतीयं महः प्रथमस्य चाहस्यान्तः । ‘अन्तं’ अन्तत्वसाम्यात् तृतीयेऽहनि “तद्देवस्य”—इत्यादिकं योग्यम् । यद्यप्यन्तशब्दोऽत्र नास्ति, तथाप्युक्तनीत्यान्तशब्दार्थस्य सङ्गादान्तवलिङ्गं मस्ति ॥

तृचान्तरं विधत्ते—“घृतेन द्यावापृथिवी अभि हते इति (सं० ६.७०.) द्यावापृथिवीयं घृतश्रिया घृतपृषा घृतावधेति पुनरावृत्तं पुनर्निवृत्तं तृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । द्यावापृथिवीदेवताकत्वं विस्पष्टम् । घृतश्रियेत्यादिः द्वितीयः पादः ; तत्र घृतशब्दस्य पुन पुनरावृत्तिरेकं लिङ्गम् ; तथा चाहत्या नृत्तगततालानुकरणं प्रतीतं पुनर्निवृत्तं लिङ्गान्तरम् ॥

ऋभुदेवताकं सूक्तान्तरं विधत्ते—“अनश्वो जातो अनभीश्वं रुक्प्य इत्याभयं (सं० ४.३६.) ; रथस्त्रिचक्रं इति त्रियत्, तृतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । द्वितीयस्या ऋचद्यतुर्थपादे

“ऋमवो वेद्यानसि”—इतिश्रवणात् ऋमुदेवताकत्वम् । प्रथमाया ऋषी तृतीयपादे “रथस्त्रिवक्ताः”—इति त्रिशब्दोपेत लिङ्गम् ॥

बहुदेवताकां सूक्तान्तरं विधत्ते—“परावतो वै दिधिषन्त ध्याय मिति (सं० १०.६३.) वैश्वदेवम्; अन्तो वै परावतोऽन्तसू-
तीय महसूतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । द्वितीयस्या ऋवः पूर्वादि एवं पठ्यते—“विश्वा हि वो नमस्यानि वन्द्या न-
मानि देवा उत यज्ञियानि व”—इति । तत्र देवा इति यद् बहु-
वचनम्, अत्र प्रथमाया ऋववचनार्थपादे “देवा आसते”—इति बहु-
वचनम्; तेन वैश्वदेवं बहुदेवताक सिद्धम् । परावत इत्यनेन
शब्देन दूरदेशोऽभिधीयते; स च निवासदेशाद्येक्षयान्तो भवति;
तृतीय महश्च तत्राहस्यान्तः; अतः पूर्ववत् अर्थतोऽन्तवह्नि इति मतिः ॥

तदेतत् वैश्वदेवसूक्तं प्रशंसति—“तद् गाय मेतेन वै गयः
प्लावो विश्वेषां देवानां प्रियं धामोपागच्छस परम लोक मज-
यत्”—इति । ‘तद्’ तदेतत्सूक्तं ‘गाय’ गयेन दृष्टं पुवनामकस्य
पुत्रो गयनामको महर्षिः ‘एतेन’ परावत इत्यादिसूक्तेन विश्वेषां
देवानां प्रियं स्थानं प्राप्य तैरनुष्ठहीत उत्तमं लोकं जितवान् ॥
वेदनं प्रशंसति—“उप विश्वेषां देवानां प्रियं धाम गच्छति, जय-
ति परमं लोकं य एवं वेद”—इति ॥

शस्तान्तरस्य प्रतिपत्सूक्तं विधत्ते—“वैश्वानराय धिषणा मृत-
वृध इत्याग्निमासतस्य प्रतिपद् (सं० ३.२.१.) ; अन्तो वै धिष-
णान्तसूतीय महसूतीयेऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति ।
अत्र धिषण्यन्तःकरणवाचकः श्रूयते; अन्त करणं च भूय्या-
देरन्तं प्राप्तुं शक्नोति । तथा चान्यत्र श्रूयते—“न वा इमा मश्व-
रयो न वाश्वतरीरयः सद्यः पय्यासु मर्हति; मनो वा इमां सद्यः

पर्याप्तु महति"—इति । 'अन्तः' सहसा भूम्याद्यन्तप्राप्तिहेतुत्वात्
 'धिवर्णा'-शब्दोऽन्तस्योपलक्षकः । अन्तस्सृतीय मित्यादि पूर्ववत् ॥

मरुद्देवताकं सूक्तं विधत्ते—“धारावरा मरुतो धृष्यो जस
 इति मारुतं बह्वभिव्याहृत्य मन्तो वै बह्वन्तस्सृतीय महस्सृतीये
 ऽहनि तृतीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । मारुतत्व मत्र विसृष्टम् ।
 बहुविधम् 'अभिव्याहृत्यम्' अभिव्याहरणीयं शंसनीय मृजातं
 यस्मिन्सूक्ते तद् 'बह्वभिव्याहृत्यम्' ; अत्र हि पञ्चदशर्चाः शंसनीया
 इति बहुत्वम्, बहूनां देवाना मभिव्याहरणीयानां विद्यमानत्वा-
 द्बहुत्वम् । तस्य बहुत्वस्य अनेकत्वद्वित्वापेक्षयान्तत्वम् ; अती-
 ऽन्तवलिङ्ग मस्ति (सं० २.३४.) ॥

ऋगन्तं विधत्ते—“जातवेदसे सुनवाम सोम मिति (सं० १
 ६६.) जातवेदस्याच्युता”—इति । अच्युतत्वं सर्वेषा मङ्गां साधारणं
 लिङ्गम् ॥

जातवेदोदेवताकं सूक्तं विधत्ते—“त्व मन्त्रे प्रथमो अङ्गिरा
 ऋषिरिति (सं० १.३१.) जातवेदस्यं पुरस्तादुदकं तृतीये ऽहनि
 तृतीयस्याङ्गो रूपम्; त्वं त्व मित्युत्तरं त्रयह मभिवदति सन्तल्यै”—
 इति । यद्यपि त्वमन्त्र इत्यग्निरेव देवता प्रतीयते, तथाप्यसौ जात-
 वेदः-शब्दवाच्यो भवति, जातस्य सर्वस्य जगतो वेदितृत्वात् ।
 तस्मादेतत्सूक्तं 'जातवेदस्यम्' । तच्च 'पुरस्तादुदकम्' उदकशब्दो
 ऽवसानवचनः ; अवसानं च विच्छेदः । सोऽपि द्विविधः,—पुर-
 स्तादुपरिष्ठाच्च; उपक्रमात् पूर्वं शंसनीयस्याभावात् अयं पूर्वका-
 लीनो विच्छेदः पुरस्तादुदकं इत्युच्यते । शसनात् पूर्वकालीनो
 ऽविच्छेदः उपरिष्ठादुदकः । समानोदकत्वं च तृतीयस्याङ्गो लिङ्गं
 युक्तम् । तत्रोपरिष्ठादुदकसाम्यं सजनीयादिपूदाहृतम् (१२५०);

अत्र पुरस्तादुदर्कसाभ्यं लिङ्गत्वेनोदाङ्गियते । तथा ह्यस्मिन् सूक्ते
सर्वास्त्वयुक्तु “त्व मग्ने”-इति पदद्वयं समान्नातम्, तदिदं समा-
नोदर्कत्व मिकं लिङ्गम् । असङ्गदभिधानादेव पुनराहत्तलिङ्गं च
वक्तुं शक्यम् । किञ्च लोके कञ्चित्पुरुषं सम्बोधाभिसुखीकृत्य
त्व मिति वदन्ति ; एव मन्नापि उत्तरग्रह मभिसुखीकृत्यैव
प्रत्युचं त्वं त्व मिति शब्दः प्रयुज्यते, तच्च प्रथमद्वितीययोस्त्रग्रहयोश्च
‘सन्तत्यै’ विच्छेदराहित्याय भवति ॥ वेदनपूर्वक मनुष्ठानं प्रशं-
सति—“सन्ततैस्त्राहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति”—
इति । ‘यि’ पुरुषाः प्रत्युचं त्वं-शब्दैः सूचितं च ग्रहयोः सातत्यं
विद्वांसो ऽनुतिष्ठन्ति, ते पुरुषाः ‘सन्ततैः’ परस्परसम्बद्धैः, अत
एव विच्छेदरहितैस्त्राहैरनुतिष्ठन्ति, तेषां विद्वो न भवती-
त्यर्थ ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(एकविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीय खण्डः ॥

आप्यन्ते वै स्तोमां आप्यन्ते कृन्दांसि तृतीये-
ऽहन्येते देव तत उच्छिष्यते वागित्येव तदेतदक्षरं
अक्षरं वागित्येक मक्षर मक्षर मिति अक्षरं स

एवैष उत्तरस्त्राहो वागेकं गौरेकं द्यौरेकं ततो वै
 वागेष चतुर्थं महर्वहति तद्यच्चतुर्थं महर्न्यूङ्गयत्ये-
 तदेव तदक्षर मभ्यायच्छन्त्येतद्धर्धयन्त्येतत्प्रविभाव-
 यिष्यन्ति चतुर्थंस्त्राह उद्यत्या अन्नं वै न्यूङ्गो यदेळ्वा
 अभिगेषणाश्चरन्त्यथान्नाद्यं प्रजायते तद्यच्चतुर्थं महर्न्यू-
 ङ्गयत्यन्नं मेव तत्प्रजनयत्यन्नाद्यस्य प्रजात्यै तस्माच्चतुर्थं
 महर्जातवद् भवति चतुरक्षरेण न्यूङ्गयेदित्याहु-
 श्चतुष्पादा वै पशवः पशूना मवरुध्यै चक्षरेण न्यूङ्गये-
 दित्याहुश्चयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषा मेव
 लोकाना मभिजित्या एकाक्षरेण न्यूङ्गयेदिति ह
 स्माह लाङ्गलायनो ब्रह्मा मौङ्गल्यै एकाक्षरा वै
 वागेष वाव सम्प्रति न्यूङ्गं न्यूङ्गयति य एकाक्षरेण
 न्यूङ्गयतीति चक्षरेणैव न्यूङ्गयेत् प्रतिष्ठाया एव
 द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमान मेव
 तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति तस्माद्
 द्व्यक्षरेणैव न्युंखयेन्मुखतः प्रातरनुवाके न्युंखयति
 मुखतो वै प्रजा अन्नं मदन्ति मुखत एव तदन्नाद्यस्य
 यजमानं दधाति मध्यत आज्ये न्युंखयति मध्यतो
 वै प्रजा अन्नं धिनोति मध्यत एव तदन्नाद्यस्य यज-
 मानं दधाति मुखतो मध्यन्दिने न्युंखयति मुखतो

त मिमं न्यूखं प्रशंसति—“अन्नं वै न्यूखो यदेळवा अभि
 गेष्याश्चरन्त्यथान्नाथं प्रजायते, तदाञ्चतुर्थं महर्न्यूखयन्त्यन्नं भव
 तन्नजनयन्त्यन्नाथस्य प्रजात्वै; तस्मान्चतुर्थं महर्जातवद्भवति”—इति ।
 योऽय मुक्ती न्यूखोऽस्ति, तदेतत् ‘अन्नं वै’ अन्नसाधनत्वात्तस्मिन्सुरूप
 भेव । कथं मेतदिति, तदुच्यते—इळ-शब्दोऽन्नवाची, तदेषां कर्प-
 काणां मस्ति, ते कर्पकाः ‘इळवाः’ । ते च वर्षन्तं पर्जन्यम्
 ‘अभि’लक्ष्य ‘गेष्याः’ हर्षेण गायन्ती यदाचरन्ति, अथ तदानीं
 मन्नाथं प्रजायते । सकालदृष्टिसृष्टिं च दृष्ट्वा कर्पकां हृष्यन्ति,
 हृष्टाय गायन्तीति यदस्ति, तस्यदृश्यं मिदं चतुर्थोऽह्नि न्यूखरूप
 मुच्चारणम् । अतोऽनेनोच्चारणेनात्र सुत्पादयन्ति । तदेव मन्ना-
 थस्य ‘प्रजात्वै’ उत्पादनार्थं सम्पद्यते । ‘तस्मान्’ अन्नप्रजाति-
 युक्तत्वादेव चतुर्थं महः ‘जातवद्भवति’ । जातवच्च मेतस्मिन्नह्नि
 मन्त्रवचनेनोपरिष्ठाद् वक्ष्यते ॥

न्यूखस्य मन्त्रमध्ये स्थानविशेषं विधत्ते—“चतुरक्षरेण न्यूख-
 येदित्वाङ्गुष्ठत्वादा वै पशवः पशूनां मवरुद्धे”-इति । मन्त्रे योऽय
 मादौ चतुरक्षरो भागश्चेन ‘न्यूखयेत्’ चत्वार्यङ्गराखुद्यार्थं तदन्ते
 यथोक्तं न्यूखं प्रयुञ्ज्यादिति केचिद्याग्निका प्राप्नुः । चतुष्कलाया
 पादचतुष्टयोपेतानां पशूनां प्राप्तिर्भवतीति तदभिप्रायः ॥

पश्चान्तरं विधत्ते—“वाचरेण न्यूद्धयेदित्वाङ्गुष्ठयो वा इमे
 विवृतो लोका एषा मेव लोकाना मभिजित्वे”-इति । पुर्यवद्
 व्याख्येयम् ॥

यां श्रीं वा श्रीं श्रीं रितोः चयथा हि वक्ष्यः सगुणं अदं विषयान्ततय । एषीं श्रीं श्रीं
 श्रीं
 मन्त्रे पशोषीं प्राप्तीं”-इति आ० श्री० ३.११ ० ।

पञ्चदश्य मुक्ता तृतीयपञ्चं विधत्ते—“एकाक्षरेण न्यूङ्घयेदिति
 ह आह लाङ्गलायनो ब्रह्मा मौद्गल्य एकाक्षरा वै वागेप वाव सम्प्र-
 ति न्यूङ्घं न्यूङ्घयति य एकाक्षरेण न्यूङ्घयतीति”—इति । लाङ्ग-
 लाख्यस्य महर्षेः पौत्रो ‘लाङ्गलायनः’; मुद्गलाख्यस्य पुत्रो ‘मौद्गल्यः’,
 स च ‘ब्रह्मा’ इत्येतन्नामको ब्राह्मणः । स ह्येक मन्त्रर सुचारय-
 ष्यंखयेदिति । तत्किम् ? तत्रेय सुपपत्तिः,—येयं वागहर्देवतेति
 पूर्वं मुक्ता, सेय मेकाक्षरा ; तथा सति यः पुमानेकाक्षरेण न्यूङ्घ-
 यति, एष एव सम्प्रति सम्यक् न्यूङ्घ मनुतिष्ठति । अक्षरसङ्ख्याया
 देवतानुसारित्वादिति तस्य महर्षेरभिप्रायः ॥

तदेतत् पञ्चत्रय मङ्गीकृत्य स्वाभिप्रेतं पञ्चं विधत्ते—“द्व्यक्षरे-
 ष्वैव न्यूङ्घयेत् प्रतिष्ठाया एव ; द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो
 यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति ;
 तस्माद् द्व्यक्षरेष्वैव न्यूङ्घयेत्”—इति । एवकारः पूर्वीरूपत्रयव्यावृ-
 त्त्यर्थः । ‘प्रतिष्ठाया एव’ यजमानस्य प्रतिष्ठार्थं मेव हि द्विसङ्ख्या ;
 द्वाभ्यां पादाभ्या मवस्थितत्वात् पुरुषो ‘द्विप्रतिष्ठः’ । सष्ट मन्यत् ॥

प्रातरनुवाके विशेषेण स्थानं विधत्ते—“मुखतः प्रातरनुवाके
 न्यूङ्घयति ; मुखतो वै प्रजा अन्नं मदन्ति, मुखत एव तदन्नाद्यस्य
 यजमानं दधाति”—इति । प्रातरनुवाके मुखत अर्बर्चस्यादौ द्विती-
 यस्मिन्नक्षरे न्यूङ्घयेत् । प्रजानां सर्वासां मुखेनैवान्नादनात् । तथा
 सति यजमान मन्नाद्यस्य ‘मुखत एव’ समीप एव स्वाप-
 यति ॥

आज्यशस्त्रे स्थानविशेषं विधत्ते—“मध्यत आज्ये न्यूङ्घयति ;
 मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनोति, मध्यत एव तदन्नाद्यस्य यजमानं
 दधाति”—इति । ‘मध्यतः’ तृतीयपादे इत्यर्थः । तथा चाश्वत्था-

यन आह—“आग्निं न खड्वक्तिभिरित्याज्यम् †, तस्योत्तमावर्जं तृतीयेषु पादेषु न्यूङ्”-इति (श्री० ७.११.८६.) । अन्नं हि मध्यभागे धृतम् । तत्र प्रजां ‘धिनोति’ प्रीणयति । ततस्तत्पाठे-
नान्नाद्यस्य मध्यतो धारणे यजमानम् अवस्थापयति ॥

माध्यन्दिने सवने स्थानविशेषं विधत्ते—“मुखतो मध्यन्दिने न्यूङ्गयति, मुखतो वै प्रजा अन्नं मदन्ति, मुखत एव तदन्नाद्यस्य यजमानं दधाति”-इति । ‘सुस्रत’ अर्द्धर्चादी । तथा चाश्वलायनो मरुत्वतीयं निष्केवल्यञ्च निरूप्य पश्चादिदं माह—
“शुधीहवीयस्य तु † तृच आदेशऽर्द्धर्चादिषु न्यूङ्गः”-इति (श्री० ७.११.२८.) ॥

सवनद्वयगतं न्यूङ्गं प्रथंसति—“तदुभयतो न्यूङ्गं परिगृह्णाति सवनाभ्यां मन्नादास्य परिगृह्णीत्यै”-इति । ‘उभयतः’ प्रातःसवने माध्यन्दिनसवने च † ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्नायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकाया प्रथमाध्याये

(एकविंशत्याध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

७ “आग्निं न खड्वक्तिभिः”-इति सं० १० २१ १ ।

† “शुधी इव सिद्धं मरुत्वात् न्यूङ्ग”-इति सं० २ ११ १ ।

‡ “न्यूङ्गो यो वष षोकाराक्षय केचिदुदाधा केचिदनुदाधा”-इति पा० १ २ १४ ।
“न्यूङ्गो यो वषि पञ्च ज्ञानिषि -इति (सं० १० ६४ ३) सधो व्याख्याने ‘न्यूङ्गयन्ते—
अन्नविशेषं कुर्वन्ति -इति सा० भा० । साहस्य० प्रा० १२ ६, २५ १२ । साहस्य० श्री० १०,
५ ११, १२ १३ १५, ७ । खत्या० श्री० १० १८ । इत्यादिषु पुन १ १८, २८ ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

वाग्ने देवता चतुर्थं महर्षं हतेः कविश्च सोमो वैराजं
सामानुष्टुप् छन्दो यथादेवत मेनेन यथासोमं यथा-
सामं यथाच्छन्दसं राधोति य एवं वेद यद्वा एति च
मेति च तच्चतुर्थस्याङ्गो रूपं यद्देव प्रथमं महस्तदे-
तत्पुनर्यच्चतुर्थं यद्युक्तवद्यद्रथवद्यदाशुमद्यत्पिववद्य-
व्ययमे पदे देवता निरुच्यते यदय लोको ऽभ्युदितो
यज्ञातवद्यद्ववद्यच्छुक्तवद्यद्वावो रूपं यद्देमदं यद्वि-
रिफितं यद्विच्छन्दा यदूनातिरिक्तं यद्वैराजं यदानुष्टुभं
यत्करिष्यद्यत्प्रथमस्याङ्गो रूपं मेतानि वै चतुर्थस्याङ्गो
रूपाग्निं न स्ववृत्तिभिरिति चतुर्थस्याङ्गं आज्यं
भवति वैमदं विरिफितं विरिफितस्य ऋषेश्चतुर्थे-
ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं मष्टचं पाङ्कम् पाङ्को यज्ञः
पाङ्काः पशवः पशूना मवरुद्वैः ता उ दश जगत्यो जगत्-
प्रातस्सवन एष चरहस्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपं ता उ
पञ्चदशानुष्टुभं आनुष्टुभं ह्येतदहस्तेन चतुर्थस्याङ्गो
रूपं ता उ विंशतिर्गायत्राः पुनः प्रायणीयं ह्येतदह-
स्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपं तदेतदस्तुत मशस्तं मयात-
यामसूक्तं यन्न एव साक्षात्तद्यदेतच्चतुर्थस्याङ्गं आज्यं

भवति यज्ञादेव तद्यज्ञं तन्वते वाच मेव तत्पुनरुप-
 यन्ति सन्तत्यै सन्ततैश्चाहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं
 विद्वांसो यन्ति वायो शुक्रो अयामि ते विहि होचा
 अवीता वायोः शतं हरौणा मिन्द्रश्च वायवेषां सोमा-
 ना मा चिकितान सुकृतू आ नो विश्वाभिरूतिभिस्
 त्य सु वी अप्रहण मप त्यं वृजिनं रिपुं मन्वितमे
 नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउग मेति च मेति च शुक्रवच्च-
 तुर्ये ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं तं त्वा यज्ञेभिरौमह
 इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदीमह इत्यभ्यायाम्य मिवै-
 तदहस्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपं मिदं वसो सुत मय्य
 इन्द्र नेदीय एदिहि मैतु ब्रह्मणस्पति रग्निर्नेता त्वं
 सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यपः प्र व इन्द्राय वृहत इति
 प्रयत्नेनाङ्गा समान आतानश्चतुर्ये ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो
 रूपं शुधी हव मिन्द्र मा रिपण्य इति सूक्तं हववच्च-
 तुर्ये ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं मरुत्वा इन्द्र वृषभो
 रणायेति सूक्तं मुयं सहोदा मिह तं हुवेमेति हव-
 वच्चतुर्ये ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं तदु वैष्टुभं तेन
 प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्य-
 वर्त * इमं नु मायिनं हुव इति पर्यासो हववाञ्चतुर्ये

ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं ता उ गायत्रो गायत्रो
 वा एतस्य च ग्रहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो व-
 हति यस्मिन् निविदीयते तस्माद् गायत्रीषु निविदं
 दधाति पिवा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वा शुधी ह्वं
 विपिपानस्याद्रेरिति वैराजं पृष्ठं भवति वार्हते
 ऽहनि चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं यद्वावानेति
 धाय्याच्युता त्वा मिद्धि हवामह इति बृहतो योनि
 मनु निवर्त्तयति वार्हतं ह्येतदहरायतनेन त्व मिन्द्र
 प्रतूर्तिष्विति सामप्रगायो ऽशक्तिहा जनितेति
 जातवांस्रतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपं त्व मू षु
 वाजिनं देवजूत मिति ताद्यो ऽच्युतः ॥ ४ ॥

चतुर्थं महर्विधते—“वाग्वै देवता चतुर्थं महर्वहत्येकविंश
 स्तोमी वैराजं सामानुष्टुप् छन्दो यथादेवत भेनेन यथास्तोमं यथा-
 साम यथाच्छन्दसं राप्नोति य एवं वेद”—इति । पूर्ववद्ग्राह्येयम् ।

चतुर्थस्याङ्गो गमकानि मन्त्रगतानि लिङ्गानि दर्शयति—
 “यदा एति च प्रेति च तच्चतुर्थस्याङ्गो रूपं, यत्प्रेव प्रथम मह-
 स्तदेतत्पुनर्यच्चतुर्थं यद्युक्तपद्यद्वयवशदाशम शक्तिवशशषशमे पदे
 देवता निरुच्यते यदयं लोकोऽभ्युदितो यज्जातवशववद्यच्छुक्त-
 वद्यद्वाचो रूपं यदेमदं यदिरिफितं यद्विच्छन्दा यदूनातिरिक्तं यद्वै-
 राजं यदानुष्टुमं यत्कारिथद्यप्रथमस्याङ्गो रूपं नेतानि वै चतुर्थ-
 स्याङ्गो रूपाणि”—इति । आकारः प्रशब्दश्चेति यदेव पूर्वत्र प्रथम

स्याङ्गो निरूपकं सुक्तम् * , तदत्र चतुर्थस्याङ्गो निरूपकम् । प्रथम-
 ब्रह्महापेक्षया प्रथमं महः पूर्वं यदुक्तम्, तदेतत्पुनरपि मध्यम-
 ब्रह्महापेक्षया प्रथमं महश्च्यते ; अतो नवरात्रापेक्षया यत् चतुर्थं,
 तस्य ब्रह्महापेक्षया प्रथमत्वात्प्रथमस्याङ्गो लिङ्गान्यत्र योग्यानि ;
 तत एव तदुक्तवदित्त्वारभ्यायं लोकोऽभ्युदित इत्यन्तानि पूर्वोक्ता-
 न्येवाभिहितानि † । 'जातवत्' जनिधातुयुक्तम् । 'हववत्' इति
 ह्यतिधातुयुक्तम् । 'शुक्रवत्' शुक्रशब्दयुक्तम् । 'वाची रूपं' वाक्-
 प्रतिपादकशब्दयुक्तम् । 'वैमदं' विमदाख्येन महर्षिणा दृष्टम् ।
 विरिफतिधातुः क्षेमायें वर्त्तते ; विशेषक्षेमेन न्यूद्धेनोच्चारितम्
 'विरिफितम्' । 'विच्छन्दाः' इति विविधच्छन्दसा युक्तम् । तद्वृत्तं
 चातिरिक्तं च 'अनातिरिक्तम्' अक्षरङ्गासहस्री इत्यर्थः । वैराजाख्य-
 सामसम्बद्धं 'वैराजम्' । अनुष्टुप्छन्दस्सम्बद्धम् 'भानुष्टुभम्' ।
 जातवदित्यादीनि अत्र विशेषलिङ्गानि । भविष्यदर्शवाचिप्रत्य-
 योपेतं धातुरूपं 'करियत्'-इत्युच्यते । अत्र यन्नूतनं यद्य पूर्वोक्तं
 प्रथमस्याङ्गो रूपं मस्ति, तानि सर्वाण्यपि चतुर्थस्याङ्गो निरू-
 पकाणि ॥

इदानीं मान्यमस्त्रं विधत्ते—“आग्निं न ऋषिभिर्निरिति
 चतुर्थस्याङ्गं भाज्यं भवति ; वैमदं विरिफितं विरिफितस्य ऋषे-
 यनुषं ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । आग्निं मित्यादिकं
 (सं० १०.२१.) सुक्तं 'वैमदं' विमदाख्येन महर्षिणा दृष्टम् ।
 'विरिफितं' न्यूद्धरूपेण विशेषक्षेमेनोच्चारितम् । अत एव 'विरि-
 फितस्य' विशेषक्षेमरूपतया युक्तस्य विमदाख्यस्य महर्षेः सम्यन्धि ।

* २ भा० १०० १० ८ प० दृश्यम् ।

† १ भा० १०० १० ८—१० प० दृश्यम् ।

अतो विमदेन दृष्टत्वं विरिफितत्वञ्चेति लिङ्गद्वयसद्भावाच्चतुर्थे
ऽहन्येतत्कृतं योग्यम् ; तस्माच्चतुर्थस्याङ्गो निरूपकम् ॥

ऋक्सङ्घां हृन्द्योपजीव्य सूक्तं प्रशंसति—“अष्टवं पाङ्कम् ;
पाङ्कगे यज्ञः, पाङ्काः पशवः, पशूना मवरुशै”-इति । ऋक्सङ्घो-
त्तरत्रोपयुज्यते । यत् किञ्चिच्छन्दोयोगात् ‘पाङ्कम्’ । पूर्वोक्त-
ऽविष्यङ्गादिभिः * यज्ञस्य पाङ्कत्वम् । चतुर्भिः पादैर्मुखेन च,
पञ्चावयवैः ‘पशवः पाङ्काः’ । तस्मादेतच्छंसनं पशुपात्रैः भवति ॥

जगतीद्वारा पुनः प्रशंसति—“ता उ दश जगत्यो जगत्यातः-
सवन एष त्रहस्त्रेण चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”-इति । ‘ता उ’ तास्तु
सूक्तगता अष्टाहचो ‘दश जगत्यः’ सम्पद्यन्ते । कथं सम्पत्तिरिति,
तदुच्यते— सूक्तस्याद्यन्तयोर्ऋचोस्त्रिराहत्या द्वादश पङ्क्तयो भव-
न्ति ; पङ्क्त्यैकचत्वारिंशदक्षरा ; ततो मिलित्वा अशीत्यधिक-
चतुःशताक्षराणि सम्पद्यन्ते । अष्टाचत्वारिंशदक्षराणां जगतीनां
दशसङ्ख्याकानां तावन्त्येवाक्षराणि । एवं जगतीसम्पत्तिः ।
जगतीच्छन्दोयुक्तं प्रातस्सवनं यस्य मध्यमस्य त्रहस्य सोऽयं ‘जगत्-
प्रातस्सवनः’ । पूर्वं मेव हृन्द्यां विवादी जगत्याः प्रातस्सवन-
स्थानं सूक्तम् † । अतः प्रातस्सवने जगतीसम्बन्धचतुर्थस्याङ्गो
निरूपकः ॥

अनुष्टुप्सम्बन्धेन प्रशंसति—“ता उ पञ्चदशानुष्टुभ आनुष्टुभं
द्वैतदहस्त्रेण चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”-इति । तास्तु, दश जगत्यः
‘पञ्चदशानुष्टुभः’ सम्पद्यन्ते । तथाहि,— अष्टाचत्वारिंशदक्षरा
जगती ; द्वाविंशदक्षरानुष्टुप् ; तथा सत्येकैका जगती सार्धानुष्टुप्-

* १ भा० ६८२ व०, २ भा० १०५ व० दृष्टव्यम् ।

† २ भा० १२५ व० ४ ख० दृष्टव्यम् ।

भवति । अहश्चेतदनुष्टुभः सम्बन्धिः ; अनुष्टुभो निर्वाहकत्वस्योक्त-
त्वात् ॥ तैनेदं सूक्तं अनुष्टुब्धद्वारा चतुर्थस्याङ्गो निरूपकम् ॥

गायत्रीद्वारा प्रशंसति—“ता उ विंशतिर्गायत्राः पुनः प्राय-
षीयं ह्येतदहस्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । तास्तु दश
जगत्सु पुनरपि प्रत्येकं द्वेषा विभज्यमाना चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्री विंशतिर्भवन्ति । गायत्रीसम्बन्धयान्यत्र—“प्रायशीयं
प्रथमं महर्गायत्री वा ऐन्द्रवायवो गायत्रं प्रायशीयं महः”—इति-
श्रुत्यन्तरात् । इदं चाहर्मध्यमे ब्रह्मे प्रथमत्वात् प्रायशीयम् ।
अतो गायत्री द्वारा सम्बन्धस्य यत्तुं सकृत्त्वादित्सूक्तं (सं० १०.२१.)
चतुर्थस्याङ्गो निरूपकम् ॥

सारयुक्त्वेन पुनः प्रशंसति—“तदेतदस्तु त मशस्त मयात-
यामसूक्तं यन्न एव साक्षात् तदेतच्चतुर्थस्याङ्गं भाष्यं भवति,
यज्ञादेव तद्-यज्ञं तन्वते ; वाच-मेव तत्पुनरुपयन्ति सन्तत्यै”—
इति । ‘तदेतत्’ आग्नि मित्यादि सूक्तम् (सं० १०.२१.) ; उद्गा-
ढभिः पूर्वं मसृतं होढभिरप्यशस्तम् ; तस्मात् ‘अयातयामं’
गतसारं न भवतीति साक्षाद् यन्न एव ; यन्नमध्ये सारत्वात् । तथा
यति यद्येतत्सूक्तं मत्राज्यं भवेत्, तदानीं यन्नरूपादेव सूक्ताद् यन्न-
रूपं महः ‘तन्वते’ विस्तारयन्ति, किञ्चाहर्देवतां ‘वाच मेव’ तेन
सारयुक्तेन पुनः प्राप्नुयन्ति । तच्च मध्यमस्य ब्राह्मणस्य ‘सन्तत्यै’
विच्छेदराहित्याय भवति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति—“सन्तत्यैस्त्राहरेव्यवच्छिदैर्यन्ति
य एवं विहांसो यन्ति”—इति । पूर्वषट्शतयम् ॥

अथ प्रथमस्य विधत्ते—“वायो यको अयामि ते, विधि

होत्रा अवीता, वायो शतं हरोणा, मिन्द्रश्च वायवेषां सोमाना,
 मा चिकितान सुक्रतू, आ नो विश्वाभिरुतिभिस्, त्य मु वी अप्र-
 हण, मप त्वं वृजिनं रिपु, अम्बितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउग
 मेति च प्रेति च शुक्रवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याह्नो रूपम्”—इति ।
 वायो शुक्र इत्याद्यं प्रतीकम् (सं० ४.४७.१.) । विहि होत्रा इति
 (सं० ४.४८.१.) द्वितीयम् । वायो शत मिति (सं० ४.४८,५.)
 तृतीयम् । इन्द्रश्चेति (सं० ४.४७.२.) चतुर्थम् । आ चिकिता-
 नेति (सं० ५.६६.१.) पञ्चमम् । आ नो विश्वाभिरिति (सं०
 ८.८.१.) षष्ठम् । त्य मु व इति (सं० ६.४४.४.) सप्तमम् ।
 अप त्य मित्यष्टमम् (सं० ६.५१.१३.) । अम्बितम इति (सं०
 २.४१.१६.) नवमम् । अत्रादैरस्त्रिभिः प्रतीकैरेकस्तृचः, इतरैः
 षट्प्रतीकैः षट्चः । एतत्सर्वं मनुष्टुप्छन्दस्कं प्रउगशस्त्रं कार्यम् ।
 अत्र आकारः, प्रशब्दः, शुक्रशब्दश्चेति लिङ्गानि द्रष्टव्यानि । वायो
 इत्यत्र शुक्रवलिङ्गम् । विहि होत्रेत्यस्या मृचि ‘वायवा चन्द्रेण’—
 इत्याकारः । वायोः शत मित्यत्र “रथ आ यातु”—इत्याकारः ।
 इन्द्रश्चेत्यत्र द्वितीयस्या मृचि “आ यातम्”—इत्याकारः । आ
 चिकितानेत्यत्र, आ नो विश्वाभिरित्यत्राकारौ स्यौ । त्य मु वी
 अप्रहण मित्यत्र प्र-शब्दः । मप त्वं वृजिन मित्यत्र तृतीयस्या मृचि
 “आ सुगम्”—इत्याकारः । अम्बितम इत्यत्र “प्रशस्ति मम्ब”—
 इति प्र शब्दः । अतो लिङ्गसद्भावेन चतुर्थेऽहनि योग्यत्वात् इदं
 सर्वं चतुर्थस्याह्नो निरूपकम् ॥

मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदं विधत्ते—“तं त्वा यज्ञेभिरीमह
 इति (सं० ८.६८.१०.) मरुत्वतीयस्य प्रतिपदीमह इत्यभ्यायाम्य
 मियैतदहस्तेन चतुर्थस्याह्नो रूपम्”—इति । अत्र यदेतदीमह

इति पदं मस्ति, तद् याचासह इत्यस्मिन्नर्थे वर्तते ; याञ्चा च दीर्घकालेन फलप्रदा ; तस्मादेतदहः 'अभ्यायाम्य मिव' अभिती दीर्घं कर्तव्यं मिव प्रयोगवाहुल्येन दृश्यते । तेन याञ्चार्यवाचि-धातुद्वारेण दीर्घत्वेन साम्यप्रतीतिरिदं मन्त्रवाक्यं चतुर्थस्याङ्गो निरूपकम् ॥

मन्त्रान्तराणि विधत्ते— "इदं वसो सुत मन्थ (सं० ८. २.१.), इन्द्र नेदोय एदिहि (सं० ८.५३.५.), प्रैतु ब्रह्मणस्पति (सं० १.४०.३.), रग्निनेता (सं० ३.२०.४.), त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.८१.२.), विन्वन्त्यपः (सं० १.६४.६.), प्र व इन्द्राय वृहत् (८.८८.३.) इति प्रथमेनाङ्गा समान आतानचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्"—इति । 'आतानः' शस्त्रकृतिः । सा चेदं वसो सुत मित्यादिका । अस्मिन् चतुर्थेऽहनि पूर्वोक्तेन प्रथमेनाङ्गा समा-नात्साम्यं चैकं लिङ्गम् ॥

सूक्तान्तरं विधत्ते— "शुधी हव मिन्द्र मा रिःण्य इति (सं० २.१०.) सूक्तं हववचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्"—इति । हवशब्दोपेत मेतस्याङ्गो विधेयलिङ्ग मिति पूर्व सूक्तम् ॥

अन्यस्मिन्नापि सूक्ते तस्मिन् दर्शयति— "मरुत्वा इन्द्र वषभो रणायेति (सं० ३.४७.) सूक्तं, सुप्रं सहोदा मिह तं हुवेमेति हववचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्"—इति । मरुत्वानित्यस्य सूक्तस्य "उपम्"—इत्यादिरन्तिमः पादः ; तत्र "हुवेम"—इति हव-शब्दार्थवाचो धातुर्दृश्यते ; अतो लिङ्गसङ्गावादङ्गो निरूपकम् ॥

एतत्सूक्तं प्रथंसति— "तदु त्वैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवन दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवत्"—इति । 'तदु' तच्च सूक्तं त्रिष्टुप्-कन्दस्कम् । प्रतिष्ठितानि पदानि प्रतिनियताश्चरसङ्ख्यायुक्ताः पादाः

यस्मिन् सूक्ते तत्सूक्तं 'प्रतिष्ठितपदम्' । तादृशेन तेन सूक्तेन 'सवनं' माध्यन्दिनसवनगतं भरुत्वतीयशस्त्रं 'दाधार' धारितवान् भवति । एतेन सूक्तेन स्वयम् 'आयतनात्' स्त्रकीयगृहात् कदाचिदपि न प्रच्यवते ॥

. अन्वयं त्वचं विधत्ते—“इमं नु मायिनं हव इति पर्यासी हव-
वांचतुर्ये ऽहनि चतुर्यस्याङ्गो रूपम्”—इति । इमं न्वित्यादिस्त्रु-
विशेषः (सं० ८.७३.१-३.) परितः पूर्वीक्ताना मन्ते प्रक्षेपणीयः ।
तत्र “हवे”—इति हवमन्तार्थो धातुरस्ति, अतश्चतुर्यस्याङ्गो निरु-
पकस्तुचः ॥

तदेतग्रयंसति—“ता उ गायत्रो गायत्रो वा एतस्य त्राहस्य
मध्यन्दिनं वहन्ति”—इति । 'ता उ' ताः सूक्तगता ऋचः गायत्री-
च्छन्दस्ताः गायत्राय 'एतस्य' मध्यमस्य त्राहस्य 'मध्यन्दिनं'
सवनं वहन्ति । पूर्वीक्तनिर्वाहक्रमेण जगत्याः प्रातस्सवनवाहित्वं
गायत्रया माध्यन्दिनसवनवाहित्वं च दर्शितम् ॥

अस्मिन् त्वचे निविधानं विधत्ते—“तद्वैतच्छन्दो वहति
यस्मिन्निविधीयते ; तस्माद्गायत्रीषु निविदं दधाति”—इति ।
'यस्मिन्' छन्दसि 'निविन्' पदसम्बन्धः प्रचिष्यते, तदेतत् छन्दो
'वहति' सवनस्य निर्वाहकं भवति । तस्मान्निर्वहणाय तासु
गायत्रीषु निविदं दध्यात् ॥

अथ वैराजसामसम्बद्धं त्ववहयं विधत्ते—“पिवा सोम मिन्द्र
मन्दतु त्वा, शुधी हवं विपिपानस्याट्रेरिति वैराजं पृष्ठं भवति,
वाहते ऽहनि चतुर्ये ऽहनि चतुर्यस्याङ्गो रूपम्”—इति । पृष्ठस्तोत्र-
साधनस्य वैराजसायः आधारः “पिवा सोमम्”—इत्यादि (सं०
७.२२.१-३.) स्तोत्रियस्तुचः, “शुधी हवम्”—इत्याद्यनुरूपः (सं०

७.२२.४-६.) ; अतो वैराजसामसम्बन्धो लिङ्गम् । किञ्च बृह-
 क्षासोऽपत्यं वैराजसाम, इदं चाह्युग्मरूपत्वात् बृहक्षामसम्बन्धि ;
 अतोऽपि कारणात् अस्मिन्नहनि एतत् द्वचद्वयं युक्तम् ॥

ऋगन्तरं विधत्ते—“यद्वाधानेति धाव्याच्युता”—इति । अच्यु-
 तत्वं सर्वसम्बन्धि लिङ्गमित्युक्तम् ॥

तस्मात्तृच ऊर्ध्वं मन्त्रं प्रगाथं विधत्ते—“त्वा मिद्धि हवामह
 इति (सं० ६.४६.१, २.) बृहतो योनि मनु निवर्त्तयति ; बार्हत
 श्येतदहरायतनेन”—इति । त्वा मिद्धीत्यस्या मृद्धि बृहक्षाम
 उत्पन्न ; तस्मादेतं योनिभूतं प्रगाथं पूर्वोक्तधाव्याम् ‘अनु’ पश्चात्
 शंसेत् । ‘एतदहरायतनेन’ युग्माहस्वरूपस्थानेन ‘बार्हतं’ बृह-
 क्षामसम्बन्धं लिङ्गमित्युक्तम् ॥

वैराजसाध्नः सम्बन्धिनं प्रगाथं विधत्ते—“त्व मिन्द्र प्रतूत्तिं-
 ध्विति (सं० ८.६६.५, ६.) सामप्रगाथः”—इति ॥

तत्र लिङ्गं दर्शयति—“अग्निहा जनितेति जातवांश्चतुर्थे
 ऽहनि चतुर्थस्वाङ्गो रूपम्”—इति । उक्ते प्रगाथे द्वितीयपादोऽयम् ।
 अत्र “अग्निहा जनिता”—इति ; ततोऽयं जातवान् । ‘जनि-
 धातुयुक्तं जातवत्त्वं’ चैतस्याङ्गो लिङ्गम् ॥

त्व मू ध्वितिस्तृकपियेपस्याच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति—“त्व मू ध्रु
 वाजिनं देवजुत मिति (सं० १०.१०८.) तार्क्ष्यो ऽच्युतः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(एकविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्येति सूक्तं वैमदं
विरिफितं विरिफितस्य ऋषेः चतुर्थे ऽहनि चतुर्थ्याङ्गो
रूपं युधमस्य ते वृषभस्य खराज इति सूक्तं मुहं
गभीरं जनुषाभ्युग्र मिति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थ-
याङ्गो रूपं तदु चैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं
दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते त्य मु वः सत्रासाह
मिति पर्यासो विश्वासु गीर्ष्यायत मित्यभ्यावाभ्य
मिवैतदहस्तेन चतुर्थ्याङ्गो रूपं ता उ गायत्रो
गायत्रो वा एतस्य वराहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वै-
तच्छन्दो वहति यस्मिन्निविहीयते तस्याद गाय-
त्रीषु निविष्टं दधाति विश्वो देवस्य नेतुस् तत्सवितु-
र्वरेण्य मा विश्वदेवं सत्यति मिति वैश्वदेवस्य प्रति-
पदनुचरौ वार्हते ऽहनि चतुर्थे ऽहनि चतुर्थ्याङ्गो रूपं
मा देवो यातु सविता सुरल इति सावित्र मेति
चतुर्थे ऽहनि चतुर्थ्याङ्गो रूपम् प्र द्यावा यज्ञैः
पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवीयं प्रेति चतुर्थे
ऽहनि चतुर्थ्याङ्गो रूपम् प्र ऋभुभ्यो द्रुत मिव वाच-
मित्य इत्याभवं प्रेति च वाच मिष्य इति च चतुर्थे
ऽहनि चतुर्थ्याङ्गो रूपम् प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति

वैश्वदेवं प्रेति च शुक्रवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याहो रूपं
 ता उ विच्छन्दसः सन्ति द्विपदाः सन्ति चतुष्पदास्तेन
 चतुर्थस्याहो रूपं वैश्वानरस्य सुमती स्यामेत्याग्नि-
 मासतस्य प्रतिपदितो जात इति जातवच्चतुर्थे ऽहनि
 चतुर्थस्याहो रूपं क ई व्यक्ता नरः सनीळा इति
 मासतं न किर्क्षेष्वां जनूषि वेदेति जातवच्चतुर्थे
 ऽहनि चतुर्थस्याहो रूपं ता उ विच्छन्दसः सन्ति
 द्विपदाः सन्ति चतुष्पदास्तेन चतुर्थस्याहो रूपं
 जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जातवेदस्याच्युताग्निं
 नरो दीधितिभिररण्योरिति जातवेदस्य हस्तच्युती
 जनयन्तेति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याहो रूपं
 ता उ विच्छन्दसः सन्ति विराजः सन्ति त्रिष्टुभ-
 स्तेन चतुर्थस्याहो रूपं मङ्गो रूपम् ॥ पू ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

विमदेन महर्षिणा दृष्टं न्युद्धसचितं सूक्तं विधत्ते—“तुह
 न्युत इन्द्रः कश्चिन्नयेति (सं० १०.२२.) सूक्तं वैमदं विरिफितं
 विरिफितस्य ऋषेद्यतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याहो रूपम्”—इति । पूर्व-
 षट् व्याख्येयम् ॥

सूक्तान्तरं विधत्ते—“युधस्य ते ह्यभस्य स्वराज इति सूक्तं
 सुवं गभीरं जनुपाभ्युष मिति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याहो

रूपम्"—इति । युष्मद्येति (सं० ३.४६.) सूक्ते "उरुं गभीरम्"
-इति यः पादः, तत्र "जनुषा"—इतिश्रवणात् 'जातवत्' जनि-
धातुयुक्तं लिङ्गं मस्ति ॥

सूक्तगतं छन्दोऽवलम्ब्य प्रशंसति—“तद्दु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठित-
पदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रचवते”—इति । पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥

तृतीयं ढचं विधत्ते—“त्य मु वः सत्रासाइ मिति (सं०
८.८१.७-८.) पर्यासो विख्यासु गीर्वायत मित्वभ्यायाम्य मिवै-
तदहस्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । परितः प्रक्षेपणीयः
'पर्यासः' अन्तिनस्तृवः । तस्मिन् "विख्यासु"—इति यः पादः, तत्र
आयत मिति शब्दो दीर्घत्ववाचकः श्रूयते । अहयैतत् 'अभ्या-
याम्य मिव' प्रयोगाधिक्यादतिदीर्घं मिव; अतोऽत्र दीर्घत्वं
लिङ्गम् ॥

छन्दो द्वारा प्रशंसति—“ता उ गायत्री गायत्री वा एतस्य
चरहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति; तद्वैतच्छन्दो वहति यस्मिन्निविहीयते;
तस्माद् गायत्रीषु निविष्टं दधाति”—इति । पूर्ववद् व्याखेयम् ॥

अस्वान्तरं विधत्ते—“विश्वो देवस्य नेतुम्, तत्सवितुर्वरेण्य,
मा विश्वदेवं सत्यति मिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरी; बार्हतेऽहनि
चतुर्थं ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । “विश्वो देवस्य”—इति
(सं० ५.५०.१.) ऋगोक्ता, “तत्सवितुः”—इति (सं० ३.६२.१०,
११.) ईं ऋचोः । एष ढचो षड्वक्त्रामसम्बन्धी, वैश्वदेवस्य
प्रतिपत् । “मा विश्वदेवम्”—इति (सं० ५.८२.७-८.) ढचो
ऽनुचरः । षड्गो युग्मत्वाद् बार्हतत्वम्; षड्वक्त्रामसम्बन्ध एव
मन्त्रसिद्धम् ॥

सवित्रदेवताकं सूक्तं विधत्ते— “आ देवी यातु सविता सुरत्र इति (सं० ७.४५) सावित्र मेति चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्” —इति । आकारोऽत्र लिङ्गम् ॥

प्र-शब्दलिङ्गोपेतं सूक्तं विधत्ते—“प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमो-भिरिति (सं० ७.५३.) द्यावापृथिवीयं; प्रेति चतुर्थे ऽहनि चतुर्थे-स्याङ्गो रूपम्”—इति ॥

प्र-शब्दो वाक्सम्बन्धेति लिङ्गद्वयोपेतं सूक्तं विधत्ते— “प्र ऋभुभ्यो दूत मिव वाच मिथ्य इत्यार्भवं; प्रेति च वाच मिथ्य इति च चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । ऋभुदेवताकत्वं स्पष्टम् । प्र-शब्दो वाक्सम्बन्धश्च प्रेति चेत्यादिना प्रदर्शयति ॥

प्र-शब्देन शुक्ल-शब्देन चोपेतं सूक्तान्तरं विधत्ते—“प्र शक्रेतु देवी मनीषेति (सं० ७.३४.) वैश्वदेवं; प्रेति च शक्रेतुचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । अत्र बहुदेवताकत्वाद् वैश्व-देवत्वम् ॥

नानाविधच्छन्दोयुक्तत्वरूपं लिङ्गान्तरं दर्शयति— “ता उ विच्छन्दसः सन्ति द्विपदाः सन्ति चतुष्पदास्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । ‘ता उ’ तान्मु संज्ञगता ऋचो ‘विच्छन्दसः’ विविधच्छन्दोयुक्ताः; तत्रैकविंगतिः द्विपदाः सन्ति, अवशिष्टा-चतुष्पदाः सन्ति; ‘तेन’ विच्छन्दस्त्वेन अङ्गो निरूपकम् ॥

गक्षान्तरस्य प्रतिपत्नूतं विधत्ते—“वैश्वानरस्य सुमती स्यामि-त्याग्निमाहुतस्य प्रतिपद्; इतो जात इति जातवचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । तस्य सूक्तस्य (सं० १.८८.) प्रथ-माया ऋचस्मृतीयपादे “इतो जातः”—इतियवषाज्जातवच्छब्दो-पेतं लिङ्गं मस्ति ॥

मरुद्देवताकं सूक्तं विधत्ते—“क ईं व्यक्ता नरः सनीळा इति मारुतं; न किञ्चिंषां जनुंषि वेदेति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । अस्मिन् सूक्ते (सं० ७.५६.) तृतीयस्या मृचि ५ “मरुद्भिरसु”—इतिश्रवणान्मारुतम् । न किञ्चिंषांत्वादिकः प्रथमायाः † ऋचस्तृतीयः पादः । तत्र “जनुंषि”—इति ‘जनि’धातुयुक्तत्वं लिङ्गम् ॥

विविधच्छन्दस्वयुक्तं लिङ्गान्तरं दर्शयति—“ता उ विच्छन्दसः सन्ति द्विपदाः सन्ति चतुष्पदास्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । अस्मिन् सूक्ते एकादश द्विपदाः, इतराश्चतुष्पदाः ‡ ॥

अच्युतत्वलिङ्गोपेता मृचं विधत्ते—“जातवेदसे सुनवाम सोम मिति (सं० १.६६.) जातवेदस्याच्युता”—इति ॥

जातवेदीदेवताकं मन्यत् सूक्तं विधत्ते—“अग्निं नरो दीधि-तिभिररथ्योरिति (सं० ७.१.) जातवेदस्यं; इस्तच्युती जनयन्तेति जातवच्चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्याङ्गो रूपम्”—इति । जातस्य जगतो वेदिदत्त्वात् अग्निरेव ‘जातवेदाः’ । इस्तच्युतीत्यादिः द्वितीयः पादः ; तत्र “जनयन्त”—इतिश्रवणाज्जनिधातुयुक्तं लिङ्गम् ॥

विविधच्छन्दोरूपं लिङ्गान्तरं दर्शयति—“ता उ विच्छन्दसः सन्ति विराजः सन्ति त्रिष्टुभस्तेन चतुर्थस्याङ्गो रूपं मङ्गो रूपम्”—इति । अत्राष्टादश विराजः, इतरास्त्रिष्टुभः ॥

* पद्यमा मृचीति वक्तुं उपचितम् ।

† द्वितीयाया इति वक्तव्यम्, न हि पद्यमा ऋचं चतुष्पदा ।

‡ क ईं व्यक्ता इति पद्यविशेषं सूक्तम् । तत्र चाष्टा एकादश द्विपदा, विंशत्यष्टा त्रिपदाः, त्रिष्टुभस्य त्रिष्टुभः । तद्विदुः यदुक्तं उच्यते—‘तृतीयस्या मृचि’—इति, यदीति ‘प्रथमाया ऋच’—इति, तदुभयं नैव भाष्यकारश्लेषेण अथ जातवेदोति स्मृतम् ।

अभ्यासोऽध्यायसमाप्तार्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(एकविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाद्यतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्बान्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेश्वरती
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(१५)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ गौर्वे देवता पञ्चम महर्वहति^१ त्रिणव स्तोमः
शाक्तरं सामं पङ्क्तिच्छन्दो^२ यथादेवत मेनेन^३ यथास्तोमं
यथासामं यथाच्छन्दसं राप्नोति य एवं वेद यच्चै नेति
न मेति यत्स्थितं यत्पञ्चमस्याङ्गो रूपं यद्येव द्वितीय
महस्तदेतत्पुनर्यत्पञ्चमं यदूर्ध्ववद्यत्प्रतिवद्यदन्तर्वद्
यदृषण्वद् यदृधन्वद्यन्मध्ये पदे देवता निरुच्यते^४
यदन्तरिच मस्युदितं यदुग्धवद् यदूर्ध्ववद् यद्वेनुमद्
यत्पृश्निमद् यन्महद् यत्प्रशुरूपं यदध्यासवद्विजुद्रा
इव हि पशवो यज्जागतं जागता हि पशवो यद्वा-
हंतं वाहता हि पशवो यत्पाङ्कं पाङ्का हि पशवो^५
यद्वामं वामं हि पशवो यद्विष्णवविर्हि पशवो यद्
वपुष्मद् वपुर्हि पशवो यच्छाक्तरं यत्पाङ्कं यत्कुर्वद् यद्
द्वितीयस्याङ्गो रूपं मेतानि वै पञ्चमस्याङ्गो रूपाणीम
मू षु वो अतिथि सुपर्बुध मिति पञ्चमस्याङ्ग आज्यं

* "पङ्क्तिच्छन्दो" प, उ ।

भवति^१ जागत मध्यासवत्पशुरूपं^२ पञ्चमे ऽहनि पञ्च-
 मखाङ्गो रूपं मा नो यज्ञं दिविस्पृश^३ मा नो वायो
 महे तने^४ रथेन पृथुपाजसा^५ वहवः सूरचक्षसं इमा उ
 वां दिविष्टयः^६ पिवा सुतस्य रसिनो^७ देवं देवं वो ऽवसे
 देवं देवं^८ वृहद् गायिषे वच इति^९ वार्हतं प्रउगं^{१०} पञ्चमे
 ऽहनि पञ्चमखाङ्गो रूपं^{११} यत्पाञ्चजन्यया विशेति^{१२}
 मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्पाञ्चजन्ययेति^{१३} पञ्चमे ऽहनि
 पञ्चमखाङ्गो रूपं मिन्द्र इत्सोमपा एकं इन्द्र
 नेदीय एदिद्भृत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते^{१४} ऽग्निर्नेता^{१५} त्वं सोम
 क्रतुभिः पिन्वन्त्यपो^{१६} वृहदिन्द्राय गायतेति^{१७} द्वितीये-
 नाङ्गा^{१८} समान आतानः^{१९} पञ्चमे ऽहनि पञ्चमखाङ्गो
 रूपं सवितासि सुन्वतो वृक्तवर्हिष इति सूक्तं^{२०}
 महत्पाङ्कं पञ्चपदं^{२१} पञ्चमे ऽहनि पञ्चमखाङ्गो रूपं
 मित्था हि सोम इन्मद इति सूक्तं^{२२} महत्पाङ्कं
 पञ्चपदं^{२३} पञ्चमे ऽहनि पञ्चमखाङ्गो रूपं मिन्द्र पिव
 तुभ्यं सुतो मदायेति सूक्तं^{२४} महत् चैष्टुभं तेन प्रति-
 ष्ठितपदेन^{२५} सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते
 मरुत्वा इन्द्र मीढ्य इति पर्यासो^{२६} नेति न प्रेति
 पञ्चमे ऽहनि पञ्चमखाङ्गो रूपं^{२७} ता उ गायत्री
 गायत्री वा^{२८} एतस्य त्रिष्टय मध्यन्दिनं वहन्ति^{२९} तद्वै-

तच्छन्दो वहति यस्मिन्निविद्ध्यते' तस्माद् गाय-
त्रीषु निविदं दधाति' ॥ १ (६) ॥

अथ नवरात्रापेक्षया पञ्चमं, मध्यमत्रयोदश्यापेक्षया द्वितीय
महर्विधत्ते—“गौर्वे देवता पञ्चम महर्वहति त्रिणव स्तोमः
शाकरं साम पङ्क्तिच्छन्दो यथादेवत मेनेन यथास्तोमं यथासाम
यथाच्छन्दसं राध्नोति य एवं वेद”—इति । पूर्वत्र वागिकं गौरेकं
द्वौरेक मिति देवताया रूपत्रय मुक्तम् ; तत्र वागात्मकं रूपं
चतुर्वेदं ऽह्यनुक्तम्, पञ्चमस्याङ्गो गौरेव देवता निर्वाहिका । स्तोमानां
मध्ये त्रिणवो निर्वाहकः । तस्य त्रिणवस्य स्तोमस्य स्वरूपं छन्दो-
गौरेव मान्नातम्—“नवभ्यो हिङ्गरोति स तिसृभिः स पञ्चभिः
स एकया, नवभ्यो हिङ्गरोति स एकया स तिसृभिः सपञ्चभिः ;
नवभ्यो हिङ्गरोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिः ; वञ्चो
वै त्रिणवः”—इति * । अस्याय मर्यः । एकसृचस्त्रिभि पर्यायै-
रावर्त्तनीयः ; तत्र प्रथमायास्त्रिः पाठः, द्वितीयायाः पञ्चकृत्वः
पाठः, तृतीयस्याः सकृदेव पाठः । द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृ-
त्पाठः, द्वितीयस्याः त्रिः पाठः, तृतीयस्याः पञ्चकृत्वः पाठः ।
तृतीयपर्याये प्रथमायाः पञ्चकृत्वः पाठः, द्वितीयस्याः सकृत्पाठः,
तृतीयस्यास्त्रिः पाठः । एष माहृत्ताभिः सप्तविंशतिसङ्ख्याकाभि-
र्ऋग्भिस्त्रिणवः स्तोमो भवति । अन्यत्पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

पञ्चमस्याङ्गो मन्त्रलिङ्गानि दर्शयति—“यद् नैति न प्रेति
यत् स्थितं यत्पञ्चमस्याङ्गी रूपम्”—इति । आकारः प्रथमद्वयनाप

लिङ्गमिति नकारद्वयेन प्रतिपिध्यते । यत्तु 'स्थितं' तिष्ठति-
धात्वर्थरूपमप्रचलितं तत् पञ्चमस्याङ्गो निरूपकम् ॥

द्वितीयेऽह्न्युक्तं लिङ्गजातं पञ्चमेऽह्न्यतिदिशति—“यदेव
द्वितीयमहस्तदेतत् पुनर्यत्पञ्चमम्”—इति । नवरात्रापेक्षया
यत्पञ्चममहर्विद्यते, तत् पृथङ् न भवति, किन्तु यदेव द्वितीय
महस्तदेव पञ्चमत्वेन पुनः क्रियते ; तत्रत्यं लिङ्गजातमत्रानु-
सन्धेयमित्यर्थः ॥

तानि लिङ्गानि दर्शयति—“यदूर्ध्ववद्यत्प्रतिवद्यदन्तर्वद्यद् इष-
खद् यद् वृधन्वद्यन्मध्यमे पदे देवता निरुच्यते यदन्तरिक्षमभ्युदि-
तम्”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अथ विशेषलिङ्गानि दर्शयति—“यद्गुग्धवद् यदूर्ध्ववद्यत्तेन-
मद्यत्पृश्निमद्यन्महद्यत्पशुरूपं यदध्यासवद् विक्षुद्रा इव हि पशवो,
यज्जागतं जागता हि पशवो, यद्वाहृतं बाहृता हि पशवो, यत्पाङ्गं
पाङ्गा हि पशवो, यद् वामं वामं हि पशवो, यदपिषद्विर्हि
पशवो, यदपुषद्विर्हि पशवो, यच्छाकरं यत्पाङ्गं यत्कुर्वद्, यद्
द्वितीयस्याङ्गो रूपमेतानि वै पञ्चमस्याङ्गो रूपाणि”—इति ।
दुग्धोघधेनुपृश्निमच्छदैरुपेतं यद्यदस्ति, तत्सर्वं लिङ्गम् । तथाविधं
पशुरूपं यदस्ति, तदपि लिङ्गम् । पशुरूपस्य बहुविधत्वमेव यद-
ध्यासवदित्यादिना प्रपञ्चते । अधिकपादस्य प्रचेपः 'अध्यासः' ।
प्रकृती यावदस्ति, तावतोऽप्यधिकपादोपेतम् 'अध्यासवत्' ;
पशूनामपि चतुर्भ्यः पादेभ्योऽधिकं सुखमेकं परिगण्यते ; अतो
ऽध्यासवत् पशुरूपं भवति । तदेव 'विक्षुद्रा इव'—इत्यनेन स्पष्टी-
क्रियते । विविधाः क्षुद्राः 'विक्षुद्राः' ; एकस्मादन्यो न्यूनः,

तस्मादप्यन्यो न्यूनः ;— गजापेक्षया भयः क्षुद्रः, तदपेक्षया
 महिषः क्षुद्रः, ततो गौः, ततो ऽजेत्येवं पशुषु क्षुद्रत्वं द्रष्टव्यम् ।
 'जागतं' जगतीसम्बन्धं यदस्ति, तदपि पशुरूपम् ; सोमाचरण-
 प्रसङ्गे * जगत्याः पशूना मानीतत्वाज्जागतत्वम् । तथा 'बार्हतं'
 बृहतीसम्बन्धं पशुरूपम् ; पशुविषये छन्दसा माजिधावने †
 बृहत्या विजयेन पशूनां बार्हतत्वम् । पङ्क्तिच्छन्दसम्बन्धं मपि
 पशुरूपम् ; पङ्क्तिमुखेन पञ्चाप्ययैः उपेताः पशवः पाङ्गाः । यत्
 'वामं' रमणीयं सूक्तं स्वरवर्णादिभिः श्राव्यं भवति, तदपि
 पशुरूपम् ; लोकेऽपि गवाश्वादिपशव इति यदस्ति, तद् 'वामं'
 रमणीयं दृश्यते । 'हविष्मद्' हविःसञ्ज्ञोपेतं यदस्ति, तदपि पशु-
 स्वरूपम् ; पशवो हि देवतासम्बन्धहविःस्वरूपेण ज्ञूयन्ते । 'वपु-
 ष्मद्' वपुःसञ्ज्ञोपेतं यदस्ति, तदपि पशुस्वरूपम् ; पशवो हि वपुः-
 पुटाङ्गा भूत्वा दृश्यन्ते । "विदा मघवन्"—इत्यादिषु महाना-
 नान्नीपूत्पत्रं 'शाकरं' साम ‡ ; तत्सम्बन्धं मेकं लिङ्गम् । पाङ्ग-
 मिति यत् पुनर्वचनं, तत् पञ्चसङ्ख्यायुक्तं ; पूर्वत पङ्क्तिच्छन्दः-
 सम्बन्धं मिति विशेषः । 'कुर्वत्'—इति वर्त्तमानार्थवाचिप्रत्ययोपेतं
 घातुमात्रं विवक्षितम् । एतच्च द्वितीयस्याङ्गो रूप मिति पूर्व
 सुक्तम् § । एवं च सति यानि द्वितीयेऽह्न्युक्तानि लिङ्गानि, यानि
 चात्र नूतनानि, एतानि सर्वाण्यपि पञ्चमस्याङ्गो निरूपवाचि
 द्रष्टव्यानि ॥

* २ भा० ११६ प० १०४०—११७ प० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

† १ भा० २१७ प० १०४० द्रष्टव्यम् ।

‡ सामसंहितासु महाभाष्योसाम प्रथमेव यय, तथाऽप्यत्राप्यनानेऽप्याप्यति ।

§ २ भा० ४१६ प० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

आज्यशस्त्रं विधत्ते — “इम मू पु वो अतिधि सुपर्वुध मिति पञ्चमस्याङ्ग आज्यं भवति ; जागत मध्यासवत्पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति । इम मू खित्वादि सूक्ते (सं० ६. १५.) ; जगतीच्छन्दोयुक्ता आद्या नवर्चः शंसनीयाः * । तत्र तृतीयस्या सृचि जगतीच्छन्दस्त्रोभ्यः चतुर्थपादेभ्योऽधिकः पादो “भरद्वाजाय सप्रथः”—इत्येषः समान्नायते । अतोऽधिकपादयुक्तत्वादिद मध्यासवत्पञ्चमं तत्र पशुरूपम् ; पशोरपि पादचतुष्टयादधिकस्य सुखस्य विद्यमानत्वात् । तदेतस्त्रिंशद्युक्तं पञ्चमे ऽहनि विनियोक्तुं युक्तं योग्यम् ; तस्मादेतत्पञ्चमस्याङ्गो ‘रूपं’ निरूपकम् ॥

अथ प्रथमशस्त्रं विधत्ते — “आ नो यज्ञं दिविस्पृश, मा नो वायो महे तने, रथेन पृथुपाजसा, बहवः सूरचक्षस, इमा उ वां दिविष्टयः, पिवा सुतस्य रसिनो, देवं देवं वो ऽवसे देवं देवं †, वृहदु गायिषे वच इति बार्हंतं प्रथमं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति । आ नो यज्ञं मिति (सं० ८.१०१.८, १०.) द्वे ऋषौ, आ नो वायो इत्येका (सं० ८.४६.२५.), सोऽयं प्रथमस्तृचः ; रथेनेत्यादिः (सं० ४.४६.५-७.) द्वितीयः, बहव इत्यादिः (सं० ७. ६६.१०-१२.) तृतीयः, इमा उ वा मित्यादिः (सं० ७.७४.१-३.) चतुर्थः, पिवा सुतस्येत्यादिः (सं० ८.३.१-३.) पञ्चमः, देवं देवं मिति (सं० ८.२७.१३-१५.) षष्ठः, वृहदिति (सं० ७.६६.१-३.) सप्तमः । तदेतत्सप्तकं वृहतीच्छन्दोयोगाद् ‘बार्हंतम्’ । अतो लिङ्गसद्भावात्पञ्चमेऽहनि योग्यतया तस्य निरूपकम् ॥

* इम मू पु व इत्येकोनविंशत्यक्षं सूक्तम् । तस्मादितो नवर्चं एवात्र शंसनीया भवति, “इम मू पु वो अतिधि सुपर्वुध मिति नशापम्”—इति कण्ठोक्तः (० १२.) ।

† पादमूलोदना पञ्चमपादनादिषु पादाधिकपदीकपदसम् ।

अथ शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदं विधत्ते—“यत्पाञ्चजन्यया विशेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्पाञ्चजन्ययेति पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नोरूपम्”
—इति । अग्निंस्तृचे प्रथमाया मृचि (सं० ८.६३.७.) पाञ्चजन्य-
येति पदे पञ्चशब्दयोगो लिंगम् ॥

अथ द्वितीयेनाज्ञा समानत्वलिंगयुक्तं शस्त्रकृमिं विधत्ते—
“इन्द्र इक्षीमया एक (सं० ८.२.४.), इन्द्र नेदीय एदिहि
(सं० ८.५३.५.), उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (सं० १.४०.१.), ऽग्निनेता
(सं० ३.२०.४.), त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.८१.२.), पिन्वन्वपो
(सं० १.६४.६.), इहदिन्द्राय गायतेति (सं० ८.८८.१.), द्वितीये-
नाज्ञा समान भातानः, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्”—इति ।
‘भातानः’ शस्त्रकृमिः ॥

अथ मदशब्दलिंगेन पञ्चपादोपेतपाङ्कत्वलिंगेन षोडशं सूक्तं
विधत्ते—“अवितासि सुन्वतो वृक्तवर्हिष इति (सं० ८.३६.)
सूक्तं मदत् पाङ्कं पञ्चपदं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्”—
इति । अत्र द्वितीयपादे “पित्रा सोमं मदाय”—इतिश्रवणात् इदं
सूक्तं सद्व्रवति । पञ्चपादाः विस्मृताः ॥

तादृश मेवान्यत्सूक्तं विधत्ते—“इत्या हि सोम इन्द्र इति
सूक्तं (सं० १.८०.) मदत्पाङ्कं, पञ्चपदं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो
रूपम्”—इति ॥

पुनरपि मदशब्दलिंगोपेतं त्रिष्टुप्कृन्दस्कं सूक्तं विधत्ते—
“इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति (सं० ६.४०.) सूक्तं मद्व्रवैष्टुभं ;

* अवितासि सुन्वतो वृक्तवर्हिष, पित्रा सोमं मदाय चं यवक्रवी । य ते भाग
मथारयन्, विश्वा सेदानं शतना लक्षं जूष, समपुत्रिण्य इत्यां, इन्द्र सन्पने—इति ।

तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते”-
इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

आकार प्रशब्दवर्जितमरुत्वतीयशस्त्रस्थान्ते प्रक्षेपणीयं लक्षं
विधत्ते—“मरुत्वां इन्द्र मीढ्व इति पर्यासो नेति न प्रेति पञ्चमे
ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्”—इति । परितो प्रक्षेपणीयः पर्यासः ॥

तस्मिंस्तृचे निविधानं विधत्ते—“ता उ गायत्रो गायत्रो
वा एतस्य त्रयस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मि-
न्निविहीयते ; तस्माद् गायत्रीषु निविद दधाति”—इति । पूर्व-
वद् व्याख्येयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (६) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

महानाम्नीष्वत्र स्तुवते शाक्त्रेण साम्ना^१ राथन्तरे
ऽहनि पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूप^१ मिन्द्रो वा
एताभिर्महानात्मानं निरमिसीत तस्मान्महानाम्नो^१
ऽथो इमे वै लोका महानाम्ना^१ इमे महान्त
इमान्वै लोकान् प्रजापतिः सृष्टेदं सर्वं मशक्तोद्य-
द्विदं किं च यदिमाह्लोकान् * प्रजापतिः सृष्टेदं

१ • “यदिमान् लोकान्” क, छ, ठ, “यदिमांलोकान्” ख, ग, ङ, ज, “यदिमाह्लोकान्”
घ, ट, “यदिमांलोकान्”—इति च व्यवहारसम्भवः ।

सर्वं मग्नोद्यदिदं किञ्च' तच्छक्योऽभवंस्तच्छकरीणां
 शकरीत्वं' ता ऊर्ध्वाः सीम्नो ऽभ्यसृजत' यदूर्ध्वाः
 सोम्नो ऽभ्यसृजत' तत्सिमा अभवंस्तत्सिमानां
 सिमात्वं' स्वादोरित्या विपूवत' उप नो हरिभिः सुत'
 मिन्द्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपो' वृषखान् पृश्नि-
 भाग्मद्वान्वृधन्वान् पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपं'
 यद्वावानेति धाव्याच्युताभि त्वा शूर नोनुम द्रुति'
 रथन्तरथ योनि मनु निवर्तयति' राथन्तरं छेतदह-
 रायतनेन' सो षु त्वा वाघतश्चनेति सामप्रगाथी'
 ऽध्यासवान् पशुरूपं' पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपं' त्य
 मू षु वाजिनं देवजूत मिति ताद्योऽचुरतः' ॥ २ (७) ॥

अथ शाक्तरसामसम्बन्धेन लिंगेन युक्ता ऋचो विधत्ते—
 “महानाम्नीञ्चर स्तुवते शाक्तेषु साम्ना राधन्तरे ऽहनि पञ्चमे
 ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति । “विदा मधवन्”—इत्यादयो
 नव ऋचो महानाम्नीसञ्ज्ञकाः ३ । तामूनातारः शाक्तराखेयान्
 साम्ना १ स्तुवते ; अहयेद मयुग्मत्वाद्द्रायन्तरम् ; शाक्तरं साम
 च रथन्तररूपजन्यत्वाद्द्रायन्तरम् , अतोऽत्र ता ऋचो योग्याः ॥

‘महानाम्नी’-शब्दं निर्वर्त्ति— “इन्द्रो वा एताभिर्महाना-
 त्तानं निरमिमीत, तस्मान्महानाम्नी ऽथो इमे वै लोका महा-

— * सा० महा० भा० १—८, ऐ० भा० ४. १—१५ ।

† तत्र साम ऋचोर्भां गानपन्थेभ्य इदनेवासात् ।

नाम्ना इमे महान्तः”-इति । पुरा कदाचिदिन्द्रः स्वयं नैव ऐश्वर्यादिगुणैर्महान् भविष्यामीति विचार्य “विदा मघवन्”-इत्यादिभिर्दृग्भिः स्वात्मानं गुणैर्महान्तं निर्मितवान् । तस्मान्महत्त्वं निर्माणसाधनत्वान्महान्तान्त्रीशब्दवाचाः सम्पन्नाः । अपि च महान्तान्त्री भूरादिलोकत्रयस्वरूपाः, लोकाश्च महान्तः ; तन्मादद्यासां महानान्त्रीत्वम् ॥

ननु शक्नोष्यन्नं साम शक्नो मिति वक्तव्यं,— शक्नो च सप्तपादोपेता ; न चैता ऋचस्तथाविधाः, किन्तु पादवत्तुष्टयोपेता अनुष्टुभः ; तत् कथं मासां शक्नोत्व मित्याशङ्क्य शक्तिप्रदत्वाच्छक्नोत्व मिति निर्वचनं दर्शयति— “इमान्चै लोकान् प्रजापतिः सृष्ट्वेदं सर्वं मयत्नोद्यदिदं किञ्च ; यदिमात्नोक्तान् प्रजापतिः सृष्ट्वेदं सर्वं मयत्नोद्यदिदं किञ्च, तच्छक्योऽभवंस्तच्छक्नोषां शक्नोत्वम्”-इति । पुरा प्रजापतिः “विदा मघवन्”-इत्यादिका महानान्त्रीरनुसन्धाय, तदात्मकान् लोकान् (प्रजापतिः) सृष्ट्वा, ताभिर्महानान्त्रीभिरनुष्टुहीतं, पद्यादिषु लोकेषु यत् किञ्चित् स्थावरजङ्गमप्राणिजातं स्रष्टव्यं भस्ति, तत्सर्वं स्रष्टुं मयत्नोत् शक्तिमानभूत् * । यस्मादेवं प्रजापतिरकरोत्, तस्माच्छक्तिहेतुत्वात् एता ऋचः शक्नोनामकाः अभवन् । अनेन प्रकारेण तासां शक्नोत्वं सम्पन्नम् ॥

प्रकारान्तरेण महानान्त्रीः प्रशंसति— ‘ता जग्वाः सीन्वी ऽभ्यसृजत ; यदूवाः सीन्वी ऽभ्यसृजत, तस्मिन्ना अभवंस्तस्मिन्ना सिमात्वम्”-इति । या एता महानान्त्रीः सन्ति, ताः ‘सीन्व जग्वाः अभ्यसृजत’ “अग्नि सीळे”-इत्यारभ्य “यथा वः सु सहासति”-

* “मक्तिमाप्राभूत्”-इति क, ख, घ ।

इत्यन्ता दायतयीनां सीमा ; तस्याः 'सीम्नः' ऊर्ध्वाविनीः कृत्वा
 प्रजापतिः अभितः सृष्टवान् ; अत एवेताः संहिताः संहितायां
 नाम्नायन्ते किन्तु आरण्यकाण्डे ० आम्नायन्ते । अथवा नवेता
 ऋचस्त्रिवेदेभ्य उपरि स्थितत्वेन प्रयुज्यन्ते । तथा चाश्वलायन
 आह— "शाक्तरं चेषुष्ठं महानाम्नः स्तोत्रियस्ता अध्वर्षकारं
 नव प्रकृत्या तिस्रो भवन्ति"—इति (श्रौ० ७.१२.१०.) । अस्याय
 मर्थः । यदा शाक्तर साम्ना पृथस्तोत्रं निष्पाद्यते; तदातीं महा-
 नाम्नः ऋचः स्तोत्रियस्तृषो भवति । तासु 'प्रकृत्या' स्वभावेन
 नवसङ्ख्याकास्तथापि तिस्रः कर्तव्या । अध्वर्षकार मिति अत्रोपाय
 उच्यते । अधिकेनार्द्धेन युक्ता मेका मृच मेक मर्द्धचं कृत्वेत्युक्तं
 भवति । ततस्त्रयाणा मर्द्धर्चना मेकार्द्धत्वे सति तिस्र ऋचो
 भवन्तीति । सोऽयं सीम्नः उल्लङ्घनप्रकारः । यस्मात्सीम्न ऊर्ध्वाः
 सतीः प्रजापतिरसृजत, तस्मात् 'सिमा'-इत्येतन्नामका अभवन् ।
 महानाम्नीना मनेन प्रकारेण सिमानामकत्वं विज्ञेयम् ॥ ०

स्तोत्रिय मुक्कानुरूपं ढचं विधत्ते— "स्वादोरित्या विषूवतः
 उप नो हरिभिः सुत, मिद्धं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपो वृषणान्
 पृश्निमान्मदान्वृधन्वान् पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्"—इति ।
 स्वादोरित्यादिरध्ययनप्रकारेणैकसूचः (सं० १.८४.१०.) उप न
 इत्यादिर्द्वितीयः (सं० ८.२३.३१.) इन्द्रं विश्वा इति (सं०

० अर्द्धे इति शेषः ।

+ अथ सामवाङ्मयोः— "इन्द्रः प्रजापति सुपाभावत् इव ७, इतानीदि, तस्या एव-
 च्छन्दीभ इन्द्रियं वीर्यं निर्वाय प्रायश्चदितेन शक्तुहीति, तच्छकरीषा ७, शकरीत्वम् ।
 सीमान् अभिनत् तत् सिमा । मङ्गा सकरीत् तन्मङ्गा । महान् घोष आसीत्तन्महा-
 नाथः"—इति ता० ब्रा० १२.३ । "येन्द्रो महानाम्नाः प्रजापतेषां दिषीर्वा विशानितश्च
 वा सिमा वा मङ्गा वा शकरीर्वा वा"—इति आर्थे० ब्रा० ३.२८ ।

१.११.१.) द्वितीयः ; एतच्चयं मिलित्वा पूर्वोक्तस्तोत्रियसादृश्या-
दनुरूपसदृशो भवति । तत्र स्वादोरित्येतस्मिन् “वृष्णा मदन्ति”-
इति धृषण्वत्वं च दृश्यते, “सोमं शीणन्ति पृथग्य”-इति पृथ्नि-
मत्वम्, “इदं विद्वा अवीवृधन्”-इति वृधन्त्वम् ; तान्येतानि
पञ्चमे ऽहनि योग्यत्वात् पञ्चमस्य गमकानि ॥

अच्युतत्वलिङ्गेन धाव्यां विधत्ते—“यद्वावानेति (सं० १०.
७४.६.) धाव्याच्युता”-इति ॥

तां धाव्या मनु रथन्तरसामयोनिः षंसनं विधत्ते—“अभि त्वा
शूर नोनुम इति (सं० ७.३२.२२.) रथन्तरस्य योनि मनु निवर्त्त-
यति ; रायन्तरं ह्येतदहरायतनेन”-इति । अयुग्मत्वादङ्गी रथ-
न्तरायतनत्व मेतदेव तस्मिन्नम् ॥

शाक्तरसामसस्वन्धि-सामप्रगाथं विधत्ते—“मो पु त्वा वाघ-
तथनेति (सं० ७.३२.१.) सामप्रगाथो ऽध्यासवान् ; पशुरुपं, पञ्चमे
ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”-इति । ऋग्द्वय मेव सर्वत्र प्रगाथस्य
स्वरूपम् ; अत्र तु “रायस्त्नामः”-इत्येषा (सं० ७.३२.३.) द्विप-
दाधिकत्वेन प्रचिन्ता ; तस्मादयं प्रगाथो ऽध्यासवान् । तच्च
पशुरुपत्वात् पञ्चमे ऽहनि योग्यम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गेन सूक्तविशेषं विधत्ते—“त्व मू पु वाजिनं
देवजूत मिति (सं० १०.१७८.) ताक्ष्यो ऽच्युतः”-इति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंश्याध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (७) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

ग्रेदं ब्रह्म वृचतूर्येष्वावियेति सूक्तं पाङ्कं पञ्चपदं
 पञ्चमे ऽहनि पञ्चमखाङ्गो रूपं मिन्द्रो मदाय वावृध
 इति सूक्तं मद्रत्याङ्कं पञ्चपदं पञ्चमे ऽहनि पञ्चम-
 खाङ्गो रूपं सत्रा मदासस्तव विश्वजन्या इति सूक्तं
 महत्त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतना-
 देवैतेन न प्रच्यवते त मिन्द्रं वाजयामसीति
 पर्यासः स वृषा वृषभी भुवदिति पशुरूपं पञ्चमे
 ऽहनि पञ्चमखाङ्गो रूपं ता उ गायत्री गायत्री वा
 एतस्य चरहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो
 वहति यस्मिन्निविदीयते तस्माद् गायत्रीषु निविदं
 दधाति तत्सवितुर्वृणीमहे ऽया नो देव सवित-
 रिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ राथन्तरे ऽहनि
 पञ्चमे ऽहनि पञ्चमखाङ्गो रूपं मुदु प्य देवः सविता
 दमूना इति सावित्रं मा दाशुषे सुवति भूरि वाम
 मिति वामं पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमखाङ्गो रूपं
 मही द्यावापृथिवी ब्रह्म ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं
 सवदोक्षेति पशुरूपं पञ्चमे ऽहनि पञ्चमखाङ्गो रूपं
 मृभुर्विभ्रा वाज इन्द्रो नो अच्छेत्यार्भवं वाजो वै)

सोद् विपदाम्—इति ब्राह्म० शो० ७.३ । सामस्यविताया तु (७० भा० ८२१,२.)

प्राय एवेत्यस्य सामस्यवाच्यत्वं नव्याहृतम् ।

पशवः पशुरूपं^१ पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपं सुषे-
जनं सुव्रतं नव्यसीभिरिति वैश्वदेवं मध्यासवत्पशु-
रूपं^१ पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपं^१ हविष्यान्त-
मजरं खर्विदीत्याग्निमासतस्य प्रतिपद्विष्मत्पञ्चमे
ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपं^१ वपुर्नु तच्चिकितुषे चिद-
स्त्विति मासतं^१ वपुष्मत्पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपं^१
जातवेदसे मुनवाम सोम मिति जातवेदस्याच्युताग्नि-
र्हीता गृहपतिः स राजेति जातवेदस्य मध्यास-
वत्पशुरूपं^१ पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम् ॥(३)८ ॥

पञ्चपादोपेततया पाङ्कत्वलिङ्गयुक्तं सूक्तं विधत्ते — “प्रिदं ब्रह्म
वृत्रतूयेष्वविधेति (सं० ८.३७.) सूक्तं पाङ्कं ; पञ्चपदं, पञ्चमे
ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति ॥

मदशब्देन पाङ्कत्वेन च लिङ्गद्वयेनोपेतं सूक्तं विधत्ते —
“इन्द्रो मदाय वावृध इति (सं० १.८१.) सूक्तं मदत्पाङ्कं ; पञ्च-
पदं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति ॥

मदिधातुलिङ्गकं त्रिष्टुप्कन्दस्कं सूक्तं विधत्ते — “सत्रा मदा-
सस्तव विश्वजन्या इति (सं० ६.२६.) सूक्तं मदत् त्रैष्टुभं ; तन्न
प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न मच्चवते”—इति ॥

शस्त्रान्ते प्रक्षेपणीयं त्वचं विधत्ते — “त मिन्द्रं वाजयामसीति
(सं० ८.८२.७-८.) पर्यासः ; स वृषा वृषभो भुवदिति पशुरूपं,
पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याङ्गो रूपम्”—इति । स वृषीत्यादिस्तृतीयः
पादः ; तत्र वृषभशब्दप्रवृत्त्यात् पशुरूपत्वम् ॥

तस्मिंस्तृचे निविधानं विधत्ते— “ता उ गायत्रो गायत्रो
या एतस्य ब्राह्मस्य मध्यन्दिनं वहन्ति ; तद्द्वैतच्छन्दो वहति,
यस्मिन्निविधीयते ; तस्माद् गायत्रीयु निविदं दधाति”—इति ॥

वैश्वदेवस्य सप्तमस्य षडक्षरं विधत्ते— “तस्मवितुर्दृषीमहे, अद्या
नो देव सवितरिति, वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुषरो ; रायन्तरे ऽहनि
पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याहो रूपम्”—इति । “तस्मवितुः”—इति (सं०
५.८२.१-३.) षडक्षः प्रतिपत्, “अद्या नः”—इति (सं० ५.८२.४-६.)
षडक्षोऽनुवरः ; तावुभी रथन्तरसम्बन्धिनी । अहयायुगमत्वात् राथ-
न्तरम् ; एवं लिङ्गं सम्पादनीयम् ॥

रमणीयत्ववाचकेन वामशब्दलिङ्गेन युक्तं षडक्षं विधत्ते—
“उद् देवः सविता दमूना इति (सं० ६.७२.४-६.) सावित्रम् ;
आ दाशुपे सुवति भूरि वाम मिति वामं पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि
पञ्चमस्याहो रूपम्”—इति । सावित्रत्वं स्पष्टम् । “आ दाशुपे”
—इति चतुर्थः पादः ; तत्र “भूरि वामम्”—इति वामशब्दरूपं
लिङ्गं पशुरूप मस्ति ॥

पशुवाचकेनोच्चशब्दरूपेण लिङ्गेन युक्तं चतुर्दशक्षं विधत्ते—
“मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति (सं० ४.५६.१-४.) द्यावा-
पृथिवीयं ; स्वहोचेति पशुरूपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याहो
रूपम्”—इति । स्वदित्यादिचतुर्थः पादः ; तत्रोचेति पुङ्गवाभि-
धायकः शब्दोऽस्ति ॥

ऋभुदेवताक सूक्तं विधत्ते— “ऋभुर्विभ्रा वाज इन्द्रो नो
अच्छेत्यार्भवं (सं० ४.३४.) ; वाजो वै पशवः पशुरूपं, पञ्चमे
ऽहनि पञ्चमस्याहो रूपम्”—इति । पशोर्द्विविधेन देवतान्त्रत्वा-
दन्नं वाजः ; वाजशब्दः पशुरूप लिङ्गम् ॥

अध्यासलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— “स्तुपे जनं सुव्रतं नव्यसीभिरिति (सं० ६.४८.) वैश्वदेव मध्यासवत्पशुरुपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्”—इति । त्रिष्टुप्छन्दस्ते सूक्ते “विश आ देवीः”—इत्येकः पादोऽधिकः प्रक्षिप्यते * ; सोऽय मध्यासी लिङ्गम् ॥

यस्त्रान्तरस्य प्रतिपदं सूक्तं विधत्ते— “हविष्यान्त मजरं स्रविंदीत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदविषमत्यञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्”—इति । हविःशब्दोपेतत्वं मत्र (सं० १०.८८.) लिङ्गम् ॥

वपुःशब्दोपेतं मरुद्देवताकं सूक्तं विधत्ते— “वपुर्नु तच्चिकितुपे चिदस्त्विति (सं० ६.६६.) मारुतं ; वपुष्यत्यञ्चमे -ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्”—इति । “मरुतो वावृधन्त”—इतिश्रवणात्तत्सूक्तं मारुतम् ; वपुःशब्दलिङ्गं तु षट् ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता मृचं विधत्ते— “जातवेदसे सुनवाम सोम मिति (सं० १.८८.१.) जातवेदस्याच्युता”—इति ॥

अध्यासलिङ्गेन युक्तं जातवेदोदेवताकं षट् चं विधत्ते— “भग्निर्होता गृहपतिः स राजेति (६.१५.१३-१५.) जातवेदस्या मध्यासवत्पशुरुपं, पञ्चमे ऽहनि पञ्चमस्याह्नो रूपम्”—इति । त्रिष्टुप्छन्दकस्य षट् वस्यावसाने “ता तरेम”—इत्यधिकः पादोऽध्यासः † ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंशाध्याये) षट्तीयः खण्डः ॥ ३ (८) ॥

* 'विश आ देवीभ्यःश्रवामः'—इति सं० ६.४८.१५ ।

† "ता तरेम तपारणा तरेम"—इति म० ६.१५.१५ ।

देवक्षेत्रं वा एतद्यत्पठ महर्देवक्षेत्रं वा एत आग-
 च्छन्ति^१ ये पठ महारागच्छन्ति^१ न वै देवा अन्योऽन्यस्य
 गृहे वसन्ति^१ नर्तुर्ऋतोर्गृहे वसतीत्याहुस्तद्यथायथ
 मृत्विजं ऋतुयाजान् यजन्त्यसम्प्रदाय^१ तद्यथत्विृतून्
 कल्पयन्ति यथायथ जनतास्तदाहुर्नर्तुमैषैः प्रेषितव्यं^१
 नर्तुमैषैर्वषट्कृत्यं^१ वाग्वा ऋतुमैषा^१ आप्यते वै वाक्
 पठे ऽहनीति^१ यद्वतुमैषैः प्रेष्येयुर्यद्वतुमैषैर्वषट्कुर्युर्वाच
 मेव तदाप्ता श्रान्ता मृक्णावही वहराविणी मृच्छेयु-
 र्यद्वेभिर्न^१ प्रेष्येयुर्यद्वेभिर्न^१ वषट्कुर्युरच्युताद्यज्ञस्य
 च्यवेरन्य^१ ज्ञात्प्राणात्प्रजापतेः पशुभ्यो जिह्मा ईयु^१
 स्तस्माद्दमेभ्य एवाधि प्रेषितव्यं^१ मृगमेभ्यो ऽधि वषट्-
 कृत्यं^१ त न वाच साप्ता श्रान्ता^१ मृक्णावही वह-
 रासिवणी मृच्छन्ति^१ नाच्युताद्यज्ञस्य च्यवन्ते^१ न यज्ञात्
 प्राणात् प्रजापतेः^१ पशुभ्यो जिह्मायन्ति^१ ॥ (४) ९ ॥

अथ पठ महारागच्छन्ति— “देवक्षेत्रं वा एतद्यत् पठ महर्देव
 क्षेत्रं वा एत आगच्छन्ति, ये पठ महारागच्छन्ति”—इति । द्वाद-
 शाह मध्ये नवरात्रान्तर्गते पृष्ठाषडङ्के यत् पठ महारस्ति, तदे-
 तत् ‘देवक्षेत्रं वै’ देवाना निवासस्थान मेव । एव सति ‘वि’
 यजमाना पठ महारनुतिष्ठन्ति, एते देवाना निवासस्थान
 आगच्छन्ति ।

यथास्मिन् षडेऽहनि ऋतुप्रैषेषु ऋतुयाज्यासूक्ते कञ्चिद् विशेषं विधातुं प्रसूतीति - “न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्तु-
 ऋतोऽगृहे वसतीत्याहुस्तथायथ सृत्विज ऋतुयाजान् यजन्त्य-
 सम्प्रदायं तद्यथर्तुत्स्वकल्पयन्ति यथायथं जनताः”-इति । देवाः
 सर्वेऽपि अन्योऽन्यस्य गृहे वासं नैव कुर्वन्ति ; किन्तु स्वस्र एव
 गृहे । एवं च सत्यतुरप्युतोरन्यस्य स्थाने न वसति, किन्तु सर्वोऽपि
 यस्मिन्नाद्युतुः स्वस्र एव स्थाने निवसति । तस्मात् कारणात्
 यथायथं स्वस्रस्थान मनतिक्रम्य सर्वोऽप्युत्विजः ऋतुयाजान्
 यजेयुः ; ‘सम्प्रदायम्’ अन्यत्रै भदत्त्वा । अयं मर्थः—ऋतुप्र-
 द्वाषां प्रचारो यदा वर्तते, तदानीं भैत्रावरुणः प्रैषमूक्तगतेन
 मन्त्रेण होत्रादीन् प्रेषति, अन्ते च याज्यया यषट् कुर्वन्ति ;
 अध्वर्युयजमानो तु प्रेषितो स्वस्रयाज्यां होत्रे प्रयच्छतः । तदिदं
 प्रकृत्यानुष्ठानम् । अत्र तु तौ होत्रे न प्रयच्छतः, किन्तु स्वयं भैत्र
 याज्यां पठत इति । तथा सति ‘ययत्तु’ तं त मृतु मनतिक्रम्य
 सर्वानृतुत्विजः ‘कल्पयन्ति’ स्वस्रप्रयोजनसमर्थान् कुर्वन्ति । ऋतुनां
 तथा कल्पने सति ‘जनताः’ जनसमूहः ‘यथायथं’ स्वं स्वं स्थान
 मनतिक्रम्य व्यवस्थिताः मुखिनो भवन्ति । एव मृतुयाजा अत्र
 प्रस्तुताः । तत्रैतद्विन्यते,— किं मृतुयाजेषु प्रैषवषट्कारो प्रकृति-
 यत्र कर्तव्यो यत्र कर्तव्यो ? पाहोस्त्रिप्रकारान्तरेण कर्तव्यो ?
 इति ॥

तत्र तावदकरणपक्षे सुपन्यसति—“तदाहुर्नर्तुप्रैषेः प्रेषि-
 तव्यं नर्तुप्रैषेवषट्कृत्यं, याग्वा ऋतुप्रैषा आप्यते ये वाक् षडे ऽह-
 नीति”-इति । ऋतुयाज्यायं भैत्रावरुणेन पठितव्या मन्त्राः
 ‘ऋतुप्रैषाः’ । तेः प्रैषमन्त्रैर्होत्रादीन् प्रति च न प्रेषितव्यम्,—

“होता यच्चदिन्द्रम्”—इत्यादिभिः ॥ प्रेषणं न कर्त्तव्यम् । होत्रा-
दिभिश्च ऋतुप्रेषमन्त्रैर्न वपट् कर्त्तव्यं, याज्यात्वेन न पठितव्या
इत्यर्थः । तत्रेय मुपपत्तिः— ये ऋतुप्रेषाः, ते सर्वेऽपि ‘वाग्ने’
वायूपैव ; वाक् च षष्ठे ऽहनि ‘आप्यते’ समाप्यते ; न हि समा-
प्ताया वाचि मन्त्रप्रयोगो युज्यत इति निषेधवादिना मभिप्रायः ॥

तेषां मेव मत माश्रित्य विधिवादिनां पक्षे दोषं दर्शयति—
यदृत्तुप्रेषैः प्रेष्येयुर्यदृत्तुप्रेषैर्वपट्कुर्युर्वाच मेव तदासां आन्ता मृक्-
णवह्नीं वह्नराविणीं मृच्छेद्युः”—इति । य ऋतुप्रेषास्तत्पूर्वको
वपट्कारश्चातुष्ठीयेरन्, तदानीम् ‘आसां’ समासां वाच मेव
ऋच्छेद्युः । कीदृशीं वाचम् ? ‘ऋक्णवह्नीम्’ । ‘वह्न.’ बलीवर्हस्य
स्नाह्लादिवहनप्रदेशः, ‘वृक्ण.’ भग्न., “हजो भस्त्रे”—इति धातुः ।
वृक्णो भग्नो वह्नीं वह्ननप्रदेशो यस्या वाचः, सा ‘ऋक्णवह्नी’ ,
आन्तत्वाद्यन्नभारं धोदु मशक्तेत्यर्थः । ‘वह्नराविणीम्’ अशक्य-
यहननिमित्तो रावो रोदनरूपो ध्वनिर्यस्याः, सा ‘वह्नराविणी’
तादृशीम् ; सपद्रवद्वययुक्तां कृत्वा वाचं विनाशयेयुः ॥

एव मनुष्ठानपक्षे दोषं सुक्ता निषेधपक्षे व्यवस्थिते सति
विधिवादी स्वभिप्रेत मनुष्ठानं ह्यत्र निधाय निषेधपक्षे बाधं मुप-
न्यस्यति— “यद्देभिर्न प्रेष्येयुर्यद्देभिर्न वपट् कुर्युरच्युताद्यन्नस्य
च्यवेरन्यज्ञात्प्राणात्प्रजापतेः पशुभ्यो जिह्ना द्रेयुः”—इति । ‘यदु’
यदि वा ‘एभिः’ मन्त्रैर्न प्रेष्येद्युः, यदि वा एभिर्मन्त्रैर्याज्यामन्त्रैर्न
वपट् कुर्युः । तदानीं मृत्विजो यन्नस्य ‘अच्युतात्’ अविनष्टाप्रयो-
गात् ‘च्यवेरन्’ विनश्येद्युः, यन्नप्रयोगः साहो न भवेदित्यर्थः ।
किञ्च तस्माद्यज्ञात् स्वकीयप्राणात् ‘प्रजापतेः’ स्वकीययजमाना-

ज्ञवादिपशुभ्यश्च 'जिह्वा इयुः' ऋत्विजः सर्वेऽपि कुटिला भूत्वा गच्छेयुः, यज्ञप्राणयजमानपशुभ्यो अष्टा भवेयुरित्यर्थः ॥

इत्थं विधिनिषेधपक्षयोरुभयोरपि बाधमुक्त्वा प्रकारान्तरेण अनुष्ठानं सिद्धान्तयति— "तस्माद्ऋग्मेभ्य एवाधि प्रेषितव्य मृग्मेभ्योऽधि वषट्कृत्यं; तं न वाच मासां श्रान्ता मृक्णवर्ही बहुराविणी सृच्छन्ति; नाच्युताद्यज्ञस्य चवन्ते, न यज्ञात्प्राणात्प्रजापतेः पशुभ्यो जिह्वायन्ति"—इति । यस्मादनुष्ठानपक्षे श्रान्ता मित्वाद्युक्तदोषः, परित्यागपक्षे तु अच्युतादित्वाद्युक्तदोषः, 'तस्माद्' दोषद्वयपरिहाराय प्रकारान्तरेणानुष्ठेयम् । प्रकृतौ हि मैत्रावरुणतं प्रेषमन्त्रं पठित्वा होतर्यजेत्यादिना प्रेष्यति; होत्रादयश्च तत् कर्त्तुं याज्यां प्रेषरूपा मेव पठित्वा, तदन्ते वीपडिति वषट्कुर्वन्ति; अत्र तु न तथा कर्त्तव्यम् । किं तद्धि? 'ऋग्मेभ्यः' एव 'अधि' ऋक्शिरस्केभ्यो होत्रादिविषयप्रैषेभ्य एवोर्षं मैत्रावरुणो होतर्यजेत्यादिना प्रेष्येत, होत्रादयश्च तथैव ऋग्मेभ्योऽधि वषट्कृत्य "तुभ्यं हिन्वानः"—इत्याद्युक्शिरस्केः प्रैषेः यजेयुः । तथा सति प्रकृतिवदनुष्ठानाभावाद् वाच मासा मित्वादि-रनुष्ठानपक्षे प्रोक्तो दोषो न भवति; अनुष्ठानपरित्यागस्याप्यभावात् प्रतिषेधपक्षे प्रोक्तोऽच्युतादित्वादिदोषोऽपि न भविष्यति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकाया द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशोऽध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

पारुच्छेपीरुपदधति^१ पूर्वयोः सवनयोः^१ पुरस्ता-
त्प्रस्थितयाज्यानां^१ रोहितं वै नामैतच्छन्दो^१ यत्पारु-
च्छेप मीतेन वा इन्द्रः सप्त स्वर्गालोकानरोहद्रोहति
सप्त स्वर्गालोकान् ३ य एवं वेद^१ तदाहुर्यत्पञ्चपदा
एव पञ्चमस्याहो रूपं^१ षट्पदाः षष्ठ्याय कस्मा-
त्सप्तपदाः षष्ठे ऽहञ्छन्त इति षड्भिरेव पदैः षष्ठ
महराप्सुवन्त्यपच्छिद्येवैतदहुर्यत्सप्तमं^१ तदेव सप्तमेन
पदेनाख्यारभ्य वसन्ति^१ वाच मेव तत्पुनरुच्यन्ति
सन्तत्यै^१ सतन्तैस्त्र्यहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो
यन्ति ॥ (५) १० ॥

अथ सवनद्वये काञ्चिद्विधेयान्विधत्ते— “पारुच्छेपीरुप-
दधति पूर्वयोः सवनयोः पुरस्तात्प्रस्थितयाज्याना रोहितं वै नामै-
तच्छन्दो यत्पारुच्छेप मीतेन वा इन्द्रः सप्त स्वर्गालोकानरोहत्”—
इति । प्रातस्सवने माध्यन्दिनसवने च याः ‘प्रस्थितयाज्याः’
शोदकेन प्रकृतितः प्राप्ताः, तासां पुरस्तात् ‘पारुच्छेपीः’ पारुच्छे-
पाख्येन महर्षिणा † दृष्टा ऋच. उपदध्युः ;— एकैकां पारु-
च्छेपीं मृच सुक्ता पश्चादेकैकां प्रस्थितयाज्यां पठेत् । “वप-

● इह सर्वेषु पूर्वेषु (४८ ५० ‘ * ’) पाठभेदाऽवगम्यन्ते ।

† “पारुच्छेप ऋचिः, पर्वणच्छेप, परुषिपरुषि शेषोऽस्तेति वा”—इति निरु० १०;

४ ५ । “पारुच्छेपी देवीदासि”—इति अ० ५३० ।

त्रिद्रु इपयाणास इन्दवः”-इत्याद्याः (सं० १.१३८.६.), “पिवा
सोम मिन्द्र सुवान मद्रिभिः”-इत्याद्याश्च (सं० १.१३०.२.),
पारुच्छेय्यः ऋचः † सूत्रकारेण विस्मृतमुदाहृताः † । पारुच्छे-
पीष्वृक्षु यच्छन्दोऽस्ति, तदिदं रोहितनामकम् । कथं मिति,
तदुच्यते— ‘एतेन’ पारुच्छेपीयेन छन्दसा पुरा कदाचिदिन्द्रः
‘सप्त स्वर्गान् लोकान् अरोहत’ उत्तमाधमभोगावस्थानविशेषान्
सप्तसङ्ख्याकान् स्वर्गान् रोहयन्नेन छन्दसेति ‘रोहितं’ नाम
सम्पन्नम् ॥ वेदनं प्रयंसति— “रोहति सप्त स्वर्गालोकान् य
एवं वेद”-इति ॥

तस्मिन् छन्दसि चोद्य नुज्ञावयति— “तदाहुर्यत्पञ्चपदा एव
पञ्चमस्याङ्गो रूपं षट्पदाः षष्ठस्याथ कक्षात्सप्तपदाः षष्ठे ऽहव्य-
स्यन्त इति”-इति । सङ्ख्यासाम्यात्पञ्चपदोपेता ऋचः पञ्चमे ऽहनि
युक्ताः, षट्पदोपेताः षष्ठे ऽहनि ; पारुच्छेय्यस्तु सप्तपदोपेताः,
अतः षष्ठेऽहनि तच्छंसनं मयुक्तं मिति चोद्यवादिना मभिप्रायः ॥

तत्रोत्तरं माह—“षड्भिरेव पदैः षष्ठं महाराधुवन्त्यपच्छिदैवै-
तद्दृश्येत्सप्तमं, तदेव सप्तमेन पदेनाभ्यारभ्य वसन्ति, याच मेव
तत्पुनरुपयन्ति सन्तत्वे”-इति । एकैकस्याः सृचि य एते प्रथम-
भाषितः षट् पादास्तैः सर्वैर्यदा षष्ठं महाराधुवन्ति, तदानीं सुप-
रितमं यत्सप्तमं महस्तन् ‘अपच्छिदैव’ पृथक्त्वेन तस्य विच्छेदं
कृत्वेव प्राप्नोति ; तस्माद् विच्छिद्रं सप्तमं महस्तेन सप्तमेन पादेनाभि-
सृष्ट्वेनीपकथं वसन्ति । तथा सति विच्छिद्रं याच मेव पुनरपि

* ताः सर्वाः सं० १.१२०—१२८ सूक्तयता दृश्यन्तः ।

† ‘षष्ठस्य पादासुवने वसिततदाद्यानां पुराणात्’-इत्युपकथं ‘मिन्द्र इपयाणास इन्दवः’

०—० ‘पिवा सोम मिन्द्र सुवान मद्रिभिः’-०—० पारुच्छेय्यः”-इति चात्र० श्री० १-११ ।

प्राप्नुवन्ति । तत्र मध्यमयोस्त्रययोः सन्तत्यै सम्यव्यन्ते ॥ वेदनपूर्वकं मनुजानं प्रशंसति—“सन्ततैस्त्रयैरथच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विहांसो यन्ति”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
एतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१०) ॥

॥ अथ पठः खण्डः ॥

देवासुरा वा लोकेषु एषु समयतन्त^१ ते वै देवाः
पठेनैवाङ्गैभ्यो^१ लोकेभ्यो ऽसुरान् प्राणुदन्त^१ तेषां
यान्यन्तर्हस्तीनानि वसून्यासंस्तान्यादाय^१ समुद्रं
प्रौष्यन्त^१ त एतेनैव छन्दसा ऽनुहायान्तर्हस्तीनानि
वसून्याददत्^१ तद्यदेतत्पदं पुनःपदं^१ स एवाङ्गुश
आसञ्जनायां ऽऽ क्षिपतो वसु दत्ते निरेन मेभ्यः^१
सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते य एवं वेद^१ ॥ (६) ११ ॥

पारुच्छेपीयं छन्द उपाख्यानेन प्रशंसति—“देवासुरा वा एषु
लोकेषु समयतन्त; ते वै देवाः पठेनैवाङ्गैभ्यो लोकेभ्यो ऽसुरान्
प्राणुदन्त . तेषां यान्यन्तर्हस्तीनानि वसून्यासंस्तान्यादाय समुद्रं
प्रौष्यन्त . त एतेनैव छन्दसा अनुहायान्तर्हस्तीनानि वसून्याददत् . तद्यदेतत्पदं पुनःपदं स एवाङ्गुश
आसञ्जनायां ऽऽ क्षिपतो वसु दत्ते निरेन मेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते य एवं वेद ॥ (६) ११ ॥

प्रोप्यन्तः ; त एतेनैव हृन्दसा ऽनुहायान्तर्हस्तीनानि वसुन्याददत्तः ;
 तद्यदेतत्पदं पुनः पदं स एवाङ्गुय आसञ्जनाय”-इति । देवाद्या-
 सुराश्च लोकविषये यदा ‘समयतन्त’ सङ्ग्रामं मकुर्वन्त, तदानीं ‘ते’
 देवाः पृष्ठं महरनुठीय, तस्मामर्थेन असुरान् लोकेभ्यो निष्कारित-
 वन्तः । तदानीं ‘तेषाम्’ असुराणां सम्बन्धीनि ‘वसूनि’ धनानि
 बहून्यासन् । कीदृशानि ? ‘अन्तर्हस्तीनानि’ हस्तिनां गजानां
 मुपरि भारवहनाय स्थापितानि ; यदा स्वकीयस्य हस्तस्यान्तर्मध्ये
 गोप्यत्वेन स्थापितानि ‘अन्तर्हस्तीनानि’ । तानि सर्वाण्यदाय
 असुरा ‘समुद्रं’ प्रोप्यन्त’ समुद्रं गतवद्भिरसुरैः तस्मिन् समुद्रे
 तानि धनानि प्रक्षितानि । ‘ते’ देवाः एतत्पारुच्छेपोयं हृन्दो-
 ऽनुठाय, तस्मात्कामर्थ्यान् ‘अनुहाय’ पृष्ठतो गत्वा हस्तिना मुपरि
 स्थितानि तदीयहस्ते ऽवस्थितानि वा सर्वाणि धनानि ‘आददत्’
 स्वीकृतवन्तः । समुद्रमध्यस्थितानां धनानां माकर्षणे किं साधन-
 मिति, तदुच्यते—‘तत्’ तत्र पारुच्छेपोयास्वृत्तु यदेतत्पदपाठो-
 ऽस्ति कीदृशम् ? ‘पुनःपदं’ पट्सु पादेषु समाप्तेषु पुनः पदा-
 दुच्चार्यमाणः * “सुमृळीको न आ गहि”-इत्येवंविधः सतमः
 पादः †, स एव धनानाम् ‘आसञ्जनाय’ आसञ्जानि कृत्वा समा-
 कर्षणाय अङ्गुयोऽभूत् ; यथा लोके अङ्गुशेनाकर्ष्यते, तद्वक्त-
 नेन पादेनासुरधनान्याकृतानि ॥

वेदनं प्रयसति—“आ द्विपती वसु दत्ते निरेन मेभ्यः सर्वेभ्यो
 लोकेभ्यो नुदते य एवं वेद”-इति । वेदिता ‘द्विपतः’ यत्रोः

* “सुमृळीको न आ गहि”-इति निरु. १०. ४ ५ ।

† “इपदिन्द्र—सुमृळीको न आ गहि”-इति स. १. १८ ६ । इदमिदं पदमाद्ये ।

सम्बन्धि 'वसु' धनं सर्वं मादत्ते; एवं च 'द्विवन्ध' ग्रहं लोकेभ्यो
'निर्मुदते' निष्कारयति ॥ ६ ॥

इतिश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (११) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

द्वौ वै देवता षष्ठ महर्वहति^१ चयस्त्रिंश^२ स्तोमो
रैवतं सामातिच्छन्दाश्छन्दो यथादेवत मेनेन^१ यथा-
स्तोमं यथासाम^१ यथाच्छन्दसं^१ राप्नोति य एवं वेद^१
यद्वै समानोदकं^१ † तत्षष्ठस्याज्ञो रूपं^१ यद्देव तृतीय
महस्तदेतत्पुनर्यत्षष्ठं^१ यदश्ववद्यदन्तवद्यत्पुनरावृत्तं
यत्पुनर्निवृत्तं^१ यद्रतवद्यत्पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्यदन्तरूपं
यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते^१ यदसौ लोको ऽभ्यु-
दितो^१ यत्पारुच्छेपं^१ यत्सप्तपदं^१ यन्नाराशंसं^१ यन्नाभाने-
दिष्ठं^१ यद्रैवतं यदतिच्छन्दा^१ यत्कृतं यत् तृतीयस्याज्ञो
रूपं^१ मेतानि वै षष्ठस्याज्ञो रूपाण्ययं जायत मनुषो
धरीमणीति^१ षष्ठस्याज्ञं आज्यं भवति^१ पारुच्छेप मति-

१ "वहति" च; वैदिकम् ।

† "समानोदकं" छ, ङ, वैदिकम् । एव सुतरादि ।

च्छन्दाः सप्तपदं * षष्ठे ऽहनि षष्ठ्याङ्गो रूप' स्त्रीर्णं
 वर्हिरूप नो याहि वीतय आ वां रथो नियुत्वान्
 वक्षदवसे' सुषुमा यात मद्विभिर्युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो
 अश्विना' अवर्मह इन्द्र वृषन्निन्द्रा' ऽस्तु श्रौषळो-
 षु शो अग्ने शृणुहि त्व.† मीळितो' ये देवासो
 दिव्येकादश स्त्रेय मददाद्रभस मृणच्युत मिति प्रउंगं
 पारुच्छेप मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठ्याङ्गो
 रूप' स पृथ्वीं महाना मिति मरुत्वतीयस्य प्रतिप-
 दन्तो वै महदन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठ्याङ्गो
 रूप' चय इन्द्रस्य सोमा ‡ इन्द्र नेदीय एदिहि' प्र नूनं
 ब्रह्मणस्पतिरग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः' पिन्व-
 न्यपो' नकिः सुदासो रथ मिति तृतीयेनाङ्गा समान
 आतानः षष्ठे ऽहनि षष्ठ्याङ्गो रूप' यं त्वं रथ मिन्द्र
 मेधसातय इति सूक्त' पारुच्छेप मतिच्छन्दाः सप्तपदं
 षष्ठे ऽहनि षष्ठ्याङ्गो रूप' स यो वृषा वृण्येभिः
 स मोका इति सूक्त' समानोदकं षष्ठे ऽहनि षष्ठ-
 याङ्गो रूप' मिन्द्र मरुत्व § इह पाहि सोम मिति
 सूक्त' तेभिः साकं पिवतु वृचखाद इत्यन्तो खादोऽन्तः
 षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठ्याङ्गो रूप' तद् चैष्टुभं'

* 'सप्तपद' क, षष्ठ ।

† 'शो' क, षष्ठ ।

‡ 'धाम' क, न, षष्ठ ।

§ 'मरुता' क, षष्ठ ।

तेन प्रतिष्ठितपदेन^१ सवनं दाधारायतनादेवैतेन न
 प्रचवते^१ इयं ह येन वा ब्रूद् मिति पर्यासः^१ स्वमरु-
 त्वता जित मित्यन्तो वै जित मन्तः^१ षष्ठ महः षष्ठे
 ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं^१ ता उ गायत्रो गायत्रो वा
 एतस्य चरहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति^१ तद्वै तच्छब्दो वहति^१
 यस्मिन्निविद्ध्यते^१ तस्माद् गायत्रीषु निविद् दधाति^१
 रेवतीर्नः सधमादे^१ रेवा * इद्रेवतस्तोतेति^१ रैवतं पृष्ठं
 भवति^१ वार्हते ऽहनि षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं^१
 यद्वावानेति धाय्याचुरता^१ त्वा मिद्धि इवामह
 इति बृहतो योनि मनु निवर्त्तयति^१ वार्हतं ह्येतदह-
 रायतनेनेन्द्र मिद्देवतातय इति सामप्रगाथो^१ निवृ-
 त्तवान् षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं^१ त्य मूषु वाजिनं
 देवजूत मिति ताच्यो^१ ऽचुरतः ॥ ७ (१२) ॥

इदानीं षष्ठ महर्विधत्ते— “द्यौर्वै देवता षष्ठ महर्वहति त्रय-
 ख्लिंश स्तोमो रैवतं सामातिच्छन्दाच्छन्दो यथादेवत मनेन यथा-
 स्तोमं यथाच्छन्दसं राप्नोति य एवं वेद्”—इति । पूर्वत्र वागेकं
 गौरेकं द्यौरेक मिति यत्तृतीयं देवतास्वरूपं सुक्तम् १, सेयं देवता
 षष्ठ महर्निर्वहति । तथा स्तोमान्ता मध्ये त्रयख्लिंशस्तोमो निर्वा-
 हकः । तस्य स्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेव मान्नायते— “एका-
 दशभ्यो द्विदशोति स तिस्रभिः स सप्तभिः स एकया, एकादशभ्यो

* “रेवा” क, ख, ग, घ, ट, व्यावहारिक ।

† १८, २० १४ दृश्यं ।

द्विङ्करोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरैकादशभ्यो द्विङ्करोति
 स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंशः” इति *
 (ता० ब्रा० ३.३-७. ख०) । अस्याय मर्थः— एक एव ढव-
 स्त्रिभिः पर्यायेरावर्त्तनीयः ; तत्र प्रथमे पर्याये प्रथमायास्त्रि-
 रभ्यासः, मध्यमायाः सप्तकत्वोऽभ्यासः, उत्तमायाः सकृत्पाठः ;
 द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः, मध्यमायास्त्रिरभ्यास, उत्त-
 मायाः सप्तकत्वोऽभ्यासः ; तृतीयपर्याये प्रथमायाः सप्तकत्वो-
 ऽभ्यासः, मध्यमायाः सकृत्पाठः, उत्तमायास्त्रिरभ्यास ; एवं त्रय-
 स्त्रिंशस्तोमनिष्पत्तिरिति । “रिवतीर्नः सधमादे”—इत्यस्या मृचि
 उत्पन्नं साम ‘रिवतम्’ † । गायत्र्यादिभ्यः छन्दोभ्योऽक्षरैरधि-
 कत्वाद् ‘अतिच्छन्दाः’—इति कस्यचित् छन्दसो नामधेयम् । अन्यत्
 पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अत्र शस्त्रगतमन्त्रलिङ्गानि दर्शयति— “यद्वा समानोदकं
 तत्पठस्याङ्गो रूपं ; यद्देव तृतीय महस्त्रादेतत्पुनर्यत्पठं ; यद्देव-
 वद्यदन्तवद्यत्पुनराहत्तं यत्पुनर्निवृत्तं यद्गतवद्यत्पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्य-
 दन्तरूपं यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ लोको ऽभ्युदितः”—
 इति । ‘समानोदकं’ तुल्यसमाप्तिकं यदस्ति, तदपठस्याङ्गो रूपम् ।
 ‘यच्चि एव’ यदप्यन्यत् पूर्वत्र प्रथमे त्रपदे तृतीय महस्त्रि, तत्
 पुनरत्रानुसन्धेयम् ;— यदिदानीं षष्ठ महः प्रसूयते, तत् तदेव
 भवति ; पूर्वस्मिंस्तृतीयेऽहनि, यद्यस्त्रिङ्गं मुक्तं, तत् पठेऽपि द्रष्टव्य
 मित्यर्थः । यद्देवदित्यादिना यदसौ लोकोऽभ्युदित इत्यन्तेन
 तान्येतानि लिङ्गानि दर्शितानि ‡ ॥

* वयस्त्रिंशतीनस्त विदुतयः पञ्च ; तत्राद्या समन्त्रांशाद्या, सेवेयम् ।

† ३ भा० ११४ इ० “॥” इत्यन्तम् ।

‡ १५० ११४० ददन्त्यम् ।

अथ विशेषलिङ्गानि दर्शयति—“यत्पारुच्छेपं यत्सप्तपदं यत्रा-
राशंसं यत्राभानेदिष्टं यद्वैवतं यदतिच्छन्दा यत्कृतं यत् तृतीय-
स्याङ्गो रूप मेतानि वै पठस्याङ्गो रूपाणि”—इति । पारुच्छेपेन
दृष्टं ‘पारुच्छेपम्’ । सप्तभिः पादैरुपेतं ‘सप्तपदम्’ । नराशंसाख्य-
सम्बन्धि ‘नाराशंसम्’ । नाभानेदिष्टेन दृष्टं ‘नाभानेदिष्टम्’ ।
रैवतसामसम्बन्धि रैवतम्’ । सप्तभ्यश्छन्दोभ्योऽधिकाक्षरा ‘अति-
च्छन्दाः’ । भूतार्यवाचिप्रत्यययुक्तं धातुमात्रं ‘कृतं’ तदप्युक्तं
मनुक्तं वा तृतीयस्याङ्गो निरूपकम् । एतानि सर्वाणि पठ-
स्याङ्गो निरूपकाणि वेदितव्यानि ॥

अथान्यशस्त्रं विधत्ते—“अयं जायत मनुषो धरौमणीति
(सं० १.१२८.) पठस्याङ्ग आन्यं भवति, पारुच्छेप मतिच्छन्दाः
सप्तपदं पठे ऽहनि पठस्याङ्गो रूपम्”—इति । पारुच्छेपेन दृष्टत्वं
मेकं लिङ्गम्, अतिच्छन्दस्त्वं द्वितीयम्, सप्तपादोपेतत्वं तृतीयम् ;
एतेन लिङ्गत्रयेण पठस्याङ्गो निरूपकम् ॥

अथ प्रथमशस्त्रं विधत्ते—“स्त्रीर्षं बर्हिर्षु नो याहि वीतय
था वां रथो नियुत्वान्वघदवसे सुपुमा यात मद्रिभिर्युवां स्तोमे-
भिर्देवयन्तो अश्विनावर्मह इन्द्र वृषन्निन्द्रास्तु त्रीपळोषु यो अग्ने
शृणुहि त्वा मीळितो ये देवासो दिव्येकादश ख्येय मददाद्रमस
मृणच्युत मिति प्रथमं, पारुच्छेप मतिच्छन्दाः सप्तपदं पठे ऽहनि
पठस्याङ्गो रूपम्”—इति । “स्त्रीर्षं बर्हिः”—इत्याद्यसृवः (सं०
१.१३५.१-३.) ; “था वां रथः”—इति (सं० १.१३५.४-६.) ;
द्वितीयः “सुपुमा यातम्”—इति (सं० १.१३७.१-३.) तृतीयः ;
युवां स्तोमेभिः”—इति (सं० १.१३८.३-५.) चतुर्थः ; “अवर्महः”
—इति (सं० १.१३९.६-७.) इति षष्ठौ, “वृषन्निन्द्रः”—इत्येका

(सं० १.१३८.६.), उभाभ्यां पञ्चमसूत्रः ; “अस्तु श्रीप्रळ”-
इत्येका (सं० १.१३८.१.), “श्री पू षः”-इत्येका (सं० १.१३८.७.),
“ये देवासः”-इत्येका (सं० १.१३८.११.), एतच्चितयः षष्ठः ;
“इय मददात्”-इति (सं० ६.६१.१-३.) सप्तमः । इत्येतत्सर्वं
प्रउगग्रस्तं कुर्यात् ; लिङ्गानि पूर्ववत् ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदं षष्ठं विधत्ते—“स पूर्व्यी महाना मिति
(सं० ८.६३.१.) मरुत्वतीयस्य प्रतिपदन्तो वै महदन्तः षष्ठ महः
षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”-इति । अत्र महाना मिति मह-
च्छब्दः पादस्थान्ते दृश्यते, षष्ठं चाहः षष्ठ्याख्यस्य षष्ठस्यान्तो
भवति, तस्मादन्तत्वलिङ्गेन षष्ठेऽहनि योग्यम् ; यद्वा महतोऽप्य-
धिकस्थानस्याभावात् महदन्ते इति अन्तवत्त्वं व्याख्येयम् ॥

द्वितीयेनाङ्गा सप्त समानं शस्त्रकृमिशुक्लं मन्वजातं दर्शयति—
“त्रय इन्द्रस्य सोमा (सं० ८.२.), इन्द्र नेदीय षडिहि (सं०
८.५३.), प्र नूनं ब्रह्मणस्पति (सं० १.४०), रग्निनेता (सं०
३.२०.), त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.८१.), पितृन्व्यपो (सं० १.
६४.), नक्तिः सुदासो रथ मिति (सं० ७.३२.) द्वितीयेनाङ्गा
समान आतानः ; षष्ठेऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”-इति ॥

पारुच्छेपेन षष्ठं सूक्तं दर्शयति—“यं त्वं रथ सिन्द्र मेधसातय
इति (सं० १.१२८.) सूक्तं पारुच्छेप मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठे-
ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”-इति ॥

तुल्यावसानत्वलिङ्गोपेतं सूक्तं दर्शयति—“स यो वृषा वृषोर-
भिः समोका इति (सं० १.१००.) सूक्तं समानोदकं, षष्ठेऽहनि
षष्ठस्याङ्गो रूपम्”-इति । “मरुत्वान् नो भवतु”-इत्यस्य चतुर्थ-
पादस्य सर्वासूत्रेषु विशमानत्वात्समानोदकीत्वम् ॥

द्वचात्मकं सूक्तान्तरं विधत्ते— “इन्द्र मरुत्व इह पाहि सीम मिति (सं० ३.५१.७-८.) सूक्तं ; तेभिः साकं पिबतु इवखाद इत्यन्तो वै खादोऽन्तः षष्ठ मङ्गः ; षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”— इति । अस्मिन् सूक्ते “तेभिः साकम्”—इत्यादिकस्तृतीयस्या मृचि द्वितीयः पादः । तत्र इत्रं खादति भक्षयतीति ‘इवखादः’ ; तेन भक्षणेन इत्रस्यावसानं मरणं सम्पद्यते । तस्मात् खादो इवस्यान्तः ; षष्ठस्यान्तत्वं पूर्वं मेवोक्तम् ; अतोऽन्तवत्वलिङ्गम् । यद्यपीदं सूक्तं न भवति, तथापि सूक्तस्थानापन्नत्वात्सूक्त मित्युक्तम् ॥

सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति— “तदु वैष्टुभं ; तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

शस्त्रस्यान्तिमं द्रव्यं विधत्ते— “अयं ह येन वा इद मिति (सं० ८.६५.) पर्यासः ; स्वर्मरुत्वता जित मित्यन्तो वै जित मन्तः षष्ठ मङ्गः ; षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”—इति । “स्वर्मरुत्वता जितम्”—इति द्वितीयः पादः ; तत्र भूतार्थवाचि क्तप्रत्ययान्तो जयतिधातोरेकं लिङ्गम् ; किञ्च जयस्य युवावसानत्वाच्चित मिति शब्दोऽन्तप्रतिपादकः ; तदेतदन्तवच्च मपरं लिङ्गम् ॥

अत्रावस्थितच्छन्दःप्रशंसाद्वारा निविद्यानं विधत्ते— “ता उ गायत्रो, गायत्रो वा एतस्य त्रहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति, तद्वै त ऋन्दो वहति, यस्मिन्निविदीयते ; तस्माद् गायत्रोषु निविदं दधाति”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

७ अस्ति द्वायतप्या द्वितीयस्य चतुर्थे अर्धेषीष्टव मिति षादयर्धे तयोदम एतम् , तदीयद्वितीयवचसोवाच यदस्य मिष्टम् । तदेतन् “षष्ठे ऽहनि षष्ठस्य”—इति सूत्रे (८१) आश्रयापनेन सटीकतम्,—“इन्द्र मरुत्व इति मिति इति मरुत्वतोयम्”—इति ।

रैवतसामसाध्यपृष्ठस्तोत्रस्याधारभूतं स्तोत्रियं त्वच मनुरुपञ्च
 त्वचं विधत्ते — “रैवतीर्नः सधमादे रैवा इद्रेवत स्तोतेति रैवतं पृष्ठं
 भवति, वार्द्धते ऽहनि षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गी रूपम्” — इति । “रैव-
 तीर्नः सधमादे” — इति (सं० १.३०.१३-१५.) स्तोत्रियस्तृचः,
 “रैवान्” — इत्यनुरूपः (सं० ८.२.१३-१५.), रैवतं साम बृहत्साम
 उच्यते * , अहश्च युग्मत्वाद्वाह्यतम् †, सोऽयं बृहत्साम्बन्धी भवति
 लिङ्गम् ॥

अचुरातत्वलिङ्गोपेता मृचं विधत्ते — “यद्वावानेति (सं० १०.
 ७४.६.) धाय्याचुरता” — इति ॥

तां धाय्या मनु बृहत्साम्नी योनिभूतं प्रगाथं विधत्ते — “त्वा
 मिद्धि हवामह इति (सं० ६.४६.१,२.) बृहतो योनिमनु निवर्त्त-
 यति; वार्द्धतं ह्येतदहरायतनेन” — इति । अङ्गो वार्द्धतत्वं पूर्वं
 मेवोक्तम्, तदेवात्र बृहत्सामसम्बन्धरूपं लिङ्गम् ॥

रैवतसामसम्बन्धिनं सामप्रगाथं विधत्ते — “इन्द्र मिद्देव
 तातय इति (सं० ८.३.५,६.) सामप्रगाथो निवृत्तवान्, षष्ठे
 ऽहनि षष्ठस्याङ्गी रूपम्” — इति । अस्य प्रगाथस्य सर्वेष्वपि पादेषु
 ‘इन्द्र’-शब्दाद्वत्तेस्तालध्वनिसदृशत्वाद्निवृत्तवलिङ्गम् ॥

अचुरातत्वलिङ्गकं भूक्तविशेषं विधत्ते — “त्व मू पु वाजिनं देव-
 जूत मिति (सं० १०.१०८.) तास्यीं ऽचुरतः” — इति ॥ ७ ॥

इति त्र्योमन्त्रायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (१२) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

एन्द्र याञ्छुप नः परावत इति सूक्तं पाठच्छेप
मतिच्छन्दाः सप्तपदं षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं प्र घा
न्वस्य महतो महानीति सूक्तं समानोदर्कं षष्ठे ऽहनि
षष्ठस्याङ्गो रूपं मभूरेको रयिपते रयीणा मिति
सूक्तं रथ मातिष्ठ तुविन्दम्य भीम मित्यन्तो वै स्थित
मन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं तदु चैष्टुमं
तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न
प्रच्यवत उप नो हरिभिः सुत मिति पर्यासः समा-
नोदर्कः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं ता उ गायत्रो
गायत्रो वा एतस्य चाहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तहै-
तच्छन्दो वहति यस्मिन्निविदीयते तस्माद् गायत्रीषु
निविदं दधात्यभि त्वं देवं सवितार मोष्योरिति
वैश्वदेवस्य प्रतिपदतिच्छन्दाः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो
रूपं तत्सवितुर्वरेण्यं दोषो आगादित्यनुचरोऽन्तो वै
गत मन्तः षष्ठ महः षष्ठेऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं सुदु ष्य
देवः सविता सवायेति सावित्रं शश्वत्तमं तदपा
वज्जिरस्यादित्यन्तो वै स्थित मन्तः षष्ठ महः षष्ठे
ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपं कतरा पूर्वा कतरापरायो-
रिति द्यावापृथिवीयं समानोदर्कं षष्ठे ऽहनि षष्ठ-

स्याङ्गो रूप^१ किंमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आ जगन्नुप
 नो वाजा अध्वर मृभुजा इत्याभवं^१ नाराशंसं
 विवत् षष्ठे ऽहनि^१ षष्ठस्याङ्गो रूप^१मिद मित्या रौद्रं
 गूर्तवचा^१ ये यज्ञेन दक्षिण्या समक्ता इति वैश्व-
 देवम्^१ ॥ ८ (१३) ॥

पारुच्छेपत्वादिलिङ्गवयोपेतं सूक्तं विधत्ते — “एन्द्र याङ्गुप नः
 परावत इति (सं० १.१३०.) सूक्तं, पारुच्छेप मतिच्छन्दाः सप्तपदं
 षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्” — इति ॥

तुल्यसमासिकत्वलिङ्गोपेतं सूक्तं विधत्ते — “प्र घा न्वस्य महतो
 महानीति (सं० २.१५.) सूक्तं, समानोदकी षष्ठेऽहनि षष्ठस्याङ्गो
 रूपम्” — इति । “सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार” — इत्यस्य चतुर्थ-
 पादस्य बहुषु ऋचु ३ विद्यमानत्वात्समानीदकीत्वम् ॥

तिष्ठतिधातुरूपलिङ्गयुक्तं सूक्तं विधत्ते — “अभूरेको रयिपते
 रयीणा मिति (सं० ६.३१.) सूक्तं, रथ मा तिष्ठ तुविष्टम्ण भीम
 मित्यन्तो वै स्थित मन्तः षष्ठ महः षष्ठे ऽहनि षष्ठस्याङ्गो रूपम्”
 — इति । “अभूरेकः” — इत्यस्य सूक्तस्य षष्ठस्या मृचि “रथ मा
 तिष्ठ” — इति द्वितीयः पादः ; तत्र स्थितशब्दार्थवाची तिष्ठतिधातु-
 र्विद्यते, स च गतिनिवृत्तिरूपत्वादन्यो भवति ; षष्ठस्याङ्गोऽन्तत्वं
 पूर्वं सूक्तम् ; अतोऽन्तवच्च लिङ्गम् ॥

तत्रत्यं छन्दः प्रशंसति — “तदु वैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सर्वं
 दाधारायतनादेवैतेन न प्रथ्यवते” — इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

निष्कैवल्यस्य गस्तस्यान्तिमं ढचं विधत्ते—“उप नो हरिभिः
सुत मिति पर्यासः, समानोदर्कः, पठे ऽहनि पठस्याङ्गो रूपम्”—
इति । तिसृष्वप्युचु “उप नो हरिभिः”—इति पादस्यैकत्वात्
समानोदर्कत्वम् ॥

तत्र निविधानं विधत्ते—“ता उ गायत्रो, गायत्रो वा
एतस्य त्रयस्य मध्यन्दिन वहन्ति ; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मि-
भिविद्दीयते ; तस्माद्गायत्रीषु निविदं दधाति”—इति । पूर्वपद-
व्याख्येयम् ॥

यस्मान्तरस्य प्रतिपदेका मृचं विधत्ते—“अभि त्व देवं सवि-
तार मीषोरिति ः वैश्वदेवस्य प्रतिपदतिच्छन्दा, पठे ऽहनि
पठस्याङ्गो रूपम्”—इति । अतिच्छन्दस्व मत्र लिङ्गम् ॥

प्रतिपच्छेप मृगद्वय मनुचरद्वयं च विधत्ते—“तत्सवितुर्वरेण्यं ;
दोषो आगादित्यनुचरोऽन्तो वै गत मन्तः पठ महः पठे ऽहनि
पठस्याङ्गो रूपम्”—इति । “तत्सवितुः”—इति (सं० ३.६२.१०,
११.) द्वे ऋचौ, प्रतिपच्छेपमूतौ ; “दोषो आगात्”—इत्येष सूत्रे
पठितः † ढचो ऽनुचरः । अत्र भूतार्थवाची ‘गमि’घातुर्योस्ति,
तत्कार्यः आगादितिगन्देनोचते । भूतार्थवाचित्वाद्गतं गमन-
समाप्तिरन्तो भवति । तदेतदन्तवत्त्वं लिङ्गम् । यस्मादत्र सूत्रकारो
ऽभित्य मित्येका मृचं तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ मिलित्वा प्रतिपत्तु-
चत्वेनोक्ता दोषो आगादित्यादिकस्तृचो ऽनुचर इत्युक्तवान् ‡,
तस्मादस्माभिसूतसवितुरिति वाक्यं पूर्वशेषत्वेन विच्छेदनीयम् ॥

‡ सा० ढ० आ० ५२३८, यजु० वा० स० ४ २५, अथ० सं० ११ ४ २ ।

† आथ० शी० = १ १८ (सा० ढ० आ० २ २ ४ १) ।

‡ “अभि त्व देवं सवितार मीषो रित्येका, तत् सवितुर्वरेण्य मिति द्वे, दोषो

सवितृदेवताकं सूक्तं विधत्ते— “उदु प्य देवः सविता सवा-
येति (सं० २.३८.) सावितं, शश्वत्तमं, तदपा वङ्गिरस्थादित्यन्ती
वै स्थित सन्तः पठ महः पठे ऽहनि पठस्याङ्गो रूपम्”—इति ।
शश्वत्तम मित्यादि द्वितीयः पादः ; तस्मिन्नस्थादिति भूतार्थवादि-
प्रत्ययान्तस्तिष्ठतिधातुः श्रुतः, तच्च स्थितत्वं गमनस्यान्तः । तदिदं
मन्त्रपद्यं लिङ्गम् ॥

तुल्यसमाप्तिकलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— “कतरा पूर्वा कतरा
परायोरिति (सं० १.१८५.) द्यावापृथिवीयं, समानोदकं, पठे ऽहनि
पठस्याङ्गो रूपम्”—इति । द्वितीयस्या ऋचः चतुर्थे पादे “द्यावा
रक्षतं पृथिवी”—इत्युक्तत्वादिदं सूक्तं द्यावापृथिवीयम् ; तत्र
‘द्यावा रक्षतम्’—इतिपादस्य बहुषु ऋचु विश्वमानत्वात्समानोद-
कत्वम् ॥

ऋभुदेवताकं सूक्तद्वयं विधत्ते— “किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न
आजगदुप नो वाजा अध्वर मृभुचा इत्यार्भवं, नाराशंसं त्रिवत्,
पठे ऽहनि पठस्याङ्गो रूपम्”—इति । “किमु श्रेष्ठः”—इत्यस्मिन्
(सं० १.१६१.) सूक्ते त्रयोदश ऋचः शंसनीयाः ; तत्र चतुर्थ्या
ऋचः प्रथमपादे “चक्रवांसं ऋभव.”—इतिश्रुतत्वादिदं मार्भवम् ।
“षण नः”—इति (सं० ४.३७.) सूक्ते चतस्रः ; तत्र प्रथम-
पादे “ऋभुचाः”—इतिश्रुतत्वादपि आर्भवम् । ऋभवो हि नरा
मनुष्याः ; अत एव मनुष्यान्तः प्रवेशयितुं मसह्यमाना अग्नि-
वस्त्रादयः सोमपानवेलायां सृभून् निःसारितवन्तः । एतच्च “आर्भवं

आगाद् बृहद् गाय सुमर्षेष्वायवेष । सुहि दीपं सवितारम् । तस्य हृष्यन्तः सिन्धुं
सुनुं धरन्तः पुमानम् । अदोषवान् सुमेरम् । स पा भी देव. सविता साविपद् वसु-
पतिः । उमे सुचितो सुभातुरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदगुणरो”—इति आश्र० शी० ८१.१८ ।

शंसत्युभवो वै देवेषु”-इत्याहुः। पाष्यानिनः तुल्य मवगम्यते । ते च नराः ऋभवः ‘शस्यन्ते’ कथ्यन्ते अस्मिन् सूक्ते, तं नारायंसम्, तदेकं लिङ्गम् ; तथैव “उप नो वाजा.”-इति सूक्तस्य तृतीयाया मृचि “तुदायम्”-इति त्रियम्बुः श्रुतः ; तदेतत्त्रिवल्लं द्वितीयं लिङ्गम् ॥

अथ बहुदेवताकं सूक्तद्वयं विधत्ते— “इद मित्या रौद्रं गूर्त-वचा, ये यज्ञेन दक्षिण्या समक्ता इति वैश्वदेवन्”-इति । “इद मित्या”-इत्येकं सूक्तम् (सं० १०.६१.) , “ये यज्ञेन”-इत्य-परम् (सं० १०.६२.) ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१३) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

नाभानेदिष्ठं शंसति^१ नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्म-
चर्यं वसन्तं^२ भ्रातरो निरभजन्तो^३ ऽब्रवीदित्य^४ किं मद्भ्य
मभाक्तेत्येत मेव^५ निष्ठाव मववदितार मित्यब्रुवं
स्तस्माद्वाप्येतर्हि^६ पितरं पुत्रा निष्ठावो ऽववदितेत्येवा
चक्षते^७ स पितर मेत्याब्रवीत्^८ त्वां ह वाव मद्भ्यं तता-
भाक्षुरिति^९ तं पिताब्रवीन्मां पुत्रक तदादृथा^{१०} अद्भिरसो

वा इमे स्वर्गाय लोकाय सच मासतं ते षष्ठं षष्ठ
 मेवाहरागत्य मुह्यन्ति तानेते सूक्ते षष्ठे ऽहनि
 शंसय तेषां यत्सहस्रं सबपरिवेषणं तत्ते स्वयन्तो
 दास्यन्तीति तथेति तानुपैत्यतिगृभ्णीत मानवं सुमे-
 धस इति त मब्रुवन् किङ्कामो वदसीतीद मेव वः
 षष्ठ महः प्रज्ञापयानीत्यब्रवीदथ यद्वा एतत्सहस्रं सब-
 परिवेषणं तन्मे स्वयन्तो ऽदत्तेति तथेति तानेते
 सूक्ते षष्ठे ऽहन्यशंसयत् ततो वै ते प्र यज्ञ मजानन्
 प्र स्वर्गं लोकं तद्यदेते सूक्ते षष्ठे ऽहनि शंसति यज्ञस्य
 प्रज्ञात्यै स्वर्गस्य लोकस्थानुख्यात्यै तं स्वयन्तो ब्रु-
 वन्नेतत्ते ब्राह्मण सहस्र मिति तदेनं समा कुर्वाणं
 पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत उपोत्थायाब्रवीन्मम वा इदं
 मम वै वासुह मिति सो ऽब्रवीन्मह्यं वा इदं मदु-
 रिति त मब्रवीत्तद्वै नौ तवैव पितरिग्रथ इति स
 पितर मैत् तं पिताब्रवीन्ननु तं पुत्रकादूर्ध्वित्यदु-
 रेव स इत्यब्रवीत्तत्तु मे पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत
 उपोदतिष्ठन्मम वा इदं मम वै वासुह मित्यादि-
 तेति तं पिता ब्रवीत्तस्यैव पुत्रक तत्तत्तु स तुभ्यं
 दास्यतीति* स पुनरेत्याब्रवीत्तव ह वाव किल भगव

* "तुभ्यं स दास्यतीति" क, "तनु स तुभ्यं दास्यतीति" ग, घ, ङ ।

इद मिति मे पिताहेति' सोऽब्रवीत्तदहं तुभ्य मेव
ददामि य एव सत्य मवादीरिति' तस्मादेवं विदुषा
सत्य मेव वदितव्यं स एष सहस्रसनिर्भञ्चो' इयं
नाभानेदिष्ट' उपैनं सहस्रं नमति' प्र षष्ठेनाज्ञा स्वर्गं
लोकं जानाति य एवं वेद' ॥ ८ (१४) ॥

पूर्वोक्ते सूक्तद्वये लिङ्ग' दर्शयति— "नाभानेदिष्टं ग्रंथति"
—इति । नाभानेदिष्टास्यः कश्चिन्महर्षिः, तेन दृष्टम्, पूर्वोक्तं
(७७ पृ० ६ पं०) सूक्तद्वयं 'नाभानेदिष्टं' तच्छंसेत् । अतो महर्षि-
सम्बन्ध एवात्र लिङ्गम् ॥

तदेतत्सूक्तद्वयं प्रशंसितुं मुपाख्यानमाह— "नाभानेदिष्टं वै
मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्तोऽब्रवीदित्य किं मञ्ज-
मभाक्तेत्येत मेव निशाय मववदितार मित्यनुवंस्तस्मादाप्येतर्हि
पितरं पुत्रा निष्ठावो ऽववदितेत्येवाचक्षते"—इति । मनो पुत्रो-
नाभानेदिष्टो नाम बालको गुरुगृहे 'ब्रह्मचर्यं वसति' उपनीतः
सन् वेद मध्येतुं तत्र तिष्ठति ; तदानीं तस्य ज्येष्ठभ्रातरो मनोः
पितुर्धनं स्वार्थं विभजन्तः तं बालकं 'निरभजन्' भागरहित मञ्ज-
र्वन् । बालोऽयं ब्रह्मचारी वेद मेवाभ्यस्यतु किं तस्य धनेनेति मत्त्वा
भागं न दत्तवन्तः । तदानीं 'सः' नाभानेदिष्टः 'एत्व' वेदाभ्यासं
कृत्वा समागत्य भ्रातृनिदं मन्ववीत्,— हे भ्रातर ! मद्य 'किम्
अभाक्' किं नाम वस्तु भागत्वेन यूयं पृथक्त्वेन कृतवन्त इति । ते
च भ्रातरः 'एत मेव' मनुं पितरं हस्तेन प्रदर्श्य हे नाभानेदिष्ट !
ययं न जानीमस्त मेव पृच्छेत्वनुवन् । कीदृशं मनुम् ? 'निष्ठावं'

धनविभागादर्धमरहस्यं निःशेषेण स्थितिर्निर्णयो निष्ठा, सा यस्मिन्नस्ति स निष्ठावः ; तादृशं धर्मरहस्यस्य निश्चैतार मित्यर्थः । 'अववदितार' ज्येष्ठपुत्रस्यैतावत् द्वितीयस्यैतावदन्यस्यैतावत् इत्यवच्छिद्य वदितुं समर्थोऽववदिता तादृशम् । अयं मर्यं — अयं मनुः धर्मशास्त्रकर्तृत्वाद्धर्मरहस्यनिर्णयवान् पितृत्वेन तवैतावदित्यवच्छिद्य वक्तुं समर्थश्च, तस्मान्मदीयो भागः क इति मनु मेव पृच्छेत्पुत्रवृत्तम् । यस्मादस्य भ्रातर एव मुक्तवन्तः, तस्मादिदानीमपि पितरं पुत्रा इत्यनेन प्रकारेण आचक्षते । केन प्रकारेणेति, सोऽभिधीयते—अयं पिता 'निष्ठावः' निर्णयवान्, अस्यैतावदित्यवच्छिद्य वदिता चेति ॥

तत ऊर्ध्वं नाभानेदिष्ठस्य कृत्यं दर्शयति—“स पितर मेत्याब्रवीत्,— त्वां ह वाव मद्भ्यं तताभाचुरिति ; तं पिताब्रवीन्मा पुत्रक तदादृशा,— अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्र मासते, ते षष्ठं षष्ठं मेवाहरामत्य मुह्यन्ति, तानेते सूक्ते षष्ठे ऽहनि शसय ; तेषां यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं, तत्ते स्वर्गन्तो दास्यन्तीति ; तथेति”—इति । 'स' नाभानेदिष्ठ. भ्रातृभिस्तथोक्त. सन् पितरं प्रत्यागत्येदं मन्ववीत्,— हे पितर्मद्भ्यं 'त्वां ह वाव' त्वा मेव भ्रातरः सर्वेऽपि 'अभासुः' भागं मकार्षुं, अतो मदीयो भागस्त्वय्यस्ति, तं मे देहीत्यभिप्रायः । ततः 'तं' नाभानेदिष्ठं 'पिता' मनुरेव मन्ववीत्,— हे 'पुत्रक' बालक ! भ्रातृणां वचनं 'मा आदृशाः' तस्मिन्वधने आदरं माकार्षीः । नास्थेव सदस्ते त्वदीयो भागः, सर्वं मपि धनं त्वद्भ्रातृभिर्गृहीतम् । तव तु धनप्राप्त्यर्थं मेकं सुपायं कथयिष्यामि,— अङ्गिरोनामका महर्षयः 'इमे' समीपदेशवर्तिनः स्वर्गार्थं सत्रं मनुतिष्ठन्ति, ते पुनः पुनः सत्रं सुप-

क्रम्य, तदा तदा प्राप्तं । तज्जन् पठ सेवाहरागत्य तत्र तत्र
मन्त्रवाङ्मुख्ये 'सुद्यन्ति' भ्रान्ताः सन्तः सत्रसमाप्तिं प्राप्य सर्वदा
क्लिश्यन्ति; 'तान्' महर्षीन् पठेऽहनि त्वं गत्वा 'इदमित्या'—इति,
'येन यज्ञ'—इति चैते उभे सूक्ते शंसय; ततः "तेषाम्" ऋषीणां
'यत्' सहस्रसङ्ख्याकं धनं 'सत्रपरिवेषण' सत्रार्थं परितः सम्पा-
दित मस्ति, तत्सर्वं मनुष्ठाना दूर्ध्वं सवशिष्टं धनं 'ते' तुभ्य मङ्गि-
रसो महर्षयः स्वर्गं प्राप्नुवन्तो दास्यन्ति इति । 'तथा' अस्त्विति
तत् पितृवचनं नाभानेदिष्ठोऽङ्गीचकार ॥

अङ्गीकारादूर्ध्वं किं कृतवानित्याशङ्क्य तदुत्तान्त दर्शयति—
"तानुपैत्यतिष्ठभूषीत मानवं सुमेधस इति; त मनुवन्, किङ्कामो
वदसीतीद मेव वः पठ महः प्रज्ञापयानीत्यब्रवीदथ यदा एतस्म-
हस्रं सत्रपरिवेषणं, तन्मे स्वर्यन्तो दत्तेति; तथेति; तानि ते सूक्ते
पठे ऽहन्वशंसयत्,— ततो वै ते प्र यज्ञ मजानन् प्र स्वर्गं लोकम्"
—इति । 'तान्' अङ्गिरसो महर्षीन् 'उपैत्' नाभानेदिष्ठसमीपं
प्राप्तवान्, प्राप्य च "प्रतिष्ठभूषीत"—इत्यादिमन्त्रपादेनैव मह-
र्षीणां मये किञ्चिद्वचनं सुक्तवान् । तस्य पादस्थाय मर्थः— हे
'सुमेधसः' शोभनमेधायुक्ता अङ्गिरसः ! 'मानवं' मनोः पुत्रं
नाभानेदिष्ठाख्यं मा 'प्रतिष्ठभूषीत' धूयं स्वीकुरुतेति । तथा
वदन्तं नाभानेदिष्ठं प्रति मुनय इदं मनुवन्,— हे नाभानेदिष्ठ !
'किङ्कामः' कीदृशपेक्षया युक्तः सन्नस्मान् प्रत्येवं वदसि ? इति ।
ततः स नाभानेदिष्ठोऽब्रवीत्,— हे महर्षय ! 'वः' युष्माकं मिदं
मेव पठ महः 'प्रज्ञापयानि' प्रकर्षेण बोधयामीति; 'अथ' बोध-
नानन्तरं 'सत्रपरिवेषण' भवद्भिः सत्रार्थं सम्पादितं मनुष्ठाना दूर्ध्वं
सवशिष्टं यदेतस्महस्रसङ्ख्याकं धनं मस्ति, तत् सर्वं धूयं 'मे' मह्यं

स्वर्गं प्रति गच्छन्तो दत्तेति । 'तथेति' मुनिभिरङ्गीकृते सति 'तान्' मुनीन्, 'एते' उभे सूक्ते पठे ऽहन्यशंसयत् ; तत एव 'ते' मुनयो यज्ञं प्रकषेण 'अजानन्' ज्ञातवन्तः ; तदनुष्ठानेन स्वर्गं लोकं भपि प्राजानन् ॥

सूक्तद्वयं प्रथस्य तद्विधि निगमयति— "तद्यदेते सूक्ते (सं० १०.६१, ६२.) पठे ऽहनि शंसति, यज्ञस्य प्रज्ञात्वे, स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्वे"—इति । यस्मात्सूक्तद्वयशंसनेनाङ्घ्रिरोभिर्द्युन्नः स्वर्ग्य प्रज्ञातः, तस्माद्धोता तदुभय शंसेत्, तच्च यज्ञस्वर्गयोरवगमाय भवति ॥

पुनरपि सूक्तयोर्महिमानं दर्शयितुं मुपाख्यान मेवाह— "तं स्वर्यन्तो ऽनुषन्तेतत्ते ब्राह्मणसहस्रं मिति, तदेनं समाकुर्वाणं पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत उपोत्वायात्रवीन्मम वा इदं मम वै वास्तुह मिति ; सो ऽब्रवीन्मह्यं वा इदं मदुरिति ; त मत्रवीत्तद्वै नो तवैव पितरि मत्र इति ; स पितर मैत्तं पिताब्रवीन्ननु ते पुत्रकादूर्खित्वदुरेव म इत्यब्रवीत्तत्तु मे पुरुषः कृष्णशवास्युत्तरत उपोदतिष्ठन्न वा इदं मम वै वास्तुह मित्यादितेति ; तं पिताब्रवीत्तस्यैव पुत्रक तत्तत्तु, स तुभ्यं दास्यतीति ; स पुनरेत्याब्रवीत्तव ह वाव किल भगव इदं मिति मे पिताहेति ; सो ऽब्रवीत्तदहं तुभ्य मेव ददामि य एव सत्यं मवादीरिति"—इति । 'तं' नामानेदिष्टं 'स्वर्यन्तः' स्वर्गं प्राप्नुवन्तो ऽङ्घ्रिरोऽनुवन्,—हे 'ब्राह्मण' नामानेदिष्ट ! 'एतद्' गोसहस्रं यज्ञभूमावगिष्टं 'तं' तुभ्यं दत्त मिति शेषः । अत्र शाखान्तरानुसारेण गोसहस्रं मित्यर्थो लभ्यते । शाखान्तरे चैव मान्वायवे— "ते सुवेगं लोकं यन्तो य एषां पशव आसन् तानस्मा अददुः"—इति (तै० सं० ३.१.८.५.) । 'तद्' गोसहस्रं- 'समा-

कुर्वाणं' संभ्यगावसात्कुर्वन्तम् 'एतं' नाभानेदिष्ठं कथित्पुरुषो
यज्ञभूमेरुत्तरतः 'उपोत्याय' समीप एवोत्थितो भूत्वेद मन्त्रवीत्,—
कीदृश पुरुषः ? 'कृष्णशवासी' अतिशयेन कृष्णं मलिनं वस्त्रं
'कृष्णं' तद्वस्त्रे आच्छादयतीति कृष्णशवासी * । अत्रायं मलिन-
वस्त्रः पुरुषः पशुस्वामी रुद्र इत्यवगन्तव्यम् । तथाच शाखान्तरे
पठ्यते— "तं पशुभियरन्तं यज्ञवास्तौ रुद्र आगच्छत्"—इति (तै०
सं० ३.१.८.५.) । स रुद्रः किं मन्त्रवीदिति, तदभिधीयते— हे
नाभानेदिष्ठ । 'इदं' पशुसहस्रं ममैव । स्वतन्त्रेय मुपपत्ति ।
'वास्तुहं' वास्तौ यज्ञभूमौ हीनं कर्मान्ते परित्यक्तं वास्तुहम्,
तादृशं सर्वं ममैव स्व मिति सर्वत्र सम्प्रतिपद्यम् । इत्येवं पुरु-
षेषोक्तः स नाभानेदिष्ठः पुनरेन मन्त्रवीत्,— हे रुद्र । मद्य मेवेदं
सहस्र मङ्गिरसो दत्तवन्त इति । तं तथा वदन्तं नाभानेदिष्ठ
पुनः पुरुषो ज्ञवीत्,— हे नाभानेदिष्ठ ! 'तद्वै' तस्मिन्नेव त्वदीयं
मदीय मिति सन्देहे सति 'नी' आवयो रुभयोरपि 'तवैव पितरि'
मनी निर्णयार्थं प्रश्नोऽस्त्विति । ततः 'सः' नाभानेदिष्ठः पितरं
प्रष्टुम् 'येत्' आगतवात् । स पिता तेन पृष्टस्त मन्त्रवीत्,— हे
'पुत्रक' वालक । तुभ्य मङ्गिरसो महर्षयः 'अदु' ननु दत्तवन्तः
किम् ? झुतिः प्रश्नार्था । एवं पित्रा पृष्टः स नाभानेदिष्ठो 'मे'
मह्यम् 'अदुरैव' दत्तवन्त एवेत्यब्रवीत् । तर्हि कस्मात् विचारः ?
'इत्याशङ्किते स नाभानेदिष्ठ एव सुवाच,— ते महर्षयो दत्तवन्त
एव किन्तु तन्नोसहस्रं कथित् पुरुषो मलिनवस्त्रः सन् यज्ञभूमे-
रुत्तरत उत्थाय, 'इदं' गोसहस्रं ममैव स्वं, यज्ञवास्तौ हीनेत्वादि-

* अथप्रति तु 'कृष्णशवासी'—इत्यस्य व्याख्यानं कृष्णवर्णं शवच्छादकम् । कृष्णशवासी
कथिदनाथं, 'रुद्र' भयानकाकृतिः स्यात् । सशरीरैकत्वं शब्दसम् ।

त्यभिधाय 'आदिता' आदानं कृतवान्, अपहृतवानित्यर्थः । तथा ब्रुवन्तं पुत्रं प्रति पिता अब्रवीत्,— हे 'पुत्रक' मिश्रो ! 'तद्' यज्ञवास्तौ हीनं गोसहस्रं तस्यैव रुद्रस्य स्वम्, पशुपतित्वात् यज्ञावशिष्टस्वामित्वाच्च ; किन्तु तथा सत्यपि तव हानिर्नास्ति, 'सः' रुद्रः 'तद्' गोसहस्रं तुभ्यं दास्यतीति । यज्ञकाले तत्सर्वं मङ्गिरसां धनं भवति, समाप्ते तु यज्ञे यदवशिष्टं तस्य तु रुद्र एव स्वामीति नाङ्गिरसां दातु मधिकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । तथा रुद्रवचनं शास्त्रान्तरे एव मान्नायते— "न वै तस्य त द्वैशत इत्यब्रवीद्यज्ञवास्तौ हीयते मम वै तदिति"—इति (तै. सं० ३, १.८.६.) । ततो दास्यतीति वचनं श्रुत्वा 'सः' नाभानेदिष्ठः पुनरपि रुद्रस्य समीप मत्वेद् अब्रवीत्,— हे 'भगवन्' पूज्य ! रुद्र ! 'तव ह वाव किल' तवैव सर्वम् 'इदं' स्व मिति मदीयः पिता प्राहेति । ततः 'सः' रुद्रो अब्रवीत्— हे नाभानेदिष्ठ ! 'तत्' सर्वं तुभ्य मेव ददामि, यत्त्वं सत्य मेवावदौः, न त्वनृत मुक्तवानसि ; तस्मात्परितोषात् सत्यवादिने तुभ्य मेव ददामि इति * ॥

इत्थ मुपाख्यानं परिसमाप्य प्रसङ्गात् पुरुषार्थत्वेन सत्यवदनं विधत्ते— "तस्मादेवं विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्"—इति । 'एवं विदुषा' सत्यस्य श्रेयोहेतुत्वं जानता ॥

उपाख्यानस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति— "स एष सहस्रसन्नि-
मन्त्रो ऽयमाभानेदिष्ठः"—इति । नाभानेदिष्ठेन महर्षिणा दृष्टो
यो मन्त्रसमूहः, स एषः 'सहस्रसन्निः' सहस्रसङ्ख्याकस्य पशुनः
सन्निर्लाभो यस्मिन्मन्त्रे सोऽयं सहस्रसन्निः ॥

* सं० १०-६१, ६२, सूत्रयोः सोपकम सायणोप्यं भाष्यं सर्वं निहासीद्यम् ।
शास्त्रा० ब्रा० २५, ४ । ता० ब्रा० २०, ८, २ ।

वेदनं प्रशंसति—“उपैतं सहस्रं नमति प्र षष्ठेनाज्ञा स्वर्गं
लोकं जानाति य एवं वेद”—इति । ‘एतं’ वेदितारं सहस्रसङ्ख्याकं
धनम् ‘उपनमति’ प्राप्नोति, स च कालान्तरे षष्ठ महर्षुषाय
तेन स्वर्गं प्रजानाति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ८ (१४) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

तान्येतानि सहवराणीत्याचक्षते^१ नाभानेदिष्टं
वालखिल्या^१ वृषाकपि मेवयामरुतं^२ तानि सहैव
शंसेद्^३ यदेषा मन्तरियात्तद्व्यजमानस्यान्तरियाद्यदि
नाभानेदिष्टं रेती ऽस्यान्तरियाद्यदि वालखिल्याः
'प्राणानस्यान्तरियाद्यदि वृषाकपि मात्मान मस्यान्त-
रियाद्यद्येवयामरुतं^४ प्रतिष्ठायाम् एतं च्यावयेद्-
दैव्यै च मानुष्यै च नाभानेदिष्टेनैव रेती ऽसिञ्चत्त-
द्वालखिल्याभिर्यजरोत्^५ सुकीर्त्तिना काचीवतेन
योनिं व्यहापयदुरौ यथा तव शर्मन् मदेमेति^६ तस्मा-

१ “माहव” क, ऊ, पशु ।

२ “माहव” उ, पशु ।

ज्जायान्त्सन् गर्भः कनीयांसं सन्तं योनिं न हिनस्ति
 ब्रह्मणा हि स क्लृप्त एवयामरुतैतवै करोति तेनेदं
 सर्वं मेतवै कृतं मेति यदिदं किञ्चाहश्च कृष्ण मह-
 र्जुनं चेत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदं हश्चाहश्चेति पुन-
 रावृत्तं पुनर्निवृत्तं षष्ठे ऽहनि षष्ठ्याङ्गो रूपं
 मध्वो वो नाम मारुतं यजत्रा इति मारुतं वह्निभि-
 व्याहृत्य मन्तो वै वहन्तः षष्ठं महः षष्ठे ऽहनि
 षष्ठ्याङ्गो रूपं जातवेदसे सुनवाम सोम मिति
 जातवेदस्याच्युता स प्रतनथा सहसा जायमान इति
 जातवेदस्य समानोदकं षष्ठे ऽहनि षष्ठ्याङ्गो
 रूपं धारयन् धारयन्निति शंसति प्रसंसाद्वा अन्तस्त्र
 विभायं तद्यथा पुनराग्र्यं पुनर्निर्ग्रयं सन्तं बध्नी-
 यान्मयूखं वान्ततो धारणाय निहन्यात्तादृक्तयद्वा-
 रयन् धारयन्निति शंसति सन्तत्यै सन्ततैस्त्राहै
 रव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति ॥ १०(१५)॥

इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

अथ नाभानेदिष्टीयेन सूक्तद्वयेन सह पठितव्यानि मन्त्रान-
 राणि विधत्ते— “तान्येतानि सहचराणीत्याचक्षते,— नाभानेदिष्ट
 पालखित्या वृषाकपि मेवयामरुत तानि सहैव शंसेद्”—इति ।
 ‘तान्येतानि’ वक्ष्यमाणानि चतुर्विधमन्त्रजातानि ‘सहचराणि’

प्रयोगकाले सहैव वसन्ते इत्येवं याज्ञिका आचक्षते । तत्र 'नाभानेदिष्ठं' सूक्तद्वयं यदस्ति (सं० १०.६०, ६१.), वालखिल्यैर्महर्षिभिर्दृष्टाः "अभि प्रवः सुराधसम्"—इत्याद्या वालखिल्यनामका मन्त्रा ये सन्ति (सं० ८.४८-५८.), हृषाकपिनाममहर्षिणा दृष्टं "वि हि सोतीरसृचत"—इति (सं० १०.८६.) सूक्तं यदस्ति, एवयामरुत्रान्ना महर्षिणा दृष्टं "प्र वो महे मतयो यन्तु विप्लवः"—इति सूक्तं (सं० ५.८६.) यदस्ति ; तानि चत्वारि सहैव शंसेत् ॥

सहशंसनाभावे बाधं दर्शयति— "यदेषा मन्तरियात्तद्यजमानस्यान्तरियात्"—इति । यदि कथञ्चित् 'एषां' चतुर्णां मध्ये एकं मपि 'अन्तरियाद्' अन्तरितं तुभं कुर्यात्तदानीं यजमानस्य सवन्धि श्रेयः 'अन्तरियाद्' विनागयेत् ॥

सामान्याकारेण बाधं मुक्त्वा पुनर्विशेषाकारेण बाधं दर्शयति— "यदि नाभानेदिष्ठं, रेतोऽस्यान्तरियाद् ; यदि वालखिल्याः, प्राणानस्यान्तरियाद् ; यदि हृषाकपि, मात्मानं मस्यान्तरियाद् ; यद्येवयामरुतं, प्रतिष्ठाया एनं च्यावयेद्दैव्ये च मानुष्यै च"—इति । यद्ययं होता नाभानेदिष्ठमन्त्रान्विलोपयेत्, तदानीं मस्य यजमानस्य पुत्रान्युत्पादकं रेतो विलोपयेत् । वालखिल्यानां मन्तराये यजमानस्य प्राणविच्छेदः । हृषाकपिसूक्तस्यान्तराये यजमानस्य 'आत्मानं' मध्यदेहं विच्छिन्यात् । एवयामरुतस्यान्तराये यजमानं दैव्या मानुष्याश्च प्रतिष्ठायाः प्रचावयेत् । अविघ्नेन कर्मसमाप्तिर्देवी प्रतिष्ठा ; तस्माधनभूतधनादिसम्पत्तिर्मानुषी प्रतिष्ठा ॥

अन्तराये बाधं मुक्त्वा, तदनुष्ठाने लाभं दर्शयति— "नाभानेदिष्ठेनैव रेतोऽभिञ्जत्तद्वालखिल्याभिर्यकरोत्, सुकीर्तिना काञ्चीवतेन योनिं व्यहापयदुरो यथा तव गर्भदेहेति, तस्माज्ज्याया-

रक्षन् गर्भः कनीयांसं सन्तं योनिं न हिनस्ति ; ब्रह्मणा हि स
 क्लृप्त एवयामरुतैतवै करोति, तेनदं सर्वं मेतवै कृत मेति यदिदं
 किञ्च”-इति । अत मन्वसमूहात् यजमानस्य नूतनं जन्म
 वर्ण्यते ; यद्वा पुत्रोत्पादनं वर्ण्यते । यन्नाभानेदिष्टं मूत्रदय
 मस्ति, तेनैव होता रेतः सिक्तवान् भवति । यास्तु बालखिल्या
 ऋचस्ताभिस्तद्रेतो ‘व्यकरोत्’ विद्वतं गर्भाकारं मकरोत् । कधीवा-
 नित्यमिहितः कश्चिदपि; तस्य पुत्रः सुकीर्त्तिनामकः ; तेन दृष्टम्
 “अप प्राच इन्द्र”-इति (सं० १०.१३१.) सूक्तं मपि तन्नामकम् ।
 तच्च हृषाकपिमूहात् ‘प्रागेव’ समीपे शंसनीयम् । तेन सुकी-
 र्त्तिना होता योनिं ‘व्यहापयत्’ गर्भनिर्गमाय विद्वत्तं मकरोत् ।
 अत एव तस्या ऋचतुर्थपादे “उरी यथा”-इत्यादिरान्नायते ।
 तस्याय मर्थः— हे इन्द्र ! यथा जनः ‘उरी’ विस्तीर्णं ‘शर्मन्’
 गर्मणि सुखहेतौ गृहे विमृशेष तिष्ठति, तथा तव प्रसादाद्
 वयं विस्तीर्णं योनिप्रदेशे ‘मदेम’ सङ्घोषाभावेन हृष्याम इति० ।
 एष पादो योनिविद्वतेर्गमकः । यस्मादनेन विपृत्तिः कृता, तस्मा-
 द्भोक्ते जायमानो गर्भो ‘ज्यायान् सन्’ योनिद्वारापिचयात्वन्तं प्रौढः
 सचपि, स्वापेचया ‘कनीयांसम्’ अत्यल्पं सन्तं योनिं ‘न हिनस्ति’
 न विनाशयति । यस्माद् ‘ब्रह्मणा’ सुकीर्त्तिनामकेन मन्वेष ‘सः’
 योनिः ‘क्लृप्तः’ निर्मितः, तस्मादविनाशो युक्तः । एवयामरुतनाम-
 केन मूत्रेण यजमानम् ‘एतयै’ सर्वेषु गन्तुं समर्थं करोति । ‘यदिदं
 किञ्च’ जगदस्ति, तदिदं सर्वं ‘तेन’ मूत्रेण ‘एतयै कृतं’ गन्तुं समर्थं
 कृतं सत्, पचाद् ‘एति’ गच्छति ; तस्मादिदं मेव मूत्रं यजमान-
 ष्यापि गमनसामर्थ्यं प्रयच्छति ॥

आग्निमारुतशस्त्रस्य प्रतिपत्सूक्तं विधत्ते— “अहय ऊष्य
महरर्जुनं चेत्वाग्निमारुतस्य (सं० ६. ८.) प्रतिपदचबाहयेति-
पुनरावृत्तं पुनर्निवृत्तं पठे ऽहनि पठस्याङ्गो रूपम्”—इति ।
अहःशब्दोऽत्र पुनः पुनः पठ्यमानत्वात् पुनरावृत्तं मित्नुच्यते ;
तालध्वनिसमानत्वाच्च पुनर्निवृत्तं मिति लिङ्गद्वयम् ॥

मरुद्देवताकं सूक्तं विधत्ते— “मध्वो यो नाम मारुतं यजत्रा
इति (सं० ७. ५७.) मारुतं बह्वभिव्याहृत्य मन्तो वै बहन्तः पष्ठ
महः पठे ऽहनि पठस्याङ्गो रूपम्”—इति । अस्मिन् सूक्ते मरु-
द्दिपय मभिव्याहृरणीय मर्यजातं बह्वस्ति, बहुत्वच्च एकत्वद्वित्वा-
पेक्षया, सङ्ख्याया मवसानत्वादान्तो भवति, तदेतदन्तवत्वं लिङ्गम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता ऋचं विधत्ते— “जातवेदसे सुनवाम
सोम मिति (सं० १. ८८.) जातवेदस्याच्युता”—इति ॥

जातवेदोदेवताकं सूक्तं विधत्ते— “स प्रत्नया सहसा जाय-
मान इति (सं० १. ८६.) जातवेदस्यं समानोदर्कं पठे ऽहनि पठ-
स्याङ्गो रूपम्”—इति । “देवा अग्निम्”—इत्यस्य चतुर्थपादस्य
सर्वास्त्रयुच्चं पठितत्वात् समानोदर्कत्वम् ॥

धारयन्वित्येतत्पुनः पुनः पठितस्यानुवादेन तदभिप्रायं सह-
ष्टान्तं दर्शयति—“धारयन्धारयन्निति शंसति, प्रसंसादा अन्तस्य
विभाय ; तद्यथा— पुनराश्रयं पुनर्निर्ग्रन्थं मन्तं बध्नीयाभमयूखं
वान्ततो धारणाय निह्न्यात्तादृक्तथधारयन्धारयन्निति शंसति
सशत्ये”—इति । होतास्मिन् सूक्ते चतुर्थेषु पादेषु “धारयन् धार-
यन्”—इति पुनः पुनः पठित्वा शंसति ; तस्य कोऽभिप्राय इति,
सोऽभिधीयते— ‘अन्तस्य’ शस्त्रस्यावसानप्रदेशस्य ‘प्रसंसात्’
प्रकर्षेण संसनात् शैधिल्यादयं होता ‘विभाय’ भीतिं प्राप्तवान् ।

संसनपरिहारायं दृष्टान्तो ऽभिधीयते— तद्यथा लोके रज्जुं निर्मिमाणः पुरुषः 'पुनरायन्व' पुनःपुनरायथायथ 'पुनर्निर्गन्व' पुनःपुनर्निर्गन्वनिर्गन्व तस्या रज्जोरन्तं बधीयात्, दीर्घाया रज्ज्वा अयं सूक्ष्मं पुनः पृष्ठतः प्रत्याकृत्य वेष्टनं कृत्वा अथनं नाम, तस्य दृढीभावो निर्गन्धन मकरोत् । अन्योऽपि दृष्टान्तोऽभिधीयते— यथा वा लोके चर्मकारः आर्द्रस्य चर्मणः सद्बोचनिवारणाय भूमौ तत्रसार्थं दृढ माकृत्य चर्मणोऽन्ते 'मयूखं' शङ्कुं चर्मणो धारणाय 'भूमौ निहन्यात्' दृढ भूमिप्रविष्टं कुर्व्यात् ; होतुः पुनर्धारयन्निति संसनं यदस्ति, तदेतत्तादृशं पूर्वोक्तदृष्टान्तसमानं द्रष्टव्यम् । तदेतच्छंसनं यज्ञस्य सन्तत्ये भवति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति — “सन्ततैस्त्रयैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं विद्वांसो यन्ति”—इति पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ अभाषो ऽध्यायसमाप्तयः ॥ १० ॥

इतियीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपश्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंशाध्याये) दशमः खण्डः ॥ १० (१५) ॥

वेदार्यस्य प्रकाशेन तसो हार्हं निवारयन् ।

पुमर्थाद्यतुरी देयाद् विद्यातीर्थमहेखरः ॥

इति यीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीवीरखण्डभूपालसाम्नाज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो

भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्यप्रकाश'नामभाष्ये

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपश्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(१३)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यद्वा एति च प्रेति च^१ तत्सप्तमस्याङ्गो रूप^१
यद्देव प्रथम महस्तदेवैतत्पुनर्यत्सप्तमं^१ यद्युक्तवद्यद्रथ-
वद्यदाशुमद्यत्पिववद्यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते^१
यद्यं लोको ऽभ्युदितो^१ यज्जातवद्यदनिरुक्तं^१ यत्क-
रिष्यद्यत्प्रथमस्याङ्गो रूप^१ मेतानि वै सप्तमस्याङ्गो
रूपाणि^१ समुद्रादूर्मिर्मधुमा उदारदिति सप्तम-
स्याङ्ग आज्यं भवत्यनिरुक्तं^१ सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो
रूपं वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते^१ न समुद्रः
क्षीयते^१ तद् यदेतत्सप्तमस्याङ्ग आज्यं भवति^१ यज्जा-
देव तद् यज्ञं तन्वते^१ वाच मेव तत्पुनरुपयन्ति
सन्तत्यै^१ सन्ततैस्त्र्यहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति^१ य एवं विहांसो
यन्त्याप्यन्ते वै स्तोमा^१ आप्यन्ते क्न्दांसि^१ षष्ठे ऽहनि^१
तद् यथैवाद् आज्येनावदानानि^१ पुनः प्रत्यभिघार-
यन्त्यातयामताया^१ एव मेवैतत् स्तोमांश्च क्न्दांसि
च पुनः प्रत्युपयन्त्यातयामतायै^१ यदेतत्सप्तमस्याङ्ग
आज्यं भवति तद् चैष्टुभं^१ चिष्टुप् प्रातःसवन एष

वाहं आ वायो भूष शुचिया उप नः प्रवाभिर्यासि
 दाशवांस मच्छा नो नियुङ्गिः शतिनीभिरध्वरं प्र
 सोता जीरो अध्वरेष्वस्थाद् ये वायव इन्द्र माद-
 नासो या वां शतं नियुतो याः सहस्रं प्र यदां मित्रा-
 वरुणा स्पूर्धन्ना गोमता नासत्या रथेना नो देव
 शवसा याहि शुष्मिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो
 अर्चन् प्र चोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउग मेति
 च प्रेति च सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपं तदु चैष्टुभं
 त्रिष्टुप्पातस्सवन एष चाहः आ त्वा रथं यद्योतय
 इदं वसो सुत मन्थ इन्द्र नेदीय एदिहि प्रैतु ब्रह्मण-
 स्पति रग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्वपः प्र
 व इन्द्राय वृहत इति प्रथमेनाङ्गा समान आतानः
 सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपं कया शुभा सवयसः
 सनीळा इति सूक्तं न जायमानो नशते न जात
 इति जातवत् सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपं तदु
 कयाशुभीय मेतद्वै सञ्जान सन्तनिसूक्तं यत्कया-
 शुभीयं नेतेन ह वा इन्द्रो ऽगस्त्यो मरुतस्ते सम-
 जानत तद्यत्कयाशुभीयं शंसति सञ्जात्या एव तद्वा-
 युष्यं तद्योऽस्य मिथ ० स्यात्कुर्वादेवास्य कयाशुभीयं

तद् वैष्णुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दांधारायतना-
 देवैतेन न प्रच्यवते त्यं सुमेघं महया स्वविद मिति
 सूक्त मत्यन्न वाजं हवनखदं रथ मिति रथवत्सप्तमे
 ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपं तद् जागतं जगत्यो वा
 एतस्य चरहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो वहति
 यस्मिन्निविद्ध्यते तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति
 मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते वैष्णुभानि च जागता-
 नि च मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दोमाः पशुना
 मवरुद्धै त्वा मिदि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव
 इति † वृहत्पृष्ठं भवति सप्तमे ऽहनि यदेव षष्ठ्या-
 ङ्गस्तयद्वै रथन्तरं तद्वैरूपं यद् वृहत् तद्वैराजं यद्रथन्तरं
 तच्छाङ्करं यद् वृहत्तद्वैवतं तद् यद् वृहत्पृष्ठं भवति
 वृहत्तैव तद् वृहत्प्रत्युत्तम्बुवन्यस्तीमहन्तत्राय यद्र-
 थन्तरं स्वात्कृन्तचं स्वात्स्वाद् वृहदेव कर्त्तव्यं यद्वावा-
 नेति धाव्याच्युता ऽभि त्वा शूर नोनुम इति रथन्त-
 रस्य योनि मनु निवर्तयति राथन्तरं ह्येतदहराय-
 तनेन पिवा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः पिव-
 वान्त्सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपं त्यं मू षु वाजिनं
 देवजूत मिति ताक्ष्यो ऽच्युतः ॥ १ (१६) ॥

द्वादशाहगते नवरात्रे त्रयस्त्रयहाः । तत्र प्रथमद्वितीयौ त्रहा-
वुक्तौ * ; तावता पृथाः षष्ठ्यो सप्तमः । यस्तु तृतीयस्त्रयस्त्रय
यानि त्रीण्यहानि, तानि छन्दोमनामकानि । तत्र प्रथमं नव-
रात्रापेक्षया सप्तमं यदहरस्ति, तत्र मन्त्रलिङ्गं दर्शयति— “यद्वा
एति च प्रेति च तत्सप्तमस्याङ्गो रूपं; यद्देव प्रथम महस्तदेवैतत्
पुनर्यत्सप्तमम्”—इति । नवरात्रे प्रथम महर्यादृशलिङ्गोपेतं तदेवै-
तत् पुनरनुसन्धीयमानं यत्सप्तम महस्तद्भवति ॥

तान्यतिदिष्टानि लिङ्गानि दर्शयति— “यद्युक्तवद्यद्रथ-
षयदाशुमद्यत्पिबवद्, यग्रथमे पदे देवता निरुच्यते, यदयं
लोको ऽभ्युदितः”—इति । एतानि प्रथमादङ्गोऽत्रातिदिष्टानि
लिङ्गानि † ॥

नूतन मपि लिङ्गं दर्शयति— “यज्जातवद्यदनिरुक्तम्”—इति ।
‘जातवत्’ ‘जनि’धातुयुक्तम् । ‘अनिरुक्तम्’ अस्रष्टदेवताकम् ॥

अतिदिष्टेन लिङ्गजातेन सह सर्वं लिङ्गजात सुपसंहरति—
“यत्करिष्यद्यग्रथमस्याङ्गो रूप मेतानि वै सप्तमस्याङ्गो रूपाणि”—
इति । भविष्यदर्थवाचिप्रत्ययान्तं धातुमात्रं ‘करिष्यत्’ इत्युच्यते ।
एतच्चान्यच्च यग्रथमस्याङ्गो लिङ्गजात मस्ति, तेन सह सर्वाणि
एतानि सप्तमस्याङ्गो रूपाणि ॥

आज्यशस्त्रं विधत्ते— “समुद्रादूर्निर्मधुर्मा उदारदिति सप्त-
मस्याङ्ग आज्यं भवत्यनिरुक्तं, सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्”—
इति । निःशेषेण स्रष्ट मुक्तं देवतास्वरूपं ‘निरुक्तम्’, तद्विपरीतम्
‘अनिरुक्तम्’ । समुद्रादिशुक्ते (सं० ४. ५८.) न काविदेवता

* २ मा० ४००० ४०—२ मा० ८० १० ।

† २ मा० ४००० ४० ५० ।

विस्मृष्टा ; तस्मादिदं ब्रह्मिन्द्रसद्भावात्सप्तमे ऽहनि योग्यतया सप्तम-
त्याङ्गो निरूपकम् ॥

‘तदेतत्सूक्तं प्रशंसति—“वाग्वै समुद्रो ; न वै वाक् चीयते, न
समुद्रः चीयते ; तद्यदेतत्सप्तमस्याङ्गं आज्यं भवति, यज्ञादेव तद्यज्ञं
तन्वते ; वाच मेव तदपुनरुपयन्ति सन्तत्यै”—इति । समुद्राद्रूर्मि-
रित्यत्र यः समुद्रः प्रोक्तः, सोऽयं वाक्स्वरूप एव ; तयोर्वाक्समु-
द्रयो रक्ष्यत्वसाम्यादेकैकस्य वस्तुनः कविभिर्बहुधा वर्ण्यमानत्वात्
नास्ति वाचः चयः, समुद्रेऽपि जलं न शयति । तस्मात् समुद्रस्य
वायूपत्वाद्यदेतत्समुद्रादिति सूक्तं मन्त्राज्यं गच्छं भवति, तदानीं
वाङ्निष्पाद्यमन्त्रात्मकाद् ‘यज्ञादेव’ अनुष्ठानरूपं ‘यज्ञ’ ‘तन्वते’
विस्तारयन्ति । तद्विस्तारे च मन्त्राणां बहूनां पठितव्यत्वात्
पुनःपुनर्वाच मेव प्राप्नुवन्ति । तच्च यज्ञसन्तत्यै सम्पद्यते ॥ वेदन-
पूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति—“सन्तत्यैस्त्राहैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति य एवं
विद्वांसो यन्ति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अग्निन्त्राज्यशस्त्रे यं घृतस्य नाम शुद्धं मिति यो घृतशब्दः
श्रुतः, तं सभिप्रेत्य तद्वृष्टान्तपूर्वकं माज्यशस्त्रं प्रशंसति—“आप्यन्ते
वै स्तोमा आप्यन्ते छन्दांसि पठे ऽहनि, तद्यथैवाद आज्येनावदा-
नानि पुनः प्रत्यभिघारयन्त्यातयामताया, एव मेवैतरस्तोमांश्च
छन्दांसि च पुनः प्रत्युपयन्त्यातयामतायै यदेतत्सप्तमस्याङ्गं
आज्यं भवति”—इति । त्रिहृत्पञ्चदशसप्तदशैकाविंशत्त्रिणव-
स्त्रयस्त्रिंशत्स्था ये स्तोमाः, ते सर्वेऽपि पठेऽहनि ‘आप्यन्ते’
समाप्ता । गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्वनुष्टुप्पङ्क्तिसिञ्चन्दोऽभिधानि
सर्वाणि छन्दांसि च समाप्तानि । तथा सति ‘तथैवाद’ बध्यमाणं
निदर्शनं तथैव सप्तमस्याङ्गः प्रवृत्तिर्द्रष्टव्या । किं निदर्शनं मिति,

तदुच्यते— यथा दर्गपूर्णमासादिषु पुरोडाशादिद्रव्याख्यवदाय पश्चात्तान्यवदानस्थानानि आज्यस्याख्या आज्येन पुनः प्रत्यभिधारयन्ति । किमर्थं मिति, तदुच्यते— ‘अयातयामतायै’ गतसारत्वपरिहाराय, पुनरपि हविश्वयोम्यतार्यम् । एव भवेत्स्मिन् सप्तमे ऽहनि स्तोमान् छन्दांसि च पुनरपि ‘प्रत्युपयन्ति’ प्रतिपाद्यानुतिष्ठन्ति । तथा सचनुष्ठितस्य पुनरनुष्ठानं चर्वितचर्वणसमानमिति ‘यातयामत्वं’ गतसारत्वं भवेत् । अतो यदेतत्समुद्रादूर्मिरित्वादिकं सप्तमत्याङ्ग आज्यं भवति, तदेतद् ‘अयातयामतायै’ पुनरपि सारत्वसिद्ध्यर्थं भवति । तस्मिच्छस्त्रे “घृतस्य नाम गुह्यम्” इति (सं० ४.५८.१.) घृतशब्दस्य विद्यमानत्वात् प्रत्यभिधारणसाम्यं भवति । यद्यपि त्रिवृदादयः स्तोमाः सप्तमे ऽहनि पुनर्नानुष्ठीयन्ते, तथापि चतुर्विंशत्यहन्द्धोमनामकाः ॥ अनुष्ठीयन्ते । तस्मादयातयामत्वं स्तोमत्वसाम्येनाभिहितम् ॥

आज्यशस्त्रगतं छन्दः प्रशंसति— “तदु त्वैष्टुभ त्रिष्टुप् प्रातःसवन एष ब्राह्मः”—इति । ‘तदु’ तदपि “समुद्रादूर्मिः”—इत्यादिकं शस्त्रं त्रिष्टुप् छन्दस्त्वम् ; प्रातस्सवने त्रिष्टुप्छन्दो यस्मिन्सृतीयब्राह्मे सोऽय ‘त्रिष्टुप्प्रातस्सवनः’ । यथा प्रथमस्य ब्राह्मस्य प्रातस्सवने गायत्री, यथा वा मध्यमस्य ब्राह्मस्य प्रातस्सवने जगती, एव मुत्तमस्य ब्राह्मस्य प्रातस्सवने त्रिष्टुप् अथगन्तव्याः । एतच्छन्दसां विवाहे निरूपितम् ॥

‘अथ प्रउगशस्त्रं विधत्ते— “आ वायो भूय शुचिषा उप नः प्रयाभिर्यादि दाखां स मच्छा नो नियुद्धिः शतिनीभिरध्वरं प्र

१ २४ शयं क्रमाद् व्यतीभवन्ति ।

स्रोता जीरो अधरेष्वस्याद् ये वायव इन्द्र मादनासो या वां शतं
नियुतो याः सहस्रं प्र यद्वा मितावरुणासूर्ध्वना गोमता नासत्वा
रयेना नो देव श्वसा याहि शुभिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्
प्र चोदसा धायसा सस्त्र एवेति प्रउग मेति च प्रेति च सप्तमे
ऽहनि सप्तमस्याहो रूपं, तद् दु लैष्टुभ-त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष त्रयः”
-इति । “आ धायो भूष”-इति (सं० ७.६२.१.) प्रथमं यत्
प्रतीकं, तस्मिन्नाकारो लिङ्गम् ; “प्र याभिः”-इति (सं० ७.६२.३.)
द्वितीयं, तत्र प्रशब्दो लिङ्गम् ; “आ नो नियुद्धिः”-इति (सं०
७.६२.५.) तृतीयं, तस्मिन्नाकारः ; “प्र स्रोता”-इति (सं० ७.
६२.२.) चतुर्थं प्रशब्दः ; “वे वायव इन्द्र”-इति (सं० ७.६२.४.)
पञ्चम, तत्र द्वितीयपादे “आ देवासः”-इत्याकारः ; “या वां
शतम्”-इति (सं० ७.६१.६.) षष्ठं, तस्य तृतीयपादादौ आकारः
श्रुतः ; “प्र यद्वाम्”-इति सप्तमे (सं० ६.६७.६-११.) प्रशब्दः ;
“आ गोमता”-इत्यष्टमे (सं० ७.७२.१-३.) आकारः ; “आ नो
देव”-इति (सं० ७.३०.१-३.) नवमे ऽप्याकारः ; “प्र वो यज्ञेषु”
-इति (सं० ७.४३.१-३.) दशमे प्रशब्दः ; “प्र चोदसा”-इत्ये-
कादशेऽपि (सं० ७.६५.१-३.) प्रशब्द । अत्राद्यैः पङ्क्तिर्द्वौ
लक्ष्यौ, इतरे पञ्च लक्षाः । तदेतत्सर्वं प्रउगशस्त्र मुक्तलिङ्गसद्भावात्
सप्तमे ऽहनि योग्यम् । अन्यत्पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

यस्त्रलृप्तिसप्तत्वलिङ्गकान् मन्त्रान् विधत्ते— “आ त्वा रथं
यधोतय (सं० ८.६८.१.) इद वसो सुत मन्व (सं० ८.२.१.)
इन्द्र नेदीय एदिहि (सं० ८.५३.५.) प्रैतु व्रह्मणसति (सं० १.

४०.३.) रग्निनेता (सं० ३.२०.४.) त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १: ६२.२.) पिन्वन्वपः (सं० १.६४.६.) प्र व इन्द्राय वृहत (सं० ८.८६.३.) इति प्रथमेनाङ्गा समान आतानः सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्”—इति ॥

अथ जातलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— “कया शुभा सवयसः सनीळा इति (सं० १.१६५.) सूक्तं, न जायमानो नशते न जात इति जातवत्सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्”—इति । अस्य सूक्तस्य नवम्या सृचि “न जायमानः”—इत्यादिकस्तृतीयः पादः, तत्र ‘जात’शब्दोपेतत्वं लिङ्गम् ॥

एतत्सूक्तं प्रशंसति— “तदु कयाशुभीय मेतद्वै सञ्ज्ञानं सन्तनि सूक्तं, यत्कयाशुभीय मेतेन ह वा इन्द्रो ऽगस्त्यो मरुतस्ते समजानत, तद्यत्कयाशुभीयं शंसति सञ्ज्ञात्या एव”—इति । ‘तदु’ तत्सूक्तं ‘कयाशुभ’शब्दोपेतत्वात् कयाशुभीयनामकम् । अस्त्वेवम्, किं तत् ? इति चेत्, उच्यते— एतदेव कयाशुभीयनामकं सूक्तं ‘सञ्ज्ञानम्’ परस्परैकमत्यसाधनम्; किञ्चित्सूक्तं ‘सन्तनि’ सन्तानकरं प्राणाना मधिच्छेदेन दीर्घायुष्यकारणम् । यदेतत्कयाशुभीयसूक्तं मस्ति, एतदनुष्ठानेनैवेन्द्रागस्त्यमरुतो ये सन्ति, ‘ति’ सर्वे ‘समजानत’ सञ्ज्ञानं परस्परैकमत्यं प्राप्नुवन् । तथा सत्वेतच्छंसनं विप्रतिपन्नाना मैकमत्यायं सम्पद्यते ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “तदायुष्यं तदोऽस्य प्रिय स्यात्कुर्यादेवास्म्य कयाशुभीयम्”—इति । ‘तदु’ तत्तु सूक्तं मायुष्करम्, सन्तनीतिपूर्वमुक्तत्वात् । तथा सत्यस्य यजमानस्य यः पुत्रादिः प्रियः स्यात्, तद्यायुर्हृदयं कयाशुभीयसूक्तं कुर्यादिष ॥

पुनरपि ऋन्दो द्वारा प्रशंसति— “तदु वैष्टुभं तेन प्रतिष्ठित-

पदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते"—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

रथलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते — “त्वं सुमेधं महया स्वविदं मिति (सं० १.५२.) सूक्तं मत्स्यत्र वाजं हवनस्यदं रथ मिति रथवत्सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नी रूपम्”—इति । “त्वं सुमेधम्”—इतिसूक्तस्य “अत्वं न वाजम्”—इति तृतीयः पादः, तत्र रथशब्दः श्रूयते ॥

तस्मिन् सूक्ते निविडानं विधत्ते— “तदु जागतं, जगत्वी वा एतस्य त्रयस्य मध्यन्दिनं वहन्ति; तद्द्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्नि- विड्वीयते; तस्माज्जगतीयु निविदं दधाति”—इति । अस्य सूक्तस्य जगतीच्छन्दस्त्वज्जागतत्वम्; ताञ्च विवाहक्रमेणोत्तरे त्रयहे माध्यन्दिने सवने निर्वाहकत्वादस्मिन्माध्यन्दिनसवनगते शस्त्रे; तत्सवननिर्वाहकतया जगतीच्छन्दस्कास्वृचु निविदं प्रचिपेत् ॥

पूर्वीकं त्रिष्टुप्छन्दः, इदानीं सुचमानं जगतीच्छन्दश्च मिलित्वा प्रशंसति— “मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते, त्रैष्टुभानि च जागतानि च; मिथुनं वै पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मव- रुहैर”—इति । यथा परस्परविलक्षणयो स्त्रीपुरुषयोर्मेलने मिथुनं भवति, एवं छन्दोद्वयमेलने मिथुनत्वम्; गवाश्चादिपशवश्च मिथुन- रूपाः,—चतुर्विंशत्तुष्टवारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्याच्छन्दोमाः, पशु- साधनत्वात्पशुरूपाः; तस्माच्छन्दोमयुक्ते ऽस्मिंस्त्रयहे छन्दोद्वया- नुष्ठानं पशुप्राप्तैः भवति । ‘छन्दोभिः’ गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभि- रचरसङ्ख्याद्वारेण उपसीयन्त इति चतुर्विंशदयस्त्रयः ‘छन्दोमाः’ ॥

तत्र गायत्र्या चतुर्विंशत्यक्षरया सप्तयो यद्यतुर्विंशसोमः, तस्य प्रतिपादकं मष्टभ्यो हिङ्गरोतीत्यादिकं छन्दोगनाम्न्यं चतुर्विंश- मेतदहंरूपयन्तीत्यारम्भणीयं मित्यत्रैवोदाहृतम् (२भा० ३०६५०) ॥

यच्चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य निरूपकं ऋन्दोगब्राह्मणम्; तदेव मान्नायते—“पञ्चदशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकादशभिः स एकया, चतुर्दशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स दशभिः, पञ्चदशभ्यो हिङ्करोति स एकादशभिः स एकया स तिसृभिः”—इति (ता० ब्रा० ३.८-११ ख०) । अस्याय मर्थः— त्रिभिः पर्यायेस्तृचस्यावृत्तौ प्रथमे पर्याये प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः, मध्यमाया ऋच एकादशकृत्वो ऽभ्यासः, उत्तमाया ऋचः सकृत्पाठः ; द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः, मध्यमायास्त्रिरभ्यासः, उत्तमाया दशकृत्वोऽभ्यासः ; तृतीये पर्याये प्रथमाया एकादशकृत्वो ऽभ्यासः, मध्यमायाः सकृत्पाठः, उत्तमायास्त्रिरभ्यासः ; सोऽयं चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति ० ॥

अथाष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य ब्राह्मण मेव मान्नायते—“षोडशभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया, षोडशभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः, षोडशभ्यो हिङ्करोति स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वा ऽष्टाचत्वारिंशः”—इति (ता० ब्रा० ३.१२, १३.) । अस्याय मर्थः— प्रथमे पर्याये प्रथमायास्त्रिरभ्यासः, मध्यमाया द्वादशकृत्वोऽभ्यासः, उत्तमायाः सकृत्पाठः ; द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः, मध्यमायास्त्रिरभ्यासः, उत्तमाया द्वादशकृत्वो ऽभ्यासः ; तृतीयपर्याये प्रथमाया द्वादशकृत्वोऽभ्यासः, मध्यमायाः सकृत्पाठः, उत्तमायास्त्रिरभ्यास इति । एव मष्टाचत्वारिंशः स्तोम इति † ॥

एवं त्रयं ऋन्दोमा अवगन्तव्याः ॥

• चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य तिस्रो विहितयः ; तथादीयम् ।

† षष्ठाचत्वारिंशस्तोमस्य द्वे विहितौ ; तथादीयम् ।

अथ बृहत्सामसाध्यपृष्ठस्त्रीत्रियस्याधारभूतं स्त्रीत्रियं प्रगाथं तदनु रूपञ्च विधत्ते— “त्वा मिहि हवामहे, त्वं ह्येहि चेरव इति हृहृत्पृष्ठं भवति सप्तमे ऽहनि”—इति । त्वा मिहीत्वैकः (सं० ६.४६.१,२.) प्रगाथः, त्वं ह्येहीति (सं० ८.६१.७,८.) द्वितीयः, तदुभयं सप्तमे ऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे शंसनीयम् । ननु तच्च युग्म महः सप्तमं, तथा सति रथन्तरपृष्ठं परित्यज्य बृहृत्पृष्ठं किं मित्युपादीयते ? इति चेत्, वचनबलादिति ब्रूमः ; “किं हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः”—इतिन्यायात् ॥

बृहृत्पृष्ठस्त्रीकारे काञ्चिदुक्ति माह— “यदेव पठस्याङ्गस्तद्”—इति । पूर्वस्य पठस्याङ्गो यदेव पृष्ठस्त्रीत्वं, तदेवात्र कृतं भवति । तस्य प्रयोजनं तूपरिष्ठादस्त्वति । ननु पठेऽप्यहनि रैवतं पृष्ठं, न तु बृहृदिति चेत्, नैप दोषः ; बृहृद्वैतयोः कार्यकारणाभावे-
नैकत्वादित्यभिप्रेत्य बृहृच्च वा इदं मये रथन्तरं चास्ता मित्वत्र प्रतिपादितम् * ॥

कार्यकारणभाव मिह स्मारयति— “यद्वै रथन्तरं, तद्वै-
रूपं ; यद् बृहृत्, तद्वैराजं ; यद्भ्रथन्तरं, तच्छाकरं ; यद् बृहृत्
तद्वैवतम्”—इति । वैरूपयाकरयोः रथन्तरजन्यत्वात्तद्रूपत्वम्,
वैराजरैवतयोर्वृहृज्जन्यत्वात्तद्रूपत्वम्, एवं च सति पठेऽहनि रैव-
तस्य बृहृत्त्वं व्यवहर्तुं शक्यते ॥

इदानीं मत्र सप्तमे ऽहनि बृहृत्पृष्ठस्त्रीकारे प्रयोजन माह—
“तद्यद् बृहृत्पृष्ठं भवति, बृहृत्तैव तद् बृहृत्त्र्युत्तम्बुवन्यस्त्रीमकन्त-
त्राय”—इति । ‘तत्’ तस्मात् पठेऽहनि कृतस्य रैवतस्य बृहृद्रूप-
त्वात् कारणात् ‘यद्’ यत्र सप्तमे ऽहनि बृहृत्पृष्ठं क्रियते । तदि-

दानीं षष्ठे ऽह्न्यनुष्ठितेन बृहतेवाधिन् सप्तमे ऽहनि 'तद्' बृहत्पृष्ठं 'प्रत्युत्तम्भवन्ति' । अतीतत्वेन नष्टस्य पुनरुत्तरणं प्रत्युत्तम्भनम् । एतच्च 'अस्तोमकृन्तवाय' सम्मथते । स्तोमानां त्रिहृत्पञ्चदशादीनां क्तन्तत्वं क्तन्तनं छेदः, तद्राहित्यम् 'अस्तोमक्तन्तत्वं', तदर्थं भव स्त्रीकारः ॥

विपक्षबाधोपन्यासमुखेनैव तदेव स्पष्टयति— "यद्ब्रधन्तरं स्यात्कृन्तत्वं स्यात्"—इति । षष्ठेऽह्न्यनुष्ठितस्य बृहतोऽग्निन् सप्तमे ऽह्न्यनुष्ठितं परित्यज्य युग्मदिनत्व भागित्य रथन्तरपृष्ठं स्त्रीक्रियते, तदानीं षडसप्तमयोरनुष्ठित्यभावात् 'क्तन्तत्वं' विच्छेदनं स्यात् । षष्ठे बृहत् क्तत्वं, सप्तमे तत्र क्ततम्, किन्तु रथन्तरं क्तत मिति विच्छेदः ॥

विपक्षबाध सुपन्थस्य स्रपक्ष सुपसंहरति— "तस्माद् बृहदेष कर्त्तव्यम्"—इति । यस्माद् बृहति क्तते विच्छेदः परिह्रियते, तस्मादित्यर्थः ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता मृचं विधत्ते— "यद्वावानेति -(सं० १०. ७४.६.) घाय्याच्युता"—इति ॥

अधायुग्मदिनत्व सुपजीव्य रथन्तरसम्बन्धात्तदीया मृचं विधत्ते — "अभि त्वा शूर नोनुम इति (सं० ७.३२.२२.) रथन्तरस्य योनि मनु निवर्त्तयति, रथन्तरं ह्येतदहरायतनेन"—इति । नितरां वर्तनं भनुष्ठानं निवर्त्तनं, न तु परित्यागः । 'आयतनेन' अयुग्मत्व-स्थानेन रथन्तरसम्बन्धः ॥

पिबयद्दक्षिण्णकं प्रगाथान्तरं विधत्ते— "पिबा सुतस्य रसिन इति (सं० ८.३.१,२.) सामप्रगाथः, पिबवान्त्सप्तमे ऽहनि सप्तम-स्याहो रूपम्"—इति ॥

अच्युतत्वलिङ्गकं सूक्तविशेषं विधत्ते— “त्य मू पु वाजिनं
देवजुत मिति (सं० १०.१७८.) ताच्छीं ऽच्युतः”-इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(त्रयोविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१६) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोच मिति सूक्तं^१ प्रेति
सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपं^२ तदु चैष्टुभं तेन प्रति-
ष्ठितपदेन^३ सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते^४
ऽभि त्वं मेघं पुरुहूत मृग्मय मिति सूक्तं^५ यद्वाव प्रेति
तदभीति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपं^६ तदु जागतं
जगत्यो वा^७ एतस्य त्रहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वै-
तच्छन्दो वहति^८ यस्मिन्नि विद्दीयते^९ तस्माज्जगतीषु
निविदं दधाति^{१०} मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते^{११} चैष्टु-
भानि च जागतानि च^{१२} मिथुनं वै पशवः^{१३} पशवश्छ-
न्दोमाः पशूना मवरुद्दौ^{१४} तत्सवितुर्वृणीमहे^{१५} ऽद्या नो
देव सवितरिति^{१६} वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ^{१७} राधन्तरे
ऽहनि सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपं^{१८} मभि त्वा देव

सवितरिति सावित्रं यद्वाव प्रेति तद्भीति सप्तमे ऽहनि
सप्तमस्याह्नो रूपं प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवेति द्यावापृथि-
वीयं प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं मयं देवाय
जन्मन इत्याभवं जातवत् सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो
रूपं मा याहि वनसा सहेति द्विपदाः शंसति
द्विपाद्वै पुरुषञ्चतुष्पादाः पशवः पशवश्चन्द्रोमाः
पशूना मवसुवै तद्यद् द्विपदाः शंसति यजमान मेव
तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयत्यैभिरग्ने
दुवो गिर इति वैश्वदेव मेति सप्तमे ऽहनि सप्त-
मस्याह्नो रूपं तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन
एष चाहो वैश्वानरो अजीजनदित्याग्निमारुतस्य
प्रतिपज्जातवत् सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं प्र
यद्वस्त्रिष्टुभ मिष मिति मारुतं प्रेति सप्तमे ऽहनि
सप्तमस्याह्नो रूपं जातवेदसे सुनवाम सोम मिति
जातवेदस्याच्युता दूतं वो विश्ववेदस मिति जात-
वेदस्य मनिरुक्तं सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो रूपं तान्यु
गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष ब्रह्मः ॥ २ (१७) ॥

प्रशब्दलिङ्गस्य सूक्तं विधत्ते — “इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रवोच
मिति (सं० १.३२.) सूक्तं ; प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याह्नो
रूपम्”-इति ॥

; तत्रत्यं छन्दः प्रशंसति— “तदु वैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते”—इति ॥

अभिग्रह्य प्रशब्दयोरुपसर्गत्वसाम्येनार्थैकत्व मभिप्रेत्य, तद्वा शब्देकत्व मप्यारोप्याभिग्रह्यलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— “अभि त्वं मेपं पुरुहूत मृग्मिय मिति (सं० १.५१.) सूक्तं ; यद्वाव मेति तदभीति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्”—इति ॥

अस्मिन् सूक्ते निविधानं विधत्ते— “तदु जागतं जगत्यो वा एतस्य त्रहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति ; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्नि-
विधीयते ; तद्ध्याजगतीषु निविदं दधाति”—इति ॥

छन्दोद्वय मिलित्वा प्रशंसति— “मियुनानि सूक्तानि शस्यन्ते,—
वैष्टुभानि च जागतानि च ; मियुन वै पशव. पशवश्छन्दोमाः
पशूना मवरुहै”—इति ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदनुचरौ विधत्ते— “तत्सवितुर्हृषीमहे
(सं० ५.८२.१-३.), ऽथा नो देव सवितरिति (सं० ५.८२.
४-६.) वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ ; रायन्तरे ऽहनि सप्तमे ऽहनि
सप्तमस्याङ्गो रूपम्”—इति । तत्सवितुरित्यादेः क्विद्ग्रथन्तरसा-
माधारत्व मभिप्रेत्य रायन्तरत्वं लिङ्गं सूक्तम् ॥

अभिग्रह्य प्रशब्दयोः पूर्ववदेकत्व मारोप्य प्रशब्दलिङ्गकं त्रि-
त्मकं सूक्तं विधत्ते— “अभि त्वा देव सवितरिति (सं० १.२४.)
सामिवं, यद्वाव मेति तदभीति, सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्”—
इति ॥

आरोपित-प्रशब्दलिङ्गकं सूक्ता मुख्य-प्रशब्दलिङ्गकं त्रि-
त्मकं विधत्ते— “मेतां यन्नस्य शम्भुवेति (सं० २.४१.) यावा-
प्रथिवीयं ; मेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्”—इति । द्विती-

यस्यां मृचि “द्यावा नः पृथिवी”—इत्युक्तत्वादिदं सूक्तं द्यावापृथिवी-
देवताकम् ॥

जातलिङ्गकं द्वचात्मकं सूक्तं विधत्ते— “अयं देवाय जन्मन
इत्यार्भवं (सं० १.२०.) जातवत्सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्”
-इति । अत्र सूक्ते चतुर्थ्यां मृचि “ऋभवो विष्टाक्तत”—इतिश्रुत-
त्वात् अय मपि द्वच आर्भवः ; “जन्मनः”—इत्युक्तत्वाज्जातव-
त्लिङ्गम् ॥

अथ पाददयोपेता ऋचो विधाय प्रथंसति— “आ याहि
वनसा सहेति (सं० १०.१७२.) द्विपदाः प्रथंसति ; द्विपादौ पुरुष-
श्चतुष्पादाः पयवः, पयवश्छन्दोमाः, पयूना मवरुक्षैः ; तद् यद्
द्विपदाः प्रथंसति, यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु
प्रतिष्ठापयति”—इति । छन्दोमानां पूर्वोक्तचतुर्विंशादीनां पशु-
प्राप्तिसाधनत्वात् पशुत्वम् ॥

आकारलिङ्गकत्रुडुदेवताकं सूक्तं विधत्ते— “ऐभिरग्ने इवो
गिर इति (सं० १.१४.) वैश्वदेव मेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो
रूपम्”—इति ॥

उक्तेषु सूक्तेषु छन्दः प्रथंसति— “तान्यु गायत्राणि गायत्र-
द्वतीयसवन एष त्रयहः”—इति । ‘तान्यु’ तानि तु सूक्तानि
“अथा नो देव सवितर्”—इत्यारभ्य मध्ये द्विपदा वर्जयित्वा
“ऐभिरग्ने”—इत्यन्तानि (१०५-१०६ मृ०) गायत्रीच्छन्दस्कानि
वैश्वदेवशस्त्रे ऽभिहितानि । एषु चोत्तमस्त्राहो ‘गायत्रद्वतीय-
सवनः’ गायत्रीच्छन्दस्मृततीयसवने यस्य त्रयहस्य सोऽयं गायत्र-
द्वतीयसवनः । तदेतच्छन्दोविवाहप्रस्तावेऽनुसन्धेयम् ॥

शस्त्रान्तरस्य जनिधातुलिङ्गयुक्तं प्रतिपदं विधत्ते—“वैश्वानरो अजीजनदित्याग्निमारुतस्य प्रतिपञ्जातवत् * , सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्”—इति ॥

प्रथमलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते—“प्र यदस्त्रिष्टुभ मिष मिति (सं० ८.७.) मारुतं ; प्रेति सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्”—इति । द्वितीयपादे “मारुतो विप्रा.”—इतिश्रुतत्वादिदं सूक्तं मरुद्देवताकम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता मृचं विधत्ते—“जातवेदसे सुनवाम सोम मिति (सं० १.८८.१.) जातवेदस्याच्युता”—इति ॥

अस्रष्टदेवताकं सूक्तं विधत्ते—“दूतं वो विश्ववेदस मिति (सं० ४.८.) जातवेदस्य मनिरुक्तं सप्तमे ऽहनि सप्तमस्याङ्गो रूपम्”—इति । जातवेदशब्दस्याग्निवाचित्वेऽपि स्रष्टदेवतावाचकत्वस्याभावादनिरुक्तत्वम् ॥

“वैश्वानरो अजीजनत्”—इत्यादिषु “दूतं व.”—इत्यन्तेषु सूक्तेषु (१०६-१०७ पृ०) जातवेदस इत्येतद्वर्जितेषु विद्यमानं कन्द. प्रथममिति—“तान्यु गायत्राणि गायत्रद्वितीयस्रवन एष ब्राह्म.”—इति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकाया तृतीयाध्याये

(त्रयोविंशत्याध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१७) ॥

* वैश्वानरोऽयमृचस्यैव जातुमास्यु कल्पजा, एतरे त्वचं पठिते । 'स विश्वम्'—इति, 'इषा पाषव'—इति च । भा०.श्री० ८. ८. ७. ६८८म् ।

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

यद्वै नेति न मेति^१ यत्स्थितं तदष्टमस्याङ्गो रूपं^२
 यद्देव द्वितीय महस्तदेवैतत्पुनर्यदष्टमं^३ यदूर्ध्ववद्
 यत्प्रतिवद् यदन्तर्वद् यद् वृषणवद् यद् वृधन्वद् यन्म-
 ध्यमे पदे देवता निरुच्यते^४ यदन्तरिक्ष मभ्युदितं^५ यद्
 द्वाग्नि यन्महद्^६ यद् द्विहूतवद् यत्पुनर्वद् यत्कुर्वद्
 यद् द्वितीयस्याङ्गो रूपं^७ मेतानि वा अष्टमस्याङ्गो
 रूपाण्यग्निं वो देव मग्निभिः सजोषा इत्यष्टमस्याङ्ग
 आज्यं भवति^८ इदग्न्यष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^९ तदु
 चैष्टुभं चिष्टुग्प्रातस्सवन एष चः^{१०} कुविदङ्ग नमसा
 ये वृधासः पीवो अन्नां रयिवृधः सुमेधा उच्छन्नु-
 षसः सुदिना अरिमा उशन्ता दूता न दमाय गोपा
 यावत्तरस्तन्वो यावदोजः^{११} प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्
 धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना^{१२} ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि
 विद्वानूर्ध्वी अग्निः सुमतिं वस्त्रो अथेदु^{१३} तस्मा नः
 सरस्वती जुषाणेति प्रउगं^{१४} प्रतिवदन्तर्वद् द्विहूतव-
 दूर्ध्ववदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^{१५} तदु चैष्टुभं चिष्टु-
 ग्प्रातस्सवन एष चः^{१६} विश्वानरस्य वस्यति^{१७}
 मिन्द्र इत्सीमपा एकं इन्द्र नेदीय एदिच्छुत्तिष्ठ

ब्रह्मणस्पते' ऽग्निर्नेता' त्वं सोम क्रतुभिः पिबन्त्यपो'
 बृहदिन्द्राय गायतेति' द्वितीयेनाङ्गा समान आतानो'
 ऽष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं' शंसा महा मिन्द्रं यस्मिन्
 विश्वा इति सूक्तं' महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं'
 महश्चि'त्त्वमिन्द्र यत एतानिति सूक्तम् * महद्दृष्टमे
 ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं' पिवा सोम मभि य मुय तद्
 इति सूक्तं' मूर्वं गत्र्यं महि गृणान इन्द्रेति' महद्दृ-
 ष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं' महा इन्द्रो नृवदाचर्ष-
 णिप्रा इति सूक्तं' महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं'
 तदु चैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन' सवनं दाधारायत-
 नादेवैतेन न प्रच्यवते' त मख द्यावापृथिवी सचेत-
 सेति सूक्तं' यदैत्क्वखानो महिमान मिन्द्रिय मिति
 महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं' तदु जागतं' जगत्सो
 वा एतस्य ब्राह्मण मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो
 वहति' यस्मिन्निविद्धीयते' तस्माज्जगतीषु निविदं
 दधाति' मिथुनानि सूक्तानि शक्यन्ते' चैष्टुभानि च
 जागतानि च मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दोमाः
 पशूना मवरुद्धै' महद्दृन्ति सूक्तानि शक्यन्ते' महद्वा
 अन्तरिच मन्तरिचस्याप्तै' पञ्च सूक्तानि शक्यन्ते

पञ्चपदा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवः पशव-
 ष्छन्दोमाः पशूना मवरुद्धा ऽभि त्वा शूर नोनुमो
 ऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरं पृष्ठं भवत्यष्टमे
 ऽहनि यद्वावानेति धाय्याच्युता त्वा मिद्धि हवा-
 मह इति बृहतो योनि मनु निवर्तयति बार्हतं ह्येत-
 दहरायतनेनोभयं शृणवच्च न इति सामप्रगाथो यच्चेद
 मद्य यदु च ह्य आसोदिति बार्हते ऽहन्यष्टमे ऽह-
 न्यष्टमस्याङ्गो रूपं त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति
 ताच्यो ऽचुरतः ॥ ३ (१८) ॥

सप्तम महरभिधायाष्टमस्याङ्गो मन्त्रलिंगानि दर्शयति—
 “यद्दे नेति न मेति, यत्स्थितं, तदष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति ।
 आकारस्य च प्रथमस्य चालिङ्गत्वं नकारद्वयेन निषिध्यते । ‘यत्
 स्थितम्’ अच्युतत्वेन नियतं तिष्ठतिधातुयुक्तं वा, तदष्टमस्याङ्गो
 निरूपकम् ॥

द्वितीयस्मिन्नहनि प्रोक्तानि लिङ्गान्यष्टमे ऽहन्यतिदिशति—
 “यद्देव द्वितीय महस्तदेवैतरपुनर्यदष्टमम्”—इति । यत्त्रिङ्गक मेव
 द्वितीय महस्तस्त्रिङ्गक मेवैतरपुनरपि भवति ॥

यदष्टम महस्तत्पूर्वोक्तलिङ्गकम् ; तानि लिङ्गान्युपन्यस्यति—
 “यदूर्ध्ववद्यत्प्रतिवद्यदन्तर्वद्यद् ह्यण्यद्यद् ह्यधन्वद्यन्मध्यमे पदे
 देवता निरुच्यते यदन्तरिच भभ्युदितम्”—इति ॥

अथ नूतनानि लिङ्गानि दर्शयति— “यद् इयन्नि यन्महदद

यदिद्वूतवद्यत्पुनर्वद्यत् कुर्वत्”—इति । अग्निशब्दहयोपेतं द्वाली-
त्युच्यते । महच्छब्दोपेतं महहत् । द्वयोर्देवतयोर्द्वूतमाह्वानं यस्मिन्
तादृशं दिद्वूतवत् । पुनःशब्दोपेतं पुनर्वत् । द्वितीयेऽहनि वर्त्त-
मानार्थवाचिप्रत्ययान्तं कुर्वच्छब्देनोक्तम् ॥

तेन सह सर्वाणि लिङ्गान्युपसहरति—“यद् द्वितीयस्याङ्गो
रूपमेतानि वा षष्ठमस्याङ्गो रूपाणि”—इति ॥

तत्रान्यशब्दं विधत्ते—“अग्निं वो देव मग्निभिः सजोषा
इत्यष्टमस्याङ्गं आन्यं भवति (सं० ७.३.) ; इत्यष्टमे ऽहन्यष्टम-
स्याङ्गो रूपम्”—इति । इवमग्निशब्दो यस्मिन् सूक्ते विद्येते, तत्सूक्तं
इवमग्नि ; अतो ऽष्टमे ऽहनि योग्यवादेतदष्टमस्याङ्गो निरूपकम् ॥

तत्रत्यं छन्दः प्रयंसति—“तदु वैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एव
अहः”—इति ॥

अथ प्रउगमस्तं विधत्ते—“कुविदंग नमसा ये वधासः, पीवो
अन्ना रयिष्ठधः सुमेधा, उच्छ्वसुपसः सुदिना अरिप्रा, उगन्ता दूता,
नदभाय गोपा, यावत्तरस्तन्वो यावदोजः, प्रति वां सूर उदिते
सूक्तैरु, धेतुः प्रवस्य कास्यं दुहाना, ब्रह्मा ष अन्नीप याहि विहा-
नूर्ध्वो अग्निः सुमतिं वसो अथेदुत स्या नः सरस्वती जपाषेति
प्रउमं प्रतिवदन्तवदु, दिद्वूतवदूर्ध्ववदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—
इति । “कुविदंग”—इति (सं० ७.८१.१.) प्रथमं प्रतीकम्, “पीवो
अन्नान्”—इति (सं० ७.८१.३.) द्वितीयम्, उच्छ्वसुपसः”—इति
(सं० ७.८०.४.) तृतीयम्, “उगन्ता.”—इति (सं० ७.८१.२.)
चतुर्थम्, “यावत्तरः”—इति (सं० ७.८१.४,५.) पञ्चमम्, “प्रति
शाम्”—इति (सं० ७.६५.१-२.) षष्ठम्, “धेतुः प्रवस्य”—इति
(सं० ३.५८.१-२.) सप्तमम्, “ब्रह्मा षः”—इत्यष्टमम् (सं० ७.

२८.१-३.), “जध्वीं अग्निः”-इति (सं० ७.३८.१-३.) नवमम्
 “उतस्या न.”-इति (सं० ७.८५.४-६.) दशमम् । अत्राद्यैस्त्रिभिः
 प्रतीकैरेकसूच. ; चतुर्थी चैका, पञ्चमे द्वे, तदुभयं मिलित्वा
 द्वितीयसूचः ; इतरे पञ्च लृचाः ; एतत्सर्वं प्रथमम् । तत्र दशमे
 प्रतीके “प्रति स्तोमम्”-इति प्रतिशब्दोपेतं लिंग मस्ति, धेनुः
 प्रज्ञस्येत्यस्य द्वितीयपादे “अन्तः पुचः”-इति अन्तःशब्दोपेतं
 लिंगम्, जध्वीं अग्निरित्यग्निर्ब्रह्मशब्दोपेतं लिंगम् ; अवशिष्टेषु
 हयोरान्नानं लिंगम्,— क्वचिदिन्द्रवायोः क्वचिन्मित्रावरुणयोरिति
 द्रष्टव्यम् ।

उक्तमन्वगतं छन्दः प्रशंसति— “तदु त्रैलुभं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन
 एष त्रयः”-इति ।

अथ मरुत्वतीयशस्त्रे तुल्यशस्त्रल्लुप्तग्राह्येन लिंगेनोपेतान्
 मन्तान् विधत्ते—“विश्वानरस्य वसति (सं० ८.६८.४.) मिन्द्र
 इत्स्तोमपा एक (सं० ८.२. ४.) इन्द्र नेदीय एदि- (सं० ८.
 ५३.५.) द्युत्तिउ ब्रह्मणस्ये (सं १.४०.१.) ऽग्निनेता (सं० ३.
 ८१.२.) त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.८१.२.) पिन्वन्वपो (सं० १.
 २०.४.) बृहदिन्द्राय गायतेति (सं० ८.८८ १.) द्वितीयेनाङ्गा
 समान आतानोऽष्टमे ऽह्न्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”-इति ॥

महच्छब्दलिंगकं सूक्तं विधत्ते—“शसा महा मिन्द्रं यस्मिन्
 विश्वा इति सूक्तं (सं० ३.४८.) महद्ददमेऽह्न्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”
 -इति । अत्र ‘महाम्’-इत्येव एव महच्छब्द ॥

पुनरपि महच्छब्दयुक्तं सूक्तान्तरं विधत्ते— “पिवा सोम
 मभि य मुप तर्हः”-इति (सं० ६.१७.) सूक्तं मूवे गव्यं महि
 गृणान इन्द्रेति महद्ददमेऽह्न्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”-इति । पिवा

सोम मित्वादिसूक्तस्य “जर्वं गव्यम्”—इति द्वितीयः पादः । तत्र “महि”—इत्येष महच्छब्दः ॥

पुनरपि महच्छब्दयुक्तं सूक्तान्तरं विधत्ते—“महश्चित्त्व मिन्द्र यत एतानिति (सं० १.१६८.) सूक्तं, महददष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । अत्र “महः”—इत्येष एव महच्छब्दः ॥

पुनरपि महच्छब्दयुक्तं सूक्तं विधत्ते—“महान् इन्द्रो नृवदा-
चर्षिप्रो इति (सं० ६.१८.) सूक्तं, महददष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो
रूपम्”—इति । अत्र “महान्”—इत्येष महच्छब्दः ॥

उक्तेषु चतुर्ष्वपि महच्छब्देषु अन्तस्य वैलक्षण्येऽप्यादिभागस्यैक-
विधत्वात् ः महच्छब्दवत्त्वं द्रष्टव्यम् ॥

एतत्सूक्तचतुष्टयगतं छन्दः प्रशंसति—“तदु वैष्टुभं तेन प्रति-
ष्ठितपदेन सवन दाधारायतनादेवैतेन न प्रचवते”—इति ॥

अथान्यमहच्छब्दोपेतं सूक्तं विधत्ते—“त मस्य यावाष्टयिषी
सचेतसेति (सं० १०. ११३.) सूक्तं, यदैत् छण्वानो महिमान
मिन्द्रिय मिति, महददष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । त
मस्येति सूक्तस्य “यदैत् छण्वानः”—इति द्वितीयः पादः । तत्र
“महिमानं मदेमहि”—इति महच्छब्दः श्रूयते ॥

तस्मिन् सूक्ते निविदानं विधत्ते—“तदु जागतं जगत्यो वा
एतस्य द्वाहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति ; तद्वैतच्छब्दो वहति, यस्मिन्नि-
विद्ध्यते ; तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति”—इति ॥

* एतत् पङ्क्तित्रय ११२ पं० २१ एव अन्तर पाठ्यम्, इह तु भुवात् मुद्रितम् ।

+ “दोषादिति समानपादे”—इति (पा० ८. ३. १.) इत्ये ऽनुनासिकाले (पा० ८. १. ५. ४.) ष रूपम् । यदत्र ‘महा’—इति, ‘महा’—इति, ‘महा’—इति च लिपिप्रकारभेद-
शापम्, उच्चारण त्रैकविधं मेव व्यवह्रियते ।

‡ ‘महान्’, ‘महः’, ‘महि’, ‘महान्’ इति (सं० ३. ४८, १. ३६८, १. १७, ६. १८.) ।

ः, छन्दोद्वयं मिलित्वा प्रशंसति—“मियुनानि सूक्तानि शस्यन्ते,
— त्रैष्टुभानि जागतानि च ; मियुनं वै पशवः, पशवच्छन्दोमाः,
पशूना मवस्तुवै”-इति ॥

उक्तेषु सूक्तेषु महच्छब्दं प्रशंसति—“महद्वन्ति सूक्तानि शस्यन्ते ;
महदा अन्तरिक्ष मन्तरिक्षस्याप्तै”-इति । अन्तरिक्षस्य महत्त्वं
विस्तीर्णत्वं प्रसिद्धम् ॥

महच्छब्दयुक्तानां सूक्तानां सङ्ख्यां प्रशंसति—“पञ्च सूक्तानि
शस्यन्ते ; पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः, पशव-
च्छन्दोमाः, पशूना मवस्तुवै”-इति । शंसा महा मिति (सं० ३.
४८.१.) प्रथमे सूक्ते महच्छब्दः, महच्चित्त्व मिति (सं० १.१६८.
१.) द्वितीये, महि- शृणान इति (सं० ६.१७.१.) तृतीये,
महो इन्द्र इति (सं० ६.१८.१.) चतुर्थे, महिमान मिति
(सं० १०.११२.१.) पञ्चमे ; एवं पञ्च सूक्तानि महच्छब्दयुक्तानि
शस्यन्ते । पञ्चसङ्ख्यायोगात्पञ्चपादोपेता ‘पङ्क्तिः’ छन्दोरूपा भवति ;
यज्ञश्च हविष्पङ्क्तादिना ‘पाङ्क्तः’ ; पशवश्च पङ्क्तिमुखेन ‘पाङ्क्ताः’ ;
छन्दोमानाश्च पशुसाधनत्वात्पशुत्वम् । अनेन सम्बन्धेन सूक्तपञ्चकं
पशुप्राप्तैः सम्पद्यते ॥

अथ निष्केवल्यशस्त्रस्य रथन्तरसामसाध्यपृष्ठस्त्रीत्रस्य आधार-
भूतं स्तोत्रिय मनुष्यपञ्च विधत्ते—“अभि त्वा शूर नोतुमो (सं०
८.२२.२२,२३.) अभि त्वा पूर्वपीतय इति (सं० १.१८.८,१०.)
रथन्तरं पृष्ठं भवत्यटमैःइति”-इति । यद्यपि युग्मदिनत्वात्
न्यायतो वृद्धपृष्ठं प्राप्तम्, तथापि वषनबलाद्भयन्तरपृष्ठत्वं द्रष्टव्यम् ॥

पशुतत्वलिङ्गयुक्ता मृचं विधत्ते—“यद्वावानिति (सं० १०.
७४.१.) धाय्याचुता”-इति ॥

तस्या उपरि बृहत्सामयोनेः शंसनं विधत्ते— “त्वा मिहि हवामह इति (सं० ६.४६.) बृहतो योनि मनु निवर्त्तयति ; बार्हतं ह्येतदहरायतनेन”—इति । अष्टमस्य युग्मदिनत्वात् बृहत्साम्बन्धिस्थानत्वम् ॥

तस्यैव बृहत्साम्बन्धिनं सामप्रगाथं विधत्ते— “उभयं शृण्वच्च न इति (सं० ८.६१.१,२.) सामप्रगाथो यच्चेद् मद्य यदु च ह्य आसीदिति बार्हते ऽहन्यष्टमे ऽहन्यष्टमन्याङ्गो रूपम्”—इति । उभयपदस्य तात्पर्यं यच्चेद् मित्वादिनोच्यते । अथ, ‘यदिद्’ कार्यं मासीत्, ‘ह्यश्च’ पूर्वदुररपि ‘यदु’ यदेव कार्यं मासीत्, तदेतदुभय सपि शृणुत मिति तस्य पादस्यार्थः * । युग्मरूपे बार्हते ऽहनि बृहत्सामसम्बद्धः प्रगाथो युक्त एव ॥

अच्युतत्वलिङ्गक सूक्तविशेष विधत्ते—“त्व मू धु वाजिनं देव-जुत मिति (सं० १०.१७८.) ताक्ष्यो ऽच्युतः”—इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकाया तृतीयाध्याये
(त्रयोविंशाध्याये) तृतीय. खण्ड ॥ ३ (१८) ॥

* “उभय—श्रीपात्मक शफालम् ५”—इति सङ्गिताभाष्ये ऽयमेव सायणः ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अपूर्व्यां पुरतमान्यस्या इति सूक्तं महि वीराय
 तवसे तुरायेति महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं
 तां सु ते कीर्तिं भववन् महि त्वेति सूक्तं महद्वदष्टमे
 ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं त्वं महँ इन्द्र यो ह शुभ्रै-
 रिति सूक्तं महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं त्वं
 महँ इन्द्र तुभ्यं ह चा इति सूक्तं महद्वदष्टमे
 ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं तदु चैष्टुभं तेन प्रतिष्ठित-
 पदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते दिव-
 श्विदस्य वरिमा वि प्रपथ इति सूक्तं सिन्द्रं न
 मङ्गेति महद्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं तदु
 जागतं जगत्यो वा एतस्य चग्रहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति
 तद्वैतच्छन्दो वहति यस्मिन्निविद्दीयते तस्माज्जगतीषु
 निविदं दधाति मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते चैष्टु-
 भानि च जागतानि च मिथुनं वै पशवः पशवश्छ-
 न्दोमाः पशूना मवरुद्धै महद्वन्ति सूक्तानि शस्यन्ते
 महद्वा अन्तरिक्ष मन्तरिक्षस्वाप्तैः पञ्च पञ्च सूक्तानि
 शस्यन्ते पञ्चपदा पङ्क्तिः पाङ्गो यज्ञः पाङ्गाः पशवः
 पशवश्छन्दोमाः पशूना मवरुद्धै तानि द्वेषा पञ्चा-
 न्यानि पञ्चान्यानि दश सम्पद्यन्ते सा दशिनो विरा-

ऋन्नं^१ विराळन्नं^२ पशवः^३ पशवश्छन्दोमाः^४ पशूना
 मवरुद्धै^५ विश्वो देवस्य^६ नेतुस्^७ तत्सवितुर्वरेण्यं^८ मा
 विश्वदेवं^९ सत्यमिति^{१०} वैश्वदेवस्य^{११} प्रतिपदनुचरौ^{१२}
 वाहते^{१३} ऽहन्यष्टमे^{१४} ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^{१५} हिरण्य-
 पाणि मूतय इति^{१६} सावित्रं मूर्ध्वदष्टमे^{१७} ऽहन्यष्ट-
 मस्याङ्गो रूपं^{१८} मही द्यौः पृथिवी च न इति^{१९} द्यावा-
 पृथिवीयं^{२०} महद्दष्टमे^{२१} ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^{२२} युवाना
 पितरा पुनरित्याभवं^{२३} पुनर्वदष्टमे^{२४} ऽहन्यष्टमस्याङ्गो
 रूपं^{२५} मिमा नु कम्भुवना सौषधामेति^{२६} द्विपदाः शंसति^{२७}
 द्विपाद्वै पुरुषश्चतुष्पादाः^{२८} पशवः^{२९} पशवश्छन्दोमाः^{३०}
 पशूना मवरुद्धै^{३१} तद्यद् द्विपदाः शंसति^{३२} यजमान
 मेव^{३३} तद् द्विप्रतिष्ठं^{३४} चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति^{३५}
 देवाना मिद्वो महदिति^{३६} वैश्वदेवं^{३७} महद्दष्टमे^{३८} ऽह-
 न्यष्टमस्याङ्गो रूपं^{३९} तान्यु गायत्राणि गायत्रतृतीय-
 सवन एष च्वाह^{४०} ऋतावानं वैश्वानरं^{४१} मित्याग्निमारु-
 तस्य प्रतिपदग्निर्वैश्वानरो महानिति^{४२} महद्दष्टमे^{४३}
 ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^{४४} त्रीळं वः शर्वां मारुत मिति^{४५}
 मारुतं^{४६} जम्भे रसस्य वावृध इति^{४७} वृधन्वदष्टमे^{४८} ऽहन्यष्ट-
 मस्याङ्गो रूपं^{४९} जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जात-
 वेदस्याच्युता^{५०} ऽग्ने मृळ महां असीति जातवेदस्यं^{५१}

महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं^१ तान्यु गायत्राणि
गायत्रतृतीयसवन^१ एष त्रह एष त्रहः ॥ ४ (१६) ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

महच्छब्दयुक्तं सूक्तचतुष्टयं विधत्ते—“अपूर्व्यां पुरुतमान्यस्मा
इति (सं० ६.३२.) सूक्तं, महे वीराय तवसे तुरायेति महद्दृष्टमे
ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं ; तां सु ते कीर्त्तिं मघवन्महि त्वेति (सं०
१०.५४.) सूक्तं, महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपं ; त्वं महँ इन्द्र
यो ह शुभैरिति (सं० १.६३.) सूक्तं, महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो
रूपं ; त्वं महँ इन्द्र तुभ्यं ह चा इति (सं० ४.१७.) सूक्तं ; महद्-
दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । अपूर्व्येति सूक्तस्य द्वितीय-
पादे “महे वीराय”—इति महच्छब्दः श्रुतः ; इतरस्मिन् सूक्तत्रये
प्रथमपादे एव महच्छब्दः स्पष्टः ॥

सूक्तचतुष्टयगतं छन्दः प्रशंसति—“तदु चैष्टुभं तेन प्रतिष्ठित-
पदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते”—इति ॥

यथा मरुत्वतीयशक्ते महच्छब्दयुक्तं त्रिष्टुप्छन्दस्कं सूक्तचतुष्टय
सुक्ता यथाजगतीच्छन्दस्कं महच्छब्दयुक्तं सूक्तान्तर सुक्तम्, एव
मत्र निष्केवल्येऽपि त्रिष्टुप्छन्दस्कं सूक्तचतुष्टय मभिधाय जगती-
च्छन्दस्कं सूक्तं विधत्ते—“दिवसिदस्य षरिमा वि पप्रथ इति
(सं० १.५५.) सूक्तं मिन्द्रं न महेति महद्दृष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो
रूपम्”—इति । “दिवसिदस्य”—इति सूक्तस्य इन्द्र मिति द्वितीय-
पादे “मङ्गा”—इति महच्छब्दः श्रुतः ॥

तरस्मिन् सूक्ते निविजानं विधत्ते—“तदु जागतं जमत्वी वा

एतस्य त्रयस्य मध्यन्दिनं वहन्ति; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्नि-
विधीयते; तस्मान्जगतीषु निविदं दधाति”—इति ॥

• छन्दोद्वयं मिलित्वा प्रशंसति—“मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते,—
त्रैष्टुभानि च जागतानि च; मिथुनं वै पशवः, पशवश्छन्दोमाः,
पशूना मवरुद्वै”—इति ॥

सूक्तेषु महच्छब्दपञ्चसङ्ख्याच्च पूर्ववत्प्रशंसति—“महद्वन्ति सूक्तानि
शस्यन्ते; महदा अन्तरिक्ष मन्तरिक्षस्याप्तै; पञ्च पञ्च सूक्तानि
शस्यन्ते; पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तौ यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः, पशवश्छ-
न्दोमाः, पशूना मवरुद्वै”—इति ॥

शस्त्रद्वयगतानि महच्छब्दयुक्तानि मिलित्वा प्रशंसति—“तानि
द्वेषा पञ्चान्यानि पञ्चान्यानि दश सम्पद्यन्ते; सा दशिनी विरा-
ळन्नं, विराळन्नं पशवः, पशवश्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्वै”—इति ।
पूर्वोक्तानि महच्छब्दयुक्तानि सर्वाणि सूक्तानि द्वेषा वियुक्तानि ।
कथं मिति, तदुच्यते—‘पञ्चान्यानि’ मत्त्वतीयशस्त्रगतानि पञ्च-
सङ्ख्याकानि पृथगेवावस्थितानि; पुनरपि ‘पञ्चान्यानि’ निष्केवल्य-
शस्त्रगतानि पञ्चसङ्ख्याकानि पृथगेवावस्थितानि; तानि सर्वाणि
मिलित्वा दशसङ्ख्याकानि सम्पद्यन्ते । सा ‘दशिनी’ दशसङ्ख्यासमूह-
रूपा विराड् भवति; “दशाचरा विराट्”—इति श्रुतेः । अत्रसाधन-
त्वाद्दिराट्छन्दोऽत्रम्; तत्रात्रं चीरादिरूपं पशुयूत्पन्नत्वात्पशवं
एव; ते च पशवश्छन्दोमैद्यतुर्विंशादिभिः स्तोमैस्तदुक्तैरहोभिर्वा
सम्पाद्यत्वाच्छन्दोमैस्त्ररूपाः; अनेन सम्यग्धेन तत्पञ्चकद्वयं पशु-
प्राप्तै भवति ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदनुचरो विधत्ते—“विश्वो देवस्य नेतुम्,
तत्सवितुर्वरेण्य, मा विश्वदेवं सत्पति मिति वैश्वदेवस्य प्रतिपद-

नुचरो; वार्हते ऽहन्यष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । “विश्वो देवस्य”—इत्येका (सं ५.५०.१.), “तत्सवितुर्वरेण्यम्”—इति (सं ३.६२.१०, ११.) द्वे; एतत्रय बृहत्सामसम्बन्धी ढचः शस्र.स्य प्रतिपत् ; “आ विश्वदेवम्”—इति (सं ५.८२.७-८.) ढचीऽनुचरः ; तदुभयं बृहत्सामसम्बन्धाद् ‘वार्हते’ युग्मत्वेन बृहत्सामसम्बन्धिन्यष्टमे ऽहनि योग्यम् ॥

ऊर्ध्वलिङ्गोपेतं सविददेवताकं सूक्तस्थानीयं चतुर्दशं ३ विधत्ते —“हिरण्यपाणि मृतय इति (सं १.२२.५-८.) सावित्र मूर्ध्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । द्वितीयपादे “सवितार सुपद्भ्ये”—इतिश्रवणात् सविददेवताकं सूक्तम् । ऊर्ध्वशब्दस्याश्रवणेऽपि सविदमण्डलस्योपरिदेशवर्त्तित्वादर्थत ऊर्ध्वत्वम् ॥

महच्छन्दोपेतं सूक्तस्थानीयं ढचं ११ विधत्ते — “मही धीः पृथिवी च न इति (सं १.२२.१३-१५.) व्यावापृथिवीयं, महददष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । “मही”—इत्येव एव महच्छब्दः ॥

पुन शब्दोपेतं सूक्तस्थानीयं ढचं १२ विधत्ते —“युवाना पितरा रित्वाभवम् (सं १.२०.४-६.), पुनर्वदष्टमेऽहन्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”—इति । ढतीयपादे “ऋभयो विष्टक्रतु”—इतिश्रवणात् ऋभुदेवताकं सूक्तम् ॥

द्विपदा ऋचो विधाय प्रशंसति —“इमा तु क्रम् भुवना सोषधामिति द्विपदाः शंसति ; द्विपादै पुरुषयतुष्यादाः पशवः ; पशव-

३ प्रातर्भुज्यादिक मेकविश्वस्य एकम्, तस्यैव पश्यादीनाञ्चतस्रया भिन्न पदस्यम् ।

† प्रातर्भुज्यादिक मेकविश्वस्य एकम्, तस्यैव पश्यादीनाञ्चतस्रया भिन्न पदस्यम् ।

‡ पशु देवापेत्येव एकम्, तस्यैव पश्यादीनाञ्चतस्रया भिन्न पदस्यम् ।

च्छन्दोमाः, पशूना मवरुद्वै; तद्यद् द्विपदाः शंसति, यजमान
मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्तु पशुषु प्रतिष्ठापयति”-इति ॥

महच्छन्दोपेतं बहुदेवताकं सूक्तं विधत्ते—“देवाना मिदवो
महदिति (सं० ८.८३.) वैश्वदेवं महददष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो
रूपम्”-इति । महच्छन्दोऽत्र विस्पष्टः ॥

द्विपदाव्यतिरिक्ताना तत्त्ववित्तुर्वरेण्य मित्यारभ्य, देवाना
मिदवो महदित्यन्तानां छन्दः प्रशंसति—“तान्यु गायत्राणि
गायत्रद्वितीयसवन एव ब्रह्मः”-इति ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदं विधत्ते—“ऋतावानं वैश्वानर मित्या-
ग्निमारुतस्य प्रतिपदग्निवैश्वानरो महानिति महददष्टमे ऽह-
न्यष्टमस्याङ्गो रूपम्”-इति । ऋतावान मित्यादिके सूक्तगते *
द्वचे द्वितीयस्या मृचि “अग्निवैश्वानरः”-इति द्वितीयः पादः ।
तत्र “महान्”-इति महच्छन्दः श्रूयते ।

वृधयन्दोपेतं सूक्तं विधत्ते—“क्रीळं वः शर्दो मारुत मिति
मारुतं; जम्भे रसस्य वावृध इति वृधन्वदष्टमे ऽहन्यष्टमस्याङ्गो
रूपम्”-इति । क्रीळं व इति (सं० १.३७.) सूक्तस्य पञ्चम्या
मृचि “जम्भे रसस्य”-इति पादः श्रूयते । तत्र “वावृधे”-इति
वृधिधातुमस्त्वम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गा मृचं विधत्ते—“जातवेदसे सुनवान सोम
मिति (सं० १.८८.) जातवेदस्याच्युता”-इति ॥

महच्छन्दयुक्तं जातवेदोदेवताकं सूक्तं विधत्ते—“अग्ने मृळ

● सर्वेष्वेव भाष्यपुस्तकेषु ‘सूक्तगते’ इति पाठो दृश्यते, परं स नूनं लिपिकरप्रमाद
प्रवाहजः, सङ्गितायां कविप्रियदपि पुक्ते ऽस्य दक्षसादग्रंनानु, इत्यन्तर्गतं शाणान्तरीयसूच,
कन्यध्वे—“ऋतावानं—विराजति”-इति (भाष० शो० ८.१० १) ।

महो असीति (सं० ४.८.) जातवेदस्यं महद्दृष्टमेऽहन्यष्टमस्याङ्गी
रूपम्”—इति ॥

अग्निमारुतशस्त्रगतेषु सूक्तेषु छन्दः प्रथंसति—“तान्नु गाय-
त्राणि गायत्रतृतीयसवन एष त्रयह एष त्रयहः”—इति । अभ्यासी-
ऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(त्रयोविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्बान्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(१३)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यद्वै समानोदकं तन्नवमस्याङ्गो रूपं यद्वाव
तृतीय महस्तदेवैतत् पुनर्यग्नवमं यदश्ववद्यदन्तवद्यत्
पुनरावृत्तं यत् पुनर्निवृत्तं यद्रतवद्यत् पर्यस्तवद्यत्
चिवद्यदन्तरूपं यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ
लोको ऽभ्युदितो यच्छुचिवद्यत्सत्यवद्यत् चेतिवद्यद्
गतवद्यदोक्वद्यत् कृतं यत्तृतीयस्याङ्गो रूपं मेतानि
वै नवमस्याङ्गो रूपाख्यगन्म महा नमसा यविष्ठ मिति
नवमस्याङ्ग आज्यं भवति गतवग्नवमे ऽहनि नव-
मस्याङ्गो रूपं तदु चैष्टुमं त्रिष्टुप्प्रातस्सवन एष
त्राहः प्र वीरया शुचयो दद्विरे ते ते सत्येन मनसा
दीध्याना दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्या मा विश्व-
वाराशिना गतं नो ऽयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्वं आ
तु प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्तं सरस्वतीं देवयन्तो
हवन्तं आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वत्यभि नो
नेपि वस्य द्रति प्रउगं शुचिवत् सत्यवत् चेतिवद्गतवः

दीकवन्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं तदु चैष्टुभं
 चिष्टुप्र्रातस्सवन एष चरहसं त मिद्राधसे महे
 चय इन्द्रस्य सोमा इन्द्र नेदीय एदिहि प्र नूनं ब्रह्म-
 णस्पतिरग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्यपो
 न किः सुदासो रथ मिति तृतीयेनाङ्गा समान
 आतानो नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं मिन्द्रः स्वाहा
 पिवतु यद्यसोम इति सूक्तं मन्तो वै स्वाहाकारोऽन्तो
 नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं गायत्साम
 नभन्यं यथावेरिति सूक्तं मर्चाम तद्वावृधानं स्वर्द-
 दित्यन्तो वै स्वरन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवम-
 स्याङ्गो रूपं तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति सूक्तं
 मन्तो वै स्थित मन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवम-
 स्याङ्गो रूपं मिमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरिति सूक्तं
 धियो रथेष्ठा मित्यन्तो वै स्थित मन्तो नवम मह-
 र्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं तदु चैष्टुभं तेन प्रति-
 ष्ठितपदेन सधनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते प्र
 मन्दिने पितुमदर्चता वच इति सूक्तं समानीद्वं
 नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं तदु जागतं जगत्यो
 वा एतस्य चरहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो
 वहति यस्मिन्निविहीयते तस्माच्चगतीपु निविदं

दधाति 'मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते' वैष्टुभानि च
जागतानि च 'मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना
मवसृष्टैः' पञ्च सूक्तानि शस्यन्ते' पञ्चपदा पङ्क्तिः
पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना
मवसृष्टैः त्वा मिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति
वृहत्पृष्ठं भवति नवमे ऽहनि यद्वावानेति धाय्या-
च्युता ऽभि त्वा शूर नोनुम इति रयन्तरस्य योनि
मनु निवर्त्तयति रायन्तरं ह्येतदहरायतने नेन्द्र
त्रिधातु शरण मिति सामप्रगाथस्त्रिवात्रवमे ऽहनि
नवमस्याङ्गो रूपं त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति
तात्पर्यो ऽच्युतः ॥ १ (२०) ॥

नवमेऽहनि मन्त्रलिङ्गं दर्शयति— “यद्यै समानोदकं तन्नव-
मस्याङ्गो रूपम्”—इति । ‘समानोदकं’ तुल्यसमाप्तिकम् ॥

द्वितीये ऽहन्युक्तानि लिङ्गान्चस्मिन्नवमे ऽहन्यतिदिशति—
“यद्देव द्वितीय महस्तदेवैतत् पुनर्यज्ञवमम्”—इति । द्वितीय
महर्ष्यादृगलिङ्गोपेतं पुनरप्यत्र यववम महस्तदपि तादृगलिङ्गोपेतं
द्रष्टव्यम् ॥

तानि लिङ्गान्युपन्यस्यति— “यदश्ववद्यदन्तवद्यत् पुनरावृत्तं
यत् पुनर्निवृत्तं यद्रतवद्यत् पर्यस्तवद्यच्चिवद्यदन्तरूपं यदुत्तमेपदे
देवता निरुच्यते यदसौ लोको ऽभ्युदितः”—इति ॥

अथ नूतनानि लिङ्गानि दर्शयति— “यच्छुचिवद्यत्तवद्यत्

चेतिवद्यद्गतवद्यदोक्त्वत्—इति । शुचिसत्यचेतिगतौकशब्दा नव-
मेऽहनि लिङ्गरूपाः । भूतार्थवाचिप्रत्ययान्तधातुरूपं यदस्ति, तेन
सहितं तृतीयेऽहनि विद्यमानं लिङ्गम् ॥

अन्यानि च सर्वाणि लिङ्गानि उपसंहरति—“यत्कृतं यत्तृती-
यस्याङ्गो रूप मीतानि वै नवमस्याङ्गो रूपाणि”—इति ॥

आन्यशस्त्रं विधत्ते— “अगन्म मद्वा नमसा यविष्ठ मिति
नवमस्याङ्ग आन्यं भवति; गतवन्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो
रूपम्”—इति । ‘गतवद्’ गमिधातुयुक्त मिल्युक्तम् । अत्र (सं०
७.१२.) च “अगन्म”—इति गमिधातुः श्रूयते ॥

सुक्तगतं छन्दः प्रथंसति— “तदु तैदुभं त्रिष्टुप्प्रातस्त्रयन एष
त्वहः”—इति ॥

प्रथमशस्त्रं विधत्ते— “प्र वीरया शुचयो दद्विरे ते, ते सत्येन
मनसा दीध्याना, दिवि चयन्ता रजसः पृथिव्या, मा विश्ववारा-
श्विना गतन्तो, ऽयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व, आ तु प्रन्नद्वाणो अङ्गि-
रसो नचन्त, सरस्वतीं देवयन्तो हवन्त, आ नो दिवो वृहतः
पर्वतादा, सरस्वत्यभि नो नेवि वस्य इति प्रथमं ; शुचिवत्सत्य-
व्यचेतिवद्यद्गतवद्यदोक्त्वन्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”—इति । अत्र
‘दद्विरे ते’—इति प्रयोगपाठः*, “प्र वीरया”—इति (सं० ७.८०.१-३.)
प्रथमं प्रतीकम्, तत्र “शुचयः”—इति शुचिशब्दोपेतं लिङ्गम् ; “ते
सत्येन”—इति (सं० ७.८०.५-७.) द्वितीयं प्रतीकम्, तत्र सत्य-
शब्दो लिङ्गम् ; “दिवि चयन्ता”—इति (सं० ७.६४.१-३.)
तृतीयम्, तत्र चेतिधातुलिङ्गम् ; “आ विश्ववारा”—इति (सं०
७.७०.१-३.) चतुर्थम्, तत्र गतशब्दो लिङ्गम् ; “अयं सोमः”—

* संहितापाठम्. “दद्विरे वा”—इति । ‘वा=वे’—इति भाष्यम् । आश्व० श्रौ० ५.११.१. प्र० ।

इति (सं० ७.२८.१-३.) पञ्चमम्, तस्मिन् “आ तु प्र याहि
हरिवस्तदोक्ताः”-इति द्वितीयः पादः, तस्मिन् ओक्ताशब्दे
लिङ्गम् ; “प्र ब्रह्माणः”-इति (सं० ७.४२.१-३.) षष्ठम्, “सर-
स्वतीम्”-इति (सं० १०.१७.७.) सप्तमम् ; “आ नो दिवः”-इति
(सं० ५.४३.११.) अष्टमम्, अत्र द्वितीयपादे “यजतां गन्तु”-इति
गमिधातुः श्रुतः ; “सरस्वत्यभि नः”-इति (सं० ६.६१.१४.)
नवमम्, तत्र चतुर्थपादे “अरणानि गन्मा”-इति गमिधातुः
श्रुतः । पूर्वोक्तयोः षष्ठसप्तमयोः स्रष्टलिंगाभावेऽपि छत्रियो गच्छ-
न्तीति न्यायेनेतरसाहचर्याल्लिंगवत्त्वं द्रष्टव्यम् । अत्रान्तिमैस्त्रिभिः
प्रतीकैरेकस्रृचः ; इतरे षट् द्वयाः । तदेतत्सर्वं प्रवगमस्वम् ॥

तत्रत्यं इन्द्रः प्रथंसति— “तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्रातस्सवन एष
त्रयह्”-इति ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे कृत्तिलिङ्गं दर्शयति— “तं त मिद्राधसे महे
(सं० ८.६८.), त्रय इन्द्रस्य सोमा (सं० ८.२.) इन्द्र नेदीय
एदिहि (सं० ८.५३.), प्र नूनं ब्रह्माणस्यतिर् (सं० १.४०.),
अग्निनेता (सं० ३.२०.), त्वं सोम क्रतुभिः (सं० १.८१.).
पिन्वन्त्यपो (सं० १.६४.), न किः सुदासो रथ मिति (सं० ७.
३२.) तृतीयेनाङ्गा समान आतानो नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो
रूपम्”-इति ॥

अन्तलिङ्गोपेतं सूक्तं विधत्ते — “इन्द्रः स्वाहा पिबतु यस्य
सोम इति (सं० ३.५०.) सूक्तं मन्तो वै स्वाहाकारोऽन्तो नवम
महर्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”-इति । अत्र स्वाहा
शब्दे दृश्यते, स च होममन्त्रस्यान्तः ; नवम महर्नवरात्रस्यान्तः ;
अतो निंगसद्भावात् नवमे ऽह्न्येतद्युक्तम् ॥

पुनरप्यन्तलिङ्गोपेतं सूक्तं विधत्ते— “गायत् साम नभन्तं यथा वेरिति (सं० १.१७३.) सूक्तं मर्चाम तदावधानं स्वर्वदित्यन्तो वै स्वरन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”—इति । गायदितिसूक्तस्य “अर्चाम”—इति द्वितीयः पादः । तत्र “स्वर्वत्”—इति स्वर्गवाची शब्दः श्रूयते ; स्वर्गं च लोकत्रयस्यान्तः ॥

प्रकारान्तरेणान्तवत्सूक्तं विधत्ते—“तिष्ठा हरी रथ आ युव्यमानेति (सं० ३.२५.) सूक्तं मन्तो वै स्थित मन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”—इति । तिष्ठेति स्थितिश्चक्षणी घात्वर्थः श्रूयते ; स च गमनस्यान्तः ॥

पुनरपि तथाविधं तस्मिन्नीपेतं सूक्तं विधत्ते—“इमा उ त्वा पुरतमस्य कारोरिति (सं० ६.२१.) सूक्तं, धियो रथेष्ठा मित्यन्तो वै स्थित मन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”—इति । “इमा उ त्वा”—इतिसूक्तस्य “धियो रथेष्ठान्”—इति तृतीयः पादः । तत्र स्या निति स्थितिघात्वर्थो गमनस्यान्तः श्रूयते ॥

एतेश्वन्तवत्सु सूक्तेषु छन्दः प्रशंसति—“तद् वैष्टुमं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रचवते”—इति ।

तुल्यसमाप्तिकं सूक्तं विधत्ते—“प्र मन्दिने पितुमदर्चता वच इति (सं० १.१०१.) सूक्तं समानीदकं, नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”—इति । अत्र सर्वास्तृचु “मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे”—इति चतुर्थपादस्यैकत्वात्समानोदर्कत्वम् ॥

तस्मिन् सूक्ते निविडानं विधत्ते—“तद् जागतं जगत्वी वा एतस्य वराहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति ; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मिन्निविडीयते ; तस्मात्सगतीषु निविडं दधाति”—इति ॥

छन्दोदयं मिलित्वा प्रशंसति—“मियुनानि सूक्तानि यस्यन्ते,
वैष्टुभानि च जागतानि च ; मियुनं वै पशवः, पशवश्छन्दोमाः,
पशूना मवरुद्वै”-इति । मियुनस्यैकत्वेऽपि बहुवचन पूजार्थम् ॥

द्विविधसूक्तगतसङ्ख्यां प्रशंसति—“पञ्च सूक्तानि * यस्यन्ते ;
पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तौ यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः, पशवश्छन्दोमाः,
पशूना मवरुद्वै”-इति ॥

निष्क्रेवस्यशस्त्रे बृहत्सा ॥ साध्यपृष्ठश्लोत्रस्याधारभूत स्तोत्रियं
वृचं तदनुरूपञ्च विधत्ते—“त्वा मिदि हवामहे (सं० ६.४६.),
त्वं ह्येहि चेरव इति (सं० ८.६१.) बृहत्पृष्ठं भवति नवमे ऽहनि”
-इति । अयुग्मत्याङ्गो राधन्तरत्वेऽपि बृहत्सम्बन्धस्य वाचनि-
कत्वात्नवमे ऽहनि तद्योग्यता ॥

छतीयेऽहनि विहितानि अत्र पुनर्विधीयन्ते—“यदाधानेति
(सं० १०.७४.६.) धाय्याचुरता, ऽमि त्वा शूर नोनुम इति (सं०
०.२२.२२.) रथन्तरस्य योनि मनु निवर्त्तयति ; राधन्तरं ह्येत-
दहरायतनेनेन्द्र त्रिधातु शरण मिति (सं० ६.४६.८,१०.) साम-
प्रगायस्त्रिवाववमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं ; त्य मू षु वाजिनं
देवजूत मिति (सं० १०.१७८.) तार्क्षी ऽचुरतः”-इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुर्विंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२०) ॥

* ‘इन्द्र खाहा’, ‘गायसाम’, ‘विष्ठा इरी’, ‘इमा उ ता’-इति अत्रारि वैष्टुभानि,
‘म मन्दिने’-इत्येकं जागतम्, सङ्ख्यानया पञ्च (१.०, १२८ व०) ।

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

स' च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वीरिति सूक्तं गत-
 वन्नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपं कदा भुवन् रथक्ष-
 याणि ब्रह्मेति सूक्तं क्षेतिवदन्तरूपं क्षेतीव वा
 अन्तं गत्वा नवमे ऽहनि नवमस्याह्नो रूपं मा सत्यो
 यातु मधवाऽ ऋजीषीति सूक्तं सत्यवन्नवमे ऽहनि
 नवमस्याह्नो रूपं तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरिति सूक्तं
 मन्तो वै पर मन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवम-
 स्याह्नो रूपं तद् चैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं
 दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्यवते ऽहं भुवं वसुनः
 पूर्व्यस्पतिरिति सूक्तं महं धनानि सञ्जयामि शश्वत
 इत्यन्तो वै जित मन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि
 नवमस्याह्नो रूपं तद् जागतं जगत्यो वा एतद्य
 प्राहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति तद्वैतच्छन्दो वहति
 यस्मिन्निविहीयते तस्माज्जगतीषु निविदं दधाति
 मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते चैष्टुभानि च जाग-
 तानि च मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना
 मवरुदौ पञ्च पञ्च सूक्तानि शस्यन्ते पञ्च पदा
 पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवः पशवश्छन्दोमाः
 पशूना मवरुदौ तानि द्वेषा पञ्चान्यानि पञ्चा-

न्यानि दश सम्पद्यन्ते^१ सा दशिनी विराळन्न^२ विरा-
 ळन्न^३ पशवः^४ पशवच्छन्दोमाः^५ पशूना मवरुहै^६ तत्स-
 वितुर्वृणीमहे^७ ऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य
 प्रतिपदनुचरौ^८ राधन्तरे ऽहनि नवमे ऽहनि नवम-
 ख्याङ्गो रूपं^९ प्र वां महि द्यवी अभीति द्यावापृथि-
 वीयं^{१०} शुची उप प्रशस्तय इति^{११} शुचिवन्नवमे ऽहनि
 नवमस्याङ्गो रूपं^{१२} मिन्द्र इषे ददातु नस्तेनो रत्नानि
 धत्तनेत्याभवं^{१३} विरासाप्तानि सुग्वत इति^{१४} चिवन्नवमे
 ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं^{१५} वभुरेको विष्णु णः सूनरी
 युवेति^{१६} द्विपदाः शंसति^{१७} द्विपाद्वै पुरुषश्चतुष्पादाः
 पशवः^{१८} पशवच्छन्दोमाः^{१९} पशूना मवरुहै^{२०} तद्यद्
 द्विपदाः शंसति^{२१} यजमान मेव^{२२} तद् द्विप्रतिष्ठं चतु-
 ष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति^{२३} ये त्रिंशति त्रयस्यर इति
 वैश्वदेवं^{२४} चिवन्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं^{२५} तान्यु
 गायत्राणि गायत्रतृतीयसवन एष चाहो वैश्वानरो न
 ऊतय इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदां प्र यातु परा-
 वत इत्यन्तो वै परावतोऽन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि
 नवमस्याङ्गो रूपं^{२६} मरुतो यस्य हि क्षय इति मारुतं
 चैतिवदन्तरूपं^{२७} चैतीव वा अन्तं गत्वा^{२८} नवमे ऽहनि
 नवमस्याङ्गो रूपं^{२९} जातवेदसे सुनवाम सोम मिति

जातवेदस्याव्युता प्राग्भये वाच मीरयेति जातवेदस्य
 समानोदकं नवमं ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपं स नः पर्ष-
 दति द्विषः स नः पर्षदति द्विष इति शंसति बहु
 वा एतस्मिन्नवराचे किञ्च किञ्च वारणं क्रियते
 शान्त्या एव तद्यत्स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्ष-
 दति द्विष इति शंसति सर्वस्मादेवैनांस्तदेनसः प्र
 मुञ्चति तान्यु गायत्र्याणि गायत्रतृतीयसवन एष
 चग्रहः ॥ (२) २१ ॥

अथ गमिधातुयुक्तं सूक्तं विधत्ते— “सं च त्वे जग्मुर्गिर
 इन्द्र पूर्वैरिति (सं० ६.३४.) सूक्तं, गतवचनमे ऽहनि नवम-
 स्याङ्गो रूपम्”—इति । जग्मुरिति गमिधातुः ॥

चेतिधातुलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— “कदा भुवन् रथक्षयाणि
 वदन्ति (सं० ६.३५.) सूक्तं, चेतिवदन्तरूपं ; चेतीव वा अन्तं
 गत्वा नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”—इति । कदा भुवन्नित्यत्र
 “क्षयाणि”—इति चेतिधातुरूपं श्रूयते । चेतिधातुरूपश्चान्त-
 रूपम् । कथं मेतदिति, तदुच्यते— मार्गस्थान्तं गत्वा ‘चेतीव वै’
 क्वचिन्निवसत्येष, अतो निवासायैवाचिनो चेतिधातो रन्तरूपत्वम् ॥

सत्यलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— “आ सत्यो यातु मघवाँऽ षट्जी
 पीति (सं० ६.१६.) सूक्तं, सत्यवन्त्रवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो-
 रूपम्”—इति । सत्यशब्दोऽत्र विस्मृतः ।

अन्तलिङ्गीयेतं सूक्तं विधत्ते— “तत्त इन्द्रियं परमं पराचै-
 रिति (सं० १.१०३.) सूक्तं मन्ती वै परम मन्तो नशम महनेवमे

ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”—इति । “तत्ते”—इतिसूक्ते परम-
शब्दः उक्त्वावाची विद्यते ; उक्त्वादिधिकस्य कस्यचिदभावात्
परमशब्दस्यान्तवाचित्वम् ॥

“सच्च त्वे”—इत्यादिसूक्तचतुष्टयगतं छन्दः प्रशंसति—“तदु
वैष्टुभं, तेन प्रतिष्ठितपदेन सवनं दाधारायतनादेवैतेन न प्रच्य-
वते”—इति ॥

अन्तलिङ्गक मन्वत् सूक्तं विधत्ते—“अहं भुवं वसुनः पूर्वं-
अतिरिति (सं० १०.४८.) सूक्तं महं धनानि सञ्चयामि शश्वत
इत्यन्तो वै जित मन्तो नवम मदर्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”
—इति । “अहं भुवम्”—इतिसूक्तस्य “अहं धनानि”—इति द्वितीयः
पादः । तत्र “जयामि”—इति श्रूयते ; जयथ युद्धस्यान्तः ॥

तस्मिन् सूक्ते निविदानं विधत्ते—“तदु जागतं,—त्रगत्वी वा
एतस्य त्रगहस्य मध्यन्दिनं वहन्ति ; तद्वैतच्छन्दो वहति, यस्मि-
न्निविहीयते ; तस्माज्जगतोषु निविदं दधाति”—इति ॥

सूक्तगतं छन्दोदयं सूक्तसङ्ख्याच्च प्रशंसति—“मिथुनानि सूक्तानि
शस्यन्ते,— वैष्टुभानि च, जागतानि च ; मिथुनं वै पशवः, पशव-
च्छन्दोमाः, पशूना मवसहै, पञ्च पञ्च सूक्तानि शस्यन्ते ; पञ्चपदा
पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ता पशवः, पशवच्छन्दोमाः, पशूना
मवसहै ; तानि हेधा पञ्चान्यानि पञ्चान्यानि दय सम्पद्यन्ते ; सा
दशिनी विराळ्वे ; विराळ्वे पशवः, पशवच्छन्दोमाः, पशूना
मवसहै”—इति । मरुत्वतीयनिष्केवत्यस्रहयगतसूक्तापेक्षया ‘पञ्च
पञ्च’ इति द्विरुक्तिः ॥

दृतीये ऽहनि विहितौ वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुषरावत्वापि
विधत्ते—“तस्मावितुर्षणीमहे (सं० ५.८२.१-३.), ऽथा नो देव

सवितरिति (सं० ५.८२.४-६.) वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरी ;
रायन्तरे ऽहनि नवमेऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”-इति ॥

भक्तलिङ्गकं षष्ठात्मकं सूक्तं विधत्ते - “दीषो षागादिति ष
सावित्र मन्तो वै गत मन्तो नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गो
रूपम्”-इति । “षागात्”-इति गमिधात्वर्थः ; गमनञ्च स्थिते-
रन्तः ; अतोऽन्तवच्चं लिङ्गम् ॥

शुचिलिङ्गकं सूक्तस्थानीयं षष्ठं विधत्ते - “प्र वां महि
द्यवी अभीति (सं० ४.५६.५-७.), द्यावापृथिवीयं ; शुची उप
प्रमस्तय इति शुचिवन्ववमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”-इति ।
“महि द्यवी”-इतियवषादिदं द्यावापृथिवीयम् । तस्य ष्ठीय-
पादे “शुची उप”-इति शुचिशब्दः श्रूयते ॥

त्रिगण्योपेतं सूक्तस्थानीयं षष्ठं विधत्ते - “इन्द्र इपे ददातु
नस्तेनो रत्रानि धत्तनेत्यार्भवं, त्रिरा साप्तानि सुन्वत इति त्रिवन्-
वमे ऽहनि नवमस्याङ्गो रूपम्”-इति । “इन्द्र इपे”-इत्यृगेका
(सं० ८.८३.३४.), “तेनो रत्रानि”-इति (सं० १.२०.७,८.)
हे, धितयं मिलित्वा ऋभुदेवताकं सूक्तम् ; “ऋभुश्चण मृमुम्”-
इतियवषात् (सं० ८.८३.३४.) । “त्रिरा साप्तानि”-इतिपादे
(सं० १.२०.७.) त्रिशब्दः श्रुतः ॥

षादहयोपेता ऋषो विधाय प्रथंसति - “बभ्रुरेकी विषु षः
मूनरी युवेति (सं० ८.२८.१-१०.) द्विपदाः प्रथंसति ; द्विपादौ
पुरुषयत्तुष्पादाः पशवः, पशवन्वन्दोमा, पशूना भवन्वन्दो ; तस्यद्
द्विपदाः प्रथंसति, यजमान इव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्तु पशुषु
प्रतिष्ठाप्रयति”-इति ॥

त्रिशब्दीयेतं बहुदेवताकं सूक्तं विधत्ते— “ये त्रिंशति त्रय-
स्पर इति (सं० ८.२८.) वैश्वदेवं त्रिवन्त्रवमे ऽहनि नवमस्याङ्गी
रूपम्”—इति । “त्रिंशति”—इतिश्रवणाद् बहुदेवताकत्वम् ।
“त्रयः”—इति त्रिशब्दो विस्मृतः ॥

तत्सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति—“तान्यु गायत्राणि गायत्रद्वतीय-
सवन एष ऋहः”—इति । ‘तान्यु’ वैश्वदेवशब्दे प्रोक्तानि तान्यपि
सूक्तानि ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदं विधत्ते— “वैश्वानरो न जतय इत्या-
ग्निमारुतस्य प्रतिपदा प्र यातु परावत इत्यन्ती वै परायतोऽन्तो
नवम महर्नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गी रूपम्”—इति । अत्र सूत्र-
पठिने * लृचे “परावतः”—इति शब्दो दूरदेशवाची ; स च देवो
मार्गस्यान्त इत्यन्तवत्त्वं लिङ्गम् ॥

प्रकारात्तरेणान्तलिङ्गकं सूक्तं विधत्ते— “भरुतो यस्य हि
क्षय इति (सं० १.८६.) मारुतं, चेतिवदन्तरूपं ; चेतौव वा
अन्तं गत्वा नवमे ऽहनि नवमस्याङ्गी रूपम्”—इति । “भरुतः”—
इतिश्रवणात् ‘मारुतम्’, “क्षयः”—इतिश्रवणात् ‘चेतिवत्’
क्षयतिधातुयुक्तम् । स च धात्वर्थोऽत्र स्वरूपम् । कथं मेतदिति,
तदुच्यते— सर्वो हि पुरुषो मार्गस्यान्ते गत्वा ‘चेतौव वै’ क्षपि-
न्निवसत्येव ; सोऽयं मन्तो लिङ्गम् ॥

अच्युतत्वलिङ्गयुक्ता मृचं विधत्ते— “जातवेदसे सुनवाम सीम
मिति (सं० १.८८.१.) जातवेदस्याच्युता”—इति ।

जातवेदीयाचकान्निशब्दीयेतं सूक्तं विधत्ते— “प्राग्गये वाच

* आश० श्री० ८.११.५ । तत्र “वैश्वानरो न जतये”—इति प्रथमा, “वैश्वानरो न
चावमन्”—इति द्वितीया, “वैश्वानरो अहिरोम्”—इति तृतीया ।

मीरवेति (सं० १०.१८७.) जातवेदस्य समानोदकं, नवमे ऽहनि नवमस्याहो रूपम्—इति । एतदीयासृष्टु “स नः पर्षदति द्विषः”—इतिपादेन समाप्तिदर्शनात् समानोदकत्वम् ॥

तस्य पादस्य पुनःपुनरावृत्तिं दर्शयति— “स नः पर्षदति-द्विषः, स नः पर्षदति द्विष इति शंसति ; बहु वा एतस्मिन्नवरात्रे, किञ्च किञ्च वारणं क्रियते, शान्त्या एव ; तद्यत्स नः पर्षदति द्विषः, स नः पर्षदति द्विष इति शंसति, सर्वस्मादेवैनांस्तदेनसः प्रसुषति”—इति । “स नः”—इत्यादिपादस्य सर्वासृष्टु पठितस्य सङ्ग्रहायै वीक्षारूपेण दिवक्तिः । एत मेव पादं पुनः पुनः शंसतीत्यत्र की ऽभिप्राय इति, सोऽभिधीयते—एतस्मिन्नवरात्रे त्रिविधब्राह्मणसमष्टिरूपे प्रयोगाधिक्यात्तदा तदा विष्णुत्व किमपि ‘वारणं’ वारणीयं निविहानुष्ठानं ‘बहु वै’ प्रभूत मेव क्रियते, अतः अस्य शान्त्यर्थं मेव पुनः पुनः शस्यते । तेन स न इत्यादेः पुनः पुनः शंसनेन, तस्मात् सर्वस्मात् निषिद्धाचरणात् ‘एनान्’ ऋत्विग्यजमानान् प्रमोचयति । तस्य पादस्यायमर्थः—यस्यान्तेः स्तुतिरूपा वागीर्यते, सोऽग्निः पापरूपान् यद्रूनतिक्रम्य ‘नः’ अस्मान् ‘पर्षद’ विघ्नपरिहारेण कर्मचारं नयत्विति ॥

एतच्छ्रुतगतसृष्टेषु छन्दः प्रशंसति— “तान्यु गायत्राणि गायत्रद्यतीयसवन एष ब्राह्मः”—इति ॥ २ ॥

इति त्र्योमञ्जायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुर्विंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२१) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

पृष्ठं पळह सुपयन्ति यथा वै मुख मेवं पृष्ठाः
 पळहस्तद्वयान्तरं मुखस्य जिह्वा तालु दन्ता एवं
 छन्दोमा अथ येनैव वाचं व्याकरोति येन स्वादु
 चास्वादु च वि जानाति तद्दशम महर्यथा वै नासिके
 एवं पृष्ठाः पळहस्तद्वयान्तरं नासिकयोरेवं छन्दोमा
 अथ येनैव गन्धान् वि जानाति तद्दशम महर्यथा वा
 अद्वैवं पृष्ठाः पळहस्तद्वयान्तर मक्ष्णः क्लृण मेवं
 छन्दोमा अथ यैव कनोनिका येन पश्यति तद्दशम
 महर्यथा वै कर्ण एवं पृष्ठाः पळहस्तद्वयान्तरं कर्ण-
 खैवं छन्दोमा अथ येनैव शृणोति तद्दशम महः
 श्रौवं दशम महः श्रियं वा एत आ गच्छन्ति ये दशम
 महरागच्छन्ति तस्माद्दशम मह रविवाक्यं भवति मा
 श्रियो ऽववादिप्तेति दुरववदं हि श्रेयसस्ते ततः
 सर्पन्ति ते मार्जयन्ते ते पत्नीशालां सम्प्रपद्यन्ते
 तेषां य एता माहुतिं विद्यात्सं ब्रूयात् समन्वा-
 रमध्व मिति स जुहुयादिह रमेह रमध्व मिह
 धृतिरिह स्वधृतिरग्ने ऽवाट् स्वाहावाळिति स
 यदिह रमेत्याहास्त्रिग्नेवैनांस्तल्लोके रमयतीह रमध्व
 मिति यदाहं प्रजा मेवैषु तद्रमयतीह धृतिरिह

स्वधृतिरिति यदाहं प्रजां चैव तद्वाचं च यजमानेषु
 दधात्यग्ने स्वाळिति रथन्तरं स्वाहावाळिति वृहद्दे-
 वानां वा एतन्मिथुनं यद् वृहद्द्रथन्तरे देवाना मेव
 तन्मिथुनेन मिथुन मवरुन्धते देवानां मिथुनेन
 मिथुनं प्र जायन्ते प्रजात्यै प्र जायते प्रजया पशु-
 भिर्य एवं वेद ते ततः सर्पन्ति ते मार्जयन्ते त
 आग्नीध्रं सम्प्रपद्यन्ते तेषां य एता माहुतिं विद्यात्
 स ब्रूयात् समन्वारभव्य मिति स जुहुयादुषं सृजन्
 धरुणं मातरं धरुणो धयन् रायस्पोष मिष मूर्जं
 मस्मासु दीधरत्स्वाहेति रायस्पोष मिष मूर्जं मवरुन्ध
 आत्मने च यजमानेभ्यश्च यत्रैवं विद्वानेता माहुतिं
 जुहोति ॥ ३ (२२) ॥

हादशाहे प्रायणीयोदयनीयरूप आद्यन्ते ये अहनी, तयो-
 मध्ये दशरातोऽस्ति ; तस्मिंश्च तयो भागाः,— पृथः पठह एको
 भागः, छन्दोमनामकास्तयोऽहर्विशेषाः द्वितीयो भागः, दशस मह-
 क्षृतीयो भागः । तस्य भागस्य विधेयतया प्रशंसा कर्तव्या ।
 इतरभागयोरपि अत्र या प्रशंसा प्रतीयते, सापि विधेयस्य दश-
 मस्याङ्गः प्रशंसार्थं मेव ; तस्मिन्नहनि प्रशंसतिशयस्य गम्यमान-
 त्वात् । तत्र चत्वारो दृष्टान्ता विवक्षिताः । तेषां मध्ये प्रथमेन
 दृष्टान्तेन प्रशंसति— “पृथं पठह सुपयन्ति ; यथा वै मुख मेवं
 पृथः पठहस्तथवान्तरं मुखस्य जिह्वा तानु दन्ताः, एवं छन्दोमाः ;
 पथ येनेव याचं व्याकरोति, येन स्वादु घास्वादु च विजाताति,

तद्दृश्यम महः"—इति । यात्रिका दशरात्रे पृष्ठं पळह मनु
तिष्ठन्ति, स मुखस्थानीयः ; मुखस्याभ्यन्तरे जिह्वा तालु दन्ता-
चेति त्रयोऽवयवास्तिष्ठन्ति, तत्स्थानीयास्त्रयच्छन्दोमाः । अथ तद्
'येन' विलक्षणेन येनैव वाग्निन्द्रियेण 'वाचं व्याकरोति' शब्द
मुच्चारयति । येन च रसनेन्द्रियेण स्वादस्तादुविभागं जानाति,
तदिन्द्रियद्वयस्थानीय मेतद्दृश्यम महः ॥

द्वितीयेन दृष्टान्तेन प्रशंसति— "यथा वै नासिके एवं पृष्ठः
पळहस्तदधान्तरं नासिकयोरेवं छन्दोमा, अथ येनैव गन्धान्धि
जानाति तद्दृश्यम महः"—इति । छिद्रद्वययुक्तत्वेन भागद्वय-
विवक्षया 'नासिके' इति द्विवचनम् । तयोः 'अन्तरं' मध्यवर्ति
छिद्रम् ; गन्धग्राहकघ्राणेन्द्रियस्थानीयं दृश्यम महः ॥

तृतीयेन दृष्टान्तेन प्रशंसति— "यथा वा अक्षौर्वा पृष्ठः पळ-
हस्तदधान्तरं मक्षः कृष्ण मेवं छन्दोमा, अथ यैव कनीनिका,
येन पश्यति, तद्दृश्यम महः"—इति । अक्षिशब्देन शुकलमण्डलसहितं
सर्वं गोलकं विवक्षितम् । तत्र भागत्रयं मारणकाण्डे वक्ष्यते—
"त्रिरुद्वय वै चक्षुः शुकलं कृष्णं कनीनिका"—इति (२प्रा० ७.५.
५.) । शुकलमण्डलमध्ये कृष्णमण्डलं, तस्य मध्ये स्रज्या वर्तुलाकारा
कनीनिका, तत्रावस्थितेन चक्षुरिन्द्रियेण जनो रूपं पश्यति । तत्र
शुकलमण्डलरूपगोलकस्थानीयः पृष्ठः पळहः, कृष्णमण्डलस्था-
नीयाः छन्दोमाः, कनीनिकागतेन्द्रियस्थानीयं दृश्यम महः ॥

चतुर्थदृष्टान्तेन प्रशंसति— "यथा वै कर्ण एवं पृष्ठः पळह-
स्तदधान्तरं कर्णस्यैवं छन्दोमा, अथ येनैव शृणोति, तद्दृश्यम
महः"—इति । कर्णशब्देन शष्कुल्याकारं गोलकं मुच्यते ।
तत्स्थानीयः पृष्ठः पळहः । तस्य कर्णस्य 'अन्तरं' यन्मध्यवर्ति

क्षिद्रं तदस्थानीया ऊन्दीमाः । तच्छिद्रावस्थितेनेन्द्रियेण जनः
गच्छं शृणोति, तदिन्द्रियस्थानीयं दशम महः ॥

अथ तस्मिन् दशमेऽहनि कश्चिद्वियमं विधत्ते—“श्रीर्वं दशम
महः,— श्रियं वा एत आ गच्छन्ति, ये दशम महरागच्छन्ति
तस्माद्दशम महरविवाक्यं भवति, मा श्रियो ऽववादिष्येति दुरववदं
हि श्रेयसः”—इति । यदेतद्दशम महः, सा ‘श्रीर्वं’ भोग्यवस्तुसमृद्धि-
स्वरूपमेव; “वृष्टीति यो हादग्राहेन यजते”—इतियुत्यन्तरात् ७ ।
अतो वे दशम महः ‘आगच्छन्ति’ अनुतिष्ठन्ति, ते श्रिय मेव
प्राप्नुवन्ति; यज्जात् श्रीरूप मेतद्दहः, तस्माद्विवाक्यरहितं भवति ;
यदि प्रभादान्मन्त्रे ऽन्यत्र वा कश्चित्कश्चिद्विरुद्धं माचरेत्, तदानीं
तद्विरुद्धं मन्त्रेण ‘याथं’ वक्तव्यम्,— अत्र त्वया विरुद्धं मनुष्ठितं,
तदेवं सम्यगनुतिष्ठेत्यभिज्ञेन कर्मान्तरे वक्तव्यम् ; इह तु तस्य
विरुद्धमानवचनस्य निषिद्धत्वादिद् महः ‘अविवाक्यम्’ । तथा
चाश्वलायन आह—“नास्मिन्नहनि केनचित्कस्यचिद्विवाक्यं सवि-
वाक्यं मित्येतदावधत्ते ; संग्रहे वद्विर्वेदि स्वाध्यायप्रयोगो ऽन्त-
र्वेदीत्येके”—इति (श्रौ० ८.१२.१०-१२.) ॥

परिण प्रयुज्यमानं विरुद्धं दृष्ट्वापि तन्न ब्रूयादितिनियमस्योप-
पत्तिरुच्यते—“श्रियो भाववादिष्येति”—इति । दशमस्याहः श्रीरु-
पत्वात्तस्य यदववदनं तत् श्रिया एव भवति । अथमतस्य विरुद्धस्य
यदनम् ‘अववदनं’ निन्दा ; यदि दशम महः ‘श्रववादिष्य’ निन्दां
कुर्मः, तर्हि श्रिया एव निन्दा सम्भवति ; अतो वयं श्रियो ‘भाव-
वादिष्य’ निन्दा मा कुर्मः इति विवाक्यं परित्यजतर मभिप्रायः ।
सोऽपि श्रेयसो विश्वैश्वर्यादिनाधिकस्य पुरुषस्याचरणं ‘दुरववदं

• • “यादवाथं परिभूय उवाच भुवि माधात्”—इति १६६ ४० ।

हि' अववादेन निन्द्या रक्षितम् । अत एव पित्राचार्यादीनां निन्दां न कुर्वन्ति, हेपिभिः क्लियमाण मपि न शृण्वन्ति । तदेव मविवाच्यत्वधर्मीऽत्र विहितः । यदा वाक्यद्वय मिदम्,— दशम महारागच्छन्तीत्यन्तो दशमस्याङ्गो विधिः, तस्मादित्यादिरविवाच्यत्वनियमविधिः । सोऽपि शाखान्तरेऽप्येव मान्नायते—“तस्माद्दशमेऽहन्यविवाक्ये उपहृताय न व्युच्यम्”—इति (तै० सं० ७.३.१.२.) ॥

अथैतस्मिन् दशमेऽहनि मानसग्रहाय प्रसर्पणं विधत्ते— “ते ततः सर्पन्ति”—इति । ‘ते’ अनुष्ठातारः, ‘ततः’ पत्नीसंयाजान्तानुष्ठानादूर्ध्वं प्राञ्चः उदेत्य मानसाय प्रसर्पेयुः । प्रसर्पणं नाम तदर्थः प्रयत्नः । सर्वेष्वहर्गणेषु कर्मसु अन्तिमादङ्गः इतराख्यहानि पत्नीसंयाजान्तानि, अन्तिमं त्वेव निवोदवसानीयान्तम् । तथा चाश्वलायन आह— “प्रातरनुवाकादुदवसानीयान्तान्यन्यानि ; पत्नीसंयाजान्तानीतराणि”—इति (श्रौ० ७. १. ४, ५.) । तथा सत्यपि बालस्येतरत्वन्यायेन पत्नीसंयाजान्तत्वे प्राप्ते वचनेन तत ऊर्ध्वं मानसग्रहो विधत्ते । तदर्थं ‘प्रसर्पन्ति’ सदसो विनिर्गत्य यथायथं मार्गेण गच्छेयुः ॥

गतानां तेषां तीर्थदेये मार्जनं विधत्ते— “ते मार्जयन्ते”—इति ॥

मार्जनादूर्ध्वं होमार्थं स्थानविशेषप्राप्तिं विधत्ते— “ते पत्नीगालां सम्प्रपद्यन्ते”—इति । पत्नी हि गार्हपत्यस्य समीपेऽवतिष्ठत इति सैव ‘पत्नीगाला’ ; तत्र गच्छेयुः ॥

गतानां तेषां होमं विधत्ते— “तेषां य एता माहुतिं विद्यात्सूयात्समन्वारभञ्ज मिति, स जुहुयात्”—इति । ‘तेषां’ होमार्थं गार्हपत्यसमीपं गतानां मध्ये ‘यः’ पुमान् ‘एतां’ वक्ष्यमाणा माहुतिं

जानाति, 'सः' पुमानितरान् प्रति 'समन्वारमध्वं' यूयं सर्वेऽपि
मां सृजतेति श्रूयात् । तै. समन्वारव्यः 'सः' पुमानाहुतिं जुहूयात् ॥

तत्र मन्त्रे दर्शयति— "इह रमेह रमध्व मिह धृतिरिह
स्वधृतिरग्ने ऽवाट् स्वाहावाळिति"—इति । हे यजमानाः ! 'इह'
अग्निं लोके 'रम' रमणं कुरुत । हे पुत्रपौत्रादिकाः प्रजाः !
'इह' एतेषु यजमानेषु 'रमध्वं' क्रीडत, 'इह' यजमानेषु 'धृतिः'
अपत्यानां प्रजानां धारण मस्तु । 'इह' यजमानेषु 'स्वधृतिः'
वेदगात्रादिरूपायाः वाचः स्वाधीनत्वेन धारण मस्तु । हे अग्ने !
'अवाट्' रथन्तररूपेण यज्ञस्य वहनं कुरु । हे 'स्वाहा' देवि !
अग्निजाये ! 'अवाट्' बृहत्सामरूपेण यज्ञस्य वहनं कुरु । 'धृति'-
शब्दो मन्त्रसमाप्तयः ॥

यथोक्तं मन्त्रार्थं मभिप्रेत्य क्रमेण मन्त्रावयवानां सर्वेषां तात्पर्यं
दर्शयति— "स यदिह रमेत्याह्वाग्निर्वैनांस्तलोके रमयतीह
रमध्व मिति यदाह प्रजा भवैषु तद्रमयतीह धृतिरिह स्वधृति-
रिति यदाह प्रजां चैव तदाचं च यजमानेषु दधात्वग्ने ऽवाळिति
रथन्तरं स्वाहावाळिति बृहद्"—इति । 'सः' मन्त्र. इह रमेति
भाग माहेति यदस्ति, तेनाग्निर्नेव लोके 'एनान्' यजमानान्
रमयति । एव मुत्तरभागा अपि योज्याः ॥

बृहद्द्रव्यन्तररूपं भागदयं विशेषेण प्रशंसति— "देवानां वा
एतन्मिथुनं यद्बृहद्द्रव्यन्तरे, देवानां नेव तन्मिथुनेन मिथुनं भव-
त्यन्ते; देवानां मिथुनेन मिथुनं प्र जायन्ते प्रजात्वै"—इति । यदे-
तत् अन्वमन्त्रदयं बृहद्द्रव्यन्तररूपं मुक्तम्, तदेतद्देवानां सम्बन्धि
मिथुनम् । अतस्तज्ञागदयपाठेन देवसम्बन्धेनैव मिथुनेन मानुषं
मिथुनं प्राप्नुवन्ति । ततो देवसम्बन्धिमिथुनानुपदेशेण मानुषमिथुनं

मुत्पादयन्ति । ततः सोऽयं मन्त्रो यजमानस्य प्रजोत्पादनाय सम्यद्यन्ते ॥ वेदनं प्रशंसति— “प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”—इति ॥

गार्हपत्ये यथा होमो विहितः, तथैवाग्नीध्रीये कश्चिद्वोमं विधत्ते—“ते ततः सर्पन्ति, ते मार्जयन्ते, त आग्नीध्रं सम्यपद्यन्ते; तेपा य एता माहुतिं विद्यात् ब्रूयात्कमन्वारमध्व मिति, स जुहुयात्”—इति । गार्हपत्यस्थानाद् बहिर्निर्गत्य मार्जनं कृत्वा आग्नीध्रीयं प्राप्य, तत्र पूर्ववज्जुहुयात् ॥

तस्मिन् होमे मन्त्र माह— “उप सृजन् धरुषं मातरं धरुषो धयन्, रायस्योप मिय मूजं मस्मासु दीधरत्स्वाहेति”—इति । अत्र देवताया अस्यष्टत्वात् “अनिरुक्तः प्रजापतिः”—इतिश्रुत्यन्तरेण प्रजापतिर्देवता । तस्य मन्त्रस्याय मर्षः—‘धरुषः’ सर्वस्य जगतो धारयिता प्रजापतिः ‘धरुषम्’ अस्माकं धर्तारं पितरं मातर च ‘उप सृजन्’ अस्माभिः संयोजयन्, अनिष्टाद्वा वियोजयन्नस्माभिर्हुतं मान्य ‘धयन्’ पिबन्, ‘रायस्योप’ धनपुष्टिम्, ‘इपम्’ अन्नम् ‘जर्ज’ चीरादिरसं चास्मासु ‘दीधरत्’ धारयतु सम्पादयतु । तस्य प्रजापतेरिदं स्वाहुतं मसु । ‘इति’ शब्दो मन्त्रसमाप्तार्थः ॥

आहुतिं प्रशंसति—“रायस्योप मिय मूजं भवरुष्य आत्मने च यजमानेभ्यश्च यद्वेषं विद्वानेता माहुति जुहोति”—इति । ‘आत्मने’ ह्येते ॥ ३ ॥

इतिस्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुर्विंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२२) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

ते ततः सर्पन्ति^१ ते सदः सम्प्रपद्यन्ते^१ यथायथ
 मन्य ऋत्विजो व्युत्सर्पन्ति^१ संसर्पन्त्युद्गातारस्ते सर्प-
 राज्ञा ऋक्षु स्तुवत^१ इयं वै सर्पराज्ञीयं^१ हि सर्पतो
 राज्ञीयं वा अलोमिकेवाय आसीत्सैतं मन्त्र मपश्य
 दायं गौः पृश्निरक्नीदिति^१ ता मयं पृश्निर्वर्णं आवि-
 शन्नानारूपो ऽयं यं काम मकामयत^१ यदिदं किञ्चैष-
 धयो वनस्पतयः सर्वाणि रूपाणि^१ पृश्निरेनं वर्णं आ
 विशति^१ नानारूपो ऽयं यं कामं कामयते य एवं वेद^१
 मनसा प्रक्षीति^१ मनसोद्गायति^१ मनसा प्रतिहरति^१
 वाचा शंसति^१ वाक् च वै मनश्च देवानां मियुनं^१
 देवाना मेव तन्मिधुनेन मिधुन मवहन्वते^१ देवानां
 मियुनेन मिधुनं प्र जायन्ते प्रजात्यै^१ प्र जायते प्रजया
 पशुभिर्य एवं वेदाथ चतुर्होतृन् होता व्याचष्टे^१ तदेव
 तत् स्तुत मनु शंसति^१ देवानां वा एतद्यज्ञियं
 गुह्यं नाम^१ यच्चतुर्होतारस्तद्यच्चतुर्होतृन् होता
 व्याचष्टे^१ देवाना मेव तद्यज्ञियं गुह्यं नाम^१ प्रकाशं
 गमयति^१ तदेनं प्रकाशं गतं प्रकाशं गमयति^१ गच्छति
 प्रकाशं य एवं वेद^१ यं ब्राह्मण मनूचानं^१ यगो नर्च्छे-
 दिति ष स्यार्हारण्यं परेत्य दर्भस्तम्बानुद्गृह्य^१ दक्षि-

ऋतो ब्रह्माण मुपवेश्य चतुर्हीतृन् व्याचक्षीत
 देवानां वा एतद्यज्ञियं गुह्यं नाम यच्चतुर्हीतारस्तद्
 यच्चतुर्हीतृन् व्याचक्षीत देवाना मेव तद्यज्ञियं गुह्यं
 नाम प्रकाशं गमयति तदेनं प्रकाशं गतं प्रकाशं
 गमयति गच्छति प्रकाशं य एवं वेद ॥ ४ (२३) ॥

आग्नीध्रीये होमादूर्ध्वं कर्त्तव्यानि दर्शयति—“ते ततः
 सर्पन्ति ; ते सदः सम्प्रपद्यन्ते; यथायद्य मन्य ऋत्विजो व्युत्सर्पन्ति;
 संसर्पन्त्युद्गातारस्ते सर्पराज्ञा ऋक्षु स्तुवते”—इति । ‘ते’ कृत-
 होमाः सर्वे ‘ततः’ आग्नीध्रीयादग्नेः ‘सर्पन्ति’ निर्गच्छन्ति ।
 निर्गतास्ते सदः प्रविशेयुः । प्रवेशवेलाया मुद्गाढभ्योऽन्य ऋत्विजो
 ‘यथायद्यं’ स्वमार्गं मनतिक्रम्य ‘व्युत्सर्पन्ति’ विविधं गच्छन्ति ;
 उद्गातारसु ‘संसर्पन्ति’ सम्भूय गच्छेयुः । गतास्ते सामगाः सर्प-
 राज्ञाः सम्बन्धिनीषु ऋक्षु “आयं गौः”—इत्यादिषु स्तौत्रं
 कुर्युः † । सर्पराज्ञीति भूमिरवतारस्वरूपा काचिद्वेषता ; तया
 दृष्टा मन्त्रा अपि सर्पराज्ञीशब्देनोच्यन्ते । अत्र तु ‘ऋक्षु’-इति
 पृथगुपादानात्, ‘सर्पराज्ञाः’-इतिपठ्यन्तत्वाच्च देवतावाच्येवायं
 शब्दः ‡ ॥

● पार० पा० १. ४—१ ऋक्षु पार० गा० १. २. ८—१० सर्पराज्ञानि (योनि-
 सामानि) ; उ० पा० १. ११. ८ वी ऊष्ट्र० गा० १. १. ८ (यामं शीषन्) । “ब्रह्म-
 पतेक्षियः सर्पराज्ञाः सर्पराज्ञां वारुंदस्य वा सर्पस्य”—इति आप० ब्रा० १. २८ । “तिष्ठभिः
 सुवति०—० सर्पराज्ञा ऋत्विः सुवति०—० शुभं अनुमंसति”—इति गा० ब्रा० १. ८. १ ।

† “वायव्योरिति०—० सर्पराज्ञीनामर्षिणा, सेव देवता नृषी वा”—इति ऋग्भाष्ये
 वापवः (१०.१.८८.) ; “सर्पराज्ञी नाम ब्रह्मरादिनी”—इति तु ताच्छ्रभाष्ये (१.८.७.) ।

एतदेवाभिप्रेत्य तन्मन्त्राः ऋचस्त्राञ्च देवतां प्रशंसति—
 “इयं वै सर्पराज्ञीयं हि सपेतो राज्ञीयं वा अलोमिकेवाप्र आसीत्
 सैतं मन्त्र मपश्यदायं गौः पृथ्विरकमीदिति ; ता मयं पृथ्विर्वर्णं
 आविशवानारूपो ऽयं यं काम मकामयत, यदिदं किञ्चोपधयो
 वनस्पतयः सर्वाणि रूपाणि”—इति । या भूमिरस्ति, सेय मेव
 देवताशरीरं धृत्वा ब्रह्मवादिनी भूत्वा ‘सर्पराज्ञी’-शब्देनोच्यते ।
 यस्मादियं पृथिवी ‘सर्पतः’ सञ्चरती जङ्गमस्य मनुष्यादेः ‘राज्ञी’
 स्वामिनी ; सर्वेषां मनुष्यादीनां तदाश्रयेणावस्थानात् ; अतः
 सर्पराज्ञीत्युच्यते * । इयं मेव ‘अग्ने’ ऋगुत्पत्तेः पूर्वं मेव
 ‘अलोमिकेव’ रोमरहितेवासीत् ; ततो रोमोत्पत्त्यर्थं सा भूमिः
 साधनभूतम् “आयं गौः”—इति ‘मन्त्रम्’ अपश्यत् । तन्मन्त्र-
 प्रसादेन ‘तां’ भूमि मयं दृश्यमानः ‘पृथ्विर्वर्णं आविशत्’ । पृथ्वि-
 शब्दस्य व्याख्यानं ‘नानारूपः’ इति, ‘नीलपीतादिरित्यर्थः † ।
 किञ्च लोके ओपधयो वनस्पतयः सर्वाणि अन्यानि रूपाणि
 वृक्षादीनि यदिदं किञ्चित् स्यावररूप मस्ति, तन्मध्ये यं काम
 मसौ भूमि मकामयत, स सर्वाऽप्येनां प्राविशत् ॥

वेदनं प्रशंसति—“पृथ्विरेनं वर्णं आ विशति, नानारूपो ऽयं
 यं कामं कामयते य एवं वेद”—इति । वर्णशब्देन नीलपीतादि-
 वाचिना सर्वं मयि भोग्यजात मुपलभ्यते ॥

स्तोत्रमस्त्रयोः प्रकारविशेषं विधत्ते—“मनसा प्रस्तीति,
 मनसोहास्यति, मनसा प्रतिहरति, वाचा शंसति”—इति । उद्-
 गातृणां मध्ये प्रस्तोतुः प्रस्तावभागः, उद्गातुरुक्तीयभागः प्रतिहर्तुः

* “सर्पसम्बन्धवारा एतन्नाम”—इत्याद्याप्येवभाष्ये सायण (३२८.) ।

† ि नि० २. ४. २ ; १०. ४. २ एतदुभयव्याख्येव दृश्यते ।

प्रतिहारभाग' ७ । तान् भागान् मनसैव ते ऽनुतिश्रेयुः ; होता तु वाचा शंसेत् ॥

द्विविध मपि विधिं प्रशंसति—“वाक् च वै मनश्च देवानां मिथुनं, देवाना मेव तन्मिथुनेन मिथुन मवरुन्धते, देवानां मिथुनेन मिथुनं प्र जायन्ते प्रजात्वि ; प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”—इति । बृहद्द्रव्यन्तरमिथुनवद्व्याख्येयम् (१४२ पृ०) ॥

होतुः सर्परात्र्याः शंसनादूर्ध्वं चतुर्हीढमन्त्रान् विधत्ते—“अथ चतुर्हीतृन् होता व्याचष्टे,—तदेव तत् सुत मनु शंसति”—इति । चतुर्हीढमन्त्रास्तद्वाख्यानप्रकारस्योपरिष्ठात् अभिधास्यते । तेन व्याख्यानेन यदुक्ताऽभिः सुतः, तदेव सर्वं मनुशस्तं भवति ॥

त मेतं मन्त्रसमूहं प्रशंसति—“देवानां वा एतद्वच्चियं गुच्छं नाम यच्चतुर्हीतारस्तयच्चतुर्हीतृन् होता व्याचष्टे, देवाना मेव तद्वच्चियं गुच्छं नाम प्रकाशं गमयति”—इति । य एते चतुर्हीढमन्त्राः सन्ति, तदेतन्मन्त्रस्वरूपं देवानां सम्बन्धि यज्ञयोग्यं नाम ; ततो होढव्याख्याने देवसम्बन्धि योग्यं नाम प्रकाशितं करोति ॥ वेदनं प्रशंसति—“तदेनं प्रकाशं गतं प्रकाशं गमयति, गच्छति प्रकाशं य एवं वेद”—इति । यदुक्तायैवेदिता होता ‘एनं’ होतारं ‘तत्’ देवानां गुच्छं नाम, स्वयं प्रकाशं गतं सत् पद्यात् प्रकाशं गमयति । ततो वेदिता ‘प्रकाशं गच्छति’ तेन नाम्नातुग्यहीतः प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । यद्वा तदेन मित्यादिः पूर्वशेषः । ‘तद्’ देवानां गुच्छं नाम स्वयं प्रकाशं गतं सत् पद्यात् ‘एनं’ होतारं प्रकाशं गमयति ; गच्छतीत्यादिकौष विद्वत्प्रशंसा ॥

तदेयं ऋत्विज्त्वेन चतुर्हीढव्याख्यानं विधाय तत्प्रशंसां कर्तुं

ऋतुनिरपेक्षलीकिककाम्यफलसिद्धागं नतुर्हीतव्याख्यानं विधत्ते —
 “यं ब्राह्मणं मनूचानं यगो नच्छेदिति ह आहारणं परेत्य
 दर्भस्तम्बानुदयथ दक्षिणतो ब्रह्माणं मुपवेश्य चतुर्हीतुन् व्याच-
 चीत”-इति । साहवेदाध्ययन-तदर्थानुष्ठानशीलः ‘मनूचानः’ ।
 तादृशं कश्चिद् ब्राह्मणं सभामध्ये वाग्मित्वेन रहितं यदि ‘यगो
 नच्छेत्’ विद्वानय मिति कीर्त्तिं न प्राप्नुयात्, तदानीं मयं
 ब्राह्मणो यामान्निर्गत्य विज्जन मरुणदेशं प्राप्य तत्र दर्भस्तम्बानां
 मय मूर्धमुखत्वेन ग्रथित्वा स्वस्य दक्षिणपार्श्वं कश्चिद्देविदं विप्र
 मुपवेश्य तत्सन्निधौ चतुर्हीतनामकान्मन्त्रान् व्याचचीत । उच्चै-
 रुच्चारणं ‘व्याख्यानम्’ । ‘इति’ एतन्नयोगं कश्चिद् ब्रह्मवाद्याह
 स्तेत्यन्वयः ॥

त मिमं यज्ञसंयुक्तं प्रयोगं पूर्ववत्प्रशंसति— “देवानां वा एत-
 द्यज्ञियं गुह्यं नाम यच्चतुर्हीतारण्ययच्चतुर्हीतुन् व्याचचीत देवानां
 नैव तद् यज्ञियं गुह्यं नाम प्रकाशं गमयति ; तदेनं प्रकाशं गतं
 प्रकाशं गमयति, गच्छति प्रकाशं य एवं वेद”-इति । पूर्ववद्
 व्याख्यानम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
 (चतुर्विंशत्याध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२२) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथौदुम्बरीं समन्वारभन्त' इष मूर्जं मन्वारभ
 इत्यूर्वा अन्नाद्य मुदुम्बरीं यद्यैतद्देवा इष मूर्जं व्यभ-

जन्त तत उदुम्बरः समभवत्तस्मात्स त्रिः संवत्स-
रस्य पच्यते तद्यदौदुम्बरीं समन्वारभन्त द्रुप मेव
तदूर्जं मन्नाद्यं समन्वारभन्ते वाचं यच्छन्ति वाग्वै
यज्ञो यज्ञ मेव तद् यच्छन्त्यहर्नियच्छन्त्यहर्वै स्वर्गो
लोकः स्वर्गं मेव तल्लोकं ७ नियच्छन्ति न दिवा वाचं
विसृजेरन्यद्दिवा वाचं विसृजेरन्नहर्भाटव्याय परि-
शिंध्युनं नक्तं वाचं विसृजेरन्यन्नक्तं वाचं विसृजेरन्
रात्रीं भाटव्याय परिशिंध्युः समयाविषितः सूर्य +
द्यादय वाचं विसृजेरंस्तावन्त मेव तद् द्विषते लोकं
परिशिंपन्त्यथो खल्वस्तमित एव वाचं विसृजेरंस्तमो-
भाज मेव तद् द्विषन्तं भाटव्यं कुर्वन्त्याहवनीयं
परीत्य वाचं विसृजेरन्यज्ञो वा आहवनीयः स्वर्गो
लोक आहवनीयो यज्ञेनैव तत्स्वर्गेण लोकेन स्वर्गं
लोकं यन्ति यदि होन मकर्म यदत्यरीरिचामं प्रजा-
पतिं तत्पितर मथेतिवति वाचं विसृजन्ते प्रजापतिं
वै प्रजा अनु प्र जायन्ते प्रजापतिरूनातिरिक्तयोः
प्रतिष्ठा नैनानूनं नातिरिक्तं हिनस्ति प्रजापति-
मेवोनातिरिक्तान्यभ्यत्यर्जन्ति य एव विद्वांस एतेन
वाचं विसृजन्ते तस्मादेव विद्वांस एतेनैव वाचं
विसृजेरन् ॥ ५ (२४) ॥

अथ चतुर्होढव्याख्यानस्य प्रकार यज्ञाङ्ग साकल्येनाभिधातु
मुपक्रमते— “अथौदुम्बरीं समन्वारभन्ते”—इति । चतुर्होढ-
व्याख्यानोद्योगानन्तर येन मौदुम्बरी शाखा सदस्यन्तर्निहिता,
ता शाखा सर्वे सन्धूयोपसृग्रेयुः ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति— “इष मूर्जं मन्वारभ इति”—इति ।
अन्नरूपां रसरूपां वै ता मौदुम्बरीम् ‘अन्वारभे’ हस्तेन सृशामि ।
‘इति’—शब्दो मन्त्रसमाप्तार्थः ॥

मन्त्रार्थं मौदुम्बर्यां दर्शयति— “ऊर्वा अन्नाद्य मुदुम्बर.”—
इति । योऽयं मुदुम्बरवृक्षः, सोऽयं रसरूपोऽन्नरूपश्च ॥

त मेत मर्थं मुपपादयति— “यद्वैतद्देवा इष मूर्जं व्यभजन्त,
तत उदुम्बरः समभवत्, तस्मात् त्रिः संवत्सरस्य पच्यते”—इति ।
देवाः पुरा यदेतदन्नं रसरूप वस्तु कश्चित् भूमावुपविश्य ‘व्यभजन्त’
एतावदस्यैतावदस्येति विभागं कृतवन्तः । तदानीं तस्माद्भूमौ
पतितादन्नरसभेदाद्दीजीभूतादयं मुदुम्बरवृक्षः समुत्पन्नः ; तस्मात्
संवत्सरस्य मध्ये भोक्तृणां मन्त्रसिद्धार्थं स वृक्षः ‘त्रिः पच्यते’ त्रिरित्युप-
लक्ष्यम्, बहुलत्व’ फलं गृह्णाति ॥

औदुम्बरीस्यार्थं मुपसंहरति— “तद्यदौदुम्बरीं समन्वारभन्त,
इष मेघ तदूर्जं मन्नाद्य’ समन्वारभन्ते”—इति ॥

औदुम्बरीस्यार्थां दृष्ट्वा मीनं विधत्ते— “वाचं यच्छन्ति ;
वाग्वै यज्ञो यज्ञ मेव तद्यच्छन्ति”—इति । यज्ञस्योच्चार्यमाण-
मन्त्रसाध्यत्वादायूपलम् ; अतो वाङ्नियमेन यज्ञस्यैव नियमो
भवति ॥

मीनस्य कालविशेषं विधत्ते— “अहर्नियच्छन्त्यहर्वे स्रगीं
लोक, स्रगं मेघ तप्तोकं नियच्छन्ति”—इति । स्रगांस्तमयादर्वाक्

स्वर्गवर्णकाशसद्भावेनाङ्गः स्वर्गत्वम् । तस्मिन्नहनि वाङ्मनियमेन स्वर्ग एव नियतः स्वाधीनो भवति ॥

विधिसिद्धयर्थं महनि कतिपयेषु क्षणेषु वाचं नियम्य पश्चात् मौनपरित्यागप्राप्ती निषेधति— “न दिवा वाचं विसृजेरन् ; यद्दिवा वाचं विसृजेरन्नहभ्रातृव्याय परिशिष्युः”—इति । अहनि वाग्विसर्गं सति यजमानाः सर्वेऽप्यहःसम्बन्धं परित्यज्य शत्रवे तदहः ‘परिशिष्युः’ दद्युरित्यर्थः ॥

अहनि निषिद्धस्य वाग्विसर्गस्य रात्री प्राप्ती सत्त्वां तदपि निषेधति— “न नक्तं वाचं विसृजेरन् ; यन्नक्तं वाचं विसृजेरन् रात्रीं भ्रातृव्याय परिशिष्युः”—इति । पूर्ववद् व्याख्यानम् ॥

यदाहनि रात्री च निषेधः, कदा तर्हि वाग्विसर्ग इत्याशङ्क्याह— “समयाविपितः सूर्यं स्यादथ वाचं विसृजेरंस्तावन्त मेव तद् द्विपते लोकं परिशिष्यन्ति”—इति । यदा सूर्यः ‘समयाविपितः’ अस्तमयसमयं प्राप्तः, अर्द्धास्तमितः स्यात्, तदानीं वाग्विसर्गः । तथा सति सम्पूर्णास्तमयपर्यन्तं मत्स्य मेव कालं ‘द्विपते लोकं’ शत्रोः स्थानं ‘परिशिष्यन्ति’ प्रयच्छन्ति । अही रात्रियेति कालद्वयं स्वार्थं मेव भवति ॥

पश्चान्तरं विधत्ते— “अथो खल्वस्तमित एव वाचं विसृजेरंस्तसोभाज मेव तद् द्विपन्तं भ्रातृव्यं कुर्यन्ति”—इति । ‘अथो

● समयाविपितः समयाविपितशब्दो सन्धिकालपरी । तत्र समयाविपितः प्रातः-सन्धिकालः, समयाविपितस्तु सायंसन्धिकाल इति विधीयः । काला० शी० ४.११.१ । चा० ४० १.०१ । म० स० २.१५ । ते० सं० ६.६.११६. व्याख्यानं च तस्य १.४. ४५.१५ । अ० ४० १.१२ । “समयाविपितः” ते० चा० सा० भा० (ए. सी. यु० ४४२ ५० (१० ५०) ।

खलु' अथवेत्यर्थः । सूर्ये साकल्येऽस्तमिते सत्येव पद्याडाग्निसर्गेण
शत्रुं 'तमोभाजम्' अन्धकारमग्नं कुर्वन्ति ॥

वाग्विसर्गस्य देशविशेष विधत्ते — “आहवनीयं परीत्य वाचं
विसृजेरन्, यज्ञो वा आहवनीयः, स्वर्गो लोक आहवनीयो, यज्ञेनैव-
तत् स्वर्गेण लोकेन स्वर्गं लोकं यन्ति”—इति । सदसो निर्गत्य
आहवनीयं परितः प्रदक्षिणीकृत्य तत्र वाग्विसर्गः कर्तव्यः । आह-
वनीयस्य यज्ञनिष्पादकद्वारा स्वर्गहेतुत्वेन तदुभयात्मकत्वे सति
यज्ञस्वर्गात्मके आहवनीयेन यजमानाः स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ॥

वाग्विसर्गं मन्त्रविशेषं विधत्ते— “यदिहोन मकर्म यदत्यरी-
रिचाम प्रजापतिं तत्पितर मध्येत्विति वाचं विसृजन्ते”—इति ।
'इह' क्रतौ 'यत्' अङ्गम् 'जनम्' असम्पूर्णम्, यदपि 'अकर्म'
स्वरूपेष्वैव तदङ्गं न कृतम्, 'यत्' अप्यङ्गम् 'अत्यरीरिचाम' अति-
रिक्तं द्विवारं त्रिवारं वा अथ मनुष्ठितवन्तः ; 'तत्' सर्वं दोषकार
सङ्गजातं 'पितरम्' अस्माकं पालकं प्रजापतिम् 'अप्येतु' प्राप्नोतु ।
'इति' अनेन मन्त्रेण वाग्विसर्गः कर्तव्यः ॥

उक्तमन्त्रं प्रशंसति—“प्रजापतिं वै प्रजा अतु म जायन्ते, प्रजा-
पतिरूनातिरिक्तयोः प्रतिष्ठा, नैनानूनं नातिरिक्तं हिनस्ति”—इति ।
सर्वाः प्रजाः प्रजापति मेवानुप्रजायन्ते ; तस्य स्रष्टृत्वात् तदनु-
रूपैव सर्वोत्पत्तिः । अतः स्रष्टा प्रजापतिरेव न्यूनातिरिक्तदोषयोः
'प्रतिष्ठा' आश्रयः समाधानहेतुः । तस्मादैतन्मन्त्रपाठेन 'एनान्'
यजमानान् न्यूनातिरिक्तदोषयो न ब्राधते ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति—“प्रजापति मेवोनातिरिक्ता-
न्यभ्यत्यर्जन्ति य एवं विहांस एतेन वाचं विसृजन्ते”—इति ।
मन्त्रेण वाग्विसर्गं कुर्वाणा यजमाना जनातिरिक्ताङ्गं कृतं दोष

मभिलक्ष्य प्रजापति मेव 'अभ्यत्यर्जन्ति' अतिशयेन प्राप्नुवन्ति,
स एव समादधातीत्यर्थः ॥

मन्त्रेण वाग्विसर्गं मुपसंहरति — "तस्मादेवं विहांस एतेनैव
वाचं विसृजेरन्"—इति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुर्विंशोऽध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२४) ॥

॥ अथ पष्ठः खण्डः ॥

अध्वर्यो इत्याह्वयते^१ चतुर्हीटेषु वदिष्यमाणस्त-
दाहावस्य रूपं^१ मीं होतस्तथा होतरित्यध्वर्युः प्रति-
गृणाल्यवसिते ज्वसिते^१ दशसु पदेषु तेषां चित्तिः
सुगासीइत्^१ चित्तं माज्यं मासोइत्^१ वाग् वेदिरा-
सीइत्^१ आधीतं वह्निरासीइत्^१ केतो अग्निरासीइत्^१
विज्ञात मग्नीदासीइत्^१ प्राणो हविरासीइत्^१ सामा-
ध्वर्युरासीइत्^१ वाचस्पतिर्हीतासीइत्^१ मन उपवक्ता-
सीइत्^१ ते वा एतं गृहं^२ मगृह्णतं वाचस्पते विधे^१ †
नामन् विधेम^१ ते नाम^१ विधेस्त्व मस्माकं नाम्ना द्यां
गच्छ^१ यां देवाः प्रजापतिगृहपतय ऋद्धि मराधुवंस्तां
मृद्धिं रात्स्वामो ऽथ प्रजापतेस्तनूरनुद्रवति ब्रह्मीद्यं^१

१ "गृह" ख, घ, ङ, ट ।

† "विधा" क, ड ।

चान्नादा चान्नपत्नी चान्नादा तदग्निरन्नपत्नी तदा-
 दित्यो भद्रा च कल्याणी च भद्रा तत्सोमः कल्याणी
 तत्पशवो ऽनिलयाचापभया चानिलया तद्वायुर्न ह्येष
 कदा च निलयत्यपभया तन्मृत्युः सर्वं ह्येतस्माद्
 वीभायाः ॥ नाप्ता चानाप्या चानाप्ता तत्पृथिव्यनाप्या
 तद् द्यौरनाधृष्या चाप्रतिधृष्या चानाधृष्या तद्-
 ग्निरप्रतिधृष्या तदादित्यो ऽपूर्वा चाभ्राहृष्या चा-
 पूर्वा तन्मनो ऽभ्रातृष्या तत्संवत्सर एता वाव
 द्वादश प्रजापतेस्तन्व एष कृत्स्नः प्रजापतिस्तत्कृ-
 त्सं प्रजापति माप्नोति दशम महर्षय ब्रह्मोद्यं वद-
 न्यग्निर्गृहपतिरिति हैक आहुः सो ऽस्य लोकस्य
 गृहपतिर्वायुर्गृहपतिरिति हैक आहुः सोऽन्तरिक्ष-
 लोकस्य † गृहपतिरसौ वै गृहपतिर्यो ऽसौ तपत्येष
 पतिर्ऋतवो गृहाः येषां वै गृहपतिं देवं विद्वान् गृह-
 पतिर्भवति राप्नोति स गृहपती ‡ राधुवन्ति ते यज-
 मानाः येषां वा अपहतपाप्मानं देवं विद्वान् गृह-
 पतिर्भवत्यप स गृहपतिः पाप्मानं हते पते यज-
 मानाः पाप्मानं घृते ऽध्वर्यो अरात्स्मारात्स्म ॥६(२५)

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

* "विभाया" क ।

† "ऽन्तरिक्ष लोकस्य" क ।

‡ "स ह गृहपती" ग ।

चतुर्होदमन्त्रव्याख्यानार्थं माहावं विधत्ते—“अध्वर्यो इत्या-
 द्रयते चतुर्होदेषु वदित्यमाणस्तदाहावस्य रूपम्”—इति । चतु-
 र्होदनामकेषु मन्त्रेषु चैव चारणं कर्तुं मुद्राङ्गी होता “हे अध्वर्यो !”
 इत्याह्वानं कुर्यात् । यथा शस्त्राद्गी “शीसावोम्”—इत्याह्वानं
 करोति, तद्वदत्रापि सम्बोधनमेवाहावस्य स्वरूपम् ।

चतुर्होदव्याख्यानकाले अध्वर्योः प्रतिगरविशेषं विधत्ते—
 “ॐ होतस्तथा होतरित्यध्वर्युः प्रतिगृह्णात्यवसिते ऽवसिते दशसु
 पदेषु”—इति । हे होतः ! ‘ॐ’ तदभिलषितं मनु, हे होतः !
 ‘तथा’ क्रियतामित्यध्याहारः । अनेन मन्त्रेणाध्वर्युः प्रतिगरं
 ब्रूयात् । होतुरव्वाहजनकं प्रतिवचनं ‘प्रतिगरः’ । वक्ष्यमाणेषु
 हीनाप्रयोज्येषु दशसङ्ख्याकेषु पदेषु मध्ये एकैकस्मिन् पदे ‘अव-
 सिते’ समाप्ते सति तदा तदा पुनः पुनरध्वर्युरी होतरित्यादिमन्त्रेण
 प्रतिगरं ब्रूयात् । अवसितशब्दस्य वीष्ठा प्रतिपदं प्रतिगरप्रयो-
 गार्थम् ॥

तत्र प्रथमं पदं दर्शयति—“तेषां चित्तिः स्रुगासीत्”—इति ।
 देवकर्तृके सत्वे प्रजापतिर्गृहपतिरन्ये देवा यजमानास्ते च
 मन्वान्तरे षड्यन्ते । त एवात्र तेषामितितच्छब्देन परानुश्रयन्ते ।
 ‘तेषां’ प्रजापतिरूपगृहपतियुक्तानां देवतात्मनां यजमानानां
 मानसे कर्मणि ‘चित्तिः स्रुगासीत्’ । “चित्ती सञ्जानि”—इति
 (भा० ३८.) धातोश्चित्तिशब्दनिष्पत्तिः । इदं वस्वीदृशमेव न
 त्वन्यथेति या सम्यग्ज्ञानरूपा मनोहृत्तिः, सा ‘चित्तिः’ । सैव
 एतेषां होमसाधनभूतजुह्वस्वानीयासीत् । अमूर्त्तायाश्चित्तेर्जुहू-
 रूपत्वमाद्यर्थमिति द्योतयितुं ऋतिः । एव सुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

द्वितीयं पदं दर्शयति—“चित्तं भाज्यं मासीत्”—इति ।

पूर्वाक्तायाश्चित्तिरूपायाः वृत्तेराधारभूतं यदन्तःकरणं तत् 'चित्तम्'
तदेवात्रान्यस्थानीय भासीदिति ॥

द्वितीयं पदं दर्शयति—“वाग् वेदिरासीत्”—इति । यद्
“वाग्” इन्द्रियम्, तद्वेदिस्थानीय भासीदिति ॥

चतुर्थं पदं दर्शयति—“आधीतं बहिरासीत्”—इति । ‘आ’ सम्-
न्ताद् ‘धीतं’ मनसा ध्यातं यद्वस्तु, तदेव बहिःस्थानीय भासीदिति ॥

पञ्चमं पदं दर्शयति—“केतो अग्निरासीत्”—इति ।
“कित ज्ञाने”—इति (श्या० ६८३.) धातुः । ‘चित्ति.’ सम्यक्
ज्ञानम्, ‘केतः’ ज्ञानमात्र मिति विशेषः । स च केतोऽग्निस्थानीय
भासीदिति ॥

षष्ठं पदं दर्शयति—“विज्ञात मग्नीदासीत्”—इति । ‘विज्ञातं’
विशेषेण निश्चितं यद्वस्तु, तत् ‘मग्नीत्’ आग्नीध्रनामक ऋत्वि-
गासीत् ॥

सप्तमं पदं दर्शयति—“प्राणो हविरासीत्”—इति । योऽयं
प्राणवायुः, स हविःस्थानीय भासीदिति ॥

अष्टमं पदं दर्शयति—“सानाध्वर्युरासीत्”—इति । यद्
गीयमानं ‘साम’, तदध्वर्युस्थानीय भासीदिति ॥

नवमं पदं दर्शयति—“वाचस्पतिर्होतासीत्”—इति । योऽयं
‘वाचस्पतिः’ बृहस्पतिः, सोऽयं होत्रस्थानीय भासीदिति ॥

दशमं पदं दर्शयति—“मन उपवक्तासीत्”—इति । यद्-
ध्येक मेवान्तःकरणं चित्तशब्देन मनःशब्देन चाभिधीयते,
तथाप्यवस्थाविशेषो द्रष्टव्यः । चित्तिक्तेतादिहृत्तिजनकत्वाकारेण
‘चित्तम्’ ; वृत्तिरहितस्वरूपावस्थानाकारेण ‘मनः’ ; तच्चात्र
‘उपवक्ता’ होतुः समीपस्थो वक्ता मैत्रावरुण भासीदिति ॥

एतेषां दयानां पदानां मेकैकस्मिन् पदे अवसिते सत्यध्वर्युः
“होतः, तथा होतः”—इति प्रतिगरं ब्रूयात् । सोऽयं दश-
पदात्मकः चतुर्हीढसञ्ज्ञको मन्त्रसङ्घातः ॥

अथ ग्रहसञ्ज्ञकं मन्त्रं दर्शयति—“ते वा एतं ग्रहं मष्टहृतं ;
वाचस्पते विधे नामन्, विधेम ते नाम, विधेस्व मस्माकं नाम्ना
द्यां गच्छ, यां देवाः प्रजापतिगृहपतय ऋद्धि मराध्रुवंस्ता मृद्धिं
राक्ष्यामः”—इति । तेषामितिपदेनोक्ताः प्रजापतिगृहपतियुक्ता
देवरूपा ये यजमानाः सन्ति, त एव ‘एतं’ मानसं ग्रहं मष्टहृतं ।
ग्रहणकाले वाचस्पतिं सम्बोध्य ब्रुवते— हे ‘वाचस्पते’ गृहस्पते !
हे ‘विधे’ जगती विधातः ! हे ‘नामन्’ सर्वस्य नमयितः ! सर्व-
वशीकारयुक्तेष्वर्यः । तादृशस्य ते ‘नाम विधेम’ स्वातिं करवाम ।
यदा ‘नाम’ अन्नं हविर्लक्ष्णं ‘विधेम’ सम्पादयामः । त्वं मय्य-
स्माकं प्रजापतियुक्तानां देवानां विधिः, कीर्त्तिं मवच्च सम्पादय ।
तेनास्मद्दत्तेन ‘नाम्ना’ हविर्लक्षणेनान्नेन कीर्त्त्या वा युक्तो द्यां स्वर्गं
गच्छ । प्रजापतिगृहपतियेषां देवानां ते ‘प्रजापतिगृहपतयः’
तादृशा देवा याम् ‘ऋद्धिम्’ ऐश्वर्य्यम् अराध्रुवन्, ‘ता मृद्धिं’
तादृशं मैश्वर्य्यं वयं मपि यजमाना राक्ष्यामः । इत्येष ग्रह-
मन्त्रः १ ; त मपि होता पठेत् ॥

मन्त्रान्तराणि विधत्ते— “अथ प्रजापतेस्तनूरनुद्रवति ब्रह्मोद्यं

ॐ तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि द्वितीयाष्टकीयो द्वितीयः प्रपाठकः समग्र एवैतद्विषयकः ।
तैत्तिरीयारण्यके त्विमे दश मन्त्राः समाख्याताः (३.१.) किञ्चिद्व्याठमेदेन । तत्राद्ये त्वेषां
सायणीयव्याख्यानाणि सुधुतरापीत्रं ब्रूम्यन्ते । “चिन्त्यादधी दम शरीरमताः पदार्थ-
विशेषाः, युवाद्यस्तु दम पदार्थां हीननिष्पादकाः”—इत्येव तस्मात्तस्मिन् सङ्क्षेपः ।

† तैत्तिरीयारण्यके तु एष एव ग्रहमन्त्रः किञ्चिद्विभिन्नः (३.१.) ।

च"-इति । चतुर्हीद्विग्रहमन्त्रपाठानन्तरं होता प्रजापतितनु-
सञ्ज्ञकान् मन्त्रान् ब्रह्मोद्यसञ्ज्ञकं मन्त्रञ्च 'अनुद्रवति' अनुक्रमेण
ब्रूयात् ॥

हादशसञ्ज्ञाकाः प्रजापतितनुसञ्ज्ञकाः । अन्नादा चेति च-
शब्दान्तानि हादशपदानि प्रजापतेस्तन्वः । तत्र द्वे द्वे पदे उपादीय
क्रमेण प्रशंस्येते ॥

तत्र प्रथमं पदयुग्ममाह— "अन्नादा चान्नपत्नी चान्नादा
तदग्निरन्नपत्नी तदादित्यः"—इति । अन्नादादयः प्रजापतेर्मूर्त्ति-
विशेषस्य वाचकाः शब्दाः । अन्नादेति यदस्ति, तदयमग्निः ;
अन्नपत्नीति यदस्ति, तदसावादित्यः ; एतदुभयं प्रजापतितनु-
रूपम् ॥

द्वितीयं युग्ममाह— "भद्रा च कल्याणी च ; भद्रा तत्सोमः,
कल्याणी तत्पशवः"—इति । पूर्ववद् व्याख्यानम् ॥

तृतीयं युग्ममाह— "अनिलया चापभया चानिलया तद्वा-
युर्न ह्येव कदा च निलयत्यपभया तग्मृत्युः सर्वे ह्येतस्माद् बीभाय"
-इति । एष वायुः कदाचिदपि निलयतीति न हि । इलयतिः
गतिकर्मा (सु० १२७.) । 'निलयति' न गच्छतीति न हि, किन्तु
सदा गच्छत्येव । असु मयं मनिलयेतिशब्दो ब्रूते । निलयो
निवासः, स नास्ति यस्या वायुर्मूर्त्तेः सेयम् 'अनिलया' । अप-
गतं भयं यस्या मृत्युर्मूर्त्तेः सेयम् 'अपभया' ; सर्वं मयि जगत्
'एतस्मात्' मृत्योः 'बीभाय' भीतिं प्राप्नोति, तादृशो मृत्युः कस्मा-
दस्मादन्यस्माद्भीतिं प्राप्नुयात् ॥

अनेन न्यायेन पूर्वोक्तानां मयि मूर्त्तीनां निरुक्तयो द्रष्टव्याः ।
अन्नपत्नीत्वान्नादाग्निमूर्त्तिः ; अन्नस्य पत्नी पालयित्री सूर्य-

मूर्त्तिः । “आदित्याज्जायते दृष्टिः”—इतिन्यायेन (मं० सं० ३. ७६.) पालयिष्यत्वम् । सोममूर्त्तेः यैत्वहेतुत्वात्, दृष्टिप्रियत्वाच्च भद्रत्वम् । पशुमूर्त्तेः चीरादिप्रदानेन कल्याणत्व मिति तासां निरुक्तयः ॥

चतुर्थं पदयुग्म माह— “अनाप्ता चानाप्या चानाप्ता तत्पृ-
थिव्यनाप्या तद् द्यौः”—इति । दूरस्थस्य ग्रामादेः संयोगे सति प्राप्तिरित्युच्यते ; पृथिव्या नैपोत्पन्नस्य मनुष्यादेः दूरवर्त्तित्व-
पूर्वकः पृथिवीसंयोगो नास्ति, तस्मादसंयोगपूर्वस्य संयोगस्य प्राप्तिशब्दार्थत्वस्याभावात् ‘अनाप्ता’ भूमिः । उपरि दूरदेशवर्त्ति-
त्वेन प्राप्तु मयोग्यत्वात् द्यौः ‘अनाप्या’ ॥

पञ्चमं युग्म माह— “अनाष्ट्या चाप्रतिष्ट्या चानाष्ट्या तद्-
ग्निरप्रतिष्ट्या तदादित्यः”—इति । आगत्य समीपं प्राप्य हस्त-
स्थेन धर्षितु मभिभवितु मशक्योऽग्निः । आदिन्यो यथा न प्रका-
शते तथा कश्चित् प्रतिबन्धं कृत्वा धर्षितु मभिभवितु मशक्यः
आदित्यः ॥

षष्ठं युग्म माह— “अपूर्वा चाभ्राष्टव्या चापूर्वा तन्मनो ऽभ्रा-
ष्टव्या तत्संवत्सरः”—इति । न विद्यते पूर्वं प्रथमप्रवृत्त मिन्द्रियं
यस्या मनोमूर्त्तेः सेयम् ‘अपूर्वा’ ; सर्वं मपीन्द्रियजातं मनसा
सङ्कल्पिते विषये पश्चात्प्रवर्तते, अतो नास्त्वन्यस्य पूर्वप्रवृत्तिः ।
‘संवत्सरः’ कालात्मा सर्वं जगज्जरयति, न च तं कालं जरयितुं
समर्थः कथिदन्योऽस्ति ; तस्मात्संवत्सरमूर्तिर्भ्राष्टव्यरक्षिता दादय-
पदरूपा ॥

प्रजापतितनूरुपसंहरति— “एता वाव दादय प्रजापतेस्तन्व
एष क्षत्रयः प्रजापतिस्तत्कृत्स्नं प्रजापति माप्नोति दग्म महः”—

इति । अत्रादेत्यारभ्य अभ्रातृव्येत्यन्ता हादशसङ्ख्याका मूर्तयो
याः प्रोक्ताः, एता एव प्रजापतेर्जगन्निर्वाहिकास्तन्व । 'एषः'
हादशभिस्तनूभिर्युक्तः प्रजापतिः 'कृत्स्नः' सम्पूर्णः । तथा सत्ये-
तत्पदपाठेन कृत्स्नं प्रजापतिरूपं दशममहः प्राप्नोति ॥

ब्रह्मोद्यमन्त्रविधि मनुष्य तन्मन्त्रस्वरूपं दर्शयति— "अथ
ब्रह्मोद्यं वदन्वग्निर्गृहपतिरिति हैक आहुः, सो ऽस्य लोकस्य
गृहपतिर्वायुर्गृहपतिरिति हैक आहुः, सोऽन्तरिचलोकस्य गृह-
पतिरसौ वै गृहपतिर्यो ऽसौ तपत्येष पतिर्ऋतवो गृहाः ; येषां
वै गृहपतिं देवं विद्वान् गृहपतिर्भवति, राध्नोति स गृहपती,
राधुवन्ति ते यजमानाः ; येषां वा अपहृतपाप्मानं देवं विद्वान्
गृहपतिर्भवत्यप स गृहपति. पाप्मानं हते पते यजमानाः पाप्मानं
घ्नते ऽध्वर्यो अरात्स्मारात्स्न"—इति । 'अथ' हादशपदानुद्रवणा-
नन्तरं ब्रह्मोद्यनामकं मन्त्रं वदेयुः । ब्राह्मणाना मुद्य' सवादो
'ब्रह्मोद्यम्' । अग्निरित्वादिकस्तन्मन्त्रः । 'एके' ब्राह्मणा अग्निः
'गृहपतिः' स्वामीत्याहुः । सोऽस्येत्यादिना तन्मत मन्त्रैर्ब्राह्मणै-
र्दूष्यते,— 'स' अग्निः 'अस्य लोकस्य' भूलोकमात्रस्य गृहपतिः,
न तु सर्वलोकस्येति दूषणवादिना मपरितोयः । तच्छ्रुत्वा अपरे
ब्राह्मणा वायुर्गृहपतिरित्वाहुः । तदपि मत मन्त्रैर्ब्राह्मणैर्दूष्यते,
— स वायुरन्तरिचलोकमात्रस्य गृहपतिः, न तु सर्वस्य । यो
ऽसावादित्यस्तपति सोऽसावेव गृहपतिरिति सर्वैरङ्गीकार्यं मतम् ।
कथं गृहपतित्व मिति, तदुच्यते— 'एष' प्रकाशमान आदित्यः
पतिः, तेन निष्पाद्या वसन्ताद्युतवो गृहा ; तस्मादतुलचणानां
गृहाणां पतिरित्यय मर्यां नाग्निवायोरस्ति, आदित्ये तु विद्यते,
तस्यश्चारादतुनिष्पत्तेः । किञ्च 'येषाम्' ऋतूनां गृहरूपाणां

स्वामिन मादित्यं देवं गृहपतित्वेन विद्वान् पुरुषः स्वयं मपि
 गृहपतिर्भवति, स च गृहपतिः 'राध्नोति' सर्वैर्भोगैः समृद्धो
 भवति । तादृशेन गृहपतिना युक्तास्ते यज्ञमानाः सर्वेऽपि 'राध्नु-
 वन्ति' समृद्धिं प्राप्नुवन्ति । तेषां मृत्युग्रहाणां स्वामित्वादादित्यस्य
 गृहपतित्वं युक्तमित्यर्थः । अत्रे दीचिताः सर्वेऽपि यज्ञमानाः,
 तेषु मुख्यो गृहपतिरिति विवेकः । किञ्च तेषां मृतूनां स्वामिन
 मादित्यदेवम् 'अपहृतपाप्मानं' सर्वपापरहितं विद्वान् पुरुषः स्वयं
 गृहपतिर्भवति, स गृहपतिः पाप्मानं मय्यपहृते । ये त्वन्ये
 यज्ञमानास्तेऽपि पाप्मानं मय्यपहृते । तादृशानां मृतूनां स्वामिनी
 गृहपतित्वं युक्तम् । हे अध्वर्यो ! वयम् 'अराक्ष' समृद्धा अभूम ॥

अभ्यासोऽध्यासनास्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुर्विंशत्याध्याये) पठः खण्डः ॥ ६ (२५) ॥

* "प्रजापतिरकामयव" - इत्याख्य (२भा० ३६६५०), एतानान् यज्य. सर्वेषु विशे-
 यतो वादशाहृदोदप्रथीयविषयः समासात्. । कस्य तु "सवाषाम्"-इत्यपकस्य (७.१.१.)
 "एतानन् सार्वं होवकमान्यत म हामतात्"-इत्यन्ते. (८.१३.३०.) सूर्यः सवविधय लक्षाः ;
 वादशाहृदयोगो अपि तदन्तर्गता एव । तत्रापि "सार्धं पत्ये जुहति"-इत्यादिपद्यस्तु
 (= १३.१-१८.), "ले पत्नीषाणां सम्पदस्यन्ते"-इत्यादिषण्डपयस्य (१३७-१६१ प०)
 व्याख्यानायातृवाद् इवेति । सामानाज्ये तु "अग्निना इधिव्योषधिभिः"-इत्यादि. (१०.
 १.१.), "देवतासु वा एष प्रतिष्ठित"-इत्यन्तय (१५.१२.८.) विरहृतपत्नी वादशाहृदोद-
 विधायक सामासः । काव्यायनयोतसूत्रेऽपि वादशाह्वयीयसूत्रेऽपि एव वादशाहो वर्णितः ।
 समासात्तत्र तदाभ्यर्थं यतपद्ये सामान्यत, तैत्तिरीयस्मृतितायाश्च समी काले द्वितीय-
 प्रशाठक्रीयसमसाद्यनुवाकेश्चिदि ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 सुमर्यांश्चतुरी देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेश्वरतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः चतुर्थाध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(१५)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ उह्वराहवनीय मित्यपराह्ण आह यदे-
वाङ्गा साधु करोति तदेव तत्प्राङ्दुडृत्य तदभये
निधत्त उह्वराहवनीय मिति प्रातराह यदेव रात्या
साधु करोति तदेव तत्प्राङ्दुडृत्य तदभये निधत्ते
यज्ञो वा आहवनीयः स्वर्गो लोक आहवनीयो यज्ञ
एव तत्स्वर्गे लोके स्वर्गं लोकं निधत्ते य एवं वेद
यो वा अग्निहोत्रं वैश्वदेवं षोडशकलं पशुषु प्रति-
ष्ठितं वेद वैश्वदेवेनाग्निहोत्रेण षोडशकलेन पशुषु
प्रतिष्ठितेन राधोति रौद्रं गविसहायव्य मुपावसूष्ट
माश्विनं दुह्यमानं सौम्यं दुग्धं वारुण मधिश्रितं
पौष्णं समुदयन्तं मासुतं विष्यन्दमानं वैश्वदेवं
विन्दुमग्नेचं शरोऽहीतं द्यावापृथिवीय मुद्वासितं
सावित्रं प्रक्रान्तं वैष्णवं ज्ञियमाणं वार्हस्पत्य
मुपसन्नं मग्नेः पूर्वाहूतिः प्रजापते रुत्तरैन्द्रं हृतं
मेतद्वा अग्निहोत्रं वैश्वदेवं षोडशकलं पशुषु प्रति-

ष्ठितं* वैश्वदेवेनाग्निहोत्रेण षोडशकालेन पशुषु
प्रतिष्ठितेन^१ राधोति य एवं वेद^१ ॥ १ (२६) ॥

दशम महारविवाक्य मभिधाय वादशाहः समापितः ; अथा-
ग्निहोत्र मभिधीयते । तत्राध्वर्युं प्रति यजमानोऽन्यद्वरणकर्त्तव्यतां
ब्रूयात् । तदाहापस्तवः— “उदरेत्येव साय माह यजमान उद-
रेति प्रातः”-इति (श्री० ६.१.४.) ॥

तत्र सायङ्कालीनं यजमानकर्त्तव्यं विधत्ते— “उदराहव-
नीय मित्यपराह आह ; यदेवाह्ना साधु करोति, तदेव तत्रा-
डुबृत्त्य तदभये निधत्ते”-इति । अग्निहोत्रस्याध्वर्युरेक एव ऋत्वि-
ग्भवति । तथा च शाखान्तरे श्रूयते— “तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञ-
प्रतोरिक ऋत्विक्”-इति (तै० ब्रा० २.२.६.) । त मध्वर्युं यज-
मानः प्रेषति । हे अध्वर्यो ! आहवनीयाख्यं वद्धि मुदरेति ;
ज्वलन्त मग्निं गार्हपत्यादुबृत्त्य प्राञ्च मानीयाहवनीयस्थाने निधे-
हीत्यर्थः । तथा चाश्वलायन आह— “गार्हपत्यादाहवनीयं
ज्वलन्त मुदरेत्”-इति (श्री० २.२.१.) । ‘उदर आहवनीयम्’
-इति अमुं प्रैषम् ‘अपराह्ने’ सायङ्काली सूर्यास्तमयात् प्राग्
यजमानो ब्रूयात् । एवं सति अह्ना सर्वेष्वपि यदेव पुखं यज-
मानः करोति, तत्सर्वं प्राडुधृत्य भयरहिते आहवनीयस्थाने
निहितवान् भवति * ॥

प्रातःकालीनं यजमानकर्त्तव्यं विधत्ते— “उदराहवनीय
मिति प्रातराह ; यदेव रात्रा साधु करोति, तदेव तत्राडुधृत्य
तदभये निधत्ते”-इति । सूर्यवद् व्याख्येयम् ॥

* “प्रतिष्ठितपद” ख ।

१ उदरपश्चात्तोररक्षमभादिकं सर्वं मान्वापनीयश्रौतवृत्तु इत्यर्थम् (१. २.) ।

आहवनीयोदरणं प्रयंसति— “यज्ञो वा आहवनीयः, स्वर्गो लोक आहवनीयः”—इति । आहवनीयस्य यज्ञनिष्पादनेन स्वर्ग-हेतुत्वादुभयरूपत्वम् ॥ वेदनं प्रयंसति— “यज्ञ एव तत् स्वर्गं लोके स्वर्गं लोकं निधत्ते य एवं वेद”—इति । आहवनीयो-दरणस्य वेदिता स्वर्गसाधनयज्ञात्मके स्थाने स्वर्गं लोकं स्थापित-वान् भवति ॥

अथाग्निहोत्रहोमद्रव्यं चौरादिरूपं प्रयंसितुं मुपक्रमते— “यो वा अग्निहोत्रं वैश्वदेवं षोडशकलं पशुपु प्रतिष्ठितं वेद, वैश्व-देवेनाग्निहोत्रेण षोडशकलेन पशुपु प्रतिष्ठितेन राध्नोति”—इति । ‘यः’ पुमानग्निहोत्रशब्देन कर्मवाचिनोपलक्षितं होमद्रव्यं वेद, स पुमानग्निहोत्रकर्मणा ‘राध्नोति’ समृद्धो भवति । कीदृशमग्नि-होत्रद्रव्यम् ? ‘वैश्वदेवं’ वक्ष्यमाणा रुद्रादयो विश्वेदेवाः, तेषां सम्बन्धिः ; ‘षोडशकलं’ षोडशावस्थम् । ते चावस्थाविशेषा रौद्र-गवीत्यादिना वक्ष्यन्ते । गवि स्थितत्वादेव पशुपु तत्प्रतिष्ठितम् । अग्निहोत्रेष्वेत्यत्रापि विशेषणत्रयं द्रव्यहारा योजनीयम् ॥

होमद्रव्यस्य बहुदेवतासम्बन्धे षोडशावस्थोपेतत्वं च दर्श-यति— “रौद्रं गविसदु, वायव्यं मुपावमृष्टं माश्विनं दुह्यमानं, सौम्यं दुग्धं, वारुणं मधिश्रितं, पौष्णं समुदयन्तं, भारुतं विथन्द-मानं, वैश्वदेवं विन्दुमन्, मैत्रं शरोमृच्चैतं, व्यावाष्टुधिवीयं मुडा-सितं, सावितं प्रक्रान्तं, वैष्णवं ह्रियमाणं, बार्हस्पत्यं मुपसन्नं अग्नेः पूर्वाद्भुतिः, प्रजापते रुत्तरेन्द्रं दुतम्”—इति । होमद्रव्यं चौरं ‘गवि सत्’ गोशरीरे यदा तिष्ठति, तदा ‘रौद्र’ रुद्रदेवताकं वेदितव्यम् ; ‘उपावमृष्टं’ वक्ष्णेन संसृष्टं प्रसृतं यदा भवति, तदा वायुदेवताकम् ; दुह्यमानत्वदशाया माश्विदेवताकम् ; दुग्धत्व-

दद्यायां सोमदेवताकम् ; 'अधियितं' पाकार्यं मग्नी स्थापितं
 वरुणदेवताकम् ; 'अमुदयन्तं' पात्रमध्ये स्थित्वा सन्तापवयेन सम्य-
 गूर्ध्वदद्यायां पूषदेवताकम् ; 'विष्यन्दमानम्' ऊर्ध्वं मुद्गतस्य
 पात्राद् बहिर्विशेषेण स्यन्दनदद्यापन्नं मरुद्देवताकम् ; 'विन्दुमत्'
 वुद्दुदवत् विश्वेषां देवानां सम्बन्धि ; 'शरोऽग्रहीतं' सारप्रचय-
 भावापन्नं * मित्रदेवताकम् ; 'उहासितम्' अग्निस्थानाद् बहि-
 रवस्थापितं द्यावापृथिवीदेवताकम् ; 'प्रक्रान्तं' होतुं हरणादीप-
 क्रान्तं सविष्टदेवताकम् ; 'त्रियमाणं' होमस्थाने नीयमानं विष्णु-
 देवताकम् ; 'उपसन्नं' नीत्वा वेद्या मासादितं बृहस्पतिदेवता-
 कम् ; तेन द्रव्येण या पूर्वाहुतिः, साम्निसम्बन्धिनी ; उत्तरा-
 हुतिस्तु प्रजापतिसम्बन्धिनी ; 'हुतं' होमोत्तरकालीन मिन्द्र-
 देवताकम् । एवं हविषः षोडशावस्थाः तत्तद्देवतासम्बन्धाद्य
 दर्शिताः † ॥

तत्कर्वं सुपसंहरति— "एतद्वा अग्निहोत्रं वैश्वदेवं षोडशकलं
 पशुपु प्रतिष्ठितम्"—इति । अग्निहोत्रं तदर्थचीरम् ॥

तद्देदनं प्रशंसति— "वैश्वदेवेनाग्निहोत्रेण षोडशकलेन
 पशुपु प्रतिष्ठितेन राप्नोति य एवं वेद"—इति ॥ १ ॥

इति श्रीमन्महायज्ञाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चविंशत्याध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२६) ॥

* "चोरमर्धं धनीभूतं वष्टर सारं तन्विसस पियम्"—इति वे.ता.शा.भा. २.१.० ।

† ऐतरेयब्राह्मणस्येता एष षोडशावस्थासप्तहोताशाम्नाः (२.१.७.) ।

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

यस्याग्निहोत्रुपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ता मभिमन्त्रयेत् यस्माद् भीषा निषीदसि ततो नो अभयं क्वधि पशुनः सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीळहुप इति ता मुत्वापये दुदस्थाद्देवदितिरायुर्यज्ञपतावधात् इन्द्राय क्वखती भागं मित्राय वरुणाय चेत्यथास्या उदपाव मूधसि च मुखे चोपगृह्णीयादयेनां ब्राह्मणाय दद्यात्सा तत्र प्रायश्चित्तिर्यस्याग्निहोत्रुपावसृष्टा दुह्यमाना वाश्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यशनायां ह वा एषा यजमानस्य प्रतिख्याय वाश्यते ता मन्न मप्यादयेच्छान्त्यै शान्तिर्वा अन्नं सूयवसाङ्गवती हि भूया इति सा तत्र प्रायश्चित्तिर्यस्याग्निहोत्रुपावसृष्टा दुह्यमाना स्पन्देत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सा यत्तत्र ० स्कन्दयेत्तद्भिमृश्य जपेद्यदद्य दुग्धं पृथिवी मसृप्त यदोषधीरत्यसृपद्यदापः पयो गृहेषु पयो अघ्रायाम् पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीति तत्र यत्परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयाद्यद्यलं होमाय स्याद्यद्यु वै सर्वं सिक्तं स्यादधान्या साहूय तां दुग्धा तेन

जुहुयादां त्वेव श्रद्धायै होतव्यं सा तत्र प्रायश्चित्तिः ।
सर्वं वा अस्य वहिष्यं सर्वं परिगृहीतं य एवं विद्वान-
ग्निहोचं जुहोति ॥ २ (२७) ॥

अथाग्निहोत्रे वैकल्यनिमित्तं प्रश्नपूर्वकं प्रायश्चित्तं विधत्ते—
“यस्याग्निहोत्रप्रावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्क्वा तत्र प्रायश्चित्तिरिति,
ता मभिसन्धयेत्”—इति । अग्निहोत्रार्थं सम्पादिता गौः ‘अग्नि-
होत्री’ सा च ‘उपावसृष्टा’ दोहनायै वत्सेन संयोजिता, ऊर्ध्वं दुह्य-
माना सती, दोहनमध्ये यद्युपविशेत्, तदानीं शास्त्रीयस्य दोह-
नस्य विनष्टत्वाद् ‘यस्य’ यजमानस्य ‘तत्र’ अग्निहोत्रपवेशने
प्रायश्चित्तिरपेक्षिता, सा च कौटुम्भी ? इति प्रश्नः । ‘ताम्’ अग्नि-
होत्रीं वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणाभिसन्धयेतीति प्रायश्चित्तविधिः ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति— “यस्माद् भीषा निषीदसि, ततो नो
अभयं क्वधि ; पशून् नः सर्वान् गोपाय, नमो रुद्राय मीळडुप
इति”—इति । हे अग्निहोत्रि । त्वं ‘यस्माद्’ विरोधिनः शङ्कर-
मानान्मनसा अर्थमाणाद् व्याघ्रादेः ‘भीषा’ भयेन ‘निषीदसि’
उपविशसि, ‘ततः’ भयहेतोः सकाशात् ‘नः’ अस्माकम् अभयं
‘क्वधि’ कुरु । तथा ‘नः’ अस्माकं सर्वान् पशून् ‘गोपाय’ रक्ष ।
‘मीळडुपे’ सेवनसमर्थाय रुद्राय पशुस्वामिने नमोऽस्तु । ‘इति’-
शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

अभिसन्धयित्वा दूहं तस्या अग्निहोत्रा मन्त्रान्तरेणोत्थापनं
विधत्ते— “ता मुत्थापयेत्”—इति ॥

तस्मिन्नुत्थापने मन्त्र माह— “उदस्थाद्देव्यदितिरायुर्वन्नपता-
वधात्, इन्द्राय कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेति”—इति ।

‘अदितिः’ अदीना देवी देवतारूपा अग्निहोत्री ‘उदस्यात्’
उत्थितवती । उत्राय च ‘यज्ञपती’ यजमाने आयुः ‘अधात्’ सम्पा-
दितवती । कीदृश्यग्निहोत्री ? इन्द्रमित्रवरुणाना मपेक्षितं हवि-
र्भागं ‘क्षुती’ सम्पादयन्ती । ‘इति’-शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

उत्थापनानन्तरकर्त्तव्यं दर्शयति— “अथास्या उदपात्र मूषसि
च मुखे धीपृष्टहीयादयैनां ब्राह्मण्याय दद्यात्सा तत्र प्रायश्चित्तिः”
-इति । ‘अस्याः’ अग्निहोत्राः, ऊधसि उदकपात्रग्रहणं नाम
जलस्योत्क्षेपणं, मुखे गृहीत्वा जलं पाययित्वा, तादृश्या ब्राह्म-
ण्याय दानं यदस्ति, सा ‘तत्र’ वैकल्ये प्रायश्चित्तिरवगन्तव्या ॥

अथ दोहनकाले ध्वनिकरणे प्रायश्चित्तं विधत्ते— “यस्या-
ग्निहोत्रुपावसृष्टा दुह्यमाना वाश्येत, का तत्र प्रायश्चित्ति रित्य-
शनायां ह वा एषा यजमानस्य प्रतिख्याय वाश्यते, ता मन्त्र मप्या-
दयेच्छान्तिः ; शान्तिर्वा अन्नं सूयवसाद्भगवती हि भूया इति ; सा
तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । ‘वाश्येत’ हन्धारवं कुर्वीत, तदानीं सेवा-
ग्निहोत्री सकीयाम् ‘अशनायां’ क्षुधां यजमानस्य ‘प्रतिख्याय’
प्रख्यापनार्थं ‘वाश्यते’ ध्वनिं करोति । तस्मात् ‘ताम्’ अग्निहोत्रीं
वाश्यमाना मन्त्रम् ‘अप्यादयेत्’ अपिशब्दात् ढणादिक मपि । तच्च
भक्षणं क्षुधाशान्तिं सम्पद्यते । अत्र शान्तिहेतुरिति प्रसिद्धम् ।
“सूयवसाद्”-इत्यादिमन्त्रः । हे अग्निहोत्रि ! ‘भगवती’ पूज्या त्वं
‘सूयवसात्’ भूयः सुष्टु यवसं ढणं सूयवसं, तदत्ति भक्षयतीति
सूयवसात् ; तादृशी भवेति मन्त्रार्थः । मन्त्रेणान्न मादयेदिति
यदस्ति, सैव ‘तत्र’ ध्वनी प्रायश्चित्तिर्द्रष्टव्या ॥

दोह्यमानस्य चीरस्याग्निहोत्राः स्थानचलनेन भूमौ पतने
प्रायश्चित्तं विधत्ते— “यस्याग्निहोत्रुपावसृष्टा दुह्यमाना सन्देत,

का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सा तत्र स्कन्दयेत्तदभिमृश्य जपेत्"—
इति । 'स्कन्देत' किञ्चिच्चलेत्, 'सा' चलन्ती यदि 'तत्र' भूमौ
'स्कन्दयेत्' ईपत् चीरं पातयेत्, 'तत्' चीरं हस्तेन सृष्ट्वा मन्त्रं
जपेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति—“यद्यद्य दुग्धं पृथिवी ममृत, यदोपधीरत्य-
सृपयदापः ; पयो गृहेषु पयो अघ्न्यायाम्, पयो वक्षेषु पयो असु
तन्मयीति”—इति । अथेदानीं यद् 'दुग्धं' चीरं पृथिवीम् 'असृप्त'
प्राप्नोत्, यच्च 'ओपधीः' पतितं तृणजातम् 'अत्यसृपत्' अतिगयेन
प्राप्नोत्, यदपि 'तत्' चीरं बिन्दुरूपम् 'आपः' भूमिष्ठं जलं
प्राप्नोत् ; आप इति द्वितीयार्थे प्रथमा ; सर्वं मस्रदीयेषु गृहेषु
'अघ्न्यायाम्' अम्रदीयायां धेन्वां, वक्षेषु अम्रदीयेषु, 'मयि' मद्दु-
दरे वा 'अनु' तिष्ठतु । पृथगन्वयाये 'पयः'—शब्दावृत्तिः । 'इति'
—शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥

उक्तप्रायश्चित्तादूर्ध्वं होमं विधत्ते— “तत्र यत्परिशिष्टं स्यात्,
तेन जुहुयाद्यद्यत्तं होमाय स्याद्”—इति । 'तत्र' दोहनपात्रे 'यत्'
चीरं भूमौ पतित्वा परिशिष्टं स्यात्, तद्यदि होमाय 'अत्तं'
पर्याप्तं भवेत्, तदानीं तेन जुहुयात् ॥

अपर्याप्तावुपायान्तरमाह— “यद्यु वै सर्वं सिक्तं स्यादथान्या
माहूय तां दुग्धा तेन जुहुयादा त्वेव यज्ञायै होतव्यं ; सा तत्र
प्रायश्चित्तिः”—इति । 'यद्यु वै' यदि च 'सर्वं' दुग्धमानं चीरं 'सिक्तं'
भूमौ पतितं स्यात्, तदानीम् 'अन्यां' काञ्चिद्गाम् 'आहूय' आनीय,
तां दुग्धा तदीयेन घोरिण जुहुयात् । यद्यन्यापि न लभेत, तदानीं
अप्यग्निहोत्रं न परित्याज्यं किन्तु 'आ यज्ञायै होतव्यम्' ; आहो-
त्राभिविधिरर्थः,— आ यज्ञायः, यज्ञासहितं सर्वं वस्तुजातं

‘होतव्यं’ होमयोग्यम् । अथ मर्थः— दधियवाग्वादीनां * मध्ये येन केनापि द्रव्येण होतव्यम्, सर्वात्ताभे त्वन्ततः यदा नपि जुहु-
यात् । “अहं यदा जुहोमि”—इति सङ्ख्या यदाहोमः । अग्नि-
होत्रस्य नित्यत्वात् सर्वात्मना परित्यागो न युक्तः इति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रथंसति— “सर्वं वा अस्य बर्हिष्यं,
सर्वं परिगृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति”—इति । विदित्वा
अनुष्ठातुः ‘अस्य’ पुरुषस्य ‘सर्वम्’ अपि द्रव्यं ‘बर्हिष्यं’ यज्ञयोग्यम् ।
अतः सर्वं द्रव्यम् अनेन होमार्थं परिगृहीतं भवति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२७) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

असौ वा अस्यादित्यो यूपः पृथिवी वेदिरोषधयो
वर्हिर्वनस्पतय इधमा आपः प्रोक्षण्यो दिशः परि-
धयो यज्ञ वा अस्य किञ्च नश्यति यन् म्रियते यद्-

* “पथसा नित्यहोमः । यवागूरीदनो दधि सर्पिर्बानकामाद्रावकामेन्द्रियकाम-
तेजस्कामानाम्”—इत्यादिकल्पवृत्तायीहालीशानि (आद० वी० २१.१.२.) । “दधीः
पथसा जुहुयात् पथकामस्य—आव्ये न जुहुयात् तेजस्कामस्य—दधेन्द्रिय कामस्य—
यवाग्वा यामकामस्य—” इति वी० आ० २.१.५. ३० ।

पाजन्ति^१ सर्वं हैवैनं तदमुष्मिंल्लोके^२ ॥ यथा बर्हिषि
 दत्त मागच्छेदेव मागच्छति^३ य एवं विद्वानग्निहोत्रं
 जुहोत्युभयान्वा एष देवमनुष्यान् विपर्यासं दक्षिणा
 नयति^४ सर्वं चेदं यदिदं किञ्च मनुष्यान्वा एष
 साय माहुत्या देवेभ्यो दक्षिणा नयति^५ सर्वं चेदं
 यदिदं किञ्च^६ त एते प्रलीना न्योकस इव शेरं
 मनुष्या देवेभ्यो दक्षिणा नीता देवान्वा एष प्रात-
 राहुत्या मनुष्येभ्यो दक्षिणा नयति^७ सर्वं चेदं यदिदं
 किञ्च^८ त एते विविदाना इवीत्यतन्वदो ऽहं करिष्ये^९
 ऽदो ऽहं गमिष्यामीति वदन्ती यावन्तं ह वै सर्वं
 मिदं दत्ता लोकं जयति^{१०} तावन्तं ह लोकं जयति^{११} य
 एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्यग्ने वा एष साय
 माहुत्याश्विन सुपाकरोति^{१२} तद्वाक् प्रतिगृणाति^{१३}
 वाग् वागित्यग्निना हास्यं रात्र्याश्विनं शस्तं भवति^{१४}
 य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोत्यादित्याय वा एष
 प्रातराहुत्या महाव्रत मुपाकरोति^{१५} तव्यासः प्रति-
 गृणात्यत्र सन्न मित्यादित्येन हास्यं महाव्रतं
 शस्तं भवति^{१६} य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति^{१७} तस्य वा
 एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च शतानि विंशतिश्च^{१८} संवत्सरे
 साय माहुतयः सप्त चो एव शतानि विंशतिश्च^{१९}

१ "तदमुष्मिंल्लोके" च, स, ट, "तदमुष्मिंल्लोके" च ।

संवत्सरे प्रातराहुतयस्तावत्योऽग्नेर्यजुष्यत्य द्रष्टकाः
संवत्सरेण हास्याग्निना चित्येनेष्टं भवति^१ य एवं
विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ (२८) ॥

यथा अडाहोमः पूर्वं मुक्तः, तथा भावनारूपो होमोऽग्निहोत्र-
प्रसंगार्थं मेव प्रदर्शयति—“असौ वा अस्यादित्यो यूप, पृथिवी वेदि-
रोपधयो बर्हिर्वनस्पतय इध्मा, आपः प्रोचख्यो, दिशः परिधयः”—
इति । ‘अस्य’ भावनारूपं यज्ञं कुर्वत. पुरुषस्यासावादित्यो यूप-
स्थानीयः, पृथिवो वेदिस्थानीया, ओपधयो बर्हिःस्थानीयाः, वन-
स्पतय इध्मस्थानीयाः, भूमौ विद्यमाना आपः सर्वा अपि संस्कृत-
प्रोचणीस्थानीयाः, प्राच्या दिशः परिधिस्थानीयाः । ईदृशी भाव-
नैवाग्निहोत्रहोमः ; इतरसम्पत्त्यभावेऽपि एतादृशो वा होमः
कर्त्तव्यः ॥

ईदृग्भावनायां फलं दर्शयति—“यत्न वा अस्य किञ्च नश्यति,
यन् म्रियते, यदपजन्ति, सर्वं हैवैनं तदमुष्मिंल्लोके यथा बर्हिषि
दत्त मागच्छेदेव मागच्छति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति”—
इति । यः पुमानादित्यो यूप इत्यादिकं विद्वान् भावयन्नग्निहोत्रं
जुहोति, ‘एनं’ पुरुषम् ‘अमुष्मिन्’ स्वर्गं लोके तत्सर्वं मागच्छति ।
किं किं मिति, तदुच्यते—‘अस्य’ पुरुषस्य ‘यत्न वै किञ्च’ अष्मिंल्लोके
यत् किं मपि वस्तु नश्यति, यच्च पुत्रादिकं म्रियते, यदप्यन्यद्
‘अपजन्ति’ अपगच्छति, स्वस्माद्वियुक्तं भवति ; तत्सर्वं प्राप्यते ।
तत्र दृष्टान्तः— यथा ‘बर्हिषि’ यज्ञे दत्तं वस्तु स्वर्गं यजमान
मागच्छेत्, एवं नष्टं मृत मपगतं च सर्वं मागच्छति ॥

* ‘असावादित्यो वदन्ति—बर्हिष्य दत्तं भवति’-इति वे० ब्रा० २ । ५ । २ । ३० ।

योऽयं अवाहोम पूर्व मुक्तः, तस्यैव पुनरपि द्युपवेद्यादिभावना-
रूप मनुष्ठान मुक्तम्, इदानीं भावनारूपां दक्षिणा माह—“उभ-
यान् वा एष देवमनुष्यान् विपर्यासं दक्षिणा नयति, सर्वं चेदं
यदिदं किञ्च”—इति । ‘एषः’ अवाहोमस्य कर्त्ता, ‘देवान्मनु-
ष्याञ्च, उभयविधान् ‘विपर्यासं’ विपर्ययस्य दक्षिणाः कृत्वा ‘नयति’
ऋत्विग्भ्यः समर्पयति । यत्र देवानां दक्षिणारूपत्वं, न तत्र
मनुष्याणां तद्रूपत्वम् ; यत्र तु मनुष्याणां दक्षिणात्वं, न तत्र
देवानां मित्वेवं विपर्यासः ; अनेन विपर्यासेन देवेषु मनुष्येषु
च दक्षिणात्वसद्व्ययः कर्त्तव्यः । न केवलं देवमनुष्याणां मेव दक्षि-
णात्वम्, किं तर्हि ? ‘यत्किञ्च इदं’ जगदस्ति, तत्सर्वं मिदं अवा-
होमीयदक्षिणा नयति ; सर्वस्मिन् जगति दक्षिणेय मिति सद्व्ययः
कर्त्तव्यः ॥

मनुष्याणां कुत्र दक्षिणात्व मित्वाग्रहर तदर्थयति—“मनु-
ष्यान्वा एष सायमाहुत्या देवेभ्यो दक्षिणा नयति सर्वे चेदं यदिदं
किञ्च ; त एते प्रलीना न्योकस इव शिरे, मनुष्या देवेभ्यो दक्षिणा
नीताः”—इति । येयं अवाहोमे सायमाहुतिः, तथा ‘आहुत्या’ तदा-
हुतिनिमित्ते ‘देवेभ्यः’ ऋत्विक्स्नानीयेभ्यो ‘मनुष्यान्’ गोसुवर्ष-
स्नानीयान् दक्षिणाः कृत्वा ‘नयति’ समर्पयति । न केवलं मनु-
ष्यान्, किन्तु यत् किञ्चिदिदं जगदस्ति, तत्सर्वं दक्षिणाः कृत्वा
समर्पयति । कथं मनुष्याणां रात्रौ दक्षिणात्व मिति, तदुच्यते—
‘एते’ मनुष्याः यन्माष्यायं देवेभ्यो दक्षिणा नीताः, तन्माश्रात्री
‘प्रलीनाः’ स्व-स्व-व्यापाररक्षिताः ; ‘न्योकस इव’ निवृत्त भोकः
स्थानं गृह्यरूपं शेषां ते न्योकसः, मदीयं गृह मित्यभिमानरक्षिता
एष सन्तः ‘शिरे’ शिरसे, मुपुमिं गच्छन्तीत्यर्थः । यथा ऋत्विग्भ्यः

समर्पितं गवादिकं दक्षिणाद्रव्यं पराधीनं भवति, एवं रात्रौ मनुष्या देवाधीनत्वात् स्वव्यापाराक्षमाः ; तदिदं पारवश्यं दक्षिणात्वे लिङ्गम् ॥

अथ देवानां दक्षिणात्वं दर्शयति— “देवान्वा एष प्रातराहुत्या मनुष्येभ्यो दक्षिणा नयति सर्वं चेदं यदिदं किञ्च ; त एते विविदाना इवोत्पतन्त्यदो ऽहं करिष्ये ऽदो ऽहं गमिष्यामीति वदन्तः”—इति । ‘एषः’ अद्वाहोमोऽयं ‘प्रातराहुत्या’ निमित्तभूतया ‘मनुष्येभ्यः’ ऋत्विक्स्थानीयेभ्यो ‘देवान्’ गवादिद्रव्यस्थानीयान् दक्षिणाः कृत्वा समर्पयति । यत् किञ्चिदिदं जगदस्ति, तदपि सर्वं दक्षिणात्वेन समर्पयति । अतः ‘त एते’ देवाः दक्षिणारूपेण मनुष्यपारवश्यं गताः ‘विविदाना इवोत्पतन्ति’ स्वस्वामिभूतानां मनुष्याणां मभिप्रायविशेषं जानन्त एवोद्योगं कुर्वन्ति । किं कुर्वन्तः सन्तः ? ‘अस्य’ मनुष्यस्य ‘अदः’ कार्यं महं करिष्ये, तस्मात् ‘अदः’ मनुष्यस्य समीपं महं गमिष्यामीति वदन्तः । अहनि देवा मनुष्यैः पूज्यमानास्तत्समीपं गत्वा तदीयं मिदं मायुरारोग्यादिरूपं कार्यं करिष्याम इति वदन्तो मनुष्याधीना अवतिष्ठन्ते ; तदिदं देवानां दक्षिणात्वम् । अथवा ‘त एते’ इति वाच्यं मनुष्यपरत्वेन योजनीयम् । ‘त एते’ मनुष्याः प्रातःकाले निद्रापारवश्यं परित्यज्य देवतानुग्रहरूपां दक्षिणां गृहीत्वा ‘विविदाना इव’ विशेषेण स्व-स्व-कार्यं जानन्त एव ‘उत्पतन्ति’ शयनादुत्तिष्ठन्ति ; उत्थाय चाहं मिदं सम्भ्यावन्दनं करिष्ये ऽहं मिदं राजगृहं गमिष्यामीत्येवं वदन्तो वर्त्तन्ते । तदेव मनुष्याणां स्वातन्त्र्यं देवतारूपदक्षिणाप्रतियहस्य लिङ्गम् ॥

उत्तार्यवेदनपूर्वकं मग्निहोत्रानुष्ठानं प्रशंसति— “यावन्तं ह

वै सर्वं भिदं दत्त्वा लोकं जयति, तावन्तं च लोकं जयति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति"—इति । 'इदं सर्वं' स्वकीयं धनं दत्त्वा तद्वानफलरूपं यावन्तं लोकं पुरुषः प्राप्नोति, तावन्तं मेव लोकं यद्वाहोमवेदनपूर्वकाग्निहोत्रानुष्ठायी प्राप्नोति ॥

तदेवं यद्वाहोमादिरूपेणाग्निहोत्रं प्रयस्याथ गवामयनसम्पादनेन प्रशंसति—“अग्नये वा एष सायमाहुत्याश्विन मुपाकरोति, तद्वाक् प्रति गृणाति वाग् वागिति”—इति । येय मग्निहोत्रस्य सायमाहुतिरग्निदेवतार्था, तथा अग्निहोत्री गवामयनसम्बद्ध माश्विनं शस्त्रं मुपाकरोति ; सायंहोमः शस्त्रोपक्रम इत्यर्थः । अस्याः सायमाहुतेरग्निदेवता, आश्विनशस्त्रस्यादावपि “अग्निहोता गृहपति”—इति (सं० ६.१५.१३.१.) मन्त्रेऽग्निः श्रुतः, तदिदं सादृश्यम् । तद्वाहुतिरूपं शस्त्रं 'वाक् प्रतिगृणाति' यथा शस्त्रस्य प्रतिगर, एव भव वाक् शब्दः प्रयुज्यते । तथाग्निहोत्रोत्तरमन्त्रे “वाचा त्वा होत्रा”—इति वाक् शब्दः प्रयुज्यते, तदिदं प्रतिगरसदृश्यम् । वाग्वागिति वीष्ठा प्रयोगमाहुत्यापेक्षा । गवामयनस्य प्रायणीय महोऽतिरात्रसंख्यम् ; अतिरात्रे चाश्विनं शस्त्रं शश्रते, तेन सायंहोमस्य गवामयनपारम्भसादृश्यं प्रतिपादितं भवति ॥

उक्तार्थवेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति—“अग्निना हास्य रात्रमाश्विनं शस्त्रं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति”—इति । 'अस्य' विदित्वानुष्ठानतः सायमाहुतिः देवेनाग्निना रात्रौ विहित माश्विनं शस्त्रं शश्रं भवति ॥

• "यन् साय जुहोति—•पुत्र मेव तत्"—इति तै० ब्रा० २.१५.२.२ द० ।

† ४५० २ ५० १ ख० (२ भा० २०८—२०२ १०) ।

सायमाहुतिं प्रायणीयातिरात्ररूपेण प्रशस्य प्रातराहुतिं गवामयनगतमहाव्रतरूपेण प्रशंसति— “आदित्याय वा एष प्रातराहुत्या महाव्रत मुपाकरोति, तन्माणः प्रतिगृण्णात्यन्न मन्न मिति”—इति । आदित्यार्थं द्यूमाना येयं प्रातराहुतिः, तथा ‘एषः’ अग्निहोत्री महाव्रताख्यं गवामयनस्योपान्तिम महः प्रारभते; “तदिदास”—इत्यादित्यदेवताकेन मन्त्रेण (सं० १०.१२.०.१.) तस्मिन् ऋचि निष्कैवल्यशस्त्रप्रारम्भात् । तच्चाहुतिरूपं शस्तं प्राणः प्रतिगृण्णाति । कथं मेतदिति, तदुच्यते— “अन्नं पयो रेतो अस्मासु”—इत्यग्निहोत्रे भक्षणमन्त्रः ; तेन ‘अन्न मिति प्रतिगृण्णाति’—इत्युच्यते । अन्नञ्च प्राणत्वेन संस्तुतम् ; “अन्नं प्राणमन्न मपानम्”—इति श्रुतेः । अन्न मन्न मिति वीष्णा प्रयोगवाहुत्यापेक्षा । तस्मादस्ति महाव्रतस्य प्रातराहुतिगतादित्यसम्बन्धः ॥

उक्तार्थवेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति— “आदित्येन चास्त्राङ्गा महाव्रतं शस्तं भवति य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

प्रकारान्तरेण गवामयनसाम्यं सम्प्राद्य प्रशंसति— “तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च यतानि विंशतिस्य संवत्सर सायमाहुतयः, सप्त चो एव यतानि विंशतिस्य संवत्सरे प्रातराहुतयस्तावत्यो ऽग्नेर्यजुषस्त्य इष्टकाः”—इति । एकैकस्यां रात्री द्वे द्वे आहुती ; तथा सति पृथक्पृथक् सप्तसङ्ख्याकासु संवत्सरस्य रात्रिषु, तत्सङ्ख्यादैर्गुण्येन विंशत्यधिकसप्तयत्सङ्ख्याकाः सायमाहुतयः सम्पद्यन्ते । प्रातराहुतयोऽपि संवत्सरस्यैतावत्य एव । ‘सप्त सो’—इत्युकारो निपातो वाक्योपन्यासार्थः । मित्तिवा सर्वाहुतीनां

चत्वारिंशदधिकेन शतचतुष्टयेन युक्ता सहस्रसङ्ख्या सम्पद्यते ; गवामयने चित्त्वस्याग्नेर्यजुषत्यो मन्त्रयुक्ता इष्टका अपि तावत्यः ॥ ; यतोऽग्निहोतस्त्रेष्टकासङ्ख्याद्वारा गवामयनसादृश्यम् ॥

एतद्देदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति - “संवत्सरेण हास्याग्निना चित्त्वेनेष्टं भवति य एवं विहानग्निहोतं जुहोति”-इति । तस्य विदित्वा अनुष्ठातु. संवत्सरसत्रेण चित्त्वाग्नियुक्तेनेष्टं भवति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकाया पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ ३ (२८) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

वृषशुभ्रो ह वातावस उवाच जातूकर्ण्यो^१ वक्ता
स्यो वा इदं देवेभ्यो^१ यद्वैतदग्निहोत्रं^१ मुभयेद्युरहूय-
तान्येद्युर्वाव^१ तदेतर्हि^१ हूयत इत्येतद्गु^१ हैवोवाच^१
कुमारी गम्भर्वगृहीता^१ वक्ता स्यो वा इदं पितृभ्यो^१
यद्वैतदग्निहोत्रं^१ मुभयेद्युरहूयतान्येद्युर्वाव^१ तदेतर्हि^१
हूयत इत्येतद्गु^१ अग्निहोत्रं^१ मन्येद्युर्हूयते^१ यदस्त-
मिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातरथैतदग्निहोत्रं^१ मुभये-

० “अथ यजुषस्य - दर्भसमी लोकेष्टका पञ्चरपण्यं, स्वप्नप्रसूयो सुधी स्वयं
मायया इदंष्टका रिपजू रेत सीचो विप्रय्यीतिर्घृतस्य अथाठा”-इत्यादयः से० वा० १०.
४११४-२० । “पयो यजुषस्य”-इति निरु० ११ ४ ८ ।

दुह्यते 'यदस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातस्तस्मा-
दुदिते होतव्यं चतुर्विंशे ह वै संवत्सरे ऽनुदितहोमी'
गायत्रीलोक माप्नोति' द्वादश उदितहोमी'स यदा
द्वौ संवत्सरावनुदिते जुहोत्यथ हास्यैको हुतो
भवत्यथ य उदिते जुहोति' संवत्सरेणैव संवत्सर
माप्नोति' य एवं विद्वानुदिते जुहोति' तस्मादुदिते
होतव्यं मेष ह वा अहोरात्रयोस्तेजसि जुहोति' यो
ऽस्तमिते सायं जुहोत्युदिते प्रातरग्निना वै तेजसा
रात्रिस्तेजस्वत्यादित्येन तेजसा ऽहस्तेजस्वदहोरात्र-
योर्हास्य' तेजसि हुतं भवति' य एवं विद्वानुदिते
जुहोति' तस्मादुदिते होतव्यम् ॥ ४ (२६) ॥

अथानुदितहोमनिन्दोदितहोमस्तुतिश्च प्रारभ्यते— "वृषशुभो
ह वातावत उवाच जातूकर्ण्यो वक्ता स्यो वा इदं देवेभ्यो यद्वै-
तदग्निहोत्र मुभयेशुरहूयतान्येषुर्वाव तदेतद्दिं हूयत इति"—
इति । वातावतनाम्नो महर्षेरपत्यं 'वातावतः' जातूकर्ण्यस्य पीत्रो
'जातूकर्ण्यः', स च 'वृषशुभः' वृषभस्येव शुभो बलं यस्य महर्षेः
सोऽयं वृषशुभः । तादृशो महर्षिः कदाविदग्निहोत्रिणा नये प्रस-
ङ्गादिदं मुवाच— हे अग्निहोत्रिणः ! भवदीयम् 'इदम्' आवरणं
देवेभ्यो 'वक्ता स्यः' वयं वक्ष्यामः । किं तदाचरणम् ? इति, तदु-
च्यते— 'एतद्' अग्निहोत्रं पुरातनेर्महर्षिभिः 'उभयेशुरहूयत'
दिनद्वये हुतं मासीत् । पूर्वदिनस्य रात्रावग्निमुद्दिश्य होमः,

परदिनस्य प्रातः सूर्यं मुद्दिश्य होमः ; इत्येवं दिनद्वयानुष्ठानं पूर्वंः
 कृतम् ; तदुल्लङ्घ्या इदानीं मेतदग्निहोत्रं मनुष्यैः 'अन्वेदुः'
 अन्यतरस्मिन्नेव दिवसे हूयते ;— अस्तमयादूर्ध्वं मग्नये होमः,
 पुनरपि सूर्योदयात् प्रागेव सूर्याय होमः ; इत्येव मेकस्या
 मेव रात्रौ होमद्वयं मनुचितं क्रियते । 'इति' एतदाचरणं
 शास्त्रविरुद्धं देवतानां मग्ने कथयिष्यामीति वृक्षस्य महर्षेर्वाक्यम् * ॥

अस्मिन्नेवायं कुमारीवाक्यं मध्युदाहरति— "एतदु ह्यैवावाच
 कुमारी गन्धर्वगृहीता वक्त्रा स्मो वा इदं पितृभ्यो यद्वैतदग्नि-
 होत्रं सुभयेदुरहूयतान्येदुर्वाव तदेतर्हि हूयत इति"—इति ।
 ऋषेः पुत्री काचिद्वाला, तद्गृहस्वामिना गन्धर्वेण कदाचिद्गृहीता
 सती, प्रसङ्गादेतदेव वाक्यं मग्निहोत्रिणा मग्ने उवाच । 'वक्त्रा स्मः'
 -इत्यादिकं मेतदाक्यम् ; पितृभ्य इत्येतावानेव विशेषः ॥

ऋषेः कुमार्याय वाक्यतात्पर्यं दर्शयति— "एतद्वा अग्नि-
 होत्रं मन्वेदुर्हूयते यदस्तमिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातरथैतदग्नि-
 होत्रं सुभयेदुर्हूयते, यदस्तमिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातः"
 -इति । इदानीन्तनो यदग्निहोत्रं सूर्योस्तमिते सायं जुहोति,
 पुनः सूर्योऽनुदिते प्रातर्जुहोति, एवं सति एतदेवाग्निहोत्रहोम-
 द्वयम् 'अन्वेदुः' तु एकस्मिन्नेव दिने हूयते ; रात्रिमध्ये एव द्विविध-
 होमनिष्पत्तेः । अथैतद्वैपरीत्येन पुरातनानां शास्त्रज्ञानां यदग्नि-
 होत्रं सूर्योस्तमिते ऽध्वर्युः सायं जुहोति, परेदुः प्रातरुदिते सूर्यं
 यथाजुहोति ; एतदग्निहोत्रं 'सुभयेदुः' दिनद्वयं एव हूयते ॥

* "एव एवमेव यद्वापिदित इ एव आत्सव्यम्"—इति आर० ५ १-२ १ । "शाश्व-
 त्वात् भारशाशाश्व"—इति मत्त० शा० १४-१ ५ २१, ०-३ २० । काशीयर्थोक्तगुणेषुपि शाश्व-
 त्वात् न नपादंशात् न उद्विष्टानि ४-१-२०, १-१ १०; २५ ० १४ ।

एव मिदानीन्तनाना मेकदिनानुष्ठानरूपां निन्दाम्, पुरा-
तनानां दिनद्वयानुष्ठानरूपां स्तुतिं च प्रदर्शय, उदिते होमं प्रातः-
काले विधत्ते — “तस्मादुदिते होतव्यम्”—इति ॥

प्रकारान्तरेणोदितहोमं प्रशंसति— “चतुर्विंशे ह वै संव-
त्सरे ऽनुदितहोमी गायत्रीलोक माप्नोति ; इदम उदितहोमी ;
स यदा हो संवत्सरावनुदिते जुहोत्यय हास्यैको हुतो भवत्यथ य
उदिते जुहोति, संवत्सरेणैव संवत्सर माप्नोति, य एवं विद्वानुदिते
जुहोति ; तस्मादुदिते होतव्यम्”—इति । यः पुरुषो ऽनभिन्नः
इदानीन्तनोऽनुदितहोमी, स पुरुषश्चतुर्विंशतिसङ्ख्यापूरके संवत्सरे
गायत्रीदेवताया लोक माप्नोति ; तावद्भिः संवत्सरैः गायत्र्यक्षर-
सङ्ख्यानियत्तेः । उदितहोमी तु इदमसङ्ख्यापूरक एव संवत्सरे
तं गायत्रीलोकं प्राप्नोति ; तावतैवोक्तसङ्ख्यानियत्तेः । कथं मेत-
दिति, तदुच्यते— ‘सः’ अनुदितहोमी यदा हो संवत्सरो अनुदिते
सूर्यं प्रातर्जुहोति, ‘अथ’ तदानीं तस्यानुदितहोमिन एक एव
संवत्सरो हुतो भवति ; ‘अस्तमयादूर्ध्वं’ पुनरुदयात् पूर्वं च कालै-
क्येन होमद्वयनिष्पत्त्यभावात् । अथ तद्वैतचख्येन ‘यः’ यास्त्रा-
भिन्नः उदयादूर्ध्वं प्रातर्जुहोति, तस्य कालद्वयानुष्ठानसिद्धेः संव-
त्सरद्वयम् इतरेणानुष्ठितं फल मेकेनेव संवत्सरेणास्य सिध्यति ।
तस्माद् इदमसं संवत्सरे द्विगुणसङ्ख्या गायत्रीलोकप्राप्तिरूपयद्यते ।
“संवत्सरेण”—इत्यादिकं वाक्यं विद्वज्जगत्सारायम् पुनरप्यावर्तनीयम् ;
—यो विद्वान् जुहोति, स कालद्वयानुष्ठानात् संवत्सरमात्रेण
संवत्सरद्वयफलं लभते । तस्मादुदिते सूर्यं सति पश्चादेव
होतव्यम् ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेणोदितहोमं प्रशंसति— “एष ह वा

अहोरात्रयोस्तेजसि जुहोति, योऽस्तमिते सायं जुहोत्वुदिते प्रात-
रग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्रत्यादित्येन तेजसाहस्तेजस्रत्"—
इति । 'यः' सायम्प्रातर्होमी कालभेदेन जुहोति, 'एष.' पुमान्
अहोरात्रयोः सम्बन्धिनि विविधे तेजसि जुहोति । कथं मेतदिति,
तदुच्यते—येयं रात्रिः, सेयं मग्निर्नैव तेजसा युक्ता सती तेजस्त्रिणी
भवति । यदिदं महस्तदेतदादित्येन तेजसा तेजस्रद् भवति ।
तस्मात् सायं प्रातः कालद्वये शुद्धतस्तेजोद्वये होमसिद्धिः ॥

: वेदनपूर्वकं भनुष्ठानं होमं प्रशंसति— "अहोरात्रयोर्हास्य
तेजसि हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति"—इति ॥

उपपादितं मर्थं निगमयति— "तस्मादुदिते होतव्यम्"—
इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

एते ह वै संवत्सरस्य चक्रो यद्दहोरात्रे^१ ताभ्या
मेव तत्संवत्सर मेति^२ स योऽनुदिते जुहोति^३ यथैक-

* "पथे सायं हूयते, स्यायं प्रातः । आग्नेयी वै रात्रिः, ऐन्द्र महः । यदनुदिते
सूर्यं प्रातर्जुह्यात्, उभयमेवाग्नेयं स्यात् । उदिते सूर्यं प्रातर्जुहोति"—इत्यादि चैतत्
अष्टात्मम् त- ब्रा० २१३ द्र० ।

तश्चक्रेण यायात्तादृक्तद्वय य उदिते जुहोति यथो-
 भयतश्चक्रेण यान् क्षिप्र मध्वानं समश्रुवीत तादृक्त-
 त्तदेषाभियज्ञगाथा गीयते वृहद्रथन्तराभ्या मिद
 मेति युक्तं यद्भूतं भविष्यच्चापि सर्वं ताभ्या मिया-
 दग्नीनाधाय धीरो दिवैवान्यज्जुहुयान्नक्त मन्य
 दिति राधन्तरी वै रात्राहर्वाहृतं मग्निर्वै रथन्तर
 मादित्यो वृहदेते ह वा एनं देवते ब्रध्नस्य विष्टपं
 स्वर्गं लोकं गमयतो य एवं विद्वानुदिते जुहोति
 तस्मादुदिते होतव्यं तदेषाभियज्ञगाथा गीयते
 यथा ह वास्यूरिगौकेन यायादृक्तत्वान्यदुपयोज-
 नाय एवं यन्ति ते बहवो जनासः पुरोदयाज्जुह्वति
 ये ऽग्निहोत्र मिति तां वा एतां देवतां प्रयतीं सर्व
 मिद मनु प्रैति यदिदं किञ्चेतस्यै हीदं देवताया
 अनुचरं सर्वं यदिदं किञ्च सैषानुचरवती देवता
 विन्दते ह वा अनुचरम् भवत्यस्यानुचरो य एवं वेद
 स वा एष एकातिथिः स एष जुह्वत्सु वसति तद्य-
 द्दो गाथा भवत्यनेनस मेनसा सो ऽभिग्रस्तादेन-
 स्वतो वापहरादेनः एकातिथि मप सायं कणद्धि
 विसानिस्तेनो अपसो जहारत्येप ह वै स एका-
 तिथिः स एष जुह्वत्सु वसत्येतां वाव स देवता मपः

रुणद्धि^१ यो ऽल मग्निहोत्राय सन्नाग्निहोत्रं जुहोति^१
 त मेघा देवतापरुद्रापरुणद्धि^१स्माच्च लोकादमुष्माच्चो-
 भाभ्यां^१ यो ऽल मग्निहोत्राय सन्नाग्निहोत्रं जुहोति^१
 तस्माद्यो ऽल मग्निहोत्राय ख्याञ्जुह्यात्तस्मादाहुर्न^१
 साय मतिधिरपरुष्य द्रुतेतद् अ वै तद्विद्वान्^१नगरी
 जानश्रुतेय उदितहोमिन मैकादशाच्चं^१मानुतन्तव्य
 मुवाच^१प्रजाया मेनं विज्ञाता स्मो यदि विद्वान्वा
 जुहोत्यविद्वान्वेति^१ तस्यो हैकादशात्ते^१राष्ट्र मिव
 प्रजा बभूव^१राष्ट्र मिव ह वा अथ प्रजा भवति^१
 य एवं विद्वानुदिते जुहोति^१तस्मादुदिते होत-
 व्यम् ॥ ५ (३०) ॥

दृष्टान्तपूर्वक सुदितहोमं पुनः प्रशंसति— “एते ह वै संव-
 त्तरस्य चक्रे यदहोरात्रे, ताभ्या मेव तत् संवत्तर मेति ; स यो ऽनु-
 दिते जुहोति, यथैकतश्चक्रेण यायात्तादृक्तदय य उदिते जुहोति,
 यथोभयतश्चक्रेण यान् चिप्र सभ्वानं समश्रुवीत तादृक्त”-इति ।
 ये एव अहोरात्रे विद्वेते, एते एव रथस्थानीयस्य संवत्तरस्य चक्र-
 स्थानीये ; एवं सति स पुरुषो लौकिकस्ताभ्या मेवाहोरात्र-
 चक्राभ्यां संवत्तररथं प्राप्नोति । एव अहोरात्रयोः संवत्तरप्राप्ति-
 साधनत्वे स्थिते सति, यः पुमानुदयाग्रागेय प्रातर्जुहोति, तस्य
 दृष्टान्तो ऽभिधीयते— यथा लोके रथस्य ‘एकतः’ एकस्मिन्नेव
 पार्श्वे स्थितेन चक्रेण ‘यायात्’ मार्गं गच्छेत्, तादृक् ‘तत्’

अनुष्ठानं स्यात् । एकं चक्रं यथा गमनक्षमं न भवति, तथैवानु-
दितहोम ; एककालमात्रवर्त्तित्वादित्यर्थः । अथोक्तवैलक्षण्येन
य पुमानुदिते जुहोति, तस्य दृष्टान्तो ऽभिधीयते— यथा पार्श्व-
द्वयचक्रयुक्तेन रथेन 'यान्' गच्छन् पुरुष 'क्षिप्रं' गीघ्रं मार्गं प्राप्नोति,
तादृक् 'तत्' कालद्वयानुष्ठानमभिन्नेन फलप्रदमित्यर्थः ॥

उक्तार्थदाढ्याय गाथा मुदाहरति— "तदेपाभियज्ञगाथा
गीयते"—इति । 'तत्' तस्मिन् कालद्वयहोमविषये काचिद्वज्र-
प्रतिपादिका गाथा सर्वैरभितो गीयते । सुभाषितत्वेन सर्वैर्गीय-
माना 'गाथा' ॥

ता गाथा मुदाहरति— "बृहद्रथन्तराभ्या मिद मेति युक्तं,
यद्भूत भविष्यच्चापि सर्वम् ; ताभ्या भियादग्नीनाधाय धीरो दिवै-
वान्यञ्जुहुयान्नाक्त मन्यदिति"—इति । 'यद्भूतं' जगदस्ति, यच्च भवि-
ष्यत्, इदं सर्वं मपि बृहद्रथन्तराभ्या सामभ्या युक्तं सत् 'एति' प्रव-
र्त्तते । तस्माद् 'धीरः' बुद्धिमानग्नीनाधाय पथात् 'ताभ्या' बृह-
द्रथन्तराभ्या घृष्टस्तोत्रनिष्पादकाभ्याम् 'इयात्' सोमयाग मनु-
तिष्ठेत् । प्रतिदिनं च दिवैव 'अन्यत्' सूर्यदेवताक मग्निहोत्रं
जुहुयात्, 'नाक्त' रात्रौ 'अन्यत्' अग्निदेवताक मग्निहोत्रं जुहु-
यात् । 'इति'-शब्दो गाथासमाप्त्यर्थः ॥

दिवाहोमं रात्रिहोमं च बृहद्रथन्तरसम्बन्धेन प्रशंसनुदित-
होमं निगमयति— "राथन्तरी वै रात्रयहर्वाहृत मग्निर्वै रथन्तर
मादित्यो बृहदेते ह वा एन देवते त्रधस्य विष्टपं स्वर्गं लोकं गम-
यतो य एवं विद्वानुदिते जुहोति ; तस्मादुदिते होतव्यम्"—इति ।
सर्वस्य जगती बृहद्रथन्तराधीनत्वादहोरात्रयोरपि तत्सम्बन्धो-
ऽस्ति । तत्र रात्रौ रथन्तरसामसम्बन्धिनी ; अहस्तु बृहत्सामसम्बन्धि ।

तयोः कालयोरभिमानित्वी ये उभे 'दिवते' अग्न्यादित्वरूपे, तयोः रथन्तरवृहद्रूपत्वं, तस्मात्तन्निदानादवगन्तव्यम् । एवं सति 'यः' पुमान् शास्त्ररहस्यं विद्वान् साय मग्निहोत्रं हुत्वा पञ्चात्पात-रुदिते जुहोति, एव मुदितहोमिनं वृहद्रथन्तराभिमानित्वी देवते 'ब्रधुस्य' आदित्वस्य 'विष्टपं' स्थानं स्वर्गं लोकां प्रापयतः । तस्मात् कारणात् प्रातरुदिते होतव्यम् ॥

उदितहोमं प्रशस्यानुदितहोमं निन्दितुं गाथा मुदाहरति— "तदेपाभियज्ञगाथा गीयते"—इति । 'तत्' तस्मिन्नुदितहोम-निन्दारूपेऽर्थे 'एपा' वक्ष्यमाणा गाथा यात्रिकैः सर्वैः गीयमाना सुभाषितरूपा अभितः सर्वतो 'गीयते' वक्ष्यते ॥

तां गाथा मुदाहरति— "यथाह वास्यूरिणैकोन याया-दक्तत्वान्यदुपयोजनाय, एवं यन्ति ते बहवो जनासः, पुरीदया-ज्जुदति ये ऽग्निहोत्र मिति"—इति । 'अस्यूरि'-नामाश्वो रथ-याजी । यथा लोके कश्चिन्मन्दबुद्धिः 'उपयोजनाय' रथे योजयितुम्, 'अन्यदक्तत्वा' अश्वान्तर मसम्पाद्य एकेनेव 'अस्यूरिणा' अश्वेन रथयुक्तेन 'यायात्' मार्गं गच्छेत्, एव मेव 'ये' शास्त्ररहस्यान-भिन्नाः सूर्योदयात् पुरा अग्निहोत्रं जुह्वति, ते बहवो 'जनासः' पुरुषाः 'यन्ति' गच्छन्ति । एकाश्वयुक्तो रथो यथा मार्गपारं नीतु मसमर्थ, एवं रात्रिरूपे एकस्मिन्नेव काले ह्यत मग्निहोत्रं फल-प्रदं न भवतीत्यर्थः । 'इति'-शब्दो गाथासमाप्त्यर्थः ॥

उदितहोमोत्कर्षार्थं आदित्यदेवतां प्रशंसति— "तां वा एतां देवतां प्रयतीं सर्वं मिद मनु प्रैति यदिदं किञ्चैतस्यै हीदं देव-ताया अनुचरं सर्वं यदिदं किञ्च, सैपानुचरवती देवता"—इति । यत् किञ्चिदिदं स्थावरं जङ्गमरूपं जगदस्ति, तदिदं सर्वम्, 'ता

तेषाम्' आदित्यदेवतां 'प्रयतीम्' उदयास्तमयी गच्छन्तीम् 'अनु-
यथात् 'मैति' प्रवर्तते । तथा च शाखान्तरे श्रूयते— "योऽसौ
अपनुदेति, स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति ; असौ योऽस्त
मेति, स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्त मेति"—इति । सूर्योदय
मनु सर्वेषां मिन्द्रियोदयाद्वा सर्वे चेष्टन्ते, सूर्यास्तमय मनु
सर्वेषां मिन्द्रियाणां मस्तमयाद्वास्तौ सर्वे निद्रां कुर्वन्ति । अनेन
प्रकारेण . यत् किञ्चिज्जगदस्ति, तत् सर्वं मेतस्या आदित्य-
देवतायाः 'अनुचरम्' मूल्यस्थानीयम् । अतः 'सैषा' आदित्यदेवता
'अनुचरवती' बहुभृत्योपेता ॥

वेदनं प्रशंसति— "विन्दते ह वा अनुचरभवत्वस्यानुचरो य
एवं वेद"—इति । वेदिता स्वयं धनिको भूत्वा जीवितप्रदानेन
अनुचरं लभते । अतोऽस्य सर्वदा 'अनुचरः' मूल्यवर्गो भवत्येव ॥

प्रकारान्तरेणादित्यदेवतां प्रशंसति— "स वा एष एका-
तिथिः, स एष जुह्वत्सु वसति"—इति । 'एषः' आदित्यः स्वयम्
'एकातिथिः' ; यथा लोके कश्चिद्देविको बभ्रुरहितः स्वयं मेक
एव अतिधिर्भूत्वा गृहेषु गच्छति, एवं 'स एषः' आदित्यो
'जुह्वत्सु' अग्निहोत्रेषु प्रातः समागत्य तिष्ठति ॥

अस्मिन्नर्थे काञ्चिन्नाथा सुदाहरति— "तद्यददो गाथा भवति"
—इति । यदिदं आदित्यस्यैकातिथित्वं 'तत्' तस्मिन्नर्थे काचिद्
'गाथा' सर्वैर्गातुं योग्या गीतिर्विद्यते ॥

तां गाथा सुदाहरति— "अनेनस मेनसा सोऽभिषस्तादेन-
स्वतो वाप हरादेनः, एकातिथि मप सायं रुणञ्चि, विद्यानि स्तेनो
अप सो जहारेति"—इति । पुरा कदाचित् सप्तर्षीणां संवादप्रसङ्गे
कश्चित्पुरुषो विससैन्यलक्षण मपवाहं प्राप्य तत्परिहारार्थं मृषीणा

मये शपथं चकार, तदीयशपथोक्तिरूपेयं गाथा । 'विसानि' पद्म-
मूलानि तेषा मपहृत्ता, प्रत्यवायपरम्परां प्राप्नोतु ;— पापरहिते
पुरुषे विपस्त्रैश्च मपवादं कृतवतो यः प्रत्यवायः, पापिनः पुरुषस्य
सम्बन्धि पापं स्त्रीकुर्वतो यः प्रत्यवायः, सायङ्काले गृहे समागच्छत
एकातिथेर्वैदेशिकस्यापरोधने यः प्रत्यवायः ; सेयं प्रत्यवायपरम्परा
विसस्त्रैश्च सति नम भूयादित्येवं शपथः । अत्ररार्थस्तु प्रसिद्धः *
—मादृश. पुरुषः 'स्त्रेन.' चोरो भूत्वा विसान्यपजहार चेत, 'सः'
पुमान्, अनेनसम् पापरहितं पुरुषं श्रोत्रियम् 'एनसा अभिशस्तात्'
पापेनाभिर्शंसन मपवादं कुर्यात् । तथैव 'सः' विसापहारी
'एनस्वतः' पापयुक्तस्य यत् 'एन.' पाप मस्ति, तत् 'अपहरात्'
स्त्रीकुर्यात् । तथा स विसापहारी सायङ्काले गृहे समागत
मेकातिथिम् 'अपरुणद्धि' भोजन मदत्वा निःसारयेत् ; यदा
अग्निहोत्रार्थं सायं समागतम् 'एकातिथि' देवम् 'अपरुणद्धि'
होमराहित्येन निराकुर्यात् । 'इति'-शब्दे गाथासमाप्तार्थः ॥

अस्या गाथाया मेकातिथि मप सायं ऋषीत्यस्य भागस्य
प्रकृतोपयुक्तत्वात् तस्य तात्पर्यं दर्शयति—“एष ह वै स एका-
तिथिः, स एष जुह्वन्तु वसत्येतां वाव स देवता मप रुणद्धि, यो ऽल
मग्निहोत्राय सन्नाग्निहोत्रं जुहोति ; त मेपा देवतापरुणापरु-
णद्वास्माच्च लोकादसुभाञ्चोभाभ्यां यो ऽल मग्निहोत्राय सन्नाग्नि-
होत्रं जुहोति”—इति । 'एषः' दृश्यमान आदित्य एव गाथाया
सुक्त. 'एकातिथिः' । 'स एष' देवः प्रातः काले समागत्य 'जुह्वन्तु'
अग्निहोत्रेषु तिष्ठति । एवं सति 'य.' पुमान् अग्निहोत्राय
'अल' समर्थः सन्नाग्निहोत्रं न जुहोति, 'स.' पुमान् 'एतान्'

* 'अपरुणद्धि'—इति च, इ ।

अग्निहोत्रहोमार्थं मागतां देवताम् 'अपरुणद्वि' निराकरोति ।
एषा' च देवता तेनापरुडा सतो 'तं' नास्तिकं भूलोकस्वर्ग-
लोकाभ्या मुभाभ्याम् 'अपरुणद्वि' निःसारयति । योऽल मित्वादेः
पुनरुक्तिरुपसंहारार्था ; — यो न जुहोति, तस्यायं देवताद्रोहः ॥

विपक्षे बाधकं मुक्ता स्त्रपचं दर्शयति—“तस्माद्यो ऽल मग्नि-
होत्राय स्याज्जुहुयात्”-इति । अग्निहोत्राय 'अलम्' आहि-
ताग्नित्वेन समर्थो भवेत्, सोऽवश्यं जुहुयात् ॥

अग्निहोत्रस्यावश्यकत्वे दृष्टान्तरूपविवक्षायां आत्तं शास्त्रार्थं
दर्शयति—“तस्मादाहुर्न साय मतिधिरपरुध्य इति”-इति । यस्मा-
द्देवस्य मनुष्यस्य च अतिथेरपरोधे प्रत्यवाधोऽस्ति, तस्माच्छास्त्रज्ञा
एव भाहुः ; — साय काले समागतो ऽतिथिः 'नापरुध्यः' न निरा-
करणीय इति । अतो लौकिकातिथिवत् देवतातिथये होतव्यं
मित्यर्थः ॥

अग्निहोत्रस्यावश्यकत्तव्यता मुक्ता पुनरपि प्रकारान्तरेणो-
दितहोमं प्रशंसति—“एतन्न स वै तद्विद्वान्नगरी जानश्रुतेय
उदितहोमिन मैकादशार्द्धं मानुतन्तव्य मुवाच,— प्रजाया मेनं
विघ्नाता सो यदि विद्वान्वा जुहोत्यविद्वान्नेति ; तस्यो वैकादशाद्ये
राष्ट्र मिव प्रजा बभूव ; राष्ट्र मिव ह वा अस्य प्रजा भवति य एवं
विद्वानुदिते जुहोति ; तस्मादुदिते होतव्यम्”-इति । जनश्रुताख्यस्य
कस्यचिन्महर्षेः पुत्रो 'जानश्रुतेयः' * । स च राजपुरोहितत्वात्
नित्यं नगरे वसतीति 'नगरी' । स महर्षिः तदेतदुदितमाहारभ्यं-
विद्वान् राजपुत्रं कञ्चित् 'उदितहोमिनम्' उद्दिश्य स्तमनस्येव

* "उपाविर्जानश्रुतेयः"-इति १ भा० १२१ ४० ८ प० । "जानश्रुतिर्हं पौत्रावप्यः"-
इति ४० ८ प० ४ १ १ । "पौत्रावप्येव जानश्रुतेयेन"-इति ४० ४ १ १.५.० ।

मुवाच । कीदृशं मुदितहोमिनम् ? 'ऐकादशाक्षम्' एकादशाक्ष-
नामकस्य राज्ञः पुत्रम्, 'मानुतन्त्वञ्च' मनुतन्तुनामकस्य राज्ञः
पौत्रम् ० । तं मुद्दिश्य मनसि किं मुवाचेति, तदभिधीयते— अथ
मैकादशाक्षो राजपुत्रो यदि विद्वान् जुहोति, यदि वा शास्त्रार्थं
मविद्वानिति मम संग्रयो जायते । तथा सति 'प्रजायाम्' एतदीय-
पुत्रपौत्रादिसन्ततौ पर्यालोच्य 'एनम्' एकादशाक्षं 'विज्जाता सः'
विशेषेण ज्ञास्यामः । यदि प्रजा वर्धते, तदानीं मयं विद्वान्,
अन्यथात्वविद्वानिति । एवं निश्चित्य, यदा तदीयां प्रजा मपश्यत्,
तदानीं तस्यापि राजपुत्रस्य 'प्रजा' पुत्रपौत्रादिरूपा 'राष्ट्रं मिव
वभूव' यथा राष्ट्रं बहुजनाकीर्णं तदिति समृद्धा प्रजासीत् ।
ऐकादशाक्षस्यापत्यं मैकादशाक्षिरिकारान्तः शब्दस्तस्य षष्ठीयम्
'ऐकादशाक्षेः'-इति । 'यः' पुमानेयं विद्वान् प्रातरुदिते जुहोति,
अस्य राष्ट्रं मिव बहुला प्रजा भवति १ । तस्मादुदिते ह्येतस्य
मिति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठमपञ्चिकायां षष्ठमाध्याये
(षष्ठविंशोऽध्याये) षष्ठमः खण्डः ॥ ५ (३०) ॥

० "इति च काङ्क्षः कीमारी मानुतन्त्वञ्चो"-इति ब्रह्म० भा० १३.१.२ । "विद्वान्-
एतरेयब्राह्मणस्य मनुतन्त्वञ्चिरिकायाम्"-इति चाप० श्री० १२.१४.३ ।

१ ब्रह्म० भा० ३.१.४.१८. ६० ।

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

उद्यन्नु खलु वा आदित्यं आहवनीयेन रश्मी-
 न्तसन्दधाति^१ स यो ऽनुदिते जुहोति^२ यथा कुमाराय
 वा वत्साय वा^३ ऽजाताय स्ननं प्रतिदध्यात्तादृक्तदथ
 य उदिते जुहोति^४ यथा कुमाराय वा वत्साय वा^५
 जाताय स्ननं प्रतिदध्यात्तादृक्तत् त मस्मै प्रतिधीय-
 मान मुभयोर्लोकयोर्ब्राह्मण मनु प्रतिधीयते ऽस्माच्च *
 लोकादमुष्पाञ्चीभाभ्यां^६ स यो ऽनुदिते जुहोति^७ यथा
 पुरुषाय वा हस्तिने वा^८ ऽप्रयते हस्त आदध्यात्तादृक्त-
 दथ य उदिते जुहोति^९ यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा^{१०}
 प्रयते हस्त आदध्यात्तादृक्तत्त मेष एतेनैव हस्तेनोद्धं
 हत्वा^{११} स्वर्गं लोक आदधाति^{१२} य एवं विद्वानुदिते
 जुहोति^{१३} तस्मादुदिते होतव्यं^{१४} मुद्यन्नु खलु वा
 आदित्यः^{१५} सर्वाणि भूतानि प्रणयति^{१६} तस्मादेनं प्राण
 इत्याचक्षते^{१७} प्राणे हास्य सम्प्रति हृतं भवति^{१८} य एवं
 विद्वानुदिते जुहोति^{१९} तस्मादुदिते होतव्यं मेष ह वै
 सत्यं वदन्त्सत्ये जुहोति^{२०} यो ऽस्तमिते सायं जुहोत्यु-
 दिते प्रातर्भूर्भुवः^{२१} स्वरो मग्नि + ज्योतिर्ज्योतिरग्नि-
 रिति सायं जुहोति^{२२} भूर्भुवः स्वरोः^{२३} सूर्यो ज्योति-

* "दद्यात्" क । † "स्तरे गिति अपि" क, "स्वरो मग्नि" ख । ‡ "स्वरोः" ख ।

ज्योतिः सूर्य इति प्रातः सत्यं हास्य वदतः सत्ये हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति तस्मादुदिते होतव्यं तदेषाभियज्ञगाथा गीयते प्रातः प्रातरन्वृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति ये ऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यं मदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषा मिति ॥ ६ (३१) ॥

प्रकारान्तरेणानुदितहोमनिन्दा मुदितहोमप्रशंसां चाह—
 “उद्यन्तु खलु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मीन्सन्दधाति ; स यो ऽनुदिते जुहोति,— यथा कुमाराय वा वत्साय वा ऽजाताय स्तनं प्रति दध्वात्तादृक्तदध य उदिते जुहोति,— यथा कुमाराय वा वत्साय वा जाताय स्तनं प्रति दध्वात्तादृक्तत् ; त मस्मै प्रतिधीयमान भुभयोर्लोकयोरन्नाद्य मनु प्रतिधीयते ऽस्माच्च लोकादमुष्माञ्चोभाभ्याम्”—इति । आदित्यः स्वयं सुद्यवेव हव्यार्यो सन्नाहवनीयेन सह स्वकीयान् रश्मीन् ‘सन्दधाति’ संयोजयति । एवं सति ‘यः’ पुमान् सूर्यादयात् पूर्वं जुहोति, स मूढ इति शेषः । तत्र दृष्टान्तः— यथा लोके कस्मैचित् ‘अजाताय’ अत्युत्पन्नाय ‘स्तनं प्रति दध्वात्’ पातुं समर्पयेत्, तादृगेव तद् द्रष्टव्यम् । अथ तद्वैलक्षण्येन ‘यः’ पुमानुदयाद्दूर्ध्वं जुहोति, स विवेकी । तत्रायं दृष्टान्तः— उत्पन्नाय स्तनप्रदानं यादृशं भवति, तादृगेव तदिति । एवं सति ‘अस्मै’ सूर्याय प्रति धीयमानं हविः समर्पयेत् । ‘तम्’ अग्निहोत्रिण मनु लोकहवेऽप्यन्नाद्यं सम्पद्यते । लोकयोरित्वस्यैव व्याख्यानम् “अस्माच्च”—इत्यादि ; सप्तम्ययं पञ्चमी । अस्मिन्नमुष्मिणोभयोर्लोकयोरित्वर्थः ॥

पुनरप्यन्येन दृष्टान्तेनानुदितहोमनिन्दा मुदितहोमप्रशंसां च दर्शयति—“स यो ऽनुदिते जुहोति, यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा ऽप्रयते हस्त आदध्यात्तादृक्तदय य उदिते जुहोति, यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा प्रयते हस्त आदध्यात्तादृक्तः; त मेव एतनैव हस्तेनोद्ध्वं हृत्वा स्वर्गं लोक आदधाति, य एवं विद्वानुदित जुहोति; तस्मादुदिते होतव्यम्”—इति । ‘यः’ अनुदितहोमी, स मूढः । यथा लोके पुरुषस्य हस्तिनो वा यासायम् ‘अप्रयते’ अप्रसारितहस्ते यासं प्रक्षिपेत्, तादृगेव तत् । उदितहोमन्तु प्रसारितहस्ते यासप्रक्षेपसमानं ‘यः’ पुमान् विदित्वोदितहोमी स्यात्, ‘तं’ पुमासम् ‘एष.’ आदित्यः ‘एतेनैव’ हविःस्वीकाराय प्रसारितेन हस्तेनैवोद्ध्वं ‘हृत्वा’ नीत्वा स्वर्गं लोके स्थापयति । तस्मादुदयादूर्ध्वं होतव्यम् ॥

प्रकारान्तरेणोदितहोम प्रशंसति—“उद्यन्तु सत्तु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति, तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते; प्राणे हास्य सम्प्रति हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति; तस्मादुदिते होतव्यम्”—इति । आदित्यः स्वयं मुद्यन्नेव सर्वाणि प्राणिनः ‘प्रणयति’ क्षेपयति; तस्मात्प्रणयतीतिव्युत्पत्त्यादित्यस्य प्राण इति नाम । एवं सत्युदितहोमी योऽस्ति, तस्य प्राणरूपे आदित्ये ‘सम्प्रति’ सम्यग्द्रव्यं हुतं भवति । तस्मादुदयादूर्ध्वं होतव्यम् ॥

पुनरपि युक्त्यन्तरेण उदितहोम प्रशंसति—“एष ह वै सत्यं वदन्सत्ये जुहोति, यो ऽस्त्वमिते सायं जुहोत्वुदिते प्रातर्; भूर्भुवः स्वरो मग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति सायं जुहोति, भूर्भुवः स्वरो सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इति प्रातः; सत्यं हास्य वदतः सत्यं हुतं भवति य एवं विद्वानुदिते जुहोति; तस्मादुदिते होत-

व्यम्"—इति । सायङ्कालीन मग्निहोत्र मस्तमयादूर्ध्वं, प्रातःकालीनं च सूर्योदयादूर्ध्वं जुहोति, 'एषः' पुमान्वाचा 'सत्यं' यथार्थवादिनमेव मन्त्रं ब्रुवन् 'सत्ये' परमार्थे देवे जुहोति । कथं मिति, तदुच्यते— "भूर्भुवः स्वः"—इत्यादिकः सायङ्कालीनो मन्त्रः । तस्यायमर्थः— भूरादयस्त्रयो लोकाः मदीयहोमम् 'ॐ' अङ्गीकुर्वन्तु ; यः 'अग्निः' देवः, स एव 'ज्योतिः' दीपादिरूपः प्रकाशः ; यच्च 'ज्योतिः' दीपादिरूपः प्रकाशः, स एव 'अग्निः' देवः ; तस्मै देवाय स्वाहुत मिदं मस्तु इति । एवं प्रातःकालीनमन्त्रेऽपि द्रष्टव्यम् । भूरादयो लोका मदीयं होमं स्वीकुर्वन्तु ; यः 'सूर्यः' देवः, स एव 'ज्योतिः' दिवसगतं प्रभारूपम् ; यच्चेदं प्रभारूपं 'ज्योतिः' स एव 'सूर्यः' देवः ; तस्मै स्वाहुत मिदं मस्तु । तत्र यो विद्वानेवं जुहोति, तस्य सायङ्कालीनं ज्योतिरग्निः, प्रातःकालीनं ज्योतिः सूर्यः, इत्येवं 'सत्यं' परमार्थं 'वदतः' पुरुषस्य 'सत्ये' परमार्थरूपे ऽग्नौ सूर्यं च हुतं भवति । तस्मात्प्रातःकाल्यादूर्ध्वं ज्योतिर्व्यम् ॥

उदितहोमं प्रशस्यानुदितहोमं निन्दितुं गाथा मुदाहरति— "तदेषामभियज्ञगाथा गीयते"—इति ॥

तां गाथां माह— "प्रातः-प्रातरनृतं ते वदन्ति, पुरोदयाज्जुह्वति ये ऽग्निहोत्रं ; दिवाकीर्त्यं मदिवा कीर्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषा मिति"—इति । 'ये' अग्निहोत्रिणः उदयात् पूर्वं मग्निहोत्रं जुह्वति, 'ते' पुरुषाः 'दिवाकीर्त्यम्' अहनि कीर्तः

ॐ यं वा० स० १. ८—११ अप्रिहीतहोममन्त्राः ; ववावाविभौ । "प्रदीपा मभि जुहोत्यप्रिभ्योतिरिति"—इति कात्या० श्रौ० ४.१३ १४ । तै० ब्रा० २.१.८ अत्र० श्रीमन्नी, तद्येनपूर्वं वि० (२ अत्र०) तद्योर्व्याख्यानानि द्रष्टव्यानि ।

नीयं सूर्यम् 'अदिवा' रात्रौ कीर्त्तयन्तः 'प्रातः प्रातः' प्रतिदिनं प्रातः काले 'अनृतम्' असत्यं वदन्ति । कथं मसत्यत्वमिति, तदुच्यते—“सूर्यो ज्योतिः”—इति हि मन्त्रपाठः, 'तदा' उदयात्पुरा 'एषाम्' अग्निहोत्रिणां सूर्यरूपं ज्योतिर्नास्ति ; तस्मादसत्यवादिनः * । 'इति'-शब्दो गायत्र्यसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ः
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकाया पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशाध्याये) पष्ठः खण्डः ॥ ६ (३१) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

प्रजापतिरकामयत् प्र जायेय भूयान्त्वा मिति'
स तपो ऽतप्यत् स तपस्तप्तेर्माँल्लो० कानसृजत्
पृथिवी मन्तरिचं दिवं ताँल्लोकानभ्यतपत्तेभ्यो ऽभि-
तप्तेभ्यस्त्वृणो ज्योतीँष्यजायन्ताग्निरेव पृथिव्या अजा-
यत् वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवस्तानि ज्योतीँष्य-
भ्यतपत्तेभ्यो ऽभितप्तेभ्यस्त्वयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद
एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्

* “यदनुदिते एवै प्रातर्जुहुयात्, उभय निशारेयं स्यात्”—इति से० मा० २ । २० ।

अथ एवातदितदीमिना मन्त्रवाहितं वीथम् । १८० १० २ पं० अपीड ३० ।

† “माँलो” ग, ट, “माँलो” घ । एव निहोत्रेणपि नश्यो, उभौ ।

तान्वेदानभ्यतपत्तेभ्यो ऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्य-
 जायन्तं भूरित्वेव ऋग्वेदादजायतं भुव इति यजु-
 र्वेदात् स्वरिति सामवेदात् तानि शुक्राण्यभ्यतपत्
 तेभ्यो ऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्ताकार उकारो
 मकार इति तानेकधा समभरत्तदेतदोऽभिति
 तस्मादो मो मिति प्रणौत्यो मिति वै स्वर्गो लोक ओ
 मित्यसौ यो ऽसौ तपति स प्रजापतिर्यज्ञं मतनुत
 त माहरत्तेनायजत स ऋचैव हौत्र मकरोद्यं जुपा-
 ध्वर्यवं साम्नोद्गीथं यदेतत् चय्यै विद्यायै शुक्रं तेन
 ब्रह्मत्व मकरोत् स प्रजापतिर्यज्ञं देवेभ्यः सम्प्राय-
 ष्कत्ते देवा यज्ञं मतन्वत त माहरन्त तेनायजन्त त
 ऋचैव हौत्रं मकुर्वन्त्यजुपाध्वर्यवं साम्नोद्गीथं यदेवै-
 तत् चय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्व मकुर्वन्ते देवा
 अब्रुवन् प्रजापतिं यदि नो यज्ञं ऋक्तं आर्तिः
 खाद्यदि यजुष्टो यदि सामतो यद्यविज्ञाता सर्व-
 व्यापद्वा का प्रायश्चित्तिरिति स प्रजापतिरब्रवी-
 द्वेवान् यदि वो यज्ञं ऋक्तं आर्तिर्भवति भूरिति
 गार्हपत्ये जुह्वार्यं यदि यजुष्टो भुव इत्याग्नीध्रैर्यं
 ऽग्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञेषु यदि सामतः स्वरि-
 त्याहवनीये यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा भूर्भुवः

स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय एव जुहवाथेत्ये-
 तानि ह वै वेदाना मन्तःश्लेषणानि यदेता व्याहृत-
 यस्तद्यथात्मनात्मानं सन्दध्याद्यथा पर्वणा पर्व यथा
 श्लेषणा चर्मण्यं वान्यद्वा विश्लिष्टं संश्लेषये देव मेवै-
 ताभिर्यज्ञस्य विलिष्टं * सन्दधाति सैषा सर्वप्राय-
 च्चित्तिर्यदेता व्याहृतयस्तस्मादेषैव यज्ञे प्रायश्चित्तिः
 कर्त्तव्या ॥ ७ (३२) ॥

अथाग्निहोत्रमन्त्रप्रसङ्गाद् बुद्धिस्यस्य सर्वप्रायश्चित्तसम्पादकस्य
 व्याहृतित्रयस्य सृष्टिं वक्तुं सुपक्रमते— “प्रजापतिरक्वामयत प्र-
 जायेय भूयान्त्स्या मिति ; स तपो ऽतप्यत ; स तपस्तप्तेमां-
 श्लोकानसृजत,— पृथिवी मन्तरिर्च दिवं ; तांश्लोकानभ्यतपत् ;
 तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींथजायन्ताग्निरेव पृथिव्या अजायत,
 वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवस्तानि ज्योतींथभ्यतपत् तेभ्योऽभित-
 प्तेभ्यस्त्रयी वेदा अजायन्त,— ऋग्वेद एवानेरजायत, यजुर्वेदो
 वायोः; सामवेद आदित्यात् ; तान्वेदानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्य-
 स्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त,— भूरित्येव ऋग्वेदादजायत, भुव इति
 यजुर्वेदात्, स्वरिति सामवेदात्”—इति । पुरा प्रजापतिरेको
 भूत्वा प्रजोत्पादनेन बहुविधः स्या मिति कामयित्वा तस्मिन्प्रथमं
 ‘तपः’ पर्यालोचनम् ‘अकरोत्’ इदं वस्त्वोदय मिति पर्यालोचन-
 रूपं तपः कृत्वा, पर्यालोचितप्रकारेणोत्पद्यता मिति सङ्ख्या,

तेन सङ्कल्पेन लोकत्रय मसृजत । 'तान्' लोकान् पुनरप्यभितः पर्यालोचितवान्,—किं मेयु लोकेषु सारभूतं सम्पादनीय मिति पर्यालोचनम् । तथा पर्यालोचितेभ्यो लोकेभ्यः प्रजापतिसङ्कल्पानुसारेणाग्निवायादित्यरूपाणि 'ज्योतींषि' अजायन्त । तत्रापि सारं पर्यालोच्य त्रिभ्यो ज्योतिर्भ्यो वेदत्रय मुत्पादितवान् * । तेभ्यश्च वेदेभ्यो व्याहृतित्रयरूपाणि 'शुक्राणि' ज्योतींषि पापाख्य-तमोनिवारणसमर्धानि अजायन्त ॥

एवं व्याहृतित्रयस्योत्पत्ति मुक्त्वा प्रणवस्योत्पत्ति माह—“तानि शुक्राख्यभ्यतपत् ; तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्षा अजायन्ताकार उकारो मकार इति ; तानेकधा समभरत्तदेतदोश्मिति, तद्धादेो मो मिति प्रणौत्थो मिति वै स्वर्गो लोक ओ मित्यसौ यो ऽसौ तपति”—इति । 'तानि शुक्राणि' व्याहृतित्रयरूपाणि ज्योतींषि सारोत्पादनाय पर्यालोचितवान् । 'तेभ्यः' पर्यालोचितेभ्यः प्रजापतिसङ्कल्पाद्वर्णत्रय मजायत । तच्च त्रय मेकधा संयोजितवान् । तदेकीभूतं वर्णत्रय मो मित्येवं सम्पन्नम् । 'तस्मात्' सर्वसारत्वात् होता यः प्रयोगमञ्जे ओ मिति प्रणवं करोति [सर्वप्रयोगसङ्घाहार्था वीष्वा], सोऽय मोकारः स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात् तदात्मकः । तथा यः 'असौ' आदित्यस्तपति असावप्योद्धारस्वरूपः ; आदित्यप्राप्तेरप्योद्धारसाधनत्वात् । ओद्धारस्य सर्वफलहेतुत्वं कठा आमनन्ति—“एतदेववाचरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्”—इति (उप० १. २. १६.) ॥

अथ प्रायश्चित्तं विधातु मुपयुक्त मुपाख्यान माह—“स प्रजापतिर्यज्ञ मतनुत ; त माहरत् ; तेनायजत ; स ऋचैव हीव

मं करोत् ॐ, यजुषाध्वर्यवं †, साम्नोऽग्नीयं ‡; यदेतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं, तेन ब्रह्मत्वं मं करोत्”-इति । पुरा प्रजापतिः स्वेच्छया यज्ञम् ‘अतनुत’ विस्तारितवान् । केन प्रकारेणेति, सोऽभिधीयते— ‘तं’ यज्ञसाधनसमूहम् आहृत्य तेन साधनेन यागं कृतवान् । वेदत्रयगतैर्मन्त्रैः क्रमेण हौत्राध्वर्यवीद्वात्राणि निष्पाद्य, ततः ‘त्रय्यै विद्यायै’ वेदत्रयरूपायां विद्यायां यदेतत् ‘शुक्रं’ सारं व्याहृति-तयादिरूपं, तेन सारेण ब्रह्मत्वं कृतवान् ॥

अथ ब्रह्मयज्ञवहेवतायज्ञं दर्शयति—“स प्रजापतिर्यज्ञं देवेभ्यः सम्यायच्छत्, ते देवा यज्ञं मतन्वत, त माहरन्त, तेनाजयन्त, त ऋचेव हौत्रं मकुर्वन् यजुषा ऽध्वर्यवं, साम्नोऽग्नीयं, यदेवैतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं, तेन ब्रह्मत्वं मकुर्वन्”-इति । पूर्ववाक्यवद् व्याख्येयम् ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां प्रायश्चित्तं विधत्ते—“ते देवा अनुवन् प्रजापतिं,—यदि नो यज्ञं ऋक्तं आर्त्तिः स्याद्यदि यजुष्टो यदि सामतो यशविज्ञाता सर्वव्यापहा, का प्रायश्चित्तिरिति ; स प्रजापतिरब्रवीद्देवान्,—यदि वो यज्ञं ऋक्तं आर्त्तिर्मवति, भूरिति गार्हपत्ये लुहवाथ ; यदि यजुष्टो, भुव इत्याग्नीधीये ऽन्वाहार्यप-चने वा हविर्यज्ञेषु ; यदि सामतः, स्वरित्वाहवनीये † ; यद्य-

ॐ एतद्विद्यममूलकान्देवेद मावसायनमूत्रम्—“तदपि केषम वान्दोग्ये वा ऽध्वर्यवे वा हौत्राध्वर्याः समाधाता न तान् कुर्वाद्दहत्तत्त्वाद्दौषस”-इति श्री० पृ० ११० २२ ।

† “अध्वर्युं प्रत्ययन्तु व्याख्यानं कामकायदेशदक्षिणार्त्तं रीधोपस्यसर्वस्योऽन्वाहानां मेतावत्तं हविषा मुर्धेरुपांशतायां हविषा चानुपूर्वम्”-इति भाव० श्री० पृ० ११० २३ ।

‡ “इन्दोग्यपर्ययं सोमः सीदियः इह संक्षेपित”-इति भाव० श्री० पृ० ११० २४ ।

§ वान्दोग्ये ऽप्येव मेदं द्रष्टव्यम् (उप० ४. १०. ३) ।

विज्ञाता, सर्वव्यापदा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्गृत्याहवनीय एव जुहुवायेति”-इति । ते देवाः प्रजापतिं प्रत्येव मपृच्छन्,— ‘नः’ अस्मदीये यज्ञे यदि कदाचित् ‘ऋक्तः’ ऋक्षन्नात् ‘आर्त्तिः’ नाशो भवेत्, तथा यजुर्मन्वात्साममन्वाद्वा कदाचिदार्त्तिः स्यात्, एताः सर्वा आर्त्तयो ऽस्माभिर्विज्ञाताः ; यदि कदाचिदविज्ञाता काचिदार्त्तिर्भवेत्, यदि वा सर्वथा यद्देवत्रयमन्त्रनिमित्ता अस्माभिरज्ञाता च सर्वाध्यार्त्तिर्भवेत्, इदानीं प्रायश्चित्तिर्वक्तव्येति देव-प्रश्नः । ऋद्धन्ववैकल्ये गार्हपत्ये भूरिति होमः, यजुर्मन्ववैकल्ये सत्याग्नीध्रीये धिष्णिये भुव इति होमः । सोऽयं सोमयागे द्रष्टव्यः; हविर्यागे आग्नीध्रीयाभावात् । अन्याधेय मग्निहोत्रं दर्शपूर्ण-मासा वाग्रयणं चातुर्मास्यानि दाक्षायणयज्ञः, कौण्डिपायिनामयनं सौत्रामणी वा सप्तमी ; त एते हविर्यज्ञाः ३ । तेष्वग्नीध्रीया-भावात् ‘अन्वाहार्यपचने’ दक्षिणाग्नी † ‘जुहुवाय’ हे यूयं जुहुत । सामभ्येपे स्वरित्याहवनीये होमः । यद्यविज्ञातो भ्येपः, यदि वा वेदत्रयभ्येपसमुच्चयः, तत्रोभयत्रापि भूर्भुवः स्वरित्वेतास्तिस्ती व्याहृतीः सर्वाः ‘अनुद्गृत्य’ सञ्चार्य आहवनीय एव जुहुत ‡ ॥

अनेनार्थवादेन प्रायश्चित्तविधि मुन्वीय व्याहृतिप्रथंसापूर्वकं तं विधि मुपसंहरति— “एतानि ह वै वेदाना मन्तःश्लेषणानि यदेता व्याहृतयस्तद्यथात्मनात्मानं सन्दध्याद्यथा पर्वणा पर्व यथा

• “अथाधेय मधिहीय दर्शपूर्णमासा वाग्रयणं चातुर्मास्यानि निवृत्तपश्यन्वत्, सौत्रा मणीति सप्त हविर्यज्ञस्यथा.”-इति गीत० ५० १० ८. १९ ।

- † “एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा मकलयन् यदन्वाहार्यम्”-इति शत० ब्रा० १.२.२.५ ।

‘अन्वाहरति यज्ञसम्बन्धि दीपजातं परिहरत्यनेनेति अन्वाहार्यं नाम ऋत्विग्भ्यो द्येय षोडशः’-इति च तत्र ता० भा० । “अन्वाहार्ये दक्षिणाप्रावधिप्रयति”-इति कात्या०श्री०२.५.२७ ।

‡ “भूर्भुवः स्वरिति सर्वप्रायश्चित्तानि”-इति तै० ब्रा० ४.२०.१. या० भा० ।

श्लेषणा चर्मणं वान्यदा विश्लिष्टं संश्लेषयेदेव मेवेताभिर्यज्ञस्य
 विश्लिष्टं सन्ध्याति ; सैषा सर्वप्रायश्चित्तिर्यदेता व्याहृतयस्तस्मादेवैव
 यज्ञे प्रायश्चित्तिः कर्त्तव्या”-इति । या एता व्याहृतयः सन्ति,
 ‘एतानि ह वै’ शीखेव व्याहृतिरूपाणि, वेदानां सम्बन्धीनि
 ‘अन्तःश्लेषणानि’ अन्तर्बन्धनसाधनानि । तत्र दृष्टान्तो ऽभिधीयते
 —यथा लोके ‘आत्मनामानं सन्ध्यात्’ आत्मयन्दः स्वरूपमात्र-
 वाचित्वात् सर्वद्रव्यपरः ; एकेन द्रव्येण द्रव्यान्तरं सन्धीयते । एतच्च
 छन्दोगैर्विस्मृतं मान्नातम्— “तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्ध्यात्,
 सुवर्णेन रजतं, रजतेन त्रपु, त्रपुणा शीसं, शीसेन लोहं, लोहेन
 दारु, दारुणा चर्म”-इति (छा० उप० ४.१७.७.) । चारादिना
 सुवर्णादीनां सन्धानं सुवर्णकारादिषु प्रसिद्धम् । तदेतदभिप्रेत्या-
 त्मनामानं सन्ध्यादित्युक्तम् ७ । यथा च हस्तपादादिश्वेकेन
 पर्वणा पर्वान्तरं संश्लिष्टम्, यथा च श्लेषणा धात्वन्तरं संश्लिष्टम्,
 चर्मणा ‘चर्मणं’ पादत्राणादिकम्, ‘अन्यदा’ शकटादिषु किञ्चि-
 दिश्लिष्टं मङ्गम्, चर्म अपि रज्ज्वा संश्लेषयेत् ; अनेनैव प्रकारेण
 ‘एताभिः’ व्याहृतिभिर्यज्ञस्य विश्लिष्टं मङ्गं संश्लिष्टं भवति ।
 या एता व्याहृतयः, सैषा सर्वस्य वैकल्यस्य प्रायश्चित्तिः ; तस्माद्
 यज्ञे वैकल्यपरिहारार्थं मेपैव प्रायश्चित्तिः कर्त्तव्या ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
 (पञ्चविंशोऽध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (३२) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

तदाहुर्महावदाः यद्वचैव हीचं क्रियते यजुषा
 ऽऽध्वर्यवं साम्नोद्गीयं व्याख्या चयी विद्या भवत्यथ
 केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति त्वया विद्ययेति ब्रूयादयं वै
 यज्ञो यो ऽयं पवते तस्य वाक् च मनश्च वर्तन्थौ वाचा
 च हि मनसा च यज्ञो वर्तत इयं वै वाग्दो मन-
 स्तद्वाचा चय्या विद्यथैकं पक्षं संस्कुर्वन्ति मनसैव
 ब्रह्मा संस्करोति ते हैके ब्रह्माण उपाकृते प्रातरनु-
 वाके स्तोमभागान् जपित्वा भाषमाणा उपासते
 तद्वैतदुवाच ब्राह्मण उपाकृते प्रातरनुवाके ब्रह्माणं
 भाषमाणं दृष्ट्वा ऽर्द्धं मस्य यज्ञस्थान्वरगुरिति तद्य-
 थैकपात्पुरुषो यत्रैकतश्चक्रो वा रथो वर्त्तमानो
 भेषं न्येयेव मेव स यज्ञो भेषं न्येति यज्ञस्य भेष
 मनु यजमानो भेषं न्येति तस्माद् ब्रह्मोपाकृते
 प्रातरनुवाके वाचंयमः स्यादोपांश्वन्तर्यामयोर्हीमा-
 दुपाकृतेषु पवमानेष्वोहचो ऽथ यानि स्तोत्राणि सश-
 खाण्या तेषां वषट्काराद्वाचंयम एव स्यात् तद्यो-
 भयतःपात्पुरुषो यद्भुभयतश्चक्रो वा रथो वर्त्तमानो
 न रिष्येयेव मेव स यज्ञो न रिष्यति यज्ञस्वारिष्टि
 मनु यजमानो न रिष्यति ॥ ८ (३३) ॥

व्याहृतिहीमप्रसङ्गेन ब्रह्मा बुद्धिस्थः ; तस्य तत्कर्तृत्वात् * ।
 तथा चाश्वलायन आह—“जुहोति-जपतीति प्रायश्चित्तं ब्रह्माणम्”
 -इति (श्रौ० १.१.१६.) । अतः प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मत्वं निर्णेतुं सुप-
 क्रमते—“तदाहुर्महावदारः यद्वैव हीत्रं क्रियते, यजुषा ऽऽध्वर्यवं,
 साम्नोहीयं, व्यारब्धा त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति,
 त्रय्या विद्यवेति ब्रूयात्”—इति । ‘तत्’ तत्र प्रायश्चित्तप्रसङ्गे
 ‘महावदाः’ ब्रह्मवादिन ‘आहुः’ बोद्धवन्ति । महत् प्रौढं वेदं
 वदन्तीति महावदाः । प्रतिस्तेषां प्रशंसार्था । ‘यद्’ यस्मात्
 कारणाद्दृश्यजुष्मानेति हीत्राध्वर्यवीद्वात्राणां ‘त्रयी’ वेदत्रयरूपा
 विद्या ‘व्यारब्धा’ विविच्य हीत्रादिभिः स्वीकृता भवति । अथर्व-
 वेदश्च नात्र मिश्रयितुं शक्यते ; आहवनीयादिकर्तव्यस्य तत्रा-
 भावात् । अथ तस्मात् कारणात् केन साधनेन ब्रह्मत्वं क्रियते ?
 इति बोध्यम् । तस्य ‘त्रय्या’ वेदत्रयरूपया विद्यया ब्रह्मत्वं कर्तव्य
 मित्युत्तरं प्रतिब्रूयात् । अत एव सम्प्रदायविदः—

“अथर्वचेत्रवान् ब्रह्मा वेदेष्वन्येषु भागवान् ।

तस्माद् ब्रह्माणं धर्मिष्ठ मिति † च्चारण्यके श्रुतम्”—इति ॥

ब्रह्मणी मनसा वैकल्यराहित्यानुसन्धानं विधत्ते—“अयं वै
 यज्ञो यो ऽयं पवते, तस्य वाक् च मनस्य वर्तन्थी ; यावा च हि
 मनसा च यज्ञो वर्तत, इयं वै वाग्दो मनस्तदाचा त्रय्या
 विद्ययैकं पत्तं संस्कुर्वन्ति, मनसैव ब्रह्मा संस्करोति”—इति । यः
 ‘अयं’ वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे सञ्चरति, अयमेव यज्ञस्वरूपो वायु-
 सदृशो यज्ञः ; यथा वायोः सञ्चारमार्गाः, तथा ‘तस्य’ यज्ञस्य वाक्

* व्याहृतिहीमकर्तृत्वादियि शारत् ।

† ‘धर्मिष्ठ मिति’ च ।

च मनश्च 'वर्तन्वी' प्रवृत्तिभागौ । यस्माद् 'वाचा' मन्त्ररूपया
 'मनसा' च प्रयोगानुसन्धात्वा यज्ञो वर्तते, तस्मादुभौ मार्गौ ; तत्र
 वाग् 'इयं वै' भूमिस्वरूपैव, मनसु 'अदः' स्वर्गरूपम् ; 'तत्' तथा
 सति वायूपया त्रया विशया होत्रादयो स्थस्थानीयस्य यज्ञस्यैकं
 'पत्तं' भागं 'संस्कुर्वन्ति' सम्यक् सम्पादयन्ति । ब्रह्मा मनसैव
 'संस्करोति' सम्यक् सम्पादयति ; अन्यं भागं मिति शेषः । होत्रा-
 दिभिर्वाचानुष्ठीयमानेष्वङ्गेषु वैकल्यराहित्यं ब्रह्मा अनुसन्दध्यादि-
 त्वर्यः । छन्दोगाश्चेत् मर्यं माननन्ति— "एष एव यज्ञस्त्वस्य मनश्च
 वाक् च वर्तनी ; तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा ; वाचा
 होताध्वर्युर्वद्वातान्यतराम्"—इति (छान्दो० उप० ४.१६. ५) ॥

अथ ब्रह्मणो मौनं विधातुं वाग्ब्रह्मवहारे बाधं दर्शयति— "ते
 द्वैके ब्रह्मण उपाकृते प्रातरनुवाके स्त्रीमभागान् जपित्वा भाय-
 माणा उपासते तद्वैतदुवाच ब्राह्मण उपाकृते प्रातरनुवाके ब्रह्माणं
 भायमाणं दृष्ट्वा इदं मस्य यज्ञस्यान्तरगुरिति ; तद्यथैकपात्युत्सो
 यथैकतश्क्री वा रथो वर्तमानो भ्रूपं न्येत्येव मेव स यज्ञी श्रेयं
 न्येति,—यज्ञस्य भ्रूपं मनु यजमानो भ्रूपं न्येति"—इति । केपुचि-
 द्यज्ञप्रयोगेषु वर्तमानाः 'ते' वेदत्रयाभिन्नत्वेन प्रसिद्धाः 'एके
 ब्रह्माणः' केचिद् ब्रह्मसञ्ज्ञका ऋत्विजो होत्रा पठितव्ये प्रातरनु-
 वाके ऽध्वर्युणा 'उपाकृते' अनुष्ठाते सति, तत ऊर्ध्वं "रश्मिरसि
 ध्याय त्वा"—इत्यादींस्त्रीमभागसञ्ज्ञकान्मन्त्रान् (ता० ब्रा० १.
 ८.१.) जपित्वा † मौनं मज्जत्वा 'भायमाणाः' वाग्ब्रह्मवहारे कुर्वन्तः

● "य यथोपाकृते प्रातरनुवाके इदं परिषातोपाया ब्रह्मा म्बवदति, चन्तया मेव
 वर्तते संस्करोति, होतये ऽन्यतरा"—इत्यादिसप्तत्यशेषे, समय परेतदर्थकः ।

† शंभुभायमन्त्रान् वे० सं० ४.४ १ १. वाचताः ; "तथारासिद्धी ब्रह्मा ध्यायः, मेव

‘उपासते’ समीपे तिष्ठन्ति । तदानीं कश्चिच्छास्त्राभिज्ञो ब्राह्मण्य
 आगत्य कश्चिंचिद्यज्ञे प्रातरनुवाकोपाकरणादूर्ध्वं ‘भाषभाष्य’
 वाग्व्यवहारं कुर्वन्तं ब्रह्माणं दृष्ट्वा वाक्यमेतदुवाच—“अस्य यज्ञस्यार्धं
 मन्तरगु.”—इति ; ऋत्विग्यजमाना एकं यज्ञभागं मन्तरितं कृत-
 वन्त इति । तथा सति यथा लोके कश्चिदेकपात्पुरुषो द्वितीयं
 पादं सङ्घुचितं छात्वा प्रसारितेनैकोनैव पादेन ‘यन्’ मार्गं गच्छन्
 भ्रष्टं भूमौ पतन् ‘न्येति’ नितरा भेति ; यथा वा कश्चिद्रथ
 एकचक्रो भूमौ प्रवर्तमानो भ्रष्टं प्राप्नोति ; एवमेव मीनरहितेन
 ब्रह्मणा युक्तः स यज्ञो भ्रष्टं न्येति ; तच्च यज्ञभ्रष्टं ‘अनु’ पश्चाद्
 यजमानो भ्रष्टं न्येति * ॥

इत्थं वाग्व्यवहारे बाधमुक्त्वा मीनं विधत्ते—“तस्माद् ब्रह्मो-
 पासते प्रातरनुवाके वाचंयमः स्यादोपांश्वन्तर्यामयोर्हीमादुपा-
 सतेषु पवमानेष्वोदृचो † इथ यानि स्तोत्राणि सशस्त्राण्या तेषां
 वषट्काराद्वाचंयम एव स्यात् ; तद्यथोभयतःपात् पुरुषो यन्नुभय-
 तश्चक्रो वा रथो वर्तमानो न स्थित्वेव मेव स यज्ञो न स्थिति,—
 यज्ञस्वारिष्टि मनु यजमानो न स्थिति”—इति । यस्माद्वापि
 बाधोऽस्ति, ‘तस्माद्’ ब्रह्मा प्रातरनुवाकोपाकरणादूर्ध्वं ‘वाचंयमः’
 मीनी स्यात् । कियन्तं कालमिति, तदुच्यते—‘उपांश्वन्तर्यामयोः’
 ग्रहयोः ‘आ हीमाद्’ होमसमाप्तिपर्यन्तम् ; तथा पवमान-

जायते, रश्मिरसि चयाथ वा चय जिनेत्याह—इत्यादिभिर्व्याख्याया तै० सं० १५२१ ।
 पुनः पञ्चमे ऽथ रश्मिरसिभक्तस्य “रश्मिखिवादित्य समुज्जत”—इत्यादित्यमृष्टिपरतया
 व्याख्यानवाच्यताम् (५, २, ६१०) । वा० सं० १५६८० ।

* “इन्द्रो इ०—० ब्रह्मा वाचयमी सुभूषेत्”—इति षट्० ब्रा० १५६० । २, ८, ६३० ।

† वा-उत्-वष, = वीदृष ।

स्तोत्रेषु † त्रिष्वप्यध्वर्युणा 'उपाकृतेषु' अनुज्ञातेषु सक्तु 'ओद्वष!'
 उत्तमा समाप्तिकाक्षीना येय मृगस्ति, तत्समाप्तिपर्यन्तम्, वार्च-
 यमः स्यादित्यनुवर्तते । 'अथ' अनन्तरं यान्यन्यानि आज्यादि-
 स्तोत्राणि शस्त्रसहितानि सन्ति, तेषाम् 'आ वषट्काराद्' वीष-
 डितिमन्त्रोच्चारणपर्यन्तम् ; तत्तत्स्तोत्रप्रारम्भादूर्ध्वं तदा तदा
 वार्चयम एव स्यात् । तथा सति 'यथोभयतःपात्' पादद्वयोपेतः
 पुरुषः 'यन्' मार्गं गच्छन् 'न रिष्यति' न विनश्यति ; तथा च
 'उभयतश्चक्रः' चक्रद्वयोपेतो रथो मार्गं प्रवर्तमानो न विनश्यति ;
 एव मेव मौनिना ब्रह्मणा युक्तः स यज्ञो न विनश्यति । यज्ञस्य
 'अरिष्टिं' विनाशाभाव मनु यजमानोऽपि 'न रिष्यति' न विन-
 श्यति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
 (पञ्चविंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (३३) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

तदाहुर्यद् यद्वाहान्† मे ऽग्रहीत्प्राचारीन्म आहु-
 तीर्मे ऽहौषीदित्यध्वर्यवे दक्षिणा नीयन्त उदगासीन्म

† यद्विषयमानम्, माध्यन्दिनपवमानम्, आर्धपवमान मिति धौषि पवमानक्षीमाणि ।

† 'यद्वाहान्' प ।

इत्युक्त्वाचे ऽन्ववोचन्मे ऽशंसौग्मे ऽयाचीन् म इति
होचे किं खिदेव चक्रुषे ब्रह्मणे दक्षिणा नीयन्ते
ऽकृत्वाहोखिदेव हरता इति यज्ञस्य हैष भिषग्
यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तद्दोषजं कृत्वा हरत्यथो यद्
यिष्टेनैव ब्रह्मणा छन्दसां रसेनात्विज्यं करोति यद्
ब्रह्मा तस्माद् ब्रह्माहुर्भागधवा एष इतरेषा मृत्विजा
मय आसं यद् ब्रह्माहुर्मेव ब्रह्मण आसाहुर् मित-
रेषा मृत्विजां तस्माद्यदि यज्ञ ऋक्त आर्त्तिः ॥ खाद्
यदि यजुष्टो यदि सामतो यद्यविज्ञाता सर्वव्या-
पद्वा ब्रह्मण एव निवेदयन्ते तस्माद्यदि यज्ञ ऋक्त
आर्त्तिर्भवति भूरिति ब्रह्मा गार्हपत्ये जुहुयाद्यदि
यजुष्टो भुव इत्याग्नीध्रीये ऽन्वाहार्यपचने वा हवि-
र्यज्ञेषु यदि सामतः स्वरित्याहवनीये यद्यविज्ञाता
सर्वव्यापद्वा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय
एव जुहुयात्स प्रसूतोपाकृतौ स्तोत्र आह ब्रह्मन्तस्तो-
ष्यामः प्रशास्तरिति स भूरिति ब्रह्मा प्रातस्सवने
ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति भुव इति माध्यन्दिने
सवने ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति स्वरिति तृतीय-
सवने ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति भूर्भुवः स्वरित्युक्थे
वा ऽतिराचे वा ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति स

यदाहेन्द्रवन्त सुध्व मित्यैन्द्रो वै यज्ञ इन्द्रो यज्ञस्य
 देवता सेन्द्र मेव तदुद्गीयं करोतीन्द्रान्मा गादिन्द्र-
 वन्त सुध्व मित्येवैनांस्तदाह तदाह ॥ ६ (३४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

अथ ब्रह्मणः काञ्चित् कर्तव्यविशेषान्विधातुं चोद्य मुद्राव-
 यति— “तदाडुर्यद् ग्रहान्मे ऽग्रहोपाचारोन्म आचुतीमे ऽहोपी-
 दित्वध्वर्यवे दक्षिणा नीयन्त उदगासीन्म इत्युद्गात्रे ऽन्ववोचन् मे
 ऽग्रंसीन्मे ऽयाचीन् म इति हेात्रे, किंस्त्रिदेव चक्षुषे ब्रह्मणे दक्षिणा
 नीयन्ते ऽकृत्वाहोस्त्रिदेव हरता इति”—इति। ‘तत्’ तस्मिन् ब्रह्मणि
 चोद्य माहुः। किं चोद्य मिति, तदुच्यते— यजमानेनाध्वर्यवे यदा
 दक्षिणा ‘नीयन्ते’ प्रदीयन्ते, तदानीं यजमानस्याय मभिप्रायः—
 असावध्वर्युः ‘मे’ मदर्थं ‘ग्रहान्’ ऐन्द्रवायवादीनग्रहीत्, तथा ‘मे’
 मदर्थं ‘प्राचारीत्’ ग्रहप्रचारं कृतवान्, तथा ‘मे’ मदर्थं माहुतीः
 ‘अहोपीत्’ हुतवानिति। यदोद्गात्रे दक्षिणा नीयन्ते, तदानीं मय
 मभिप्रायः— असी उद्गाता ‘मे’ मदर्थम् ‘उदगासीत्’ औद्गात्रं
 कृतवानिति। यदा हेात्रे दक्षिणा नीयन्ते, तदानीं मय मभि-
 प्रायः— अयं हेाता ‘मे’ मदर्थम् ‘अन्ववोचत्’ पुरोनुवाक्यादीनां
 अनुवचनं कृतवान्, तथा ‘मे’ मदर्थम् ‘अग्रंसीत्’ अंसनं कृतवान्,
 तथा ‘मे’ मदर्थम् ‘अयाचीद्’ याज्यां पठितवानिति। एवं तेन
 तेन कृतं कार्यं स्मृत्वा यस्माद् दक्षिणां ददाति, तस्माद् ब्रह्मणेऽपि
 तत्कृतं कार्यं स्मृत्वा दक्षिणा दातव्या। तथा सति ‘किंस्त्रिदेव’
 किं नाम कार्यं ‘चक्षुषे’ कृतवन्ने ब्रह्मणे यजमानेन दक्षिणा

नीयन्ते, 'आहोस्त्रिदकत्वैव' अथवा किं मपि कार्यं भक्तत्वैव
'हरते' ब्रह्मा दक्षिणां हरेत् ? एतच्चायुक्त मिति चोद्यम् ॥

तस्योत्तर माह— "यज्ञस्य ह्येव भिषग्द ब्रह्मा ; यज्ञायैव
तद्भेषजं कृत्वा हरति"—इति । यो ब्रह्मास्ति, एव यज्ञस्य 'भिषक्'
चिकित्सकः । 'तत्' तस्मात् कारणाद् 'यज्ञायैव भेषजं कृत्वा'
यज्ञस्याह्नवैकव्यरोगं ग्रमयित्वा, दक्षिणां हरति ; तस्माद्बोवादिष-
दुपकारित्वादयं दक्षिणाया योग्य एव ॥

पञ्चान्तरूपेण ब्रह्मणो दक्षिणाधिक्यं दर्शयति— "अथो यद्
भूयिष्ठेनैव ब्रह्मणा हृन्दसां रसेनार्त्विज्यं करोति यद् ब्रह्मा ; तस्माद्
ब्रह्मार्द्धभागव वा एष इतरेषा मृत्विजा मय आस यद् ब्रह्मार्द्धं मेव
ब्रह्मण आसाद्धं मितरेषा मृत्विजाम्"—इति । अपि यो ब्रह्मास्ति,
'भूयिष्ठेनैव' अतिबहुत्वेनैव 'हृन्दसां रसेन' वेदसारभूतेन व्याहृति-
प्रणवरूपेण 'ब्रह्मणा' मन्त्रेणैव 'यद्' यस्मात् कारणादार्त्विज्यं
करोति, तस्मात् कारणादुपकारवाहुत्वादयं ब्रह्मेति विशिष्टेन
नाम्ना व्यवह्रियत इति शेषः । किञ्च यो ब्रह्मास्ति, एषः 'अथे'
प्रथमं मेवेतरेषा मृत्विजाम् 'अर्द्धभागव वै' अर्द्धप्रयोगं भजत्वैव ;—
वेदत्रये यावान् प्रयोगो विततोऽस्ति, स सर्वोऽपीतरैर्षट्त्विग्भि-
र्वाचानुष्ठीयते, ब्रह्मणा तु मनसेत्येतावानेव विशेषः, प्रयोगस्तूभयत्र
समान एव । अथ मेवार्थोऽहं मेवेत्यादिना स्पष्टीक्रियते । ब्रह्मणो
यज्ञस्यार्द्धं मेव मनसानुष्ठीयमानम्, 'इतरेषा मृत्विजां' हेतादीनां
वाचानुष्ठीयमानं मर्द्धम् ; तस्मादुपकारवाहुत्वं सिद्धं पूर्ववत् ॥

व्याहृतिप्रायश्चित्तं मुक्तं तत्कर्तृत्वं ब्रह्मणो विधत्ते— "तस्माद्
यदि यज्ञ ऋक्त आर्त्तिः स्याद्यदि यजुष्टो यदि सामतो यद्य-
विज्ञाता सर्वव्यापहा, ब्रह्मण एव निवेदयन्ते ; तस्माद्यदि यज्ञ ऋक्त

आर्तिर्भवति, भूरिति ब्रह्मा गार्हपत्ये जुहुयाद् ; यदि यजुष्टो भुवं इत्याग्नीध्रीये ऽन्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञेषु ; यदि सामतः, स्वरित्याहवनीये ; यद्यविज्ञाता सर्वव्यापहा भूर्भुवः स्वरिति सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय एव जुहुयात्”—इति । यस्माद् ब्रह्मा यज्ञभार मर्थं वहति, भिपत्नेन यज्ञवैकल्यं परिहर्तुञ्च शक्नोति, तस्माद्यद्युगादिभ्यः किञ्चित् वैकल्यं भवेत्, तदानी मितरे सर्वेते तस्मै ब्रह्मणे एव तद्वैकल्यं निवेदयन्ते ; ‘तस्माद्’ इतरैर्निवेदितत्वात् स ब्रह्मा पूर्वोक्तप्रकारेण तत्तत् प्रायश्चित्तं जुहुयात् ॥

ब्रह्मणः कर्तव्यान्तरं दर्शयति—“स प्रस्तोतोपाकृते स्तोत्र आह ब्रह्मन्स्तोषामः प्रशास्तरिति, स भूरिति ब्रह्मा प्रातस्सवने ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति ; भुव इति माध्यन्दिने सवने ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति ; स्वरिति तृतीयसवने ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति ; भूर्भुवः स्वरित्युक्थे वा ऽतिरात्रे वा ब्रूयादिन्द्रवन्त सुध्व मिति”—इति । अध्वर्युणा स्तोत्रे ‘उपाकृते’ प्रारब्धु मनुज्जाते सति ‘प्रस्तोता’ स्तोत्रसाधने सान्नि प्रथमस्य प्रस्तावभागस्य माता प्रस्तोतृनामक ऋत्विक्, ब्रह्माद्यं प्रत्यनुज्जा मनेन मन्त्रेण प्रार्थयेत् । “ब्रह्मन्”—इत्यादिर्मन्त्रः । हे ‘प्रशास्तः’ अस्माकं प्रशातनस्य आज्ञापनस्य कर्त्तः ! हे ब्रह्मन् ! त्वदनुज्जाया वयं स्तोषाम इति । ततस्तेन प्रार्थितो ब्रह्मा ‘भूः’—इत्येतां प्रथमां व्याहृति मुक्त्वा, हे उजातारः ! ‘इन्द्रवन्तः’ इन्द्रविषयस्तुतिपराः सन्तः ‘स्तुध्वं’ स्तोत्रं कुरुतेति ब्रूयाद् । एव मितरत्वापि योज्यम् ॥

ब्रह्मणा प्रयुक्तस्यानुज्जानमन्त्रस्याभिप्रायं दर्शयति—“स यदाहेन्द्रवन्त सुध्व मित्यैन्द्रो वै यज्ञ, इन्द्रो यज्ञस्य देवता, सेन्द्र मेव तदुत्तीथं करोतीन्द्रात्मा गादिन्द्रवन्त सुध्व मित्येवैनांस्तदाह तदाह”

-इति । 'सः' ब्रह्मा 'इन्द्रवन्त सुध्व मिति' यद्वाक्यं माह, तस्या-
भिप्राय उच्यते — 'यज्ञः' सोमयागः 'ऐन्द्रो वै' इन्द्रसम्बन्धे एव,
इन्द्रो हि तस्य यज्ञस्य देवता ; अतः 'तदुद्गीथं' सामगैः क्रिय-
माणं मुद्गानं 'सिन्द्रम्' इन्द्रसहितं मेव करोति ; ऐन्द्रं मुद्गीतम्,
इन्द्रात् 'मा गात्' मापगच्छतु । तस्मात् हे उद्गातारः ! यूयम्
'इन्द्रवन्तः' इन्द्रविषयतां पर्यवेक्षन्तः, एवं भूत्वा सुध्वम् । 'इति'
अनेनैव प्रकारेण 'एनान्' उद्गातॄन् ब्रह्मा 'तद्' वाक्यं माह ॥
अध्यासोऽध्यायपरिसमाप्तार्थः * ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चविंशोऽध्याये) नवमः खण्डः ॥ ६ (३४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ज्ञाहं निवारयन् ।
पुमर्याचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायः ॥

* अक्षिप्तध्याये नव खण्डा इति, तत्राप्येव पद्यं अपिहीनं नामागतम्, तत उभय-
वृत्तिकार्योपदेशप्रकरणं सारम्भं मिति सप्तमाष्टमयो खण्डयो ब्रह्मर्षिर्कार्योपदेशो ज्ञाता,
आश्वलायनीयद्वितीयाध्यायस्य प्रथमकण्डिकाया-
नप्रशासनं मुद्गा-द्वितीयादिषु चतुष्टयं नदिहीनम्, ब्रह्मकर्षणोपदेशस्तु "अथ ब्रह्मण-
(१-१२१)"-इत्याद्यापकृतैः प्ररक्षादेशोक्त इति श्रुत्म् ॥

विश्वे वै पञ्च^(१) । गीर्वै दश^(२) । यद्वा एति च
 प्रेति च चत्वारि^(३) । यद्वै समानोदकं षट्^(४) ।
 उद्धराहवनीयं नव^(५) ॥ पू ७ ॥

विश्वे वै देवा, देवासुरा वै, सञ्च त्वे जग्मु,
 रुद्यन्नु खलु वा चत्वारि ॥ पू १० ॥

॥ इति पञ्चमपञ्चिका समाप्ता ॥

० १, ४१, ८१, ११४, १११ इ० (२-१०-३-१-२-२४ प०) ।

१ १, ८१, ११०, १८१ इ० (१०-१०-१०-३-२४ प०) । भा० २१२३, १ इ० ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ षष्ठपञ्चिका ॥

(तप)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ देवा ह वै सर्ववरौ सत्रं निषेदुस्तीह
पाप्मानं नापजघ्नरे'तान्होवाचारुदः काद्रवेयः सर्प-
ऋषिर्मन्त्रकृदेका वै वो होत्रा ऽकृता'तां वो ऽहं कर-
वाख्यथ पाप्मान मपहनिष्यध्व इति ते ह तथेत्यू-
चुस्तेषां ह स्य स मध्यन्दिने'मध्यन्दिन एवोपोदा-
सर्पद्'ग्राख्वो ऽभिष्टौति'तस्मान् मध्यन्दिने मध्य-
न्दिन एव ग्राव्णो ऽभिष्टुवन्ति'तदनुकृति'स ह स्य
येनोपोदासर्पत्तद्वाप्येतद्ग्रावुदोदासर्पणी नाम प्रप-
दस्ति तान् ह राजा मदयान्चकार'ते होचुराशी-
विषो वै नो राजान मवेक्षते'हन्ताखोष्णीषेणाच्या-
वपिनद्यामेति'तथेति'तस्य होष्णीषेणाच्यावपि-
नह्युस्तस्मादुष्णीष मेव पर्यस्य ग्राव्णो ऽभिष्टुवन्ति
तदनुकृति'तान् ह राजा मदया मेव चकार'ते होचुः
स्वेन वै नो मन्त्रेण ग्राव्णो ऽभिष्टौति'हन्ताखान्या-

भिर्ऋग्भिर्मन्त्र मा पृथुचामेति तथेति तस्य हान्या-
 भिर्ऋग्भिर्मन्त्र मापपृथुस्ततो हैनां न मदयाञ्चकार
 तद्यदह्यान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्र मापृञ्चन्ति शान्त्या एव
 ते ह पाप्मान मप जघ्निरे तेषा मन्वपहतिं सर्पाः
 पाप्मान मप जघ्निरे त एते ऽपहतपाप्मानो हित्वा
 पूर्वा जीर्णां त्वचं नवयैव प्रयन्त्यप पाप्मानं हते य
 एवं वेद ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथानिहोत्रं पयसः प्रशंसा तद्दोहनापत्तिविनिष्कृतिश्च ।
 तस्य प्रशंसाप्युदिते च ह्योमो ब्रह्मर्त्विजो व्याहृतयोऽप्यधीताः ॥ १ ॥
 ब्रह्मणः कर्त्तव्यविधानेन यावत्सुद् बुद्धिस्थः ; तस्याग्निष्टोमे
 कर्त्तव्यं * विधातु सुपाख्यान माह— “देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं
 निपेदुस्ते ह पाप्मानं नापजघ्निरे ; तान्होवाचारुदः काद्रवेयः सर्प
 ऋषिमन्त्रकदेका वै वो होवा ऽकृता, तां वो ऽहं करवाण्यथ
 पाप्मान मप हनियध्व इति ; ते ह तथेत्यूचुस्तेषां ह स्र स
 मध्यन्दिने मध्यन्दिन एवोपोदासर्पद् प्रावृषो ऽभिष्टौति”—इति ।
 पुरा कदाचिद् देवाः ‘सर्वचर’नामके देशविशिषे † ‘सत्रं’ किञ्चि-
 दनुष्ठितवन्तः । ‘ते’ देवास्तेन सत्रेण स्वकीयं ‘पाप्मानं’ दारिद्र्य-
 चेतुं ‘नापजघ्निरे’ न नाशितवन्तः । ‘तान्’ पापघ्नपरहितान्
 देवान् ‘अर्बुदः’ तन्नामकः कथिद्वपिरागत्योवाच । कीदृशोऽर्बुदः ?

* “एतन्नित् काले यावत्सुद् मपयते”-इत्यादि भाष० शी० ५, १२ ख० ब्र० ।

† साशा० ब्रा० २९, १ ब्रह्मण्यम् ।

‘काद्रवेयः’ कद्रुनामधारिखाः स्त्रियाः पुत्रः ०, ‘सर्पः’ सर्पजातीय-
 देहधारो, ‘ऋषिः’ अतीन्द्रियाग्नेद्रष्टा ‘मन्त्रकृत्’ [करोतिधातु-
 स्वत दर्शनार्थः] मन्त्रस्य “प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम्”—इत्यादि-
 सूक्तस्य (सं० १०, ८४. १.) द्रष्टा । तेनार्बुदेन किं मुक्तं मिति,
 तदुच्यते—हे देवाः । ‘एका वै यो ह्योत्रा’ एकैव होत्रवेदात्पन्ना
 क्रिया ‘वः’ युष्माकम् ‘अकृता’ नातुष्ठिता, तद्वैकल्येन पापचयो
 नासीत् । ‘ता’ क्रियां ‘वः’ युष्मदर्थं महं करवाणि, अनन्तरं
 पाप्मानं यूय मपहनिष्यध्वे । ‘इति’ एतदृषिवाक्यं देवाः अङ्गीचक्रुः ।
 ततः ‘सः’ अर्बुदः ‘तियां’ देवानां सत्रे प्रतिदिनं मध्यन्दिनसमय
 एव ‘उप’ समीपम् उक्थुकः सन्नागच्छत् । आगत्य च ये सोमा-
 भिष्टवाद्याः ‘यावाणः’ पापाणाः † सन्ति, तान् पूर्वोक्तेन सूक्तेन
 ‘अभिष्टौति’ अभितः स्तुतिं कृतवान् ॥

इदानीं आवसुत ऋत्विजः ‡ तत्सूक्तेन याव्णा मभिष्टवं
 विधत्ते— “तस्मान् मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव याव्णो ऽभिष्टवन्ति
 तदनुकृति”—इति । यस्मादर्बुदेनाभिष्टुतिः कृता, तस्मात्सोमप्रयोगे-
 षु सत्रेषु तत्तन्मध्यन्दिने काले एव “प्रैते वदन्तु”—इति सूक्तेन
 याव्णा मभिष्टव मृत्विजः कुर्युः । ‘तदनुकृति’—इति क्रियाविभे-
 पणम् । ‘तस्य’ अर्बुदस्य ‘अनुकृति’ अनुरूपं यथा भवति तथेत्यर्थः ॥

‡ “अर्बुद काद्रवेयो राजेत्याह तस्य सर्पा विश” —इति अत० ब्रा० १३. ४. २ ८ ।

“अर्बुदः काद्रवेदस्तस्य सर्पा विश” —० विषयविद्या भिमदेत्—इति चात्र० यो० १०. ८. ५ ।

† निह० १. १. ८, ९ दृश्यम् ।

‡ “तस्य ऋत्विजः । चत्वारस्त्रिषुवषाः । तस्य तस्तीपरे तयः । ह्योत्रा मैत्रावरुणो ऽच्छावाकी
 प्रायश्चरुदभर्षुः, प्रतिपस्थाता नेटोप्रेता ऋक्षा माह्वणाच्छसाधीधः, पीतीद्रवाता वस्तीसा प्रविष्टर्षो
 सुनश्नश्च इति । एते ऽहोर्नैकाहोर्नैजयन्ति । एत एवादिवाप्रथ द्रष्टव्यमयथा गृह्यपति-
 समदशा”—इति चात्र० यो० ४ । ३-८ ।

अर्बुदस्य वृत्तान्तं लोकप्रसिद्धा दृश्यति—“स ह स्य येनापो-
दासर्पत्तदाप्येतर्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति”—इति । ‘स ह’ स
तु अर्बुदाख्यः सर्पदेहो महर्षिः, येन मार्गेण ‘उपोदासर्पत्’ तत्-
समीपं प्रति विलादुद्गम्यागच्छत्, ‘तच्च’ तस्मिन्नेव देये ‘एतर्हि’
इदानीं मपि ‘अर्बुदोदासर्पणी’—इत्यनेन नामधेयेन युक्ता ‘प्रपत्’
मार्गोऽस्ति । प्रपद्यते गम्यते अनयेति प्रपत् ॥

अथाभिष्टवकाले आवत्तुत उष्णीषेण नेत्रवेष्टनं विधत्ते—
“तान् ह राजा मदयाञ्चकार ; ते होचुराशीविपो वै नो राजान
मवेचते, हन्तास्योष्णीषेणाच्यावपिनह्यामेति ; तथेति ; तस्य
होष्णीषेणाच्यावपिनह्युक्तादुष्णीप मेव पर्यस्य आवृणो ऽभिष्टु-
वन्ति तदनुकृति”—इति । आवृणा मभिपवार्यं मर्बुदाख्ये सर्परूपे
महर्षी समागते सति तदीयविपट्टावलोकितः सोमो ‘राजा’
वत्यात्मकः, स्वयं मपि विपयुक्तः सन्, ‘तान्’ समीपवर्तिनो देवान्
‘मदयाञ्चकार’ उन्मत्तान् परवशान् कृतवान् । तदानीं ‘ते’ देवाः
परस्परं मिदं मूर्खः,— ‘आशीविपः’ सर्परूपोऽयं मर्बुदो ‘नः’
अस्माकं राजानं विपट्टाया अवेचते ‘हन्त’ कष्टं मेतत्सम्पन्नम् ;
अतस्तत्परिहाराय केनचित् ‘उष्णीषेण’ शिरोवेष्टनसाधनेनाख्य-
वस्त्रेणाञ्चार्बुदस्य ‘अच्यावपिनह्याम’ चक्षुषोर्वन्धनं करवाम इति
विचार्य त्रिः प्रदक्षिणं तस्य मुखं मुष्णीषेण वेष्टयित्वा तदीय-
चक्षुषोर्वन्धनं कृतवन्तः ॥ यस्माधेयैरेवं कृतम्, तस्मादृत्वि-
जोऽपि उष्णीप मेव ‘पर्यस्य’ परितो मुखं वेष्टयित्वा ‘आवृणः’

● “वदाया अर्बुदोदासर्पणीं प्रपद्यति । वदन्नपिना प्रतिपद्य, विः प्रदक्षिणं शिष्टं
समुप वेष्टयित्वा, यदा सोमायनभिवशाय अपीडन्त्ययं पाण्डोऽभिष्टुयात्”—इति शार्द-
क्यो १. १२ ६, ७ । ५० । भा० १०८ १० । दृश्यम् ।

सीमाभिषवार्थान् पाषाणानभिष्टवन्ति । 'तस्य' अर्बुदस्य 'अनु-
कृति' सादृश्यं यथा भवति तथैत्यनेनाभिप्रायेण वेष्टनम् ॥

अथ यावस्तुतः पूर्वोक्तसूक्तादन्वा अप्यृचो विषत्ते— "तान् ह
राजा मदया मेव चकार; ते होतुः,—स्तेन वै नो मन्त्रेण यावृषो
ऽभिष्टौति, इन्तास्यान्वाभिर्ऋग्भिर्मन्त्र मा पृष्वचामेति ; तथेति ;
तस्य हान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्र मापृचुस्ततो हेनां न मदयाश्चकार;
तद्यदस्यान्वाभिर्ऋग्भिर्मन्त्र मापृचन्ति शान्त्या एव"—इति । पुन-
रपि सीमा 'राजा' 'तान्' देवान् पूर्ववत् 'मदयाश्चकारैव' ; ततः
ते देवाः परस्पर मूचुः,— इष्टिविषयपरिहारात्सर्वं सर्पदेह ऋषिः
स्वकीयेनैव सूक्तरूपेण मन्त्रेण यावृषो ऽभिष्टौति । अतो मन्त्र-
सम्बन्धेन विषेणान्नाक मुन्नादो जायते, 'इन्त' कष्ट मेतत् । अतरे
मन्त्रगतविषपरिहाराय 'अस्य' अर्बुदस्य 'मन्त्रं' सूक्तम् 'अन्याभिः'
"आप्यायस्व समेतु ते"—इत्यादिभिर्ऋग्भिः ० 'आपृष्वचाम' ["पृची
सम्पर्के"—इति (रुधा० २५.) घातुः] सर्वतः सम्पृक्तं करवाम ।
तदेतत् सर्वे देवा अङ्गीकृत्य तथैव वक्रुः । 'ततः' ऋगन्तरसम्पर्कात्
तत्सूक्तगतेऽयत्ने सति 'एतान्' देवान् सीमा राजा 'न मद-
याश्चकार' उन्नादं नाकरोत् । तस्मात् कारणादर्बुदस्य 'मन्त्रं'
सूक्तम् 'अन्याभिः' "आप्यायस्व"—इत्यादिभिः (सं० १.८१.१६-
१८.) अभिष्टवकाले सम्पृक्तं कुर्युः ; तस्य शान्त्यर्थं मेव भवति ॥

देवाना भभिष्टवकृतां पापशान्तिं दर्शयति— "ते ह पाषाणान्
सप जघ्निरे, तीषा मन्त्रपञ्चति सर्पाः पाषाणान् मप जघ्निरे, त एते
ऽपहृतपाषाणानो हित्वा पूर्वा जीर्षां त्वच नवयैव प्रयन्ति"—इति ।
'वै' देवाः, अर्बुदानुष्ठितेनाभिष्टवेन दारिद्र्यादिहेतुम् 'पाषाणान्'

० "आप्यायस्व समेतु ते इति तिस्रः"—इति आश्र० शी० ५.१२.१५ ।

नाशितवन्तः । 'तेषां' देवानाम् 'अपहृतिं' पापविनाशम् 'अनु'
पश्चाद् अर्बुदसम्बन्धिनः सर्पाः सर्वेऽपि स्वकीयं पाप्मानं नाशित-
वन्तः । ते सर्पाः स्वशरीरगतां पूर्वसिद्धां जीर्णां त्वचं हिला
'नवयैव' नूतनयैव त्वचा युक्ताः 'प्रयन्ति' सर्वतः प्रसर्पन्ति । 'एते'
नूतनत्वयुक्ताः सर्वा अपहृतपाप्मान इत्युच्यन्ते ॥ वेदनं प्रशंसति—
"अप पाप्मानं हते य एवं वेद"—इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकाया प्रथमाध्याये
(षड्विंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

तदाहुः कियतीभिरभिष्टुयादिति शतेनेत्याहुः
शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रियं आयुष्येवैनं
तद्वीर्यं इन्द्रिये दधाति त्रयस्त्रिंशत्या वेत्याहुस्त्रय-
स्त्रिंशतो वै स देवानां पाप्मानो ऽपाहंस्त्रयस्त्रिंशद्वै
तस्य देवा इत्यपरिमिताभिरभिष्टुयादपरिमितो वै
प्रजापतिः प्रजापतेर्वा एषा होचा यद् ग्रावस्तो-
वीर्या तस्यां सर्वे कामा अवरुध्यन्ते स यदपरि-
मिताभिरभिष्टौति सर्वेषां कामाना भवरुद्धैः सर्वान्
कामानवरुद्धे य एवं वेद तस्मादपरिमिताभि-
रेवाभिष्टुयात्तदाहुः कथं मभिष्टुयादित्यक्षरशाः

चतुरक्षरशाः! पच्छाः! अर्द्धर्द्धशाः! ऋक्शाः! इति
तद्य दृक्शो न तदवकल्पते' इय यत् पच्छो नो एव
तदवकल्पते' इय यदक्षरशश्चतुरक्षरशो वि तथा
छन्दांसि लुप्येरन्' बहूनि तथाक्षराणि हीयेरर्द्धर्द्धश
एवाभिष्टुयात्प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्च-
लुष्यादाः पशवो! यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतु-
ष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति' तस्मादर्द्धर्द्धश एवाभि-
ष्टुयात्तदाहुर्यन्मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव' यावृणो
ऽभिष्टौति' कथ मखेतरयोः सवनयोरभिष्टुतं भव-
तीति' यदेव गायत्रीभिरभिष्टौति' गायत्रं वै प्रात-
स्सवनं' तेन प्रातस्सवने' इय यज्जगतीभिरभिष्टौति'
जागतं वै तृतीयसवनं' तेन तृतीयसवनं एव मु हास्य
मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव' यावृणो ऽभिष्टुवतः'
सर्वेषु सवनेष्वभिष्टुतं भवति य एवं वेद' तदाहुर्य-
दध्वर्युरेवान्यान्ट्विजः सम्प्रेष्यत्यथ कस्मादिष एता'
मसम्प्रेषितः प्रतिपद्यत इति' मनो वै यावस्तो-
त्रीया ऽसम्प्रेषितं वा इदं मनस्तस्मादिष एता मस-
म्प्रेषितः प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

अथ प्रथोत्तराभ्या मभिष्टवगताना ऋचां सख्यां विधत्ते—
“तदाहुः कियतीभिरभिष्टुयादिति, शतेनेत्याहुः ; शतायुर्वे पुरुषः

शतवीर्यः शतेन्द्रिय आयुषेवैनं तदीर्य इन्द्रिये दधाति”—इति ।
 शतसङ्ख्याकासु नाडीषु सञ्चारादिन्द्रियाणां तदीयवीर्यस्य च
 शतसङ्ख्यात्वम् ; तसङ्ख्याकाना मृचां पाठेन ‘एनं’ यजमानं
 दीर्घायुष्यादिगुणयुक्तं करोति ॥

पचान्तरं विधत्ते— “त्रयस्त्रिंशत्या वेत्याहुस्त्रयस्त्रिंशतो वै स
 देवानां पापनी ऽपाहंस्त्रयस्त्रिंशदै तस्य देवा इति”—इति ।
 अथवा ‘त्रयस्त्रिंशत्या’ ऋचां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याया अभिष्टव इत्याहुः ।
 तत्र हेतुरुच्यते— देवानां सम्बन्धिनी या त्रयस्त्रिंशदस्ति, अस्याः
 सकाशात् ‘सः’ अर्बुदः पापानि ‘अपाहन्’ विनाशितवान् । ‘तस्य’
 ‘अर्बुदस्य’ समीपस्था देवाः ‘त्रयस्त्रिंशदै’ अष्टौ वसवः, एकादश
 रुद्राः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारयेत्येवं देवसङ्ख्या
 द्रष्टव्या ॥

पचान्तरं विधत्ते— “अपरिमिताभिरभिष्टुयादपरिमितो वै
 प्रजापतिः ; प्रजापतेर्वा एपा ह्योवा यद् यावस्तोत्रीया, तस्यां सर्वे
 कामा अवरुध्यन्ते ; स यदपरिमिताभिरभिष्टौति, सर्वेषां कामाना
 मवरुद्धै”—इति । एतावत्येवेति सङ्ख्यानिर्वन्धरहिताः ‘अपरि-
 मिताः’ । प्रजापतेरपरिमितमहिमत्वाद् यावस्तोत्रसम्बन्धिन्या
 होत्रवेदेत्पन्नायाः क्रियायाः प्रजापतिसम्बद्धत्वात् अपरिमितत्वं
 युक्तम् ; तस्याश्च क्रियायां सर्वे कामाः स्वाधीना भवन्ति ; अतो
 ऽपरिमिताभिरभिष्टवः सर्वकामप्राप्तैः सम्पद्यते ॥ वेदनं प्रशं-
 सति— सर्वान् कामानवरुध्ये य एवं वेद”—इति ॥

* पु० १ भा० १५६, ४५६ ४० ३० । “तत्र एव देवता इति नैरुक्ता अपि इतिरी-
 स्थानो वायुर्वेन्दो वानरिष्यत्यान सूर्या इत्येकान्ताया महाभाग्यादिकैकस्या अपि बहुनि
 वापधेयानि”—इत्यादि नि० ०. २. १ ।

तृतीयस्य पक्षस्य मुख्यत्वं दर्शयति— “तस्मादपरिमिताभि-
रेवाभिष्टुयात्”—इति ॥

प्रश्नोत्तराभ्या मभिष्टुये प्रकारविशेषं विधत्ते— “तदाहुः कथ
मभिष्टुयादित्यक्षरशाः, चतुरक्षरशाः, पञ्चाक्षरः अर्धर्षशाः,
ऋक्षशाः इति ; तद्यद्वक्ष्यो न तदवकल्पते ऽथ यत् पच्छो नो
एव तदवकल्पते ऽथ यदक्षरयश्चतुरक्षरयो वि तथा छन्दांसि
ब्रह्मिण्येव, बहूनि तथाक्षराणि हीयेरवर्ध्वाश्च एवाभिष्टुयात्प्रति-
ष्ठाया एव”—इति । ‘तत्’ तत्राभिष्टुये ब्रह्मवादिनः प्रश्न माहुः,—
केन प्रकारेणाभिष्टुयादिति । कियन्तः प्रकाराः सम्भाव्यन्त इति
चाकाङ्क्षायां ते प्रकारा उपन्यस्यन्ते,— अक्षरयोऽभिष्टुयादित्येकः
प्रकारः ; प्रत्यक्षर मवसायावसायाभिष्टुयादित्यर्थः । अक्षरचतुष्टये
ऽवसानं द्वितीयः प्रकारः । पादेऽवसानं तृतीयः प्रकारः । अर्धर्षे
ऽवसानं चतुर्थः । ऋचि समाप्ताया मवसानं पञ्चमः । श्रुतयः
सर्वा विचारार्थाः । किं प्रत्यक्षर मवसानम्, उताक्षरचतुष्टयेऽव-
सानम्, उत पादे पादे ऽवसानम्, आहोसिद्वर्ध्वा ऽवसानम्,
अथवा कृत्स्नाया मृच्यवसानम् ? इति संशयः । तत्र पदान्त-
राणि द्रूपयित्वा अर्धर्षेऽपि एव स्वीकार्यः । कथ मिति, तदुच्यते—
यदि ऋक्ष इति पक्षः स्यात् ? तत् ‘नावकल्पते’ न सम्भवति ;
अध्ययनवैपरीत्यप्रसङ्गात्,— अध्ययनकाले ऽर्धर्षे ऽवसानं कुर्वन्ति,
न तु कृत्स्ना मृचं मध्ये ऽवसानरहितां पठन्ति । पादावसान-
पक्षेऽपि स एव दोषः । एकैकाक्षर-चतुरक्षर-पक्षयोर्दोषान्तर
मप्यस्ति,— तथा पक्षदयाङ्गीकारे छन्दांसि विलुप्येरन् । कथं
विलोप इति, तदुच्यते— तथा सत्यक्षरावसानपक्षे बहून्यक्षराणि
‘हीयेरन्’ विनश्येयुः ; संहिताकालीनस्य वित्वादेरभावात् ; तत-

ऋन्दीमङ्गः । अर्द्धर्चपक्षे तु यथाध्ययन मेवाभिष्टवात् न कोऽपि दोषः ; तस्मादयं मेव पक्षः सिद्धान्तः । अर्द्धर्चयोः द्वित्वात् पक्षद्वयसादृश्येन प्रतिष्ठार्थं मेतत् सम्पद्यते ॥

इमं मर्द्धर्चपक्षं प्रशंसति— “द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति ; तस्मादर्द्धर्चश्च एवाभिष्टुयात्”—इति । अर्द्धर्चयोर्द्वित्वाद्यजमानसाम्यम्, ऋषां पादचतुष्टयोपेतत्वात् पशुसाम्यम् ॥

अथ मध्यन्दिनकालीन मभिष्टवं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति— “तदाहुर्व्यन्मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव यावृषो ऽभिष्टीति, कथं मस्येतरयोः सवनयोरभिष्टुतं भवतीति ; यदेव गायत्रीभिरभिष्टीति, गायत्रं वै प्रातस्सवनं तेन प्रातस्सवने, ऽथ यज्जगतीभिरभिष्टीति जागतं वै तृतीयसवनं तेन तृतीयसवने”—इति । ‘तत्’ तन्नाभिष्टवे चोद्य साहुः । यस्मात् कारणादयं ग्रावस्तुत् तत्प्रयोगसम्बन्धिनि ‘मध्यन्दिने’ एव सवने ग्रावृषा मभिष्टवं करोति, एवं सति केन प्रकारेण ‘अस्र’ ग्रावस्तुतः प्रातस्सवनतृतीयसवनयोरभिष्टवः सिध्यतीति प्रश्नः । ऋचु यद्गायत्री जगती ऋन्दीद्वयं तद्द्वारान्ययोरपि सवनयोरभिष्टवसिद्धिरित्युत्तरम् ॥ वेदनं प्रशंसति—“एव मुं हास्य मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव ग्रावृषो ऽभिष्टुवतः सर्वेषु सवनेष्वभिष्टुतं भवति य एवं वेद”—इति । ‘एव मुं ह’ अनेनैव गायत्रीजगतीऽऋन्दीद्वारेण ॥

अथ ग्रावस्तुतः सम्यैपनिरपेक्षत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— “तदाहुर्व्यन्मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव ग्रावृषो ऽभिष्टुवतः सर्वेषु सवनेष्वभिष्टुतं भवति य एवं वेद”—इति । ‘एव मुं ह’ अनेनैव गायत्रीजगतीऽऋन्दीद्वारेण ॥

तत्र यावत्सुदिवये प्रथम माहुः । यस्मात् कारणादध्वर्युः सर्वानन्या-
 वृत्विजः सम्प्रेषत्येव, न तूदास्ते, तथा सत्यृत्विगन्तरवत् याव-
 सुदप्यध्वर्युणा सम्प्रेषणीयः ? तत्र नास्ति । कस्मात् कारणात्
 असम्प्रेषित 'एषः' यावत्सुत् 'एतान्' ऋचं प्रारभत इति प्रष्टुणा
 मभिप्रायः । तत्रेदं मुत्तरम्— येय मृग् यावत्सुत्सम्बन्धिनी
 विद्यते, सेयं मनःस्वरूपा, मनश्चेद मिन्द्रियान्तरेण केनचिदपि
 असम्प्रेषितमेव प्रवर्त्तते ; तस्मात् 'एषः' यावत्सुत् सम्प्रेषनिरपेक्ष
 एव 'एतां' स्तोत्रीया मृचं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
 (षड्विंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

वाग्वै सुब्रह्मण्या तस्यै सोमो राजा वत्सः सोमो
 राजनि क्रौते सुब्रह्मण्या माह्वयन्ति यथा धेनु
 सुपञ्चयेत् तेन वत्सेन यजमानाय सर्वान् कामान् दुहे
 सर्वान् शस्त्रैः कामान् वाग् दुहे य एवं वेद तदाहुः
 किं सुब्रह्मण्यायै सुब्रह्मण्यात्व मिति वागेवेति ब्रूया-
 ध्वाग्वै ब्रह्म च सुब्रह्म चेति तदाहुरथ कस्मादेनं

पुमांसं सन्तं स्त्री मिवाचक्षत इति वाग्धि सुब्रह्म-
 ग्येति ब्रूयात् तेनेति तदाहुर्यदन्तर्वेदोतर ऋत्विज
 आर्त्विज्यं कुर्वन्ति * वहिर्वेदि सुब्रह्मण्या कथ मस्या-
 न्तर्वेद्यार्त्विज्यं कृतं भवतीति वेदेवा उत्कर सुत्-
 किरन्ति यदेवोत्करे तिष्ठन्नाह्वयतीति ब्रूयात् तेनेति
 तदाहुरथ कस्मादुत्करे तिष्ठन्सुब्रह्मण्या माह्वयती-
 त्यृषयो वै सत्र मासत तेषां यो वर्षिष्ठ आसीत् मब्रु-
 वन्सुब्रह्मण्या माह्वय त्वं नो नेदिष्ठाद् देवान् ह्वयि-
 ष्यसीति वर्षिष्ठ मेवैनं तत् कुर्वन्त्ययो वेदि मेव
 तत् सर्वां प्रीणाति तदाहुः कस्मादस्मा ऋषभं
 दक्षिणा मभ्याजन्तीति वृषा वा ऋषभो यीषा सुब्र-
 ह्मण्या तन्मिधुनं तस्य मिधुनस्य प्रजात्या इत्यु-
 पांशु पात्नीवतस्याग्नीध्रो यजति रेतो वै पात्नीवत
 उपांश्विव वै रेतसः सिक्तिर्नानुवषट् करोति संस्था
 वा एषा यदनुवषट्कारो नेद्रेतः संस्थापयानीत्य-
 संस्थितं वै रेतसः समृद्धं तस्मान्नानुवषट्करोति
 नेष्टुरुपस्य आसीनो भक्षयति पत्नीभाजनं वै नेष्टा
 ऽग्निः पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्या अग्निनैव तत्
 पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्यै प्र जायते प्रजया पशु-
 भिर्य एवं वेद दक्षिणा अनु सुब्रह्मण्या सन्तिष्ठते

वाग्ने सुव्रह्मण्यान्नं दक्षिणान्नाद्य एव तद्वर्चि यज्ञे
मन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति ॥ ३ ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

श्रावसुत ऋत्विज कर्त्तव्य मभिधाय सुव्रह्मण्याख्यस्य ऋत्विजः
कर्त्तव्य निरूपयति—“वाग्ने सुव्रह्मण्या, तस्यै सोमो राजा वत्सः ;
सोमे राजनि क्रीते सुव्रह्मण्या माह्वयन्ति, यथा धेनु सुपद्भयेत् तेन
वत्सेन; यजमानायै सर्वान् कामान् दुहे”—इति । ‘सुव्रह्मण्या’-शब्देन
“इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ”—इत्यादिनिगद उच्यते * । सा च
सुव्रह्मण्या वागेव, शब्दरूपैव सती धेनुसदृशी । तस्याः सुव्रह्मण्यायाः
धेनोः सोमो राजा वत्सस्थानीयः । तस्मात् सोमक्रयादूर्ध्वम्
ऋत्विजः तत्तत्प्रयोगेषु सुव्रह्मण्या माह्वयेयुः, उक्तनिगदं पठेयु-
रित्यर्थः । यथा लोके दीह्नार्थं काञ्चिद्धेनुं तदीयवत्सप्रदर्शनेन
समीपं प्रत्याह्वयते, तद्वदेतत् द्रष्टव्यम् । एतेनाह्वानेन यजमानायै
सर्वान् कामान् ‘दुहे’ सम्पादयति ॥ वेदनं प्रशंसति—“सर्वान्
हास्यै कामान् वाग् दुहे य एवं वेद”—इति ॥

प्रश्नोत्तराभ्यां सुव्रह्मण्यां प्रशंसति—“तदाहु किं सुव्रह्मण्याये
सुव्रह्मण्यात्व मिति ; वागेवेति ब्रूयाद्,— वाग्ने ब्रह्म च सुव्रह्म
चेति”—इति । ‘तत्’ तत्र सुव्रह्मण्याख्ये निगदरूपे † मन्ते नाम-

*, † ‘सुव्रह्मण्या’-नामा निगदोऽर्थं बलुविशेष एव, सोमोवायां तथैव सिद्धान्तितत्वात्
(ओ० सू० २११८—४५) । षष्ठपञ्चिकायां पठितं, सामान्यतो व्याख्यातव्यं (२ १४.
२८.) । सामवेदीयपञ्चिकायां त्रयं समव- पठितोऽप्यस्यो व्याख्यात, सामेति च
निर्दिष्टं. (११, २) । तथा सामकल्पसु वाद्यापनकेऽप्यत्र प्रथमं निर्दिष्टं (१. ३),
सुव्रह्मण्या नाम सामवेदीयविंशती यथेति, तथाप्याग्निर्च सामेति च अप्यदिग्ब्रूते । तथा

प्रथनाभिप्रायः । तस्येदं सुत्तरम्— योऽयं दक्षिणात्वेन नीयमानः ऋषभः, सोऽयं 'वृषा वै' सेवनमर्थः पुरुषस्वरूप एव ; सुब्रह्मण्या तु स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयत्वाद्योपिद्रूपा ; तदुभय मिथुनं भवति । तस्य मिथुनस्य 'प्रजात्वै' प्रजोत्पादनार्थं मृषभानयन मित्त्वुत्तरवादिनो ऽभिप्रायः ॥

सुब्रह्मण्यस्य कर्तव्यं मुक्ता आग्नीध्रस्यर्त्विजः कर्तव्यं विधत्ते— "उपांशु पात्रीवतस्याग्नीध्रो यजेति ; रेतो वै पात्रीवत उपांशिव वै रेतसः सितिः"—इति । पात्रीवतास्यो यो ग्रहविशेषः, तस्य मन्त्रे 'उपांशु' मन्त्रेणैव आग्नीध्रो यजेत् । योऽयं 'पात्रीवतः' ग्रहः स रेतसः स्वरूपम् ; लोकेऽपि रेतसः 'सितिः' सेचनम् 'उपांशिव वै' ध्वनि मन्तरेण रक्षस्येव क्रियते । अतस्तस्मात्प्रार्थं मुपांशुत्वं युक्तम् ॥

अत्र पात्रीवतग्रहे "सोमस्त्राग्ने वीहि"—इत्येत मनुवपट्कारं* निषेधति— "नानुवपट् करोति ; संस्था वा एषा यदनुवपट्-कारो नेद्रेतः संस्थापयानीत्वसस्थितं वै रेतसः समृद्धं ; तस्मान्नानुवपट् करोति"—इति । सर्वत्र ग्रहेषु वपट्कारानुवपट्काराभ्यां हूयते ; अत्र तु पात्रीवतग्रहे वपट्कारश्चोम एक एव, न त्वितरः । तत्र हेतुः "संस्था वै"—इत्यादिः । योऽयं मनुवपट्कारोऽस्ति, सोऽयं 'संस्था वै' ग्रहस्य समाप्तिरेव । तथा सति स पात्रीवतग्रहरूपं रेतः 'नेत् संस्थापयानि' सर्वथा समाप्तिं न करवाञ्चीति अभिप्रेत्य तत्प्रमाणे भीतो भवेत् । 'असस्थितम्' असमाप्तं मनुपरतं रेतसः सेचनं अपत्वोत्पत्त्या समृद्धं भवति ; तस्मादेव नानुवपट् कुर्यात् । तथाच यद्ब्रह्मणां पठन्ति—

“ऋतुयाजान् हिदेवत्यान् यथ पत्नीवती षष्ठः ।

आदित्यग्रहसावित्री तान्स्म मानुषपट्क्षयाः”-इति ॥

अथ पत्नीवतग्रहभक्षणे देवं विधत्ते— “नेष्टृरुपस्य आसीनो भक्षयति ; पत्नीभाजनं वै नेष्टा ऽग्निः पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्या अग्निनैव तत् पत्नीषु रेतो दधाति प्रजात्यै”-इति । योऽय माग्नीध्रः पत्नीवत यजति, सोऽयं नेष्टुः ‘उपस्ये’ समीपे आसीनः श्रेष्ठं भक्षयेत् । नेष्टृनामक ऋत्विक् ‘पत्नीभाजनं वै’ पत्नीस्थानीयः ; “नेष्ट. पत्नी मुदानय”-इत्येवं १ नेष्टृपत्नीरान-यनद्वारा सुखश्वयवशात् । अतस्तत्समीपे भक्षणे सत्यग्निरूप आग्नीध्रः पत्नीषु रेतः स्थापयति ; तच्च प्रजननाय सम्पद्यते । ‘तत्’ तेमानुष्ठानेन यजमानोऽपि ‘अग्निनैव’ अन्यनुग्रहेणैव पत्नीषु रेतो ऽवस्थापयति । तदपि ‘प्रजात्यै’ सम्पद्यते । वेदनं प्रशंसति— “प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”-इति ॥

अथ सुब्रह्मण्याविषये कश्चिद्विशेषं विधत्ते— “दक्षिणा अनु सुब्रह्मण्या सन्तिष्ठते ; वाग्वै सुब्रह्मण्यान्नं दक्षिणावाच एव तद्वाचि यन्न भन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति”-इति । दक्षिणासु नीतासु ता दक्षिणाः ‘अनु’ पश्चात् सुब्रह्मण्या ‘सन्तिष्ठते’ समा-प्यते । सुब्रह्मण्याया वापूपत्वात् दक्षिणायायान्तरूपत्वात् ‘भन्ततः’ समाप्तिवेत्ताया निमं यन्नं ‘अयाद्ये वाचि’ इयोरेवैतयोः ‘प्रतिष्ठा-पयन्ति’ प्रतिष्ठितं कुर्वन्ति ॥

ॐ आद. शी. १. १. २१. ८० ।

१ ते. घं. ६. १. ८. ६ । “यव समेष्यति— अग्नीष्टृरुपस्य माघोद, षष्ठः पत्नी मुदानय, उदाया उदापय— इवा वा अघोद, योवा नेटा, निधुन भेदेतत् प्रजननं द्विषते, उदानयति नेटा पत्नी, ता उदाया उदापयति”-इति मय. वा. ४. १. १०, १८ ।

अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(षड्विंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।
पुमर्याचतुरी देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकसर्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्बान्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेश्यतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायः ॥

१ ॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(१३)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ देवा वै यज्ञमतन्वत तांस्तन्वानानसुरा
 अभ्यायन् यज्ञवेशस मेषां करिष्याम इति तान् दक्षि-
 णत उपायन् यत एषां यज्ञस्य तनिष्ठ ममन्यन्त ते
 देवाः प्रतिबुध्य मित्रावरुणौ दक्षिणतः पर्यैर्हस्ते
 मित्रावरुणाभ्या मेव दक्षिणतः प्रातःसवने ऽसुर-
 रक्षांस्यपाघ्नत तथैवैतद्यजमाना मित्रावरुणाभ्या
 मेव दक्षिणतः प्रातःसवने ऽसुररक्षांस्यपघ्नते तस्मान्
 मैत्रावरुणं मैत्रावरुणं प्रातःसवने शंसति मित्रा-
 वरुणाभ्यां हि देवा दक्षिणतः प्रातःसवने ऽसुररक्षां-
 स्यपाघ्नत ते वै दक्षिणतो ऽपहता असुरा मध्यतो
 यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्रं मध्यतो ऽदधुस्त
 इन्द्रेणैव मध्यतः प्रातःसवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत
 तथैवैतद्यजमाना इन्द्रेणैव मध्यतः प्रातःसवने ऽसुर-
 रक्षांस्यपघ्नते तस्मादैन्द्रं ब्राह्मणाच्छंसी प्रातः-
 सवने शंसतीन्द्रेण हि देवा मध्यतः प्रातःसवने
 ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत ते वै मध्यतो ऽपहता असुरा उत्त-

रतो यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्राग्नी उत्तरतः
 पर्यौहंस्त इन्द्राग्निभ्या मेवोत्तरतः प्रातःसवने ऽसुर-
 रक्षांश्चपाघ्नत तथैवैतद्यजमाना इन्द्राग्निभ्या मेवो-
 उत्तरतः प्रातःसवने ऽसुररक्षांश्चपघ्नते तस्मादैन्द्राग्नि
 मच्छावाकः प्रातःसवने शंसतीन्द्राग्निभ्यां हि देवा
 उत्तरतः प्रातःसवने ऽसुररक्षांश्चपाघ्नत ते वा उत्त-
 रतो ऽपहता असुराः पुरस्तात्पर्यद्रवन्त्समनीकृतस्ते
 देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात् प्रातःसवने पर्यौहंस्ते
 ऽग्निनैव पुरस्तात् प्रातःसवने ऽसुररक्षांश्चपाघ्नत तथै-
 वैतद्यजमाना अग्निनैव पुरस्तात् प्रातःसवने ऽसुर-
 रक्षांश्चपघ्नते तस्मादाग्नेयं प्रातःसवनं मप पाप्मानं
 हते य एवं वेद ते वै पुरस्तादपहता असुराः पश्चात्प-
 रीत्य प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्य विश्वान् देवानात्मानं
 पश्चात्तृतीयसवने पर्यौहंस्ते विश्वैरेव देवैरात्मभिः
 पश्चात् तृतीयसवने ऽसुररक्षांश्चपाघ्नत तथैवैतद्यज-
 माना विश्वैरेव देवैरात्मभिः पश्चात्तृतीयसवने ऽसुर-
 रक्षांश्चपघ्नते तस्माद् वैश्वदेवं तृतीयसवनं मप
 पाप्मानं हते य एवं वेद ते वै देवा असुरानैव मपा-
 घ्नत सर्वस्मादेव यज्ञात् ततो वै देवा अभवन् परा
 सुरा भवत्यारमना पराश्च द्विषन् पाप्मा भातृथो

भवति ये एवं वेद'ते देवा एवं कृष्णेन यज्ञेनापासु-
रान् पाप्मानं मघताजयन्त्स्वर्गं लोकं मय ह वै'
द्विषन्तं पाप्मानं भातृव्यं हते जयति स्वर्गं लोकं य'
एवं वेद' यश्चैवं विद्वाग्तसवनानि कल्पयति ॥ १ (४) ॥

यावस्तोतोष्यीषसमावेष्टितमूर्धा

मन्त्रैरन्त्रैरबुदस्रुतां विष्टुषति ।

क्षियन्त्यो चाभिष्टवमीयाः कथं मेताः

सुवद्वाप्याह्वानं मित्तीह प्रवदन्ति ॥ १ ॥

यावस्तुत् सुवद्वाप्याह्वयोर्गृह्यत्विजो. कर्त्तव्यं मुञ्जा मैत्रावरुण-
वाह्यणाच्छंस्यच्छावाकनाम्नां हीतकाष्णां मस्त्राणि विधातु माख्या-
यिका माह—“देवा वै यज्ञं मतन्वत; तांस्तन्वानानामसुरा अभ्यायुन्
यज्ञवेगसं मेपां करिष्याम इति; तान् दक्षिणत उपायन्; यत
एपा यज्ञस्य तनिष्ठं मसन्वन्त; ते देवाः प्रतिबुध्य मित्रावरुणो
दक्षिणत. पर्योहंसे मित्रावरुणाभ्यां मेव दक्षिणतः प्रातस्सवने
ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत; तथैवैतद्यज्ञमाना मित्रावरुणाभ्यां मेव दक्षि-
णतः प्रातस्सवने ऽसुररक्षास्यपघ्नते; तस्मान् मैत्रावरुणं मैत्रावरुणः
प्रातस्सवने संसति; मित्रावरुणाभ्यां हि देवा दक्षिणतः प्रात-
स्सवने ऽसुररक्षांस्यपाघ्नत”—इति । यदा देवा यज्ञं मजुर्वत, तदा
'तान्' कुर्यापान्' देवान् असुराः अभित प्रागच्छन् । असुर-
शब्देन रक्षांस्यपघ्नन्त्यन्ते । 'एपा' देवानां 'यज्ञवेगसं' यज्ञविघातं
करिष्याम इत्यसुराणां अभिप्रायः । 'एपा' देवानां सम्बन्धिनी
यज्ञोपलक्षितस्य देवयजनदेवस्य 'यतः' यस्मिन् दक्षिणदेशभागे

‘तनिष्ठम्’ अतिशयैः, तनुरूप मत्स्यन्तदुर्बलं स्थान मिद मित्यसुराः
 ‘अमन्यन्त’ सर्वेषा मृत्विजा माहवनीयादिदेशेष्ववस्थितत्वेन सदसो
 दक्षिणभागे रक्षकाभावात् दुर्बलस्थान मित्यसुराणां बुद्धिरासीत् ।
 ‘दक्षिणतः’ तस्मिन् सदसो दक्षिणभागे, ‘तान्’ देवान् असुराः
 ‘उपायन्’ प्राप्तवन्तः । ‘ते’ देवाः तस्कररूपेण समागतान् असुरान्
 प्रतिबुध्य तस्मिन् दक्षिणतः ‘मित्रावरुणौ’ द्वौ देवौ ‘पर्यौहन’
 रक्षकत्वेनावस्थापितवन्तः । ततः ‘ते’ देवाः मित्रावरुणाभ्या मेव
 धानुष्काभ्या मत्स्यन्तशूराभ्यां दक्षिणदेशे प्रातस्सवनकाले तान-
 सुरान् रचांसि धापसारयन्ति । तस्मादपसारणार्थं मित्रावरुण-
 देवताकं शक्यम् “आ नो मित्रावरुणा”-इत्यादिकं (सं० ३.६२.
 १६-१८.) मैत्रावरुणाख्यः ऋत्विक् प्रातस्सवने शंसेत् । यस्मा-
 द्देवा मित्रावरुणाभ्या मपसारितवन्तः, तस्मात् मैत्रावरुणं शक्यं
 युक्तम् ० ॥

उपाख्यानमुखेन मैत्रावरुणस्य शक्यं विधाय तथैव ब्राह्मणा-
 च्छंसिनः शक्यं विधत्ते— “ते वै दक्षिणतो ऽपहता असुरा मध्य-
 तो यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्रं मध्यतो दधुस्त, इन्द्रेणैव
 मध्यतः प्रातस्सवने ऽसुररचांस्यपाघ्नत ; तथैवेतद्यजमाना इन्द्रेणैव
 मध्यतः प्रातस्सवने ऽसुररचांस्यपाघ्नते ; तस्मादैन्द्रं ब्राह्मणाच्छंसी
 प्रातस्सवने शंसतीन्द्रेण हि देवा मध्यतः प्रातस्सवने ऽसुररचांस्य-
 पाघ्नत”-इति । ‘ते’ दक्षिणदेशादपसारिता असुराः, प्राचीन-
 वंशस्य सदस्य मध्ये यज्ञभूमिं प्राविशन् । “आ याहि सुषुमा
 हित”-इत्यादिकं (सं० ८.१०.१-३.) इन्द्रदेवताकं शक्यम् १ ।
 अथत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

इदानीं मच्छावाकस्य शस्त्रं विधत्ते—“ते वै मध्यतो ऽपहता
असुरा उत्तरतो यज्ञं प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्येन्द्राग्नी उत्तरतः
पर्योहंस्त इन्द्राग्निभ्या मेवोत्तरतः प्रातस्सवने ऽसुररचांस्यपाघृत ;
तथैवैतद्यजमाना इन्द्राग्निभ्या मेवोत्तरतः प्रातस्सवने ऽसुररचांस्य-
पघृते ; तस्माद्वेन्द्राग्ने मच्छावाकः प्रातस्सवने अंसतीन्द्राग्निभ्यां
हि देवा उत्तरतः प्रातस्सवने ऽसुररचांस्यपाघृत”-इति । “इन्द्राग्नी
आगतं सुतम्”-इत्यादिकम् (सं० ३. १२. १-३.) ‘इन्द्राग्निं
शस्त्रम् * । अन्यत् पूर्वषट् व्याख्येयम् ॥

प्रातस्सवनाभिमानी देवोऽग्निरित्येत मयं दर्शयति— “ते वा
उत्तरतो ऽपहता असुराः पुरस्तात् पर्यद्रवन्समनीकतस्ते देवा प्रति-
बुध्याग्निं पुरस्तात् प्रातस्सवने पर्योहंस्ते ऽग्निर्नैव पुरस्तात् प्रात-
स्सवने ऽसुररचांस्यपाघृत ; तथैवैतद्यजमाना अग्निर्नैव पुरस्तात्
प्रातस्सवने ऽसुररचांस्यपघृते ; तस्मादान्येयं प्रातस्सवनम्”-इति ।
‘ते’ इन्द्राग्निभ्या सुत्तरतो ऽपहारिता असुराः ‘समनीकतः’, सहा-
मार्थं समीचीनसैन्यैर्घृताः, ‘पुरस्ताद्’-यज्ञभूमिः पूर्वस्थां दिशि
‘पर्यद्रवन्’ परितः प्राप्ताः । ‘ते’ देवाः, प्रतिबुध्येत्यादि पूर्ववत् ।
यस्मात् पूर्वस्थां दिशि रक्षकोऽग्निस्त्वस्मादिदं प्रातस्सवनं मग्नि-
सम्बद्धं द्रष्टव्यम् ॥ वेदनं प्रमंसति— “अप पाप्मानं हते य एवं
वेद”-इति ॥

प्रातस्सवनाभिमानिनं मग्निं प्रमस्य तृतीयसवनाभिमानिनो
विश्वान् देवान् प्रमंसति— “ते वै पुरस्तादपहता असुराः पथा-
त्तरीत्य प्राविशंस्ते देवाः प्रतिबुध्य विश्वान् देवानाम्भानं पथात्
तृतीयसवने पर्योहंस्ते विश्वैरेष देवैरात्मभिः पथात् तृतीयसवने

ऽसुररचांस्यपान्नत ; तथैवैतद्यजमाना विश्वैरेव देवैरात्मभिः
 पद्यात् तृतीयसवने ऽसुररचांस्यपान्नते ; तन्नाद् वैश्वदेवं तृतीय-
 सवनम्”-इति । अग्निना प्राच्या दिशो ऽपसारिताः असुरा
 रचांसि च प्रतीच्यां दिशि परितो गत्वा यज्ञभूमिं प्राविशन् ।
 देवाश्च प्रतिबुध्य विश्वान् देवान् तृतीयसवनवेलायां प्रतीच्यां
 दिशि रचार्यं प्रेषितवन्तः । आत्मानं मिति विश्वेषां देवानां
 विशेषणम् ; ये प्रेरका देवाः तेषां मात्मभूतान् स्वशरीरवदत्यन्त
 मात्मान् विश्वान् देवानित्यर्थः ॥ तैर्विश्वैर्देवैरितरदेवात्मभूतैः
 रसुराणां तृतीयसवने अपहृतत्वादिदं तृतीयसवनं वैश्वदेवम् ॥
 वेदनं प्रशंसति—“अप पाप्मानं हते य एवं वेद”-इति ॥

पुनरपि प्रदेशान्तरे प्रवेशशब्दां वारयितुं असुराणां सर्वात्मना
 विनाशं दर्शयति—“ते वै देवा असुरानेव मपान्नत सर्वस्मादेव
 यन्नात्, ततो वै देवा अभवन् परासुराः”-इति । उक्तक्रमेण
 सर्वतो ऽपसारितेष्वसुरेषु देवाः शत्रुरहिता अभवन्, असुराश्च परा-
 भूताः ॥ वेदनं प्रशंसति—“भवत्यात्मना परास्य हिवन् पाप्मा
 आत्स्यो भवति य एवं वेद”-इति । ‘आत्मना’ स्वेनैव रूपेण
 शत्रुरहितेन सुखी भवति ; द्वेषी तु पाप्मा पराभवति ॥

उपाख्यानं सुपसंहरति—“ते देवा एवं क्लृप्तेन यज्ञेनापासु-
 रान् पाप्मानं मघ्नताजयन्त्स्वर्गं लोकम्”-इति । ‘एवं’ पूर्वोक्त-
 प्रकारेण क्लृप्तेन मित्रावरुणादिभिर्दक्षिणादिदेशविशेषेषु रक्षितो
 यो यज्ञस्तेन पापरूपानसुरानपहृत्य देवाः स्वर्गं लोकं प्राप्सुवन् ॥
 वेदनं तत्पूर्वकं मनुष्ठानञ्च प्रशंसति—“अप ह वै दिपन्तं पाप्मानं
 भाव्यं हते ; जयति स्वर्गं लोकं य एवं वेद, यथैवं विहाग्लव-

* ‘पाप्मानम्’-इति पदं शस. (पा० ७ ६.१८.) सुः ब्रह्मण्यम् ।

नीनि कर्षयति"—इति । सवनगतानां होत्रकाणां मैत्रावरु-
णादियस्त्रसम्पादनं मेव सवनकल्पनम् ॥ १ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (४) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

स्तोत्रियं स्तोत्रियस्थानुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवन,
ऽहरेव तदङ्गो ऽनुरूपं कुर्वन्त्यवरेणैव तदङ्गापर
महरभ्यारभन्ते ऽथ तथा न मध्यन्दिने शीवे पृष्ठानि
तानि तस्मै न तत्स्थानानि यत् स्तोत्रियं स्तोत्रियस्था-
नुरूपं कुर्युस्तथैव विभक्ता तृतीयसवने न स्तोत्रियं
स्तोत्रियस्थानुरूपं कुर्वन्ति ॥ २ (५) ॥

अथ तेषां होत्रकाणां महर्गणेषु शस्त्रेषु प्रकारविशेषं विधत्ते—
“स्तोत्रियं स्तोत्रियस्थानुरूपं कुर्वन्ति ; प्रातस्सवने ऽहरेव
तदङ्गो ऽनुरूपं कुर्वन्त्यवरेणैव तदङ्गापर महरभ्यारभन्ते”—इति ।
पृष्ठापङ्कहादिबहर्गणेषु बहून्वहानि विद्यन्ते ; तेषु प्रातस्सवने
द्वितीयस्याङ्गो यः स्तोत्रियस्तृचः, तं वृषं प्रथमेऽहनि स्तोत्रियस्य
वृचस्थानुरूपं कुर्युः । सामगा यस्मिंस्तृचे स्तोत्रं कुर्वन्ति, स वृचः
‘स्तोत्रियः’ ; तस्य स्तोत्रियस्य हृन्दोदेवतादिना सृष्टयोऽन्यो

शंसति' ता वा एताः स्वर्गस्य लोकस्य नावः सम्य-
रिण्यः स्वर्गं मेवैताभिर्लोकं मभिसन्तरन्ति ॥ ३(६) ॥

होत्रकाणां स्तोत्रियानुरूपं सुक्ता आरम्भणीया ऋचो विधत्ते
—“अथात् आरम्भणीया एव”—इति । ‘अथ’ स्तोत्रियानुरूपान-
न्तरम्, यस्मात् शस्त्रस्योत्तरभाविन आरम्भो युक्तः, ‘अतः’ अस्मात्
कारणात् ‘आरम्भणीयाः’ ऋचो विधीयन्ते । ‘एव’कारो ऽहर्गणेषु
चोदकप्रामाया ऋचो व्यावृत्त्यर्थः ॥

तत्र मैत्रावरुणाख्यस्य होत्रकस्य आरम्भणीयां दर्शयति—
“ऋजुनीती नो वरुण इति मैत्रावरुणस्य, मित्रो नयतु विद्वान-
निति; प्रणेता वा एष होत्रकाणां यमैत्रावरुणस्तस्मादेषा प्रणेतृ-
मती भवति”—इति । “ऋजुनीती”—इत्यस्या ऋचि (सं० १. ६०.
१.) मित्रो नयत्विति द्वितीयः पादः । तत्र नयत्विति प्रणेतृ-
वाचकं पदं दृश्यते, मैत्रावरुणस्य होत्रकाणां प्रणेता ‘प्रवर्त्तकः’ ;
तस्मादेषा प्रणेतृवाचकशब्दवती भवति । तच्च युक्तं नित्यर्थः ॥

अन्यस्य आरम्भणीयां विधत्ते—“इन्द्रं वो विश्वतस्सरीति
ब्राह्मणाच्छंसिनो हवामहे जनेभ्य इतीन्द्रं मेवैतयाहरहर्निद्वयन्ते”
—इति । “इन्द्रं वः”—इत्यस्या ऋचि (सं० १.७.१०.) हवामहे
इति द्वितीयः पादः । तत्राद्यानवाचिनः शब्दस्य विद्यमानत्वात्
‘एतया’ ऋचा प्रतिदिनं मिन्द्रं नितरा माचूयन्ते ॥ वेदनं प्रशं-
सति—“न हेपां विद्ववे ऽन्य इन्द्रं वृहते, यत्रैवं विद्वान् ब्राह्म-
णाच्छंस्येता महरहः शंसति”—इति । ‘एवं विद्वान्’ इन्द्रा-
द्यानप्रतिपादिकेयं ऋगिति विद्वान्, यत्र शंसति, तस्मिन् ‘एपां’
यजमानानां सम्बन्धिनि ‘विद्ववे’ विद्वेषेणाद्यानयुक्ते यज्ञे ‘अन्यः’

कश्चिच्छत्रुः इन्द्रं 'न इ' नैव 'हृङ्गे' वर्जयति, एतदीये यज्ञे
इन्द्रागमनं निराकर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥

अन्यस्यारभणीयां विधत्ते — “यत् सोम आ सुते नर इत्य-
च्छावाकस्येन्द्राग्नी अजोहवुरितोन्द्राग्नी एवैतयाहरहर्निद्वयन्ते ;
व हैपां विहवे इत्य इन्द्राग्नी हृङ्गे यत्रैवं विद्वानच्छावाक एता
महरहः संसति”-इति । “यत्सोमः”-इत्यस्या मृचि (सं० ७,
८४.१०.) इन्द्राग्नी इति द्वितीयः पादः । अजोहवुरिति होमार्थं
आह्वानार्थो वा धातुः ३ । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

उक्ताना मारभणीयाना मृचां त्रयं प्रयंसति—“ता वा एताः
स्वर्गस्य लोकस्य नायः सम्मारिण्यः, स्वर्गं मेवैताभिर्लोकं मभि
सन्तरन्ति”-इति । ‘ताः’ पूर्वोक्ताः “ऋजुनीती”, “इन्द्रं वो”,
“यत् सोम”-इत्येतास्त्रिस्रः स्वर्गप्राप्तये नौस्थानीयाः, सम्यक्
पारं नयन्तीति ‘सम्मारिण्यः’ । यथा नापा नदीं तरति, तथा
‘एताभिः’ ऋग्भिः स्वर्गम् ‘अभि’-इत्य नदीस्थानीयं प्रौढं मार्गं
सम्यक् तरन्ति ॥ ३ ॥

इति श्रीनत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (६) ॥

यस्तृच', सः 'अनुरूपः' * । तथा सति सर्वेष्वहस्म एकीकस्मिंस्तृचे सामगा स्तोत्रं कुर्वन्ति, ते सर्वे ढडा. स्तोत्रियाः । तत्र सर्वत्र उत्तरदिनगतं स्तोत्रियम् पूर्वदिने स्तोत्रियस्यानन्तरभाविन मनु-
रूपं कुर्यात् । अयं च नियमो होत्रकाणां शस्त्रेषु प्रातस्सवने द्रष्टव्यः । एवं सत्युत्तर महरेव पूर्वस्याहोऽनुरूपं कुर्वन्ति । 'तत्' तथा सति 'अवरेणैव' अतीतेनैव पूर्वेषांज्ञा 'अपरम्' उत्तर मह-
रभिमुखीकृत्य 'आरभन्ते' उपक्रमन्ते ॥

माध्यन्दिनसवनेऽप्यस्य न्यायस्य प्रसक्तौ तं निषेधति— "अथ तथा न माध्यन्दिने, श्रीवै पृष्ठानि; तानि तस्मै न तत्स्थानानि, यत् स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्युः"—इति । 'अथ' प्रातस्सवनानन्तरं माध्यन्दिने 'तथा न' तेन पूर्वोक्तप्रकारेण न कुर्यादिति शेषः । तत्र हेतु — श्रीवै पृष्ठानीति । यानि माध्यन्दिनसवने पृष्ठस्तोत्राणि, तानि 'श्रीवै' सम्प्रद्रुपाणेषु; श्रीरूपत्वेन सामगैः सुतत्वात् । न हि श्रीरूपाणां स्रतन्त्राणां मन्यानुवृत्तित्वलक्षण मनुरूपत्वं युक्तम्; तस्मात् 'तानि' पृष्ठस्तोत्राणि 'तस्मै' तस्मिन् माध्यन्दिने सवने 'तत्स्थानानि' प्रातस्सवनस्थानानि न भवन्ति, तत्सदृशानि न भवन्तीत्यर्थः । प्रातस्सवने ह्युत्तरदिनगतं स्तोत्रियं पूर्वदिनगतस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति । 'यत्' यस्मात् कारणा-
दत्रापि तथा कुर्युः, तादृशं कारणं नास्ति; तुल्यच्छन्दस्वादीना मभावात् । 'तस्मात्' पृष्ठस्तोत्राणां पूर्वोत्तरदिनेषु सादृश्या-
भावात् प्रातस्सवनन्यायोऽत्र न घटते ॥

माध्यन्दिनसवनन्यायं तृतीयसवनेऽतिदिशति— "तथैव विभक्त्या तृतीयसवने न स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति"—इति ।

विभक्तिशब्दः प्रकारवाची ; तेनैव माध्यन्दिनोक्तप्रकारेण तृतीय-
सवनेऽप्युत्तरदिनगतं स्तोत्रियं पूर्णदिनगतं स्तोत्रियस्यानुरूपं न
कुर्वन्ति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
येतरेयब्राह्मणस्य पठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथात आरम्भणीया एव ऋचुनीति नो वरुण
इति मैत्रावरुणस्य मित्रो नयतु विद्वानिति प्रणेता
वा एष होत्रकाणां यन् मैत्रावरुणस्तस्मादेषा
प्रणेतमती भवतीन्द्रो वो विश्वतस्परीति ब्राह्मणा-
च्छंसिनो हवामहे जनेभ्य इतोन्द्र मेवैतयाहेर-
हर्निह्वयन्ते न हैषां विहवे ऽन्य इन्द्र वृक्षे यत्रैवं
विद्वान् ब्राह्मणाच्छेता महरहः शंसति यत् सोम
आ सुते नर इत्यच्छावाकस्येन्द्राग्नी अजो हदुरिती-
न्द्राग्नी एवैतयाहरहर्निह्वयन्ते न हैषां विहवे ऽन्य
इन्द्राग्नी वृक्षे यत्रैवं विद्वानच्छावाक एता महरहः

शंसति' ता वा एताः स्वर्गस्य लोकस्य नावः सम्प्रा-
रिण्यः स्वर्गं मेवैताभिर्लोकं सभिसन्तरन्ति ॥ ३(६) ॥

होत्रकाणां स्तोत्रियानुरूपं मुक्ता आरभणीया ऋचो विधत्ते
—“अयात् आरभणीया एव”—इति । ‘अथ’ स्तोत्रियानुरूपान-
न्तरम्, यस्मात् शस्त्रस्योत्तरभाविन आरभो युक्तः, ‘अतः’ अस्मात्
कारणात् ‘आरभणीयाः’ ऋचो विधीयन्ते । ‘एव’कारो ऽहर्गणेषु
चोदकप्राप्ताया ऋचो व्यावृत्त्यर्थः ॥

तत्र मैत्रावरुणस्य होत्रकस्य आरभणीयां दर्शयति—
“ऋजुनीती नो वरुण इति मैत्रावरुणस्य, मित्रो नयतु विदा-
निति ; प्रणेता वा एष होत्रकाणां यमैत्रावरुणस्तस्मादेधा प्रणेढ-
सती भवति”—इति । “ऋजुनीती”—इत्यस्या ऋचि (सं० १. ६०.
१.) मित्रो नयत्विति द्वितीयः पादः । तत्र नयत्विति प्रणेढ-
वाचकं पदं दृश्यते, मैत्रावरुणश्च होत्रकाणां प्रणेता ‘प्रवर्त्तकः’ ;
तस्माद्देधा प्रणेढवाचकशब्दवती भवति । तच्च युक्तं मित्यर्थः ॥

अन्यस्य आरभणीयां विधत्ते—“इन्द्रं वो विश्वतस्सरीति
ब्राह्मणाच्छंसिनो हवामहे जनेभ्य इतीन्द्रं मेवैत्याहरहर्निद्वयन्ते”
—इति । “इन्द्रं वः”—इत्यस्या ऋचि (सं० १.७.१०.) हवामहे
इति द्वितीयः पादः । तत्राद्धानवाचिनः शब्दस्य विद्यमानत्वात्
‘एतया’ ऋचा प्रतिदिनं मिन्द्रं नितरां माह्वयन्ते ॥ वेदनं प्रशं-
सति—“न हैषां विहवे ऽन्य इन्द्रं वृहते, यत्रैवं विद्वान् ब्राह्म-
णाच्छंसिता महरहः शंसति”—इति । ‘एवं विद्वान्’ इन्द्रा-
द्धानप्रतिपादिकेय ऋगिति विद्वान्, यत्र शंसति, तस्मिन् ‘एषां’
यजमानानां सम्बन्धिनि ‘विहवे’ विशेषेणाद्धानयुक्ते यत्रे ‘अन्यः’

कश्चिच्छु इन्द्रं 'न ह' नैव 'वृद्धे' वज्रयति, एतदीये यज्ञे
इन्द्रागमनं निराकर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥

अन्यस्यारभणीया विधत्ते — “यत् सोम आ सुते नर इत्य-
च्छावाकस्येन्द्राग्नी अजीहवुरितीन्द्राग्नी एवेतयाहरहर्निहयन्ते ;
न ह्येषां विहवे ऽन्य इन्द्राग्नी वृद्धे यत्रैवं विद्वानच्छावाक एता
महरह. शंसति”-इति । “यसोमः”-इत्यस्या मृषि (सं० ७,
८४.१०.) इन्द्राग्नी इति द्वितीयः पादः । अजीहवुरिति होमार्थं
षाह्वानार्थी वा धातुः ३ । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

उक्तानां भारभणीयानां मृषां त्रयं प्रशंसति—“ता वा एताः
स्वर्गस्य लोकस्य नायः सम्पारिण्यः, स्वर्गं भवेताभिर्लोकं ममि
सन्तरन्ति”-इति । ‘ताः’ पूर्वाक्ताः “ऋजुनीती”, “इन्द्रं वो”,
“यत् सोम”-इत्येतास्त्रिस्रः स्वर्गप्राप्तये नौस्थानीयाः, सम्यक्
पारं नयन्तीति ‘सम्पारिण्यः’ । यथा नावा नदीं तरति, तथा
‘एताभिः’ ऋग्भिः स्वर्गम् ‘अभि’-लक्ष्य नदीस्थानीयं प्रौढं मार्गं
सम्यक् तरन्ति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (६) ॥

• “द्वेष् सहायां शब्दे च”-इति भा० १००८, “दु दानादानयो.”-इति जु० १ ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अथातः परिधानीया एव ते स्याम देव वरु-
 शेति मैत्रावरुणस्येपं स्वस्य धीमहीत्ययं वै लोकं
 द्रुष मित्यसौ लोकः खरित्युभावेवैतया लोकावा-
 रभन्ते व्यन्तरिच मतिरदिति ब्राह्मणाच्छंसिनो
 विवत्तृचं स्वर्गं मेवैभ्य एतया लोकां विवृणोति मदे
 सोमस्य रोचना इन्द्रो यदभिनदल मिति सिषा-
 सवो वा एते यद्दीक्षितास्तस्मादेपा वलवती भव-
 त्युजा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृष्वन् गुहा सतीः
 अवाञ्चं नुनुदे वल मिति सनि मेवैभ्य एतयाव-
 रुभ्य इन्द्रेण रोचना दिव इति स्वर्गो वै लोकं
 इन्द्रेण रोचना दिवो दृळ्हानि दृंहितानि च
 स्थिराणि न पराणुद् इति स्वर्गं एवैतया लोके ऽह-
 रहः प्रतितिष्ठन्तो यन्त्वाहं सरस्वतीवतीरित्यच्छावा-
 कश्च वाग्वै सरस्वती वाग्वतोरिति हैतदाहेन्द्राग्नी-
 रवो वृण इत्येतद् वा इन्द्राग्नयोः प्रियं धाम यद्वा-
 गिति प्रियेणैवैनौ तदाम्ना समर्द्धयति प्रियेण धाम्ना
 समृद्धयते य एवं वेद ॥ ४ (७) ॥

होत्रकायां गम्भारभणसाधनभूता ऋचो विधाय सनाति-
 साधनभूता ऋचो विधत्ते — “अथातः परिधानीया एव”-इति ।

‘अथ’ शस्त्रप्रारम्भानन्तरं यस्मात् ‘परिधानं’ समापन मपेक्षितम्, तस्मात् परिधानीया ऋचो विधीयन्ते; एवकार प्रकृतव्यावृत्त्यर्थं ॥

एकस्य होत्रकस्य परिधानीयां विधत्ते—“ते स्याम देव वक्ष्येति मैत्रावरुणस्येषं स्वध धीमहीत्वयं वै लोक इप मित्वसौ लोकः स्वरित्युभावेवैतया लोकावारभन्ते”—इति । “ते स्याम”—इत्यस्या मृचि (सं० ७. ६६. ८.) इपं स्रयेति तृतीयः पादः । तत्र इप मित्वनेन पदेनाभीष्टत्वादयं लोको विवक्षितः, स्वरित्वनेन पदेन ‘असौ’ स्वर्गो लोकः । तथा सति लोकद्वयं ‘धीमहि’ ध्यायेमेति मन्त्रे ऽभिधानात् ‘एतया’ ऋचा द्वावपि लोको ‘आरभन्ते’ प्राप्नुवन्ति ॥

अन्यस्य परिधानीयां विधत्ते—‘व्यन्तरिच मतिरदिति ब्राह्मणाच्छंसिनो विवक्षुचं स्वर्ग मेवैभ्य एतया लोकं विवृणोति”—इति । यस्मिंस्तृचे “व्यन्तरिचम्”—इत्युगेपा (सं० ८. १४. ७.) श्रूयते, सोऽयं विगच्छद्युक्तत्वात् ‘विवक्षुच’-शब्देनाभिधीयते । तेन वृत्तेन साध्यो यः स्वर्गो लोकः, तम् ‘एतया’ व्यन्तरिच मित्वृषा यजमानेभ्यो ‘विवृणोति’ विवृतद्वारं करोति । तस्या मृचि द्वितीय-तृतीयपादौ पठति—“मदे सोमस्य रोचना, इन्द्रो यदभिनइत्स मिति”—इति । तस्या ऋचो ऽयं भयं.— इन्द्रो देवः सोमस्य ‘रोचना’ रुचिं प्राप्येति शेषः । ततो ‘मदे’ इपं सति अन्तरिचं ‘व्यतिरत्’ विशेषेण यजमानानां गमनयोग्यं मकरोत् । ‘यद्’ यस्मात् कारणात् वलनामान मसुरम् ‘अभिनत्’ विदारितवान्, तस्मादन्तरिचमार्गं सुगमः ॥

अत्र वक्ष्येदेन ममिमेत्य ता गृचं प्रगंसति—“सिपास्यो वा एते यद् दीक्षितास्तस्मादेपा वलवतो भवति”—इति । ये

दीचिताः सन्ति, ते 'सिपासवः' लुब्धकामाः फलार्थिनः । तस्मात्
कारणाद्दृगेषा 'वलवती' वलनामकासुरभेदप्रतिपादिका कर्त्तव्या
भवति । यद्यपीय मृक् परिधानीया न भवति, तथापि एत-
दादिके ढचेऽन्तिमाया ऋचः परिधानीयत्वात् तत्रदर्शनाय ढच
उपक्रान्तः ॥

तस्मिन् प्रथमा मृच मनुद्य व्याख्याय, द्वितीया मृच मनुद्य
व्याचष्टे—“उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सतीः, अर्वाचं
तनुदे वल मिति (सं० ८.१४.८.) ; सनि मेवैभ्य एतयावरुन्धे”—
इति । 'अङ्गिरोभ्यः' महर्षिभ्यः 'सतीः' विद्यमानाः गाः 'उद्गा-
जत्' ऊर्ध्वं प्रेरितवान् । किं कुर्वन् ? 'गुहा' वलस्यासुरस्य
सम्यग्नि गूढं स्थानम् 'आविष्कृण्वन्' प्रकटीकुर्वन् 'अर्वाचम्'
अतिनीचं वलनामक मसुरं 'तनुदे' विनाशितवान् । अथ मर्थः—
वलनामा कथिदसुरो महर्षीणां गाः अपहृत्य कस्मिंश्चिद् बिले
ऽवस्थाप्य पापापिन बिलहार माच्छायावस्थितः । तं वृत्तान्त
मिन्द्रो ऽवगत्य, गुहादार सुहाव्य, वलनामान मसुर मपनुद्य,
तत्रावस्थिता महर्षीणा गाः बिलादुद्धृत्य, महर्षिभ्यो दत्तवा-
निति । अथ मर्थः, शाखान्तरे विस्मष्ट मास्त्रायते—“इन्द्रो वलस्य
बिल मपौर्णान्, स य उक्तमः पशुरासीत्, तं पृष्ठं प्रति सङ्गृह्यो-
दक्खिदत्, त्पुसहस्रं पशवो ऽनूदायन्त उवतोऽभवत्”—इति (तै०
सं० २. १. ५. १.) * । 'एतया' ढचगतया द्वितीयर्चा 'सनि
मेव' लाभ मेवैभ्यः 'अवरुन्धे' सम्पादयति † ॥

अथ द्वितीया मृचं परिधानीयां विवक्षुः प्रथम पाद मनुद्य

* “मसुरादीं वै वलसमसा प्राङ्गती ऽस्मापिधान आसीत्”—इति ता० ब्रा० १८ ७ १ ।

† इह वलबिलशब्दाबुभावेवान्वयस्यादि ख न पुस्तकयो, श्वादि च पुस्तके ।

व्याचष्टे—“इन्द्रेण रोचना दिव इति (सं० प. १४. ८.) ; स्वर्गो वै लोक इन्द्रेण रोचना दिवः”—इति । ‘दिवः’ स्वर्गविशेषः ; ‘इन्द्रेण’ देवेन ‘रोचना’ रोचमानाः दीप्तियुक्ताः, कृता इति शेषः । अनेन पादेन स्वर्गलोकवर्णनं विवक्षितम् ; इन्द्रेणेत्यादिकस्यार्थस्य तत्र विद्यमानत्वात् ॥

द्वितीयतृतीयपादावनुवदति—“दृळ्हानि दृंहितानि च, स्थिराणि न पराणुद इति”—इति । तस्मिन् स्वर्गं यानि ‘दृळ्हानि’ प्रकाशरूपाणि नक्षत्राणि, यानि च पूर्व मद्दृङ्गान्यपि ‘दृंहितानि’ इन्द्रेण दृढीकृतानि, तानि सर्वाण्यपि स्थिराणि कृत्वा ‘न पराणुदे’ इन्द्रो न विनाशितवान् । “स्वर्ग एवैतया लोके ऽहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”—इति । अस्या मृचि स्थिराणां स्वर्गस्थानानां नक्षत्रादिशरीराणां श्रूयमाणत्वादेतयर्चा परिधाने सति प्रतिदिनं स्वर्गं एव लोके प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्तो ‘यन्ति’ वर्तन्ते ॥

अन्यस्य परिधानीयां विधत्ते—“आहं सरस्वतीवतोरित्य-
च्छावाकस्य ; वाग्वै सरस्वती, वाग्वतोरिति ह्यैतदाहेन्द्राग्न्योरवो
वृण इत्येतद् वा इन्द्राग्न्योः प्रियं धाम यदागिति, प्रियेणैवैनौ तद्
धाम्ना समर्हयति”—इति । आह मित्यादिः प्रथमः पादः, इन्द्रा-
ग्न्योरित्यादिः द्वितीयः पादः । तस्यार्हर्चस्वाय मर्थः—‘अहम्’
अनुष्ठाता ‘सरस्वतीवतोः’ सरस्वतीयुक्तयोरिन्द्राग्न्योर्देवयोः सम्बन्धि
यत् ‘अवः’ सुरक्षितं स्थानं मस्ति, तत् ‘आहणे’ सर्वतः प्रार्थयति ।
अत्र प्रथमपादे सरस्वतीशब्देन वेदशास्त्रस्वरूपा वामेव विवक्षिता ;
अतः ‘सरस्वतीवतोरिति’ एवंरूपो मन्त्रो ‘वाग्वतोरिति’ एत मेवार्थं
माह । द्वितीयपादे त्ववःशब्देन सुरक्षितं मिन्द्राग्निदेवतयोः
यत् प्रियं धाम विवक्षितं, तद् वाग्व्यवहारे तयो-

रत्यन्तप्रीतिमत्त्वात् । तस्मादेता मृचं ७ पठन्नेव त्विन्द्रानी
 प्रियेष्वेव 'धान्ना' स्थानेनैव 'समर्हयति' समृद्धी करोति ॥ वेदनं
 प्रशंसति— "प्रियेषु धान्ना समृद्धयते य एवं वेद"—इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (७) ॥

॥ अथ षष्ठमः खण्डः ॥

उभय्यः परिधानीया भवन्ति होत्रकाणां प्रातः-
 सवने च माध्यन्दिने चाहोनाश्वैकाहिकाश्च तत
 एकाहिकाभिरेव मैत्रावरुणः परिदधाति तेनास्त्रा-
 ल्लोकान्न प्रच्यवते ऽहीनाभिरच्छावाकः स्वर्गस्य लोक
 स्यात्प्रां उभयीभिव्राह्मणाच्छंसी तेनो स उभौ
 व्यन्वारभमाण एतीमं चामुं च लोक मथो मैत्रा-
 वरुणं चाच्छावाकं चाथो अहीनं चैकाहं चाथो संव-
 त्खरं चाग्निष्टोमं चैव मु स उभौ व्यन्वारभमाण
 एत्यथ तत एकाहिका एवं तृतीयसवने होत्रकाणां
 परिधानीया भवन्ति प्रतिष्ठा वा एकाहः प्रतिष्ठाया
 मेव तद्यज्ञ मन्ततः प्रतिष्ठापयत्यनवानं प्रातःसवने

यजेदेकां इ न स्तोम मतिशंसित् तद्यथाभिहेषते ०
 पिपासते' क्षिप्रं प्रयच्छेत्ताहृत्तदधो क्षिप्रं देवेभ्यो
 ऽन्नाद्यं सोमपीथं प्रयच्छानौति' क्षिप्रं हाष्मिंश्लोके †
 प्रतितिष्ठत्यपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोरपरिमितो
 वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याप्तौ' कामं तद्द्वोता
 शंसेद्यद्दोत्रकाः पूर्वद्युः शंसेयुर्यद्वा होता तद्दोत्रकाः'
 प्राणो वै होताज्ञानि होत्रकाः समानो वा अयं प्राणो-
 ऽज्ञान्यनु सञ्चरति' तस्मात् तत्कामं होता शंसेद्
 यद्दोत्रकाः पूर्वद्युः शंसेयुर्यद्वा होता तद्दोत्रकाः'
 सूक्तान्तैर्होता परिदधदेत्ययं समान्य एवं तृतीयसवने
 होत्रकाणां परिधानीया भवन्त्यात्मा वै होताज्ञानि
 होत्रकाः'समाना वा इमेऽज्ञाना मन्तास्तस्मात्समान्य
 एवं तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति
 भवन्ति ॥ ५ (८) ॥

॥ इत्येतरेयवाह्वणे षष्ठपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ परिधानीयां स्तोत सुपक्रमते— “उभय परिधानीया
 भवन्ति होत्रकाणां,— प्रातस्सवने च माध्यन्दिने चाहीनाथै-
 काहिकाय”-इति । ‘होत्रकाणां’ मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस-

० “द्वये” ग ।

† “हाष्मिंश्लोके”, “हाष्मिन् श्लोके”, “हाष्मिंश्लोके”-इति पाठाय पूर्वपूर्ववत् ।

ऋषावाकानां * सवनद्वये परिधानीया द्विविधा भवन्ति । कथम् ? तदुच्यते—‘अहीनाः’ अहर्गणेषु विहिताः, ‘ऐकाहिकाः’ एकाहे प्रकृतिरूपे विहिताः ; इत्येवं द्वैविध्यम् † ॥

तत्र होत्रकविशेषस्य परिधानीयाविशेषं दर्शयति— “तत ऐकाहिकाभिरेव मैत्रावरुणः परिदधाति; तेनास्मात्सोक्तान् प्रच्यवते”—इति । ततस्तासुभयविधासु मैत्रावरुणाख्यत्विगैकाहिकाभिरेव परिदध्यात् । “ते स्याम देव वरुण”—इति (सं० ७.६६.८.) प्रकृतौ प्रातस्सवने मैत्रावरुणस्य परिधानीया विहिताः ‡; माध्यन्दिनसवने “नू द्युत इन्द्र नू गृणानः”—इत्येषा (सं० ४.१६.२१.) विहिता § । अहीने विकृतिरूपे ऽपि सवनद्वये तदेव परिधानीयाद्वयं मैत्रावरुणस्य द्रष्टव्यम् । कथं मिति, तदुच्यते— अहर्गणस्य प्रातस्सवने हि मैत्रावरुणस्य “प्रति वां सूर उदिते”—इत्यस्य (सं० ७.६६.७-८.) पर्यायवचस्यान्या, “ते स्याम देव वरुण”—इत्येषा (सं० ७. ६६.८.) परिधानीया ; ऐकाहिकापि सैव परिधानीया भवति । तथाहि प्रकृतौ मैत्रावरुणस्य “प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नवायातं मित्रावरुणैति याज्या”—इति-

* ‘यस्मिन् शस्त्रे मुख्यवर्जिता षाडशत्विजो होत्रका इत्युच्यन्ते’—इति भाष० शी० १. २.२६. व० । सुखासु चत्वारः— होता, चभ्यर्षुः, वज्रा, उद्गाता चेति (भाष० शी० ४. १. ४.) । एवं भाष० शी० ५. ६. १०. द्रष्टव्यम् । तत्र च होत्रकेषु चयः शस्त्रिणः । १ भा० ४४६ पृ० २ पं०, २ भा० २४२ पृ० १८ पं०, भाष० शी० ५. १०. १०. द्र० ।

† “यस्मिन् शस्त्रे वीरन् स स्त्रीविद्यः । यस्मिन् शस्त्रेः सोऽनुसुपः । एकस्तोत्रियेष्वह.सु यो ऽप्यो ऽनुरः सो ऽनुसुपो न वेत् सर्वो ऽहर्गणः वक्त्रो वा । ऐकाहिकस्य सति”—इति भाष० शी० ६. २. ५—८ ।

‡ भाष० शी० ७. २. १२ । २४२ पृ० १ पं० ।

§ भाष० शी० ७. २. ८ ।

सूत्रकारवचनात् (आश्व० श्रौ० ५. १०. २८.) नवाना मन्वा
 सैवेति एकाहिकाभिरेव मैत्रावरुणः परिदधातीत्येतदुपपन्नं
 भवति । तथा माध्यन्दिनसवनेऽपि “आ सत्यो यातु”-इत्यहीन-
 सूक्त मिति (सं० ४. १६. १.) वक्ष्यति ॥ । याहीनसूक्तान्या,
 साहीनस्य तत्र परिधानीया । अहीनसूक्तान्तं हि माध्यन्दिनसवने
 मैत्रावरुणश्रुम् । तस्य “नू द्युत इन्द्र नू गृणान्.”-इत्येषान्या
 (सं० ४. १८. ११.) । तथा प्रकृतावपि सैव परिधानीया ;
 तथाहि— “कया नश्चित्वा भुवत्, कया त्वं न जत्वा, कस्त
 मिन्द्र त्वा वसुं, सद्यो ह जात, एवा त्वा मिन्द्रोश्नु पु णः सुमना
 उपाक इति याज्या”-इतिसूत्रकारवचनात् (आश्व० श्रौ० ५.
 १६. १.) “एवा त्वा मिन्द्र वञ्चित्वा”-इत्येतस्यैकादशर्चस्य (सं०
 ४. १८. १-११.) अन्या “नू द्युत इन्द्र नू गृणान्.”-इत्यै-
 वेति † मैत्रावरुणस्य प्रातस्सवने माध्यन्दिनसवने च एकाहि-
 काभिः परिधानं मुपपन्नं भवति । एकाहिकाभिरेवेत्येवकारो-
 ऽन्यत्र शब्दाव्यावृत्त्यर्थः । या एकाहिकाः परिधानीयास्ता एव
 बाह्यर्चणे मैत्रावरुणस्य परिधानीया, न त्वन्या इत्यर्थः । यद्यपि
 मैत्रावरुणस्य प्रकृतौ सवनयोरुभयोः द्वे एव परिधानीये, तथापि
 प्रयोगबहुत्वापेक्ष मैकाहिकाभिरिति बहुवचनम् ॥

मैत्रावरुणस्य प्रकृतिविलक्षणोः परिधानीया मैका सुक्ता,
 मच्छावाकस्य प्रकृतिविलक्षणं सवनद्वये परिधानीयाद्वयं दर्शयति
 —“महीनाभिरच्छावाकः स्वर्गस्य लोकास्यामि”-इति । योऽय
 मच्छावाकः, सोऽय महीनगताभिर्ऋग्भिः परिदध्यात् ; न त्वैका-
 हिकाभिः । तथाहि—“आहं सरस्वतीवतोरित्यच्छावाकस्य”-इति

पूर्वस्निन् खण्डे (२४२ पृ०) विहितत्वात् प्रातस्सवने एषा अहर्गणसम्बन्धिनी परिधानीया । एकाहिके तु “गोमद्विरण्यवट्”-इत्येषैव (सं० ७. ८४. ८.) परिधानीया † । साध्यन्दिने त्वच्छावाकस्य “नूनं सा ते”-इत्यहर्गणगता (सं० २. ११. २१.) परिधानीया † ; एकाहे तु “शुनं हुवेम”-इति (सं० ३. ३०. २२.) साध्यन्दिने परिधानीया ‡ । एवं सति अच्छावाकस्यैकाहिकपरिधानीयापरित्यागेनोपरितनस्याहर्गणस्य सम्बन्धिन्धाः परिधानीयायाः स्वीकारः, उपरि च स्वर्गलोकप्राप्तौ सम्मयति ॥

अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः परिधानीयां दर्शयति — “उभयीभिर्ब्राह्मणाच्छंसी ; तेनो स उभौ व्यन्वारभमाण एतीमं चामुं च लोकमथो मैत्रावरुणं चाच्छावाकं चाथो अहीनं चैकाहं चाथो संवत्सरं चाग्निष्टोमं चैव मु स उभौ व्यन्वारभमाण एति”-इति । योऽयं ब्राह्मणाच्छंसी, सोऽयं मुभयविधाभिरैकाहिकाभिरहीनगताभिरुत्तमिः परिदध्यात् । प्रातस्सवने प्रकृतौ “स न इन्द्रः शिवः सुखा”-इति (सं० ८. ८३. ३.) परिधानीया § ; विकृतौ तु “इन्द्रेण रोचना दिवः”-इति पूर्वखण्डे ऽभिहित्वा (२४२ पृ०) साध्यन्दिनसवने प्रकृतौ विकृतौ च “एवेदिन्द्रं वृषणं यज्जवाहुम्”-इत्येषैव (सं० ७. २३. ६.) परिधानीया । एवं च सत्यस्य ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातस्सवने ऽच्छावाकसाम्य साध्यन्दिने सवने

• “इयं वामस्य मन्थन इति नव (सं० ७ ८४ १-८)”-इति भाष० श्री० ५. १०. २८ ।

† “नूनं सा ते इत्यना सुसमम्”-इति भाष० श्री० ७. ४. १० ।

‡ “इच्छन्ति ता (सं० ३ १०. १-२२.)”-इति भाष० श्री० ७ ५. २० ।

§ “उभेदभीति तिस्र. (सं० ८. ८१. १-३)”-इति भाष० श्री० ५. १०. २८ ।

|| “उदु तद्वाचि (सं० ७ २३. १-६.)”-इति भाष० श्री० ७ ४. ८ ।

मैत्रावरुणसाम्यं सम्यन्नम् । 'तेनो' तेनैव, ऐकाहिकाहीनगतो-
 भयविधमंसनेनैव 'सः' ब्राह्मणाच्छंसी भूलोकः स्वर्गलोकः 'उभौ'
 अपि 'अन्वारभमाणः' विविधं स्पृशन् 'एति' गच्छति, वर्त्तत
 इत्यर्थः । प्रातस्सवने प्रकृतिविकृत्योः परिधानीयाविलक्षणत्वात्
 लोकद्वयस्य पृथगेव स्वर्गः ; माध्यन्दिनसवने प्रकृतिविकृत्योः परि-
 धानीयैक्यान्नोकद्वयस्य सह स्वर्गः ; इत्येवं विविधस्वर्गो 'अन्वा-
 रम्भण'-शब्देन विवक्षितः । 'अथो' अपि धार्यं ब्राह्मणाच्छंसी
 मैत्रावरुणं चाच्छावाकम् 'उभौ' ऋत्विजौ 'अन्वारभमाण एति'
 विविधं सुपस्पृशन् वर्त्तते । कथं मिति, तदुच्यते— यथा मैत्रा-
 वरुणस्य प्रकृतिविकृत्योः परिधानीयैक्यम्, तथा ब्राह्मणाच्छं-
 सिनोऽपि माध्यन्दिनसवने तद्वैक्यम् । यथाच्छावाकस्य प्रकृति-
 विकृत्योः परिधानीयावैलक्षण्यम्, एवं ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातस्सवने
 तद्वैलक्षण्यं मिति । यथा मैत्रावरुणाच्छावाकविषयोऽयं विविध-
 स्वर्गः, तथैवाहीनैकाहविषयोऽपि विविधः स्वर्गं ऊहनीयः । कथं
 मिति, तदुच्यते— प्रातस्सवने अहीनैकाहयोर्वैलक्षण्येन स्वर्गः,
 माध्यन्दिने सवने सादृश्येन स्वर्गः, इति उभयविधत्वम् । तथा
 संयत्सरं गवामयनमूलं प्रकृतिपूर्वं मन्त्रिष्टोमं च विविधं स्पृशति ;
 अहीनैकाहसर्वदेतदुभयस्वर्गस्य योजनीयत्वात् ॥

इत्थं होत्रकाणां सवनद्वयगताः परिधानीयाः प्रथम्य तृतीय-
 सवनगताः परिधानीयाः प्रमंसति— "अथ तत ऐकाहिका
 एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति, प्रतिष्ठा या
 एकाहः, प्रतिष्ठाया मेव तद्यज्ञं मन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति"—इति ।
 एकाहो मूलप्रकृतौ ज्योतिष्टोमे होत्रकाणां या एव परिधानीयाः,
 ता एवाहर्गणे तृतीयसवने द्रष्टव्याः । तथाहि— "पायां राजाना

विति नित्य मैकाहिकम्”—इतिवचनात् मैत्रावरुणस्य “आवां राजानौ”—इति- (सं० ७. ८४. १.) -सूक्तस्यान्त्या परिधानीया भवति । तथा ब्राह्मण्याच्छंसिनो ऽपि “अच्छाम इन्द्र मिति नित्य मैकाहिकम्”—इतिवचनात् (आश्व० श्रौ० ८. ३. ३४.) “अच्छाम इन्द्रम्”—इति- (सं० १०. ४३. १.) -सूक्तस्यान्त्या परिधानीया भवति । तथा छावाकस्य “ऋतुर्जनितीति नित्यान्यैकाहिकानि”—इतिवचनात् (आश्व० श्रौ० ८. ४. ३.) “सं वां कर्मणा”—इति- (सं० ६. ६६. १.) -सूक्तस्यान्त्या परिधानीया भवति । योऽय मेकाहः, स मूलप्रकृतित्वात् ‘प्रतिष्ठा’ सर्वासां विह्वतीनां साधारः । अतस्तेनैकाहिकापरिधानीयाशंसनेन यज्ञम् ‘अन्ततः’ अवसानकाले ‘प्रतिष्ठायां’ सर्वाधारे प्रतिष्ठापयन्ति ॥

इत्थं परिधानीयाः प्रगस्य प्रातस्सवनगतानां याज्यादीनां मध्ये अवसानाभावं विधत्ते— “अनवानं प्रातस्सवने यजेद्”—इति । ‘अनवानम्’ अनुच्छासम्, उच्छासी मध्ये यथा न भवति तथा याज्यां पठेत् ० ॥

स्तोमवृद्धौ नियमविशेषं विधत्ते—“एकां द्वे न स्तोम मति-शंसेत् ; तद्यथाभिहेपते पिपासते चिभ्रं प्रयच्छेत्, तादृक्तदधो चिभ्रं देवेभ्यो ऽयाद्यं सोमपीयं प्रयच्छानीति ; चिभ्रं द्वाचिभ्रंलोके प्रति-तिष्ठति”—इति । चिभ्रत्पश्चदगसप्तदशैकविंशत्रिणवत्त्रयस्त्रिंशदादयः स्तोमा विहितः । विहितस्य सप्तदशस्तोमस्य चिभ्रत्तद्वा अष्टादशादयः स्तोमा निष्पाद्यन्ते । तथाहि विहितस्यैकविंशस्य चिभ्रत्तद्वा त्रिंशदादयः स्तोमाः सम्पाद्यन्ते । अनेनैव दृष्टान्तेन शंसनेऽप्या-

धिस्यं प्रसक्तम् ; “यथा वाव स्तोत्र मेवं शस्त्रम्”—इतिन्यायात् * ।
 सन्ति तत्र प्राकृताः स्तोमाः ; स्तोमे वर्द्धमाने सति तां स्तोमगता
 मृक्सङ्घा मतिक्रम्य शंसनं तदतिशंसनं यदा क्रियते, तदानी
 मेकस्या इयोर्वा ऋचोरभ्यनुज्ञाने त्वधिकाना मृचा ॥ * * * ।
 अचरार्यसु— यदा ‘स्तोम मतिशंसेत्’ स्तोमसङ्घा मतिक्रम्य शंसनं
 कुर्यात्, तदानी मेकां हेनातिक्रम्य शंसेत्, किं त्वेकयैव वा दाभ्या
 मेव वातिशंसेत् । तथाच सूत्रकार आह— “अतिशंसन मेकया
 दाभ्यां वा प्रातस्सवने”—इति (आश्व० श्रौ० ६. १२. ४.) † ।
 ततोऽधिकानां शंसनाभावे युक्तिर्दृष्टान्तमुखेनोच्यते, अत्रायं दृष्टान्तो
 ऽवगन्तव्यः । यथा लोके ‘अभिहेपते’ घासार्थं माभिमुखेन
 ‘हेषा’-शब्दं कुर्वते श्वाय वा, ‘पिपासते’ अत्यन्तदृष्टार्थाय पुरुषाय
 वा ‘अन्नाद्य’ पानीयं क्षिप्रं प्रयच्छेत्, तादृगेव ‘तत्’ ऋग्बाहुल्य-
 भावेनातिशंसनम् । ‘अथो’ अपि च क्षिप्रं मेव देवेभ्यः सोमपानरूप
 मन्नाद्यं प्रयच्छतीत्यभिप्रेत्य ऋग्बाहुल्येन विलम्बं मकृत्वा एकया
 दाभ्यां वा अतिशंसनं कुर्यात् । तथा सति ‘क्षिप्रं’ शीघ्रं मेवा-
 स्त्रिन् लोके प्रतिष्ठितो भवति ॥

सवनान्तरयोः ऋक्वैपरीत्यं विधत्ते—“अपरिमिताभिरुत्तरयोः
 सवनयोरपरिमिता वै स्वर्गी लोकाः स्वर्गस्य लोकस्याप्तैः”—इति ‡ ।
 इत्यत्र एवेत्येवं नियमरहिताभिर्बद्धोभिर्ऋग्भिर्ऋतिशंसनं सवन-
 इये कुर्यात् ; स्वर्गलोकस्येयत्तारहितत्वात्, तस्य लोकस्य प्राप्तार्थं
 मिद् मतिशंसनं सम्प्रथते ॥

* १ भा० ४५१ प० १ प० । “यथाव स्तोत्रं तच्छस्त्रं”, यासु ऋचैव स्तुवते ता एवाह-
 मसति”—इति मत० ब्रा० ८. १. ४ । “स्तोत्रं मर्थं शस्त्रात्”—इति च आश्व० श्रौ० ५. १०. १ ।
 †, ‡ “अपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोः”—इति च तदुत्तरम् । साङ्ख्य० श्रौ० १२. ३. १६ ।

यत्रातिशंसनं कर्त्तव्यं भवति, तत्र तदर्थं मृचा मागमनं कर्त्तव्यम् ; तासां मृचां देशविशेषं दर्शयति—“कामं तद्धोता शंसेद्यद्धोत्रकाः पूर्वदुः शंसेयुर्यद्वा होता तद्धोत्रकाः ; प्राणा वै होताङ्गानि होत्रकाः ; समानो वा अयं प्राणोऽङ्गान्यनुसञ्चरति ; तस्मात्तत्कामं होता शंसेद्यद्धोत्रकाः पूर्वदुः शंसेयुर्यद्वा होता तद्धोत्रकाः”—इति । अहर्गणेषु वर्तमानदिनात् ‘पूर्वदुः’ मैत्रावरुणादयो ‘होत्रकाः’ ‘यत्’ सूक्तं शंसेयुः, तदेव सूक्तं परेदुर्होता ‘कामम्’ अविशद्भ्यैव शंसेत् ; — यदि होतुरतिशंसनं प्रसक्तम्, तदानीं पूर्वदुर्होत्रकैः शस्तात् सूक्ताद्वच अनितव्याः ; यदि तु होत्रकाणां मतिशंसनं प्रसक्तम्, तदानीं पूर्वदुर्होता यत् सूक्तं शंसति, तस्मात् सूक्ताहोत्रकैरपेक्षिता ऋष अनितव्याः । होतुः प्राणस्थानीयत्वाहोत्रकाणां हस्तपादाद्यवयवस्थानीयत्वात् परस्परसूक्ताद्वगानयने सत्ययं प्राणः सर्वेष्ववयवेषु पक्षपात मन्तरेण तुल्य एवानुसञ्चरति । “तस्मात्तत्कामम्”—इति उक्तार्थोपसंहारः ॥

इत्थं परिधानीयाप्रसङ्गेन बुद्धिस्थयाज्याया अनवानत्व मतिशंसनं च निर्णय, अथ प्रकृत मेव परिधानीयास्तुति मनुसरति—“सूक्तान्तीर्होता परिदधदेत्वथ समान्य एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्त्यात्मा वै होताङ्गानि होत्रकाः समाना वा इमेऽङ्गाना मन्तास्तस्मात् समान्य एव तृतीयसवने होत्रकाणां परिधानीया भवन्ति भवन्ति”—इति । सूक्तानां मन्तिमा ऋचः ‘सूक्तान्ताः’ तामिर्ऋग्भिर्होता ‘परिदधत्’ शस्त्रसमापनं कुर्वन् अतिवर्त्तते । ‘अथ’ होतुरनन्तरं होत्रकाणां सुच्यते,— तेषां तृतीयसवने परिधानीयाः ‘समान्यः’ तुल्या एव भवन्ति । एकाहेयाः परिधानीयाः, ता एवाहर्गणेषु भवन्ति । तथाच पूर्वं मुक्तम्—

“ऐकाहिका एव द्वितीयसवने”-इति (२५१ पृ०), तदेवात्र
 होत्रा सह प्रथमार्थं मनूयते । योऽयं होता, सोऽयम् ‘आत्मा वै’
 देह एव ; होत्रकास्तु हस्तपादाद्यवयवाः, तेषां च हस्तादीना
 मन्ताः ‘समानाः’ तुल्या एव दृश्यन्ते । दक्षिणहस्तस्यान्तो
 यादृशः, पश्चाद्भ्रुवुपेतः, तादृश एव वामहस्तस्यान्तोऽपि । एवं
 पादयोः, स्नानकर्णादियुग्मयोस्तुत्यान्तत्वं द्रष्टव्यम् । “तस्मात्
 समान्य एव”-इत्युपसंहारः ॥

पदाभ्यासोऽध्यायसमामर्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य पठपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 (सप्तविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (८) ॥

वेदार्यस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विश्वातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरशुक्भूपालसाम्राज्यपुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्यप्रकाश’नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य पठपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

— ८० —

॥ ॐ ॥ आ त्वा वहन्तु हरय इति प्रातःसवनं उन्नीय-
मानेभ्यो ऽन्वाह वृषखतीः पीतवतीः सुतवती-
र्मद्वती हृपसमृद्धा ऐन्द्रीरन्वाहैन्द्रो वै यज्ञो गायत्री-
रन्वाह गायत्रं वै प्रातःसवनं नव न्यूनाः प्रातःसवने
ऽन्वाह न्यूने वै रेतः सिच्यते दश मध्यन्दिने ऽन्वाह
न्यूने वै रेतः सिक्तं मध्यं स्त्रियै * प्राप्य स्वविष्टं भवति
नव न्यूनास्तृतीयसवने ऽन्वाह न्यूनाद् वै प्रजाः
प्र जायन्ते तद्यदेतानि केवलसूक्तान्यन्वाह यजमान
मेव तद्गर्भं भूतं प्र जनयति यज्ञाद्देवयोन्यै ते हैके
सप्त-सप्तान्वाहुः सप्त प्रातःसवने सप्त माध्यन्दिने
सप्त तृतीयसवने यावत्यो वै पुरोनुवाक्यास्तावत्यो
याज्याः सप्त वै † प्राञ्चो यजन्ति सप्त वषट् कुर्वन्ति
तासा मेताः पुरोनुवाक्या इति वदन्तस्तत् तथा न
कुर्याद्यजमानश्च ह ते रेतो विलुम्पन्त्यथो यजमान
मेव यजमानो हि सूक्तं नवभिर्वा एतं मैत्रावरुणो

* "स्त्रिय" क ।

† "वै" क-पुस्तके नास्ति ।

ऽस्त्राल्लोकादन्तरिक्षलोक मभि प्र वहति^१ दशभिरन्त-
रिक्षलोकाद्मुं लोक^१ मध्यन्तरिक्षलोको हि ज्येष्ठो^१
नवभिरमुष्माल्लोकात् स्वर्गं लोक मभि न ह वै
ते यजमानं^१ स्वर्गं लोक मभि वोळ्हु मर्हन्ति^१ ये
सप्त-सप्तान्वाहुस्तस्मात् केवलश एव सूक्तान्यनु-
ब्रूयात् ॥ १ (६) ॥

प्रातस्सवने होत्रकर्मस्त्राण्यतुरूपो

यस्मिन्नेव भुवते स्तोत्रिय एषः ।

आरभाथा आहवनीयाः परिधानीया

वृद्धे स्तोमे स्यादतिशंसार्थव्यञ्जक ॥ १ ॥

अथोद्गीयमानसूक्तानि ० विधातु सुपक्रमते—“आ त्वा वहन्तु
हरय इति प्रातस्सवन उद्गीयमानेभ्यो ऽन्वाह ; वृषखुती. पीतवतीः
सुतवतीर्मदती रूपसमृद्धा.”—इति । यदा चमसा ‘उद्गीयन्ते’
सोमेन पूर्यन्ते, तदानी मध्यर्घुणा प्रेषितो भैत्रावरुणः “आ त्वा
वहन्तु”—इति (सं० १. १६, १—८.) सूक्त अनुब्रूयात् । तस्मिन्
सूक्ते स्थिता ऋचो वृषगन्देन पीतगन्देन सुतगन्देन मदगन्देन च
युक्ताः । तत्र द्वितीयपादे “वृषणं सोमपीतये”—इति वृषगन्द-
पीतगन्दी विद्यते ; चतुर्थ्या ऋचि “सुते हि त्वा हवामहे”—
इतियवणात् सुतगन्दी विद्यते ; अष्टमाया मृचि “इन्द्रो मदाय
गच्छति”—इति मदगन्दो विद्यते । यद्यप्येते गन्धा सर्वासृचु ब

० “उद्गीयमानेभ्यो ऽन्वाहा ता वदन्त्वसानि दीह विक्षोपयावन्नुसवतम्”—इति
शाब० श्रौ० ५. ५. १ । तानि च सूक्ताभ्योऽप्यमवततोपचतुस्र्यर्घोर्विधीयन्ते ।

सन्ति, तथापि क्वचिच्छ्रवणात् सर्वा अपि हृत्विन्यायेन तैः शब्दैर्युक्ता भवन्ति । वर्षणक्षम इन्द्रः सोमं पीत्वा माद्यतीत्यस्यार्थस्योक्तः शब्दचतुष्टयेन प्रतीयमानत्वात् विवक्षितार्थानुकूल्येन रूप-समृद्धत्वम् ॥

देवताहारा ता ऋचः प्रशंसति— “इन्द्रीरन्वाहैन्द्री वै यज्ञः”—इति । “इन्द्र त्वा सूरचक्षसः”—“इन्द्रं सुखतमे रथे”—इति-श्रवणात् * इन्द्रदेवताका ऋचः ; सोमयागयेन्द्रदेवताकः † ; अतस्तत्र ता युज्यन्ते ॥

हृन्दोदारा प्रशंसति— “गायत्रीरन्वाह ; गायत्रं वै प्रातःस्रवनम्”—इति । प्रातःस्रवनस्य गायत्रीच्छन्दस्तत्वात् तच्छन्दस्का ऋचः तत्र योग्याः ॥

ऋक्सङ्घाहारा प्रशंसति— “नव न्यूनाः प्रातःस्रवने ऽन्वाह ; न्यूने वै रेतः सिचति”—इति । मध्यन्दिनसवने दशसङ्घाका वक्ष्यन्ते (३ ख०) ; तां सङ्घा मपेक्ष्यात्र या नव सङ्घाकास्ता एक-यर्षा न्यूनाः ; लोकेऽपि ‘न्यूने’ स्वल्पे गर्भस्थाने रेतः सिचति । अतो न्यूनत्व मत्र युक्तम् ॥

अथ माध्यन्दिने सवने “असावि देवङ्गोऽऋजीक मन्धः”—इत्ये-तत्सूक्तगता दशसङ्घाका ऋचो (सं० ७. २१. १-१०.) विधत्ते—“दश मध्यन्दिने ऽन्वाह ; न्यूने वै रेतः सिक्तं मध्यंस्त्रियै प्राप्य स्थविष्ठं भवति”—इति । लोके स्वल्पे गर्भस्थाने सिक्तं रेतः स्त्री-यरीरस्य ‡ मध्यस्थानं प्राप्य गर्भरूपेण ‘स्थविष्टम्’ अतिस्थूलं

* सं० १. १६. १, २ । “विदेवलोचरलि”—इत्यादि. पाथ० वी० ५. ५. १. ३० ।

† “इन्द्रः सोमस्य काणका”—इति सं० ८. ००. ४ । निघ० ५. २. ६ ।

‡ मूले ‘स्त्रियै’—इति पद मलि, तस्यैवार्थाऽप्यम् । षड्दार्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६९. ३०) ।

भवति । अतो रेतस्त्रोकस्थानीयायाः ऋचो गर्भस्थानीयायाः सङ्ख्याधिक्य युक्तम् * ॥

द्वितीयसवने “इहोपयात शवसो नपात.”—इत्येतत्सूक्तगता नवसङ्ख्याका ऋचो (सं० ४, ३५. १-८.) विधत्ते— “नव न्यूनास्तृतीयसवने ऽन्वाह; न्यूनाइ प्रजाः प्र जायन्ते”—इति । पूर्ववद् दशसङ्ख्यापेचयात्र न्यूनत्वम् । लोके हि ‘न्यूनाद्’ अत्याद् योनिदारात् प्रौढाः प्रजा उत्पद्यन्ते ; अतो गर्भात्पादनार्थं सत्र न्यूनत्वं युक्तम् † ॥

एतेषु सूक्तेषु मतद्वय मस्ति । सम्पूर्णसूक्तानुवन मित्येकं मतम्, प्रतिसूक्तं समाना मेवर्चा मनुवचनत्व मिति द्वितीयं मतम् । तत्र प्रथमं मत प्रचलति— “तद्यदेतानि केवलसूक्तान्यन्वाह, यजमान मेव तन्नर्भ भूतं प्र जनयति यज्ञाद्देवयोन्वै”—इति । ‘केवल’-शब्दः सम्पूर्णवाची । तदनुवचनेन सम्पूर्णगर्भं प्राप्तं यजमान मेव यज्ञ-रूपाद् ‘देवयोन्वै’ देवसम्बन्धियोनिस्थानादुत्पादयति । अतः सम्पूर्णानुवचनं युक्तम् ॥

द्वितीयं मतं दर्शयति—“ते हेके सप्त-सप्तान्वाह, —सप्त प्रात-स्रवने, सप्त माध्यन्दिने, सप्त द्वितीयसवने, यावत्वो वै पुरोनुवाक्या-स्तावत्वो याज्याः ; सप्त वै प्राञ्चो यजन्ति, सप्त वषट् कुर्वन्ति, तासा मेताः पुरोनुवाक्या इति वदन्तः”—इति । ‘ते’ प्रसिद्धा ऋत्विजः ‘एके’ केचित् तत्तद्यज्ञेषु यथोक्तसूक्तगता ऋचः प्रतिसूक्तं सप्तसङ्ख्याका एवान्वाहः, न तु सम्पूर्णसूक्तानि । तस्यैव व्याख्यानं ‘सप्त प्रातःस्रवने’—इत्यादि । “यावत्वः”—इत्यादिना तदीया

* द्वितीयद्वितीययो पण्ययोः द्रष्टव्यम् (चाप० श्री० ५. ५. १४) ।

† द्वितीयपण्ययोः पण्ययोः द्रष्टव्यम् (चाप० श्री० ५. ५. १४.) ।

युक्तिरुच्यते । पुरोनुवाक्यानां याज्यानां च सङ्ख्या प्रायेण समानैव दृश्यते । तथा सत्वत्र 'सप्त' सप्तसङ्ख्याका ऋत्विज — होता, मैत्रावरुण, ब्राह्मणाच्छंसी, नैष्टा, पीता, आग्नीध्रः, अच्चावाकथे-
त्येते * प्राङ्मुखाः 'यजन्ति' याज्याः पठन्ति । तस्यैव व्याख्यानं "सप्त वपद् कुर्वन्ति"—इति । 'तासां' सप्तभिः पठ्यमानानां याज्या-
नाम् 'एताः' सूक्तगताः सप्तसङ्ख्याका ऋचः पुरोनुवाक्या भव-
न्तीति । एके तादृशीं युक्तिं वदन्तः सप्त सप्तान्वाहुरित्यन्वयः ॥

तदिदं मतं द्रूपयति— "तत् तथा न कुर्याद् ; यजमानस्य च ते रेतो विलुम्पन्वयो यजमान मेव ; यजमानो हि सूक्तम्"—
इति । सप्त-सप्तेति यन्मतम्, तत्तथा न कुर्यात् । 'ते' सप्त-
सङ्ख्यावादिनः सम्पूर्णसूक्ताभावाद्यजमानस्य प्रजोत्पादकं 'रेतः'
विनाशयन्ति । 'अथो' अपिच यजमान मेव विनाशयन्ति ;
सूक्तस्य यजमानरूपत्वेन सम्पूर्णसूक्तविलोप एव यजमानविलोपः ॥

परमते दोषं दर्शयित्वा स्वमते गुणं दर्शयति— "नवभिर्वा
एतं मैत्रावरुणो ऽआप्तोकादन्तरिचलोक सभि प्र वद्धति ; दश-
भिरन्तरिचलोकादमुं लोक सभ्यन्तरिचलोको हि ज्येष्ठो नवभि-
रमुष्माप्तोकात् अर्ग लोक सभि"—इति । प्रथमसूक्तगताभिर्ऋग्भिः
'नवभि' † 'एतं' यजमानं भूलोकादन्तरिचलोकम् 'अभि'लक्ष्य
नयति । द्वितीयसूक्तगताभिः 'दशभिः' ‡ ऋग्भिरन्तरिचलोकाद्

ॐ "वापोभिर्य पूषम् । विवताषीपरि रोद्रेषेति सर्वेष । पद् सदसि । प्रत्यङ्-
सुग्री शार मपरिष हीतु । दक्षिणपूर्वेषोदुम्बरीं भेषावदपल । हीवधिषा सुतरिष चतरः
* यजमानान् ब्राह्मणाच्छंसी-पीठ-मैत्रावरुणाकानाम्"—इति कात्या० श्रौ० ८. १. १६-२१ ।
† वातरुचने "वा ता वदन्तु"—इति मन्त्रेण सूक्त विहितम् प्रथमपद्ये (२५०१०) ।
‡ माध्वान्दन सप्तन "वसावि देवम्"—इति मन्त्रेण सूक्त विधातते वृत्तियवर्ध ।

‘अमुं लोकं’ नाकपृष्ठास्थं लोकम् ‘अभि’लक्ष्य नयति । अन्तरिक्षस्य यः समीपवर्ती स्वर्गभागः, स नाकपृष्ठास्थो लोकः ; स च प्रवृद्धादन्तरिक्षाद् ‘ष्येठः’ अतिप्रवृद्धः ; त दशभिः प्राप्य तस्मान्नाकपृष्ठास्थाद् ‘अमुष्मात्’ स्वर्गल्लोकादुपरितनं बहुभोगयुक्तं ‘स्वर्गं लोकं’ तृतीयमूक्तगताभिः ‘नवभिः’ † ऋग्भिर्भयजमानमभि वृहति ॥

स्वमते गुणान् दर्शयित्वा तद्ग्राहित्वं परमते दर्शयति— “न ह वै ते यजमानं स्वर्गं लोकं मभिः वोढुं नर्हन्ति, ये सप्त सप्तान्वाहुः”—इति । ‘ये’ पूर्वपक्षिणः प्रतिसूक्तं सप्तसङ्ख्याका एवान्वाहुः, ‘ते’ सङ्ख्यान्धूनत्वात् पूर्वोक्तरीत्या स्वर्गं प्रति यजमानं वाढुं नार्हन्ति ॥

स्वमतं निगमयति— “तस्मात् केवलस्य एव सूक्तान्यनुब्रूयात्”—इति । ‘केवलस्यः’ प्रतिसूक्तं सम्पूर्णं भवेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टाविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथाह यद्वैन्द्रो वै यज्ञो ऽथ कस्माद् द्विवेव
प्रातःसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षाद्वैन्द्रीभ्यां यजती

• अन्तरिक्षस्य इह सर्वत्र दीर्घमध्यं ख ग उ ष्कयो ।

† तृतीयसवने ‘इहोपपातः’—इति नवधे सूक्तं विधासते चतुर्धंखण्डे ।

होता चैव ब्राह्मणाच्छंसी' चेदं ते सोम्य' मध्विति
 होता यजतीन्द्र त्वा वृषभं वय मिति ब्राह्मणा-
 च्छंसी' नानादेवत्याभिरितरे' कथं तेषा मैन्द्रो
 भवन्तीति' मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणो
 यजति' वरुणं सोमपीतय इति' यद्वै किञ्च पीतवत्
 पदं' तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणाति' मरुतो यस्य हि
 चय इति पीता यजति' स सुगोपातमो जन
 इतोन्द्रो वै गोपास्तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणात्यग्ने
 पत्नीरिहावहेति नेष्टा यजति' त्वष्टारं सोमपीतय
 इतीन्द्रो वै त्वष्टा' तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणात्यु-
 चान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति' सोमपृष्ठाय
 वेधस इतीन्द्रो वै वेधास्तदैन्द्रं रूपं तेनेन्द्रं प्रीणाति'
 प्रातर्यावभिरागतं देवेभिर्जन्यावसू' इन्द्राग्नी सोम-
 पीतय इति स्वयं समृद्धाष्वावाकस्यैव मु हैता ऐन्द्रो
 भवन्ति यन्नानादेवत्यास्तेनान्या देवताः प्रीणाति'
 यदु गायत्रस्तेनाग्नेव्य' एतदु हैताभिस्त्वय मुपा-
 प्रीति' ॥ २ (१०) ॥

अथ प्रस्थितयाज्याविषयं चोच्य मुद्रावयति— “अथाह
 यदेन्द्रो वै यन्नो ऽथ कष्माद् हावेव प्रातस्त्वने प्रस्थितानां प्रत्य-
 यादेन्द्रीभ्या यजता होता चैव ब्राह्मणाच्छंसी चेदं ते सोम्यं

मधिति हेता यजतीन्द्र त्वा ह्यभं वय मिति ब्राह्मणाच्छंसो,
 नानादेवत्याभिरितरे ; कथं तेषा मैन्द्रो भवन्तीति ?”—इति ।
 ‘अथ’ उन्नीयमानसूक्तनिर्णयानन्तरं कश्चिद् ब्रह्मवादी चोद्य माह ।
 यस्मात् कारणात् यज्ञः ‘ऐन्द्रो वै’ इन्द्रदेवताक एव । तथैवं सति
 सर्वेषा मृत्विजा मिन्द्रदेवताका एव याज्या अपेक्षिताः ; अत्र तु
 प्रस्थितसोमानां यागै प्रातस्सवनकालीने होढब्राह्मणाच्छंसिनौ
 ह्येव ‘प्रत्यक्षात्’ ओत्रप्रत्यक्षेण वा श्रूयमाणाभ्या मिन्द्रदेवता-
 काभ्या मृग्भ्यां यजतः ; न त्वितरे । “इदं ते सोम्यम्”—इति (सं०
 ८. ६५. ८.) होतुर्याज्या । तस्यास्तृतीयपादे “जुषाण इन्द्र”—
 इति प्रत्यक्ष एवेन्द्रशब्दः श्रूयते ; “इन्द्र त्वा ह्यभं वयम्”—इति
 (सं० ३. ४०. १.) ब्राह्मणाच्छंसिनो याज्या ; तत्र स्पष्ट एवेन्द्र-
 शब्दः । ‘इतरे’ पञ्चत्विजो ‘नानादेवत्याभिः’ ऋग्भिर्भयजन्ति ;
 तेषा मृत्विजां ता ऋचः कथं मिन्द्रदेवताका भवन्ति ? इति
 शोद्यम् । तत्र पञ्चाना मृत्विजां याज्यास्त्रिन्द्रदेवताकत्वं सम्पाद-
 नीयम् ॥

तत्रैकस्यां याज्यायां तत् सम्पादयति—“मित्वं वयं हवामह
 इति मैत्रावरुणा यजति ; वरुणं सोमपीतय इति, यद्वै किञ्च
 पीतवत् पदं, तदेन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति”—इति । मैत्रावरुणस्य
 “मित्वं वयम्”—इति (सं० १. २३. ४.) धेयं याज्या, तस्या
 द्वितीयपादे वरुण मित्वादिकं ‘पीतवत्’ पिबतिधातुयुक्तं यत्
 किञ्चित् पद मस्ति, तदिन्द्रसम्बन्धि रूपम् ; इन्द्रस्य सोमपान-
 प्रियत्वात् । ‘तेन’ हि पीतवत्पदेनेन्द्रं परितोषयति ॥

• होतुर्याज्याया ऐन्द्रत्वं दर्शयति— “मरुतो यस्य हि घय इति
 पीता यजति ; स सुगोपातमो जन इतीन्द्रो वै गोपास्तुदैन्द्रं रूपं,

तेनेन्द्रो प्रीणाति"—इति । "मन्त्रः"—इत्यस्यां (सं० १.८६.१.)
 याज्यायां द्वितीयपादे 'गोपा' मन्त्रेनेन्द्रो ऽभिधीयते । गोमृत्वं
 रचकत्वं मिन्द्रसम्बन्धि रूपम्, तेनेन्द्रस्य प्रीतिः ॥

नेटुर्याज्याया ऐन्द्रत्वं सम्पादयति— "अग्ने पत्नीरिहावहेति
 नेष्टा यजति ; त्वष्टारं सोमपीतय इतीन्द्रो वै त्वष्टा, तदैन्द्रं रूपं,
 तेनेन्द्रं प्रीणाति"—इति । "अग्ने पत्नीः"—इत्यस्या याज्यायाः
 (सं० १. २२. ८.) द्वितीयपादे यस्त्वष्टा, स एवेन्द्रः, शत्रूणां
 तनूकरणादिन्द्रस्य त्वष्टृत्वम् ॥

आग्नीध्रस्य याज्याया ऐन्द्रत्वं सम्पादयति— "उचान्नाय वया-
 यायेत्याग्नीध्रो यजति ; सोमष्टाय वेधस इतीन्द्रो वै वेधासुदैन्द्रं
 रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति"—इति । "उचान्नायः"—इतियाज्यायाः
 द्वितीयपादे यो वेधाः ; स एवेन्द्रः, इन्द्रस्य जगद्व्यवस्थाविधा-
 यकत्वेन वेधः मन्त्रवाच्यत्वात् ॥

अच्छायाकस्य याज्यायाः ऐन्द्रत्वं सम्पादयति— "प्रातर्याव-
 भिरागतं देवेभिर्जेन्यावसू, इन्द्राग्नीः सोमपीतय इति स्वयं समु-
 चाच्छायाकस्य"—इति । हे इन्द्राग्नी ! 'जेन्यावसू' जेन्यं जितथं यसु
 धनं ययोस्तौ तादृशो भूत्वा 'प्रातर्यावभिः' प्रातश्चवनगामिभिः
 'देवेभिः' देवैः सह 'सोमपीतये' सोमपानार्थम् 'आगतम्' आग-
 प्यतम् । अस्या मूर्ध्नि 'इन्द्राग्नी'—श्रवणेऽपि इन्द्रमन्त्रस्य प्रत्यक्षस्य
 विश्रमानत्वात् स्वयं मेवेन्द्रत्वाय 'समृदा' सम्पूर्णा ; न त्वेन्द्रत्वं
 सम्पादनीयं मन्त्रि (सं० ८. २८. ७.) ॥

षष्ट्या सम्पादितं ऐन्द्रत्वं निगमयति— "एष सं शेता ऐन्द्रो-
 भवन्ति"—इति ॥

तामृषु देवताकारप्रीतिं दपयति— "यन्त्रानादेवत्वास्तेनान्यां

देवताः प्रीणाति”-इति । मित्रावरुणो मरुतो ऽग्निर्वेधा इन्द्राग्नी
इत्येताभिः ‘नानादेवताभिः’ युक्ता ऋचः इति यदस्ति, तेनेन्द्र-
व्यतिरिक्ता देवतास्तोषयति ॥

तत्र त्वं छन्दः प्रशंसति— “यद्गु गायत्रस्येनाग्नेव्यः”-इति ।
अग्निगायत्रोः प्रजापतिमुखजलसम्बन्धाद् ः गायत्रीच्छन्दसं
वासा मग्निदेवताकत्वं सम्पद्यते ॥

उक्तां प्रशंसां निगमयति— “एतद्गु हेताभिस्त्रय मुपाप्नोति”
-इति । ‘एताभिः ऋग्भिः’ ‘एतद्गु ङ’ पूर्वोक्त मेव ‘त्रयं’ त्रिविध-
देवतासम्बन्धत्वं प्राप्नोति । तत्र तत्र प्रतीयमाननानाविधदेवता-
कत्वं, पूर्वीक्तरीत्या सम्पादित मैन्द्रत्वं, गायत्रीदारिणान्नेयत्वं चेति
त्रयं वेदितव्यम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(षष्ठाविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

असावि देवं गोऋजीक मत्स्य इति मध्यन्दिन^१
उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाहं दृषण्वतीः पीतवतीः सुत-
वतीर्मद्वती रूपसमृडा^१ ऐन्द्रीरन्वाहेन्द्री वै यज्ञ-
स्त्रिष्टुभी ऽन्वाहं चैष्टुभं वै माध्यन्दिनं सवनं^१ तदा-

हुयं चतुर्थसवनस्यैवं रूपं 'महदथ कस्मान् मध्यन्दिने'
 मदृतीरनु चाह यजन्ति चाभिरिति माद्यन्तीव वै
 मध्यन्दिने देवताः स मेव तृतीयसवने माद्यन्ते'
 तस्मान् मध्यन्दिने मदृतीरनु चाह यजन्ति चाभिस्ते
 वै खलु सर्व एव माध्यन्दिने प्रस्थितानां प्रत्यक्षा-
 दैन्द्रीभिर्यजन्त्यभितृणवतीभिरेके 'पिवा सोम मभि
 य मुय तर्द इति होता यजति' स ईं पाहि य
 ऋजिषी तरुत्र इति 'मैत्रावरुणो यजत्येवा पाहि
 प्रथया मदन्तु त्वेति ब्राह्मणाच्छंसी यजत्यवाङ्गेहि
 सोम कामं त्वाहुरिति पोता यजति' तवायं सोमस्त्व
 मैह्यवाङ्गिति नेष्टा यजतीन्द्राय सोमाः प्र दिवो
 विदाना इत्यच्छावाको यजतापूर्णो अथ कलशः
 स्वाहेत्याग्नीध्रो यजति तासा मेता अभितृणवत्यो
 भवन्तीन्द्रो वै प्रातःसवने न व्यजयत स एताभिरेव
 माध्यन्दिनं सवन मभ्यतृणद्यदभ्यतृणत्तस्मादेता
 अभितृणवत्यो भवन्ति ॥ ३ (११) ॥

अथ माध्यन्दिने उन्नीयमानसूक्तं विधत्ते— “असावि देवं
 गोऋजिषी मन्थ इति मध्यन्दिन उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाह; ह्यपखतीः
 पीतवतीः सुतवतीर्महती रूपसमृद्धाः”—इति । माध्यन्दिने सवने
 अध्वर्युणा प्रेषितो “असावि देवम्”—इत्यादिकं (स० ७. २१. १.)
 सूक्तं अनुवृत्त्याम् । तत्रत्या ऋच. ह्यपीत सुत-मद गद्योपेता ।

पूर्वत्र “दश मध्यन्दिने ऽन्वाह”-इति सङ्ख्येवोक्ता, न तु सूक्तं दर्शितम् (२५८ पृ०) ; अत्र त्वसावि देव मिति सूक्तं प्रदर्शयति । अस्य सूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि “वृषणो वृषा च”-इति वृषणञ्चन्द्रः श्रुतः । तृतीयस्या मृचि “रथो धेना”-इति धेनाशब्दः पिबतिधात्वर्थः, तेन पीतवत्त्वम् ; “धेद् पाने”-इति (भा० ६०२.) हि धातुः । “असावि”-इति सनोतिधातोः (स्तो० १.) श्रूयमाणत्वात् सुतवत्त्वम् । प्रथमाया ऋषो ऽवसाने “अश्वसो मदेषु”-इति मइत्वं श्रुतम् । रूपसमृद्धत्वं पूर्ववदीज्यम् ॥

देवतादारा छन्दोदारा च ता ऋ वः प्रथंसति— “ऐन्द्रीरन्वा-
हेन्द्रो वै यज्ञस्त्रिष्टुभोऽन्वाह त्रैष्टुभं वै माध्यन्दिनं सवनम्”-इति ।
द्वितीयपादे “अन्यस्मिन्निन्द्र”-इतिअवधादैन्द्रत्वम् । एव मृगन्त-
रेष्वप्युदाहरणीयम् ॥

माध्यन्दिनसवनस्य त्रैष्टुभत्वं प्रसिद्धम्, महतीरिति यदुक्तं, तस्या-
क्षेप मुद्रावयति—“तदाहुर्षत् तृतीयसवनस्यैव रूपं महदय कस्मान्
मध्यन्दिने महतीरनु चाह यजन्ति चाभिरिति”-इति । तृतीय-
सवने सर्वेषां देवानां सोमपानादूर्ध्वं हर्षसम्भवान् महत्त्वं तृतीय-
सवनस्यैव रूपम् । तथा सति मध्यन्दिने सवने महतीना मृचा मनु-
वदनम् ‘आभिः’ महतीभिर्यजनं च कस्मात् कारणादिति चोच्यम् ॥

तस्योत्तर माह— “माद्यन्तीय वै मध्यन्दिने देवताः स श्वेव
तृतीयसवने मादयन्ते; तस्मान् मध्यन्दिने महतीरनु चाह यजन्ति-
आभिः”-इति । माध्यन्दिने सवनेऽपि देवानां सोमपानसञ्जा-
याप्ताः माद्यन्त्येव ; तृतीयसवने तु निरवधेषाणां देवानां सोम-
पानसम्पत्त्या ‘सम्प्रादयन्ते’ सम्भूय हृष्यन्तीत्येतावानिव विशेषः ।
तस्मात् ‘भौदस्य’ हर्षस्य माध्यन्दिनसवनेऽपि सञ्जावान्, तत्र,

‘महतीः’ ऋचो मैत्रावरुणोऽन्वाह । होत्रादयश्च सप्तत्विजः ‘आभिः’ महतीभिर्यजन्ति ॥

अथ ताः प्रस्थितयाज्या विधत्ते— “ते वै खलु सर्व एव माध्यन्दिने प्रस्थितानां प्रत्यच्चाद्वैन्द्रीभिर्यजन्ति”—इति । ‘ते’ होत्रादयः सप्तत्विजः सर्वेऽपि ‘माध्यन्दिने’ सवने प्रस्थितसोमानां सम्बन्धिनीभिः ‘प्रत्यच्चात्’ प्रत्यक्षेण पठ्यमानेनैवेन्द्रशब्देन प्रयुक्ताभिरिन्द्रः देवताकाभिः ऋग्भिर्यजेयुः । तेषु सप्तसृष्टु मध्ये होत्र-मैत्रावरुण-ब्राह्मणाच्छंसिनां त्रयाणां सम्बन्धिनीषु याज्यासु न केवलं मैन्द्रत्वं किन्तु अभिदृश्यवत्त्वम् ॥

अपरं विशेषं दर्शयति—“अभिदृश्यवतीभिरेकै”—इति । अभि-पूर्वस्य दृदिधातो रूपं यास्रस्ति, ताः ‘अभिदृश्यवत्यः’ ॥

तत्र होतुर्याज्यां दर्शयति—“पिवा सोम मभि य सुय तर्दं इति (सं० ६. १७. १.) होता यजति”—इति । तत्राभियन्दस्य तर्दशब्दस्य च विद्यमानत्वात् अभिदृश्यवत्त्वम् ॥

मैत्रावरुणस्य याज्यां दर्शयति—“स ईम्याहि य ऋजीषी-तरत्र इति (सं० ६. १७. १.) मैत्रावरुणो यजति”—इति । “स ईम्याहि”—इत्यस्या ऋचश्चतुर्थपादे अभिदृश्यवत्त्वम् ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनो याज्यां दर्शयति—“एवा पाहि प्रलथा मन्दतु त्वेति (सं० ६. १७. ३.) ब्राह्मणाच्छंसी यजति”—इति । “एवा पाहि”—इत्यस्या ऋचि चतुर्थपादे “अभि गा इन्द्र दन्धि”—इतिश्रवणादभिदृश्यवत्त्वम् । एतांस्त्रीदृत्विजो ऽभिमेत्याभिदृश्य-वतीभिरेक इत्युक्तम् (१० पं०) ॥

पोतुर्याज्यां दर्शयति—“अर्वाडेहि सोम कामं त्वाङ्गुरिति’ (सं० १. १०४. ८.) पोता यजति”—इति ॥

नेष्टुर्याज्यां दर्शयति— “तवायं सोमस्व मेह्यर्वाडिति - (सं० ३. ३५. ६.) नेष्टा यजति”—इति ॥

अच्छावाकस्य याज्यां दर्शयति— “इन्द्राय सोमाः प्र दिवो विदाना (सं० ३. ३६. २.) इत्यच्छावाको यजति”—इति ॥

आग्नीध्रस्य याज्यां दर्शयति— “आ पूर्णो अस्य कलगः स्वाहेत्याग्नीध्रो (सं० ३. ३२. १५.) यजति”—इति ॥

उक्तानां सप्तानां याज्यानां मध्ये “पिवा सोमन्”, “स ईम्याहि”, “एवा पाहि”—इति तिस्र ऋचो ऽभिदृषवत्त्वेन प्रशंसति— “तासां मेता अभिदृषवत्यो भवन्तीन्द्रो वै प्रातस्सवने न व्यजयत ; स एताभिरेव माध्यन्दिनं सवनं मभ्यदृषवत्त्वं दृषवत्त्वं तस्मादेता अभिदृषवत्यो भवन्ति”—इति । अभिपूर्वतर्दनधातु-युक्तत्वादभिदृषवत्त्वं यथा भवति तथैव धात्वर्थसम्भवादप्यभिदृषवत्त्वं दृष्टव्यम् । कथं मेतदिति, तदुच्यते— इन्द्रः पुरा प्रातस्सवने समाप्ते सति तावता ‘न व्यजयत’ विजयं न प्रातवान् ; माध्यन्दिनसवनस्य गुरुत्वेन गलितत्वात् । तदानीं मिन्द्रस्तस्य माध्यन्दिनसवनस्य स्थितिचिद्वार्थम् “पिवा सोम”—इत्यादिभिस्त्रिभिरः ऋग्भिर्माध्यन्दिनसवनम् ‘अभितः’ प्रथमतः तीययोर्मध्ये ‘दृषवत्’ तर्दनं मकरोत्, दृढबन्धेन स्थितिं कृतवानित्यर्थः । ‘तस्मात्’ तर्दनस्यार्थस्य युक्तत्वादेतासां तिसृणां अभिदृषवत्त्वं ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ।

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(षष्ठाविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (११) ॥

॥ अथ चतुर्थं खण्डः ॥

इहोपयात शवसो नपात इति तृतीयसवन
 उन्नीयमानेभ्यो ऽन्वाह वृषण्वतीः पीतवतीः सुत-
 वतीर्मद्वती रूपसमृद्धास्ता ऐन्द्रार्भ्यो भवन्ति तदा-
 ह्यर्न्नाभवीषु स्तुवते ऽथ कस्मादाभवंः पवमान इत्या-
 च्चत इति प्रजापतिर्वै पित ऋभून् मर्त्यान्त्वतो
 ऽमर्त्यान् कृत्वा तृतीयसवन आभजत् तस्मान्नाभ-
 वीषु स्तुवते ऽथाभवंः पवमान इत्याचचते ऽथाह
 यद्यथाच्छन्दसं पूर्वयोः सवनयोरन्वाह गायत्रीः प्रातः-
 सवने त्रिष्टुभो माध्यन्दिने ऽथ कस्माज्जागते सति
 तृतीयसवने त्रिष्टुभो ऽन्वाहेति धीतरसं वै तृतीय-
 सवन मथैतदधीतरसं शुक्रियं छन्दी यत् त्रिष्टुप्
 सवनस्य सरसताया इति ब्रूयादयो इन्द्र मेवैतत्स-
 वने ऽन्वा भजतीत्यथाह यदैन्द्रार्भवं वै तृतीयसवन
 मथ कस्मादेष एव तृतीयसवने प्रस्थितानां प्रत्यक्षा-
 दैन्द्रार्भव्या यजतीन्द्र ऋभुभिर्वाजवह्निः समुचित
 मिति होतैव नानादेवत्याभिरितरं कथं तेषां मेन्द्रा-
 र्भ्यो भवन्तीतीन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुत मिति
 मैत्रावरुणो यजति युवो रथो अध्वरं देववीतय
 इति वहूनि वा ह तद्वभूणां रूपं मिन्द्रश्च सोमं

पिवतं वृहस्पत इति ब्राह्मणाच्छंसी यजत्रावां
 विशन्विन्दवः स्वाभुव इति^१ वहूनि वा ह तदृ-
 भूणां रूप^१ मा वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यद इति
 पोता यजति^१ रघुपत्वानः प्र जिगात वाहुभिरिति^१
 वहूनि वा ह तदृभूणां रूप^१ ममेव नः सुहवा आ
 हि गन्तनेति नेष्टा यजति^१ गन्तनेति वहूनि वा ह
 तदृभूणां रूप^१ मिन्द्राविष्णू पिवतं मध्वो अश्वेत्य-
 ष्छावाको यजत्रा^१ वा मन्वांसि मदिराण्यग्म-
 न्निति^१ वहूनि वा ह तदृभूणां रूप^१ मिमं स्तोम
 महते जातवेदस इत्याग्नीध्रो यजति^१ रथ मिव सन्म-
 हेमा मनीषयेति^१ वहूनि वा ह तदृभूणां रूप^१ मेव
 मु हैता ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति^१ यन्नानादेवत्यास्तेनान्या
 देवताः प्रीणाति^१ यदु जगत्प्रासाहा^१ जागतं वै तृतीय-
 सवनं^१ तृतीयसवनस्यैव समृद्धै^१ ॥ ४ (१२) ॥

अथ तृतीयसवने उन्नीयमानं सूक्तं विधत्ते— “इहोपयात
 शवसो नपात इति (सं० ४. ३५. १-८.) तृतीयसवन उन्नीय-
 मानेभ्यो ऽन्वाह; वृषखतीः पोतवतीः सुतवतीर्मइती रूपसम्-
 द्वास्ता ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति”—अध्वर्युणा चमसोत्रयनकाले प्रेषितो
 मैत्रावरुणः “इहोपयात”—इति सूक्तं मनुब्रूयान् । तत्रत्या ऋचो
 वृष-पोत सुत मद-शश्वोपेताः । “आ तच्चत वृषणः”—इति ‘वृषण-
 शब्दः । “सु पुतस्य पीतिः”—इति मुनीतिधातुना पिवतिधातुना

च योगः । “अनु वो मदासः”—इति मदिधातुयोगः । तत्रत्या ऋच. ‘गिन्द्रार्भव्यः’ इन्द्रश्च ऋभवश्च तासां देवता; ; “सौधन्वना ऋभवः”—“गन्विन्द्रम्”—इति तत्र श्रवणात् ॥

ऋभुदेवताप्रसङ्गेन तृतीयसवनगते पवमानस्तोत्रे किञ्चिच्चोद्य सुज्ञावयति—“तदाद्भुर्यन्मार्भवीषु सुवते ऽथ कष्मादाभ्वः पवमान इत्याचक्षत इति”—इति । ‘तत्’ तस्मिन्वृभुसम्बन्धविषये चोद्य माहुः । यस्मात् कारणाद्भुदेवतास्त्वृचु सामगास्तृतीयसवने पवमानस्तोत्रेण न सुवते, किन्तु “स्वादिष्ठया मदिष्ठया”—इत्यन्य-देवताकास्त्रेव सुवते * । अथैवं सति कस्मात् कारणात् पवमान-स्तोत्रस्यार्भवत्व माचक्षते ? इति चोद्यम् ॥

तस्योत्तर माह—“प्रजापतिर्वै पित ऋभून् मर्त्यान्सतो ऽमर्त्यान् कृत्वा तृतीयसवन आभजत् ; तस्मान्मार्भवीषु सुवते ऽथा-र्भवः पवमान इत्याचक्षते”—इति । पुरा प्रजापतिः पिता भूत्वा ‘मर्त्यान्’ मनुष्यान् सतः ऋभून् ‘अमर्त्यान्’ देवान् कृत्वा तृतीय-सवने ‘आभजत्’ भागिनः अकरोत् । तदिदं सुपाख्यानम् “आर्भवं शंसति”—इत्यत्र प्रदर्शितम् † । एवं च सति ऋभूणां स्तोत्रदेवता-त्वाभावाद् ‘आर्भवीषु’ ऋचु उद्गातारो न सुवते ; ‘अथ’ अपि ऋभूणां तृतीयसवनसम्बन्धसद्भावात् तृतीयसवनगतस्य पवमान-स्तोत्रस्याप्यार्भवत्वं व्यवहरन्ति ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृत एव सुक्ते चोद्य सुज्ञावयति—
“अथाह यद्यथाच्छन्दसं पूर्वयोः सवनयोरन्वाह,— गायत्रीः प्रात-
स्सवने त्रिष्टुभो माध्यन्दिने, ऽथ कष्माज्जागते सति तृतीयसवने

* उ० पा० १११५, ता० ब्रा० ८४.५ (२ भा० १९५०) ।

† १५० १५० ६५० (२ भा० १३५४०) ।

त्रिष्टुभो ऽन्वाहेति”—इति । ‘अथ’ उन्नीयमानसूक्तविधानानन्तरं तत्र कश्चिद् ब्रह्मवादी चोद्य माह । ‘यद्’ यस्मात् कारणात् ‘यथा-च्छन्दसं’ तत्र तत्रोचितं छन्दोऽनतिक्रम्य सवनद्वये गायत्रीः त्रिष्टु-भश्च क्रमेणान्वाह, तृतीयसवनं तु जागतम् । तथा सति जगती सतिक्रम्य “इहोपयात”—इत्याद्यास्त्रिष्टुभः कस्मादनुब्रूते ? इति चोद्यम् ॥

तत्रोत्तरं दर्शयति— “धीतरसं वै तृतीयसवन मयैतदधीत-रसं शुक्रियं छन्दो यत् त्रिष्टुप्, सवनस्य सरसताया इति ब्रूयादथो इन्द्र मेवैतत्सवने ऽन्वाभजतीति”—इति । यदेतत् तृतीयसवनं, तदेतद् ‘धीतरसं’ तदीयो रसो गायत्र्या पीतः सोमाहरणकाले पद्भ्यां सवनद्वयं सुखेन तृतीयसवनं च ऋहीत्वा तत्रत्यं रसं गायत्री पीतवती । तथाचान्यत्र श्रूयते— “पद्भ्यां द्वे सवने समष्टभूषान्, सुखेनैक ; यन् सुखेन समष्टभूषात्, तदधयत् ; तस्माद् द्वे सवने शुक्रवती प्रातस्सवनं साध्यन्दिनञ्च, तस्मात् तृतीयसवन ऋजीष मभिपुण्वन्ति ; धीत मिव हि मन्यन्ते”—इति (तै० सं० ६-१०-४.) । तथैव त्रिष्टुप् छन्दो यदस्ति, एतद् ‘अधीतरसन्’ अपीतरसन् ; साध्यन्दिनसवनसम्पत्तित्वात् । अत एतत् शुक्रियो रसः तदुपेतं ‘शुक्रियम्’ । अतो ऽस्य तृतीयसवनस्य सरसत्वार्थं त्रिष्टुभोऽन्वाहेत्युत्तरं ब्रूयात् । ‘अथो’ अपि च तेन सरसत्वेनेन्द्र मेव तृतीयसवनं भागवन्तं करोति ; त्रिष्टुप्छन्दसः ऐन्द्रत्वात् । तेनेन्द्रार्भवत्वं युक्तम् ॥

उक्तं चोद्यं समाधाय प्रस्थितयाम्याविषये चोद्य मुद्रावयति— “अथाह यदैन्द्रार्भवं वै तृतीयसवन मय कस्मादेप एव तृतीयसवने प्रस्थितानां प्रत्यचादैन्द्रार्भव्या यज्ञतोन्द्र ऋभुभिराजवद्भिः समु-

चित् मिति होतैव, नानादेवत्वाभिरितरे ; कथं तेषा मैन्द्रा-
 र्भव्यो भवन्तीति”—इति । ‘अथ’ उच्यमानसूक्तकथनानन्तरं
 कश्चिद् ब्रह्मवादी चोद्य भाह । ‘यद्’ यस्मात् कारणात् तृतीय-
 सवनम् ‘ऐन्द्रार्भवम्’, तच्च पूर्वं सुपपादितम् (२७१ पृ०) ; एवं
 सत्येक एव होता प्रस्थितसोमानां ‘प्रत्यक्षात्’ प्रत्यक्षेण, मुखे-
 नैवेन्द्रशब्देन ऋभुशब्देन च युक्तयर्चा यजति । “इन्द्र ऋभुभिः”—
 इत्याद्या (सं० ३. ६०. ५.) सेय मृगवगन्तव्या । होतैव तथा
 यजति ; न त्वितरे पडुत्विजः ; ते तु नानाविधदेवताकाभिर्वक्ष्य-
 माणाभिर्ऋग्भिर्यजन्ति । तस्मात् कारणादेतत् कथं सम्पन्नम् ?
 किञ्च तेषां यथा मृत्विजां सम्बन्धिन्यो याज्याः कथमैन्द्रार्भव्यो
 द्विविधदेवताका भवन्ति ? इति चोद्यम् ॥

तत्र होतुर्याज्याया मैन्द्रार्भवत्वेन परितोपात्तां तथैवान्नीकत्वे-
 तरेषां याज्यासु क्रमेण ऐन्द्रार्भवत्वं दर्शयितुं कामः प्रथमतो
 मैत्रावरुणस्य याज्यायां तद्दर्शयति—“इन्द्रावरुणा सुतपाविमं
 सुत मिति मैत्रावरुणो यजति ; युवो रथो अध्वरं देववीतय इति
 बहूनि वा ह तद्भूषां रूपम्”—इति । “इन्द्रावरुणा”—इत्यस्यां
 याज्यायां (सं० १. १७. ८.) “युवो रथो”—इत्यस्मिन् पादे “देव-
 वीतये”—इति पदं विद्यते । देवानां वीतिः प्राप्तिः देववीतिरिति
 तस्य समासः । तस्य समासे पठोबहुवचनान्तेन शब्देन बहून्येव
 रूपाणि प्रतीयन्ते । तत्र बहुत्व मृभूषां स्वरूपम् ; मनुष्यरूपाणां
 मृभुशब्दाद्यानां महर्षीणां बहुत्वात् । तस्मादर्धतः ऋभुसद्भावा-
 दिन्द्रशब्दस्य च साक्षात् अवणादिय मैन्द्रार्भवी ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनो याज्याया मारभवत्वं सम्पादयति—“इन्द्रश्च
 सोमं पिबतं बहुस्यत इति ब्राह्मणाच्छंसी यजत्या वां विशन्विन्दवः

स्वाभुव इति बहूनि वा ह तद्बभूवुः रूपम्”—इति । “इन्द्रम्”—
इत्यादियाज्यायाम् (सं० ४. ५०. १०.) “आ वां विशन्तु”—इत्य-
क्छिन् पादे “विशन्तु”—इत्यादीनि बहुवचनान्तानि पदानि श्रूयन्ते,
तैरभिधेयं बहुत्व मृमूणां स्वरूपम् ॥

पोतुर्याज्याया मार्षवत्वं दर्शयति— “आ वो बहन्तु समयो
रघुप्यद इति पोता यजति ; रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभिरिति
बहूनि वा ह तद्बभूवुः रूपम्”—इति । “आ वो बहन्तु”—इति-
याज्यायां (सं० १. ८५. ६.) “रघुपत्वानः”—इत्यक्छिन् पादे बहु-
वचनान्तैः पादैरभिधेयं बहुत्व मृमूणां स्वरूपम् ॥

नेष्टुर्याज्याया मार्षवत्वं दर्शयति— “अमेव नः सुहवा आ हि
गन्तनेति नेष्टा यजति ; गन्तनेति बहूनि वा ह तद्बभूवुः रूपम्”
—इति । “अमेव नः”—इतियाज्यायां (सं० २. ३६. ३.) तस्मिन्नेव
पादे “गन्तन”—इतिपदस्य गच्छेनेत्यर्थे सति लोरमध्यमपुरुष-
बहुवचनान्तेन प्रतीतं बहुत्व मृमूणां स्वरूपम् ॥

अच्छावाकस्य याज्याया मार्षवत्वं दर्शयति— “इन्द्राविष्णु
पिवतं मध्वो अस्येत्यच्छावाको यजत्या वा मन्वांसि मदिराण्य-
ग्नत्रिति बहूनि वा ह तद्बभूवुः रूपम्”—इति । “इन्द्राविष्णु”—
इत्यस्यां याज्यायाम् (सं० ६. ६८. ७.) “आ वाम्”—इत्यक्छिन्
पादे बहुवचनान्तैः “अन्वांसि”—इत्यादिभिः पदैः प्रतीतं बहुत्व
मृमूणां स्वरूपम् ॥

धाग्नीध्रस्य याज्याया मार्षवत्वं दर्शयति— “इमं स्तोम मर्हते
जातवेदस इत्याग्नीध्रो यजति ; रथ मिव सग्महेमा मनीषयेति
बहूनि वा ह तद्बभूवुः रूपम्”—इति । “इमं स्तोमम्”—इत्यस्यां
याज्यायां (सं० १. ८४. १.) “रथ मिव”—इत्यक्छिन् पादे “महेमा”

—इत्युत्तमपुरुषबहुवचनान्तेन पदेन प्रतीयमानं बहुत्व मृमूषां स्वरूपम् ॥

उक्तं मयि सुपसंहरति— “एव मु हैता ऐन्द्रार्भव्यो भवन्ति”— इति । उक्तेन प्रकारेण याज्यास्त्रुभुसम्बन्धसम्पादनादिन्द्रसम्बन्धस्य च साक्षादेव श्रुतत्वादेता ऋष ऐन्द्रार्भव्यः सम्पद्यन्ते ॥

इन्द्रस्यर्मूषां चोक्तसम्बन्धेन प्रीतेः सिद्धत्वादितरदेवताना मपि ताभिर्याज्याभिः प्रीतिं दर्शयति— “यन्नानादेवत्यास्तेनान्या देवताः प्रीषाति”—इति । इन्द्रवरुणवृहस्पत्यादिनानाविधदेवतायुक्ता ऋष इति यदस्ति, तेन कारणेन ‘अन्याः’ इन्द्राद्यभुम्यश्च व्यतिरिक्ता देवतास्तोपयति ॥

याज्यास्त्रवस्थितं छन्दः प्रशंसति— “यदु जगत्प्रासाहा जागतं वै तृतीयसवनं तृतीयसवनस्यैव समृद्धौ”—इति । जगच्छब्देन जगतीच्छन्दो ऽभिधीयते, प्रासाहशब्दो बाहुल्यवाची ; जगत्यः प्रासाहाः बहुला यासूक्तासु प्रस्थितयाज्यासु ता ‘जगत्प्रासाहाः’ ; तृतीयसवनञ्च जागत मिति प्रसिद्धम् । अतो ‘यदु’ यदेव जगती-बाहुल्यं, तेन तृतीयसवनस्य समृद्धिर्भवति * ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वन्दार्यप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(अष्टाविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१२) ॥

* “इदमे सौम्यं— उचात्राव वमानायेति मातस्सवनिक्व. प्रस्थितयाज्याः (२४०), पिवा सोम मभिः— आ पूर्वां षस कलशं साहेति माष्यन्दिन्यः (२४०), इन्द्र अष्टभिः— इमं सोम मर्हते जातवेदस इति तार्पीयसवनिक्व. (४४०)”—इति आश-

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथाह यदुक्थिन्यो ऽन्या होत्रा अनुक्था
 अन्याः कथ मस्यैता उक्थिन्यः सर्वाः समाः समृद्धा
 भवन्तीति यदेवैनाः सम्प्रगीर्य होत्रा इत्याचक्षते
 तेन समा यदुक्थिन्यो ऽन्या होत्रा अनुक्था अन्या-
 स्तेनो विषमा एव मु हास्यैता उक्थिन्यः सर्वाः
 समाः समृद्धा भवन्त्यथाह शंसन्ति प्रातःसवने
 शंसन्ति माध्यन्दिने होत्रकाः कथ मेषां तृतीयसवने
 शस्तं भवतीति यदेव माध्यन्दिने द्वे द्वे सूक्ते शंस-
 न्तीति ब्रूयात्तेनेत्यथाह यद् हुक्थो होता कथं
 होत्रका हुक्था भवन्तीति यदेव द्विदेवत्याभिर्यज-
 न्तीति ब्रूयात्तेनेति ॥ ५ (१३) ॥

होत्रकाणां प्रस्थितयाज्याः सवनत्रये ऽभिधाय परस्परं साम्यं
 वैप्रम्यञ्च विवेक्तुं प्रश्न मुद्गावयति— “अथाह यदुक्थिन्यो ऽन्या
 होत्रा, अनुक्था अन्याः, कथ मस्यैता उक्थिन्यः सर्वाः समाः
 समृद्धा भवन्तीति”—इति । होत्रकाणां याज्याकथनानन्तरं कश्चिद्
 ब्रह्मवादी चोद्य माह । होत्रकाणां क्रियाः ‘होत्रा’शब्देन विव-
 क्षिताः । तासु ‘अन्याः’ काश्चित् क्रियाः ‘उक्थिन्यः’ शस्त्रयुक्ताः,

श्री० ५. ५. १८, १९ । इह चेता. २६३—२०६ १४३५ विहिता दृष्टव्या । ता एवेताः
 ‘प्रस्थितयाज्याः’—इत्युच्यन्ते । ‘होत्रा यद्यत्—’ इति प्रेषितः प्रेषितो होत्रानुसङ्ग प्रस्थित-
 याज्याभिर्यजति, जामादेर्य निदरे, प्रशास्ता ब्राह्मणाश्चंसी पीता गेदा ऽऽग्नीध्री ऽथावाकथ’
 इति पा३० श्री० ५. ५. १५—१० ।

‘अन्याः’ इतराः क्रियाः ‘अनुक्याः’ शस्त्ररहिताः । मैत्रावरुणे
 ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाक इत्येतेषां त्रयाणां शस्त्रसद्भावादेतदीयाः
 क्रियाः ‘उक्थिन्यः’, नेट्टृपोत्रादीनां शस्त्रराहित्यात् तदीयाः क्रियाः
 ‘अनुक्याः’ ॐ । एवं वैषम्ये स्पष्टे सति ‘अस्य’ यज्ञस्य यजमानस्य
 वा सम्बन्धिन्यः ‘एताः’ होत्राः सर्वाः ‘उक्थिन्यः’ शस्त्रयुक्ता मूत्वा
 ‘समा.’ वैषम्यरहिताः अत एव ‘समृद्धाः’ सम्पूर्णाः कथं भवन्ति ?
 इति चोद्यम् ॥

तस्योत्तर माह — “यदेवैनाः सम्प्रगीर्य होत्रा इत्याचक्षते,
 तेन समाः”—इति । ‘यदेव’ यस्मादेव कारणात् ‘एना.’ मैत्रा-
 वरुणादिक्रियाः पीठनेट्टादिक्रियाश्च ‘सम्प्रगीर्य’ सम्भूय प्रकर्षेणोक्ता
 ‘होत्रा’—इतिशब्देन यात्रिका आचक्षते, तेन समाः । यथा
 लोके छत्रयुक्तान् तद्रहितांश्च सम्भूय छत्रिण इत्येकेनैव शब्देन
 व्यवह्रियन्ते, एव मत्रापि शस्त्रयुक्ता मैत्रावरुणादयः, शस्त्ररहिताः
 पीठनेट्टादयश्च सम्भूय एकेनैव होत्राशब्देन व्यवह्रियन्ते । अतः
 शस्त्रिभिः समभिव्याहारात् अशस्त्रिणा मम्युपचरितं शस्त्रित्वम् ;
 ‘तेन’ व्यवहारैक्येन समा भवन्ति ; न चैतावता स्वाभाविकं
 शस्त्रित्वाशस्त्रित्ववैषम्य मपगच्छति ॥

तदेतद् वैषम्यं दर्शयति— “यदुक्थिन्यो ऽन्या होत्रा अनु-
 क्या अन्यास्तेनो विषमाः”—इति । ‘उ’-शब्दोऽपिशब्दार्थः । ‘तेन’
 उक्थित्वानुक्थित्वधर्मद्वयेन विषमा अपि भवन्ति ॥

सत्यपि वैषम्ये औपचारिकोक्थित्वेन साम्यं यदुपपादितम्,
 तदुपसंहरति—“एव नु हास्यैता उक्थिन्यः सर्वाः समाः समृद्धा
 भवन्ति”—इति ॥

होत्रकेषु चोद्यान्तर मुञ्जावयति—“अथाह शंसन्ति प्रा
स्रवने, शंसन्ति माध्यन्दिने होत्रकाः ; कथं मेपां तृतीयसव
गस्तं भवतीति”—इति । अग्निष्टोमे मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसंश्चाव
कानां सवनद्वये शंसनं विहितम्, तददृष्टान्तेन तृतीयसवनेऽपि
शंसन मपेक्षितम् ; तन्न न विहितम् । तथा सति कथं मेपां
तृतीयसवने ‘गस्तं भवति’ शंसनं सिध्यति ? इति चोद्यम् ॥

तस्योत्तरं दर्शयति—“यदेव माध्यन्दिने द्वे द्वे सूक्ते शंसन्ती
ब्रूयात्तेनेति”—इति । मैत्रावरुणस्य “सद्यो ह जातो वृषभ
कनीनः”—इत्येकं (सं० २.४८.) सूक्तम्, “एवा त्वा मिन्द्र वजिन्
—इति (सं० ४. १६.) द्वितीयम् ; ब्राह्मणाच्छंसिनः “इन्द्र
पूर्भिदु”-इत्येकं (सं० ३. ३४.) सूक्तम्, “उदु ब्रह्माणि”—इति
(सं० ७. २३.) द्वितीयम् ; अच्चावाकस्य “भूयः”—इत्येकं
(सं० ६. ३०.), “इमं भू पु”—इति (सं० ३. ३६.) द्वितीयम्
एव मेते त्रयो माध्यन्दिने सवने प्रत्येकं द्वे द्वे सूक्ते शंसति
तत्रैकं माध्यन्दिनसवनार्थं द्वितीयन्तु तृतीयसवनार्थं मित्युपचारेण
तत्रापि शंसनं सिध्यतीत्युत्तरं ब्रूयात् ॥

तेश्वेव चोद्यान्तर मुञ्जावयति—“अथाह यद् हुक्थो होता
कथं होत्रका हुक्था भवन्तीति”—इति । ‘अथ’ तृतीयसवने
शंसनसम्पादनानन्तरं पुनरपि ब्रह्मवादी चोद्यान्तर माह । ‘यद्,
यस्यात् कारणाद्भोगा ‘हुक्थः’ इ उक्थे गस्ते यस्यासी
हुक्थः । प्रातःसवने आज्यप्रउमे हे, माध्यन्दिनसवने मरु
त्वतीय-निष्केवल्ये हे, तृतीयसवने वैश्वदेवाग्निमारुते हे । एवं
स्थिते होतृदृष्टान्तेन होत्रकाणां मपि उक्थद्वयोपेतत्वं मपे-

क्षितम्, न चोक्थद्वयं विहित मस्ति ; अतस्तत् केन प्रकारेण सिध्यति ? इति चोच्यम् ॥

तस्योत्तरं माह— “यदेव हि देवत्याभिर्यजन्तीति ब्रूयात्, तेनेति”—इति । प्रस्थितयान्यानां श्रूयमाणदेवतया सम्पाद्यमान-
देवतया च हि देवत्वम् १ ; तादृशीभिर्ऋग्भिर्यज्ञात् यजन्ति,
तेन हि मस्त्वम् ; तत्रैका देवता यान्यार्था, इतरा द्वितीया यज्ञान-
यन्त्रेव सुत्तरं ब्रूयात् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(अष्टाविंशाध्याये) षष्ठमः खण्डः ॥ ५ (१३) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अथाह यदेतास्तिस्त्र उक्थिन्यो होत्राः कथ-
मितरा उक्थिन्यो भवन्तीत्याज्य मेवाग्नीध्रीयाया'
उक्थं मरुत्वतीयं पीचीयायै वैश्वदेवं नेष्ट्रीयायै' ता-
वा एता होत्रा एवं न्यङ्गा एव भवन्त्याह यदेक-
प्रैषा अन्ये होत्रका अथ कस्माद् द्विप्रैषः पोता द्वि-

१ साम्यप्रस्तादीनि षट् मस्त्राणि पुरस्ताद् द्रष्टव्याणि,— २५० ५५० ४४०, ३५०
१५० १४०, १५० २५० २४०, ३५० २५० १०४०, १५० ३५० ०४०, ३५० ३५० ४४०
(१भा० ४४५ पृ०—२भा० १८० पृ०) ।

१ ऋग्भिर्यजन्तीति, ऋग्भिर्यजन्तीति, सम्पाद्यमानाः (२०४—२०६ पृ० दृ० ।

प्रैषो नेष्टेति यचादो गायत्री सुपर्णा भूत्वा सोमं
 माहरतदेतासां होत्राणा मिन्द्र उक्थानि परि-
 लुप्य होत्रे प्रददौ यूयं माभ्यह्वयध्वं यूय मखावेदि-
 ष्टेति ते होचुर्देवा वाचमे होत्रे प्रभावयामेति
 तस्मात्ते दिप्रैषे भवत ऋचाग्नीधीयाम् प्रभावया-
 च्चक्रुस्तस्मात् तस्यैकयर्चा भूयस्वी याज्या भवन्त्य-
 याह यज्ञोता यज्ञोता यज्ञदिति मैत्रावरुणो होत्रे
 प्रेष्यत्यथ कस्मादहोत्रभ्यः सदृभ्यो होत्राशंसिभ्यो
 होता यज्ञोता यज्ञदिति प्रेष्यतीति प्राणो वै होता
 प्राणः सर्वं ऋत्विजः प्राणो यज्ञत् प्राणो यज्ञदित्येव
 तदाहायाहास्त्युद्गातृणां प्रैषाः, नां इति
 अस्तीति ब्रूयाद्यदेवैतव्यशास्ता जपं जपित्वा सुध्व
 मित्याह स एषां प्रैषो ऽथाहास्त्यच्छावाकश्च
 प्रवराः, नां इति + अस्तीति ब्रूयाद्यदेवैतव्यशास्ता जपं जपित्वा सुध्व
 राहाच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्य मित्येषो ऽस्य प्रवरो
 ऽथाह यदैन्द्रावरुणं मैत्रावरुणस्तृतीयसवने शंस-
 त्यथ कस्मादस्त्राग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवत इत्य-
 ग्निना वै मुखेन देवा असुरानुक्थेभ्यो निर्जघ्नु-
 स्तस्मादस्त्राग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवती ऽथाह
 यदैन्द्रावाहस्पत्यं ब्राह्मणाच्छंसी तृतीयसवने शंस-

तैन्द्रावैष्णव मच्छावाकः कथ मेनयोरैन्द्राः ॥ स्तोत्रि-
यानुरूपा भवन्तीतीन्द्रो ह स्म वा असुरानुक्थेभ्यः
प्रजिगाय सो ऽब्रवीत् कश्चाहञ्चेत्यहञ्चाहञ्चेति
'ह स्म देवता अन्ववयन्ति' स यदिन्दः पूर्वः प्रजि-
गाय तस्मादेनयोरैन्द्राः † स्तोत्रियानुरूपा भवन्ति
यद्वहञ्चाहञ्चेति' ह स्म देवता अन्ववयुस्तस्मान्ना-
नादेवत्यानि शंसतः ॥ ६ (१४) ॥

सर्वत होत्रकशब्दस्य व्यवहारसाम्येन शस्त्ररहिताना मप्युप-
चरित मुक्थित्व मित्युक्तम् ; इदानीं प्रकारान्तरेण तेषा मुक्-
थित्व सम्पादयितुं प्रश्न मुद्गावयति— “अथाह यदेतास्त्रिस्त उक्-
थिन्यो होत्राः, कथ मितरा उक्थिन्या भवन्तीति”—इति । ‘अथ’
द्वितीयशस्त्रसम्पादनानन्तरं ब्रह्मवादी चोद्य माह । ‘यद्’ यस्मात्
कारणात् ‘एताः’ पूर्वोक्ताः ‘होत्राः’ मैत्रावरुणादीना क्रियास्त्रिस्तः
‘उक्थिन्यः’ शस्त्रोपेता, तददृष्टान्तेन ‘इतराः’ षोडादीनां क्रिया
अपि शस्त्रयुक्ता इति वक्तव्यम् । न चात्र शस्त्रं विहितम्, अतः
कथ मेता उक्थिन्यः ? इति प्रश्नः ॥

तत्रोत्तर माह—“आज्य मेवाग्नीध्रीयाया उक्थं, मरुत्वतीयं
षोड्रीयायै, वैश्वदेवं नेष्ट्रीयायै ; ता वा एता होत्रा एवं न्यङ्गा एव
भवन्ति”—इति । होतुं प्रातस्सवने यत् प्रथमम् ‘आज्य’शस्त्रं
तदेव ‘आग्नीध्रीयायै’ आग्नीध्रेण क्रियमाणायाः क्रियायाः ‘उक्थं’
शस्त्रम् । एव मरुत्वतीयवैश्वदेवयोरपि योज्यम् । तथा सति ताः

एवैताः 'होत्राः' होत्रकाणां क्रियाः 'एवम्' उक्तेन प्रकारेण
 'न्यङ्गाः' तत्तन्निष्ठा एव भवन्ति । अग्नि माग्नीध्रो यजति २,
 आज्यशस्त्रं चान्नेयम् ; पोता मरुतो यजति ४ मरुत्वतीये च
 मारुतानि मूक्तानि शंसति ; "अग्ने पत्नीरिहावह"—इति (सं०
 १. २२. ८.) नेष्टा यजति ३, तत्र "देवाना मुशतीः"—इत्यत्र
 "देवानाम्"—इति श्रवण मस्ति । एवं त्रयाणां मपि आग्नीध्र-
 पोत-नेष्टृणां मानेयत्व-मारुतत्व-वैश्वदेवत्व-चिह्नानि विद्यन्ते ।
 तस्मादाज्यादिभिरुक्त्वैरितरेषां मुक्त्वित्त्वम् ॥

तेषां मेव होत्रकाणां स्तुतयाजेषु ३ कस्यचिद् विशेषस्य प्रश्न
 मयत्तारयति— "अथाह यदेकप्रैषा अन्ये होत्रका अथ कस्माद्
 द्विप्रैषः पोता द्विप्रैषो नेष्टेति"—इति । प्रैषसूक्ते ॥ ये ये प्रैषा उक्ताः,
 तेषु प्रैषेषु एकैक एव प्रैषो नेष्टृ-पोतृ-व्यतिरिक्तानां होत्रकाणाम् ;
 पोतुर्नेष्टृश्च द्वौ द्वौ प्रैषौ । तथा च यज्ञसम्प्रदायविदः पठन्ति—
 "हो-पो-ने-ऽग्नीद्-त्र-प्र-हो-पो-ने-ऽच्छा-ऽध्वर्युं गृहपतीति च"—इति ।
 अस्याय मयः — तत्र नाम्ना माद्यचरेणैरे क्रतुपुरुषा निर्दिश्यन्ते ।
 तथाच होता, पोता, नेष्टा, आग्नीध्रः, ब्राह्मणाच्छंसी, प्रशास्ता,
 होता, पोता, नेष्टा, अच्छावाकः, अध्वर्युर्गृहपतिश्च क्रमेणोक्ताः ।
 एतेषां प्रैषसूक्ते हादश प्रैषाः क्रमेण सन्ति । तथा सति पोतुर्द्वि-

०, १, २ २६३, २६४ ५० ३० ।

३ २ भा० २४२ ५० 'स्तुतयाजाः पत्नूच'-इति द्रष्टव्यम् ।

॥ अथि पचाध्यायात्कक अत्रपचिमिदः । तत्र पचनः प्रैषाध्यायः । स एव 'प्रैष-
 समावाप'-इति, 'प्रैषस्य'-इति बोध्यते । तस्मिंश्च पच सूक्तानि । तद्वीथ पचमे एके
 सूत्यायां सवनीय प्रैषा उक्ताः । तत्रैवेत्यर्थः । तदुक्तं मातृलायनेन— "स्तुतयाजेषुरग्नि,
 तेषां प्रैषा, पचनं प्रैषसूक्तम्"—इति आथ० श्रौ० ५. १. १—२ । 'प्रैषसमावाये पच
 पचनं प्रैषसूक्तं तदेषां प्रैषा भवन्ति'-इति तद्गतिः ।

तीयोऽष्टमश्च द्वौ प्रैषौ ; नेटुस्तृतीयो नवमश्च द्वौ प्रैषौ । “होता
 यच्चन् महतः पोवात्”—इत्येक. (प० ५. ५. १०.) प्रैषः, “होता
 यच्चदेवं द्रविषोदा पोवाद्दतुभिः”—इति (प० ५. ५. १६.)
 द्वितीयः ; एतौ द्वौ पोतुः प्रैषौ । “होता यच्चद् यावो नेष्टा”—
 इति (प० ५. ५. ११.) एकः, “होता यच्चदेवं द्रविषोदां
 नेष्टात्”—इति (प० ५. ५. १७.) द्वितीयः ; एतौ द्वौ नेटुः
 प्रैषौ । इतरिषा साग्नीध्राच्छावाकादीना मेकैक एव प्रैषः ।
 तथा सति पोतृनेष्टोः द्वि. प्रैषत्वे किं कारणम् ? इति प्रश्नः ॥

तस्योत्तर माह—“यत्रादो गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोम माह-
 रत्, तदेतासां होत्राणां मिन्द्र उक्त्यानि परिलुप्य होत्रे प्रददी ;
 यूयं माभ्यद्रयध्वं, यूयं मस्यावेदिष्टेति ; ते होत्रुर्देवा वाचेमे होत्रे
 प्रभावयामेति ; तस्मात्ते द्विप्रैषे भवत ऋचाग्नीध्रीयां प्रभावयाञ्च-
 क्रुस्तस्मात् तस्यैकयर्चा भूयस्यो याज्या भवन्ति”—इति । ‘यत्र’
 यस्मिन् काले अदो गायत्री त्रिष्वपि छन्दःसु या शौर्ययुक्ताभूत्
 [असी गायत्री सुपर्णो भूत्वा दुग्लोवात् सोम माहरत्,— सोऽयं
 वृत्तान्तः पूर्वं मेवास्मात् .], ‘तत्’ तस्मिन् काले केनापि
 निमित्तेन क्रुद्धः इन्द्र ‘एतासां’ होत्राणाम् ‘उक्त्यानि’ शस्त्राणि
 परिलुप्य होत्रे प्रददी । होत्राशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि पुरुषान्
 होत्रकानभिधत्ते । पोतृनेष्टाग्नीध्राणां होत्रकाणां साज्य-मर-
 त्वतीय वैश्वदेव शस्त्राणि पूर्वं मासन्, तानि क्रुद्ध इन्द्रस्तेभ्यो
 निवार्य होत्रे दत्तवान् । ततो होता प्रतिसवनं शस्त्रद्वययुक्तो
 बभूव । गायत्र्या सोमे ऽपहृते सति शोकाभिभूत मिन्द्रं सान्त्व-
 यितुं मृत्विजाभिमानिन्यो देवताः सर्वा उपतस्थिरे, पोतृनेष्टा-

ग्नीध्रदेवान्मुनागताः ; तदिदं कोपकारणम् । स च कुपित इन्द्रः
शस्त्राणि निवार्य्य पुनरप्येव सुवाच,— हे गर्वाधिकाः पोतादयो
यूयं 'सा आभ्यह्वयध्वम्' "श्रीसावीम्"—इत्याह्वानमपि मा कुरुत,
दूरे युष्माकं शस्त्राणि ; यतो यूयम् 'अस्य' मम साग्वनं 'मा
अवेदिष्ट' न ज्ञातवन्तः । निषेधार्थं मा शब्दोऽत्रानुवर्त्तनीय ।
'इति' एव मिन्द्रेणीक्ते सति तत्समीपवर्त्तिनः 'ते' देवा इन्द्रं सम्प्रा-
र्थ्यैव सूत्रु,— 'इमे होत्रे' एतौ पोतृनेष्टारो शस्त्रभूत्यावतिभीतो
येन केनापि प्रकारेणानुग्रहणीयौ । तस्माच्छस्त्राभावेऽपि 'वाचा'
अधिकप्रैपरूपया 'प्रभावयाम' प्रकर्षेण भावितौ तोषितौ करवा-
मेति । 'तस्मात्' कारणात् 'ते होत्रे द्विप्रैपे भवतः' तौ होत्रकौ
पोतृनेष्टारौ प्रैपह्वययुक्तौ भवतः । तथैव 'आग्नीध्रीयान्' आग्नीध्र-
क्रियान् 'ऋचा' कयाचिदधिकया 'प्रभावयाञ्चक्रुः' प्रभूतां कृत-
वन्तः । यस्मादेवं 'तस्मात्', 'तस्य' आग्नीध्रस्य एकयर्चा याज्या
'भूयस्य' अच्यन्तमधिका भवन्ति । सप्तानामपि होत्रकार्या
प्रस्थितयाज्यास्तिस्त्र एव भवन्ति, आग्नीध्रस्य "एभिरग्ने सर-
धम्"—इत्येपा (सं० ३. ६. ८.) अधिका । सा च पानीवत्-
ग्रहवर्त्तिनी ७ । तथा च सम्प्रदायविद आहुः—

“तिस्रः प्रस्थितयाज्यास्तु सप्तानामभवन् खलु ।”

अग्नीधस्तिष्ठभिः सार्धं मैभिरग्ने चतुर्थभूत् ॥”—इति ।

यद्यप्याग्नीध्रविषये ब्रह्मवादिना प्रश्नो न कृतः, तथापि पीठ-
नेष्टृभ्या समानयोगचेमत्वेन तद्वृत्तान्तोऽप्यभिहितः ॥

होत्रकविषये प्रश्नान्तरमुद्गावयति— “अथाह यद्वीता यच्च-
होता यच्चदिति मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्यत्ययं पश्मादहोत्रभ्यः

सदृभ्यो हीताशंसिभ्यो हीता यच्चडोता यच्चदिति प्रेष्यतीति'-
इति । 'अथ' द्विप्रैपत्वनिमित्तकयनानन्तरं ब्रह्मवादिनां प्रश्न
माह । 'मैत्रावरुणः' सर्वेषां हीतादीनां प्रैपकर्ता ॐ ; स च
प्रैपभूक्तगतेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु आदौ "हीता यच्चद्"-इत्येव तत्र
तत्र पठति ॥ तत्र 'हीले' हीलकार्यायं तेन मन्त्रेण यत् प्रेष्यति,
तदुरक्तम् ; मन्त्रादाववस्थितस्य हीतृशब्दस्य तद्वाचकत्वात् ; ये तु
'अहीतारः' हीतृव्यतिरिक्ताः सन्तो 'हीताशंसिनः' हीता हीता त
माशंसन्ति तेषां हीतनामरहितानां प्रैपेषु तत्र तत्र "हीता
यच्चद्"-इति 'कस्मात्' कारणहीलशब्दं प्रयुक्ते ? इति प्रश्नः ॥

तस्योत्तर माह -- "प्राणो वै हीता, प्राणः सर्व ऋत्विजः,
प्राणो यच्चप्राणो यच्चदित्येव तदाह"-इति । योऽयं मुख्यो
हीता, स प्राणस्वरूप एव ; सतदेहस्य हीतत्वाभावात् । तथा-
न्येषा मपि सर्वेषा ऋत्विजां प्राणस्वरूप एव । तथा सति प्राण-
विवचया प्रयुक्तो हीलशब्दः सर्वेषूपपद्यते । "हीता यच्चडोता
यच्चद्"-इत्युक्ते 'प्राणो यच्चप्राणो यच्चद्'-इत्येव मैत्रावरुणो
ब्रूते । तस्मादुरक्तः सर्वेषु हीलशब्दप्रयोगः ॥

उद्गाहविषये प्रश्नोत्तरे दर्शयति -- "अथाहास्युद्गातृणां प्रैपारः
नार इति ? अस्तीति ब्रूयाद् ; यदेवैतद्वशास्ता जपं जपित्वा
सुध्व मित्वाह, स एषां प्रैपः"-इति । हीतादयो मैत्रावरुणेन

ॐ "तेन तेनैव प्रेषितः प्रेषितः स स यथाप्रैपं यजति"-इति भाष्यं श्री० ५.८.३ ।

† तद्यथा -- "हीता यच्चद्" -- हीतयंज । हीता यच्चद्" -- पीतयंज । हीता
यच्चद्" -- शीतयंज । हीता यच्चद्" -- अदीयज । हीता यच्चद्" -- ब्रह्मवज ।
हीता यच्चद्" -- प्रशास्यंज । हीता यच्चद्" -- हीतयंज । हीता यच्चद्" --
पीतयंज । हीता यच्चद्" -- शीतयंज । हीता यच्चद्" -- अघ्नावाक यज । हीता
यच्चद्" -- अथर्वं यजतम् । हीता यच्चद्" -- गृहपते यज"-इति पृ० ५. ४. ८-२० ।

प्रेषिताः स्र-स्र-व्यापारं कुर्वन्तीति तद्दृष्टान्तेनोद्गातृणां मपि
प्रेषितत्वं युक्तम्, न चोद्गातृप्रेषाः प्रेषसूक्ते समाम्नाताः ;
तस्मादेषां प्रेषोऽस्ति न वेति संशयः । श्रुतिद्वयं विचारार्थम् ।
नकारस्य सानुनासिकत्वं छान्दसम् * । अत्र प्रेषोऽस्तीत्येव
मुत्तरं ब्रूयात् । प्रकर्षेण सर्वानृत्विजः 'शास्ति' प्रैषमन्त्रेण तत्तद्-
व्यापारे प्रवर्त्तयतीति 'प्रशास्ता' भेदावरुणः † ; स च "श्रुत
देवेन सवित्रा"—इत्यादिमन्त्रजपं ‡ जपित्वा, अनन्तरं "सुध्वम्"
—इति यदेवैतद्वचनं प्राह, स एव 'एयाम्' उद्गातृणां प्रैषः ॥

अच्छावाकविषये प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "अथाहास्यच्छावा-
कस्य प्रवराः नौः इति ? अस्त्योति ब्रूयाद् ; यदेवेन मध्वर्यु-
राहाच्छावाक वदस्र यत्ते वाद्य मिलेयो ऽस्य प्रवरः"—इति ।
अच्छावाकव्यतिरिक्तानां वषट्कर्त्तृणां 'प्रवरः' प्रकर्षेण वरण
मस्ति । तथा च सूत्रकार आह— "प्रवताहुतीर्जुह्वति वषट्-
कर्त्तारोऽन्येऽच्छावाकात्"—इति (आश्व० श्रौ० ५. ३. १२.) । स्रान्त-
न्तरेऽप्येव युक्तम्— "यथाप्रवतं § प्रवतहोमी जुह्वति"—इति
(कात्या० श्रौ० ८. ८. १६.) । अतोऽन्येषां प्रवरसङ्घातोऽवगतः ;
अच्छावाकस्य नावगतः ; न्यायेन त्वितरदृष्टान्तेन प्रवरो ऽपेक्षितः ;
अतो ऽस्ति नवेति संशयः । तत्रास्तीत्युत्तरं ब्रूयात् । यद्यप्यन्येषां

* "असौ ऽप्रगृह्यसानुनासिकः"—इति पा० ८. ४. ५७ ।

† "मित्रानवरुणो प्रशास्तारो प्राशस्त्यात्"—इति कात्या० श्रौ० ८. ८. १० । अत्र
एव स्रविद्धनामपरिगणनसूत्रेण प्रशास्तेति न दृश्यते, दृश्यते सैषावरुण इति (आश्व० श्रौ०
४. १. ६, कात्या० श्रौ० ७. १. ६, आप० श्रौ० १०. १. ६) ।

‡ "मन्त्र जपन्"—इति दृश्यमानसर्वभाष्यप्रसङ्गेण ।

§ "यथाप्रवतं मिति । प्रथमं हीता, ततो ऽध्वर्युः, ततः प्रतिपश्चात्ता, प्रशारता,
प्राज्ञाश्चरी, पीता, नैरा, आपीभ, यजुमान इति च तदीकायां याज्ञिकदेवः ।

मिव स्पष्टः प्रवरो नास्ति, तथापि पुरोडाशशकलं प्रत्त मिडा-
मिषोद्यम्यासीन मच्छावाकम्, अच्छावाक ! यत्ते 'वाद्यं' वक्तव्य
मुस्ति, तद्ददस्व इति *, सोऽय मच्छावाकसम्बोधनेन प्रवरसमा-
नत्वात् प्रवर इत्युच्यते ॥

इत्य मग्निष्टोमसंख्ये होत्रकविषयव्यापारं परिसमाप्याधुना
उक्थसंख्येष्वहस्तु प्रग्नोत्तरे दर्शयति—“अथाह यद्वेन्द्रावरुणं
मैत्रावरुणस्तृतीयसवने शसत्यथ कस्मादस्याग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ
भवत इत्यग्निना वै मुखेन देवा असुरानुक्थेभ्यो निर्जघ्नुस्तस्मा-
दस्याग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः”—इति । 'अथ' अच्छावाक-
प्रवरसम्पादनानन्तरं ब्रह्मवादी प्रश्न माह । मैत्रावरुणस्तृतीयसवने
“इन्द्रावरुणा युवम्”—इत्यादिक मैन्द्रावरुणं (सं० ७. ८२.) सूक्तं
शंसति । तस्य शस्त्रादौ “एङ्गू पु”—इत्याग्नेयः (सं० ६. १६.
१६-१८.) स्तोत्रियः, “आग्निरगामि”—इत्याग्नेयोऽनुरूपः, (सं०
६. १६. १८-२१.) ; तदेतद् व्यधिकरणत्वाद् अयुक्तम् ; इन्द्रा-
वरुणाभ्या स्तोत्रियानुरूपाभ्या भवितव्यम् ? इति प्रश्नः । अग्नि-
नेत्यादिना तस्योत्तरम् । यदा देवा असुरानुक्थेभ्यो 'निर्जघ्नुः'
नि शेषेण हतवन्त, दूरे अपसारितवन्त. ; तदानी मग्नि 'मुखं'
प्रधानभूत क्त्वा तन्मुखेन निस्सारितवन्तः । एतच्च “अग्निष्टोम
वै देवा अश्रयन्त”—इत्यादौ विस्पष्ट सुदीरितम् † । 'तस्मात्'
असुरनिस्सारणेऽग्नेर्मुख्यत्वादाग्नेयौ स्तोत्रियानुरूपौ युक्तौ ॥

ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकविषयप्रग्नोत्तरे दर्शयति—“अथाह

* तथाहि सूत्रम्—“पुरोडाशदृगल प्रत्त मिडा मिषोद्यम्याच्छावाक वदसेत्युक्तौ
इच्छावो अग्नि मवस इति नृच मन्वाह”—इति आश० श्रौ० ५. ७. २ ।

† १५०. ५५०. ५५० (२भा० २३५. १०) ।

यदेन्द्रावार्हस्यत्वं ब्राह्मणाच्छंसि तृतीयसवने शंसत्येन्द्रावैश्वव
मच्छावाकः, कथ मेनयोरैन्द्राः स्तोत्रियानुरूपा भवन्तीतीन्द्रो ह
स्म वा असुरानुकथेभ्यः प्रजिगाय ; सेः ऽव्रवीत्,— कथाहञ्चेत्यु-
हञ्चाहञ्चेति ह स्म देवता अन्ववयन्ति ; स यदिन्द्रः पूर्वः प्रजिगाय,
तस्मादेनयोरैन्द्राः स्तोत्रियानुरूपा भवन्ति ; यदहञ्चाहञ्चेति ह
स्म देवता अन्ववयुस्तस्मान्नानादेवत्वानि शंसतः”—इति । तृतीय-
सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः “म मंहिठाय”—इत्येन्द्रावार्हस्यत्वं (सं० १.
५७.) शस्त्रम् । तस्यादौ स्तोत्रियानुरूपावैन्द्री,—“वय सु त्वा”—
इति (सं० ८. २. १६-१८.) स्तोत्रियः, “यो न इदम्”—इत्यनु-
रूपः (सं० ८. २१. ६, १०.) । तथा अच्छावाकस्य “ऋतुर्ज-
नित्री”—इत्यादिक मैन्द्रावैश्ववं (सं० २. १३.) शस्त्रम् । तस्या-
दावैन्द्री स्तोत्रियानुरूपी,—“अधाहीन्द्र गिर्वणः”—इति (सं० ८.
८८. ७-९.) स्तोत्रियः, “इयन्त इन्द्र गिर्वणः”—इत्यनुरूपः (सं०
८. १२. ४-६.) । तदेतद् वैयधिकरण्य सुपजीव्य पूर्ववत् प्रभुः ।
इन्द्रो हेत्यादिक मुत्तरम् । इन्द्रः स्वयम् ‘उकथेभ्यः’ शस्त्रेभ्यः
सकागादसुरान् ‘प्रजिगाय’ प्रकपेण जितवान्, प्राद्रावदित्वर्थः ।
तदानी मिन्द्र इतरान् देवान् प्रति सहाय मपेक्षमाणी युष्माकं
मध्ये कथाहञ्चोभौ युद्धार्थं गच्छाव इत्यव्रवीत् । तदानीं देवानां
मध्ये एकैकी ऽहं चाहं च तव सहायभूत इत्युक्त्वा देवतास्त मिन्द्रम्
‘अन्ववयन्ति’ तस्य घृष्टतो गच्छन्ति । यस्मात् स इन्द्रः सर्वेषां
देवानां मध्ये स्वयं पूर्वगामी सन्नसुरान् प्रजिगाय, ‘तस्मात्’
‘एनयोः’ ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकशस्त्रयोरप्येन्द्रा स्तोत्रियानुरूपा
युज्यन्ते । ‘यदु’ यदप्येतदस्ति, अहं चाहञ्च तव सहायभूत इति
सुवत्यो देवता इन्द्रन् ‘अन्ववयुः’ अन्वगच्छन्, ‘तस्मात्’ कारणाद्

देवतान्तराणा मपीन्द्रवत्पूज्यत्वात् नानादेवताकानि सूक्तानि
ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकौ शंसतः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टाविंशाध्याये) षष्ठ. खण्ड. ॥ ६ (१४) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथाह यद्वै श्वदेवं वै तृतीयसवनं मय कस्मादेता-
न्यैन्द्राणि जागतानि सूक्तानि तृतीयसवन आरम्भ-
णीयानि शस्यन्त इतीन्द्र मेवैतैरारभ्य यन्तीति ब्रूया-
दधो यज्जागतं वै तृतीयसवनं तज्जगत्काम्यैव
तद्यत् किञ्चात जङ्घं छन्दः शस्यते तद् सर्वं जागतं
भवत्येतानि चेदैन्द्राणि जागतानि सूक्तानि तृतीय-
सवन आरम्भणीयानि शस्यन्ते ऽथैतत् * चैष्टुभं
मच्छावाकोऽन्ततः शंसति सं वां कर्मणेति यदेष
पनायं कर्म तदेतदभिवदति स मिपेत्यन्नं वा इधो †
ऽनाद्यद्यावत्सुडा अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्तेति
स्वस्रिताया एवैतदहरहः शंसत्यथाह यज्जागतं वै

* "मत्सरोय" क ।

† "इत्थी" क ।

तृतीयसवनं मथ कस्मादेपां चिष्टुभः^१ परिधानीया
 भवन्तीति वीर्यं वै चिष्टुव्^२ वीर्यं एव तदन्ततः प्रति-
 तिष्ठन्तो यन्तीयं मिन्द्रं वरुणं मष्टमे गीरिति मैत्रा-
 वरुणस्य वृहस्पतिर्नः परिपातु पथादिति ब्राह्मणा-
 च्छंसिन उभा जिग्ययुरित्यच्छावाकस्योभौ हि तौ
 जिग्यतुनं^३ पराजयेथे न पराजिग्य इति न हि तयोः
 कतरश्चन पराजिग्य इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयां^४
 चेधा सहस्रं वि तदैरयेथा मित्तीन्द्रश्च ह वै विष्णु-
 श्चासुरैर्युधाते^५ तान् ह स्म जित्वोचतुः^६ कल्पा-
 महा इति^७ ते ह तथेत्यसुरा ऊचुः सोऽब्रवीदिन्द्रो
 यावदेवायं विष्णुस्त्रिविक्रमते^८ तावदस्माकं^९ मथ
 युष्माकं मितरदिति स इमांलोकान् + विचक्रमे^{१०} ऽथो
 वेदानथो वाचं^{११} तदाहुः किं तत् सहस्रं मित्तीमे
 लोका इमे वेदा^{१२} अथो वागिति त्रयादैरयेथा मैर-
 येथा मित्यच्छावाक उक्थ्ये ऽभ्यस्यति^{१३} स हि तत्रान्यो
 भवत्यग्निष्टोमे होता ऽतिराचे च स हि तत्रान्यो
 भवत्यभ्यस्येत् + षोळशिनीं^{१४} ‡ नाभ्यस्येत् इति^{१५}
 अभ्यस्येदित्याहुः कथं मन्येष्वहःस्वभ्यस्यति^{१६} कथं मत्र
 नाभ्यस्येदिति^{१७} तस्मादभ्यस्येत् § ॥ ७ (१५) ॥

१ "इमान् लोकान्" क, "इमांलोकान्" च । + "भवत्यभ्यस्येत्" क ।

‡ "षोळशिनीं" छ, ग, "षोळशिनीं" घ, च । § "तस्मादभ्यस्येत्" क ।

अथ तेषां मेव शस्त्राणां छन्दोदेवतविषये प्रश्नोत्तरे दर्शयति—
 “अथाह यद् वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं मय कस्मादेतान्यैन्द्राणि
 जागतानि सूक्तानि तृतीयसवनं आरम्भणीयानि शस्यन्त इतीन्द्र
 मेवैतैरारभ्य यन्तीति ब्रूयादथो यज्जागतं वै तृतीयसवनं तज्जग-
 त्काम्यैव, तद्यत् किञ्चात् जडं छन्दः शस्यते, तद् सर्वं जागतं
 भवत्येतानि चेदैन्द्राणि जागतानि सूक्तानि तृतीयसवनं आरम्भ-
 णीयानि शस्यन्ते”—इति । ‘अथ’ ऐन्द्रावरुणादिशस्त्रेष्वैन्द्रस्तोत्रि-
 यानुरूपवर्णनानन्तरम्, ब्रह्मवादी प्रश्न माह । तृतीयसवनं वैश्व-
 देवं बहुदेवताकं यस्मात्, तस्माद् वैश्वदेवान्येव सूक्तानि तत्रो-
 चितानि ; अथैवं सति तानि परित्यज्य कस्मात् कारणादेता-
 न्यारम्भणीयानि सूक्तान्यैन्द्राणि शस्यन्ते ? सति चैन्द्रत्वे त्रिष्टुभो
 युक्तत्वात् तत्परित्यागेन जागतानि कस्मात् शस्यन्ते ? “अथैतौ
 धृतम्”—इति (सं० ३. ५१.) मैत्रावरुणस्य सूक्तम्, “प्र मंहि-
 षाय”—इति (सं० १. ५७.) ब्राह्मणाच्छसिनः सूक्तम्, “अतुर्ज-
 नित्री”—इत्यच्छावाकस्य (सं० २. १३.) सूक्तम् । एतेषु सूक्तेष्वैन्द्र-
 प्रश्नोत्तरं मुच्यते । ऐन्द्रत्वे सत्येतेः सूक्तेरिन्द्रं मेवारभ्य प्रवृत्ता
 भवन्ति ; इन्द्रो हि प्रारब्धस्याविष्टेन समाप्तिकारोऽन्युत्तरं ब्रूयात् ।
 ‘अथो’ अथि च त्रिष्टुप्परित्यागेन जागतसूक्तं मिति यदस्ति, तत्
 तृतीयसवनस्य जागतत्वात् ‘जगत्काम्यैव’ जगत्कामनयैव प्रवृत्तिः
 कृता भवति । अथि च तथा सत्यत जडं मन्यदपि यत् किञ्चित्
 छन्दः शस्यते, तत् सर्वं जगतीच्छन्दस्कं मेव सम्पद्यते ॥

आरम्भणीयानां मैन्द्राणां सूक्तानां जागतत्वाद्यस्य छन्दो-
 न्तरस्य जागतत्वं सम्पद्यते, तच्छन्दोन्तरं दर्शयति—“अथैतत्
 त्रैष्टुभं मच्छावाकोऽन्ततः संसति, सं वां कर्मणेति ; यदेव धनायं

कर्म, तदेतदभिवदति”—इति । आरभणीयमंसनाद्ब्रह्म मच्छावाकः
 ‘अन्ततः’ शस्त्रस्यान्ते “सं वां कर्मणा”—इत्येतत् सूक्तं (सं० ६.६८.)
 त्रिष्टुप्छन्दस्कं शंसेत् । अत्रेन्द्राविष्णु सम्बोध्य ‘वां’ युवा मनेन
 कर्मणा ‘संहिनोमि’ सम्यक् प्रीणयामि, इत्येतदुच्यते । तस्य च
 कर्मशब्दस्यार्थो यदेवेत्यादिना अभिधीयते । पनतिधातुसुत्वर्थे
 वर्तते ; “पण व्यवहारे सुतो च, पन च”—इति (भा० ४३८,
 ४४०.) वैयाकरणैर्धातुषु पठ्यमानत्वात् । तथा सति ‘पनाथ्य’
 सुत्वं सोमपानार्थं कर्म ; तदयं मन्त्रो ऽभिवदति ॥

सं वां कर्मणेत्येतन्नप्रथमपादस्य पूर्वभागं व्याख्यायोत्तरभाग
 मनुद्य व्याचष्टे—“स मिपेत्यन्नं वा इषोऽन्नाद्यस्यावरुहैः”—इति ।
 ‘इषा’ अत्रेन ‘शुवाम्’ इन्द्राविष्णु ‘संहिनोमि’—इत्यन्वयः । अत्रात्र
 मीवेपेत्यस्य शब्दस्यार्थः । इषशब्दस्येपा इति प्रथमाबहुवचनम् ।
 तस्मादन्नवाचित्वे सति एतच्छंसन मन्नाद्यस्य प्राप्तये भवति ॥

अस्या ऋचश्चतुर्थपाद मनुद्य व्याचष्टे—“अरिष्टैर्नः पथिभिः
 पारयन्तेति स्रस्त्रिताया एवैतदहरहः शंसति”—इति । सः अस्मान्
 ‘अरिष्टैः’ हिंसारहितैः ‘पथिभिः’ स्वर्गमार्गैः ‘पारयन्ता’ कर्मणः
 पारं फलरूपं नयन्ती, इन्द्राविष्णु इत्यर्थः । एतस्य पादस्य शंसनं
 ‘स्रस्त्रिताया एव’ वैमार्थं मेव भवति । तस्मादच्छावाकः ‘एतद्’
 वचनं अहर्गणेषु प्रतिदिनं शंसति ॥

परिधानीयानां छन्दसि प्रधोत्तरे दर्शयति—“अथाह यज्जा-
 गतं वै तृतीयसवन मद्य कस्मादिषां त्रिष्टुभः परिधानीया भव-
 न्तीति ; वीर्यं वै त्रिष्टुब् वीर्यं एव तदन्ततः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”

ॐ “स वां कर्मणा स मिषा हिनोमोन्द्राविष्णु अपसस्यारे षस्य ।

शुषेया यज्ञं द्रविषं च धम अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्ता ॥”—इति सं० ६. ६८. १ ।

-इति । तृतीयसवनस्य जागतत्वेन परिधानीया अपि जगत् एव युक्ताः ; एतत्परित्यागेन त्रिष्टुभां स्त्रीकारे प्रतिदिनं किं कार-
णम् ? इति प्रश्नः । वीर्यं मित्याद्युत्तरम् । त्रिष्टुभो वीर्यस्वरू-
पत्वात् तथा परिधाने सति शस्त्रस्यान्ते वीर्यं एव प्रतिष्ठिताः सन्तो
'यन्ति' वर्त्तन्ते ॥

• ह्योत्रकाणां त्रयाणां सुक्तास्त्रिष्टुभः परिधानीया उदाहृत्य
प्रदर्शयति— “इयं मिन्द्रं वरुणं मष्टमे गीरिति (सं० ७.८४.५.)
मैत्रावरुणस्य, बृहस्पतिर्नः परिपातु पद्यादिति (सं० १०. ४२.
११.) ब्राह्मणाच्छंसिन, उभा जिग्वयुरित्यच्छावाकस्य (सं० ६.
६६. ८.)”—इति ॥

तदिदं मन्त्रिमोदाहरणं व्याचष्टे—“उभौ हि तौ जिग्वतुः”—
इति । याविन्द्राविष्णू 'तावुभौ' 'जिग्वतुः' युद्धे जयं प्रापतुरिति
प्रसिद्धम् ॥

ऋचः पूर्वाह्णे “उभा जिग्वतुः”—इत्यमुं मंत्रं व्याख्यायांशान्तर-
व्याख्यानं पठति—“न पराजयेथे न पराजिग्य इति”—इति ।
तस्याहंश्च “कतरश्च नैनोः”—इत्ययं शेषो ब्राह्मणेनानुदाहृतोऽप्य-
र्थविवोधाय द्रष्टव्यः * । तस्य च सर्वस्याय मर्थः— हे 'इन्द्रा-
विष्णू' युवां 'न पराजयेथे' कदाचिदपि पराजयं न प्राप्तवन्तौ ।
'एनोः' एनयोः इन्द्राविष्ण्वोर्मध्ये 'कतरश्चन' एकोऽपि 'न परा-
जिग्ये' पराजयं न प्राप । एकैकस्यापि यदा पराजयो नास्ति,
तदानीं सुभयोर्मिलितयोर्नास्तीति किमु वक्तव्यं मिति ॥

उक्तस्याहंश्च तात्पर्यं दर्शयति—“न हि तयोः कतरश्चन परा-
जिग्ये”—इति ॥

* “उभा जिग्वतुर्न परा जयेथे न परा जिग्वे कतरश्चनैनोः”—इति ऋक्पूर्वाह्णे. १

उत्तरार्द्धं पठति—“इन्द्रश्च विष्णोर्यदपसृधेयां त्रेधा सहस्रं वि
तदैरयेषा मिति”—इति । ‘यत्’ यदा हे विष्णो । त्वच्च इन्द्रश्च
युवां उभौ ‘अपसृधेयां’ स्वर्गा मसुरैः सह युद्धं कृतवन्तौ, ‘तत्’
तदानीं सहस्रं ‘त्रेधा’ विभज्य ‘ऐरयेषां’ तं तं भाग तस्मै तस्मै
स्वामिने समर्पितवन्तौ ॥

तस्य तात्पर्यं दर्शयितु मितिहास माह— “इन्द्रश्च ह वै
विष्णुद्यासुरैर्युधाते ; तान् ह स्म जित्वाचतुः,—कल्पामहा इति ;
ते ह तथेत्यसुरा जपुः ; सोऽत्रवीदिन्द्रो यावदेवायं विष्णुस्त्रिर्वि-
क्रमते तावदस्माक मथ युष्माक मितरदिति ; स इमांल्लोकान्वि-
चक्रमे ऽथो वेदानथो वाचं ; तदाहुः किं तत् सहस्र मितिमे
लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयाद्”—इति । योऽय मिन्द्रो
यश्च विष्णुस्तावुभावसुरैः सह ‘युधाते’ युद्धं कृतवन्तौ । तत-
स्तावसुरान् जित्वा तैः सहैद मूचतुः,— हे असुराः । वयं सर्वे
‘कल्पामहै’ विभागं करवामहा इति । असुरास्तथेत्यङ्गीचक्रुः ।
तदानी मसुरैः सह इन्द्र एव मत्रवीत्,—‘अयं’ विष्णुः ‘यावद्’
वस्तूदिश्य ‘त्रिर्विक्रमते’ वसुजाते पादत्रयं प्रक्षिपति, ‘तावद्’ वस्तु
सर्वं मस्माकं भवतु ; अथ ‘इतरत्’ अवशिष्टं युष्माक मस्त्विति ।
एव मसुरैः सह समयं कृत्वा स विष्णुः ‘इमान् लोकान्’ चीनपि
एकेन पादेन ‘विवक्रमे’ विक्रान्तवान्, लोकत्रयस्योपरि एक मेव
पादं प्रक्षिप्तवान् । ‘अथो’ तदनन्तरं ‘वेदान् विचक्रमे’ सर्वेषां
वेदाना मुपरि एकं पादं प्रक्षिप्तवान् । ‘अथो’ तदनन्तरं ‘वाचं
विचक्रमे’ सर्वस्या वाच उपरि द्वितीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । एवं
पादत्रयेणाक्रान्तं सर्वं मिन्द्राविष्णोर्भाग आसीत् । एवं विभागे
व्यवस्थिते सति ‘तत्’ तन्मन्त्रार्थे ब्रह्मवादिनः प्रथ माहुः । त्रेधा

सहस्रमिति मन्त्रे यदुक्तं, तत्र सहस्रशब्देन किं सुच्यते ? इति । इमं मित्यादिकं तदुत्तरम् । य इमे त्रयो लोकाः, ये चेमे वेदाः, या चैयं वाक्, तदेतदपरिमितत्वस्योपलक्षकेण सहस्रशब्देन विवक्षितमित्युत्तरं ब्रूयात् । यद्यप्ययं मन्त्रस्तैत्तिरीयाणां सप्तमे काण्डे ऽतिरात्रस्य यागे * दक्षिणारूपगोसहस्रविषयत्वेन उदाहृतः†, तथाप्यत्र सहस्रशब्दः सर्वजगद्विषयत्वेन श्रुत्यैव व्याख्यायत इत्युभयार्थत्वमसु ॥

यदुक्तमाश्वलायनेन उत्तमे शस्त्रे परिधानीयाया उत्तमे वचने उत्तमं चतुरक्षरं हिरक्का प्रणुयादिति ‡, तमेव चतुरक्षराभ्यासं विधत्ते—“ऐरयेथा मैरयेथा मित्यच्छावाक उक्थ्ये ऽभ्यस्यति ; स हि तत्रान्व्यो भवति”—इति । उक्थ्यनामके क्रतावच्छावाकः “ऐरयेथान्”—इति चतुरक्षरभागं हिरभ्यस्येत् । ‘स हि’ भागः ‘तत्र’ अच्छावाकशस्त्रे ऽन्व्यो भवति ॥

अच्छावाकस्याभ्यासं विधाय हीतुरभ्यासं विधत्ते—“अग्निष्टोमे हीतातिरात्रे च ; स हि तत्रान्व्यो भवति”—इति । अहर्गणेषूपूक्थ्यसंख्यायां यथा अच्छावाकस्यान्तिमे शस्त्रे ऽभ्यासः । तथाग्निष्टोमसंख्यायां मतिरात्रसंख्यायां हीतान्तिमे शस्त्रेऽन्तिमं

* “वेधा विभक्तं वै चिरात्रे”—इति (ए. सी. सु. तै० सं० ६ भा० १८४ प्र० ८ पं०) श्रवणात्प्रवगम्यते चिरात्रयागे इति, तदिह लोखकममादमवाहेन भवितव्यम्, अपिवाचातिरात्रप्रक्रम इति अतिरात्रस्त्रोत्प्रागमत्तैल्लन्यवे सायणश्लेति ।

† “सोमो वै सहस्रमविन्दत्०—० उभा जिभ्यणुर्न पराजयेये०—० सहस्रं वि तदेरथैषाम्०—० सहस्रतम्या वै यजमानः सुवर्गे लोके मेति०—० ता मघीषे वा ब्रह्मणे वा हीरे बोद्वाके वा भवन्ते वा दद्यात्, सहस्रमथ सा दत्ता भवति०—० देवान् गच्छति”—इति तै० सं० ०. १. ६, ७ अनु० ।

‡ “उपमानुषमे, चतुरक्षराणि तच्छावाकः”—इति तत्पुत्रम् (६. ४. ५, ६.) ।

चतुरक्षरभाग मभ्यस्येत् । 'स हि' होता 'तत्र' उभयत्र 'अन्त्यः'
 ग्रंथिता भवति । अग्निष्टोमे "यज्जरित्वे-यज्जरित्वोम्"—इति
 चतुरक्षराभ्यासः † ; अतिरात्रे तु "धेहि चित्रं-धेहि चित्रोम्"—
 इति चतुरक्षराभ्यासः ‡ ॥

षोडशिसंख्यायां विचारपूर्वकं चतुरक्षराभ्यासं विधत्ते—
 "अभ्यस्येत् षोडशिनींश्च नाभ्यस्येत् इति ? अभ्यस्येदित्युच्यते ;
 कथं मन्वेवहस्त्वभ्यस्यति, कथं मत्र नाभ्यस्येदिति, तस्मादभ्य-
 स्येत्"—इति । विचारार्थं मृतिहयम् । तत्राभ्यस्येदिति निर्णय
 माहुः । तत्रेय सुपपत्तिः— इतरेष्वहस्तु चतुरक्षरभाग मभ्य-
 स्यात्त्रैव परित्यागे कारणं नास्तीति । तस्मादित्युपसंहारः । "सख्युः
 पदे-सख्युः पदोम्"—इति चतुरक्षराभ्यासो द्रष्टव्यः † ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(अष्टाविंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (१५) ॥

ॐ "एवा न इन्द्रो मघवाः— आदिन यज्जरित्वे (सं० पृ० १०, ३०.)"—इति षोडशं,
 अग्निष्टोमोयज्ञस्यपरिधानीया । अतोऽस्या पञ्चाक्षरचतुरक्षराभ्यासः । "एवा न इन्द्रो
 मघवा विरप्भीकृणमया परिदधाति"—इत्याघातं परस्तात् (२ भा० १०३ पृ० १६ पं०) ।
 "एवा न इन्द्रो मघवा विरप्भीति परिदध्यात्"—इति च पाठ० शी० ५. १७. ६ ।

† "इदस्यते अतिः— इति धेहि चित्रम्"—इति सं० २. २२. १५ । "इदस्यते
 अति यदर्थो अर्थादित्येतया परिदध्यात्"—इति पु० २भा० २६८३. ६ पं० । "इदस्यते—
 इति परिधानीया"—इति च पाठ० शी० ६. ५. १६ ।

‡ "उच्यते मघवाः— सव सख्युः पदे"—इति सं० ८. ६६. ७ । उच्यते मघवा विदध
 मिरप्भुणमया परिदधाति"—इति पु० २भा० २६० पृ० ६ पं० । "उच्यते— अति परि-
 धानीया"—इति च पाठ० शी० ६. २. १२ ।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथाह यन्नाराशंसं वै तृतीयसवनं मथ कस्माद्-
 छावाकोऽन्ततः शिल्पेष्वनाराशंसीः शंसतीति विक्र-
 तिवै नाराशंसं किं मिव च वै किं मिव च रेतो
 विक्रियते तत्तदा विकृतं प्रजातं भवत्यथैतन् मृद्विव
 च्छन्दः शिथिरं यन्नाराशंसं मथैषोऽन्त्यो यदच्छावाक-
 स्तद् दृळ्हतायै दृळ्हे प्रतिष्ठास्याम इति तस्माद्-
 छावाकोऽन्ततः शिल्पेष्वनाराशंसीः शंसति दृळ्ह-
 तायै दृळ्हे प्रतिष्ठास्याम इति दृळ्हे प्रतिष्ठास्याम
 इति ॥ ८ (१६) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अच्छावाकविषये पुनरपि प्रश्नं सुस्थापयति — “अथाह यन्ना-
 राशंसं वै तृतीयसवनं मथ कस्माद्छावाकोऽन्ततः शिल्पेष्वनारा-
 शंसीः शंसतीति ?”-इति । ‘अथ’ चतुरचराभ्यासकथनानन्तरं
 ब्रह्मवादी प्रश्नं माह । ‘यद्’ यस्मात् कारणात् तृतीयसवनं
 ‘नाराशंसं वै’ नरा मनुष्याः ऋभवोऽङ्घ्रिरसो वा यत्र मस्यन्ते, तत्
 नाराशंसम् ; तत्सम्बन्धिनि तृतीयसवने सति कस्मात् कारणा-
 दच्छावाकोऽन्ततः तृतीयसवनं शिल्पाख्येषु * शस्त्रेषु नाराशंस-

* “अथ कर्हं मनुष्येभ्यो विकृतानि शिल्पानि शस्त्रेषु”-इति चात्र श्री० ८ २० २ ।
 ‘शास्त्रिण्यादीनि शिल्पसम्पन्नानि’-इति तद्ब्रह्मो नारायण । तानि च शिल्पानि विवि

सम्बन्धिरहिता ऋचः शंसति,— “ऋतुर्जनित्वी”-इत्यादिकम्
(सं० २.१३.१-१३.) मच्छावाकः शंसति १ ; न च तत्र नराः
शस्यन्ते, तत् कथं सुपपादितम् ? इति प्रश्नः ॥ .

तस्योत्तरं माह—“विकृतिर्वै नाराशंसं, किं मिव च वै किं
मिव च रेतो विक्रियते, तत् तदा विकृतं प्रजातं भवत्यथैतन् सृष्टिव
च्छन्दः शिशिरं यन्नाराशंसं मयैपोऽन्वो यदच्छावाकस्तद् दृळ्ह-
तायै दृळ्हे प्रतिष्ठास्याम इति”—इति । गर्भाशये निपिक्तस्य
रेतसो ‘विकृतिर्वै’ विकारपरिणामैव ‘नाराशंसं’ सवनम्, अहः-
परिणामक्रमेणैव भवति । लोकेऽपि निपिक्तं रेतः ‘किं मिव च
वै किं मिव च’ क्रमेण किञ्चित् किञ्चिदेव विक्रियते । तथा च
गर्भापनिषदि— “एकरात्रोपितं कललं भवति, सप्तरात्रोपितं बुद्ध-
बुद्धं भवति, अर्धमासाभ्यन्तरेण पिण्डो भवति”—इत्यादि । ‘तत्’
तादृशक्रमेण विक्रियमाणं रेतो यदा साकलेन ‘विकृतं’ विवृष्टं
भवति, तदा ‘प्रजातं भवति’ पुत्रादिरूपेषोत्पद्यते । तस्मात् नारा-
शंसे द्वितीयसवने विकारस्थानीयो ऽन्तिमो भागः ; तत्र सम्पूर्ण-
तयोत्पत्त्यर्थं मनाराशंसीना सृष्ट्या शंसनं नित्यभिप्रायः । अथा-
न्यदपि कारणं मेस्ति । ‘यत् नाराशंसं छन्दः’ मनुष्यशंसनसम्बन्धि
छन्दोऽस्ति, तत् ‘सृष्टिव’ माहृवोपेतं मिव । तस्यैव व्याख्यानं

धानि, विकृतान्विकृतानीति । विहरणं यूरु-निनडादीनि विकृतानि, शब्दविकृत्यादीन्-
विकृतानि । एतत्पूर्वं विकृतानां मेव यद्वचनम् ; विकृतानीतिवचनात् । इत उच्यते
“कहं मारुणशीथान्, प्रकृष्या शिष्यानि मधेयुः (४. ७.)”—इति पूर्वं ऽविकृतानां मेव,
प्रकृत्येतिवचनात् । “नित्यमित्यन्विद महः (४. ५.)”—इत्यादी तुभयविधशित्यानां
यद्वचनं भवति, विशेषतो निर्देशाभावात् ।

† “ऋतुर्जनित्वीति नित्यान्वैकादिकानि”—इति चाह० श्री० ८. ४. ३ ।

‘शिविरम्’-इति, शिविल मद्दृढ मित्यर्थः । अस्यापि च योऽच्छा-
वाकोऽस्ति, ‘एपोऽन्यः’ ऋत्विक् ; न ह्येतदोयशंसनस्योपरि
किञ्चिदन्यच्छंसन मस्ति । अतोऽन्तिमत्वात् दृढः । तस्मात्
‘दृढहतायै’ दाढ्यायै ‘दृढहे’ स्थाने प्रतिष्ठास्यामः ‘इति’ अने-
नाभिप्रायेण तासा मनाराशंसीना मृचां शंसन मित्यर्थः ॥

उपपादित मर्थं सुपसंहरति—“तस्मादच्छावाकोऽन्ततः शिल्पे-
ष्वनाराशंसीः शंसति दृढहतायै, दृढहे प्रतिष्ठास्याम इति, दृढहे
प्रतिष्ठास्याम इति”-इति ॥ अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टाविंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्यांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरन्धरमाधवाचार्यादेशती
ममवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः तृतीयाध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(१३)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

— १०० —

॥ ॐ ॥ यः ० श्वः † स्तोत्रियस्त मнुरूपं कुर्वन्ति प्रातः-
सवने ऽहीनसन्तत्यै यथा वा एकाहः सुत एव मही-
नस्तद्यैकाहस्य सुतस्य सवनानि सन्तिष्ठमानानि
यन्त्येव मेवाहीनस्याहानि सन्तिष्ठमानानि यन्ति
तद्यच्छुः ‡ स्तोत्रिय मनुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवने ऽहीन-
सन्तत्या अहीन मेव तत्सन्तन्वन्ति ते वै देवाश्च ऋष-
यश्चाद्रियन्त समानेन यज्ञं सन्तनवामेति त एतत्
समानं यज्ञस्यापश्यन्त्समानान् प्रगाथान्त्समानीः
प्रतिपदः समानानि सूक्तान्योकस्सारी वा इन्द्रो
यत्र वा इन्द्रः पूर्वं गच्छत्येव तत्रापरं गच्छति यज्ञ-
स्यैव सेन्द्रतायै ॥ १ (१७) ॥

उन्नीयमानसूक्तानि तथा प्रस्थितयाज्यकाः ।

प्रश्नोत्तराभ्यां सम्प्रोक्ताः प्रयोगस्य च निर्णयः ॥ १ ॥

अथाहर्गणेषु होत्रकाणां माध्यन्दिनीयशस्त्रकृत्स्निर्वक्तव्याः तत्र
प्रथमं तावत् सर्वत्र विहितं मर्थं मनूय प्रशंसति— “यः श्वः
स्तोत्रियस्त मनुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवने ऽहीनसन्तत्यै”—इति ।

अहर्गणेषु 'अः' परेदुर्गच्छिंस्तृचे सामगाः स्तोत्रं कुर्वन्ति, तं स्तोत्रियं पूर्वेदुर्गोतार. शस्त्रेष्वतुरूपं कुर्वन्ति । एतच्च प्रातस्सवने एव । तच्चानुरूपकरण महीनस्य सन्तश्चै सम्पद्यते । अङ्गां समूहरूपः क्रतुरहीनः, स चैकैकस्मिन्नहनि विच्छिन्नो मा भूदित्यहर्द्वयसम्भानार्थं भविष्यत्यहनि स्तोत्रियस्य भूतेऽहनि अनुरूपत्वकरण मङ्गां भेदेऽपि फलैक्यात् समूहप्रयोग एक एव ; ततः सन्ततिरपेक्षिता । अयं मर्यः सप्तविंशत्याध्याये व्याख्यातः— "स्तोत्रिय स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति प्रातस्सवने ऽहरेव तदङ्गोऽनुरूपं कुर्वन्ति"—इति (२३७ पृ०) । तस्य व्याख्यानं मिदम्— "अः स्तोत्रियः"—इति ॥

अभिप्रेतविशेषस्य विधानादहर्भेदेऽपि प्रयोगैक्येन सान्त्वयं दृष्टान्तेनोपपादयति— "यथा वा एकाहः सुत एव महीनस्तयथैकाहस्य सुतस्य सवनानि सन्तिष्ठमानानि यन्त्येव मेवाहीनस्याहानि सन्तिष्ठमानानि यन्ति, तद्यच्छः स्तोत्रियं अनुरूपं कुर्वन्ति, प्रातस्सवने ऽहीनसन्तत्या अहीन मेव तत् सन्तन्वन्ति"—इति । एकस्मिन्नेवाहनि निष्पद्यो ज्योतिष्टोमः 'एकाहः' । स यथा 'सुतः' सोमाभिपवेण कृत्स्नो निष्पादित, एवम् 'अहीनः' अहर्गणेषुऽपि सोमाभिपवेण निष्पाद्यते । तावेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिको तद्यथेत्वादिना स्फोटिक्रियते । 'तत्' तस्यैकाहस्य 'सुतस्य' सोमाभिपवयुक्तस्यैव सतः क्रतोरवयवभूतानि प्रातर्माध्यन्दिनद्वितीयसवनानि 'सन्तिष्ठमानानि' पृथक् पृथक् समाप्तियुक्तानि 'यन्ति' यजमाना

* "होषकायाम्"—इत्युपक्रम्यावनायनीये शीतं खाविधानुसंध्यायां दश पुमन्नानि षट् ऋत्विजम्—"होषियानुसंध्यायां यदनुसंधये अहीनसतोविधाऽनुसंधये."—इति ७, ४ ५ । उपरं तारपि (२४८ पृ०) इतिविधादिकथा दृष्टव्या ।

अनुतिष्ठन्ति; एव मेवाहीनस्याहर्गणस्य एकस्यैव सतः क्रान्तौ रवयवभूतानि अहानि पृथक् पृथक् समाप्तियुक्तानि यजमाना अनुतिष्ठन्ति । तथा सति यद्युत्तरदिनसम्यन्धिनं 'स्तोत्रियं' ढचं पूर्वदिने प्रातस्सवने 'अनुरूपं' ढचं कुर्वन्ति, तदानीं महर्गणस्यैकस्य क्रतोः 'सन्ततिः' मध्ये विच्छेदराहित्यं भवति । तस्मादन्यदिने गतस्यान्यदिने प्रयोगेण 'अहीनं' क्रतुं सन्ततं कुर्वन्ति ॥

अथ माध्यन्दिनीयशस्त्रकृप्तिं विधातुं माख्यायिका माह—“ते वै देवाश्च ऋषयश्चाद्रियन्त समानेन यज्ञं सन्तनवामेति ; त एतत् समानं यज्ञस्यापश्यन्समानान् प्रगाथान्त्वमानीः प्रतिपदः समानानि सूक्तानि”—इति । 'ते वै' प्रसिद्धाः, वस्त्रादयो 'देवाश्च', विश्वामित्रप्रभृतयः 'ऋषयश्च', 'आद्रियन्त' मनस्येव मादर मकुर्वन्त । कीदृश आदरः ? सोऽभिधीयते—'समानेन' सर्वेष्वेकविधानेन प्रयोगेण 'यज्ञम्' अहीनं 'सन्तनवाम' सन्ततं करवाम 'इति' मनसि विचार्य 'ते' द्विविधा देवा ऋषयश्च 'एतद्' वक्ष्यमाणं मन्त्रजातं 'यज्ञस्य' अहीनस्य 'समानं' सर्वेष्वहस्तु सदृशमपश्यन् । किं किं सदृश मिति, उच्यते— ये कदम्बज्जुकाः प्रगाथाः, याश्च 'प्रतिपदः' आरम्भणीया ऋचः, यानि चाहीनसूक्तानि ॥ ; तेषां सर्वेषां सदृशु सर्वेषु समानत्वमपश्यन् ॥

सास्ये तत्रयोजनं दृष्टान्तेन दर्शयति—“ओकस्मारी वा इन्द्रो यत्र वा इन्द्रः पूर्वं गच्छत्वैव तत्रापरं गच्छति यज्ञस्यैव सेन्द्रतायै”—इति । 'ओकांसि' स्थानानि गृह्णाणि, तेषु सरति सर्वदा सञ्चरतीति 'ओकस्मारी' मार्जारः । 'वै'-शब्द उपमार्थः । यथा मार्जारः

• "ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपेभ्यः—• कथनाः प्रगाथाः । •—• कदम्बज्जुकाः आरम्भणीयाः । ऊर्ध्वं आरम्भणीयाभ्यः—• अहीनसूक्तानि यदहस्तोत्रियानावपत्तु"—इति प्राय० श्लो० ७.४.६—१ ।

पूर्वस्मिन् दिने येषु गृहेषु सञ्चरति, तेष्वेव गृहेषु परेद्युरपि
सञ्चरति ; एव मय मिन्द्रोऽप्यवगन्तव्यः । स चेन्द्रो 'यत्र वै' येषु
स्थानेषु 'पूर्वम्' अहः गच्छति, 'तत्र' तेष्वेव स्थानेषु 'अपरम्'
अहरागच्छत्येव ; अतो ऽहीनस्य 'यज्ञस्य' सर्वस्यापि सेन्द्रत्वायै
पूर्वोक्तं समानत्व मादरणीयम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१७) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

तान् वा एतान्त्वसम्पातान् विश्वामित्रः प्रथम
मपश्यत् तान् विश्वामित्रेण दृष्टान् वामदेवो ऽसृज-
तैवा त्वा मिन्द्र वञ्चिन्नच यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च
वष्टि कथा महा मवृधत् कस्य हीतुरिति तान् क्षिप्रं
समपतद्यत् क्षिप्रं समपतत् तत् सम्पातानां
सम्पातत्वं स हेक्षाश्चक्रे विश्वामित्रो यान् वा अहं
सम्पातानपश्यं तान् वामदेवो ऽसृष्ट कानि न्वहं
सूक्तानि सम्पातांस्तव्यतिमान्मृजेयेति स एतानि
सूक्तानि सम्पातांस्तव्यतिमान्मृजत सद्यो ह नातो

वृषभः कनीन' इन्द्रः पूर्भिदातिरहास मर्कटिमा मू
 षु प्रभृतिं सातये धा' इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः
 शासद्दुहिदुर्नम्राङ्गादभि तष्टेव दीधया मनीषा
 मिति य एक इद्व्यश्चर्षणीना मिति भरद्वाजो'
 यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम उदु ब्रह्माण्यैरत श्रव-
 स्येति वसिष्ठी' ऽस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्त
 एते प्रातस्सवने' षळहस्तोत्रियाञ्छ्वा' माध्यन्दिने
 ऽहीनसूक्तानि शंसन्ति' तान्येतान्यहीनसूक्तान्या
 सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति' सत्यवन् मैत्रावरुणो'
 ऽस्मा इदु प्र तवसे तुरायेन्द्राय ब्रह्माणि राततमा
 इन्द्र ब्रह्माणि गीतमासो अक्रन्निति' ब्रह्मणवद्
 ब्राह्मणाच्छंसी' शासद्दुर्जनयन्त वङ्गि मिति' वङ्गि-
 वदच्छावाकस्तदाहुः कस्मादच्छावाको वङ्गिवदेतत्
 सूक्तं मुभयत्र शंसति' पराञ्चिपु चैवाहःस्वभ्यावर्तिपु
 चेति' वीर्यवान् वा एष वहृचो' वङ्गिवदेतत् सूक्तं'
 वहति ह वै वङ्गिर्धुरो यासु युज्यते' तस्मादच्छा-
 वाको' वङ्गिवदेतत् सूक्तं' मुभयत्र शंसति' पराञ्चिपु
 चैवाहःस्वभ्यावर्तिपु च' तानि पञ्चस्रहःसु भवन्ति'
 चतुर्विंशे ऽभिजिति विपुवति विश्वजिति महाव्रते'
 ऽहीनानि ह वा एतान्यहानि न ह्येषु किञ्चन हीयते'

पराञ्चीनि ह वा एतान्यहान्यनभ्यावतीनि तस्मा-
 देनान्येष्वहःसु शंसन्ति यदेनानि शंसन्त्यहीना-
 न्स्वर्गांल्लोकांस्त्वर्वरूपान्तसर्वसमृद्धानवाप्नुवामिति य-
 देवैनानि शंसन्तीन्द्र मेवैतैर्निह्वयन्ते यथऋषभं वाशि-
 तायै यद्देवैनानि शंसन्त्यहीनस्य सन्तत्या अहीन मेव
 तत् सन्तन्वन्ति ॥ २ (१८) ॥

अथ सम्पातनामकानि सूक्तान्याख्यायिकया दर्शयति—“तान्
 वा एतान्कम्पातान् विश्वामित्रः प्रथममपश्यत् ; तान् विश्वा-
 मित्रेण दृष्टान् वामदेवो ऽसृजतैवा त्वा मिन्द्र वच्चिन्नत्र, यन्न इन्द्रो
 जुशुपे यच्च वष्टि, कथा महा महधत् कस्य होतुरिति; तान् चिप्रं
 समपतद्; यत् चिप्रं समपतत् ; तत् सम्पातानां सम्पातत्वम्”
 -इति । ‘तान् वै’ शास्त्रप्रसिद्धानेव ‘एतान्’ अत्रैवोदाहरिष्य-
 माणान् सम्पातनामकान् सूक्तविशेषान् ‘विश्वामित्रः’ महर्षिः
 ‘प्रथमं’ सृष्ट्वादौ ईश्वरानुग्रहेण ‘अपश्यत्’ मनसा वेदमध्ये
 ज्ञातवान् । विश्वामित्रेण सृष्टा ये सूक्तविशेषाः, तानधीत्य
 ‘वामदेवः’ महर्षिः ‘असृजत’ स्वकीयत्वेन लोके प्रकटीकृतवान् ।
 ते सूक्तविशेषा उदाङ्घ्रियन्ते । “एवा त्वाम्”—इत्येकं (सं० ४. १८.)
 सूक्तम्, “यन्न इन्द्रः”—इति (सं० ४. २२.) द्वितीयम्, “कथा
 महाम्”—इति (सं० ४. २३.) तृतीयम् । ‘तान्’ त्रीन् सूक्त-
 विशेषान् वामदेवः ‘चिप्रं समपतत्’ कालविलम्बे सति विश्वामित्र
 आगत्य स्वकीयत्वं प्रकटीकरिष्यतीति भीत्या स्वयं शीघ्रमेव ‘सम-
 पतत्’ सम्यग्ध्येतुं शिष्यान् प्राप्तवान्, स्वकीयत्वप्रसिद्धयर्थं बहून्

शिव्यान् सहसाधापयामासेत्वर्थः । 'तत्' तेषु सूक्तेषु 'यद्' यस्मात्
कारणात् क्षिप्रं समपतत्, 'तत्' तस्मात् कारणात्, सम्यक् पतनं
प्रकटीकरणं तेषां सूक्तानां मिति व्युत्पत्त्या सम्पातं नाम सम्बन्धम् ॥

अथ सूक्तान्तराणां सृष्टिं दर्शयति— "स द्वेचाञ्चक्रे विश्वामित्रो
यान्वा अहं सम्पातानपश्यं, तान् वामदेवो ऽसृष्ट, कानि न्वहं
सूक्तानि सम्पातांस्तप्रतिमान्त्वृजेयेति ; स एतानि सूक्तानि सम्पातां-
स्तप्रतिमानसृजत ; सद्यो ह जातो वृषभः कनीन, इन्द्रः पूर्भिदा-
तिरदास मकै, रिमा मू पु प्रभृतिं सातये धा, इच्छन्ति त्वा-
सोम्यासः सखायः, शासद्वद्भिर्दुहितुर्नमराज्ञा, दभितष्टेव दीधया
सनीषा मिति"—इति । वामदेववृत्तान्तं भवगत्य स विश्वामित्रः
'द्वेचाञ्चक्रे' मनस्येवं विचारितवान्, 'यान्' सम्पातानह मीश्वरा-
नुयहेष दृष्टवानस्मि, तान् अयं वामदेवः 'असृष्ट' गुरुद्रोहभीति-
रहितः सन् स्वकीयत्वेन लोके प्रकटीकृतवान् । इतः परं केषा-
ञ्चित् सूक्तानां मदीयत्वप्रसिद्धिरपेक्षिता ; अतोऽहं कानि नाम
सूक्तानि 'तप्रतिमान्' पूर्वसूक्तसदृशान् सम्पातान् कृत्वा 'सृजेय'
लोके प्रकटीकरवाप्सि ? 'इति' विचार्य विश्वामित्रः 'एतानि'
वक्ष्यमाणानि सूक्तानि पूर्वसूक्तसदृशान् सम्पातान् कृत्वा 'असृजत'
प्रकटीकृतवान् । तेषु "सद्यो ह जातः"—इत्येकं (सं० ३. ४८.)
सूक्तम्, "इन्द्रः पूर्भित्"—इति (सं० ३. ३४.) द्वितीयम्, "इमा
मू पु"—इति (सं० ७. ८३.) तृतीयम्, "इच्छन्ति त्वा"—इति
(सं० ३. ३०.) चतुर्थम्, "शासद्वद्भिः"—इति (सं० ३. ३१.),
पञ्चमम्, 'अभितष्टेव'—इति (सं० ३. ३८.) षष्ठम् ० । एतानि
सूक्तानि विश्वामित्रसम्बन्धित्वेन प्रसिद्धान्यभवन् ॥

अथ भरद्वाजवसिष्ठनोधसां त्रयाणां ऋषीणां सम्बन्धीनि सूक्तानि दर्शयति — “य एक इद्व्यवर्षणीना मिति भरद्वाजो, यस्तिग्मशृङ्गे वृषभो न भीम, उदु ब्रह्माण्यैरत अवस्येति वसिष्ठो, ऽस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधाः”—इति । भरद्वाजो “य एक इदु”—इति (सं० ६-२२.) एकां सूक्तं मसृजत । वसिष्ठो “यस्तिग्मशृङ्गः”— “उदु ब्रह्माणि”—इति सूक्तद्वयम् (सं० ७. १८, २३.) असृजत । नोधाः “अस्मा इदु प्र तवसे”—इत्येकं (सं० १. ६१.) सूक्तं मसृजत । एतेषां सर्वेषां सूक्तानां तत्र तत्र विनियोगो वक्ष्यते ॥

इदानीं महीनसूक्तानि विधत्ते— “त एते प्रातस्सवने पळहस्तोत्रियाब्धस्त्वा माध्यन्दिने ऽहीनसूक्तानि शंसन्ति”—इति । ‘ते’ प्रसिद्धाः ‘एते’ प्रयोगकाले सन्निहिता होत्रकाः, अहर्गणेषु प्रातस्सवने पळहसस्वन्धिनः ‘स्तोत्रियान्’ वृचान्, “आ नो मित्रावरुणा”— “मित्रं वयम्”—इत्यादीन् सूत्रकारपठितान् वृचान् ० यस्त्वा, ‘माध्यन्दिने’ सवने त्वहीनसूक्तानि शंसेयुः ॥

कान्यहीनसूक्तानीत्याशङ्क्योदाहरति— “तान्येतान्यहीनसूक्तान्या सत्यो यातु मधवो ऋजीपीति सत्यवन् मैत्रावरुणो, ऽस्मा इदु प्र तवसे तुरायेन्द्राय ब्रह्माणि राततमा इन्द्र ब्रह्माणि गीतमासो अकप्रिति ब्रह्मश्वदु ब्राह्मणाच्छंसी, शासदङ्घ्रिर्जनयन्त वङ्घ्रिमिति वङ्घ्रिवदृच्छावाकः”—इति । ‘तानि’ पूर्ववाप्ये विहितानि अहीनसूक्तान्येतान्युदाङ्घ्रियन्ते,—“आ सत्यो यातु”—इति (सं० ४. १६.) ‘सत्यवत्’ सत्यगद्दोषेतं सूक्तं मैत्रावरुणः शंसेत् ।

० “आ नो मित्रावरुणा, मित्रं वयं इरामहे, मित्रं वुभे पूतदध, मयं वा मित्रावरुणा, उदवथा विहासि, पति वा पूर उदित इति पळहस्तोत्रिया मैत्रावरुणः”—इति आश्र० शो० ७. १. २। ‘वङ्घ्रिवदृच्छावाकः’ इति तत्र भा० ४० ।

“अस्मा इत्”—इति (सं० १. ६१.) सूक्तम् । तस्य “इन्द्राय ब्रह्मा-
णि”—इति चतुर्थः पादः । तत्र ब्रह्माणीतिश्रुतत्वात् इदं सूक्तं
‘ब्रह्मण्यत्’ ब्रह्मण्यन्दोषेतम् । तथा तत्रैव सूक्ते “इन्द्र ब्रह्माणि”
—इतिश्रुतत्वादिन्द्रब्रह्मण्यत् । तदेतदुभयं ब्राह्मणाच्छंसी गंसेत् ।
“शासद्भिः”—इति (सं० ३. ३१.) सूक्तं ‘वज्रिवत्’ वज्रियन्दो-
षेतम् ; तस्मिन् सूक्ते “जनयन्त वज्रिम्”—इतिश्रुतत्वात् । तदेत-
दच्छावाकः गंसेत् ॥

अथाच्छावाकविषयं प्रश्न सुज्ञावयति— “तदाहुः कस्मादच्छा-
वाको वज्रिवदेतत् सूक्तं मुभयत्र गंसति,—पराद्विषु चैवाहस्त्र-
भ्यावर्तिषु चेति ? ”—इति । गवामयने हि द्विविधान्यहानि,—
आवृत्तिरहितानि तत्सहितानि च । तत्र वक्ष्यमाणानि चतु-
र्विंशतीन्यावृत्तिरहितानि; अभिप्लवपडहगतानि पृथ्व्यपडह-
गतानि चावृत्तिसहितानि, तयोः पडहयोरसक्तदनुष्ठानस्य
विहितत्वात् । एवं सति ‘पराद्विषु’ आवृत्तिरहितेषु चतुर्विंशदि-
ष्वहस्रु वज्रिवत् सूक्तं मच्छावाकः गंसति, तथैव ‘अभ्यावर्तिषु’
पडहगतेष्वहस्रसु च तं सूक्तं गंसति । तत्र उभयत्र गंसने किं
कारणम् ? इति प्रश्नः ॥

तस्योत्तरमाह— “वीर्यवान् वा एष बहुचो वज्रिवदेतत्
सूक्तं, वहति ह वै वज्रिर्धुरो यासु युज्यते; तस्मादच्छावाको वज्रिवदे-
तत् सूक्तं मुभयत्र गंसति,—पराद्विषु चैवाहस्त्रभ्यावर्तिषु च”—
इति । ‘एषः’ अच्छावाको ‘बहुचः’ बहुना सृष्टा मनेनाधी-
तत्वात् तादृगः । अच्छावाकत्वं पूर्वत्रैव भास्त्रातम् —“तस्माद्यो
ब्राह्मणो वीर्यवान्स्यात्, सोऽस्याच्छावाकीयां कुर्यात्”—इति ॥

बहुचत्वादेवायं 'वीर्यवान्' शक्तिमान्, यज्ञभारं वोढुं शक्तः ; सूक्तं चैतदङ्गिशब्दोपेतत्वात् तस्य योग्यम् ; लोकेऽपि 'वङ्गिः' वोढाश्वो वलीवर्दी वा 'यासु' रथशकटसम्बन्धिनीपु धुपुं 'युज्यते' बध्यते, ता धुरो वहत्येव । 'तस्माद्' यज्ञभारं वोढुं समर्थत्वादच्छावाकः 'उभयत्र' द्विविधेष्वप्यहस्सु वङ्गिवत् सूक्तं शंसति ॥

तत्रावृत्तिरहितेष्वहस्सु पूर्वोक्तसूक्तानां शंसनं प्रशंसति—
 "तानि पञ्चस्रहस्सु भवन्ति,—चतुर्विंशे ऽभिजिति विपुवति विश्व-
 जिति महाव्रते ; ऽहीनानि ह वा एतान्यहानि, न ह्येषु किञ्चन
 हीयते ; पराञ्चीनि ह वा एतान्यहान्यनभ्यावर्तीनि ; तस्मा-
 देनान्येतेष्वहस्सु शंसन्ति"—इति । गवामयने चतुर्विंशाख्य मा-
 रभषीयं द्वितीय महः , महाव्रताख्य मुषान्य महः , विपु-
 वदाख्यं मध्यवर्त्ति प्रधानमहः , अभिजिद्विश्वजिदाख्ये विपु-
 वत उभयभागवर्त्तिनी द्वे अहनी । एतेषु 'पञ्चस्रहस्सु' 'तानि'
 पूर्वोक्तानि अहीनसूक्तानि होतृकाः शंसन्ति । एतेषा मङ्गा मही-
 नत्वात्तानि सूक्तानि तत्र योग्यानि । यस्मादेतेष्वहस्सु कि मप्यङ्गं
 त हीयते, तस्मादेतान्यहीनानि; किञ्चितान्यहीनानि 'पराञ्चीनि'
 सक्तदेव प्रयोज्यत्वात् । तेष्वहस्सु सामर्थ्यातिशयाय तानि सूक्तानि
 शंसेयुः ॥

प्रकारान्तरेण सूक्तानि प्रशंसति— "यदेनानि शंसन्त्यहीना-
 मस्वर्गोप्सोफान्स्वर्वरूपान्स्वर्वसमृद्धानवाप्रवामेति"—इति । 'ये' स्वर्ग-
 लोकाः 'अहीनाः' भोग्यैर्यन्तुभिर्हीना न भवन्ति, अत एव 'सर्व-
 समृद्धाः', उत्तममध्यमाधमकर्मफलरूपत्वात् 'सर्वरूपाः' बहुविधा
 भवन्ति; तांप्सोफान् प्राप्रवामेत्यनेनाभिप्रायेण तानि (३०८४०)
 सूक्तानि शंसेयुः ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्देवेनानि शंसन्तीन्द्र
मेवेतैर्निहयन्ते यद्यत्रपमं वाशितायै”—इति । ‘एनानि’ सूक्तानि
यदा शंसन्ति, तदानीं मेतैरिन्द्र मेव ‘निहयन्ते’ नितरा माह्व-
यन्ति, गर्भग्रहण मिच्छन्ती धेनुः ‘वाशिता’, तदर्थं ष्टपमं पुद्गवं
यथाह्वयति तद्वदिन्द्राह्वानं द्रष्टव्यम् ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण सूक्तानि प्रशंसति— “यद्देवेनानि
शंसन्त्यहीनस्य सन्तत्वा, अहीन मेव तत् सन्तन्वन्ति”—इति ।
‘यद् उ एव’ यस्मादेव कारणात् ‘एनानि’ सूक्तानि सर्वेष्वहस्तु,
शंसन्ति, तस्मादेव कारणादेतत् शंसनम् ‘अहीनस्य’ अहर्गणस्य
सन्तत्वर्थं सम्पद्यते । ‘तत्’ तेन शंसनेन ‘अहीन मेव’ अहर्गण
मेव ‘सन्तन्वन्ति’ सन्ततं कुर्वन्ति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते साधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पठपञ्चिकायां चतुर्वाध्याये

(एकोनत्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१८) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

ततो वा एतांस्त्रीन्सम्पातान्^१ मैवावरुणो
विपर्यास^१ मेकैक महरहः शंसत्येवा त्वा मिन्द्र
वच्चिन्नचेति प्रथमे ऽहनि^१ यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च
वष्टीति द्वितीये^१ कथा महा भवृधत् कस्य होतुरिति
तृतीये^१ चीनेव सम्पातान् ब्राह्मणच्छंसी^१ विपर्यास

मेकैक महरहः शंसतीन्द्रः पूर्भिदातिरदांस मकै-
 रिति प्रथमे ऽहनि य एक इहव्यश्चर्षणीना मिति
 द्वितीये यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इति तृतीये
 चीनेव सम्पातानच्छावाको विपर्यास मेकैक मह-
 रहः शंसतीमा मू षु प्रभृतं सातये धा इति प्रथमे
 ऽहनीच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इति द्वितीये
 शासद्विद्धिर्दुहितुर्नपत्यं गादिति तृतीये तानि वा
 एतानि नव चीणि चाहरहःशस्थानि तानि द्वादश
 सम्पद्यन्ते द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरः
 प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तत् संवत्सरं प्रजापतिं
 यज्ञ माप्नुवन्ति तत् संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे ऽहरहः
 प्रतितिष्ठन्तो यन्ति तान्यन्तरेणावाप मावपेरन्नन्यूङ्ग्रा
 विराजो वैमदीश्वतुर्ये ऽहनि पङ्क्रीः पञ्चमे पारुच्छेपीः
 षष्ठे ऽथ यान्यहानि महास्तोमानि स्युः को अद्य
 नर्या देवकाम इति सैत्रावरुण आवपेत वनेन
 वा यो न्यधायि चाकन्निति ब्राह्मणाच्छंखायाह्यर्वा-
 ङुप वन्सुरेष्ठा इत्यच्छावाक एतानि वा आवपनान्ये-
 तैर्वा आवपनैर्देवाः स्वर्गं लोकं मजयन्ते तैर्ह्ययस्तथै-
 वैतद् यजमाना एतैरावपनैः स्वर्गं लोकं जय-
 न्ति ॥ ३ (१९) ॥

अथ पूर्वोक्तानां सम्पातसूक्तानां विनियोगे दर्शयति— “ततो वा एतांस्त्रीन्सम्पातान् मैत्रावरुणो विपर्यास मेकैक महरहः शंसति”—इति । ‘ततो वै’ तस्मादेव पूर्वोक्तात् चतुर्विंशत्तद्वहः-पञ्चकादन्यत्र प्रङ्गहेष्विति शेषः । तेषु मैत्रावरुणः त्रीन् सम्पाता-ख्यान् सूक्तविशेषान् ‘विपर्यासं’ विपर्यस्य शसेत् । स एव विपर्यास एकैक महरह इत्यनेन अष्टीक्रियते । प्रतिदिन मेकैकं सूक्तमित्यर्थः ॥

तदेवोदाहृत्य प्रदर्शयति— “एवा त्वा मिन्द्र वज्रिभवेति (सं० ४. १८.) प्रथमे ऽहनि, यत्र इन्द्रो चुलुपे यच्च वष्टीति (सं० ४. २२.) द्वितीये, कथा महा महधत् कस्य होतुरिति (सं० ४. २३.) तृतीये”—इति ॥

मैत्रावरुणवद् ब्राह्मणाच्छंसिनोऽपि सूक्तत्रयस्य विपर्यासेन शंसनं दर्शयति— “त्रीनेव सम्पातान् ब्राह्मणाच्छंसी विपर्यास मेकैक महरहः शंसतीन्द्रः पूर्भिदातिरहास मर्केरिति (सं० ३. २४.) प्रथमेऽहनि, य एक इद्व्यद्यर्षणीना मिति (सं० ६. २२.) द्वि-तीये, यस्त्रिगमशृङ्गे ह्यभो न भीम इति (सं० ७. १८.) तृतीये”—इति ॥

तथाच्छावाकस्यापि सूक्तत्रयस्य विपर्यासेन शंसनं दर्शयति— “त्रीनेव सम्पातान्छावाको विपर्यास मेकैक महरहः शंसतीमा नू षु प्रभृतं सातये धा इति (सं० ३. ३६.) प्रथमे ऽहनीच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इति (सं० ३. ३०.) द्वितीये, यामद्विर्दुहितु-र्बंसं गादिति (सं० ३. ३१.) तृतीये”—इति ॥

सूक्तानां मूक्तानां मिलित्वा सङ्घां दर्शयति— “तानि वा एतानि नव”—इति ॥

दिनविशेषेण सूक्तविशेषान् विधाय प्रतिदिनं शंसनीयानि सूक्तानि विधत्ते— “त्रीणि चाहरहःशस्यानि”—इति । या प्रतिदिनं शंसनीयानि त्रीणि सूक्तानि, तान्युपरितनखण्डे “स ह जातः इत्यादिना (३१६पृ०) स्पष्टीकरिष्यन्ते ॥

दिनविशेषगतानि प्रतिदिनगतानि च मिलित्वा प्रशंसति— “तानि हादय सम्पद्यन्ते; हादय वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञस्तत् संवत्सरं प्रजापतिं यज्ञ माप्नुवन्ति; तं संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे ऽहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”—इति । ‘तानि’ पूर्वोक्तानि नव त्रीणि च मिलित्वा हादय सम्पद्यन्ते । अतो मास-संवत्सर-तन्निमाहप्रजापति-हारा प्रजापतिसृष्टत्वेन प्रजापतिरूपो यज्ञस्तद्दृश्यं संवत्सरात्मकं प्रजापतिरूपं यज्ञ मनुष्ठातारः प्राप्नुवन्ति । ‘तत्’ तेन शंसनेन संवत्सरात्मकप्रजापतिरूपे यज्ञे प्रतिदिनं प्रतिष्ठिताः सन्तो ऽनुतिष्ठन्ति ॥

अथ पृथगपडहस्य उत्तरस्मिंस्त्रयस्त्रे कासाश्चिदृचा मावाप विधत्ते— “तान्यन्तरेष्वावाप मावपेरन्”—इति । यानि विपर्यासेन शंसनीयानि नव सङ्ख्याकानि सूक्तान्युक्तानि, यानि च प्रतिदिनं शंसनीयानि त्रीण्युक्तानि, ‘तान्यन्तरेण’ तेषां सुभयविधानान्तराले स्थाने किञ्चिदावपनीय सृक्समूह मावपेरन् ॥

कस्मिन् दिने का ऋच आवपनीया इत्याशङ्क्य तत् सर्वं विविच्य दर्शयति—“अन्यूह्या विराजो वैमदीद्यतुर्ये ऽहनि, पङ्क्तीः पञ्चमे, पारुष्छेपीः षष्ठे”—इति । उच्चारणविशेषोपेताः श्रोकाराः ‘न्यूह्याः’, ते च पूर्व मेव “मुखतो मथ्यन्दिने न्यूहयन्ति”—इत्यत्राभिहितः (२४ पृ०) ॥; ता अनर्हन्तीति ‘अन्यूह्याः’; ‘विराजः’ विराट्कन्दस्ता ऋचः; ताः पृथगपडहस्य चतुर्थेऽहन्यावपनीयाः ।

“न ते गिरो अपि मृथे”—इत्याद्याद्यतस्त्र ऋवः (सं० ७.२२.५-८.),
 “प्र वो महे महिहधे भरध्वम्”—इत्याद्यास्त्रिस्त्रः (सं० ७. ३१.
 १०-१२.) ; एताः सप्त विराजः त्रयाणां होत्रकाणां त्रयस्त्रुषा
 भवन्ति । प्रथमा मारभ्यैकस्तृचो मैत्रावरुणस्य, तृतीया मारभ्यै-
 कस्तृचो ब्राह्मणाच्छंसिनः, पञ्चमी मारभ्यैकस्तृचो ऽच्छावाकस्य ।
 तदेवं सप्तस्त्रुषु त्रयस्तृचा विभज्य प्रक्षेपणीयाः । सोऽयं विराजां
 प्रक्षेपः एकः पक्षः । वैमदीरावपन्निति पक्षान्तरम् । विमदा-
 स्थेन महर्षिणा दृष्टा वेमद्यः । ताथ “यजामह इन्द्रम्”—इत्या-
 द्याः सप्तर्चं. (सं० १०. २३.१-७.) । ता अपि पूर्ववत् त्रय-
 स्तृचाः कर्तव्याः । पञ्चमे ऽहनि “यच्चिद्वि सत्य सोमपाः”
 —इत्याद्याः पङ्क्तिच्छन्दस्काः सप्तर्चः (सं० १. २६.१-७.) पूर्ववदाव-
 पनीयाः । तथा षष्ठेऽहनि परुच्छेपेन दृष्टा “इन्द्राय हि द्यौः.”
 —इत्याद्याः सप्तर्चः (सं० १. १३१. १-७.) पूर्ववदावपनीयाः ॥

स्तोमवृद्धावतिशंसनार्यान्यावपनीयानि सूक्तानि दर्शयति—
 “अथ यान्यहानि महास्तोमानि स्युः, को अद्य नर्यो देवकाम
 इति मैत्रावरुण आवपेत; वने न वायो न्यधायि चाकन्निति
 ब्राह्मणाच्छंस्यायाह्यर्वाङ्गुप वन्धुरेष्ठा इत्यच्छावाकः”—इति । ‘अथ’
 पूर्वीक्तविराडाद्यावापकथनानन्तरम्, अन्य आवाप उच्यत इति
 शेषः । यान्यहानि ‘महास्तोमानि’ सप्तदशैकविंशादिस्तोमेभ्यो
 ऽधिकैयत्तुविंशादिस्तोमैर्युक्तानि स्युः, तेष्वहम्, स्तोमसङ्ख्या मति-
 क्रम्याधिकाना मृचां शंसनं कर्तव्यम् । तत्र मैत्रावरुणः “को
 अद्य”—इति (सं० ४. २५.) सूक्त आवपेत । ब्राह्मणाच्छंसी

* “वाय —वे पुत्रः १०—१) वेति च य इति च पकार आकल्पः, उदात्त त्वेन
 मास्यात् नभविष्यदनुत्तमात्तदार्थः”—इति निघ० १ ५, ५ ।

“वने न”-इति (सं०. १० २८.) सूक्त मावपेत । अश्वावाक-

“आयाद्धि”-इति (सं ३- ४३.) सूक्त मावपेत ॥

तेषां सूक्तानां प्रशंसं दर्शयति— “एतानि वा आवपनान्ये-
नैवी आवपनैर्देवाः स्वर्गं लोकं मजयन्ते तैर्ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना
एतैरावपनैः स्वर्गं लोकं जयन्ति”-इति । कोशद्येत्यादीनि
सूक्तानि ‘आवपनानि’ आवापयोग्यानि, एतैर्देवानां स्वर्गजयाद्यज-
मानानां मपि तैः स्वर्गजयो भवति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१८) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति मैत्रावरुणः
पुरस्तात् सूक्तानां महर्हः शंसति तदेतत् सूक्तां
स्वर्गं मेतेन वै सूक्तेन देवाः स्वर्गं लोकं मजयन्ते-
तेन ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं
जयन्ति तद् वैश्वामित्रं विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वा-
मित्र आस विश्वं हास्यै मित्रं भवति य एवं वेद
येषां चैवं विद्वानेतन् मैत्रावरुणः पुरस्तात् सूक्तानां

महरहः शंसति तदृषभवत् पशुमद्भवति पशूना मव-
रुहो तत् पञ्चवं भवति पञ्चपदा पङ्क्तिः पङ्क्तिर्वा
अग्नि मग्नाद्यखावत्तद्या उदु ब्रह्माख्यैरत श्रवयेति
ब्राह्मणाच्छंसी ब्रह्माखत् समृद्धं सूक्तं महरहः
शंसति तदेतत् सूक्तं स्वर्गं मेतेन वै सूक्तेन देवाः
स्वर्गं लोकं मजयन्नेतेन ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना
एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयन्ति तदु वासिष्ठ मेतेन
वै वसिष्ठ इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत् स परमं लोकं
मजयदुपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं
य एवं वेद तवै पञ्चं षड्वा ऋतव ऋतूना माप्तै
तदुपरिष्ठात् सम्पातानां शंसत्याप्तैव तत् स्वर्गं लोकं
यजमाना अस्मिंल्लोके * प्रतिष्ठित्यभि तष्टेव
दीधया मनीषा मित्यच्छावाको ऽहरहः शंसत्य-
भिवत् तस्यै रूपं मभि प्रियाणि मर्मशत् पराणीति
यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव तदभि-
मर्मशतो यन्त्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्मान्लो-
कात् स्वर्गो लोकस्त मेव तदभिवदति कवी रि-
च्छामि † सन्दृशे सुमेधा इति ये वै तेन ऋषयः पूर्वे

* "अस्मिं लोके" ख, "अस्मिंलोके" ग, "अस्मिंलोके" घ, ङ, च ।

† "अच्छामि" ङ, च ।

प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति तदु वैश्वामि-
 मित्रं विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस विश्वं
 हास्यै मित्रं भवति य एवं वेद तदनिरुक्तं प्राजापत्यं
 शंसत्यनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतेरास्यै सक्तादिन्द्रं
 निराह तेनैन्द्राद्रूपान्न प्रच्यवते तच्चै दशर्वं दशाचरा
 विराळ्वं विराळ्वान्नाद्यस्त्रावरुद्धै यदेव दशर्चांश्च ॥
 दश वै प्राणाः प्राणानेव तदापुवन्ति प्राणानात्मन्
 दधते तदुपरिष्ठात् सम्पातानां शंसत्यास्यैव तत्
 स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मिंल्लोके † प्रतिति-
 षन्ति ॥ ४ (२०) ॥

एवं तावत् प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्याधुना प्रसुत मारभते—
 “सद्यो ह जातो ह्यपभः कनीन इति (सं० ३. ४८.) मैत्रावरुणः
 पुरस्तात् सूक्ताना महरहः शंसति”—इति । पूर्वत्र (३१४ पृ०)
 वीधि चाहरहःशस्यातीति यदुक्तं, तस्यैवैतद् व्याख्यानं सद्योह-
 जात इत्यादिकम् । मैत्रावरुणः स्वकीयस्य सूक्तस्य पुरस्तात्
 प्रतिदिनं शंसेत् । सूक्ताना मिति बहुवचनं व्यत्ययेन द्रष्टव्यम् ॥

उक्तं सूक्तं प्रशंसति— “तदेतत् सूक्तं स्वर्ग्यं मेतेन वै सूक्तेन
 देवाः स्वर्गं लोकं मज्जयन्तेन ऋषयस्तथैवैतद्यजमाना एतेन सूक्तेन
 स्वर्गं लोकं जयन्ति”—इति । “स्वर्ग्यं” स्वर्गाय हितम् । अन्यत्
 पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

ऋषिसम्बन्धेन पुनः प्रशंसति— “तदु वैश्वामित्रं विश्वस्य ह

वै मित्तं विश्वामित्र आस"—इति । 'तद्' तत्तु सूक्तं विश्वामित्रेण दृष्टत्वात् 'विश्वामित्रम्' । विश्वस्य मित्र मिति निरुक्त्या विश्वामित्रशब्दोऽभूत् ७ ॥

वेदनं तत्पूर्वं मनुष्ठानञ्च प्रशंसति— "विश्वं हास्यै मित्रं भवति य एवं वेद, येषां चैवं विद्वानेतन् मैत्रावरुणः पुरस्तात् सूक्ताना महरहः शंसति"—इति ॥

हृपभः कनीन इति योऽय हृपभशब्दस्तदन्तर्गतं वकारव्यतिरिक्त मृपभशब्द मुपजीव्य प्रशंसति— "तदृपभवत् पशुमद्भवति पशूना मवरुहैर"—इति । 'तत्' सूक्तं मृपभशब्दोपेतम्, ऋपभस्य च पशुत्वात् सूक्तं पशुमद्भवति । अतः पशूनां प्राप्तेर सम्पद्यते ॥

ऋक्सङ्ख्या मुपजीव्य प्रशंसति— "तत् पञ्चचं भवति, पञ्चपदा पङ्क्तिः, पङ्क्तिर्वा अत्र मन्त्रायस्यावरुहैर"—इति । ऋग्गतया पञ्चसङ्ख्याया पादपञ्चकोपेतपङ्क्तिच्छन्दःस्वरूपत्वम् ; अत्रच पञ्चसङ्ख्यापेतत्वात् पङ्क्तिरेव,—प्राश्यं, पेयं, खाद्यं, लेह्यं, निगीर्यमिति । एव मन्त्रप्राप्तेर सम्पद्यते ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः सूक्तं विधत्ते— "उदु ब्रह्माखैरत अवस्येति (सं० ७. २३.) ब्राह्मणाच्छंसि ब्रह्मण्यत् समुद्धं सूक्तं महरहः शंसति"—इति । ब्रह्माणीति ब्रह्मशब्दयोगादिदं सूक्तं ब्रह्मण्यत् 'समृद्धम्' समृद्धिकारणम् ॥

तस्य प्रशंसां दर्शयति— "तदेतत् सूक्तं स्वर्ग्यं मेतेन वै सूक्तेन देवाः स्वर्गं लोकं मजयन्नेतेन ऋपयस्तथैवेतद् यजमाना एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं जयन्ति"—इति ॥

७ "विश्वामित्र ऋषिः रुद्रास. वैत्रवन्स्य पुरीहितो बभूव ; विश्वामित्रः सर्वमित्र."—इति निरु० २. ०. २ । "मित्रं चर्षा"—इति पा० ६. २. ११० ।

पुनरप्युपिसम्बन्धेन प्रशंसति— “तदु वासिष्ठ मेतेन वै वसिष्ठ इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्, स परमं लोकं मजयत्”—इति ॥

वेदनं प्रशंसति— “उपेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य एवं वेद”—इति ॥

ऋक्सङ्ख्या सुपजीव्य प्रशंसति— “तद्वै पठुचं पठ्वा ऋतव ऋतूनां मासौ”—इति ॥

तस्य सूक्तस्य स्थानं विधत्ते— “तदुपरिष्ठात् सम्पातानां शंसत्वाद्यैव तत् स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मिंल्लोके प्रतिष्ठन्ति”—इति । सम्पातसूक्तस्योपरिष्ठात् तत् सूक्तं शंसेत् । तेन शंसनेन ‘स्वर्गलोकमाद्यैव’ देहपातादूर्ध्वभाविनीं स्वर्गप्राप्तिं सम्पाद्यैवेदानीं मस्मिन् लोके यजमानाः प्रतिष्ठिता भवन्ति ॥

अच्छावाकस्य सूक्तं विधत्ते— “अभितष्टेव दीधया मनीषामित्यच्छावाको ऽहरहः शंसत्यभिषत् तत्त्वै रूपम्”—इति । अभितष्टेत्यादिकं (सं० ३. ३८.) सूक्तं अच्छावाकः प्रतिदिनं शंसेत् । तच्च ‘अभिवत्’ अभिशब्दोपेतम् । अभिशब्दस्य चाभितः सर्पत इत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तमानत्वात् सूक्तं ‘तत्त्वै’ सत्त्वै, विच्छेदराहित्यस्वरूपं भवति ॥

तस्या ऋचस्तृतीयपादं मनूय व्याचष्टे— “अभि प्रियाणि मर्मृगतं पराशीति; यान्येव पराख्यहानि, तानि प्रियाणि; तान्येव तदभिमर्मृगतो यन्त्यभ्यारभमाणाः; परो वा अस्मात्प्रोक्तात् स्वर्गं लोकस्त मेव तदभिवदति”—इति । अनया ऋचा (सं० ३. ३८. १.) पित्रामित्रः प्रजापतिं तुष्टाय । तथा सत्वस्य पादस्थाय मर्थः— ‘पराणि’ उत्तराणि कर्माणि प्रजापतेः प्रियाणि ‘अभि मर्मृगतं’ सर्वतः पुनः पुनः स्पृगन्नञं यत् इति । यान्येवेत्यादिकं तद-

व्याख्यानम् । वर्त्तमानादङ्गः 'पराणि' उत्तराणि वान्येवाहानि सन्ति, तानि देवस्य प्रियाणि ; अतस्तेन पादपाठेन तान्येव 'अभिमर्भृगतः' अभितः पुनः पुनः स्पृशन्तः । तस्यैव व्याख्यानमभ्यारभमाणा इति । तादृशा यजमाना 'यन्ति' वर्त्तन्ते । किञ्चास्मात्तोकात् परः स्वर्गो लोकाः, त मेव लोकं 'तन्' तेन परशब्देनाभिवदति ॥

चतुर्थपादमनुवदति—“कवीं रिच्छामि सङ्घे सुमेधा इति”—इति । 'सुमेधाः' शोभनया मेधया युक्तोऽहं 'सङ्घे' सम्यग्दर्शनाय 'कवीन्' महर्षीन् इच्छामि ॥

त मेव पादं व्याचष्टे—“ये वै ते न ऋषयः पूर्वं प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति”—इति । 'न.' अस्माकं सम्बन्धिनः पूर्वं ऋषयः ये, 'ते' प्रसिद्धा 'प्रेताः' परलोकं गताः, त एवात्र 'कवयः' कविशब्देन विवक्षिताः । अतस्तानेव 'अभि'ल्लव्य तेन पादेन 'अतिवदति' अतिशयेन ब्रूते ॥

ऋषिसम्बन्धेन प्रशंसति—“तदु वैज्ञामितं, विश्वस्य ह वै मित्रविज्ञामित्रासः ; विश्वं हाकौ मित्रं भवति य एवं वेद”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अस्पृष्टदेवताकमुपजीव्य प्रशंसति—“तदनिरुक्तं प्राजापत्यं शंसत्यनिरुक्तो वै प्रजापतिः, प्रजापतेरासौ”—इति । 'तत्' सूक्तम् 'अनिरुक्तम्' न हि तत्र काञ्चिद्देवतां विस्पष्टं निरुच्यते ; अतः प्रजापतिदेवताकम्, तत् शंसेत् । प्रजापतिश्च मृष्टेः पूर्वं मूर्त्तिराहित्यात् 'अनिरुक्तः', अतः सूक्तं प्रजापतिप्राप्तौ सम्पद्यते ॥

सूक्तस्य प्राजापत्यत्वे सत्येन्द्रत्वं प्रथयेत्त्वायद्वाह—“सकदिन्द्रं निराह, तेनैन्द्राद्रूपाय प्रथवते”—इति । कस्माच्चिदपि “शुन

हुवेम मघवान मिन्द्रन्"—इति सकृदिन्द्रं निर्भूते, तेन कारणेनैन्द्र-
सम्बन्धिरूपादपि प्रच्युतिर्नास्ति ॥

ऋक्सङ्घा सुपजीव्य प्रशंसति— "तद्वै दशर्चं, दशाचरा
विराळवं विराळनाथस्यावरुद्धैः"—इति ॥ :

पुनरप्यृक्सङ्घा सुपजीव्य प्रशंसति— "यदेव दशर्चांश्च,
दश वै प्राणाः, प्राणानेव तदाप्नुवन्ति, प्राणानात्मन् दधते"—इति ।
'यदेव' यस्मादेव कारणादिदं मूर्त्तं 'दशर्चांश्च' [श्रुतिः प्राणसादृश्ये-
नाद्यर्थार्था । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, 'इन्द्रिय-
रूपाः प्राणा दशैव । यदा प्राणापानादयः पञ्च वायवो नागकूर्मा-
दद्यच्च पञ्च वायव इति दश प्राणाः ।] अतस्तच्छंसनेन प्राणा-
नेव प्राप्य, तान् प्राणान् स्वात्मन्येव स्यापयन्ति ॥

तस्य सूक्तस्य स्थानं विधत्ते— "तदुपरिष्ठात् सम्पातानां
शंसत्याद्यैव तत् स्वर्गं लोकं यजमाना अस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठन्ति"—
इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्धाध्याये

(एकोनत्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२०) ॥

॥ अथ षष्ठमः खण्डः ॥

कस्त मिन्द्रं त्वा वसुं कन्नव्यो अतसीनां कदू
न्यथा कृत मिति कदन्तः प्रगाथा चारम्भणीया

अहरहः शक्यन्ते^१ को वै प्रजापतिः^२ प्रजापतेराप्तै^३
यदेव कदन्ताः^४ * अन्नं वै क मन्नाद्यखावरुद्धै^५ यदेव
कदन्ताः^६ † अहरहर्वा एते शान्तान्य^७हीनसूक्तान्युप-
युञ्जाना यन्ति^८ तानि कदद्भिः प्रगाथैः शमयन्ति^९
तान्येभ्यः शान्तानि कं भवन्ति^{१०} तान्येनाञ्छान्तानि^{११}
स्वर्गं लोक मभि वहन्ति^{१२} त्रिष्टुभः सूक्तप्रतिपदः शंसे-
युक्ता हैके पुरस्तात्प्रगाथानां शंसन्ति^{१३} धाय्या इति
वदन्तस्तत् तथा न कुर्व्यात्^{१४} क्षत्रं वै होता विशो
होत्राशंसिनः^{१५} क्षत्रायैव तद् विशं प्रत्युद्यामिनीं कुर्युः^{१६}
पापवस्यसं त्रिष्टुभो म इमाः^{१७} सूक्तप्रतिपद इत्येव
विद्यात्^{१८} तद्यथा समुद्रं प्रप्लवेर^{१९}नेवं हैव ते प्रप्लवते^{२०} ये
संवत्सरं वा द्वादशाहं वासते^{२१} तद्यथा सैरावतीं नावं
पारकामाः समारोहेयुरेव^{२२} मेवैतास्त्रिष्टुभः समारो-
हन्ति न ह वा एतच्छन्दो गमयित्वा स्वर्गं लोक
मुपावर्त्तते^{२३} वीर्यवत्तमं हि^{२४} ताभ्यो न व्याह्रयीत
समानं हि च्छन्दो^{२५} ऽथो नेहाय्याः करवाणीति यदेनाः
शंसन्ति^{२६} प्रज्ञाताभिः सूक्तप्रतिपद्भिः^{२७} सूक्तानि समा-
रोहामेति^{२८} यदेवैनाः शंसन्तीन्द्र^{२९} मेवैताभिर्निह्वयन्ते^{३०}
यद्यत्प्रभं वाशितायै^{३१} यदेवैनाः शंसन्त्य^{३२}हीनस्य
सन्तत्या^{३३} अहीन मेव तत् सन्तवन्ति ॥ ५ (२१) ॥

अथ त्रीन् प्रगाथान् विधत्ते— “कस्तु मिन्द्र त्वा वसुं, कन्नथो अतसीर्ना, कद्रू न्वस्या कृत मिति कहन्तः प्रगाथा आरभणीया अहरहः शस्यन्ते”-इति । “कस्तुम्”—इत्यादिरकः (सं० ७. ३२. १४, १५.) प्रगाथ. , “कन्नथ”-इति (सं० ८. ३. १३, १४.) द्वितीयः, “कद्रू तु”-इति (सं० ८. ६६. ८, १०.) तृतीयः । यद्यपि प्रथमे कच्छब्दो नास्ति, तथापि छत्रिन्यायेन साहचर्याद्वा सर्वे कहन्तः, ‘प्रगाथाः’ ऋग्दयात्मकाः ; ते च वैकृतारम्भहेतुत्वात् ‘आरभणीयाः’ ते च प्रतिदिनं शंसनीयाः ॥

प्रथमं प्रगाथं शंसति— “को वै प्रजापतिः, प्रजापतेरासौ”-इति । प्रथमस्यादौ श्रूयमाणस्य क-शब्दस्य प्रजापतिरर्थः ; अतोऽयं प्रजापतिप्राप्तौ सम्प्रद्यते ॥

सर्वान् प्रगाथान् प्रशंसति— “यद्देव कहन्ताः अन्नं वै क मन्नाद्यस्यावरुद्धै”-इति । ‘यद्देव’ यस्मादेव, कारणादेते प्रगाथाः कहन्ता [भ्रुतिः प्रशंसार्था] ; कच्छब्दैकदेशरूपं यत्कं, तदन्नमेव ; कशब्दस्य सुखवाचित्वादनस्यापि सुखहेतुत्वात् ; अतोऽन्नप्राप्तौ तत् सम्प्रद्यते ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्देव कहन्ताः अहरहर्वा एते शान्तान्यहीनमूक्तान्युपयुञ्जाना यन्ति ; तानि कहद्भिः प्रगाथैः शमयन्ति ; तान्येभ्यः शान्तानि कं भवन्ति ; तान्येनाञ्छान्तानि स्वर्गे लोक मभि यच्छन्ति”-इति । ‘यद्देव’ पुनरपि यस्मादेव कारणात् एते प्रगाथाः कहन्तः शस्यन्ते [भ्रुतिः पूर्व-यत्] , तस्मादेव कारणात् प्रतिदिनम् ‘एते’ यजमानाः ‘शान्तानि’ सर्वोपद्रवगमकरणानि यहीनमूक्तान्युपयुञ्जानाः ‘यन्ति’ यच्छन्ते । कथं मूक्तानां शान्तत्व मिति, तदुच्यते—‘तानि’

सूक्तानि 'कहद्भिः' सुखशाचकशब्दोपेतैः प्रगाथैर्यजमानाः 'शम-
यन्ति' शान्तानि कुर्वन्ति । 'तानि' च सूक्तानि शान्तानि भूत्वा
'एभ्यः' यजमानेभ्यः 'कं भवन्ति' सुखकारणानि भवन्ति । 'तानि'
सूक्तानि शान्तानि भूत्वा 'एनान्' यजमानान् स्वर्गं लोकम् 'अभि-
वहन्ति' प्रापयन्ति ॥

कहत्-प्रगाथेभ्य ऊर्ध्वत् "अप प्राच इन्द्र"—इत्याद्याः त्रिष्टुप्-
कन्दस्ता ऋचः (३२८ पृ०) प्रतिदिनं शंसनीयसूक्तादित्वेन
विधत्ते—“त्रिष्टुभः सूक्तप्रतिपदः शंसेयुः”—इति ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपत्रं मुद्गावयति—“ता षैके पुरस्तात् प्रगा-
थानां शंसन्ति, धाव्या इति वदन्तः”—इति । यथा होतुर्निष्केवल्य-
शस्त्रे प्रगाथात् पुरस्तात् धाव्या भवन्ति, तद्वत् “अप प्राचः”—
इत्याद्यास्त्रिष्टुभोऽपि धाव्यास्तस्मात् पूर्वोक्तानां कहत्-प्रगाथानां
पुरस्तात् शंसितुं योग्या इति वदन्तः केचिद्याञ्चिकाः 'ताः' ऋचः
तेषां पुरस्तात् शंसन्ति ॥

तं पूर्वपत्रं निरापठे—“तत् तथा न कुर्यात्”—इति ॥

तस्मिन् पत्रे दोषं दर्शयति—चत्रं वै होत्रा, विगो होत्रा-
शंसिनः; चत्रायैव तद् विषं प्रत्युद्यामिनीं कुर्युः पापवस्यसम्”—
इति । निष्केवल्यस्य शंसको यो होत्रास्ति, असी 'चत्रं वै' अविगो
राजैव । होत्रत्वे समुत्पन्नाः क्रिया होत्राः, ताः शंसतीति सैत्रा-
वरुणादयो 'होत्राशंसिनः', ते च 'विगः' राष्ट्रवर्त्तिन्यः; प्रजाः
'तत्' तथा सति, होत्रदृष्टान्तेन प्रगाथेभ्यः पूर्वं त्रिष्टुभः शंसने सति,
तां 'विगं' प्रजां 'चत्रायैव' राष्ट्र एव 'प्रत्युद्यामिनीं' प्रतिजूलो-
योगशुक्तां कुर्युः । तच्च 'पापवस्यसम्' अतिशयेन पापरूपम्;
स्वामिना राज्ञा सह मात्सर्यस्य स्वामिद्रोहपत्वात् ॥

परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षं निगमयति—“त्रिष्टुभो म इमाः सूक्त-
 तिपद इत्येव विद्यात्”—इति । ‘इमाः’ “अप प्राचः”—इत्याद्याः
 ३२८०) त्रिष्टुभ ऋचः ‘मे’ मम संसितुः ‘सूक्तप्रतिपदः’ अह-
 ःः संसनीय सूक्तप्रारम्भरूपाः इत्येव निश्चिनुयात् ; न पुनः प्रगा-
 ष्यः पुरस्तात् त्रिष्टुभा मवस्थानं युक्तम् ॥

सूक्तप्रतिपत्त्यचे गुणं दर्शयति—“तद्यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेवं
 हेव ते प्रप्लवते, ये संवत्सरं द्वादशाहं वासते; तद्यथा सैरावतीं नावं
 पारकामाः समारोहेयुरेव मेवैतास्त्रिष्टुभः समारोहन्ति”—इति ।
 ‘तत्’ तस्मिन्नभिहितेऽर्थे दृष्टान्तोऽभिधीयते,— यथा लोके समुद्रं
 प्रप्लवेरन् । ‘प्रप्लवः’ परतीरगमनम् । स्वल्पेषु नदीतडागादिषु
 परतीरगमनं सुशक्यं भवति, समुद्रस्य तु तद्दुःशक्यम् ; तथा संव-
 त्सरसत्रस्य द्वादशाहस्य वानुष्ठातृणां ‘प्रप्लवः’ पारगमनं समापन
 मत्यन्तदुःशक्यम् ; प्रयोगस्यातिबहुलत्वात् । ‘तत्’ तथा सति,
 यथा लोके समुद्रस्य परतीरगमनकामाः पुरमाः ‘सैरावतीं नावं
 समारोहेयुः’ इरा अन्नम्, तत्तमूहः ऐरम्, तेन सह वर्तत इति
 ‘सैरं’ नौस्यं वसुजातम्, तादृशं सैरं यस्यां नाव्यक्षि, सेयं नौः
 सैरावती । समुद्रपारगमनस्य चिरकालसाध्यत्वात्, तावतः
 कालस्य पर्याप्तेनान्नेन सह सर्वं मपेक्षितं वसुजातं तस्यां नावि
 सम्पाद्य पद्यान्नाविकास्तां नावमारोहेयुः, एव मेवानुष्ठातारः
 तथाविध-नौसदृशा एतास्त्रिष्टुभः समारोहन्ति । सर्ववसुसमृद्धा
 मोरिवैतास्त्रिष्टुभः पारं नेतुं समर्था इत्यर्थः ॥

तदेव सामर्थ्यं अटीकरोति—“न ह वा एतच्छन्दो गम-
 यित्वा स्वर्गं लोके मुपावर्तते; पीर्यवत्तनं हि”—इति । समुद्रं
 वाङ्मया गुडुपेन वाप्लवन् पारगमनक्षमं न भवति, सैरावत्या तु

नावा पार मवश्यं प्राप्यते ; एव मेव त्रिष्टुप् छन्दो यजमानान् स्वर्गं लोकं गमयित्वा नैवोपावर्तते, किन्तु सर्वथा स्वर्गं गमयत्येव । यस्मादेतच्छंसन मतिशयेन वीर्यवत्, तस्मादुत्तमं पारगमयित्वम् । एवंविधास्त्रिष्टुभो यदि सूक्तप्रतिपदः स्युः, तदानीं सूक्तच्छन्दसोऽपि त्रिष्टुप्त्वात् तस्माद्वाच्येन वीर्यवत्तमत्वं मुपपद्यते । प्रगाथानां तु त्रिष्टुष्ठाभावात् तेभ्यः पुरस्तात् शंसने वीर्यवत्तमत्वं न सिध्येदित्यभिप्रायः ॥

एताभ्यस्त्रिष्टुभ्यः पूर्वं शीसावो मिति व्याहाव मितरदृष्टान्तेन प्रसक्तं प्रतिषेधति — “ताभ्यो न व्याह्वयीत; समानं हि च्छन्दोऽथो नैवाय्याः करवाणीति”-इति । ताभ्यस्त्रिष्टुभ्यः पूर्वं शीसावो मिति व्याहावं न कुर्यात् * । यस्मात् सूक्तैः सहैतासां छन्दः समानम्, तस्मात् सूक्तान्तर्भूतानां ऋगन्तराणां मिवैतासां व्याहावो नास्ति । यदि धाय्यादृष्टान्तेन व्याहावः क्रियेत, तदानीं मेता अपि धाय्याः क्रियेरन्, अहं तु तासां धाय्यात्वं ‘नेत् करवाणि’ सर्वथा न करवाणीत्यभिप्रेत्य धाय्यारूपाङ्गीतः सन् व्याहावं न कुर्यात् ॥

उक्तास्त्रिष्टुप्छन्दस्का ऋचः प्रशंसति— “यदेनाः शंसन्ति, प्रज्ञाताभिः सूक्तप्रतिपद्भिः सूक्तानि समारोहामिति”-इति । ‘एनाः’ ऋचो यदा शंसन्ति, तदानीं महानौस्थानौयानां त्रिष्टुप्छन्दस्कानां समारोहणम् ‘एताभिः’ सूक्तप्रतिपद्भिः प्रज्ञाताभिर्भविष्यतीति शंसितृणां मभिप्रायः । यथा प्रौढायाः नावः समारोहणं यत्र कापि कर्तुं न शक्यते, किन्तु निश्रेण्यादिसाधनेनैव कर्तुं शक्यते, तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

पुनरपि प्रकारद्वयेन प्रयंसति— “यदेवैना शंसन्तीन्द्र मैवै-
ताभिर्निह्वयन्ते यद्यत्पभं वाशितायै, यदेवैनाः शंसन्त्यहीनस्य
सन्तत्या अहीन मेव तत् सन्तन्वन्ति”—इति । “अप प्राच इन्द्र”—
इतिश्रुतत्वादिन्द्राह्वानं भवति । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२१) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अप प्राच इन्द्र विश्वा अमित्रानिति मैत्रा-
वरुणः^१ पुरस्तात् सूक्ताना महरहः शसत्यपापाचो
अभिभूते नुदस्व अपोदीचो अपशूराधराच^२ उरौ
यथा तव शर्मन् मदेमैत्यभयस्य रूप^३ मभय मिव हि
यन्नितीच्छति^४ ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीति^५ ब्राह्म-
णाच्छंखहरहः शंसति^६ युनज्मीति युक्तवती^७ युक्त
इव अहीनो ऽहीनस्य रूप^८ मुखं नो लोक मनु नेपि
विद्वानित्यच्छावाको ऽहरहः शंसत्यनु नेपीत्येतीव
अहीनो ऽहीनस्य रूप^९ नेपीति सत्रायणरूपं^{१०} ता वा
एता अहरहः शसन्ते^{११} समानीभिः परिदधुरोकः-

सारी हैषा मिन्द्रो यज्ञं भवती ३'— यथञ्चपभो
वाशितां यथा वा गौः प्रज्ञातं गोष्ठं मेवं हैषा मिन्द्रो
यज्ञं मैव गच्छति न शुनं ह्युवीययाहीनस्य परिदध्यात्
चत्रियो ह राष्ट्राञ्चवते यो हेव पगो भवति त
सभि ह्वयति ॥ ६ (२२) ॥

यदुक्तं त्रिष्टुभः सूक्तप्रतिपद. शंसेयुरिति (३२५ पृ०), तत्रस्था-
स्त्रिष्टुभः उदाहृत्य दर्शयति— “अप प्राच इन्द्र विश्वा अमि-
त्वानिति मैत्रावरुणः पुरस्तात् सुक्ताना महरहः शंसति”—इति ।
“अप प्राचः”—इत्येता गृहं (सं० १०. १३१. १.) मैत्रावरुणः
प्रतिदिनं स्वकीयसूक्तादौ शंसेत् । हे इन्द्र ! ‘विश्वान् अमित्वान्’
सर्वानपि गतून् ‘प्राचः’ प्राङ्मुखान् कृत्वा ‘अप नुदस्व’—इतिवत्-
माणेनान्वयः । सोऽयं प्रथमपादस्यार्थः ॥

अवशिष्टं पादत्रयं पठति— “अपापाचो अभिभूते नुदस्व,
अपोदीचो अप शूराधराच, उरी यथा तव शर्मन्मदेमेति”—इति ।
हे ‘अभिभूते’ गतु मभिभवितुं समर्थ ! ‘अपाचः’ दक्षिणान् गतून्
प्रत्यङ्मुखांश्च कृत्वा अप नुदस्व । तथैव ‘उदीचः’ उदङ्मुखान्
कृत्वा अप नुदस्व । हे शूर ! ‘अधराचः’ अधोमुखान् कृत्वा अप
नुदस्व । ‘उरी’ विस्तोर्णे ‘तव शर्मन्’ त्वत्सम्बन्धिनि गृहे ‘यथा
मदेम’ येन प्रकारेण ह्यष्टा भवेम तथा कुर्विति शेषः ॥

ऋचस्तात्पर्यं दर्शयति— “अभयस्य रूप मभय मिव हि
यन्तितीच्छति”—इति । एतत् मन्त्रवाक्य मभयस्य स्वरूपम् ; गतु-

निराकरणस्य स्वकीयहर्षस्य चात्र प्रार्थ्यमानत्वाद् । भयरहित मेव
स्थान मयं मैत्रावरुणो 'यन्' प्राप्नुवन् 'इच्छति' प्राप्तु मपेक्षते ।
तस्माद्योग्येय सृक् ॥

ऋगन्तरं ब्राह्मणाच्छंसिनो विधत्ते — “ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा
युनज्मीति ब्राह्मणाच्छंस्यहरहः शंसति ; युनज्मीति युक्तवती ;
युक्त इव ह्यहीनो ऽहीनस्य रूपम्”—इति । अस्या मृषि (सं०
२. ३५. ४.) युनज्मीतिश्रवणादिय मृग् युजिधात्वर्थवती । अहीनो
ऽहर्गणश्च 'युक्त इव' अङ्गां परस्परसम्बन्धवानिव ; अतो युजिधात्वर्थ-
युक्तं मन्त्रवाक्य महीनस्य रूपम् ॥

अनुकूल मृगन्तर मच्छापाकस्य विधत्ते — “वरुं नो लोक
मनुनेपि विद्वानित्यच्छापाको ऽहरहः शंसत्यनुनेपीत्येतीव ह्यहीनो
ऽहीनस्य रूपम्”—इति । अत्र (सं० ६. ४०. ८.) यदेतदनु-
नेपीति पद मक्षि, तस्यार्थः एतीव ह्यहीन इत्यनेनोच्यते । अयं
महर्गणः 'एतीव' प्रवर्तते एव । 'अनुपेति' अनुक्रमेण 'नय'
प्रवर्तयेति । एव मुच्यमानत्वात् प्रवर्तमानस्याहीनस्येदं वाक्य मनु-
रूपम् ॥

अनुनेपीतिपदस्याभिप्राय मुक्त्वा तन्मध्यगतस्य नेपीत्येतस्यार्थं
माह— “नेपीति सत्रायणरूपम्”—इति । सत्रस्यायन मनुष्ठानं
'सत्रायणं', 'नेपि' नय, अनुष्ठापयेति तस्यार्थः ; अत एतत् पदं
सत्रायणस्यानुकूलम् ॥

चदाहतास्त्रिस्त ऋच उपसंहरति — “ता वा एता अहरहः
गस्यन्ते”—इति * ॥

अथ परिधानीया ऋचः स्तोत्रु सुपक्रमते—“समानीभिः परि-

दध्युः”—इति । ‘समानीभिः’ एकविधाभिः ऋग्भिर्मंत्रावरुणादयो
 हीत्रकाः ‘परिदध्युः’ शस्त्रसमाप्तिं कुर्युः । “नू ष्टुत”—इति मैत्रा-
 वरुणस्य परिधानीया (सं० ४. १८. ११.) । “एवेदिन्द्रम्”—
 इति (सं० ७. २३. ६.) ब्राह्मणाच्छंसिनः परिधानीया । “नूनं
 सा ते”—इति (सं० २. ११. २१.) अच्छावाकस्य परिधानीया ॥
 अनेन सूक्तसामान्यादेताः समान्य इत्युच्यन्ते ॥

दृष्टान्तद्वयेन परिधानीया. शंसति— “श्रीकक्षारी ह्येषा
 मिन्द्रो यज्ञं भवती” ३ यद्यच्छपभो वाशितां यथा वा गौः प्रज्ञातं
 गोष्ठं मेवं ह्येषा मिन्द्रो यज्ञं मेव गच्छति”—इति । ‘श्रीकक्षारी
 ह’ मर्जार इवेन्द्रः ‘एषां’ यजमानानां यज्ञं ‘भवती’ पुन पुन-
 प्राप्नोति । सानुनासिका ऋतिः पूजार्था । यथा ‘वाशितां’
 गर्भार्थिर्नीगा मृषभो गच्छति ; यथा वा गौः ‘प्रज्ञातं’ प्रतिदिन-
 गमनेनात्यन्तं परिज्ञातं गोष्ठं प्राप्नोति ; एव मेवाय मिन्द्रः ‘एषां’
 यजमानानां यज्ञं मागच्छत्येव । अतस्तदागमनार्थं समान्यः परि-
 धानीया इत्यर्थः ॥

समानीभिः परिदध्युरिति यदुक्तम् तत्र “अभितष्टेव”—इत्य-
 च्छावाकस्याहरहःशस्यं सूक्तम् (सं० ३. ३८. १-१०.) ॥ ; तस्मिन्
 अन्त्या ‘शुनं हुवेम’—इत्येषा (१०.) ; तथा परिधानप्राप्ते निषे-
 धति—“न शुनं हुवीययाहीनस्य परिदध्यात् ; क्षत्रियो ह राश्रा-
 च्यवते यो ह्येव परो भवति त मभि ज्ञयति”—इति । शुनं हुवे-
 मेति यस्या मृषि यूपते सा ‘शुनं हुवीया’ ; अहर्गणस्य शस्त्रे तथा
 न परिदध्यात् । परिधाने हि ‘क्षत्रियः’ राजा स्वकीयाद्राद्रान्
 प्यवते ; यस्तु ‘परः’ तदीयः शत्रुर्भवति, तन् ‘अभि’लस्य ‘ज्ञयति’

आह्वानं करोति ; हुवेमेत्यन्याह्वानस्य प्रतीयमानत्वात् । अत एव
 सूत्रकारो ब्राह्मणान्तर मायित्व “नूनं सा त”-इत्येतां (सं० २.
 ११. २१.) परिधानीया मुक्तपान् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे .

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
 (एकोनत्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२२) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथातो ऽहीनस्य युक्तिञ्च विमुक्तिञ्च^१ व्यन्तरिच्च
 मतिरदित्यहीनं युक्त^१ एवेदिन्द्र मिति विमुञ्चत्याहं
 सरस्वतीवतो^१ नूनं सा त इत्यहीनं युक्त^१ ते स्वाम
 देव वरुण^१ नू ष्टुत इति विमुञ्चत्येष ह वा
 अहीनं तन्तु मर्हति^१ य एनं^१ योक्तुं च विमोक्तुं च
 वेद^१ तद्यच्चतुर्विंशे ऽहन् युज्यन्ते^१ सा युक्तिरथ यत्

१ “उद् उद् ब्राह्मणभित्तवतीवरावहरदस्ये, नून सा त इत्यन सप्तमम्”-इति
 शाय० श्री० ० ३. ८, १०। यद्यपीह ब्राह्मणे यनदुर्वीयाया परिधानीयास्त्रनिषेधमात्रं
 युक्तं, न तु “नून सा त”-इत्यन्ना विधिर्ऽपि, तथापि तद्विधिश्राद्धणान्तरादीवाकस्य
 इत्यभिप्रायः । तच्च ब्राह्मणान्तर मिर्द्धेदीतरण्ये द्रष्टव्यम् “नून सा त इत्यहीन युक्ते”-
 इति । इति अभित्तदोश नून यद्वि-अद्वितायां दशमं साध्यातम्, परं सिद्धं नूनं मित्यं-
 तस्या आत्मादेकादशमं तन्मन्त्रविधिं गवपत्रं । अत एवसायन शायनश्री भार्गव
 ५१६ - “नूनस्य ऽनुशाराभात् द्वितीयं भवति”-इति ।

पुरस्तादुदयनीयस्यातिरात्रस्य विमुच्यन्ते^१ सा विमु-
 क्तिस्तद्यच्चतुर्विंशे ऽह्नैकाहिकाभिः परिदध्युरत्राहैव
 यज्ञं संस्थापयेयुर्नाहीनकर्म कुर्युरर्थं यदहीनपरिधा-
 नीयाभिः परिदध्युर्यथा श्रान्तो विमुच्यमान उत्कृ-
 त्येतैव^१ यजमाना उत्कृत्येरन्नुभयीभिः परिदध्युस्त-
 द्यथा दीर्घाध्व उपविमोकं यायात् तादृक्तत् सन्ततो
 हैषां यज्ञो भवती^२ ३ व्युञ्जन्त एकां द्वे न द्वयोः
 सवनयोः^३ स्तोम मतिशंसेद्दीर्घारख्यानि ह वै भवन्ति^४
 यत्र वच्चीभिः स्तोमो ऽतिशस्यते^५ ऽपरिमिताभिस्तृतीय-
 सवने^६ ऽपरिमितो वै स्वर्गो लोकः^७ स्वर्गस्य लोकस्याप्तै^८
 सन्ततो हास्याभ्यारब्धो^९ विस्रस्तो ऽहीनो भवति^{१०} य
 एवं विद्वानहीनं तनुते^{११} ॥ ७ (२३) ॥

एवं तावत् शस्त्रिणां होत्रकाणां प्रातस्सवने माध्यन्दिने च
 शस्ताणि उक्तानि ; तेषां च परिधानीयाः पूर्वं मेव “उभयः परि-
 धानीयाः”—इत्यत्र (२४६ पृ०) ऐकाहिका अहीनाश्च विमृष्टाः ।
 अघेदानीं कतमाप्ता इति विविनक्ति—“अयातो ऽहीनस्य युक्तिय
 विमुक्तिय”—इति । ‘अय’ परिधानीयाकथनानन्तरं यतस्तद्विवेको
 ऽपेक्षितः, अतः कारणात् ‘अहीनस्य’ अहर्गणस्य युक्तिय विमुक्तिय
 विवेकायोमे, वक्ष्येते इति शेषः । ‘युक्तिः’ योगः, स्वाधीनत्वेन
 क्रतोः सम्पादनम् ; ‘विमुक्तिः’ विमोचनं, स्वाधीनतया निर्वन्ध-
 परित्यागः ; तदेतदुभयं परिधानीयावशेन सम्पद्यते ॥

तत्र ब्राह्मणाच्छंसिनः परिधानीया मुपजीव्य क्रतोर्योग-
विमोक्तौ दर्शयति — “अन्तरिक्ष मतिरदित्यहीनं युक्त्वा एवेदिन्द्र
मिति विमुञ्चति”—इति । प्रातस्सवने ब्राह्मणाच्छंसिनी “अन्त-
रिक्षम्”—इति (सं० ८. १. ७-८.) पर्यासस्तृचः ३, तस्य “इन्द्रेण
रोचना दिवः”—इति ऋगुक्तगा (८.) ; तथा यत् परिधानं, तेन
‘अहीनं’ क्रतुं ‘युक्त्वा’ स्वाधीनतया निबध्नाति । माध्यन्दिने सवने
तु “एवेदिन्द्रम्”—इति (सं० ७. २३. ६.) परिधानीया १ ; तथा
‘विमुञ्चति’ स्वाधीनतया निगृहीत महीनक्रतुं विस्त्रम्भव्यवहाराय
निग्रहपरित्यागेन विमुञ्चति ; स्वाधीनो हि क्रतुरवश्यं फलं दास्य-
तीति युक्तौ वन्यविमोक्तः ॥

अथाच्छावाकस्य परिधानीयया योगविमोक्तौ दर्शयति—
‘आहं सरस्वतीवतोर्नूनं सा त इत्यहीनं युक्त्वा’—इति । अयं योगो
विमोक्तस्याप्युपलक्षणार्थः । “आहम्”—इति (सं० ८. ३८. १०.)
प्रातस्सवने परिधानीया ३ ; तथा क्रतोर्योगो भवति । “नूनं सा
ते”—इति (सं० २. ११. २१.) माध्यन्दिने सवने परिधानीया ५ ;
तथा क्रतोर्विमोक्तो भवति ॥

अथ मैत्रावरुणस्य परिधानीयया योगविमोक्तौ दर्शयति—
“ते स्याम देव वरुण, नू द्रुत इति विमुञ्चति”—इति । अत्र
विमोक्तो योगस्याप्युपलक्षणार्थः । “ते स्याम”—इति (सं० ७.
६६. ८.) प्रातस्सवने परिधानीया । ; तथा अहीनस्य क्रतोर्योगः ।

१, १, ॥ पु० ६. २. ४ । “ऊर्ध्वं मावापात् प्रति वा मूरं छदिते (सं० ७. ६६. ७.),
अन्तरिक्ष मतिरम् (सं० ८. १४. ७.), श्वावापस्य युञ्जतः (सं० ८. ३८. ८.) इति वयाः
पथांसा”-इति आश्व० श्रौ० ७. २. १२ । श्वावाप पथांसांसां वा अस्या एव परिधानीयाः ।

“नू ष्टुत”-इति (मं० ४. १६. २१.) माध्यन्दिने सवने परिधानीया ६ ; तथा क्रतोर्विमोकः ॥

यद्यपि तृतीयसवने विमोको वक्तुं युक्तः, तथाप्यग्निष्टोमसंस्थे ऽहनि होत्रकाणां तृतीयसवने शस्त्राभावात् सर्वेष्वहसु अनुगत्यर्धं माध्यन्दिने सवने विमोको ऽभिहितः ॥

यद्योक्तयोगविमोक्तज्ञानं प्रयंसति—“एष ह वा अहीनं तन्तु मर्हति य एनं योक्तुं च विमोक्तुं च वेद”-इति । ‘यः’ पुमानुक्त-प्रकारेण ‘एनम्’ अहीनं प्रातस्सवनपरिधानीयया योक्तुं माध्यन्दिन-परिधानीयया विमोक्तुञ्च जानाति, एष एव पुमानहर्गणं तन्तुं विस्तारयितु मर्हति । यद्योक्तपरिधानीयानभिज्ञस्य नास्ति तत्राधिकार इत्यर्थः । एव मेकैक महरपेक्ष्य योगविमोक्तावुक्तौ ॥

अथाहस्रमूह मपेक्ष्य योगविमोको दर्शयति— “तद्यच्चतुर्विंशे ऽहन् युज्यन्ते, सा युक्तिरथ यत् पुरस्तादुदयनीयस्यातिरात्रस्य विमुच्यन्ते, सा विमुक्तिः”-इति । गवामयनस्य संवत्सरसप्तस्य प्रायन्ते अहनी अतिरात्रसंस्थे । तत्रोपक्रमगतस्य प्रायणीयाति-रात्रस्यानन्तरभाविनि चतुर्विंशस्ये आरम्भणीये ऽहनि परिधानी-याभिः सर्वे ऽहर्विशेषा युज्यन्ते । सोऽय गवामयनस्य योगः । अयोदयनीयस्यातिरात्रस्य पुरस्ताद् वर्तमाने महात्रतीये ऽहनि परिधानीयाभिः सर्वेऽप्यहर्विशेषा विमुञ्चन्त इति यदस्ति, सेयं गवामयनस्य विमुक्तिः ॥

तत्र योगविमोक्तहेतूनां परिधानीयाना मेकैकविधत्वं निन्दित्वा उभयविधत्वं दर्शयति— “तद्यच्चतुर्विंशे ऽह्नैकाहि-काभिः परिदध्युरत्राहैव यज्ञं संस्थापयेयुर्नाहीनकर्म कुर्युरथ यद-

होनपरिधानीयाभिः परिदध्युश्वा यान्तो विमुच्यमान उक्त्वत्ये-
 तैवं यजमाना उक्त्वत्येरनुभयीभिः परिदध्युः—इति । 'अहन्'
 अहनि चतुर्विंशत्ये यदि 'एकाहिकाभिः' प्रकृतिभूते एकाहे
 ज्योतिष्टोमे विद्यमानाभिः परिधानीयाभिः परिदध्युः, तदानीम्
 'अत्रैव' चतुर्विंशत्ये द्वितीयस्मिन् अहन्येव यज्ञं गवामयनं 'संस्था-
 पयेयुः' समाप्तिं कुर्युः । अत्राहिल्यहशब्दः खेदे ; कष्ट मेतत् ।
 अत्रैव समाप्तौ 'अहीनकर्म' कृत्स्नाहर्गणकर्तव्यं न कुर्युः । एत-
 देव कष्टम् । 'अथ' पूर्वोक्तवैपरीत्येन एकाहिकाः परिधानीयाः
 परित्यज्य यद्यहीनपरिधानीयाभिरेव सर्वे होत्रकाः परिदध्युः,
 इदानीं यथा लोके रथयकटादौ युक्तो ऽश्ववलीवर्दादिः कियद् दूरं
 गत्वा यान्तः सन् यदि न विमुच्येत, तदानीम् 'उक्त्वत्ये' उच्छि-
 द्येत; तथैव यजमाना 'उक्त्वत्येरन्' विनश्येयु । सर्वेषां होत्रकाणां
 मैकाहिकस्त्रीकारे समाप्तभावः, अहीनगतस्त्रीकारे यजमानो-
 च्छेदः, इति दीपहयपरिहारार्थम् 'उभयीभिः' एकाहिकाभि-
 रहीनगताभिश्च परिधानीयाभिः परिदध्युः । तत्र प्रकारविशेषः
 पूर्वं नेयोक्तः,— मैत्रावरुण एकाहिकाभिरेव सवनहये परि-
 दध्यात् ; अच्छावाको ऽहीनगताभिरेव सवनहये परिदध्यात् ;
 ब्राह्मणाच्छंसी तु प्रातस्सवने अहीनगताभिः परिदध्यात्, माध्य-
 न्दिनसवने चैकाहिकाभिरिति निर्णयः । अस्य निर्णयस्य पूर्वं मेव
 सिद्धत्वेऽपि (२४६, २५० पृ०) प्रकारान्तरेण प्रशंसार्थं सत्र पुन-
 रभिधानम् ॥

तदेतदुभयीभिः परिधानं दृष्टान्तेन प्रशंसति— "तद्यथा
 दीर्घांश्च उपविमोक्तं यायात् तादृक्तत्"—इति । लोके यथा वा
 'दीर्घांश्च' दूरभागं गच्छन् पुरुषः 'उपविमोक्तं' रथयकटादी

योजित मश्ववक्षीवर्दादिकं तत्र तत्र उपविमुच्योपविमुच्य 'यायात्'
-शान्तिपरिहारेण शनैर्गच्छेत्, तादृगेव 'तत्' उभयविधपरिधानी ;
'यथा मार्गं वहनश्रमः विमोक्षेन निवर्तते, एव महीनगताभि-
रापादितः श्रमः ऐकाहिकाभिर्निवर्तते ॥

उभयविधपरिधाने दोषं परिहृत्य गुणं दर्शयति— "सन्ततो
हैषां यज्ञो भवती" ३ व्युमुच्यन्तः"—इति । 'एषाम्' उभयविधपरि-
धानयुक्तानां पुरुषाणां यज्ञः 'सन्ततः' विच्छेदरहितो भवति ।
सानुनासिका भूतिः प्रशंसार्था । विशब्दादुपरितन उकार एव-
कारार्थः, तस्य दीर्घश्चान्दसः । यजमानाः श्रमं विमुच्यन्त एव ॥

अथ स्तोमातिशंसने कश्चिद्विशेषं दर्शयति— "एकां हे न
इयोः सवनयोः स्तोम मति शंसेद्"—इति । यदा सामगैर्विहृदः
स्तोमः क्रियते, तदातीं होत्रकाः स्तोमसङ्ख्या मतिलङ्घ्य शंसनी-
यम्, तत्र 'इयोः' प्रातर्माध्यन्दिनयोः सवनयोः 'एकाम्' ऋचं वा
'हे' ऋची वातिक्रम्य न शंसेत्, किन्त्वेकया द्वाभ्यां वातिशंसेत् ।
पूर्वत्रायं नियमः प्रातस्सवन एवोक्तः, उत्तरयोस्तु सवनयोरपरि-
मिताभिः श्रतिशंसन मुक्तम् ॥ ; तथा सति माध्यन्दिने सवने पूर्वी-
त्तरविरोधः प्रसज्येतेति चेत्, तर्हि तत्रैकया द्वाभ्या मपरिमिता-
भिर्विकल्पोऽसु ॥

वहुभिरतिशंसने बाध नाह— "दीर्घारण्यानि ह वै भवन्ति,
यत्र बह्वीभिः स्तोमो ऽतिशस्यते"—इति । यथा दीर्घेष्वरण्येषु
गच्छतः पुरुषस्य विश्रामस्थानाभावात् महाप्रयासः, तथा बह्वी-
भिरतिशंसनं दुःखहेतुरित्यर्थः ॥

३ "एकां हे न स्तोम मति शंसेत्—००अपरिमिताभिरुपरितयोः"—इति २१२, २५२, २५० ।

† "श्रुतिरेषं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभावपि"—इति म० सं० २. १४ ।

माध्यन्दिनसवन इव तृतीयसवने पश्चान्तर मस्तीति शब्दां
 वारयितुं पूर्वींस्तु मेवापरिमितत्वं पुनरप्यभिधत्ते— “अपरिमिता-
 भिस्रुतीयसवने ऽपरिमितो वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याप्तौ”
 -इति । ‘अपरिमिताभिः’ नियतपरिमाणरहिताभिः । स्वर्गस्य
 भोगवाहुष्यादपरिमितत्वम् ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति— “सन्ततो हास्याभ्यारब्धो
 ऽविस्त्रस्तो ऽहीनो भवति य एव विद्वानहीनं तनुते”—इति । ‘यः’
 पुमानुत्तप्रकारेणातिशंसनं जानन् अहीनं मनुतिष्ठति, ‘अस्य’ पुरु-
 पस्य ‘अभ्यारब्धः’ आभिमुख्येनोपक्रान्तोऽहर्गणः ‘सन्ततः’ नैरन्तर्येण
 वर्त्तमानः, कदाचिदपि ‘अविस्त्रस्तः’ विनाशरहितो भवति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
 (एकोनत्रिंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (२३) ॥

॥ अथ अष्टम खण्डः ॥

देवा वै वले गाः पर्यपश्यंस्तां यज्ञेनैवेप्संस्ताः
 षष्ठेनाङ्गापुषंस्ते प्रातस्सवने नभाकेन वलं मनभयं-
 स्तं * यदनभयाश्नुं अश्रययन्नेवैनं तत् त उ तृतीय-
 सवने वज्रेण^१ वालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपद्या^१
 वलं विरुज्य गा उदाजंस्तथैवैतद्यजमानाः^१ प्रात-

* “मनभयंस्तं” ख, ग, उ ।

स्सवने नभाकेन वलं नभयन्ति तं यत्रभयन्ती ३ ७
 अथयन्त्येवैनं तत् तस्माद्भोचकाः प्रातस्सवने नाभा-
 कांस्तृचाञ्छंसन्ति यः ककुभो निधारय इति मैत्रा-
 वरुणः पूर्वीष्ट इन्द्रोप मातय इति ब्राह्मणाञ्छंसी'
 ता हि मध्यम्भराणा मिल्यच्छावाकस्त उ तृतीय-
 सवने वज्रेण बालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया वलं
 विसृज्य गा आप्रवन्ति पच्छः प्रथमं षड् बाल-
 खिल्यानां सूक्तानि विहरत्यर्द्धचंशो द्वितीयं मृक्-
 शस्तृतीयं स पच्छो विहरन् प्रगाथे प्रगाथ एवैकपदां
 दध्यात्स वाचःकूटस्ता एताः पञ्चैकपदाश्चतस्रो दश-
 मादह् एकामहाव्रतादथाष्टाक्षराणि माहानाम-
 नानि पदानि तेषां यावद्भिः सम्पद्येत तावन्ति
 शंसेन्नेतराण्याद्विधेताथार्द्धचंशो विहरंस्ताश्चैवैकपदाः
 शंसेत्तानि चैवाष्टाक्षराणि माहानामनानि पदान्यथ
 ऋक्शो विहरंस्ताश्चैवैकपदाः शंसेत्तानि चैवाष्टाक्ष-
 राणि माहानामनानि पदानि स यत् प्रथमं षड्
 बालखिल्यानां सूक्तानि विहरति प्राणञ्च तद्वाचं च
 विहरति यद् द्वितीयं चक्षुश्च तन्मनश्च विहरति यत्
 तृतीयं श्रोत्रं च तदात्मानं च विहरति तदुपाप्तो
 विहारे कामं उपाप्तो वज्रे बालखिल्यासूपाप्तो

वाचःकूटं एकपदाया मुपाप्तः प्राणकृष्णा मविहृता-
 नेव चतुर्थं प्रागायाञ्छंसति पशवो वै प्रगाथाः पशूना
 मवस्तुहैः नात्रैकपदां व्यवदध्याद्यदत्रैकपदां व्यव-
 दध्याद् वाचःकूटेन यजमानात्पशून्निर्हंग्याद् य एनं
 तत्र ब्रूयाद् वाचःकूटेन यजमानात्पशून्निरवधीरपशु
 मेन मकरिति शश्वत् तथा स्यात्तस्मात्तत्रैकपदान्न
 व्यवदध्याद् देवोत्तमे सूक्ते पर्यस्यति स एव तयोर्विहार
 स्तदेतत् सौवलाय सर्पिर्वात्सिः शशंस स होवाच
 भूयिष्ठानहं यजमाने पशून् पर्यग्रहैष मकनिष्ठा उ
 मा मागमिष्यन्तीति तस्मै ह यथा महद्वा कृत्विग्भ्य
 एवं निनाय तदेतत्पशव्यञ्च स्वर्ग्यञ्च शस्तं तस्मा-
 देतच्छंसति ॥ ८ (२४) ॥

अथ पृथगस्य, पडहस्य पठेहनि भिष्याराख्यशस्त्रकृत्सिद्धं
 विधातु माख्यायिका भाह—“देवा वै वले गाः पर्यपश्यंस्ता यज्ञे-
 नैवेभंस्ताः पठेनाङ्गाशुर्वंस्ते प्रातस्सवने नभाक्नेन वल मनभवंस्तं
 यदनभयाश्नु अत्रयज्ञेवैने तत्, त उ तृतीयसवने वज्जेण वाल-
 खिव्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया वलं विसृज्य गा उदाजन्”-इति ।
 वलनामकः कथिदसुरप्रभुः, तदीयमृत्वाः हृदस्यतिप्रमुखानां
 देवानां गा अपहृत्य वलस्य गृहे स्थापितवन्तः । देवाश्च केन-
 विहृतमुखेन ‘वले’ वलस्य गृहे अवस्थापिता गाः ‘पर्यपश्यन्’
 प्रातवन्तः । प्रात्वा च सामभेदादीन् लोकिकीपायान् परित्यज्य

‘यज्ञेनैव’ उपायेन ‘ऐसन्’ आसु मिच्छां कृतवन्तः । कृत्वा च
 पठपद्धस्य यत् पठ महः, तदहरनुडाय तस्मामर्थेन ‘ताः’ गाः
 प्राप्नुवन् । ‘तं’ देवाः प्रातस्सवने नभाकनाम्ना महर्षिणा, तद्-
 दृष्टेन मन्त्रेण वा, वलनामक मसुरम् ‘अनभयन्’ [नभतिधातुहिं-
 सार्थः] ताडितवन्त इत्यर्थे । ‘तं’ प्रतिबन्धकारणं वलनामान
 मसुरं यद्यपि ‘अनभयन्’ ताडितवन्तः [प्रुतिस्ताडनप्रगंसार्था]
 तदानीं मेव गोपहणं ‘अथयत्रेव’ रक्षणार्थप्राकारहारोद्घाटनेन
 निरोधं शिथिलीकृतवन्तः ; यद्वा वलनामान मसुर मेव वलक्षय
 मापाय शिथिलीकृतवन्तः । ‘ते उ’ पुनरपि ते देवाः द्वितीय-
 सवने वज्ररूपेणावस्थिताभिः ‘वालखिल्याभिः’ ऋग्भिः ‘वाचःकूटे-
 नैकपद्या’ वलं ‘विरुज्य’ विशेषेण भग्न कृत्वा स्रक्कीया गाः
 ‘उदाजन्’ तदीयाद् दुर्गादुद्गमितवन्त । वाचःकूटगण्डेन विहृतो
 मन्त्रविशेष उच्यते इत्युपरिष्ठाद् दर्शयिष्यति ; स एव वाचःकूट
 एकपदा भवति ॥

अथ नभाकेन दृष्टान् दृष्टान् विधत्ते — “तथैवैतद्यजमानाः
 प्रातस्सवने नभाकेन वलं नभयन्ति ; तं यन्नभयन्तीं ३ अथयन्त्येवैनं
 तत् ; तस्माद्धोत्रकाः प्रातस्सवने नाभाकांस्तृचाञ्छंसन्ति” — इति ।
 यथा देवा नभाकेन वलं हिंसितवन्तः, तथैवैतस्मिन् पठे ऽहनि
 यजमानाः प्रातस्सवने नभाकनाम्ना महर्षिणा दृष्टेन मन्त्रेण ‘वलं’
 वलनामकासुरवत् प्रतिबन्धकं पाप्मानं ‘नभयन्ति’ हिंसन्ति । ‘तं’
 वलं ‘यद्’ यदा नभयन्ति [प्रुतिः पूर्ववत्], ‘तत्’ तदैनं ‘अथ-
 यन्ति’ शिथिलं कुर्वन्ति । ‘तस्मात्’ कारणात् मैत्रावरुणादयो
 ‘होत्रकाः’ प्रातस्सवने ‘नाभाकान्’ नभाकेन दृष्टान् दृष्टान् शंसेयुः ॥

तांस्तृचानुदाहरति — “यः ककुभो निधारय इति मैत्रा-

वरुणः, पूर्वीष्ट इन्द्रोप मातय इति ब्राह्मणाच्छंसी, ता हि मध्य-
भराणा मित्यच्छावाकः”-इति । “यः ककुभः”-इत्येकसूचः (सं०
८. ४१. ४-६.), “पूर्वीष्टे”-इति (सं० ८. ४०. ६-११.) द्वितीयः;
“ता हि”-इति (सं० ८. ४०. ३-५.) तृतीयः ; मैत्रावरुणादयः
क्रमेण त्र्यसेयुः ॥

तांस्तृचान् विधाय शिल्पस्वरूपं विधत्ते — “त उ तृतीयसवने
यज्ञेण वालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदया वलं विरुज्य गा आप्नु-
वन्ति”-इति । ‘त उ’ ते तु मैत्रावरुणादयः ‘वलं’ प्रतिबन्धकं
पाप्मानं वैरिणं यज्ञरूपेण वालखिल्येन विनाश्य गोप्राप्तौ विघ्न-
रहिताः सन्तो गाः प्राप्नुवन्ति । ‘वालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैक-
पदया’-इति, एतावता शिल्पस्वरूपं अभिहितम् * ॥

तदेतद्दिशदयति— “पच्छः प्रथमं पट् वालखिल्यानां सूक्तानि
विहरत्यर्द्धचंशो द्वितीयं सृक्शसृतीयं, स पच्छो विहरन् प्रगाथे
प्रगाथ एवैकपदां दध्यात् स वाचःकूटः”-इति । वालखिल्यनामकाः
केचन महर्षयः, तेषां सम्बन्धीन्यष्टसूक्तानि विद्यन्ते ; तानि वाल-
खिल्यनामके ग्रन्थे समाग्रायन्ते † । तेष्वदौ यानि पट् सूक्तानि,

* “महावालभिदं चैव संद्वं मनुष्येभ्य आरभणीयाम्यो वा नाभासांस्तृचानावपेरन्
गायत्रीकारम्”-इत्यादि आत्र० श्रौ० ०. २. १६, १०। † पु० २२८ पृ० ‘७’ द्रष्टव्यम् ।

‡ अध्यापक मोचमूलर सुदितप्रसक्तं अष्टममध्यलोयं यदनुवाकान्तरकात् वालखिल्य-
नामकान्येकादश सूक्तानि सुदितानि दृश्यन्ते । वस्तुतस्तु यस्याः संहिताया मखलसतो
दिभानः, न तत्र वालखिल्यानां सूक्तां सप्रवेशः ; ता मेव संहिता मवलम्ब्य ऋषयश्चार्थेषु
भाष्यं मकारि । अतएवेदोक्तं “वालखिल्यनामके ग्रन्थे”-इति । अष्टकविभक्तसंहितायां
तु यदाष्टकस्य अष्टसुर्वाध्याये अष्टसुर्वाधायां सप्तदश वर्गां वालखिल्यलोया एवेति न तत्र वाल-
खिल्याणां कश्चन पृथक् ग्रन्थ इति । अथ यत्रोक्तं मारण्यकभाष्ये ‘संहितायां भाष्यतानि’-
इति (५. २. ४. २), तदपि वाच्यमित्यर्थात्तदिति पृथक् ग्रन्थ इत्यभिप्रायेणैव ।

तानि प्रथमं 'पच्छः' पादगो विहरेत् । ततो द्वितीयस्या माहत्ता
पद्वर्चगो विहरेत् । तृतीयस्या माहत्तो ऋक्गो विहरेत् । यदा
पच्छो विहरति, तदानो मेकैकस्मिन् प्रगाथे एकैका मेकपदा
दध्यात् । स प्रगाथैकपदयोः समूहो 'वाचःकूटः'—इत्यनेन शब्देना-
भिधीयते । त मिमं विहारप्रकार माश्वत्थायन प्राह—“पट्-
सुक्तानि व्यतिमर्गं पच्छो विहरेद्, व्यतिमर्गं मर्हर्चगो, व्यतिमर्गं
मृक्शः, प्रगाथान्तेषु चानुपसन्तान सृगावान मेकपदाः शंसेत्”—
इति (यो० ८. २. १९, २०) । तेषु पट्सूक्तेषु प्रथमसुक्तादा-
हृग्द्वय मेव मान्नातम्—

“अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र मर्चं यथा विदे ।

यो जरिदभ्यो मघवा पुरुवमुः सहस्रेणेव शिचति ॥ (१)

शतानीकेष प्र जिगति धृष्णुया इत्वि इत्राणि दाशुपे ।

गिरे रिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुसभोजसः ॥ (२)”—इति ।

द्वितीयसूक्तेऽपि ऋग्द्वय मेव मान्नातम्—

“प्र सु श्रुतं सुराधस मर्चा शक्र मभिष्टये ।

यः सुन्वते सुवने काभ्यं वसु सहस्रेणेव मंहते ॥ (१)

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य सनिप्रो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मघवसु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिपुः ॥ (२)”—इति ।

तत्र प्रथमसूक्तगत मेकां पादं च संयोजयेत् । सोऽयं विहारः ।

अस्मिन् विहारे 'व्यतिमर्गः' नाम कथिदिशेषः । स च यथाक्रमं

परित्वन्व्य प्रकारान्तरेण योजने सति सम्पद्यते । प्रथमसूक्तस्य

प्रथमाया मृचि प्रथमपाद सुक्ता द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयाया मृचि

(यद्) द्वितीयपादं तेन संयोजयेत् । तद्यथा—

३, ४, १, ५ एउ आनिषु 'योम्'—इति चत्तपद भाष्यप्रसङ्गः ।

“अभि प्र वः सुराधस मिन्द्रस्य ससिपो महीः”—इति ।

द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि प्रथमपाद मुक्ता प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि (यत्) द्वितीयपादं तेन संयोजयेत् । तद्यथा—
‘ गतानोका हितयो अस्य दुष्टरा इन्द्र मर्चं यथा विदोम्’—इति ।

अथ प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि द्वितीयपाद मुक्ता द्वितीय-
सूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि (यत्) चतुर्थपाद तेन संयोजयेत् । तद्यथा—
“यो जरिदभ्यो मधवा पुरुवसुर्यदीं सुता अमन्दिपुः”—इति ।

द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि द्वितीयपाद मुक्ता प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि (यत्) चतुर्थपादं तेन संयोजयेत् । तद्यथा—
“गिरिर्न भुज्जमा मघवक्षु पित्वते सहस्रेणैव शिञ्जतीम्”—इति ।

तदिदं पादयोर्विहित मृगदय मेकः प्रगाथः सम्पद्यते । तस्य प्रगाथस्यान्ते “इन्द्रो विश्वस्य गोपतिः”—इत्येता मेकपदां सन्द-
ध्यात् । सोऽयं समूहो वाच कूटसञ्जकः । अनेनैव न्यायेन सर्वेषु सूक्तेषु सर्वास्त्वृचु बुद्धिमता पादयो व्यतिमर्शविहरण मुञ्चेयम् ।

अथावर्चेशो विहार उच्यते । प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि प्रथ-
मावर्चं मुक्ता द्वितीयसूक्तस्य द्वितीयस्या मृचि (यत्) उत्तरार्धं
तेन संयोजयेत् । तद्यथा—

“अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र मर्चं यथा विदे ।

गिरिर्न भुज्जमा मघवक्षु पित्वते यदीं सुता अमन्दिपोम्”—इति ।
एवं सर्वं मुञ्चेयम् ।

अत्रक्षो विहरेत् । तत्र प्रथमसूक्तस्य प्रथमा मृच मुक्ता तथा सह
द्वितीयसूक्तस्य द्वितीया मृचं योजयेत् । एवं सर्वं चोचनीयम् ॥

• यथ विहारा महावक्षमिहामक , अन्यविधायपि विहारी चापलायनेनेनाभिहितो
“यथ वापिन्द्र्या विहरेत् •— इति नु षीर्षिर्ना”—इति (८ २ ३—१०) ।

अथ प्रगाथान्तेषु प्रक्षेपणीया एकपदा दर्शयति— “ता एताः पञ्चैकपदाश्चतस्रो दशमादङ्ग एका महाव्रताद्”—इति । या एकपदा ऋचः प्रक्षेपव्याः, ता एता एकपदाः पञ्चसङ्ख्याकाः । तासु चतस्र एकपदाः शुब्यन्तरेषु दशमेऽहनि पठिताः * । तन्नाह्यमादङ्गपञ्चाशत्स्र आनेतव्याः । तासु “इन्द्रो विश्वस्य गोपतिः”—इत्येवा प्रथमा, “इन्द्रो विश्वस्य भूपतिः”—इत्येवा द्वितीया, “इन्द्रो विश्वस्य चेतति”—इत्येवा तृतीया, “इन्द्रो विश्वस्य राजति”—इत्येवा चतुर्थी; अथावशिष्टा शुब्यन्तरेषु महाव्रते युता †, सा च “इन्द्रो विश्वं विराजति”—इत्येतादृशो ; तस्मात् महाव्रतादानेतव्या । ता एताः पञ्च एकपदाः पञ्चसु प्रगाथेषु प्रक्षिपेत् ॥

अवशिष्टेषु प्रगाथेषु प्रक्षेपणीयान् पादान् दर्शयति— “अथाष्टाक्षराणि माहानामनानि पदानि; तेषां यावद्भिः सम्बन्धेत, तावन्ति संश्लेषेतराण्याद्रियेत”—इति । अथ पञ्चसु प्रगाथेषु पञ्चानामेकपदानां प्रक्षेपादनन्तरं ‘माहानामनानि’ माहानामशब्देन “विदा मधवन्”—इत्यादयो माहानाम्नीसङ्ख्याकाः (ऐ० आ० ४.) विधीयन्ते, तेषां माहानाम्ना मृचां सम्बन्धीन्यष्टाक्षराणि पदानि “प्र चेतन प्र चेतया”—इत्येवमादीनि यानि सन्ति, तेषां मध्ये यावद्भिः अष्टाक्षरैः पादैरवशिष्टेषु प्रगाथेषु प्रक्षेपः सम्बन्धेत, तावन्त्यष्टाक्षराणि पदानि संश्लेषेत् ‡ ; इतराण्यष्टाक्षराणि पदानि माहानामसम्बन्धीनि ‘नाद्रियेत’ न प्रक्षिपेत् ॥

* एताश्चतस्रः माहानामनीया इति कल्पे प्रथम्य विहितः (आश्व० श्रौ० ८. २. २१.) ।

† ऐ० आ० ५. ३. १. २ । “इत्येता मेकपदा अथाभिरगता पठेत्”—इति तत्र सा० भा० । “एषा महाव्रतादाहरेत्”—इति आश्व० श्रौ० ८. २. २२ ।

‡ “अथोर्विमिति मटावपान् पादान् माहानामोभ्यः संपुरीशाम्यः”—इति आश्व० श्रौ० ८. २. २३ ।

एवं पच्छ. ग्रंसेनि प्रक्षेपणीय मभिधायार्द्धर्चशो विहरणे प्रक्षेप-
णीवं दर्शयति— “अथार्द्धर्चशो विहरंस्ताथैवैकपदाः ग्रंसेत् ;
तानि चैवाष्टाक्षराणि माहानामनानि पदानि”—इति । यथा
पच्छो विहरणे प्रगायान्ते प्रक्षेपः, एव मर्द्धर्चशो विहरणेऽपि
योजनीयम् ॥

तद्वृक्शो विहरणेऽपि प्रक्षेपं विधत्ते—“अथ ऋक्शो विहरं-
स्ताथैवैकपदाः ग्रंसेत् ; तानि चैवाष्टाक्षराणि माहानामनानि
पदानि”—इति । पूर्ववत्प्रगायान्ते प्रक्षेपः ॥

यदुक्तं पच्छो ऽर्द्धर्चं ऋक्श इति पर्यायत्रयेण विविधं विह-
रणम्, तदेतत् प्रमंशति—“स यत्प्रथमं पङ्क्त्वात्तखित्यानां सूक्तानि
विहरति, प्राणश्च तदाचं च विहरति ; यद् द्वितीयं, चक्षुष
तन्मनस विहरति ; यत् तृतीयं, श्रोत्रं च तदात्मानं च विहरति ;
तदुपासो विहारे काम उपासो यश्चै वात्तखित्यामुपासो वाचःकूट
एकपदाया मुपासः प्राणकृतताम्”—इति । ‘स.’ चतुर्धाता ‘प्रथमं’
प्रथमे पर्याये वात्तखित्यानां पङ्क्तानि सूक्तानि विहरतीति यदस्ति,
तेन प्रथमेन पच्छो विहरणेन प्राण वाचं ‘विहरति’ मित्यो-
करोति । द्वितीयपर्याये अर्द्धर्चशो विहरणेन चक्षुर्मनसोर्मित्यो-
करणम् । तृतीयपर्याये ऋक्शो विहरणेन श्रोत्रेन्द्रियधीयात्मनो-
र्मित्योकरणम् । ‘तत्’ तथा सति विहरणे यः ‘कामः’ फल-
विषेपः, स ‘उपासः’ प्राप्तो भवति । तथा यच्चक्षुषासु वात्तखित्यामु
यः कामः, सोऽपि प्राप्तः । तथा वाचःकूटरूपाया मेकपदायां यः
कामः, सोऽपि प्राप्तः । तथा प्राणवागादीनां कृतानां विहरणे यः
कामः, सोऽपि प्राप्तो भवति ॥

चतुर्थपर्याये विहार मन्तरेण यथापाठं ग्रंथं विधत्ते—

“अविहृतानिव चतुर्थं प्रगायान्छंसति ; पशवो वै प्रगाधाः, पशूना मवरुहो”-इति । प्रगायानां पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पशुत्वम् ॥

विहरणशंसनवदत्राप्येकपदाप्रक्षेपप्रसक्तौ निषेधति — “नात्रैकपदां व्यवदध्याद्”-इति । एकपदायाः प्रक्षेपे प्रगायदयस्य मध्ये व्यवधानं स्यात्, तन्न कुर्यात् ॥

तत्करणे बाधं दर्शयति — “यदत्रैकपदां व्यवदध्याद्, वाचः-कूटेन यजमानात् पशून्निर्हंस्याद् ; य एनं तत्र ब्रूयाद्, वाचःकूटेन यजमानात्पशून्निरवधीरपशु मेन मकरिति गच्छत् तथा स्यात्”-इति । यदि ‘अत्र’ चतुर्थपर्याये एकपदाव्यवधानं कुर्यात्, तदानीं वाचःकूटरूपेण एकपदासहितप्रगायेन वज्रेण पूर्वं विद्यमानान् पशून् यजमानादध्मात् ‘निर्हंस्यात्’ निःशेषेण विनाशयेत् । एवं सति यः कोऽपि विरोधी समागत्य ‘एनं’ शंसितारं तत्र शंसनकाले ‘ब्रूयात्’ शपेत् । कीदृशः शाप इति सोऽभिधीयते— हे शंसितः ! त्वं वाचःकूटेन वज्रेण यजमानात् पशून् ‘निरवधीः’ निःसार्य हतवानसि । ‘एनं’ यजमानम् ‘अपशु’ पशुरहितम् ‘अकः’ हतवानसीति । तदानीं ‘गच्छत्’ अवश्यं ‘तथा स्यात्’ पशुरहित एव स्यात् ॥

विपक्षे बाध मुक्ता स्वपक्ष सुपसंहरति—“तस्मात् तत्रैकपदां न व्यवदध्यात्”-इति ॥

बालखिल्यानां षट्सूक्तेषु विहार मुक्ता अवशिष्टयोः सप्तमाष्टमयोः सूक्तयोः* विपर्यासेन शंसनं विधत्ते — “द्वेऽवोत्तने सूक्ते पर्य-

* सुदितं शकलासहितप्रस्तवे तु बालखिल्यानां मेरुद्वयं एकानि द्वयन्तं । विरोधत्वेन शास्त्रानेदत्त इत्यनेनैव । अपि वा षट्सुक्तेषु बालखिल्यानि, तदितरादि शेषेषु खिल्यानां विधेति स्यात् समापेक्षम् ।

स्यति, स एव तयोर्विहारः"—इति । ये द्वे उत्तमे सूक्ते, ते विपर्यस्येदेव ; न तु विहरेत् । अष्टमं सूक्तं मादौ पठित्वा पश्चात् सप्तमस्य पाठो विपर्यासः । 'तयोः' इयोः सूक्तयोः (सं० ८. ६. ५५ ५६.) 'स.' एष विपर्यस्तपाठ एव विहारस्थानीयः ॥

शिल्पनामकं शस्त्रं निरूप्य प्रशंसति—“तदेतत्सौबलाय सर्पिर्वास्तिः शशंस ; स होवाच— भूयिष्ठानहं यजमाने पशून् पर्यग्रहैष मकनिष्ठा उ मा मागमिथ्यन्तीति ; तस्मै ह यथा महद्भ्य ऋत्विग्भ्य एवं निनाय ; तदेतत्पशव्यञ्च स्वर्ग्यञ्च शस्त्रं ; तस्मादेतच्छंसति”— इति । 'सौबल'नामकः कथियजमानः, तस्मै वरसस्य पुत्रः 'सर्पिः'—इत्येतन्नामकं ऋत्विक्, 'तदेतत्' शिल्पशस्त्रं शशंस च । शंसनादूर्ध्वमेव मुवाच,— अहं मस्मिन् सौबलनामके 'यजमाने' 'भूयिष्ठान्' अतिशयेन प्रभूतान् पशून् 'पर्यग्रहैषम्' परितः सम्पादितवानस्मि । तस्माद् 'अकनिष्ठा उ' श्रेष्ठा एव पशवो मा मागमिथ्यन्ति । ततः सौबलो यजमानः यथा 'महद्भ्य ऋत्विग्भ्यः' होत्रध्वर्यूद्गाव्रह्मभ्यो दक्षिणां दत्तवान्, अद्यापि शिल्पशंसिने होत्रकायापि बद्धी उत्तमाः गाः दक्षिणात्वेन निनाय । तस्मादेतत् शिल्पशस्त्रं मिह लोके पशुसाधनं परलोके स्वर्गसाधनञ्च । तस्मात् 'एतत्' शिल्पं शंसित् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्धाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (२४) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

दूरोहणं रोहति । तस्योक्तं ब्राह्मणं मैन्द्रे पशुका-
मस्य रोहे दैन्द्रा वै पशवस्तज्जागतं स्याज्जागता वै
पशवस्तन्महासूक्तं स्याद्भूयिष्ठेष्वेव तत् पशुषु यज-
मानं प्रतिष्ठापयति वरौ रोहेत्तन्महासूक्तं च जागतं
चैन्द्रावरुणे प्रतिष्ठाकामस्य रोहेद्देतद् देवता वा
एषा होत्रैतत्प्रतिष्ठा यदैन्द्रावरुणा तदेनत्स्वाया मेव
प्रतिष्ठार्या मन्ततः प्रतिष्ठापयति यदैन्द्रावरुणा इ
एषा इ वा अत्र निविन्निविदा वै कामा आप्यन्ते स
यदैन्द्रावरुणे रोहेत् सौपर्णे रोहेत्तदुपाप्त ऐन्द्रावरुणे
काम उपाप्तः सौपर्णे ॥ ८ (२५) ॥

शिल्पशंसन मभिधाय शंसनान्तर मभिधत्ते— “दूरोहणं
रोहति, तस्योक्तं ब्राह्मणम्”—इति । दु शकं रोहण सुचारणं यस्य
शंसनस्य, तत् ‘दूरोहणम्’, तत् ‘रोहति’ शंसदित्यर्थः । ‘तस्य’
दूरोहणस्य विधायकं ब्राह्मणं पूर्वं मेव विपुवदहःप्रसङ्गे “आहूय
दूरोहणम्”—इत्यत्राभिहितम् * । अत एव पूर्वाधार्या आहुः—

“स्वर्गो वै लोक इत्यादि पूर्वं विपुवति कर्तौ ।

दूरोहणब्राह्मणन्तु प्रागवोषाम वै स्फुटम् ।

समरूपा हंसवती दूरोहण मित्तीरितम्”—इति ।

हंसवती पक्षः, अर्धचंद्रः, विपद्या, ऋक्शो ऽनवानम्,

पुनरपि त्रिपद्या, अर्धर्चयः, पच्छ इति सप्तभिः प्रकारैः पठनमिति दूरोहणम् † । तदेतत् 'पूर्वं' तार्क्ष्यसूक्ते ऽभिहितम् †, इदानीं फलविशेषाय ऐन्द्रे सूक्ते तद् विधत्ते— "ऐन्द्रे पशुकामस्य रोहेदैन्द्रा वै पशवः"—इति । इन्द्रदेवताके कस्मिंश्चित् सूक्ते पशुप्राप्तार्थं दूरोहणं 'रोहेत्' शंसेत् । इन्द्रस्य वृष्टिद्वारा पशुपोषकत्वात् पशव ऐन्द्राः ॥

तस्मिन् सूक्ते छन्दोविशेषं विधत्ते— "तज्जागतं स्वाज्जागता वै पशवः"—इति । सोमाहरणप्रसङ्गे जगत्या पशूना मानीतत्वात् † 'तत्' सूक्तं 'जागतम्' ॥

तस्य सूक्तस्य कश्चिद्विशेषं विधत्ते— "तन्महासूक्तं स्वाद् भूयिष्ठेष्वेव तत् पशुषु यजमानं प्रतिष्ठापयति"—इति । द्विविधं सूक्तं सुदं महच्च । अत एवारण्यकाण्डे वक्ष्यति— "ते सुद्रसूक्ताद्याभवन् महासूक्ताद्य"—इति (२. २. २. ५.) । महासूक्तलक्षणं पूर्वाचार्यैरुक्तम्— "दशर्वताया अधिकां महासूक्तं विदुर्बुधाः"—इति । तेन महासूक्तेन 'भूयिष्ठेषु' अत्यन्तप्रभूतेष्वेव पशुषु यजमानं प्रतिष्ठापयति ॥

शिवचितं सूक्तविशेषं दर्शयति— "वरो रोहेत्तन्महासूक्तं च जागतच्च"—इति । वरुर्नाम कश्चित् महर्षिः, तेन वृष्टं सूक्तं मपि वरुणधेनोच्यते । तस्मिन् सूक्ते 'रोहेत्' दूरोहणं शंसेत् । "प्र ते महे"—इत्यादिकां (सं० १०. ८६.) वरुणामकां सूक्तम् । तच्च त्रयोदशर्वत्वान्महासूक्तं, जगतीच्छन्दस्कथं ॥

* "इंसः षषिपदिदि पथीः ईंसंमस्त्रिपदा चतुर्षु मनथान सुका प्रगुत्यावसेत् पुन शिपया ईंसंमः पच्छ एव सतम मेतद् दूरोहणम्"—इति याज्ञ० श्रौ० पृ. २. १४, १५ ।

† २ भा० १४१४० अ. ३. ६. द्रष्टव्यम् ।

‡ २ भा० १११—११०७० सोमाहरणकथा, तत्र ११०७० द्रष्टव्यम् ।

फलान्तराय सूक्तान्तरं विधत्ते— “ऐन्द्रावरुणे प्रतिष्ठाकामस्य रोहेदेतद्देवता वा एषा होत्रैतन्नतिष्ठा यदैन्द्रावरुणा ; तदेनत्स्वाया मन्ततः प्रतिष्ठापयति”—इति । यथा पशुकामस्य समरूपहंस-
वत्यात्मवां दूरोहणम् ऐन्द्रसूक्ते रोहेत्, तथैव प्रतिष्ठाकामस्यैन्द्रा-
वरुणके सूक्ते शंसेत् । शंसितुमैत्रावरुणस्य होत्रकस्य क्रिया ‘होत्रा’;
एषा चैतद्देवताका ‘एतन्नतिष्ठा’ इन्द्रावरुणदेवताकसमाप्तियुक्ता ।
यस्मादैन्द्रावरुणा, याज्येति शेषः । “इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य”—
इति (सं ६. ६८. ११.) याज्याया इन्द्रावरुणदेवताकत्वात् समा-
प्तेरिन्द्रावरुणसम्बन्धः । तथा सति ‘एनद्’ दूरोहणं ‘स्वाया मेव
प्रतिष्ठाया’ स्वस्वीचिताया मेव समाप्तौ ‘अन्ततः’ गच्छान्ते
प्रतिष्ठापयति ॥

पुनरपि सूक्तं प्रशंसति— “यदेवैन्द्रावरुणा इह एषा ह वा अत्र
निविन्निविदा वै कामा आप्यन्ते, स यदैन्द्रावरुणे रोहेत्, सौपर्णे
रोहेत्तदुपात् ऐन्द्रावरुणे काम उपात्तः सौपर्णे”—इति । ‘यद्’
यस्मात् कारणादैन्द्रावरुणे सूक्ते दूरोहणं रोहति, तस्मात् स्वाया
मेव प्रतिष्ठापयतीति पूर्वत्वान्वयः । यद्वा ऐन्द्रावरुणे सूक्ते दूरोहण
मिति यदस्ति, एषैष दूरोहणक्रिया अत्र ‘निवित्’ [इवशब्दोऽत्र
लुप्तो द्रष्टव्यः] निवित्सदृशीत्वर्थः । तथाच दूरोहणरूपया ‘निविदा’
सर्वे कामाः प्राप्यन्ते । ‘सौपर्णे’ सूक्ते दूरोहणं रोहेदिति यच्चा-
न्तरम् । खिलेषु * समान्नातम् “इमानि वां भागधेयानि”—इति

* “एषा उर्वरयीरमभिन्नं भवति, खिल इति वै तदाचक्षते”—इति शत० ब्रा०
८. १. ४. १ । “पूर्वचानुक्तं वक्ष्यन्नेन परिमितं खिलमिति हि खिललक्षणम्”—इति
शत० ब्रा० १४. ८. १. १. मु० प० ।

+ सुदितशकलासहितारा मेतत् पूर्वं बालखिलेष्वन्य मिकादश ।

(सं० पृ. ५६. ५) मूक्तं सौपर्णम् ; “इमानि वेति सप्तचं सौपर्णं खैलिकं ० विदुः”-इति । यदा “प्र धारा यन्त्विति (आश्व० गृ० ३. १२. १४.) गृह्योक्तं मूक्तं सौपर्णम् । ऐन्द्रावरुणे सौपर्णं वा दूरोद्दृष्टं संसनेन तत्रोभयत्र यः कामः सम्भावितः, सः ‘उपासः’ प्राप्तो भवति ॥ ६ ॥

इति श्रोमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्धाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ६ (२५) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

तदाहुः संशंसेत् षष्ठे ऽहाश्नं न संशंसेत् इति^१
संशंसेदित्याहुः कथं मन्वेष्वहस्सु संशंसति^१ कथं मत्र
न संशंसेदित्यथो खल्वाहुर्नैव संशंसेत् स्वर्गो वै लोकः
षष्ठं महारसमायी वै स्वर्गो लोकः^१ कश्चिद्वै स्वर्गे लोके
समेतीति^१ स यत्संशंसेत्समानं तत्कुर्यादथ यत्र
संशंसती^१ ३ † तत्स्वर्गस्य लोकस्य रूपं^१ तस्मान्न संशं-
सेद् यदेव न संशंसती^१ ३ ‡ आत्मा वै स्तोत्रियः^१ प्राणा
वालखिल्याः स यत्संशंसेदेताभ्यां देवताभ्यां यजमा-
नस्य प्राणान् वीयाद्य एनं तत्र ब्रूयादेताभ्यां देवताभ्यां
यजमानस्य प्राणान् व्यगात्र्याण एनं हास्यतीति

१ बालखिल्यस्य नामपि खिलविभेदात्पेद । शत० प्रा० पृ. २. ४. १. २० ।

†, ‡ “०ती” क, म, घ, च ।

शश्वत्तथा स्यात्तच्छान्न संशंसेत् स यदीचेताशंसिषं
 वालखिल्या हन्त पुरस्ताद् दूरोहणस्य संशंसानीति'
 नो एव तस्याशा सिधात्तं यदि दर्षं एव विन्देदुपरि-
 ष्टादूरोहणस्यापि' वहूनि शतानि शंसेद्यस्यो तत्
 कामाय तथा कुर्याद्वैव तदुपाप्तं मैन्द्रो वालखिल्या-
 स्तासां द्वादशाक्षराणि पदानि' तत्र स काम उपाप्तो
 य ऐन्द्रे जागते ऽथेद मैन्द्रावरुणं मूक्तं मैन्द्रावरुणी
 परिधानीया' तच्छान्न संशंसेत्तदाहुर्यथा वाव स्तोत्र
 मेवं शस्त्रं विहृता वालखिल्याः शस्यन्ते विहृतां-
 स्तोत्रांश्च अविहृतांश्च इति' विहृत मिति ब्रूयादष्टा-
 क्षरेण द्वादशाक्षर मिति' तदाहुर्यथा वाव शस्त्र मेवं
 याज्या तिस्रो देवताः शस्यन्ते' ऽग्निरिन्द्रो वरुण
 इत्यथैन्द्रावरुण्यो यजति' कथ मग्निरनन्तरित इति'
 यो वा अग्निः स वरुणस्तदप्येतद्विष्णोक्तं' त्व मग्ने
 वरुणो जायसे यदिति' तद्यदेवैन्द्रावरुण्यो यजति'
 तेनाग्निरनन्तरितो ऽनन्तरितः ॥ १० (२६) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे पष्ठपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अत्र किञ्चिद् विचार मुद्रायति—“तदाहुः संशंसेत् पठे
 ऽहाश्नु न संशंसेत्? इति”—इति । 'तत्' तत्र सौपर्णं सूक्ते दूरोहणे
 शस्त्रे सति पथाद् ब्रह्मवादिनो विचार माहुः । यान्यैकाङ्किकानि

तद्दृष्टं शंभनीयानि सन्ति, तान्यत्र पठेऽहनि अत्रत्यैः सम्भूय किं शंसेत्, किं वा सम्भूय न शंसेदिति विचारः । श्रुतिर्विचारार्था ॥

तत्र प्रथमं पक्षं दर्शयति— “शंशंसेदित्याहुः”—इति । सम्भूय शंसेदित्येवं केचिद्याज्ञिका इत्याहुः । तत्रोपपत्तिं पृच्छति— “कथम् ?”—इति । उत्तर माह— “अन्येष्वहधु संशंसति, कथं मत्र न संशंसदिति”—इति । इतरेषु पञ्चस्वहधु मीवावरुणः सम्भूय शंसति । तथा सत्यहधुमान्यादत्रापि कथं न संशंसेत् ? तत्परित्यागो न युक्तः, किन्तु तदनुष्ठानं मेव युक्तं नित्येकः पक्षः ॥

पक्षान्तरं दर्शयति— “अथो खल्वाहुर्नैव संशंसेत्”—इति । अह्नन्तरवत् सम्भूय शंसनं कर्तव्यं नित्यपरे कथयन्ति ॥

तत्रोपपत्तिं माह— “स्वर्गी वै लोकः पृष्ठं महारसमायी वै स्वर्गी लोकः कश्चिद्वै स्वर्गे लोके समेतीति ; स यत् संशंसेत्समानं तत्कुर्यादथ यन्न संशंसती” ३ तत्स्वर्गस्य लोकस्य रूपं ; तस्मान्न संशंसेद्यदेव न संशंसती” ३—इति । यदिदं पृष्ठं महः, तदेतत् स्वर्गलोक एव ; प्रयोगवाहुष्येन दुस्साधनत्वात् । तदेवासमायी-त्यादिना स्पष्टीक्रियते । बहुभिः सम्भूतैः ‘एतुं’ गन्तुं योग्यः । ‘समायो’ [“इण् गतौ”—इत्यस्मादातोरयं शब्दो निष्पन्नः] उक्त-विपरीतो बहुभिर्गन्तुं मशक्यः ‘असमायी’ ; तादृशो हि स्वर्गी लोकः । ‘कश्चिदेव’ पुण्यकृतं स्वर्गं लोकं ‘समेति’ समीचीनं भोगं प्राप्नोति, न तु सर्वैः ; स्वर्गहेतोः पुण्यस्य दुर्लभत्वात् । एवं सति मीवावरुणो यदि पठेऽहनि शिल्पेनान्यानि सूक्तानि सम्भूय शंसेत्, तदानो मीदृशं स्वर्गरूपं मुत्तमं पृष्ठं महारितरैरहोभिः समानं कुर्यात् ; तेषु शंसनीयानां मस्त्रिणपि शंसनात् । अथ तद्वै-परीत्येन यदि पठेऽहनि न संशंसति [पृजार्थां श्रुतिः] ‘तत्’ एतद-

संशंसनं स्वर्गलोकरूपत्वात्, पूज्यन् ; तस्मात् सम्भूय न संशंसेत् ।
न संशंसतीति यदेवाभित्, तदेवातिपूज्यत्वम् । पूजायेंयं ऋतिः ॥

इयं द्वितीयपक्ष मुपपाद्य पुनरपि प्रथमपक्षे दीपान्तर माह—
“आत्मा वै स्तोत्रियः प्राणा वालखिल्या. स यत्संशंसेदेताभ्यां देव-
ताभ्यां यजमानस्य प्राणान्वीयाद् य एनं तत्र ब्रूयादेताभ्यां देव-
ताभ्यां यजमानस्य प्राणान् व्यगात्प्राण एन हास्यतीति शश्वत्तथा
स्यात् ; तथाच संशंसेत्”—इति । अत्र संशंसनवादी प्रष्टव्यः,—
किं वालखिल्याभ्यः पूर्वं मैत्रावरुणस्य संशंसनं, किं वोपरिष्ठात् ?
इति । तत्र प्रथमपक्षे दूषणं मुच्यते,— योऽय मत्र शिल्पसंशने
'स्तोत्रिय.' सामसाध्यस्य स्तोत्रस्याधारभूतस्तृचोऽस्ति, सोऽयम्
'आत्मा वै' जीवस्थानीय एव । 'वालखिल्याः' ऋषः प्राणस्था-
नीयाः । तथा सति 'स.' मैत्रावरुणो यदि 'संशंसेत्' तदानीम्
'एताभ्याम्' इन्द्रावरुणदेवताभ्यां 'यजमानस्य' स्तोत्रियस्थानीयस्य
'प्राणान्' वालखिल्यस्थानीयान् 'वीयात्' विगतान् कुर्यात्,
इन्द्रावरुणौ क्रुद्धो यजमानस्य प्राणान् विनाशयेताम् । एवं सति
'य.' कश्चित् मैत्रावरुणस्य विरोधी समागत्य 'एनं' मैत्रावरुण
'तत्र' तस्मिन् संशंसने 'ब्रूयात्' शपेत् । केन प्रकारेणिति, तदुच्यते
—'एताभ्याम्' इन्द्रावरुणदेवताभ्यां यजमानस्य प्राणानसौ मैत्रा-
वरुणो 'व्यगात्' विगतान् कृतवान् । तस्मात्प्राण. 'एनं' मैत्रा-
वरुणं यजमानं वा 'हास्यति' परित्वजतीति । तदानीं तस्य
शापेन 'शश्वत्' अवश्यं 'तथा स्यात्' प्राणवियोगो भवेत् । तस्मात्
मैत्रावरुणो न संशंसेत् ॥

एवं वालखिल्याभ्यः पूर्वं संशंसने दीप मभिधायोर्ध्वं मपि तत्-
संशंसने दीप माह— “स यदीचेतागंसिपं वालखिल्या इन्त पुर-

स्तादूरोहणस्य संशंसानीति, नो एव तस्मात्प्रमियात्”-इति । ‘सः’
 मैत्रावरुणो यदि मनस्येवम् ‘इक्षेत’ विचारयेत् । कथं मिति,
 तदुच्यते - ‘वालखिल्याः’ अत्यन्तदुःसाध्याः, अहम् ‘अशंसिषं’
 शंसितवानस्मि, ‘इत्त’ महादुःखः सम्पन्नः ; इतः परं दूरोहणस्य
 पुरस्तात् एकादिकं सम्भूय शंसानीति । तदानीं तस्य शंसनस्य
 पूर्ववत् प्राणवियोगहेतुत्वात् ‘तस्य’ पक्षस्मात्प्रमियात् ‘नी एवेयात्’
 सर्वथा न प्राप्नुयादेव ; मानसी विचारोऽपि न कर्त्तव्यः, दूरे
 तत्संशंसन मित्यर्थः ॥

इदानीं स्यान्विशेषेण तत्संशंसनं मङ्गीकरोति— “तं यदि
 दर्प एव विन्देदुपरिष्ठाद् दूरोहणस्यापि ब्रह्मूनि यतानि शंसेद्यस्यो
 तत्कामाय तथा कुर्यादत्रैव तदुपाप्तम्”-इति । तं मैत्रावरुणं यदि
 ‘दर्प एव विन्देत्’ गर्वोऽपश्यं लभेत [अत्यन्तदुःखं शंसितं मह
 मशंसिषं, किं नाम मया शंसितं मयक्य मित्येतादृशो दर्पः]
 तदानीं तस्य मैत्रावरुणस्यौक्त्यानुसारेण दूरोहणस्योपरिष्ठाद्
 ब्रह्मून्पि शस्तायां यतानि शंसेत् । अस्त्येव तदानीं शंसनस्या-
 नुज्ञा । ‘यस्यो’ यस्यैव फलस्य ‘कामाय’ प्राप्तये ‘तद्’ बहुविधं
 शंसनम् ‘अत्रैव’ स्थाने तथा कुर्यात्, ‘तत्’ फलम् ‘उपाप्तं’
 प्राप्तं भवति । एवं तावदैकादिकानां सूक्तानां मशंसनं शंसनं
 वेति पक्षद्वयं मध्यभिहितं भवति ॥

तत्र कस्य शंसनं मङ्गीकृतं, कस्य वा निषिद्धम् ? इत्यपेक्षाया
 सुभयं विविच्य दर्शयति— “ऐन्द्रो वालखिल्यास्तासां हादशा-
 घराणि पदानि ; तत्र स काम उपाप्तो य ऐन्द्रे जागते ऽधिद
 मैन्द्रावरुणं सुक्तं मेन्द्रावरुणो परिधानीया ; तस्मात्प्रमियात्”-
 इति । “वर्षणी धृतम्”-इत्यादिकं (सं० ३. ५१.), यदेतद्वैन्द्रं

सूक्त मैकाहिकम्, तदेतन्निराकृत्य यत्सूक्तान्तरम् “आ वां राजानी”
 -इति (सं० ७. ८४.), ऐन्द्रावरुण मैकाहिकम्, तदेतदङ्गी-
 क्रियते । याः ‘वालखिल्याः’ ऋवस्ताः ‘ऐन्द्रः’ इन्द्रदेवताकाः ।
 तासां मध्ये यानि द्वादशाचराणि ‘पदानि’ पादा विद्यन्ते,
 बृहती-सतोबृहतीदयात्मकेषु प्रगाथेषु बृहत्वास्तृतीयपादौ ही
 द्वादशाचरो, सतोबृहत्या आयस्तृतीययोभौ पादौ द्वादशाचरो ;
 तेषां पादाना मचरसङ्ख्या जागतत्व मस्ति । एवं सत्यैकाहिके
 जागते “चर्षणी धृतम्”—इत्यस्मिन्ने मूक्ते ‘यः’ कामो ऽपेक्षितः,
 स कामः ‘तत्र’ तेष्विन्द्रदेवताकवालखिल्यागतेषु द्वादशाचरपादेषु
 ‘उपासः’ लब्धो भवति । तस्माच्चर्षणी धृत मित्येतदैकाहिक मैन्द्रं
 सूक्त मत्र परित्याज्यम् । आ वां राजानावित्येतदैन्द्रावरुणं सूक्तम् ;
 तत्रेयम् “इन्द्रं वरुणम्”—इति (सं० ७. ८४. ५.) परिधानीयाम्यैन्द्रा-
 वरुणो । तथा सत्येतस्य सूक्तस्यानुकूलतया तदेव श्रमेत्, तस्मा-
 दन्यत् न संशंसेत् । अन्यशब्दोऽत्राध्याहर्त्तव्यः । अत एव सूत्रकारः
 ऐन्द्रावरुणं सूक्त मङ्गीचकार— “आ वां राजानाविति नित्य
 मैकाहिकम्”—इति (आश्व० त्री० ८. २. १६.) । इत्य शिल्पाख्यं
 शस्त्रं व्यवस्थाप्य तस्योपरि सूक्ताक्षर मध्यङ्गीकृतम् ॥

इदानीं शस्त्र सेवोपनीष्य स्तोत्रे कश्चिद्विचार मुद्गावयति—
 “तदाद्दुर्गथा वाव स्तोत्र मेवं शस्त्रं ; विद्वता वालखिल्याः शस्यन्ते,
 विद्वतां स्तोत्रांश्च अविद्वतांश्च ? इति”—इति । स्तोत्रशस्त्रयोः साद-
 श्यस्यापेक्षितत्वात् शस्त्रगतासु वालखिल्यनामकास्तृत्तु विहरणं
 दृष्ट्वा सामगानां स्तोत्रेऽपि संशयो जायते, किं मिदं स्तोत्रं विद्वत
 माहोस्विद् अविद्वतम् ? इति । भ्रुतिदयं विचारार्थम् ॥

तस्मिन् विचारे निर्णय माह— “विद्वत मिति द्रूयादथाच-

रेण हादशाक्षर मिति"—इति । "अग्ने त्वं नो अन्तमः"—इत्यादिषु द्विपदासु सामगाः सुवते * । तत्र षाद्याः पादा अष्टाक्षराः, द्वितीयाः पादा हादशाक्षराः ; एवं तत्र छन्दो विद्वत मित्युत्तरं ब्रूयात् ॥

अथ शस्त्र सुपजोष्य याज्यायां षोडश मुद्गावयति— "तदा-
हुर्यथा वाव शस्त्र मेवं याज्या ; तिस्रो देवताः शस्यन्ते ऽग्नि-
रिन्द्रो वरुण इत्यथैन्द्रावरुणा यजति, कथ मग्निरनन्तरित इति"
—इति । 'तत्' तत्र शस्त्रयाज्यायां षोडश भाहुः । शस्त्रस्य तदीय-
याज्यायाश्च सादृश्य मपेक्षितम् । शस्त्रे च तिस्रो देवताः शस्यन्ते,
— अग्निरिन्द्रो वरुणश्चेति । तत्र स्तोत्रियानुरूपयोरग्निदेवता,
वालखिल्यास्त्रिन्द्रो देवता, "आ वां राजानौ"—इति सूक्ते (सं०
७. ८४.) इन्द्रो वरुणश्च । एवं सति याज्याया मपि देवतात्रय
मपेक्षितम्, तच्च नास्ति ; "इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य"—इति-
याज्याया मिन्द्रावरुणयोरुभयोरपि प्रतिपादितत्वेनान्तेः परित्यक्त-
त्वात् । कथ मत्राग्निः 'अनन्तरितः' परित्यक्तो भवेदिति षोडशम् ॥

तस्योत्तर माह— "यो वा अग्निः स वरुणस्तदप्येतद्वि-
षीक्तं,— त्व मग्ने वरुणा जायसे यदिति ; तद्यदैन्द्रावरुणा यजति,
तेनाग्निरनन्तरितो ऽनन्तरितः"—इति । अग्निवरुणयोरत्यन्तभेदो
नास्ति ; परस्पर मतिप्रियत्वेनैकत्वोपचारात् । 'तत्' एकत्वम्

* "अग्ने त्वं नः"—इति हे, "त त्वा शोचिष्ठ"—इत्येका (सं० ५. २४ १, २२४) ;
एव मिलितो द्विपदसूच सोमिय (सं० षा० ४ १ २२.) । अथ हे याननी अधीयते
(अ० गा० ३. २, १८; १२, २ १५.) । तयोराय 'गृहु' नाम दशराचे, अपर 'सर्वा-
साहीय' त्वेकादे रति विशेष । इह खलु गृहंस्वैव यदृषणम् "गृहं भवति"—इत्यादि हि
वकाशेषम् (ता० ना० १२ १२ ४, १.) ।

‘ऋषिणा’ मन्त्रेणाप्युक्तम् । “त्व मग्ने”-इत्यादिकी मन्त्रः (सं०
 पृ. ३. १. *) । हे अग्ने ! त्वं वरुणो भूत्वा ‘जायसे’ प्रादुर्भवसीति
 मन्त्रार्थः । तथा सख्यैन्द्रावरुणा यजतीति यदेवास्ति, ‘तेन’ अग्ने-
 र्वरुणे एवान्तर्भावात् अथ मग्निः ‘अनन्तरितः’ अपरित्यक्तः ।
 अभ्यासेऽध्यायसमाप्तार्थः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
 (एकीनविंशत्याध्याये) दशमः खण्डः ॥ १० (२६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हं निवारयन् ।
 पुमर्यांघतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः चतुर्थाध्यायः ॥

* सदित्ताया मेतन्मन्त्रस्य व्याख्याने सायणाचार्येणैषा युतिसचीकृता,—“ते देवा विभ्य
 वीऽग्निं शविशन् (तै० सं० ६३२६)”—इति । वसुतीऽग्नेः सर्वदेवताकल मनेकत्र विद्यु-
 तम् । निष्० ‘अद्यापि ब्राह्मणं भवति,—अग्निः सर्वा देवता इति (३भा० १५१५० १(५०) ।
 तस्योत्तरा भूयसी निर्वचनाव, — इन्द्रं मिन वरुणं मग्निं नाष्टु,— (अ० स० १६३.३६) ।
 इमं मेवाग्निं मज्जालं भास्मानं मेकं मात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति”—इत्यादि ३भा० ३८०
 —२८०५० । ततः ४१६, ४२६ ५० । ४भा० ०४ ५० “४” टिप्पणी चेतदर्पिका । पुन-
 र्वापरिच्छिद्येऽपि ४भा० ४०८ ५० । “अग्निं सर्वा देवता इति । तस्योत्तरा भूयसी निर्वच-
 नाय,—जातवेदसे मुनवानं ०— (अ० स० १६६ १.)”—इति ४भा० ४०८—४१०५० ।

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(११)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

— १०१ —

॥ ॐ ॥ गिल्पानि शंसन्ति देवगिल्पान्येतेषां वे
गिल्पानां मनुकृतीह गिल्पमधिगम्यते हस्ती
कंसो वासो हिरण्यमश्वतरीरवः गिल्पं गिल्पं
हास्त्रिभिर्गम्यते य एवं वेद यदेव गिल्पानो ३ ०
आत्मसंस्कृतिर्वाव गिल्पानि छन्दोमयं वा एतै-
र्यजमान आत्मानं संस्कृते नाभानेदिष्टं शंसति
रेतो वै नाभानेदिष्टो रेतस्तत् सिञ्चति तमनिरुक्तं
शंसत्यनिरुक्तं वै रेतो गुहा योन्यां सिञ्चते स रेतो
मिथो भवति क्षया रेतः सञ्जग्मानो निषिञ्चदिति
रेतः समृद्धा एव तं स नाराशंसं शंसति प्रजा वै
नरो वाक् शंसः प्रजास्त्रेव तद्वाचं दधाति तस्मा-
दिमाः प्रजा वदत्यो जायन्ते तं हैके पुरस्ताच्छंसन्ति
पुरस्तादायतना वागिति वदन्त उपरिष्ठादेक उप-
रिष्ठादायतना वागिति वदन्तो मध्य एव शंसेन्
मध्यायतना वा द्वयं वागुपरिष्ठान्नेदीयसीवोपरि-

एान्नेदीयसोत्र वा' इयं वाक्त्रं होता' रेतोभूतं सिक्ता'
मैत्रावरुणाय सम्प्रयच्छत्येतच्च त्वं प्राणान् कल्प-
येति' ॥ १ (२०) ॥

स्तोत्रियस्यानुरूपत्वं सम्प्राप्ताच्च प्रगाथकाः ।

त्रिष्टुभोऽथाहीनयुक्तिमोकी शिल्पञ्च वर्णितम् ॥

अथ पठपङ्कहृत् पठेऽहनि शिल्पनामकानि यस्त्राणि विधत्ते—
“शिल्पानि ग्रंथति”—इति ॥

शिल्पत्वं लौकिकनिर्द्दर्शनेन प्रग्रंथति— “देवशिल्पान्येतेषां वै
शिल्पाना मनुकृतीह शिल्प मधिगम्यते,— हस्ती कंसो वासो
हिरण्य मश्वतरीरथः शिल्पम्”—इति । शिल्पशब्दश्च आचर्यकरं
कर्म ब्रूते । तच्च शिल्पं द्विविधम्—देवशिल्पं मानुषशिल्पञ्चेति ।
नाभानेदिठादोनि यानि शिल्पानि सन्ति, तानि देवानां प्रीति-
हेतुत्वाद्देवशिल्पानीत्युच्यन्ते । ‘एतेषाम्’ एव देवशिल्पानाम् अनु-
कृति' सट्टग्रूपम् ‘इह’ मनुयलोके शिल्पम् ‘अधिगम्यते’ प्रती-
यते । हस्तीत्यादिना तदेवोदाह्रियते । लोके शिल्पिनः कर्मकाराः
सृष्टार्वादिभिः हस्तिसट्टग्र माकारं निर्मायते । तथान्यैः शिल्पिभिः
‘कंस’ दपेणादि निर्मायते । अपरैर्वासो विविधं निर्मायते ।
अथैः सुवर्णमयं कटकमुकुटादि निर्मायते । अपरैश्चाश्वतरीरथो
निर्मायते । गर्हभास्त्राभ्या सुत्पन्नोऽश्वतरजाति, तद्युक्तो रथो
ऽश्वतरीरथः । तदेतत्सर्वं मघ्नाभिरधिगम्यमानं मानुषशिल्प मेतद्
दृष्ट्वा नाभानेदिठादि ‘शिल्पम्’ आचर्यकर मिति निश्चेतव्यम् ॥

• वाचशिल्पाना मरुत्प्राणा मिव पाठप्रकारे शिल्प न मभिहितम् (३४२—२५८ १०) ।

वेदनं प्रशंसति— “गित्थं हास्मिन्नधिगम्यते य एवं वेद”—
इति । ‘अस्मिन्’ वेदितरि ‘गित्थं’ कौशलं नानाविधं प्राप्यते ॥
सानुनासिकभ्रूतेन गित्थानां पूज्यत्वं दर्शयति— “यदेव
गित्थानी” ३—इति । यस्मान्नाभानेदिठादीनि शिल्पगद्वाद्यानि,
तस्मात् सुवर्णाभरणादिवत् पूज्यानीत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण गित्थानि प्रशंसति— “आत्मसंस्कृतिर्वाव
गित्थानि हृन्दोमयं वा एतैर्यजमान आत्मानं संस्कुरुते”—इति ।
वक्ष्यमाणानि नाभानेदिठादिगित्थानि ‘आत्मसंस्कृतिः’ जीवा-
त्मनः संस्करणानि ; तस्मादेतैर्यजमानो जीवात्मानं ‘हृन्दोमयं’
वेदमयो यथा भवति तथा संस्कुरुते ॥

होतुः शिल्पं विधत्ते— “नाभानेदिष्ठं शंसति”—इति ।
नाभानेदिठाख्येन महर्षिणा दृष्टम् “इद मित्या”—इत्यादि सूक्तं
‘नाभानेदिष्ठम्’ (सं० १०.६१.२-२७.) ; तद्वोता शंसेत् ॥

तत् प्रशंसति - “रेतो वै नाभानेदिष्ठो रेतस्त्वसिञ्चति”—
इति । एतैः सूक्तैर्यजमानस्यात्मसंस्कारो वेदमयज्मरूपो यो
ऽभिहितः, स एव क्रमेणोपदर्शयति । तत्र नाभानेदिठाख्यः सूक्त-
विशेषो यजमानोत्पादकरैतःस्वामीयः ; ‘तत्’ तेन श्रुतेन होता
रेतः सिञ्चति ॥

तस्मिन् सूक्ते देवताविशेषवाचिनः पदस्य विस्मयप्रतीत्यभा-
वाद्यदनिरुक्तत्वं भवति, तन्नशंसति— “त मनिरुक्तं शंसत्यनिरुक्तं वै
रेतो शुद्धा योन्यां सिञ्चते”—इति । ‘तं’ नाभानेदिष्ठं सूक्तविशे-
षम् ‘अनिरुक्तम्’ अस्मददेवताकं शंसेत् । लोके ततः ‘अनि-
रुक्तम्’ अस्मदमेव ‘शुद्धा’ गोप्ये अन्तःस्थाने योन्यां सिञ्चते ॥

नाभानेदिष्टाख्येन सिक्तरेतसा यजमानस्य सखन्धं मन्तस्त्रिङ्ग-
दर्शनेन दृढयति—“स रेतो मिथो भवति; क्षया रेतः सञ्जग्मानो
निपिच्चदिति रेतःसमृद्धा एव”—इति । ‘सः’ यजमानो नाभाने-
दिष्टेन रेतसा मिथितो भवति । तस्मिन्नर्थे “क्षया”—इत्यादिकः
स्तसूक्तगतः कश्चिद्वक्त्रादः प्रमाणम् । प्रजापतिर्यदा स्वां दुहि-
तरं दिव सुपसं वा ‘अधिष्णन्’ अध्वस्त्रन्दत्, तदानीं मेव ‘क्षया’
भूम्या स्तदुहित्रा ‘सञ्जग्मानः’ सङ्गं प्राप्नोऽस्मिन्नलोके रोहितो
भूतो मृश्यो भूतो ‘रेतो नि पिच्चत्’ रेतो निपिक्तवानिति ॥
अतः सूक्ते रेतस्त्रेकलिङ्गं मस्ति । तस्मादिदं सूक्तं रेतःसमृद्धयर्थं
मेव सम्पद्यते ॥

तस्य नाभानेदिष्टस्य सूक्तान्तरसाहित्यं विधत्ते—“तं स नारा-
गंसं शंसति; प्रजा वै नरो वाक् शंसः, प्रजास्त्रेव तदाचं दधाति;
तस्मादिमाः प्रजा वदत्यो जायन्ते”—इति । ‘तं’ नाभानेदिष्टाख्यं
सूक्तविशेषं नारागंसाख्यसूक्तसहितं ह्येता शंसेत् । ‘नरा.’ अङ्गि-
रसो महर्षयः, मनुष्यजातावुत्पन्नत्वात्; तं शस्यन्ते यस्मिन् “ये
यज्ञेन”—इतिसूक्तविशेषे (सं० १०. ६२. १-११.) सोऽयं ‘नारा-
गंसः’, तेन सहितम् “इदं मित्या रौद्रम्”—इत्येतन्नाभानेदिष्टं सूक्तं
शंसेत् ॥ तत्र मनुष्यरूपाः प्रजा एव नरगण्येनाभिधीयन्ते,
शंस्यगण्येन च वागुच्यते; तथा सति नरागंसगण्येन प्रजास्त्रेव वाच
मवस्थापयति; तस्मात् कारणादिमाः प्रजाः ‘वदत्यः’ वाग्व्यवहारं
कुर्वन्त्य उच्यन्ते ॥

अत्रेदं चिन्तनीयम्— किं मिदं नारागंससूक्तं नाभानेदिष्ट-
सूक्तस्य पुरस्तात् पठनीयम्, उत्तोरपरिष्ठान्, अथवा मध्ये ? इति ॥

तत्र प्रथमपक्षं दर्शयति— “तं हेके पुरस्ताच्छंसन्ति, पुरस्ता-
दायतना वागिति वदन्तः”—इति । मनुष्यशरीरस्य ‘पुरस्तात्’
पूर्वभागे ‘आयतनं’ स्थानं यस्या वाचः, सेयं वाक् ‘पुरस्तादायतना’
‘इति’ एव सुपपत्तिं वदन्तः केचिद् याज्ञिका नामानेदिष्ठस्य
पुरस्तान्नाराशंसं शंसन्ति ॥

द्वितीयं पक्षं दर्शयति— “उपरिष्ठादेक उपरिष्ठादायतना
वागिति वदन्तः”—इति । शरीरस्य पूर्वभागेऽपि ‘उपरिष्ठात्’
मूर्ध्नि ‘आयतनं’ वक्त्रादिरूप स्थानं यस्या वाचः, सेयम् ‘उप-
रिष्ठादायतना वाक्’ इति युक्तिं वदन्तः केचिदन्ये याज्ञिकाः
नामानेदिष्ठस्योपरिष्ठान्नाराशंसं शंसन्ति ॥

तृतीयं पक्षं दर्शयति— “मध्य एव शंसेन्नध्यायतना वा इयं
वाग्”—इति । शरीरस्याधोभागः पादरूपोऽपि वाच आयतनं न
भवति, ऊर्ध्वभागः सलाटादिरपि वाचो नायतनम्, किन्त्वा-
धारादिवक्त्रान्तो मध्यभागः आयतनं यस्या वाचः, सेयं ‘मध्याय-
तना’ ; तस्मान्नामानेदिष्ठसूक्तस्य मध्य एव नाराशंससूक्तं शंसेत् ।
एवकारेण पूर्वोक्ती पक्षौ व्यावर्त्तते ॥

मध्यभागेऽपि स्थानविशेषं दर्शयति— “उपरिष्ठान्नेदीयसी
वोपरिष्ठान्नेदीयसीव वा इयं वाग्”—इति । उपरिष्ठान्नामानेदिष्ठ-
सूक्तस्योवसानभागो ‘नेदीयान्’ अत्यन्तसमीपवर्त्ती यस्य सूक्तस्य
मध्यभागस्य, स मध्यभागः ‘उपरिष्ठान्नेदीयान्’ ‘इव’शब्द एवका-
रार्थः, तथाविध एव मध्यभागे नाराशंसं शंसन्ति । “इद
मित्या”—इत्येतं नामानेदिष्ठं सूक्तं सप्तविंशत्यृगात्मकम्, तत्रावसाने
हे ऋचाववशिष्य पञ्चविंश जडे मेव नाराशंसं सूक्तं शंसन्ति । तथा
चाखलायन आह— “इद मित्या रोद्र मिति प्राशुपोत्तमाया ये

यन्नेनेत्वावपते”-इति (श्री० ऋ. १. २१, २२.) । वागपि ‘उप-
रिष्टान्नेदीयसि’ अत्यन्तसमीपवर्तिन्येव शरीरमध्यभागे तात्त्वो-
-ष्ठादौ वर्तते । तस्मान् सूक्तस्योक्तस्थानं युक्तम् ॥

होतुः शंसन सुपसंहरन् मैत्रावरुणशस्त्रं प्रक्षीति—“तं होता
रेतोभूतं सिद्धा मैत्रावरुणाय सम्प्रयच्छत्येतस्य त्वं प्राणान् कल्प-
येति”—इति । उक्तशंसनेन होता ‘तं’ यजमानं ‘रेतोभूतः’
रेत.प्राप्तो यथा भवति तथा सिद्धा तस्मै मैत्रावरुणाय सम्प्रय-
च्छति । तदा केनाभिप्रायेणेति सोऽभिधीयते— हे मैत्रावरुण !
त्वम् ‘एतस्य’ यजमानस्य रेतोरूपस्य प्राणान् सम्पादय ‘इति’
अनेनाभिप्रायेण यजमानं तस्मै प्रयच्छति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२७) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

वालखिल्याः शंसति प्राणा वै वालखिल्याः ।
प्राणानेवास्य तत्कल्पयति । ता विहृताः शंसति ।

विहृता वा द्रुमे प्राणाः प्राणेनापानोऽपानेन व्यानः ।
 स पञ्चः प्रथमे सूक्ते विहरत्यर्धचण्डो द्वितीये ऋक्-
 शस्रुतीये स यत् प्रथमे सूक्ते विहरति प्राणश्च तद्वाचं
 च विहरति यद् द्वितीये चक्षुश्च तन्मनश्च विहरति
 यत्तृतीये श्रोत्रं च तदात्मानं च विहरति ते द्वैके
 सह वृहत्यौ सह सतोवृहत्यौ विहरन्ति तदुपाप्तो
 विहारे कामो नेत्तु प्रगाथाः कल्पन्तेऽतिमर्शमेव
 विहरेत्तथा वै प्रगाथाः कल्पन्ते प्रगाथा वै वाल-
 खिल्यास्तस्मादतिमर्शमेव विहरेद्यद्देवातिमर्शा इ
 आत्मा वै वृहती प्राणाः सतोवृहती स वृहती
 मर्शंसीत् स आत्माथ सतोवृहती ते प्राणा अथ
 वृहती मथ सतोवृहती तदात्मानं प्राणैः परिवृह-
 न्नेति तस्मादतिमर्शमेव विहरेद्यद्देवातिमर्शा इ
 आत्मा वै वृहती पशवः सतोवृहती स वृहती मर्श-
 सीत् स आत्माथ सतोवृहती ते पशवोऽथ वृहती
 मथ सतोवृहती तदात्मानं पशुभिः परिवृहन्नेति
 तस्मादतिमर्शमेव विहरेद् द्वेवोत्तमे सूक्ते पर्यस्यति
 स एव तयोर्विहारस्तस्य मैत्रावरुणः प्राणान् कल्प-
 यित्वा ब्राह्मणाच्छंसिने सम्प्रयच्छत्येतं त्वं प्रजन-
 येति ॥ २ (२८) ॥

होतुः शिल्पगस्त्र मुक्ता मैत्रावरुणस्य शिल्पगस्त्रं विधत्ते—
 “वालखिल्याः शंसति ; प्राणा वै वालखिल्याः, प्राणानेवाह्य
 तत्कल्पयति”—इति । वालखिल्याख्येर्मुनिभिर्दृष्टाः “अभि प्र वः
 सुराधसम्”—इत्यादिके (सं० ६ अष्ट० ३ अ०) अष्टके स्थिता ऋचो
 वालखिल्याभिवाः ; ता एव वालखिल्याख्ये ग्रन्थे समान्वाताः ३
 ता सर्वा मैत्रावरुणः शंसेत् । वालखिल्यानां शिल्पानां प्राण-
 रूपत्वेन तच्छसने सति ‘अह्य’ रेतोरूपस्य यज्ञपानस्य प्राणानेव
 सम्पादयति ॥

इतरगस्त्रवदत्रापि यथापाठशंसनप्रसक्तौ विधिपं विधत्ते—“ता
 विह्वताः शंसति ; विह्वता वा इमे प्राणाः, प्राणेनापानो ऽपा-
 नेन व्यानः”—इति । ‘ताः’ वालखिल्या ऋचो ‘विह्वताः’ परस्पर-
 व्यतिपक्ताः शंसेत् ; प्राणाश्वेमे शरीरे ‘विह्वता वै’ परस्परव्यतिपक्ता
 एव वर्तन्ते । ऊर्ध्वगामिना प्राणवायुना निरोधात् अपानवायु-
 र्व्यतिपक्ताः, तेन चापानवायुना तदायुइयमध्यवर्त्ती व्यानो व्यतिपक्ताः ;
 “अथ य. प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानः”—इतिभ्युत्पत्तरात् (ऊ०
 उप० १. ३. ३.) ॥

व्यतिपद्मप्रकारं विधत्ते — “स पच्छः प्रथमे सूक्ते विहरत्यर्द्धे-
 चर्गो द्वितीये ऋक्गुणुतीये”—इति । वालखिल्याना मष्टसु सूक्तेषु
 सममाष्टमे सूक्ते परित्यज्य यान्यवशिष्टानि षट् सूक्तानि, तेषु
 त्रीणि युज्यानि । तत्र प्रथमयुग्मगते द्वे सूक्ते ‘सः’ मैत्रावरुणः
 ‘पच्छो विह्वरेत्’ प्रथमसूक्तगतं पादं द्वितीयसूक्तगतेन पादेन
 योजयेत् । द्वितीययुग्मगते द्वे सूक्ते ‘अर्द्धचर्गो विह्वरेत्’ तन्मिन्

• ऋषट्कविभक्त्या वाच्यसद्विज्ञायां वालखिल्याणां षट्पाठकार्गगतत्वेऽपि मायण-
 व्यापानायां दागतत्वां शक्यमभिज्ञायां तेषां भवन्मावाद् यस्यान्तरम्यत्वम् ।

युग्मे एकमूक्तगत मर्द्धचं द्वितीयमूक्तगतेनार्द्धचं योजयेत् ।
 तृतीययुग्मगते द्वे मूक्ते ऋक्शो विहरेत् तस्मिन् युग्मे एक-
 मूक्तगता सृचं द्वितीयमूक्तगतयर्चा योजयेत् । तदुक्तं माण्ड-
 लायनेन—“अथ वालखिल्या विहरेत्, तदुक्तं षोडशिनः; सूक्तानां
 प्रथमद्वितीये पञ्चस्तृतीयचतुर्थे ऽर्द्धचं ऋक्शः पञ्चमपठे”—
 इति (श्रौ० ८. २. ३-६.) । यद्यपि पूर्वार्ध्याये “पञ्चः प्रथमं
 पञ्चालखिल्यानां सूक्तानि विहरत्यर्द्धचं द्वितीयं ऋक्शस्तृतीयम्”
 —इति विहारो ऽभिहितः (३४२ पृ०), तथाप्यत्रास्ति विशेषः ।
 तत्र हि पञ्चा मपि सूक्तानां पादविहारः, अर्द्धचंविहारः; ऋग्-
 विहार इति त्रिरावृत्तिरभिहिता; अत्र तु प्रथमयुग्मे पादविहारः,
 द्वितीययुग्मे ऽर्द्धचंविहारः, तृतीययुग्मे ऋग्विहार इति । तत्रापि
 सकृदेव पादादिविहारः, न त्वावृत्तिः; तथा वाच. सहभावा-
 भावाभ्यां सप्यन्ति विशेषः । अत एवोभयत्र नामभेदोऽस्ति,—
 महावालभिह्वर इति पूर्वस्य नामधेयम्, ह्रीण्डिनो विहार इति
 एतस्य नामधेयम् । अत एव सूत्रकारो नामधेयद्वयं दर्शयति—
 “इति तु ह्रीण्डिनावध महावालभिह्वर” —इति (आश्व० श्रौ० ८.
 २. १७, १८.) ह्रीण्डिनाखेन महर्षिणा दृष्टौ द्वौ विहारौ, महा-
 वालभिदाखेन महर्षिणा दृष्ट एको विहारः ॥

अत्रोक्ती ह्रीण्डिनविहारौ प्रशंसति— “स यत्प्रथमे सूक्ते विह-
 रति प्राणञ्च तदाचं च विहरति, यद् द्वितीये चक्षुश्च तन्मनश्च
 विहरति, यत्तृतीये श्रोत्रञ्च तदात्मानं च विहरति”—इति । पूर्व-
 वद् व्याखेयम् (३४६ पृ०) ॥

योऽथ मन्त्रीको ह्रीण्डिनविहारस्तस्यापि मतभेदेन ही प्रकारी ;

तत्र प्रथमप्रकारं सुपन्थस्य, तत्र किञ्चिदपरितीपं दर्शयति—
 “ते हेके सह बृहल्यौ सह सतोबृहल्यौ विहरन्ति, तदुपासो विहारे
 कामो नेत्तु प्रगाथाः कल्पन्ते”—इति । याः [षट्त्रिंशदचरा बृहती,
 चत्वारिंशदचरा सतोबृहती] वालखिल्यसूत्रेषु प्रथमा बृहती
 द्वितीया सतोबृहती, तृतीया बृहती, चतुर्थी सतोबृहती, इत्येवं
 मणिप्रवालन्यायेन एकान्तरिताः पठिताः, तत्र प्रथमाद्ययुजो
 बृहल्यः, द्वितीयचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहल्यः । एवं सति प्रथमसूत्रे
 द्वितीयसूत्रे चादिभूते द्वे बृहल्यौ सह विहरेत्, तदनन्तरभा-
 विन्यौ द्वे सतोबृहल्यौ सह विहरेत् । इत्थं विहारं ‘ते’ प्रसिद्धाः
 यात्रिकाः केचिदिच्छन्ति । तस्मिन् पक्षे विहारस्य विद्यमानत्वात्
 विहारनिमित्तो यः कामः स उपासो भवेदेव, किन्तु प्रगाथाः
 ‘नेत् कल्पन्ते’ नैव सम्पद्यन्ते इति । परिभवद्योतनार्थं नैच्छब्दः ।
 छन्दोद्वयं मिलित्वा एकं प्रगाथो भवति । स्वाध्यायपाठे प्रगा-
 थानां विद्यमानत्वात् विहारोऽपि प्रगाथान्त एवापेक्षितः । ते
 न केवलबृहतीभ्यां केवलसतोबृहतीभ्यां वा सम्पद्यन्ते, किन्तु
 छन्दोद्वयेन सम्पद्यन्ते । प्रग्रथनेन द्वयोर्ऋचाणां बृहतीत्वसम्पाद-
 नार्थं प्रगाथाश्रयणम् । तच्च छन्दोद्वये सुखरम् । तथाहि— प्रथमा
 बृहती यथापाठं नैव पठितव्या, ततोऽष्टाक्षरचतुर्थपादं हिरा-
 वल्यं च सतोबृहत्याः प्रथमार्द्धगतेन द्वादशाक्षरपादेनाष्टाक्षरपादेन
 च द्वितीया बृहती सम्पद्यते ; त मध्यष्टाक्षरपादं हिरभ्यस्य सतो-
 बृहत्या उत्तरार्द्धगतेन द्वादशाक्षरपादेनाष्टाक्षरपादेन च तृतीया
 बृहती सम्पद्यते । अतः प्रगाथेषु छन्दोद्वयं अपेक्षितम् ; केवलयो-
 र्बृहल्योः सतोबृहल्योर्वा यथोक्तप्रग्रथनासम्भावात् ॥

इत्थं होण्डितविहारे प्रथमप्रकारं निराकृत्य द्वितीयं च प्रकारं

विधत्ते - “अतिमर्मं मेव विहरेत् ; तथा वै प्रगाथाः कल्पन्ते ; प्रगाथा वै वालखिल्यान्नाम्नादतिमर्मं मेव विहरेद्यदेवातिमर्मांश्”-इति ।
 ‘अतिमर्मम्’ अतिमृश्यातिमृश्य, प्रथमसूक्तस्य प्रथमाया मृचि प्रथम-
 पाद मुक्ता तदनन्तरभावि सर्वं मतिलङ्घ्य द्वितीयसूक्ते द्वितीयस्या
 मृचि द्वितीयपादेन योजयेत् ; सोऽयं मतिलङ्घ्य मृश्यमानत्वादति-
 मर्मं इत्युच्यते । तत्र वृहतीपाद-सतोवृहतीपादयोर्भिन्नरूपो
 विहारो भवति । एवकारेण पूर्वोक्तविहारो व्यावर्त्तयते । स तु
 केवलवृहत्योः केवलसतोवृहत्योः सम्पद्यते, न तु मिलितयोः ;
 अती न तत्र प्रगाथभावः । इह तु ‘तथा’ सति, अतिमृश्य मेलने
 सति, छन्दोद्वयसम्बन्धात् प्रगाथाः सम्पद्यन्ते । या वालखिल्या
 ऋच चान्नातास्ताः प्रगाथरूपादय एव ; तस्माद्विहारेऽपि प्रगाथ-
 रूपत्वं युक्तम् । तस्मादित्युपसंहारः । यदेवातिमृश्य विहरणं तत्
 पूज्य मिति प्रुतेरर्थः ॥

अथ छन्दोद्वयं तदीय मतिमर्मनं च प्रशंसति— “आत्मा वै
 वृहती, प्राणाः सतोवृहती, स वृहती मर्मंसीत्, स आत्मा सतो-
 वृहती ते प्राणा अथ वृहती मथ सतोवृहती तदात्मानं प्राणैः
 परिवृहन्नेति ; तस्मादतिमर्मं मेव विहरेत्”-इति । पूर्वोदाहृतं
 यदेवेति वाक्यं मत्र योजनीयम् । अतिमृश्यातिमृश्य पूज्यं विहरणं
 यदस्ति, तस्मिन् विहरणे सा वृहती ‘आत्मा वै’ मध्यदेह एव ;
 या तु सतोवृहती, सा प्राणाः ; तथा सति ‘सः’ मैत्रावरुणो यदादी
 वृहतीः ‘मर्मंसीत्’ मर्मनं कृतवान्, ‘सः’ वृहतीमर्मनरूपः
 ‘आत्मा’ मध्यदेहः सम्पद्यते । ‘अथ’ अनन्तरं सतोवृहती मर्म-
 सीत्, ‘ते’ सतोवृहतीरूपाः प्राणाः सम्पद्यन्ते । ‘अथ’ पुनरपि
 वृहती, तत ऊर्ध्वं सतोवृहतीं वष्टुत्तः शंसति । ‘तत्’ तेन

व्यतिपक्षशंसनेन 'आत्मानं' मध्यदेहं 'प्राणैः' वायुविशेषैः 'परि-
वृहन्' परितो वर्धयन् 'एति' गच्छति ॥

मुनरपि व्यतिपक्ष मनूय प्रकारान्तरेण प्रशंसति— 'यद्दे-
वातिमर्षींश्च आत्मा वै वृहती, पशवः सतोवृहती स वृहती मय-
सीत् ; स आत्माथ सतोवृहतीं ते पशवो ऽथ वृहती मय सतो-
वृहतीं, तदात्मानं पशुभिः परिवृहन्नेति ; तस्मादतिमर्षं मेव विह-
रेत्"—इति । यदेवातिमृष्यातिमृश्य पूज्यं शंसन मस्ति, तत्र वृहती
यजमानः, सतोवृहती पशुरूपा । अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

इत्थं पक्षां सूक्तानां विहरण मुक्ता सममाष्टमयोर्विपर्यासं
विधत्ते—“द्वेयोत्तमे सूक्ते पर्यस्यति, स एव तयोर्विहारः”—इति ।
अष्टमं सूक्तं मादौ पठित्वा पद्यात् सप्तमं सूक्तं पठेदित्येव मन्त्रिमं
सूक्तं विपर्यस्येदेव, न तु पादार्द्धादि व्यतिपक्षं कुर्यात्, 'सः' विप-
र्यास एव तयोर्विहार इत्युच्यते ॥

मैत्रावरुणस्य शस्त्रं गुपसंहरन् ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रं
प्रस्तौति—“तस्य मैत्रावरुणः प्राणान् कल्पयित्वा ब्राह्मणाच्छं-
सिने समयच्छत्येतं त्वं प्रजनयेति”—इति । 'तस्य' हीतयस्त्रेण
निष्पन्नस्य रेतोरूपस्य यजमानदेहस्य मैत्रावरुणः स्वकीयेन शस्त्रेण
प्राणवायून् सम्प्राप्य, तं प्राणविशिष्टं यजमानदेहं ब्राह्मणाच्छंसिने
समयच्छति । हे ब्राह्मणाच्छंसिन् ! 'एतं' यजमानदेहं त्वं 'प्रज-
नय' उत्पादयेति तस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(त्रिंमाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

सुकीर्तिं शंसति^१ देवयोनिर्वै सुकीर्तिस्तद्यज्ञा-
 देवयोन्वै^२ यजमानं प्रजनयति^३ वृषाकपिं शंसत्यात्मा
 वै वृषाकपिरात्मान मेवास्य तत् कल्पयति^४ तं
 न्यूङ्खयत्यन्नं वै न्यूङ्खस्तदस्मै^५ जातायान्नाद्यं प्रति-
 दधाति यथा कुमाराय स्ननं^६ स पाङ्को भवति पाङ्को
 ऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो^७ लोमानि त्वङ् मांस
 मस्थि मज्जा स यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं
 संस्क्रोति^८ तं ब्राह्मणाच्छंसी जनयित्वा^९ ऽच्छावाकाय
 सम्प्रयच्छत्येतस्य त्वं प्रतिष्ठां कल्पयेति ॥ ३ (२६) ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रं विधत्ते — “सुकीर्तिं शंसति; देवयो-
 निर्वै सुकीर्तिस्तद्यज्ञादेवयोन्वै यजमानं प्रजनयति”—इति । “अथ
 प्राचः”—इत्यादि सूक्तं (सं० १०. १२१. १-७.) सुकीर्तिशब्देनो-
 च्यते । तत् सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसी शंसेत् * । सुकीर्तौ देवप्रियत्वात्
 देवयोनित्वम् । तस्य देवयोनिरूपात् सुकीर्त्यात्मकत्वात्, यज्ञावय-
 वाद्यजमानं ब्राह्मणाच्छंसी ‘प्रजनयति’ उत्पादयति ॥

तस्यैव सूक्तान्तरं विधत्ते — “वृषाकपिं शंसत्यात्मा वै वृषा-
 कपिरात्मान मेवास्य तत् कल्पयति”—इति । “वि हि सीतो-
 रसृक्षत”—इत्यादिकं सूक्तं (सं० १०. ८६. १-२२.) वृषाकपिना
 दृष्टत्वात् तच्छब्देनाभिधीयते † । तस्य वृषाकपिसूक्तस्य जीवात्म-

* “सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी”—इति भा० टी० ८ ४ ८ ।

† “वृषाकपिं पशुक्तिशसम्”—इति भा० टी० ८, ४ ८ ।

स्थानीयत्वात् । तेन 'अस्य' यजमानदेहस्य जीवात्मान मेव सम्पादयति ॥

तस्य सूक्तस्य मध्ये न्यूङ्गं विधत्ते— "तं न्यूङ्गयत्यन्नं वै न्यूङ्ग-
स्तदस्मै जातायान्नाद्यं प्रतिदधाति, यथा कुमाराय स्नानम्"—इति ।
'तं' वृषाकपिं 'न्यूङ्गयति' न्यूङ्गयुक्तं कुर्यात् । ऋग्वैश्वयोदशभि-
रोकारैर्युक्ता दीर्घास्त्रय ओकारा मिलित्वा न्यूङ्गा भवन्ति । एतच्च
पूर्वं मेवोक्तम् (२१, २४ पृ०) न्यूङ्गस्यान्नसाधनत्वेनाग्निरूपत्वात्
तेन न्यूङ्गेन 'अस्मै' यजमानायोत्पन्नाय अन्नाद्यं समर्पयति ;—
यथोत्पन्नाय कुमाराय माता स्नानं प्रयच्छति, तद्वत् ॥

सूक्तगतं छन्दः प्रथंसति— "स पाङ्क्तो भवति ; पाङ्क्तो इयं
पुरुषः,—पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ् मांस मस्थि मज्जा ; स
यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्करोति"—इति । 'सः' वृषा-
कपिनामकः सूक्तविशेषः पङ्क्तिच्छन्दोयुक्तो भवति, पुरुषोऽपि
लोमादिभिः पञ्चधा हृष्टत्वात् पञ्चसङ्ख्यायोगेन 'पाङ्क्तः' । तथा
सति 'सः' पुरुषः स्वकीयैरवयवैर्यावानेव भवति, तावन्तं सर्वं
मपि यजमान मनेन संस्करोति ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रमुपसंहरन् अक्षावाकस्य शस्त्रं प्रस्तौति—
"तं ब्राह्मणाच्छंसि जनयित्वाक्षावाकाय सम्प्रयच्छत्येतस्य त्वं
प्रतिष्ठां कल्पयेति"—इति । 'तं' यजमानं ब्राह्मणाच्छंसि स्वकी-
येन शस्त्रोत्प्राद्य प्रतिष्ठासम्पादनार्थं मक्षावाकाय सम्प्रयच्छति ।
इह अक्षावाक ! 'एतस्य' यजमानस्य त्वं प्रतिष्ठां सम्पादयेति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य पठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(विंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२६) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

एवयामरुतं शंसति^१ प्रतिष्ठा वा एवयामरुत्प्रतिष्ठा
मेवास्य तत् कल्पयति^२ तं न्यूङ्ख्यत्यन्नं वै न्यूङ्खो^३ ऽन्नाद्य
मेवास्त्रिंस्तद्वधाति^४ स जागतो वातिजागतो वा^५ सर्वं
वा इदं जागतं वातिजागतं वा^६ स उ मारुत आपो वै
मरुतं आपो ऽन्न मभिपूर्वं मेवास्त्रिंस्तदन्नाद्यं दधाति^७
तान्येतानि सहचराणीत्याचक्षते^८ नाभानेदिष्टं वाल-
खिल्या वृषाकपि मेवयामरुतं^९ तानि सह वा शंसेत्^{१०}
सह वा न शंसेद्^{११} यदेनानि नाना शंसेद्यथा पुरुषं वा
रेतो वा विच्छिन्द्यात्^{१२} तादृक्तत्स्मादेनानि सह वा
शंसेत्^{१३} सह वा न शंसेत्^{१४} सह बुलिल आश्वतर^{१५} आश्वि-
वैश्वजितो होता^{१६} सन्नीचाञ्चक्र^{१७} एषां वा एषां शिल्पानां
विश्वजिति सांवरसरिके द्वे मध्यन्दिन^{१८} मभि प्रत्येतो-
र्हन्ताह मित्य^{१९} मेवयामरुतं शंसयानीति^{२०} तद्द तथा
शंसयाञ्चकार^{२१} तद्द तथा शस्यमाने^{२२} गौश्ल आज-
गाम^{२३} स होवाच होतः^{२४} कथा ते शस्तं विचक्रं श्रुवत
इति^{२५} किं ह्यभूदित्येवयामरुदय मुत्तरतः शस्यत इति
स होवाचैन्द्रो वै मध्यन्दिनः^{२६} कथेन्द्रं मध्यन्दिनाग्नि-
नीपसीति^{२७} नेन्द्रं मध्यन्दिनाग्निनीपामीति होवाच
एन्दस्त्विद ममध्यन्दिनसाच्यं जागतो वाति-

जागतो वा सर्वं वा इदं जागतं वातिजागतं वा
 स उ मास्तो मैव शंसिष्ठेति' स होवाचारमाच्छा-
 वाकेत्यथ हास्मिन्ननुशासन सीधे' स होवाचैन्द्र
 मेघ विष्णुं चङ्गं शंसत्वथ त्व मेतं होतरुपरिष्ठा-
 द्रौद्यै धाय्यायै' पुरस्तान्मारुतथाप्यस्याथा इति
 तद् तथा शंसयाञ्चकार' तदिद् मप्येतर्हि' तथैव
 शस्यते' ॥ ४ (३०) ॥

अच्छावाकस्य शस्तं विधत्ते—“एवयामरुतं शंसति ; प्रतिष्ठा
 वा एवयामरुप्रतिष्ठा मेवास्य तत् कल्पयति”—इति । “प्र वो महे
 मतयः”—इत्यादिकं (सं० ५. ८७. १-८.) सूक्तम् ‘एवयामरुत’-
 शब्देनोच्यते । तत् सूक्त मच्छावाकः शंसते । तच्च ‘प्रतिष्ठा वै’
 प्रतिष्ठारूपत्वात् । तेन यजमानस्य प्रतिष्ठा मेव सम्पादयति ॥

तस्मिन् सूक्ते न्युङ्गं विधत्ते—“त न्युङ्गयत्वन्नं वै न्युङ्गी ज्वाय
 मेवास्मिंस्तद्भाति”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

सूक्तमतं छन्दः प्रशंसति—“स जागतो वातिजागतो वा,
 सर्वं वा इदं जागतं वातिजागतं वा”—इति । सूक्तविशेषो हाद-
 याक्षरपादत्वात् जगतीच्छन्दस्को भवति, चतुर्थपादे षोडशाक्षर-
 त्वात् अतिच्छन्दस्त्वादतिजगतोच्छन्दस्कोऽपि भवति । ‘सर्वम्’
 अप्येतत् प्राणिजातं जगच्छब्दाभिधेयत्वात् जागत मतिजागतं वा
 भवति । अतः सर्वरूपत्वेन छन्दोदयं प्रशस्तम् ॥

देवताहारेण सूक्तं प्रशंसति—“स उ मास्त आपो वै मरुत

आपो ऽयं मभिपूर्वं मेवास्मिंस्तदन्वाद्यं दधाति”-इति । ‘स ऽ
सोऽपि सूक्तविशेषो ‘मारुतः’ मरुद्देवताकः । मरुतश्च दृष्टिदारे
‘आपो वै’ आप एव । अपां चात्रहेतुत्वादन्नत्वम् ‘अभिपूर्-
मेव’ उक्तानुपूर्व्यैव वायुसम्प्रादितजलद्वारा यजमाने अन्वाद्यं
स्थापयति ॥

होत्रादिभिः प्रयोज्याना सुक्तानां चतुर्थीं शिल्पाना मेकस्मिन्न-
हनि प्रयोगसहभावं विधत्ते— “तान्येतानि सहचराणीत्याचचते,
—नाभानेदिष्टं वालखिल्या हपाकपि मेवयामरुतं; तानि सह वा
शंसेत्, सह वा न शंसेत्”-इति । नाभानेदिडादीनि चत्वारि
शिल्पानि यान्युक्तानि, तानि एतानि ‘सहचराणि’ एकस्मिन्न-
हनि सह वर्तन्ते ‘इति’ एव मभिन्ना आचचते * । तस्माद्यस्मिन्न-
हनि शंसनीयानि, तस्मिन् चत्वार्यपि शंसेत् ; यस्मिन्न शंसनी-
यानि, तस्मिन् चत्वार्यपि परित्यजेत् ॥

विषये बाधक सुक्ता स्वपक्षे नुपसंहरति—“यदेनानि नाना
शंसेद् यथा पुरुषं वा रेतो वा विच्छिन्दात्, तादृक्तम् ; तस्मादे-
नानि सह वा शंसेत्, सह वा न शंसेत्”-इति । तदेकस्मिन्
अहनि ‘एनानि’ चत्वारि शिल्पानि ‘नाना शंसेत्’ नाना
विच्छिद्य विच्छिद्य अथशिष्टे मह्यन्तरे शंसेत्, तदानीं लोके
यथा सम्पूर्णगर्भादुत्पद्यं ‘पुरुषं वा’, तत्कारणं ‘रेतो वा’, ‘विच्छि-
न्दाद्’ विवासयेत्, तादृश्यं तद्वेत् । ‘तस्मात्’ कारणादेतेषां
चतुर्थी साहित्यमेव ; न तु परस्परवियोगः कर्तव्यः ॥

यद्यपि शिल्पेष्वेव कश्चिदिशेषं यस्तु मास्यायिका माह—“स ऽ
अभिन्न आद्यतर आग्निर्वैश्वजितो होता सयीचायम् एषां वा

* तान्येतानि सहचराणीत्याचचते—इत्युक्तं पुराणादपि (८४३०) ।

पां शिल्पानां विश्वजिति सांस्वरिके हे मध्यन्दिन मभि प्रत्येतो-
 इताह मित्य मेवयामरुतं शंसयानोति ; तद तथा शंसयाच्चकार”-
 इति । ‘ह’-यद् ऐतिह्ययोतनार्थे ३ । ‘सः’ प्रसिद्धः बुद्धिलनामको
 महर्षिः, ‘आश्वतरः’ अश्वतरनाम्नो महर्षेर्गोत्रे समुत्पन्नः, ‘आश्विः’
 अश्वनाम्नो महर्षेः पुत्रः †, कदाचित् “वैश्वजितः’ विश्वजिद्याग-
 सम्बन्धी होता सन्, स्वमनसि ‘इचाञ्चके’ विचारितवान् । सांस्-
 वरिके गवामयनाख्यसंस्वरसत्रसम्बन्धिनि ‘विश्वजिति’ विपुवतो-
 ऽङ्गः जर्षः मुत्तरपक्षगते विश्वजिन्नामके ‡ चतुर्थेऽहनि ‘एपां’
 होत्रमैत्रावरुणादीनां सम्बन्धीनि शस्त्राणि शिल्पनामकानि
 चत्वारि सन्ति, ‘एपां शिल्पानां’ मध्ये द्विशिल्पे मैत्रावरुण-ब्राह्म-
 णाच्छंसिनोः सम्बन्धिनौ, मध्यन्दिनसवनम् ‘अभि’लक्ष्य ‘प्रत्येतोः’
 प्रत्येतुं, कुशलोऽस्मीति शेषः । ‘हन्त’ हृष्टोऽह मेवयामरुतं
 शंसयानीत्येवं महर्षिर्विचारितवान् । अथ मयः । तृतीयसवन-
 गतान्धेतानि शिल्पशस्त्राणि तान्यन्येष्वहसु सम्भवन्ति, विश्व-
 जिति त्वग्निष्टोमे तृतीयसवने होत्रकाणां शस्त्राभावात् मैत्रा-
 वरुण-ब्राह्मणाच्छंसिनोः सम्बन्धि शस्त्रद्वयं माध्यन्दिने सवने
 समानेतुं तावदच्छायाक मस्मिन् मध्यन्दिने एवयामरुतं शंस-
 यानि । तथा सति ततः पूर्वभाविनोः मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसि-

† ‘इतिह’-इति निपातसमुदायः-जतो श्री इत्यन् शक्तिरूपः (म० २० अ २२) ।
 ‡ “इति प्रत्येक मैत्रिण सदुमानचतुष्टयम्”-इति तै० भा० १. २. १ । ‘इतिश्वम्’-इति-
 श्वसपुराणमहाभारतब्राह्मणादिकम्”-इति तद्भाष्ये सायणः ।

† बुद्धिश्च इति वाजसनेयिष्य-न्दोग्यब्राह्मणयो पाठ (शत० ब्रा० ४. १. २, १०.
 १. १, १४. ८. ११ ११; डा० उप० ५ ११. १ ।

‡ विश्वजित्परिषयः पूर्वेण विख्यतः (११०४०) ।

शस्त्रयोरर्थात् माध्यन्दिने सवने समाकर्षणं भवति । 'इति' इत्थं बुलिलः स्वमनसि विचार्य 'तत्र' तस्मिन् एव माध्यन्दिने सवने, तथा स्वविचारितक्रमेण 'एवयामरुतं' सूक्तम् अच्चावाकं 'शंसयाञ्चकार' बलादाच्चाप्य शंसनं कारितवान् ॥

तत्र दोषं कथामुखेनीद्वावयति— "तत्र तथा शस्यमाने गीञ्ज आजगाम; स होवाव,— होतः कथा ते शस्त्रं विचक्रं प्लवत इति ?"—इति । 'तत्र' तस्मिन्नेव माध्यन्दिने सवने 'तथा' तेन क्रमेण बुलिलप्रेरितेनाच्चावाकेनैवयामरुत्रामको शस्त्रे शस्यमाने सति, तदानीं गीञ्जनामक कश्चित् * महर्षिरागत्य बुलिलनामकं होतारं प्रत्येष सुवाच । हे होत ! 'ते' त्वदीय मच्छावाकप्रयुक्त मेवयामरुत्रामकं शस्त्रं 'प्लवते' विनश्यति । तत्र दृष्टान्तः— 'विषक्रं' धक्ररहितं शकट मिव । अयूयमाणोऽपि द्रवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । अतः 'कथा' तदेतत् सर्वं कथं घटते ? इत्याक्षेपः ॥

तत ऊर्ध्वं बुलिलस्य वचनं दर्शयति— "किं ह्यभूदिति ?"—इति । अत्राच्चावाकेन शस्यमाने सति किं वा दूषणं मभूत् ? नास्ति कश्चिदपि दोष इत्यर्थः ॥

तत ऊर्ध्वं गीञ्जेनीक्तं दोषं दर्शयति— "एवयामरुदय सुत्तरतः शस्यत इति ; स होवाचैन्द्रो वै मध्यन्दिनः ; कथेन्द्रं मध्यन्दिनान्निनीपसीति ?"—इति । होतुर्धिष्ण्यगदुत्तरतो ह्यच्चावाकस्य धिष्णाम् ; तत्समीपे स्वस्थितेनाच्चावाकेनैवयामरुत्रामको

* गीञ्ज गीञ्ज अभिद्र । साङ्गा० ब्रा० १५०८, २३ ४ । स च सुर्वैरपत्यम् ।
 बुधि कश्चिदपि स्यादभिद्र । स लोके "कुशिसंश्रवण" इति शत० ब्रा० १०६, ५६,
 यथापर "कुशिसंश्रवण" इति शत० ब्रा० १४८ ४ ३३, १०५ ४ १ ।

यः शस्त्रविशेषः, स पठनीय इति तस्याशय इत्युक्त्वा, पुनरपि 'सः' गौश्व एव सुवाच । 'मध्यन्दिनः' तत्सवनीयः 'ऐन्द्रः' इन्द्रदेवताकः ; तथा सति हे होतः । त मेत मिन्द्र मस्मात् माध्यन्दिनसवनात् 'कथा निनीपसि' कोन प्रकारेणापनेतु मिच्छसि ? सैव सपन-यनेष्वैव त्वदीयाच्छावाकशंसने दोष इति गौश्वस्याभिप्रायः ॥

त मभिप्राय मजानतो बुलिलस्य वाक्यं दर्शयति— "मिन्द्रं मध्यन्दिनान्निनीपामीति होवाच"—इति । अस्मात् माध्यन्दिन-सवनात् तत्स्वामिन मिन्द्र मपनेतु महं नेच्छामि ; तद्विरुद्धस्य कस्यचिदपि अतनुष्ठितत्वात् । 'इति' एवं बुलिल उक्तवान् ॥

ततो विरुडाग्रानुष्ठानप्रदर्शनार्थं गौश्वस्य वाक्यं दर्शयति— "छन्दस्विद ममध्यन्दिनसाध्य जागतो वातिजागतो वा सर्वं वा इदं जागतं वातिजागतं वा ; स उ मारुतो मैव शंसिष्टेति"—इति । हे होतः ! त्वं स्वमनसेन्द्र मपनेतुं नेच्छसि, किन्त्विदं छन्दो ऽच्छावाकेन प्रयुज्यमानं शस्त्रगतम् 'ममध्यन्दिनसाधि' मध्यन्दिनसवनपम्बन्धाहे न भवति । कथं मिति चेत्, तदुच्यते— 'अयं सूक्तविशेषो 'जागतो वातिजागतो वा' हादशाक्षरपादेन षोडशाक्षरपादेन शोषितत्वात् । सर्वं चेदं जागत सतिजागतं च मन्त्रजात जागते तृतीयसवने एव योष्यम्, न तु त्रैष्टुभे मध्यन्दिने सवने ; 'स उ' सोऽपि सूक्तविशेषो 'मारुतः' मरुद्देवताको न चैन्द्रः । अतोऽपि कारणात् तृतीयसवने एव योष्यम् । तस्मादयं मच्छावाको 'मैव शंसिष्ट' शंसनं सर्वथा ना करोत्विति दोष दर्शितवान् ॥

तत ऊर्ध्वं बुलिलकृत्यं दर्शयति— "स होवाचारमाच्छावाके-त्यथ हाक्त्रिननुशासन मीपि"—इति । हे अच्छावाक ! त्वम्

‘आरभ’ शंसनादुपरतो भव । ‘इति’ एवं वुल्लिल उवाच । ‘अथ’ अनन्तर निद मप्युवाच—‘हा’ कष्टं सम्मत्रम् ! इतः पर महम् ‘अस्मिन्’ गौश्रे गुरौ, ‘अनुशासनम्’ अनुष्ठेयोपदेशनम् ‘इमे’ इच्छामि । एतस्मादवगत्य सर्वं मनुठास्यामीति तस्याभिप्रायः ॥

अथ गौश्लस्योपदेशवाक्यं दर्शयति— “स होवाचेन्द्र मेघ विष्णु न्यङ्गं शंसलय त्वमेतं होतरुपरिष्ठाद्रीद्रे धाय्याये पुरस्तान्मारुत-स्याप्यस्याघा इति”—इति । ‘सः’ गौश्ल एव मुवाच,— ‘एषः’ अच्चावाकः ‘ऐन्द्रम्’ इन्द्रदेवताकं ‘विष्णुन्यङ्गं’ * विष्णुलिङ्गोपेतं शंसतु । एवयामरुतं त्वक्ता “योर्न य इन्द्र”—इति प्रत्येवयामरु-न्नामकं † यदेन्द्रं सक्तं मस्ति (सं० ६. २०. १-१३.), तस्मिन् सूक्ते द्वितीयस्या मृचि चतुर्थपादे एव मान्नायते—“हृन्वृजीपिन् विष्णुना सचानः”—इति ; अत इदं विष्णुचिह्नोपेतं सूक्तं शंसतु । हे ‘होतः’ वुल्लिल । त्वम् ‘एतम्’ एवयामरुतं ‡ त्वदीय-शस्त्रे ‘अस्याघाः’ प्रचिपेः । तत्र स्थानविशेष उच्यते— तृतीय-सवने “गन्नः करति”—इति (सं० १. ४३. ६.) रुद्रदेवताका येयं धाय्या, तस्या उपरिष्ठात्, मारुतसूक्तस्य § पुरस्तात्, तयो-रुभयोर्मध्ये प्रचेपस्थानम् । एवं गौश्लउपदेशः ॥

अथानुठानं दर्शयति— “तव तथा शंसयाश्चकार ; तदिद मध्येतर्हि तथैव गत्यते”—इति । ‘तव’ गौश्लेन यदुक्तं तत् सर्वं, तथैव वुल्लिलः ‘शंसयाश्चकार’ माध्यन्दिनसवने ऽच्चावाकं प्रति

* “विष्णुन्यङ्गम्”—इति च पाठ एव भाष्यसम्मतो दृश्यते ।

† “एवयामरुतं दितानदापचते”—इति भा. उ० श्रौ० ८. ४. ११ ।

‡ एवयामरुतं = एतदेवयामरुतं ।

§ “व मा श्वे”—१२२पेवयामरुतसूक्तं भव मारुतं सूक्तम् । ३८५. ७. २१५. ८० ।

एवयामरुच्छसने प्रेषितवान्, स्वयं तृतीयसवने आग्निमारुतशस्त्र-
मध्ये धायामारुतसूक्तयोर्मध्ये एवयामरुतं प्रक्षिप्य शंसनं कृतवान् ।
तस्मादिदानीं मपि तदिदं सर्वं हीत्रकैस्तथैव शस्यते ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य पठपञ्चिकाया पञ्चमाध्याये
(त्रिंशोऽध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (३०) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

तदाहुर्यदस्मिन् विश्वजित्यतिरात्रं एवं षष्ठे
ऽहनि कल्पते यज्ञः कल्पते यजमानस्य प्रजातिः
कथं मचाशस्त एव नाभानेदिष्ठो भवत्यथ मैत्रावरुणो
वालखिल्याः शंसति ते प्राणा रेतो वा अग्ने ऽथ प्राणा
एवं ब्राह्मणाच्छंस्यशस्त एव नाभानेदिष्ठो भवत्यथ
वृषाकपिं शंसति स आत्मा रेतो वा अग्ने ऽथात्मा
कथं मत्र यजमानस्य प्रजातिः कथं प्राणा अविक्लृप्ता
भवन्तीति यजमानं ह वा एतेन सर्वेण यज्ञकृतुना
संस्कुर्वन्ति स यथा गर्भी योन्या मन्तरेव सम्भवञ्छेते
न वै सप्तदेवाग्ने सर्वः सम्भवत्येकैकां वा अद्मं सम्भवतः
सम्भवतीति सर्वाणि चेत्समाने ऽहन् क्रियेरन् कल्पत
एव यज्ञः कल्पते यजमानस्य प्रजातिरथैतं होतैवया-

मरुतं तृतीयसवने शंसति तद्यास्य प्रतिष्ठा तस्या
मैत्रेयैर्न तदन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ ५ (३१) ॥

संवत्सरसत्रे यदहरग्निष्टोमसंस्थं विश्वजिदास्य मस्ति, तत्र
शिल्पानां शस्त्राणां क्लृप्ति पूर्वत्राभिहित्वा (३६०-३८० पृ०) ;
तत्र किञ्चिच्चोद्य मुग्धावयति —“तदाहुय्यदस्मिन् विश्वजित्वातिरात्र
एवं पठे ऽहनि कल्पते यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजातिः ; कथ
मत्राशस्त एव नाभानेदिष्ठो भवत्यथ मैत्रावरुणो वालखिल्याः
शंसति ; ते प्राणा, रेतो वा अये ऽथ प्राणा एवं ब्राह्मणाच्छं-
स्यशस्त एव नाभानेदिष्ठो भवत्यथ वृषाकपिं शंसति ; स आत्मा,
रेतो वा अये ऽद्यात्मा ; कथ मत्र यजमानस्य प्रजातिः, कथं प्राणा
अविक्लृप्ता भवन्तीति”—इति । द्विविधो हि विश्वजित्, — अति-
रात्रसंस्थोऽग्निष्टोमसंस्थश्च । तत्रातिरात्रसंस्थः स्वतन्त्र एकाहः ।
तत्र तृतीयसवने होत्रकाणां शस्त्राणि विद्यन्ते । तथा सति
पूर्वोक्तक्रमेण होता नाभानेदिष्ठं शस्त्रा रेतः सिञ्चति, मैत्रावरुणो
वालखिल्याः शस्त्रा प्राणानवस्थापयति, ब्राह्मणाच्छंसी सुकीर्त्तिं
शस्त्रा प्रजनयति, अच्छावाक एवयामरुतं शस्त्रा प्रतिष्ठां करी-
तीत्ययं क्रम उपपद्यते । एवं पृष्ठापठस्य यदहः पठ मस्ति,
तस्याप्युक्तसंस्थत्वेन तृतीयसवने होत्रकशस्त्रसद्भावात् पूर्वोक्ता
यजमानोत्पत्तिरुपपद्यते । यथा विश्वजिदतिरात्रे पठेऽहनि च
शस्त्ररूपो यज्ञः ‘कल्पते’ उपपद्यते, तदनुसारेण यजमानस्य
‘प्रजातिः’ जनन मप्युपपद्यते । तथा संवत्सरसत्रगतोऽग्निष्टोम-
संस्थे विश्वजित्वाहनि तदुपपादयितुं न शक्यते । तथाहि—
तथाग्निष्टोमसंस्थे विश्वजिति होत्रा नाभानेदिष्ठो माध्यन्दिनसवने

शस्त एव भवति ; तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यमानत्वात् ।
 अथैवं सति मैत्रावरुणो वालखिल्याः प्रथमं शंसति ; तृतीयसवने
 हीवकाणां शस्ताभावेऽपि माध्यन्दिने सवने तेषां शचाणां
 बुलिलाख्येन महर्षिणा समाकृतत्वात् । 'ते' च वालखिल्यात्मकाः
 प्राणा इत्युक्तम् (२६५ पृ०) । लोके तु रेत एव 'अग्ने'
 प्रथमं सिक्तं भवति, पश्चात् सिक्ते रेतसि प्राणानां प्रवृत्तिरिति
 क्रमः । इह तु नाभानेदिठराहित्येन रेतःशेको नास्ति, वाल-
 खिल्यानां सद्भावेन प्राणा विद्यन्ते, कथं मेतदुपपद्यते ? इत्येकं
 चोद्यम् । एवं चोद्यान्तर मस्ति । ब्राह्मणाच्छंसी मध्यन्दिने वृषाकपिं
 शंसति । 'सः' वृषाकपिर्यजमानस्य प्रजायमानस्य 'आत्मा' देहः ।
 अत्रापि नाभानेदिठो ऽशस्त एव भवति, अतो रेतो नास्ति ।
 लोके तु रेत एवाग्ने सिच्यते, 'अथ' यथादात्मदेहो जायते ; अतो
 लोकवैपरीत्ये सति कथं मत्र यजमानस्य 'प्रजातिः' जन्म ? इति
 द्वितीयं चोद्यम् । यजमानस्य जन्मसम्भवे वालखिल्यरूपाः 'प्राणाः'
 'अविकृताः' विशेषेण स्थानकृत्यतिरहिताः 'कथं भवति' केन
 प्रकारेण वर्तन्ते ? 'इति' एवं ब्रह्मवादिनश्चोद्य माहुः ॥

तस्य परिहारं दर्शयति—“यजमानं ह वा एतेन सर्वेण यज्ञ-
 क्रतुना संस्कुर्वन्ति ; स यथा गर्भी योन्या मन्तरेवं सम्भवच्छेते ;
 न वै सक्तदेवाग्ने सर्वः सम्भवत्येकैकं वा अङ्गं सम्भवतः सम्भव-
 तीति”—इति । इह 'यज्ञक्रतु'शब्देन तत्साधनभृतः शिल्पसमूहो
 विवक्षितः । 'एतेन' सर्वेषां शिल्पसमूहेन यजमानं 'संस्कुर्वन्ति'
 प्राणप्राप्त्यर्हता संस्कारः, स एव चात्र क्रियते ; न तु यजमानस्य
 मरणजन्मबहुभिः शिल्पैः क्रमेण संस्कारे दृष्टान्तः । यथा योन्याम्
 'अन्तः' मध्ये 'सः' प्रसिद्धो गर्भी भवति, एव मयं यजमानः

क्रमेण 'सम्भवन्' संस्कृताकारेणोत्पद्यमानः 'श्रिते' अवतिष्ठते । लोकेऽपि गर्भः 'अग्रे' प्रथमं रेतस्त्रेककाले एव 'सर्वः' सम्पूर्णाङ्गः सकृदेव 'न वै सम्भवति' नैवोत्पद्यते ; किन्तु 'सम्भवतः' उत्पद्यमानस्य पुरुषस्य एकैक मङ्गं क्रमेण 'सम्भवति' निष्पद्यते । तथा च गर्भीर्पानपद्यामान्नातम्— "एकरात्रीपितं कललं भवति, सप्तरात्रीपितं बुद्धं भवति"—इत्यादि । अतो गर्भवत्क्रमेण संस्कारो युक्त इत्यर्थः ॥

उक्तं मेवोत्तरं पुनरपि विस्मृत्यति— "सर्वाणि चेत्समानि ऽहन् क्रियेरन्, कल्पत एव यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजातिरथैतं होतैरेवयामरुतं तृतीयसवने शंसति ; तद्यास्य प्रतिष्ठा, तस्या मेवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति"—इति । 'सर्वाणि' शिल्पशस्त्रास्त्रेकस्मिन्नेवाहनि क्रियेरन् । तदानीं तावत्तैवार्यं यज्ञो यजमान-संस्कारे होतुः शिल्पसमूह उपपद्यते । यजमानस्य 'प्रजातिः' जननीपचार उपपद्यते । अतः सर्वशस्त्रानुष्ठानं मेव संस्कार-साधनम्, न तु होतुः शस्त्रस्य प्रथमभावित्वादिक्रमविशेषः संस्कारोपयोगी । नन्वत्र सर्वशस्त्रानुष्ठानं नास्ति माध्यन्दिनसवने ; एवयामरुन्नाम्नः सुक्तस्याच्छावाकोनानुष्ठानात् । नायं दोषः । तत्र तदभावेऽपि तृतीयसवने होतुरेवयामरुच्छस्त्रं मस्ति, 'तत्' तथा सति यजमानस्य सर्वशस्त्रानुष्ठानेन या प्रतिष्ठा अपेक्षिता, तस्या मेव प्रतिष्ठायाम्, 'एनं' यजमानं तत् 'अन्ततः' शस्त्राणां मन्ते प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

इति श्रीमन्नायषाधायैरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(द्विमाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (३१) ॥

॥ अथ पठः खण्डः ॥

छन्दसां वै पष्ठेनाङ्गाप्तानां रसो ऽत्यमेदत्स प्रजा-
 पतिरविभेत् पराङ्घ्रं छन्दसां रसो लोकानत्येप्य-
 तीति तं परस्ताच्छन्दोभिः पर्यगृह्णाद्गाराशंखा
 गावत्रा रैभ्या त्रिष्टुभः पारिचित्या जगत्याः कार-
 व्ययानुष्टुभस्तत्पुनश्छन्दस्तु रस मद्धात् सरसैर्हात्स
 छन्दोभिरिष्टं भवति सरसैश्छन्दोभिर्यज्ञं तनुते य
 एवं वेदं नाराशंसोः शंसति प्रजा वै नरो वाक् शंसः
 प्रजास्वेव तद्वाचं दधाति तस्मादिमाः प्रजा वदत्यो
 जायन्ते य एवं वेदं यदेव नाराशंसीः शंसन्तो वै
 देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोक मायंस्तथैवैतद्यजमानाः
 शंसन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति ताः प्रयाहं शंसति यथा
 वृषाकपिं वार्षाकपं हि वृषाकपेस्तत्राय मेति तासु
 न न्यूङ्घयेन्नीवीव नर्दत् स हि तासां न्यूङ्घो रैभीः
 शंसति रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोक मायं-
 स्तथैवैतद्यजमाना रेभन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति ताः
 प्रयाहं शंसति यथा वृषाकपिं वार्षाकपं हि वृषा-
 कपेस्तत्राय मेति तासु न न्यूङ्घयेन्नीवीव नर्दत् स हि
 तासां न्यूङ्घः पारिचितीः शंसत्यग्निवै परिचिदग्नि-

हीमाः प्रजाः परिक्षेत्यग्निं हीमाः प्रजाः परिक्षियन्त्य-
 ग्नेरेव सायुज्यं सरूपतां सलोकता मश्नुते य एवं
 वेदं यदेव पारिक्षितीः संवत्सरो वै पारिक्षित् संवत्सरो
 होमाः प्रजाः परिक्षेति संवत्सरं हीमाः प्रजाः परि-
 क्षियन्ति संवत्सरश्चैव सायुज्यं सरूपतां सलोकता
 मश्नुते य एवं वेदं ताः प्रग्राहं शंसति यथा वृषाकपिं
 वाषाकपं हि वृषाकपेस्तत्राय मेति तासु न न्यूङ्क्ष-
 येन्नीवीव नर्दत् स हि तासां न्यूङ्क्षः कारव्याः शंसति
 देवा वे यत्किञ्च कल्याणं कर्माकुर्वन्तत्कारव्याभिर-
 वाप्नुवंस्तथेवेतद्यजमाना यत्किञ्च कल्याणं कर्म
 कुर्वन्ति तत्कारव्याभिरवाप्नुवन्ति ताः प्रग्राहं शंसति
 यथा वृषाकपिं वाषाकपं हि वृषाकपेस्तत्राय मेति
 तासु न न्यूङ्क्षयेन्नीवीव नर्दत् स हि तासां न्यूङ्खो
 दिशांक्वृषीः शंसति दिश एव तत् कल्पयति ताः
 पञ्च शंसति पञ्च वा इमा दिशश्चतस्रस्त्रिरथा ०
 एकोद्वां तासु न न्यूङ्खयेन्नैवैव च निनर्दन्नेदिमा
 दिगो न्यूङ्खयानीति ता अर्द्धर्षगः शंसति प्रति-
 ष्ठाया एव जनकल्पाः शंसति प्रजा वै जनकल्पा
 दिश एव तत् कल्पयित्वा तासु प्रजाः प्रतिष्ठापयति

तासु न न्युंखयेन्नैवैव च निनर्देन्नेदिमाः प्रजा न्युंख-
यानीति' ता अर्द्धर्चशः शंसति' प्रतिष्ठाया एवेन्द्र-
गाथाः शंसतीन्द्रगाथाभिर्वै देवा असुरानभिगाथा-
धैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना' इन्द्रगाथाभिरेवाप्रियं
भातृव्यं मभिगाथाधैन मति यन्ति' ता अर्द्धर्चशः
शंसति' प्रतिष्ठाया एव' ॥ ६ (३२) ॥

पूर्वत्र ब्राह्मणाच्छंसिन शिल्पे मस्त्रे 'सुकीर्त्तिं शंसति', 'वृषा-
कपि शंसति' इति यत्सूक्तद्वयं विहितम् (३७२ पृ०), तत ऊर्द्ध्वं
कुन्तापाख्यं सूक्तं खिले कुन्तापनामके ग्रन्थे समाग्रातं त्रिंशद्वचं
वक्तव्यमिति तदितिहास माह— "छन्दसां वै षष्ठेनाज्ञातानां
रसो ऽव्यनेदत्, स प्रजापतिरविभेत्पराङ्मुख्यं छन्दसां रसो लोका-
नत्येष्यतीति ; तं परस्त्राच्छन्दोभिः पर्यगृह्णान्नारायंस्या गायत्रम,
रैभ्या त्रिष्टुभः," पारिचित्वा जागत्याः, कारव्ययानुष्टुभस्त्युन-

* अखि चतुरध्यायात्मक खिलरूपं चक्षुपरिशिष्टो गन्तः । तत्रापी निविदध्याय,
कुन्तापाध्यायो द्वितीय, पुरांरुनव्यायश्चतुर्थ, तत प्रैषाध्यायो ऽन्तिमः । तत्र कुन्तापाध्याये
जादौ नारायणस्त्रिस, अथ रैभस्त्रिस, अथ पारिचित्यतत्र, अथ कारव्यायतत्र, अथ
दिशाश्रुतय पञ्च, अथ जनकस्याः षट्, अथेन्द्रगाथा षडेति पितृशक्त्याया षडप सन्ति,
पतायदेव कुन्तापशक्तम्, ततश्चैतश्चमखापनामपदसतति, अथ प्रवृत्तिका षडप षट्, अथ
आजिघ्रासेभ्या षडपतत्र, अथ पदचयान्मक प्रतिराध, अथातिवाद एक, अथ समदम-
पदात्मन्तो देवनीध, अथ भूतेच्छदस्त्रिस, अथाहनस्या षडप अटाविति षडदमविषा मन्वा
रुनायाता । त एवेहेतु आरभ्यान्वायनमात्रि शान्त् पञ्चम खल्लेपु कनाह विधीयन्ते ।
मषास्त्रिन् खल्ले तिन्रगाथानानां कुन्तापमूक्रीधाना मेषन्तो विधानम्, अथ उच्यते त्रिंशद्वच
मिति ।

ऋन्दस्सु रसं मदधात्"—इति । पृथपळहस्य सम्बन्धिनां पठे-
नाज्ञा प्राप्तानां गायत्र्यादीनां ऋन्दसां 'रसः' सारः 'अत्यनेदत्'
अतिक्रम्यागच्छत् । तदानीं 'सः' प्रजापतिः 'अबिमेत्' भीतवान् ।
केनाभिप्रायेणेति, सोऽभिधीयते— अयं ऋन्दसां रसः 'पराङ्'
पराहृत्य लोकान् 'अत्येष्यति' अतिक्रम्य गमिष्यति 'इति' अनेनाभि-
प्रायेण । ततो भीतः प्रजापतिः 'तं' रसं 'परस्तात्' परभागे
'ऋन्दोभिः' गायत्र्यादिभिः 'पर्यगृह्णात्' परितो निरुद्धवान् ।
गायत्र्यादीनां मध्ये कस्याः सम्बन्धि रसं कया पर्यगृह्णादिति,
तदुच्यते— गायत्र्याः सम्बन्धि रसं नारायंस्या पर्यगृह्णात् । नरा-
यंसगन्दो यस्या ऋग्जातावस्ति, सेयं 'नारायंसी' । तथा त्रिष्टुभः
सारं 'रिभ्या' रेभ्यश्चोपेतया ऋग्जात्या पर्यगृह्णात् । जगत्याः
सारं 'पारिचित्या' परिचित्चोपेतया ऋग्जात्या पर्यगृह्णात् ।
अनुष्टुभः सारं 'कारव्यया' कारव्यश्चोपेतया ऋग्जात्या पर्य-
गृह्णात् । 'तत्' तद्ध्यात्परियक्षादूर्ध्वं पुनः 'ऋन्दस्सु' गायत्र्यादिषु
'तं' रसम् 'अदधात्' अवस्थापितवान् ॥

वेदनं प्रशंसति— "सरसैर्हांस्य ऋन्दोभिरिष्टं भवति, सरसै-
ऋन्दोभिर्यज्ञं तनुते, य एवं वेद"—इति । 'अस्य' वेदितुः दर्श-
पूर्वमासादिकं सारयुक्तेर्गायत्र्यादिभिरिष्टं भवति, अथ अग्निष्टो-
मादिकं प्रौढयज्ञं वेदिता सारयुक्तेऋन्दोभिः 'तनुते' विस्तारयति ॥

इदानीं कुन्तापभृत्तगता ऋषो विधत्ते— "नारायंसीः यंसति;
प्रजा वै नरो वाक् यमः, प्रजास्वेष तद्वाचं दधाति ; तस्यादिमाः
प्रजा वदत्यो जायन्ते य एवं वेद; यदेव नारायंसीश्ः"—इति ।
"इदं जनाः"—इत्याद्याम्निस्त्रयीं नारायंस्यः (ऋ०पं०२.१.१-३.);
तत्र "नारायंस्यधिप्यते"—इति नारायंसगन्दस्य युतत्वात् । तास्मि-

सर्वां ब्राह्मणाच्छंसी शंसेत् ॥ तत्र नर इत्यनेन प्रजा विव
चिता, शंस इत्यनेन वाक् विवचिता । अतस्तच्छंसनेन प्रजास्त्रेव
वाच भवस्थापयति । 'तस्मात्' कारणादिमाः प्रजा लोके
'वदत्यः' वाग्व्यवहारयुक्ता उत्पद्यन्ते । य एवं वेद, तस्य वाचः
व्यवहारक्षमाः प्रकाशयन्त इति शेषः । नाराशंसीरिति यदेवास्ति,
तत् पूज्य मिति भूतेरभिप्रायः ॥

ता ऋचः पुनः प्रशंसति— "शंसन्तो वै देवाश्च स्वर्गं लोक
मायंस्तथैवैतद्यजमाना. शंसन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति"—इति ।
स्पष्टोऽर्थः ॥

तच्छंसने किञ्चिदिशेषं विधत्ते— "ता प्रगाहं शंसति, यथा
वृषाकपिं ; वार्पाकपं हि वृषाकपेस्तन्न्याय मेति"—इति । 'ताः'
नाराशंसीस्तिस्त्वर्चः 'प्रगाहं' पादे पादे प्रगृह्य, अवसाय शंसेत् ;
यथा वृषाकपिसूक्तं पादे पादे विगृह्य शंसति, तद्वदेतत् १ ।
वृषाकपिसूक्ते प्रग्रहविधिर्यसिद्धी द्रष्टव्यः । 'हि' यस्मात् कार-
णात् इदं सूत्रं शंसनं 'वार्पाकपं' वृषाकपिसम्बन्धं कर्त्तव्यम्,
'तत्' तस्मात्कारणात् 'वृषाकपे.' एतन्नामकस्य सूक्तस्य 'न्याय'
प्रकारम् 'एति' प्राप्नोति । विश्वेण एवात्र तन्न्यायः ॥

१ नाराशंसीदीना मिन्द्राद्यानां विग्रहो कुन्तापस्य मिति समाख्या । "तस्मात्
(वृषाकपे) ऊह कुन्तापम्"—इति आश. शी. ८ ३ ७ ।

२ "तस्य (कुन्तापस्य) आदित्यतुर्हंश (कारव्याना) विद्याह निन्दय शंसेत्"—इति
आश. शी. ८ ३ ८ । इह त्वित उत्तर शेष निन्दे विधासति ।

३ "अथ वृषाकपि शंसिद यथा हीवाज्याद्यास्तुर्हंश"—इति आश. शी. ८ ३ ४ ।
आज्याद्यधर्मात् अर्द्धशंसनम्, विद्याह, निरभ्यास, न्यून, निन्दे, प्रतिगरथेति षट् (७
१११-११) । अर्द्धशंसनाविदेशं वारयितुं तत्र उक्तम् "पक्तिशुक्लिवह"—इति (५) ।

वृषाकपिसूक्ते न्यूङ्गनिनर्दावपि विदेते, अतीऽत्रापि तदुभय-
प्राप्तौ न्यूङ्गं निराहृत्य इतरं विधत्ते—“तासु न न्यूङ्गयेन्नीवीव
नर्देत्, स हि तासां न्यूङ्गः”—इति । ‘तासु’ नाराशंसीषु न्यूङ्गं
न कुर्यात्, किन्तु ‘नीवीव नर्देदेव’ विशेषेण निनर्दं मेव कुर्यात् ।
‘सः’ एव निनर्दः ‘तासां’ नाराशंसीनां न्यूङ्गस्थानीयः । तृतीय-
पादस्य द्वितीयस्वरे त्रयोदशभिरोकारैस्तत्र चावसानं कृत्वा
त्रयाणां त्रिमात्राया मोकाराया मुच्चारणं न्यूङ्गः (२१, २४ पृ०) ।
तृतीयपादस्य प्रथमाक्षरं मनुदात्तत्वेन द्वितीयाक्षरं मुदात्तत्वेनो-
च्चारयेदिति यदस्ति, सोऽयं निनर्दः ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते—“रैभीः शंसति”—इति । रेभशब्दो-
पेता ऋचो रेभ्य । “वचस्व रेभ वचस्व”—इत्याद्यास्तिस्रः (ऋ०
प० २. २. १-३.), ताः शंसेत् ॥

ता ऋचः प्रशंसति—“रेभन्ती वै देवाश्च ऋपयश्च स्वर्गं लोक
मायंस्तथैवैतश्चजमाना रेभन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति”—इति ।
‘रेभन्तः’ शब्दं कुर्वन्तः, कीर्त्तिं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥

विष्वहादिकं विधत्ते—“ताः प्रगाहं शंसति, यथा वृषाकपिं ;
वर्षाकपं हि वृषाकपेस्तन्ध्याय मेति ; तासु न न्यूङ्गयेन्नीवीव
नर्देत्स हि तासां न्यूङ्गः”—इति ॥

पूर्ववत् ऋगन्तराणि विधत्ते—“पारिचितीः शंसति”—इति ।
परिचिच्छब्दोपेताः “राज्ञो विश्वजनीनस्य”—इत्याद्याश्चतस्रः ऋचः

• “तृतीयेषु पारिपूजाय मनुदात्तपरं यत् प्रथमं तद्विनर्देत् । तदपि निदर्शनायो-
दाहृत्विष्यम्—‘इदं जना उपपुत । नाराशंसीविविधे । पटि मङ्गला नवतिथि कीरम
पाश्च मेषु दशहोत्रम्’—इति—इति पाठ० श्री० प. ३ १, १० । इह पकारोऽनुदात्तः,
टिक्कार उपपुतः, चन्दकपुतिः ।

पारिचित्वः ; तासु “परिचितः चेभ मकरत्”—इतिपरिचिच्छब्दस्य
श्रुतत्वात् । ता ऋचः शंसेत् ॥

ताः प्रशंसति—“अग्निर्वै परिचिदग्निर्हीमाः प्रजाः परि-
चेत्यग्निं हीमाः प्रजाः परिच्छियन्ति”—इति । ताखृच्छु परिचि-
च्छब्देनाग्निरेवाभिधीयते । अग्निर्हीमाः सर्वाः प्रजाः दाहपाका-
दिना परिपालयन् ‘चेति’ निवसति, प्रजाद्येमा अग्निं परितः
सेवमानाः ‘क्षियन्ति’ निवसन्ति ; अतः कर्त्तरि कर्मणि वा
व्युत्पत्त्या अय मग्निः परिच्छिद्भवति ॥

वेदनं प्रशंसति—“अग्नेरेव सायुज्यं सरूपतां सलोकता मश्रुते
य एवं वेद”—इति । सहवास-समानरूप-समानलोकत्वानि
वेदिता प्राप्नोति ॥

तासां सृचां भूतेन पूज्यत्वं दर्शयति—“यदेव पारिचित्तीर्ः”
—इति ॥

प्रकारान्तरेण ताः प्रशंसति—“संवत्सरो वै परिचितु, संव-
त्सरो हीमाः प्रजाः परिच्छेति ; संवत्सरं हीमाः प्रजाः परिच्छि-
यन्ति”—इति । अग्निवाक्यवद् व्याख्येयम् ॥

वेदनप्रशंसां प्रयाहविधिं च दर्शयति—“संवत्सरस्यैव सायुज्यं
सरूपतां सलोकता मश्रुते य एवं वेद ; ताः प्रयाहं शंसति, यथा
वृषाकपि ; वार्याकपं हि वृषाकपेस्तान्याय मेति ; तासु न न्युंख
येन्नीवीव नदंस्त हि तासां न्यूङ्ग.”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते—“कारव्याः शंसति”—इति । कार-
शब्दोपेताः ‘कारव्याः’, “इन्द्रः कार मब्रुवुधद्”—इत्याद्यायतस्रः
(ऋ० प० २. ४. १-४.), ताः शंसेत् ॥

ताः प्रशंसति—“देवा वै यत् किञ्च कल्याणं कर्माकुर्वं-

स्तत् कारव्याभिरवाप्नुवंस्तथैत्रेतद्यजमाना यत्किञ्च कल्याणं कर्म कुर्वन्ति, तत्कारव्याभिर(प्नुवन्ति)"-इति । 'कल्याण' काम्यफलार्थं कर्म कृतवतां कारव्याभिर्ऋग्मिस्तत्फलप्राप्तिर्भवति ॥

विग्रहादिकं विधत्ते — "ताः प्रगाहं शंसति, यथा वृषाकपिं ; वार्पाकपं हि वृषाकपेस्तथाय मेति ; तासु न न्यूहयेन्नीवीव नदंस्त हि तासां न्यूहः"—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् * ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते — "दिशांलृप्तीः शंसति ; दिश एव तत्कल्पयति"—इति । "यः समयो विदध्यः"—इत्याद्या ऋचः (ऋ० प० २. ५. १-५.) दिशांलृप्तीः शंसेत् । प्राच्यादिदिग्बत्वात्, "ते देवाः प्रागकल्पयन्"—इति कृपिधातुश्रवणाच्च दिशांलृप्तित्वम् ; तच्छंसनेन दिश एव 'कल्पयति' स्वप्रयोजनघमाः करोति ॥

तासां ऋषां सङ्घां दर्शयति — "ताः पञ्च शंसति ; पञ्च वा इमा दिग्द्यतस्त्रस्तिरद्य एकीर्द्धी"—इति । दिशांलृप्तिसञ्ज्ञकास्ता ऋचः पञ्च शंसेत् । अयमा उपलभ्येत्याद्या दिशः पञ्चसङ्घाका एव ; ऐन्द्री, यामी, वारुणी, सौमी, चेत्येवं 'तिरद्यः' तिर्यगवस्थिता दिग्द्यतस्त्रः, लक्षं चैका ; इत्थं पञ्च सङ्घा प्रपद्यते ॥

न्यूहनिनर्दौ निषेधति — "तासु न न्यूहयेन्नैवैव च निनर्दंनेदिमा दिशो न्यूखयानीति"—इति । 'तासु' दिशांलृप्तिषु न्यूखं न कुर्यात्, तथा निनर्दं मपि नैव कुर्यात् । 'एव', 'च' इति पदद्वयं विषययोः समुच्चयार्थम् । न्यूखवर्जने को ऽभिप्रायः, सोऽभिधीयते— इमा दिशो 'नेत् न्यूखयानि' नैव चालयानि 'इति' अनेनाभिप्रायेण । न्यूखनिनर्दयोरभिधानादेव वर्जनसिद्धौ निषेधो नित्यानुवादः, पूर्वमन्तदृष्टान्तेन गङ्घितयोर्निषेधार्थी वा ॥

* "चतुर्दशाम् (कारव्यचतुर्धाम्) एकैकं दाभ्याच्च विग्रहः"—इति पाथ० श्री० ८.१.१२ ।

शंसत्रे निषेधं दर्शयति— “ता अर्द्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठाया एव”—इति । पूर्वासा मृचां पादे पादे अवसाय शंसन सुक्तम्, तासु दिशांक्लृतीरर्द्धं ऽर्द्धं ऽवसाय शंसेत् । अर्द्धर्चस्य प्रत्यृचं द्वित्वात्तच्छंसनं प्रतिष्ठायै सम्पद्यते * ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते— “जनकल्याः शंसति ; प्रजा वै जनकल्या, दिश एव तत्कल्पयित्वा तासु प्रजाः प्रतिष्ठापयति”—इति । “योऽनाक्तात्ः”—इत्याद्याः षडृचो जनकल्याभिधाः (ऋ० प० २. ६. १-६.), ताः शंसेत् । अनाक्तात् इत्यादिना पुस्तपविशेषानुपन्यस्यते †, ताः कल्पेषु ‡ कल्पशब्दाभिधानादेव ‘जनकल्याः’; तासां प्रजारूपत्वात्, पूर्वोक्तदिग्गुपाभिर्ऋग्भिर्दश सम्पाद्य ‘तासु’ दिक्षु प्रजाः प्रतिष्ठापयति ॥

पूर्ववत् न्यूङ्गनिनर्दननिषेध मर्द्धर्चंऽवसानं च दर्शयति— “तासु न न्यूङ्गयेन्नैवैव च निनर्दन्नेदिमाः प्रजा न्यूङ्गयानीति ; ता अर्द्धर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव”—इति ॥

ऋगन्तराणि विधीयन्ते— “इन्द्रगाथाः शंसतीन्द्रगाथाभिर्वै देवा असुरानभिगाथायै नानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना इन्द्रगाथाभिरेवाप्रियं म्नाढव्य मभिगाथायै न मति यन्ति”—इति । “यदिन्द्रो दाशरात्रे”—इत्याद्याः षडृचं इन्द्रगाथाभिधाः (ऋ० प० २. ७. १-५.), ताः शंसेत् । इन्द्रो गायते कप्यते यास्तृप्तु ताः ‘इन्द्रगाथाः’, ताभिर्देवा असुरानभिगाय योऽपि माभिसुखेन प्राप्य युहेनेनान् ‘अत्यायन्’ अतिक्रान्तवन्तः, जयं प्राप्ता इत्यर्थः । देववद् यजमाना अपि एताभिर्वैरिणं जयन्ति ॥

* “शेषोऽर्द्धर्चः”—इति भाव० शी० ८. ३. १३ ।

† : १ जनकल्याभिधासु चतु द्रव्यम् ।

पूर्ववद्वर्चोऽवसानं विधत्ते — “ता अर्धर्चशः शंसति, प्रति-
ष्ठाया एव”—इति ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां षष्ठमाध्याये
(चिंगाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (३२) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

ऐतशप्रलापं शंसत्येतशो ह वै मुनिरग्नेरायु-
र्ददश' यन्नस्यायातयाम मिति हैक आहुः सो
ऽब्रवीत्युचान् पुत्रका' अग्नेरायुरदश' तदभिलपि-
ष्यामि' यत् किञ्च वदामि' तग्मे मा परिगातेति' स
प्रत्यपद्यतैता अज्ञा आस्रवन्ते' प्रतीपं प्रातिसत्वन्
'मिति' तस्याभ्यग्निरैतशायन एत्याकाले ऽभिहाय'
मुख मप्यगृह्णाददृष्टपन्नः पितेति' तं होवाचापेह्य
लसो ऽभूर्शी मे वाच भवधीः' शतायुं गा मकरिष्यं'
सहस्रायुं पुरुषं' पापिष्ठां ते प्रजां करोमि' यो मेत्य
मसक्था इति' तस्मादाहुरभ्यग्नय ऐतशायना'
श्रीर्वाणां पापिष्ठा इति' तं हैके भूयांसं शंसन्ति' स न
निषेधेद्यावत्कामं शंसेत्येव ब्रूयादायुर्वा ऐतशप्रलाप'

आयुरेव तद्यजमानस्य । प्रतारयति य एवं वेद यदे-
 वैतशप्रलापाः । छन्दसां ह्येष रसो यदैतशप्रलाप-
 ष्छन्दस्त्वेव तद्रसं ७ दधाति सरसैर्हास्य छन्दोभिरिष्टं
 भवति सरसैश्छन्दोभिर्यज्ञं तनुते य एवं वेद यदेवै-
 तशप्रलापाः । अयातयामा वा अक्षितिरैतशप्र-
 लापो ऽयातयामा मे यज्ञे ऽसदक्षितिर्मे यज्ञे ऽस-
 दिति तं वा एत मैतशप्रलापं शंसति पदावगाहं
 यथा निविदं तस्योत्तमेन पदेन प्रणौति यथा निविदः ।
 प्रवह्निकाः शंसति प्रवह्निकाभिर्वै देवा असुरान्
 प्रवह्नाथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाः प्रवह्निकाभि-
 रेवाप्रियं भाढ्व्यं प्रवह्नाथैन मति यन्ति ता अर्द्ध-
 चंशः शंसति प्रतिष्ठाया एवाजिज्ञासेन्याः शंस-
 त्याजिज्ञासेन्याभिर्वै देवा असुरानाज्ञायथैनान-
 त्यायंस्तथैवैतद्यजमाना आजिज्ञासेन्याभिरैवाप्रियं
 भाढ्व्यं माज्ञायथैन मति यन्ति ता अर्द्धचंशः शंसति
 प्रतिष्ठाया एव प्रतिराधं शंसति प्रतिराधेन वै
 देवा असुरान्प्रतिराध्याथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाः
 प्रतिराधेनैवाप्रियं भाढ्व्यं प्रतिराध्याथैन मति
 यन्त्यातिवादं शंसत्यतिवादेन वै देवा असुरानत्यु-
 द्याथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमाना अतिवादेनैवाप्रियं

भाट्टव्य मल्युद्याधैन मति यन्ति त मर्द्धर्चशः शंसति
प्रतिष्ठाया एव ॥ ७ (३३) ॥

कुन्तापनामकं त्रिंशद्वचं सूक्तं विधायैतशप्रलापनामकं सप्तति-
सङ्ख्याकं पदसमूह (ऋ० प० २. ८. १-७०.) विधत्ते—“ऐतश-
प्रलापं शंसति”—इति । ऐतशाख्येन मुनिना दृष्टः ‘ऐतशः’,
अनन्विताना मर्थानां वचसां लाप. ‘प्रलापः’ ; त ब्राह्मणाच्छंसी
शंसेत् ॥

त मैतशप्रलाप स्तोत्र माख्यायिका माह— “ऐतशो ह वै
मुनिरग्नेरायुर्ददर्श, यज्ञस्यायातयाम मिति हैक आहुः ; सो
ऽब्रवीत् पुत्रान्,— पुत्रका अग्नेरायुरदर्श, तदभिलपिष्यामि,
यत्किञ्च वदामि, तन्मे मा परिगातेति, स प्रत्यपद्यतैता अश्वा
आप्लवन्ते, प्रतीपं प्रातिसत्वन मिति”—इति । ऐतशनामकः
कश्चित् मुनिः ‘अग्नेरायुः’—इत्येतन्नामकं मन्त्रकाण्डं ददर्श । पूर्व-
वदग्नेः प्रियत्वात् तस्य काण्डस्याग्नेरायुरिति नाम सम्भवम् ।
‘एके’ यान्निकाः ‘यज्ञस्यायातयामम्’—इति तस्य मन्त्रकाण्डस्य
नामधेय माहुः । पुनः-पुनः-पठितै. सार्यकैर्मन्त्रजातैरलसो यज्ञो
गतसारोऽभूत्, तस्य यज्ञस्यालस्यपरिहारेण सारोत्पादनादस-
म्भवप्रलापरूपस्य मन्त्रकाण्डस्य ‘अयातयामम्’—इति नाम सम्भ-
वम् । ‘सः’ मुनिरैतशः स्तकीयान् ‘पुत्रान्’ प्रत्येव अब्रवीत्,—
हे ‘पुत्रकाः’ कुक्षिताः पुत्राः ! अहं अग्नेरायुरित्येतन्नामकं मन्त्र-
काण्डं दृष्टवानस्मि, तदहं भवता मये अभिलपिष्यामि । तस्मिन्
सद्रतार्थस्य कस्याप्यभावात् यत् किञ्चिद्वाङ्मात्रं वदामि, ‘तत्’ मे
पश्चन यूयं ‘मा परिगाता’ अथ वचनस्य निन्दां मा कुरुत । एवं

पुत्रान् मन्त्रयित्वा 'सः' मुनिः 'प्रत्यपश्यत' प्रलापं प्रारब्धवान् । सप्ततिसङ्ख्याकपदरूपे तस्मिन् "एता अखा अप्लवन्ते"—इति प्रथमं पदम्, "प्रतीपश्चातिसञ्जनम्"—इति द्वितीयं पदम् । 'इति'शब्दः प्रदर्शनायैः, इत्यादिकं सप्ततिपदसमूहं मुक्तवान् ॥

तदीयपुत्रद्वयान्तं दर्शयति— "तस्याभ्यग्निरेतशायन एत्या-
काले ऽभिहाय सुखं मप्यगृह्णाददृष्टपन्नः पितेति"—इति । तस्य
सुखं मित्यन्वयः । एतस्य पुत्रः 'एतशायनः', स च 'अभ्यग्निः'
—इति एतन्नामकं, एतादृशः सः प्रत्यपलपन्तं पितरं दृष्ट्वा सहसा
समेत्य, तदानीम् 'अकाले' प्रलापसमाप्तिकालाभावेऽपि 'अभि-
हाय' आभिसुखिनोत्याय तस्य पितुर्मुखं मपि 'अगृह्णात्' हस्ते-
नाच्छादितवान् । केनाभिप्रायेणेति, सोऽभिधीयते—'न.' अस्माकं
पिता तदानीम् 'अदृष्टत्' दर्पं प्राप्तः, उन्मत्त इत्यभिप्रायेण ॥

अथ मुनेर्वृत्तान्तं साह — "तं होवाचापेक्ष्यलसो ऽभूर्यो मे वाच
मवधीः, शतायुं गां मकरिथं, सहस्रायुं पुरुषं, पापिष्ठां ते प्रजां
करोमि, यो मेत्य मसक्या इति"—इति । 'तम्' अभ्यग्निनामकं
पुत्रं मुखपिधाने प्रहत्तं पिता एव मुवाच । हे पुत्र ! त्वम् 'अपेक्षि'
अस्माद् देशादपागच्छ, 'अलसोऽभू.' मदाकर्णं त्र्योतु मालस्ययुक्तस्त्व
मभूः । यस्त्वं मे मदीयां वाचम् 'अवधीः' मुखपरिधानेन विना-
शितवानसि ; अहं मुन्मत्त इति तव बुद्धिः ; न त्वहं मुन्मत्तः,
किन्तु मन्त्रकाण्ड मीदृशम् । सामर्थ्यन्तु मदीयं शृणु,— अस्या-
युथं गां 'शतायु' शतसंवल्लरायुष्कम् 'अकरिथं' कर्तुं शक्नोमि,
तथा शतायुं पुरुषं 'सहस्रायु' सहस्रसंवल्लरायुष्कं कर्तुं

ॐ "एता अखा अप्लवन्ते इति सप्ततिपदानि"—इत्यादीनि पात्र० यो० पृ. ३. १४—१७ ।

'सप्ततिपदं प्राधान्ये कश्चित् पदसप्ततिपदानि संश्लोति प्रदर्शनायम्"—इति तद्वचो ।

यत्तोमि । अतो मा भवजानतस्ते 'प्रजां' पुत्रादिरूपां 'पापि-
ष्ठाम्' अतिशयेन दारिद्र्यादिहेतुयुक्तां करोमि । यस्त्वं मा
मित्यम् 'असक्थाः' अभिभूतयानसि, तस्मात्तव शापो युक्त इत्येवं
पितोवाच ॥

पितुः शापं लोकाप्रसिद्धा दृढयति—“तस्मादाहुरभ्यग्नय ऐत-
शायना और्वाणां पापिष्ठा इति”—इति । यस्मात् पित्रा शापो
दत्तः, 'तस्मात्' कारणात् तद्वृत्तान्ताभिज्ञा जना एव भाहुः,—
'और्वाणाम्' और्वगोत्रोत्पन्नानां पुरुषाणां मध्ये 'ऐतशायनाः'
ऐतशस्य मुनेः सम्बन्धिनः 'अभ्यग्नयः' अभ्यग्निप्रमुखाः पुरुषाः
'पापिष्ठाः' अत्यन्तपापयुक्ता इति ० ॥

ऐतशप्रलापस्य बाहुल्यं विधत्ते—“तं हैके भूयांसं शंसन्ति'
—इति । 'तम्' ऐतशप्रलाप मभिज्ञाः केचिद्याज्जिकाः अतिशयेन
बहुलं शंसन्ति । तथाचाश्वलायन आह—“सप्ततिं पदान्यष्टा-
दश वा”—इति (श्रौ० ८. ३. १४, १५.) ॥

तत्र किञ्चिद्विषयं विधत्ते—“स न निपेधेद्यावत्कामं शंसे-
त्येव ब्रूयादायुषां ऐतशप्रलापः”—इति । 'सः' यजमान श्रीत्सुको-
नैतशप्रलापं शंसन्तं ब्राह्मणाच्छंसिनं 'न निपेधेत्' माभूद्यं प्रलाप
इति निपेधं न कुर्यात्, किन्तु 'यावत्कामं' त्वदीये च्छानुसारेण शंस
इत्येव ब्रूयात् । अयं मैतशप्रलापः आयुःस्वरूपः ; तस्मादत्र प्रवर्त्त-
मानस्य निपेधनं न युक्तम् ॥

वेदनं प्रथमति—“आयुरेव तद्वज्रभानस्य प्रतारयति य एवं
वेद”—इति ॥

भूतेन पूज्यत्वं दर्शयति—“यदेयैतशप्रलापाः”—इति ॥

• “तथादेतशायना याजामेव्या, सन्तो भूगुणां पापिष्ठा ”—इति सायान० ब्रा० ३० ५ ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “छन्दसां ह्येव रसो यदैतशप्रलाप-
च्छन्दस्त्वेव तद्रसं दधाति”—इति । योऽय मैतशप्रलापः, स एवः
‘छन्दसां’ वेदानां मध्ये ‘रसः’ सारः ; अत एव तच्छंसनेन
‘छन्दसु’ वेदेष्वेव रस मवस्थापयति ॥

वेदनं प्रशंसति— “सरसैर्हास्य छन्दोभिरिष्टं भवति, सर-
सैश्छन्दोभियेन्नं तनुते य एवं वेद”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

पुनरपि श्रुतेन पूज्यत्वं दर्शयति— “यद्देवैतशप्रलापाः”—
इति । ‘उ’ अपिचेत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “अयातयामा वा अचित्तिरैतश-
प्रलापो ऽयातयामा मे यज्ञे ऽसदचित्तिर्मे यज्ञे ऽसदिति”—इति ।
योऽय मैतशप्रलापः, स ‘यातयामत्वम्’ असारत्व, तद्वैपरीत्यात्
‘अयातयामः’ सारयुक्त इत्यर्थः । अत एव ‘अचित्तिः’ अचय-
फलहेतुः । तस्मान्मे यज्ञे प्रयोगोऽयम् ‘अयातयामा’ स्वतः
सरसः असु, तथा मे यज्ञे प्रयोगोऽयम् ‘अचित्तिः’ रसवदचय-
फलहेतुत्व मभिप्रेत्य शंसेत् ॥

तत्रैकस्मिन् पदे ऽवसानं विधत्ते— “तं वा एत मैतशप्रलापं
शंसति, पदावशाहं यथा निविदम्”—इति । पदे पदे भवगृह्य
यथा निविदं शंसति, तथैवैतशप्रलापं पदे पदे भवगृह्यावगृह्य
शंसेत् ॥

अन्ते प्रणवं विधत्ते— “तस्योत्तमेन पदेन प्रणीति, यथा
निविदः”—इति । निविदः पदानां शंसने चरमे पदे यथा प्रणवं
करोति । तददत्राप्युत्तमे पदे प्रणवं कुर्यात् ॥

ऐतशप्रलापं विधाय प्रवृत्तिकाख्या ऋषो विधत्ते— “प्रव-
ृत्तिकाः शंसति ; प्रवृत्तिकाभिर्षे देवान् असुरान् प्रवृत्तरायैना

नयायंस्तथैवैतद्यजमानाः प्रवह्निकाभिरेवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रवह्ना-
 यै न मति यन्ति”-इति । “विततो किरणौ द्वौ”-इत्याद्याः पङ्-
 नुष्टुभः (ऋ० प० २.२.१-६.) प्रवह्निकाख्याः । पुरा किलैताभिः
 ऋग्भिर्देवाः असुरान् ‘प्रवह्ना’ अमनस्कं प्रिय मुक्ता, ततस्तान-
 सुरानतिक्रम्यागच्छत् । प्रवह्ननं निर्हृदयं सान्त्वयचन मित्युक्तवान् ।
 अमनःपूर्वकेण प्रियवचनेन विरोधिनो ऽनुरान् वञ्चयित्वा तदीय-
 देश मतिक्रम्य गतवन्त इत्यर्थः । देवदृष्टान्तेन यजमानाना मपि
 तथैव भवति ॥

तासृष्टु अर्द्धर्चं अवसानं विधत्ते— “ता अर्द्धर्चगः शंसति,
 प्रतिष्ठाया एव”-इति । अर्द्धर्चयोर्द्वित्वात् पादद्वयसाम्येन प्रति-
 ष्ठात्वम् ॥

शाखान्तरगताः प्रवह्निकाख्या ऋचो विधाय तथैव शाखा-
 न्तरगता आजिज्ञासेन्या ऋचो विधत्ते— “आजिज्ञासेन्याः शंस-
 त्याजिज्ञासेन्याभिवै देवा असुरानाज्ञायाथैनानत्यायस्वथैवैतद्यज-
 माना आजिज्ञासेन्याभिरेवाप्रियं भ्रातृव्यं माज्ञायाथैन मति
 यन्ति ; ता अर्द्धर्चगः शंसति, प्रतिष्ठाया एव”-इति । आकारोऽत्र
 अवशब्दायै वर्तते ; आज्ञातु भवज्ञातु मिच्छा ‘आजिज्ञासा’, ता
 मर्हन्तीति तत्साधनीभूता ऋच. ‘आजिज्ञासेन्याः’ आज्ञायासुराणा
 भवज्ञां कृत्वेत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववद् व्याख्येयम् । “इहेत्य प्रागपाशु-
 दम्”-इति शाखान्तरपठिताद्यतस्र ऋच आजिज्ञासेन्याः (ऋ०
 प० २. १०. १-४.) ॥

तासां शंसनं विधाय प्रतिराधाख्यस्य मन्त्रस्य शंसनं विधत्ते—
 “प्रतिराधं शंसति ; प्रतिराधेन वै देवा असुरान् प्रतिराध्याथैना-

नत्वायंस्तुधैवैतद्यजमानाः प्रतिराधेनैवाप्रियं भ्रातृव्यं प्रतिराध्या-
 येन मति यन्ति”-इति । सूत्रे “भुगित्यभिगत इति त्रीणि
 पदानि”-इत्यादिना (आश्व० श्रौ० ८. ३. २२.) योज्यं मन्त्र
 उक्तः, सोऽयं ‘प्रतिराधः’ (ऋ० प० २. ११. १.) । विरोधिनां
 राधं समृद्धिं प्रतिबध्नाति, प्रतिराधत्वम् ; ‘असुरान् प्रतिराध्य’
 तदीयां समृद्धिं प्रतिबध्येत्यर्थः ॥

प्रतिराधाख्यं शाखान्तरगतं मन्त्रं विधाय * , अतिवादाख्यं
 शाखान्तरगतं मेव † मन्त्रं विधत्ते—“अतिवादं, अंसत्वतिवादेन
 वै देवा असुरानत्युद्याधैनानत्वायंस्तुधैवैतद्यजमाना अतिवादेनैवा-
 प्रियं भ्रातृव्यं मत्तुद्याधेन मति यन्ति ; त भर्त्सशः अंसति प्रति-
 ष्ठाया एव”-इति । “वीमे देवा अक्रंसत”-इत्याद्यनुष्टुप् शाखान्तर-
 पठिता अतिवाद इत्युच्यते (ऋ० प० २. १२. १.) । विरो-
 धिनां-सत्कार मतिलङ्घनाधिचेपरूपो वादः ‘अतिवादः’, तस्मा-
 मर्थसाधनत्वात् ऋगप्यतिवाद इत्युच्यते । ‘अत्युद्य’ अतिक्रम्योक्ता,
 अधिचिष्येत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ‡ ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य पठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
 (त्रिंशाध्याये) सममः खण्डः ॥ ७ (३३) ॥

* , † शाखान्तरगतमन्त्रस्य विधाने तत्सम्बन्धप्रदानार्थैतदब्राह्मणे एव तस्य तस्योचित्यम्,
 तथा पर्यन्ते चेह संशयैः । दृश्यते जानयीः पाठः परिशिष्टेऽन्ये कुलापाध्याये । आश्वलाय-
 नेनापि नायं प्रपठ्य विहितः, प्रत्युत प्रतीकपठ्यत एव (आश्व० श्रौ० ८. १. २१, २२) ।
 यदिमो मन्त्रो न शाखातरौपाध्याय्याकम् ।

‡ “वीमे देवा अक्रंसतेत्यनुष्टुप्”-इति आश्व० श्रौ० ८. १. २१, २२ ।

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

देवनीयं शंसत्वादित्याश्च ह वा अङ्गिरसश्च स्वर्गे
लोके ऽस्पृङ्मन्तं वयं पूर्वं एष्यामो वय मिति ते हाङ्गि-
रसः पूर्वे^१ श्वः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य ददृशुस्ते ऽग्निं
प्रजिघृशुरङ्गिरसां वा एको ऽग्निः परेद्यादित्येभ्यः^२
श्वः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूहीति^३ ते हादित्या
अग्नि मेव दृष्ट्वा^४ सद्यः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य ददृ-
शुस्तानेत्याब्रवीच्छुः सुत्यां वः स्वर्गस्य लोकस्य प्रब्रूम
इति^५ ते होचुरथ वयं तुभ्यं^६ सद्यः सुत्यां स्वर्गस्य
लोकस्य प्रब्रूमस्त्वयैव वयं होत्रा^७ * स्वर्गं लोकं मेष्याम
इति^८ स तथेत्युक्त्वा प्रत्युक्तः पुनराजगाम^९ ते होचुः
प्रावोचाः इति^{१०} प्रावोच मिति होवाचा^{११} धो मे प्रति
प्रावोचन्निति^{१२} नो हि न प्रत्यज्ञास्याः इति^{१३} प्रति
वा अज्ञास मिति होवाच यशसा वा एषो ऽभ्यैति^{१४}
य आर्त्विज्येन^{१५} तं यः प्रतिरुन्धेद्यः स प्रतिरुन्धेत्^{१६}
तस्मान्न प्रत्यरौत्सीति^{१७} यदि त्वस्मादपोज्जिगांसिद्यज्ञे-
नास्मादपोदियात्^{१८} यदि त्वयाज्यः † स्वयं मपोदितं
तस्मात् ॥ ८ (३४) ॥

* "होत्रा" - इति विसर्गपाठः च एव ऋ-उसङ्गुः।

† ५५ विसर्गभाष्ये आदित्ये वत्सु पुसङ्गुः।

अथ देवनीथाख्यं समदयानां पदानां समूहं विधत्ते—“देवनीथं शंसति”—इति । सूत्रकारेण “आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणा मनयन्निति समदथ पदानि”—इति (आश्व० यो० ८. १. २५.) योऽयं पदसमूहो ऽभिहितः, स ‘देवनीथः’ (ऋ० प० २. १३. १-१७.) ; देवलोकनयनहेतुत्वात् ॥

तं प्रशंसितुं माख्यायिका माह—“आदित्याश्च ह वा अङ्गिरसश्च स्वर्गं लोके ऽस्पर्द्धन्त,— वयं पूर्वं एथामो वय मिति ; ते हाङ्गिरसः पूर्वं स्वः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य ददृशुस्ते ऽग्निं प्रजिघ्युरङ्गिरसां वा एको ऽग्निः परेद्यादित्येभ्यः स्वः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य प्रव्रूहीति ; ते हादित्या अग्नि मेव दृष्ट्वा सद्यः सुत्या स्वर्गस्य लोकस्य ददृशुस्तानित्वाब्रवीच्छः सुत्या वः स्वर्गस्य लोकस्य प्रव्रूम इति ; ते होचुरथ वयं तुभ्यं सद्यः सुत्यां स्वर्गस्य लोकस्य प्रव्रूमस्त्वथैव वयं हीत्रा स्वर्गं लोकं मेष्याम इति ; स तद्येत्युक्त्वा प्रत्युक्तः पुनराजगाम”—इति । अदितेः पुत्राः ‘आदित्या.’ देवाः, ‘अङ्गिरसः’ महर्षयः ; ते द्विविधाः स्वर्गं लोके सति परस्परं मस्पर्द्धन्त । तत्रादित्या एव सुक्तवन्तः,— वयं मेव ‘पूर्वं’ प्रथमं प्रहृत्ताः सोमयागं मनुष्ठाय स्वर्गं मेष्याम इति । तथा अङ्गिरसोऽपि वयं मेव ‘पूर्वं’ प्रथमं प्रहृत्ताः स्वर्गं गमिष्याम इत्यवोचन् । तदानीं ‘ते’ अङ्गिरसो महर्षयः ‘पूर्वं’ प्रथमं प्रहृत्ताः सन्तः स्वर्गस्य लोकस्य निमित्तभूतां ‘सुत्या’ सोमाभिपयं ‘श्वो ददृशुः’ परेद्युः करिष्याम इति निश्चितवन्तः । निश्चित्य च ‘ते’ अङ्गिरसः आदित्यानां समीपे स्वकीयं मग्निं ‘प्रजिघ्युः’ प्रहितवन्त इत्यर्थः । अङ्गिरसा मेव महर्षीणां मध्ये अग्निनामको महर्षिरेकोऽस्ति, तं प्रत्येव सुक्तवन्तः । हे अग्ने ! त्वं ‘परेहि’ परागच्छ । आदित्यानां समीपे

गत्वा 'श्वः सुत्यां' परेद्युरस्माभिः करिष्यमाणं सोमयागं, स्वर्गस्य लोकस्य निमित्तभूतम्, आदित्येभ्यः प्रब्रूहि । हे आदित्या ! परेद्युरङ्गिरसः सुत्यां करिष्यन्ति, यूय मागत्वार्त्विज्यं कुरुतेति कथयेत्यथे । 'ते' त्वादित्या दूरादागच्छन्त मग्निं दृष्ट्वैव तदभिप्रायं भवगत्य भविष्यतस्तदीययज्ञात् पूर्वं मेव स्वर्गस्य लोकस्य साधनभूतां 'सद्यः सुत्यान्' अद्यतनसोमयागं कर्मविशेषं 'ददृशुः' निश्चितवन्तः । तदानीं मग्निः 'तान्' आदित्यान् 'एव' प्राप्येदं वचनं मब्रवीत्,— हे आदित्याः ! स्वर्गस्य लोकस्य साधनभूतां मङ्गिरोभिः करिष्यमाणां श्वः सुत्यां 'वः' युष्मभ्यं 'प्रब्रूमः' अहं प्रब्रवीमि— यूय मागत्वार्त्विज्यं कुरुतेति । ततः 'ते' आदित्या अग्निं मूचुः । 'अथ' तद्वचनश्रवणानन्तरं वयं तुभ्यं ब्रूमः,— स्वर्गस्य लोकस्य साधनभूता सुत्या अस्माभिः सद्यः क्रियते ; तस्मादिदानीं सागतेन त्वयैव 'होवा' आर्त्विज्यं कुर्वता सह वयं प्रथमतः स्वर्गं लोकं मेष्याम इति । सोऽग्निस्तथेत्युक्त्वा 'प्रत्युक्तः' तैरादित्यैरुक्तं प्रतिवचनं प्राप्तः, स्वकीयानां मङ्गिरसां समीपं माजगाम ॥

अङ्गिरसा मन्त्रेण परस्परं संवादं दर्शयति—“तं होचुः प्रावो-
चाः इति; प्रावोच मिति होवावाधो मे प्रति प्रावोचन्निति ; नो
हि न प्रत्यज्ञास्याः इति ; प्रति वा अज्ञास मिति होवाच”—
इति । 'ते' चाङ्गिरसस्त मग्निं मूचुः,— हे अग्ने ! त्व मादित्यानां
मये किं मन्त्रदीयं मभिप्रायं प्रावोचाः ? इति । मुक्तिः प्रश्नार्था ।
सोऽग्निस्त मभिप्रायं प्रावोच मित्युक्त्वा पुनरप्येतदुवाच,—‘अथ’
अनन्तरं 'मे' मम 'प्रति प्रावोचन्' त आदित्याः प्रत्युत्तरं मेव
मुक्तवन्त इति । तदीया मुक्तिं मनूदितवान् । ता मुक्तिं श्रुत्वा
ते ऽङ्गिरस एवं पप्रच्छुः,— हे अग्ने ! 'नो हि न प्रत्यज्ञास्याः ?'

प्रतिज्ञान सार्व्विज्याङ्गीकारः; तन्निषेधो ऽनङ्गीकारः, तस्यापि निषेधः अवशाङ्गीकारः; किं मदीय सार्व्विज्यं परिहृत्य अङ्गीकृतवानसि ? इति प्रश्नार्था । ततोऽग्निः अहं तत् 'प्रत्यज्ञास मेव' प्रतिज्ञा मङ्गीकारं कृतवानिवेत्कृतवान् ॥

अङ्गिरसा मनभीष्टस्यापि स्वकीयाविज्यस्याङ्गीकारे युक्तिं दर्शयति—“यमसा वा एषो ऽभ्येति, य सार्व्विज्येन; तं यः प्रतिरुन्धेद् यमः स प्रतिरुन्धेत्; तस्मात् प्रत्यरौत्सीति”—इति । 'यः' पुमानार्व्विज्येन चरति, एष पुरुषो यमसैव युक्तः 'अभ्येति' अभितः स चरति । सार्व्विज्यं मत्स्यन्तं यमस्कारं मित्यर्थः । 'यः' पुमान् परेण प्रार्थितं सार्व्विज्यं परित्यज्य 'तं' तदीययागं 'प्रतिरुन्धेत्' यागस्य प्रतिरोधं कुर्वीत्, स पुमान् स्वकीयं यम एव 'प्रतिरुन्धेत्' विनाशयेत् । 'तस्मात्' कारणादहं 'न प्रत्यरौत्सी' तदीययज्ञस्य प्रतिरोधं न कृतवानस्मि, किञ्च सार्व्विज्यं मयाङ्गीकृतं मिति ॥

तर्हि कीदृशे विषये परिहृत्य सार्व्विज्यं मित्याशङ्कर परिहारयोग्यं विषयं दर्शयति—“यदि त्वस्मादपोज्जिगांसेत्यत्रेनास्मादपोदियाद्; यदि स्वयाज्यः, स्वयं मपोदितं तस्मात्”—इति । पूर्व्वसार्व्विज्यं परिहर्तुं मशक्यं मित्युक्तम्, तद्वैलक्षण्यार्थः; 'तु'-शब्दः । यदि कथञ्चिद् 'अस्माद्' सार्व्विज्यात् 'अपोज्जिगांसेत्' अपेत्योद्गन्तुं मिच्छेत्, तदानीं 'यत्रेन' स्वकीयेन निमित्तभूतेन 'अस्माद्' सार्व्विज्याद् 'अपोदियात्' अपक्रम्योद्गच्छेद् । यस्मिन् दिने त्वं यज्ञं करिष्यसि, तस्मिन्नेवाहं मपि करिष्यामीत्युक्ता तदसार्व्विज्यं परिहर्तुं शक्यम् । एककालीनस्वकीयानुष्ठानं मेकं परिहारनिमित्तम् । निमित्तान्तरं मप्युच्यते—‘यदि तु’ यदि कथञ्चिद् 'अयाज्यः' यागार्थी पुरुषः शास्त्रनिषेधाद्यद् मयोग्यः स्यात्,

तादृयादयाज्यात् पुरुषात् स्वकीय मात्विज्यं 'स्वय मपोदितं'
शास्त्रेणैव निषिद्धम्; तादृशे विषये नास्यात्विज्यपरिहारे दोष
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(त्रिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (३४) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

ते हादित्यानङ्गिरसो ज्याजयंस्तेभ्यो याजयद्भ्रा-
त्रमां पृथिवीं पूर्णां दक्षिणाना मददुस्त्रानियं प्रति-
गृहीतातपत्तान्यवृञ्जन्त्या (हि ७) सिंही भूत्वा विजृ-
भन्ती जनानचरत्स्याः शोचत्या इमे प्रदराः प्रादी-
र्यन्त ये ऽद्या इमे प्रदराः समेव हैव ततः पुरा
तस्मादाहुर्न निवृत्तदक्षिणां प्रतिगृह्णीयान्नेन्मा शुचा
विद्धा शुचा विध्यादिति यदि त्वेनां प्रतिगृह्णी-
यादप्रियायैनां भादव्याय दद्यात्परा हैव भवत्यथ
योऽसौ तपतीं ३ एषो ऽश्वः प्रवेतो रूपं कृत्वाशवा-
भिधान्यपिहितेनात्मना प्रतिचक्रम इमं वो नयाम
इति स एष देवनीयो ऽनूच्यत आदित्या इ जरित-

रङ्गिरोभ्यो दक्षिणा मनवम् । तां ह जरितने प्रत्या-
यन्निति न हि त इमां प्रत्यायंस्तां सु ह जरितः
प्रत्यायन्निति प्रति हि ते ऽमु मायंस्तां ह जरितने
प्रत्यगृभ्णन्निति न हि त इमां प्रत्यगृभ्णंस्तां सु ह
जरितः प्रत्यगृभ्णन्निति प्रति हि ते ऽमु मगृभ्ण-
न्नहा नेतसन्न विचेतनानीत्येष ह वा अज्ञां विचेत-
यिता जज्ञा नेतसन्न पुरोगवास इति दक्षिणा वै
यज्ञानां पुरोगवी यथा ह वा इद मनो पुरोगवं
रिष्यत्येवं हैव यज्ञो ऽदक्षिणो रिष्यति तस्मादाहु-
र्दातश्चैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यप्यल्पिकाप्युत श्वेत
आशु पत्वा । उतो पद्याभिर्ज्विष्ठः । उतेमाशु
मानं पिपति । आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेळते ।
इदं राधः प्रतिगृभ्णीच्छद्भिर इति प्रतियश्च मेव
तद्राधस ऐच्छन्निदं राधो वृहत्पृथु । देवां ददत्वा वरंमा
तर्षो अस्तु सुचेतनम् । युष्मे अस्तु दिवे दिवे । प्रत्येव
गृभायतेति प्रत्येवैन मेतदजयभैषं तं वा एतं देव-
नीयं शंसति पदावग्राहं यथा निविदं तस्मोत्तमेन
पदेन प्रथीति यथा निविदः ॥ ८ (३५) ॥

योत्यं देवनीय. पूर्वं मुक्तः, तस्य सुत्ययं कथापि पूर्वं कियञ्चपि
दप्येता; तं कथाभैषं देवनीयप्रतिपाद्यावगतिकामाय दप्येति—
"तं आदित्याग्निरसो त्वाज्यंस्तेभ्यो याज्यदृश्य इमां वृद्धिर्वा

पूर्णा दक्षिणाना मद्दुस्तानियं प्रतिगृहीतातपत्तान्यवृञ्जन्त्वा
 सिंही भूत्वा विजृम्भन्ती जनानचरत्; तस्याः शोचत्वा इमे प्रदराः
 प्रादीर्यन्त; ये ऽस्या इमे प्रदराः, समेव हैव ततः पुरा”-इति ।
 अङ्गिरसां मध्ये य एकोऽग्निः, सोऽय मादित्यानां यागे आर्त्विज्य
 मङ्गीचकार । त मङ्गीकार मनुसरन्तस्ते सर्वे अङ्गिरसो गत्वा
 तानादित्यानयाजयन् । याजयद्वाः ‘तेभ्यः’ अङ्गिरोभ्य ऋत्विग्भ्यः
 आदित्राः इमां पृथिवीं ‘पूर्णा’ चतुःसागरपरिवेष्टिताम् ‘अददुः’
 दत्तवन्तः । कदा ? दक्षिणाकाले इति शेषः । मध्यन्दिने हि सवने
 दक्षिणा नीयन्ते, तस्मिन् काले दक्षिणार्थं दत्ता च ‘इयं’ पृथिवी
 तैरङ्गिरोभिः प्रतिगृहीता सती, ‘तान्’ परिगृहीतृन् ‘अतपत्’
 तापयुक्तानकरोत् । तदानीं मङ्गिरसः ‘तां’ पृथिवीं ‘न्यवृञ्जन्’
 नितरां वर्जितवन्तः । तैरङ्गिरोभिः परित्यक्ता सा पृथिवी सिंह-
 रूपयुक्ता भूत्वा ‘विजृम्भन्ती’ शिरः कम्पयन्ती, वेगेन धावन्ती,
 पुरतोऽवस्थितान् ‘जनान्’ ‘अचरत्’ अभक्षयत् । तदानीं भीत्वा
 सर्वेषु जनेषु पलायितेषु ‘शोचत्वाः’ क्षुधाग्निना सन्तापयुक्तायाः
 ‘तस्याः’ भूमेः ‘इमे’ अस्माभिर्दृश्यमानाः ‘प्रदराः’ रेखाकारा
 विदारणविशेषाः ‘प्रादीर्यन्त’ प्रकर्षेणाभवन् । ‘अस्याः’ भूमेः सम्ब-
 न्धिनो य इमे प्रदराः, सर्वैर्जनैस्तत्र तत्र दृश्यन्ते ; ते सर्वे परितो
 भूमेरपरि विदारणेन निष्पन्नाः ; ‘ततः’ शोकात् पुरा भूमिः सम-
 तलैवासीत् । ‘इव-ह-एव’-इति निपातत्रयसमूहो ऽवधार-
 णार्थः । तदानीं समतलत्वेन ‘प्रदरः’ विदारणरूपः क्षिद्रविशेषो न
 कोऽप्यासीदित्यर्थः ॥

अङ्गिरसां भूमिपरित्यागप्रसङ्गेन किञ्चिच्छास्त्रज्ञानं वचन
 सुदाहरति— “तस्मादाहुर्न निवृत्तदक्षिणां प्रतिगृहीत्यास्त्रेणा

शुचा विद्वा शुचा विध्वादिति”—इति । यस्मादङ्गिरोभिर्भूरूप-
दक्षिणा सर्वात्मना परित्यक्ता, तस्मादन्येऽपि शास्त्रज्ञा एव माहुः—
‘नित्तदक्षिणां’ केनापि कारणेन परित्यक्तां दक्षिणां पुनर्न प्रति-
गृह्णीयात् । गोमूहिरण्यरूपादिदक्षिणा मृत्विम्भिः स्वीकृता सती
यदि किञ्चिद्दोषं दृष्ट्वा परित्यजेत्, तदानीं पुनरपि द्रव्यलोभेन
तत्प्रतिग्रहं न कुर्यात् । केनाभिप्रायेणेति, सोऽभिधीयते— इयं
दक्षिणा ‘शुचा’ शोकोपलक्षितेन दोषेण विद्वा सती, मा मपि
‘शुचा’ शोकोपलक्षितदोषेण विध्वात् ; सैव’ विध्यत्विति भीतो
न प्रतिगृह्णीयात् ॥

प्रमादात्पुनः प्रतिग्रहे कर्त्तव्यं दर्शयति— “यदि त्वेनां प्रति-
गृह्णीयादप्रियायैनां आटव्याय दद्यात्परा ह्येव भवति”—इति ।
पुनःप्रतिग्रहप्रद्वे प्रतिगृहीतां दुष्टां दक्षिणा मत्यन्तविरोधिने
शत्रवे कृद्गना दद्यात् । ततः शत्रुः पराभवत्येव ॥

ग्रासङ्गिकं परिषमाप्य दक्षिणान्तरं दर्शयन्नुपाख्यानस्य देव-
नीधोपयोग माह—“अथ योऽसौ तपती” ३ एषो ऽश्वः श्वेतो रूपं
कृत्वाश्वाभिधान्यपिहितेनात्मना प्रतिचक्रम इमं वो नयाम इति ;
स एष देवनीधो ऽनूचते”—इति । ‘अथ’ अङ्गिरोभिः पृथिवीरूप-
दक्षिणायां परित्यक्तायां ततोऽनन्तरम्, अदितिपुत्राणां यज-
मानानां सङ्कल्पवगाद् ‘योऽसौ’ मण्डलमध्ये सूर्यस्तपति, एषः
‘प्रतिचक्रमे’ सम्मुखं साजगामेत्यर्थः । सानुनासिका भ्रुतिः
पूजार्था । ‘असौ’ मण्डलवर्ती पुरुषः तेजसा तपन्नपि भूमिवक्षित्त-
पीडातुल्यं सन्तापं न करोति, तस्मादस्य पूज्यत्वम् । सूर्यः
केन रूपेणागच्छतीति, तद्रूपं मुच्यते— लोके श्वेतोऽश्वो याह-
पूपवान्, तादृशं रूपं कृत्वा, ततः ‘अश्वाभिधान्यपिहितेन’ अश्वस्य

बन्धनार्था रज्जुः 'अखाभिधानी', तथा अपिहित आच्छादित
 आत्मा अखदेहः, तेन देहेन युक्तः सनागत इत्यर्थः । स्वसङ्कल्पितं
 त मखरूपं सूर्यं दृष्ट्वा, त आदित्या एव मनुवन्, हे अङ्गिरसः ।
 'व.' युष्माकम् 'इमम्' अखं नयामः दक्षिणात्वेन समर्थयामः ।
 'इति' यस्या कथायां यो वृत्तान्तो ऽभिहितः, स एष देवनो यो
 भूत्वा वेदेनानुच्यते ॥

तस्य देवनो यस्य सप्तदश पदानि ; तेषु प्रथमं पदमाह—
 "आदित्या इ जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणा मनयन्"—इति । आदि-
 त्याख्या यजमानाः पुरा 'जरित्त्वभ्यः' स्तोत्रभ्यः अङ्गिरोभ्यः भूरूपां
 दक्षिणाम् 'अनयन्' दत्तवन्तः ॥

द्वितीयं पदमनूय व्याचष्टे—“तां इ जरितर्न प्रत्यायन्निति ;
 न हि त इमां प्रत्यायन्”—इति । 'जरितः ।' जरितारः स्तोतारो
 अङ्गिरसः 'तां इ' तां तु पृथिवीरूपां दक्षिणां 'न प्रत्यायन्' नैव
 प्रतिगृहीतवन्तः । अस्मिन् पदे प्रोक्ताः 'ते' अङ्गिरसः 'इमां'
 भूमिं न प्रतिगृहीतवन्त इत्यर्थः । प्रसिद्ध इति 'ह'-शब्देन
 द्योतयति ॥

तृतीयं पदमनूय व्याचष्टे—“ता सु इ जरितः प्रत्यायन्निति ;
 प्रति हि ते ऽमु मायन्”—इति । 'ता सु इ' ता मादित्यरूपां
 दक्षिणां 'जरितः प्रत्यायन्' स्तोतार प्रतिगृहीतवन्तः । अस्मिन्
 (तस्मिन् ?) पदे प्रोक्ताः 'ते' अङ्गिरसः 'अमुम्' आदित्यं प्रत्या-
 यन् । निषेधोऽर्थः प्रसिद्धः (भूप्रतिग्रहनिषेधोऽर्थसिद्धः ?) ॥

द्वितीयपदार्थवैयर्थ्याय प्रवृत्त चतुर्थं पदमनूय व्याचष्टे—“तां
 इ जरितर्न प्रत्यगृभ्णन्निति ; न हि त इमां प्रत्यगृभ्णन्”—इति ।
 पूर्वपद व्याख्यानयोरेकैः ऋष्टः ॥

तृतीयपदार्थवैश्याय पञ्चमं पद मनूय व्याचष्टे—“ता मु ह् जरितः प्रयग्यभृन्निति ; प्रति हि ते ऽमु मग्यमृषन्”-इति । पूर्वपदवद् व्याख्यानयोरर्थो विस्मयः ॥

षष्ठं पद मनूय व्याचष्टे—“अहा नेत सन्नविचेतनानीत्येष ह वा अङ्गां विचेतयिता”-इति । हे अङ्गिरसः ! अयं सूर्यः सन् युष्माकं समीपेऽस्ति, तस्माद् ‘अविचेतनानि’ विशेषप्रकाशरहितानि ‘अहा’ तसोयुक्तान्यहानि ‘नेत’ न गच्छत । ‘एषः’ आदित्योऽङ्गां विचेतयिता ॥

सप्तमं पद मनूय व्याचष्टे—“जन्ना नेत सन्नपुरोगवास इति ; दक्षिणा वै यज्ञानां पुरोगवो, यथा ह वा इद मनो पुरोगवं रिष्यत्येवं ह वै यज्ञो ऽदक्षिणो रिष्यति ; तस्मादाहुर्दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यल्पिकापि”-इति । हे ‘जन्नाः’ ज्ञानयुक्ताः, अङ्गिरसः ! अय मादित्यः सन् भवत्समीपे वर्तते, तस्माद् ‘अपुरोगवासः’ मार्गप्रदर्शनेन पुरोगामिनां रक्षिता यूयं ‘नेत’ न गच्छत । अस्मिन् पदे पुरोगन्तर्यपेक्षा दृशिता । यज्ञानां तु दक्षिणैव पुरोगवो । अत्र दृष्टान्तः— यथा ह वा इदम् ‘अनो ऽपुरोगवं’ वल्गोवर्दरक्षितं शकटं ‘रिष्यति’ विनश्यति । ‘एवं ह वै’ अनेनैव प्रकारेण ‘अदक्षिणः’ दक्षिणारक्षितो यज्ञः ‘रिष्यति’ विनश्यति । तस्मात्कारणाद् यात्रिका एव माहुः—द्रव्यहोनेनापि यज्ञमानेन ‘अल्पिकापि’ अत्यन्तस्वल्पापि दक्षिणा यज्ञे दातव्या भवति ॥

अष्टमं पद माह—“उत श्वेत आशुपत्वा”-इति । ‘उत’ अपि तु हे अङ्गिरस ! युष्माकं मयं श्वेतरूपोऽश्व आदित्यः ‘आशुपत्वा’ शीघ्रगामी ; तस्मादस्ति पुरोगन्तेत्यर्थः ॥

नवमं पद माह—“उतो पद्याभिर्जपिष्ठः”-इति । ‘उतो’

अपि च 'पद्याभिः' पादविक्षेपेर्हेतुभिः 'जविठः' अयं सूर्योऽति-
शयेन वेगवान् ॥

दशमं पदं माह—“उते माशु मानं पिपत्ति”-इति । 'उते'
अपि च 'ईम्' ईदृशं 'मानं' सत्कारम् 'आशु पिपत्ति' असी सूर्यः
शीघ्रं पुरयति ॥

एकादशं पदं माह—“आदित्या रुद्रा वसवस्त्वेळते”-इति ।
हे सूर्ये ! आदित्याद्या देवगणाः 'त्वा' त्वाम् 'ईळते' लुवन्ति ॥

द्वादशं पदं मनूय व्याचष्टे—“इदं राधः प्रति गृम्णीञ्चिद्विर
इति ; प्रतिग्रह मेव तद्राधस ऐच्छन्”-इति । हे 'अङ्गिर' जाता-
वेकवचनम् ; अङ्गिरोऽभिधमहर्षिजाते ! 'इदम्' अस्माभिर्दीयमानं
'राधः' सर्वसुखसाधकं मादित्यरूपं धनम् 'प्रति गृम्णीहि'
दक्षिणारूपेण प्रतिगृह्णाणेति यदस्ति, तेन पदेन 'राधसः' सुख-
साधनस्यादित्यस्य 'प्रतिग्रह मेव' स्त्रीकार मेव 'ऐच्छन्' अङ्गिरस
इच्छन्ति स्म ॥

त्रयोदशं पदं माह—“इदं राधो वृहत्पृथु”-इति । 'इदम्'
अस्माभिर्दीयमानं 'राधः' सुखसाधकं मादित्यरूपं 'वृहद्' गुरौः
प्रवृहन्, 'पृथु' स्वरूपेण विस्तृतम् ॥

चतुर्दशं पदं माह—“देवा ददत्वा वरम्”-इति । 'देवाः'
इन्द्राद्याः 'आ' समन्ताद् 'वरं' श्रेष्ठं मादित्यरूपं 'ददत्' प्रयच्छन्तु ॥

पञ्चदशं पदं माह—“तहो अशु सुचेतनम्”-इति । हे अङ्गि-
रसः । 'पः' युष्माकं 'तत्' आदित्यस्वरूपं 'सुचेतनं' सुष्ठु प्रकाशकं
मशु ॥

षोडशं

“युषो अशु दिवे-दिवे”-इति । हे

अङ्गिरसः ! 'दिवे-दिवे' प्रतिदिनं तदादित्यस्वरूपं 'युष्मे' युष्मा-
स्वेव तिष्ठताम् ॥

सप्तदशं पदं मनूय व्याचष्टे— "प्रत्येव गृभायतेति ; प्रत्येवैन
मेतदजयमैपम्"—इति ७ । हे अङ्गिरसः ! 'प्रतिगृभायतेव' अवश्य
मादित्यरूपां दक्षिणां प्रतिगृह्णीतेति यत्पदं भक्ति, 'एतत्' एतेन
पदेन अङ्गिरसः एत मादित्यं दक्षिणारूपं 'प्रत्यग्रमैपन्नेव' अवश्यं
प्रत्यग्रहीषुः ॥

देवनीयाख्यस्य पदसमूहस्य सप्तदशानि पदानि व्याख्याय
तच्छंसनप्रकारविशेषं विधत्ते— "तं वा एतं देवनीयं शंसति,
पदावग्राहं यथा निविदं; तस्योत्तमेन पदेन प्रणौति यथा
निविदः"—इति । 'तं वा' आदित्याह जरितरित्यादिकं प्रत्येव
गृभायतेत्यन्तम्, 'एतम्' इदानीं मुक्तं 'देवनीयं' निविदष्टान्तेन
'पदावग्राहं शंसति' यथा निविदः पदे-पदे ऽवगृह्यावगृह्य शंस-
नम्, तदहदत्वाप्यवगन्तव्यम् । यथा च निविद उत्तमेन पदेन
'प्रणवः' अङ्कारः, एव सत्वापि अन्तिमै पदे प्रणवो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्ये वेदार्थप्रकाशे

शितरेयनाह्नयस्य षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(त्रिंशदाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ८ (३५) ॥

• यदिदंभानि देवनीयाख्यसप्तदशपदानि प्रपद्य विदितानि, ततो ऽवगम्यते यस्याः
शाखाया एतद्वाह्यकं शितरेयकं नाम, न तस्या भिन्नानि पठितानीति ; अथदुष्टद्विधा-
परिशिष्टे तु पठिताभ्येव । आह्नयनेनापि प्रतीकपङ्क्त्यापेक्षेभानि विदितानि
(श्री० अ. ३ २५.) ।

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

भूतेच्छदः शंसति^१ भूतेच्छद्वि^२ देवा^३ असुरानुपास-
चन्तोतेव युडेनोतेव मायया^४ तेषां^५ वै देवा^६ असुराणां^७
भूतेच्छद्विरेव^८ भूतं^९ छादयित्वा^{१०} यैना^{११} नत्वा^{१२} यंस्तथैवै-
तद्यजमाना^{१३} भूतेच्छद्विरेवा^{१४} प्रियस्य^{१५} भ्रातृव्यस्य^{१६} भूतं^{१७}
छादयित्वा^{१८} यै न मति^{१९} यन्ति^{२०} ता^{२१} अर्द्धचंशः^{२२} शंसति^{२३} प्रति-
ष्ठाया^{२४} एवाहनस्याः^{२५} शंसत्या^{२६} हनस्या^{२७} द्वै रेतः^{२८} सिच्यते^{२९}
रेतसः^{३०} प्रजाः^{३१} प्र जायन्ते^{३२} प्रजाति^{३३} मेव^{३४} तद्दधाति^{३५} ता^{३६}
दश^{३७} शंसति^{३८} दशाक्षरा^{३९} विराळन्नं^{४०} विराळन्नाद्रेतः^{४१}
सिच्यते^{४२} रेतसः^{४३} प्रजाः^{४४} प्र जायन्ते^{४५} प्रजाति^{४६} मेव^{४७} तद्द-
धाति^{४८} ता^{४९} न्यूङ्ख्यत्वंन्नं^{५०} वै न्यूङ्खो^{५१} ऽन्नाद्रेतः^{५२} सिच्यते^{५३}
रेतसः^{५४} प्रजाः^{५५} प्र जायन्ते^{५६} प्रजाति^{५७} मेव^{५८} तद्दधाति^{५९} दधि-
क्राव्णो^{६०} अकारिष^{६१} मिति^{६२} दाधिकीं^{६३} शंसति^{६४} देवपवित्रं^{६५}
वै दधिका^{६६} इदं^{६७} वा इदं^{६८} व्याहनस्यां^{६९} वाच^{७०} मवादीत्^{७१}
तद्देवपवित्रेण^{७२} वाचं^{७३} पुनीते^{७४} सानुष्टुव्^{७५} भवति^{७६} वाग्वा
अनुष्टुप्^{७७} तत्स्वेन^{७८} छन्दसा^{७९} वाचं^{८०} पुनीते^{८१} सुतासो^{८२} मधु-
सत्तमा^{८३} इति^{८४} पावमानीः^{८५} शंसति^{८६} देवपवित्रं^{८७} वै पाव-
मान्य^{८८} इदं^{८९} वा इदं^{९०} व्याहनस्यां^{९१} वाच^{९२} मवादीत्तद्देव-
पवित्रेणैव^{९३} वाचं^{९४} पुनीते^{९५} ता^{९६} अनुष्टुभो^{९७} भवन्ति^{९८} वाग्वा
अनुष्टुप्^{९९} तत्स्वेनैव^{१००} छन्दसा^{१०१} वाचं^{१०२} पुनीते^{१०३} ऽव^{१०४} द्रष्टो

अंशुमती मतिष्ठदित्यैन्द्रावार्हस्पत्य त्वचं शंसति
 विशो अदेवीरभ्याचरन्तोर्वृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाह
 इत्यसुरविशं ह वै देवानभ्युदाचार्य आसीत् स इन्द्रो
 वृहस्पतिनैव युजासुर्यं वर्णं मभि दासन्त मपाहं-
 स्तथैवैतदाजमाना इन्द्रावृहस्पतिभ्या मेव युजासुर्यं
 वर्णं मभि दासन्त मप हते तदाहुः संशंसेत् षष्ठे-
 ऽहाइन् न संशंसेत् इति संशंसेदित्याहुः कथ
 मन्येष्वहःसु संशंमति कथ मत्र न संशंसेदित्यथो
 खल्व्याहुर्नैव संशंसेत् स्वर्गो वै लोकः षष्ठ महरसमायी
 वै स्वर्गो लोकः कश्चिद्वै स्वर्गे लोके समेतोति स
 यत्संशंसेत् समानं तत्कुर्यादथ यन्न संशंसती इ तत्
 स्वर्गस्य लोकस्य रूपं तस्मान्न संशंसेद्यदेव न संशं-
 सती इ एतानि वा अत्रोक्त्यानि नाभानेदिष्ठो वाल-
 खिल्या वृषाकपिरेवयामरुत् स यत्संशंसिदपैव स
 एतेषु कामं राधुर्यादैन्द्रो वृषाकपिः सर्वाणि कृन्दा-
 स्यैतशप्रलापस्तत्र स काम उपाप्तो य ऐन्द्रे जागते
 ऽथैन्द्र मैन्द्रावार्हस्पत्यं सूक्तं मैन्द्रावार्हस्पत्या परि-
 धानीया तस्मान्न संशंसेन्न संशंसेत् ॥ १० (३६) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे षष्ठपञ्चिकायां पञ्चमीऽध्यायः ॥५॥

अथ त्व मिन्द्र शर्मणे घाद्यास्त्रिस्रोऽनुष्टुभो विधत्ते—“भूते-
च्छदः शंसति”—इति । ‘भूते’ भूतिर्वैरिणा मेश्वर्यं ह्यादयन्ति
तिरस्कुर्वन्तीत्युदाहृता अनुष्टुभो ‘भूतेच्छदः’ ॥

ता. प्रशंसति—“भूतेच्छद्विर्वै देवा असुरानुपासचन्तोतेव
युहेनोतेव मायया, तेषां वै देवा असुराणां भूतेच्छद्विरेव
भूतं ह्यादयित्वायै नानत्यायं स्वयैवैतद्यजमाना भूतेच्छद्विरेवाप्रियस्य
भ्रातृव्यस्य भूतं ह्यादयित्वायै न मति यन्ति”—इति । भूतेच्छत्रा-
मघेयाभिरनुष्टुभिर्देवा असुरान् युहेन च मायया च ‘उपासचन्त’
समीपे समवेताः । ‘उतेव’-इति निपातसमूहः समुच्चयार्थः । ऊन्न-
युहेनासुरान् विनाशयितुं समागता इत्यर्थः । आगत्य च देवाः
‘तेषाम्’ असुराणां ‘भूतम्’ ऐश्वर्यं एताभिर्ऋग्भिराच्छाद्य,
अनन्तरम् ‘एनाम्’ अतिक्रम्यागच्छन् । तथैवैतद्यजमाना अपि
कुर्वन्ति * ॥

तासा मृचा मर्द्दचावसानं विधत्ते—“ता अर्द्धर्चशः शंसति,
प्रतिष्ठाया एव”—इति ॥

अथ शाखान्तरे समान्नाताः “यदस्या अंहुमेशाः”—इत्याद्या
ऋचः (ऋ० प० २.१५.१-८.) विधत्ते—“आहनस्याः शंसति”
-इति । ‘आहनस्याः’ आहननं स्त्रीपुरुषयोः परस्परसंयोगः, तद-
प्रजोत्पत्तिहेतुत्वात् ऋवोऽप्याहनस्याः † ॥

ता ऋचः प्रशंसति—“आहनस्याहै रेतः सिचते, रेतसः
प्रजाः प्र जायन्ते; प्रजाति मेव तद्धाति”—इति । आहनस्यं
मिथुन मित्युक्तम्, स्पष्ट मन्यत् ॥

* “त मिन्द्र शर्मणिवेति भूतेच्छदन्तिस एता अनुष्टुभः”—इति पाथ० शी० ८. ३. १० ।

† “यदस्या अंहुमेशा इत्याहनस्याः”—इति पाथ० शी० ८. ३. २८ ।

: ऋक्सङ्घां प्रशंसति—“ता दश शंसति ; दशाचरा विराळन्नं विराळन्नाद्रेत. सिध्यते ; रेतसः प्रजाः प्र जायन्ते ; प्रजाति मेव तद्घाति”—इति । स्रष्टोऽर्थः * ॥

• षोडशोकारान् विधत्ते—“ता न्यूहयत्यन्नं वै न्यूहो ऽनाद्रेतः सिध्यते, रेतसः प्रजाः प्र जायन्ते ; प्रजाति मेव तद्घाति”—इति । ‘ताः’ ऋचो ‘न्यूहयति’ ओकारविशिष्टाः कुर्वन्ति † । न्यूह-स्यान्नहेतुत्वादवत्वम् ॥

ऋगन्तरं विधत्ते—“दधिक्राव्षो अकारिप मिति (सं० ४. ३८. ६.) दाधिक्रौं शंसति ; देवपवित्रं वै दधिक्रा, इदं वा इदं व्याहनस्यां वाच मवादीत्. तद्देवपवित्रेण वाचं पुनीते”—इति । दधिक्रेतिशब्दयुक्तत्वादियं ‘दाधिक्री’ । दधिक्राख्या देवता । ‘देवपवित्रं’ देवानां शोधकं वाक्यम् । तथा सति ‘व्याहनस्यां वाचं’ विशिष्टमैथुनयुक्तां तदङ्गभूतां वाचं यदवादीत् [इदं मिति तस्य ग्राम्यवाक्यजातस्य विस्पष्टत्वेनाभिधानम्], ‘तत्’ सर्वं ग्राम्यवाक्यजात मसत्य मपि ‘वाचं’ वाचोच्चारित मनेन देवपवित्रेण ‘पुनीते’ शुभं करोति ॥

तस्या ऋचि छन्दः प्रशंसति—“सानुष्टुब् भवति ‡ ; वाग्वा अनुष्टुप्, तत् स्तेन छन्दसा वाचं पुनीते”—इति । वाग्देवताया

* यद्यप्यङ्गुष्ठे चक्रपरिशिष्टे ऽरावेवाहनस्या, ए० शैतरेयक नाम माघ्यथ यथाः संहिताया, तस्या दशैव स्तु । आनवाधनेन तु षाडनस्यानां विधानं सूत्रां तव उपरं ताभि सङ्ग शसनीये उपरे ऽपि षचो विहिते (८२२८, ३०), ते एव नवमदशमे आनवाधनसंहितादीना मिति धारम् ।

† आश्र० शी० ८. १ ३१ ६० द्रष्टव्यम् ।

‡ “दधिक्राव्षो अकारिप मिति ननुष्टुप्”—इति आश्र० शी० ८ १ २२ ।

अनुष्टुप्छन्दोऽभिमानित्वाद्वाचो ऽनुष्टुप्त्वम् । अतस्तच्छन्दो वाचः
स्वकीयं, तेन वाचं शोधयति ॥

ऋगन्तराणि विधत्ते—“सुतासो मधुमत्तमा इति पाव-
मानीः प्रंसति”—इति । “सुतासः”—इत्याद्यास्तिस्त्रः (सं० ८.
१०१. ४.) शुद्धिहेतुत्वात् पावमान्यः ॥

ता ऋचः प्रंसति—“देवपवित्रं वै पावमान्य इदं वा इदं
व्याहनस्यां वाच नवादीत्तद्देवपवित्रेणैव वाचं पुनीते ; ता अनुष्टुभो
भवन्ति ; वाग्वा अनुष्टुप्, तत्स्वैनेव छन्दसा वाचं पुनीते”—
इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अन्यासा ऋचां षचं विधत्ते—“अव द्रसो अंशुमती मतिष्ठ-
दित्येन्द्रावार्हस्यत्वं षचं (सं० ८. ८६. १३. ५) प्रंसति”—इति ॥

इन्द्राह्वस्यतिदेवताकत्वं दर्शयितुं षचस्यान्तिम मर्द्धचं पठति
—“विशो अदेवीरभ्यावरन्तीर्वृहस्यतिना युजेन्द्रः ससाह इति”—
इति । ‘अदेवीः’ देवविरुद्धाः ‘अभि’ सर्वतः ‘आचरन्तीः’, ‘विशः’
आसुरीः प्रजा. सर्वाः ‘युजा’ सहकारिणा ‘वृहस्यतिना’ युक्तः
‘इन्द्रः’ ‘ससाहे’ तिरस्कृतवानित्यर्थः ॥

अस्यार्हस्यार्थं प्रंसति—“असुरविशं ह वै देवानभ्युदाचार्यं
आसीत् ; स इन्द्रो वृहस्यतिनैव युजासुर्यं वर्षं मभि दासन्त मपाहं-
स्तयेवैतद्यजमाना इन्द्रावृहस्यतिभ्या मेव युजासुर्यं वर्षं मभिदासन्त
मप घ्नते”—इति । ‘असुरविशम्’ असुरप्रजाः सैन्यरूपाः ‘देवान्’
इन्द्रादीन् ‘अभि’ लक्ष्य ‘उदाचार्यं’ उल्लङ्घनरूपमाचरणं कृत्वा
तिरस्कृत्य ‘आसीत्’ देवसमीपे अवस्थिता । तदानीं ‘सः’ इन्द्रो

० “सुतासो मधुमत्तमा इति च तिस्रः”—इति भाष० शी० ८. १. २१ ।

१ “अव द्रसो अंशुमती मतिष्ठदिति तिस्रः”—इति भाष० गी० ८. ३. ११ ।

बृहस्पतिर्नैव 'युजा' सहकारिणा युक्तः सन्, 'असुर्यम्' असुरसैन्यं 'वर्षे' विचित्रपताकादियुक्तम् 'अभिदासन्तं' देवीपद्मवहेतुम् 'अपाहन्' विनाशितवान् । देववद् यजमाना अपि ढचप्रतिपाद्याभ्याम् 'इन्द्राबृहस्पतिभ्याम्' एव युक्ताः 'असुर्यं वर्षे' बाधकं विचित्रम् 'अभिदासन्तम्' उपचयहेतुं पापं विनाशयन्ति ॥

अथात्र प्र मण्डिठाद्येत्यादिना (सं० १, ५७, १.) प्राकृतेन वैजतानां सम्भूय संस्रनं विचार्य, पूर्वोत्तरपदाभ्यां निश्चिनोति— "तदाहुः संशंसेत् पठेऽहान्, न संशंसेत् ? इति ; संशंसेदित्याहुः ; कथं मन्येष्वहम्भु संशंसति, कथं मत्र न संशंसेदित्वयो खल्वहान् नैव संशंसेत्, स्वर्गो वै लोकः पठ महरसमायी वै स्वर्गो लोकः, कश्चिद्वै स्वर्गे लोके समेतीति ; स यत्संशंसेत्समानं तत् कुर्यादथ यन्न संशंसती ३, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं ; तस्मात् संशंसेददेव न संशंसती ३"—इति । पूर्वाध्यायस्यान्तिमखण्डवद् व्याख्येयम् ० ॥

संशंसनपक्षे दोषान्तरं दर्शयति— "एतानि वा अत्रोक्त्यानि नाभानेदिष्टो बालखिल्या हपाकपिरेवयामरत् स यत्संशंसेदपि स एतेषु कामं राधुयात्"—इति । नाभानेदिष्टादीनि चत्वारि त्रित्यानि यानि सन्ति, एतान्येवात्र पठेऽहनि 'उक्त्यानि' प्रधानशस्त्राणि । तद्या सति 'स.' पुमान् यदि प्राकृतेन "प्र मण्डिठाय"—इत्यनेन सम्भूय संसेत्, तदानीं 'स.' पुरुषः 'एतेषु' प्रधानशस्त्रेषु 'कामं' फलम् 'अप राधुयाद्' विनाशयेत् ॥

एवं तर्हि प्र मण्डिठाद्येत्येतच्चिन्नेरे लभ्यः कामोऽत्र न लभ्येतेत्याशङ्क्याह—'एन्द्रो हयाकपिः, सर्वाणि कुन्दांस्येतमप्रलापस्तत्र

सं काम उपाप्तो य ऐन्द्रे जागते ऽयैन्द्र मैन्द्रावार्हस्यत्वं सूक्त मैन्द्रा-
 वार्हस्यत्वा परिधानीया ; तस्मान्न संशंसेय संशंसेत्”-इति ।
 ब्राह्मणाच्छंसिना शंसितव्यो योऽयं ‘हृषाकपिः’ सोऽय मैन्द्रः, ऐतश-
 प्रलापश्च सर्वच्छन्दस्त्वानीयः ; तथा सति “प्र मच्छिष्ठाय”-इत्या-
 दिके इन्द्रदेवताके जगतीच्छन्दस्के यः कामोऽस्ति, स कामः ‘तत्र’
 हृषाकपौ ऐतशप्रलापे च प्राप्तो भवति । ‘अथ’ अपि चेदम् “अथ
 द्रुषः”-इत्यादिकं (सं० ८, ८६. १३.) सूक्त मैन्द्रावार्हस्यत्वम्,
 अन्तिमा ५ परिधानीया चैन्द्रावार्हस्यत्वा ५; तत्रोभयत्रेन्द्रनिमित्तः
 काम उपाप्तो भवति । तस्मात् कारणात् प्राकृत मत्त सम्भूय न
 संशंसेत् । अभ्यासोऽत्राध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायां षष्ठमाध्याये
 (त्रिंशत्तम्याये) दशमः खण्डः ॥ १० (३६) ॥

वेदार्थस्य प्रज्ञाश्रेण तमो ज्ञाहं निवारयन् ।
 पुमयांचतुरो देवाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठपञ्चिकायाः षष्ठमाध्यायः ॥

० “तपस्यानिता” ५४ ।

१ “अथ म इन्द्रमिति (य० १०. ४१. १०) निष्प गैडादिभ्यम्”-इति चाशु०
 यो० ८ १ १४ ।

देवा ह वै त्रीणि^(१) । देवा वै यज्ञं पञ्च^(२) ।
 आ त्वा वहन्वष्टौ^(३) । यः श्वः स्तोत्रियो दश^(४) ।
 शिल्पानि दश^(५) ॥ ६ ० ॥

देवा ह वा, असावि देवं, कस्त मिन्द्र, तदाहु-
 र्यदास्मिन्, विश्वजिति षट् ॥ ६ † ॥

॥ इति षष्ठपञ्चिका समाप्ता ॥

* २१३, १२१, २५०, ३०१, ३६० पं० (३-५-८-१०-१०-२६ ख०) ।

† २१४, २६५, ३२२, ३८१ पं० (१०-१०-१०-६-२६ ख०) । भा० २३२५० † प्र० ।

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NEW SERIES, Nos. 895, 898, 903, 926, 930, 1145, 1146 & 1147.

THE AITAREYA BRAHMANA
OF THE RIG-VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF SAYANA ACHARYA.

EDITED BY

ACARYA SATYAVRATA SAMASRAMI,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal, Editor,
Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator,
& Publisher of different Vedic Works &c &c.*

VOL. IV.

CALCUTTA :

Printed by H. V. Chatterji, SATVA PRESS.

1906.

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(ऋग्वेदस्य)

भगवत्सायणाचार्यकृत-‘विद्वार्थप्रकाश’-नामभाष्ययुतम् ।

वङ्गदेशीयास्यायितिकसमितेरत्तुमत्या व्ययेन च,

सामग्रमिश्रीसत्यव्रतशर्म्भणा

ययामति संशोध्य सण्डीक्य च सम्पादितम् ।

॥ चतुर्थभागः ॥

(सप्तमाष्टमपञ्चिकात्मकः)

कलिकाता-राजन्वत्याम्

१८६२-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यत्रतो मुद्रितम् ॥

॥ अथैतरेयालोचनविषयसूची ॥

— 101 —

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
अथ किमिदमैतरेयनाम ? ...	१	प्रथम आर्यावासः	२३
ब्राह्मणशब्दनिरुक्तिः ...	१	द्वितीय आर्यावासः	२४
ब्राह्मणग्रन्थानां वैदभाष्यत्वम्	२	तृतीय आर्यावासः	२५
देवताविधानदृष्टान्तः ...	३	प्राचीनार्यावर्त्तनिरूपणम् ...	२६
मन्त्रविधानदृष्टान्तः ...	४	तत्र पूर्वसप्तगणप्रदेशः ...	२७
ब्राह्मणकृतं मन्त्रशास्त्रानाम् ...	५	—पश्चिमसप्तगणप्रदेशः ...	२८
आर्याधिकारो विज्ञानलाभः	७	—उत्तरसप्तगणप्रदेशः ...	२९
सूक्तविधानदृष्टान्तः	८	हिन्दुस्तान्शब्दार्थनिरणयः ...	३०
अथैवाद्दृष्टान्तस्यावृत्तत्वम् ...	१०	प्राचीनार्यावर्त्तोत्तरसीमा ...	३१
अथ कोऽस्य प्रवृत्ता ? ...	११	प्राचीनार्यावर्त्तपश्चिमसीमा	३२
महिदासस्य दासीपुत्रत्वम् ?	१२	आर्यानार्यभूमिनिरणयः	३३-३७
असवर्णाविवाहयस्य	१३	संक्षिप्ताकालिकार्यावर्त्तः ...	३८
दासीपुत्रस्य मन्त्रद्रष्टृत्वमपि	१४	आर्यसाम्राज्यपरिचयः ...	३८
आर्यानार्यपरिचयः ...	१५	उत्तरमद्रोत्तरकुशप्रदेशाना	
अ. ति. र. विवर्त्तनस्वीकारः ...	१५	मार्यसाम्राज्यमिचरान्यात्वम् ...	४१
वेदाधिकारिनिरूपणम् ...	१६	ऐतरेयकालिकमध्यदेशः ...	४२
यूरोपीयानामार्यानार्यत्वाभावः	१७	ऐतरेयकालिकार्यावर्त्तः ...	४२
मनुष्याणामाद्युःकालनिरणयः	१८	अतपथकालिकार्यावर्त्तः ...	४३
ऐतरेयारण्यकविचारः ...	१९	पाणिनिकालिकार्यावर्त्तः ...	४४
अथ कुत्रत्यः सः ? ...	२०	यास्ककालिकार्यावर्त्तः ...	४४
आर्यशब्दार्थनिरचयः ...	२१	पतञ्जलिकालिकार्यावर्त्तः ...	४५
आर्यावर्त्तशब्दनिरुक्तिः ...	२२	मनुकालिकार्यावर्त्तः ...	४६
		कलिङ्गराज्यस्य परिचयः ,	
		निन्दा, श्री चीनशापित्वश्च	४७

विषयः	पृ०
अमरसिंहकालिकार्थावर्तः ...	४८
यूरोपीयमतानुमतार्थावास-	
स्त्रीकारे दोषत्रयाख्यासुल्लेखः ...	४८
यूरोपीयमतपौषकान्दृष्टप्रमा-	
द्यानि, तत्रुखण्डानि च	४८-५५
वालगङ्गाधरमतखण्डनम्	५५-७०
धार्म्यप्रत्नीकोनिर्यमः ...	७०
चेतरेयवासस्याननिरूपणम् ...	७१
अथ कः कालोऽस्यैतरेयस्य ?	७२
चेतरेयस्य पाण्डिनिर्णयत्वम्	७३
— आश्वलायनपूर्वजत्वम्	७३
— जनमेजयपूर्वजत्वम्	७४
— आकलशाखानां प्रवक्तुः	
शकत्याश्च पूर्वजत्वम् ...	७५
पदसंहिताप्रवक्तुः शाकल्यात्	
तस्यैतरेयस्य परत्वम्	७६
अथैतरेयकालिकाचाराः	७६
आतिपदार्थनिरूपणम् ...	७७
प्राज्ञादिस्वभावादिवर्णनम्	७८
प्राज्ञवादीनां भक्ष्यनिर्ययः ...	८०
प्राज्ञयज्ञत्रिययोरानुधानि ...	८०
धार्म्यानामर्थयोः नाम्यभारः ...	८१
याम् विषयकोपदेशाः ...	८३
त्रिगणस्य कर्तृव्यतीपदेश ...	८३
चत्विषाष्टमभ्यागिभावनित्या	८४

विषयः	पृ०
पुंसां बहुविवाहे दोषाभावः	८३
मृतप्रतिकाया एव पुनर्विवाहे	
दोषाभावसूचनम् ...	८४
स्त्रोणा मपि प्राणित्वम् ...	८४
कुलबधूनां लज्जाशीलता ...	८४
पत्नीभक्षिन्योः पत्न्याः प्राधान्यम्	८४
अग्निहोत्रस्यातिकर्तव्यता ...	८५
स्नातस्यैव दैवकार्यविधिः ...	८६
भुक्तस्यापि दैवकार्यविधिः ...	८६
पर्याशरीरदाहविधानम् ...	८६
देवपितृमनुष्यपूजाविधिः ...	८६
देवनिरूपणम् ...	८७
पितृनिरूपणम् ...	८७
जीवानां जन्मत्रयवर्णनम् ...	८८
मनुष्यनिरूपणम् ...	९१
अतिधिसत्कारे विधेयोपदेशः	९२
पशुहिंसा विहिता न वा ?	९३
पिपासते पानीयदानादिविधिः	९४
व्याप्तिंज्यकर्मणः प्राशस्यम्	९४
अथाभ्ययानननिषेधः ...	९५
अथैतरेयकालिकशुद्धाराः ...	९६
पुरोहितस्थावश्यकता ...	९६
दक्षिणादानस्यातिकर्तव्यता ...	९७
यदान्यतायाः प्रश्नात्	९८
पुंभोग्नि क्रयविक्रयानिमर्गाः	९९
पुत्रे पितृयन्त्रेण्यश्वधारः ...	९९

विषयः	पृ०	विषयः	पृ०
गुचाणां पितृदायभाक्तम् ...	६६	पृथिव्या भ्रमणम् , सूर्यमन्य	
वाणिज्याद्यर्थसमुद्रयात्रा ...	६६	उदयास्तमयाभावः , अहो	
वनदखूनामप्यस्तिता ...	६६	रात्रिनिर्वृत्तिहेतुश्च ...	१०७
यन्त्रिच्छेदकानामप्यस्तिता	६६	सूर्यविज्ञानम् ...	१०८
चौरस्यास्तिता तत्रिन्दा च	१००	चन्द्रविज्ञानम् ...	११०
ग्रहपथव्यवहार ...	१००	वायुविज्ञानम् ...	१११
सार्वभौमराजास्तिता ...	१००	अग्निविज्ञानम् ...	११२
राजप्रियायैप्रजानामावेदनम्	१००	अव्विज्ञानम् ...	११३
राजभ्रातृणां राजानुचरत्वम्	१०१	पाश्चात्यानुपरणख्य कर्त्तव्यता	११२
राजधानीपरिरक्षणम् ...	१०१	विष्णुविज्ञानम् ...	११३
ऐकमत्वाय ग्रहपथव्यवहार	१०१	गर्भादिविज्ञानम् .	११३
युद्धार्थमवैतनिकागामपि		शारीरादिविज्ञानम् ...	११४
प्रजानां स्वतः प्रवृत्तिः	१०१	खाद्यविज्ञानम् ...	११५
सामतोऽपि शत्रुवशीकरणम्	१०१	भेषजविज्ञानम् ...	११५
सेनानियोगप्रकारवर्णनम्	१०२	कालविज्ञानम् ...	११६
उपविमोक्तव्यवहारः ..	१०२	दिग्गविज्ञानम् ...	११६
यज्ञियतेजनीवीवधव्यवहारः	१०२	देशशक्तिविज्ञानम् ...	११७
अनलनप्रश्नां, अलसनिन्दा च	१०३	शिल्पविज्ञानम् ...	११७
कल्यादिचतुर्युगलक्षणम् ..	१०३	शब्दार्थविज्ञानम् ...	११७
यज्ञार्थं सर्वज्ञमुद्गावः .	१०५		
युगधर्माणां सर्वयुगाश्रितत्वम्	१०५	अथ कस्याः शाराया इदम् *	११८
		विष्णुपुराणीयशाराकथा	११६
अचैतरेयकालिकविज्ञानादि	१०५	भागवतीयशाराकथा ..	१२०
पृथिव्या गतिहेतुः , द्यावा		जूर्मपुराणीयशाराकथा	१२१
पृथिव्यो भ्रमणः , शः५हेतुः .		पौराणिकशाराकथामतव्यञ्जनम्	१२१
उदकानां मणिदामशुद्धा-		शाम्यपदार्थनिष्पत्त्यम् ...	१२३
भावेहेतुश्च	१०५-१०७	स्वामिदधान्दीयशाराकथा	१२५

विषयः	पृ०
पञ्चशास्त्रनामावगमः ..	१२७
चरयशूचीरूपपञ्चशाखाः ..	१२६
देवीपुराणीयप्रखानयम्	१२०
अग्निपुराणीकशाखादयम्	१३१
सद्धानाम्निव स्यात् शास्त्रायनी	१३२
साक्षा-शास्त्रायनी विभिन्ने	१३२
दृष्टहेतुतायावशाकलीयत्वम्	१३२
वाष्कलशास्त्रायनीर्भेदः ...	१३३
अथ प्रैशिरीयपरिचयः ...	१३४
बालखिल्यसूक्तानां परिचयः	१३५
अथ वाष्कलापरिचयः ...	१३६
संज्ञानसूक्तीयर्चः पञ्चदश	१३७
साक्षा (मोत्रली) वारत्या च	१३८
अथवाश्वलायनीपरिचयः ...	१३६
आश्वलायन्या अष्टतवीचम्	१४०
शाकलपरिच्छेदसङ्गादि ...	१४१
आश्वलायन्यवसङ्गादि ...	१४२
याज्ञिकेषु मन्त्रविधानशैली	१४३
ऐतरेयावचनितशाखा ...	१४५
अथ जोःस्य विषयः ? ..	१४६
पञ्चतिविक्रतियागनिर्णयः	१४८
यागदेवतानिरूपणम् ...	१४८
सोमपदेवपरिचयः ...	१५१
पशुवनादिविजापतिवयदसार- समपनिर्णयः ...	१५३-१५७

विषयः	पृ०
वासोमपदेवपरिचयः ...	१५८
अग्निनिरूपणम्	१६३
इन्द्रनिरूपणम्	१६५
सूर्यनिरूपणम्	१६७
देवतानां स्वरूपादिवर्णने	
पौराणिकमतनिरासः ...	१६६
पौराणिककल्पनोदाहरणम्	१७०
इन्द्रशय्योर्निरूपणम्	१७१, १७२
अमरसिंहस्य दोषोदाहरणम्	१७४
व्याख्यायिकानां गतिः ...	१७७
चत्वारो देवगुणाः	१७७
अधियशादिशाखात्रै विध्यम्	१८२
सायणशाखाभ्रमप्रदर्शनम्	१८७-१९७
यज्ञानां परिचयः	१९८
अथ किन्तु प्रयोजनमेतस्य ?	२००
दुक्तिमतनिरासः	२००
सर्गलोकनिर्णयारम्भः ...	२०१
पिटलोकादिनिर्णयः ...	२०४
भूलोकस्य त्रित्वं यदत्वञ्च	२१०
सूर्यलोक एव सुख्यः सर्गः	२१६
यमयमौनिर्णयः ...	२१८
पाकनरकनिर्णयः ...	२२०
त्रिविधसर्गस्त्रीकारः ...	२२१
सर्गस्य दुरारोहत्वम् ...	२२२
उपसंहारः ...	२२२-२२४

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ सप्तमपञ्चिका ॥

(३३)

॥ खण्डैकात्मकः प्रथमाध्यायः ॥

— ००० —

॥ ॐ ॥ अथातः पशोर्विभक्तिस्तस्य विभागं वक्ष्यामो
 हनू सजिह्वे प्रस्तोतुः श्येनं वच उजातुः कण्ठः
 काकुद्रः प्रतिहर्तुं र्दक्षिणा श्रोणिर्हीतुः सव्या ब्रह्मणो
 र्दक्षिणं सकथि मैत्रावरुणस्य सव्यं ब्राह्मणाच्छंसिनो
 र्दक्षिणं पार्श्वं सांस मध्वर्योः सव्यं मुपगातृणां सव्योसः
 प्रतिप्रस्थातुं र्दक्षिणं दोर्नेष्टुः सव्यं पोतुं र्दक्षिणं * जस्-
 रच्छावाकस्य सव्यं आग्नीध्रस्य र्दक्षिणो वाहुरात्रेयस्य
 सव्यः सदस्यस्य सदञ्चानूकञ्च गृहपते र्दक्षिणो पादौ
 गृहपतेर्व्रतप्रदस्य सव्यौ पादौ गृहपतेर्भार्यायै व्रतप्रद-
 श्यौष्ठ एनयोः साधारणो भवति तं गृहपतिरेव प्रशिं-
 ष्यात्क्रावनीं पत्रोभ्यो हरन्ति तां ब्राह्मणाय दद्युः
 स्क्रम्याथ मणिकास्त्रिस्रथ कौकसा यावन्तु तस्त्रिस्रथैव

क्रीकसा' अर्द्धञ्च वैकर्त्तस्योन्नेतु' रर्द्धञ्चैव वैकर्त्तस्य'
 क्लोमा च शमितुस्तद् ब्राह्मणाय दद्याद्यद्यब्राह्मणः *
 स्याच्छिरः सुब्रह्मण्यायै यः श्वस्तुत्यां प्राह' तस्याजिन
 मिळा सर्वेषां' होतुर्वा' ता वा एताः षट्त्रिंशत मेक-
 पदा यज्ञं वहन्ति' षट्त्रिंशदचरा वै बृहती' बार्हताः
 स्वर्गा लोकाः' प्राणांश्चैव तत्' स्वर्गांश्च लोकानापु-
 वन्ति' प्राणेषु चैव तत्' स्वर्गेषु च लोकेषु' प्रतितिष्ठन्तो
 यन्ति' स एषः स्वर्ग्यः पशुर्य एन मेवं विभजन्त्यथ ये ऽतो
 ऽन्यथा' तद्यथा सेळगा † वा पापकृतो वा पशुं विम-
 यौरंस्तादृक्ततां वा एतां पशोर्विभक्तिं श्रौत ऋषिर्देव-
 भागो विदाञ्चकार' ता सु हाप्रोच्यैवास्मा' लोकादुच्चक्रा-
 मत्ता सु ह गिरिजाय' वाभ्रव्यायामनुष्यः प्रोवाच'
 ततो हैना मेतदर्वाङ्' मनुष्या अधीयते ऽधीयते ॥ १ ॥
 ॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वर्षितं शस्त्रजातन्तु होतृहोत्रकगोश्वरम् ।

पशोरुपव्रतीयस्य विभागस्त्वथ कथ्यते ॥

भास्वलायन. सत्रिणा धर्मेष्वेव माह— “सत्यासु हविहच्छिष्ट-
 भक्षा एव स्युः, धाना. करभ्यः परिवापः पुरोळायः पयस्येति ।

* ख-घ-ङ-च-पुसङ्गु एवमादिषु विकर्त्ता सुम् ।

† “सेलगा' क, ख, च, ङ ।

तेषां यद्यत् कामयेरंस्तत् तदुप वि गुल्फयेयुः”-इति (श्रौ० १२. ८. ३२, ३३.) । प्राणधारणाय यथा पर्याप्यंते, तथा हविःशेषस्या-
 धिष्ठेन सम्पादनम् ‘उपविगुल्फनम्’ । एवं बहुविधान् हविःशेष-
 भक्षानुक्ता पुनरप्यन्त एव सुवाच— “अपि वान्यत्र सिद्धं गार्हपत्ये
 पुनरधिप्यित्योपन्नतयेरन्नान्यान् वा पथ्यान् भक्षाना मूलफलेभ्य
 एतेन वर्तयेयुः पशुना च”-इति (श्रौ० १२. ८. ३८-४१. ३) ‘अन्यत्र
 सिद्धं’ गृहे पक्व मन्त्रं पुनरपि गार्हपत्ये सकृदवस्थाप्य ‘उपन्नतये-
 रन्’ उपभुञ्जीरन् । ‘अन्यान् वा’ लड्डुक-मण्डकादीन् ‘भक्षान्’
 ‘पथ्यान्’ अजीर्णादिदोषरहितान्, मूलफलपर्यन्त मिष्ट्या स्त्री-
 कुर्युः । ‘एतेन’ सुत्यादिनेषु सन्निहितेन सवनीयपशुना च ‘वर्त-
 येयुः’ जीवनरूपा वृत्तिं सम्पादयेयुः । इत्येवं सवनीयपशुरूपस्य
 हविषः शेषभक्षणेन सन्निष्ठां जीवन मप्यभिहितम् । तस्मिन्
 पशौ कस्य को विभाग इति जिज्ञासाया तद्विभागकथनं प्रति-
 जानीते— “अथात. पशोर्विभक्तिस्तस्य विभागं वक्ष्यामः”-इति ।
 ‘अथ’ होतृ-होत्रक-शशनिर्णयानन्तरम्*, यतः शस्त्राद्यनुष्ठा-
 यिना सन्निष्ठा जीवनोपायो ऽपेक्षितः, ‘अत.’ कारणात् सवनीयस्य
 ‘पशोः’ विभक्तिः कथ्यते । विभक्तिशब्दस्यैव व्याख्यान तस्येत्यादि ॥

* “तेषां त्रयानि,— पशो दोषासु, सवनीय काल सुपसरात् अतुषं नैकसा दुग्धेन,
 तावदेव विभि सनेवावद दाभ्या मिडेन तावदेव । सुत्यासु—•गुल्फयेयुः । आशिरदुषो
 दध्यर्धे, सोम वा विगुल्फने निवर्णयेयुरिति श्रौतको यावच्छराव मन्वेरन् । वैश्वदेव मिडे, वाई-
 क्षत्य नैके, सर्वांन् वागुसवमम् । अपि वा—•पशुना च”-इति तदाद्यस्यपाठ (१-४१.) ।

† ३भा० १८४५० हादश शस्त्राणि— ‘आज्यमउभे, निष्पेक्षमसकलतोये, वैश्वदेवापि-
 माकते इति होतृ शस्त्राणि षट्, तदा होत्रकाया भापि षट्’-इति । ‘पशोणा ब्राह्मणा-
 षट्सथावाच इति शस्त्रिणी होत्रका’-इति आन० शौ० ४. १०. १० । विभेवतस्य ३भा०
 २४८५० १ टीप्पणा इदम्यम् ।

वक्ष्याम इति प्रतिज्ञातो यो विभागस्तं दर्शयति— “इन्द्रं सजिह्वे प्रस्तोतुः, श्येनं वक्ष उद्गातुः, कण्ठः काकुद्द्रः प्रतिहर्त्तुर्, दक्षिणा श्रोणिर्होतुः, सव्या ब्रह्मणो, दक्षिणं सक्थि मैत्रावरुणस्य, सव्यं ब्राह्मणाच्छंसिनो, दक्षिणं पार्श्वं सांस मध्वर्योः, सव्यं मुपगातृणां, सव्योऽंसः प्रतिप्रस्थातुर्, दक्षिणं दोर्नेष्टुः, सव्यं योतुर्, दक्षिणं ऊरुरच्छावाकस्य, सव्यं आग्नीध्रस्य, दक्षिणो बाहु-रात्रेयस्य, सव्यः सदस्यस्य, सदं चानूकं च गृहपतेर्, दक्षिणौ पादौ गृहपतेर्व्रतप्रदस्य, सव्यौ पादौ गृहपतेर्भार्यायै व्रतप्रदस्यौ ह एतयोः साधारणो भवति, तं गृहपतिरेव प्रयिंथाज्वाघनीं पत्नीभ्यो हरन्ति, तां ब्राह्मणाय दद्युः ; स्तन्याश्च मणिकास्तिस्त्रय कीकसा आवसुतम्, तिस्रश्चैव कीकसा अर्धश्च वैकर्त्तस्योचेतुरर्द्धं चैव वैकर्त्तस्य, क्षोमा च शमितुस्तद्ब्राह्मणाय दद्याद्यद्ब्राह्मणः स्याच्छिरः सुब्रह्मस्वायै, यः खसुत्वां प्राह तस्याजिन मिठा सर्वेषां होतुर्वा”-इति । जिह्वया सहितं इन्द्रहयं प्रस्तोतुर्भागः । श्येनाकारं वक्ष उद्गातुर्भागः ० । यः कण्ठः, यश्च ‘काकुद्द्रः’ काकुद्द्रं, तदुभयं प्रतिहर्त्तुर्भागः । श्रोणिः ऊरुमूलं, तदुभयं दक्षिणं सव्यरूपं क्रमेण होतुर्व्रह्मणोर्भागः । ऊर्ध्वोर्भागः ‘सक्थि’, तदुभयं क्रमेण मैत्रावरुण-ब्राह्मणाच्छंसिनोर्विभागः । दक्षिणामेन युक्तं दक्षिणं पार्श्वं मध्वर्योर्भागः । सव्यं पार्श्वमात्रं मुपगातृणां भागः । सव्यः असः प्रतिप्रस्थातुर्भागः । ‘दोः’ बाहुः, तदुभयं क्रमेण नेष्टुर्पादोर्भागः । ऊरुदयं क्रमेण अच्छावाकाग्नीध्रयोर्भागः । सक्थिशब्देन अधोभागस्याभिहितत्वात् ऊर्ध्व-भाग ऊरुशब्देन विवक्षितः । बाहुदयं क्रमेण आत्रेय सदस्ययो-

भागः । दोर्बाङ्गुद्वयोरयंस्त्रयोप्यधोभागोर्ध्वभागभ्यां भेदो द्रष्टव्यः ।
सदानूक्यशब्दो पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातौ—

“अनूकं मूत्रवस्तिः स्यात्, सास्त्रेत्येके वदन्ति च ।

ः सदन्तु पृथ्वंशः स्यादेतद् गृहपतेर्द्वयम्”—इति ।

यः पुमान् गृहपतिव्रतप्रदो भोजनदायी, तस्य दक्षिणौ पादौ
भागः । गृहपतेर्यो भार्या, तस्यै च व्रतप्रदो यः पुमान्, तस्यैव
सव्यौ पादौ भागः । अत्र पुरोवर्त्तिनोः पादयोर्बाङ्गुत्वेनाभिहि-
तत्वात्, पाद्यात्यावेव पादशब्देन विवचिती । तत्रैकस्मिन्नपि
दक्षिणे पादे द्विवचन मवयवापेक्षम् । एव मुत्तरत्रापि । योऽय
मोष्ठः, सोऽयम् ‘एनयोः’ व्रतप्रदयोः ‘साधारणः’ भागो भवति ।
‘तं’ भागं गृहपतिरेव ‘प्रशिंथात्’ तव अयं तव अय मिति विभज्य
प्रदद्यात् । ‘जाघनीं’ पुच्छं पत्नीभ्यो ‘हरन्ति’ दद्युः ; ताव पत्नः
‘तां’ जाघनीं ब्राह्मणाय कर्षे चित् दद्युः । स्तम्भे भवाः ‘स्तम्भाः’,
मणिसदृशा मांसखण्डा ‘मणिकाः’, एकस्मिन् पार्श्वे स्थिता
मांसखण्डाकास्तिस्रः ‘कीकसाः’ ; मणिकाः कीकसायेत्युभयं
प्रावसुती भागः । इतरपार्श्वे स्थिताः तिस्रः कीकसाः ; ‘विकर्त्तः’,
प्रौढो मांसखण्डः, तस्याहं पूर्वीक्तकीकसात्रयं चोत्रेतुर्भागः । यत्र
वैकर्त्तस्येतरदर्दं, यत्र हृदयपार्श्ववर्त्ती स्त्रोमशब्दाभिधो मांस-
खण्डः, तदुभयं शमितुर्भागः । अयं शमिता यदि अत्राहणः
स्यात्, तदा स्त्रेन स्त्रीकृतं तदुभय मन्वर्षे ब्राह्मणाय दद्यात् ।
यच्छिरोऽस्ति, तत् सुब्रह्मण्याभिधानत्विजे दद्यात् । श्वरसत्येति
निगदनाम * , तां चाम्नीध्रो वृत्ते । तथा चाग्रजलायनं भाह—

* “आग्नेयो नियदस्य वीतनीय मय आश्व वीजिताभ्या ब्रह्मानी धूमकेतो जातवेदी
विश्वं च आहिरण ब्राह्मणाहिरण्यवृषास्त्विति माक् सुपादेनात्”—इति सायना १. ४ ।

“आग्नीध्रः श्वसुत्यां प्राह”-इति (श्री०१२.८.१४.) । ‘अजिनं’ चर्म, तस्याग्नीध्रस्य भागः । ‘इळा’ सवनोपपयोः सम्बन्धी योऽय मिळाभागः, स सर्वेषां साधारणः ; यदा होतुरसाधारणः ॥

उक्तानां पशुविभक्तीनां सङ्ख्यां प्रशंसति— “ता वा एताः षट्त्रिंशत् मेकपदा यज्ञं वहन्ति ; षट्त्रिंशदधरा वै बृहती, बार्हताः स्वर्गा लोकाः ; प्राणांश्चैव तत् स्वर्गंश्च लोकानापुवन्ति ; प्राणेषु चैव तत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्ती यन्ति”-इति । ‘ता वै’ इत्यादय इळान्ताः श्रुत्या उक्ताः, अस्माभिरपि दृश्यमानाः ‘षट्त्रिंशत्’ षट्त्रिंशत्-सङ्ख्याकाः ‘एकपदाः’ हनुः जिह्वेत्येव मेकैकेन पदेन अभिधीयमानाः पशुविभक्तयो ‘यज्ञं वहन्ति’ यज्ञस्य निर्वाहं कुर्वन्ति । सङ्ख्या चैवं पूर्वाचार्यैर्व्याख्याता—

“तत्र पादौ द्वौ तौ दावन्वी दात्रिंशदेव हि ।

इत्यादि इळान्त मुक्त षट्त्रिंशद्भक्तयः पयोः”-इति ।

अतः सङ्ख्यासाम्यादियं विभक्तिः बृहतीरूपा ; स्वर्गलोकाश्च बृहत्या सम्पादयितुं शक्यत्वात् ‘बार्हताः’ । ‘तत्’ तेन पशु-विभागेन सत्रिणः प्राणान् स्वर्गलोकानपि प्राप्नुवन्ति । पशुव-यवानां प्राणाधारत्वात् तेन विभागेन सत्रिणो ऽग्निं जन्मनि प्राणेषु प्रतिष्ठिता वर्तन्ते, जन्मान्तरेषु बृहतोदारा स्वर्गेषु लोकेषु प्रतिष्ठिता वर्तन्ते ॥

पशुं प्रशंसति— “स एषः स्वर्ग्यः पशुर्य एन मेवं विभजन्ति”-इति । ‘ये’ सत्रिणः ‘एन’ पशुं ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण विभक्तं

‘पशुसन्धीधनायंमन्त्रा निगदा’-इति निगदमन्त्रप्रथमम् । तद्विधायु मीमांसायां द्रष्टव्यम् ।

जे० २० १. १८-४५ सू० ११ अधि० ।

२ अलिना परिषयः पाश्च० श्री० ४ १. १-८, २भा० ११५५० १ दृश्यम् ।

कुर्वन्ति, तेषां सत्विषां स एषः पशुः 'स्वर्ग्यः' स्वर्गाय हितो भवति ॥

प्रकारान्तरेण विभागं निन्दति— “अथ ये ऽतोन्वया तस्यथा सेळगा वा पापकृतो वा पशु विमथीरंस्ताहृत्तत्”—इति । ‘अथ’ उक्तविभागप्रशंसानन्तरम्, इतरनिन्दोच्यत इति शेषः । ‘ये’ सत्विषः ‘अतः’ पूर्वोक्तविभागात् ‘अन्वया’ प्रकारान्तरेण, विभजनन् इत्यनुवर्तते ; ‘तत्’ तेषां निदर्शनं मुच्यते । इच्छाशब्देन अत्र मुच्यते, तेन सह वर्तते इति ‘सेळः’ अत्रबहुलो देयः, तं गच्छन्तीति ‘सेळगाः’, विहितकर्मानुष्ठायिनः केवलीदरपोषण-परायणा इत्यर्थः ; ‘पापकृतः’ प्रतिषिद्धकर्मकारिणः ; ते च द्विविधाः यथा पशुं ‘विमथीरन्’ केवलं मासभक्ष्यार्थं मेव हन्युः ; तादृगेव ‘तत्’ अन्यथा विभजनं द्रष्टव्यम् ॥

उक्तं पशुविभागं तद्द्रष्टुमहर्षिद्वारा प्रशंसति— “तां वा एतां पशोर्विभक्तिं, श्रौत ऋषिदेवभागो विदाश्चकार ; ता सु हाम्रोच्ये-वास्माल्लोकादुचक्रामत्”—इति । ‘ता मेतां’ पूर्वोक्ता पशुविभक्तिं श्रुतनामकस्य † मुनिः पुत्रो देवभागाख्यो महर्षिः ‘विदाश्चकार’ ज्ञातवान् । ‘ता सु ह’ ता मेव खेन ज्ञाता विभक्तिम् ‘अप्रोच्ये’ रहस्यविवेति मत्वा कस्मै चिदप्यकथयित्वैव अस्मात् लोकात् ‘उचक्रामत्’ उक्तान्तवान्, श्रुत इत्यर्थः ॥

कथं तर्हि तन्व्यदायः ? इत्याशङ्क्याह— “ता सु ह गिरिजाय वाभ्रथ्यायामनुष्यः प्रोवाच, ततो हैना मेतदर्वाड् मनुष्या अधीयते ऽधीयते”—इति । ‘ता सु ह’ ता मेव पशु-

७ ‘न मुखाया पशुः—अश्विन्य खेव लोहितस्य प’-इति । भा० १५१२० ।

† ‘श्रुतवि’-इति अ० ष० १०, ४० १ ; तै० ब्रा० २ ५, ६, १ ।

विभक्तिम् 'मनुष्यः' मनुष्यव्यतिरिक्तः, कश्चिद् गन्धर्वादिः 'वाभ्र-
व्याय' बभ्रोरपत्याय गिरिजनामकाय * महर्षये प्रोवाच ।
'एतद्वाङ् मनुष्याः' एतस्माद् गिरिजाख्यात् महर्षेरर्वाचीनाः सर्वे
मनुष्याः 'ततः' तस्य गिरिजाख्यस्य सकाशात् 'एनां' पशुविभक्ति
मधीयते । पदाभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(एकत्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः † ॥ १ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमार्थाच्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

* "गिरिजा एवयामकत्"-इति अ० स० ५ पृ १ ।

† एष खण्डस्तुतौ यथावदाश्रयायनीयश्चीतमूर्धं (१२ ८ १-१८) ।

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(३१)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

— ००० —

तदाहुयं आहिताग्निरुपवसथे म्रियेत कथ मस्य
यज्ञः स्वादिति नैनं याजयेदित्याहु रनभिप्राप्तो हि
यज्ञं भवतीति तदाहुयं आहिताग्निरधिस्थिते
ऽग्निहोत्रे सान्नाय्ये वा हविषषु वा म्रियेत का तत्र
प्रायश्चित्तिरित्यत्रैवैनान्यनुपर्यादध्याद् यथा सर्वाणि
सन्दहोरन्त्या तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहिताग्नि-
रासन्नेषु हविषषु म्रियेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
याभ्य एव तानि देवताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति
ताभ्यः स्वाहेत्येवैनान्याहवनीये सर्वहुन्ति जुहुयात्सा
तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहिताग्निः प्रवसन्म्रियेत
कथ मस्याग्निहोत्रं स्वादित्यभिवान्यवत्सायाः पयसा
जुहुयादन्यद्वैतत्पयो यदभिवान्यवत्सार्या अन्यद्वै-
तदग्निहोत्रं व्येतस्यापि वा यत एवं कुतश्च पयसा
जुहुयुरथाप्याहुरेव मेवैनानजस्तानजुह्वत इन्धीरन्ना
शरीराणा माहतीरिति यदि शरीराणि न विद्येरन्
पर्यागरः पट्टिस्त्रोणि च शतान्याह्वत्य तेषां पुरुपरूपक

मिव कृत्वा^१ तस्मिंस्ता मावृतं कुर्युरथैनाञ्छरीरैः -
 राहृतैः^२ संस्पृश्याद्वासयेयुरर्ध्वद्दशतं कार्यं सक्थिनो
 द्विपञ्चाशे च विंशे^३ चोहू द्विपञ्चविंशे शेषं तु शिरस्यु-
 परि दध्यात्सा तत्र प्रायश्चित्तः ॥ १ (२) ॥

सत्रिणां वर्णितं कार्यं प्रायश्चित्तं ब्रवीत्यथ ।

- चोद्योत्तरप्रकारेण सुस्पष्ट मिति गृह्यताम् ॥

तत्र प्रथमे चोद्योत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहिताग्निरुप-
 वसथे म्रियेत, कथं मस्य यज्ञः स्यादिति ; नैनं याजयेदित्याहुरन-
 भिप्राप्तो हि यज्ञ भवतीति”—इति । तत्र यज्ञवैकल्यविषये केचिद्
 ब्रह्मवादिनः पृच्छन्ति— ‘यः’ पुमान् आहिताग्निः सन् उपवस-
 थास्ये सुत्वादिनात् पूर्वदिने म्रियेत, अस्य यज्ञः कथं प्रवर्तते ?
 इति प्रश्नः । तस्येदं मुत्तरम्— ‘एनं’ मृतं न याजयेदित्यभिन्ना
 आहुः । तत्रेयं मुपपत्तिः— सुत्वाया अनुपक्रान्तत्वादयं यज्ञ
 मनुभिप्राप्त एव भवति ; तस्माद् यागो न युक्तः ॥

द्वितीये प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहिताग्निरधिश्चिते
 अग्निहोत्रे सान्नाय्ये वा हविष्पु वा म्रियेत, का तत्र प्रायश्चि-
 त्तित्यत्रैवैनान्यनुपर्यादध्याद् यथा सर्वाणि सन्देहैरभक्ता तत्र प्राय-
 श्चित्तः”—इति । ‘अग्निहोत्रे’ तस्माधनभूते पयसि कार्यायं वज्रा-
 वधिश्चिते सति, तथा ‘सान्नाय्ये’ दर्शपूर्णमासार्थं चीरे अधिश्चिते
 सति, तथा ‘हविष्पु’ पुरोडाशादिषु अधिश्चितेषु, यजमानस्य मरणे
 किं प्रायश्चित्तम् ? इति प्रश्नः । प्रायो नाशस्तस्य चित्तं समाधा-
 नम् । ‘यत्रैव’ यजमानदहनदेशे एव ‘एनानि’ चोरादीनि ‘अनु-

कर्त्तृकम् ; अतः प्रेतस्थाधिकाराभावेऽपि पुत्रादेरधिकारसङ्गात्
अनुष्ठानं नुपपद्यते इत्यर्थः ३ ॥

तत्रैव पञ्चान्तरं माह — “अपि वा यत एव कुतश्च पयसा
जुहुयुः”-इति । अभिवान्यवत्साया इति नियमो नास्ति, किन्तु
‘यतः कुतः’ यस्याः कस्याश्चिद्गोः पयसा पुत्रादयो जुहुयुरिति १ ॥

पुनरपि पञ्चान्तरं माह — “अथाप्याहुरेव मेवैनानजस्तान-
जुह्वत इन्धीरन्ना शरीराणा माहर्तीः”-इति । अपि च अन्ये
यात्रिकाः पञ्चान्तरं माहुः । देशान्तरे मृतस्य प्रेतस्य ‘शरीराणाम्’
अस्थ्यादिप्रेतावयवानाम् ‘आ आहर्तीः’ आहरणपर्यन्तम् ‘एनान्’
आहवनीयादीन् त्रीनग्नीन् ‘अजस्तान्’ उपशमरहितान् ‘अजु-
ह्वतः’ होमरहितान् ‘एव मेव’ असमाप्तेनैव प्रकारेण ‘इन्धीरन्’
प्रज्वालयेयुरिति । होमाभावेऽपि त्रयोऽप्यनयो यद्या नोपशाम्यन्ति,
तथा प्रेतास्थिसमानयनपर्यन्तं प्रज्वालयेदित्यर्थः ॥

प्रेतास्थिविनाशे किं कर्त्तव्यं मित्याशङ्काह — “यदि शरीराणि
न विद्येरन् , पर्णशरः पट्टिस्त्रोणि च शतान्याह्वय तेषां पुरुष-
रूपकं मिव कृत्वा तस्मिन्स्ता माहतं कुर्युर्यैनाज्वरीरैराह्वतैः
संस्पर्शादास्येयुः”-इति । यदि कश्चित् ‘शरीराणि’ अस्थ्या-
दीनि ‘न विद्येरन्’ विनश्येयुः, तदा ‘पर्णशरः’ पलाशवृक्षस्य छिन्नान्
वृन्तान् पट्ट्यत्तरगतत्रयसङ्ख्याकानाह्वय, ‘तेषां’ वृन्तानां सम्बन्धि
‘पुरुषरूपकं मिव कृत्वा’ मनुष्यसदृशं किञ्चिद्रूपं निर्माय, ‘तस्मिन्’
रूपे ‘ता माहतं’ प्रेतशरीरोचितप्रकारं दहनपिण्डदानादिरूपं

३ अर्धे प्रतीतस्याभिवान्यवत्सायाः पयसादिद्वीकं दूर्ध्वं सर्वं इत जुहुयुरा समवा-
यान्-इत्यादि आशु० शी० ३. १०. १० ।

१ “श्रीवितयेन् मेवान्”-इत्यादि आशु० शी० २५. ८. ८ ।

कुयुः । 'अथ' तदानीं कृत्रिमरूपदहनकाले 'एनान्' आहवनी-
याद्यग्नीन् शमयानि नीत्वा समाहृतैस्त्रैः पलाशहन्तनिर्मितैः
शरीरावयवैः 'संस्पर्श' संसृष्टं कृत्वा उदासयेयुः ॥

पुरुपरूपनिर्माणप्रकारं दर्शयति— "अध्यर्द्धशतं काये, सक्-
थिनी द्विपञ्चाशे च विंशे, चोरु द्विपञ्चविंशे, शेषन्तु गिरस्युपरि
दध्यात्; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—इति । आनीतानां पलाशहन्तानाम्
'अध्यर्द्धशतम्' अधिकेनार्द्धेन पञ्चाशद्रूपेण युक्तं शतं 'काये' मध्य-
शरीरस्थाने 'दध्यात्' परितः प्रक्षिपेत् । पञ्चाशत्सङ्ख्याकानां
हन्तानां समूहरूपं 'पञ्चाशं', द्विसङ्ख्याके पञ्चाशे 'द्विपञ्चाशे';
विंशतिसङ्ख्याकानां समूहरूपं विंशं; 'द्विपञ्चाशे च विंशे च सक्-
थिनी दध्यात्' चत्वारिंशदधिकेन शतेन सक्थिद्वयं निष्पादये-
दित्यर्थः । पञ्चविंशतिसङ्ख्याकानां समूहरूपं पञ्चविंशं, द्विसङ्ख्याके
पञ्चविंशे, ते 'जरु दध्यात्' पञ्चाशत्सङ्ख्याकैर्द्वन्तीरुद्वयं निष्पादये-
दित्यर्थः । एवं नवचधिकशतहये गते सति 'शेषं' सप्ततिसङ्ख्याकं
गिरस्युपरि प्रक्षिपेत् । प्रवसतो नृतस्याग्निहीनवैकल्यप्रायश्चित्तं
निगमयति— "सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—इति । 'सा' प्रोक्तक्रिया
'तत्र' वैकल्ये 'प्रायश्चित्तिः' समाधानकरणम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वाविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

तदाहुर्यखाग्निहोत्रपावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्
 का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ता मभिमन्त्रयेत् यस्मा-
 ङ्गीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि पशून्ः सर्वान्
 गोपायं नमो रुद्राय मीळ्हुष इति ता मुत्यापयेदुद-
 स्याद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् इन्द्राय क्खवती
 भागं मित्राय वरुणाय चेत्यधास्या उदपात्र मूधसि च
 मुखे चोपगृह्णीयादयैनां ब्राह्मणाय दद्यात्सा तत्र
 प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यखाग्निहोत्रपावसृष्टा दुह्यमा-
 ना वाश्येत्का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यशनायां ह वा एषा
 यजमानस्य प्रतिख्याय वाश्यते ता मन्न मप्यादयेच्छा-
 न्ये शान्तिर्वा अन्नं सूयवसाङ्गवती हि भूया इति सा
 तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यखाग्निहोत्रपावसृष्टा दुह्य-
 माना स्पन्देत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सा यत्तत्र
 स्कन्दयेत्तदभिसृश्व जपेद्यदद्य दुग्धं पृथिवी मसृप्तं
 यदोपधीरत्वसृपद्यदापः पयो गृहेषु पयो अग्न्यायां
 पयो वरसेषु पयो अस्तु तन्मयीति तत्र यत्परिशिष्टं
 खात्तेन जुहुयान्यदालं होमाय खाद् यद्यु वै सर्वं
 सित्तं खादयान्या माहूय तां दुग्ध्वा तेन जुहुयादा
 रयेव श्रवायै होतव्यं सा तत्र प्रायश्चित्तिः ० ॥ २ (३) ॥

पञ्चमे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्वस्याग्निहोत्रुपावसृष्टा, दुह्यमानोपविशेत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; ता मभिमन्त्रयेत्” -इति । अग्निहोत्रहविरयं दोग्धया धेनुः ‘अग्निहोत्री’ । ‘यस्य’ अग्निहोत्रिणः सम्बन्धिनी सा धेनुः ‘उपावसृष्टा’ बलेन संयोजिता दुह्यमाना सती दोहनस्य विघ्नं कृत्वा यद्युपविशेत्, तदानीं वक्ष्य-
माणेन मन्त्रेण ता मभिमन्त्रयेत् । यद्यप्येतत् पञ्चविंशध्यायस्य द्वितीयखण्डे * वर्णितं, तथापि तत्र बुद्धिसङ्गतिः, अत्र तु प्रायश्चित्तप्राधान्येनोपक्रमात् साक्षादेव सङ्गत मित्वभिप्रेत्य पुन-
रप्यान्नातम् ॥

तप्तोत्तरमेवं दर्शयति— “यस्माद्भीषा निपीदसि, ततो नो अभयं कृधि, पशून्ः सर्वान् गोपाय, नमो रुद्राय मीळडुप इति, ता सुत्यापयेदुदस्याद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात्, इन्द्राय कृष्वती भागं, मित्राय वरुणाय चेत्यथास्या उदपाच मूधसि च मुखे चोप-
गृह्णीयादयैनां ब्राह्मणाय दद्यात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । एतत् सर्वं पूर्वत्रैव † व्याख्यातम् ॥

षष्ठे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्वस्याग्निहोत्रुपावसृष्टा, दुह्यमाना वास्येत, का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यग्नायां च वा एषा यजमानस्य प्रतिस्थाय वास्यते, ता मध मप्यादयेच्छान्ते; यान्तिर्वा पत्रं ; सूयवसाद्भवती हि भूया इति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-
इति । एतदपि पूर्वत्र ‡ व्याख्यातम् ॥

सप्तमे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्वस्याग्निहोत्रुपावसृष्टा,

* ३भा० १९०४० २० । चात्र० शो० १. ११ । चाप० शो० ८. ५१

† १भा० १९०४० १९०-१९८३० २०० । चात्र० शो० १. ११. १-१ ।

‡ ३भा० १९८३० १०-२२५० । चात्र० शो० १. ११. ४ ।

दुह्यमाना सन्देत, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सा यत्तत्र स्कन्दयेत्तद-
भिमृश्य जपेद्यदय दुग्धं पृथिवी मस्य यदोषधीरत्वस्यपद्यदापः,
पयो गृहेषु पयो अघ्नयायां, पयो वक्षेपु पयो असु तन्मयीति; तत्र
यत् परिशिष्टं स्यात्तेन जुहुयाद्यद्वलं होमाय स्याद्; यद्यु वै
सर्वं सिक्तं स्यादथान्या भाङ्गय तां दुग्धा तेन जुहुयादा त्वेव
अदाये होतव्यं; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । एतदपि पूर्वत्र *
व्याख्यातम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वाविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (३) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

तदाहुर्यस्य सायं दुग्धं सान्नाय्यं दुष्येद्वापहरेद्वा'
का तत्र प्रायश्चित्तिरिति प्रातर्दुग्धं वैधं कृत्वा तस्या-
न्यतरां भक्तिं मातृच्य तेन यजेत सा तत्र प्रायश्चित्तिं
स्तदाहुर्यस्य प्रातर्दुग्धं सान्नाय्यं दुष्येद्वापहरेद्वा का
तत्र प्रायश्चित्तिरित्यैन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरोळाशं
तस्य स्थाने निरुष्य तेन यजेत सा तत्र प्रायश्चित्ति-
स्तदाहुर्यस्य सर्वं मेव सान्नाय्यं दुष्येद्वापहरेद्वा का
तत्र प्रायश्चित्तिरित्यैन्द्रं वा माहेन्द्रं वेति समानं सा

तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्य सर्वाण्येव हवींषि' दुष्ये-
युवांपहरेयुवा' का तत्र प्रायश्चित्तिरित्याज्यस्यैनानि'
यथादेवतं परिकल्प्य तयाज्यहविषेष्टा यजेतातो
ऽन्या मिष्टि मनुत्वणां तन्वीत यज्ञो यज्ञस्य प्राय-
श्चित्तिः ॥ ३ (४) ॥

अष्टमे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्य सायं दुग्धं साद्यायं
दुष्येदापहरेदा, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; प्रातर्दुग्धं द्विधं कृत्वा
तस्यान्यतरां भक्ति मातस्य तेन यजेत, सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति ।
दर्शपूर्णमासयोर्दध्यं सायङ्काले दुग्धंपयः सान्नाय्यरूपं * , केशकी-
टादिभिर्दुष्येत् , यः कश्चिदपहरेदा, तदानीं परेषुः प्रातर्दुग्धं पयो
भागद्वयं कृत्वा तत्रैकभाग मातस्य, तेन संकृत्य दधिस्थानीयेन
तेन यजेत ॥

नवमे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्य प्रातर्दुग्धं साद्यायं
दुष्येदापहरेदा, का तत्र प्रायश्चित्तिरित्येन्द्रं वा माहेन्द्रं वा पुरो-
काशं तस्य स्थाने निरुप्य तेन यजेत, सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति ।

* “स प्रजापतिः पयस्वरीदितदस्ये यजयतेति , तत् पशव षीपधीष्ठी ऽध्यात्मगृह-
मनयन् ; तत् प्रत्यदुहन् ; यन् समनयन् , तत् साम्राज्यस्य साम्राज्यत्वम्”—इति तै० सं० ३,
५. १. १ । तदेतस्यात् पशुपदस्य साम्राज्यत्व मवगम्यते । गोरस्य इति, एतदसाम्राज्यवचन-
व्याख्यायां सायणः । “शोमः खलु वै साम्राज्यम्”—इति तै० ब्रा० १. २. १. ११ । पौषे-
मासे इतिः साम्राज्यम्”—इति शत० ब्रा० १. १. १. १ । ‘साम्राज्यं दधिपयोवचनम्’—
इति शत० ब्रा० ११. १. १. १ भाष्ये सायणः । ‘सम्यक् नीपते शोमायं मधि प्रति इति
साम्राज्यं इतिर्विभेदः’—इति पा० १. १. १२८-१२९मी दीपितः । ‘साम्राज्यं दुग्धदधिवचं
इति’—इति याज्ञा० शी० ४. १. १० मू० ४मी वाग्निहरेवच ।

प्रातर्दुग्धरूपस्य सान्नाय्यस्य दोषापहाराभ्यां वैकल्प्ये सति, तस्य दुग्धस्य स्थाने इन्द्रदेवताकं महेन्द्रदेवताकं वा पुरोडाशं कृत्वा, तेन यजेत । इन्द्रयाजि महेन्द्रयाजि-भेदाद्देवताव्यवस्था ॥

दशमे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयस्य सर्वं मेव सान्नाय्यं दुग्धहापहृत्वा, का तत्र प्रायश्चित्तिरित्येन्द्रं वा माहेन्द्रं वेति समानं, सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । सायं दुग्धं प्रातर्दुग्धं चेत्युभयं ‘सर्वम्’ ॥

एकादशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयस्य सर्वाण्येव हवींषि दुग्धयुवापहरेयुर्वा, का तत्र प्रायश्चित्तिरित्याज्यस्यैनानि यथादेवतं परिकल्प्या तयाज्यहविषेष्टया यजेतातो ज्या मिष्टि मनुस्वणां तन्वीत यज्ञो यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः”—इति । पुरोडाशदधिपयो-रूपाणि हवींषि ‘सर्वाणि’ इत्युच्यन्ते । आज्यस्य सम्बन्धीनि ‘एनानि’ त्रीणि हवींषि, तत्तद्देवता अनतिक्रम्य तत्तदनुसारेण परिकल्प्य आज्यहविर्युक्तया तथा इष्ट्या यजेत । इष्ट्या च तत्तद्दूहं मन्या मिष्टिम् ‘अनुस्वणाम्’ अन्यूनानधिकां यथाशास्त्रं ‘तन्वीत’ विस्तारयेत् । यथाशास्त्रं मनुष्ठितो ‘यज्ञः’ पूर्वस्य विकलस्य ‘यज्ञस्य’ प्रायश्चित्तः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(द्वात्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (४) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तदाहुर्यखाग्निहोत्र मधिश्चितं ममेध्व मापद्येत
 का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सर्वं मेवैनत्सुच्यभिपर्यासिच्य
 प्राङ्मुदत्याहवनीये हैतां समिध मभ्यादधात्यथोत्तरत
 आहवनीयस्योष्णां मस्य निरुह्य जुहुयान्मनसा वा
 प्राजापत्यया वर्चा तद्भुतं चाहुतं च स यद्येकस्मिन्नु-
 ज्जीते यदि द्वयोरेष एव कल्पस्तच्चेद् व्यपनयितुं शक्नु-
 यान्निष्पिच्यैतद्दुष्टं मद्दुष्टं मभिपर्यासिच्यं तस्य ययो-
 ज्जीतो खात्तथा जुहुयात्सां तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्य-
 खाग्निहोत्र मधिश्चितं स्कन्दति वा विष्यन्दते वा का
 तत्र प्रायश्चित्तिरिति तद्द्विरुपनिनयेच्छान्त्यै शान्ति-
 वा आपो ऽथैनद्विष्णेन पाणिना ऽभिमृश्य जपति
 दिवं तृतीयं देवान् यज्ञो ऽगात् ततो मा द्रविण मा-
 ष्टान्तरिचं तृतीयं पितॄन् यज्ञो ऽगात् ततो मा द्रविण
 माष्टं पृथिवीं तृतीयं मनुष्यान् यज्ञो ऽगात् ततो मा
 द्रविण माष्टं ययो रीजसा स्मभिता रजांसोति वैष्णु
 वारुणी मृचं जपति विष्णुर्वै यज्ञस्य दुग्धिं पाति
 वरुण ऽस्त्रिष्टं तयोस्मयोरेव शान्त्यै सा तत्र प्राय-
 श्चित्तिस्तदाहुर्यखाग्निहोत्र मधिश्चितं प्राङ्मुदायंस्त्र-
 लते वापि वा भंशते का तत्र प्रायश्चित्तिरिति स यद्युप-

निवर्तयेत्स्वर्गास्त्रोक्ताद्यजमान मावर्त्तयेद्देवैवास्मा उप-
विष्टायैत मग्निहोत्रपरीशेष - माहरेयुस्तस्य यथोन्नी-
ती स्यात् तथा जुहुयात् सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहु-
रथ यदि सुचिभ्योत का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यन्यां
सुच माहृत्य जुहुयादेतैतां सुचं भिन्ना माहवनीये
ऽभ्यादध्यात् प्राग्दण्डां प्रत्यक्पुष्करां सा तत्र प्राय-
श्चित्तिस्तदाहुर्यथाहवनीये हाग्निर्विद्योताथ गार्हपत्य
उपशाम्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति स यदि प्राञ्च
मुद्धरं व्यायतनाच्चावेत यत्पत्यञ्च मसुरवद्यञ्च तन्वीत
यन्मन्येद् भातृव्यं यजमानस्य जनयेद् यदनुगमये-
व्याणो यजमानं जह्यात् सर्वं मेवैनं सह भस्मानं
समीप्यं गार्हपत्यायतने निधायाथ प्राञ्च माहवनीय
मुद्धरेत् सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ४ (५) ॥

दादये प्रश्नोत्तरे दर्शयति — “तदाहुर्यस्याग्निहोत्र मधिस्थित
ममेध्य मापद्येत, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सर्वं मेवैतत् सुच्यभि-
पर्यासिच्य प्राहुर्देव्याहवनीये हेता समिध मभ्यादधात्यथोत्तरत
थाहवनोयस्योथ मभ्र निरुह्य जुहुयान्, मनसा वा प्राजापत्यया
पर्चा तदुत चाहुतस्य, स यद्येकस्मिन्नुन्नीते यदि हयोरेप एव
कल्पस्तच्चेद् व्यपनयितुं शक्नुयान्निष्पिच्यैतद् दुष्ट मदुष्ट मभिपर्या-
सिष्य तस्य यथोन्नीती स्यात्तथा जुहुयात्, सा तत्र प्रायश्चित्तिः”

इति । अग्निहोत्रार्थं पयो गार्हपत्ये पाकार्थं यदधिष्ठितम्, तद्यदि
 किञ्चिद् ‘अमेध्यं’ यज्ञानर्हे केशकीटादिकम् ‘आपद्येत’ प्राप्नुयात् ;
 तदानोम् ‘एतत्’ हविः सर्वमप्यग्निहोत्रहवर्षां ‘सुचि’ साकल्येन
 सिद्धा, प्राङ्मुख ‘उदेत्य’ उत्थाय आहवनीयं प्रति गत्वा, तस्मिन्
 ‘एतां’ नित्यां समिध मादध्यात् । ‘अथ’ अनन्तर माहवनीयस्यो-
 त्तरभागं किञ्चिदुष्णं भस्म ततो निस्सार्यं तस्मिन् ‘मनसा’ नित्या-
 निहोत्रमन्त्र मनुभृत्य ‘वाचा वा’ “प्रजापते न त्वदेतानि”—इति
 (ऋ० सं० १०. १२१. १०.) मन्त्र मुञ्चय्यं जुहुयात् । ‘तत्’
 एतद्भस्म उष्णत्वाद्भुत मपि भवति, अग्निराहित्याद्भुत मपि
 भवति । न केवल मधिष्ठित एवामेध्यतया एतत् प्रायश्चित्तम्; किं
 तद्दि ? चतुरन्वयनावस्थायां यद्येकस्मिन् उन्नीते, यदि वा द्वयो-
 रुन्नीतयोरमेध्यपातः, तदानीं सैष एव ‘कल्पः’ प्रकारः । उन्वयनं
 नामाग्निहोत्रहवर्षां वेचनम् । ततः केशकीटादिद्रूपित मग्नि-
 होत्रहवर्षा मुन्नीतं यद्यपनेतुं यत्नुयात्, तदानीं नेतत् दुष्टं
 ‘निष्पिच्य’ निस्सार्य, स्यात्सा भवस्थितम् ‘अदुष्टं’ चीर मग्निहोत्रः
 श्रयणा मभिपर्यासिच्य ‘यद्योन्नीती स्यात्’ उन्नीती येन प्रकारेण
 भवति, तेन प्रकारेण जुहुयात् ; ‘अदुष्ट’ द्रव्यान्तर मधिययणा-
 दिना संस्कारत्वं जुहुयादित्यर्थः ० ॥

त्रयोदशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहर्षस्याग्निहोत्र मधि-
 स्थितं स्कन्दति वा विप्यन्दते वा, का तत्र प्रायश्चित्तरिति ; तद्-
 द्विरुपनिनयेच्छान्त्यै ; यान्तिर्वा आपो ऽथैनद्दिशिण पाणिना
 ऽभिसृज्य जपति”—इति । अग्निहोत्रद्रव्यं गार्हपत्ये पाकार्थं

७ “आपद्यति हवीषि उन्वयनोत्पत्तये रभेषां शोभतेः—० प्रजापते न त्वदे-
 तानि” इति—० जुहुयात्”—इति वा१० शी १. १०. १०-११ ।

मधित्रितं सत्, कदाचित् 'स्तन्दति' खलति, चीरविन्दुरधः पततीत्यर्थः । 'विष्यन्दते' विशेषेण स्तन्दनं दाहाधिक्येन स्थाली-मुखस्योपरि उद्गमनं ; तत् स्तन्नं विष्यन्दितं वा द्रव्यं दक्षिणेन पाणिना सृष्ट्वा वक्ष्यमाणं मन्त्रं जपेत् ॥

तं दर्शयति— “दिवं तृतीयं देवान् यज्ञो ऽगात्, ततो मा द्रविण माष्टान्तरिचं तृतीयं पितॄन् यज्ञो ऽगात्, ततो मा द्रविण माष्ट ; पृथिवीं तृतीयं मनुष्यान् यज्ञो ऽगात्, ततो मा द्रविण माष्ट”—इति ३ । अस्य स्तन्दनस्य विष्यन्दितस्य वा पयसः 'तृतीयम्' अंशस्वरूपं 'दिवं' स्वर्गलोकम् 'अगात्' प्राप्नोतु । तेन यज्ञोऽपि देवान् प्राप्नोतु । प्रापणाद् वैकल्पपरिहारे सति 'मा' मा मग्नि-होत्रिणम् 'द्रविण माष्ट' धनं प्राप्नोतु । तथैवापरं 'तृतीयं' द्रव्यांशस्वरूपं मन्त्ररिचं मगात् । तेन यज्ञोऽपि पितॄन् प्राप्नोति । ततः प्रापणात् मां धनं प्राप्नोतु । पुनरप्यपरं 'तृतीयं' द्रव्यांशस्वरूपं पृथिवी मगात् । तेन यज्ञोऽपि मनुष्यान् प्राप्नोति । ततस्तदुभय-प्रापणात् मां 'द्रविणं' धनम् 'माष्ट' प्राप्नोतु ॥

मन्वान्तरजपं विधत्ते— “ययो रोजसा स्तमिता रजांसीति वैष्णवारुणी मृचं जपति ; विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति, वरुण स्रिष्टं, तयोरुभयोरेव शान्त्यै”—इति । “ययोरोजसा”—इत्याद्युक्त्वा सुत्रे पठिता † । तस्यायतुर्थपादे “विष्णुं भगन् वरुणा पूर्वङ्गती”—इतिश्रुतत्वादियं विष्णुवरुणदेवताका । यज्ञस्य यद्

• साङ्गतायां भाषात इति प्राप्तेषु श्रुतीऽयं मन्त्रः ।

† “ययोरोजसा स्तमिता रजांसि योर्वैभिरोरजसा मविष्टा ।

सा पन्थेति इत्येता साङ्गोभिर्विष्णुं वरुणं वरुणा पूर्वङ्गती ॥”

—इति श्रुतः भा० १, ५, ७, ७ । “यज्ञो वै विष्णुः”— इत्यादि च ततः पठन्तः ।

‘दुरिष्टम्’ अद्भुतैकत्वं, तच्छ्रमयित्वा विष्णुः पाति ; यन्नस्य यत्
‘स्त्रिष्टं’ यथाशास्त्रं मनुष्ठितं मङ्गं, तद्वक्ष्यः पाति । फलप्रति-
षेधनिवारणं तदप्रतिपालनम् । तस्मादयं जपः ‘तयोर्भयोः’
दुरिष्टस्त्रिष्टयोर्यथोक्तप्रकारेण शान्त्यर्थं सम्पद्यते । उत्तरवाक्यं सुप-
संहरति— “सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति ॥

चतुर्दशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्याग्निहोत्रं मधिन्यितं
प्राङ्मुखायन्तुल्यते वा ऽपि वा भ्रंशते, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; स
यद्युपनिवर्त्तयेत्स्वर्गाहोकाद्यजमान भावर्त्तये दत्तैवास्मा उपवि-
ष्टायैत मग्निहोत्रपरीशेषं माहुरेयुस्तस्य यथोन्नीती स्यात्, तथा
जुहुयात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । अग्निहोत्रद्रव्यं गार्ह-
पत्ये ऽधिन्यितं, पाकादुर्द्धं मादाय प्राङ्मुखं आहवनीयं प्रति
‘उदायन्’ उन्नच्छन् अर्धयुर्धदा भवति, तदानीं तद्रव्यं ‘खलते’
यद्वा ‘भ्रंशते’ । विन्दुपतनं खलनम्, साकल्येन द्रव्यपतनं
स्त्रंशः । पुनरग्निहोत्रस्याख्या द्रव्यं गृहीतुं सोऽर्धयुर्धदि
पश्चिमाभिमुखो निवृत्तो भवेत्, तदानीं स्वर्गप्राप्तं यजमानं तस्मा-
होकादावर्त्तयेत् । अतो निवृत्तिं मज्जत्वा खलन-भ्रंशदेशे एवोप-
विष्टाय ‘पक्षे’ अर्धयुर्धवे स्थालीगतं मग्निहोत्रद्रव्यमेव मन्ये पुरुषाः
आहुरेयुः । ‘तस्य’ द्रव्यस्य स्त्रीकारेण अर्धयुर्धयोन्नीती स्यात्,
तथा जुहुयात् । ‘उन्नीतम्’ उन्नयनं स्थालीगतस्य द्रव्यस्याग्नि-
होत्रद्रव्यां चतुर्वारं प्रक्षेपः ; “चतुरुन्नयति”—इति श्रुतत्वात् ।
उन्नयनादिसंस्कारपूर्वकं जुहुयादित्यर्थः ॥

पञ्चदशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तदाहुरथ यदि नुग्मिद्येत, का
तत्र प्रायश्चित्तिरित्यन्यां सुचं माह्वत्य जुहुयाद्यैतां सूचं भिन्ना

माहवनीये ऽभ्यादध्यात् प्राग्दण्डां प्रत्यक्पुष्करां; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । ‘स्रुग्’ अग्निहोत्रहवणी, तद्भेदे स्रुगन्तरेण हुत्वा भिन्ना स्रुच माहवनीये पश्चिपेत् । तदानीं तदीयो दण्डः प्राच्या भवस्वितः, तदीयं ‘पुष्कर’ विलं प्रतीच्या भवस्वितम्, यथा भवति तथा पश्चिपेत् ॥ ५

षोडशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्व्यस्याहवनीये ह्यग्निर्विद्येताथ गार्हपत्य उपगाम्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; स यदि प्राञ्च मुद्धरेत्यायतनाच्चवेत्, यत्प्रत्यञ्च मसुरवद्यज्ञं तन्वीत, यन्नन्येद्भ्रातृव्यं यजमानस्य जनयेद्, यदनुगमयेणाणो यजमानं जह्यात् ; सर्वं मेधेन सह भस्मानं समोष्य, गार्हपत्यायतने निधायथ प्राञ्च माहवनीय मुद्धरेत् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । प्रतिदिनं माहवनीयाग्निहोत्रमादूह्यं उपगाम्यति ; गार्हपत्याग्निस्तु सर्वदा धार्यते ; तस्माद्गार्हपत्यात् तत्तडीमकाले आहवनीयार्थं मग्निं विद्धरेदित्येषो ऽनुष्ठानक्रमः । एवं सति यदि कदाचिदाहवनीयस्य स्थाने अग्निरनुपगान्तो विद्येत, तदानीं गार्हपत्यशोपगाम्येत् ; तत्रत्यवैकल्यस्य परिहाराय पचाः पञ्चविधाः सम्भवन्ति । विद्यमानं माहवनीयं गार्हपत्यतया सभार्यं, ततोऽपि पूर्वदेशे आहवनीयं कर्तुं तस्मात् पूर्वसिद्धाहवनीयात् प्राञ्च मग्निं मुद्धरेदिति प्रथमः पक्षः । तस्मिन् पक्षे यजमानः ‘आयतनात्’ स्वकीयस्वगनात् प्रच्येत् ; आहवनीयस्थानात् प्रच्युतत्वात् । अथ गार्हपत्यात् पूर्वसिद्धाहवनीयात् प्रत्यञ्च मग्निं मुद्धरेदिति द्वितीयः पक्षः । तस्मिन् द्वितीयपक्षे यज्ञ एषो ऽसुरयज्ञसमानः स्यात् । तत्र तानसुरान् प्रकृत्यैव माग्रायते— “त

आहवनीय मप्र आ दधत, अथ गार्हपत्यम्, अथान्वाहार्यपच-
नम्”—इति (तै० ब्रा० १. १. ४. ४.) । तदीयदोषोऽपि तत्रैवा-
स्नातः—“भद्रा भूत्वा परा भविष्यन्ति”—इति । गार्हपत्याय
मग्निमन्थनं कर्तव्यमिति तृतीयः पक्षः । तदानीं विद्यमान
आहवनीये तद्दिरोधिनोऽग्न्यन्तरस्य मन्यनाद्यजमानस्य शत्रु मृत्या-
दयेत् । पुनराधानं कर्तुं विद्यमान माहवनीयम् ‘अनुगमयेत्’
उपशमयेदिति चतुर्थः पक्षः । तस्मिन् पक्षे विद्यमानस्य विनाशनात्
प्राणो यजमानं परित्वजेत् । आहवनीयगतं भस्मसहितं सर्वं
मप्यग्निं कस्मिंश्चित् पात्रे प्रक्षिप्य, नीत्वा, गार्हपत्यस्थाने प्रक्षिप्य,
अनन्तरं ततो गार्हपत्यात् प्राञ्च माहवनीयं मुञ्चरेदिति पञ्चमः
पक्षः । अस्मिन् पक्षे दोषाभावात् सेव प्रायश्चित्तिर्भवति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(हात्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (५) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

तद्वाहुयं ह्याग्नावग्निं मुञ्चरेद्युः का तत्र प्रायश्चित्ति
रिति स यद्यनुपश्येदुदूच्या पूर्वं मपरं निदध्याद्यना-
नुपश्येत्सो ऽग्नये ऽग्निवते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं

माहवनीये ऽभ्यादध्यात् प्राग्दण्डां प्रत्यक्पुष्करां; सा तत्र प्राये-
 थित्तिः”-इति । ‘स्रुग्’ अग्निहोत्रहवणी, तद्भेदे स्रुगन्तरेण
 हुत्वा भित्रां सुच माहवनीये पश्चिपेत् । तदानीं तदीयो दण्डः
 प्राच्या भवस्वितः, तदीयं ‘पुष्कर’ बिलं प्रतीच्या भवस्वितम् ;
 यथा भवति तथा प्रश्चिपेत् ॥ ३

षोडशे प्रश्चोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयंस्याहवनीये ह्यग्निर्वि-
 द्येताथ गार्हपत्य उपशाम्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; स यदि
 प्राञ्च मुहुरेभ्यायतनाच्चवेत्, यत्प्रत्यञ्च मसुरवद्यज्ञं तन्वीत्, यन्नयेद्
 भ्रातृव्यं यजमानस्य जनयेद्, यदनुगमयेप्राणो यजमानं जज्ञात् ;
 सर्वं मेधेन सह भक्षणं समोष्य, गार्हपत्यायतने निधायथ प्राञ्च
 माहवनीय सुहरेत् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । प्रतिदिन
 माहवनीयाग्निर्होमाद्दूर्ध्वं मुपशाम्यति ; गार्हपत्याग्निस्तु सर्वदा
 धार्यते ; तस्मान्गार्हपत्यात् तत्तद्वोमकाले आहवनीयार्थं मग्निं
 विहरेदित्येषो ऽनुष्ठानक्रमः । एवं सति यदि कदाचिदाहव-
 नीयस्य स्थाने अग्निरनुपशान्तो विद्येत, तदानीं गार्हपत्यद्योप-
 शाम्येत् ; तत्रत्यवैकल्यस्य परिहाराय पक्षाः पञ्चविधाः सम्भवन्ति ।
 विद्यमान माहवनीयं गार्हपत्यतया सम्भार्य, ततोऽपि पूर्वदिगे
 आहवनीयं कर्तुं तस्मात् पूर्वसिद्धाहवनीयात् प्राञ्च मग्निं मुहुरे-
 दिति प्रथमः पक्षः । तस्मिन् पक्षे यजमान, ‘आयतनात्’ स्वकीय-
 स्थानात् प्रच्येत् ; आहवनीयस्थानात् प्रच्युतत्वात् । अथ गार्ह-
 पत्यार्थं पूर्वसिद्धाहवनीयात् प्रत्यञ्च मग्निं मुहुरेदिति द्वितीयः
 पक्षः । अस्मिन् द्वितीयपक्षे यज्ञ एषो ऽसुरयज्ञसमानः स्यात् ।
 असुरयज्ञस्य गार्हान्तरे तानसुरान् प्रकृत्यैव मात्रायते— “त

आहवनीय मय आ दधत, अथ गार्हपत्यम्, अथान्वाहार्यपच-
नम्”—इति (तै० ब्रा० १. १. ४. ४.) । तदीयदोषोऽपि तत्रैवा-
न्नातः— “भद्रा भूत्वा परा भविष्यन्ति”—इति । गार्हपत्याय
मग्निमन्यनं कर्तव्यमिति तृतीयः पक्षः । तदानीं विद्यमान
आहवनीये तद्विरोधिनोऽन्यन्तरस्य मन्यनाद्यजमानस्य शत्रुमुत्पा-
दयेत् । पुनराधानं कर्तुं विद्यमानमाहवनीयम् ‘अनुगमयेत्’
उपशमयेदिति चतुर्थः पक्षः । तस्मिन् पक्षे विद्यमानस्य विनाशनात्
प्राणो यजमानं परित्यजेत् । आहवनीयगतं भस्मसहितं सर्वं
सप्यन्नि कस्मिंश्चित् पत्रे प्रक्षिप्य, नीत्वा, गार्हपत्यस्थाने प्रक्षिप्य,
अनन्तरं ततो गार्हपत्यात् प्राञ्चमाहवनीयमुदरेदिति पञ्चमः
पक्षः । अस्मिन् पक्षे दोषाभावात् सैव प्रायश्चित्तिर्भवति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वात्रिंशाध्याये) चतुर्थं खण्डः ॥ ४ (५) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

तदाहुर्यज्ञान्नावग्निमुदरेयुः का तत्र प्रायश्चित्ति-
रिति स यद्यनुपश्येदुदूह्य पूर्वमपरं निदध्याद्यद्यना-
नुपश्येत्सी ऽग्नये ऽग्निवते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं

निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं
 ह्यग्ने अग्निनेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नेऽग्नि
 वते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयस्य गार्ह-
 पत्याहवनीयो मिथः संसृज्येयातां का तत्र प्राय-
 श्चित्तिरिति सोऽग्ने वीतये ऽष्टाकपालं पुरोळाशं
 निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्ने आयाहि वीतये यो
 अग्निं देववीतय इत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्ने
 वीतये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयस्य सर्वं
 एवाग्नेयो मिथः संसृज्येरन् का तत्र प्रायश्चित्ति-
 रिति सोऽग्ने विविचये ऽष्टाकपालं पुरोळाशं
 निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये स्वर्णं वस्तीरुषसा मरोचि
 त्वा मग्ने मानुषीरोळते विश इत्याहुतिं वाहवनीये
 जुहुयादग्ने विविचये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्ति-
 स्तदाहुयस्य आग्नेयोऽन्यैरग्निभिः संसृज्येरन् का
 तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्ने चामवते ऽष्टाकपालं
 पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अक्रन्ददग्निं
 सनयन्निव द्यौरंधा यथा नः पितरः परास इत्या-
 हुतिं वाहवनीये जुहुयादग्ने चामवते स्वाहेति
 सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ पू (६) ॥

सप्तदशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्व्यस्यान्नावग्निं मुञ्चरेयुः,
 का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; स यद्यनुपश्येदुद्धृत्य पूर्वं मपरं निदध्याद्
 यद्यनानुपश्येत्, सो ऽग्नये ऽग्निवते ऽष्टाकपालं पुरोक्षाग्रं निर्व-
 पेत्; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘अग्निनाग्निः समिधते’—‘त्वं ह्यग्ने
 अग्निर्नत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये ऽग्निवते स्वाहेति; सा
 तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । सायम्नातराहवनीयेऽग्नी स्थित एवं
 सति पुनरपि गार्हपत्याग्निं य उहरेयुः, तदानीं मुञ्चतस्याग्नेः
 प्रचेपात् पूर्वं नैव विद्यमानस्याग्नेः दर्शनम् । तं ‘पूर्वं’ विद्यमान
 मग्निं ‘उद्धृत्य’ तस्मादाहवनीयस्यान्नादुद्धृत्य, तस्मिन् स्थाने पुनः
 ‘अपरम्’ इदानीं मानीत मग्निं निदध्यात् । यदि विद्यमानं
 (‘अनानुपश्येत्’) नानुपश्येत्, तदानीं मानीत मग्निं तत्र प्रविष्य,
 पश्चाद्ग्निस्य मवगत्य ‘अग्निवते ऽग्नये’ देवतायै पुरोक्षाग्रं निरूप्य,
 तस्यैते याज्यानुवाक्ये कुर्यात् । “अग्निनाग्निः”—इति (ऋ० सं०
 १. १२. ६.) पुरोनुवाक्या, “त्वं ह्यग्ने अग्निना”—इति (ऋ० सं०
 ८. ४३. १४.) याज्या । सोऽयं भेदः पक्षः । दर्विहोमवद्याज्यानु-
 वाक्ये परित्यज्य “अग्नये ऽग्निवते स्वाहा”—इति मन्त्रेण आहवनीये
 आहुतं जुहुयादिति ७ द्वितीयः पक्षः ॥

अष्टादशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तदाहुर्व्यस्य गार्हपत्याहवनीयी
 मिवः संसृज्येयातां, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सो ऽग्नये योतये
 ऽष्टाकपालं पुरोक्षाग्रं निर्वपेत्; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘अग्ने वा याहि
 वीतये’—‘यो अग्निं देववीतय इत्याहुतिं’ वाहवनीये जुहुयादग्नये

• आग्नेयीभिस्त्रिषु एषा अन्तर्मात्रिणीति । तदाहि “अपा दीव्य इत्य” —इत्यधिकार
 “सापानप्रमथयनेऽप्रियत”—इति आशु० शो० ३ ११ ३. १२ ।

वीतये स्वाहेति; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । अग्न्युद्धरणाद्ब्रह्म
व्यवस्थितयोराहवनीयगार्हपत्ययोः सतीर्यदि गार्हपत्यगतोऽङ्गार
आहवनीये प्रमादात् पतेत्, आहवनीयगतो वा गार्हपत्ये पतेत्,
सोऽयं ‘मिथः संसर्गः’ ; तत्र प्रायश्चित्तार्थस्य पुरोडाशस्य ‘वीति’-
गुणयुक्तो ऽग्निदेवता * । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

एकोनविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्य सर्वं एवाग्नयो
मियः संसृज्येरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये विविचये
ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘स्वर्णं वस्तो-
रुपसा मरोचि’-‘त्वा मग्ने मानुषीरीळते विश इत्याहुतिं †
वाहवनीये जुहुयादग्नये विविचये स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”
-इति । आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिणाग्नीनां सर्वेषां परस्पर-
संसर्गं सति ‘विविचि’-गुणयुक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवता ‡ । अन्यत्
पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

विंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्याग्नयो ऽन्यैरग्निभिः
संसृज्येरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये चामपते ऽष्टाक-
पालं पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘अक्रन्ददग्नि स्तन-
यत्रिव द्यौर’-‘अथा यथा नः पितरः परास इत्याहुतिं §
वाहवनीये जुहुयादग्नये चामपते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”
-इति । ‘यस्य’ अग्निहोत्रिणः सम्बन्धिन आहवनीयाद्यग्नयोऽन्य-
दीयैराहवनीयादिभिर्लौकिकाग्निभिर्वा संसृज्येरन्, तस्य प्राय-

* “गार्हपत्याहवनीययोर्वीति”-इति आश्र० शी० १ ११ ५ ।

† च० म० ० १० २, ५ ८ १ ।

‡ “मिथयेद विविचय”-इति आश्र० शी० १ ११ ५ ।

§ च० म० १० ४५ ४, ४ ९ १६ ।

द्वितीये पुरोडाशे 'शामवद्'-गुणयुक्तो ऽग्निदेवता* । अन्यत्
पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे
पैतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वात्रिंशोऽध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (६) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

तदाहुर्यस्याग्निनो याम्येणाग्निना सन्दञ्चेरन् का
तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नये संवर्गायांष्टाकपाल
पुरोडाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये कुवित्सु नो गवि-
ष्टये मा नो अस्मिन्महाधन इत्याहुतिं वाहवनीये
जुहुयादग्नेये संवर्गाय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्ति-
स्तदाहुर्यस्याग्निनो दिव्येनाग्निना संसृज्चेरन् का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नये ऽप्सुमते ऽष्टाकपालं पुरो-
डाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अस्त्वग्ने सधिष्टव

* पाठ० श्री० २, १३, ४ । तै० ब्रा० २, ७, ४, ५ । तै० स० २, २, २, ४, ५ ।
श्री० २० जै० २० ६, ४, १०-११, अधि ५ । "शामवन्नादिना यदत् कर्मणा प्रवनापते ।
देवदीपादकारणे जाते दीपकदमके । श्रीमैत्रेयेन दीपाणां सर्वेषां चय मादिमेतु"-इति
भा० ५० । 'एवञ्च एकमायदिनेऽग्नेः दीपवदाय शामवतीतिः सर्वेषु इत्यादि' - इति भा० १० ।

मयो दधे मेधिरः पूतदक्ष इत्याहुतिं वाहवनीये
 जुहुयादग्नेये ऽप्सुमते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्ति-
 स्तदाहुर्यस्याग्नेयः शवाग्निना संसृज्येरन् का तत्र
 प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नेये शुचये ऽष्टाकपालं पुरो
 ळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्निः शुचित्रततमं
 उदग्ने शुचयस्तवेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नेये
 शुचये स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्याग्नेय
 आरण्येनाग्निना सन्दृष्टेरन् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
 समे वारोपयेद्दरणी वोलमुकं वा मोक्षयेद्यथाहवनी-
 याद्यदि गार्हपत्याद्यादि न शक्नुयात्सो ऽग्नेये संवर्गा-
 याष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्योक्ते याज्यानुवाक्ये
 आहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नेये संवर्गाय स्वाहेति
 सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ (७) ॥

एकविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यस्याग्नेयो ग्राम्येषा-
 म्निना सन्दृष्टेरन्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नेये संवर्गा-
 याष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘कुर्वित्त्सु नो
 गविष्टये’—‘मा नो अस्मिन् महाधन इत्याहुतिं ॐ वाहवनीये
 जुहुयादग्नेये संवर्गाय स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति ।
 ‘ग्राम्योऽग्निः’ महानसादिगतः । स कदाचित् प्रसादेन प्रहृष्टो
 यामगतानि षट्हाणि दहवग्निहोत्रशालागतानाहवनीयादीन-

ग्नीन् सम्यग् दहति , तदानीं प्रायश्चित्तस्य पुरोडाशस्य 'संसर्ग'-
गुणयुक्तो ऽग्निर्देवता * । अन्यत् पूर्ववत् ॥

द्वाविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तदाहुर्घस्याग्नयो दिव्येनाग्निना
संसृज्येरन् , का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये ऽप्सुमते ऽष्टा-
कपालं पुरोळार्थं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'अप्सुग्ने सधि-
ष्टव'-'मयो दधे मेधिरः पूतदक्ष इत्याहुतिं † वाह्वनीये जुहुया-
दग्नये ऽप्सुमते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति ।
'दिव्याग्निः' वैद्युतः । असनिपाते सति तदीयेनाग्निना आहवनी-
यादीनां संसर्गं प्रायश्चित्तस्य पुरोडाशस्य 'अप्सुमान्' अग्निर्दे-
वता ‡ । अन्यत् पूर्ववत् ॥

त्रयोविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्घस्याग्नयः शवाग्निना
संसृज्येरन् , का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये शुचये ऽष्टा-
कपालं पुरोळार्थं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'अग्निः शुचि-
व्रततम'-'उदग्ने शुचयस्तवेत्याहुतिं § वाह्वनीये जुहुयादग्नये
शुचये स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । प्रेतदहनाय
प्रवृत्तोऽग्निः 'शवाग्निः' । तत्संसर्गं पुरोडाशस्य 'शुचि'-गुणयुक्तो
ऽग्निर्देवता । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

चतुर्विंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्घस्याग्नय आरख्येना-
ग्निना सन्दह्येरन् , का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; समे वारोपयेदरणी
षोल्मुकं वा भोजयेद् ; यथाहवनीयाद्यदि गार्हपत्याद् ; यदि न

* "याम्येष संसर्गाव"-इति भाष० श्रौ० ३ । १३ । ० ।

† अ० स० प० ४३ । १, २ । १. २ ।

‡ "वेद्युतेऽप्सुमते"-इति भाष० श्रौ० ३ । १३. ८ ।

§ अ० स० प० ४४, २१, १० ।

॥ "शुचये संसर्गनेऽग्निनाग्नेन" इति भाष० श्रौ० ३, १३, ४

शक्त्यात्, सो ऽग्नये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ;
 तस्योक्ते याज्यानुवाक्ये ॥ आहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये संवर्गाय
 स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । दावाग्निररण्यादागल्य
 अग्निहोत्रशालां दहन्वाहवनीयादीन् यदा सम्यग् दहति, तदानीं
 तद्दहनात् पूर्वं मेवाग्नीन् ‘अरणी’ इयोररण्योः सह समारोपये-
 देव । तदशक्तौ गाईपत्याहवनीयात् ‘बल्लुकं मोचयेत्’ सह-
 सोल्लुक मादाय परितो गच्छेत् । समारोपणं बोल्लुकमोचनं
 वेति पञ्चदशस्य अग्निदाहत्वरया यदा न शक्तिः, तदा ‘संवर्ग’-गुण-
 युक्तो ऽग्नि पुरोळाशदेवता † । तदीययाज्यानुवाक्ये च पूर्वं
 मेवाभिहिते (३१४० १३०) ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकाया द्वितीयाध्याये
 (द्वात्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (७) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

तदाहुयं आहिताग्निंरूपवसथे ऽशु कुर्वीत^१ का
 तत्र प्रायश्चित्तिरिति^१ सो ऽग्नये व्रतभृते^१ ऽष्टाकपालं
 पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य^१ याज्यानुवाक्ये^१ त्व मग्ने व्रत-
 भृच्छुचिर्^१ व्रतानि विभद् व्रतपा अदश्च इत्याहुतिं

• ए० ४०८ ४४ २१, १० ।

१ “अथ समारोप इत्युवाच”-इति कात्या० श्रौ० २५, ४, ३१ ।

वाहवनीये जुहुयाद्ग्नये' व्रतभृते स्वाहेति' सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्य आहिताग्निरुपवसथे ऽब्रथ . मा 'पद्येत' का तत्र प्रायश्चित्तिरिति' सो ऽग्नये व्रतपतये' ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये' त्व मग्ने व्रतपा असि' यदो वयं प्र मिनाम व्रतानीत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयाद्ग्नये' व्रतपतये स्वाहेति' सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्य आहिताग्निरमावास्वां पौर्णमासीं वातीयात् * का तत्र प्रायश्चित्तिरिति' सोऽग्नये पधिकृते' ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये' वेत्या हि वेधो अध्वन आ देवाना मपि पन्था मगन्मेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयाद्ग्नये पधिकृते स्वाहेति' सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्य सर्व एवाग्नय उपशाम्येरन् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति' सो ऽग्नये तपस्वते' जनहते पावकवते' ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये' आ याहि तपसा जनेष्व्वा नो याहि तपसा जनेष्वित्याहुतिं वाहवनीये जुहुयाद्ग्नये तपस्वते जनहते पावकवते स्वाहेति' सा तत्र प्रायश्चित्तिः' ॥ ७ (८) ॥

पञ्चविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहिताग्निरुपवसथे ऽग्न्यु कुर्वीत , का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये व्रतभृते

ऽष्टाकपालं पुरोक्षाग्रं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'त्व मग्ने व्रत-
भृच्छुचिर्'-'व्रतानि विश्वद् व्रतपा अदध्य इत्याहुतिं वाहवनीये
जुहुयादग्नये व्रतभृते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः^१दिग्वि ।
'उपवसथे' यजनीयदिनात् पूर्वदिने तिते^२दिना तदानीं
स्मरणादिना वा नेत्रयोरशुभोचने पुरोडा^३ग्नि-
देवता । त्व मग्ने व्रतभृदित्यादिके सुव^४सह-
नुवाक्ये ॥

पञ्चविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— "आहुयं प्रा^५संघमं^६ उपव-
सथे ऽब्रत्य मापद्येत, का तत्र प्राय^७श्चित्तिरिति ; त्वान् ऽग्नये व्रत-
पतये ऽष्टाकपालं पुरोक्षाग्रं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'त्व
मग्ने व्रतपा असि'-'यद्दो वयं प्र मिनाम व्रतानीत्याहुतिं १ वा-
हवनीये जुहुयादग्नये व्रतपतये स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"^८-
इति । व्रतविरुद्धं निषिद्धाचरणम् 'अब्रत्य' दिवास्त्रापादिकम् 'प्रा
पद्येत' प्राप्नुयात्, तत्र 'व्रतपति'-गुण^९ ऽग्निः पुरोडाशदेवताः ॥

सप्तविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति "आदाहुयं आहिताग्निरमा-
वास्या पौर्णमासीं वातीयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये
पथिह्वते ऽष्टाकपालं पुरोक्षाग्रं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये
'वेत्या हि वेधो अध्वन'-'आ देवाना मपि पत्या मगन्तेत्याहुतिं ३
वाहवनीये जुहुयादग्नये पथिह्वते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"

१ "अपिब्रतभृद् । त्व मग्ने व्रतभृच्छुचिर्भृते—'व्रतानि विश्वद् व्रतपा—'एषे
वात्स्यानुवाक्ये"—इति आश्व० श्रौ० २ १२ १२-१५ ।

२ अ० सं० ८ ११ १, १० २ ४ ।

३ "व्रतपतिपत्नी व्रतपतये"—इति आश्व० श्रौ० ३ १ २ ।

४ अ० सं० ६ १६ ३, १० २ ६ ।

इति । आहिताग्निरमावासेष्टिं^१ पीर्णमासेष्टिं^२ वा यदि कदाचि-
दतिक्रामेत् , तदा 'पथिकृद्'-गुणयुक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवताः ॥

अष्टाविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति — “तदाहुर्यस्य सर्वं एवाग्नय
उपशाम्येरन् , का तत्र प्रायश्चित्तिरिति , सो ऽग्नये तपस्वते जनइते
पावकवते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'आ
याहि तपसा जनेषु'-'आ नो याहि तपसा जनेष्वित्याहुतिं †
याहवनीये जुहुयादग्नये तपस्वते जनइते पावकवते स्वाहेति ;
सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिणा
ग्नीना सर्वेषां सुपशान्तौ 'तपस्वन्नदत्पावकवद्'-गुणयुक्तोऽग्निः
पुरोडाशदेवता ‡ ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(हात्रियाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (८) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

तदाहुर्य आहिताग्निराग्नयणेनानिष्टां नवान्नं
प्राश्नीयात्^१ का तत्र प्रायश्चित्तिरिति^२ सो ऽग्नये वैश्वा-
नराय^३ द्वादशकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्^४ याज्यानु-

१ “अदि तृतीयाप्यमावास्या पीर्णमासेषीं वा”-इति भाष० श्लो० ३ १० १०-१२ ।

† भाष० श्लो० ३ १२ २० २० ।

‡ तत्र इदिरपि सप्तमान् जनदान् पावकवान् -इति भाष० श्लो० ३ १२ २६ ।

वाक्ये वैश्वानरो अजोजनत् पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः
 पृथिव्या मित्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नेये वैश्वान-
 नराय स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुय आहि-
 ताग्निर्यदि कपालं नश्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
 सो ऽग्निभ्यां द्विकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्या-
 नुवाक्ये अग्निना वर्त्तिरस्यद् आ गोमता नासत्या
 रथेनेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्निभ्यां स्वाहेति
 सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुय आहिताग्निर्यदि पवित्रं
 नश्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नेये पवित्र-
 वते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये
 पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते तपोप्यपवित्रं विततं दिव-
 स्पद इत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नेये पवित्रवते
 स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुय आहिताग्नि-
 र्यदि हिरण्यं नश्येत् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो
 ऽग्नेये हिरण्यवते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य
 याज्यानुवाक्ये हिरण्यकेशो रजसो विसार आ ते
 सुपर्णा अभिनन्त एवेरित्याहुतिं वाहवनीये जुहुया-
 दग्नेये हिरण्यवते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदा-
 हुय आहिताग्निर्यदि प्रातरस्तातो ऽग्निहोत्रं जुहु-
 यात् का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सो ऽग्नेये वरुणा-

याष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये
 त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्त्स त्वं नो अग्ने ऽवसो
 भवोतीत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये वरुणाय
 स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहि-
 ताग्निर्यदि सूतकान्नं प्राप्नीयात् का तत्र प्राय-
 श्चित्तिरिति सो ऽग्नये तन्तुमते ऽष्टाकपालं पुरो-
 ळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये तन्तुं तन्वन्नृजसो
 भानु मन्विह्यन्नहो नद्यत नोत सोम्या इत्याहुतिं
 वाहवनीये जुहुयादग्नये तन्तुमते स्वाहेति सा तत्र
 प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहिताग्निर्जीवे मृतशब्दं श्रुत्वा
 का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सोऽग्नये सुरभिमते ऽष्टा-
 कपालं पुरोळाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये अग्नि-
 र्हीता न्यसीदद्यजीयान्त्साध्वी मकर्देववीतिं नो
 अद्येत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये सुरभिमते
 स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुयं आहिताग्निं
 र्यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेत् का तत्र प्रायश्चित्ति-
 रिति सो ऽग्नये मरुत्वते त्रयोदशकपालं पुरोळाशं
 निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये मरुतो यस्य हि क्षये ऽरा
 इवेदचर मा अहेवेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये
 मरुत्वते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुरपत्नीको-

ऽप्यग्निहोत्र माहरेऽत् नाहरेऽत् इति^१ आहरेदित्या-
 हुर्यदि नाहरेदनद्वापुरुषः^२ को ऽनद्वापुरुष इति^३
 न देवान्न पितॄन्न मनुष्या इति^४ तस्मादपत्नीको
 ऽप्यग्निहोत्र माहरेत्तदेषाभियज्ञगाथा गीयते^५ यजेत्
 सौत्रामण्या मपत्नीको ऽप्यसौमपः^६ मातापितृभ्या
 मन्वृणाधायजेति वचनाच्छ्रुतिरिति^७ तस्मात् सौम्य
 याजयेत् ॥ ८ (९) ॥

एकोनविंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहिताग्निरा-
 ययणेनानिष्ठा नवान्न प्राश्रीयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सो
 ऽनये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोक्षायं निर्धयेत्; तस्य याज्यानु-
 वाक्ये ‘वैश्वानरो भजीजनत्’-‘पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्या
 मित्वाद्भुतिं † वाहवनीये जुहुयादनये वैश्वानराय स्वाहेति; सा
 तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । गृहेषु नवधान्ये समागते सति, आय-
 यणेष्टिं कृत्वा पयात् नवान्नं भोज्यम्; तस्या इष्टेरकरणे
 ‘वैश्वानर’-गुणयुक्ती ऽग्निः ‡ पुरोडाशदेवता ।

त्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्य आहिताग्निर्यदि
 कपालं नश्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति; सो ऽश्विभ्यां द्विकपालं
 पुरोक्षायं निर्धयेत्; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘अश्विना वर्तिरजद्’-
 ‘आ गोमता नामत्या रयेनेत्याद्भुतिं † वाहवनीये जुहुयादश्विभ्यां

१ आ० शी० २ । १५, २ इ० ।

२ आ० शी० २ । १५, ८ । १० २ । ६, ८ ।

३ आ० शी० १ । १९, १६, ७ ८२, १ ।

स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । ‘य आहिताग्निः’ यस्य आहितान्नेः पुरोडाशनिष्पादकं ‘कपालं’ यदि नश्येत्, तदानीं मन्त्रिणी पुरोडाशदेवते ॥

एकत्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयं आहिताग्निर्यदि पवित्रं नश्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये पवित्रवते ष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘पवित्रं ते विततं ब्रह्म यस्मते’-‘तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पद इत्याहुतिं १ वाहवनीये जुहुयादग्नये पवित्रवते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । आहिताग्नेः पवित्रनाशे ‘पवित्रवद्’-गुणयुक्तोऽग्निः ३ पुरोडाशदेवता ॥

द्वात्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयं आहिताग्निर्यदि हिरण्यं नश्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये हिरण्यवते ष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘हिरण्यकेशो रजसो विसार’-‘आ ते सुपर्णा अभिनन्तं एवैरित्याहुतिं ३ वाहवनीये जुहुयादग्नये हिरण्यवते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । आहिताग्नेर्हिरण्यनाशे ‘हिरण्यवद्’-गुणयुक्तोऽग्निः पुरोडाशदेवता ॥

त्रयस्त्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुयं आहिताग्निर्यदि प्रातरस्नातो ऽग्निहोत्रं जुहुयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये वरुणायाष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये-

• भाष० शी० ३ १२ ८, १० ।

† अ० स० ८ ८२ १, २ ।

‡ भाष० ग० ३, २ ।

§ अ० सं० १ ७८, १, २ ।

‘त्व’ नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्त्व त्व’ नो अग्ने ऽवमो भवोतीत्याहुतिं † वाहवनीये जुहुयादग्नये वरुणाय स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । आहिताग्नेः स्नान मन्तरेणाग्निहोत्रहोमे ‘वरुण’-गुणको ऽग्निः पुरोडाशदेवता † ॥

चतुस्त्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यं आहिताग्निर्यदि सूतकात्रं प्राश्रीयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सो ऽग्नये तन्तुमते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये ‘तन्तुं तन्वनृजसो भानु मन्विहि’-‘अचानहो नद्यत् नोत सोम्या इत्याहुतिं † वाहवनीये जुहुयादग्नये तन्तुमते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । आहिताग्नेः सूतकात्रप्राशने ‘तन्तुमद्’-गुणको-ऽग्निर्देवता † ॥

पञ्चत्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यं आहिताग्निर्जीवे मृतशब्दं श्रुत्वा, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सोऽग्नये ‘सुरभिमते ऽष्टाकपालं पुरोळाशं निर्वपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये अग्निर्होता न्यसोदद्यजीयाःस्ताधी मकदेंववीतिं नो अदोत्याहुतिं † वाहवनीये जुहुयादग्नये सुरभिमते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । आहिताग्निः स्वस्मिन् जीवत्येव स्वकीयमेरण्यशब्दं यदा द्वेषिमुखाच्छृणुयात्, तदानीं ‘सुरभि’-मद्गुणयुक्तो ऽग्निर्देवता ॥

षट्त्रिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति— “तदाहुर्यं आहिताग्निर्यस्य

‡ च० स० ४. १. ४, ५ ।

† अ० स० १०. ५३. ६, ७ ।

‡ आप० श्रौ० ८. ८. ५. ३० । साङ्गान० श्रौ० ५. ४ ।

‡ अ० स० ५. १. ६, १०. ५३. ३ ।

॥ “सुरभय एव यस्मिन्जीवे मृतशब्द.”-इति आप० श्रौ० ३. १९. ११ ।

भार्या गौर्वा यमौ जनयेत् , का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ; सोऽग्नये मरुत्वते तयोदयकपालं पुरोक्षाथं निर्धेपेत् ; तस्य याज्यानुवाक्ये 'मरुतो यस्य द्वि चये'—'इरा इवेदचर मा अहेवेत्याहुतिं † वाहवनीये जुहुयादग्नये मरुत्वते स्वाहेति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः"—इति । आहिताग्निर्योऽस्ति, तस्येत्यस्मिन्नर्थे यस्येति शब्दः प्रयुक्तः , 'तस्य' आहिताग्नेर्भार्या वा तद्गृहावस्थिता गौर्वा 'यमौ' अपत्यद्वयं सह जनयेत् , तदानीं 'मरुत्वद्'-गुणयुक्तोऽग्निदेवता † ॥

सप्तविंशे पद्याये कश्चिद्विचार मुञ्जावयति — "तदाहुरपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेत् , नाहरेत् ?"—इति । पुरुषे जीवति सति तदा भार्या ज्ञियते , तदानो माहितैरग्निभिर्भार्याया दाह इत्येकः पक्षः । तथा च मनुः (५. १६०.)—

“भार्यायै पूर्वमारिण्ये दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥”—इति ।

आहितेभ्योऽग्निभ्योऽन्येनाग्निना भार्या दहेदिति द्वितीयः । तथा चाश्वलायनः— "आहार्येष्वानाहिताग्निं पत्नीं च"—इति (श्रौ० ६. १०. ८, १०.) । भारद्वाजोऽप्याह— "निर्मन्थ्येन पत्नोम्"—इति । अस्मिन् पक्षे पुनरपि विवाहेच्छारहितत्वादयं मपत्नीक एव वर्तते , सोऽग्निहोत्रम् 'आहरेत्' अनुतिष्ठेन्न वेति मुक्तिद्वयं विचारार्थम् † ॥

तत्र निर्णयं दर्शयति— "आहरेदित्याहुः"—इति ।

अननुष्ठाने बाधं दर्शयति— "यदि नाहरेदनवापुरुषः"—इति ।

† च० स० १. ८६. १, ५. ४८, ५ ।

† "यस्य भार्या गौर्वा यमो जनयेदितिर्मरुतः"—इति आह० श्रौ० २. १२. १२ ।

‡ "विचार्यैवाधानाम्"—इति पा० ८. २. ८० सू० ।

अवेति सत्यनाम ३, तद्वैपरीत्यादन्वृतः पुरुषः 'अनडापुरुष',
अननुष्ठानेनान्वृतो भवेदित्यर्थः ॥

प्रश्नोत्तराभ्यां शब्दार्थं निश्चिनोति— "कोऽनडापुरुष इति,
न देवान् पितॄन् मनुष्यानि ॥"—इति । अनडापुरुषश्चेन
को विवाचितः ? इति प्रश्नः । यः पुमान् 'देवान्' पूजयेदिति शेषः,
पितॄन्पि न पूजयेत्, 'मनुष्यान्' अतिधीनपि न पूजयेत् ;
तादृशः पुमान् 'अनडापुरुषः' इत्युत्तरम् । अग्निहोत्रस्याननुष्ठाने
सत्यनडापुरुषो भवेदिति ३ ॥

विपक्षे बाधं मुक्त्वा स्वपक्षं सुपसंहरति— "तस्मादपत्रीको
ऽप्यग्निहोत्रं माहरेत्"—इति ॥

उक्तार्थदाढ्याय शाखान्तरगतं गाथां मुदाहरति - "तदे-
षाभियज्ञगाथा गीयते"—इति । 'तत्' तस्मिन् अवस्थानुष्ठानरूपे
स्यै 'एषा' वक्ष्यमाणा 'यज्ञम्' अभिलक्ष्य सर्वैर्गीयमाना 'यज्ञगाथा'
यात्रिकैः 'गीयते' पठ्यते ॥

तां गाथां दर्शयति— "यजेत् सौत्रामण्या मपत्रीको ऽप्यसो-
मप । मातापितृभ्या मनुष्यार्थायजेति वचनाच्छ्रुतिः"—इति ।
सौत्रामणीयाग मपि कुर्यात्, किं मुताग्निहोत्रादिकम् ? हवि-
र्यज्ञेष्वस्याधिकारोऽस्तीत्यर्थः ३ । तद्वत् सोमयागेष्वधिकारयद्वायां

* निघ० ३. १० ४ ।

† आतिरिक्तसर्वभूतवृत्तकेषु 'मनुष्या इति'—इति पाठः ।

‡ "अनडापुरुष' पुरुषादिव इ वा अनडापुरुषो यो न देवानवति, न पितॄन् न मनुष्याम्
—इति इत० ब्रा० ६ ३ १ २४ । "अनडापुरुष भोवते देवपितृमनुष्यागर्थकम्"—इति
कात्या० श्रौ० १५ २. १३ ।

§ "सायमातर्हामी स्थालीपाकी नवय व. । बलिप पिदयधयाठका सप्रम० पय
रिष्येते वाक्यप्रसाः ॥ अयाधय मधिहीन पीरंमास्यमावाये । नवेदियातुर्माशानि पय

तद्ग्राह्यत्वर्यं मसोमप इत्युच्यते । यथा पत्नीरहितोऽपि मात्रे पित्रे
 चाशनाच्छादनादिकं ददाति, तददग्निहोत्र मपि कुर्यादिति
 शेषः । अत्र हेतुः 'अनृणाधीनात्'-इति, ऋणपरिहारनिमित्तम् ।
 तथा च शाखान्तरे श्रूयते— "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा
 जायते । ब्रह्मचर्येणपिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः ; एष
 वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी"-इति (तै० सं० ६.
 ३.१०.) । अनेनैवाभिप्रायेण 'श्रुतिः' श्रुतेः । 'यजेति' वचन मस्ति;
 यज देवान्, अधीष्व वेदान्, प्रजा मुत्पादयेति शाखान्तरे वचन
 मस्ति ; तस्माद् वचनादनुष्ठानपक्ष एव युक्त इति गाथाया अर्थः ।
 तथा च विष्णुः स्मरति—

"ऋताया मपि भार्यायां वैदिकं न त्वजेद् द्विजः ।

उपाधिनापि यत् कर्म यावज्जीवं समापयेत् ॥"-इति ।

उपाधिः कुशमयादिपत्नीकल्पना । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

"अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।

अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवमनुव्रताः ॥"-इति ।

तथा च मैत्रायणीयश्रुतिरप्यास्त्रायते—

"यसु स्त्रैरग्निभिर्भार्या संस्करोति कथञ्चन ।

असौ सृतः स्त्री भवति स्त्री चैवास्य पुमान् भवेत् ॥"-इति ।

एतौऽपि सप्तम इत्येते इविशंशाः ॥ अग्निहोत्रोऽपिऽपिऽपिऽपि उच्यतेः षोडशिकांशतः । वाज-
 पेक्षीऽतिरात्रातोऽपिऽपिऽपि सप्तम इत्येते सुखाः"-इति गी० भा० १,५,२३ । "अथका पार्षणः
 आत्र आवस्थापहायवी । चैवरात्रपुत्रीति सप्त पाकयज्ञसत्याः । अत्रापेव मग्निहोत्रं
 दर्शपूर्णमासावाधाययं चातुर्मांसानि निष्कटपक्षयः सौषामषीति सप्त इवियैत्रसत्याः ।
 अग्निहोत्रोऽपिऽपिऽपि उच्यते, षोडशी वाजपेक्षीऽतिरात्रोऽपिऽपि इति सप्त सोमसत्याः"-
 इति गी० ५० गू० ८५० । ३भा० २००५० १०५० सायणेनोक्तं चान्विधं द्रष्टव्यम् ।

तस्मात् नृतभार्योऽपि स्वकीयानग्नीनवस्याप्याग्निहोत माहरेत् ॥

तदेतदभिप्रेत्योपमंहरति — “तस्मात् सौम्य याजयेत्” — इति । ऋणापकरणार्थी दीपराहित्यात् ‘सौम्यः’ ; तादृश नवस्थ मग्निहोत्राद्यनुष्ठापयेत् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(हात्रिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (८) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

तदाहुर्वाचापत्नीको ऽग्निहोत्रं कथ मेव जुहोति'
निविष्टे नृता पत्नी नष्टा वाग्निहोत्रं कथ मग्नि-
होत्रं जुहोति पुत्रान् पौत्रान्नमृनित्याहुरस्त्रिंशच्च
लोके ऽमुष्मिंश्चास्मिन्नलोके * इयं स्वर्गो ऽस्वर्गेण'
स्वर्गं लोकं मासुरोहेत्यमुष्यैव लोकस्य सन्ततिं धार-
यति यद्येषां पत्नी नैच्छेत् तस्मादपत्नीकस्याधानं
कुर्वन्त्यपत्नीको ऽग्निहोत्रं कथ मग्निहोत्रं जुहोति'

श्रद्धा पत्नी सत्यं यजमानः' श्रद्धा सत्यं तदित्युत्तमं
मिथुनं' श्रद्धया सत्येन मिथुनेन' स्वर्गांक्षोका ० च्चय-
तीति ॥ ६ † (१०) ॥

अत ऊर्ध्वं खण्डद्वयं देशविशेषेण केचिदासनन्ति, केचिन्नाम-
नन्ति । अत एव पूर्वनिबन्धकाराः पाठरहितदेशानुसारेण तद्-
व्याख्यानं मुपेक्षितवन्तः ; अस्माभिसु पाठोपेतदेशानुसारेण तद्
व्याख्यायते ॥

पूर्वं मपत्नीकस्य वाचिकं मानसं च द्विविधं मग्निहोत्रं प्रति-
पादनीयम्, तत्र वाचिकविषयं प्रथमं मुद्गावयति— “तदाहुर्वाचा-
पत्नीको ऽग्निहोत्रं कथं मेव जुहोति ?”—इति । यो ऽपत्नीकः
पुरुषः, तस्य वाचा निष्पाद्यं यद्यग्निहोत्रं, तत् केन प्रकारेण
अनुष्ठातव्यम् ? इति प्रश्नः ॥

त मेव प्रश्नं पुनर्विस्मृत्यति— “निविष्टे ऋता पत्नी नष्टा
वाग्निहोत्रं, कथं मग्निहोत्रं जुहोति ? ”—इति । नैष्ठिकब्रह्म-
चर्यादावप्यपत्नीकत्वं मस्ति, तत्राग्निहोत्रप्रसङ्ग एव नास्ति,
विव्यभावात् ; अतो ऽपत्नीकत्वं विशेष्यते । विवाहाद्ूर्ध्वं मग्नि-
होत्रे ‘निविष्टे’ अनुष्ठातुं मुपक्रान्ते सति, यथात् पत्नी ऋता
भवति ; तादृशोऽपत्नीकः । तस्याग्निहोत्रं ‘नष्टा वा’ नष्ट मेव
भवति ; पूर्वसिद्धेरग्निभिः पत्नीदास्यपत्ने पुनरग्निहोत्रहेतूना
मग्नीना मभावात् । अतो ऽपत्नीकः कथं मग्निहोत्रं जुहोति ?
इति प्रश्नः ॥

० “स्वर्गांक्षोका” क, न, घ, “स्वर्गां प्रोका” ड, “स्वर्गां लोकां” च ।

† ख-नाममूलपुस्तके भाष्यपुस्तकयोरेव खण्डो दशमो दशमस्तु नवमः ।

तस्योत्तर माह—“पुत्रान् पौत्रान्मृणित्याहुरस्मिंश्च लोके ऽमुष्मिंश्चास्मिन्नोके ऽयं स्वर्गो ऽस्वर्गेण स्वर्गं लोकं मांसरोहेत्य-
 मुथैव लोकस्य सन्ततिं धारयति, यस्यैषां पत्नीं नैच्छेत्; तस्मा-
 दपत्नीकस्याधानं कुर्वन्ति”—इति । यो ऽपत्नीको ऽग्निरहितः
 स्यविरत्वेनानुष्ठातु मगक्तथ, तादृशः पुमान्, पुत्रादीन् प्रत्येवं
 ब्रूयात् । आहुरिति बहुवचनं छान्दसम् । हे पुत्र-पौत्र-प्रपौत्राः !
 शृणुत । अस्मिन् लोके, ‘अमुष्मिन्’ स्वर्गलोके च त्रैयः सम्पाद-
 नीयम् । अस्मिन् लोके तु स्थितैः पुरुषैर्योऽयं स्वर्गः, शास्त्रेण
 श्रुत इति शेषः । तं स्वर्गलोकम् ‘अस्वर्गेण’ स्वर्गविलक्षणेन
 कामकर्माकामानुष्ठानेन ‘आसरोह’ आरोहेत् । इत्येवं पुत्रादीन्
 प्रति वाचोपदिशति । एतदेव वाजसनेयिभिविस्मृतं ब्रह्मण्यते—
 “तस्मात् पुत्रं मनुशिष्टं लोके माहुः, तस्मादेन मनुं यासति”—
 इति (शत० ब्रा० १४. ४. २. २६.) । अनेन पुत्राद्यनुशासनेन
 अमुथैव लोकस्य ‘सन्ततिम्’ अविच्छेदं ‘धारयति’ सम्पादयति ;
 कुलपरम्परयाग्निहोत्रानुष्ठानेन सर्वेषां स्वर्गप्राप्ती तद्विच्छेदा-
 भावात् । ‘यस्य’ यः पुमान् ‘एषां पत्नीं नैच्छेत्’ स्वस्यानुष्ठातु
 मगक्तत्वेन पुनर्विवाहसाध्या मेतां पत्नीं नापेक्षेत, तस्मात् तस्य
 अपत्नीकस्य वाचा प्रेरिताः पुत्रपौत्रादय आधानं कुर्वन्ति । तदा-
 धानपूर्वकं मग्निहोत्रं अपत्नीकस्य वाचिकं मित्युच्यते ॥

अथ मानसं मग्निहोत्रं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—“अपत्नीको
 ऽग्निहोत्रं कथं मग्निहोत्रं जुहोति ? यदा पत्नी, सत्त्वं यजमानः ;
 यदा सत्त्वं तदित्युत्तमं मिथुनं ; यदया सत्त्वेन मिथुनेन स्वर्गास्त्रोका-
 च्छयतीति”—इति । पूर्वाह्नः स्यविरो ऽपत्नीको वा अग्निहोत्रं स्वयं
 मेव मनसा जुहोमीति, यदीच्छेदिति शेषः ; तदानीं केन प्रकारेण

तस्य मानसो होमः ? इति प्रश्नः । यद्वेत्वादिकं तदुत्तरम् । येयं कर्मश्रद्धा, सैव पत्नी ; यत् तु 'सत्यं' सत्यवाक्यं वैदिकमन्त्रोच्चारणं, स एव यजमानः । यदा सत्यं चेति यदुभय मस्ति, तदुक्तेन प्रकारेण भावितं सदुत्तमं मिथुनं भवति ; तादृशेन यदासत्यरूपेण 'मिथुनेन' मानसं मनुष्ठानं निष्पाद्य स्वर्गान् लोकान् जयतीत्येव मुत्तरं सम्पन्नम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(द्वात्रिंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ८ (१०) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

तदाहुर्यद्दर्शपूर्णमासयोरुपवसति न ह वा अत्र-
तस्य देवा हविरश्नन्ति तस्मादुपवसत्युत मे देवा हवि-
रश्नीयुरिति पूर्वा पौर्णमासी मुपवसेदिति पैङ्ग-
मुत्तरा मिति कौषीतकं या पूर्वा पौर्णमासो सानु-
मतिर्योत्तरा सा राका या पूर्वाभावाद्या सा सिनी-
वाली योत्तरा साकुहूया पर्यस्त मियादभ्युदियादिति
सा तिथिः पूर्वा पौर्णमासी मुपवसेदनिर्ज्ञायि पुर-
स्तादभावाद्यायां चन्द्रमसं यदुपैति यद्यजते तेन

सोमं क्रीणन्ति तेनोत्तरा मुत्तरा मुपवसेदुत्तराणि ह
 वै सोमो यजते सोम मनु दैवतं मेतद्वै देवसोमं यच्च-
 न्द्रमास्तस्मादुत्तरा मुपवसेत् ॥ १० (११) ॥

तद्गतनिमित्तं मुपवासं विधत्ते - “तदाहुर्व्यदर्शपूर्णमासयो-
 रूपवसति, न ह वा अत्रतस्य देवा हविरश्रन्ति ; तस्मादुपवसत्युत
 मे देवा हविरश्रीयुरिति”-इति । ‘तत्’ तस्मिन् नित्यानुष्ठान-
 विषये ब्रह्मवादिन एव माहुः । यः कोऽप्यनुष्ठाता दर्शपूर्णमासयो
 रूपवासं कुर्यात् । यागरूपं व्रतं निश्चिन्त्य गार्हपत्याग्निस्मिपे
 यो वासः, स उपवासः । यदि वा अस्यापि यज्ञः स्मिपे वसन्तीति
 एतदीयो ऽनुष्ठानसङ्घस्य उपवासः । अग्न्युपस्तरणादिना तदीयो
 ऽनुष्ठाननिश्चयो ऽवगन्तव्यः । अत एव शाखान्तरे श्रूयते—
 “उपास्मिञ्छो यस्यस्मिपे देवता वसन्ति, य एवं विहानग्नि
 मुपस्तृणाति”-इति (तै० सं० १. ६. ७. ३.) । ‘अत्रतस्य’ नियम-
 विशेषस्वीकाररूपव्रतरहितस्य पुरुषस्य हविः देवा नैवाश्रन्ति ।
 तस्मात् कारणानुत्तं ‘मे’ मस्मापि. हविर्देवा अश्रीयुरित्यभिप्रेत्य
 नियमं स्वीकृत्याग्निस्मिपे उपवसेत् । एतदेवाभिप्रेत्य आपस्तम्ब
 आह— “आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा येते”-इति (श्रौ०
 ४. ३. १०. ३) । यदा ग्राम्यागनपरित्याग उपवासः । तत्
 परिचय्य आरण्यगनरूपं नियमं स्वीकुर्यात् । अत एव शाखा-
 न्तरीया आहुः— “यद् ग्राम्यानुपवसति, तेन ग्राम्यानुपवसन्त्ये ;
 यदारण्यस्मात्प्रान्ति, तेनारण्यान् ; यदनाश्रानुपवसेत् पिष्टदेवयः
 स्मादारण्यस्मात्प्रान्ति”-इति (तै० सं० १. ६. ७. ३) ॥

अत्रोपवासतिथिषिषये गाखामेदषचन मायित्ये विकल्पे
दर्शयति— “पूर्वां पौर्णमासीं मुपवसेदिति पैङ्गु मुत्तरा मिति
कौपीतकं; या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका”—इति ।
खण्डतिथिवशाद् यदा दिनद्वये पौर्णमासी तिथिः सम्पद्यते,
तदानीं पूर्वां ‘पौर्णमासी मुपवसेत्’ पूर्वदिने उपवासं कृत्वा परेषुः
यजेतेति सामशाखाप्रवर्त्तकस्य पैङ्गेर्महर्षेर्मतम् ७ । ‘उत्तरां
पौर्णमासी मुपवसेत्’ उत्तरस्मिन् दिने उपवासं कृत्वा ततोऽपि
परेषुर्यजेतेत्यृक्शाखाप्रवर्त्तकस्य कौपीतकिसहर्षेर्मतम् १ । एतदेव
मतद्वयं मुंपजीव्यं स्मार्त्ता एव वर्णयन्ति—

“पर्वप्रतिपदोः सन्धिर्ध्याञ्जे पूर्वतोऽपि वा ।

अन्वाधानं पूर्वदिने तद्दिने याग द्रव्यते ॥

परतश्चेत् परेऽङ्गीष्टिस्तद्दिने ऽन्वाङ्घ्रितिर्भवेत् ॥”—इति ।

एतच्च पौर्णमासीद्वयसङ्गावे वेदितव्यम् ; अनुमतिराकाशब्दाभ्यां
पौर्णमासीभेदस्य सर्वत्र व्यवहृतत्वात् । तयोः स्वरूपमभिधान-
कार आह— “कलाहीने सानुमतिः, पूर्णं राका निशाकरे”—
इति (अम० को० १.४.८.) । चतुर्दशीसंयोगाच्चन्द्रमसि कला-
हीने सत्यनुमतिरित्युच्यते ; तत्संयोगाभावेन चन्द्रमण्डलपूर्णे
सति राकेत्युच्यते ॥

• पा० ४. १. १०५. सू० ‘पिङ्गेन प्रीक्तः पैङ्गीकल्पः’ । अतु० सू० २. २७ ४; १० ;
६. ७ ; ११. ८ । साङ्गा० भा० २. १ ; १८. ८, २७. ८ । साङ्गा० श्रौ० ४.२.११ इत्यादि ।
“मधुकः पैङ्गुः”—इति शत० ब्रा० १४. ८. २. १७ । ‘मधुकः कौपीतिकाख्यः पक्षी, तद-
होचने यस्य ; मध्येव मधुकं चोद्रे’, तदन् पिङ्गुनेव इति वा—इति मण० भा० ११ प०
११८० श्रौ० व्याख्याने नीलकण्ठः ।

† ऋग्वेदस्तु एकविंशतिशाखीऽपि वस्तुतो विविधः । तत्र श्रेष्ठिरीयादयः पञ्च शाकल-
भेदाः, कौपीतकादयस्तु षोडश साङ्गायनभेदाः ।

पौर्णमासीन्याय ममावास्याया मपि दर्शयति— “या पूर्वा-
मावास्या सा सिनीवाली, योत्तरा सा कुङ्कूः”—इति । अत्रापि
चतुर्दशीयोगाच्चन्द्रदर्शने सत्यमावास्या सिनीवाली उच्यते ; तद्योग-
राहित्येन चन्द्रदर्शनाभावे कुङ्कूरिति । तदप्यभिधानकारेणोक्तम्—
“सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली, सा नष्टेन्दुकला कुङ्कूः”—इति (अम०
को० १.४.६.) । अत्राप्युपवासयागनिर्णये मतभेदः पूर्ववद्द्रष्टव्यः ॥

अत्र पूर्वोत्तरविभागनिर्णयाय कर्त्तोपयोगिन्यास्तिये. स्वरूपं
दर्शयति—“यां पर्यस्त मियादभ्युदियादिति सा तिथिः”—इति ।
अमावास्यां पौर्णमासीं वा, यां परिप्राप्य सूर्योऽस्त मियात्, तथा
या मभिलक्ष्य सूर्य उदियात्, सेय मुदयास्तमयस्यापिनी कर्त्तोप-
युक्ता तिथिः । तादृश्यां तिथौ उदयास्तमययोर्मध्ये पूर्वोत्तराभ्यां
चतुर्दशीप्रतिपद्भ्यां मिथ्ये सति पर्वणो द्वैविध्यं भवति ; तस्मिन्
द्वैविध्ये पूर्वीकं मतद्वयं द्रष्टव्यम् ॥

तदेतदुपसंहरति— “पूर्वा पौर्णमासी सुपवसेदनिर्ज्ञाय पुर-
स्तादमावास्यायां चन्द्रमसं यदुपैति, यद्यजते, तेन सोमं क्रीण-
न्ति; तेनोत्तरा मुत्तरा सुपवसेदुत्तराणि ह वै सोमो यजते, सोम
मनु देवत मेतद्दे देवसोमं यच्चन्द्रमास्तस्मादुत्तरा सुपवसेत्”—
इति । पूर्वा मिति पैद्भिमतस्योपसंहारः । अमावास्यादिने
'पुरस्तात्' पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमसम् 'अनिर्ज्ञाय' च शास्त्रमार्गेण
चन्द्रमदृष्ट्वा चन्द्रोदयो न भविष्यतीति निश्चित्य 'यत् उपैति'
उपवसति प्रारभत इति यदस्ति, 'यद्यजते' परेत्युर्योग' करो-
तीति यदस्ति, 'तेन' उपवासेन यागेन च 'उत्तरा मुत्तराम्'
भागामिपद्यगतां पौर्णमासी ममावास्यां चोपवसेत् । 'उत्तराणि'
उपवासदिना दुत्तरेषु दिनेषु यजते । स यागः 'सोमो भवति'

सोमयागसदृशो भवति । तं सोम मनु सर्वं मपि दैवतं दृष्यतीति
शेषः । योऽयं चन्द्रमा अस्ति, एतदेव 'सोमं' देवाना मपेक्षितं
सोमद्रव्यसदृश वस्तु ; यस्माच्चन्द्रमण्डलं देवानां प्रियम् , तस्मात्
मण्डलं सम्पूर्णं ममिलत्थोत्तरां पौर्णमासी मुपवसेदिति कौषी-
तकिमतस्योपसंहारः ॥ १० (११) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(हात्रिंशोऽध्याये) दशमः खण्डः ॥ १० (११) ॥

॥ अथैकादशः खण्डः ॥

तदाहुर्यज्ञाग्नि मनुद्भृतं मादित्यो ऽभ्युदियाद्वा
ऽभ्यस्तमियाद्वा प्रणीतो वा प्राग्धोमादुपशाम्येत्का
तत्र प्रायश्चित्तिरिति हिरण्यं पुरस्कृत्य साय मुदरे-
ज्ज्ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यं ज्योतिः शुक्रं मसौ तदेव
तज्ज्योतिः शुक्रं पश्यन्नुद्वरति रजत मन्तर्धाय प्रातरु-
द्वरेदेतद् रात्रिरूपं पुरा समोदाच्छायाना माह्वनोय
मुदरेन्मृत्युर्वै तमश्कार्या तेनैव तज्ज्योतिषा मृत्युं

० "सभा पौर्णमासी मुपवसे इति मन्त्रेण" - इत्यादीनि सूत्राणि छा० वे० गी०
२० । ५, २-११ द्रष्टव्यानि ।

तमश्चायां तरति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्य
 गार्हपत्याहवनीयावन्तरेणानो वा रथो वा श्वा वा
 प्रतिपद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति नैनन् मनसि
 कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य हिता भवन्तीति तच्चेन्मनसि
 कुर्वीत गार्हपत्यादविच्छिन्ना मुदकधारां हरेत् तन्तुं
 तन्वनृजसो भानु मन्विहीत्याहवनीयात् सा तत्र
 प्रायश्चित्तिस्तदाहुः कथमग्नीनन्वाद्धानो ऽन्वाहार्य-
 पचनमाहारयेत् नाहारयेत् इतिः आहारये-
 दित्याहुः प्राणान्वा एषो ऽभ्यात्मन् धत्ते यो ऽग्नी-
 नाधत्ते तेषा मेषो ऽन्नादतमो भवति यदन्वाहार्य-
 पचनस्तस्मिन्नेता माहुतिं जुहोत्यग्नेये ऽन्नादायान्न-
 पतये स्वाहेत्यन्नादो हान्नपतिर्भवत्यश्रुते प्रजयान्नाद्यं य
 एवं वेदान्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ होष्यन्सञ्चरेतैतेन
 ह वा एनं सञ्चरमाण मग्नयो विदुरय मस्मासु
 होष्यतीत्येतेन ह वा अस्य सञ्चरमाणस्य गार्हपत्या-
 हवनीयौ पाप्मानमपहतः सो ऽपहतपाप्मोऽहं स्वर्गं
 लोकमेतीति वै ब्राह्मणमुदाहरन्ति तदाहुः कथ
 मग्नीन् प्रवत्यन्नपतिष्ठेत प्रोष्य वाप्रत्येत्याहरह्वेति
 तूष्णीमित्याहुमुष्णीं वै श्येयस आकाङ्क्षन्ते ऽधाष्या-
 हुरह्रह्रवा एते यजमानस्याश्रवयोद्वासनात्प्रभावनाद्

विभ्यति तानुपतिष्ठेतैवाभयं वोभयं मे ऽस्त्वित्यभयं
 हैवास्त्रै भवत्यभयं हैवास्त्रै भवति ॥ ११ (१२) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

इत्य मग्निहोत्रप्रायश्चित्तप्रसङ्गागत मपञ्जीकाग्निहोत्रादिकं
 परिसमाप्य प्रकृतमेव प्रायश्चित्त मनुसरन् प्रश्न मुत्वापयति—
 “तदाद्दुर्यस्याग्नि मनुद्भुत मादित्यो ऽभ्युदियाद्वा ऽभ्यस्तमियाद्वा
 प्रणीतो वा प्राग्घोमादुपशाम्येत्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति”—
 इति । सायद्काले आदित्यस्यास्तमयात् पुरा अग्निहोत्रार्थं गाहं-
 पत्वाद्दग्नि मुद्धरेत्, प्रातःकाले तु सूर्योदयात् पुरोद्धरेदित्या-
 न्नातम् * । एवं सति ‘यस्य’ अग्निहोत्रिणो ऽनुद्भुत मग्नि मभि-
 लक्ष्यादित्यः ‘उदियाद्वा अस्तमियाद्वा’ अभ्युद्धरणात् प्रागेवोदया-
 स्तमयी भवत इत्यर्थः । अथवा स्वस्वकाले प्रणीतोऽग्निराहवनीय-
 देगे स्थित्वा होमात् पूर्वं मुपशाम्येत् । तेषु त्रिषु विषयेषु
 प्रायश्चित्तं पृच्छते ॥

तस्योत्तरमाह — “हिरण्यं पुरस्कृत्य साय मुद्धरेज्ज्योतिर्वै शुक्रं
 हिरण्यं, ज्योतिः शुक्रं मसौ, तदेव तज्ज्योतिः शुक्रं पश्यन्मुद्धरति ;
 रजत मन्तर्दाय प्रातरुद्धरेदेतद्वाचिरूपम् ; पुरा समेदाच्छायाना
 माहवनीय मुद्धरेन्मृत्युर्वै तमन्ध्याया, तेनैव तज्ज्योतिषा मृत्युं तम-
 न्ध्यायां तरति ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”—इति । यदा सूर्योस्तमया-
 दूर्ध्वं मुद्धरणीयम्, तदानीं हिरण्यं ‘पुरस्कृत्य’ उपर्यवस्थाप्य, वज्रि
 मुद्धरेत् । यदेतद्द्विरण्यं मस्ति, तदेतत् ‘शुक्रं ज्योतिर्वै’ अत्यन्तं
 भास्वरः प्रकाशः ; ‘असौ’ आदित्योऽपि ‘शुक्रं ज्योतिः’ अत्यन्तं

भास्वरः प्रकाशः । तथा सति 'तदेव' हिरण्य मेव 'तज्ज्योतिः' आदित्यप्रकाशः । अतः 'शुक्रं' दीप्तिमहिरण्यं पश्यन्नेवाग्निं मुहुरेत् । प्रातःकाले तु रजतम् 'अन्तर्द्वयं' उपर्यवस्थाप्याग्निं मुहुरेत् । 'एतत्' च रजतं रात्रेः स्वरूपम् ; रात्रौ हि चन्द्रतारादिकं रजतसमानं दृश्यते , अतो रजतेन सूर्योदयात् प्राचीनी रात्रिकाल एव सम्पद्यते । यद्यप्येतावतैव त्रिविधप्रश्नोत्तरं सम्पन्नम्, तथापि तत्रसद्भात् नित्यं मुहुरणं, पुरेत्यादिना प्रदर्शयति । छायाणां 'सन्नेदः' एकैकभावः । सूर्यास्तमये सत्येपा मनुष्यच्छाया एपा ह्यच्छायेति विभागो न जायते , सोऽयं सन्नेदः । तस्मात् पुरा सूर्यप्रकाशवशाच्छायाविशेषो विज्ञायते । तस्मिन्नेव काले सायं-होमार्थं माहवनीयं मुहुरेत् । तत्रोपपत्तिर्मृत्युरित्यादिः । यदिदं तमः, या च छाया, तदुभयं मृत्युस्वरूपं मेव ; अतः सत्यादित्यप्रकाशे तेनैव ज्योतिषा मृत्युरूपं तमस्तद्रूपां छायां च 'तरति' उल्लङ्घयति * । सेयं मुक्ता तत्र वैकल्ये प्रायश्चित्तिः । नित्योद्दरणस्यापि वैकल्यविरोधित्वादुपचरितं प्रायश्चित्तत्वम् ॥

पूर्वत्र सप्तत्रिंशे पर्याये पद्मीरहितस्याग्निहोत्रं विधाय, अष्टत्रिंशे पर्याये दर्शपूर्णमासयोरुपवासनिर्णयः , एकोनचत्वारिंशे पर्याये षाड्विकं मानसं वाग्निहोत्रं मपद्मीकृत्य विधाय, चत्वारिंशे यद्गुह्यकरणकान्तातिक्रमे प्रायश्चित्तं मुक्तम् ॥

अथैकचत्वारिंशे प्रश्नोत्तरे दर्शयति—“तद्गार्हपत्या-
ह्वयनीयावन्तरेणानो वा रथो वा ग्वा वा प्रतिपद्येत , का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ? नेनन् मनसि कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्य हिता भवन्तीति ; तद्येन् मनसि कुर्यात् , गार्हपत्यादविच्छिन्ना मुदकधारां

हरेत्, तन्तुं तन्वन्नसो भानुं मन्विहीत्याहवनीयात् ; सा तत्र प्रायश्चित्तिः”-इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये शकटं वा रथो वा ख्वा वा यदागच्छेत्, तदानीं मेतच्छकटादिकं मनसि न कुर्यात् ; ‘अस्य’ अनुहातुः ‘आत्मनि’ स्वकीये पारमार्थिकस्वरूपे वेदान्तप्रतिपाद्ये वस्तुनि ‘हिता भवन्ति’ तानि शकटादीन्यवतिष्ठन्त । अतः शकटादिरूपबुद्धिं परित्यज्य परमात्मबुद्धिं कुर्यात् । यद्यात्मविवेकाभावेन तच्छकटादिकं मनसि कुर्वीत, शकटादिबुद्धिं न परित्यजेत्, तदानीं गार्हपत्यादारभ्याहवनीयपर्यन्त मविच्छिन्ना मुदकाधारां हरेत् * । तत्र “तन्तुं तन्वन्”-इति (ऋ० सं० १०. ५३. ६.) मन्त्रः ॥

अथ द्विचत्वारिंशे पर्याये कच्चिद्विचारमुद्गावयति - “तदाहुः कथं मग्नीनन्वाधानो ऽन्वाहार्यपचन माहारयेत्, नाहारयेत् ? इति”-इति । अन्वाहार्यनामक ओदनः पचते यस्मिन् दक्षिणाग्नी, सोऽयम् ‘अन्वाहार्यपचनः’ ; तस्य ‘आहरणम्’ अभिज्वलनम्, इष्टेरादावन्वाधानकाले दक्षिणाग्नेरभिज्वलनं कुर्यान्न वा ? इति । विचारार्थं स्तुतिद्वयम् ॥

तत्र निर्णयं दर्शयति - “आहारयेदित्याहुः ; प्राणान्वा एषो ऽभ्यात्मन् धत्ते, यो ऽग्नीनाधत्ते ; तेषां मेपो ऽन्नादतसो भवति, यदन्वाहार्यपचनस्तस्मिन्नेता माहुतिं जुहीत्यग्नेये ऽन्नादायावपतये स्वाहेति”-इति । ‘आहारयेत्’ प्रज्वलयेदित्येव मभिज्ञा आहुः । तत्रेव मुपपत्तिः । ‘यः’ पुमानग्नीनाधत्ते, ‘एषः’ एव पुमान् ‘अध्यात्मन्’ स्वात्मस्वरूपे प्राणानेव धारयति । ‘यः’ अयं सन्वाहार्यपचनोऽस्ति, एष. ‘तेषाम्’ आहितानां चाग्नीनां मध्ये अति-

शयेनाद्वादः ; तस्मात् प्राणधारिणा मन्त्रभक्षणसिद्धये सोऽयं प्रज्व-
लनीयः ; प्रज्वलिते 'तस्मिन्' दक्षिणाग्नी "अग्नयेऽघादाय"—
इत्यादिमन्त्रेण एता माहुतिं जुहुयात् * ॥

वेदनं प्रशंसति—“अन्नादो हान्नपतिर्भवत्यश्रुते प्रजयान्नाद्यं य
एवं वेद”—इति । वेदिता स्वयम् 'अन्नादः' रोगराहित्येन भोक्तुं
समर्थः, 'अन्नपतिः' अन्नस्वामी च भवति । तथा 'प्रजया' हि
पुत्रादिरूपया सहान्नाद्यं प्राप्नोति ॥

पूर्वं गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये शकटादिगमनं निषिद्धम्, तद्-
यागकर्तुरपि मध्ये सञ्चारनिषेधशङ्कायां तद्व्यावर्तयितुं माह—
“अन्तरेण गार्हपत्याहवनीयी होष्यन्सञ्चरेतेतेन ह वा एनं
सञ्चरमाणं मग्नयो विदुरथ मस्मासु होष्यतीत्येतेन ह वा अस्य
सञ्चरमाणस्य गार्हपत्याहवनीयी पाप्मानं मपहतः सो ऽपहत-
पाप्मोऽङ्गः स्वर्गं लोकं मेतीति वै ब्राह्मणं मुदाहरन्ति”—इति । यः
पुमान् होष्यति, स पुमान् 'गार्हपत्याहवनीयावन्तरेण' तन्मध्य-
गतेन मार्गेण सञ्चरेत् । 'एतेन' मार्गेण सञ्चरमाणम् 'एनं' होमक-
र्त्तारं मग्नयः स्वमनसैवं विदुः 'अथ मस्मासु होष्यति'—इति ।
तस्माद्गमिना मभीष्टत्वात् तस्य सञ्चारो युक्तः । किञ्च होमार्थं
सञ्चरमाणस्य पाप्मानं मुभावन्ती विनाशयतः । स च पापरहितः,
ऊर्ध्वगामी स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । अस्मिन्नर्थे शाखान्तरगत बहुविधं
ब्राह्मणं मभिन्ना उदाहरन्ति ॥

अथ त्रिचत्वारिंशे प्रश्नोत्तरे दर्मयति — “तदाहुः कथं मग्नीन्
प्रवत्स्यन्नुपतिष्ठेत, प्रोष्य वा, प्रत्येत्याहरहर्वेति ? तूष्णीं मित्याहुः ;
तूष्णीं वै त्रेयस आकाङ्क्षन्ते ; श्याप्याहुरहुरहर्वा एते यजमानस्या-

अथ योहासनात्प्रज्ञावनाद् विभ्यति, तानुपतिष्ठेतैवाभयं वोऽभयं मे
ऽस्वित्यभयं हैवाग्ने भवत्यभयं हैवाग्ने भवति”-इति । यदाग्नि-
होत्री स्वगृह एवाग्नीनवस्थाप्य स्वयं ग्रामान्तरं प्रतिवसति,
तदानीं ‘प्रवत्स्यन्’ अग्निहोत्रो प्रवासकाले कथं मग्नीनुपतिष्ठेत ?
अथ वा ‘प्रोथ’ ग्रामान्तरे गत्वा ‘प्रत्येत्वं’ पुनरागत्य कथं सुपतिष्ठेत ?
अथ वा स्वगृहे तिष्ठन्नपि ‘अहरहः’ प्रतिदिनं कथं सुपतिष्ठेत ?
इत्येतस्य प्रश्नत्रयस्य तूष्णीं मित्यादिकं मुत्तरम् । नात्र मन्वपाठः
कश्चिदस्ति, किन्तु तूष्णीं मेवाञ्जल्यादिना विनयं प्रदर्शयन्नुपतिष्ठेत;
लौकेऽपि सेवकाः तूष्णींभूता एव सन्तो विनीताः ‘त्रेयसः’ श्रेष्ठान्
राजगुर्वादीन् पुरुषान् ‘आकाङ्क्षन्ते’ आगत्य स्वाभीष्टं प्रार्थयन्ते ।
तस्मात् तूष्णीं सुपस्थानं मित्येकः पक्षः ।

‘अथाप्याहुः’ अपि च अभिज्ञाः केचिदेव पक्षान्तरं वदन्ति ।
‘अहरहर्वै’ प्रतिदिनं नैव ‘एते’ अग्नीयो ‘विभ्यति’ । भयकारणं
यजमानस्येत्यादिनोच्यते । होमे निष्पन्ने सति पश्चादुपयोगाभावात्
यजमानस्य अग्निष्वश्रद्धा भवति ; अतोऽयं मग्नीनुहासयेदित्येको
भयहेतुः * । ‘प्रज्ञावयेत्’ लौकिकपाकार्यं नीत्वा प्रज्ञावनं † वा
कुर्यादिति द्वितीयो भयहेतुः । अतो भयपरिहाराय तानेतेन
मन्त्रेण सर्वत्रोपतिष्ठेत । हे भगवन् ! मत्तः सकाशाद् ‘वः’ युष्माकम्

* प्रमापणादिवधानेषु विशदधनानसु पठितं समरतिष्ठेन उदासनं किति (२, ८,
११२-११५) । अथुव उदासनं निर्वासनं स्तित्यनर्थान्तरम् । “शोषितयेत् प्रेयात्
प्राचीनावीतो निवासो दुग्धा दक्षिणतोऽधियययोदासने”-इति कात्या० श्रौ० २५, ८, ८ ।
‘उच्चं भजन्यधिययस्य सवासनं च गार्हपत्याद् दक्षिणत्वां दिशि कुर्यात्’-इति तटीकायाम् ।

† प्रज्ञावनशब्दायः १भा० २२६५० द्रष्टव्यः । “यजिन् कृष्णं यजिष्य भवति, तं
प्रज्ञावयति सप्तर्षे”-इति इत० ब्रा० ४, ४, ५, २० ।

अभय मसु ; युष्मत्तकाशात् ममाप्यभय मस्त्विति मन्त्रार्थः । एव
मुपस्थानं कुर्वते 'अस्मै' यजमानाय अभय मेव भवति । अभ्यासो
ऽध्यायसमाप्तार्थः ॥ ११ (१२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(हात्रिंशाध्याये) एकादशः खण्डः ॥ ११ (१२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थोद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्बान्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

—०.०—

॥ ॐ ॥ हरिश्चन्द्रो ह वैधसं ऐक्ष्वाको राजा ऽपुत्र
 आसं तस्य ह शतं जाया बभूवुस्तासु पुत्रं न लेभे तस्य
 ह पर्वतनारदौ गृह जषतुः स ह नारदं पप्रच्छ यन्विमं
 पुत्र मिच्छन्ति ये विजानन्ति ये च न किंश्चित्पुत्रेण
 विन्दते तन् म आ चक्ष्व नारदेति स एकया पृष्टो
 दशभिः प्रत्युवाच ऋण मस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वञ्च
 गच्छति पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येत्तेज्जीवतो मुखं
 यावन्तः पृथिव्यां भोगा यावन्तो जातवेदसि यावन्तो
 अप्सु प्राणिनां भूयान् पुत्रे पितुस्ततः शश्वत्पुत्रेण
 पितरो ऽत्यायन् बहुलं तमः आत्मा हि जज्ञ आत्मनः
 स इरावत्यतितारिणी किन्नु मलं कि मजिनं कि मु
 श्मश्रूणि किं तपः पुत्रं ब्रह्माणं ब्रह्मध्वं स वै लोको
 ऽवदावदः अन्नं ह प्राणः शरणं ह वासो रूपं हिरण्यं
 पशवो विवाहाः सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता
 ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन् पतिर्जायां प्र विशति
 गर्भी भूत्वा सं मातरं तस्यां पुनर्नवा भूत्वा दशमे

मासि जायते तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते
 पुनः आभूतिरेषा भूतिर्वीज मेतन्निधोयते देवाश्चैता
 मृषयश्च तेजः समभरन्महत् देवा मनुष्यान्ब्रुवन्नेषा
 वो जननी पुनः नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति तत् सर्वे
 प्रशवो विदुः तस्मात्तु पुत्रो मातरं स्वसारं चाधि-
 रोहति एष प्रथ्या उरुगायः सुशेवो यं पुत्रिण
 आ क्रामन्ते विशोकाः तं पश्यन्ति प्रशवो वयांसि
 च तस्मात् ते मात्रापि मिथुनीभवन्तीति ह स्मा
 आख्याय ॥ * १ (१३) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१. आहितान्नेर्मृतावग्निहोत्राङ्गे विकले तथा ।
 प्रायश्चित्त सपत्नीकहोम इत्यादि वर्णितम् ॥ १ ॥
- उक्तं हात्रिंशदध्यायैः कर्म वर्णयान्वितम् ।
 अथ त्वष्टभिरध्यायैर्वर्ण्यते राजकर्मकम् ॥ २ ॥
- तत्र ऋतौ राजसूये बह्विष्टिपशुसोमके ।
 मध्येऽभिषेचनीयेऽङ्घ्रि शीनःशेषं श्रुतं श्रुतौ ॥ ३ ॥
- त्रयस्त्रिंशो ऽय मध्यायः शीनःशेषेति नामवान् ।
 हरियन्द्रकथा तत्र कथिता बहुपुत्रदा ॥ ४ ॥

१ तदेतदुपाख्यानं दर्शयति— “हरियन्द्रो ह वैधस ऐच्छाको
 राजा ऽपुत्र प्राप्तः ; तस्य ह शतं जाया बभूवुस्, तासु पुत्रं न

लेभे ; तस्य ह पर्वतनारदो गृह कृतः ; स ह नारदं पप्रच्छ”-
इति । हरिश्चन्द्रो नाम राजर्षिः ; “प्रस्कण्डहरिश्चन्द्राष्टमी”-इति
(६.१.१५३.) पाणिनिना सूत्रितत्वात् । स च वेधसो नृपतेः पुत्रः,
इच्छाकुर्वंशोद्भवो राजा पुत्रहीनः आस । स च शतसङ्घानां मध्ये
कस्याच्चिदपि जायायां पुत्रं न लेभे । तस्य राज्ञो गृहे पर्वत-
नारद-नामानो यावपी , तौ निवासं चकृतः । तयोर्मध्ये नारद
स्यपि मेतया गायया राजा पप्रच्छ ॥

तां गाथां दर्शयति— “यं न्विमं च पुत्र मिच्छन्ति, ये पि
जानन्ति, ये च न ; किंस्त्रित्पुत्रेण विन्दते, तन्न आ चक्ष नार-
देति”-इति । ‘ये’ देवमनुष्यादयो ‘वि जानन्ति’ विवेकज्ञान-
युक्ताः , ‘ये’ च पञ्जादयो ‘न वि जानन्ति’ विवेकज्ञानरहिताः,
ते सर्वेऽपि ‘तु’ चिप्रं ‘यन् इमं’ पुत्र मिच्छन्ति, तेन पुत्रेण
‘किंस्त्रिदिन्दते’ किं नाम फलं पिता लभते ? हे नारद । ‘मि’ मत्तं
‘तत्’ फलम् आ चक्ष । ‘इति’ राज्ञः प्रश्नः ॥

तस्योत्तरं भवतारयति— “स एकया पृष्टो दशभिः प्रत्युवाच”
-इति । ‘सः’ नारदः ‘एकया’ गायया पृष्टः सन् ‘दशभिः’
गाथाभिः प्रत्युत्तरं मुक्तवान् ॥

तत्र प्रथमां गाथां माह— “ऋणं मन्मिन्सन्नयत्त्वसत्त्वञ्च
गच्छति , पिता पुत्रस्य जातस्य, पश्येच्चैज्जीवतो मुखम्”-इति ।
उत्पन्नस्य सुखेन जीवतः पुत्रस्य मुखं पिता यदि पश्येत् , तदा-
नीम् ‘अस्मिन्’ पुत्रे स्वकीयं ऋणं लौकिकं वैदिकं च ‘सन्नयति’
सम्यगवस्थापयति । लौकिकस्य अवस्थापनात् पुत्रपौत्रादिभिः
ऋणं प्रत्यर्पणीयं मिति स्मृतिकारा आहः । वैदिकं तु “त्रिभि-

ऋणं वा जायते”-इत्यादि श्रुत्युक्तं पूर्वं भेदोदाहृतम् (४३५०) । तस्य च पुत्रावस्थापनं सम्प्रतिनामकेन सम्पद्यते । तच्च कर्म याजसनेयिभिरान्नातम् —“अथातः सम्प्रतिः । यदा प्रेष्यन् मन्यते, अथ पुत्र माह, त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याह । अहं ब्रह्म अहं लोक अहं यज्ञः”-इति (शत० ब्रा० १४. ४. ३. २५. *) । ‘ब्रह्म’ मया कर्तव्यं वेदाध्ययनम्, मयातुष्टेयो यज्ञश्च, मया सम्पाद्या उत्तमा लोकाद्येतत् सर्वं पुत्रेण त्वयैव सम्पादनीय मिति पित्रवाक्यस्यार्थः । सर्वं महं सम्पादयिष्यामीति पुत्रवाक्यस्यार्थः । अत्राप्यारण्यककाण्डे सङ्घिष्य सन्दर्शयिष्यते — “सोऽस्याय मात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते”-इति (ऐ० ब्रा० २.५.४.१०.) । एव मृणं पुत्रे समर्पयति । तथैव ‘अमृतत्वं’ मरणरहितं मुक्तिपदं च गच्छति ; पुत्रार्पितलौकिकवैदिकभारस्याविघ्नेन तत्त्वज्ञानसम्पादनात् ॥

द्वितीयां गाथा माह— “यावन्तः पृथिव्यां भोगा, यावन्तो जातवेदसि, यावन्तो अप्सु प्राणिनां, भूयान् पुत्रे पितुस्ततः”-इति । ‘पृथिव्यां भोगाः’ स्वस्य निवासादयः, ‘जातवेदसि’ अग्नी भोगा दहनपचनादयः, ‘अप्सु’ भोगाः स्नानपानादयः । प्राणिना मते सर्वे भोगा यावन्तः सन्ति । ततस्तावद्भयः सर्वभ्यो भोगेभ्यो ‘भूयान्’ अभ्यधिकः पितुः पुत्रे भोगो विद्यते ; अत्वन्तसुखहेतुत्वात् । तथा च आहुः— “पुत्रोत्पत्तिविपत्तिभ्यां नापरं सुखदुःखयोः”-इति ॥

* “अथ यतो माव श्रीवाः । मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रैरेव जयी, तास्यैव कर्मणा ; यमैवा पितृलोको, विद्यया देवलोको ; देवलोको वै भोगानां संकलनाद् विषां यमं सन्ति”-इति च तत्रपुराणवैव ।

तृतीयां गाथा माह—“शश्वत् पुत्रेण पितरो ऽत्यायन् बहुलं तमः, आत्मा हि जज्ञ आत्मनः, स इरावत्यतितारिणी”-इति । ‘पितरः’ जनकाः उत्पन्नेन पुत्रेण ‘शश्वत्’ सर्वदा लोकद्वयेऽपि ‘बहुलम्’ अभ्यधिकं ‘तमः’ ऐहिक मामुष्मिकञ्च दुःखम् ‘अत्यायन्’ अतिक्रामन्ति । तथा च वीधायन आह—

“पुदिति नरकस्याख्या, दुःखञ्च नरकं विदुः ।

पुदस्त्राणात्ततः पुत्र मिहेच्छन्ति परत्र च ॥”-इति * ।

किञ्च ‘हि’ यस्मात् कारणात् पितुः पुत्र उत्पन्न इत्युक्ते सति पिता स्वस्मात् स्वय मेव ‘जज्ञे’ उत्पन्न इत्युक्तं भवति । ततः पिता यथा ‘स्वयं’ स्वकीयं दुःखं विनाशयति, तथा पुत्रोऽप्येतदीयं दुःखं विनाशयतीति द्रष्टव्यम् । तस्मात् ‘सः’ पुत्रः ‘इरावती’ अवयुक्ता ‘अतितारिणी’ नदीसमुद्रादेरतितरणहेतुर्नौरिति शेषः । यथा नीः दुर्घटं नद्यादिकं तारयति, एवं पुत्रोऽप्यैहिक मामुष्मिकञ्च दुःखं तारयतीत्यर्थः ॥

चतुर्थीं गाथा माह—“किन्तु मलं, किं मजिनं, किं मुश्मश्रूणि, किं तपः; पुत्रं ब्रह्माण इच्छध्वं, स वै लोको ऽवदावदः”-इति । अथ मलाजिनश्मश्रुतपःशब्दैः आश्रमचतुष्टयं विवक्षितम् । मलरूपाभ्यां शुक्रगोपिताभ्यां संयोगात् मलशब्देन गार्हस्थ्यं विवक्षितम् । कृष्णाजिनसंयोगादजिनशब्देन ब्रह्मचर्यं विवक्षितम् । चीरकर्मराहित्यात् श्मश्रुशब्देन वानप्रस्थं विवक्षितम् । इन्द्रियनिधमसद्भावात् तपःशब्देन पारिव्रज्यं विवक्षितम् । ‘मलं’ गार्हस्थ्यं ‘किन्तु’ किं नाम सुखं करिष्यति ? न किञ्चि-

* एष श्रीको हरिवंशेऽप्युद्धृत । मनुषाहितायाश्चैव मेव ८ १२८ । तथा० भा० १४, २०५२ । रामा० २ १०७ १२ । मार्क० ५० ५४ १६ ।

दित्यर्थः । एव सुत्तरत्वापि योज्यम् । हे 'ब्रह्माणः' विप्राः ! विप्र-
 चत्रियाद्याः ! सर्वे यूयं सुखहेतुत्वात् पुत्र मिच्छध्वम् । 'स वै' स एव
 पुत्रः 'अधदावदो लोकः' वदितु मयोग्यानि निन्दावाक्यान्ववदाः ,
 तैर्वाक्यैर्नीद्व्यते न कथ्यत इत्यवदावदः; एवं प्रवष्टेन तेन कथ्यत इति
 'अधदावदः' दोषराहित्यात् निन्दानर्हं इत्यर्थः । तादृशो 'लोकः'
 भोगहेतुः पुत्रः । तस्मादायमेभ्योऽप्याधिक्येन पुत्रेच्छा कर्तव्या ।
 यद्यपि हरिश्चन्द्र एवात्र प्रष्टा , तथापि तेन सह ऋषीणां बहूनां
 सभाया मवस्थानात् ब्रह्माण इति सम्बोधनम् ॥

पञ्चमीं गाथा माह— "अन्नं ह प्राणः, गरणं ह वासो, रूपं
 हिरण्यं, पश्यो विवाहाः ; सखा ह जाया ऊपयं ह दुहिता,
 ज्योतिर्ह पुत्रः, परमे व्योमन्"—इति । अन्नादयो लोके सुखहेतुत्वेन
 प्रसिद्धाः । तथा हि शरीरे प्राणावस्थितहेतुत्वाद् अन्नं मेव प्राणः ।
 वासः शीतोपद्रवाद्द्रव्यकक्षेन 'गरणं' गृहसमानम् । 'हिरण्यं'
 कर्णाभरणादिकं दृष्टिमियत्वाद् रूपसम्पादकम् । 'पश्यः' गवा-
 म्नादयः विवाहविशेषेण निर्वाहकाः । जाया भोगे सहकारित्वात्
 'सखा ह' सखिस्वरूपैव । एव मेते सुखहेतुत्वेन प्रसिद्धा अपि
 तात्कालिक मस्य मेव सुखं प्रयच्छन्ति । 'दुहिता ह' पुत्री इति तु
 'ऊपयं' केवलदुःखकारित्वाद् दैन्यहेतुः । तथा च स्मर्यते—

"भवे स्वजनदुःखकारिका सम्प्रदानसमये ऽर्षहारिका ।

शौचनेऽपि बहुदोषकारिका दारिका हृदयदारिका पितुः॥"—
 इति । 'पुत्री ह' पुत्रस्य ज्योतिःस्वरूपम् ; तमोनिवारकत्वेन
 प्रकाशरूपत्वेन । स हि पितरं 'परमे व्योमन्' उरुहते आकाशे
 परब्रह्मरूपे अवस्थापयति । "आकाशस्तद्विद्वात्"—इत्यनेन
 (१. २. २२.) आसन्नत्वेन आकाशव्योमादिगन्धानां ब्रह्मपरत्वं

निर्णीतम् * । पुत्रस्य च ब्रह्मज्ञानहेतुत्वं पूर्वं भवामृतत्वञ्च गच्छ-
तीत्यत्र प्रतिपादितम् (६१५० १८५०) ॥

पठौं गाथा माह—“पतिर्जायां प्रविशति, गर्भो भूत्वा स
मातरम् ; तस्यां पुनर्नवो भूत्वा, दशमे मासि जायते”—इति । पत्यु-
राकारद्वय मस्ति,— वर्त्तमानपुरुषाकार एकः, रेतोरूपेण गर्भा-
कारो द्वितीयः । जायाया अपि आकारद्वय मस्ति,— पतिरूप
माकारं प्रति जाया भवति, गर्भरूप माकार प्रति माता भवति ।
अतः ‘सः’ तादृशः पतिः, स्वयं रेतोरूपेण गर्भो भूत्वा, पूर्वं सव-
स्थितां जायां भविष्यदाकारेण मातरं सतीं प्रविशति । ‘तस्यां’
मातरि ‘पुनर्नवो भूत्वा’ पूर्वं मन्यस्यां मातरि उत्पन्नो जरठः,
इदानीं पुनर्नूतनबालो भूत्वा ‘तस्याम्’ इदानीन्तन्या मस्यां मातरि
गर्भपाके सति दशमे मासि उत्पद्यते । तस्मात् पुत्रः स्वस्मात्
अन्यो न भवति ॥

सप्तमीं गाथा माह—“तज्जाया जाया भवति, यदस्यां जायते
पुनः ; आभूतिरेषा भूतिर्बीज मेतन्निधीयते”—इति । ‘यद्’ यस्मात्
कारणात् ‘अस्या’ गर्भधारिण्याम् ‘अयं’ पिता पुत्ररूपेण पुनर्जा-
यते, ‘तत्’ तस्मात् कारणात् लोकप्रसिद्धा या जायास्ति, सा
जायते ऽस्या मिति ध्युत्पत्त्या जायाशब्दाच्चा भवति । किञ्च एषा
भूत्वाभूतियद्वाभ्या मभिधीयते । भवत्यस्यां पुत्ररूपेण पतिरित्येषा
‘भूति’-शब्दाच्चा ; रेतोरूपेणागत्य अस्यां पुत्ररूपेण भवतीति

* “आकाश इति हीवाचैत्यत्र च ब्रह्म वाच यम् ।

शब्दश्च तत्र षट्शतात्, वागादि सर्जनादपि ॥

साक्षात्तन्मदुत्पत्तिहेतुलाञ्छितकथित ।

एवकारादिना चात्र ब्रह्मेवाकाशशब्दितम् ॥”—इति तत्राटमाधिकरणम् ।

‘आभूति’-शब्दवाचा । ‘एतत्’ एतस्यां स्त्रियां ‘बीज’ रेतोरूपं
‘निधीयते’ प्रचिष्यते । तस्माद्गुहाः शब्दा उपपद्यन्ते ॥

अष्टमीं गाथा माह— “देवाश्चैता नृपयश्च, तेजः समभरन्-
हत् ; देवा मनुष्याननुयन्नेषा यो जननी पुनः”-इति । ‘एताम्’
एतस्यां योपिति देवाश्च महर्षयश्च स्वकीयं ‘मद्दत् तेजः’ रेतोरूपं
सारं ‘समभरन्’ पुत्रोत्पादनाय सम्पादितवन्तः । स्रय मेव सम्पाद्य
ततो मनुष्यानित्यनुवन् । हे मनुष्याः ! येय मिदानीं जायारूपेण
वर्त्तते, सेयं पुनः ‘वः’ युष्माकं पुत्ररूपे जन्मनि जननी भवति ॥

नवमीं गाथा माह— “नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति , तत् सर्वं
पशवो विदुः ; तस्मात् तु पुत्रो मातरं, स्वसारं चाधिरोहति”-
इति । ‘लोकः’ लोकजन्यं सुखम् , अपुत्रस्य नास्ति ; न हि पुत्र-
दर्शनेन यत् सुखं, तदन्यदर्शनेन क्वचिदपि दृश्यते । ‘इति’ यदस्ति,
तत् ‘सर्वं’ गोमहिष्यादयो जानन्ति यस्मात् , तस्मादेव कारणात्
पशुजातः ‘पुत्रः’ वल्लः स्वकीयां मातरं भगिनीं वा पुत्रोत्पादनार्थं
मधिरोहति ॥

दशमीं गाथा माह— “एष पत्या उरुगायः सुशेवो, यं पुत्रिण
आक्रमन्ते विगोकाः ; तं पश्यन्ति पशवो वयांसि च , तस्मात्ते
मात्रापि मियुनीभवन्ति”-इति । ‘पुत्रिणः’ पुत्रवन्तो देवमनु-
ष्यादयो ‘विगोकाः’ शोकरहिताः सन्तो ‘यं’ पत्यानं सुखानुभव-
रूपं भार्गमं ‘आक्रमन्ते’ प्राप्नुवन्ति, ‘एष पत्याः’ पुत्रसुखानुभवरूपो
मार्गः ‘उरुगायः’ उरुभिर्महद्भिः शास्त्रज्ञैः राजामात्यादिभिश्च
गीयते । तथा ‘सुशेवः’ सुष्ठु सेवितुं योग्यः ; सुखाधिक्यस्य विद्य-
मानत्वात् । ‘तं’ पुत्रसुखानुभवरूपं ‘पशवः’ गवादयो ‘वयांसि’
पक्षिणः ‘पश्यन्ति’ जानन्ति । तस्मात् ‘ते’ पशुपक्षादयः पुत्रसुखार्थं

‘माता’ सहापि मिद्युनीभयन्ति, किं सुत अन्यया स्त्रिया सहेत्यर्थः ॥

नारदेनोक्तां दशगाथां निगमयति— “इति ह स्मा आख्याय”
-इति । ‘इति ह’ अनेनेव प्रकारेण (‘स्मै’) ‘अस्मै’ तस्मै हरि-

चन्द्राय ‘आख्याय’ उत्तर मभिधायावस्थित इति शेषः ॥ १ (१३) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाथं प्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपश्चिकायां तृतीयाध्याये

(त्रयस्त्रिंशोऽध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१३) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथैन मुवाच वरुणं राजान मुपधाव पुत्रो मे
जायतां तेन त्वा यजा इति तथेति स वरुणं राजान
मुपससार पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति
तथेति तस्मै ह पुत्रो जज्ञे रोहितो नाम तं होवाचा-
जनि वै ते पुत्रो यजस्व मानेनेति स होवाच यदा
वै पशुर्निर्दशो भवत्यथ स मेध्यो भवति निर्दशो न्व-
स्त्वथ त्वा यजा इति तथेति स ह निर्दश आस तं
होवाच निर्दशो न्वभूद्यजस्व मानेनेति स होवाच
यदा वै पशोर्दन्ता जायन्ते ऽथ स मेध्यो भवति दन्ता
न्वस्य जायन्तां मथ त्वा यजा इति तथेति तस्मै ह

दन्ता जज्ञिरे^१ तं होवाचाञ्जत वा अथ दन्ता^१ यजस्व
मानेनेति^१ स होवाच^१ यदा वै पशोर्दन्ताः पद्यन्ते^१ ऽथ
स मेध्यो भवति^१ दन्ता^१ न्वस्य पद्यन्ता^१ मथ त्वा यजा
इति^१ तथेति^१ तस्य ह दन्ताः पेदिरे^१ तं होवाचापत्यत
वा अथ दन्ता^१ यजस्व मानेनेति^१ स होवाच^१ यदा
वै पशोर्दन्ताः पुनर्जायन्ते^१ ऽथ स मेध्यो भवति^१ दन्ता
न्वस्य पुनर्जायन्ता^१ मथ त्वा यजा इति^१ तथेति^१ तस्य ह
दन्ताः पुनर्जज्ञिरे^१ तं होवाचाञ्जत वा अथ पुनर्दन्ता^१
यजस्व मानेनेति^१ स होवाच^१ यदा वै चत्रियः सान्नाहू-
को भवत्यथ स मेध्यो भवति^१ सन्नाहं नु प्राप्नोत्वथ त्वा
यजा इति^१ तथेति^१ स ह सन्नाहं प्रापत्तं होवाच
सन्नाहं नु प्राप्नोयजस्व मानेनेति^१ स तथेत्युक्त्वा^१ पुत्र
मामन्वयामासं ततायं वै मद्भ्यं त्वा मददाइन्त त्वया-
ह मिमं यजा इति^१ स ह नेत्युक्त्वा^१ धनुरादायारथ्य
मपातस्यौ^१ स संवत्सर मरुथ्ये चचार^१ ॥ २ (१४) ॥

पुत्रनिमित्तलाभप्रतिपादका नारदोक्ता दस्य गाथा उदाहृत्य
पुत्रजन्मोपायोपदेशपरं नारदवाक्यं भवतारयति— “अथैन
मुवाच,— वरुणं राजानं मुपधाव, पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा
इति”—इति । ‘अथ’ पुत्रेच्छानिमित्तकथनानन्तरम् ‘एन’ पुत्रा-
र्थिनं हरिश्चन्द्रं नारद उवाच । हे हरिश्चन्द्र ! वरुणं राजानम्
‘उपधाव’ प्रार्थयस्व । येन प्रकारेण प्रार्थनीयः, सोऽभिधीयते—

हे वरुण ! त्वत्प्रसादात् मे पुत्रो जायतां, ततस्त्वेन पुत्रेण 'त्वां यज्ञै' त्वा मुद्दिश्य यज्ञं करवाणीति ॥

प्रार्थनप्रकारं नारदोपदेश मुक्त्वा हरिश्चन्द्रवृत्तान्तं दर्शयति—

“तथेति ; स वरुणं राजान मुपससार, पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यज्ञा इति ; तथेति ; तस्य ह पुत्रो जज्ञे रोहितो नाम”—इति । नारदोपदेश मङ्गीकृत्य हरिश्चन्द्रो वरुणम् 'उपससार' प्रार्थयामास । 'सः' वरुणोऽपि तथास्त्विति तदीयपुत्रोत्पत्त्यै वरं दत्तवान् । तेन च वरीणोत्पन्नस्य 'रोहितः'—इत्येतन्नामाभूत् ॥

अथ बहुभिः पर्यायैर्वरुणस्योक्तिर्हरिश्चन्द्रस्य प्रत्युक्तिष्वेत्युभयं प्रतिपाद्यते ; तत्र प्रथमं पर्यायं दर्शयति— “तं होवाचाजनि वै ते पुत्रो यजस्व मानेनेति ; स होवाच, यदा वै पशुर्निर्देशो भवत्यथ स मेध्यो भवति, निर्देशो न्वस्त्वथ त्वा यज्ञा इति ; तथेति”—इति । 'तं' हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच । हे हरिश्चन्द्र ! ते पुत्रः 'अजनि वै' उत्पन्न एव, अनेन पुत्रेण मा मुद्दिश्य यागं कुर्विति । एवं वरुणेनोक्ते हरिश्चन्द्रः पुनः प्रत्युवाच । यागार्थः पशुर्यदा निर्देशो भवति, तदा स पशुः 'मेध्यः' यागयोग्यो भवति । निर्गतानि अशौचदिनानि दशसङ्ख्याकानि यस्मात् पशोः सोऽयं 'निर्देशः' । 'तस्मादयं' 'तु' क्षिप्रं निर्देशोऽसु, 'अथ' अनन्तरं त्वां प्रति अहं 'यज्ञै' इत्येतदाक्यम् । वरुणः 'तथा असु' इति अङ्गीचकार ॥

द्वितीय मुक्तिप्रत्युक्तिपर्यायं दर्शयति— “स ह निर्देश आस ; तं होवाच, निर्देशो न्वभूद्यजस्व मानेनेति ; स होवाच, यदा वै पशोर्दन्ता जायन्ते ऽथ स मेध्यो भवति ; दन्ता न्वस्य जायन्ता मथ त्वा यज्ञा इति ; तथेति”—इति । दशदिनाशौचापगमे शुद्ध-

त्वात् यथा यागयोग्यत्वं, तथा दन्तोत्पन्नत्वादवयवसम्पूर्णा याग-
योग्यत्वमित्यभिप्रायः । स्रष्ट मन्यत् ॥

द्वितीयं पर्यायं दर्शयति—“तस्य ह दन्ता जज्ञिरे ; तं होवा-
चाप्रत वा अस्य दन्ता यजस्र मानिनेति ; स होवाच, यदा वै
पयोर्दन्ताः पद्यन्ते ऽथ स मेध्यो भवति ; दन्ता न्वस्य पद्यन्ता मथ
त्वा यजा इति ; तथेति”—इति । ‘अप्रत वै’ जाता एव ‘पद्यन्ते’
पतन्ति । प्रथमोत्पन्नानां दन्तानां मस्थायित्वेन मुख्यपश्ववयवत्वा-
भावात् । तथात्वे सति पयोर्मध्यत्वम् ॥

चतुर्थं पर्यायं दर्शयति—“तस्य ह दन्ताः पेदिरे ; तं होवाचा-
पस्रत वा अस्य दन्ता, यजस्र मानिनेति ; स होवाच, यदा वै
पयोर्दन्ताः पुनर्जायन्ते ऽथ स मेध्यो भवति ; दन्ता न्वस्य पुन-
र्जायन्ता मथ त्वा यजा इति ; तथेति”—इति । ‘अपस्रत वै’
पतिताः । पुनरुत्पन्नानां दन्तानां स्थिरत्वेन सम्पूर्णावयवत्वात्
पयोर्मध्यत्वम् ॥

पञ्चमं पर्यायं दर्शयति—“तस्य ह दन्ताः पुनर्जज्ञिरे ; तं
होवाचाप्रत वा अस्य पुनर्दन्ता यजस्र मानिनेति ; स होवाच,
यदा वै चत्रियः सान्नाहुको भवत्यथ स मेध्यो भवति ; सन्नाहुं
नु प्राप्नोत्वथ त्वा यजा इति ; तथेति”—इति । ‘अप्रत वै’ जाता
एव । पशुन्तरस्य पुनर्दन्तोत्पत्तिमात्रेण मेध्यत्वेऽपि अस्य पयोः
चत्रियत्वात् स्रजालुचितधनुर्वाणकवचादिसन्नाहुगोलित्वे सति
षालुचितध्यापारसम्पूर्णा मेध्यत्वम् ; तस्मात् ‘नु’ चिप्र मेवासी
सन्नाहुं प्राप्नोत, पशुन्तरमेव यजा इत्युत्तरं परुषोऽद्भिचकार ॥

षष्ठं पर्यायं दर्शयति—“स ह सन्नाहुं प्रापत् ; तं होवाच,
सन्नाहुं नु प्राप्नोद्यजस्र मानिनेति ; स तथेत्युक्त्वा पुत्रमासन्या-

मास; ततायं वै मह्यं त्वा मददाहन्त त्वयाह सिमं यजा इति”-
इति । सन्नाहप्रतिरुद्धं ‘सः’ हरिश्चन्द्रो वरुणोक्ति मङ्गीकृत्य पुत्र
मामन्त्रैव मुवाच । उपलालनार्थं पुत्रे पिढवाचि तत-शब्द-
प्रयोगः । हे ‘तत’ पुत्र ! ‘अयम्’ एव वरुणो मह्यं ‘त्वां’ पुत्रं
वरेण दत्तवान् ; ‘हन्त’ दुष्टः अहम् ‘इमं’ वरुणं यत् ‘त्वया’
पुत्रेण ‘यज्ञै’ यागरूपां पूजां करवाणीति हरिश्चन्द्रस्योक्तिः ॥

अथ रोहितनाम्नः पुत्रस्य कृत्यं दर्शयति— “स ह नेत्युक्त्वा
धनुरादायारण्य मपातस्थौ ; स संवत्सर मरण्ये चचार”-इति । ‘स
ह’ स खलु रोहिताश्वः पुत्रः पितुर्वाक्यं निमित्थं, स्वरक्षणाद्यं
धनुः स्वीकृत्य अरण्यं प्रत्युपगतो ऽभूत् । कस्मिंश्चिदरण्ये नैरन्तरेण
‘सः’ रोहितः संवत्सरं चचार ॥ २ (१४) ॥

इति श्रीमत्त्रायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(त्रयस्त्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१४) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथ हैह्वार्कं वरुणो जग्राह तस्य हीदरं जज्ञे
तदु ह रोहितः शुश्रावसी ऽरण्याद् याम मेयाय त
मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच नाना श्रान्ताय श्रीर-
स्तीति रोहित शुश्रुम पापो नृपदरो जन इन्द्र इच्च-

रतः सखा चरैवेति चरैवेति वै * मा ब्राह्मणो ऽवोच-
 दिति ह द्वितीयं संवत्सर मरण्ये चचार सो ऽरण्याद्
 ग्राम मेयाय त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच पुष्यि-
 ण्यौ चरतो जङ्घे भूष्णुरात्मा फलयहिः शरे ऽस्य सर्वे
 पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताश्चरैवेति चरैवेति वै मा
 ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह तृतीयं संवत्सर मरण्ये चचार
 सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्ये-
 त्योवाच आस्ते भग आसीनस्त्रोड्वंस्तिष्ठति तिष्ठतः शेते
 निपद्यमानस्य चराति चरतो भगश्चरैवेति चरैवेति
 वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह चतुर्थं संवत्सर मरण्ये
 चचार सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय त मिन्द्रः पुरुषरूपेण
 पर्येत्योवाच कलिः शयानो भवति सञ्चिहानस्तु दापरः
 उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं सम्पद्यते चरंश्चरैवेति
 चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह पञ्चमं संव-
 त्सर मरण्ये चचार सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय त मिन्द्रः
 पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच चरन्वै मधु विन्दति चर-
 न्स्त्राद् मुदुम्बरं सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते
 चरंश्चरैवेति चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह
 षष्ठं संवत्सर मरण्ये चचार सो ऽजीगर्त्तं सौयवसि
 ष्टपि मशनया परोत मरण्य उपेयाय तस्य ह त्रयः

* "चरैवेति वै" - इति ख, ग। एव मिन्द्रोत्तरादि चिह्नानुपायकम्।

पुत्रा आसुः^१ शुनःपुच्छः^२ शुनःशेषः^३ शुनोलाङ्गूल इति
 तं होवाच^४ ऋषे ऽहं ते शतं ददाम्यहं मेघा मेकेना-
 त्मानं निष्क्रीणा इति^५ स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान
 उवाच^६ न न्विम मिति^७ नो एवेम मिति^८ कनिष्ठं माता
 तौ ह मध्यमे सम्यादयान्चक्रतुः^९ शुनःशेषे^{१०} तस्य ह
 शतं दत्त्वा स त मादाय^{११} सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय^{१२} स
 पितर मेत्योवाच^{१३} तत हन्ताह मनेनात्मानं निष्क्रीणा
 इति^{१४} स वरुणं राजान मुपससारानेन^{१५} त्वा यजा
 इति^{१६} तथेति^{१७} भूयान् वै ब्राह्मणः चत्रियादिति^{१८} वरुण
 उवाच^{१९} तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं^{२०} प्रोवाच^{२१} त मेत
 मभिषेचनीये पुरुषं पशु मालेभे^{२२} ॥ ३ (१५) ॥

रोहितस्यारख्ये संवत्सरचरणानन्तरभाविनं हरिश्चन्द्रादीनां
 उत्तान्तं दर्शयति — “अथ हैह्वीक वरुणो जग्राह , तस्य होदरं
 जज्ञे ; तदु ह रोहितः शुश्राव ; सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय ; त
 मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, नाना यान्ताय थीरस्तीति रोहित
 शुश्रुम , पापो वृषदरो जन , इन्द्र इक्षरतः सखा, चरैवेति”
 -इति । ‘अथ’ रोहितस्यारख्ये संवत्सरवासानन्तर मेव ‘ऐह्वीकं’
 इह्वीकज्वंशीत्यन्नं हरिश्चन्द्रं ‘वरुणः’ देवो रोगरूपेण जग्राह ।
 वरुणेन गृहीतस्य हरिश्चन्द्रस्य ‘उदरं जज्ञे’ जलेन पूरितं सुच्छूनं
 महोदरनामकं रोगस्वरूपं सुत्यन्नम् । ‘तदु ह’ तदपि सर्वं मरख्ये
 स्थितौ ‘रोहितः’ पुत्रो मनुष्यमुखाच्छुश्राव । श्रुत्वा च ‘सः’
 रोहितः पितरं द्रष्टुं मरख्याद् ग्रामं प्रत्याजगाम । आगच्छन्तं

रोहितं मार्गमध्ये इन्द्रः केन चिद् ब्राह्मणरूपेण प्राप्य इदं मुक्त-
वान्,—आ समन्ताच्छान्तं पाशान्तः, सर्वत्र पर्यटनेन शान्तिं
प्राप्तः, तद्विपरीतो ऽनाश्रान्तः एकत्रैव निवासशीलः, तादृशाय ;
तथाविधस्य पुरुषस्य 'श्रीः' बहुविधा सम्पन्नास्ति । यद्वा, नानेति
पदच्छेदः । 'श्रान्ताय' सर्वत्र पर्यटनेन श्रान्तस्य 'नाना श्रीः'
बहुविधा सम्पदस्ति । 'इति' अनेन प्रकारेण रोहित ! वयं
नीतिकुशलानां पुरुषाणां मुखात् शृणुम । 'वरो जनः' विद्यादिभिः
श्रेष्ठो ऽपि पुरुषः 'नृपत् पापः' नृपु मनुष्येषु सीदतीति 'नृपत्'
श्रेष्ठोऽपि बन्धुगृहेषु सर्वदावस्थितः तैरवज्ञातः 'पापः' तुच्छो भवेत् ।
अतस्तव पिढगृहे वासो न युक्तः । न च अरण्ये चरतो मन
सहायो नास्तीति गङ्गनीयम् ; 'इन्द्र एव' परमेस्वर एव
'चरतः' तव सखा भविष्यति । तस्मात् 'चरैव' सर्वथा अरण्ये
चरस्वेति । एव सुवाच । एवं बहुष्वपि पर्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥

तत्रेन्द्रोदितयोः संवादे द्वितीयं पर्यायं दर्शयति— "चरैवेति
वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह द्वितीयं संवत्सर मरण्ये चचार ; सो
ऽरण्याद् याम मेधाय ; त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, पुष्यिणी
चरतो जङ्घे, भूणुरात्मा फलप्रहिः, शैरे ऽस्य सर्वे पाप्मानः, अमेण
प्रपथे इतापरैवेति"—इति । ब्राह्मणरूपस्येन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा
ब्राह्मणोऽयं मरण्ये चरैवेत्येवं मा मुक्तवानिति मनसि ब्राह्मणवाक्ये
महान्तं सादरं कृत्वा पुनरप्येकं संवत्सर मरण्ये चरित्वा पश्चात्
पितरं द्रष्टुं प्राप्ते तं मागच्छन्तं पुनरपि इन्द्रो ब्राह्मणरूपेण
प्रागत्य एव सुवाच । 'चरतः' पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य 'जङ्घे'
'पुष्यिणी' भवतः । यथा पुष्ययुक्ता वधशाखा लता वा,
स्रगन्धोपेता मेघा भवति, एवं चरतो जङ्घे अमजयेन मेघे

भवतः । तथैव 'आत्मा' मध्यदेहः 'भूणुः' वर्द्धिणुः 'फलग्रहिः' आरोग्यरूपं फलं गृह्णाति । तथैव 'अस्य' चरतः पुरुषस्य 'सर्वे पाप्मानः' सर्वपापानि 'प्रपथे' प्रकृष्टे तीर्थचेत्रादिमार्गं 'अमेष' तत्तद्देवतादिदर्शने तीर्थयात्रादिप्रयासेन 'इताः' विनाशिताः सन्तः 'जिरे' शेरते, शयाना इव भवन्ति । यथा शयानाः पुरुषाः स्वकार्यं कृषिवाणिज्यादिकं कर्तुं मग्नताः, एवं पुण्येन विनष्टाः पाप्मानो नरकं दातु मसमर्था इत्यर्थः । तस्मात् सर्वथा अरुण्ये चर, न पितुर्गृहे ऽवतिष्ठस्य ॥

द्वितीयं पर्यायं दर्शयति— "चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति च द्वितीयं संवत्सर मरण्ये चवार ; सोऽरुणाद् ग्राम मेयाय ; त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, आस्ते भग आसीनस्योर्द्ध्वस्त्रिष्ठति तिष्ठतः, शिते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगश्चरैवेति" इति । 'भगः' सौभाग्यम् । 'आसीनेस्य' उपविष्टस्य 'आस्ते' तथैव तिष्ठति, न तु वर्द्धते ; अभिष्टद्धितोरुद्योगस्याभावात् । 'तिष्ठतः' उपवेशनं परित्यज्योत्थानं कुर्वतः पुरुषस्य भगः 'जर्द्धः' अभिष्टद्धेरनुस्रस्त्रिष्ठति ; कृषिवाणिज्याद्युद्योगस्य सम्भावितत्वात् । 'निपद्यमानस्य' भूमौ शयानस्य भगः 'शिते' निद्रां करोति ; विद्यमानधनरचादिचिन्ताया अप्यभावात् सर्वथैव विनश्यति । 'चरतः' तेषु तेषु देशेषु अर्जनार्थं पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य 'भगः' सौभाग्यं 'चराति' दिने-दिने वर्द्धते । तस्मात् त्वं चरैवेति, न त्वेकात्र तिष्ठ ॥

चतुर्थं पर्यायं दर्शयति— "चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति च चतुर्थं संवत्सर मरण्ये चवार ; सोऽरुणाद् ग्राम मेयाय ; त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, कलिः शयानो भवति, सस्त्रि-

हानस्तु द्वापरः, उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति, कृतं सम्पद्यते, चरंश्चरैवेति"—
इति । चतस्रः पुरुषस्यावस्थाः । निद्रा, तत्परित्यागः, उष्यान्,
सञ्चरणं चेति । ताद्योत्तरोत्तरश्रेष्ठत्वात् कलि-द्वापर-त्रेता-कृत-
युगैः समानाः । ततश्च सञ्चरणस्य सर्वोत्तमत्वाच्चरैवेति ॥

पञ्चमं पर्यायं दर्शयति—“चरैवेति वै मा ब्राह्मणो ऽवोचदिति
ह पञ्चमं संवत्सर मरुष्ये चचार ; सो ऽरण्याद् ग्राम मेयाय , त
मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच, चरन् वै मधु विन्दति, चरन्स्वादु
मुदुम्बरं, सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं, यो न तन्द्रयते चरंश्चरैवेति”—
इति । ‘चरन्’ एव पुरुषः क्वचिद् वृक्षाये ‘मधु’ माक्षिकं लभते,
क्वचित् ‘स्वादुं’ मधुर मुदुम्बरादिफलविशेषं लभते । एतदुभय
मुपलक्षणम् । तत्र तत्र विद्यमानं भोगविशेषं लभते । तत्र
सूर्यो दृष्टान्तः । ‘यः’ सूर्यः सर्वत्र चरन्नपि ‘न तन्द्रयते’ कदाचिद-
प्यलसो न भवति , तस्य सूर्यस्य ‘श्रेमाणं’ श्रेष्ठत्वं जगद्व्यत्वं
पश्य । तस्माच्चरैव ॥

इत्य मिन्द्रकृतेनोपदेशेन चरतो रोहितस्य स्वजोवने पितु-
रारोग्ये च कारणभूतं श्रेयोलाभं दर्शयति—“चरैवेति वै मा
ब्राह्मणो ऽवोचदिति ह षष्ठं संवत्सर मरुष्ये चचार ; सो ऽजोगत्तं
सीयवसि ऋषि मग्नया परीत मरुष्य उपेयाय”—इति । षष्ठे
संवत्सरे पूर्ववदरण्यसञ्चारी ‘स ह’ रोहितः कश्चिदपि तस्मिन्न-
रण्ये ‘उपेयाय’ प्राप्तवान् । कीदृश ऋषिम् ? अजीगर्तनामकं,
सूयवसस्य पुत्रम्, ‘अग्नया परीतम्’ अत्रालाभेन क्षुत्पीडितम् ॥

अथाजीगर्तरोहितयोः संवादं दर्शयति—“तस्य ह त्वयः
पुत्रा यासुः,—शुनःपुच्छः शुनःशेषः शुभोलाङ्गूल इति ; तं
होवाच, ऋषे ऽहं ते गतं ददाम्यह मेपा मेकेनात्मानं निष्क्रीणा

इति ; स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाच, न न्विम मिति ; नो एवेम
मिति कनिष्ठं माता ; तौ च मध्यमे सम्पादयच्चक्रतुः शुनःशेषे ;
तस्य च शतं दत्त्वा स त मादाय सीऽरण्याद् ग्राम मेयाय”-इति ।
‘तस्य’ अजीगर्त्तस्य शुनःपुच्छादिनामकास्त्रयः पुत्रा आसुः । ‘तं’
पुत्रवन्त ऋषिं रोहितः उवाच । हे ऋषे ! ‘ते’ तुभ्य महं गवां
शतं ददामि । ‘ज्येष्ठं पुत्रं’ शुनःपुच्छनामकं हस्तेन ‘निगृह्णानः’
स्वसमीपे समाकर्षन् रोहितं प्रत्येव मुवाच,— तुभ्य मेकः पुत्री
दीयते, ‘इमं नु’ शुनःपुच्छन्तु ‘न’ ददामि ; मम प्रियत्वादिति ।
ततो माता कनिष्ठं हस्तेन गृहीत्वैव मुवाच—‘इमं’ शनोलाङ्गूलं
तु मम प्रियं ‘नो एव’ सर्वथा न ददामीति । ततः ‘तौ’ उभौ
मातापितरौ ‘मध्यमे’ पुत्रे शुनःशेषे दानं ‘सम्पादयाच्चक्रतुः’
अङ्गीकृतवन्तौ । ततः ‘तस्य’ अजीगर्त्तस्य ‘सः’ रोहितो गवां शतं
दत्त्वा ‘तं’ शुनःशेषम् आदायावस्थितः * । ततः ‘सः’ रोहितः
तेन शुनःशेषेन सहारण्यान् स्वकीयं ग्रामं प्रत्याजगाम ॥

तदागमनादूर्ध्वकालीनं वृत्तान्तं दर्शयति— “स पितर मेत्वो-
वाच,— तत इन्ताह मनेनात्मानं निष्क्रीणा इति ; स वरुणं
राजान सुपससारानेन त्वा यजा इति ; तथेति , भूयान् वै ब्राह्मणः
चत्रियादिति वरुण उवाच ; तस्मा एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच,

* “अथा आसीत्”—इति पा० ६. २. ११ । “शेषपुच्छलाङ्गुलिषु शुनः”—तत्रैव वा०५ ।
“उभे वनस्थत्वादिषु युगपत्”—इति पा० ६. २. १४० । शुनःशेषम् । शुनःशेष इति
षाठोऽपि महाभारतादौ (१२. ३. ६.) । शेषः इति, वैतसः इति च इं पदे निघण्टु-
समाधाये पठिते । “शेषी वैतस इति पुंस्मजननस्य । शेषः शपतेः सशक्तिकर्मणो, वैतसो
वित्तसं भवति”—इति निघ० ६. ४. ४ । “श्रीषां दानविक्रयातिसर्गां विचक्षे, न पु स. ;
पु सीऽपीत्येके, श्रीनःशेषे दर्शनात्”—इति षाच यास्क. (३. १. ४.) ।

त मेत मभिषेचनीये पुरुषं पशु मालेभे”-इति । ‘सः’ रोहितः
 पितर मागल्यैव मुवाच । हे ‘तत’ पितः । ‘हन्त’ भावयो. हर्षः
 सम्यन्न । अहम् ‘अनेन’ शुन.शेषरूपेण मूर्ख्येन ‘आत्मानं’
 महेहं वरुणात् ‘निष्क्रुणै’ मूर्ख्यं दत्त्वा आत्मानं मोक्षयामीत्यर्थः ।
 तथोक्ते ‘सः’ हरिश्चन्द्रो वरुण मुपेत्य ‘अनेन’ शुन.शेषेन ब्राह्मणेन
 ‘त्वा’ त्वा यक्ष्यामीत्युक्तवान् । ‘सः’ वरुणो ऽपि तथेत्यङ्गीकृ-
 त्तैव मुवाच— ‘अत्रियात्’ तव पुत्रात् रोहितादप्ययं ब्राह्मणो
 ‘भूयान्’ अभ्यधिक एव, मन प्रिय. ; इत्युक्त्वा ‘तस्मै’ हरिश्चन्द्राय
 कर्त्तव्यत्वेन राजसूय मुपदिदेश च । ‘सः’ हरिश्चन्द्रो राजसूयं
 प्रकृत्य तस्य मध्ये यो ऽभिषेचनीयाख्यः * एकाह. सोमयागं,
 तस्मिन् ‘त मेतं’ शुन.शेषं पुरुषं पशुम् ‘मालेभे’ सवनीयपशुत्वेना-
 लभ्यु निश्चितवान् ॥ ३ (१५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
 (त्रयस्त्रिंशोऽध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१५) ॥

* “सर्वरान्ते समानपक्षे ऽभिषेचनीय दशपैयौ, उरुषो ब्रह्मपृष्ठ उभयसामाभिषेच-
 नीय -इति भाष० श्री० ८ ३ ७, ८ । तत्राहनि अभिषेकार्थाना सप्तो यद्वयं भवति ।
 तद्विधीयान्तु कात्या० श्री० १५ ४ २१-५, ६ एतेऽऽ द्रष्टव्यानि । ‘रात्रानो भविष्यत्वभिषे-
 चनीया’ - - विष्णोऽभिषेचनीया’ -इति च शत० ब्रा० १३ ४ २ । ७ ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तस्य ह विश्वामित्रो होतासीज्जमदग्निरध्वर्युर्व-
सिष्ठो ब्रह्मा ज्यास्य उद्गाता तस्मा उपाकृताय नियो-
क्तारं न विविदुः स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्य
मपरं शतं दत्ताह मेनं नियोच्यामीति तस्मा अपरं
शतं ददुस्तं स निनियोज तस्मा उपाकृताय नियुक्ता-
याप्रीताय पर्यग्निहृताय विश्वसितारं न विविदुः स
होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्य मपरं शतं दत्ताह
मेनं विश्वसिष्यामीति तस्मा अपरं शतं ददुः सोऽसिं
निःशान एयायाथ ह शुनःशेष ईक्षाञ्चक्रेऽमानुष मिव
वै मा विश्वसिष्यन्ति हन्ताहं देवता उपधावामीति स
प्रजापति मेव प्रथमं देवताना मुपससार कस्य नूनं
कतमस्यामृताना मित्येतयर्चा तं प्रजापतिरुवाचा-
ग्निर्वै देवानां नेदिष्ठस्त मेवोपधावेति सोऽग्नि मुपस-
साराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृताना मित्येतयर्चा तं मग्नि-
रुवाच सविता वै प्रसवाना मीशे त मेवोपधावेति स
सवितार मुपससाराभि त्वा देव सवितरित्येतेन त्वचेन
तं सवितीवाच वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽसीति त
मेवोपधावेति स वरुणं राजान मुपससारात् उत्तरा-
भिरैकत्रिंशता तं वरुण उवाचाग्निर्वै देवानां मुखं

सुहृदयतमस्तं नु सुहृद्यथ त्वोत्सृक्ष्याम इति सोऽग्निं
 तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्या^१ त मग्निस्वाच^१ विश्वान्
 नु देवान् सुहृद्यथ * त्वोत्सृक्ष्याम इति स विश्वान्
 देवांसुष्टाव^१ नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येत-
 यर्चा^१ तं विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवाना मोजिष्ठो
 बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु सुहृद्यथ
 त्वोत्सृक्ष्याम इति स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य
 सोमपा इति^१ चैतेन मूक्तो नोत्तरस्य च पञ्चदशभिस्तस्मा
 इन्द्र + स्यूमानः^१ प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ^१
 त मेतया प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इति त मिन्द्र उवाचा-
 श्विनौ नु स्तुहृद्यथ त्वोत्सृक्ष्याम इति सो ऽश्विनौ
 तुष्टावात उत्तरेण तृचेन^१ त मश्विना ऊचतुरुषसं नु
 सुहृद्यथ त्वोत्सृक्ष्याम इति स उपसं तुष्टावात उत्त-
 रेण तृचेन^१ तस्य ह सार्च्युक्तायां वि पाशो मुमुचे^१
 कनौय ऐह्लाकस्रोदरं भवत्युत्तमस्या मेवर्च्युक्तायां
 वि पाशो मुमुचे^१ ऽगद ऐह्लाक आसं ॥ ४ (१६) ॥

हरिश्चन्द्रस्य राजसूयानुष्ठानं दर्शयति— “तस्य ह विश्वा-
 मितो होतासौक्मदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्मा ऽयास्य उद्गाता; तस्मा
 उपाकृताय नियोक्तारं न विविदुः; स होवाषाजीगर्तः सौयवसि-
 र्मेघ मपरं शतं दत्ताह मेनं नियोक्ष्यामीति; तस्मा अपरं शतं

ददुस्त्वं स निनियोज्ज"—इति । विश्वामित्रादयो महर्षयः 'तस्य'
हरिश्चन्द्रस्य यागे राजसूये होत्रादयश्चत्वारो महर्षिर्ज आसन् ।
तत्र जमदग्निरध्वर्युरभिषेचनीवे सोमयागे 'तं' शुनःशेषं सवनीय-
पशुत्वेनोपाकृतवान् । बर्हिर्गुक्ताया प्लक्षशाखया मन्त्रपुरस्सरं समुप-
सृश्य स्वीकारः 'उपाकरणम्' । तत ऊर्ध्वं यूपबन्धनं 'नियोजनम्' ।
तस्य क्रूरकर्मत्वादध्वर्युः नियोजने प्रवृत्तः । ततः 'उपाकृताय
तस्मै' † उपाकरणेन संस्कृतस्य शूनःशेषस्य 'नियोक्तां' यूपे-बन्धन-
कर्त्तारं कञ्चिदपि पुरुषं 'न विविदुः' न लेभिरे । तदानीं मूय-
वसस्य पुत्रः, शुनःशेषस्य पिता, 'सः' अजीगर्त्तः मद्यं पूर्वस्माच्छ-
तादपेतम् 'अपरं' गोशतं हे यजमानर्षिर्जः । दत्त, अहम् 'एनं'
शुनःशेषं यूपे 'नियोक्ष्यामि' रशनया कर्त्वां शिरसि पादयोश्च बद्ध्वा
रशनाग्रस्य यूपे बन्धनं 'नियोजनम्' तदहं करिष्यामीति । 'तस्मै'
अजीगर्त्ताय अपरं' गोशतं ददुः ; 'तं' च शुनःशेषं 'सः' अजीगर्त्तां
निनियोज । धातोर्द्विर्भावं परित्यज्योपसर्गस्य द्विर्भावश्छान्दसः ॥

अथ विशसनप्रवृत्तिं दर्शयति— "तस्मा उपाकृताय नियु-
क्तायाप्रीताय पर्यग्निहताय विशसितारं न विविदुः ; स होवाचा-
जीगर्त्तः मौयवसिर्मद्यं अपरं शतं दत्ताह मेनं विशसिष्यामीति;
तस्मा अपरं शतं ददुः, सो ऽसिं नि शान एयाय"—इति । उपा-
करण-नियोजने पूर्वं मुक्ते । आप्रीसञ्जिताभिरेकादशभिः प्रयाज-
याज्याभिः यद् यजनं तद् 'आप्रीषणम्' । दर्भरूपेष्वीक्षुकेन त्रिः
प्रदक्षिणीकरणं तत् 'पर्यग्निकरणम्' । तत्राविधसंस्कारचतुष्टय-
युक्ताय † 'तस्मै' ‡ तस्य शुनःशेषस्य 'विशसितारं' द्विसितारं क्रूरा-

‡ , † "पशुशेषेति चतुर्दशति वाच्यम्"—इति पा० १, २, ६२ वा० ।

† तदेतच्चतुष्टयविध्यादिकम् १भा० २२३-२१४ षट्षु ब्रह्मण्यम् ।

जानं कश्चिदपि पुरुषं न लेभिरे । ततो ऽजीगर्तः पूर्ववदपरं
गोयतं गृहीत्वा मारयितुम् 'असिं' खड्गं 'निःशानः' निश्चितं तीक्ष्णं
कुर्वन्नेव 'एयाय' आजगाम ॥

पितुरजीगर्तस्य पुत्रमारणोद्योगानन्तरं हत्तान्तं दर्शयति—
“अथ च शुनःशेष ईचाञ्चक्रे ऽमानुष मिव वै मा विशसिष्यन्ति,
हन्ताह' देवता उपधावामीति; स प्रजापति मेव प्रथमं देवताना
मुपससार, कस्य नूनं कतमस्यामृतानाञ्जमित्येतयर्चा”—इति ।
'अथ' पितुः पुत्रमारणोद्योगानन्तरं 'शुनःशेषः' पुत्रो मनस्येवं
'ईचाञ्चक्रे' विचारितवान् । “अन्यत्र पर्यग्निहृतं पुत्रप मार-
ण्याद्योत्सृजन्ति अहिंसायै”—इत्युक्तेः पर्यग्निकरणादूहं मनुष्यं
परित्यजन्ति । एते तु 'मा' माम् 'अमानुष मिव' मनुष्यव्यति-
रिक्त मजादिपशु मिव 'विशसिष्यन्ति' मारयिष्यन्ति । 'हन्त'
हा कष्ट मेतत् सम्पन्नम् । अह मितः परं रक्षार्थं देवता; 'उपधा-
वामि' भजामि । 'इति' एतद् विचार्य देवानां मध्ये 'प्रथमं' मुख्यं
प्रजापति मेव “कस्य नूनम्”—इत्युक्त्वा (ऋ० सं० १. २४. १.)
'उपससार' सेवितवान् ॥

तस्य प्रजापतेः सहकारित्वेनान्तेः सेवां दर्शयति— “तं प्रजा-
पतिरुवाचान्तिर्वै देवानां नेदिष्ठस्त मेवोपधावेति सोऽग्नि मुप-
ससारान्तेर्षय' प्रथमस्यामृताना मित्येतयर्चा”—इति । 'तं' सेवकं
शुनःशेषं प्रजापतिरेव मुक्तवान् । अग्निः सर्वेषां देवानां 'नेदिष्ठः'
हविर्षहनेनातिसमीपवर्ती, अतस्त मेवोपस्थित्युक्तः 'सः' शुनःशेषः
“अन्तेर्षयम्”—इत्युक्त्वा (ऋ० सं० १. २४. २.) अग्नि मुपासितवान् ॥

तस्य घान्तेः सहकारित्वेन सवितुरुपासनं दर्शयति— “त
मग्निरुवाच, सपिता वै प्रसधाना मीगे, त मेवोपधावेति; स

सवितार मुपससाराग्नि त्वा देव सवितरित्वेतेन ढचेन"—इति ।
 'प्रसवानां' सर्वेषु कार्येषु प्रेरणारूपाणा मनुजानात् सविता 'इंशे'
 स्वामी भवति । तस्मात् तमेवोपधावेत्वग्निनोपदिष्टः "अभि त्वा"
 -इति (ऋ० सं० १.२४.३-५.) ढचेन सवितार मुपासितवान् ॥

तस्य च सवितुः सहकारित्वेन वरुणस्योपासनं दर्शयति—“तं
 सवितोवाच, वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तो ऽसीति, त मेवोपधावेति ;
 स वरुणं राजान मुपससारात् उत्तराभिरेकविंशता"—इति । हे
 शुनःश्रेष्ठ ! वरुणार्थं त्वं यूषे वडोऽसि, अतो वरुण मुपास्वेति सवि-
 त्तोक्तः, पूर्वस्मात् सविद्विषयात् ढचात् उत्तराभिरेकविंशत्-
 सङ्ख्याकाभिर्ऋग्भिर्वरुण मुपासितवान् । "न हि ते चतस्रम्"—इत्याद्याः
 सूक्त्येषभूता दशर्चः (ऋ० सं० १.२४. ६-१५.), "यच्चिदि
 ते विशः"—इत्यादिक मिकविंशत्यृचं मूक्तम् (ऋ० सं० १. २५.),
 इत्येवं एकविंशत् सङ्ख्या द्रष्टव्या ॥

तस्य च वरुणस्य सहकारित्वेन पुनरप्यग्नेरुपासनं दर्शयति—
 "तं वरुण उवाचानिर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्तं तु सुहृदय
 त्वोत्स्रव्याम इति ; सोऽग्निं तुष्टावात् उत्तराभिर्द्वाविंशत्या"—
 इति । अय मग्निः सर्वेषां देवानां 'मुखं' मुखस्थानीयः ; अग्नि-
 हारेणैव सर्वदेवैर्हविस्स्वीकारात् । अत एव प्रीत्या हविर्वहना-
 दतिशयेन सुहृदयः 'सुहृदयतमः' । 'तम्' अग्निं 'तु' चिप्रं सुह्रीति
 वरुणेनोक्तः पूर्वोक्ताभ्यः ऋग्भ्यः उत्तराभिर्द्वाविंशतिसङ्ख्याकाभि-
 र्ऋग्भिरग्निं तुष्टाव । "वसिष्वा हि"—इत्यादिकं दशर्चं सूक्तम्
 (ऋ० सं० १. २६.), "अश्वं न त्वा"—इत्यादिकं त्रयोदशर्चं
 सूक्तम् (ऋ० सं० १.२७.), तत्रान्यां परित्यज्य वसिष्वादिमूक्तदय-
 गता ऋचो द्वाविंशतिसङ्ख्याकाः ॥

अग्नेः सहकारित्वेन विश्वेषां देवाना मुपासनं दर्शयति—
 “त मन्त्रिवाच, विश्वान् नु देवान् सुह्यथ त्वीत्स्रक्ष्याम इति; स
 विश्वान् देवांसुष्टाव, नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा”—
 इति । यद्यपि वरुणपाशेन बद्धत्वात् वरुण एव मुनःशेष मुत्स्रष्टुं
 समर्थः, तथाप्यभ्यादीनां सहकारित्ववचनं दाढ्याधिं द्रष्टव्यम् ।
 विश्वे देवा गणरूपा न भवन्ति, किन्तु सर्वे देवाः, तान् “नमो
 महद्भ्यः”—इत्येतयर्चा (ऋ० स० १. २७. १३.) उपासितवान् ॥

तेषां च विश्वेषां देवानां सहकारित्वेनेन्द्रस्योपासनं दर्शयति—
 “तं विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवाना मोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः
 सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु सुह्यथ त्वीत्स्रक्ष्याम इति; स इन्द्रं
 तुष्टाव, यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति चैतेन सूक्तेनोत्तरस्य च पञ्चद-
 शभिः”—इति । भोजोबलादिशब्दाः पूर्वाचार्यैरेवं व्याख्याताः—

“भोजो दीप्तिर्वलं दाढ्यं, प्रसह्यकरणे सहः ।

सुजनः सन्, पारयिष्णुरुपक्रान्तसमाप्तिकृत्”—इति ।

इष्टप्रत्यय-तमप्रत्ययाभ्यां तत्र तत्वातिशय उच्यते । तादृश
 मिन्द्रं “यच्चिद्धि सत्य सोमपाः”—इत्यनेन सप्तर्चन सूक्तेन (ऋ०
 सं० १. २८.), उत्तरस्मिन्नपि “आ व इन्द्रम्”—इत्यादिके द्वाविंशत्यृचे
 सूक्ते (ऋ० स० १. ३०.) पञ्चदशभिर्ऋषिभ्यस्तुष्टाव ॥

पूर्वं मय्यनुग्रहेण चरैवेत्येव मिन्द्रो रोहितं प्रत्युपदिदेश ;
 तस्योपदेशस्य फलपर्यवसायित्व मनुष्मरतः तस्येन्द्रस्य मुनःशेष-
 सुती प्रीत्वतिशयं दर्शयति—“तस्मा इन्द्र स्तूयमानः प्रीतो मनसा
 चिरञ्छरयं ददौ, त मेतया प्रतीयाय गम्बदिन्द्र इति”—इति ।
 मुनःशेषेनेन्द्रः स्तूयमानः प्रीतो भूत्वा ‘तस्मै’ मुनःशेषाय सुवर्षमयं
 दिप्यं रथं मारोहणार्थं स्वकीयेन मनमैव ददौ । मुनःशेषोऽपि

तदीय मनुयद्द भवगत्य पूर्वोक्ताभ्यः पञ्चदशभ्यः 'उत्तरया' "शश्व-
दिन्द्रः"—इत्येतया (ऋ० सं० १. ३०. १६.) ऋचा 'तं' रथं 'प्रती-
याय' मनसैव प्रतिजगाम * ॥

इन्द्रस्य सहकारित्वेनाश्विनोऽपासनं दर्शयति—“त मिन्द्र
उवाचाश्विनौ नु शुद्ध्य त्वोत्स्रक्ष्याम इति ; सो ऽश्विनौ तुष्टावात
उत्तरेण ढचेन”—इति । पूर्वीक्तायाः शश्वदिन्द्र इत्यस्याः 'उत्तरेण'
“आश्विनावष्ठावत्या”—इति (ऋ० सं० १. ३०. १७-१८.) ढचे-
नाश्विनौ सुतवान् ॥

अश्विनोः सहकारित्वेनोपस उपास्तिं दर्शयति—“त मश्विना
ऊचतुरुपसं नु शुद्ध्य त्वोत्स्रक्ष्याम इति ; स उपसं तुष्टावात
उत्तरेण ढचेन”—इति । “कस्त उपः”—इत्यादिः (ऋ० सं० १.
३०. २०-२२.) उत्तरस्तृचः ॥

अधोक्तानां सर्वासां देवताना मनुयद्देष्य शुनःशेषस्य बन्धमोचं
हरिचन्द्रस्यारोग्यं च दर्शयति—“तस्य ह स्रर्च्युक्तायां वि
पायो मुमुचे, कनीय ऐस्त्राकस्योदरं भवत्युत्तमस्या मेवर्च्युक्तायां वि
पायो मुमुचे ऽगद् ऐस्त्राक आस”—इति । 'तस्य' पूर्वीक्तस्य ढचस्य
सम्बन्धिन्याम् 'ऋचि-ऋचि' एकैकस्या स्रर्च्युक्तायां क्रमेण शुनःशे-
पस्य पाशो 'विमुमुचे' विशेषेण मुक्तोऽभूत् † । 'ऐस्त्राकस्य' हरिच-
न्द्रस्य यत् महोदरं, तदपि क्रमेण 'कनीयः' अत्यल्पं भवति । उत्त-

* “स्तुयमान शश्वदिति प्रीतशु मनसा ददौ ।

शुन शेषाप दिव्य तु रथं सर्वे हरिणक्षयम् ॥”—इति इ० दे० ३ १०१ ।

† “शुन शेष माजौर्गच्छे वरुणोऽगृह्णात्, स एतां वारुणो भपयत्, तथा वै स
आत्मान वरुणपाशादमुञ्चद्”—इति तै० अ० ५. ३ २ ३ । “शौन,शेष मास्त्रापयते,
वरुणपाशादेवेन मुञ्चति”—इति तै० ब्रा० १. ७ १०. ६ ।

सत्या सृच्युक्तायां पाशो विमुमुचे, एवं सवात्मना मुक्तो ऽभूत्, ऐत्सा-
कोऽपि 'अगदः' निःशेषेण रोगरहित आस ॥ ४ (१६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(त्रयस्त्रिंशोऽध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१६) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

त सृत्विज ऊचुस्त्व मेव नो ऽस्याहः संस्था मधि-
गच्छेत्यथ हैतं शुनःशेषो ऽन्नस्रवं दृदर्श त मेताभिश्चत-
स्रभिरभिसुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह इत्यथैनं द्रोण-
कलश मभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्बोर्भरेत्येतयर्चा ऽथ
हास्त्रिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतस्रभिः सखाहाकाराभि-
र्जुह्वाञ्चकाराथैन मवभृथ मभ्यवनिनाय त्वं नो अग्ने
वरुणस्य विद्वानित्येताभ्या मथैन मत ऊर्ध्वमग्नि
माहवनीय मुपस्थापयाञ्चकार शुनश्चिच्छेपं निदितं
सहस्रादित्यथ हशुनःशेषो विश्वामित्रस्याह माससाद
स होवाचानीगर्तः सौयवसिर्कृपे पुनर्मे पुत्रं देहीति

* इदं शिवायाम् अमायर्थापि इह अतिमन्वाद्यगतम् १. ६९, ६९ सर्वेपीः । भाग-
नी ऽप्यभ्येतदुपायगतम् ८. ८, १६ पथापयी । तथा महाभारतेऽपि १३. ३. ६-८ ।
शरिरेऽपि २०. २०-२० ।

नेति होवाच विश्वामित्रो देवा वा इमं मद्भ्य मरास-
तेति स ह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्यैते कापि-
लेय-बाभ्रवाः स होवाचाजीगर्तः सौयवसिस्तु वेहि
विह्वयावहा इति स होवाचाजीगर्तः सौयवसिराङ्घ्रि-
रसो जन्मनास्त्राजीगर्तः श्रुतः कविः ऋषे पैता-
महात् तन्तोर्मा ऽपगाः पुनरेहि मा मिति स होवाच
शुनःशेषो ऽदशुंस्त्वा शासहस्तं न यच्छूद्रेष्वलसतं गवां
त्रीणि शतानि त्व मवृणीथा मदङ्घ्रि इति स होवा-
चाजीगर्तः सौयवसिस्तु द्वे मा तात तपति पापं कर्म
मया कृतं तदहं निरुवे तुभ्यं प्रतियन्तु शता गवा-
मिति स होवाच शुनःशेषो यः सकृत्पापकं कुर्यात्
कुर्यादेनत्ततो ऽपरं नापागाः शौद्रान्यायाः दंसभ्येयं
त्वया कृत मित्यसभ्येय मिति ह विश्वामित्र उपपपाद
स होवाच विश्वामित्रो भीम एव सौयवसिः शासेन
विशिशासिषुः अस्थान् मैतस्य पुत्रो भूमैवोपेहि पुत्र-
ता मिति स होवाच शुनःशेषः स वै यथा नो ह्यपया
राजपुत्र तथा वद यथैवाङ्घ्रिरसः सन्नुपियां तव पुत्रता
मिति स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां
ह्यास्तव श्रेष्ठा प्रजा ह्यात् उपेयाद्वै मे दायं तेन वै
त्वोपमन्त्रय इति स होवाच शुनःशेषः सञ्ज्ञानानेषु

वैब्रूयात्सौहाय्याय मे श्रियै यथा ऽहं भरत ऋषभोपेयां
 तव पुत्रता मित्यथ ह विश्वामित्रः पुत्रानामन्वयामास
 मधुच्छन्दाः शृणोतनं ऋषभो रेणुरष्टकः ये के च भ्रात-
 रः स्वनास्मै ज्यैष्ठ्याय कल्पध्व मिति ॥ (५) १७ ॥

बन्धनात् मुक्तस्य शुनःशेषस्योत्तरकालीनं वृत्तान्तं दर्शयति—
 “त ऋत्विज उचुस्व मेव नो ऽस्याः संस्था मधिगच्छेत्यथ हेतं
 शुनःशेषो ऽन्नस्सवं ददर्श ; त मेताभिद्यतस्यभिरभिसुपाव, यच्चिदि
 त्वं गृहे गृह इत्यथैनं द्रोणकलग्न मभ्यवनिनायोच्छिष्टं चन्वोर्भरे-
 त्येतयर्चा ; ऽथ हास्मिन्नन्वारथे पूर्वाभिद्यतस्यभिः सस्त्राहाकारा-
 भिरुहवाञ्चकाराथैन सवभ्यव मभ्यवनिनाय, त्वं नो अग्ने वरुणस्य
 विद्वानित्येताभ्या मथैन मत ऊर्ध्वं मग्नि माहवनीय सुपस्यापया-
 चकार, शुनधिच्छेपं निदितं सहस्त्रादिति”-इति । देवतानु-
 ग्रहयुक्तं ‘तं’ शुनःशेषं विश्वामित्रादयः सर्वे ‘ऋत्विजः’ एव
 मूचुः,— हे शुनःशेष ! त्वमेव ‘नः’ पश्चात्कम् ‘अस्याः’ अभिपे-
 चनीयास्वस्य ‘संस्थां’ समाप्तिम् ‘अधिगच्छ’ प्राप्नुहि, अनुष्ठापये-
 त्यर्थः । तैरेव मुक्ते सत्यनन्तरं शुनःशेषः ‘एतम्’ अभिपेचनीयास्व्यं
 सोमयागम् ‘अन्नस्सवं’ ददर्श । ‘अन्नसा’ ऋत्तुसामेण ‘सवः’
 सोमाभिपवो यस्मिन् यागे सोऽन्नस्सवः, तादृशं प्रयोगप्रकारं
 निधितयान् । निधित्व च ‘तं’ सोमं “यच्चिदि”-इत्यादिभिः चत-
 स्यभिः (ऋ० सं० १. २८. ५-२८.) ऋग्भिरभिसुते कृतयान् ।
 अथ ‘एतम्’ अभिसुते सोमम् ‘एतया’ “उच्छिष्टं चन्वोः”-इत्युवा
 (ऋ० सं० १. २८. ८.) द्रोणकलग्न मभिस्य ‘अवनिनाय’ द्रोण-
 कलग्ने प्रक्षिप्तयान् । ‘अथ’ अनन्तरम् ‘अस्मिन्’ एरियन्ते ‘अन्वारथे’

शुनःश्रेपदेह मुपस्युटवति सत्युक्ताभ्य ऋग्भ्यः 'पूर्वाभिः' "यत्र यावा"-इत्यादिभिद्यतस्यभिर्ऋग्भिः (ऋ० सं० १. २८, १-४.) स्वाहाकारसहिताभिः सीमं जुहवाञ्चकार । "यत्र यावा"-इत्यादिकं सूक्तं नवचम् ; तत्र यच्चिदोति पञ्चमी ; ता मारभ्य चतस्रभिः ऋग्भिरभिपत्रः ; "उच्छिष्टम्"-इत्यादिका नवमी , तथा द्रोणकलमे प्रक्षेपः ; "यत्र यावा"-इत्यादिभिद्यतस्यभिर्दोमः ; इत्येवं कृत्स्नस्य सूक्तस्य विनियोगः । 'अथ' हीमानन्तर मीव कर्त्तव्यम् अथभ्यम् 'अभि'लक्ष्य 'अथनिनाय' सर्वं भवभ्यसाधनं तद्देय नीत्वा, "त्वं नो अने"-इत्यादिकाभ्याम् (ऋ० सं० ४.१.४,५.) अप्स्रवभ्यवागं कृतवान् । 'अथ' तथा कृत्वा, तत ऊर्ध्वम् 'एनम्' आहवनीय मग्निं "शुनयित्"-इत्यादिना 'उपस्थापयाञ्चकार' हरिश्चन्द्र मुपस्थानं प्रेरयामास । सोऽय मञ्जस्रवः ; इष्टिपशुसाह्वयं मन्तरेण 'अञ्जसा' ऋजुभागंणानुष्ठितत्वात् ॥

विश्वामित्राजीगर्त्तयोः कश्चित् संवादं दर्शयति — " अथ ह शुनःश्रेपो विश्वामित्रस्याह माससाद ; स होवाचाजीगर्त्तः सीयवसिर्ऋषे पुनर्मं पुत्रं देहीति ; नेति होवाच विश्वामित्रो, देवा वा इमं मद्य मरासतेति , स ह देवरातो वैश्वामित्र आस , तस्यैते कापिलिय-बाभ्रवाः"-इति । 'अथ' अभिपेक्षनीयसमाप्तेरनन्तरं हरिश्चन्द्रसहितेष्वृत्विक्षु विस्मितेषु, स शुनःश्रेप. इत ऊर्ध्वं कस्य पुत्रोऽस्त्विति विचारे सति तदीयेच्छेव नियामिकेति महर्षीणां यचनं श्रुत्वा शुनःश्रेपः स्नेच्छया विश्वामित्रपुत्रत्व मङ्गीकृत्य सहसा तदीय मद्य माससाद ; पुत्रो हि सर्वत्र पितुरङ्गे निपीदति । तदानीं स्यवसपुत्रो ऽजीगर्त्तं विश्वामित्रं प्रत्येव सुवाच । हे महर्षे ! मदीयं पुत्र मेनं पुनरपि मद्यं देहीति । स विश्वामित्रो

नेति निराकृत्यैव मुवाच । प्रजापत्यादयो 'देवाः' एव 'इमं'
शुनःशेषं मह्यम् 'अरासत' दत्तवन्तः ; तस्मात् तुभ्यं न दास्या-
मीति । 'सः' च शुनःशेषो देवैर्दत्तत्वाद् 'देवरातः'—इति—नामधारी
विश्वामित्रपुत्र एवास । 'तस्य' च देवरातस्य 'एते' कपिलगोत्रो-
त्पन्नाः बभ्रुगोत्रोत्पन्नाश्च बभ्रवो ऽभवन् ॥

अथ शुनःशेषाजीगर्त्तयोः संवादं दर्शयति— "स होवाचा-
जीगर्त्तः सौयवसिस्त्वं वेद्मि विद्वयावहा इति ; स होवाचाजीगर्त्तः
सौयवसिराङ्गिरसो जन्मनास्याजीगर्त्तः श्रुतः कविः, ऋषे पौता-
महात् तन्तोर्मा ऽपगाः पुनरेद्मि मा मिति ; स होवाच शुनःशेषो
ऽदर्शुस्त्वा शासहस्तं न यच्छूद्रेष्वलसत, गवां त्रीणि शतानि त्व
महृषीया मदङ्गिर इति"—इति । विश्वामित्रेण निराकृतः सो
ऽजीगर्त्तः शुनःशेषं प्रत्येव मुवाच । हे पुत्र ! 'त्वं वा' त्व मेव
विश्वामित्रादपगतः सन् 'इद्मि' अस्मद्गृहे गच्छ । त्वदीयमाता
घाहस्त्रीभावावां 'विद्वयावहै' विधेयेण तवाद्धानं करवावहं ;—
इत्युक्त्वा तूष्णो मवस्थितं तं शुनःशेषं प्रति पुनरपि कया चित्राय-
येव मुवाच,— हे शुनःशेष ! 'त्वं' जन्मना 'आङ्गिरसः' अङ्गिरो-
मीश्रीत्पन्नः, अजीगर्त्तस्य पुत्रः, 'कविः' विद्वान्, 'श्रुतः' इत्येवं
सर्वत्र प्रसिद्धः ; एतो हे 'ऋषे' शुनःशेष ! 'पौतामहात्' पितामहेन
प्रजापतिना सम्पादितात् 'तन्तोः' सन्तानात् अङ्गिरोवंशात् 'मा
अपगाः' अपगतो मा भव ; तस्मात् पुनरपि 'मा मेद्मि' मदृष्ट्यै
समागच्छ । इत्युक्तः शुनःशेषः स्वयं मपि गाधया प्रत्युत्तरं ददौ ।
गाधो विग्रहणहेतुः पश्य ; हे अजीगर्त्त ! मरधाय 'शासहस्तं'
त्वां सर्वः अपि 'पदभुः' दृष्टवन्तः । 'यत्' कूरं' कर्म गृहेषु अत्यन्त-
नीचेऽपि 'नामसत' न सत्यवन्तो भौक्षिका जनाः ; तादृशं श्रेयं

त्वया कृतम् । हे 'अङ्गिरः' आङ्गिरसगोत्रोत्पन्न ! अजीगर्त्त !
'भत्' मां निमित्तीकृत्य त्वं गवां शतानि त्रीणि 'भृष्टणीयाः'
वृत्तवानसि, तदिदं मत्पुत्रकष्टम् 'इति' उक्तवान् ॥

पुनरप्यजीगर्त्तशुनःशेषयोरुक्तिप्रत्युक्तीर्दर्शयति— "स होवा-
चाजीगर्त्तः सौयवसिस्तुहे मा तात तपति, पापं कर्म मया कृतं;
तदहं निङ्गवे तुभ्यं प्रतियन्तु शता गवा मिति ; स होवाच शुनः-
शेषो यः सकृत्पापकं कुर्यात्, कुर्यादेनत्ततोऽपरं ; नापागाः
शौद्राश्यायादसन्धेयं त्वया कृतं मिति"—इति । शुनःशेषेनोपा-
लब्धोऽजीगर्त्तः स्वकीयं मनुतापं दर्शयितुं काञ्चिद्वाथा मेव
सुवाच,— हे 'तात' पित्रवदुपलालनीय शुनःशेष ! मया यत्पापं
कृतं, 'तदहं मा तपति' तदेव मां मनसि सन्तप्तं करोति ; अहं
'तत्' पापं 'निङ्गवे' परिहरामि ; 'गवां शतानि' पूर्वं मया गृही-
तानि त्रीणि यानि, तानि 'तुभ्यं' त्वदर्थं 'प्रतियन्तु' प्रत्येकं मेव
प्राप्नुवन्तु ; इतरयोः पुत्रयोर्गोत्रो मा भूवन्, तवैव सर्वाः सन्त्विति ।
ततः 'सः' शुनःशेषो गायया प्रत्युत्तरं ददौ । 'यः' पुमान् धर्म-
शास्त्रभोतिरहितः सकृत्पापकं कुर्यात्, स पुमान् ततः पापा-
दन्यत् 'एनत्' पापं तदभ्यासवशात् कुर्यादेव ; त्वं तु 'शौद्रात्
श्यायात्' नीचजातिसम्बन्धिनः क्रूरादाचरणात् 'नापागाः' अप-
गतो न भवसि ; 'असन्धेयं' प्रतिसमाधानरहितं पापं त्वया
कृतम् 'इति' एषा शुनःशेषस्य प्रत्युक्तिः ॥

अथ विश्वामित्रस्य कृत्यं दर्शयति— "असन्धेयं मिति हे
विश्वामित्र उपपदाद ; स होवाच विश्वामित्रो भीम एव सौय-
वसिः शापेन विप्रिशाग्निपुः अस्थान्, मैतस्य पुत्रो भूर्ममैवोपेहि
पुत्रता मिति"—इति । 'असन्धेयम्' अप्रतिसमाधेयं पापं मिति

शुनःशेषेन यदीरितम् , तदेतदप्रतिसमाधेयत्वं विश्वामित्रः 'उप-
पपाद' युक्तिभिरुपपादितवान् । तदुपपादनार्थं मेव विश्वामित्र
इमां गाथा सुवाच । सूयवसस्य पुत्रो ऽजोगत्तः; 'भीम एव' भय-
हेतुरेव सन् 'गासेन' हस्तगतखड्गनसः 'विशिशासिपुरस्थात्' विश-
सनं कर्तुं मिच्छुरवस्थितवान् । अतो हे शुनःशेष ! 'एतस्य'
पापिठस्य पुत्रो मा भूः , किन्तु ममैव पुत्रता सुपेहि ॥

अथ शुनःशेषविश्वामित्रवीरुक्तिप्रत्युक्तीर्दर्शयति— "स होवाच
शुनःशेषः , स वै यथा नो ज्ञपया राजपुत्र तथा वद , यथैवाङ्घ्रि-
रसः सन्नुपेयां तव पुत्रता मिति ; स होवाच विश्वामित्रो ज्येष्ठो
मे त्वं पुत्राणां स्यात् , तव येष्ठा प्रजा स्यात् , उपेया दैवं मे
दाशं , तेन वै त्वोपमन्त्रय इति"—इति । विश्वामित्रेणैवम्बोधितः
शुनःशेषः पुनरपि गाथया विश्वामित्रं प्रत्येव सुवाच । अयं विश्वामि-
त्रो जन्मना चतुरियः सन् स्रकीयेन तपोमहिम्ना ब्राह्मण्यं
प्राप्तवानित्येव तदवृत्तान्तं सूचयितुं हे राजपुत्रेति सम्बोधित-
वान् । 'स वै' तथाविधो राजजातीय एव सन् 'यथा' येन
प्रकारेण 'नः' अस्माभिः सर्वैः 'आ' समन्तात् 'ज्ञपय' ब्राह्मणत्वेन
श्रायसे, तथैवास्मदिपये अपि त्वं वद । कथं वदितव्य मिति
तदुच्यते— अह मिदानो मङ्घिरीगोत्रः सन् , तत्परित्यागेन तव
पुत्रत्वं येनैव प्रकारेणोपेयाम् , तथैवानुग्रहाणेति शेषः । एतदा-
ख्याभिप्रायः पूर्वैः सङ्घिय दर्शितः—

"पुराजानं नृपं विप्रं तपसा कृतवानसि ।

एव माङ्घ्रिसं मा त्वं वैश्वामित्र स्ये कुरु"—इति ।

ततो विश्वामित्रो गाथया प्रत्युत्तर मुक्तवान् । हे शुनःशेष !
त्वं मे पुत्राणां मध्ये 'ज्येष्ठः स्याः' ज्येष्ठो भव, तव पुत्रादिरूपा

‘प्रजा’ अपीतरस्याः श्रेष्ठा स्यात् । ‘ने’ मङ्गं विश्वामित्राय ‘दैवं’
दैवैः प्रसन्नैर्दत्तं ‘दायं’ पुत्रत्वरूपलाभम् ‘उपेयाः’ प्राप्नुहि; ‘तेन वै’
तेनैव कारणेन ‘त्वोपमन्त्रये’ त्वां पुत्रत्वेन व्यवहरामि ॥

पुनरपि शुनःशेषविश्वामित्रयोर्हस्तान्तं दर्शयति— “स हीवाच
शुनःशेषः, सञ्ज्ञानानिषु वै ब्रूयात्, सौहार्थाय मे त्रियै, यथा ऽहं
भरत ऋषभोपेयां तव पुत्रता मित्वथ ह विश्वामित्रः पुत्राना-
मन्त्रयामास,— मधुच्छन्दाः शृणोतन, ऋषभो रेणुरष्टकः, ये के
च भ्रातरः स्य, नामै ज्यैष्ठ्याय कल्पद्म मिति”-इति । विश्वा-
मित्रेण प्रलोभितः शुनःशेषः स्वकार्यंदाकार्यं गाथयैव मुवाच ।
‘सञ्ज्ञानानिषु’ महिषयैकमत्यं प्राप्तेषु त्वदीयपुत्रेषु ‘वै’ अपि मां
ब्रूयात्, ज्यैष्ठभ्रातृत्वेन व्यवहरतु; तच्च ‘ने’ मम ‘सौहार्थाय’
भ्रातृभिरितरैः स्रेहातिशयाय ‘त्रियै’ धनलाभाय च सम्पद्यते । हे
‘भरतर्षभ’ भरतवंशश्रेष्ठ विश्वामित्र । अहं तव पुत्रतां यथो-
पेयां, तयैवैतेषां पुत्राणां मये अनुगृह्णाणेति शेषः । ततो विश्वा-
मित्र इतरान् पुत्रानाहूय गाथयैव साक्षात्पितवान्,— यो मधु-
च्छन्दो नाम ३, यथर्षभः, योऽपि रेणुः, योऽप्यष्टकः, एते मुख्याः १
हे पुत्रका ! ‘शृणोतन’ मदीयां साक्षां शृणुत; ये केचिद् ‘यूय’

३ “अथापि भीष्म इत्यादि पशुमं मण्डलं प्रति ।

इतिर्षिनस्य विज्ञेया चपयः सुखसिद्धये ॥

तेषां पूर्वो मधुच्छन्दा, मिधातिदिरनन्तरः ।

पुनःशेषस्तोषीष्यं, हिरण्यलूप उतरः ३”-इत्यादि आर्षानु० १, २, ३ ।

१ अक्षुसहिता-श्लेषेण देवाधिदृष्टराशे ऽहो वैश्वामित्राः प्रायणे आर्षानुक्रममप्यादितः ।
तत्र मधुच्छन्दसः १. १-१०; ८. १ । अथर्षभ १. ११; १४; ८. ०१ । रेणुः ८. ००,
१०, ८८ । चण्डक १०. १०४ । प्रजापतेः १. १८, ४४-४६ । पूरवस्य १०. १८० ।
कनक १ १०, १८ । शिवराजस्य (पुनःशेषस्य) १. १४-१० ।

सर्वे भ्रातरः स्य, ते सर्वेऽपि 'अधै' शुनःशेषादक्षादपि 'ज्यैष्ठाय न कल्पध्वं' ज्येष्ठत्वाभिमानं मा कुरुत, किं त्वसाधेव युष्माकं मध्ये ज्येष्ठो भूत्वावतिष्ठता मिति ॥ ५ (१७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(तयस्त्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१७) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पञ्चाश-
देव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः पञ्चाशत् कनीयांसस्तद्यो
ज्यायांसो न ते कुशलं मे निरेताननु व्याजहारान्
तान्वः प्रजा भवोष्टेति त एतेऽन्यः पुरङ्गाः शवराः
पुलिन्दा मूतिवा इत्युदन्त्या वृहवी भवन्ति वैश्वामि-
त्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः स होवाच मधुच्छन्दाः पञ्चशता
सार्द्धं यन्नः पिता सञ्जानीते तस्मिंस्त्रिंशत्सप्तमहे वयं पुर-

स्त्वा सर्वे कुर्महे^१ त्वा मन्वञ्चो वयं असीत्यथ ह विश्वा-
 मित्रः प्रतीतः पुत्रांस्तुष्टाव^२ ते वै पुत्राः पशुमन्तो^३ वीर-
 वन्तो भविष्यथ^४ ये मान^५ मे ऽनुगृह्णन्तो^६ वीरवन्त
 मकर्त मां पुर एत्रा वीरवन्तो देवरातेन गाथिनाः^७ सर्वे
 राध्या ः स्थ पुत्रा^८ एष वः सद्विवाचनम्^९ एष वः
 कुशिका वीरो देवरातस्त मन्वित^{१०} युष्मांश्च दायं म
 उपेता^{११} विद्यां या मु च विद्मसि^{१२} ते सम्यञ्चो वैश्वामित्राः
 सर्वे साकं सरातयः^{१३} देवराताय तस्थिरे^{१४} धृत्यै श्रेष्ठाय
 गाथिनाः^{१५} अधीयत देवरातो^{१६} रिक्थयोरुभयोर्ऋषिः
 जङ्गुनाञ्चाधिपत्ये^{१७} देवै वेदे च गाथिनां^{१८} तदेतत्पर
 ऋक् शतगाथं^{१९} शौनःशेष माख्यानं^{२०} तद्धोता राज्ञेऽभि-
 पिक्तायाचष्टे^{२१} हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे^{२२} हिरण्य-
 कशिपावासीनः प्रतिगृणाति^{२३} यशो वै हिरण्यं^{२४} यशसै-
 वैनं^{२५} तत् समर्द्धयत्यो मित्युचः^{२६} प्रतिगरं^{२७} एवं तथेति
 गाथायां^{२८} ओ मिति वै दैवं^{२९} तथेति मानुषं^{३०} दैवेन चैवैनं
 तन् मानुषेण च^{३१} पापादेनसः प्रमुञ्चति^{३२} तस्माद्यो राजा
 विजिती ह्यादप्ययजमान आख्यापयेतैवैतच्छौनःशेष
 माख्यानं^{३३} न हास्मिन्नल्पं च^{३४} नैनः परिशिष्यते^{३५} सहस्र
 माख्याचे दद्याच्छतं^{३६} प्रतिगरिन्^{३७} एते चैवासने^{३८} श्वेत-
 आश्वतरौरयो होतुः^{३९} पुत्रकामा हाऽप्याख्यापयेरन्^{४०}

लभन्ते ॥ ह पुत्रान् लभन्ते^१ ह पुत्रान् ॥ ६ (१८) ॥
इत्यैतरेयब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः॥३॥

अथ विश्वामित्रपुत्राणां वृत्तान्त माह— “तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा भासः, पञ्चाशदेव ज्यायांसी मधुच्छन्दसः, पञ्चाशत् कनीयांसः”-इति । मधुच्छन्दोनामकः कश्चित् पुत्रो मध्यमः; ततोऽपि ज्येष्ठाः कनिष्ठाश्च प्रत्येकं पञ्चाशत्सङ्ख्याका इत्येवम् ‘एकशतं’ तस्य पुत्राः ॥

तेषां मध्ये ज्येष्ठानां वृत्तान्त माह— “तद्ये ज्यायांसी न ते कुशलं मेतिरे; ताननु व्याजहारान्तान्वः प्रजा भचीष्टेति; त एतेऽन्धा पुण्ड्राः शवराः पुलिन्दा मूर्तिवा इत्युदन्त्या वहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः”-इति । ‘तत्’ तेषु एकशतसङ्ख्याकेषु पुत्रेषु मध्ये ‘ये’ मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः पञ्चाशत्सङ्ख्याकाः सन्ति, ‘ते’ शुनःशेषस्य विश्वामित्रपुत्रत्वं ‘कुशलं न मेतिरे’ इदं समीचीनमित्येवं नाङ्गीकृतवन्तः । ‘तान्’ ज्येष्ठान् पञ्चाशत्सङ्ख्याकान् ‘अनु-लक्ष्य विश्वामित्रो ‘व्याजहार’ व्याहरणं यापरूपं वाक्य मुक्तवान् । हे ज्येष्ठपुत्राः! युष्माकं मदीयान्नातिलक्षिणां ‘प्रजाः’ पुत्रादिकाः ‘अन्तान् भचीष्ट’ चण्डालादिरूपान् नीचजातिविशेषान् भजता मिति । ‘त एते’ यथाः सन्तोऽश्रत्वादिपञ्चविधनीचजातिविशेषा भवन्ति । ‘इति’-शब्दस्य तत्पदार्थनत्वादन्त्येऽपि नीचजातिविशेषाः सद्यं चिद्विदिताः । उदन्तोऽन्तः ‘उदन्तः’ अत्यन्तनीचजातिः, तत्र भवाः ‘उदन्त्याः’ । ते ‘वहवः’ अनेकविधाः वैश्वामित्रसन्ततिजाः

१ “रत्नभन्ते” क, ख, घ, च, “रत्नभन्ते” ड ।

१ “पुत्रा लभन्ते” घ, “पुत्रान् लभन्ते” ड, “पुत्रा लभन्ते” च ।

‘दस्यूनां’ तस्कराणां मध्ये ‘भूयिष्ठाः’ अत्यधिकाः ॥ ज्येष्ठानां
 वृत्तास्त मुक्ता मधुच्छन्दसः तत्कनिष्ठानाञ्च वृत्तान्तं गाथया
 दर्शयति— “स होवाच मधुच्छन्दाः पञ्चशता सर्वा, यत्रः पिता
 सञ्जानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयं, पुरस्त्वा सर्वं कुर्महे, त्वा मन्वञ्चो
 वयं सस्येति”—इति । कनिष्ठपुत्राणां पञ्चाशता सह मधुच्छन्दी-
 नामकः ‘सः’ मध्यमः पुत्रः, शनःशेषं प्रत्येष मुवाच— हे शनः-
 शेष ! ‘नः’ अस्माकं ‘पिता’ विश्वामित्रो ‘यत्’ कार्यं त्वदीयज्येष्ठ-
 पुत्रत्वरूपं ‘सञ्जानीते’ सम्यक् जानाति, अङ्गीकरोति ; ‘तस्मिन्’
 कार्ये वयं ‘तिष्ठामहे’ तत् कार्यं मङ्गीकुर्मः । ‘सर्वे’ वयं ‘त्वा’
 शनःशेषनामानं त्वां ‘पुरस्कुर्महे’ पुरस्कृत्य ज्येष्ठं कृत्वा वर्त्तामहे ।
 ‘त्वा मन्वञ्चः’ शनःशेष मनु गच्छन्तः ‘ससि’ भवाम इत्युक्तवान् ॥

विश्वामित्रवृत्तान्तं दर्शयति— “अथ ह विश्वामित्रः प्रतीतः
 पुत्रांसुष्टाव”—इति । ‘अथ’ मधुच्छन्दस्सहितानां पञ्चाशत्-
 कनिष्ठपुत्राणां शनःशेषविषयज्येष्ठपुत्रत्वाङ्गीकारानन्तरं स विश्वा-
 मित्रः ‘प्रतीतः’ तेषु प्रत्ययं मदनुकूला इति विश्वासं प्राप्तः प्रीत्या
 पुत्रान् गाथाभिसुष्टाव ॥

तत्र प्रथमां गाथा माह— “ते वै पुत्राः पशुमन्तो वीरवन्तो
 भविष्यथ, ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवन्त मकर्त्त मा”—इति । हे
 मधुच्छन्दःप्रमुखाः कनिष्ठपुत्राः! ‘ये’ यूयं ‘मे मानं’ मदीयं सतम्
 ‘अनुगृह्णन्तः’ आनुकूल्येन स्वीकुर्वन्तो ‘मां’ विश्वामित्रं ‘वीरवन्त-’
 स्वधर्मशूरपुत्रयुक्तम् ‘अकर्त्त’ कृतवन्तः, ‘ते वै’ तादृश्या यूयं बहु-
 पिधपशुपुत्रयुक्ताश्च भविष्यथ ॥

द्वितीयां गाथा माह— “पुर एवा वीरवन्तो देवरातेन
 गाधिनाः, सर्वे राधाः स्य पुत्रा एष वः सहिवाचनम्”—इति ।

गायितृशब्दो विश्वामित्रस्य पितर मां चष्टे । हे 'गायिनाः'
गायिनपौत्राः ॥ 'पुर एता' युष्माकं पुरतो एता, सुस्थेन देवरातेन
सह यूयं सर्वे 'वीरवन्तः' श्रेष्ठपुत्रयुक्ताः 'राध्याः स्य' सर्वैः पुरुषैरा-
राधनीयाः पूज्या भवथ ; हे 'पुत्राः' मधुच्छन्दःप्रभृतयः ! 'एषः'
देवरातो 'वः' युष्माकं 'सद्दिवाचनम्' सन्मार्गस्य विशेषतो ऽध्या-
पकं , कंरिथ्यतीति शेषः ॥

द्वितीयां गाथा माह — "एष वः कुशिका वीरो देवरातस्त
मन्वित, युष्मांश्च दायं म उपेता विद्यां या मु च विद्मसि"—इति ।
हे 'कुशिकाः' कुशिकनाम्नो मत्पितामहस्य सम्बन्धिनो मधुच्छन्दः-
प्रभृतयः ! 'एषः' देवरातः 'वः' युष्माकं , ज्येष्ठभ्रातृति शेषः । 'तं'
देवरातं यूयम् 'अन्वित' अनुगता भव । मे 'मदीयं' 'दायं' धनं
युष्मांश्च 'उपेता' प्राप्स्यति ; चकाराद् देवरातश्च । 'या मु च' या
मपि काञ्चिद् वेदशास्त्रादिरूपां 'विद्यां' 'विद्मसि' वयं जानीमः,
सापि युष्मान् 'उपेता' प्राप्स्यति ॥

चतुर्थीं गाथा माह— "ते सम्यञ्चो वैश्वामित्राः सर्वे सार्कं
सरातयः, देवराताय तस्वियरे हृत्वै श्रेष्ठाय गायिनाः"—इति । हे
'वैश्वामित्राः' विश्वामित्रस्य सप्त पुत्राः ! ये 'गायिनाः' गायिन-
गोत्राः, 'ते' यूयं सर्वेऽपि 'सम्यञ्चः' समीचीनबुद्धयः, ये 'सार्कं'
देवरातेन सार्वं 'सरातयः' रातिर्धनसम्पत्तिस्तया युक्ताः सन्तो
'देवराताय' मदीयश्रेष्ठपुत्रस्य देवरातस्य 'हृत्वै' धारणं युष्मत्पौष-
णम् , 'श्रेष्ठाय' युष्माकं मध्ये श्रेष्ठत्वञ्च 'तस्वियरे' अङ्गीकृतवन्तः ॥

पञ्चमीं गाथा माह— "अधीयत देवरातो रिक्थयोऽभयो-
श्रेयिः , जङ्गनाञ्चाधिपत्ये दैवे वेदे च गायिनाम्"—इति । "इक्

स्मरणे”—इति धातुः । ‘अधीयत’ मृत्तिकारैर्महर्षिभिः स्मर्यते ।
 कथं मिति तदुच्यते—अयं देवरातो इगामुध्यायणत्वाद् ‘उभयोः’
 अजीगर्त्तविश्रामित्रयोः सम्बन्धिनी ये ‘रिक्थे’ धने, तयोः
 ‘ऋपिः’ द्रष्टा, तदुभय महर्षीतीत्यर्थः । अजीगर्त्तस्य कूटस्य
 ऋषिर्जङ्घुसञ्जकः ; तस्य वंशे जाताः सर्वे जङ्घवः ; तेषां च
 ‘आधिपत्ये’ स्वामित्वे देवरातो योग्यः । तथा ‘द्वैवे’ देवसम्बन्धिनि
 यागादिकर्मणि, ‘विदे’ च मन्त्ररूपे समर्थः । ‘गाधिनाम्’ अस्म-
 त्पितृवंशोत्पन्नानाञ्च सर्वेषां आधिपत्ये योग्यः ॥

उक्तं मुपाख्यानं मुपसंहरति— “तदेतत्परऋक्शतगाथं शीन-
 शेषं माख्यानम्”—इति । “कस्य नूनं ०—० नि धारय”—इत्यन्ताः
 सप्ताधिकनवतिसंख्याका ऋचः †, “त्वं नः”—“स त्वम्”—इत्यादि-
 कास्त्रिंशत् ऋचः ‡, एव ऋचां शतम् ; ‘परः’शब्दोऽधिकवाची ;
 पूर्वोक्तादृक्शतत्वात् ‘परः’ अधिका एकत्रिंशत्संख्याकाः “यन्त्रिमम्”
 —इत्याद्या गाथाः † यस्मिन्नाख्याने तदेतत् ‘परऋक्शतगाथं’ ।
 शूनःशेषेन दृष्टाः सप्ताधिकनवतिसंख्यायुक्ता ऋचो याः सन्ति,
 अन्येन दृष्टास्त्रिंशत् ऋचो याः सन्ति, ब्राह्मणे प्रोक्ता एकत्रिंश-

‡ ऋक्संहितायां शूनःशेषेन दृष्टानि ऋचो मुक्तान्वाधातानि । तेषु प्रथममण्डलस्य
 पञ्चानुवाकात्मकानि सप्त, प्रथममण्डलीयद्वितीयचौकम् । २६ प्रथममण्डलीयानां पद्येण
 निष्टम्, तेषां सेवाच प्रतीकपद्येणैव। समुल्लेखान्त । तद्वत् कस्य नूनं मिति प्रथमपञ्चिकाया
 भागं नि धारयेति तु सप्तमपञ्चिकान्भागं इति बोध्यम् । तदेवं १५० १५५०, २५० २१५०,
 ३५० १०५०, ४५० १६५०, ५५० २२५०, ६५० २८५०, ७५० ३४५० । सङ्कलनया २०
 ऋचो भवन्ति ।

† तत्र त्वं न इत्यस्यां (ऋ० स० ४ १. ४.) स त्वं मिति तदुपरिणाम्य कामदेवस्यपि
 वतोर्यस्यां अन्धित्वेन निवृत्त्या (५. २. ७) कुमारी इत्यो वीभी वा ऋचौ ।

‡ यन्त्रिमं पुत्रं निष्पत्नोति ५८५० ७५० इत्यन्वयः ।

ज्ञायाविशेषा याः सन्ति , तैः सर्वैरुपेतं “हरियन्द्रो ह वैधसः”—
इत्यादिकं (५८५० ५९०) सर्वं शुनःशेषविषय माख्यानम् ॥

तस्याख्यानस्य राजसूयकृतौ विनियोगं दर्शयति— “तद्धोता
राज्ञेऽभिपिक्तायाचष्टे”—इति । राजसूयकृतावभिषेचनीयाख्ये
कर्मणि यदा राजा अभिपिक्तो भवति , तदानीं तस्मै ‘राज्ञे’
‘तत्’ आख्यानं होता कथयेत् * ॥

तत्रेतिकर्त्तव्यं दर्शयति— “हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे ;
हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति ; यशो वै हिरण्य , यशसे-
वैनं तत् समर्द्धयति”—इति † । होता यदा उपाख्यानं कथयति,
तदानीं ‘हिरण्यकशिपौ’ सुवर्णनिर्मितस्रुवैर्निष्पादिते कशिपौ स
होतोपविशेत् । तदाख्यानमध्ये अध्वर्युश्च हिरण्यकशिपावासीनो
वक्ष्यमाणं ‘प्रतिगरं’ ब्रूयात् । हिरण्यस्य यशोहेतुत्वात् ययस्त्वम् ;
तथा सति ‘एनं’ यशसेव सच्छडं करोति ॥

अध्वर्युणा प्रयोक्तव्यं प्रतिगरविशेषं दर्शयति— “श्री मित्युचः
प्रतिगर, एवं तथेति गाथाया ; श्री मिति वै दैवं, तथेति मानुषं ;
दैवेन चैवेनं तन् मानुषेण च पापादेनसः प्रमुञ्चति”—इति ‡ ।
होता प्रयुक्ताया एकैकस्या ऋचोऽन्ते “अध्वर्यारोम्”—इत्येतादृशः
प्रतिगरो भवति । श्री मित्येतच्छब्दोरूपं ‘दैवं’ देवैरङ्गीकारार्थं
प्रयुज्यते ; तत् तथेत्यन्तं ‘मानुषं’ मनुष्या अङ्गीकारे तथेति शब्दं

* “यद्य राजसूयाः”—इति प्रकृत्य षोडश सप्तशत्यायनेन— “सन्धिने महत्त्वतीये दक्षिणत
पाठरनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनो ऽभिपिक्ताय पुषामान्यपरिजताय राधे श्रीन शेष
भाषणोत्”—इति श्री० ८, ३ ८ ।

† यद्य एव पाठः सप्तशत्यायनेन । श्री० ८, १ १० ।

‡ उद्गुरेव पाठ आशु० श्री० ८ १ ११, १२ ।

प्रयुञ्जते । 'तत्' तेन प्रतिगरणेन देवेन मानुषेण चाध्वर्युः 'एनं' राजानं 'पापात्' ऐहिकादपकीर्तिरूपात्, 'एनसः' नरकहेतोश्च 'प्रमुञ्चति' प्रमुक्तं करोति ॥

ऋत्वर्थत्वेनोपाख्यानं विधाय क्रतुनिरपेक्षपुरुषार्थत्वेन विधत्ते—
 "तस्माद्यो राजा विजिती स्यादप्ययजमान आख्यापयेतैवै-
 तच्छीनःश्रेष माख्यानं ; न हास्मिन्नल्पञ्जनैः परिशिष्यते"—
 इति * । यस्मादुपाख्यानं पापप्रशमनहेतुः, 'तस्माद्' 'अयजमानः
 अपि' राजसूयक्रतुरहितोऽपि राजा 'विजिती' यदि विजयोपेतः
 स्यात्, तदानी मेतच्छीनःश्रेष माख्यानम् 'आख्यापयेत्' तस्य
 राज्ञो यः कश्चिद् ब्राह्मण उपाख्यानं ब्रूयात् । तथा सति 'तस्मिन्'
 राजनि 'अल्पञ्जन' किञ्चिदपि 'एनः' पापं 'न ह वै परिशिष्यते'
 सर्वं पापं नश्यतीत्यर्थः ॥

आख्यानप्रयुक्तां दक्षिणां विधत्ते— "सहस्र माख्यात्रे दद्या-
 च्छतं प्रतिगरित्वा, एते चैवासने श्वेतद्याश्वतरीरथो हीतुः"—
 इति † । योऽय माख्याता होता, तस्मै ऋत्वर्थदक्षिणा मन्तरेण
 उपाख्यानप्रयुक्तां दक्षिणां सोसहस्ररूपां दद्यात् । 'प्रतिगरित्वे'
 अध्वर्यवे गोशतं दद्यात् । ये हिरण्यकशिपुरुपे हे 'आसने' स्तः,
 एते अपि ताभ्या मिव दद्यात् । अश्वतरीर्था सङ्कीर्णजातियुक्ताभ्यां
 अधिकशक्तिभ्यां युक्ती रथः 'अश्वतरीरथः', स च रजतेनालङ्कृ-
 तत्वात् श्वेतः, सोऽपि तादृगो हीतुर्द्वयः ॥

पूर्वं गयन्नभंगुक्तः कल्पो विजयिनो राज्ञो अभिहितः,
 इदानीं पुत्रकामाना मपि सर्वेषां विधत्ते— "पुत्रकामा हा-

* पाठ एष एवोद्भूत आच० शी० ८, ३, १९ ।

† "सहस्रमाख्यात्रे दद्याच्छतं प्रतिगरित्वा यदागमासने"—इति आच० शी० ८, ३, १९-१९ ।

प्याख्यापयेरन् ; लभन्ते ह पुत्रान् , लभन्ते ह पुत्रान्”-इति ।
 ये पुत्रकासाः सन्ति, ते ‘ह’ प्रसिद्ध मेतदुपाख्यानम् ‘आख्यापये-
 रन्’ ब्राह्मणमुखाच्छृणुयुरित्यर्थः । ते पुत्रान् लभन्ते । अभ्यासो-
 ऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ६ (१८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
 (त्रयस्त्रिंशत्तथाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तसो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तृ)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

—००—

॥ ॐ ॥ प्रजापतिर्यज्ञं सृजत यज्ञं सृष्ट मनु ब्रह्म-
 चक्षेत्रे असृज्येतां ब्रह्मक्षेत्रे अनु द्वय्यः प्रजा असृज्यन्त
 हुतादश्चाहुतादश्च ब्रह्मैवानु हुतादः क्षत्र मन्वज्जताद
 एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणा अथैता अहु-
 तादो यद्राजन्यो वैश्यः शूद्रस्ताभ्यो यज्ञ उदक्रामत्तं
 ब्रह्मक्षेत्रे अन्वैतां यान्येव ब्रह्मण आयुधानि तैर्ब्र-
 ह्मण्वैद् यानि क्षत्रेण तैः क्षत्र मितानि वै ब्रह्मण
 आयुधानि यद्यज्ञायुधान्यथैतानि क्षत्रेण आयुधानि यद्-
 श्वरथः क्वच इपुधन्वं तं क्षत्र मन्वाप्यन्यवर्त्तता-
 युधेभ्यो ह स्थास्य विजमानः पराडेवैत्यथैनं ब्रह्मा-
 न्वैत्त माप्नोत्त माप्त्वां परस्तान्निरुद्धातिष्ठत् स आप्तः
 परस्तान्निरुद्धिष्ठञ्ज्ञात्वा स्वान्यायुधानि ब्रह्मोपाव-
 र्त्तत् तस्माद्वाप्येतर्हि यज्ञो ब्रह्मण्येव ब्राह्मणेषु प्रति-
 ष्ठितो ऽथेनत् क्षत्र मन्वागच्छत्तद्व्रवीदुप मा ऽस्मिन्
 यज्ञे ह्ययस्त्रेति तत् तथेत्यब्रवीत् तद्वै निधाय स्वान्या-
 युधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा

यज्ञं मुपावर्त्तस्वेति' तथेति' तत्क्षत्रं निधाय' स्वान्या-
 युधानि' ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण' ब्रह्म भूत्वा
 यज्ञं मुपावर्त्तत' तस्माद्वाप्येतर्हि' चत्रियो यजमानो'
 निधायैव स्वान्यायुधानि' ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो
 रूपेण' ब्रह्म भूत्वा यज्ञं मुपावर्त्तते' ॥ १ (१६) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीनःशेषप्रसङ्गेन याः क्रिया राजकर्त्तृकाः ।

तद्विशेषविधानार्थं मध्यायोऽत्र प्रवक्ष्यते ॥ १ ॥

अत्रादौ किञ्चिदुपाख्यानं माह— “प्रजापतिर्यज्ञं सृजत ;
 यज्ञं सृष्टं मनु ब्रह्मचक्षते असृज्येतां ; ब्रह्मचक्षते अनु इय्यः प्रजा असृ-
 ज्यन्त, हुतादश्चाहुतादश्च ; ब्रह्मैवानु हुताद ; एता वै प्रजा हुतादौ
 यद् ब्राह्मणा, अथेता अहुतादौ यद्राजन्वो वैश्यः शूद्रः”—इति ।
 पुरा प्रजापतिर्ष्वोत्तिष्ठोमाख्यं यज्ञं सृष्ट्वा तदनन्तरं ब्राह्मणचत्रिय-
 जातिद्वयम् ; तत ऊर्ध्वं हुतादश्चाहुतादश्चेत्युभयविधाः प्रजा असृ-
 ज्यन्त । तत्र ब्राह्मणजातिं मेवानु तदाक्तिभूता हुतादः सृष्टाः ,
 चत्रियजातिं मनु तदाक्तिसजातीया अहुतादः प्रजाः सृष्टाः । ये
 ब्राह्मणाः सन्ति , ‘एताः’ प्रजा आर्त्विज्यसद्भावाहुतशेषं मदन्ति
 भक्षयन्तीति ‘हुतादः’ , ये राजन्व-वैश्य-शूद्राः ‘एताः’ प्रजाः
 आर्त्विज्याभावात् हुतशेषं न भक्षयन्तीति ‘अहुतादः’ । इत्थं यज्ञं
 चतुरो वर्णान् च प्रजापतिः सृष्टवान् ॥

अथ सृष्टस्य यज्ञस्य वृत्तान्तं माह— “ताभ्यो यज्ञं उदक्कामत्,
 तं ब्रह्मचक्षते अन्वैतां ; यान्येव ब्रह्मण आयुधानि तैर्ब्रह्मन्वैद् ;
 यानि चत्रस्य तं चत्रम् ; एतानि वै ब्रह्मण आयुधानि यद्यत्रा-

युधान्यथैतानि क्षत्रस्यायुधानि यदश्वरयः कवच इयुधन्व"-इति । स यज्ञः 'ताभ्यः' प्रजाभ्यो ऽपरक्त उत्क्रम्य दूरे ऽगच्छत् । तं 'गच्छन्तं' यज्ञं ब्राह्मणजाति-क्षत्रियजाती द्वे 'अन्वैतां' पथाद् गच्छताम् । ब्राह्मणस्य योग्यानि यान्यायुधानि , तैः सह ब्राह्मणजातिर्यज्ञं मन्वगच्छत् ; क्षत्रियस्य योग्यानि यान्यायुधानि , तैः सह क्षत्रियजातिर्यज्ञं मन्वगच्छत् । यानि यज्ञायुधत्वेन शाखान्तरे श्रूयन्ते "स्नाय कपालानि चाग्निहोत्रहवशी च शूर्पञ्च कृष्णाजिनञ्च ग्रन्था चीलूखलञ्च मुसलञ्च दृषडोपला चैतानि वै दय यज्ञायुधानि"-इति (तै० सं० १.६.८.२,३.), तान्येव ब्राह्मणजातेरुचितान्यायुधानि । योऽय मन्वयुक्तो रथो यय कवचः यदपि पाणयुक्तं धनुः, एतान्यपि क्षत्रियजातेरुचितान्यायुधानि ॥

यज्ञं मनुगच्छन्त्योर्ब्राह्मणक्षत्रियजात्योर्मध्ये ब्राह्मणजातेर्यज्ञप्राप्तिं दर्शयति—"तं क्षत्र मनन्वाप्य न्यवर्त्ततायुधिभ्यो ह स्नास्य विजमानः पराडेवैत्यथैनं ब्रह्मान्वैत्, तमाप्नोत्, त माद्या परस्तान्निरुद्धरातिष्ठत्, स आप्तः परस्तान्निरुद्धस्तिष्ठन्नात्वा स्नान्यायुधानि ब्रह्मोपावर्त्तत ; तस्माद्वाप्येतर्हि यज्ञो ब्रह्मस्येव ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितः"-इति । 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिः, 'तं' यज्ञम् 'अनन्वाप्य' अनुगमनेन अलब्धा, तस्मादनुगमनात् न्यवर्त्तत । यज्ञसु क्षत्रियस्यायुधिभ्यो धनुरादिभ्यो 'विजमानः' भीतिं प्राप्नुवन् 'पराडेव' पुनरावृत्तिरहित एव 'एति स्म' पलाय्य दूरे गतः । 'अथ' अनन्तरम् 'पनं' यज्ञं 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः 'अन्वैत्' मन्वगच्छत्, अनुगम्य च 'तं' यज्ञं माप्नोति स्म । आद्या च 'तं' यज्ञं मतिक्रम्य 'परस्तात्' परभागे 'निरुद्ध' यज्ञगमनं प्रतिवदरातिष्ठत् । अत्र यज्ञ आप्तः, तथा ब्राह्मणजात्या प्राप्तः, 'परस्तात्' परभागे 'निरुद्धः'

गमनात् प्रतिषदः । तत्रैव तिष्ठन् ब्राह्मणस्य हस्ते स्फारकपालादीनि स्वकीयान्यायुधानि ज्ञात्वा ब्राह्मणजातिं प्रति 'उपावर्तते' समीप आगच्छत् । यस्मादेवं तस्मादिदानीं मपि यज्ञो 'ब्रह्मण्येव' आर्त्विज्ययोग्यायां ब्राह्मणजातावेव, तत्रापि प्रयोगकुशलेषु 'ब्राह्मणेषु' प्रतिष्ठितो वर्त्तते ॥

अथ चत्रियस्य यज्ञप्राप्तिं दर्शयति— "अथैनत् चत्र मन्वागच्छत्तदब्रवीदुप मा ऽस्मिन् यज्ञे ह्ययस्वेति ; तत् तथेत्यब्रवीत् ; तद्धै निधाय स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञमुपावर्त्तसेति, तथेति; तत्त्वं निधाय स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञमुपावर्त्तते; तस्मादाप्येतर्हि चत्रियो यजमानो निधायैव स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञमुपावर्त्तते"—इति ५ । 'अथ' ब्राह्मणस्य यज्ञप्राप्तेरनन्तरम्, 'एनत्' ब्रह्म ब्राह्मणजातिं 'चत्रं' चत्रियजातिम् 'मन्वागच्छत्' । आगत्य च 'तद्' ब्रह्म प्रत्येव मब्रवीत् । हे ब्राह्मण ! मां चत्रिय मस्मिन् यज्ञे 'उपह्वयस्व' अनुजानीहि, मा माहूय यज्ञेन संयोजयेत्यर्थः । 'तत्' उक्तं कार्यं तथैवास्त्विति ब्राह्मणो ब्रवीत् । उक्त्वा च चत्रियार्यैवं बुद्धिप्रदानं कृतवान्—हे चत्रिय ! 'तद्धै' तथा सति तव यज्ञप्राप्ती अपेक्षायां सत्यां स्वकीयानि धनुरादीनि 'आयुधानि' क्वचित् स्यापनीयानि ; तान्यवस्थाप्य ब्राह्मणस्यैव योग्यैः स्फारकपालाद्यायुधैर्ब्राह्मणस्य योगेन शान्ति-श्रद्धाशुत्वयुक्तेन 'रूपेण' वेपेण च युक्तो 'ब्रह्म भूत्वा' ब्राह्मणसदृशो भूत्वा यज्ञं प्रत्युपावर्त्तसेति । 'तम् चत्रम्' स च चत्रियः 'तथेति' अङ्गीकृत्य स्वकीयानि धनुरादीन्यायुधानि 'निधाय'

परित्यज्य, शान्तवेपेण यज्ञं प्राप्तवान् । यस्मादादिष्टौ एवं सम्भवं, तस्मादिदानीं मपि चत्रियो ब्राह्मणवेपेण धनुरादिरहितेन यज्ञं मनुतिष्ठति ॥ १ (१८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुस्त्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१८) ॥

॥ षष्ठं द्वितीयः खण्डः ॥

अथातो देवयजनस्यैव याज्या-२-स्तदाहुर्यद् ब्राह्म-
णो राजन्यो^१ वैश्यो दीक्षिष्यमाणः^१ चत्रियं देवयजनं
याचति^१ कं चत्रियो याचेदिति^१ दैवं चत्रं याचेदित्याहु-
रादित्यो वै दैवं चत्रं^१ मादित्य एषां भूतानां मधि-
पतिः^१ स यद्दहर्दीक्षिष्यमाणो भवति^१ तद्दहः पूर्वाह्ण
एवोद्यन्त मादित्य मुपतिष्ठेतेदं श्रेष्ठं ज्योतिषां
ज्योतिरुत्तमं^१ देव सवितर्देवयजनं मे देहि^१ देवयज्या-
या इति^१ देवयजनं याचति^१ स यत् तत्र याचित
उत्तरां सर्पत्थीं^१ तथा ददामीति^१ हैव तदाह^१ तस्य ह
न काचन रिष्टिर्भवति^१ देवेन सवित्रा प्रसूतस्योत्त-
रोत्तरिणीं^१ ह श्रियं मश्रुते^१ ऽश्रुते ह प्रजानां मैश्वर्यं

माधिपत्यं^१ य एव मुपस्थाय^१ याचित्वा देवयजन मध्य-
वसाय^१ दीक्षते क्षत्रियः सन् ॥ २ (२०) ॥

क्षत्रियस्य यज्ञप्राप्तिमुक्त्वा देवयजनलाभं वक्तुं प्रश्नमुद्गाव-
यति—“अथातो देवयजनस्यैव याञ्ज्यस्तदाहुयद् ब्राह्मणो राजन्यो
वैश्यो दीक्षिष्यमाणः क्षत्रियं देवयजनं याचति ; कं क्षत्रियो
याचेदिति”—इति । ‘अथ’ क्षत्रियस्य यज्ञेच्छानन्तरम्, यतो देव-
यजनमपेक्षितम्, ‘अतः’ कारणाद् ‘देवयजनस्यैव’ देवा इज्यन्ते
यस्मिन् देशे स देवयजनस्तस्यैव ‘याञ्ज्यः’ * याचनमभिधीयत-
इति शेषः । ‘तत्’ तत्र देवयजने ब्रह्मवादिनः प्रश्नमाहुः । ‘यद्’
यस्मात् कारणाद् ब्राह्मणादयस्तयो वर्णाः ‘क्षत्रियम्’ अभिषिक्तं
राजानं प्रति देवयजनं याचति ; तस्माद्ब्राह्मणोऽपि देवयजनो याचि-
तव्यः । ‘क्षत्रियः’ राजा ‘कम्’ अन्यं स्वामिनं याचेदिति प्रश्नः ॥

तस्योत्तरमाहुः—“दैवं चक्रं याचेदित्याहुरादित्यो वै दैवं चक्रं
मादित्य एषां भूतानामधिपतिः”—इति । राज्ञो मनुजेषु मध्ये
स्वाम्यन्तराभावेऽपि देवसम्बन्धिक्षत्रियजातेः स्वामित्वात् तत्रैव
याचनमुचितमित्युत्तरमाहुः । योऽयमादित्योऽस्ति, असावेव
‘दैवं’ देवसम्बन्धि चक्रं क्षत्रियजातिः । अयमादित्य एषां
प्राणिनां तमोनिवारणेनाधिष्ठाता पालयिता ; ततः स्वामित्वात्
तत्समीपे याचनमुचितम् ॥

तस्य प्रकारं दर्शयति—“अ यद्दृष्टं क्षत्रियमाणो भवति,
तदहः पूर्वाह्न एवोद्यन्त मादित्यमुपतिष्ठेतेदं श्रेष्ठं ज्योतिषां
ज्योतिरुत्तमम्, देवसवितदेवयजनं मे देहि देवयज्याया इति

* “याञ्ज्याय लक्ष्म”-इति श्रुत्यस्य १२, ४, ३० । “याञ्ज्या” शत० ब्रा० १, २, ४, ४ ।

देवयजनं याचति”-इति । ‘सः’ राजा यस्मिन्नेवाहनि दीक्षितु
मुद्युक्तः, तस्याङ्गः पूर्वाह्नकाले एव ‘उच्यन्तम्’ जडं गच्छन्त
मादित्य सृग्यजुर्भ्यां मुपतिष्ठेत् । “इदं येष्टम्”-इत्यृचः प्रतीकम्,
“देवं सवितः”-इत्यादिकं यजुषः । हे देव सवितः ! ‘देवयज्यायै’
देवसम्बन्धियागार्थं ‘नि’ मञ्चं ‘देवयजनं’ देवोचितयागदेशं देहि,
‘इति’ अनेन प्रकारेण देवं याचेत् । ऋचोपस्थानं, यजुषा याचन
मिति व्यवस्थया द्रष्टव्यम् ॥

राज्ञा याचितत्यादित्यस्य प्रत्युत्तरं सम्पादयति— “स यत्
तत्र याचित उत्तरां सर्पत्वीं तथा ददामीति ह्यैव तदाह”-इति ।
आदित्यो ‘यद्’ यदि ‘तत्र’ तदानीं मनेन राज्ञा याचितः सन्
‘उत्तरां’ यत्र स्वयं तिष्ठति तस्मादनन्तरभाविनीं दिशं प्रति
‘सर्पति’ गच्छेत्, तदानीं ‘तत्’ तेन सर्पणेन ‘ॐ तथा ददामि’
इत्येव मुत्तरम् ‘आह’ ब्रूते । लोकीःपि पृष्टः पुरुषो वाचा वा
हस्तशिरश्चालनादिना वीत्तरं प्रयच्छति, तददत्त्वापि सर्पणे मेवोत्तर
मसु । सर्पणस्याभिप्रायः ॐ तथा ददामीत्यनेन कथितः । ‘ॐ’
त्वदुक्तं मङ्गीकरोमि, ‘तथा’ तेनैव प्रकारेण देवयजनं ददामि ॥

ता मेतां देवयजनयाज्ञां प्रशंसति — “तस्य ह न काचन रिष्टि-
र्भवति, देवेन सवित्वा प्रसृतस्योत्तरोत्तरिणीं ह श्रिय मश्नुते; ऽश्रुते
ह प्रजाना मैश्वर्यं माधिपत्यं य एव सुपस्थाय याचित्वा देवयजन
मभ्यवसाय दीक्षते चत्रियः सन्”-इति । ‘यः’ पुमान् ‘चत्रियः’
स्वयं राजा सन्, ‘एवम्’ ऋचादिभ्य मुपस्थाय, यजुषा याचित्वा,
ततो देवयजनं निश्चित्य, ‘दीक्षते’ दीक्षां प्राप्नोति ; ‘तस्य’ राज्ञः
सवित्वा देवेन ‘प्रसूतस्य’ अनुज्ञातस्य ‘रिष्टिः’ हिंसा ‘काचन’
काचिदपि न भवति । न केवलं हिंसाराहित्यं, किन्तु ‘उत्तरो-

त्तरिणीं दिने दिने वर्द्धमानां श्रियम् 'अश्रुते' प्राप्नोति ; किञ्च 'प्रजानां' सर्वासाम् 'ऐश्वर्यम्' ईश्वरत्वं नियमनसामर्थ्यम्, 'आधि-पत्यम्' अधिष्ठाय पालयित्वम्, तत्तद्योगक्षेमसम्पादनम् 'अश्रुते' प्राप्नोति ॥ २ (२०) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथात इष्टापूर्त्तस्यापरिज्यानिः^१ क्षत्रियस्य यज-
मानस्य स पुरस्ताद् दीक्षाया आहुतिं जुहुयाच्चतुर्ग-
हीत मान्य माहवनीय^१ इष्टापूर्त्तस्यापरिज्यान्वे^१ पुनर्न
इन्द्रो मघवा ददातु^१ ब्रह्म पुनरिष्टं पूत्तं दातु स्वाहे-
त्यधानूवन्ध्यायै^१ समिष्टयजुषा सुपरिष्ठात्^१ पुनर्नी
अग्निर्जातवेदा ददातु^१ क्षत्रं पुनरिष्टं पूत्तं दातु स्वाहेति^१
सैषेष्टापूर्त्तस्यापरिज्यानिः^१ क्षत्रियस्य यजमानस्य^१ यदेते
आहुती तस्मादेते होतव्ये^१ ॥ ३ (२१) ॥

तस्यैव क्षत्रियस्य होमं विधत्ते — “अथात इष्टापूर्त्तस्यापरि-
ज्यानिः क्षत्रियस्य यजमानस्य ; स पुरस्ताद् दीक्षाया आहुतिं
जुहुयाच्चतुर्गहीत मान्य माहवनीय इष्टापूर्त्तस्यापरिज्यान्वे” —

इति । 'अथ' देवयजननिश्चयानन्तरम्, यस्मादनुष्ठेयस्य इष्टापूर्त्तस्य 'अपरिज्यानिः' विनाशाभावोऽपेक्षितः, 'अतः' करणाद् यजमानस्य 'क्षत्रियस्य' राज्ञः इष्टापूर्त्तापरिज्यानिःसञ्ज्ञको होमः, अभिधीयते इति शेषः । इष्टापूर्त्तशब्दार्थः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः—

“वर्णाश्रमान्वयी धर्म इष्टम्, पूर्त्तं मयेतरत् ।

प्रया-तटाकादिरूपं तच्च सर्वत्र दृश्यते ।

स्मात्तं पूर्त्तं श्रौत मिष्ट मिति केचिदिहोचिरि”-इति ।

'सः' राजा दीक्षायाः पूर्वं माहुतिं जुहुयात् । 'चतुर्गृहीतमाज्यं' द्रव्यम् ; 'आहवनीयः' होमस्थानम् ; अनुष्ठेयस्येष्टापूर्त्तस्य फलपर्यवसायित्वलक्षणो विनाशाभावः प्रयोजनम् ॥

होमे मन्त्रं दर्शयति— “पुनर्न इन्द्रो मघवा ददातु, ब्रह्म पुनरिष्टं पूर्त्तं दातु स्वाहेति”-इति । “पुनर्नः”-इत्यादिकं ऋचः प्रतीकम्, “ब्रह्म”-इत्यादिकं यजुः । 'ब्रह्म' वेदरूपो मन्त्रः, 'इष्टं पूर्त्तं' यथोक्तलक्षणे 'पुनर्दातु' भूयो ददातु । तदर्थं मिदं 'स्वाहा' स्नाहुत मस्य ॥

दीक्षणीयेष्टेः पूर्वकालीनं होमं विधायानुबन्धाख्यपशोरुत्तरकालीनं होमं विधत्ते— “अथानुबन्धायै समिष्टयजुषा मुपरिष्ठात् पुनर्नो अग्निर्जातवेदा ददातु चक्रं पुनरिष्टं पूर्त्तं दातु स्वाहेति”-इति । 'अथ' प्राचीनहोमकथनानन्तरम्, उच्यते इति शेषः । 'अनुबन्धायै' अनुबन्धाख्यपशोः सम्बन्धीनि यानि त्रीणि समिष्टयजुषि सन्ति, तेषां मुपरिष्ठात् जुहुयादिति शेषः ० ।

ॐ “१भा० ८०५० १०५०, ३६५३० २०५०, २भा० २३६ ५० ८० । “संस्थितायां भैवावदुख्यनुबन्धा”-इति आशु० श्रौ० ६. १४. ७ । “अथ प्रातः”- “भैवावदुषी वशा मनुष्या मालभते”-इति शत० ब्रा० २. ५. ४. १४ ।

‘पुनर्नः’-इत्यृचः प्रतीकम् ; इयं , पूर्वोक्ता चेत्यृगदयं शाखान्तर-
गतम् । ‘चत्रं’ चत्रियजातिरिष्टं पूर्त्तञ्च ‘पुनर्द्दात्’ भूयो ददातु ।
तदयं स्वाहुत मिद मसु ॥

पूर्वोत्तरकालीन माहुतिद्वयं प्रशंसयति— “सैषेष्टापूर्त्तस्या-
परिज्यानिः चत्रियस्य यजमानस्य , यदेते आहुती ; तस्मादेते
होतव्ये”-इति । योऽयं चत्रियो राजा यजमानः, तस्य ‘एते’
पूर्वोत्तरकालीने आहुती विद्येते ; ‘सा एषा’ आहुतिक्रिया इष्टस्य
पूर्त्तस्य च ‘अपरिज्यानिः’ अविनाशहेतुः ; तस्मात् कारणात् ‘देते’
उभे आहुती होतव्ये ॥ ३ (२१) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशोऽध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२१) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तदु ह आह सौजात आराळिहरजोतपुनर्वर्यं
वा एतदादेते आहुती इति यथा ह कामयेत तथैते
कुर्याद्य इतो ऽनुशासनं कुर्यादितिमे त्वेव जुहु-
याद् ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्म मा चत्राद् गोपायतु ब्रह्मणे
स्वाहेति तत्रदिती ३० ब्रह्म वा एष प्रपद्यते यो यज्ञं

प्रपद्यते^१ ब्रह्म वै यज्ञो यज्ञाद् ह वा^१ एष पुनर्जायते
यो दोहते^१ तं ब्रह्म प्रपन्नं चत्रं न परिजिनाति^१ ब्रह्म
मा चत्राङ्गोपायत्वित्याह^१ यथेनं ब्रह्म चत्राङ्गोपायेद्
ब्रह्मणे स्वाहेति^१ तदेनव्मीणाति^१ तदेनव्मीतं^१ चत्राङ्गो-
पायत्यथानूबन्ध्यायै^१ समिष्टयजुषा मुपरिष्ठात्^१ चत्रं
प्रपद्ये चत्रं मा ब्रह्मणो गोपायतु^१ चत्राय स्वाहेति^१
तत्तदितौ^१ ३॥ चत्रं वा एष प्रपद्यते^१ यो राष्ट्रं प्रपद्यते^१
चत्रं हि राष्ट्रं^१ तं चत्रं प्रपन्नं ब्रह्म न परिजिनाति^१
चत्रं मा ब्रह्मणो गोपायत्वित्याह^१ यथेनं चत्रं ब्रह्मणो
गोपायेत्^१ चत्राय स्वाहेति^१ तदेनव्मीणाति^१ तदेनव्मीतं^१
ब्रह्मणो गोपायति^१ सैषिष्ठापूर्त्तस्त्रैवापरिज्यानि^१ चत्रि-
यस्य यजमानस्य यदेते आहुती^१ तस्मादेते एव
हीतव्ये ॥ ४ (२२) ॥

अथ प्रकारान्तरेणाहुतिद्वयं विधत्ते— “तद् ह स्माह सी-
जात आराळिहरजीतपुनर्वर्षस्य^१ वा एतद् यदेते आहुती इति ;
यथा ह कामयेत तथेते कुर्याद् , य इतो ऽनुशासनं कुर्यादितिमे
त्वेव जुहुयाद्”—इति । ‘तद् ह’ तत्रैव पूर्वाङ्कहोमस्थाने, सीजात-
नामकः कश्चिद्वपिः , स आराळिहनामकस्य पुत्रः , एव मुवाच ।
अथ मिति तदुच्यते— ‘एते’ वक्ष्यमाणे आहुती ‘इति’ यदस्ति ,
तदेतद् ‘अजीतपुनर्वर्षस्य वै’ नष्ट मप्रामं वा यदसु तदेतदजीतं ,

तस्य पुनरपि वनसाधनं प्राप्तिकारणं मजीतपुनर्वप्यम्, वक्ष्यमाणं
माहुतिद्वयं मेतन्नामकं मित्यर्थः । 'इति' यदेतच्छीजातस्य मत्तं,
तदेव यथेत्यादिना प्रशस्यते । 'यः' पुमान् 'इतः' शीजातवाक्याद्
'अनुशासनम्' उपदिष्टं मनुष्ठानं कुर्यात्, स पुमान् 'यथा' येनैव
प्रकारेण, कामयेत्, 'तथा' तेनैव प्रकारेण सिद्धं फलं मुद्दिश्य
'एते कुर्यात्' एतदनुष्ठानेन काम्यमानं फलं सिध्यति; तस्मात्
कारणात् 'इमे' एवाहुती जुहुयात्; न तु पूर्वं ॥

तत्र दीक्षणीयेष्टेः प्राचीनं होममन्त्रं दर्शयति— "ब्रह्म
प्रपद्ये, ब्रह्म मा चत्राद् गोपायतु, ब्रह्मणे स्वाहेति"—इति । 'ब्रह्म'
ब्राह्मणजातिं 'प्रपद्ये' रचकतया प्राप्नोमि । 'ब्रह्म मा' ब्राह्मण-
जातिर्मा 'चत्रात्' क्षत्रियजातेः 'गोपायतु' पालयतु । 'ब्रह्मणे'
ब्राह्मणजातये स्वाहुतं सिद्धं मत्तु । अनेन मन्त्रेण आहवनीये
चतुर्गृहीतं मान्यं जुहुयात् ॥

अस्याहुतेः पूज्यतां दर्शयति— "तत्तदिति ३"—इति । सर्वे
ऽपि याज्ञिकाः, पूज्यहोमप्रसङ्गे तदा तदा, 'तत्तत् इति' एवम्
एतदेव अनुष्ठानं मुदाहरन्ति । पूजार्थां सानुनासिकप्लुतिः ॥

अथ मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति— "ब्रह्म वा एष प्रपद्यते, यो यत्रं
प्रपद्यते; ब्रह्म वै यज्ञो, यज्ञाद् ब्रह्म वा एष पुनर्जायते, यो दीक्षते;
तं ब्रह्म प्रपद्यं चत्रं न परिर्जिनाति; ब्रह्म मा चत्राद्गोपायत्वित्-
त्याह, यद्येनं ब्रह्म चत्राद्गोपायेद्; ब्रह्मणे स्वाहेति तदेनवीणाति,
तदेनत् प्रीतं चत्राद्गोपायति"—इति । 'यः' पुमान् 'यत्रं' 'प्रपद्यते'
प्रारभते, एष पुमान् 'ब्रह्म वै' ब्राह्मणजातिं मेव प्रारभते । 'ब्रह्म
वै' ब्राह्मणजातिरेव यज्ञः; तथा जात्या साध्यत्वात् । एवं सति
'यः' पुमान् 'दीक्षते' दीक्षां प्राप्नोति, 'एषः' पुमान् पूर्वं जातो ऽपि

‘यज्ञाद् इ वै’ अनुष्ठीयमानात् यज्ञादेव पुनरपि जायते । ‘ब्रह्म प्रपन्नं’ यज्ञीपक्रमेण यज्ञरूपब्राह्मणजातिं प्रपन्नं ‘तं’ यजमानं ‘चतु’ चत्रियजातिः ‘न परिजिनाति’ नैव हिनस्ति । एतावता “ब्रह्म प्रपद्ये”—इत्यस्य मन्त्रपादस्य तात्पर्यं दर्शितम् । यस्तु मध्यमी मन्त्रभागो “ब्रह्म मा चत्राद् गोपायतु”—इत्वेवं ब्रूते, तस्मिन् भागे ब्राह्मणजातिः ‘एनं’ यजमानं चत्रियजातेर्यथा ‘गोपायेत्’ रक्षेत्, तथा स मध्यमभागो ब्रूते । “ब्रह्मणे स्वाहा”—इत्येतादृशो यस्तृतीयभागः, ‘तत्’ तेन भागेन ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजातिः ‘प्रीणाति’ तर्पयति । ‘तदेनद्’ ब्रह्म प्रीतं सत् यजमानं चत्रियजातेः ‘गोपायति’ रक्षति ॥

पूर्वकालीनं होमं विधायोत्तरकालीनं होमं विधत्ते—
“अथानूबन्ध्यायै समिष्टयजुषा मुपरिष्ठात्”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् (१११४०) ॥

तस्मिन् होमे मन्त्रं तर्पयतात्पर्यञ्च दर्शयति— “चतुं प्रपद्ये, चतुं मा ब्रह्मणो गोपायतु, चत्राय स्वाहेति; तत्तद्विती ३; चतुं वा एष प्रपद्यते, यो राष्ट्रं प्रपद्यते ; चतुं हि राष्ट्रं, तं चतुं प्रपन्नं ब्रह्म न परिजिनाति ; चतुं मा ब्रह्मणो गोपायत्वित्वाद्, यथैनं चतुं ब्रह्मणो गोपायेत् ; चत्राय स्वाहेति तदेनप्रीणाति ; तदेनप्रीतं ब्रह्मणो गोपायति”—इति । पालनीयो देशो ‘राष्ट्रं’ तच्च चत्रियेण पालनीयत्वात् चत्रस्वरूपम् । अन्यत्सर्वं ब्रह्मवाक्य-वद् व्याख्येयम् (११४४०) ॥

तदेतदाहुतिद्वयं प्रशंसति— “संपिष्टापूर्त्तस्यैवापरिण्यानिः, चत्रियस्य यजमानस्य यदेते आहुती ; तस्मादेते एव होतव्ये”—इति । पूर्वाक्ताहुतिद्वयविषयवाक्यवद् (११२४०) व्याख्येयम् ।

एवकारः पूर्वोक्ताहुतिद्वयव्यावृत्त्यर्थः । एतदेव सीजाताख्यस्य
महर्षेर्मतं प्रशस्तम् ॥ ४ (२२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुस्त्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२२) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथैन्द्रो वै देवतया चत्रियो भवति^१ चैष्टुभश्छन्दसा^२
पञ्चदश स्तोमेन^३ सोमो राज्येन^४ राजन्यो बन्धुना^५ स
ह दीक्षमाण एव^६ ब्राह्मणता मभ्युपैति^७ यत्कृष्णाजिन
मध्यहृति^८ यद्दीक्षितव्रतं चरति^९ यदेनं ब्राह्मणा अभि
सङ्गच्छन्ते^{१०} तस्य ह दीक्षमाणस्यैन्द्र एवेन्द्रिय मादत्ते^{११}
त्रिष्टुब् वीर्यं^{१२} पञ्चदशस्तोम आयुः^{१३} सोमो राज्यं^{१४} पितरो
यशस्कोर्ति^{१५} मन्यो वा अय मस्यङ्गवति^{१६} ब्रह्म वा अयं
भवति^{१७} ब्रह्म वा अय मुपावर्त्तत इति वदन्तः^{१८} स पुरस्ता-
द्दीक्षाया आहुतिं जुत्वा^{१९} ऽऽहवनीय मुपतिष्ठेत^{२०} नेन्द्राद्देव-
ताया एमिं न त्रिष्टुभश्छन्दसी^{२१} न पञ्चदशात्स्तोमान्न
सोमाद्राज्जो^{२२} न पित्राद् बन्धोमां स इन्द्र इन्द्रिय
मादिते मां त्रिष्टुब् वीर्यं^{२३} मा पञ्चदशस्तोम आयुमां

सोमो राज्यं मा पितरो यशस्कीर्तिं स हेन्द्रियेण-
 वीर्येणायुषा राज्येन यशसा बन्धुनाग्निं देवता
 मुपैमि गायत्री छन्दस्त्रिवृतं स्तोमं सोमं राजानं ब्रह्म
 प्रपद्ये ब्राह्मणो भवामीति तस्य ह नेन्द्र इन्द्रिय
 मादत्ते न त्रिष्टुब् वीर्यं न पञ्चदशस्तोम आयुर्न
 सोमो राज्यं न पितरो यशस्कीर्तिं य एव मेता
 माहुतिं हुत्वा ऽऽहवनीय मुपस्थाय दीक्षते क्षत्रियः
 सन् ॥ ५ (२३) ॥

क्षत्रियस्याहवनीयोपस्थानं विधातुं प्रस्तीति— “अथैन्द्रो वै
 देवतया क्षत्रियो भवति, त्रैष्टुभश्छन्दसा, पञ्चदश स्तोमेन, सोमो
 राज्येन, राजन्धो बन्धुना ; स ह दीक्षमाण एव ब्राह्मणता मभ्यु-
 यैति,— यत् क्षणाजिन मध्वूहति, यद् दीक्षितव्रतं चरति, यदेनं
 ब्राह्मणा अभि सद्ब्रह्मन्ते ; तस्य ह दीक्षमाणस्येन्द्र एवेन्द्रिय
 मादत्ते, त्रिष्टुब् वीर्यं, पञ्चदशस्तोम आयुः, सोमो राज्यं ; पितरो
 यशस्कीर्तिं, मन्यो वा अय मस्मद्भवति, ब्रह्म वा अयं भवति, ब्रह्म
 वा अय मुपावर्त्तत इति वदन्तः”—इति । ‘अथ’ होमकथना-
 नन्तरम्, उपस्थान मुच्यत इति शेषः । योऽयं क्षत्रियोऽस्ति ;
 सोऽयं देवतया ‘ऐन्द्रो वै’ इन्द्रसम्बन्धी एव भवति ; देवतानां
 मध्ये इन्द्रः क्षत्रियस्याभिमानी देवतेत्यर्थः । तथा ‘छन्दसा त्रैष्टुभः’
 छन्दसां मध्ये त्रिष्टुप् एतदभिमानीनी । स्तोमानां मध्ये ‘पञ्च-
 दशः’ एतदभिमानी । राज्येन निमित्तेनायं सोमरूपः, सोम एवं
 तदीयराज्याभिमानी । ‘बन्धुना’ पित्रपितामहादिवन्धुवर्गेण

‘राजन्यो’ राजजातीयः । एवं सति ‘स इ’ स खसु चत्रियो
‘दीक्षमाण एव’ दीक्षां स्वीकुर्वन्नेव ब्राह्मणत्वजातिं प्राप्नोति । कथ
मिति तदुच्यते— ब्राह्मणयजमानवत् कृष्णाजिनम् ‘अध्युहति’
आच्छादयतीति यदस्ति, तथा ‘दीक्षितव्रतं’ मुष्टिवन्धनवाङ्-
नियमादिकं चरतीति यदस्ति, तथा ‘ब्राह्मणाः’ ऋत्विजो भूत्वा
‘एनं’ चत्रिय मभितः ‘स इच्छन्ते’ सङ्गता भवन्तीति यदस्ति, तेन
सर्वेण संस्कारिणायं चत्रियो ब्राह्मण्यं प्राप्नोति । ‘तस्य इ’ तादृश-
स्यैव चत्रियस्य ‘दीक्षमाणस्य’ दीक्षां प्राप्नुवतः ‘इन्द्रियं’ चक्षुरादि-
पाटवं इन्द्र एव ‘आदत्ते’ अपहरति, तथा ‘वीर्यं’ युद्धादिसामर्थ्यं
त्रिष्टुप् अपहरति, पञ्चदशस्तोम आयुरपहरति, सोमो रान्य
मपहरति । पितरो यशः कीर्त्तिं मपहरन्ति । ऐहिकं युद्धादि-
विषयकं यशः, आसुप्तिको यज्ञदानविषया कीर्त्तिः । एव मप-
हरता मिन्द्रत्रिष्टुवादीनां कोऽभिप्रायः ? सोऽभिधीयते— ‘अयं’
चत्रियः ‘अस्मत्’ इन्द्रादिभ्यः ‘अन्यो वै’ स्वतन्त्र एव भवति । पूर्वं
मस्यदधीनः सन्, इदानीं यागं कुर्वन् ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मण एव अयं
भवति । कथ मिति तदुच्यते— ‘अयं’ चत्रियो ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मण-
जाति मेव कृष्णाजिनाच्छादनादिभिरुपेत्य वर्त्तते ; तथा सत्व-
स्यदपेक्षा मन्तरेणैव सर्वपुरुषार्थसाधनसमर्थत्वात्, मस्यदधी-
नतां परित्यज्यान्य एव स्वतन्त्रो भवतीति स्वाभिप्रायं परस्परं
पदन्तः सर्वे मध्येतदीय मपहरन्ति ॥

तस्योपद्रवस्य शान्दयं मुपस्यानं विधत्ते— “ स पुरस्ताद्
दीक्षाया आहुतिं हुत्वा ऽऽहवनीय मुपतिष्ठेत्”—इति । दीक्षणी-
येष्टेः पूर्वोक्ता आहुतिं हुत्वा, तत्र आहवनीयं वक्ष्यमाणेन मन्त्रे-
णोपतिष्ठेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति—“नेन्द्राद् देवताया एमि, न त्रिष्टुभ्छन्दसो, न पञ्चदश्यात् स्तोमान्न सोमाद्राज्ञो, न पितराद् बन्धोर्मा म इन्द्र इन्द्रिय मादित, मा त्रिष्टुब् वीर्यं, मा पञ्चदशस्तोम आयुर्, मा सोमो राज्यं, मा पितरो यशस्कीर्ति” ; स हेन्द्रियेण वीर्येणा-युषा राज्येन यशसा बन्धुनाग्निं देवता मुपैसि ; गायत्रीच्छन्दस्त्रिवृतं स्तोमं सोमं राजानं ब्रह्म प्रपद्ये, ब्राह्मणो भवामीति”—इति । चतुर्योऽहं इन्द्ररूपायाः मदीयदेवतायाः ‘नेमि’ पृथग्भूतो न गच्छामि, तथा मय्यभिमानिभ्यः छन्दस्तोमराजबन्धुभ्यो नाप-गच्छामि ; अयं मिन्द्रो मदीय मिन्द्रियम् ‘मा आदित’ मा अप-हरत, तथा त्रिष्टुबादयो वीर्यादीन् मापहरन्तु ; तथा मिन्द्रादीना मनुग्रहाद्द्व मिन्द्रियादिभिः सहावस्थितो भूत्वा तत्पालनसमर्थं मग्निं देवता मुपैति ; तथा गायत्री-त्रिवृतस्तोम-ब्राह्मणजातीः ‘प्रपद्ये’ प्राप्नोमि ; तथा मन्त्रादीना मनुग्रहात् ब्राह्मणो भवामि ॥

अनेन मन्त्रेण यदुपस्थानं, तत् प्रशंसति— “तस्य हं नेन्द्र इन्द्रिय मादत्ते, न त्रिष्टुब् वीर्यं, न पञ्चदशस्तोम आयुर्, न सोमो राज्यं, न पितरो यशस्कीर्तिं, य एव मेता माहुतिं हुत्वा ऽऽहवनीयं सुपस्थाय दीक्षते-चतुर्यः सन्”—इति । ‘यः’ पुमान् चतुर्यजातियुक्तः, सन् उक्तक्रमेण दीक्षायाः प्राचीना माहुतिं हुत्वा, “नेन्द्रात्”—इत्यादिमन्त्रेण आहवनीयं सुपस्थाय, पश्चाद् दीक्षां प्राप्नोति, ‘तस्य’ चतुर्यस्येन्द्रियादीनिन्द्रादयो नाप-हरन्ति ॥ ५ (२३) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुस्त्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२३) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अथारनेयो वै देवतयां क्षत्रियो दौक्षितो भवति ।
 गायत्र्यच्छन्दसा त्रिवृत् स्तोमेन ब्राह्मणो बन्धुना
 स होदवस्यन्नेव क्षत्रियता मभ्युपैति तस्य होदवस्यतो
 ऽग्निरेव तेज आदत्ते गायत्री वीर्यं त्रिवृत्स्तोम आयु-
 ब्राह्मणा ब्रह्म यशस्कीर्तिं मन्यो वा अय मस्यद्भवति
 क्षत्रं वा अयं भवति क्षत्रं वा अय मुपावर्त्तत इति
 वदन्तः सो ऽनुबन्ध्यायै समिष्टयजुषा मुपरिष्ठाहुत्वा-
 हुति माहवनीय मुपतिष्ठेत नाग्नेर्देवताया एमिं न
 गायत्र्याच्छन्दसो न त्रिवृतः स्तोमात्रं ब्राह्मणो बन्धो-
 र्मां मे ऽग्निस्तेज आदितं मा गायत्री वीर्यं मा
 त्रिवृत्स्तोम आयुर्मा ब्राह्मणा ब्रह्म यशस्कीर्तिं स ह
 तेजसा वीर्येणायुषा ब्रह्मणा यशसा कीर्त्येन्द्रं देवता
 मुपैमिं त्रिष्टुभं छन्दः पञ्चदशं स्तोमं सोमं राजानं
 क्षत्रं प्रपद्ये क्षत्रियो भवामि देवाः पितरः पितरो
 देवा यो ऽस्मि स सन्धजे स्वं म इद मिष्टं स्वं पूर्त्तं
 स्वं श्रान्तं स्वं हुतं तस्य मे य मग्निरुपद्रष्टाय वायु-
 रूपयोता ऽसावादित्यो ऽनुष्यातेद सह य एवास्मि
 सो ऽस्मीति तस्य ह नाग्निस्तेज आदत्ते न गायत्री
 वीर्यं न त्रिवृत्स्तोम आयुर्न ब्राह्मणा ब्रह्म यशस्कीर्त्तिं ।

य एव मेता माहुतिं हुत्वा ऽऽहवनीयं मुपस्थायोद-
वस्यति चत्रियः सन् ॥ ६ (२४) ॥

पूर्वहोमानन्तरं मुपस्थानं विधायोत्तरहोमादूर्ध्वं मुपस्थानं
विधातुं प्रस्तौति — “अघानियो वै देवतया चत्रियो दीक्षितो
भवति, गायत्र्यच्छन्दसा, त्रिवृत् स्तोमेन ब्राह्मणो बभ्युना, स
होदवस्यन्नेव चत्रियता मभ्युपैति; तस्य होदवस्यतो ऽग्निरेव तेज
भादत्ते, गायत्री वीर्यं, त्रिवृत्स्त्रोम आयुर्, ब्राह्मणा ब्रह्म यम-
स्कीर्त्तिम्; अन्यो वा अयं ममज्ञवति, चत्रं वा अयं मुपावर्त्तत
इति वदन्तः”—इति । ‘अयं’ पूर्वापस्थानानन्तरम्, उत्तरोपस्थानं
वक्ष्यत इति शेषः । अयं यजमानः पुरा चत्रियोऽपि इदानीं
दीक्षितः सन् ब्राह्मणं प्राप्य देवतया अग्निसम्बन्धो भवति, अग्नि-
रस्य ब्राह्मणस्य स्वामी । एवं गायत्री-त्रिवृद् ब्राह्मणजाति-
सम्बन्धो द्रष्टव्यः । तादृश इदानीं ब्राह्मणः सन् ‘उदवस्यन्नेव’
उदवसानीयेष्टरा सोमयागं समापयन् एव च ब्राह्मणं परित्यज्य
चत्रियत्वं प्राप्नोति । तस्माद् उदवसानीयेष्टिं कुर्वतोऽस्य यज-
मानस्य तेजःप्रभृतीन्मन्त्रादयो ऽपहरन्ति । ‘ब्रह्म’ वेदः, तदध्ययन
मैहिकं ‘यमः’, तदनुष्ठाननिमित्ता आसुष्मिकी ‘कीर्त्तिः’ ।
अपहरता मन्त्रादीनां कोऽभिप्रायः ? सोऽभिधीयते । ‘अयम्’
इदानीं ब्राह्मणः सन् ‘असदन्यः’ स्वतन्त्रो भवति; अयं ‘चत्रं वै’

* उपरिष्ठाद् वक्ष्यति “अथवादुर्देव्यं चतुर्भ्यवेहोदवस्यति”—इति ८. १. १ । “अथो
वै दीर्घस्य मासीरन्, सवन्तरं वा भूयो वा—० । अथोदवसानीयेष्ट्या यजते ०—०
अथ यदीदं होदवसानीयेष्टिः सन्निष्ठवे ऽथ साय माहुतिं मुहोति, काच एव पातराहुतिम्”
—इति शत० ब्रा० ४. १. १. १२-१६ ।

चत्रिय एव भवति । तदपि कथं मिति तत् उच्यते — ‘अयं’
यागकाले ब्राह्मणः सन्, यागादूर्ध्वं ब्राह्मण्यं परित्यज्य स्वकीयां
चत्रियजातिं मेव उपेत्य वर्त्तते ; तस्मादस्यास्मत्तोऽन्यत्र मिति
परस्परं वदन्तो ऽग्नादयः तेजघ्नादीनपहरन्ति ॥

तच्छान्त्थं मुपस्थानं विधत्ते — “सो ऽनूबन्ध्याये समिष्टयजुषा
मुपरिष्ठाडुत्वाहुति माहवनीय मुपतिष्ठेत”-इति । पूर्ववद्
व्याख्येयम् (१११, ११८ पृ०) ॥

तत्रोपस्थाने मन्त्र माह — “नाम्नेर्देवताया एमि, न गायत्र्या-
म्बुन्दसो, न त्रिवृतः स्तोमात्र ब्रह्मणो बन्धोर् ; मा मे ऽग्निस्तेज
आदित, मा गायत्री वीर्यं, मा त्रिवृत् स्तोम आयुर्, मा ब्राह्मणा
ब्रह्म यशस्कीर्त्तिं ; स ह तेजसा वीर्येणायुषा ब्रह्मणा यशसा
कीर्त्त्येन्द्रं देवता मुपैमि, त्रिष्टुभं छन्द, पञ्चदशं स्तोमं, सोमं
राजानं, चतुरं प्रपद्ये, चत्रियो भवामि, देवाः पितरः पितरो देवा
यो ऽस्मि स सन् यजे ; स्वं स इदं मिष्टं, स्वं पूतं, स्वं शान्तं, स्वं
हुतं ; तस्य मे ऽय मन्त्रिरुपद्रष्टाय वायुरुपथ्योता ऽसावादित्यो
ऽनुश्यातेदं महं य एवास्मि सो ऽस्मीति”-इति । अत्र नाम्नेर्देव-
ताया इत्यादि, चत्रियो भवामीत्यन्तं पूर्वमन्ववद् (११८ पृ०)
व्याख्येयम् । हे ‘देवाः’ अग्नादयः ! ‘पितरः’ पालकाः ! यूयं,
शृणुतेति श्रेयः । पितरो देवा इति पुनर्वचन मादरार्थम् । भव-
दनुपदात् ऊष्याजिनाच्छादनादिमंस्तारेण ‘यः’ ब्राह्मणो ऽस्मि
यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं, स एव ब्राह्मणः सन् ‘यजे’ यागं कुर्वे । ‘मे’
मम इदम् ‘इष्टं’ शौतं कर्म ‘स्व’ स्वाधीनं जातम् । तथा ‘पूतं’
प्राक्तं मपि कर्म ‘स्व’ स्वाधीनं जातम् । तथा ‘शान्तं’ यमरूपं
तपो ऽपि ‘स्व’ स्वाधीनं जातम् । ‘हुतम्’ अन्यदपि काम्यहोमा-

दिकं 'स्र' स्वाधीनं जातम् । 'तस्य' तादृशस्येष्टापूर्त्तादियुक्तस्य
 'मे' मम 'अय' भूलोकावस्थितोऽग्निः 'उपद्रष्टा' समीपे स्थित्वा
 सर्वांचित्तेनावलोकयिता ; 'अयम्' अन्तरिक्षावस्थितो वायुः 'उप-
 योता' तस्याग्नेर्मुखादभ्रदृष्टत्तान्तं ग्रीपति ; 'असौ' द्युलोका-
 वस्थित आदित्यः , तम् 'अनु' पश्चात् 'ख्याता' स्वर्गलोके कथ-
 यियति— इदं क्रमोहं कृतवानिति । एवं फलपर्यन्तकर्मणि
 समाप्ते सति कर्मोपक्रमात् पूर्वं य एव चतुर्योऽस्मि स एवोर्द्धं
 चतुर्यो भूत्वा तिष्ठामीति ॥

अनेन मन्त्रेण यदुपस्थानं, तत् प्रथंसति— "तस्य ह नाग्नि-
 स्तेज आदत्ते, न गायत्री वीर्यं, न त्रिवृत्स्तोम आयुर्, न ब्राह्मणा
 ब्रह्म यमस्कीर्त्तिं ; य एव मेता माहुतिं हुत्वा ऽऽहवनीय सुपस्था-
 योदवस्यति चतुर्यः सन्"—इति । पूर्वं "तस्य ह नेन्द्र इन्द्रियम्"—
 इत्यादि यदाक्य सुक्तम् (११८.४०), तद्वद् व्याख्येयम् ॥ ६ (२४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२४) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अथातो दीक्षायां आवेदनस्यैव तदाहुंर्यद् ब्राह्म-
 णस्य दीक्षितस्य' ब्राह्मणो ऽदीक्षिष्टेति दीक्षा
 मावेदयन्ति कथं चतुर्यथावेदयेदिति यथैवैतद् ब्राह्म-

यस्य दीक्षितस्य ब्राह्मणो ऽदीक्षिष्टेति दीक्षा मावेद-
यत्येव मेवैतत् क्षत्रियस्यावेदयेत्^१ पुरोहितस्यार्षेये-
णेति तत्तद्विती^३ निधाय वा एष स्वान्यायुधानि
ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण^१ ब्रह्म भूत्वा यज्ञ मुपा-
वर्त्तत^१ तस्मात् तस्य पुरोहितस्यार्षेयेण^१ दीक्षा मावेद-
येयुः पुरोहितस्यार्षेयेण^१ प्रवरं प्रवृणीरन् ॥ ७ (२५) ॥

क्षत्रियस्य दीक्षितत्वावेदनमन्त्रे सन्देहात् प्रश्न सुज्ञापयति—
“अघातो दीक्षाया आवेदनस्यैव ; तदाहुर्यद् ब्राह्मणस्य दीक्षि-
तस्य ब्राह्मणो ऽदीक्षिष्टेति दीक्षा मावेदयन्ति , कथं क्षत्रियस्य
आवेदयेदिति”—इति । ‘अथ’ दीक्षानन्तरम् , देवानां मनुष्याणां
चाग्रे यत एतदीयदीक्षा कथनीया , ‘अतः’ कारणाद् दीक्षायाः
‘आवेदनस्य’ प्रकटीकरणस्यैव कथित् निर्णय उच्यते । ‘तत्’
तस्मिन् आवेदने सन्दिहाना ब्रह्मवादिनः प्रश्न माहुः— ब्राह्मणस्य
दीक्षाया ऊर्ध्वम् “अदीक्षिष्टाय ब्राह्मणः”—इति † मन्त्रेण दीक्षा
प्रस्थापनीया । तथा च वैश्विरोया आमनन्ति— अदीक्षिष्टाय
ब्राह्मण इति त्रिरुपांश्चाह , देवेभ्य एवैनं प्राह ; त्रिरुचैरुभयेभ्य
एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राह”—इति (सं० ६. १. ४. ३.) । एवं
सति क्षत्रियस्य दीक्षावेदने कि मस्मिन् मन्त्रे ब्राह्मणशब्दः

† “तत्तद्विती^३” ख, ग, घ ।

† “अदीक्षिष्टाय ब्राह्मणः”—एतन्मात्रं मेव मन्त्रस्य रूपम् । न चेत् मन्त्रः साहित्यिकः,
तदुक्तं वैश्विरोयसहितभाष्ये सायण्येन “अथर्ववेदो, कश्चिन्मन्त्रं सुत्याय विनियुद्धं अदीक्षि-
ष्टाय ब्राह्मण इति—० ।”—इति (१ २ १) । एतदेव दीक्षितावेदनं सुच्यते ।

क्षत्रियपरत्वेनोहनीयः, आहोस्विदविकृत एव पठनीयः ? इति
प्रश्नाभिप्रायः ॥

ततोत्तर माह— “यथैवेतद् ब्राह्मणस्य दीक्षितस्य ब्राह्मणो
ऽदीक्षितेति दीक्षा मावेदयन्त्येव भवेत् क्षत्रियस्यावेदवेत् पुरो-
हितस्यापेयेषेति”—इति । अत्र शब्दो नोहितव्यः, अविकृत एव
ब्राह्मणशब्दः क्षत्रियदीक्षावेदनेऽपि प्रयोक्तव्यः । यदि ब्राह्मण-
प्रवरो ऽपेक्षितः, तदानीं ‘पुरोहितस्य’ ब्राह्मणस्य सम्बन्धिनापेयेण
प्रयोगः कर्त्तव्यः । तथा चापस्तम्बः क्षत्रियवैश्वयोरपि ब्राह्मण-
शब्देनैवावेदनं दर्शयति— “अदीक्षिष्टाय” ब्राह्मणो ऽसावमुष्यपुत्री
ऽमुष्यपौत्री ऽमुष्यनसा ऽमुष्याः पुत्री ऽमुष्याः पौत्री ऽमुष्या नमेति ;
ब्राह्मणो वा एष जायते, यो दीक्षते ७ ; तस्माद्ब्राह्मणवैश्या अपि
ब्राह्मण इत्येवावेदयति”—इति (श्रौ० १०. ११. ५, ६. १) ॥

इदंशब्दावेदनस्य पूज्यतां दर्शयति— “तत्तद्वितीक्ष” —इति ।
पूर्ववद् (११४४०) व्याख्येयम् ॥

ब्राह्मणत्वेनावेदनं मुपपादयति — “निधाय वा एष स्वान्या-
युधानि ब्रह्मण एवायुधैर्विद्वान्नी रूपेण ब्रह्म भूत्वा यत्र मुपावर्त्तत;
तस्मात् तस्य पुरोहितस्यापेयेण दीक्षा मावेदयेयुः, पुरोहितस्या-
पेयेण प्रवरं प्रथयिष्यन्”—इति । ‘स्वान्यायुधानि’ धनुरादीनि,
‘ब्रह्मण आयुधानि’ स्तम्भकपालादीनि †; यस्मात् स्वायुधपरि-
त्यागपूर्वकं ब्रह्मायुधस्वीकारेण ब्राह्मणो भूत्वा यत्र प्राप्तवान्,

७ ‘मातुरर्षे ऽधिजनन, द्वितीयं भौक्षिष्यन्ने ।

द्वितीयं यद्दीक्षायां, द्विजस्य इतिषोदनात् ।”—इति म. श. २. १६८ ।

† “अपेयं विद्वान्नावेदयति, विद्वान्नेः”—इति परत्पू. श. ।

‡ १०२५० ‘एतानि वै’—इत्यादि धनंशब्दस्य इत्यन्वयः । १०२४० ०५० अपि ६० ।

तस्मात् 'तस्य' यजमानस्य पुरोहितसम्बन्धिना गोत्रेण दीक्षावेद-
नम्, तथा प्रवरोऽपि विज्ञेयः * ॥ ७ (२५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(चतुस्त्रिंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (२५) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

अथातो यजमानभागस्यैव तदाहुः^१ प्राश्नीयात्
क्षत्रियो यजमानभागो^२ न प्राश्नीयात् इति^३ यत्
प्राश्नीयाद् हुताहुतं प्राश्य पापीयान्त्स्याद् यन्न प्राश्नी-
याद् यज्ञादात्मानं मन्तरियाद् यज्ञो वै यजमान-
भागः स ब्रह्मणे परिहृत्यः पुरोहितायतनं वा एतत्
क्षत्रियस्य^४ यद् ब्रह्मादात्मा ह वा एष क्षत्रियस्य^५ यत्
पुरोहित उपाह^६ परीक्षेणैव^७ प्राशितरूपं साप्नोति^८
नास्य प्रत्यक्षम्भक्षितो भवति^९ यज्ञ उ ह वा एष प्रत्य-
क्षं यद् ब्रह्मा^{१०} ब्रह्मणि हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितो^{११}

* अथाति भीपरिहादिर्हेन पञ्चमाध्यायीयपञ्चमखण्डे "पुरोधसैव दीक्षयैव प्रवरे
नेव"-इति ।

† "यजमानभागात्" छ, ग, घ, ।

यज्ञे यजमानो^१ यज्ञ एव तद् यज्ञ मप्यत्यर्जन्ति^२
यथा ऽप्स्वापो^३ यथा ऽग्नावग्नि^४ तद्वै नातिरिच्यते^५
तदेनं न हिनस्ति^६ तस्मात् स ब्रह्मणे परिहृत्यो^७
ऽग्नौ हैके जुहति^८ प्रजापतेर्विभान्नाम लोकस्त्रिंस्त्वा
दधामि^९ सह यजमानेन स्याहेति^{१०} तत्तया न कुर्याद्
यजमानो वै यजमानभागो^{११} यजमानं ह सो ऽग्नौ
प्रवृणक्ति^{१२} य एनं तत्र ब्रूयाद्^{१३} यजमान मग्नौ प्रावार्चीः^{१४}
प्राच्याग्निः प्राणान् धक्षति^{१५} मरिष्यति यंजमान
इति^{१६} शश्वत् तथा स्यात्^{१७} तस्मात्तस्याशा^{१८} नैयादाशां
नैयात्^{१९} ॥ ८ (२६) ॥

इत्येतरेयब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थीऽध्यायः॥४॥

दर्शपूर्णमासयोः यजमानभागप्राशनं विहितम् * , तदत्र
दीक्षणीयादीष्टिषु चोदकप्राप्तम् † ; चत्रियस्य तन्प्राशने निर्णयं
वक्तुं विचार मवतारयति— “अथातो यजमानभागस्यैव ; तदाहुः
प्राश्रीयात् चत्रियो यजमानभागोऽ, न प्राश्रीयात् १ इति”—
इति । ‘अथ’ दीक्षावेदननिर्णयानन्तरम् , दीक्षणीयादीष्टयो यतो
बुद्धिस्थाः, ‘अतः’ कारणात् , तत्र यजमानभागस्यैव, प्रकारविशेष

* “यदात् कुशेषु यजमानभागम्”—इति ऋष० शी० १. ११. २ । “अथ यद् पूर्वादि
पुरोडासस्य मग्नौ च उरसाद् भुवाये निदधाति , यजमानो वै भुवा , तद् यजमानस्य प्राश्रितं
भवति”—इति शत० ब्रा० १. ८. १ १८ ।

† “पं. चंनारि. वैष्टिपदमीमा उपदिष्टा ”—इति ऋष० शी० १. १. १ ।

उच्यत इति शेषः । 'तत्' तस्मिन् भागे ब्रह्मवादिनी विचार
माहुः । चत्रियो ब्राह्मणवत् किं यजमानभागं प्राश्नीयात्, उत
न ? इति । विचारार्थं मुक्तिद्वयम् ॥

पञ्चदशे दोष मुद्रावयति— "यथाश्रीयाद् हुताहुतं प्राश्य
पापीयान्त्स्याद्, यन्न प्राश्नीयाद् यज्ञादात्मानं मन्तरियाद् ; यज्ञो
वै यजमानभागः"—इति । हुत मत्तीति 'हुतात्', तादृशी न
भवतीति 'अहुतात्'; "अथैता अहुतादो यद्राजन्यो वैश्यः शूद्रः"
—इति पूर्वं मुक्तम् (१०३५०) ; अतोऽयं चत्रियः 'अहुतात्'
योग्यतारहितो यदि हुतमेव प्राश्नीयात्, तदानीं 'पापीयान्'
अत्यन्तपापयुक्तो भवेत् । अप्राशनपक्षे तु यज्ञादात्मानम् 'मन्त-
रियाद्' विच्छिन्द्यात् ; यजमानभागस्य यज्ञहेतुत्वेन यज्ञस्वरूप-
त्वात् तद्भागराहित्ये यज्ञात् स्वयं विच्छिन्नो भवति ॥

उक्तं दोषद्वयं परिहर्तुं पञ्चान्तरं माह— "स ब्रह्मणे परि-
हृत्यः"—इति । 'सः' यजमानभागः ऋत्विग्विगेपाय 'ब्रह्मणे'
'परिहृत्यः' परितः सर्वात्मना समर्पणीयः ॥

तत्समर्पणे दोषद्वयराहित्यं दर्शयति— "पुरोहितायतनं
वा एतत् चत्रियस्य, यद् ब्रह्मादीनां ह वा एष चत्रियस्य ; यत्
पुरोहित उपाह परोक्षेणैव प्रागितरूपं प्राप्नोति, नास्य प्रत्यक्षं
भक्षितो भवति"—इति । ऋत्विग्वूपो 'ब्रह्मा' इति यदस्ति, एतत्
चत्रियस्य पुरोहितायतनम् ; पुरोहिता योऽस्ति, एषः चत्रियस्य
'परोक्षो ह वै' अर्हदेह एव । उ ह वा इति निपातसमूहोऽवधा-
रणार्थः । अवेगरीरखानोयपुरोहितरूपेषु ब्रह्मणा तस्मिन् भागे
सति 'परोक्षेणैव' व्यवधानेनैव 'प्रागितरूपं' प्रागितमादृश्यं प्राप्नो-
त्येव । अहगद् उपगदय मिन्नित्वा अवधारणार्थः । 'अस्य'

क्षत्रियस्य 'प्रत्यक्षम्' अव्यवधानेन स्वमुखे स भागो भक्षितो न भवति ; एवं सति व्यवधानेन भक्षितत्वाद् यज्ञान्तराद्यो न भविष्यति, स्वमुखेन भक्षणाभावादयं पापीयानपि न भविष्यात् ॥ :

ब्रह्मणस्तद्भागप्राशनं प्रशंसति— “यज्ञ उ ह वा एष प्रत्यक्षं यद् ब्रह्मा, ब्रह्मणि हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितो, यज्ञे यजमानो, यज्ञ एव तद् यज्ञ मप्यत्वर्जन्ति ; यथा ऽस्त्रापो यथा ऽग्नावग्निं, तदैवातिरिच्यते तदेनं न हिनस्ति तस्मात् स ब्रह्मणे परिहृत्यः”— इति । यो ब्रह्मास्ति, एष 'प्रत्यक्षम्' अव्यवधानं यथा भवति तथा 'यज्ञ उ ह वै' यज्ञस्वरूप एव ; तस्मादधकत्वात् । किञ्च ब्रह्मण्येव सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितः ; वेदत्रयवैक्यपरिहर्त्तृत्वेन ब्रह्मणो भिषग्-रूपत्वस्योक्तत्वात् * । तस्मिंश्च प्रतिष्ठिते यज्ञे, यजमानो ऽपि प्रतिष्ठितः; तत्फलभागित्वात् । एवं सति 'तत्' तेन भागप्राशनेन 'यज्ञे एव' ब्रह्मरूपे भागरूपं 'यज्ञम्' अपि 'अत्यर्जन्ति' सम्यक् प्रक्षिपन्ति । तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके अग्निं प्रक्षिप्त्वा आपः एकत्वेन संसृज्यन्ते, यथा वाग्नीं प्रक्षिप्तं मग्निं मेकीभूतं पश्यामः, 'तदैवा' तथा ब्रह्मणो प्राशितं हविः 'नातिरिच्यते' अतिरिक्तं न भवति किन्तु यज्ञरूपेण ब्रह्मणो सहेकीभूतं हविः 'एनं' क्षत्रियं 'न हिनस्ति' न वाधते । तस्मात् 'सः' यजमानभागो ब्रह्मणे 'परिहृत्यः' समर्पणीयः ॥

पदान्तर सुपत्यस्य दूषयति— “अग्नीं ह्येके क्षुञ्चति ; प्रजापतेर्विभावाम लोकस्तस्मिंस्त्वा दधामि सह यजमानेन स्वाहेति ; तत्तथा न कुर्याद् ; यजमानो वै यजमानभागो यजमानं ह सो ऽग्नीं प्रवृणक्ति ; य एनं तत्र ब्रूयाद् यजमान मग्नीं प्रावाचीः ;

प्रास्याग्निः प्राणान् धक्षति,— मरिष्यति यजमान इति ; शश्वत्
 तथा स्यात् ; तस्मात्तस्याग्नां नेयादाग्नां नेयात्”—इति । ‘एके’
 याज्ञिकाः , तं यजमानभागं अग्नी जुह्वति । तत्र “प्रजापतेः”—
 इत्यादिको मन्त्रः । प्रजापतेः सम्बन्धी यो लोकः, तस्य “विभान्”
 —इति तन्नामधेयम् ; विशेषेण भातीति तद्व्युत्पत्तेः । हे यज-
 मानभाग ! यजमानेन सह त्वां तस्मिन् लोके ‘दधामि’ प्रक्षि-
 पामि, तदर्थं मिदं स्नाहुत मनु । अनेन मन्त्रेण यत् हा-
 मानुष्ठान मस्ति, तत्तथा न कुर्यात् । यजमानभागस्य यजमान-
 स्वरूपत्वेन तस्य भागस्य होमे ‘सः’ होमकर्त्ता यजमान मेवाग्नी
 ‘प्रवृणक्ति’ प्रवृक्तं दग्धं करोति । ‘तत्र’ तदानीं ‘यः’ शत्रु रागत्वा
 ‘एनं’ कर्त्तारं ‘ध्रूयात्’ शपेत । कथं मिति तदुच्यते— हे होम-
 कर्त्तस्व यजमान मग्नी ‘प्रावार्चीः’ प्रवृक्तवान् दग्धवानसि, ‘अस्य’
 यजमानस्य प्राणानग्निः प्रक्षेपेण धक्षति, यजमानो मरिष्यतीति ;
 स शपो ऽवश्यं तथैव स्यात् । तस्मात् ‘तस्य’ होमस्य ‘आशाम्’ इच्छा
 मपि ‘नेयात्’ न प्राप्नुयात् । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ८ (२६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(चतुस्त्रिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (२६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमथोऽथतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्बाज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो

भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ये

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(२५)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ विश्वन्तरो ह सौषड्ननः^१ श्यापर्णान्
परिचक्षाणो^२ विश्यापर्णं यज्ञ माजङ्गे तज्जानुबुध्य ०
श्यापर्णास्तिं^३ यज्ञ माजग्मुस्ते ह तदन्तर्वेद्यासा-
ञ्चक्रिरे^४ तान् ह † दृष्टोवाचं पापस्य वा द्रुमे कर्मणः^५
कर्त्तार आसते^६ ऽपूतायै वाचो वदितारो^७ यच्छ्यापर्णा
द्रुमानुत्यापयतेमे मेऽन्तर्वेदि मासिषतेति^८ तथेति^९
तानुत्यापयाञ्चक्रुस्ते^{१०} होत्याप्यमाना रुरुविरे^{११} ये
तेभ्यो भूतवीरेभ्यो^{१२} ऽसितमृगाः कश्यपानां^{१३} सोमपीथ
मभिजिग्युः^{१४} पारिचितस्य जनमेजयस्य^{१५} विकश्यपे
यज्ञे^{१६} तैस्ते तत्र वीरवन्त आसुः^{१७} कः^{१८} स्त्रित्थो ऽस्मा-
कास्ति वीरो^{१९} य द्रुमं सोमपीथ मभिजेष्यतीत्यय मह
मस्मि वो वीर इति होवाच रामो मार्गवेयो^{२०} रामो
हास मार्गवेयो^{२१} ऽनूचानः श्यापर्णीयस्तेषां होत्ति-
ष्ठता^{२२} मुवाचापि नु राजन्नित्यंविदं वेदेरुत्थापय-
न्तीति^{२३} यस्त्वं कथं वेत्स्य ब्रह्मवन्भविति ॥ १ (२७) ॥

० "तज्जानुबुध्य." क, ख, घ, ङ, च, ए, परं भाष्यविद्वदः ।

† "तान् २" य ।

‡ "क."-एते सर्वसमंवाठः क पुस्तके ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

क्षत्रियो यजमानो यस्तस्य होमादि वर्धितम् ।

फलनामा तु यमसस्तस्यैवात्रोपवर्ष्यते ॥ १ ॥

तत्रादौ क्षत्रियस्य सोमभक्षराहित्यप्रदर्शनार्थं मुपाख्यानमाह— “विश्वन्तरो ह सौपन्ननः श्यापर्णान् परिचक्षाणो विश्यापर्णं यज्ञ माजज्ञे ; तद्भानुबुध्य श्यापर्णास्तं यज्ञ माजग्मुस्तो ह तदन्तर्वेद्यासाञ्चक्रिरे ; तान् ह दृष्ट्वाप, — पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तारं प्रासते, अपूतायै वाचो वदितारो यच्छ्यापर्णा, इमानुत्यापयतेमे मेऽन्तर्वेदि मासिपतेति ॥ ; तथेति, तानुत्यापयाञ्चक्रुः” —इति । योभनं सन्न राजगृहं यस्य राज्ञः, सोऽयं ‘सुषन्ना’, तस्य पुत्रः ‘सौपन्ननः’ । स च ‘विश्वन्तर’नामकः । स कदाचिद् यामं चिकीर्षुः ‘श्यापर्णान्’ तन्नामकान् ब्राह्मणविशेषान् ‘परिचक्षाणः’ आर्त्विज्ये निराकुर्वन् ‘विश्यापर्णं यज्ञ माजज्ञे’ श्यापर्णनामकब्राह्मणविरहितमेव यज्ञमनुष्ठितवान् । ‘तन्न’ तत्सर्वं श्यापर्णनामका ब्राह्मणाः ‘अनुबुध्य’ मनुष्यमुखादवगत्य, विश्वन्तरेण राज्ञा तदानीं मनाहूता एव तं यज्ञमाजग्मुः । आगत्य ‘ते ह’ त एव श्यापर्णाः ‘तदन्तर्वेदि’ तस्य यज्ञस्य वेदिमध्ये ‘आसाञ्चक्रिरे’ राजानुज्ञामन्तरेण स्वयमेवोपविष्टवन्तः । राजा ‘तान्’ उद्दृष्ट्वा श्यापर्णान् दृष्ट्वा, स्वकीयान् वेत्रपाणीन् पुरुषानुवाच । ‘यद्’ ये श्यापर्णाः सन्ति, इमे ‘अपूतायै वाचो वदितारः’ अपूतां वाचं मदीयावज्ञारूपां वदन्तः ‘पापस्य कर्मणः कर्त्तारः’ धीर्त्वरूपं व्यापारं कर्त्तुं मूढता इहासते ; ‘इमे’ श्यापर्णाः ‘मेऽन्तर्वेदि’

॥ ‘मा आसिषत’ स्वयमेवोपविष्टा मा भवन्तित्यर्थं एवात्र त्वायः खान्, यथा मूर्ध्नि सुतो नामन्थी ऽन्यास्यात एव भवेदिति ध्येयम् ।

मदीयाया वेदेर्मध्ये 'आसिषत' स्वयं भवोपविष्टाः ; इमान् धूर्तान्
हे वेत्रपाणयः ! उत्थापयत । 'इति' एवं राज्ञोक्ता वेत्रपाणयः
'तया'—इत्यङ्गीकृत्य 'तान्' श्यापर्णानुत्थापयच्छक्रुः ॥

तेषां श्यापर्णानां वृत्तान्त माह— 'ते होत्याप्यमाना रुरुविरे ;
ये तेभ्यो भूतवीरेभ्यो ऽसितमृगाः कश्यपानां सोमपीथं मभि-
जग्युः पारिचितस्य जनमेजयस्य विकश्यपे यज्ञे , तैस्ते तत्र वीर-
वन्त आसुः ; क खिलो ऽस्माकास्ति वीरो य इमं सोमपीथं
मभिजेष्यतीति'—इति । वेत्रपाणिभिरुत्थाप्यमानाः 'ते' श्यापर्णा
ब्राह्मणाः 'रुरुविरे' रवं शब्दं परस्परं मुञ्चैर्ध्वनिं कृतवन्तः । तत्र
धृष्टाः केचिद् अन्यान् प्रति काञ्चित्पुरातनीं कथा मूचुः । परि-
चितपुत्रो जनमेजयाख्यो यो राजा, स कदाचित् कश्यपवंशोत्प-
न्नान् ब्राह्मणान् विहाय 'विकश्यपं' यज्ञं भूतवीरसञ्ज्ञकैर्ब्राह्मणै-
र्ऋत्विग्भिः कारयामास । तदानीं कश्यपानां मध्ये 'ये' केचिद्
असितमृगनामकाः पुरुषाः 'सोमपीथं' जनमेजयसम्बन्धिनं सोम-
यागं 'तेभ्यः' भूतवीरसञ्ज्ञकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः बलादाकृत्य स्वयम्
'अभिजिग्युः' अभितो जयं प्राप्ताः, (बहुषु यज्ञप्रयोगेषु विजिगीषु-
कर्था कृत्वा) 'तान्' भूतवीरान् ब्राह्मणान् पराजयं प्रापथ्य स्वयं
असितमृगनामानो जितवन्तः ; 'तैः' असितमृगैः 'ते' कश्यपाः
'तत्र' जनमेजयस्य यज्ञे 'वीरवन्तः' शूरपुरुषोपेता आसुः । एतां
कथां मुदाहृत्य श्यापर्णाः स्वकीयानिवं पृच्छन्ति,— 'अस्माकं'
राज्ञा तिरस्कृतानां मस्माकं मध्ये 'यः' पुमान् 'इमं सोमपीथं'
विश्वन्तरस्य राज्ञः सोमयागं मभिजेष्यति, स तादृशो वीरः 'कथि-
दस्ति' यः कोऽपि अस्ति ? 'इति' एव मुञ्चैः शब्दं चक्रुः ॥

तस्य प्रश्नस्य श्यापर्णानां मध्ये केनचिदुक्तं मुत्तरं दर्शयति—
 “अथ मह मस्मि वो वीर इति होवाच रामो मार्गवेयः”—इति ।
 ऋग्युर्नाम काचिद् योषित्, तस्याः पुत्रो रामनामा कश्चिद् ब्राह्मण
 एव मुवाच — हे श्यापर्णाः! ‘वः’ युष्माकं मध्ये ‘वीरः’ परकीयान्
 विजेतुं शूरः ‘अह मय मस्मि’ भवतां पुरतो वर्त्तमानो ऽस्मीति ॥

तस्य रामस्य वृत्तान्त माह— “रामो हास मार्गवेयो ऽनू-
 चानः श्यापर्णीयस्तेषां होत्तिष्ठता मुवाचापि नु राजन्नित्यंविदं
 वेदेरुत्थापयन्तीति; यस्त्वं कथं वेत्य ब्रह्मवन्भविति”—इति । ‘श्याप-
 र्णीयः’ श्यापर्णानां ब्राह्मणानां सम्बन्धीः, सुगयुपुत्रो रामः ‘अनू-
 चानः’ साङ्गवेदशास्त्रपारङ्गत आस । तत्रावस्थितानां तेषां श्याप-
 र्णानां वेदेरुत्तिष्ठतां मध्य ऽवस्थितो रामो विप्रवृत्तरं प्रत्येव
 मुवाच,— हे राजन् ! ‘इत्यंविदं’ यागसम्बन्धिप्रयोगप्रकाराभिन्नं
 मा मपि त्वदीया वेत्तयाणय. ‘अनु’ चिप्रं वेदेरुत्थापयन्ति, तदे-
 तदयुक्तं मिति । तच्छ्रुत्वा विश्वन्तरो राजैव मुवाच— हे ‘ब्रह्म-
 वन्धो’ ब्राह्मणाधम राम ! यस्त्वं धार्ष्ट्यात् ब्रवीषि, स त्वं कथं
 वेत्य ? इति । अत्र राजोवाचेत्यध्याहर्त्तव्यम् ॥ १ (२०) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चविंशोऽध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२०) ॥

* अस्मि श्यापर्णशब्दो विदाद्यनगंणनीपवजादिगणे पठित (पा० २, ४, ६०.), काश-
 कीजपादिगणे च षैलश्यापर्णेया कपिश्यापर्णेया इति (पा० ६ ९ ३०.) । तद्विशान्द्रापर्यं,
 सायणायन पाठ—इति मतः शा० १० ४, १, १० । तत्रैवात्यन्तश्च ४, २, १, ९९; ८, ५, २, १ ।

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

यत्रेन्द्रं देवताः पर्यवृञ्चन् विश्वरूपं त्वाष्ट्र मभ्य-
मंस्त वृत्र मस्तृत यतीन्त्सालावृकेभ्यः प्रादादरुर्मघा-
नवधीद् बृहस्पतेः प्रत्यवधीदिति तत्रेन्द्रः सोमपीथेन
व्याह्वीतेन्द्रस्यानु व्यृञ्चिं चत्रं सोमपीथेन व्याह्वीता-
पीन्द्रः सोमपीथे ऽभवत् त्वष्टुरामुष्य सोमं तद् व्यृद्ध
मेवाद्यापि चत्रं सोमपीथेन स यस्तं भर्त्तं विद्यायः
चत्रस्य सोमपीथेन व्यृद्धस्य येन चत्रं समृद्धाते कथं तं
वेदेस्तथापयन्तीति वेत्थ ब्राह्मण त्वं तं भर्त्ता ऽ वेद
हीति तं वै नो ब्राह्मण ब्रूहीति तस्मै वै ते राज-
न्निति होवाच ॥ २ (२८) ॥

अथ रामः स्वकीयं वेदनं राज्ञोऽग्रे दर्शयति— "यत्रेन्द्रं
देवताः पर्यवृञ्चन् ; विश्वरूपं त्वाष्ट्र मभ्यमंस्त, वृत्र मस्तृत, यती-
न्त्सालावृकेभ्यः प्रादादरुर्मघानवधीद्, बृहस्पतेः प्रत्यवधीदिति ;
तत्रेन्द्रः सोमपीथेन व्याह्वीतेन्द्रस्यानु व्यृञ्चिं चत्रं सोमपीथेन व्याह्वी-
तापीन्द्रः सोमपीथे ऽभवत् त्वष्टुरामुष्य सोमं ; तद् व्यृद्ध मेवाद्यापि
चत्रं सोमपीथेन ; स यस्तं भर्त्तं विद्यायः चत्रस्य सोमपीथेन
व्यृद्धस्य येन चत्रं समृद्धाते, कथं तं वेदेस्तथापयन्तीति"—इति । हे
विश्वत्तर ! मदीयं वेदनं शृणु । पुरा कदाचिद् देवताः इन्द्रस्यो-
परि पञ्चापराधान् सम्पाद्य इन्द्रं 'पर्यवृञ्चन्' यज्ञेषु परितो वर्जित-
वन्तः । 'यत्र' यदा वजनं कृतं, तत्र तत्रेन्द्रः 'सोमपीथेन व्याह्वीत'
सोमपानेन विद्युक्ती ऽभूत् । इन्द्रस्य ये ऽपराधास्ते ऽभिधीयन्ते ।

त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपनामानं ब्राह्मणम् 'अभ्यमंस्त' इन्द्रो हिंसित-
वान् । तथा तेन त्वष्ट्रेत्यादियुतं वृत्रनामानं ब्राह्मणम् 'अस्तृत'
हिंसितवान् । एतदुभयं तैत्तिरीयेः "विश्वरूपो वै त्वाष्टुः"—
"त्वष्टा हतपुत्रः"— इत्यनुवाकद्वये विस्मृतं माम्नातम् * । तथा
यतिवेषधरानसुरान् शस्त्रेण हित्वा 'सालाहकेभ्यः' अरस्यश्वभ्यः
प्रादात् † । तथा अन्यानप्यरुर्मघनामकान् ब्राह्मणवेषानसुरान्
अवधीत् । तथा स्वगुरोर्बृहस्पतेर्वाक्यं स्वकीयेन वाक्येन प्रत्यवधीत् ।
सोऽयं प्रतिघातो न युक्तः ; तथा चापस्तम्बः स्मरति— "वाक्येन
वाक्यस्य प्रतिघात माचार्यस्य वर्जयेच्छेयसां च"—इति । एते
पञ्चापराधाः तेर्निमित्तभूतैरिन्द्रस्य सोमपाने निवारिते सति
'व्यूहि' तत्रिवारणम् अनु 'चक्रं' सर्वापि चतुर्यजातिः 'सोमपीथेन
व्याहृत' सोमपानेन वियुक्ताभूत् । तदूङ् 'सोमपीथे' सोमपाने-
ऽपि स प्रहृतो ऽभूत् । कथं सिति तदुच्यते— 'अमुष्य त्वष्टुः सोमं
आ', बलादपिबदिति शेषः । तथाच तैत्तिरीया आसनन्ति— "स
यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोम सपिबत्"—इति ‡ । 'तत्' तथा
सति, इन्द्रेण बलात्सोमे पीते सति, चतुरियान्तरस्य तस्मात्पर्याभा-
वादिदानी मपि चक्रं 'सोमपीथेन व्यूह मेव' सोमपानरहित मेव

* तै० स० २, ५, १, १; २, ११ ।

† "इन्द्रो यतीन्सालाहकेभ्यः प्रायच्छत्"—इति तै० स० ६, २, ७, ५ । ता० ब्रा०
८, १, ४ । 'वेदविहङ्गनिधमीपीतान् यतीन्"—इति तत्र सायणः । ता० ब्रा० १२, ४, १७,
'यतीन्—एतन्मघकान् यज्ञविरोधिजान्' इति तु तत्र सायणः ।

‡ तै० स० २, ५, २ । "इन्द्रो यज्ञवेशसं"—इत्यादि, संहितापाठः । "इन्द्रापी
देवो प्रासहा ददाना"—इति तै० ब्रा० २, ४, २, ७ । "इन्द्रस्य मिथा जाया वावाता प्रासहा
ज्ञान"—इति परजादाघात मिथैव (८८५० २५०) ।

भवतिष्ठते । 'येन' भक्षविशेषेण चक्षं समृद्धं भवति, तादृशो योऽन्वो भक्षः, सोमपानेन वियुक्तस्य चक्षस्य सम्भवति, तं भक्षं यः पुमान् विद्यात्, 'तं' तादृशं क्षत्रियभक्षविद् मन्त्रदादिपुरुषं कथं मेति क्षेत्रपाणयो वेदेकत्यापयतीति रामस्योपालम्भः ॥

अथ रामविश्वन्तरयोरुक्तिप्रत्युक्तीर्द्वयति— "वेद्यं ब्राह्मणं त्वं तं भक्षोऽ ? वेद हीति ; तं वै नो ब्राह्मणं ब्रूहीति ; तस्मै वै ते राजत्रिति होवाच"—इति । हे 'ब्राह्मण' राम ! त्वं तादृशं भक्षं किं वेद्यं ? इति विश्वन्तरस्य प्रश्नः ; तदर्थां प्रुतिः । 'वेद हि' जानास्येवेति रामोऽब्रवीत् । हे ब्राह्मण ! 'तं वै' त मेव क्षत्रिय-भक्षं 'नः' अस्माकं ब्रूहीति विश्वन्तर. पप्रच्छ । हे राजन् ! 'तस्मै ते वै' तादृशाय पृच्छते तुभ्य मेव, कथयामीति राम उवाच ॥ (२) २८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ;

ऐतरेयब्राह्मणस्य सममपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चत्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२८) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

त्रयाणां भक्षाणां मेकं माहरिष्यन्ति सोमं वा दधि वा ऽपी वा स यदि सोमं ब्राह्मणानां स भक्षो ब्राह्मणांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि ब्राह्मणकल्पस्ते प्रजाया माननिष्यत आदाय्यापाय्यावसायी यथा-

कामप्रयाप्यो यदा वै चत्रियाय पापं भवति ब्राह्मण-
 कल्पो ऽस्य प्रजाया माजायत ईश्वरो हास्माद्
 द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणता मभ्युपैतोः स
 ब्रह्मवन्धनेन जिज्यूषितो ऽथ यदि दधि वैश्यानां स
 भक्षो वैश्यांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि वैश्यकल्पस्ते
 प्रजाया माजनिष्यते ऽन्यस्य वलिकृदन्यस्यादो यथा-
 कामज्येयो यदा वै चत्रियाय पापं भवति वैश्यकल्पो
 ऽस्य प्रजाया माजायत ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो
 वा तृतीयो वा वैश्यता मभ्युपैतोः स वैश्यतया
 जिज्यूषितो ऽथ यद्यपः शूद्राणां स भक्षः शूद्रांस्तेन
 भक्षेण जिन्विष्यसि शूद्रकल्पस्ते प्रजाया माजनिष्यते
 ऽन्यस्य प्रेष्यः कामोत्थाप्यो यथाकामवध्यो यदा वै
 चत्रियाय पापं भवति शूद्रकल्पो ऽस्य प्रजाया माजा-
 यत ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा शूद्रता
 मभ्युपैतोः स शूद्रतया जिज्यूषितः ॥ (३) २६ ॥

चत्रियस्य हेया भक्षान्निविधाः, उपादेयो भक्ष एकः ; तत्र
 हेयान् भक्षान् दर्शयति— “त्रयाणां भक्षाणा मेक माहरियन्ति,
 सोमं वा दधि वा ऽपो वा”—इति । हेयानां त्रयाणां मध्ये
 भक्ष मेकं चत्रियस्य तव अनभिज्ञा ऋत्विज आहरियन्ति । कं
 भक्ष मित्याश्रद्धा सोमं वा दधि वा जलं विलुक्तम् ॥

तत्र सोमपक्षे दोषं दर्शयति— “स यदि सोमं, ब्राह्मणानां स

भक्षी, ब्राह्मणांस्तेन भक्षेण जिन्वियसि ; ब्राह्मणकल्पस्ते प्रजाया
 आजनिष्यत,— आदाप्यापाय्यावसायी यथाकामप्रयाप्यो ; यदा
 वै चत्रियाय पापं भवति, ब्राह्मणकल्पो ऽस्य प्रजाया साजायत,
 ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणता मभ्युपैतोः, स
 ब्रह्मवन्भवेन जिज्यूपितः”—इति । ‘सः’ अनभिन्न ऋत्विग् यदि वै
 विश्वन्तरस्य चत्रियस्य ‘सोमं’ भक्षम्, आहरेदिति श्रेयः, ‘सः’
 सोमो ब्राह्मणाणां योग्यो भक्षः, तेन भक्षेण ब्राह्मणान् ‘जिन्वि-
 यसि’ प्रीषयिष्यसि ; न तु चत्रियस्य तव प्रीतिः । तथा सति ‘ते’
 त्वं रात्रः ‘प्रजायां’ सन्तती ‘ब्राह्मणकल्पः’ ईषदसमाप्तौ ब्राह्मणः
 आजनिष्यते । चत्रियधर्मेण शौर्येण रहितत्वात् तस्य ब्राह्मण-
 सदृशत्वम् । स च पुत्रो ब्राह्मणवत् वक्ष्यमाणगुणचतुष्टयोपेतो
 भवति । आदानं प्रतिग्रहः, तच्छीलः ‘आदायी’ ; प्रतिग्रहश्च
 ब्राह्मणगुणः । ऋत्विग्भूत्वा सोमम् ‘आ’ समन्तात् पाययतीति
 ‘आपायी’ ; तदेतद् याजन सपि ब्राह्मणगुणः । अवस मन् तस्य
 सम्बन्धि याचन भावसः, त भावस मेति प्राप्नोति, ‘भावसायी’ ;
 परगृहे सदा भोजनयाचन सपि ब्राह्मणगुणः । काम मिच्छा
 मनतिक्रम्य यथाकामं, तदनुसारेण ‘प्रयाप्यः’ निर्वासयितुं शक्यः ;
 चत्रियवैश्यादिवत् शौर्यधनाद्यभावात् यः कोऽप्यागत्य दुर्बलं
 ब्राह्मणं तद्गृहात् तदीयग्रामाहा निष्कासयितुं मिच्छति, तदानीं
 मयं ब्राह्मणो दुर्बलत्वात् तेन निःसारयितुं शक्यते । एव मेते
 ज्वलारो धर्माः ब्राह्मणगुणाः । सोमं भक्षयतो रात्रः, एतद्गुणकः
 पुत्रो जायते । किञ्च यदा प्रमादात् ‘चत्रियाय पापं’ चत्रियस्य
 किञ्चिन्विपिडाचरणं भवति, तदानीं तेन पापेन तस्य चत्रियस्य

‘प्रजायां’ सन्तती ‘ब्राह्मणकल्पः’ शौर्यराहित्यादिना ब्राह्मणसदृशः
 पुत्र आजायते । ‘अस्मात्’ पापिनः क्षत्रियात् ‘द्वितीयो वा
 तृतीयो वा’ पुत्रो वा पौत्रो वा ‘ब्राह्मणतान् अभ्युपैतोः’ शौर्यादि-
 गुणरहितं ब्राह्मण्यं प्राप्तु मीश्वरः* समर्थो भवति । ‘सः’ ब्राह्मण-
 सदृशः क्षत्रियपुत्रो ‘ब्राह्मणवन्भवेन’ ब्राह्मणाना मधमबन्धुत्वेन
 ब्राह्मणोचित याज्ञादिना ‘जिज्यूपितः’ जीवितु मिष्टः , नीचरूप-
 दैन्यवृत्त्या जीवितुं प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः ॥

‘सोमस्य भक्षत्वे दोष मुक्ता दध्ना भक्षत्वे दोष माह— “अथ
 यदि दधि, वैश्यानां स भक्षो, वैश्यांस्तेन भक्षेण जिन्वियसि,
 वैश्याकल्पस्ते प्रजाया माजनिष्यते,—ऽन्यस्य बलिहृदन्यस्याद्यो
 यथाक्वामज्येयो ; यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति, वैश्याकल्पो ऽस्य
 प्रजाया माजायत, ईश्वरो ह्यस्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा
 वश्यता अभ्युपैतोः, स वैश्यातया जिज्यूपितः”—इति । यदि ते
 दधिरूपं भक्ष माहरेत्, तदा दध्ना वैश्याभक्षत्वात् तेन वैश्यान्
 प्रीणयिष्यसि । ततस्तव सन्तती वैश्यासमानः पुत्र आजनिष्यते ।
 वैश्या वापिण्यं कुर्वन् ‘अन्यस्य’ राज्ञो ‘बलिहृत्’ बलिं पूजां
 करोति, करं प्रयच्छतीत्यर्थः । अत एव ‘अन्यस्य’ राज्ञः ‘आद्यः’
 भक्षो ऽधीनो भवतीत्यर्थः । तस्य राज्ञः काम मिच्छा मनतिक्रम्य
 ‘ज्येयः’ अभिभवनीयो भवति । “ज्या अभिभवे”—इति धातुः † ।
 त एते करप्रदान-पराधीनत्व-तिरस्कार्यत्वास्या वैश्यागुणाः । यदा
 क्षत्रियस्य किञ्चित् पापं सम्भवति, तदा तस्य सन्तती वैश्यासदृशो

* “ईश्वरे वीसुन्-उसुमी”—इति पा० ३. ४. १२ पू० ।

† “अनुभिर्भोगोऽस्य” मुद्राणि— यजुषा च, दानेन च, चक्षुर्यतया च चक्षुष्यतया च
 -इति वन० भा० ११. ४. ७ । “आनिर्वाणित्वादिपुन सप्तोपता”—इति तृ० भा० भा० १

जायते । 'अस्मात्' चत्रियात् पापिनो ऽन्यः पुत्रः पीत्रो वा वैश्यतां प्राप्तुं समर्थो भवति । स च 'वैश्यतया' वैश्यवृत्त्या करप्रदानादिना जीवितुं प्रवृत्तो भवति ॥

दधिभक्षे दोष मुक्ता जलभक्षे दोष माह— "अथ यद्यपः, शूद्राणां स भक्षः, शूद्रांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि ; शूद्रकल्पस्ते प्रजाया माजनिष्यते,— ऽन्यस्य प्रेष्य. कामीत्याषी यथाकाम-वधो ; यदा वै चत्रियाय पापं भवति, शूद्रकल्पो ऽस्य प्रजाया माजायत, ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा शूद्रता मभ्युपैतीः, स शूद्रतया जिज्युषितः"—इति । यदि ते चत्रियश्च कश्चिद्वृत्तिक् 'अप.' जलं भक्ष माहरेत्, तदानीं 'स.' जलात्मकः शूद्राणां भक्षः, तेन भक्षेण शूद्रान् प्रीणयिष्यसि । ततस्तव सन्ततो शूद्रसदृशः पुत्र उत्पद्यते । शूद्रश्च 'अन्यस्य' उत्तमवर्णतयस्य 'प्रेष्यः' प्रेषणीयो भूयो भवति । तथा 'कामीत्याष्यः' मध्व-रात्रादी यदा कदाचिद् दिने इच्छा भवति, तदानीं मय मुत्या-प्यते । तथा तदीयं 'कामम्' इच्छाम् अनतिक्रम्य 'वध.' कुपितेन स्वामिना ताड्यो भवति । एते शूद्रगुणा । चत्रियस्य कदाचित् पापे सति शूद्रसमानः पुत्रो जायते । 'अस्मात्' चत्रि-यात् अन्यः पुत्रः पीत्रो वा शूद्रत्वं प्राप्तुं समर्थो भवति । 'सः' पुत्रः शूद्रवर्णतया दासत्ववृत्त्या जीवितुं प्रवृत्तो भवति ॥ (३) २६ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चत्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२६) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

एते वै ते त्रयो भक्षा राजन्निति होवाच येषा
माशां नेयात् क्षत्रियो यजमानो ऽथास्यैष सो भक्षो
न्यग्रोधस्त्रावरोधाद्यं फलानि चौदुम्बराण्याश्वत्थानि
प्लाक्षाण्यभिषुण्णयात्तानि भक्षयेत् सो ऽस्य सो भक्षो
यतो वा अधि देवा यज्ञेनेष्टा स्वर्गं लोक मायंस्तत्रै-
तांश्चमसान् न्युञ्जंस्ते न्यग्रोधा अभवन् न्युञ्जा इति
हाप्येनानेतद्वाच्यते कुरुक्षेत्रे ते ह प्रथमजा न्यग्रो-
धानां तेभ्यो हान्ये ऽधिजातास्ते यन्नान्वो ऽरीहंस्त-
स्मान्नाड् रोहति न्यग्रोहो न्यग्रोहो वै नाम तन्न-
ग्रोहं सन्तं न्यग्रोध इत्याचक्षते परीक्षेण परोक्ष-
प्रिया इव हि देवाः ॥ (४) ३० ॥

अथ क्षत्रियोचितं भक्षं दर्शयितुं मुक्तानां भक्षाणां क्षत्रियेषु
हेयतां सङ्गृह्णाद्— “एते वै ते त्रयो भक्षा राजन्निति होवाच ;
येषां माशां नेयात् क्षत्रियो यजमानः”—इति । क्षत्रियो यागं
कुर्वन् ‘येषां’ भक्षाणाम् ‘आशाम्’ इच्छा मपि ‘नेयात्’ न प्राप्नु-
यात् । हे ‘राजन्’ विश्वन्तर । ते त्रयोऽपि ‘एते’ पूर्वं मुक्ताः ॥

उपादेयं भक्षं दर्शयति— “अथास्यैष सो भक्षो न्यग्रोधस्या-
वरोधाद्यं फलानि चौदुम्बराण्याश्वत्थानि प्लाक्षाण्यभिषुण्णयात्
तानि ; भक्षयेत् ; सो ऽस्य सो भक्षः”—इति । ‘अथ’ हेयभक्ष-
कथनानन्तरम्, उपादेयो भक्षः कथ्यत इति शेषः । ‘अस्य’
राज एव ‘एषः’ वक्ष्यमाण सो भक्षः । को ऽसौ ? इति, सोऽभि-
धीयते— ‘न्यग्रोधस्यावरोधा.’ शाखाभ्यां ऽवाङ्मुखत्वेन प्ररोहन्तो

मूलविशेषाः, तथैवोदुम्बराख्यत्वप्रचाख्यानां वृक्षाणां फलानि च, 'तानि' सर्वाणि 'अभिपुण्यान्'; अभिपुत्य च यो रसो भवति, तं भक्षयेत्; 'सः' अयम् 'अस्य' क्षत्रियस्य स्त्रोचिती भक्षः ॥ .

अथ न्ययोधप्रशंसार्थं तदुत्पत्तिं दर्शयति— “यतो वा अधि देवा यज्ञेनेष्टा स्वर्गं लोक मायंस्तत्रैतांश्चमसान् न्युब्जंस्ते न्ययोधा अभवन्, न्युब्जा इति हाप्येनानेतर्ह्याचक्षते ; कुरुक्षेत्रे ते ह प्रथमजा न्ययोधानां, तेभ्यो हान्ये ऽधिजाताः”-इति । देवाः पुरा 'यतो वा अधि' यद्यज्ञदेशस्य कुरुक्षेत्रस्योपरि यज्ञेनेष्टा स्वर्गं लोकम् 'आयन्' प्राप्नुवन्, 'तत्र' तस्मिन् यज्ञदेशे 'तान्' सीमचमसान् 'न्युब्जान्' अधोमुखानेतानस्थापयन् ; अधोमुखाः 'ते' चमसाः न्ययोधवृक्षा अभवन् । 'एतर्हि' इदानी मपि तस्मिन् कुरुक्षेत्रे 'एतान्' न्ययोधवृक्षान् 'न्युब्जाः'-‘इति' अनेन नाम्ना आचक्षते । 'ते' कुरुक्षेत्रदेशस्या वृक्षा भूलोकवर्तिनां सर्वेषां न्ययोधवृक्षाणां मध्ये 'प्रथमजाः' प्रथमत उत्पन्नाः ; 'तेभ्यः' तद्देशवर्तिन्ययोधवृक्षेभ्यः 'अन्ये' देशान्तरवर्तिनो न्ययोधाः 'अधिजाताः' आधिभवेनोत्पन्नाः ॥

न्ययोधशब्दं निर्वक्षि— “ते यन्नरश्चो ऽरोहंस्तस्मान्नाड् रीहति न्ययोहो, न्ययोहो वै नाम ; तन्नरयोहं सन्तं न्ययोध इत्याचक्षते परीक्षेण ; परीक्षप्रिया इव हि देवा.”-इति । 'ते' चमसाः 'यद्' यस्मात् कारणात् 'न्यहः' अधोमुखाः 'अरीहन्' प्रादुर्भूताः, 'तस्मात्' कारणात् 'न्यड्' अधोमुखो 'रीहति' प्रादुर्भवतीति व्युत्पत्त्या 'न्ययोहः' सम्पन्नः । स च वस्तुतो न्ययोह इत्येव नामाहति, तस्य नाम्ना व्युत्पत्त्यनुसारित्वात् ; तथापि न्ययोहं सन्तं वृक्षं लौकिका इकारस्य धकारादेशं कृत्वा न्ययोध इति परीक्ष-

नान्ना व्यवहरन्ति ; 'देवानां' पूज्यानां आचार्योपाध्यायादीनां
परोक्षनामप्रियत्वात् ॥ (४) ३० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकाया पञ्चमाध्याये
(पञ्चत्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (३०) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

तेषां यश्चमस्तानां रसो ऽवाडैत्ते ऽवरोधा अभ-
वन्नथ य ऊर्ध्वस्तानि फलान्येष ह वाव चत्रियः
खाद्गन्धान्नैति यो न्यग्रोधस्यावरोधाश्च फलानि च
भक्षयत्यात्मा ह परोक्षैव सोमपीय साप्नोति नास्ति
प्रत्यक्षं भक्षितो भवति परोक्ष मिव ह वा एष सोमो
राजा यन्नग्रोधः परोक्ष मिवैष ब्रह्मणो रूपमुपनि-
गच्छति यत् चत्रियः पुरोधयैव दीक्षयैव प्रवरेणैव
क्षत्रं वा एतद् वनस्पतीनां यन्नग्रोधः क्षत्रं राजन्यो
नितत इव हीह क्षत्रियो राष्ट्रे वसन् भवति प्रति-
ष्ठित इव नितत इव न्यग्रोधो ऽवरोधैर्भूम्यां प्रति-
ष्ठित इव तदात् क्षत्रियो यजमानो न्यग्रोधस्यावरो-
धाश्च फलानि च भक्षयत्यात्मन्येव तत् क्षत्रं वनस्प-
तीनां प्रतिष्ठापयति क्षत्र आत्मानं क्षत्रे ह वै स

आत्मनि चत्रं वनस्पतीनां प्रतिष्ठापयति न्यग्रोध
 इवावरोधैर्भूम्यां प्रति राष्ट्रे तिष्ठत्सुं हास्य राष्ट्र
 मव्यथ्यं भवति य एव मेतं भक्षं भक्षयति चत्रियो
 यजमानः ॥ ५ (३१) ॥

न्यग्रोधवृक्षस्योत्पत्तिं मुक्ता तदीयानां अवरोधानां फलानां
 चोत्पत्तिं दर्शयति— “तेषां यथमसानां रसो ऽवाडैत्, ते ऽवरोधा
 अभवन् य य ऊर्द्धंस्तानि फलानि”—इति । ‘तेषाम्’ अधोमुख-
 त्वेनावस्थितानां चमसानां षट्पञ्चत्वे सति चमसगतो यो रसः,
 सः ‘अवाडैत्’ अधोमुखो ऽगच्छत् । ‘ते’ रसविशेषाः ‘अवरोधाः’
 अधोमुखत्वेनोत्पन्नाः षट्शाखाभ्यो निर्गता मूलविशेषा अभवन् ।
 ‘अथ’ तद्वैलक्षण्येन यो रस ऊर्द्धो निरगच्छत्, ‘तानि’ रस-
 रूपाणि षट्फलानि अभवन् ॥

तेषां मेवावरोधानां फलानाञ्च चत्रियभक्षत्वेन प्रशंसति—
 “एष ह वाव चत्रियः स्वाङ्गचात्रैति, यो न्यग्रोधस्यावरोधाञ्च
 फलानि च भक्षयत्युषा ह परोचेणैव सोमपीथं प्राप्नोति ; नास्य
 प्रत्यक्षं भक्षितो भवति ; परोच मिव ह वा एष सोमो राजा
 यन्नग्रोधः, परोच मिवैष ब्रह्मणो रूपं मुपनिगच्छति, यत् चत्रियः
 पुरोधयैव दीक्षयैव प्रवरेणैव”—इति । ‘यः’ पुमान् न्यग्रोधवृक्षस्य
 ‘अवरोधाञ्च’ अधोमुखानि मूलानि च, तत्फलानि च भक्षयति,
 एष एव चत्रियः स्वाङ्गिताङ्गचात्रापैति । किञ्चायं चत्रियः
 ‘परोचेणैव’ न्यग्रोधव्यवधानेनैव ‘सोमपीथं’ सोमपानम् ‘उषा ह
 प्राप्नोति’ सर्वथा प्राप्नोति । ‘अस्य’ चत्रियस्य ‘प्रत्यक्षम्’ अव्यवधानं
 यथा भवति तथा सोमो भक्षितो न भवति ; न्यग्रोधेन व्यव-

हितत्वात् । योऽयं न्यग्रोधः ; एष परोक्ष मिव यथा भवति तथा वर्त्तमानः सोमो राजा; योऽयं चत्रियोऽस्ति, एयोऽपि 'परोक्ष मिव' व्यवधानेनैव ब्राह्मणो भूत्वा 'रूपं' तदीयवेषम् उपनिगच्छति ; 'पुरोधयैव' पुरोहितद्वारेण , 'दीचयैव' दीक्षारूपसंस्कारेण च, 'प्रवरेणैव' पुरोहितगोत्रेण च, ब्राह्मणस्य सम्पादितत्वादिति शेषः॥

प्रकारान्तरेण न्यग्रोधचत्रिययोः साम्य मापाद्य प्रशंसति—
 "चत्रं वा एतद् वनस्पतीनां यन्नाग्रोधः, चत्रं राजन्यो ; नितत इव हीह चत्रियो राष्ट्रे वसन् भवति प्रतिष्ठित इव , नितत इव न्यग्रोधो ऽवरोधैर्भूम्यां प्रतिष्ठित इव"—इति । यो न्यग्रोधोऽस्ति, 'एतत्' न्यग्रोधस्वरूपं वनस्पतीनां मध्ये चत्रियजातिरेव, 'राजन्यः' देशाधिपतिरपि 'चत्रं' मनुष्याणां मध्ये चत्रियजातिः । किञ्चायं चत्रियः 'इह राष्ट्रे' स्वदेशे वसन् 'नितत इव हि' तत्तद्ग्रामेषु सञ्चरणेन नितरां सन्तत एव भवति, तथा 'प्रतिष्ठित इव' राज्य-स्थैर्येण चलनरहित एव भवति ; न्यग्रोधवृक्षोऽपि अधोमुखैः अवरोधैः 'नितत इव' नितरां व्याप्त एव भवति , तथा भूम्यां 'प्रतिष्ठित इव' स्थिर एव भवति । तस्मादस्त्युभयोः साम्यम् ॥

न्यग्रोधमत्र मुपसंहरति— "तद्यत् चत्रियो यजमानो न्यग्रोध-स्यावरोधांश्च फलानि च भक्षयत्यात्मन्येव तत् चत्रं वनस्पतीनां प्रतिष्ठापयति, चत्र आत्मानम्"—इति । 'तत्' तस्मात् न्यग्रोध-चत्रिययोः सादृश्यसद्भावाद् यः 'चत्रियः' पुरुषो यागं कुर्वन् न्यग्रोधवृक्षस्यावरोधान् फलानि च भक्षयेत् , तदानीं वनस्पतीनां सम्बन्धं 'चत्रं' चत्रियजातिम् 'आत्मन्येव' स्वादरमध्ये एव प्रतिष्ठा-पयति ; तथैव 'आत्मानं' स्वरूपं वनस्पतिसम्बन्धिनि, 'चत्रे' न्यग्रोधे प्रतिष्ठापयति ॥

उपसंहृतं तं भक्षं पुनरयि प्रयंसति— “क्षत्रे ह वै स आत्मनि
क्षत्रं वनस्पतीनां प्रतिष्ठापयति, न्यग्रोध इवावरोधैर्भूम्यां प्रति
राष्ट्रे तिष्ठत्युधं हास्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवति य एव मेतं भक्षं भक्ष-
यति क्षत्रियो यजमानः”-इति । ‘यः’ क्षत्रियो यागं कुर्वन्
‘एतं’ न्यग्रोधसम्बन्धिनं भक्षं भक्षयति, स क्षत्रियः स्वयं वनस्प-
तीनां सम्बन्धिनं ‘क्षत्रे’ न्यग्रोधे प्रतिष्ठितः सन् ‘आत्मनि’ स्वस्मिन्
वनस्पतीनां सम्बन्धि ‘क्षत्रं’ न्यग्रोधं प्रतिष्ठापयति ; यथा न्यग्रोधो
ऽवरोधैर्भूम्यां प्रतिष्ठितः, एव मयं राजा राष्ट्रे प्रतितिष्ठति ।
अस्य राष्ट्रम् ‘उग्र’ तेजस्वि सत् ‘अव्यथ्यं’ केनापि व्यथितु मशक्यं
भवति ॥ ५ (३१) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चत्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (३१) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

अथ यदौदुम्बराख्यूर्जो वा एषो ऽन्नाद्याद् वन-
स्पतिरजायत यदुदुम्बरो भौज्यं वा एतद् वनस्पती-
नां मूर्जं मेवास्मिंस्तदन्नाद्यं भौज्यञ्च वनस्पतीनां
क्षत्रे दधात्यथ यदाश्वत्यानि तेजसो वा एष वनस्प-
तिरजायत यदश्वत्थः साम्राज्यं वा एतद् वनस्पतीनां
तेज एवास्मिंस्तत्साम्राज्यञ्च वनस्पतीनां क्षत्रे दधा-

त्यथ यत् प्राचाणि यशसो वा एष वनस्पतिरजा-
यत यत् प्लक्षः खाराज्यञ्च ह वा एतद् वैराज्यञ्च
वनस्पतीनां यश एवास्मिंस्तत् खाराज्यवैराज्ये च
वनस्पतीनां चत्रे दधात्येतान्यस्य पुरस्तादुपकृप्तानि
भवन्त्यथ सोमं राजानं क्रीणन्ति ते राज्ञ एवा-
वृतोपवसथात्प्रतिवेशेश्चरन्त्यधोपवसथ्य महरेतान्य-
ध्वर्युः पुरस्तादुपकल्पयेताधिषवणं चर्माधिषवणे
फलके द्रोणकलशं दशापवित्रं मद्दीन् पूतभृतं चा-
धवनीयञ्च स्थाली मुदञ्चनं चमसञ्च तद्यदेतद्
राजानं प्रातरभिषुक्वन्ति तदेनानि द्वेषा विगृह्णी-
याद्भ्यन्यानि सुनुयान् साध्यन्दिनायान्यानि परि-
शिष्यात् ॥ ६ (३२) ॥

न्यग्रोधस्यावरोधान् फलानि च प्रशस्य, श्रीदुम्बरादिप्रशंसां
क्रमेण दर्शयति— “अथ यदौदुम्बराखूर्जो वा एषो ऽत्राद्याद्
वनस्पतिरजायत यदुदुम्बरो ; भौज्यं वा एतद् वनस्पतीना मूर्जं
मेवास्मिंस्तदन्नाद्यं भौज्यञ्च वनस्पतीनां चत्रे दधाति”—इति ।
‘अथ’ न्यग्रोधप्रशंसानन्तरम्, उदुम्बरप्रशंसा कथ्यते— ‘यद्’ यानि
‘श्रीदुम्बराणि’ फलानि भक्षत्वेनोक्तानि, तेषां सुत्पादको यदुम्बरो
ऽस्ति, एषः ‘ऊर्जः’ रसात्, अत्राद्याच्च वनस्पतिरूपो ऽजायत ।
‘एतद्’ उदुम्बरफलं वनस्पतीनां मध्ये ‘भौज्यं वै’ भोजनार्हं मेव ।
‘तत्’ तेनौदुम्बरमध्ये अस्मिन् चत्रे ‘ऊर्जं मेव’ रस मेव तथा-
न्नाद्यं वनस्पतीनां मध्ये भोजनयोग्यं द्रव्यं भवस्यापयति ॥

‘अश्वत्थफलानि प्रशंसति— “अथ यदाश्वत्यानि, तेजसो वा एष वनस्पतिरजायत यदाश्वत्यः; साम्राज्यं वा एतद् वनस्पतीनां, तेज एवाग्निंस्तत्साम्राज्यञ्च वनस्पतीनां चत्रे दधाति”—इति । ‘अथ’ श्रीदुम्बरप्रशंसानन्तरम्, अश्वत्थफलानि प्रशस्यन्ते । यान्यश्वत्थफलानि सन्ति, तेषां जनको यो ऽश्वत्यः, एष वनस्पतिः तेजस एवोदपद्यत । ‘एतद्’ अश्वत्थफलं वनस्पतीनां सम्बन्धि साम्राज्यस्वरूपं मेव; ‘तत्’ तेन अश्वत्थफलभक्षेण तेज एव वनस्पतीनां साम्राज्यञ्च अग्निं चत्रे स्थापयति ॥

‘प्लक्षफलानि प्रशंसति— “अथ यत् प्लाक्षाणि, यशसो वा एष वनस्पतिरजायत यत् प्लक्षः; स्वाराज्यञ्च ह वा एतद् वैराज्यञ्च वनस्पतीनां, यश एवाग्निंस्तत् स्वाराज्यवैराज्ये च वनस्पतीनां चत्रे दधाति”—इति । ‘अथ’ अश्वत्थप्रशंसानन्तरम्, यानि प्लक्षफलानि विद्यन्ते, तानि प्रशस्यन्ते । योऽयं प्लक्षोऽस्ति, एष वनस्पतिः यशस एवोत्पन्नः । ‘एतत्’ प्लक्षफलं वनस्पतीनां सम्बन्धि स्वाराज्यवैराज्यरूपम् । स्वातन्त्र्येण राजत्वं ‘स्वाराज्यं’, विशेषेण राजत्वं ‘वैराज्यम्’ । ‘तत्’ तेन प्लक्षफलेन ‘अग्निं’ चत्रे यशस स्वाराज्यवैराज्ये च सम्पादयति ॥

भक्षद्रव्यं प्रशस्य तस्य प्रयोग माह— “एतान्यस्य पुरस्तादुपकृतानि भवन्त्यथ सोमं राजानं क्रीणन्ति; ते राज्ञ एवावृत्तो-यवसथात्प्रतिवेशैद्यरन्त्यथीपवसथ्य महरेतान्यध्वर्युः पुरस्तादुपकल्पयेताधिषवणं चर्माधिषवणे फलके द्रोणकलशं दशापविव्र मद्दीन् प्रूतभृते चाधवनीयञ्च श्यान्ती मुदञ्चनं चमसञ्च; तद्यदेतद् राजानं प्रातरभिपुण्वन्ति, तदेनानि द्वेषा विगृह्णीयादभ्यन्यानि सुतुयान्, माभ्यन्दिनायान्यानि परिशिष्यात्”—इति । ‘एतानि’ न्यग्रोधा-

वरोधादीनि 'अस्य' राज्ञोऽर्थं सोमक्रयात् पूर्वम् 'उपकृतमानि'
सम्मादितानि भवन्ति । तत ऊर्ध्वं-सोमक्रयः । ततः 'ते' अध्वर्यु-
प्रभृतयः 'राज्ञ एवावृता' सोमस्यैव प्रकारेण उपवसद्यदिनात् पूर्वं
'प्रतिवेशैः' प्रसिद्धैः क्रियाविशेषैः * 'चरन्ति' अनुतिष्ठेयुः । 'अथ'
अनन्तरम्, औपवसथ्य महः । औपवसथ्ये ऽहनि अध्वर्युः 'पुरस्तात्'
प्रथमं 'एतानि' वक्ष्यमाणानि चर्मादीनि 'उपकल्पयेत्' सम्मा-
दयेत् । यस्मिंश्चर्मणि सोमा ऽभिपूयते, तत् चर्माधिपवणाख्यम्† ।
ययोः फलकयोरभिपूयते, ते फलके अधिपवणसञ्ज्ञके ‡ । द्रोण-
कलशं प्रौढं दारुपात्रम् § । दशापवित्रं वस्त्रम्॥ । अद्रयो ऽभिषे-

ः * "प्रतिवेशं पचेयुः । तस्याश्रौयात् । गृहमिधेव भवति । नास्य यज्ञो व्यूष्यते"
-इति तै० ब्रा० १. ६. ७. १ । प्रातिस्त्रिकल्पेन पर्मां विभ्रतीति प्रतिवेशः पवणं शौदनः,
तं दक्षिणाश्रौ पत्नारः पचेयुः-इत्यादि दहाप्यम् (तै० स० १. ८. ४.) । "दक्षिणाश्रौ
पव्याः प्रतिवेश मीदन पचति"-इति आप० श्रौ० ८. १०. १० । "प्रतिवेशा अपि पचन्"
-इति च तथैव ८. ११. ११ । इह तु महानसपात्रका प्रतिवेशा विवक्षिताः ।

† "अधिपवणं परिकृतं भवति"-इत्यादि शत० ब्रा० ३. ५. २. २९ । 'अधि उपपरि
श्रीमः सूयत इत्यधिपवणम् । सर्वरोहित मिति वचनाद् गोचर्म'-इत्यादि क्वा० श्रौ० ८.
५. २६ टी० । नाभिप्रमाणा अरविमावाङ्गी सुञ्जरन्व्यूता श्रीदुश्वरी मञ्जिका आसन्दौलु-
ष्यते । तस्या मासन्त्यां अधिपवणफलकयोरपरि शाम्नीव सुचरलीम यन् चर्म आस्यवाति ,
तदेवाधिपवणाख्यम् । अधिपवणाक्षीर्ये चर्मणि वासीवद् मेव सीमं स्थापयति । तदेतत्
कात्या० श्रौ० ७. ८. २०-२० सूत्रेषु खटम् ।

‡ उपरवाद्या सुपरि अस्त्रान् प्रागपानुदगपान् वा दर्भानाक्षीर्ये अधिपवणफलके
उपस्थाति । 'अधि उपपरि सूयते श्रीमो ययो', ते । ते च वारणे प्रादेशपरिमितस्त्रुष्वि अरवि-
परमितदोषे भवतः । तदेवमादिकं वर्णनं कात्या० श्रौ० ८. ५. २५ सू० टी० इदृश्यम् ।
"अधिपवणे फलके उपस्थाति"-इत्यादि च शत० ब्रा० २. ४. ५. ३२ ।

§ "द्रोणकलश - द्रुममयः कलशाकारो वैकडतः ; यस्वीपरि धारावद्वा गृह्यन्ते"
-इत्यादि क्वा० श्रौ० ८. ७. ५. पा० ६० । धारावद्वायां परिषयस्तूपूर्वः (२भा० १३०) ।

॥ शौचश्रेयासां शैतरीमयपितृभूषणनिमित्ते सोमरसपात्रनाथे ऊर्ध्वपवित्ने ई भवतः ।

चथार्था यावापः ७ । पूतभृदाधवनीयौ पात्रविशेषौ १ । स्यात्तो
 कुम्भः ३ । उदञ्चनम् उच्ययनपात्रम् ४ । चमसे भवार्थं दास-
 यात्रम् ॥ । यतान्यध्वर्युः सम्याद्य, तत ऊर्ध्वं 'यद्' यद्वा 'एतत्'
 एतं राजानं प्रातःकाले अभिपुखन्ति, 'तत्' तदानीम् 'एमानि'
 न्ययोधावरोधादीनि हेधा विभजेत् । तत्र 'अन्यानि' एकभाग-

तत्रेकं यजमानस्मारविभावम्, तदेव द्वीयकल्पये स्याद्व्यति; अथापरं मादेशभावम्, तदेव
 परिप्रवायां युज्यते । तदेतद् द्वितीयं मूर्धापरिकं भवत्युभयतोदत्र मिति दशापरिवं
 चोच्यते । का० श्रौ० ८. २. १९, १० द्रष्टव्यम् ।

* "अथ यावत् उपावहरति"—इत्यादि श्रौ० ब्रा० २. ५. ४, २४ । "तज्जिन् यावत्
 पद्य, येषवाः स्तोत्रि (वा० सं० ५. २५.)"—इति कात्या० श्रौ० ८. ५. २८ ।

† पूतभृदाधवनीयौ— पूतं सोमं विभर्षीति पूतभृत् । एतत्सञ्चकः प्रथुमुषी
 महाकलशो भवति । आधवनीयश्च तद्रूप एव; आध्वयते प्रचाल्यते सोमोऽभिचित्स्वीय तत्र
 मरुतिप्रत्ययगतीऽर्थेतिशेषः (का० श्रौ० ८. २. २०.) । यत्र यद्यपि आधवनीयकुम्भस्यैव
 माध्व्यम्, तथापि 'बलात्तर (पूवंम्)'—इति शब्दानुशासनाद् (पा० सू० २. २. १४.)
 चर्चं तत्र परप्रयोगः पूतभृदाधवनीयाविति ।

‡ स्यात्त्वयतसः— 'आययस्वीक्यादित्यघुवाःशाम्'—इति का० श्रौ० ८. २. १४ इव-
 व्याख्यायां याज्ञिकदेवः ।

§ उदञ्चनी— पूतभृताधवनीययो कुम्भयोः सोमोदकयद्वयसाधनपात्रभूतौ (लवभाण्ड-
 विशेपो) का० श्रौ० ८. २. ११, ८. ६. १५; १०. ५. १. भाष्याणि द्रष्टव्यानि । 'उदङ्गीऽनु-
 दके'—इति पा० सू० २. २. १९३ । 'उतोदङ्गयर्ममय' भाष्यम् । 'अनुदके किम् ? उदको-
 दञ्चन'—इति तत्र दीक्षितः (सि० कौ०) ।

॥ इय चमसाः— सोमपाकपात्राणि । 'चमसो देवपात्र'—इति ऋ० सं० १०. १९. ८ ।
 'बोद्धुम्वरेण चमसेन चतुःसक्तिना'—इति श्रौ० ब्रा० ७. २. ११. २ । 'इय चमसाः सङ्गता-
 न्वः'—इति का० श्रौ० ८. २. २२ । 'सचमवः'—इति च मानवपुत्रम् । तथाच मुष्टि-
 युक्तानि । न्ययोधरोहितकपर्षाभ्यतमकाद्विनिर्गतानि । हीतः, व्रजणः, उद्गातुः,
 सुन्तः, मन्त्राद्युः, प्राङ्गणाच्छिनः, पीतुः, नेष्टुः, चाप्रीमसः, अक्षयवाकलेति. इय ।
 कात्या० श्रौ० (८. ८. २५; १२. १३.) भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

गतानि 'तस्मिन्' प्रातस्सवने अभिषुण्वात्, इतरभागगतानि तु
माध्यन्दिनसवनाय स्थापयेत् ॥ ६ (३२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चत्रिंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (३२) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

तद्यज्ञैतांश्चमसानुन्नयेयुस्तदेतं यजमानचमस
मुन्नयेत् तस्मिन् इ दर्भतरुणके प्रास्त्रे† ख्यातां तयो-
र्वषट्कृते †ऽन्तःपरिधि पूर्वं प्रास्त्रे‡ दधिक्रावणो अ-
कारिष मित्येतयर्चा सस्वाहाःकारयानुवषट्कृते
परमा दधिक्राः शवसा पञ्चकृष्टीरिति तद्यज्ञैतांश्चम-
सानाहरेयुस्तदेतं यजमानचमस माहरेत् तान्यत्रीद्-
गृह्णीयुस्तदेन मुपोद्गृह्णीयात् तद्यज्ञेष्वां हीतो-
पह्वयेत् यदा चमसं भक्षयेद्यै न मेतया भक्षयेद् यद्त्र
शिष्टं रसिनः सुतस्य यदिन्द्रो अपिबंश्चचीभिः । इदं
तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजान मिह भक्ष-

* "तयत् वेतां"-इति क ।

† "प्रास्त्रे"-इति ग ।

‡ "स. साहा०"-इति क, "स. साहा०"-इति ग ।

यामोति शिवो ह वा अस्मा एष वानस्पत्यः^१ शिवेन
मनसां भक्षितो भवत्युगुं^२ हास्य राष्ट्र मव्यध्यं भवति
य एव मेतं भक्षं भक्षयति^३ चत्रियो यजमानः शन्न
एधि हृदे पीतः^४ प्र ण आयुर्जीवसे सीम तारोरित्या-
त्मनः प्रत्यभिमर्शं^५ ईश्वरो ह वा एषो ऽप्रत्यभिमृष्टां
मनुष्यस्यायुः प्रत्यवहर्त्तोरनर्हन्^६ मा भक्षयतीति^७ तद्
यदेतेनात्मान मभिमृशत्यायुरेव तत्र तिरत^८ आ प्या-
यस्य समेतु ते^९ सं ते पयांसि स मु यन्तु वाजा इति
चमस माप्याययत्यभिरूपाभ्यां^{१०} यद् यज्ञे ऽभिरूपं
तत् समृद्धम्^{११} ॥ ७ (३३) ॥

अथास्य फलचमसस्य^{१२} उन्नयनादिप्रयोगं दर्शयति— “तद्यत्रै-
तांचमसानुन्नयेयुस्तदेतं यजमानचमस मुन्नयेत् ; तस्मिन् हे दर्भ-
तरुणके प्रास्ते स्याता, तयोर्वपट्कृतेऽन्तःपरिधि पूर्वं प्रास्येद्, दधि
क्लावणो अकारिप मित्येतयर्चा सस्त्राहाकारयानुवपट्कृते ऽपर मा
दधिक्लाः शवसा पञ्चलटीरिति”-इति । तत ऊर्ध्वं ‘यत्र’ यदा
‘एतान्’ ब्रह्महोत्रादिचमसान् दग्धसङ्घाकानुन्नयेयुः, ‘तत्’ तदानीं
‘यजमानस्य’ राज्ञचमसम् ‘उन्नयेत्’ अभिपुतेन न्यगोधादिना पूर-
येत् । ‘तस्मिन्’ पूरिते चमसे ऽत्वं दर्भद्वयं प्रक्षिप्य तयोर्मध्ये प्रथम-
प्रक्षिप्तं दर्भं ‘वपट्कृते’ वपट्कारे कृते सति “दधिक्लाव्यः”-

१ शमीभक्तवान्दुराधाकृत्य क्षिप्य चूर्णयित्वा दद्या निश्चय कृत्वा राजन्यर्षेश्वरी-
रन्तररत्न यजमानस्य भक्ष्याय चमसनामपात्रं रक्षितो भवति, स एव यजमानचमस-
प्रक्षयचमस इत्युच्यते, तत्र इतरेषां सोमचमसानु उन्नयेयी भवति । कात्या० शौ० १० ८
३०-१२ सूत्रेषु द्रष्टव्यम् ।

इत्येतयर्चा स्वाहाकारसहितया परिधीना मन्तः प्रक्षिपेत् । 'अनु-
वपट्कृते' अनुवपट्कारे कृते सत्यपरं दर्भम् "आ दधिक्राः"—इत्यन-
यर्चा पूर्ववत् स्वाहाकारसहितया परिधीना मन्तः प्रक्षिपेत् * ॥

अथास्य फलचमसस्य भक्षणं विधत्ते— "तद्यत्त्रैतांश्चमसाना-
हुरेयुस्तदेतं यजमानचमस माहरेत् ; तान्यत्तोद्गृह्णीयुस्तदेन
मुपोद्गृह्णीयात् ; तद्यदेळां होतोपह्वयेत, यदा चमसं भक्षयेदथैन
मेतया भक्षयेद्"—इति । ततो होमाद्गृह्णी 'यत्र' यदा 'एतान्'
होत्रादीनां चमसान् ऋत्विज आहुरेयुः , 'तद्' तदानीम् एतं
'यजमानस्य' राज्ञश्चमस माहरेत् । 'तान्' आहृतान् होत्रादि-
चमसान् 'यत्र' यदा 'उद्गृह्णीयुः' भक्षणार्थं मूर्ध्नि धारयेयुः , 'तत्'
तदानीम् 'एतं' यजमानस्य राज्ञश्चमसम् 'उपोद्गृह्णीयात्' ऊर्ध्वं
धारयेत् । तत ऊर्ध्वं यदा होतेळा मुपह्वयेत, उपह्वूय च स्वकीयं
चमसं यदा भक्षयेत् , 'अथ' तदानीम् 'एनं' यजमानचमसम्
'एतया' वक्ष्यमाणयर्चा राजा भक्षयेत् ॥

ता नृचं पठति— "यदत्र शिष्टं रसिनः सुतस्य , यदिन्द्रो
अपिवच्छधीभिः । इदं तदस्य मनसा शिवेन, सीमं राजान
मिह भक्षयामीति"—इति । 'रसिनः' रसयुक्तस्य 'सुतस्य' अभिपु-
त्रस्य अवरोधादिद्रव्यस्य 'अत्र' पात्रे 'यच्छिष्टं' योऽवशिष्टो भागः,
'यत्' च पात्रस्थं द्रव्य मिन्द्रः 'शधीभिः' कर्मविशेषैः संस्कृत मपि-
वत् । शधीशब्दः कर्मनामसु पठितः † । 'अस्य' द्रव्यस्य सम्बन्धि

* "इतरेषु होमचमसेषु इयमानेषु एनं फलचमस चमसाभ्युदितं कुमन्तव्येन
चमसान् पृथोवा लुकीति"—इति शाब्क० श्रौ० १०, ८, १९ ए० टी० ।
† निषेधो वाङ्मनसु (१ ११) ४८ , कर्मनामसु (२, ९) ९२ , प्रथा-
नामसु ५ (१, ८, ८) ।

‘तदिदं’ शिष्टं ‘शिवेन’ भक्तियुक्ततया मङ्गलेन मनसा ‘इह’
कर्मणि ‘सोमं राजानं’ सोमराजरूपं भावयित्वा भक्षयामि ॥

तदिदं समन्वकभक्षणं प्रशंसति— “शिवो ह वा अस्मा एष
वानस्यत्यः, शिवेन मनसा भक्षितो भवत्युद्यं हास्य राष्ट्र मव्यथ्यं
भवति, य एव मेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमानः”—इति ।
‘यः’ क्षत्रियो यजमानः, ‘एवम्’ उक्तेन प्रकारेण ‘एतं’ फलचमस-
रूपं भक्षं भक्षयति, ‘अस्मै’ यजमानाय एष ‘वानस्यत्यः’ भक्षः
‘शिवो ह वै’ मङ्गलो हितकारी भूत्वा ‘शिवेन मनसा’ भक्तियुक्तेन
मङ्गलेन मनसा भक्षितो भवति । ‘अस्य’ राष्ट्रो राष्ट्रम् ‘उद्यम्’
शत्रूणां मभिभवनायोग्यरूपं भूत्वा केनापि ‘अव्यथ्यं’ व्यथयितु
मशक्यं भवति । भयं चलनं वा कदाचिदपि नास्य राष्ट्रस्य
भवतीत्यर्थः ॥

भक्षणादूर्द्धं मन्त्रेण आत्मस्वर्गं विधत्ते— “यन्न एधि हृद्दे
पीतः, प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारीरित्वात्मनः प्रत्यभिमर्शः”—
इति । हे ‘सोम’ सोमस्त्रानीयावरोधादिभक्ष ! अस्माभिः पीतः
सन् ‘नः’ अस्माकं हृदये ‘श मेधि’ सुखहेतुर्भव । ‘जीवसे’ चिर-
जीवनाय ‘नः’ अस्माकं मायुः ‘प्रतारीः’ प्रकर्षेण सम्पादय ।
‘इति’ अनेन मन्त्रेण ‘आत्मनः’ स्वकीयहृदयस्य ‘प्रत्यभिमर्शः’
हस्तेन सम्पूर्णः स्वर्गः कर्तव्यः ॥

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां मभिर्मर्शं प्रशंसति— “ईश्वरो ह वा
एषो ऽप्रत्यभिमृष्टो मनुष्यस्यायुः प्रत्यवहर्त्तो रनर्हन्मा भक्षयतीति ;
तद्यदेतेनात्मानं मभिमृशद्यायुरेव तत्र तिरति”—इति । ‘एषः’
अवरोधादिभक्षः ‘अप्रत्यभिमृष्टः’ मन्त्रपूर्वकात्मस्पर्शरहितः सन्
‘मनुष्यस्य’ राष्ट्रः आयुः ‘प्रत्यवहर्त्तोः’ विनाशयितुं नील्वरः समर्थो

भवति । केनाभिप्रायेणेति, सोऽभिधीयते— 'अनईन्' भक्षयितु
मयोग्यः सन् मां भक्षयतीति तस्य भक्षस्याभिप्रायः । सोऽयं
व्यतिरेकः, तद्यदित्यादिरन्वयः । 'तत्' तदा भक्षणाद्द्रुं यथा
'एतेन' शत्रु इत्यादिमन्त्रेणाभिमृशति, 'तत्' तेनाभिमर्शनेनायुरेव
'प्रतिरते' प्रकर्षेण वर्द्धयति ॥

डाभ्या मृग्भ्यां तस्य चमसस्य पूरणं विधत्ते— "आ प्यायस्व
समेतु ते (ऋ० सं० १.८१.१६.), सं ते यथांसि स सु यन्तु वाजा
इति (ऋ० सं० १.८१.१८.) चमस माप्याययत्वभिरूपाभ्यां ;
यद्यच्चे ऽभिरूपं तत्समृद्धम्"—इति । प्रथमाया मृच्या प्यायस्वेति
श्रवणाद्, द्वितीयस्यास्तृतीयपादे चाप्यायमान इति श्रवणादिद्
मन्त्रद्वय माप्यायनस्य 'अभिरूपम्' अनुकूलम् । यच्चे 'यद्' अद्भम्
'अभिरूपम्' अनुकूलं क्रियते, 'तद्' अद्भं 'समृद्धं' सम्पूर्णं
भवति ॥ ७ (३३) ॥

इति श्रीमत्कायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(पञ्चत्रिंशोऽध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (३३) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

तद्यचेतांश्चमसाग्निसादयेयुस्तदेतं यजमानचमसं
सादयेतान्यत्र प्रकल्पयेयुस्तदेन मनु प्रकल्पये-
दधेन माहृतं भक्षयेन्नराणंसपीतद्यं देव सोम

ते मतिविद्^१ ऊमैः पितृभिर्भक्षितस्य भक्षयामीति^२
 प्रातस्सवने नाराशंसो भक्ष^३ ऊर्वैरिति माध्यन्दिने^४
 काव्यैरिति तृतीयसवने^५ ऊमा वै पितरः प्रात-
 स्सवने^६ ऊर्वा माध्यन्दिने^७ काव्यास्तृतीयसवने^८ तदे-
 तत् पितृनेवामृतान्त्ववनभाजः करोति^९ सर्वा^{१०} हैव
 सो ऽमृत इति ह स्माह^{११} प्रियव्रतः सोमापो^{१२} यः कश्च
 सवनभागित्यमृता ह वा अस्त्व पितरः^{१३} सवनभानो
 भवन्त्युग्रं हास्व राष्ट्र मव्यध्य^{१४} भवति^{१५} य एव मेतं भक्षं
 भक्षयति^{१६} क्षत्रियो यजमानः समान आत्मनः प्रत्य-
 भिमर्शः^{१७} समान माप्यायनं^{१८} चमसस्व^{१९} प्रातस्सवन-
 स्त्रैवावृता^{२०} प्रातस्सवने चरेयुर्माध्यन्दिनस्य माध्यन्दिने^{२१}
 तृतीयसवनस्य तृतीयसवने^{२२} त मेव मेतं भक्षं प्रोवाच^{२३}
 रामो मार्गवेयो^{२४} विश्वन्तराय सौषड्यनाय तस्मिन्
 होवाच प्रोक्ते^{२५} सहस्र मु ह ब्राह्मण तुभ्यं दद्वः सश्या-
 पर्णा^{२६} उ मे यज्ञा^{२७} इत्येत मु हैव प्रोवाच^{२८} तुरः कावप्रेयो^{२९}
 जनमेजयाय पारिचितायैत मु हैव प्रोचतुः पर्वत-
 नारदौ^{३०} सोमकाय साहदेव्याय^{३१} सहदेवाय सार्द्ध-
 याय^{३२} ‡ वभ्रवे देवावृधाय^{३३} भीमाय वैद्भार्याय^{३४} नग्नजिते

• "स श्लापखे"-इति ड ।

+ "श्वज"-इति व ।

‡ "सार्जयाय"-इति क, "सार्जयाय"-इति छ, "सार्जयाय"-इति ग, "सार्जयाय"
 -इति च, "सार्जयाय"-इति ज, ञ ।

गाभारायैतं मुं ह्यैव प्रोवाचाग्निः सनश्रुतायारिन्द-
 मायं क्रतुविदे जानकय एतं मुं ह्यैव प्रोवाचं वसिष्ठः
 सुदासे प्रैजवनाय ते ह ते सर्व एव महज्जग्मुरेतं भवं
 भक्षयित्वा सर्वं ह्यैव महाराजा आसुरादित्य इव ह
 स्य श्रियां प्रतिष्ठितास्तपन्ति सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वलि
 मावहन्त आदित्य इव ह वै श्रियां प्रतिष्ठितस्तपति
 सर्वाभ्यो दिग्भ्यो वलि मावहत्युगं हास्य राष्ट्र मव्यथ्यं
 भवति य एव मेतं भवं भक्षयति क्षत्रियो यजमानो
 यजमानः ॥ ८ (३४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भक्षिताप्यायितस्य नारायंससञ्जस्य चमसस्यः प्रयोगं विधत्ते—
 “तद्यत्नैतांश्चमसाञ्जसादयेयुस्तदेतं यजमानचमसं सादयेत् ; तान्यत्र
 प्रकम्पयेयुस्तादेन मनु प्रकम्पयेदथैन माहृतं भक्षयेन्नारायंसपीतस्य
 देव सोम ते मतिविद् जमैः पिबन्भिर्भक्षितस्य भक्षयामीति प्रात-
 सवने नारायंसो भक्ष, जर्वैरिति माध्यन्दिने, काव्यैरिति तृतीय-
 सवने”—इति । ‘तत्’ तस्मादाप्यायनात् ऊर्ध्वं ‘यत्र’ यदा ‘एतान्’
 होवादीनां चमसानाप्यायितान् सादयेयुः, तदानीं मेतं ‘यजमा-
 नस्य’ राज्ञश्चमसं सादयेत् । ‘तान्’ होवादीनां चमसान् यदा
 प्रकम्पयेयुः, तदैव ‘एनम्’ राजश्चमसं मनु प्रकम्पयेत् । ‘अथ’

ॐ “आप्यायितायमसान् सादयन्ति, ते नारायंसा भवन्ति”—इति आश्व० श्रौ० ४.

५. ६. २० । ‘इतिश्रुत्वा भक्षिता आप्यायितायमसा नारायंसाः’—इति सा० भा० (ता०
 भा० १०. ११, तै० भा० १. ०.) ।

अनन्तर मेतं चमसं भक्ष्यार्थं माञ्जतं नराशंसेत्यादिमन्त्रेण भक्ष-
येत् । हे सोमसदृश फलचमस देव ! 'नराशंसपीतस्य' नरा मनुष्या
ऋभुसमुखाः शस्यन्ते यस्मिन् सवनविशेषे सोऽयं नराशंसः , तत्र
देवैः पीतस्य, जमनामभिः पिबन्भिश्च भक्षितस्य , 'मतिविद्ः'
अकदभिप्रायाभिज्ञस्य ते भक्षयामि 'इति' अनेन मन्त्रेण प्रात-
स्सवने नराशंसचमससम्बन्धी भक्षः कर्त्तव्यः । इतरयोस्तु सवनयो-
स्तस्मिन् मन्त्रे 'जमैरिति' अस्य पदस्य स्थाने 'जर्वैः'—'काव्यैः'—
इति पदद्वयं क्रमेण पठनीयम् ॥

त्रिविधं मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति— "जमा वै पितरः प्रातस्स-
वन, ऊर्वा माध्यन्दिने, काव्यास्तृतीयसवने, तदेतत् पितृनेवामृता-
न्सवनभाजः करोति"—इति । जमा, ऊर्वाः, काव्याः,—इत्येते
सवनत्रयगताः पिबन्विशेषाः ; अतस्तच्छब्दपयोगेण तान् पितृन्
सवनभाजः करोति । पितरश्च द्विविधाः ; मृता अमृताश्च ।
इदानीं मनुष्याः सन्ती मरणादूर्ध्वं पिबन्लोकं प्राप्ताः 'मृताः', सृष्टि
मारभ्य पिबन्लोके ऽवस्थिताः 'अमृताः' ; जमादयस्तथाविधत्वा-
दमृतशब्देन विशेष्यते ॥

अथ मन्त्रतात्पर्यं मतान्तरं दर्शयति— "सर्वो ह वै सो ऽमृत
इति ह स्माह प्रियव्रतः सोमापो यः कश्च सवनभागिति"—इति ॥
न केवलं मूमादय एव पितरः प्रसिद्धा अमृताः, किन्तु यः कोऽपि
पीत्वा सवनभाग् भवति , स सर्वोऽप्यूमादियद्वैरुपलक्षितत्वादमृतः
एव भवतीति* 'सोमापः' सोमपः प्रियव्रताख्यो महर्षिराह स ॥

इदानीं नराशंसचमसभक्षं प्रशंसति— "अमृता ह वा अस्य

* तथाहि— "मन्त्रयित्वाऽपाम सोम ममता अभूम, शशी भव इदं आपीत इन्द-
विति मुखेऽदये अभिष्येरेत्"—इति आच० श्रौ० ५, १, २१ ।

पितरः सवनभाजो भवन्त्युग्रं हास्य राष्ट्र मव्यथ्यं भवति , य एव
 मेतं भक्षं भक्षयति चत्रियो यजमानः”—इति । ‘अस्य’ राज्ञो
 भक्षयितुः ‘पितरः’ पित्रपितामहादयः सर्वेऽपि सवनभाजः सन्तः
 ‘अमृताः’ मरणरहिता देवा भवन्ति । उग्र मित्यादि पूर्ववत्
 (१५५ष्ट०) । शन्न इत्यादिमन्त्रेण स्वदेहरूपर्शनम्, आ प्याय-
 स्वेतिमन्त्रद्वयेन (१५६ष्ट०) चमसपूरणञ्च ॥

प्रातस्सवने यदुक्तं तदुत्तरयोः सवनयोरतिदिशति— “समान
 आत्मनः प्रत्यभिसर्गः , समान माप्यायनं चमसस्य”—इति ॥

फलचमसे विद्यमानं प्रयोगविशेष मभिधाय अवशिष्टं सोम-
 चमसगतं प्रयोगं सवनत्रयेऽप्यतिदिशति— “प्रातस्सवनस्यैवाहता
 प्रातस्सवने चरेयुर्, माध्यन्दिनस्य माध्यन्दिने , तृतीयसवनस्य
 तृतीयसवने”—इति । सोमविषयस्य प्रातस्सवनस्यैव ‘आहता’
 प्रकारेण फलचमसविषयप्रातस्सवने ‘चरेयुः’ अनुतिष्ठेयुः । एव
 मितरत्रापि योज्यम् ॥

उक्तं फलचमसभक्ष सुपसंहरति— “तु मेव मेतं भक्षं प्रोवाच
 रामो मार्गवेयो विश्वन्तराय सौयज्ञनाय”—इति ।

अथ विश्वन्तरस्य वाक्यं दर्शयति— “तस्मिन् होवाच प्रोक्ते
 सहस्रं मु ह ब्राह्मणं तुभ्यं ददमः सश्यापर्णं च मे यज्ञ इति”—
 इति । ‘तस्मिन्’ राजभवे, रामेण ‘प्रोक्ते’ सति स राजा रामं
 प्रत्येव सुवाच— हे ‘ब्राह्मण’ राम । तुभ्यं वयं ‘सहस्रं मु ह’ गवां
 सहस्रं सम्पूर्णं ददमः । पुरा मे यज्ञो विश्यापर्णं आसीत् * ;
 इदानीं तु ‘सश्यापर्णः’ एवासु ; भवदीयाः श्यापर्णनामकाः सर्वे
 ब्राह्मणाः तस्मिन् यज्ञे वसन्त्विति ॥

इदानीं सम्प्रदायकथनेन भक्षं प्रशंसति— “एतं मुं ह्यैव प्रो-
वाच तुरः कावयेयो जनमेजयाय पारिचिताय; एतं मुं ह्यैव प्रोचतुः
पर्वतनारदो सोमकाय साहदेव्याय, सहदेवाय सार्क्ष्याय, बभ्रुवे
देवाहधाय, भीमाय वैदर्भ्याय, नग्नजिते गान्धाराय; एतं मुं ह्यैव
प्रोवाचाग्निः सनयुतायारिन्दमाय, क्रतुविदे जानक्ये; एतं मुं
ह्यैव प्रोवाच वसिष्ठः सुदासे पैजनवाय; ते ह्यते सर्वे एव महज्जाम्बु-
रेतं भक्षं भक्षयित्वा सर्वे ह्यैव महाराजा आसुरादित्य इव ह्यस्य
श्रियां प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलिं भाषहन्ते”-
इति । ‘एतं’ पूर्वोक्तं मेव भक्षं कवपस्य पुत्रसुरो नाम महर्षिः,
पारिचित्पुत्राय जनमेजयसञ्जकाय प्रोवाच । अथ भीकः सम्प्र-
दायः । तथैव ‘एतं’ भक्षं पर्वतनारदाख्याहृषी सहदेवस्य पुत्राय
सोमकाय प्रोचतुः । सोमकश्चान्यथै सहदेवाय प्रोवाच । सह-
देवश्च सार्क्ष्याय प्रोवाच । सार्क्ष्यश्च बभ्रुवे प्रोवाच । बभ्रुश्च
देवाहधाय प्रोवाच । देवाहधश्च भीमाय प्रोवाच । भीमश्च वैदर्भ्याय
प्रोवाच । वैदर्भश्च नग्नजिते प्रोवाच । नग्नजिश्च गान्धाराय प्रोवाच ।
अथ द्वितीयः सम्प्रदायः । तथा ‘एतम्’ एव भक्षं मग्निनामको
महर्षिः सनयुताय प्रोवाच । सनयुतश्चारिन्दमाय प्रोवाच ।
अरिन्दमश्च क्रतुविदे प्रोवाच । क्रतुविश्च जानक्ये प्रोवाच । अथ
तृतीयः सम्प्रदायः । अथ ‘एतम्’ एव भक्षं वसिष्ठो महर्षिः
सुदासे महर्षये प्रोवाच । सुष्टु धर्मं दासतीति सुदाः, अथवा सुष्टु
शत्रून् दस्यत्युपचयतीति सुदाः । स च पैजनवाय प्रोवाच । यदाः
सहदेवाय सार्क्ष्यायेत्यादिषु वाक्येषु सहदेवादिनाम्नां सार्क्ष्यादि-

* सुदाएव पैजनमीड्यव प्रसिद्धः । त्रयादि— अ० स० पृ. १८२२-२५ अत्र सुदासः
पैजनवस्य—इति । “विशामिच सधि सुदास, पैजनवस्य प्ररोहित.”—त्रयादिनिर्दिष्टपत्रक

पदानि विशेषणतया योज्यानि । द्वितीयस्तच्छब्द एतच्छब्दार्थः ।
 'ते ह' एते तुरादयः पैजवनान्ताः सर्वे एव पुरुषाः 'एतं' फल-
 चमसमच्चं भक्षयित्वा 'महज्जग्मुः' महत्त्वं प्राप्ताः । महत्त्वस्यैव सर्वे
 हेत्यादिकं विवरणम् । सर्वेऽप्येते 'महाराजाः' सार्वभौमाः आसुः ।
 यथा आदित्यो द्युलोके प्रतिष्ठितस्तपति, एव मेते 'श्रियां' गजा-
 श्वादिकायां सम्पदि प्रतिष्ठिताः सन्तः 'तपन्ति' शत्रूणां तापं
 कुर्वन्ति । तथा 'सर्वाभ्यो दिग्भ्यः' सर्वदिग्बन्धितेभ्यो राजभ्यः
 सकाशाद् 'बलि मावहन्ते' कर माददानाः स्वामिनी भवन्ति ॥

नराशंसमच्चं पुनरपि फलकथनेन प्रशंसति— "आदित्य
 इव ह वै श्रियां प्रतिष्ठितस्तपति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावह-
 त्युयं हास्य राष्ट्र मध्यथ्यं भवति य एव मेतं मच्चं भक्षयति चत्रियो
 यजमानो यजमानः"—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । अभ्यासो-
 ऽध्यायसमाप्तार्थः ॥ ८ (३४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(पञ्चत्रिंशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (३४) ॥

(२.७.२.) । अत एव पूर्वोक्तस्य 'सहदेवस्य सार्धंकार्य'—इत्यादि व्याख्यानस्यायुक्तत्वं मनुभ्य
 सयुक्तं व्याख्यानं बहु प्रकृतं यदिति । सहदेवस्य सप्तमपञ्चिकायां सार्धंकार्यम्, नमनितस्य
 गन्धारदेशवासित्वेन गन्धारत्वं शतपथे मसिद्धम् (२. ४. ४. ४ ; ८. १. ४. १०.) । एव
 अन्येषुपि तथादिशेषणनिदानान्यन्तेऽप्यनि ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।
 पुमयाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्यमहेखरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्बान्ज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य सप्तमपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथातः पशोरेकः^(१) । तदाहुर्यं आहिताग्नि-
 रेकादश^(२) । हरिञ्चन्द्रः षट्^(३) । प्रजापतिर्यज्ञ
 सष्टौ^(४) । विश्वन्तरोऽष्टौ^(५) ॥ ७ ० ॥

अथातः पशोस्, तदाहुर्यंहृशपूर्णमासयोर्,
 अथात इष्टापूर्त्तंश्च, तेषां यद्यमसानां चत्वारि॥७१॥

॥ इति सप्तमपञ्चिका समाप्ता ॥

* १, ८, १९, १०२, १२१ पं (१-११-६-८-८=२३ ख०) ।

† १, ४७, ११०, १४४ पं (१०-१०-१०-४ = २४ ख० । भा० २२२४० पं० ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथाष्टमपञ्चिका ॥

(तत्र)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ अथात * सुतशस्त्रयोरेवैकाहिकं प्रात-
रुसवनं सैकाहिकं तृतीयसवनं मेते वै शान्ते क्लृप्ते
प्रतिष्ठिते सवने यदैकाहिके शान्त्यै क्लृप्ते प्रतिष्ठित्या
अप्रच्युत्या उक्तो माध्यन्दिनः पवमानो य उभय-
साम्नो बृहत्पृष्ठस्योमे हि सामनी क्रियेते आ त्वा रथं
यद्योतय इदं वसो सुत मन्व इति राथन्तरी प्रतिपद्
राथन्तरो ऽनुचरः पवमानोक्तं वा एतद् यन्मरुत्व-
तीयं पवमाने वा अत्र रथन्तरं कुर्वन्ति बृहत्पृष्ठं सवी-
वधतायै तदिदं रथन्तरं सुत माभ्यां प्रतिपदनुचरा-
भ्या मनुशंसत्यथो ब्रह्मा वै रथन्तरं चत्रं बृहद् ब्रह्मा
खलु वै चत्रात् पूर्वं ब्रह्मपुरस्तान् म उद्यं राष्ट्र मव्य-
थ्य मसदित्यथान्नं वै रथन्तरं मन्न मेवास्मै तत् पुर-
स्तात् कल्पयत्यथेयं वै पृथिवी रथन्तरं मियं खलु वै

प्रतिष्ठा^१ प्रतिष्ठा मेवास्मै तत् पुरस्तात् कल्पयति^१
समान इन्द्रनिहवो ऽविभक्तः^१ सो ऽज्ञा मुदान्
ब्राह्मणस्यत्य^१ उभयसाम्नो रूपं मुभे हि सामनी
क्रियेते^१ समान्यो धाव्या अविभक्तास्ता अज्ञा सैका-
हिको मरुत्वतीयः प्रगाथः^१ ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

फलाख्यचमसो भक्षो राज्ञो यज्ञे प्रकीर्तितः ।

उच्यते राजयज्ञेऽग्निन् विशेषः स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

. तदेतत् प्रतिजानीते— “अथात् सुतशस्त्रयोरेव”—इति । ‘अथ’
राज्ञो यज्ञे भक्षविशेषकथनानन्तरम्, यतः सुतशस्त्रयोर्विशेषो
जिज्ञासितः, ‘अतः’ कारणात् तयोरेव, विशेष उच्यत इति शेषः ॥
। तं विशेषं वक्तुं मादौ विशेषरहितं मंत्रं दर्शयति— “एका-
हिकं प्रातस्सवनं सैकाहिकं तृतीयसवनं मेते वै शान्ते ऋते प्रति-
ष्ठिते सवने यदैकाहिके, शान्त्यै ऋतैः प्रतिष्ठित्या अप्रच्युत्यै”—
इति । एकाहे प्रकृतिरूपे ॥ यत् प्रातस्सवनं यच्च तृतीयसवनं
सुलभम्, तदुभयं राज्ञो विकृतावपि तथैव प्रयोक्तव्यम् ; न तु तयोः
कश्चिद् विशेषोऽस्ति । एकाहिके ये उभे प्रातस्सवन-तृतीयसवने,
ते ‘एते’ एव ‘शान्ते’ सुखकरे ‘ऋते’ स्वभ्यस्ते ‘प्रतिष्ठिते’ सम्पन्ने ;
अतस्तथीः प्रकृतिवदनुष्ठानं ‘शान्त्यै’ सुखार्थं, ‘ऋतैः’ स्वभ्यासार्थं,
‘प्रतिष्ठित्यै’ सम्पन्नार्थम्, ‘अप्रच्युत्यै’ विनाशराहित्यार्थं च भवति ॥

१० २भा० २४५५० २० ।

१ १भा० ३६११०—२भा० ४०५०, २भा० ११५—१५०४० ३० ।

यथा प्रातस्सवन-द्वितीयसवनयोः प्राकृताद् विशेषो नास्ति, तथा माध्यन्दिनसवनेऽपि मरुत्वतीय मैकादिकं होत्रकशस्त्राणि चैकाहिकानि † ; स्तोत्रे तु विशेषोऽस्ति, त मिमं दर्शयति— “उक्तो माध्यन्दिनः पवमानो य उभयसान्नो बृहत्पृष्ठस्योभे हि सामनी क्रियेते”—इति । बृहद्रथन्तरं चेत्युभयविधं साम यस्मिन् अभिजिदादौ सोऽय सुभयसामा ; बृहत्साम पृष्ठस्तोत्रं यस्मिन् अभिजिदादौ सोऽय ‘बृहत्पृष्ठः’ । तादृशस्य ‘उभयसान्नो बृहत्पृष्ठस्य’ अभिजिदादेर्यो माध्यन्दिनः पवमान उक्तः † , स एवात्र राजयज्ञे माध्यन्दिनः पवमानो द्रष्टव्यः । न चोभयसामत्वं बृहत्पृष्ठत्वं चोभयं व्याहृत मिति शङ्कनीयम् ; माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे रथन्तरं साम , पृष्ठस्तोत्रे बृहत्सामित्येव सुभयसामत्वस्य व्यवस्थितत्वात् । ‘उभे हि’—इत्यनेनेय मेव व्यवस्था स्पष्टीक्रियते ॥

(यद्यपि मरुत्वतीयशस्त्रावयवाः प्रतिपदादयः प्राकृता एव, तथापि तदनुवादेनात्र प्रथंसा क्रियते †) तत्र प्रतिपदनुचरी दर्शयति— “आ त्वा रथं यद्योतय , इदं वसो सुत मन्थ इति राधन्तरो प्रतिपद् , राधन्तरो ऽनुचरः ; पवमानोक्तं वा एतद् यन् मरुत्वतीयम् ; पवमाने वा अत्र रथन्तरं कुर्वन्ति , बृहत्पृष्ठं , सवीवधतायै ; तदिदं रथन्तरं सुत माभ्यां प्रतिपदनुचराभ्यां अनुषंसति”—इति । “आ त्वा रथम्”—इति (ऋ० सं० ८. ६८. १.) यस्तृचः , सोऽयं मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत् ‡ । अस्मिंस्तृचे रथन्तरं साम उद्गाढभिर्गीयते , तस्मादियं प्रतिपद् ‘राधन्तरी’ । “इदं वसो सुतम्”—इत्ययं (ऋ० सं० ८. २. १.)

† २भा० ५१—११४३० ३० ।

† १भा० ६१३० ३० ।

‡ यमभोविशालगतयथो ग-पुसह नास्ति ।

‡ १भा० ६५, ६१३० ३० ।

दृची ऽनुचरः ; ऋन्दीदेवतादिना पूर्वेण समानत्वात् * । रथन्तर-
सामाधारस्य पूर्वस्य दृचस्य अनुसारित्वादस्यापि रथन्तरत्वम् ।
यत् मरुत्वतीयं यज्ञ मस्ति, एतत् 'पवमानोक्थं वै' पवमान-
स्तीवानुसारेण शस्यमानत्वात् । 'उक्थं' शस्त्रम्, तद् द्विविधं
पवमानोक्थं ग्रहोक्थञ्च ; अतोऽत्र पवमानोक्थ मिति विशिष्यते ।
अस्मिंश्च माध्यन्दिनपवमानस्तीव्रे सामगा रथन्तरं साम कुर्वन्ति,
पृष्ठस्तोत्रन्तु ब्रह्मसामोपेतं कुर्वन्ति, तदेतदुभयं 'सवीवधतायै'
सम्पद्यते । उभयतः शिक्वइयेन जलकुम्भद्वयं वोढुं यः काष्ठविशेषः
पुरुषाणां मंसे म्रियते, स वीवध इत्युच्यते । सामद्वयोपेतस्य
माध्यन्दिनसवनप्रयोगस्य वीवधसदृशत्वाद् वीवधेन सह वर्त्तत इति
सवीवधत्वम् † । यदि रथन्तरं साम माध्यन्दिने पवमाने सुतम्,
तदिदम् 'आभ्याम्' "आ त्वा रथम्"— "इदं वसो सुतम्"—इत्ये-
ताभ्यां प्रतिपदनुचराभ्या मनुयंसेत् ॥

ब्रह्मावृष्टिवीरूपत्वेन रथन्तरं प्रशंसति— "अथो ब्रह्म वै
रथन्तरं, चतुर् ब्रह्मदृ ; ब्रह्म खलु वै चत्वात् पूर्वं, ब्रह्मपुरस्तान्
म उग्रं राष्ट्र मज्यथ्य मसदित्यथात्र वै रथन्तर मत्र मेवास्मै तत्
पुरस्तात् कल्पयत्यथेयं वै पृथिवी रथन्तर मियं खलु वै प्रतिष्ठा,
प्रतिष्ठा मेवास्मै तत् पुरस्तात् कल्पयति"—इति । यद् 'रथन्तरं'
साम, तद् ब्राह्मणजातिस्वरूपम् ; उभयोः प्रजापतिमुखजत्वात् ।

* २भा० ६०५० द० ।

† 'विषयवीवधशब्दो उभयतोवदमित्येखन्वशास्त्रे काष्ठं वर्त्तते'—इति सि० कौ०
(पा० ४. ४. १७ सू०) । ता० भा० ४. ५. १६ ; १४. १. १० । आश्व० सू० ११२.१ ।
विषय इति इत्यादिषादहोमितीयाणाम् ०. ३. ५. ४ ; ०. ६ । विषय प्रति प१११मध्य-
पाठोऽपि कानिक् ।

तथा 'वृद्धत्'साम-चत्रियजात्योः प्रजापतिवाहुजलसाम्यादेकत्वम् ।
 ब्राह्मणजातिः चत्रियजातेः पूर्वभाविनी, अतो वृद्धतामसाध्यात्
 पृष्ठस्त्रोत्रात् पूर्वं रथन्तरसामसाध्यस्य पवमानस्त्रोत्रस्य अनुष्ठाने
 ऽयं मभिप्रायः । 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः 'पुरस्तात्' पूर्वकाले यस्य
 राष्ट्रस्य, तदिदं 'ब्रह्मपुरस्तात्' 'मे' राज्ञो राष्ट्रम् उग्र मश्वथम्
 'असद्' भवेदित्यभिप्रायः ॥ । किञ्च अत्रहेतुत्वाद् 'रथन्तर'
 'साम' अत्रात्मकम् ; 'तत्' तेन रथन्तरप्रयोगेण 'अस्मै' राज्ञे
 अत्र मेव 'पुरस्तात्' कल्पयति' प्रथमतः सम्पादयति । किञ्चेदं
 'रथन्तर' साम 'इयं पृथिवी' भूमिस्वरूप मेव ; इयञ्च भूमिः
 प्राणिनां 'प्रतिष्ठा' आधारः ; 'तत्' तेन रथन्तरप्रयोगेण 'अस्मै'
 यजमानाय राज्ञे प्रतिष्ठा मेव कल्पयति ॥

“इन्द्र नेदोय एदिहि”—“उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”—इत्येतं प्रगाथं-
 ह्यं (ऋ० सं० ८. ५३. ५. ६ ; १. ४०. १०२.) प्रथंसति—
 “समान इन्द्रनिहवी ऽविभक्तः ; सोऽङ्गा मुदान्, ब्राह्मणस्पत्य
 उभयसाम्नो रूप मुमे हि सामनी क्रियेते”—इति । इन्द्रो नितरा
 माह्वयते यस्मिन् प्रगाथे, सोऽत्र च प्रकृतौ च 'समान.' एक एव ।
 तस्यैवेदं व्याख्यानम् 'अविभक्तः'—इति, अविभक्त इत्यर्थः † । 'सः'
 च प्रगाथः 'अङ्गा', रूप मिति शेषः । अहःप्रयोगस्य निष्पादकत्वात्
 तद्रूपत्वम् । यः प्रगाथः 'उदान्' उच्छन्दवान् 'ब्राह्मणस्पत्यः' ब्रह्म-
 णस्पतिदेवताकथ ; “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”—इत्येवं श्रुतत्वात् । सोऽपि
 थंसनीयः । किञ्चासौ प्रगाथ उभयसाम्नो रूपम् ; 'हि' यस्मात्
 'उमे' वृद्धद्-रथन्तरे सामनी, तस्मिन् प्रगाथे सामगैर्गीयेते ‡ ॥ ।

० ता० ता० ११. १ २-४ द० ।

† २भा० ६०-०६४० द० ।

‡ 'सामवेरभिधीयते'—इति ख ।

धायानां सृवां प्रकृतौ विकृतौ चैकत्र माह—“समान्यो धाय्या
अविभक्तास्ता अज्ञाम्”—इति । ‘समान्यः’—इत्यस्य व्याख्यानम्
‘अविभक्ताः’—इति । तथाह विशेपनिष्यादकत्वात् तत्स्वरूपाः ॥

“प्र व इन्द्राय वृद्धते”—इत्यस्य (ऋ० सं० ८. ८६. ३, ४.)
मरुत्वतीयप्रगाथस्य प्रकृतिविकृत्योरेकत्वं दर्शयति—“एकादिको
मरुत्वतीयः प्रगाथः”—इति † ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(पट्त्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

जनिष्ठा उग्रः सहस्रे तुरायेति सूक्तं मुग्रवत् सह-
स्वत्तत् चत्रस्य रूपं मन्द्रं ओजिष्ठं द्रुत्योजस्वत्तत्चत्रस्य
रूपं बहुलाभिमान इत्यभिवदभिभूत्यै रूपं तदेका-
दशर्चं भवत्येकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रैष्टुभो वै राजन्यं
ओजो वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुवोजः क्षत्रं वीर्यं राज-
न्यस्तदेन मोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्द्धयति तद्गौरि-
वीतं भवत्येतद् वै मरुत्वतीयं समृद्धं यद्गौरिवीतं

तस्योक्तं ब्राह्मणं त्वा मित्रि हवामह इति बृहत्पृष्ठं
 भवति चत्रं वै बृहत् चत्रेणैव तत् चत्रं समर्द्धयत्यथो
 चत्रं वै बृहदात्मा यजमानस्य निष्कवत्य तद्यद् बृह-
 त्पृष्ठं भवति चत्रं वै बृहत् चत्रेणैवेनं तत्समर्द्धयत्यथो
 ज्यैष्ठ्यं वै बृहज्ज्यैष्ठ्येनैवेनं तत्समर्द्धयत्यथो ज्यैष्ठ्यं वै
 बृहज्ज्यैष्ठ्येनैवेनं तत्समर्द्धयत्यभि त्वा शूर नानुम
 इति रथन्तर मनुरूपं कुर्वन्त्यथ वै लोको रथन्तरं
 मसौ लोको बृहदस्य वै लोकस्यासौ लोको ऽनुरूपो
 ऽमुष्य लोकस्यायं लोकोऽनुरूपस्तद्यद् रथन्तर मनु-
 रूपं कुर्वन्त्युभावेव तल्लोकौ यजमानाय सम्भोगिनौ
 कुर्वन्त्यथो ब्रह्म वै रथन्तरं चत्रं बृहद् ब्रह्मणि खलु
 वै चत्रं प्रतिष्ठितं चत्रे ब्रह्माथो साम एव सयोनि-
 तायै यद्वावानेति धाय्या तस्या उक्तं ब्राह्मणं मुभयं
 शृणवन्न इति सामप्रगाथं उभयसाम्नो रूपं मुभे हि
 सामनी क्रियेते ॥ २ ॥

मरुत्वतीये शस्त्रे निविदानीयं सूक्तं प्रशंसति— “जनिष्ठा
 उपः सद्वे तुरावेति सूक्तं मुप्रवत्सहस्रत्ताचत्रस्य रूपं, मन्द्र षो-
 जिष्ठ इत्योजस्रत्तत् चत्रस्य रूपं, बहुलाभिमान इत्यभिवदभिभूत्यै
 रूपं; तदेकादशर्षं भवत्येकादशाचरा वै त्रिष्टुप्, त्रैष्टुभी वै राजन्य,
 षोडशी वा इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुबीजः चत्रं वीर्यं राजन्यस्तदेन मो-
 जसा चत्रेण वीर्येण समर्द्धयति; तद्गीरिवीतं भवत्येतद् मरुत्वतीयं

समृद्धं यज्ञीरियोतं ; तस्योक्तं ब्राह्मणम्"—इति । "जनिष्ठाः"—
इत्यस्मिन् पादे * उग्रशब्द सहशब्दयोर्विद्यमानत्वात् तदेतत्
सूक्तम् 'उग्रवत्सहस्रत्' । तद्योभयं चत्रियजातेः स्वरूपम् ; चत्रियो-
ऽपि क्रूरो बलवांसि । द्वितीयपादस्य * पूर्वभागे "मन्द्र ओजिष्ठः"
—इतिश्रुतत्वात् सूक्तम् 'ओजिष्ठत्' ओजःशब्दोपेतम् । ओजो
नाम बलहेतुरष्टमो धातुः ; तस्य च धातोः चत्रिये सम्पूर्णत्वाद्
ओजःशब्दोपेतं सूक्तं चत्रियस्य स्वरूपम् । तदुत्तरभागे * "बहु-
लाभिमानः"—इतिश्रुतत्वात् 'अभिवत्' अभिशब्दोपेतम् । तच्च
'अभिभूत्ये' शत्रूणां अभिभवस्य स्वरूपम् । किञ्च 'तत्' सूक्तमेका-
दशचं भवति †, त्रिष्टुप् चैकादशाक्षराः, राजन्यश्च त्रिष्टुप्-
सम्बन्धी ; तयोर्द्वयोः प्रजापतिवाहुजत्वात् । किञ्चैयं त्रिष्टुबोजः-
प्रभृतौनां हेतुत्वात् तस्वरूपम् । ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः, वीर्यं
शरीरादिबलम्, इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवम् ; राजन्यश्चोजःप्रभृतौनां
स्वरूपभूतः । तत्रोजः पूर्वं मेवोक्तम्, 'चत्रं' चत्रियजातियुक्तत्वम्,
'वीर्यं' शरीरादिबलम् । एवञ्च राजयज्ञे 'तत्' तेन त्रिष्टुप्छन्दस्क-
सूक्तपाठेन 'एनं' राजानं ओजःचत्रवीर्यं समृद्धं करोति । किञ्च
'एतत्' सूक्तं गौरिवीत्याख्येन महर्षिणा दृष्टत्वात् गौरीवीताख्यं
भवति ‡ । यस्मादेतद् गौरिवीतं, तस्मात् 'एतत्' मरुत्व-
तीयं शस्त्रं 'समृद्धं' सम्पूर्णं भवति । 'तस्य' च गौरिवीतनाम्नः
सूक्तस्य 'ब्राह्मण' "तद्वा एतद् यजमानजननम्"—इत्यादिना
पूर्वं मेवोक्तम् § ॥

* सोऽश्वमेधं — "जनिष्ठा उग्र सहस्रै तुराय मन्द्र ओजिष्ठी बहुलाभिमानः"—इति ।

† ऋ० स० १० ७१ १—११ अ० । ‡ २भा० ८४२० १०५० ३० ।

§ २म० २५० ८४०—३भा० ८२२० १०५० ३० ।

अथ निष्केवल्यशस्त्रं माह — “त्वा मिद्धि हवामह इति वृह-
त्पृष्ठं भवति ; चतुर्वै वृहत्, चतुरैषैव तत् चतुर्वै समर्द्धयत्यथो चतुर्वै
वै वृहदात्मा यजमानस्य निष्केवल्यं ; तद्यद् वृहत्पृष्ठं भवति, चतुर्वै
वै वृहत्, चतुरैषैवेनं तत्समर्द्धयत्यथो ज्यैष्ठ्यं वै वृहच्चैरिष्टेनैवेनं
तत्समर्द्धयत्यथो श्रैष्ठ्यं वै वृहच्चैरिष्टेनैवेनं तत्समर्द्धयति”-इति ।
“त्वा मिद्धि”-इत्यादिकस्तृचो निष्केवल्यशस्त्रस्य स्तोत्रियप्रतिप-
द्रूपः, वृहत्काम्ना आधारत्वाद् वृहद्रूपः, तेन च साम्ना पृष्ठस्तोत्रस्य
निष्पाद्यत्वात् पृष्ठस्वरूपश्च भवति । “त्वा मिद्धि”-इत्यस्या मृच्यु-
त्पदं वृहत्काम ‘चतुर्वै’ चतुरियजातिरूपमेव ; अतः ‘चतुरैषैव’
त्वा मिद्धीति द्वचरूपेण ‘तत्’ चतुर्वै यजमानरूपं समृद्धं करोति ।
‘अथो’ अपि चोक्तरीत्या चतुर्वैमेव वृहद्रूपं निष्केवल्यशस्त्रं च
यजमानस्य ‘आत्मा’ देहभूतः ; ‘तत्’ तथा सति ‘यद्’ यदि
वृहत्पृष्ठशब्दद्वययाचं त्वा मिद्धीत्यादिकं निष्केवल्यं भवेत्, ‘तत्’
तेन निष्केवल्येन, चतुर्वै वै वृहदिति पूर्वं मुक्तत्वात् ‘चतुरैषैव’ त्वा
मिद्धीत्यादिना वृहद्रूपेण निष्केवल्येनैव ‘एनं’ यजमानं समृद्धं
करोति । ‘अथो’ अपि च त्वा मिद्धीत्यादिकं वृहद्रूपं ‘ज्यैष्ठ्यं
वै’ वयोवृद्धेः स्वरूपम्, अतो ‘ज्यैष्ठ्येनैव, वयोवृद्धेनैव’ ‘एनं’ राजानं
समृद्धं करोति । ‘अथो’ अपि च त्वा मिद्धीत्यादिकं वृहद्रूपं
‘श्रैष्ठ्यं वै’ गुणोत्कर्ष एव ; तथा सति ‘श्रैष्ठ्येनैव’ गुणोत्कर्षेणैव
यजमानं समृद्धं करोति ॥

निष्केवल्यशस्त्रस्य प्रतिपदं मुक्ता अनुरूपं माह — “अभि त्वा
शूर नोनुम इति रथन्तरं मनुरूपं कुर्वन्त्यथं वै लोको रथन्तरं
मसौ लोको वृहदस्य वै लोकस्यासौ लोको ऽनुरूपो ऽमुष्य लोक-
स्याथं लोको ऽनुरूपस्तद्यद् रथन्तरं मनुरूपं कुर्वन्त्युभावेव तस्योक्तौ

यजमानाय सभोगिनी कुर्वन्वथो ब्रह्म वै रथन्तरं , चतुं वृहद् ;
 ब्रह्मणि खलु वै चतुं प्रतिष्ठितं, चतुं ब्रह्माथो साम्न एव सयोनि-
 तायै”-इति । “अभि त्वा शूर”-इत्येतं वचं निष्केवल्यशस्त्रस्या-
 नुरूपं कुर्युः ० । यद्यपि त्वा मिडाभि त्वेत्येती प्रगाथी ऋग्-
 ह्यात्मकी , तथापि प्रप्रथनेन वचत्वं सम्पाद्य प्रतिपदनुचरत्वं
 द्रष्टव्यम् । अभि त्वेत्ययं वचो रथन्तरसाम्न आधारत्वाद् रथन्तर
 मिल्युच्यते । वृहद्रथन्तरशब्दाभ्यां विवक्षितं त्वा मिडाभि
 त्वेति वचद्वयं मिलित्वा प्रशस्यते । भूलोको रथन्तरस्वरूपः ,
 स्वर्गलोको वृहत्स्वरूपः ; तावेती लोको परस्परानुरूपौ ; अस्मिन्-
 लोके दत्तेन हविषा देवाः स्वर्गं जीवन्ति , स्वर्गादागतया वृद्ध्या
 मनुष्या जीवन्ति , तदेतत् परस्पर मनुष्यत्वम् । एवं सति
 वृहद्रथन्तररूपाभ्यां प्रतिपदनुचराभ्या सुभावेव लोको यजमानायं
 समीचीनभोगयुक्तौ कुर्वन्ति । ‘अथो’ अपि च प्रजापतिमुखजत्व-
 साम्येन रथन्तरस्य ब्राह्मणरूपत्वात् , तदीयबाहुजत्वसाम्येन वृहत्तः
 चतुर्यरूपत्वाच्च १ वृहद्रथन्तराभिधानयोस्तृचयोरनुष्ठानेन ब्रह्म-
 चतुर्योः परस्वरा प्रतिष्ठा भवति । ‘अथो’ अपि च वचद्वया-
 नुष्ठानं निष्केवल्यशस्त्रस्य वचद्वयायितसाम्नश्च ‘सयोनितायै’
 समानस्थानत्वाय सम्पद्यते ॥

धाव्यां दर्शयति— “यदावानेति (सं०१०.७४.६) धाव्या ; तस्या
 उक्तं ब्राह्मणम्”-इति । ‘तस्याः’ धाव्यायाः प्रशंसारूपं ‘ब्राह्मणं’
 “तं देवा अमुवत्सर्वे वा अयोचथाः”-इत्यादिना पूर्वं मेवोक्तम् ॥

० ‘इत्येव वचः निष्केवल्यस्यानुरूपः कार्यः’-इति ख ।

१ १भा० १२५० ५५०, २०३४० १२५०-ते०सं० १, १, ४ ।

३ ३५० २५० १० ख०-२भा० ८४४० ६५० ३० ।

सामाधारभूतं प्रगाथं दर्शयति— “उभयं ऋणवच्चन इति सामप्रगाथ उभयसाम्नो रूपं मुभे हि सामनी क्रियेते”—इति । उभय मित्यादिप्रगाथो बृहद्रथन्तरसामहयस्य स्वरूपम् ; यस्मादेते उभयसामनो तस्मिन् प्रगाथे सामगैर्गीयिते , तस्मात् तद्रूपत्वं युक्तम् * ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(पटत्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

त मु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति सूक्तं मभि-
वदभिभूत्यै रूपं मषाळह मुयं सहमान मामिरित्युद्य-
वत् सहमानवत् तत्क्षत्रस्य रूपं तत्पञ्चदशर्चं भवत्यो-
जो वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदश अोजः क्षत्रं वीर्यं
राजन्यस्तदेन मोजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्हयति
तद्भारहाजं भवति भारहाजं वै बृहदार्षेयेण सलीमैष
ह वाव क्षत्रिययज्ञः समृद्धो यो बृहत्पृष्ठस्त्वाद् यत्र
क्व च क्षत्रियो यजेत बृहदेव तत्र पृष्ठं स्यात्
तत् समृद्धम् ॥ ३ ॥

निष्कैवल्यशस्त्रे निविदानीयसूक्तं दर्शयति— “त सु दृष्टि
यो अभिभूत्योजा इति (सं० ६. १८. १-१५.) सूक्त मभिवदभिभूत्यै
रूपम्”—इति । ‘अभिवत्’ अभिशब्देऽपितं सूक्तम् । तस्माद् ‘अभि-
भूत्यै’ शत्रूणां मभिवदस्य स्वरूपम् * ॥

तस्या ऋचः तृतीयपाद मनूद्य प्रशंसति— “अपाळहमुच’
सहमान माभिरित्युग्रवत्, सहमानवत्, तत् चतस्रस्य रूपम्”—
इति । उपशब्द-सहमानशब्द-युक्तं मिदं सूक्तम्; तच्च शब्दद्वयवाच्यं
चतुर्यजतेः स्वरूपम्; चतुर्यो ह्युग्रो भूत्वा शत्रून् अभिभवति ॥

तत्सूक्तगता ऋक्सृष्ट्यां प्रशंसति— “तत् पञ्चदशर्चं भवत्योजो
वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदश, योजः चतुर्वीर्यं राजन्यस्तदेन मोजसा
चत्रेण वीर्येण समर्हयति”—इति । पूर्वीक्तत्रिष्टुप्-प्रशंसावाक्यवत्
(१०१ पृ०) इदं पञ्चदशस्तोमप्रशंसावाक्यं व्याख्येयम् † ॥

ऋषिद्वारा सूक्तं प्रशंसति— “तद्भारद्वाजं भवति; भारद्वाजं वै
बृहदाप्येण सलोमा”—इति । भरद्वाजेन दृष्टत्वादिदं सूक्तं
‘भारद्वाजम्’, ‘बृहत्’ सामापि तथा भारद्वाजम् । तादृशबृहद्-
योगादयं ऋतुः ‘आप्येण सलोमा’ आप्येयो भरद्वाजमुनिसम्बन्धः,
लोमशब्देन कैशयुक्तो मूर्धोपलक्ष्यते; ‘सलोमा’ सशिरस्तः, सम्पूर्णं
इत्यर्थः । भरद्वाज-मुनिदृष्टस्य बृहत्तः सम्पूर्णत्वाद् बृहद्द्वारा
मुनिसम्बन्धे ‡ सति ऋतोरपि सम्पूर्णत्वं द्रष्टव्यम् ॥

इदानीं बृहद्रथन्तरसामोपेतप्रकृतयन्नक्तसमष्टिर् इ मुयजीव्यैक-

* प्रकृतौ तु इन्द्रस्य नू शौर्यं मिति विहितम् (१भा० १११५०) द० ।

† “पिशा सोमं त सु दृष्टीति मध्यन्दिन”, तयोरेकादिके प्ररघादन्ते वा मधेगुः”—इति
चाप० शी० ८. ५. ४, ५ ।

‡ ‘सम्पूर्णत्वाद् भरद्वाजमुनिसम्बन्धे’—इति च ।

§ ‘०ऋगुसम्बन्धे’—इति च ।

सामकेऽपि क्षत्रिययज्ञे पृष्ठस्तोत्रस्य बृहत्सामसाध्यत्वं विधत्ते—
 “एष ह वाव क्षत्रिययज्ञः समृद्धो यो बृहत्पृष्ठस्मिन्नाद् यत्र क्व च
 क्षत्रियो यजेत, बृहदेव तत्र पृष्ठं स्यात्, तत् समृद्धम्”— इति ।
 ‘यः’ क्रतुः द्विसामकत्वेन * बृहत्पृष्ठोपेतः, एष एव क्षत्रिययज्ञः
 ‘समृद्धः’ सम्पूर्णः । यस्मादेवं, तस्माद् ‘यत्र क्व च’ एकसामकेन
 अपि क्रतुना क्षत्रियो यजेत, तत्र पृष्ठस्तोत्रं बृहत्सामयुक्तं मेव
 कुर्यात् । ‘तत्’ एतदनुष्ठानं ‘समृद्धं’ सम्पूर्णं भवति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
 (षट्त्रिंशोऽध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

एकाहिका होत्रा एता वै शान्ताः कृष्णाः प्रति-
 ष्ठिता होत्रा यदैकाहिकाः शान्त्यै कृष्णैः प्रतिष्ठित्या
 अप्रच्युत्यै ताः सर्वरूपा भवन्ति सर्वसमृद्धाः सर्वरूप-
 तायै सर्वसमृद्धैः सर्वरूपाभिर्होत्राभिः सर्वसमृद्धाभिः
 सर्वान् कामानवाप्नुवामेति तस्माद् यत्र क्व चैकाहा
 असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठा एकाहिका एव तत्र होत्राः†

* ‘द्विसामके’—इति ख ।

† ‘होत्रा’—इति निर्विघ्नसंवादे ख, ड । एव तुल्यत्वापि यत्परि सकारे ।

सुस्तत्समृद्धं मुख्य एवायं पञ्चदशः स्यादित्याहु-
 रोजो वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदशं योजः क्षत्रं वीर्यं
 राजन्यस्तदेन योजसा क्षत्रेण वीर्येण समर्द्धयति
 तस्य त्रिंशत्स्तुतशस्त्राणि भवन्ति त्रिंशदक्षरा वै
 विराड् विराळन्नाद्यं विराज्येवैनं तदन्नाद्ये प्रति-
 ष्ठापयति तस्मात् तदुक्त्यः पञ्चदशः स्यादित्याहु-
 र्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमः स्याद् ब्रह्म वै सोमानां
 त्रिवृत् क्षत्रं पञ्चदशो ब्रह्म खलु वै क्षत्रात् पूर्वं ब्रह्म
 पुरस्तान् म उग्रं राष्ट्र मव्यथ्य मसदिति विशः सप्त-
 दशः शौद्रो वर्णं एकविंशो विशञ्चैवास्मै तच्छौद्रश्च
 वर्णं मनुवर्त्मानौ कुर्वन्त्यथो तेजो वै सोमानां त्रिवृ-
 द्वीर्यं पञ्चदशः प्रजातिः सप्तदशः प्रतिष्टेकविंशस्तदेनं
 तेजसा वीर्येण प्रजात्यां प्रतिष्ठयान्ततः समर्द्धयति
 तस्माज्ज्योतिष्टोमः स्यात् तस्य चतुर्विंशति स्तुतशस्त्रा-
 णि भवन्ति चतुर्विंशत्यर्द्धमासो वै संवत्सरः संवत्सरे
 कृत्स्न मन्नाद्यं कृत्स्न एवैनं तदन्नाद्ये प्रतिष्ठाप-
 यति तस्माज्ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमः स्यादग्नि-
 ष्टोमः स्यात् ॥ ४ ॥

माध्यन्दिनसवने होतुः शस्त्रविशेष मभिधाय होत्रकाणां विशेषाभावं दर्शयति— “ऐकाहिका होत्रा; एता वै शान्ताः कृताः प्रतिष्ठिता होत्रा, यदैकाहिकाः शान्त्यै कृत्यै प्रतिष्ठित्या अप्रच्युत्यै; ताः सर्वरूपा भवन्ति सर्वसमृद्धाः, सर्वरूपतायै सर्वसमृद्धौ, सर्वरूपाभिर्होत्राभिः सर्वसमृद्धाभिः, सर्वान् कामानवाप्रवानेति, तस्माद् यत्र क चैकाह्या असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठा ऐकाहिका एव तत्र होत्राः स्युस्तत्तन्मृद्म”-इति । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां याः क्रियास्ताः ‘होत्राः’ ७, ताश्च ‘ऐकाहिकाः’ एकाहे प्रकृतिरूपे विहिता एवात्र विकृतिरूपे च त्रिययज्ञे कर्तव्याः । ‘एताः’ च होत्राः शान्तत्वादिगुणकाः । शान्तादिशब्दार्थाः पूर्ववद् (१६५५०) व्याख्येयाः । ‘ताः’ चैकाहिका होत्राः ‘सर्वरूपाः सर्वसमृद्धाश्च भवन्ति’ तत्तद्विकृतिषु होत्रकाणां ये ये विशेषा उक्ताः, तद्रूपत्वं सर्वरूपत्वम्; तत्तत्फलसमृद्धिः सर्वसमृद्धिः; एतच्चोभय मिन्द्राभिष्टवनेन च त्रियस्य प्रतिपादनसामर्थ्यात् सम्पद्यते । अतः ‘सर्वरूपतायै’ सर्वलोकप्राप्तयं, तत्र च सर्वभोगसमृद्धार्थम्, उक्ता होत्रकाः सम्पद्यन्ते । ततः च त्रियाः पुरुषाः सर्वरूपाभिः सर्वसमृद्धाभिरैकाहिकाभिर्होत्राभिः सर्वान् कामानवाप्रवानेति अभिप्रायेण ऐकाहिकानुष्ठानं कुर्युः १ । ऐकाह्याय द्विविधाः,— सर्वस्तोम-सर्वपृष्ठाः, तद्विपरीताश्च । पृष्ठे पळहे प्रतिपादिताः त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदश-एकविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंशरूपाः षट्सङ्ख्याकाः सर्वे स्तोमाः । तस्मिन्नेव पृष्ठापळहे रथन्तर-वृद्ध-वैरूप-वैराज-शाकर-रैवतानि षट्सङ्ख्याकानि सर्व-

७ ३भा० २४०४० १८००, २००४० १००० ४० ।

१) ‘ऐकाहिकहोत्रानुष्ठानं’-इति च ।

पृष्ठानि * । तैः सर्वैः स्तोमैः पृष्ठेषु युक्तेभ्य एकाहेभ्यो व्यतिरिक्ताः कतिपयस्तोमपृष्ठयुक्ता एकाहाः 'असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठाः' च । यस्माद् एकाहिका हीनाः पूर्वोक्तरीत्या प्रगस्ताः , तस्मात् यत्र कापि असर्वस्तोमा असर्वपृष्ठाश्चैकाहा अनुष्ठीयन्ते , तत्र सर्वत्र एकाहिका एव हीना. स्युः ; न तु नूतनो विशेषः कश्चिदस्ति । 'तत्' तादृशं कर्म 'समृद्धं' फलेन सम्पूर्णम् ॥

अथ चत्रिययज्ञस्य संस्थाविशेषो निर्णेतव्यः , तदर्थं माद्री केषाञ्चित् पञ्च मुपन्यस्यति— "उक्थ्य एवायं पञ्चदशः स्यादित्याहुरोजो वा इन्द्रियं वीर्यं पञ्चदश , भोजः चतुरं वीर्यं राजन्धस्तदेन भोजसा चक्षेण वीर्येण समर्हयति"—इति । 'अयं' चत्रिययज्ञ उक्थ्यसंख्य एव † ; सर्वेष्वपि स्तोत्रेषु पञ्चदशस्तोम एव स्यादित्येव मेके ब्रह्मवादिन आहुः । भोजो वा इत्यादिकं पूर्ववद् (१७५ पृ०) व्याख्येयम् ॥

उक्थ्ये स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यां प्रथंसति— "तस्य त्रिंशत् सुतशस्त्राणि भवन्ति ; त्रिंशदचरा वै विराड् , विराळ्व्राथं विराज्येवैनं तद्व्राथे प्रतिष्ठापयति ; तस्मात् तदुक्थ्यः पञ्चदशः स्यादित्याहुः"—इति । 'तस्य' उक्थ्यस्य पञ्चदश स्तोत्राणि, पञ्चदश शस्त्राणि ‡ इत्येवं त्रिंशत् सङ्ख्या ; तथा सत्यचरद्वारा विराड् रूपत्वाद् , विराजसान्नाधनत्वात् 'एनं' यजमानं विराट्शाम्येन पञ्चदशे प्रतिष्ठापयति , 'तस्मात्' एव पञ्चदशस्तोत्रशस्त्रत्वात्

* १भा० ८६१० * , १८६—१८८१० इ० ।

† उक्थ्यकृतप्रयोगः ५प० ५५० (१भा० ११४—२४४१०) इ० ।

‡ "पञ्चदशोक्थ्यस्य शोषाणि पञ्चदश शस्त्राणि"—इति २भा० १८०५० । "पञ्चदश शोषाणि पञ्चदश शस्त्राणि, स मासः"—इति ता० ब्रा० ४. ९. ८ ।

‘तदुक्थः’ स चत्रिययज्ञ उक्थसंख्यः पञ्चदशस्तोमयुक्तः स्यात् ।
इत्येवं केचिदाहुः ॥

अथ स्रपच माह— “ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमः स्याद्”—इति ।
योऽयं चत्रियाणां ज्योतिष्टोमः, सोऽग्निष्टोमसंख्य एव स्यात् ॥

तस्मिन्नग्निष्टोमे ये त्रिविदादयश्चत्वारः स्तोमास्तान् ब्राह्मणादि-
वर्णचतुष्टयरूपेण तेजसादिगुणचतुष्टयरूपेण च प्रशंसति— “ब्रह्म
वै स्तोमानां त्रिवत्, चतुः पञ्चदशो, ब्रह्म खलु वै चत्वारः पूर्वं,
ब्रह्म पुरस्तान् म उग्रं राष्ट्र मव्यथ्य मसदिति ; विशः सप्तदशः ;
शीघ्रो वर्षे एकविंशो ; विशश्चैवास्मै तच्छीघ्रं च वर्षे मनुवर्तानी
कुर्वन्त्यथो तेजो वै स्तोमानां त्रिवद्, वीर्यं पञ्चदशः, प्रजातिः सप्त-
दशः, प्रतिष्ठेकविंशस्सदेनं तेजसा वीर्येण प्रजात्वा प्रतिष्ठयान्ततः
समर्हयति ; तस्माज्ज्योतिष्टोमः स्यात्”—इति । प्रजापतेर्मुखबाहु-
मध्यदेहपादेभ्य उत्पत्तिसाम्यात् त्रिविदादिस्तोमानां ब्राह्मणादि-
वर्णचतुष्टयरूपत्वम् * । तत्र ब्राह्मणपूर्वकं राष्ट्रं मदीयं सुग्रं मश्वथ-
नीयं चास्त्रित्यभिप्रायेण चत्रियस्य त्रिवत्-पञ्चदशौ क्रमेण अनु-
ष्ठेयी । सप्तदशैकविंशयोनुष्ठानेन वैश्वशूद्रौ वर्षो चत्रियस्यानुगा-
मिनो कुर्वन्ति । त्रिविदादिस्तोमानां तेजोवीर्यप्रजननप्रतिष्ठासाध-
नत्वात् तत्तद्रूपत्वम् । तेषां मनुष्ठानेन ‘एनं’ चत्रियम् ‘अन्ततः’
यज्ञस्यान्ते तेजसादिभिः समृद्धं करोति । तस्मात् चत्रियस्य
त्रिविदादिस्तोमचतुष्टयविशिष्टो ज्योतिष्टोमः स्यात् ॥

अग्निष्टोमसंख्ये तस्मिन् स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यां प्रशंसति— “तस्य
चतुर्विंशति स्तुतशस्त्राणि भवन्ति ; चतुर्विंशत्यर्द्धमासो वै संवत्सरः,
संवत्सरे ऋत्विज मन्वाद्यं, ऋत्विज एवैनं तदन्वाद्ये प्रतिष्ठापयति ;

तस्माज्ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमः स्यादग्निष्टोमः स्यात्”-इति ।
 ‘तस्य’ अग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य द्वादश स्तोत्राणि द्वादश
 शस्त्राणि, एवं चतुर्विंशतिसङ्ख्या; ततोऽर्द्धमासद्वारा संवत्सरत्त्वम्;
 संवत्सरे च द्विः सस्यानां पच्यमानत्वादत्रार्थं ‘कृत्स्नं’ सम्पूर्णं
 भवतिः । तेन ‘एने’ यज्ञमानं सम्पूर्णं एव अन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति ।
 तस्मात् त्रिविधस्य ज्योतिष्टोमो अग्निष्टोमसंस्थ एव स्यात्, न
 तूक्प्यसंस्थः । अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तार्थः † ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
 (षट्त्रिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्भानुधराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्याद्विद्यतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये ‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ये .
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

* “चतुर्विंशतिर्दग्निष्टोमस्य सुतस्यसाध”-इति १५० ४५० (२भा० १२।४०) । अदि
 ता० भा० ४, २, १२ पृथ गी० ।

† “अथ यज्ञभूताः (८, १. १)”-इत्यादावुक्तावप्यस्य इत्यादीन् ।

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(१३)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

— ००० —

अथातः पुनरभिषेकस्यैव सूयते इ वा अथ चक्रं
यो दीक्षते चत्रियः सन्त्स यदा ऽवभृथादुदेत्यानू-
वस्ययेष्ट्रोदवस्यत्यधैन मुदवसानौथायां संस्थितायां
पुनरभिषिञ्चति तस्यैते पुरस्तादेवं सम्भारा उपकृप्ता
भवन्त्यौदुम्बरासन्दी तस्यै प्रादेशमात्राः पादाः खुर-
रलिमात्राणि शीर्षणानूच्यानि मौञ्जं विषयनं व्याघ्र-
चर्मास्तरणं मौदुम्बरश्चमस उदुम्बरशाखा तस्मि-
न्नैतस्मिंश्चमसे ऽष्टातयानि निष्पुतानि भवन्ति दधि
मधु सर्पिंरातपवर्ष्या आपः शष्पाणि च तोक्त्तानि च
सुरा दूर्वा तद्यैषा दक्षिणा स्फावर्त्तनिर्वेदेर्भवति
तत्रैतां प्राची मासन्दीं प्रतिष्ठापयति तस्या अन्तर्वेदि
द्वौ पादौ भवतो वह्निर्वेदि द्वाविंश वै श्रीस्तस्या एतत्
परिमितं रूपं यदन्तर्वेद्यथैष भूमा ऽपरिमितो यो
वह्निर्वेदि तदादद्या अन्तर्वेदि द्वौ पादौ भवतो
वह्निर्वेदि द्वा उभयोः कामयोत्पाप्तौ यच्चान्तर्वेदि
यश्च वह्निर्वेदि ॥ ५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सुतशस्त्रविशेषोऽस्य क्षत्रियस्योपवर्णितः ।

क्रती समाप्ते ऽथ पुनरभिषेकोऽत्र वर्ण्यते ॥

त मेत मभिषेकं प्रतिजानीते— “अथातः पुनरभिषेकस्यैव”

—इति । ‘अथ’ क्रतुसमाप्तनन्तरम्, यतः क्षत्रियो ऽभिषेकं
महति, ‘अतः’ कारणात् पुनरभिषेकस्यैव, विधिरुच्यत इति
शेषः ० । राज्ञः पूर्वं मभिषिक्तत्वादयं पुनरभिषेको भवति ।
इतरस्यापि क्षत्रियस्य माहेन्द्रग्रहाय प्रसृते सत्यभिषेकस्य आध्वर्य-
वस्य पिद्यमानत्वात् † अयं पुनरभिषेको भवति ॥

त मेव विधत्ते— “सूयते इ वा अस्य क्षत्रं यो दीक्षते क्षत्रियः
सन्तस्र यदा ऽवभृथादुदेत्यानूवन्धयेद्वोदवस्यत्ययैर्न सुदवसानीयायां
संस्रितायां पुनरभिषिञ्चति”—इति । ‘यः’ पुमान् क्षत्रियः सन्
‘दीक्षते’ दीक्षां प्राप्नोति, ‘अस्य’ क्षत्रस्य पुरुषस्य ‘क्षत्रं’ सर्वेषां
प्राणिनां क्षतात् चाणम् ‘सूयते’ प्रवर्त्तते । तस्मात् ‘सः’ क्षत्रियो
यदा ‘अवभृथादुदेत्य’ अवभृथाख्यं कर्म समाप्तं कृत्वा, ‘अनूव-
न्धया’ तदाख्यया कया चित् पशुस्थानीयया ‘इष्ट्या’ यामं कृत्वा,
पश्चात् ‘उदवस्यति’ उदवसानीयाख्ययेष्ट्या कर्मावसानं करोति,
‘अथ’ तदानोम् ‘एनं’ क्षत्रिय सुदवसानीयेष्टी समाप्तायां पुनरपि
कर्माङ्गत्वेन ऋत्विजो ऽभिषिञ्चेयुः ॥

० “तं वै पाद्यं तिष्ठन्न मभिषिञ्चति पुरस्ताद् ब्राह्मणो ऽभिषिञ्चत्यध्वर्युर्वा, यो वास्य
पुरीक्षितो भवति; पश्चादितरे ०—० इदं सर्वं यो राजपुत्रेण पश्यते”—इत्यादि मत-
भा० ३. १. २. १—५ ।

† “तं वै माध्वन्दिने सवने ऽभिषिञ्चति ०—० अयदीति माहेन्द्रं”—इत्यादि मत-
भा० ३. २. ५. १ । ‘माहेन्द्रं सद्ये अयदीति धीमरसेनापूर्वं, महत्वतोयानो इत्यर्थः’—इति
तत्र भा० ३. १. १ ।

तस्याभिषेकस्य साधनानि विधत्ते— “तस्यैते पुरस्तादेव
सम्भारा उपकृता भवन्त्यौदुम्बर्यासन्दी ; तस्यै प्रादेशमात्राः पादाः
स्युररत्निमात्राणि शीर्षेणानूच्यानि ; मौञ्जं विवयनं, व्याघ्रचर्मा-
स्तरण, मौदुम्बरचमस , उदुम्बरशाखा ; तस्मिन्नेतस्मिंश्चमसे ऽष्टा-
तयानि निष्ठुतानि भवन्ति,— दधि मधु सर्पिरातपवर्था आयः
शय्याणि च तोक्त्रानि च दूर्वा”-इति । ‘तस्य’ पुनरभिषेकस्य
‘एते’ वक्ष्यमाणाः ‘सम्भाराः’ सम्पादनीया द्रव्यविशेषाः ‘पुरस्तादे-
वोपकृताः’ अभिषेककालात्प्रागेव सम्पादिता भवेयुः । के वस्तु-
विशेषाः सम्पादनीयाः ? ते ऽभिधीयन्ते । उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता
का चिदासन्दी । ‘तस्यै’ तस्या आसन्त्याः चत्वारः पादाः प्रादेश-
परिमिताः ; तेषां पादानां शिरस्युपरिभागे ऽवस्थितानि ‘शीर्षे-
णानि’, अन्वक्तियोगवस्थितानि काष्ठानि ‘अनूच्यानि’, तानि
शीर्षेणानूच्यानि * अरत्निपरिमितानि । प्रादेशद्वय सरत्निः ।
‘विवयनं’ विविधं वयनं रज्जुना मीतमीतरूपेण संयोजनम्, तच्च
‘मौञ्जं’ मुञ्जवृक्षेण निर्मितम् । ईदृश्या आसन्त्या उपरि आस्तरणं
व्याघ्रचर्म । दध्नादिप्रक्षेपार्थः प्रौढ उदुम्बरकाष्ठनिर्मितचमसः ।
तथा काचित् सूक्ष्मा ‘उदुम्बरशाखा’ । ‘तस्मिन्नेतस्मिन् मौदुम्बरे’
प्रौढे चमसे वक्ष्यमाणदध्नादिद्रव्याणि ‘षष्टातयानि’ । अत्र द्वितय-
त्रितयादिवत् “सङ्ख्याया अवयवे तयप्”-इति (पा० ५. २. ४२. सू०)

* वस्तुपरिष्ठात् वतीयाभ्याश्रीयापञ्चमार्थ— ‘अनूच्ये पात्रं इव वसिष्ठो फलके’-
इति । “आसन्दी सगभरन् । तस्या शीर्षेण वस्तुवत् ही पादावस्था, सरत्न वषां व ही ।
उदुम्बरवृक्षरं वानूच्ये च आसा, दध्नादिप्रक्षेपं च वामदेव्यं च तिर्यगे”-इति अथ० सू०
१५. १. १-५ । “अतु चमसः पादा भवन्ति, अतु चमसोऽनूच्यानि”-इति अथ० ब्रा० ६.
७ १. १५ । “चत्वारः पादावलाभं नूच्यानि”-इति च तत्रैव २८ ।

सूत्रेण तयप् प्रत्ययः । अष्टसङ्ख्याका अवयवा येषां दध्यादीनां
तान्यष्टातयानि । दीर्घञ्छान्दसः । तानि च 'नियुतानि'
नितरां सुतानि प्रक्षिप्तानि भवन्ति । चमसे प्रक्षेपणीयान्यष्ट-
द्रव्याणि कानि ? इति, तान्युच्यन्ते— दधि, मधु, सर्पिरित्येतानि
त्रीणि प्रसिद्धानि ; आतपयुक्तवर्षभवाः 'आतपवर्षाः' * , तादृश
आपद्यतुर्थं द्रव्यम् ; 'शष्पाणि' श्लान्दणानि , पञ्चमं द्रव्यम् ;
'तोक्नानि' अङ्गुराणि षष्ठं द्रव्यम् ; सुरा, दूवेति द्रव्यद्वयं प्रसिद्धम् ।

सम्पादिताया आसन्द्याः प्रतिष्ठापनं विधत्ते— "तद्येषा
दक्षिणा स्म्रावर्त्तनिर्वेदेर्भवति, तत्रैतां प्राची मासन्दीं प्रतिष्ठा-
पयति ; तस्या अन्तर्वेदि ही पादौ भवतो बह्विवेदि द्वावियं वै
श्रीस्तस्या एतत्परिमितं रूपं यदन्तर्वेदयैष भूमा ऽपरिमितो यो
बह्विवेदि ; तद् यदस्या अन्तर्वेदि ही पादौ भवतो, बह्विवेदि हा,
उभयोः कामयोत्तपासैः यथा अन्तर्वेदि यद्य बह्विवेदि"—इति । पुरा
वेदिपरिप्रायं स्फोरन, लेखात्रयं कृतम्— दक्षिणा प्रतीच्युदीची
च । तत्र देवयजनदेशे येषां वेदेः सम्बन्धिनी दक्षिणा 'स्म्रावर्त्तनिः'
स्म्रास्य रेखा भवति , 'तत्र' तस्यां रेखायाम् 'एताम्' आसन्दीं
'प्राचीं' प्रागयाम् अवस्थापयेत् । 'तस्याः' चासन्द्या उत्तरदिग्गती
ही पादावन्तर्वेदि तिष्ठतः ; दक्षिणदिग्गती ही पादौ बह्विवेदि
स्थापनीयौ । 'इय' भूमिः 'श्रीर्वै' सम्मद्रूपैव । 'तस्याः'
भूमेरन्तर्वेदि यद् रूपं मस्ति , एतत् 'परिमितम्' अल्पम् , अथ
बह्विवेदि 'यः' प्रदेशोऽस्ति , एष 'भूमा' बहुलः अत एव 'अपरि-

* 'अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्यातपवर्षाः'—इति कात्या० श्रौ० १५. ४. ५ । 'आतपे
वर्षेणि, ताः अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्य भूमिपतनात् प्रागेव आकाशात् पततीरुदाय पृष्ठाति'
—इति तद-व्याख्यानम् ।

मितः' इयानिति परिच्छेदरहितः । एव' सति वेदेमध्ये वहिष्वा-
सत्या द्वी द्वी पादाविति यदस्ति , तदुभयोः कामयोः प्राप्तौ
भवति,— यद्य कामो वेदिमध्ये लभ्यते, यद्य अन्यः कामो वेदेर्वहि-
ल्लभ्यते, तदुभयसिद्धयर्थं मेवं स्थापन मिति ॥ १ (५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तत्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

व्याघ्रचर्मणास्तृणात्सुत्तरलोम्ना प्राचीनग्रीवेण
क्षत्रं वा एतदारखानां पशूनां यद् व्याघ्रः क्षत्रं
राजन्यः क्षत्रेणैव तत्क्षत्रं समर्हयति तां पश्चात्
प्रादुपविश्याच्यं जानु दक्षिण मभिमन्त्रयत उभाभ्यां
पाणिभ्यां मालभ्याग्निष्टा गायत्र्या सयुक् कन्दसा-
रोहत्तु सवितोष्णिहा सोमो ऽनुष्टुभा वृहस्पतिर्वृहत्या
मित्रावरुणौ पङ्केन्द्रस्त्रिष्टुभा विश्वेदेवा जगत्या
तानह मनु राज्याय साम्राज्याय भौज्याय स्वारा-
ज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्या-

याधिपत्याय स्वावश्यायातिषायारोहामीत्येता मास-
 न्दी मारोहेहृत्त्रिणेनाग्रे जानुनाथं सञ्चयेन तत्तद्विती३
 चतुस्तैरैवै देवाश्चन्दोभिः सयूग् भूत्वैतां स्थिय
 मारोहन्यथा मेत एतर्हि प्रतिष्ठिता अग्निर्गायत्रा
 सवितोष्णिहा सीमो ऽनुष्टुभा वृहस्पतिर्वृहत्या
 मित्रावरुणौ पङ्केन्द्रस्त्रिष्टुभा विश्वेदेवा जगत्या
 ते एते अभ्यनूच्येते अग्नेर्गायत्राभवत्सयुग्वेति कल्पते
 ह वा अस्मै योगक्षेम उत्तरोत्तरिणी ह स्थिय मश्रुते
 ऽश्रुते ह प्रजाना मैश्वर्यं माधिपत्यं य एव मेता
 अनु देवता एता मासन्दी मारोहति चत्रियः सन्नयेन
 सभिषेच्यन्नपां शान्तिं वाचयति शिवेन मा चक्षुषा
 पश्यतापः शिवया तन्वोपस्पृशत त्वचं मे । सर्वाः
 अग्नीं रप्सुपदो हुवे वो मयि वर्चां बल मोजो
 निधत्तेति नैतस्याभिषिषिचानस्याशान्ता आपो वीर्यं
 निर्हणन्निति † ॥ २ (६) ॥

प्रतिष्ठिताया आसन्त्या उपरि चर्मास्तरणं विधत्ते — “व्यात्र-
 चर्मणास्तृणाल्युत्तरलोम्ना प्राचीनग्रीवेषु ; चत्रं वा एतदारण्यानां
 पशूनां यद् व्यात्रः, चत्रं राजन्यः, चत्रेषुैव तत् चत्रं समर्चयति”-
 इति । उत्तर मूर्धभागे लोमानि यस्य चर्मणस्तत् ‘उत्तरलोम’,
 प्राच्यां दिशि ग्रीवा यस्य चर्मणस्तत् ‘प्राचीनग्रीवम्’ । तादृशेन

व्याघ्रचर्मणा ता मासन्दी मास्तृणीयात् । अरस्ये^१ एवावस्थिता
 आरण्याः पशवो हरिणादयः । यो व्याघ्रोऽस्ति एतदारण्यपशूनां
 मध्ये 'चत्रं वै' चत्रियवच्छूरः ; योऽयं 'राजन्य' यजमानः, सोऽपि
 'क्षत्र' चत्रियजातिश्चाच्छूरः । अतश्चर्मास्तरणाद् व्याघ्रचर्मरूपेण
 'क्षत्रेणैव' यजमानरूपं 'चत्रं' सन्वृद्धं करोति ॥ ।

आसन्द्या अभिमन्त्रणं विधत्ते— "तां पद्यात्प्राडुपविश्याच्य
 जानु दक्षिण मभिमन्त्रयत उभाभ्यां पाणिभ्या मालभ्य"—इति ।
 प्रतिष्ठापिताया आसन्द्याः पद्याद् भागे यजमानः प्राङ्मुख उप-
 विश्य, दक्षिण यत् जान्वस्ति, तत् 'आच्य' भूमिस्पृष्टं यथा भवति
 तथा न्यम्भृतं कृत्वा, सव्यजानु जङ्घमुख, मीवावस्थाप्य, उभाभ्यां
 पाणिभ्या मासन्दीम् 'आलभ्य' स्पृष्ट्वा, वक्ष्यमाणमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति— "अग्निष्टा गायत्र्या सयुक् छन्दसा-
 रोहत्तु, सवितोष्णिहा, सोमोऽनुष्टुभा, बृहस्पतिर्बृहत्या, मित्रा-
 वरुणौ पङ्केन्द्रस्त्रिष्टुभा, विश्वेदेवा जगत्या, तानह मनु राज्याय
 साम्राज्याय भौज्याय स्वारज्याय वराज्याय पारमेष्ठाय राज्याय
 माह्वाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायारोहामीति"—इति ।
 हे आसन्दि । 'त्वा' त्वां गायत्र्या छन्दसा 'सयुक्' सहितः
 अग्निः आरोहत्तु । 'उष्णिहा' छन्दसा सहितः सविता आरोहत्तु ।
 एवं सोमबृहस्पतिमित्रावरुणेन्द्रविश्वेदेवाः अनुष्टुबादिच्छन्दीभिः
 सहिताः त्वा मारोहन्तु । 'तान्' अग्न्यादीन् देवान् 'अनु' पद्याद्
 अहम् आरोहामि । किमर्थम् ? राज्यादिसिद्धार्थम् । 'राज्यं'
 देशाधिपत्यम् । 'साम्राज्यं' धर्मेण पालनम् । 'भौज्यं' भोग-
 सम्पत्तिः । 'स्वारज्यम्' अपराधीनत्वम् । 'वैराज्यम्' इतरेभ्यो
 भूपतिभ्यो वैगिह्यम् । एतदुक्तं मैट्टिकम्, अयामुष्णिकं सुच्यते—

‘पारमेष्ठम्’ प्रजापतिलोकप्राप्तिः । तत्र ‘राज्य’ ऐश्वर्यम् ।
‘माहारान्य’ तत्रत्येभ्यथाधिक्यम् । ‘आधिपत्यं’ इतरान् प्रति
स्वामित्वम् । ‘स्वायम्भन्’ अपारतन्त्रम् । ‘प्रातिष्ठत्व’ चिरकाल-
वासित्वम् ॥

अनेन मन्त्रेषामिमन्त्रणाद्भूम् मारोहणं विधत्ते— “इत्येता
मासन्दी मारोहेहचिथेनाप्रे जानुनाथ सव्येन”—इति । ‘इति’-
शब्दः पूर्वोक्त मभिमन्त्रणमन्त्रं परामृशति । तेनैव मन्त्रेण
‘एताम्’ आसन्दी मारोहेत् । तत्रायं प्रकार — दक्षिणेन जानुना
प्रथमं समारोहेत्, ततः सव्येनारोहेत् ॥

। आरोहणं प्रथमं— “तत्तदितोश्”—इति । ‘तत्’ आरो-
हणम्, ‘तत्’ आरोहणम्, ‘इति’ एवं सर्वे जनाः पूजयन्ति ।
मूजाघेयं श्रुतिः ॥

मन्त्रतात्पर्ये दर्शयति— “चतुरक्षरैर्वै देवाञ्छन्दोभिः सयुग्
भूत्वैतां त्रिय मारोहन् यस्या मेत एतर्हि प्रतिष्ठिता ; अग्निर्गा-
यत्रा, सवितोष्णिजा, सोमो ऽनुष्टुभा, वृद्धस्यतिवृद्धत्या, मिता-
वरुणौ पङ्केन्द्रस्त्रिष्टुभा, विश्वेदेवा जगत्या”—इति । चत्वार्यक्षरा-
ख्येकैकस्माच्छन्दसः ‘उत्तराणि’ अधिकानि येषु गायत्रादिषु
जगत्वन्तेषु छन्दसु, तानि ‘चतुरक्षराणि’ ; तादृशैश्छन्दोभिः
‘सयुग् भूत्वा’ साहित्यं प्राप्य, ‘देवाः’ अग्रादयः ‘एताम्’ आसन्दीं
‘त्रियम्’ ऐश्वर्यरूपाम् आरोहन् । ‘यस्याम्’ आसन्द्याम् ‘एते’
अग्रादयः इदानीं मपि प्रतिष्ठिता वर्तन्ते । देवाञ्छन्दोभिः सयुग्
भूत्वैत्ययं मर्षो अग्निर्गायत्रेत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥

उक्तं मर्षं मन्त्रसंवादेन दृढयति— “ते एते अभ्यनूच्येते अग्ने-
र्गायत्राभवत्सयुगेति”—इति । ‘ते एते’ देवच्छन्दसी परस्परसहिते

कया चिद्वचो अभ्यनूचेत् । सेयं सृग्निरित्यादिका (१८८५०) ।
येयं गायत्री, सेयं मग्नेः 'सयुग्वा' सहवासिन्यभवत् । 'इति'
तस्या ऋचोऽर्थः ॥

क्षत्रियस्यारोहणं प्रशंसति— "कल्पते ह वा अस्मै योगक्षेम
उत्तरोत्तरिणीं ह श्रियं मश्रुते, ऽश्रुते ह प्रजानां मैश्वर्यं माधिपत्यं,
य एव मेता अनु देवता एता मासन्दीं मारोहति क्षत्रियः सन्"—
इति । 'यः' पुमान् क्षत्रियः सन् एता देवता अनु स्वयं मपि
उक्तेन प्रकारेण एता मासन्दीं मारोहति, 'अस्मै' क्षत्रियाय
'योगक्षेमः' 'कल्पते' सिध्यति । अप्राप्तस्य लाभस्य प्राप्तिर्योगः,
प्राप्तस्य वस्तुनो रक्षणं क्षेमः, योगसहितः क्षेमो 'योगक्षेमः' ।
किञ्चायं क्षत्रियः 'उत्तरोत्तरिणीं' दिनेदिने वर्द्धमानां श्रियं
प्राप्नोति ; तथा सर्वासां प्रजानाम् 'ऐश्वर्यं' नियामकत्वम्,
'आधिपत्यम्' अधिकत्वेन पालनञ्च प्राप्नोति ॥

अभिषेककर्तुः शान्तिमन्त्रवाचनं विधत्ते— "अथैनं मभि-
षेक्ष्यन्नपां शान्तिं वाचयति"—इति । 'अथ' आसन्धारोहणानन्त-
रम्, 'एनम्' आरूढं क्षत्रियं योऽन्योऽभिषेक्षति, स पुमान्
'अपां' शान्तिं जलदेवतानां शान्तिकरं मन्त्रं 'वाचयेत्' क्षत्रियस्य
अथै स्वयं सकृदुक्ता तं क्षत्रियं पाठयेत् ॥

एतं शान्तिमन्त्रं दर्शयति— "शिवेन मा चक्षुषा पश्यतापः
शिवया तन्वापसृशत त्वचं मे । सर्वो अग्नींरप्सुपदो हुवे वो मयि
वर्ची बल मोजो निधत्तेति"—इति । हे 'आपः' देवताः !
'शिवेन' शान्तेन अनुग्रहयुक्तेन चक्षुषा मा भवलोकयत, तथा
'शिवया' शान्तया 'तन्वा' मदीयां त्वध मुपसृशत । 'अप्सु' जलेषु
सीदन्तीति 'अप्सुपदः' श्रीर्वादयोऽन्यः, तान् अग्नीन् सर्वान्

‘घः’ युष्मदर्थे ‘हुवे’ आह्वयामि , यूय मपि ‘वर्चः’ कान्तिः
शरीरबलम् , तत्कारणम् ‘बीजः’ च मयि ‘निधत्त’ सम्पादयत ॥

तदेतच्छान्तिमन्त्रवाचनं प्रभंसति— “नैतस्याभिपिपिचानस्या-
शान्ता आपो वीर्यं निर्हणन्निति”—इति । ‘अशान्ताः’ स्या
आपः । तथा च अन्यत्र श्रूयते— “दिव्या आपो ऽशान्ताः”—
इति ताद्वापः शान्तिवाचनाभावे ‘अभिपिपिचानस्य’ अभिपेकं
प्राप्तस्य ‘एतस्य’ चतुर्थस्य वीर्यं ‘निर्हण्युः’ विनाशयेयुः, सति तु
शान्तिपाठे ‘न निर्हणन्’ * नैव विनाशयन्ति,—‘इति’ अभिप्रायेण
शान्तिं वाचयेत् ॥ २ (६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तत्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (६) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथैन मुदुस्वरशाखा । मन्तर्ज्ञायाभिषिञ्चतीमा
आपः शिवतमा इमाः सर्वस्य भेषजीः । इमा राष्ट्रस्य
वर्द्धनोरिमा राष्ट्रभृतो ऽमृताः । याभिरिन्द्र मभ्यषि-
ञ्चत् प्रजापतिः सोमं राजानं वरुणं यमं मनुं ।
ताभिरग्निरभिषिञ्चामि त्वा मघं राज्ञां त्वमधिराजो

भवेह । 'महान्त' त्वा महीनां सम्राजं चर्षणीनां ।
 देवी जनित्राजीजनद् भद्रा जनित्राजीजनद् । देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या
 मग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रखेन्द्रियेणाभिषिञ्चामि
 वलाय श्रियै यशसे ऽन्नाद्याय । भूरिति य इच्छेदिस
 मेव प्रत्यन्न मद्यादित्यथ य इच्छेद् द्विपुरुषं भूर्भुव
 इत्यथ य इच्छेत् त्रिपुरुषं वा ऽप्रतिमं वा भूर्भुवः
 स्वरिति तद्वैक आहुः सर्वाग्निर्वा एषा यदेता व्याहृ-
 तयो ऽतिसर्वेण हास्य परस्मै कृतं भवतीति त मेतेना-
 भिषिञ्चेद्देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्वाहुभ्यां
 पूष्णो हस्ताभ्या मग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रखेन्द्रिये-
 णाभिषिञ्चामि वलाय श्रियै यशसे ऽन्नाद्यायेति तदु-
 पुनः परिचक्षते यदसर्वेण वाचो ऽभिषिक्तो भवती-
 श्वरो ह तु पुरायुषः प्रैतोरिति ह स्माह सत्यकामो
 जावालो य मेताभिव्याहृतिभिर्नाभिषिञ्चतीतीश्वरो
 ह सर्व मायुरैतोः सर्व माप्नोद्विजयेनेत्यु ह स्माहोद्वा-
 लक आरुणिर्य मेताभिव्याहृतिभिरभिषिञ्चतीति त
 मेतेनैवाभिषिञ्चेद् देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनो-
 र्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्च-
 सेन्द्रखेन्द्रियेणाभिषिञ्चामि वलाय श्रियै यशसे-

ऽन्नाद्याय भूर्भुवस्स्वरित्यधैतानि ह वै' क्षत्रियादीना-
नाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति' ब्रह्मक्षत्रे जर्गन्नाद्य म-
पा मोषधीनां रसो' ब्रह्मवर्चस मिरापुष्टिः प्रजातिः'
क्षत्ररूपं' तद्यो अन्नस्य रस' ओषधीनां क्षत्रं प्रतिष्ठा'
तद्यदेवामू पुरस्तादाहुती जुहोति' तदस्मिन् ब्रह्म-
क्षत्रे दधाति' ॥ ३ (७) ॥

अभिपेक्षप्रकार' विधत्ते — “अधेन सुदुम्बरशाखा मन्तर्वा-
याभिपिच्छति”—इति । ‘अथ’ शान्तिवाचनानन्तरम्, ‘एनं’
क्षत्रियम् ‘उदुम्बरशाखा मन्तर्वाय’ शिरस्युदुम्बरशाखया व्यवधानं
कृत्वा चमसस्यैर्दध्यादिभिरभिपिच्छेत् * ॥

तिस्र ऋचः, एकं यजुः, व्याहृतयथैत्येते अभिपेक्षमन्त्राः ।
तत्र प्रथमा ऋच माह— “इमा आपः शिवतमा इमाः सर्वस्य
भेषजीः । इमा राष्ट्रस्य वर्दनीरिमा राष्ट्रभृतो ऽमृताः”—इति ।
‘आपः’—इत्यनेन दध्यादिसर्वद्रव्याणि उपलक्ष्यन्ते । ‘इमाः’
दध्यादिसहिताः आपः ‘शिवतमाः’ अतिशयेन शान्ताः । तथा
‘इमाः’ आपः ‘सर्वस्य’ दारिद्र्यादिरोगस्य ‘भेषजीः’ शीघ्ररूपाः ।
तथा ‘इमाः’ आपो राष्ट्रस्य ‘वर्दनीः’ अभिवृद्धिहेतवः । अत एव
‘इमाः’ आपो ‘राष्ट्रभृतः’ राष्ट्रधारिण्यः । स्वयं च ‘अमृताः’
विनाशरहिताः ॥

द्वितीया ऋच माह— “याभिरिन्द्र मभ्यपिच्छत् प्रजापतिः

* ‘क्षितं वाच मभिपिच्छति’—इत्यादि (कात्या० श्रौ० १५.५. ३-३३) पाठ
याभिपेक्षप्रकारविशेषायाभिपिच्छत्या ।

सोमं राजानं वरुणं यमं मनु' । ताभिरद्भिरभिपिञ्चामि त्वा महं
 राज्ञां त्व मधिराजो भवेह"—इति । पुरा प्रजापतिः 'याभिः'
 दध्यादिसहिताभिरद्भिरिन्द्रादीनभ्यपिञ्चत्, हे चतुर्य ! ताभि-
 रद्भिः त्वा महं मभिपिञ्चामि ; त्वं च 'इह' लोके राज्ञां सर्वेषां
 अधिको राजा भव ॥

तृतीया मृच माह— "महान्तं त्वा महीनां सम्राजं चर्ष-
 णीनां । देवी जनित्प्रजीजनद् भद्रा जनित्प्रजीजनद्"—इति ।
 'जनित्' तवोत्पादिका मातृरूपा देवी, त्वां 'महीनां' महता
 मपि पुरुषाणां मध्ये अतिशयेन महान्तम्, 'चर्षणीनां' मनुष्याणां
 सर्वेषां 'सम्राजं' सम्यक् धर्मं पालयितारं कृत्वा, 'प्रजीजनत्'
 उत्पादितवती ; अतो भवदीया 'जनित्' माता, स्वयं तदा
 पुण्यात्मा भूत्वोत्पादितवती ॥

तिस्र ऋचो ऽभिधाय यजुर्विधत्ते— "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे
 ऽग्निर्नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्षसेन्द्रस्ये-
 न्द्रियेणाभिपिञ्चामि बलाय यियै यशसे ऽवाद्याय"—इति * । हे
 चतुर्य ! 'सवितुः' प्रेरकस्य देवस्य परमेश्वरस्य 'प्रसवे' अभ्यनु-
 ज्ञायां सत्यां त्वा मभिपिञ्चामि । केन साधनेन ? 'अग्निर्नोः'
 देवयोः सम्बन्धिभ्यां बाहुभ्यां, न तु मदीयाभ्याम् ; तथा 'पूष्णः'
 देवस्य हस्ताभ्याम् । मणिवन्धपर्यन्ती दण्डाकारौ 'बाहू', अद्भुति-

* एषविधमन्त्रपाठे तैत्तिरीया इत्यथ मयामनक्ति । तदथा— "यद् वृथात् अग्नेस्ता
 तेजसाभिपिञ्चामीति, तेजसेऽव स्यात्, दुयर्नां तु भवेत् । सोमस्य त्वा तुभेनाभिपिञ्चा-
 गोत्वार, सोमो वै देवतया पुरुषः, स्वयैवेनं देवतयाभिपिञ्चति"—इति तै० ब्रा० १.१०.८ ।
 सोमस्य त्वेत्यादिष्ट तैत्तिरीयाणां वाजसनेयिनाश्च अभिपिञ्चमन्त्र. (स० १. ८. १४,—
 या० प० १० १०) ।

सहितावयभागौ 'हस्तौ' । तद्याग्निसम्बन्धिना 'तेजसा' शरीर-
कान्त्या , सूर्यस्य सम्बन्धिना 'वर्चसा' वाद्यप्रकाशेन , इन्द्र-
सम्बन्धिना 'इन्द्रियेण' चक्षुरादिपाटवेन । कस्मै प्रयोजनायाय
मभिपेक्षः ? तत्र शरीरबलाय , 'त्रियै' हस्त्यश्वादिसम्पदे ,
'यशसे' कीर्त्यै , 'अत्राद्याय' अन्नसन्तुष्टये ॥

अथ कामनाभेदेन व्याहृतीर्दशयति— "भूरिति य इच्छेदिम
मेव प्रत्यन्न मद्यादित्यथ य इच्छेद् द्विपुरुषं भूर्भुव इत्यथ य इच्छेत्
त्रिपुरुषं वा ऽप्रतिमं वा भूर्भुवस्स्वरिति"—इति । 'यः' अभिपेक्षा
'इम मेव' अभिपिच्यमानं चत्रियं प्रति अस्मै 'अन्न मद्यात्'
नीरोगो भवेदिति 'इच्छेत्' कामयेत , तं 'भूरिति' व्याहृत्या
अभिपिचेत् । अथ 'यः' अभिपेक्षा पुत्रपौत्राभ्यां दाभ्यां पुरुषाभ्यां
सहितम् 'इमं' चत्रियं प्रति अन्न मद्यादिति कामयेत, तदानीं
'भूर्भुवः इति' व्याहृतिद्वयेन अभिपिचेत् । अथ 'यः' अभिपेक्षा
पुत्रपौत्रप्रपौत्रैस्त्रिभिः पुरुषैः युक्तम् 'इमं' चत्रियम् प्रति पुरुष-
त्रयपर्यन्तं जीवित्वा सुखेनान्न मद्यादिति कामयेत ; अथवा त
मेतम् 'अप्रतिम' स्रतुल्यचत्रियान्तररहितं कुर्यात् * इति काम-
येत, तदानीं 'भूर्भुवस्स्वरिति' व्याहृतित्रयेण अभिपिचेत् ॥

अत्र किञ्चित् पूर्वपक्ष सुज्ञावयति — "तद्वैक आहुः, —
सर्वाग्निर्वा एषा यदेता व्याहृतयो ऽतिसर्वेण हास्य परस्मै कृतं
भवतीति ; त मेतेनाभिपिचेद् देवस्य त्वा सयितुः प्रसवे ऽस्त्रिनो-
र्वाहुभ्यां पूण्यो हस्ताभ्या ममेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेणा-
भिपिचामि बलाय त्रियै यशसे ऽत्राद्यायेति"—इति । 'तत्र'
तस्मिन् एव अभिपेक्षे ब्रह्मवादिन. केचिदेव माहुः, — या एता

व्याहृतयः सन्ति, 'एषा' व्याहृतिरूपा 'सर्वासर्वे' सर्वफलप्राप्ति-
साधनम् ; यद्यो व्याहृतिभिरभिषेके 'अस्य' अभिषिच्यमानस्य
'परस्मै' परस्य स्वस्मादन्यस्य चतुर्विधस्य 'अतिसर्वेण' तदपेक्षामात्र
मतिक्रम्य कृत्स्नेनापि मन्त्रजातेन अभिषेचनं कृतं भवति ; तदेत-
दधिकाभिषेचनं भयुक्तम् 'इति' अभिप्रेत्य 'तं' चतुर्विधम् 'एतेन'
देवस्य त्वेत्यादिना यजुषा अभिषिच्येत्, न तु व्याहृतिभिरिति
तेषां पक्षः ॥

तं पक्षं दूषयति— "तद्दु पुनः परिचक्षते ; यदसर्वेण वाचो
ऽभिषिक्तो भवतीश्वरो ह तु पुरायुषः प्रैतोरिति ह स्माह सत्य-
कामो जाबालो य मेताभिव्याहृतिभिर्नाभिषिच्यतीति"—इति ।
'तद्दु' तदपि पूर्वाक्तं मतं पुनरन्ये ऽभिज्ञाः 'परिचक्षते' निरा-
कुर्वन्ति । 'यं' चतुर्विधम् 'एताभिः' व्याहृतिभिः नाभिषिच्यति,
'एषः' चतुर्विधो 'यद्' यस्मात् कारणाद् 'असर्वेण' सम्भूर्तिरहितेन
'वाचा' वाक्येन मन्त्रेण अभिषिक्तो भवति, तस्मादयं स्वीचिता-
दायुषः पुरा 'प्रैतोः' प्रैतुं भर्तुम् 'इश्वरः' समर्थो भवति ; तस्माद्
आयुःचयहेतुत्वादयं पक्षो न युक्त इति जवालाया पुत्रः 'सत्य-
कामः' महर्षिराह ज्ञ ॥

पूर्वपक्षं दूषयित्वा सिद्धान्तं माह— "इश्वरो ह सर्वं मायुरेतोः
सर्वं माप्रोद्धिजयेनेत्यु ह स्माहोद्दालक आरुणिर्यं मेताभिव्याहृति-
भिरभिषिच्यतीति ; त मेतेनैवाभिषिच्येद् देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवे ऽखिनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मनेस्तेजसा सूर्यस्य वर्च-
सेन्द्रियेणाभिषिच्यामि वलाय त्रिये यशसे ऽत्राद्याय मूर्ध्निवस्त्र-
रिति"—इति । 'यं' चतुर्विधम् 'एताभिः' व्याहृतिभिरभिषिच्यति,
य चतुर्विधः 'सर्वं मायुरेतोः' सर्वाङ्गनायुः प्राप्तुम् 'इश्वरः' समर्थो

भवति ; ततो 'विजयेन' यत्रूनभिभूय सर्वं भोगम् 'आप्नोत्' आप्नोति । 'इति' एव वरुणस्य पुत्र उद्दालक आह स्य । तस्मात् 'तं' चतुर्थ्यम् 'एतेन' व्याहृत्यन्तेन यक्षुषा अभिपिबेत्, न तु केवलेन । सोऽयं व्याहृत्यन्तो मन्त्रो नित्यप्रयोगे द्रष्टव्यः, काम्य-प्रयोगे तु व्याहृत्यविकल्पः पूर्वं सुक्तः * ॥

अभिषेकाङ्गं होमं विधत्ते — "अथैतानि च वै चतुर्या-दीजानाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति,— ब्रह्मचत्रे ऊर्गन्नाद्य मपा मोपधीनां रसो ब्रह्मवर्षस मिरापुष्टिः प्रजातिः चत्ररूपं ; तद्यो अन्नस्य रस ओपधीनां चत्रं प्रतिष्ठा ; तद्यदेवाम् पुरस्तादाहुती जुहोति, तदस्मिन् ब्रह्मचत्रे दधाति"—इति । 'अथ' अभिषेकानन्तरम्, होम उच्यते इति शेषः । 'ईजानाद्' यागं कृतवतः चतुर्यात् 'एतानि' ब्रह्मचर्यानि 'व्युत्क्रान्तानि' अपगतानि भवन्ति । तानि निर्दिश्यन्ते— 'ब्रह्मचत्रे' एतस्य समीपे वर्त्तमानं जातिद्वयम्, 'ऊर्क्' चीरादिरसः, 'अन्नाद्यम्' ओदनादिकम् ; तदेतद्ब्रह्म मपा मोपधीनाञ्च 'रसः' सारः । 'मपां सारः' चीरादिः, 'ओपधीनां रसः' अन्नाद्यम् । 'ब्रह्मवर्षसं' श्रुताध्ययनसम्पत्तिः, 'इरापुष्टिः' अन्नसमृद्धिः, 'प्रजातिः' पुत्रोत्पादनम् । तच्च सर्वं चतुर्यस्य स्वरूपम् ; अत्यन्त मपेक्षितत्वाद् । एतेषां व्युत्क्रान्तौ चतुर्यस्य स्वरूपहानिरेव भवति । 'अथो' अपि च 'अन्नस्य' ओदनस्य, 'रसः' रसस्य चीरादेः, 'ओपधीनां व्रीहि-यवादीनां 'चत्रं प्रतिष्ठा' चतुर्य आययः । तस्माद् उक्तो व्यतिक्रमः चतुर्यस्य न युक्तः । 'तत्' तथा सति 'यत्' यदि 'अम्' बुद्धिस्थे आहुती अभिपिबेत्स्य चतुर्यस्य पुरस्ताद् जुष्टुयात्, 'तत्'

तदानीम् 'अस्मिन्' अभिपेक्षे ब्राह्मणजातिं, क्षत्रियजातिं, तदुप-
लक्षित मन्त्रादिकं च सर्वं भवस्थापयति । “ब्रह्म प्रपद्ये ०—०
स्वाहा”- “चतुं प्रपद्ये ०—० स्वाहा”-इत्याहुतिद्वयं ० जुहुयादिति
तात्पर्यार्थः ॥ ३ (७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तत्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अथ यदौदुम्बरासन्दौ भवत्यौदुम्बरश्चमस' उदु-
म्बरशाखोर्वा' अन्नाद्य मुदुम्बर' उर्ज' मेवास्मिंस्तद-
न्नाद्यं दधात्यथ यद् दधि मधु घृतं भवत्यपां स ओष-
धीनां रसो' ऽपा मेवास्मिंस्तदोषधीनां रस' दधात्यथ
यदातपवर्ष्या आपो भवन्ति' तेजश्च ह वै ब्रह्मवर्चसं
चातपवर्ष्या आपस्तेज एवास्मिंस्तद् ब्रह्मवर्चसं च
दधात्यथ यच्छष्पाणि च तोक्मानि च भवन्तीरायै

० पुरस्तात् ०, ४ (११९-११६) द्रष्टव्यम् ।

† से० स० १, ८, १४, से० मा० १, ०, ८, वा० सं० १०, १०, वा० मा० (यत०)

५, ४, १ अभिपेक्षविवरणं द्रष्टव्यम् ।

तत्पुष्टै रूष मथो प्रजात्या' इरा मेवास्मिंस्तत्पुष्टि'
 दधात्यथो प्रजाति' मथ यत् सुरा भवति' चत्ररूपं
 तदथो अन्नस्य रसः' चत्ररूप मेवास्मिंस्तद्दधात्यथो
 अन्नस्य रस' मथ यद् दूर्वा भवति' चत्रं वा एतदोष-
 धीनां यद् दूर्वा' चत्रं राजन्यो नितत इव हीह
 चत्रियो राष्ट्रे वसन् भवति' प्रतिष्ठित इव' निततेव
 दूर्वावरोधैर्भूम्यां' प्रतिष्ठितेव' तद्यद् दूर्वा भवत्योष-
 धीना मेवास्मिंस्तत्* चत्रं दधात्यथो प्रतिष्ठा मेतानि
 ह वै यान्यस्मादीजानाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति' तान्ये-
 वास्मिंस्तद् दधाति' तैरेवैनं तत्समर्द्धयत्यथास्मै सुरा
 कंसं हस्त आदधाति' स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व
 सोम धारया' इन्द्राय पातवे सुत इत्याधाय शान्तिं
 वाचयति' नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं मा संसृ-
 चाथां परमे व्योमनि' सुरा त्व ससि शुष्मिणी' सोम
 एष राजा' मै नं हिंसिष्ट' स्वा योनि माविशन्ताविति'
 सोमपीयस्य चैषा' सुरापीयस्य च व्यावृत्तिः' पीत्वा यं
 रातिं मन्येत' तस्मा एनां प्रयच्छेत्तद्वि मित्रस्य रूपं
 मित्र एवैनां तदन्ततः प्रतिष्ठापयति' तथा हि मिचे
 प्रतितिष्ठति' प्रतितिष्ठति य एवं वेद' ॥ ४ (८) ॥

अभिषेकसाधनानि क्रमेण प्रशंसितु मादावासन्यादित्यं प्रशंसति— “अथ यदौदुम्बरासन्दी भवत्यौदुम्बरचमस उदुम्बर-शाखीर्वा अत्राय मुदुम्बरजर्ज मेवास्मिंस्तदत्रायं दधाति”— इति । आसन्दी-चमस-शाखानां कारणभूतो यः ‘उदुम्बरः’, सोऽयं रसस्थान्नस्य स्वरूपभूतः ; तेन ‘अस्मिन्’ यजमाने रस मन्त्रञ्च सम्पादयति ॥

दध्यादिव्रथं प्रशंसति— “अथ यद् दधि मधु घृतं भवत्यपां स ओषधीनां रसो ऽपा मेवास्मिंस्तदोषधीनां रसं दधाति”— इति । दधिघृतयोः पशुभक्षितदृषोदकजन्यत्वात् ओषधिरसत्वम् ; मधुनो मधुकरानीतपुष्परसजन्यत्वाद् ओषधिसारत्वम् ॥

आतपसहिता वृष्टिजन्या आपः प्रशंसति— “अथ यदातप-वर्था आपो भवन्ति, तेजस इ वै ब्रह्मवर्चसं चातपवर्था आपस्तेज एवास्मिंस्तद् ब्रह्मवर्चसं च दधाति”— इति ॥ आतपसम्बन्धात् तेजस्त्वम्, आहुतिफलरूपवृष्टिसम्बन्धाद् ब्रह्मवर्चसत्वम् ॥

श्यामदृषान्यङ्गराणि च प्रशंसति— “अथ यच्छ्याणि च तोक्मानि च भवन्तीरायै तत् पुष्ट्यै रूप मथो प्रजात्यां इरा मेवा-स्मिंस्तत् पुष्टिं दधात्यथो प्रजातिम्”— इति । दृषाना मङ्गुराणां च पञ्चव्रत्वात् तद्गवणेन पशुपुष्टिप्रजोत्पादनयोर्दृष्टत्वात् इरापुष्टि-प्रजातिरूपत्वम् ॥

ॐ चाभ्यर्चयेत्तदभिषेकसाधनेषु सप्तदशविधा आपः श्रूयन्ते । ता यथा— सारसपः, उपकर्मिः, शन्दमानाः, ओजस्रवः, परशकः, अराम्यतिः, निवेवाः, त्र्यलपसः, चातप-वर्थाः, वैश्रव्यः, कृष्याः, पुषाः, मधुः, योदुम्बराः, पशुः, एतम्, मरीचः । “स सारसती-रिव प्रथमा गृह्णाति”—इत्यारभ्य, “सददीशापः सधरति”—इत्यन्तः घट० ब्रा० ५. १. ४. १-२२ अधिका दृष्टव्याः । षोडश वेति च तत्रास्ति पञ्चानरम् । तै० स० १. ८. ११, तै० ब्रा० १. ७. ५ अपि एव मेव ।

सुरां प्रशंसति— “अथ यत् सुरा भवति, चत्ररूपं तद् ; अथो अन्नस्य रसः ; चत्ररूप मेवास्मिंस्तद्दधात्यथो अन्नस्य रसम्” —इति । सुरायाः चत्रियस्यैव मदयोगात् चत्ररूपत्वम्, व्रीह्या-
द्यङ्गुरजन्यत्वादन्नरसत्वञ्च ॥

दूर्वा प्रशंसति— “अथ यद् दूर्वा भवति ; चत्रं वा एतदोष-
धीनां यद् दूर्वा, चत्रं राजन्यो, नितत इव हीह चत्रियो राष्ट्रे
वसन् भवति, प्रतिष्ठित इव ; निततेव दूर्वावरोधैर्भूम्यां, प्रतिष्ठि-
तेव ; तद्यद् दूर्वा भवत्योषधीना मेवास्मिंस्तद् चत्रं दधात्यथो
प्रतिष्ठाम्”—इति । ओषधिजाती दूर्वायाः चत्रियजातित्वं राज-
सम्बन्धिचत्रियजातिसाम्यादवगन्तव्यम् * । तदेव साम्यं नितत,
इवेत्यादिना प्रपञ्चते । ‘इह’ राष्ट्रे चत्रियो वसन्, तेषु ग्रामेषु
सञ्चारात् स्वरुरूपस्थापनाच्च, स्वयं नितरां ‘ततः’ विस्मृतः ‘इव’
राज्यैश्वर्येण प्रतिष्ठित एव भवति ; दूर्वा ‘अवरोधैः’ अधोमुखैः
स्वकीयमूलैर्नितरां ‘तता इव’ व्याप्तेव, स्वैर्याद् एकत्र प्रतिष्ठितेव
भवति । तथा सति ‘यद्’ यत्र दूर्वा भवति, तदानीम् ओषधि-
सम्बन्धिचत्रियजातिम् ‘अस्मिन्’ यजमाने सम्पादयति, अपि च
‘प्रतिष्ठां’ स्वैर्यं मपि सम्पादयति ॥

प्रत्येकं प्रशस्य समुदायरूपेण प्रशंसति— “एतानि च वै यान्य-
प्लादीजानाद् व्युत्क्रान्तानि भवन्ति, तान्येवास्मिंस्तद्दधाति ; तैरे-
वैनं तत्समर्द्धयति”—इति । ‘इजानाद्’ यागं कृतवतः ‘अप्लात्’
चत्रियाद् यान्येव ‘एतानि’ दध्युदुम्बरादीनि व्युत्क्रान्तानि भवन्ति,

* “अथ वाच माऽपूर्वादिनि यदवरोधपूर्वाभिति, तज्जाह दूर्वां ; पूर्वा च वै ता दूर्वा-
व्याप्यते परीचम् ; परीचकामा हि देवाः । तदेतन् एवम् । प्राची रोष रसः”—इति
मत् ० श ०, ४, २, १९ ।

तान्येव 'अस्मिन्' चत्रिये सम्पाद्य , तैरेवैतं समृद्धं करोति ॥

' अभिषिक्तस्य चत्रियस्य पानपात्रं विधत्ते— "अथास्मै सुरां कंसं हस्त आदधाति"—इति । 'अथ' अभिषेकानन्तरम्, 'अस्मै' अस्य चत्रियस्य हस्ते सुरायुक्तं कांस्यपात्र मादध्यात् ॥

तत्र मन्त्र माह— "स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया इन्द्राय पातवे सुतः (सं० ६.१.१.)"—इति । हे सोम ! त्वत्समानं सुराद्रव्यं 'स्वादिष्ठया' अतिशयेन स्वादुभूतया , 'मदिष्ठया' अतिशयेन मदहेतुभूतया त्वदीयया 'धारया' पवस्व यजमानं शोधय । हे द्रव्यविशेष ! 'इन्द्राय पातवे' इन्द्रस्य पानार्थं 'सुतः' अभिपुतः सम्पादितोऽसि ॥

मन्त्रान्तरेण शान्तिवाचनं विधत्ते— "इत्याधाय शान्तिं वाचयति"—इति । 'इति' अनेन पूर्वोक्तमन्त्रेण हस्ते सुरायुक्तं कांस्यपात्र माधाय, वक्ष्यमाणमन्त्रेण शान्तिं वाचयेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति— "नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं ; मा संसृचाथां परमे व्योमनि ; सुरा त्व मसि शुष्मिणी , सोम एव राजा, मैतं हिंसिष्टं स्वां योनि माविशन्ताविति"—इति । हे सुरा-सोमौ ! 'वां' युवयोः 'देवहितं' देवैः सम्पादितं 'सदः' स्थानं 'नाना कृतं' पृथगेव निष्पादितम् । अतः 'परमे व्योमनि' उल्कृष्टे उदराकाशे 'मा संसृचाथां' मा संसर्गे कुरुतम् । संसर्गे हि सोमस्य बाधः स्यात् । हे मद्य ! त्वं 'शुष्मिणी' बलवती सुरासि , एव सोमो राजा, तौ बलवन्तौ युवा मुभो 'स्वां योनि माविशन्तौ' घटरमध्ये विभागेन स्वं स्वं स्थानं प्रविशन्तौ 'एतं' पातारं 'मा हिंसिष्टं' हिंसितं सुपद्रुतं मा कुरुतम् । 'इति' एतं मन्त्रं चत्रिय-स्यापे कथयित्वा, तं वाचयेत् ॥

तस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति— “सोमपीथस्य चैषा सुरा-
पीथस्य च व्यावृत्तिः”—इति । ‘एषा’ मन्त्रप्रतिपाद्या सोमपान-
सुरापानयोः परस्परव्यावृत्तिः ; मा संवृत्ताया मिति संसर्गस्य
निषिद्धत्वात् ॥

पीतशेषस्य दानं विधत्ते— “पीत्वा यं रातिं मन्येत , तस्मा
एनां प्रयच्छेत् , तच्च मित्रस्य रूपं ; मित्र एवैनां तदन्ततः
प्रतिष्ठापयति , तथा हि मित्रे प्रतितिष्ठति”—इति । कांस्यपात्र-
गतां सुरां क्षत्रियः स्वयं पीत्वा , ‘य’ पुरुषं ‘रातिं’ स्वस्य धन-
दातारं मित्रं मन्येत , ‘तस्मै’ पुरुषाय ‘एनाम्’ अवशिष्टां सुरां
प्रयच्छेत् । ‘तत्’ एकपात्रगतद्रव्यपानं मित्रस्य स्वरूपम् ; परस्परं
मित्रयोः सहभोजनदर्शनात् । ‘तत्’ तेन दानेन ‘अन्ततः’ पानान्ते
मित्रे एव ‘एनां’ सुरां प्रतिष्ठापयति । ‘तथा हि’ तथैव कुर्वन् ,
स्वयं नपि मित्रे प्रतितिष्ठतो भवति ॥

वेदानं प्रशंसति— “प्रतितिष्ठति य एवं वेद”—इति ॥ ४ (८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्यप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अधोदुम्बरशाखा मभि प्रत्यवरोहत्यूर्वा अत्राद्य
मुदुम्बर^१जर्ज मेघ तदग्नाद्य मभि प्रत्यवरोहत्यूर्पर्ये-

वासीनो भूमौ पादौ प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोह माह प्रति-
 तिष्ठामि द्यावापृथिव्योः प्रति तिष्ठामि प्राणापानयोः
 प्रति तिष्ठाम्यहीरात्रयोः प्रति तिष्ठाम्यन्नपानयोः प्रति
 ब्रह्मन् प्रति चचे प्रत्क्षेषु त्रिषु लोकेषु तिष्ठामीत्यन्ततः
 सर्वेणात्मना प्रति तिष्ठति सर्वस्मिन् ह वा एतस्मिन्
 प्रति तिष्ठत्युत्तरोत्तरिणीं ह श्रिय मश्रुते ऽश्रुते ह
 प्रजाना मेश्वर्यं माधिपत्यं य एव मेतेन पुनरभिषे-
 केणाभिषिक्तः क्षत्रियः प्रत्यवरोहत्येतेन प्रत्यवरोहेण
 प्रत्यवरूह्योपस्थं कृत्वा प्राडासीनो नमो ब्रह्मणे नमो
 ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे इति त्रिष्कृत्वो ब्रह्मणे नमस्कृत्य
 वरं ददामि जित्या अभिजित्यै विजित्यै सञ्चित्या
 इति वाचं विसृजते स यत्रमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे
 नमो ब्रह्मणे इति त्रिष्कृत्वो ब्रह्मणे नमस्करोति
 ब्रह्मणे एव तत्क्षत्रं वश मेति तद्यत्र वै ब्रह्मणः क्षत्रं
 वश मेति तद्राष्ट्रं समृद्धं तद्दीरवदा हास्मिन् वीरो
 जायते ऽथ यद्वरं ददामि जित्या अभिजित्यै विजित्यै
 सञ्चित्या इति वाचं विसृजते एतद्वै वाचो जितं
 यद् ददामीत्याह यदेव वाचो जितं ३ • तन् म
 इद मनु कर्म सन्तिष्ठाता इति विसृज्य वाच

मुपोत्यायाहवनीये समिध मभ्यादधाति^१ समिदसि
सम्वेङ्क्ष्वेन्द्रियेण^१ वीर्येण स्वाहेतौन्द्रियेणैव तदीर्येणा-
त्मान मन्ततः समर्द्धयत्याधाय समिधं त्रीणि पदानि
प्राङ्मुदङ्ङभ्युत्क्रामति^१ कृष्णिरसि दिशां मयि देवेभ्यः
कल्पत^१ कल्पतां मे योगक्षेमो^१ ऽभय^१ मे ऽस्त्वित्यपरा-
जितां दिश मुपतिष्ठते^१ जितस्त्रैवापुनः पराजयाय
तत्तदितौ^१ ३^१ * ॥ ५ (६) ॥

आसन्द्या अवरोहं विधत्ते — “अथोदुम्बरशाखा मभि प्रत्य-
वरोहत्वूर्वा अन्नाद्य मुदुम्बर ऊर्ज मेव तदन्नाद्य मभि प्रत्यवरो-
हति”-इति । ‘अथ’ अभिपेक्षानन्तरम्, भूमौ उदुम्बरशाखा
भवस्याप्य, ताम् ‘अभि’लक्ष्य प्रत्यवरोहेत् । योऽय मुदुम्बरः स
‘ऊर्जै’ रसरूप एव ; तत्फले माधुर्यसद्भावात् । तथान्नाद्यस्वरू-
पय ; तद्भक्षणेनोदरपूरणात् । तस्माद् उदुम्बरशाखायां प्रत्यवरोहे-
त्योर्जं मन्नाद्यं चाभिलक्षावरोहति ॥

तत्र प्रकारं विधत्ते — “उपर्येवासीनो भूमौ पादौ प्रतिष्ठाप्य
प्रत्यवरोह माह”-इति । आसन्द्या उपर्येव स्वयं मुपविष्टः,
प्रथमतः पादौ भूमाववस्थाप्य प्रत्यवरोहसाधनभूतं मन्त्रं पठेत् ॥

तं मन्त्रं दशयति — “प्रतितिष्ठामि द्यावापृथिव्योः, प्रति-
तिष्ठामि प्राणापानयोः, प्रतितिष्ठाम्यहीराक्षयोः, प्रतितिष्ठाम्यन्न-
पानयोः, प्रति ब्रह्मन्, प्रति चित्रे, प्रत्येयु त्रिषु लोकेषु तिष्ठा-

मीति”-इति । भूमी यदवरोहणं , तद् द्यावापृथिव्यादिषु सर्वेष्ववस्थान मिति मन्वार्यः ॥

अनेन मन्त्रेण क्रियमाणं प्रत्यवरोहं प्रशंसति— “अन्ततः सर्वेषाम्बना प्रतितिठति, सर्वस्मिन् इ वा एतस्मिन् प्रतितिठत्युत्तरोत्तरिणीं इ यिय मयुते, ऽयुते इ प्रजाना मैश्वर्यं माधिपत्यं, य एव सेतेन पुनरभिपेक्षणाभिपिक्तः चत्रियः प्रत्यवरोहति”-इति । ‘यः’ चत्रियः उक्ताभिपेक्षादूर्ध्वं मनेन मन्त्रेण प्रत्यवरोहति , स पुरुषः ‘अन्ततः’ अभिपेक्षस्यान्ते धनिकात्त्वादिना सर्वेषु रूपेण प्रतिष्ठितो भवति । ‘एतस्मिन् सर्वस्मिन्’ द्यावापृथिव्यादिके प्रतिष्ठितो भवति । उत्तरेत्यादि पूर्ववद् (१८०५०) योजनीयम् ॥

प्रत्यवरोहादूर्ध्वं कर्त्तव्यं विधत्ते— “एतेन प्रत्यवरोहेण प्रत्यवरुद्धोपस्थं कृत्वा, प्राडासीनो नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे इति त्रिष्कृत्वो ब्रह्मणे नमस्कृत्य , वरं ददामि जित्या अभिजित्यै विजित्यै सञ्चित्या इति वाचं विसृजते”-इति । प्रत्यवरुद्धेति दीर्घश्छान्दसः । ‘एतेन’ पूर्वोक्तेन प्रत्यवरोहमन्त्रेण ‘प्रत्यवरुद्ध’ भूमी ‘उपस्थम्’ आसनविशेषं कृत्वा , प्राङ्मुख आसीनी नमस्कारमन्त्रं त्रिः पठित्वा, वर मित्यादिमन्त्रेण वाचं विसृजेत् । वाग्विसर्गोऽलौकिकव्यवहारः । ‘जितिः’ जयमात्रम् । अभितः सर्वेषु देवेषु जितिः ‘अभिजितिः’ । प्रबलदुर्बलशत्रूणां तारतम्येन विविधो जयो ‘विजितिः’ । पुनः शत्रुत्वराहित्याय सम्यग् जितिः ‘सञ्चितिः’ । एतस्मिद्वयं ब्राह्मणाय ‘वरं’ गां ददामि † ॥

* “अमसजह्नीश्वरविभां जाडभां चोपसं कृत्वा यदा शकुनिकल्पविषन्”-इति याज्ञ० श्रौ० ६. ५. ४ ।

† “वरो दधिषा”-इति तै० सं० १. ५. १ । तै० आर० २. १६. ३. । “वरो दधिषा

नमस्कारमन्त्रं प्रशंसति— “स यन्नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मण इति त्रिष्कुचे ब्रह्मणे नमस्करोति, ब्रह्मण एव तत्त्वत्वं वयं मेति ; तद्यत्र वै ब्रह्मणः चतुर्वयं मेति, तद्वाङ् सन्मृदं, तद्दीर-वदा ह्यस्मिन् वीरो जायते”—इति । ‘सः’ चतुर्वयो मन्त्रेणनमस्करो-तीति यदस्ति, तेन ‘ब्रह्मण एव’ ब्राह्मणस्यैव चतुर्वयजातिर्वयं मेति । ‘तत्’ तेन ब्राह्मणाधीनत्वेन तद्वाङ् सर्ववसुसमृद्धं वीर-पुरुषोपेतं च भवति ; ‘अस्मिन्’ चतुर्वये ‘वीरः’ पुरुष आजायते ॥

वरदानमन्त्रं प्रशंसति— “अथ यहरं ददामि, जित्वा अभि-जित्वे विजित्वे सञ्जित्वा इति वाचं विसृजते ; एतद्वै वाचो जितं, यद् ददामीत्याह ; यदेव वाचो जितांश्च ; तन् म इदं मनु कर्म सन्तिष्ठाता इति”—इति । वर मित्वादिमन्त्रेण वाचं विसृजत इति यदस्ति (२०६ पृ०), तस्मिन् मन्त्रस्वरूपे ददामीति यदाह, एतदेव वाक्सम्बन्धि ‘जितं’ जयः । यदेव वाचो जितं मस्ति, [पूजायं जिता मिति दीर्घ. ७] ‘तद्’ वाग् वचरूपं ‘मि’ मदी-यम् ‘इदं कर्म’ अनुष्ठानं ‘सन्तिष्ठाते’ सम्यगवतिष्ठताम् ; ‘इति’ तस्य मन्त्रस्याभिप्रायः ॥

समिदाधानं विधत्ते— “विसृज्य वाचे मुपोत्यायाहवनीये समिधं मभ्यादधाति”—इति । उक्तेन प्रकारेण वाङ्नियमं परित्यज्य, तस्मा-दासनात् उच्यते यद्यमासमन्त्रेणाहवनीये समिधं प्रक्षिपेत् ॥

वरो हि साम्यम्—इति नै० शा० १. ६. १ ५ । “पयसंविषा घेदुर्वरो वा”—इति कान्वा० श्रौ० ६. ०. २९ । “वाचायां वरं ददाति, गीर्वाह्यस्य, घानो वाचस्य”—इति पार० य० १. १०. १२ । “अथ विविदां प्रज्जे— वरं मीरं ददाति”—इति २भा० ४२३० ।

● मरुद्वेषु सर्वेष्वेव प्रसवेषु ‘जितांश्च’—इति कुतुबी विघ्ने, पूजार्थां कुतुबिनी विघ्ना, उक्त्य तदा मरुदेभ्यः, वधाति शोपरिष्ठादनेकव (२०६ पृ०) ।

तं मन्त्रं दर्शयति— “समिदसि सखेड्छेन्द्रियेण वीर्येण स्वाहेति”—इति । हे काष्ठ ! त्वं ‘समिदसि’ समिध्नसाधनमसि । इद्वृत्ति-धातोर्नीलमध्यमपुरुषैकवचनम् ‘एड्छ’—इति ; स च गत्वर्थः ॥ ‘उ’-शब्दे ऽनर्थकः । इन्द्रियपाटवेन , शरीरसामर्थ्येन च ‘समेड्छ’ संयोजय, तदर्थं स्वाहुत मिद मसु ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति— “इन्द्रियेणैव तद्वीर्येणात्मानमन्ततः समर्द्धयत्याधाय समिधं त्रीणि पदानि प्राडुदड्भ्युत्क्रामति”—इति । ‘तत्’ तेन समिदाधानमन्त्रेण आत्मानमभिपेक्षककर्मान्ते वीर्येन्द्रियाभ्यां समृद्धं करोति । समिधं प्रक्षिप्य प्राड्मुख उदड्मुखो वा पदत्रयमभित उरक्रामेत् । यदा प्राडुदडिति अन्तरालवर्तिनी मैशानीं दिशमभिलक्ष्योत्क्रामेत् ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति— “ऋषिरसि दिशां मयि देवेभ्यः कल्पत, कल्पतां मे योगचेमो ऽभयं मे ऽसु”—इति । दिग्विशेषमभिलक्ष्य क्रियमाणं त्रैपदोत्क्रमणं दिशां ‘ऋषिः’ कल्पनं, स्वाधीनत्वसम्पादनम् ; तथा सम्पादकमसि । अतो मयि देवार्थं ‘कल्पत’ कल्पनं सामर्थ्यं कुरु । बहुवचनं छान्दसम् । ‘मे’ मम ‘योगचेमः’ योगसहितः चेमः ‘कल्पताम्’ सम्पाद्यताम् ; तथैव ‘मे’ मम सर्वत्र ‘अभयं’ भयराहित्यमसु ॥

दिगुपस्थानं विधत्ते— “इत्यपराजितां दिशमुपतिष्ठते, जितस्यैवापुनः पराजयाय ; तत्तदिति ३”—इति । ‘इति’ अनेन पूर्वोक्तेन ऋषिरसीत्यादिनैव मन्त्रेण पराजयरहिततां प्राचीसुदीर्घां वा दिशमुपतिष्ठते । अथवा ‘अपराजितां दिशम्’ ऐगानीम् उपतिष्ठते । पूर्वजितस्यैव दिग्धिगेषस्य, पुनः परा-

जयराहित्यार्थं मुपस्थानम् । लोकाश्च सर्वे तदुपस्थान मिति पूज-
यन्ति । पूजार्थं सानुनासिका ऋतिः ॥ ५ (८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तत्रिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु संयेतिरे'त एतस्यां
प्राच्यां दिशि येतिरे'तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते दक्षि-
णस्यां दिशि येतिरे'तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते प्रती-
च्यां दिशि येतिरे'तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्त उदीच्यां
दिशि येतिरे'तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्त एतस्मिन्नवा-
न्तरदेशे येतिरे'य एष प्राडुदड् ते ह ततो जिग्युस्तं
यदि चत्रिय उपधावेत्त्वेनयोः समायत्योस्तथा मे कुंरु
यथाह मिमां सेनां जयानीति'स यदि तथेति ब्रूयाद्
वनस्पते वीडुङ्गो हि भूया इत्यस्य रघोपस्य मभि-
मृश्याधैनं ब्रूयादातिष्ठस्यैता' ते दिश मभिमुखः
सन्नद्वो रघो ऽभिप्रवर्त्ततां * स उदड् स प्रत्यड् स

दक्षिणास प्राङ् सो ऽभ्यमित्त्वं मित्यभीवर्त्तेन हवि-
 वेत्येवैन मावर्त्तयेद्यैन मन्वीचेताप्रतिरथेन शासेन
 सौपर्णेनेति जयति ह तां सेनां यद्यु वा एन सुपधा-
 वेत्सङ्ग्रामं संयतिष्यमाणस्तथा मे कुरु यथा ऽह मिमं
 सङ्ग्रामं सञ्जयानीत्येतस्या मेवैनं दिशि यातयेज्जयति
 ह तं सङ्ग्रामं यद्यु वा एन सुपधावेद्राष्ट्रादपरुध्यमान-
 स्तथा मे कुरु यथा ऽह मिदं राष्ट्रं पुनरवगच्छानी-
 त्येता मेवैनं दिश सुपनिष्क्रमयेत् तथाह राष्ट्रं पुन-
 रवगच्छत्युपस्थायामित्राणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन् गृहा-
 नभ्येत्यप प्राच इन्द्र विश्वा अमित्रानिति सर्वतो-
 हास्मा अनमित्र मभयं भवत्युत्तरोत्तरिणीं ह श्रिय
 मश्रुते ऽश्रुते ह प्रजाना मेश्वर्यं माधिपत्यं य एव
 नेता ममित्राणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन् गृहानभ्येत्येत्य
 गृहान् पश्चाद् गृह्यन्त्याग्नेरुपविष्टायान्वारब्धाय
 ऋत्विगन्ततः कंसेन चतुर्गृहीतास्तिस्त्र आज्याहुती-
 रैन्द्रोः प्रपदं जुहोत्यनात्वा अरिष्टा अज्यान्या
 अभयाय ॥ ६ (१०) ॥

अपराजितां दिश सुपतिष्ठत इति यदुक्तं, तत्रैयान्या दिशो
 सुस्थापराजितत्वं दर्शयति— “देवासुरा वा एषु लोकेषु संयेतिरे;
 त एतस्यां प्राच्या दिशि येतिरे; तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते
 दक्षिणस्यां दिशि येतिरे; तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते प्रतीच्यां दिशि

येतिरे ; तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्त उदीच्यां दिशि येतिरे ; तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्त एतस्मिन्नवान्तरदेशे येतिरे ; य एष प्राङ्मुदङ् ते ह ततो जिग्युः”-इति । पुरा कदाचिद् देवाय असुराय ‘एषु भूरादिलोकेषु निमित्तभूतेषु ‘संयेतिरे’ युद्धं कृतवन्तः । तत्र प्राच्यादिषु चतसृषु यत्रयत्र युद्धं कृतम् , तत्रतत्रासुराणां मीव विजयो ऽभूत् । ‘य एष प्राङ्मुदङ्’ दिग्द्वयस्पर्शी कश्चिदवान्तरदेश्य ऐशान्यात्मकः, एतस्मिन् देशे यदा युद्धं कृतं, तदा ‘ते’ देवाः ‘ततः’ देशान्निमित्तभूतात् ‘जिग्युः’ जयं प्राप्ताः । तस्मादियं मैशानी दिगपराजिता पूर्वोक्तमन्त्रेणोपस्थेया ॥

त मेत मभिषिक्तचत्रियवृत्तान्तं तावदवस्थाप्य, तत्रसद्भागतं पुरुषान्तरवृत्तान्तं दर्शयति— ‘तं यदि चत्रिय उपधावेत् सेनयोः समायत्योस्तथा मे कुरु, यथाह मिमां सेनां जयानीति ; स यदि तथेति ब्रूयाद्, वनस्पते वीडुङ्गो हि मूया इत्यस्य रथोपस्थ मभिसृश्याथैन ब्रूयाद्”-इति । कश्चिद् * देशे युद्धार्थं मुमुंसेने परस्परं समागच्छतः । तयोः समागच्छन्त्योः ‘सेनयोः’ मध्ये यः कोऽपि ‘चत्रियः’ विजयार्थी सन् ‘तम्’ अभिषिक्तं ऐशानीदिगुपस्थानयुक्तं राजानं यदि ‘उपधावेत्’ शरणं गच्छेत् । केन अभिप्रावेण ? इति , सोऽभिधीयते— हे अभिषिक्त चत्रिय ! यथा अहम् इमां शत्रुसेनां जयानि, तथा मे अनुग्रहं कुरु इति तदभिप्रायः । तदानीं ‘सः’ अभिषिक्तः चत्रियः यदि ‘तथा-इति’ अङ्गीकारं ब्रूयात्, तदानीं “वनस्पते”-इत्यृचा (सं० ६. ४७. २६. १) जयार्थिनः पुरुषस्य रथोर्ध्वभागं मभिसृश्यान्तरम् ‘एनं’ जयार्थिनं प्रति वक्ष्यमाणं मन्त्रं ब्रूयात् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति— “आतिष्ठस्वैतां ते दिश मभिसुखः सचदो रघोऽभिप्रवर्त्ततां ; स उदङ्, स प्रत्यङ्, स दक्षिणा, स प्राङ्, सोऽभ्यमित्र मिति”—इति । हे जयार्थिन् ! ‘एताम्’ ऐशानीं दिशम् ‘आतिष्ठस्व’ प्राप्नुहि । ते रथः ‘एताम्’ ऐशानीं दिशं प्रत्यभिसुखः ‘सचदः’ सर्वायुधादिसन्नाहोपेतः अभितः प्रवर्त्तताम् । ततः ‘सः’ रथ उदङ्मुखः प्रवर्त्तताम् ; ततः ‘सः’ रथः प्रत्यङ्मुखः प्रवर्त्तताम् ; ततः ‘सः’ रथः दक्षिणामुखः प्रवर्त्तताम् ; ततः ‘सः’ रथः प्राङ्मुखः प्रवर्त्तताम् ; तत ऊर्ध्वम् ‘अभ्यमित्र’ त्वदीयं शत्रुं प्रति प्रवर्त्तताम् ॥

जयार्थिनं प्रति एतन्मन्त्रकथनादूर्ध्वं मभिपिक्तस्य कर्त्तव्यं दर्शयति— “अभीवर्त्तेन हविपेत्येवैन भावर्त्तयेद्यैन मन्वीचेता-प्रतिरथेन शासेन सौपर्णेनेति”—इति । “अभीवर्त्तेन”—इत्यादि-सूक्तेन (सं० १०.१७४. ५) ‘एनं’ जयार्थिनं मुक्तक्रमेण दिक्षावर्त्तयेत् । ‘अथ’ अनन्तर भावर्त्तमानं मेनं सूक्तत्रयेण अन्वीचेत् । “आशः शिशानः”—इति (सं० १०.१०३. १) अप्रतिरथं सूक्तम्, “शास इत्या”—इति (सं० १०. १५२. ६) शाससूक्तम्, “प्र धारा यन्तु मधुनः”—इति सौपर्णे सूक्तम् ॥

अभिपिक्तस्य कृत्यं मुक्ता जयार्थिनः कृत्यं दर्शयति—“जयति ह तां सेनाम्”—इति ॥

सेनाद्वययुद्धे जयार्थं प्रयोगं मुक्ता पुरुषद्वन्द्वयुद्धेऽपि तं माह— “यद्यु वा एन मुपधावेत्सङ्ग्रामं संयतिष्यमाणस्तथा मे कुरु यथा ऽह मिमं सङ्ग्रामं सञ्जयानीत्येतस्या मेवेनं दिशि यातयेज्जयति ह

७ भा० ग० १०. ११. ३० ।

१, ३ भा० ग० १०. ११. ३० ।

३ भा० ग० १०. १२. १४.— ३भा० ३५. १४०. ३० ।

तं सङ्ग्रामम्”—इति । यः कोऽपि पुमान् ‘संयतिष्यमाणः’ युद्धं करिष्यन् तं सङ्ग्रामं जेतुम् ‘एनम्’ अभिपिक्तं यदि उपधावेत् . तथा मे कुर्विति पूर्ववत् (२११ पृ०) ॥

राष्ट्राद् अष्टस्य पुनरपि राष्ट्रप्राप्तये प्रयोगं दर्शयति—“यद्यु वा एन मुपधावेद्राष्ट्रादपरुध्यमानस्तथा मे कुरु यथा ऽह मिदं राष्ट्रं पुनरवगच्छानीत्येता मेवैनं दिश मुपनिष्क्रमयेत्तथा ह राष्ट्रं पुनरवगच्छति”—इति । यथा वै सेनयोर्युद्धे पुरुषयोर्युद्धे वा अभिपिक्तेन उदीचीं दिशं प्रति प्रस्थापितस्य जयः , तथैव राष्ट्रभ्रष्टो ऽपि अभिपिक्तेनैशानीं दिशं प्रस्थापितो राष्ट्रं पुनः प्राप्नोति ॥

इत्थं प्रासङ्गिकं प्रयोगत्रय मुक्त्वा प्रकृतमेव अभिपिक्तविषयं प्रयोगमाह—“उपस्थायामित्राणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन् गृहानभ्येत्यप प्राच इन्द्र विश्वां अमित्रानिति सर्वतो हास्त्रा अनमित्र मभयं भवत्युत्तरोत्तरिणीं ह श्रिय मश्रुते ; ऽश्रुते ह प्रजाना मेख्यं माधिपत्यं ; य एव मेता ममित्राणां व्यपनुत्तिं ब्रुवन् गृहानभ्येति”—इति । पूर्वत्र (२०८ पृ०) “क्लृमिरसि”—इत्यादिमन्त्रेण अभिपिक्तस्य पदत्रयाभ्युक्तमेणैशानदिगुपस्थानं चाभिहितम् , तां दिश मुपस्थाय, अनन्तरम् ‘अमित्राणां’ शत्रूणां ‘व्यपनुत्तिं’ विशेषेणोपनोदनहेतुम् , अत एव व्यपनुत्त्यभिधानाम् “अप प्राचः”—इत्यादिका मृचं (सं०१०.१३१.१.) ब्रुवन् , स्वगृहानभिगच्छत् । तस्या मृचि द्वितीयपादे शुदस्वेतिश्रवणादिय मृगमित्राणां व्यपनुत्तिः । ‘अस्त्रै’ एवं गृह मागच्छतोऽस्य यजमानस्य ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु शत्रुराहित्यलक्षण मभयं भवति । न केवलं भयराहित्यं किन्तु उत्तरोत्तराभिद्विसम्पत्त्यामुपायादिक मपि यथोक्तमन्त्रोच्चारणेन गृहानभ्यागतो भवति ॥

गृहप्राप्तेरुद्धं कर्त्तव्यं विधत्ते — “एत्य गृहान् पथाद् गृह-
स्याग्नेरुपविष्टायान्वारध्याय ऋत्विगन्ततः कंसेन चतुर्गृहीता-
स्तिस्रश्चाज्याहुतीरैन्द्रीः प्रपदं जुहोत्यनार्त्वा अरिष्टा अज्यान्या
अभयाय”-इति । ‘एत्य’ गृहान् प्रत्यागत्य, योऽयं ‘गृहः’ गृहे
वर्त्तमानः औपासनोऽग्निः, तस्य पथाद् भागे ‘उपविष्टाय’ आसी-
नाय ऋत्विजे ‘अन्वारध्याय’ उपसृष्टवते चत्रियाय, तादृशस्य
चत्रियस्य अनार्त्वादिस्त्रियार्थम् ‘ऋत्विक्’ अध्वर्युः ‘अन्ततः’ सर्व-
प्रयोगान्ते ‘कंसेन’ कांस्यपात्रेण ‘चतुर्गृहीताः’ चतुर्वारस्त्रीकृताः
‘ऐन्द्रीः’ इन्द्रदेवताकाः वक्ष्यमाणैस्त्रिभिः मन्त्रैस्त्रिस्रश्चाज्याहुतीः
प्रपदं यथा भवति तथा जुहुयात् । ‘प्रपदं’ प्रकष्टं पदम् ।
तथा च आहुः—

“पादा यस्यासु यावन्तो यावदक्षरसञ्चिताः ।

ऋच्यध्ययन मेतेषां प्रपदं तद्विदुर्वुधाः”-इति ॥

अतः प्रपदशब्देन अक्षरपादाद्विकल्परहितं लाक्षणिक मुच्चारण
समिधीयते । ‘अनार्त्तः’ व्याधिपीडाराहित्यम् । ‘अरिष्टः’
शत्रुभिरहिंसा । ‘अजानिः’ द्रव्यदानिराहित्यम् । ‘अभयं’
धैरादिभयराहित्यम् ॥ ६ (१०) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तत्रिंशोऽध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१०) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

पर्यु षु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्रा भूर्ब्रह्म प्राण
ममृतं प्रपद्यते ऽय मसौ शर्म वर्माभयं स्वस्तये सह
प्रजया सह पशुभिर्णि सन्नगिर्दिषस्तरध्या ऋणया न
ईयसे स्वाहा अनु हि त्वा सुतं सोमं मदामसि महे
सम भुवो ब्रह्म प्राण ममृतं प्रपद्यते ऽय मसौ शर्म
वर्माभयं स्वस्तये सह प्रजया सह पशुभिर्य राज्ये वाजा
अभि पवमान प्रगाहसे स्वाहा अजीजनो हि पवमान
मय्यं विधारे श स्वर्ब्रह्म प्राण ममृतं प्रपद्यते ऽय
मसौ शर्म वर्माभयं स्वस्तये सह प्रजया सह पशुभिः
क्वना पयो गोजीरया रंहमाणः पुरन्ध्या स्वाहेत्यना-
र्त्तो ह वा अरिष्टो ऽजीतः सर्वतो गुप्तस्त्वय्यै विद्यायै
रूपेण सर्वा दिशो ऽनु सञ्चरत्यैन्द्रे लोके प्रतिष्ठतो
यस्मा एता ऋत्विगन्ततः कंसिनं चतुर्गृहीतास्त्रिस्त
आज्याहुतीरैन्द्रीः प्रपदं जुहोत्यथान्ततः प्रजाति मा-
शास्ते गवा मश्वानां पुरुषाणा मिह गावः प्रजायध्व
मिहाश्वो ब्रह्म पूरुषाः ब्रह्मो सहस्रदक्षिणो वीर-
स्वाता निषौदत्विति बहुर्ह वै प्रजया पशुभिर्भवति
य एव मेता मन्ततः प्रजाति माशास्ते गवा मश्वानां
पुरुषाणा मेष ह वाव क्षत्रियो विकृष्टो य मेवविदो

याजयन्त्यथ ह तं व्येव कर्षन्ते^१ यथा ह वा इदं निषा-
दा वा^२ सेळगा वा पापकृतो वा^३ वित्तवन्तं पुरुष
मरण्ये गृहीत्वा^४ कर्त्तं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्त्येव
मेव त ऋत्विजो^५ यजमानं कर्त्तं मन्वस्य वित्त
मादाय द्रवन्ति^६ य मनेवंविदो याजयन्त्येतद् स्र वै
तद्विद्वानाह^७ जनमेजयः पारिचितं एवंविदं हि वै मा
मेवंविदो याजयन्ति^८ तस्माद्दहं जयाम्यभीत्वरौ^९ सेनां
जयाम्यभीत्वर्यां सेनयां न मा दिव्या न मानुष्य
द्रुषव ऋच्छन्त्येष्यामि^{१०} सर्व मायुः सर्वभूमिर्भविष्या-
मीति^{११} न ह वा एनं दिव्या न मानुष्यं द्रुषव ऋच्छ-
न्त्येति^{१२} सर्व मायुः सर्वभूमिर्भवति^{१३} य मेवंविदो
याजयन्ति याजयन्ति^{१४} ॥ ७ (११) ॥

द्वृत्यैतरेयब्राह्मणेऽष्टमपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

सक्ताहुत्यर्थं प्रथमं मन्त्र माह— “पर्यु^१ पु प्र धन्व वाजसातये
परि हत्वा भूर्ब्रह्म प्राण ममृतं प्रपद्यते ऽय मसौ शर्म वर्माभयं
स्रस्तये ; सह प्रजया सह पशुभिर्णि सत्त्विर्द्विपस्तरध्या ऋणया
न त्रेयसे स्वाहा”-इति । अत्र “पर्युपु”-इत्यादिकाया ऋषः
परि हत्वाणि सत्त्विरिति द्वितीयः पादः७ ; तस्मिन् पादे ‘हत्वा-
णि’-इति यत् पदं, तस्य पदस्य मध्ये भूरित्वादिकं पशुभि-

* “पर्यु^१ पु प्र धन्व वाजसातये परि हत्वाणि सत्त्विः । द्विपस्तरध्या स्रस्तये न
त्रेयसे”-इति स. ट. ११. १ ।

रित्यन्तं पदजातं प्रक्षेपणीयम् । इत्येतदचरद्वयं पुरस्तात् ,
 षीत्येतत् परस्तात् , मध्ये प्रक्षेपः । अत एव अस्योच्चारणस्य
 प्रपद मिति नाम सम्पन्नम् । प्रक्षिप्तं पदजातं यस्मिन् उच्चारणे
 तदुच्चारणं 'प्रपदम्' । तत्र तावत् संहिताया माम्नाताया ऋचो
 ऽय मर्थः— हे इन्द्र ! 'वाजस्रातये' अन्नलाभाय । 'परि-उ-पु'-इति
 निपातत्रयसमूहेन परित इत्येतावानेवार्थो ऽभिधीयते । 'परितः'
 सर्वतः 'प्र धन्व' प्रकर्षेण धारय । धारणार्थो धन्वति-धातुः ।
 अक्षभ्य मन्नं धातुं चित्तं धारयेत्यर्थः । 'वृत्राणि' शत्रून् 'परि
 सचणिः' परितः निराकरिष्युर्भव । सचणि-धातुरौषित्वान्निरा-
 करणं व्रूते । 'द्विपः' शत्रून् 'तरथ्यै' तरितुम् 'ऋणयाः' प्रयत्नं
 प्राप्तं , 'नः' अस्मदर्थम् 'द्वयसे' चेटसे इति । अस्या ऋचि 'वृत्राणि'
 -इतिपदस्य मध्ये प्रक्षिप्तस्य भूरित्यादि-पशुभिरित्यन्त-पदजात-
 स्याय मर्थः— 'अयं' क्षत्रियः 'असौ' विष्णुगुप्तादिनामको भूरा-
 दीन् 'प्रपद्यते' शरणं गच्छति । 'भूः' पृथिवी, 'ब्रह्म' वेदः,
 'प्राणः' प्रसिद्धः , 'अमृतं' मरणरहितम् । देवतारूपं भूरादिकं
 शरणं प्रपन्नस्य क्षत्रियस्य 'प्रजया' पुत्रादिरूपया सह, 'पशुभिः'
 गवादिभिश्च सह 'स्वस्तये' जेमार्थं, त्वं 'शर्म' सुखं, 'वर्म' कवचम्,
 'अभयं' भयरहितं देवतादिरूप स्यान्न, कुर्विति शेषः । एत-
 त्स्विकार्यं 'स्वाहा' तुभ्य मिदं सुदृत मस्तु ॥

प्रपदनामकं प्रथमं मन्त्रं सुक्ता, तन्नामकं द्वितीयं मन्त्रं माह—
 "अनु हि त्वा सुतं सोम मदामसि महे सम भूवो ब्रह्म प्राण ममृतं
 प्रपद्यते ऽय मसौ शर्म वर्माभयं स्वस्तये सह प्रजया सह पशुभिर्य
 राज्ये वाजा अभि पवमान प्र गाहसे स्वाहा"—इति । अत्रापि
 "अनु हि त्वा"—इत्येतस्या ऋचि 'महे समर्थं राज्ये'-इति द्वितीयः

पादः * । तत्र 'समर्थ'—इति यत् पदं, तस्य समेत्यचरदयं मध-
स्तात् कृत्वा, यत्नेतत् तृतीय मत्तर सुपर्यवस्थाप्य, भुव इत्यादिकं
पदजातं प्रचेपणीयम् । तस्या ऋचो ऽय मर्थः— हे साम ।
'सुतम्' अभिषुतं त्वाम् 'अनुमदामसि' वयं हृष्यामः । समरं
युद्धम् ; त मर्हति 'समर्थः' शूरः ; तथाविध हे इन्द्र !. 'महे'
मर्हति राज्ये † 'एनं' चतुर्यं, स्थापयेति शेषः । हे 'पवमान'
शोधक ! 'वाजान्' अत्रानि 'अभिप्रगाहसे' सर्वतः प्रकर्षेण गाहसे
विलोडयसि ; सम्पादयसीत्यर्थः । पदमध्ये प्रक्षिप्तस्य पदजातस्य
आदौ 'भुवः'—इत्यन्तरि च सुच्यते ; ब्रह्मेत्यादिकं स्वाहाकारान्तं
पूर्ववत् (.२१७ पृ०) ॥

प्रपदनामकं तृतीयं मन्त्र माह — "अजीजनो हि पव-
मान सूर्ये विधारे श स्वर्नृद्ध प्राण मसृतं प्रपद्यते ऽय मसौ शर्म
वर्माभयं स्वस्तये सह प्रजया सह पशुभिः कन्या पयो गोजीरया
रंहमाणः पुरभ्या स्वाहेति"—इति । अत्रापि 'विधारे शक्नना'—
इति द्वितीयः पादः ‡ । तत्र तस्य शक्ननेतिपदस्य श्रेत्वेकं मत्तर
मधस्तादुच्चार्यं, क्ननेत्यचर सुपरिष्ठादवस्थाप्य, मध्ये स्वरित्यादिकं
प्रशुभिरित्यन्तं पदजातं प्रचेपणीयम् । तस्या ऋचो ऽय मर्थः—
हे 'पवमान' शोधक ! इन्द्र ! त्वं सूर्यम् 'अजीजनः' उत्पादित-
वानसि । 'शक्नना' स्वशक्त्या 'पयः' जलं 'विधारे' विशेषेण

* "अठ हि त्वा सुतं सोम नवामसि महे समर्थं राज्ये । वाजा अभि पवमान
म गाहसे"—इति स० ९, ११०, २ ।

† पदसहितार्था तु 'समर्थंराज्ये'—इत्येकं पदम्, समनुपरराज्ये इति च तदवस्थानं
ऊच्यते मनेनेवाचार्येण सहिताभावे ।

‡ "अजीजनी हि पवमान सूर्ये विधारे शक्नना पयः । गोजीरया रंहमाणः
पुरभ्या"—इति स० ९, ११०, २ ।

मेघमध्ये धारयति । 'गोजीरया' गवां जीवनेन निमित्तेन 'रञ्जमाणः' वृष्टिप्रदानार्थं सञ्चरन् , 'पुर' पूर्णफल 'ध्या' चिन्तया * । गोजीरयेत्युपलक्षणं , सर्वप्राणिजीवन मित्यर्थः । अत्रापि 'शक्नना'-इतिपदमध्ये प्रक्षिप्तस्य पदजातस्यादौ 'स्त्रः'-इति युक्तोऽभिधीयते ; ब्रह्मेत्यादिकं स्त्रादाकारान्तं पूर्ववत् (२१७ पृ०) । एतेषां प्रपदनामकानां मन्त्राणां लक्षणं पूर्वं मेघ 'पादा यस्यासु'-इतिश्लोकेनोदाहृतम् (२१४ पृ०) । पर्युषित्वादिकाया ऋचो मध्ये मूर्ध्ना प्राणित्वादिकायाः अस्या ऋचो यावन्तः पादाः यावद्द्वयसन्निताः, तेषां सर्वेषां पतनं प्रपद मिति तस्य लक्षणवाक्यस्यार्थः ॥

उक्तमन्त्रत्रयसाध्या आहुतीः प्रशंसति— "अनार्त्तं ह वा अरिष्टो ऽजीतः सर्वतो गुप्तस्त्रयै विद्यायै रूपेण सर्वा दिशो ऽनु सञ्चरत्येन्द्रे लोके प्रतिष्ठितो यस्मा एता ऋत्विगन्ततः कंसेन चतुर्गृहीतास्त्रिस्त आन्याहुतीरैन्द्रीः प्रपदं जुहोति"—इति । 'यक्षै' चत्रियाय 'ऋत्विक्' अध्वर्युः 'अन्ततः' अभिषेकप्रयोगान्ते यथोक्त-क्रमेण जुहोति । असौ चत्रियः 'अनार्त्तः' रोगरहितः, 'अरिष्टः' शत्रुभिरहिंसितः, तैः शत्रुभिः युद्धेऽप्यजितः, सर्वतो 'गुप्तः' इन्द्रेण रक्षितः । केन साधनेन रक्षित इति, तदुच्यते— 'त्रयै विद्यायै रूपेण' वेदत्रयोक्तमन्त्रेषेत्यर्थः । तेन रक्षितः सन्, 'सर्वा दिशः' प्राच्याद्याः 'अनुसञ्चरति' अनुक्रमेण विजयार्थं प्रवर्त्तते, मरणा-दूर्द्धम् एन्द्रे लोके प्रतिष्ठितो भवति ॥

होमादूर्द्धं माग्नीर्मन्त्रपाठं विधत्ते— "अथान्ततः प्रजाति

* " 'पुरव्या' बहुविधप्रदानेन"—इति लक्षिताभाष्ये सायण ।

+ मूलपाठानु अजीत इति दीर्घमव्य, तस्यैव व्याख्यान मजित इति ।

माशास्ते,— गवा मश्वानां पुरुपाणा मिह गाव प्रजायध्व मिहा-
 खा इह पूरुपाः इहो सहस्रदक्षिणे वीरस्नाता निपीदत्विति"—
 इति । 'अथ' हीमानन्तरम्, 'अन्ततः' प्रयोगान्ते "इह गावः"—
 इत्यादिमन्त्रेषु * गवादीनां 'प्रजातिम्' उत्पत्तिम् 'माशास्ते'
 प्रार्थयेत । मन्त्रस्थाय मर्थः— गावः 'इह' मद्राष्ट्रे 'प्रजायध्वं'
 प्रकर्षणोत्पन्ना भवत । एव मश्वः, पुरुपाय । 'इहो' अस्मिन्
 एव राष्ट्रे 'सहस्रदक्षिण.' यागेषु सहस्रसहस्रदक्षिणादानशीलो
 'वीरः' पुत्र. 'नाता' प्रजानां रक्षकः सन्, निपीदतु ॥

अनेन मन्त्रेण प्रार्थनं प्रशंसति— "बहुर्ह वै प्रजया पशुभि-
 र्भवति य एव मेता मन्तत. प्रजाति माशास्ते गवा मश्वानां पुरु-
 पाणाम्"—इति । य एव माशास्ते अत्रियः, प्रजादिभिः बहुर्ह
 वै स्या मिति ; स एव तया भयति ॥

पुनरभिषेकपर्यन्ते ऽस्मिन् अत्रिययागे याजयितृणा ऋत्विजां
 वेदनं प्रशंसति— "एष ह याव अत्रियो ऽविक्रष्टो य मेवविदो
 याजयन्ति"—इति । 'एयम्' उक्ताभिषेकप्रकारं जानन्त ऋत्विजो
 'य' अत्रियं याजयति, 'एष एव' अत्रियः सर्वेषु 'अविक्रष्ट.'
 अनपक्रष्टः ; न ह्यस्य कदाचिदप्यपकर्षा भवति ॥

ऋत्विजा अभिषेकपरिष्ठानाभावं निन्दति— "अथ ह तं
 व्येष कर्षन्ते, यथा ह या इदं निपादा वा सेठगा वा पापजती
 वा विषायन्तं पुरुष मरुष्ये ष्ठीत्वा कर्तं मन्यस्य विष मादाय
 द्रवस्येव मेव त ऋत्विजो यजमानं कर्तं मन्यस्य विष मादाय
 द्रवन्ति, य मनेवविदो याजयन्ति"—इति । 'अनेवविद.' अभि-
 षेकप्रकारं मश्वानां ऋत्विजो 'य' अत्रियं याजयन्ति, 'तं'

क्षत्रियं 'विकर्षन्ते एव' विद्वष्ट मपह्वष्टं कुर्वन्त्येव । तत्रेदं निदर्शनं
मुच्यते— 'निपादाः' नीचजातयो मनुष्याः, 'सेठगाः' चौराः । इडा
अन्नं, तथा सह वर्तन्ते इति 'सेठाः' धनिकाः, तान् धनापहृ-
राधं गच्छन्तीति चौराः 'सेठगाः' । 'प्रापकृतः' हिंसाकारिणः ।
त एते त्रिविधा दुष्टाः 'वित्तवन्तं' बहुधनोपितं पुरुषं मरण्यमध्ये
गृहीत्वा 'कर्तुं मन्वस्य' कस्मिंश्चिदन्धकूपादिरूपे गतं तं प्रक्षिप्य,
तदीयं धनं मपह्वत्य 'द्रवन्ति' पलायन्ते ; एव मेव अनभिज्ञा
ऋत्विजो यजमानं नरकरूपं कर्तुं मन्वस्य, नरकहेतोरनुष्ठाने
अवस्थाप्य, दक्षिणारूपेण तदीयं द्रव्यं मपह्वत्य, स्वगृहेषु गच्छन्ति ॥

उक्ताभिषेकपर्यन्तक्षत्रिययागं सुदाहरणमुखेन प्रशंसति—
“एतद् अस्मै वै तद्विद्वानाह जनमेजयः पारिचितः,— एवंविदं हि
वै मा मेवंविदो याजयन्ति, तस्मादहं जयाम्यभीत्वरीं सेनां जया-
म्यभीत्वरीं सेनया न मा दिव्या न मानुष इपव ऋच्छन्त्येषामि
सर्वं मायुः सर्वभूमिर्भविष्यामीति”—इति । परिचितस्य राज्ञः
पुत्रो जनमेजयः, 'तदेतत्' सर्वं प्रयोगमाहात्म्यं विद्वान्, सभा-
मध्ये एव सुवाच— अहं मध्येवंवित्, ऋत्विजो ऽप्येवंविदः ;
तस्माद् अभिषेकान्तेन यागेन इन्द्रयुवे जयामि । किञ्च 'अभीत्व-
रीम्' अभितो युवार्थं सुदयुक्तां परकीयां सेनां सदृशा सेनया
जयामि । तथाविधं मां 'दिव्या इपवः' देवप्रेरिता वाणाः न
प्राप्नुवन्ति, 'मानुष्यः' वेपवः नाप्नुवन्ति, अपमृत्युरहितः सर्वं
मप्यायुः प्राप्सरामि, सर्वा चतुष्सागरपरिवेष्टिता भूमिर्यस्या-
धीना सोऽयं 'सर्वभूमिः', तादृशो भविष्यामीति ॥

जनमेजयपापोदाहरणे दृढीकृतं मर्घं निगमयति— “न
ह वा एनं दिव्या न मानुष इपव ऋच्छन्त्येति, सर्वं मायुः

सर्वभूमिर्भवति , य मेवंविदो याजयन्ति-याजयन्ति"-इति ।
 सप्तोऽर्थः । अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ७ (११) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 (सप्तत्रिंशदाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (११) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्भ्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्बान्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

—०००—

॥ ॐ ॥ अथात ऐन्द्रो महाभिषेकस्ते देवा अब्रु-
वन्त्सप्रजापतिका । अयं वै देवाना मोजिष्ठो बलिष्ठः
सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमः इम मेवाभिषिञ्चा-
महा इति तथेति । तद्वैतदिन्द्र मेव । तस्मा एता मा-
सन्दीं समभरद्भुचं नाम । तस्यै बृहच्च रथन्तरञ्च । पूर्वीं
पादावकुर्वन् वैरूपं च वैराजं चापरौ । शाक्तरैवते
शीर्षण्ये । नौधसञ्च कालीयं चानूच्ये । ऋचः प्राचीना-
तानान्तमामानि तिरश्चीनवायान् । यजुष्यतीकाशान्
यश्चास्तरणं श्रिय मुपवर्हणं । तस्यै सविता च बृहस्प-
तिश्च । पूर्वीं पादावधारयतां । वायुश्च पूषा चापरौ ।
मित्रावरुणौ शीर्षण्ये । अश्विनावनूच्ये । स एता मा-
सन्दी मारोहदसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसां त्रिवृता
स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना ऽऽरोहन्तु । तानन्वारोहामि
साम्नाज्याय रुद्रास्त्वा वैष्टुभेन छन्दसां पञ्चदशेन
स्तोमेन बृहता साम्ना ऽऽरोहन्तु । तानन्वारोहामि
भौज्यायादित्यास्त्वा जागतेन छन्दसा । सप्तदशेन

स्तोमेन वैरूपेण साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोहामि
 स्वाराज्याय विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन कृन्दसैक-
 विंशेन स्तोमेन वैराजेन साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वा-
 रोहामि वैराज्याय साध्याश्च त्वाप्तयाश्च देवाः पाङ्केन
 कृन्दसा त्रिणवेन स्तोमेन शाक्रेण साम्ना ऽऽरोहन्तु
 तानन्वारोहामि राज्याय मरुतश्च त्वाङ्गिरसश्च
 देवा अतिच्छन्दसा कृन्दसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन
 रैवतेन साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोहामि पारमे-
 ष्ठाया माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठाया-
 रोहामीत्येता मासन्दी भारोहत् त मेतस्या मास-
 न्या मासीन विश्वे देवा अब्रुवन्न वा अनभ्युत्क्रुष्ट
 इन्द्रो वीर्यं कर्तुं महर्त्यभ्येन मुत्क्रोशामेति तथेति
 तं विश्वे देवा अभ्युत्क्रोशन्निर्मं देवा अभ्युत्क्रोशत
 सम्राजं साम्राज्यं भोजं भोजपितरं स्वराजं स्वाराज्यं
 विराजं वैराज्यं राजानं राजपितरं परमेष्ठिनं
 पारमेष्ठिं क्षत्र मजनि क्षत्रियो ऽजनि विश्वस्य
 भूतस्याधिपतिरजनि विश्वा मत्ता ऽजनि पुरां भेत्ता
 ऽजन्यसुराणां हन्ता ऽजनि ब्रह्मणो गोप्ता ऽजनि
 धर्मस्य गोप्ता ऽजनीति त मभ्युत्क्रुष्ट प्रजापतिरभि-
 पेक्ष्यन्नेतयर्चाभ्यमन्वयत् ॥ १ (१२) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पुनः कार्योऽभिषेकोऽन्ते क्रत्वन्तत्वेन वर्णितः ।

अभिषेकः पुमर्थो यस्तस्योपोहात उच्यते ॥ १ ॥

तत्रादाविन्द्रस्याभिषेकं प्रतिजानीते — “अथात ऐन्द्रो महाभिषेकः” — इति । ‘अथ’ मानुषत्रियाभिषेकोक्त्यनन्तरम्, यतो दैवो ऽभिषेको तुमुत्तितः, अतः कारणादिन्द्रसम्बन्धी महाभिषेकः, कथ्यत इति शेषः । आरोहणाभ्युत्क्रोशनाभिमन्त्रणादिभिर्वक्ष्यमाणैरस्याभिषेकस्य महत्त्वं द्रष्टव्यम् ॥

तदभिषेकार्थं देवविचारं दर्शयति — “ते देवा अत्रुवन्सप्रजापतिका,— अयं वै देवाना भोजिष्ठो बलिष्ठः सद्दिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतम इम मेवाभिषिञ्चामहा इति ; तथेति ; तद्दे तदिन्द्र मेव” — इति । प्रजापतिना सह वर्तन्ते इति ‘सप्रजापतिकाः’ । ‘ते’ अग्नादयो देवाः परस्पर मिदम् ‘अत्रुवन्’ हस्तोऽप्येनं प्रदर्शयन्ति । अयं मेवेन्द्रो ‘देवानां’ मध्ये ‘भोजिष्ठः’ अतिशयेनाष्टमधातुयुक्तः, ‘बलिष्ठः’ अतिशयेन शरीरबलयुक्तः, ‘सद्दिष्ठः’ अतिशयेन वैर्यभिभवशीलः, ‘सत्तमः’ अतिशयेन स्वभक्तेषु साधुः, ‘पारयिष्णुतमः’ अतिशयेन प्रक्रान्तस्य कार्यस्य समाप्तिस्तत् ; तज्जादिम मेव सर्वे वयं सभिषिञ्चामहे । इति कैश्चिद् उक्ते सति, अन्ये सर्वेऽपि ‘तथा—इति’ अङ्गीकृत्य, ‘तद्दे’ तदानीं मेव, ‘तदिन्द्र मेव’ तं सर्वैरनुमितं मिन्द्र मेव, अभ्यषिञ्चन्निति शेषः ॥

तत्र प्रकारं दर्शयति — “तस्मा एता मासन्दीं समभरन्वृचं नाम ; तस्यै वृहच्च रथन्तरच्च पूर्णो पादावकुर्वन्, वैरूपं च वैराजं चापरी, शाक्करैवते ग्रीपंख्ये, गौधसश्च कालीयं चानूष्ये, ऋचः प्राचीनातानान्तामानि शिरधीनवायान्, यजूंथतीकाशान् ,

यश्चास्तरणं, त्रियमुपबर्हणं; तस्यै सविता च बृहस्पतिश्च
पूर्वापादावधारयतां, वायुश्च पूषा चापरी, मित्रावरुणौ शीर्षण्ये,
अश्विनावनूचे; स एतामासन्दीमारोहद्—इति। 'तस्मै'
इन्द्रार्थम् 'एतां' वक्ष्यमाणां वेदमयीमासन्दीं समभरन्। 'ऋचं
नाम'—इति आसन्द्याविशेषणम्, ऋग्रूपा मेतन्नामिका मित्वर्थः।
'तस्यै' तस्या ऋग्रूपाया आसन्द्या बृहदादीन्यष्टसामानि पूर्वपादा-
द्यष्टावयवान् अकुर्वन्। आसन्द्यां गगनस्येन्द्रस्य शिरोदेशस्य
फलकं 'शीर्षण्य', तच्च पाददेशावस्थितस्य फलकस्योपलक्षणम्;
अत एव 'शीर्षण्ये'—इति द्विवचनमुच्यते। 'अनूचे' पार्श्वद्वय-
वर्तिनी फलके। ऋग्रूपा ये मन्वाः सन्ति, तान् 'प्राचीना-
तानान्' प्राक्प्रत्यगायतनत्वेन विस्तारितान् दीर्घतन्तुविशेषान-
कुर्वन्। गीयमानानि 'सामानि' 'तिरश्चीनवायान्' तिर्यङ्गो-
वयनहेतून् ऋक्षुविशेषान् अकुर्वन्। यजूषि 'अतीकाशान्' रज्ज्व-
न्तरालच्छिद्रविशेषान् अकुर्वन्। 'यमः' कीर्त्तिः, देवतारूपम्
तदासन्द्या उपरि आस्तरणम्। 'त्रियं' या तु त्रीः सम्पदभिमा-
निनी देवता, ताम् 'उपबर्हणम्' शिरस उपधानमकुर्वन्।
'तस्यै' तस्या आसन्द्याः पादादीनष्टावयवान् सवित्रादयो ऽष्टौ
देवा अधारयन्। इन्द्रः 'एतां' वेदमयीं वक्ष्यमाणैः यस्मिन्-
रारोहत् ॥

तान् मन्वानं दर्शयति— "वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा त्रिहता
स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना ऽऽरोहन्तु, तानन्वारोहामि साम्नाज्याय;
वद्वास्त्वा त्रैष्टुमेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन बृहता साम्ना ऽऽरो-
हन्तु, तानन्वारोहामि भौज्याया; ऽऽदित्यास्त्वा जागतेन छन्दसा
सादग्नेन स्तोमेन वैरूपेण साम्ना ऽऽरोहन्तु, तानन्वारोहामि

स्वाराज्याय ; विश्वे त्वा देवा अानुष्टुमेन छन्दसैकविंशेन स्तोमेन
 वैराजीन् साम्ना ऽऽरोहन्तु , तानन्वारोहामि वैराज्याय ; साध्याद्य
 त्वास्याद्य देवाः पाङ्क्तैः छन्दसा त्रिषवेन स्तोमेन याक्वरेण् साम्ना
 ऽऽरोहन्तु , तानन्वारोहामि राज्याय ; मरुतस्य त्वाद्भिरसद्य देवा
 अतिच्छन्दसा छन्दसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन रैवतेन साम्ना ऽऽरोहन्तु,
 तानन्वारोहामि पारमेष्ठ्याय ; माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्या-
 यातिशायारोहामीत्येता मासन्दी मारोहन्तु”-इति । वस्त्रादयो
 देवगणाः, गायत्र्यादिच्छन्दोभिः, त्रिवृदादिस्तोमैः ; रथन्तरादि-
 सामसिद्य सह द्वे आसन्दि ! त्वां प्रथमत आरोहन्तु ; तान् ‘अनु’
 पयादह मारोहामि । ‘आप्तयाः’-इत्यनेनापि वस्त्रादिशब्दवत्
 कथिहेवगणविशेष उच्यते । साम्नाज्यादीन्यारोहणप्रयोजनानि ।
 एते च शब्दाः पूर्वाध्याये “व्याघ्रचर्मणा स्तृणाति”-इत्यस्मिन्
 खण्डे (१८६ पृ०) व्याख्याताः । एतैः पङ्क्तिभिर्मन्त्रैरिन्द्र उक्ता
 मासन्दी मारोहन्तु ॥

इन्द्रारोहणादृद्धं देवाना मभ्युत्क्रोशन् दर्शयति— “त मेतस्या
 मासन्त्या मासीनं विश्वे देवा अनुवन् ,— न वा अमभ्युत्क्रुष्ट
 इन्द्रो वीर्यं कर्तुं महत्त्वभ्येन मुत्क्रोशामेति ; तथेति ; तं विश्वे देवा
 अमभ्युत्क्रोशन्निमं देवा अमभ्युत्क्रोशत सम्राजं साम्नाज्यं भोजं भोज-
 पितरं स्वराजं स्वाराज्यं विराजं वैराज्यं राजानं राजपितरं
 परमेष्ठिनं पारमेष्ठ्यं , चत मजनि चत्रियो ऽजनि विश्वस्य भूत-
 त्याधिपतिरजनि विश्वा भक्ता ऽजनि पुरां भक्ता ऽजन्यसुराणां
 हन्ता ऽजनि ब्रह्मणो गोप्ता ऽजनि धर्मस्य गोप्ता ऽजनीति”-इति ।
 ‘एतस्या’ वेदमथ्या मासन्त्या मासीनं ‘तम्’ इन्द्रं प्रति ‘विश्वे’
 सर्वे देवाः परस्पर सिद्ध अनुवन् । यथा लोके वन्दिनो गुणकथनेन

राज्ञः कीर्त्तिं कुर्वन्ति, एव मन्त्रापि गुणकीर्त्तनम् 'अभ्युत्क्रो-
शनम्', तेन रक्षितः 'अनभ्युत्क्रुष्टः' इन्द्रो युद्धादौ वीर्यं कर्त्तुं नैवा-
र्हति ; कीर्त्तिं मन्तरेण परेषां प्रीत्यनुदयात् । तस्माद् अभितः
'एनम्' इन्द्रम् 'उत्क्रोशाम' उद्धोषयामि । 'इति' एवं विचार्य,
'तथा-इति' अङ्गीकृत्य, 'तम्' इन्द्रम् सर्वे देवा अभ्युदक्रोशन् । इम
मित्यादिरभ्युत्क्रोशनप्रकारः । ॐ देवा. ! 'इमम्' इन्द्रम् अभितः
'उत्क्रोशत' उद्धोषयत । कीदृश मिन्द्रम् ? सम्नाट्स्वरूपम्, अत
एव साम्राज्यं कर्त्तुं महम् ; 'भोज' भोक्तारम्, अत एव 'भोज-
पितर' भोगपालकम् ; स्वराड्पत्वादेव स्वाराज्यं कर्त्तुं महम् ;
विराड्पत्वादेव वैराज्यं कर्त्तुं महम् ; राजरूपत्वाद् 'राजपितर'
सर्वेषां राज्ञां पालकम् ; परमेष्ठिरूपत्वात् पारमेष्ठ्यं पद मनुभवितुं
योग्यम् । 'क्षत्र मजनि' ईदृशी क्षत्रियजातिलोके समुत्पन्ना ।
तज्जातिमान् क्षत्रियः पुरुषः समुत्पन्नः । सर्वस्य प्राणिजातस्याधि-
पतिरुत्पन्नः । 'विद्या' प्रजानाम् 'भक्ता' भोक्ता समुत्पन्नः ।
'पुरां' परकीयानां 'भक्ता' विदारयिता समुत्पन्नः । असुराणां
'हन्ता' घातकः समुत्पन्नः । 'ब्रह्मणः' वेदस्य 'गीता' रचकः समु-
त्पन्नः । 'इति' अयं मुत्क्रोशनमन्त्रः ॥

अभ्युत्क्रोशनाद्ब्रह्मं प्रजापतिकर्त्तव्यं दर्शयति— "त मभ्युत्क्रुष्टं
प्रजापतिरभियेषाञ्चेतयर्षाभ्यमन्त्रयन्"—इति । 'एतया' त्रिपसा-
देति (२२८ पृ०) वक्ष्यमाणया ॥ १ (१२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षटमपञ्चिकायां द्वातीयाध्याये

(षटत्रिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१२) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

निषसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्व्यास्वा' साम्रा-
ज्याय भौज्याय' स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय
राज्याय' माहाराज्यायाधिपत्याय' स्वावश्यायाति-
ष्ठाय सुक्रतुरिति' त मेतस्या मासन्द्या मासीन'
प्रजापतिः पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखं श्रीदुस्वर्यार्द्र्या
शाखया' सपलाशया जातरूपमयेन च' पवित्रेशान्त-
र्द्धायाभ्यषिञ्चद् इमा आपः शिवतमा इत्येतेन
दृचेन' देवस्य त्वेति च यजुषा' भूर्भुवस्स्वरित्येताभिश्च
व्याहृतिभिः ॥ २ (१३) ॥

“एतयर्ज्ञाभ्यमन्त्रयत”—इत्यत्र योऽयं मन्त्र ऋक्शब्देन विव-
चित, तं मन्त्रं दर्शयति— “निषसाद् धृतव्रतो वरुण पस्व्यास्वा
साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय
माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठाय सुक्रतुरिति”—इति ।
'धृतव्रतः' स्त्रीकृतनिधमो 'वरुणः' सर्वस्वारिष्टस्य निवारयितेन्द्रः,
'पस्व्यासु' गृहेऽन्वागत्य, साम्राज्यादिफलसिद्धार्थं 'सुक्रतु' शोभन-
सङ्कल्पो भूत्वा 'निषसाद्' अस्या मासन्द्या निषण्वान् ॥

अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितस्येन्द्रस्याभिषेकप्रकारं दर्शयति—
“त मेतस्या मासन्द्या मासीनं प्रजापतिः पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्-
मुखं श्रीदुस्वर्यार्द्र्या शाखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवि-
त्रेशान्तर्द्धायाभ्यषिञ्चद्, इमा आपः शिवतमा इत्येतेन दृचेन,
देवस्य त्वेति च यजुषा, भूर्भुवस्स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिः”—

इति । 'एतस्यां' पूर्वीक्तायां वेदमय्या मासन्त्या मासीनं 'तम्' इन्द्रं प्रजापतिरभ्यषिञ्चत् । किं कुर्वन् ? 'पुरस्तात्' आसन्त्याः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् । किं कृत्वा ? 'आर्द्रया' आर्द्र-पत्रोपेतया उदुम्बरशाखया सुवर्णमयेन च पवित्रेण 'अन्तर्दाय' व्यवधानं कृत्वा । केन मन्त्रेण ? "इमा आप."-इत्यादिकेन, ऋत्विजाभिषेके प्रोक्तेन (१८८ पृ०) त्रिविधेन मन्त्रजातेन ॥२(१३)॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(अष्टत्रिंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१३) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथैनं प्राच्यां दिशि वसवो देवाः 'षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय' तस्मादेतस्यां प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः साम्राज्या-येव ते ऽभिषिच्यन्ते' सम्राडिह्येनानभिषिक्तानाचक्षत' एता मेव देवानां विहितं मन्वथैनं दक्षिणस्यां दिशि रुद्रा देवाः 'षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्ने-तेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्भौ-

व्याय^१ तस्मादेतस्यां दक्षिणस्यां दिशि^१ ये के च
 सत्वतां राजानो^१ भौज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते^१ भोजेत्ये-
 नानभिषिक्तानाचक्षत^१ एता मेव देवानां विहिति^१
 मन्वथैनं प्रतीच्यां दिश्यादित्या देवाः षड्भिश्चैव
 पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचेनैतेन च
 यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः^१ स्वाराज्याय^१ तस्मादेतस्यां
 प्रतीच्यां दिशि^१ ये के च नीच्यानां राजानो^१ ये ऽपा-
 च्यानां स्वाराज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते^१ स्वराळित्ये-
 नानभिषिक्तानाचक्षत^१ एता मेव देवानां विहिति^१
 मन्वथैन मुदीच्यां दिशि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव
 पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचेनैतेन च
 यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्याय^१ तस्मादेतस्या
 मुदीच्यां दिशि^१ ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा
 उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति^१ वैराज्यायैव ते ऽभि-
 षिच्यन्ते^१ विराळित्येनानभिषिक्तानाचक्षत^१ एता मेव
 देवानां विहिति^१ मन्वथैन मस्यां ध्रुवायां^१ मध्यमायां
 प्रतिष्ठायां दिशि^१ साध्याश्चाप्राश्च देवाः^१ षड्भिश्चैव
 पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचेनैतेन च यजु-
 षैताभिश्च व्याहृतिभौ राज्याय^१ तस्मादस्यां ध्रुवायां
 मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि^१ ये के च कुरुपञ्चालानां

राजानः 'सवशोशीनराणा' राज्यायैव ते ऽभिषिच्यन्ते 'राजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षत' एता मेव देवानां विहितं मन्वथेन मूर्धायां दिशि मरुतश्चाङ्गिरसश्च देवाः 'षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यषिञ्चन्नेतेन च तृचेनेतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः' पारमेष्ठाय 'माहाराज्यायाधिपत्याय' स्वावश्यायातिष्ठायैति' स परमेष्ठी प्राजापत्यो ऽभवत् स एतेन महाभिषेकेणाभिषिक्त इन्द्रः सर्वां जित्तीरजयत् 'सर्वाँल्लोःकानविन्दत्' 'सर्वेषां देवानां श्रेष्ठ मतिष्ठां परमता मगच्छत्साम्राज्यं मौजं' 'स्वाराजं वैराजं पारमेष्ठं राजं' 'माहाराज माधिपत्यं' जित्वा-च्छिल्लोके † स्वयम्भूः 'स्वराळमृतो ऽमुष्मिन्त्स्वर्गे लोके' सर्वाङ्कामानाप्त्वा ऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ ३ (१४) ॥

इत्यैतरेयब्राह्मणे ऽष्टमपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य प्रजापतिकृताभिषेकादूर्ध्वं दिग्भेदेन देवविशेषे रभिषेकः कृतः ; तत्र प्राच्यां दिशि त मभिषेकं दर्शयति—
“अथैनं प्राच्यां दिशि वसवो देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभि-

० 'सप्तान्धो'-इति क, 'सप्तान्धो'-इति ग, 'सप्तान्धो'-इति छ, ड ।

१ 'सप्तान्धो'-इति क, ग, 'सप्तान्धो'-इति ड ।

रभ्यपिचन्नेतेन च त्वचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय”-इति । ‘अथ’ प्राजापत्याभिषेकानन्तरम्, ‘एनम्’ इन्द्रं प्राच्यां दिशि अवस्थिता वसवो देवा एकत्रिंशत्सु अहस्यु पूर्वोक्तैर्मन्त्रैः अभ्यपिचत् ; तच्च साम्राज्यसिद्धये भवति ॥

इदानीं लौकिकाचारप्रदर्शनेनेन्द्रस्य प्राच्यां दिशि त मभिषेकं दृढयति— “तस्मादेतस्यां प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः साम्राज्यायैव ते ऽभिषिचन्ते सस्त्राळित्येनानभिषिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहितं मनु”-इति । यस्माद् वसुभिः प्राच्यां दिश्यभिषेकः कृतः, ‘तस्मात्’ इदानीं मपि ‘प्राच्यानां’ पूर्वदिग्घृष्टिनां मनुष्याणां ये के च राजानः सन्ति, ते सर्वेऽपि ‘देवानां’ वसूतां सम्बन्धिनीम् ‘एता मेव विहितं’ पूर्वोक्तं मेव विधानम् अनु ‘साम्राज्याय’ साम्राज्यसिद्धयर्थं मभिषिचन्ते । अत एव अभिषिक्तान् ‘एनान्’ राज्ञः ‘सस्त्राट्’ ‘इति’ अनेन शब्देन व्यवहरन्ति ॥

दिग्मन्तरेषुः देवान्तरेन्द्राभिषेकं दर्शयति— “अथैनं दक्षिणस्यां दिशि रुद्रा देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यपिचन्नेतेन च त्वचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्भोज्याय तस्मादेतस्यां दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्वतां राजानो भोज्यायैव ते ऽभिषिचन्ते भोजित्येनानभिषिक्तानाचक्षत एता मेव देवानां विहितं मन्वयेनं प्रतीच्यां दिव्यादित्या देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यपिचन्नेतेन च त्वचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः साराज्याय तस्मादेतस्यां प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां राजानो ये ऽप्राच्यानां साराज्यायैव ते ऽभिषिचन्ते सस्त्राळित्ये-

नानभिपिक्तानांचक्षत एतां मेव देवानां विहिति मन्वथैनं सुदीच्यां
 दिशि विश्वे देवाः षड्भिथैव पञ्चविंशैरहोभिरभ्यपिञ्चनेतेन च
 ढचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्याय तस्मादेतस्या
 सुदीच्यां दिशि ये के च परेण हिसवन्तं जनपदा उत्तरकुंरव
 उत्तरमद्रा'इति वैराज्यायैव ते ऽभिपिच्यन्ते विराळित्येनानभि-
 पिक्तानांचक्षत एता मेव देवानां विहिति मन्वथैन मस्यां ध्रुवायां
 मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्याश्चातिराद्य देवाः षड्भिथैव पञ्च-
 विंशैरहोभिरभ्यपिञ्चनेतेन च ढचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृ-
 तिभी राज्याय तस्मादस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये
 के च कुरुपञ्चालानां राजानः सर्वशोशीनराणां राज्यायैव ते ऽभि-
 पिच्यन्ते राजेत्येनानभिपिक्तानांचक्षत एता मेव देवानां विहिति
 मन्वथैन मूर्धायां दिशि मरुतद्याङ्गिरसश्च देवाः षड्भिथैव पञ्च-
 विंशैरहोभिरभ्यपिञ्चनेतेन च ढचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृ-
 तिभिः पारमेष्ठ्याय माहाराज्यायाधिपत्वाय स्वावश्वायातिष्ठा-
 येति स परमेष्ठी प्राजापत्यो ऽभवत्"—इति । प्रथमपर्यायवद्
 व्याख्ययम् । 'सत्वतां' दक्षिणस्यां दिशि वर्त्तमानाः प्राणिनः
 सत्वन्नामकाः ७, तेषाम् । ये राजानोऽभिपिक्ताः, ते 'भोज' 'इति'
 षनेन शब्देन व्यवह्रियन्ते । प्रतीच्यां दिशि वर्त्तमानाः प्राणिनी
 नीच्या अपाच्याश्च । निकर्षं मञ्चन्तीति 'नीच्याः', अपकर्षं मञ्च-
 न्तीति 'अपाच्याः' । जात्या निकर्षः, ध्वषहारेणापकर्षः । उभय-
 विधानां प्राणिनां ये राजानः सन्ति, ते 'स्रराट्' 'इति' षनेन

* "तदेतद् गायत्र्याभिधीतम्— 'मगानोक्तः समन्ताद्यु मीथ्यं साधातिती इयम् ।
 आदत्त पयं आसीनां भरतः सत्वता निव'—इति'—इति प्रत० प्रा० १३. ४. ४, २१ ।

† 'स्रराट्' अत्राप्यपपाच्या'—इति ४० अमि० वि० ८६१ ।

शब्देन व्यवह्रियन्ते । उदीच्यां दिशि 'हिमवन्त' परेण, हिम-
वत्पर्वतस्य परभागे 'जनपदाः' ग्रामविशेषाः 'उत्तरकुरवः' उत्तर-
कुरुनामकाः †, 'उत्तरमद्राः' उत्तरमद्रनामकाः सन्ति, तत्रत्या
राजानो 'विराट्' 'इति' अनेन शब्देन व्यवह्रियन्ते । 'मध्यमा
दिक्' मध्यदेशः ‡ । स च प्राच्यादिभिर्दिग्भिः सर्वाभिरपेक्ष्यत्वेन
'ध्रुवः' भवति ; तदपेक्षयैव पूर्वा पश्चिमेत्यादिः व्यवहारः । स च
देशः सर्वेषां वैदिकानां मान्यः । तत्र ये यशदेशैः †† उशीनर-
देशैश्च सहिताः कुरुपञ्चालदेशाः सन्ति, तेषां देशानां ये राजानः,
ते 'राजा' 'इति' अनेन शब्देन व्यवह्रियन्ते । 'ऊर्ध्वायां दिशि'
स्वर्गरूपायाम्, मनुष्यस्य सञ्चाराभावात् तत्र राजानो नोदाहृताः,
किन्तु इन्द्रस्यैवाभिपेक्ष उक्ताः । तस्यां दिश्यभिपेक्षेण 'स' इन्द्रः
'परमेष्ठी' परमपदे अवस्थितः, 'प्राजापत्यः' प्रजापतिसम्बन्धी
अभवत् ॥

कृत्स्न मिन्द्राभिपेक्षं निगमयति— "स एतेन महाभिपेक्षे-
णाभिपिक्त इन्द्रः सर्वां जित्तीरजयत् सर्वान् लोकां विन्दत् सर्वेषां
देवानां श्रेष्ठं मतिष्ठां परमतां मगच्छत्साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं
वैराज्यं पारमेष्ठं राज्यं माहाराज्यं माधिपत्यं जित्वाभिं लोके
स्वयम्भूः स्वराळसृती ऽमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाम्ना
ऽसृतः समभवत्-समभवत्"—इति । पूर्वोक्ताभिपेक्षेण अभिपिक्तः

† 'अहो सह शरीरेण प्राप्नोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुरुन् पृथ्वानघ
वाप्यभरावतीम्"—इति महा० भा० १२ प० २८४१ । 'नेवेशिक सर्वगुणोपपन्नं ददाति वै
शन्तु नरी दिजाय । स्वध्यायधारिवगुणाश्विताय तस्यापि लोका कुरुदूररेषु"—इति च
तथैव २८४८ ।

‡ यत्र इत्यस्यैवाचरविपर्ययकारदशयोगेन च महाभारतादीं पशुव, किं शिपि
रिति ? । तथा ह्यादिपर्ययि 'मिषिरौजीनर,'—इति २६६८ ।

इन्द्रः 'जितीः' जेतव्याः सर्वा युद्धभूमीः अजयत् । तेन जयेन
 सर्वान् लोकान् 'अविन्दत्' अलभत ; देवानां मध्ये 'श्रेष्ठम्'
 अतिशयेन प्रशस्तत्वम्, 'अतिष्ठां' सर्वानतिक्रम्यावस्थानं 'परम-
 ताम्' उल्कृष्टत्वमगच्छत् । जातितः उत्तमत्वं श्रेष्ठम्, शुणै-
 रुत्तमत्वं परमत्वम् । साम्राज्यादीनि पदानि अस्मिंल्लोके 'जित्वा'
 प्राप्य 'स्वयम्भूः' प्रजापतिरूपः, 'स्वराट्' स्वतन्त्रराजः, 'अमृतः'
 इतरमनुष्यवदल्पकाले मरणरहितः सन् 'अमुष्मिन्' परोक्षे स्वर्गे
 लोके सर्वान् 'कामान्' भोगान् प्राप्य 'अमृतः' मरणरहितो सुतः
 समभवत् ॥ अभ्यासोऽध्यायसमाप्तार्थः ॥ ३ (१४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
 (अष्टविंशत्याध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमथोऽथतुरी देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्भ्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यपुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

— १०१ —

॥ ॐ ॥ स य इच्छेदेवंवित्चत्रिय मयं^१ सर्वा
 नितीर्जयेतायं सर्वाँल्लोकान् † विन्देतायं सर्वेषां
 राज्ञां^१ श्रेष्ठा मतिष्ठां परमतां गच्छेत^१ साम्राज्यं
 भौज्यं^१ स्वाराज्यं वैराज्यं^१ पारमेष्ठ्यं^१ राज्यं^१ माहाराज्य
 माधिपत्यं मयं^१ समन्तपर्यायी स्यात्सार्धंभौमः सार्व-
 युष^१ † आन्तादा परार्वात्^१ पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया
 एकराज्यं त मेतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण^१ चत्रियं
 शपयित्वा † ऽभिषिञ्चेद् याञ्च राज्ञी मनायथा
 याञ्च प्रेतासिं तदुभय मन्तरेणैष्टापूत्तं ते लोकं^१
 सुकृत मायुः प्रजां वृञ्चीथं^१ यदि मे द्रुह्येरिति^१ स य
 इच्छेदेवंवित्चत्रियो ऽहं^१ सर्वां नितीर्जयेय^१ महं^१
 सर्वाँल्लोकान् विन्देयं^१ महं^१ सर्वेषां राज्ञां^१ श्रेष्ठा
 मतिष्ठां परमतां गच्छेयं^१ साम्राज्यं भौज्यं^१ स्वाराज्यं
 वैराज्यं^१ पारमेष्ठ्यं^१ राज्यं^१ माहाराज्यं माधिपत्यं^१ महं^१

• "सर्वान् लोकान्" क, "सर्वोलोकान्" ग, "सर्वोलोकान्" ड ।

† "सर्वयुष" क, ख ।

‡ "शपयित्वा" ड ।

समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वायुष आन्तादा
 परार्द्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराळिति स न
 विचिकित्सित्स्व ब्रूयात्सह श्रद्धया यां च रात्री मजाये
 ऽहं यां च मेतास्मि तदुभयमन्तरेणोष्ठापूर्त्तं मे
 लोकं सुकृत मायुः प्रजां वृञ्जीथा यदि ते द्रुह्येय
 मिति ॥ १ (१५) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

पुरुषार्थाभिपेकार्थं मादावैन्द्राभिपेचनम् ।

उक्तं मत्र पुमर्घोऽयं मभिपेक उदीर्यते ॥ १ ॥

त मभिपेकं विधत्ते— “स य इच्छेदेववित् क्षत्रियं मयं सर्वा
 जितोर्जयेतायं सर्वोलोकान् विन्देतायं सर्वेषां राज्ञां श्रेष्ठ्यं मतिष्ठं
 परमता गच्छेत साम्राज्यं भोज्यं स्वारज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं
 माह्वाराज्यं माधिपत्यं मयं समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः
 सार्वायुष आन्तादा परार्द्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराळिति
 त मेतेनैन्द्रेण महाभिपेकेण क्षत्रियं शपयित्वा ऽभिपिञ्चेत्”—
 इति । ‘एवंवित्’ इन्द्रसम्बन्धिमहाभिपेकविद् ‘यः’ आचार्यः
 क्षत्रियं प्रति सर्वजयादिकल मिच्छेत्, ‘सः’ आचार्यः क्षत्रिय
 मेतं ‘शपयित्वा’ शपय कारयित्वा, ‘एतेन’ पूर्वोक्तेन इन्द्र-
 सम्बन्धिना महाभिपेकविधानेन ‘तं’ क्षत्रियं मभिपिञ्चेत् ।
 कीदृशी फलेष्वा ? इति, साभिधीयते— ‘अयं क्षत्रियो जेतव्याः
 सर्वा शुद्धभूमिर्जयेत् ; तथा ‘सर्वान् लोकान्’ देगविशेषान् लभेत ;
 ‘सर्वेषां’ राज्ञां मध्ये श्रेष्ठ्याद्याधिपत्वान्तगुणयुक्तो भवेत् ; ‘समन्त-
 पर्यायी’ देगतः कालतः सर्वव्यापी स्यात् ; ‘आन्तादा’ समुद्र-

तीरपर्यन्तं सार्वभौमत्वं देगव्याप्तिः, 'आ परार्धात्' परार्द्धगन्दा-
भिधेयकालसङ्गापर्यन्तं सर्वायुपत्वं कालव्याप्तिः ; एवंविधो भूत्वा
समुद्रपर्यन्तायाः पृथिव्याः एक एव राजा असु ; 'इति' अन-
वेच्छया आचार्यो महाभियेकेण त मभिपिचेत् ॥

: आपयित्वेति यदुक्तं, त मेव शपथप्रकारं दर्शयति— "याञ्च
रात्री मजावेधा, याञ्च प्रेतासि, तदुभय मन्तरेणेषटापूतं ते लोकं
सुक्तं मायुः प्रजां वृञ्जीयं यदि मे वृञ्जेरिति"—इति । अभि-
पिचमान । हे चत्रिय ! यद्याचार्याय मे 'वृञ्जेः' द्रोहं कुर्याः,
तदानीं त्वं 'यां रात्रि मजावेधाः' यस्यां रात्रावुत्पन्नोऽसि, 'याञ्च
रात्रिं प्रेतासि' यस्यां रात्री मरिष्यसि, 'तदुभय मन्तरेण' उत्पत्ति-
मरणदिनयोर्द्वयोर्मध्ये 'ते' तव 'षटापूतं' श्रौतस्मार्त्तिकर्मद्वयं,
तथा पुण्यलोकं, तदेतुभूत मन्यदपि सुक्तं, दीर्घं मायुः, 'प्रजां'
पुत्रादिकां 'वृञ्जीय' त्वत्तो वर्जयेयम् ; 'इति' एतद् आचार्यस्य
वाक्यम् । तदेतदङ्गीकारयित्वा पश्चादभिपिचेत् आचार्यः ॥

चत्रियार्थो यादृशीं फलपरम्परां कामयित्वा शपथं कारयति,
चत्रियोऽपि तादृशीं फलपरम्परां काम्यमानः शपथं कुर्यात् ।
तदेतत् चत्रियवाक्यं दर्शयति— "स य इच्छेदेवंवित् चत्रियो
ऽहं सर्वा जितोर्जयेय महं सर्वांल्लोकान् विन्देय महं सर्वेषां राज्ञां
श्रेष्ठं मतिष्ठां परमतां गच्छेयं साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं
पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यं साधिपत्यं महं समन्तपर्यायी स्वां
सार्वभौमः सर्वायुप आन्तादा परार्धात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया
एकराळिति, अन विचिकित्सेत्, स ब्रूयात् सह यदया, याञ्च रात्री
मजाये ऽहं याञ्च प्रेतासि, तदुभय मन्तरेणेषटापूतं मे लोकं सुक्तं
मायुः प्रजां वृञ्जीया यदि ते वृञ्जेय मिति"—इति । 'यः' चत्रियः

‘एवंवित्’ महाभिषेकमाहारम्याभिन्नः, सर्वजयादिकं समुद्रंपर्यन्तं, पृथिव्या मेकराजत्वपर्यन्तं फलजात मिच्छेत् (पूर्वत्राचार्यवाक्यत्वात् जयेत विन्देतेत्यादिः प्रथमपुरुषप्रयोगः, अत्र तु चत्रियवाक्यत्वात् जयेय मित्यादिः उत्तमपुरुषप्रयोगः), ‘सः’ चत्रियः फलकामी ‘न विचिकित्सेत्’ आचार्योक्ते ऽयं संशयं न कुर्यात् । ‘सः’ चत्रिय आचार्यस्याभीष्ट शपथ मेवं कुर्यात्,— हे आचार्य! अहं यदि ते द्रुह्येयम्, तदानौं त्वं मम जन्ममरणमध्यवर्तीष्टा-पूर्त्तादिकं सर्वं ‘द्वस्त्रीयाः’ नाशयेः, इति श्रद्धया सहितं शपथं ब्रूयात् ॥ १ (१५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनचत्वारिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अथ ततो ब्रूयाच्चतुष्टयानि वानस्पत्यानि सम्भरत नैव्यग्रोधान्यौदम्बराण्याप्रवृत्यानि प्राज्ञाणीति चत्रं वा एतद् वनस्पतीनां यन्न्यग्रोधो यन्नैव्यग्रोधानि सम्भरन्ति चत्र मेवास्त्रिंस्तद्धाति भौज्यं वा एतद् वनस्पतीनां यदुदुम्बरो यदौदुम्बराणि सम्भरन्ति भौज्य मेवास्त्रिंस्तद्धाति साम्राज्यं वा एतद्

वनस्पतीनां यदश्वत्थो^१ यदाश्वत्थानि सम्भरन्ति^२
साम्राज्य मेवास्मिंस्तद्वधाति^३ स्वाराज्यञ्च ह वा एतद्
वैराज्यञ्च वनस्पतीनां यत् भ्रूवो^४ यद्ग्राचाणि सम्भ-
रन्ति^५ स्वाराज्यवैराज्ये एवास्मिंस्तद्वधात्यथ ततो
ब्रूयाच्चतुष्टयान्यौषधानि सम्भरत^६ तोक्मकृतानि^७
व्रीहीणां महाव्रीहीणां प्रियङ्गूनां यवाना मिति^८ च्च
वा एतदोषधीनां यद् व्रीहयो^९ यद् व्रीहोणां तोक्म
सम्भरन्ति^{१०} चन्न मेवास्मिंस्तद्वधाति^{११} साम्राज्यं वा एत-
दोषधीनां यन् महाव्रीहयो^{१२} यन्महाव्रीहीणां तोक्म
सम्भरन्ति^{१३} साम्राज्य मेवास्मिंस्तद्वधाति^{१४} भौज्यं
वा एतदोषधीनां यत् प्रियङ्गवो^{१५} यत् प्रियङ्गूनां
तोक्म सम्भरन्ति^{१६} भौज्य मेवास्मिंस्तद्वधाति^{१७} सैनान्यं
वा एतदौषधीनां यद्यवा^{१८} यद्यवानां तोक्म सम्भ-
रन्ति^{१९} सैनान्य मेवास्मिंस्तद्वधाति^{२०} ॥ २ (१६) ॥

सम्भारान् विधत्ते— “अथ ततो ब्रूयाच्चतुष्टयानि वानस्प-
त्यानि सम्भरत,— नैव्यग्रीधान्यौदुम्बरास्त्रास्त्रत्यानि ग्राचाणीति”
—इति । ‘अथ’ अत्रियशपथानन्तरम्, यत आचार्येणाभिषेकः
कर्त्तव्यः, ‘ततः’ कारणादाचार्यः परिचारकान् ब्रूयात्,— वन-
स्पतिसम्बन्धीनि न्यग्रोधादीनि (फलानि चतुर्विधानि) हे
परिचारकाः ! सम्पादयतेति ॥

तत्र वृक्षचतुष्टयं क्रमेण प्रशंसति— “क्षत्रं वा एतद् वन-
 स्रतीनां यद्यप्रोधो ; यद्यैव्यप्रोधानि सम्भरन्ति, क्षत्र मेवास्मिंस्तद्-
 धाति ; भौज्यं वा एतद् वनस्रतीनां यदुदुम्बरो ; यदीदुम्बराणि
 सम्भरन्ति, भौज्य मेवास्मिंस्तद्धाति ; साम्राज्यं वा एतद् वनस्र-
 तीनां यदखत्यो ; यदाखत्यानि सम्भरन्ति, साम्राज्य मेवास्मिंस्त-
 द्धाति ; स्वाराज्यञ्च ह वा एतद् वैराज्यञ्च वनस्रतीनां यत् प्लक्षो ;
 यत् प्लाचाणि सम्भरन्ति, स्वाराज्यवैराज्ये एवास्मिंस्तद्धाति”—
 इति । न्यप्रोधस्य वनस्रतीनां मध्ये राजवद् व्यास्राधिक्यात् क्षत्र-
 त्वम् ; उदुम्बरादीनां भौज्यादिसाधनत्वात् तद्रूपत्वम् । अतश्चतुर्विध-
 फलसम्पादनेन यजमाने क्षत्रभौज्यादीनि फलानि सम्पादयति ॥

सम्भारान्तराणि विधत्ते— “अथ ततो व्रूयाच्चतुष्टयान्यौष-
 धानि सम्भरत तोक्मकृतानि,— व्रीहीणां, महाव्रीहीणां,
 प्रियङ्गूनां, यवाना मिति”—इति । ‘अथ’ नैयप्रोधादिफल-
 सम्पादनानन्तरम्, यतो व्रीह्याद्यद्भुरसम्पादन मपेक्षितम्,
 ‘तत.’ आचार्यं एवं व्रूयात्,— हे परिवारकाः ! ‘तोक्मकृतानि’
 अद्भुरनिमित्तान्यौषधिद्रव्याणि चतुर्विधानि सम्पादयत । सूक्ष्म-
 बीजरूपा व्रीहयः, प्रौढबीजरूपा महाव्रीहयः, प्रियङ्गवो
 यवाश्च प्रसिद्धाः ॥

चतुर्विधं भोषधिद्रव्यं प्रशंसति— “क्षत्रं वा एतदोषधीनां
 यद् व्रीहयो ; यद् व्रीहीणां तोक्म सम्भरन्ति, क्षत्र मेवास्मिंस्त-
 द्धाति ; साम्राज्यं वा एतदोषधीनां यन्महाव्रीहयो ; यन्महा-
 व्रीहीणां तोक्म सम्भरन्ति, साम्राज्य मेवास्मिंस्तद्धाति ; भौज्यं
 वा एतदोषधीनां यत् प्रियङ्गवो ; यत् प्रियङ्गूनां तोक्म सम्भरन्ति ;
 भौज्य मेवास्मिंस्तद्धाति ; सैनान्यं वा एतदोषधीनां यद्यवा ;

यद्यवानां तोक्त्र सम्भरन्ति, सैनान्य मेवास्मिंस्तद्धाति"—इति ।
 ओषधीनां मध्ये व्रीहीणां बलहेतुत्वात् चतुर्विधम्, महाव्रीह्यादीना
 मपि अनुष्ठानद्वारा साम्प्रान्यहेतुत्वात् तद्रूपत्वम् ; अतो व्रीह्यादि-
 तोक्त्रानां मद्दुराणां सम्प्रादनेन यजमाने चतसाम्प्रान्यादिकं सर्वं
 सम्प्रादयति ॥ २ (१६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
 (एकोनत्रिंशत्तथाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१६) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथास्मा औदुम्बरी मासन्दीं सम्भरन्ति तस्या उक्तं
 ब्राह्मणं मौदुम्बरश्चमसो वा पात्री वोदुम्बरशाखा
 तानेतान्त्वस्माराण्त्वस्मृत्यौदुम्बर्यां पात्रां वा चमसे
 वा समावपेयुस्तेषु समोक्षेषु दधि मधु सर्पिरा-
 तपवर्था आपो ऽभ्यानीय प्रतिष्ठाप्यैता मासन्दी
 मभिसन्तयेत् वृहच्च ते रथन्तरञ्च पूर्वी पादौ भवतां
 वैरूपञ्च वैराजं चापरौ शाक्तरैवते शीर्षण्ये नौध-
 सञ्च कालियं चानूच्ये ऋचः प्राचीनातानाः सामानि
 तिरश्चीनवायां यजूंष्यतीकाशां यश आस्तरणं श्रीरूप-

बर्हणं सविता च ते बृहस्पतिश्च पूर्वीं पादौ धार-
 यतां वायुश्च पूषा चापरौ मित्रावरुणौ शीर्षण्ये'
 अश्विनावनूच्ये' इत्यथैन मेता मासन्दी मारोहयेद्
 वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा * त्रिवृता स्तोमेन रथ-
 न्तरेण साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह साम्राज्याय
 रुद्रास्त्वा चैष्टुभेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन बृहता
 साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह भौजग्रायादित्वास्त्वा
 जागतेन छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वैरूपेण साम्ना
 ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह स्वाराज्याय विप्रवे त्वा देवा
 आनुष्टुभेन छन्दसैकविंशेन स्तोमेन वैराजेन साम्ना
 ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह वैराजग्राय मरुतश्च त्वाङ्गिरसश्च
 देवा अतिच्छन्दसा छन्दसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन रैव-
 तेन साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह पारमेष्ठग्राय
 साध्याश्च त्वाप्तग्राश्च देवाः पाङ्केन छन्दसा त्रिणवेन
 स्तोमेन शाक्त्रेण साम्ना ऽऽरोहन्तु तानन्वारोह
 राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठा-
 यारोहेत्येता मासन्दी मारोहयेत् त मेतस्या मासन्द्या
 मासौनं राजकर्तारो ब्रूयुर्न वा अनभ्युत्क्रुष्टः चत्रियो
 धीर्यं कर्तुं महत्यभ्येन मुरक्रोशामेति तथेति तं राज-
 कर्तारो ऽभ्युत्क्रोशन्तीमं जना अभ्युत्क्रोशत सम्राजं

साम्राज्यं^१ भोजं भोजपितरं^२ खराजं खाराज्यं^३ विराजं
 वैराज्यं परमेष्ठिनं पारमेष्ठिं^४ राजानं राजपितरं^५ चत्र
 मजनि चत्रियो ऽजनि विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि^६
 विशा मत्ता ऽजन्यमित्राणां हन्ता ऽजनि^७ ब्राह्मणानां
 गोप्ता ऽजनि धर्मस्य गोप्ता ऽजनीति^८ त मभ्युत्क्रुष्ट
 मेवंविद्भिषेक्ष्यन्नेतयच्च^९ भिमन्वयेत^{१०} ॥ ३ ० (१७) ॥

आसन्धादिसम्भारान् विधत्ते— “अथास्मा श्रीदुम्बरी मा-
 सन्दीं सम्भरन्ति ; तस्या उक्ते ब्राह्मण मीदुम्बरश्चमसो वा पात्री
 वीदुम्बरशाखा ; तानेतास्त्वम्भारान्त्वम्भृत्योदुम्बरां पात्रया वा
 चमसे वा समावपेयुस्त्रेषु समोतेषु दधि मधु सर्पिरातपवर्था आपो
 ऽभ्यानीय प्रतिष्ठाप्यैता मासन्दी मभिमन्वयेत”-इति । ‘अथ’
 वानस्पत्योपधिसम्भारानन्तरम्, ‘अस्मै’ चत्रियायोदुम्बरी मासन्दीं
 सम्पादयेयुः । ‘तस्याः’ चासन्धा विधायक ‘ब्राह्मण’ “प्रादेश-
 मात्राः पादाः”-इत्यादिना पूर्वं मेवोक्तम् १ । चतुष्कोणो
 दण्डयुक्तः पादविशेषयमसः ३ । आकारनियमरहिता

० प्राय एष एव छत्र किञ्चिदपाठव्यत्ययेन पूर्वं मपि तुत (२९१४०) ।

† १८.५० २००, १८४५० १०५० ।

‡ ‘चमसो देवपान’-इति श्रु० श० १० १६ ८ । ‘श्रीदुम्बरे चमसेन चतु-
 ष्कोणा’-इति श्रु० श्रु० ७.२.११ ९ । अशीथरीद्वितक-पर्यायतमकाष्ठनिर्मितस्य
 स भवति । ‘दस्य चमसान्तरानाथ’-इति श्रु० श्रु० ८.२.२२ । ‘सुवसत’-
 इति च मानवसूत्रम् । तथाच ते सुट्टियुक्ता, विष हीत, ब्रह्मण, उद्गातुः,
 सुवसत, प्रमानु, ब्राह्मणाश्चक्षिन, पीतु, मेदु, चापोमस, चण्डावाहस्येति दस ।
 वाक्श० श्रु० (८ ८ २५, १९ ३,) भाष्य दृष्टव्यम् ।

‘पात्री’ * । तयोः पात्रीचमसयोरन्यतर मीदुम्बरं सम्पादयेत् । यदा, पात्री मृन्मयी , शाखा चौदुम्बरी सम्पादनीया । ततः पात्रीचमसयोरन्यतरस्मिन् वानसत्वीपधिसम्भारान् समावपेयुः । समीपेषु तेषु सम्भारेषु दध्यादीनां सेचनं कृत्वा चमसं भूमौ प्रतिष्ठाप्य एता मासन्दीं वक्ष्यमाणमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ॥

तं मन्त्रं दर्शयति— “बृहच्च ते रथन्तरच्च पूर्वौ पादौ भवतां, वैरूपच्च वैराजं चापरी, याक्करैवते शीर्षण्ये, नौधसञ्च काल्येयं चानूचे, ऋचः प्राचीनातानाः , सामानि तिरधीनवाया, यजूंष्य-तीकाशा, यश्चास्तरण, यीरुपञ्चर्षणं, सविता च ते बृहस्पतिश्च पूर्वौ पादौ धारयतां, वायुश्च पूषा चापरी, मित्रावरुणौ शीर्षण्ये, अश्विनावनूचे इति”—इति । इन्द्रासन्दीप्रतिपादकवाक्यवदयं मन्त्रो व्याख्येयः † ॥

अभिमन्त्रणाद्बृहं साचार्यकर्त्तव्यं दर्शयति— “अथेन मेता मासन्दी मारोहयेद्”—इति । ‘अथ’ अभिपिक्तम् ‘एनं’ चतुर्यं एतस्या मासन्द्यारूढं कुर्यात् ॥

तत्र मन्त्रं दर्शयति— “वसवस्त्वा गायत्रेण छन्दसा , त्रिवृता स्तोमेन, रथन्तरेण साम्ना ऽऽरोहन्तु , तानन्वारोह साम्राज्याय ; रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छन्दसा , पञ्चदशेन स्तोमेन , बृहता साम्ना ऽऽरोहन्तु, तानन्वारोह भीज्याय ; आदित्वास्त्वा जागतेन छन्दसा,

* पात्री विविधा भवति । यथा ‘इन्द्रपात्री’ अरविनापी मध्यसङ्गृहीता ; ‘इत्ये-काग्रपात्री’ प्रादेशमापी समचतुरवदा अर्थात् पञ्चकुलपरिमितपरिमण्डलखातवती ; ‘पिष्टपात्री’ हविर्धारणी अतिविपुला ; धेवाकारणियमरदिता इति विवेकः । कात्या-यो० १. ३. ३६ सू० या० ३० २० ।

† १२१९० ३१५० आरभ्य दृष्टव्यम् ।

सप्तदशेन स्तोमेन, वैरूपेण साम्ना ऽऽरोहन्तु ; तानन्वारोह स्वारा-
ज्याय ; विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छन्दसैकविंशेन स्तोमेन, वैरा-
जेन साम्ना ऽऽरोहन्तु ; तानन्वारोह वैराज्याय ; मरुतश्च त्वाङ्घ्रि-
रसश्च देवा प्रतिच्छन्दसा छन्दसा , त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन , रैवतेन
साम्ना ऽऽरोहन्तु ; तानन्वारोह पारमेष्ठाय ; साध्याश्च त्वाप्तया
देवाः पाङ्क्तेन छन्दसा , त्रिणवेन स्तोमेन , शाक्त्रेण साम्ना ऽऽरो-
हन्तु ; तानन्वारोह राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वायख्या-
यातिष्ठायारोहेत्येता मासन्दी मारोहयेत्"—इति । इन्द्रारोहण-
मन्त्रवत् व्याख्येयम् * । तत्र आरोहणकर्तुः अग्रयोज्यत्वात्
'आरोहामि'—इत्युत्तमपुरुषः, अत्र त्वाचार्यप्रयोज्यत्वात् 'आरोह'
—इति मध्यमपुरुषः । तत्रत्वयोः पञ्चमपठमन्त्रयोः अत्र क्रम-
विपर्यासो ऽध्ययनसम्प्रदायप्राप्तः (२२४पृ०) । अनेन मन्त्रेण
आचार्यः आसन्त्यां चतुर्थ मारोहयेत् ॥

आरोहणादृद्धं मभ्युत्क्रोशनं विधत्ते— "त मेतस्या मासन्त्या
मासीनं राजकर्त्तारो ब्रूयुर्न वा अनभ्युत्क्रुष्टः चतुर्यो वीर्यं कर्तुं
मर्हत्यभ्येन सुत्क्रोशामेति ; तथेति ; तं राजकर्त्तारो ऽभ्युत्क्रोश-
न्तीमं जना अभ्युत्क्रोशत सम्राजं साम्राज्यं भोजं भोजपितरं
स्वराजं स्वाराज्यं विराजं वैराज्यं परमेष्ठिनं पारमेष्ठं राजानं
राजपितरं ; चत्र मजनि, चतुर्यो ऽजनि, विश्वस्य भूतस्याधि-
पतिरजनि, विशा भक्ता ऽजन्यमित्राणां हन्ता ऽजनि, ब्राह्मणानां
गोप्ता ऽजनि, धर्मस्य गोप्ता ऽजनीति"—इति । राष्ट्रः कर्त्तारो
'राजकर्त्तारः' पिढभ्रात्रादयः । इन्द्रविषयाभ्युत्क्रोशनवाक्यवदिदं
वाक्यं व्याख्येयम् † ॥

शाचार्यस्य त्रिव्रियाभिमन्त्रणं विधत्ते— “त मभ्युत्क्रुष्ट मेवं-
विदभिपेक्षन्नेतयर्चाभिमन्त्रयेत”—इति । पूर्ववद् (२२८ पृ०)
व्याख्येयम् ॥ ३ (१७) ॥

इति श्रीमन्नायशाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनत्रिंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

निषंसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्यांस्वा^१ साम्रा-
ज्याय भौज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय
राज्याय^१ माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायाति-
ष्ठाय सुक्रतुरिति त मेतस्या मासन्द्या मासीन^१ मेवं-
वित् पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखं औदुम्बराद्रिया
शाखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवित्रेणान्त-
र्धायाभिषिञ्चतीमा आपः शिवतमा इत्येतेन त्वेन
देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवस्स्वरित्येताभिश्च व्याहृ-
तिभिः ॥ ४ (१८) ॥

१ पुराणादप्यामात एव खण्डः । अति च तत्र इयो, पाठभेद (२२९०) ।

एतयर्चेल्लुक्तं (२४५पृ० ६पं०) मन्त्रं दर्शयति— “निपेसाद्
धृतव्रतो वरुणः पश्यास्वा, साम्राज्याय भौज्याय स्वाराज्याय
वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्या-
यातिष्ठाय सुक्रतुरिति”—इति । पूर्ववद् (२२६पृ०) व्याख्येयम् ॥

अभिमन्त्रणादूर्ध्वं अभिपेकप्रकारं दर्शयति— “त मेतस्या
मासन्त्या मासीन मेवंवित् पुरस्तात् तिष्ठन् प्रत्यङ्मुख श्रीदु-
स्वर्याद्रिया माखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवित्रेषान्त-
र्धायाभिपिञ्चतीमा आपः शिवतमा इत्येतेन त्वेन, देवस्य त्वेति
च यजुषा, भूर्भुवस्स्वरित्वेताभिश्च व्याहृतिभिः”—इति । इन्द्राभि-
पेकवाक्यवद् (२२०पृ०) व्याख्येयम् ॥ ४ (१८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनचत्वारिंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

प्राच्यां त्वा दिशि वसवो देवाः पङ्क्तिश्चैव पञ्च-
विंशैरहोभिरभिपिञ्चन्त्वेतेन च त्वेनैतेन च यजुषै-
ताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्याय दक्षिणस्थां त्वा
दिशि रुद्रा देवाः पङ्क्तिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभि-
पिञ्चन्त्वेतेन च त्वेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृ-

तिभिर्भौजाय प्रतीच्यां त्वा दिश्यादित्या देवाः षड्-
 भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च त्वेनै-
 तेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः स्वाराजायोदोच्यां
 त्वा दिशि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभि-
 रभिषिञ्चन्त्वेतेन च त्वेनैतेन च यजुषैताभिश्च
 व्याहृतिभिर्वैराजायोद्द्वयां त्वा दिशि मरुतश्चाङ्गि-
 रसश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्च-
 न्त्वेतेन च त्वेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः
 पारमेष्ठ्यायां त्वा ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां
 दिशि साध्याश्चाप्राश्च देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैर-
 होभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च त्वेनैतेन च यजुषैता-
 भिश्च व्याहृतिभौ राज्याय माहागज्यायाधिपत्याय
 स्वावश्यायातिष्ठायेति स परमेष्ठी प्राजापत्यो भवति
 स एतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तः क्षत्रियः
 सर्वा जित्तीर्जयति सर्वांल्लोकान् * विन्दति सर्वेषां
 राज्ञां श्रेष्ठ्यं मतिष्ठान् परमतां गच्छति साम्राज्यं
 भौज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यं
 माधिपत्यं लिट्वा ऽस्मिंल्लोके† स्वयम्भूः स्वराज्जमृतो
 ऽमुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्नुा ऽमृतः सम्भ-

* "सर्वोपलोकान्" च, "सर्वान् लोकान्" च, इ । "सर्वोपलोकान्" च ।

† "ऽस्मिं लोके" च, "ऽस्मिंल्लोके" च, इ ।

वर्ति य मेतेनैन्द्रेण महाभिषेकेण चत्रियं शापयित्वा
ऽभिषिञ्चति ॥ ५ (१६) ॥

अभिषेकादूर्ध्वं अभिमन्त्रण माह— “प्राच्यां त्वा दिशि
वसवो देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च त्वचेनै-
तेन च यजुषैतामिद्य व्याहृतिभिः साम्राज्याय ; दक्षिणस्यां त्वा
दिशि रुद्रा देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च
त्वचेनैतेन च यजुषैतामिद्य व्याहृतिभिर्भौज्याय ; प्रतीच्यां त्वा
दिक्षादित्वा देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च
त्वचेनैतेन च यजुषैतामिद्य व्याहृतिभिः स्वाराज्याय ; उदीच्यां त्वा
दिशि विश्वे देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च
त्वचेनैतेन च यजुषैतामिद्य व्याहृतिभिर्वैराज्याय ; ऊर्द्धायां
त्वा दिशि मरुतथाङ्गिरसद्य देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिर-
भिषिञ्चन्त्वेतेन च त्वचेनैतेन च यजुषैतामिद्य व्याहृतिभिः पार-
मेष्ठाय ; अस्यां त्वा ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्या-
द्याप्तया देवाः षड्भिश्चैव पञ्चविंशैरहोभिरभिषिञ्चन्त्वेतेन च
त्वचेनैतेन च यजुषैतामिद्य व्याहृतिभी राज्याय माहाराज्यायाधि-
पत्याय स्वावस्थायातिष्ठायेति ; स परमेष्ठी प्रजापत्यो भवति”—
इति । उक्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितः चत्रियः परमेष्ठिपदस्य योग्यो
भूत्वा प्रजापतेः सम्बन्धीति ॥

महाभिषेक सुपसंहरति— “स एतेनैन्द्रेण महाभिषेकेणामि-
पिक्तः चत्रियः सर्वां जित्तीर्जयति , सर्वांल्लोकान् विन्दति , सर्वेषां
राज्यां श्रेष्ठ्य मतिष्ठे परमतां गच्छति ; साम्राज्यं भौज्य स्वाराज्यं
वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यं माधिपत्यं जित्वा ऽर्घ्योत्सोके

स्वयम्भूः स्वराळसृतो ऽमुष्मिन्स्वर्गं लोके सर्वान् कामानाद्या ऽसृतः
सम्भवति, य मेतेनैन्द्रेण महाभिपेकेण चत्रियं यापयित्वा ऽभिपि-
ञ्चति”-इति । ‘यं’ चत्रियं आचार्यः स्वद्वोहराहित्याय शपथं
कारयित्वा इन्द्रसम्बन्धिना महाभिपेकेण अभिपिञ्चति, सोऽभि-
पिक्तः चत्रियः इन्द्रवत् सर्वं जयादि फलं प्राप्नोति ॥ ५ (१८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनचत्वारिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

इन्द्रियं वा एतदस्मिँल्लोके ० यद्दधि^१ यद्दधा
ऽभिपिञ्चतीन्द्रिय मेवास्मिँस्तद्दधाति^२ रसो वा एष
ओपधिवनस्पतिषु यन् मधु^३ यन् मध्वाभिपिञ्चति^४
रस मेवास्मिँस्तद्दधाति^५ तेजो वा एतत्पशूनां यद् घृतं
यद् घृतेनाभिपिञ्चति^६ तेज एवास्मिँस्तद्दधात्यमृतं वा
एतदस्मिँल्लोके † यदापो^७ यदह्निरभिपिञ्चत्यमृतत्व
मेवास्मिँस्तद्दधाति^८ सो ऽभिपिक्तो ऽभिपेक्ते ब्राह्म-
णाय हिरण्यं दद्यात् सहस्रं दद्यात् क्षेत्रं चतुष्पाद्

दद्याद्दधाप्याहुरसङ्ख्यात मेवापरिमितं दद्यादपरि-
मिती वै चत्रियो ऽपरिमितस्यावरुद्धा इत्यथास्त्रै
सुराकांसं हस्त आदधाति स्वादिष्ठया मदिष्ठयां
पवस्व सोम धारयां इन्द्राय पातवे सुत इति तां
पिवेद् यदन्न शिष्टं रसिनः सुतस्य यदिन्द्रो अपिवच्छ-
चीभिः इदं तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजान मिह
भक्षयामि अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि
पीतये त्वम्या व्यशुही मद मिति यो ह वाव सोम-
पीथः सुरायां प्रविष्टः सहैवैतेनैन्द्रेण महाभिषेके-
णाभिपिक्तस्य चत्रियस्य भक्षितो भवति न सुरा तां
पीत्वा ऽभिमन्त्रयेतापाम सोमं शन्नो भवेति तद्यथै-
वादः प्रियः पुत्रः पितरं प्रिया वा जाया पतिं सुखं
शिव सुपस्पृशत्याविस्त्रसं एवं हैवैतेनैन्द्रेण महाभिषे-
केणाभिपिक्तस्य चत्रियस्य सुरा वा सोमो वान्यद्वा-
न्नाद्यं सुखं शिव सुपस्पृशत्याविस्त्रसः ॥ ६ (२०) ॥

अभिषेकासाधनानि दध्यादिद्रव्याणि प्रशंसति—“इन्द्रियं
वा एतदक्लिंश्लोके यहधि, यहभा ऽभिपिच्छतीन्द्रिय मेवास्त्रिं-
स्तहधाति; रघो वा एष भोपधिवनस्पतिषु यन् मधु, यन् मध्वा-
भिपिच्छति रघ मेवास्त्रिंस्तहधाति; तेजो वा एतत् यशूनां यद्
घृतं, यद् घृतेनाभिपिच्छति तेज एवास्त्रिंस्तहधाति; अमृतं वा
एतदग्निन् लोके यदापो, यदग््निरभिपिच्छत्यमृतत्वं मेवास्त्रिंस्तह-

धाति"—इति । दध्न इन्द्रियपाटवहेतुत्वाद् इन्द्रियत्वम् । मधुनः पुष्पजन्यत्वेन औषधिवनस्पतिरसत्वम् । घृतस्य स्त्रिरधुभास्वरत्वेन पशुतेजस्त्वम् । अषां चाप्यायनहेतुत्वादमृतत्वम् । एतैर्द्रव्यैरभिषिक्ते सति यजमान इन्द्रियादिकं सम्पादयति ॥

आचार्याय दक्षिणादानं विधत्ते— "सो ऽभिषिक्तो ऽभिषेक्ते ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यात्, सहस्रं दद्यात्, क्षेत्रं चतुष्पादद्याद्; अथाप्याहुरसञ्ज्ञात मेवापरिमितं दद्यादपरिमितो वै क्षत्रियो ऽपरिमितस्यावरुद्धा इति"—इति । हिरण्यस्यैव सञ्ज्ञा सहस्रमिति, सहस्रनिष्कपरिमितमित्यर्थः ० । चतुष्पाच्छब्देन गवादिकमभिधीयते । पूर्वोक्तसहस्रपत्रमपेक्ष्याभिकाभिप्रायेण असञ्ज्ञातमिति पक्षान्तरमुक्तम् ; तस्यैव व्याख्यानमपरिमितमिति । इयदेवेति सञ्ज्ञानियमो नास्ति किन्तु स्वयत्तनुसारेण प्रभूतमेव दद्यात् । क्षत्रियो हि देयाधिपतित्वेन 'अपरिमितः' बहुधनयुक्तः, अतः 'अपरिमितस्य' प्रभूतस्य फलस्य सिद्धार्थमित्यभिप्रायेण पक्षान्तरम् ॥

दक्षिणायां दत्ताया माचार्यकर्त्तव्यं दर्शयति— "अथाग्ने सुराकंसं हस्तं प्रादधाति, स्वादिठया मदिठया पवस्व सोमधारया इन्द्राय पातवे सुत इति"—इति । 'अथ' दक्षिणास्त्रीकारादनन्तरम्, 'अग्ने' अस्य क्षत्रियस्य हस्ते सुरया पूर्णं कांस्यपात्रं

० "संपंपा एद् घरी मयम्, विपश्चं त्वेकहृत्पदम् ।

पचत्रपत्रको मापत्, ते सुराकंसं चोदम् ।

० ० ० ० । चतुष्पोषधिको निष्कः—इत्यादि म० प० ८, १३३-३८ । "अभिषेकभोगेन च रात्रिभक्त-वापिभक्तं सहस्राभिः पदम् सुष्केभ्यः, चोदम् षोडशम रितोपिभ्यः, अहापरो षोडशम्, चत्वारि-चत्वारि पादिभ्यः"—इति चाप० यी० ९, १, २-६ ।

स्वादिठवेति मन्त्रेण स्थापयेत् । स च मन्त्रः क्वत्वङ्गाभिपेक्षे
व्याख्यातः (२०२४० ५५०) ॥

चत्रियकर्त्तव्यं दर्शयति— “तां पिबेद् , यदत्र शिष्टं रसिनः
सुतस्य , यदिन्द्रो अपिबच्छचीभिः , इदं तदस्य मनसा शिवेन ,
सोमं राजान मिह भक्षयामि ; अभि त्वा वृषभा सुते , सुतं
सृजामि पीतये, वृष्या व्यशुही मद मिति”—इति । ‘ता’ कांस्य-
पात्रस्थां सुरां चत्रियो यदत्रेतिमन्त्रवयेन पिबेत् । ‘अत्र’ कांस्य-
पात्रे ‘रसिनः’ रसयुक्तस्य ‘सुतस्य’ अभिपुतस्य व्रीह्याद्यङ्गुरजस्य
पेयद्रव्यस्य यत् ‘शिष्ट’ योऽवशिष्टो भागः , ‘यत्’ च द्रव्यं
‘शचीभिः’ कर्मविशेषैः संस्कृत मिन्द्रो ऽपिबत् । शचीशब्दः
कर्मनाम ॥ ‘इह’ अस्मिन्नभिपेक्षाकर्मणि ‘सोमं राजान’ सोम-
सदृशं ‘अस्य’ पेयद्रव्यस्य , ‘तदिदं’ स्वरूपं ‘शिवेन’ ग्रान्तेन
भक्तियुक्तेन मनसा भक्षयामि । सोऽय मेको मन्त्रः । (वा० सं०
१८. ३५.) हे ‘वृषभ’ श्रेष्ठ । इन्द्र । त्वा मभिलक्ष्य ‘सुते’ अस्मिन्
द्रव्ये अभिपुते सति ‘पीतये’ तव पानार्थं ‘सुतम्’ अभिपुतं द्रव्यं
‘सृजामि’ त्वङ्गो ददामि । ‘वृष्य’ तेन द्रव्येण वृषो भव ।
‘मद’ हर्षं ‘व्यशुहि’ विशेषेण प्राप्नुहि । अयं द्वितीयो
मन्त्रः (सं० ८. ४५. २२.) ॥

तदिदं पानं प्रमंसति— “यो ह वाव सोमपीथः सुराया प्र-
विष्ट , सहेवैतेनैन्द्रेण महाभिपेक्षेणाभिपिक्तस्य चत्रियस्य भक्षितो
भवति ; न सुरा”—इति । ‘यो ह वाव’ यः खलु ‘सोमपीथः’
सोमस्य पानविशेषः ‘सुराया’ सुराद्रव्ये प्रविष्टोऽस्ति , ‘एतेन’
सोमपानविशेषेण सहेव पूर्वोक्तेन्द्राभिपेक्षविधानेन अभिपिक्तस्य

चत्रियस्य द्रव्यविशेषो भक्षितो भवति; न तु सुरा भक्षिता भवति ॥ सोऽयं मन्त्रद्वयस्य महिमा ॥

पानाद्द्रव्यं मभिमन्त्रणं विधत्ते— “तां पीत्वा ऽभिमन्त्रयेत्-
पाम सोमं, शत्रो भवेति”—इति । “अपाम सोमम्”—इत्यृगेका
(सं० ८. ४८. ३. ५), “शत्रो भव”—इति द्वितीया (सं० ८.
४८. ४. १) ; ताभ्या मभिमन्त्रयेत् ॥

इदानीं दृष्टान्तेन पानं प्रशंसति— “तद्यथैवादः प्रियः पुत्रः
पितरं, प्रिया वा जाया पतिं, सुखं शिव सुपस्पृशत्याविस्त्रसः, एवं
द्वैवैतेनैन्द्रेण महाभिपेकेषाभिपिक्तस्य चत्रियस्य सुरा वा सोमी
वान्यदान्नाथं सुखं शिव सुपस्पृशत्याविस्त्रसः”—इति । ‘तत्’
तत्र पाने, आदौ लौकिकं निदर्शनं सुच्यते,— यथैव प्रियः पुत्रः
शिवं, सुखं यथा भवति तथा पितरं सुपस्पृशति, प्रिया वा जाया
च पतिं यथा स्पृशति । ‘शिवं’ शान्तम्; आस्त्रनिपिद्धमार्गेण
यत् सुखं, तत् नरकहेतुत्वादुग्रम्; विहितमार्गेण तु तदभावा-
च्छान्तम् । सुखस्यार्थस्यावधिर्नेत्याविस्त्रस इत्यनेनोच्यते । ‘आ
अविस्त्रसः’ आ अविस्त्रंसनाद्, देहपातपर्यन्तं मित्यर्थः । यथा

॥ * “न वा पतदयो न हिरण्यं, यत् क्षीयन्; न स्त्री न पुमान्, यत् क्षीयः; न
सोमी न सुरा, यत् सोमामणीस्यद्वैः”—इति वै० ब्रा० १. ८. ५. ३ । “एष सुनोति”—
इति निघ० १. ४. १ ।

† “आश्रायवचनादहिंसा प्रतीयेत”—इति, “आश्रायवचनादेतत् भवति”—इति च
निघ० १. ५. १; ०. ०. १ ।

‡ “अपाम सोमं मद्यता अपूर्वमागन्धं ज्योतिरविदाम देवान् ।

विं नूनं मन्वान् कृष्णवदराविः किं सुं धूर्ध्वरघत भर्त्सन्”—इति तत्पाठः ।

§ “यं नो भव इदं आ पीत इन्दो पितेव सोम एनो सुमेवः ।

सधेव स्यात् उदमस पीर म ष चापुर्वाविषे सोम तारी.”—इति तत्पाठः ।

सर्गदयं दृष्टहेतुः, 'एवं हैव' अनेनैव प्रकारेण पूर्वोक्तेन्द्रमहा-
भिषेकविधिना अभिषिक्तस्य चतुर्यस्य सुरा वा सोमो वा अन्वा-
न्वद्रव्याणि वा देहपातपर्यन्तं शान्तसुखसर्गप्रदानि ॥ ६ (२०) ॥

इति श्रीमन्वायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनचत्वारिंशत्तथाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२०) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण^१ तुरः काव-
षेयो^१ जनमेजयं पारिचितं मभिषिषेच^१ तस्माद् जन्-
मेजयः पारिचितः^१ समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परी-
यायाश्वेन^१ च मध्येनेजे^१ तदेषाभियज्ञगाथा गीयते^१
आसन्दीवति धान्यादं^१ रुक्मिण्यं हरितस्रजम् अश्वं
ववन्ध सारङ्गं^१ देवेभ्यो जनमेजय इत्येतेन ह वा
ऐन्द्रेण महाभिषेकेण^१ च्यवनो भार्गवः^१ शार्यातं^१
मानव मभिषिषेच^१ तस्माद् शार्याती मानवः^१ समन्तं
सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मध्येनेजे^१
देवानां क्षापि सचे गृहपतिरासैतेन ह वा ऐन्द्रेण

१ "परिषापात्रेण" च । एव मिह सर्वत्र, उपरपठ्ये इति ।

महाभिषेकेण^१ सोमशुष्पा वाजरत्नायनः^२ शतानीक^३
 सात्राजित मभिषिषेच^४ तस्माद् शतानीकः सात्रा-
 जितः^५ समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च
 मेध्येनेज^६ एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण^७ पर्वतना-
 रदावाम्बाष्ट्र मभिषिषिचतुस्तस्माद्दाम्बाष्ट्रः^८ समन्तं
 सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेज^९ एतेन
 ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण^{१०} पर्वतनारदौ युधां-
 श्रौष्टि मीयसैन्य मभिषिषिचतुस्तस्माद् युधांश्रौष्टि-
 रीयसैन्यः^{११} समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयाया-
 श्वेन च मेध्येनेज^{१२} एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण^{१३}
 कश्यपो विश्वकर्माणं^{१४} भौवन मभिषिषेच^{१५} तस्माद्
 विश्वकर्मा भौवनः^{१६} समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्
 परीयायाश्वेन च मेध्येनेज^{१७} भूमिर्हं जगावित्युदा-
 हरन्ति^{१८} न मा मर्त्यः कश्चन दातु मर्हति^{१९} विश्वकर्मान्
 भौवन मां दिदासिथं निमङ्क्ष्ये ऽहं सलिलस्य मध्ये^{२०}
 मोघस्त एष कश्यपायास सद्गर इत्येतेन ह वा
 ऐन्द्रेण महाभिषेकेण^{२१} वसिष्ठः सुदासं पैजवन
 मभिषिषेच^{२२} तस्माद् सुदाः पैजवनः^{२३} समन्तं सर्वतः
 पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेज^{२४} एतेन ह
 वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण^{२५} संवत्तं आङ्गिरसो मरुत्त

माविक्षित मभिषिषेच' तस्माद् मरुत् आविक्षितः
समन्त' सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मध्ये-
नेजे तदप्येषः० श्लोको ऽभिगीतो मरुतः परिवेष्टारो
मरुत्तस्यावसन् गृहे' आविक्षितश्च कामप्रेर्विश्वे
देवाः सभासद् इति ॥ ७ (२१) ॥

उक्तं महाभिषेकं चिरन्तनशिष्टाचारोदाहरणेन प्रयंसति—
“एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः कावपेयो जनमेजयं
पारिचित मभिषिषेच ; तस्माद् जनमेजयः पारिचितः समन्तं
सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मध्येनेजे”—इति । कव-
पस्य पुत्रः, तुरनामको महर्षिः, पारिचितपुत्रं जनमेजयम्, उक्त-
विधानेन अभिषिषेच ; तस्मादेव कारणात् जनमेजयः ‘सर्वतः’
सर्वान् दिक्षु पृथिवीं ‘समन्तम्’ अन्तेन समुद्रतीरेण संयुक्तं यथा
भवति तथा ‘जयन्’ विजयं प्राप्नुवन् ‘परीयाय’ परित्यचार ।
अभिषेकमाहात्म्येनैव दिग्विजयं कृतवानित्यर्थः । अभिषेक-
प्रसादादेव ‘मध्येन’ यागयोग्येन अश्वेन च ‘इजे’ इष्टवान्, अश्व-
मेधं कृतवानित्यर्थः ॥

अस्मिन्नर्थे काश्चिद् गाथा सुदाहरति— “तदेपाभियज्ञगाथा
गीयते”—इति । ‘तत्’ तस्मिन् जनमेजयहस्तान्ते ‘एपा’ वक्ष्यमाणा
‘गाथा’ यज्ञविषया गीतिः वैदिकैः अभितो गीयते ॥

तां गाथा दर्शयति— “आसन्दीवति धान्यादं रक्षिण हरित-
स्रजम्, अश्वं ववन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजय इति”—इति ।
आसन्दीवानिति देवविशेषस्य नामधेयम् । तस्मिन् देगे जनमे-

जयो 'दिवेभ्यो' देवार्थं यागयोग्यं मखं बबन्ध । कीदृशं मखम् ?
 'धान्यादं' धान्यं मेवात्ति , 'रुक्मिणं' रुक्मग्रन्धेन ललाटगतं श्वेत-
 लाञ्छनं मुपलक्ष्यते , तदुक्तम् , हरितवर्णां स्रक् यस्यासौ 'हरित-
 स्रक्' पुष्पमाला इव वर्णां देहं व्याप्य वर्त्तत इत्यर्थः, सारं कर्मसु
 श्रेष्ठं यामं गच्छतीति 'सारङ्ग' । 'इति' अनया गाद्यया जनमे-
 जयस्य अभिषेकमहिमोदाहृतः ॥

जनमेजयवत् शार्यातनामकं राजानं मुदाहरति— "एतेन
 ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण च्यवनो भार्गवः शार्यातं मानवमभि-
 षिषेच ; तस्माद्दु शार्यातो मानवसमन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्
 परीयायाश्चेन च मध्येनेजे ; देवानां हापि सत्रे गृहपतिरास"—
 इति । भृगोः पुत्रः , च्यवननामको महर्षिः , मनुष्वंशोत्पन्नं
 शार्यातनामकं राजानम् अभिषिषेच । तस्मात् फलं पूर्ववत् ।
 किञ्च देवानां सम्बन्धिनि सत्रेऽपि शार्यातो गृहपतिरभूत् ॥

यतानीकनामानं राजानं मुदाहरति— "एतेन ह वा ऐन्द्रेण
 महाभिषेकेण सोमशुभा वाजरत्नयनः यतानीकं सत्वाजितं
 मभिषिषेच ; तस्माद्दु यतानीकः सत्वाजितः समन्तं सर्वतः
 पृथिवीं जयन् परीयायाश्चेन च मध्येनेजे"—इति । सोमशुभ-
 नामकः कश्चिन् महर्षिः , स च वाजरत्नस्य पौत्रः । तथाविधो
 सुनिः , सत्वाजितः पुत्रं यतानीकनामकं चतुर्थ्यम् अभिषिषेच ।
 श्रेयं पूर्ववत् ॥

आम्बाष्ठनामानं राजानं मुदाहरति— "एतेन ह वा
 ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पर्वतनारदावाम्बाष्ठमभिषिषिषिषुस्त-
 ष्मादाम्बाष्ठः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्चेन च
 मध्येनेजे"—इति ॥

युधांश्रीष्टिनामकं मुयसेनस्य पुत्रः राजान-मुदाहरति—

“एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पर्वतनारदौ युधांश्रीष्टिमौप्र-
सैन्य मभिषिषिचतुस्तस्माद् युधांश्रीष्टिरौग्रसैन्यः समन्तं सर्वतः
पृथिवीं जयन् परीयायाश्चेन च मेध्येनेजे”—इति ॥

भुवनाख्यस्य पुत्रं विश्वकर्मेनामकं राजान-मुदाहरति—

“एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण कश्यपो विश्वकर्माणं भौवन
मभिषिषेच ; तस्माद् विश्वकर्मा भौवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं
जयन् परीयायाश्चेन च मेध्येनेजे”—इति ॥

भौवनाभिषेकमाहात्म्यं प्रशंसितुं पुरातनमहर्षिप्रोक्तं मुदा-
हरणं दर्शयति— “भूमिर्ह जगावित्युदाहरन्ति”—इति । ‘भूमिः’
देवता ‘जगौ’ भौवनं प्रति किञ्चिद् वाक्यं गायारूप मुक्तावती,
‘इति’ एवं पूर्वं महर्षयः उदाहरन्ति ॥

तां गाथां दर्शयति— “न मा मर्त्यैः कथेन दातु मर्हति
विश्वकर्मेन् भौवन मां दिदासिथ, निमङ्क्ष्ये ऽहं सलिलस्य मध्ये
मोघस्त एष कश्यपायास सद्गर इति”—इति । भुवनाख्यस्य
पुत्र ! हे विश्वकर्मेन् । कश्चिदपि मनुष्यः ‘मां भूमिं दातुं’
नार्हति । अत एव मीमांसका विचार्य सर्वस्वदाने महाभूमिदानं
निवारितवन्तः । एवं सति, त्वं ‘मां भूमिं ‘दिदासिथ’ कश्यपाय
त्वदीयाचार्याय दातु मिच्छसि, अहं तु ‘सलिलस्य’ समुद्रस्य
मध्ये ‘निमङ्क्ष्ये’ निमज्जनं करिष्ये ; तथा सति, ‘ते कश्यपाय’
त्वदीयाचार्यस्य कश्यपस्य ‘एष सद्गरः’ भूमिप्रतिग्रहविषयः ‘मोघः
आस’ अर्थ एव बभूव । ‘इति’ इदं मपि महाभूमिगज्जनं
महाभिषेकमहिम्ना निवारित मिति तात्पर्यार्थः ॥

सुदा इत्येतन्नामकं पित्रवनस्य पुत्रं राजान मुदाहरति—
 “एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिपेकेण वसिष्ठः सुदासं पैत्रवन
 मभिपिपेच ; तस्माद् सुदाः पैत्रवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्
 परीयायाश्चेन च मध्येनेजे”—इति ॥

अविचित्रनामकस्य पुत्रं मरुत्तनामानं राजान मुदाहरति—
 “एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिपेकेण संवर्त्तं अङ्गिरसो मरुत्त मा-
 विचित्त मभिपिपेच ; तस्माद् मरुत्त आविचित्तः समन्तं सर्वतः
 पृथिवीं जयन् परीयायाश्चेन च मध्येनेजे”—इति । संवर्त्तनामको
 महर्षिः , अङ्गिरसः पुत्रः ॥

तेन कृतं मरुत्ताभिपेकं प्रशंसितुं श्लोक मुदाहरति— “तद-
 ध्येयः श्लोको ऽभिगीतः”—इति । ‘तत्’ तस्मिन् अपि मरुत्ताभि-
 पेकमाहात्म्ये ‘एषः’ वक्ष्यमाणः ‘श्लोकः’ पादबद्धो मन्त्रः ‘अभि-
 गीतः’ अभितः सर्वैः पठितः ॥

तं श्लोकं दर्शयति — “मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे,
 आविचित्तस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभासद् इति”—इति । मरुत्त-
 नान्नी राक्षो गृहे मरुत्तञ्जका देवाः भोजनकाले परिवेषणस्य
 कर्त्तारो भूत्वा अवसन् ; तथैव ‘आविचित्तस्य’ अविचित्-पुत्रस्य
 ‘कामप्रेः’ सर्वकामपूरितस्य मरुत्तस्य गृहे ‘विश्वे’ सर्वे देवाः
 ‘सभासद्’ सभाया मुपविष्टाः, सेवन्त इति शेषः । ‘इति’ एष सर्वो
 ऽपि महाभिपेकस्य महिमैत्यभिप्रायः ॥ ७ (२१) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनचत्वारिंशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (२१) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषिकेणादमय आचयेयो
ऽङ्ग मभिषिषेच^१ तस्माद्दङ्गः † समन्तं सर्वतः पृथिवीं
जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे^२ स होवाचालोपाङ्गो^३
दश नागसहस्राणि दश दासीसहस्राणि ददामि ते
ब्राह्मणोप माऽस्मिन् यज्ञे ह्वयस्वेति^४

तदप्येते श्लोका अभिगीताः^५

याभिर्गीभिरुदमयं^६ प्रैयमेधा † अयाजयन्
दे दे सहस्रे वद्वाना^७ ‡ माचयेयो मध्यतो ददात्
अष्टाशीतिसहस्राणि^८ § श्वेतान् वैरोचनो हयान्
प्रष्टीन् ¶ निःसृत्य प्रायच्छद् यजमाने पुरोहिते
देशाद्देशात्समीळ्ळानां^९ सर्वासा माठ्यदुहितृणाम्
दशाददात्सहस्राण्याचियो निष्ककरुहाः^{१०}
दश नागसहस्राणि दत्त्वाचियो ऽवचलुके
श्रान्तः पारिकुटान् प्रैप्सद् दानेनाङ्गस्य ब्राह्मणः
शतं तुभ्यं शतं तुभ्य मिति स्मैव प्रताभ्यति^{११}
सहस्रं तुभ्य मित्युक्त्वा प्राणान् रस्म प्रतिपद्यत

इति ॥ ८ (२२) ॥

* "तथादह" क ।

† "वद्वाना" व ।

‡ "प्रैयमेधा" ख, घ, ङ ।

§ "अष्टाशीति सहस्राणि" ख, घ, ङ, च, ट ।

¶ "प्रष्टीन्" क ।

अङ्गनामकं राजान मुदाहरति— “एतेन ह वा ऐन्द्रेण
सहाभिषेकेणोदमय आत्रेयो ऽङ्ग मभिषिषेच ; तस्मादङ्गः समन्तं
सर्वतः घृधिर्वी जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे”—इति । उदमय-
नामकः कश्चित् महर्षिः अत्रेः पुत्रः, अङ्ग मभिषिषेच ॥

तस्याङ्गाभिषेकस्य माहात्म्यं दर्शयितुं कश्चिद् वृत्तान्तं
माह— “स होवाचालोपाङ्गो,— दश नागसहस्राणि दश दासी-
सहस्राणि ददामि ते , ब्राह्मणोप मा ऽस्मिन् यज्ञे ह्यस्वेति”—
इति । यो ऽय मङ्गनामको राजा उक्तः , ‘सः’ अयम् ‘अलोपाङ्गः’
महदस्याङ्गसौष्ठवः , सम्पूर्णावयव इत्यर्थः । स कदाचित् स्वकीया-
भिषेककर्त्तरि उदमयनामके पुरोहिते स्वार्यं यागं कुर्वाणे सति,
तं प्रत्येव मुवाच । हे ब्राह्मण ! ‘अस्मिन्’ त्वदीये यज्ञे माम्
, ‘उपह्वयस्व’ समाह्वानं कुरु ; अह मागत्य त्वदीययज्ञे दक्षिणा-
सम्पूर्णार्थं तुभ्यं गजसहस्राणि दासीसहस्राणि च ददामीति * ।
श्रेयं बहुदानसम्पत्तिः , सद्बुद्धिश्च महाभिषेकप्रसादलब्धा ॥

एव मेवार्थं प्रपञ्चयितुं श्लोकानुदाहरति— “तदप्येते श्लोका
अभिगीताः”—इति । ‘तत्’ तस्मिन्नप्यङ्गराजपुरोहितस्य यागे
दानप्रतिपादकाः ‘एते’ पञ्च श्लोकाः ‘अभिगीताः’ सर्वतो ऽभिज्ञैः
पठिताः ॥

तत्र प्रथमं श्लोक माह— “याभिर्गोभिर्दमय प्रियमेधा
अयाजयन् , हे हे सहस्रे बहाना मात्रेयो मध्यतो ऽददात्”—
इति । प्रियमेधस्य पुत्राः ‘प्रियमेधाः’ महर्षयः , उदमयनामकं
‘अङ्गराजपुरोहित’ ‘याभिर्गोभिः’ दक्षिणारूपाभिः ‘अयाजयन्’,
ता गावी वक्ष्यन्त इति श्रेयः । ‘वदम्’—इति शतकोटिसंख्याया

* मूले तु “दश नागसहस्राणि, दश दासीसहस्राणि”—इति विद्यते ।

नामधेयम् * । 'बहानां' शतकोटिसहस्राकानां गवां मध्ये, प्रति-
दिनं द्वे द्वे सहस्रे 'मध्यतः' मध्यन्दिनसवने अत्रिपुत्र उदमयो,
दत्तवान् ॥

द्वितीयं श्लोक माह— "अष्टाशीतिसहस्राणि, श्वेतान्
वैरीचनी हयान्, प्रष्टीन् निवृत्त्य प्रायच्छद् यजमाने पुरोहिते"—
इति । 'वैरीचनः' विरोचनस्य पुत्रः अङ्गनामको राजा, स्रक्तीय-
पुरोहिते उदमयनामके 'यजमाने' यागं कुर्वाणे, स्वयं मागत्य
अष्टाशीतिसहस्रसहस्रानखान् श्वेतवर्णान् 'प्रष्टीन्' पृष्ठवाहनयोग्य-
वयस्कान् 'निवृत्त्य' स्रक्तीयाखवन्धनस्थानान्निस्सार्य 'प्रायच्छत्',
दत्तवान् ॥

तृतीयं श्लोक माह— "दिशाद्देशात्समोऽहानां सर्वासा माव्य-
दुहितृणाम्, दशाददात्सहस्राख्याचेयो निष्ककण्ठयः"—इति ।

* * दम, [शतं], सहस्रम्, अयुतम्, प्रयुतम्, त्रियुतम्, अर्बुदम्, न्यर्बुदम्,
निखयम्, त्रयम्, अर्चितम् । एताव सङ्ख्या क्रमाद् दशयुक्तोत्तरा वैदिक्य ।
सां० ब्रा० १० १४ २ द्रष्टव्यम् । तथाच प्रयुतं मिति लक्षस्यैव नामान्तरम्, अर्बुद
मिति च कोटिनामान्तरम्, एव शतकोटिनाम साद्विखयं मिति, तथा त्रय मिति तु
शान् सहस्रकोटिरेव नामधेय मिति विचार्यम् । कल्पविम्बने लिख्य वदमन्दः खान् वदप्रिति
दात्तस्थायै । तथा च 'बहानां' शिराणां दानार्थरचिगतां गवा मिति, देवयजन-
मार्गस्थानो गवा मिति चार्थे सम्भाव्येत । नाशवदव्याख्यान तां० ब्रा० १. १. ६
सां० भा० द्रष्टव्यम् । * चतुरशीतिषिकैः सौदमसदसरेकं बर्द्धं (वर) भवति ।
तथाहि— 'द्विरष्टौ च *—* सप्त च (११०५ ०, ८५०)'—इति शुभुक्तानि सप्ताधिक-
शतं वशानि त्रीशकेभीतरश्लोके चतुर्दशसप्तसप्त सङ्घट्टीयानि,— 'अदान् कर्मणि' अकारे
निवृत्तानि चतुर्दश—इति (२८ श्लो०) । एव चतुर्दशसप्तसप्त सप्ताधिकशतभागे वर
निवृत्त भवति । इत्यथ वरसङ्ख्या श्लोकेन सङ्घट्टते— 'चतुर्दशानां सप्तसप्त-
धिकशताधिकः । वरं चतुरशीत्यवसंख्यावि चतुर्दश—इति—इति भाग० पु० ८ २०, २६
श्लोकम् १०, ००, ८ श्लोकस च व्याख्याने नामो शीघ्रः ।

‘देशदेशात्’ दिग्विजयकाले तत्तद्देशविशेषात् ‘समोळहोनां’
 सम्यक् ‘आ’ समन्तात् ‘जडानाम्’ आनीतानाम् ‘आद्यदुहितृणां’
 धनिकपुत्रीणां सर्वासां ‘दश सहस्राणि’ ‘आत्रेयः’ ‘अद्भराजपुरो-
 हितो दत्तवान् । ताद्य दुहितरो ‘निष्ककण्ठाः’ आभरणोपेत-
 कण्ठयुक्ताः ॥

चतुर्थं श्लोक माह— “दश नागसहस्राणि दत्त्वात्रेयो ऽव-
 चनुके, आन्तः पारिकुटान् प्रैषद् दानेनाद्भस्य ब्राह्मणः”—इति ।
 अद्भराजस्य पुरोहितो ब्राह्मणः आत्रेयः, अवचनुकनामदेशे गज-
 सहस्राणि दशसहस्राकानि दत्त्वा, दानेन आन्तः सन् ‘पारि-
 कुटान्’ परिचारकान् ‘प्रैषत्’ प्रेषितवान्, हे परिचारकाः ! यूयं
 दत्तेत्येव मुक्तवानित्यर्थः ॥

पञ्चमं श्लोक माह— “शतं तुभ्यं शतं तुभ्य मिति सैव प्रता-
 न्यति, सहस्रं तुभ्य मित्युक्त्वा प्राणान्त्स प्रतिपद्यत इति”—इति ।
 परिचारकाणां मध्यमे एकैकयो वक्तुं भयक्तः, तुभ्यं शतं तुभ्यं
 शत मिति शतसङ्ख्या प्रोक्त्वा ; तत्रापि ‘प्रतान्यति सैव’ इत्यानि
 मेव प्राप्तवान् । ततः शतसङ्ख्यां परित्यज्य सहस्रं तुभ्य मित्युक्त्वा,
 तस्या मपि सङ्ख्यायां बहुयः प्रोक्त्वायां आन्तः सन्, ‘प्राणान् प्रति-
 पद्यते स’ मध्ये मध्ये अमपरिहाराय दीर्घश्वासं कृतवान् इत्यर्थः ।
 अद्भराजस्य पुरोहितयागे तादृशसामर्थ्यं मन्त्राभिषेकप्रसादस्तस्य
 मिति तात्पर्यायैः ॥ ८ (२२) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य षष्ठमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनचत्वारिंशाध्याये) षष्ठमः खण्डः ॥ ८ (२२) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण' दीर्घतमा
मामतेयो' भरतं दौष्पन्ति * मभिषिषेच' तस्माद्
भरतो दौष्पन्तिः' समन्तं सर्वतः पृथिवी जयन्
परीयाया'श्वैरु च मेध्यैरीजे'

तदप्येते श्लोका अभिगीताः'

हिरण्येन परीवृतान्' कृष्णाञ्जुक्तदतो † मृगान्'

मष्णारे भरतो ऽददाच्छतं वद्वानि सप्त च'

भरतस्यैष दौष्पन्ते'रग्निः साचीगुणे ‡ चितः

यस्मिन्त्सहस्रं ब्राह्मणा' वदशो गा विभेजिरे'

अष्टासप्ततिं भरतो' दौष्पन्तिर्यमुना मनु'

गङ्गाया वृत्रघ्ने ऽवधात्' पञ्चपञ्चाशतं हयान्'

त्रयस्त्रिंशच्छतं राजा' ऽश्वान् वध्वाय मेध्यान्'

दौष्पन्तिरत्यगाद्राज्ञो' मायां मायवत्तरः' §

महाकर्म भरतस्य' न पूर्वे नापरे जनाः'

दिवं मर्त्यं इव हस्ताभ्या' नोदापुः पञ्चमानवा'

इत्येतं ह वा ऐन्द्रं महाभिषेकं' वृहदुक्थ ऋषि-

दुर्मुखाय पाञ्चालाय प्रोवाच' तस्माद् दुर्मुखः

* "दीष्पन्ति" क, "दीष्पन्ति" घ, ष, ष, उ । एष निहीनरत्नापि ।

† "कृष्णान् शकृदतो" क, "कृष्णाञ्जुक्तदतो" घ, ग ।

‡ "साचीगुणे" क ।

§ "मायावत्तरः" क ।

पाञ्चालो^१ राजा सन् विद्यया^१ समन्तं सर्वतः पृथिवीं
 जयन् परीयायैतं^१ ह वा ऐन्द्रं महाभिषेकं^१ वासिष्ठः
 सात्यहव्यो ऽत्यरातये^१ जानन्तपये प्रोवाच^१ तस्मादत्य-
 रातिर्जानन्तपिरराजा सन् विद्यया^१ समन्तं सर्वतः
 पृथिवीं जयन् परीयाय^१ स होवाच वासिष्ठः^१ सात्य-
 हव्यो ऽजैषीवै^१ समन्तं सर्वतः पृथिवीं महन् मा
 गमयेति^१ स होवाचात्यरातिर्जानन्तपिर्यदा ब्राह्मणो-
 त्तरकुहून् जयेय मथ त्व मु हैव^१ पृथिव्यै राजा स्याः^१
 सेनापतिरेव ते ऽहं स्या मिति^१ स होवाच वासिष्ठः
 सात्यहव्यो^१ देवक्षेत्रं वै^१ तन्न वैतन्मर्त्यो^१ जेतु मर्हत्य-
 द्रुक्षो वै म आ ऽत इदं^१ दद इति^१ ततो हात्यरातिं
 जानन्तपि मात्तवीर्यं निःशुक्र मभिन्नतपनः^१ शुष्मिणः
 शैव्यो * राजा जघान^१ तस्मादेवं विदुषे ब्राह्मणायैवं
 चक्रुषे^१ न क्षत्रियो दुह्येनेद्राष्ट्रादव पद्येयनेहा म
 प्राणो जहदिति-जहदिति ॥ ६ (२३) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणेऽष्टमपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

दुष्पन्तस्य पुत्रं * भरताख्यं राजानं सुदाहरति—“एतेन च
 वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण दीर्घतमा मामतेयो भरतं दौष्पन्ति
 मभिषिषेच ; तस्माद् भरतो दौष्पन्तिः समन्तं सर्वत पृथिवीं

जयन् , परीयायाखैरु च मेधेरीजे”-इति । ममताख्यायाः
स्त्रियाः पुत्रो ‘दीर्घतमा’ इत्येतन्नामा मुनिर्भरत मभिपिपेच ।
भरतोऽपि दिग्विजयेन पृथिवीं परीत्य , मेधेरखैरपीजे । ‘उ च’
-इति निपातयोः समूहः समुच्चयार्थः ॥

भरताभिपेकमाहात्म्यं दर्शयितुं श्लोकान् उदाहरति—
“तदप्येते श्लोका अभिगीताः”-इति । ‘तत्’ तस्मिन् भरताभि-
पेकमाहात्म्ये अपि ‘एते’ वक्ष्यमाणाः पञ्च श्लोकाः परिगीयन्ते ॥

तत्र प्रथमं श्लोक माह— “हिरण्येन परीवृतान् कृष्णा-
ञ्जुक्तदत्तो मृगान् ; मण्यारे भरतो ऽददाच्छतं बहानि सप्त च”-
इति । मृगशब्देनात्र गजा विवचिताः ; मृगवदिति बाहुल्य-
विवक्षया वा मृगशब्दः । ते च गजाः ‘हिरण्येन परीवृताः’ सर्वा-
भरणयुक्ता, शरीरमुध्वा वर्णोत्कर्षे सत्यत्यन्त कृष्णाः प्रतिभासन्ते,
शक्ताभ्यां दन्ताभ्यां युक्ताः । तादृशान् गजान् , मण्यारनामके
देशे, भरतनामको राजा दत्तवान् । शत मित्यादिना तत्कञ्चो-
च्यते । ‘बहुम्’-‘बृन्दम्’-इत्येते पर्यायी * । बृन्दशब्दश्च शत-
कोटिवाचित्वेन गणितग्रन्थकारैर्दर्शितः ॥

“एकं दश च शतं च सहस्रञ्चायुतनियुते तथा ।

प्रयुतकोट्यर्बुदबृन्दं स्थानं खानाद् दशयुथान्”-इति † ।

* नैव मानं किञ्चित् पश्याम ।

† “एकदशशतसहस्रायुतवचप्रयुतकोटय क्रमशः । अर्बुदं नवज (शत)
अर्धनिखुरीं महापद्मशङ्खवृक्षात् । नक्षत्रिणाञ्च मध्य परादे मिति दशयुथोपर
यत्रा सङ्ग्राया व्यवहाराद्ये कृता पूर्वे”-इति लीला० । “एक दश शतं चैव
सहस्रं सयुतं तथा । एव च निवृत्तं चैव कोटिरर्बुदं नैव च । बृन्दं खरौ निखुरीं च
शङ्खपद्मौ च सागर । अञ्च मध्य परादे च दशवृक्षा यथोत्तरम्”-इति ब्रह्मण्ड पृ० ।

तानि च शतकोटिरूपाणि 'वहनि' सप्ताधिकशतसङ्ख्याकानि ।
तावतो गजान् पशवानित्यर्थः ॥

द्वितीयं श्लोक माह — “भरतस्यैव दौष्पन्तेरग्निः साचीगुणे
भिता ; यस्मिन्साक्षरं ब्राह्मणा वहशो गा विभेजिरे”-इति ।
साचीनामगुणस्ते कस्मिंश्चिद् देवे दुष्पन्तपुत्रस्य भरतस्य एषोऽग्नि-
भिताः, अग्निचयनं कृतवानित्यर्थः । 'यस्मिन्' अग्निचयने
साक्षरसङ्ख्याका ब्राह्मणाः 'वहशः' प्रत्येक शतकोटिसङ्ख्याका † 'गाः
विभेजिरे' गवां विभागं कृतवन्तः ॥

तृतीयं श्लोक माह — “अष्टासप्ततिं भरतो दौष्पन्तिर्यमुना
मनु ; गङ्गायां ववघ्ने अबध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान्”-इति । 'मेधै-
रश्वैरीषी'-इत्युक्तम् (२६६पृ० १, ३पं०), तेषां मखानां सङ्ख्या
अत्रोच्यते । अष्टाधिका सप्ततिः 'अष्टासप्तति' ताम्, अश्वानां अष्टा-
सप्ततिं दुष्पन्तपुत्रो भरतः 'यमुना मनु' यमुनायास्तीरे 'अबध्नात्'
पशवान्, तावतो अश्वमेधान् कृतवानित्यर्थः । 'गङ्गायां'
गङ्गातीरे ववघ्नेनामके देवे च पञ्चाधिकपञ्चाशत्सङ्ख्याकान् हयान्
'अबध्नात्' पशवान्, तावतो अश्वमेधान् कृतवानित्यर्थः ॥

चतुर्थं श्लोक माह — “त्रयस्त्रिंशच्छतं राजा अश्वान् बध्वाय
गोपान्; दौष्पन्तिरत्यगाद्राज्ञी माया मायवत्तर”-इति । यमुना-
तीरे गङ्गातीरे च अतुष्टिता अश्वान्; त्रयस्त्रिंशदधिकशतसङ्ख्याका ।
तावतो अश्वान् 'गोपान्' यज्ञयोग्यान् विध्युक्तक्रमेण बध्नन् कृत्वा,
योऽयं राजा दौष्पन्तिः 'मायवत्तर' अतिशयेन मायावी सन्,
'राजः' क्षत्रीयशत्रोर्मायाम् 'अत्यगात्' अतिक्रान्तवान् ॥

* 'वहनि'-इत्यस्य स्थिराणि गजपशवभ्यापि दे०
† 'वहशः'-इत्यस्य बध्नन्कर्मण्यस्य सान् मुखे
अग्नि भित्ति चार्धं सात
इति वा ।

पञ्चमं श्लोक माह— “महाकर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे
जनाः ; दिवं मर्त्यं इव हस्ताभ्यां नोदापुः पञ्चमानवा इति”—
इति । ‘भरतस्य’ राज्ञो यदेतत् ‘महाकर्म’, तदेतत् ‘पूर्वं’ पित्रा-
दयो न कर्तुं शक्ताः , ‘अपरे’ जनाः पुत्रपौत्रादयश्च न कर्तुं
शक्ताः । तत्र दृष्टान्तः । यथा मनुष्यो ‘दिवं’ स्वर्गं हस्ताभ्यां स्पृष्टु
मशक्तः , एवं ‘पञ्चमानवाः’ निपादपञ्चमाः चत्वारो वर्णाः
‘नोदापुः’ तदीयं कर्म प्राप्तु मशक्ताः । सोऽयं सर्वोऽपि महाभिषे-
कस्य महिमैत्वर्थः ॥

अथ सम्प्रदायकथनमुखेन महाभिषेकं प्रशंसति— “एतं
ह वा ऐन्द्रं महाभिषेकं बृहदुक्थ ऋषिर्दुर्मुखाय पाञ्चालाय
प्रोवाच ; तस्माद्दुर्मुखः पाञ्चालो राजा सन् , विद्यया समन्तं
सर्वतः पृथिवीं जयन् , परीयाय”—इति । बृहदुक्थनामकः
कथन ऋषिः , पाञ्चालदेशस्त्रामिने दुर्मुखनाम्ने राज्ञे त मेतम्
इन्द्रसम्बन्धिनं महाभिषेकं प्रोवाच । तस्मादेव कारणात् स राजा
सन् ‘विद्यया’ महाभिषेकज्ञानेनैव सर्वान् दिक्षु समन्तं समयां
पृथिवीं जयन् , ‘परीयाय’ परितः सञ्चचार ॥

अथ ब्राह्मणस्योक्ताभिषेकाधिकाराभावेऽपि तद्विद्याधिकार-
सद्भावात् तत्फलसिद्धिं दर्शयति— “एतं ह वा ऐन्द्रं महाभिषेकं
वासिष्ठः सत्यहव्यो ऽत्यरातये जानन्तपथे प्रोवाच ; तस्मादत्यरा-
तिर्जानन्तपिरराजा सन् , विद्यया समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् ,
परीयाय”—इति । वसिष्ठगोत्रोत्पन्नो ‘वासिष्ठः’, सत्यहव्यस्य पुत्रः
‘सत्यहव्यः’, तादृशो मुनिः , अत्यरातिनामकाय जनन्तपपुत्राय

ब्राह्मणाय, त मेतं महाभिषेकं प्रोवाच । तस्मादेव कारणादयं
मत्परातिर्जानन्तपिः स्वयं मराजा सन्नप्यभिषेकविद्यया जयं
प्राप्तः परितो गतवान् ॥

यथा अभिषेके शपथं कृत्वा गुरुद्वीहो न कर्त्तव्यः, एवं
विद्याया मपीति दर्शयति— “स होवाच वासिष्ठः सात्यहव्यो
ऽजैषीर्वै समन्तं सर्वतः पृथिवीं महन् मा गमयेति ; स होवाचा-
त्परातिर्जानन्तपिर्यदा ब्राह्मणोत्तरकुर्वन् जयेय मथ त्वं सु हैव
पृथिव्यै राजा स्याः, सेनापतिरेव ते ऽहं स्या मिति ; स होवाच
वासिष्ठः सात्यहव्यो देवश्रेष्ठं वै तन्न वैतन् मत्तो जेतुं महत्पुत्रो
वै म आ ऽत इदं दद इति ; ततो ह्यत्यरातिं जानन्तपि मात्त-
वीर्यं निःशुक्रं मन्त्रितपनः शुष्मिणः श्रेष्ठो राजा जघान्”—इति ।
सात्यहव्यो वासिष्ठो गुरुः, अत्यरातिं शिष्यं मेव सुवाच,— हे
अत्यराते ! विद्यासामर्थ्यात् पृथिवीं जितवानसि । अतो ‘मां’ गुरुं
‘महद् गमय’ महत्त्वं ऐश्वर्यं प्रापय । ततः शिष्यो ऽत्यराति रेव
सुवाच— मा भूदिदानीं तव महत्त्वं, हे ‘ब्राह्मण’ आचार्य !
यदा अहम् ‘उत्तरकुर्वन्’ एतन्नामकान् हिमवत्पर्वतस्योत्तरदेशान्
जयेयम्, तदानीं त्वं मेव पृथिव्याः राजा भव, अहं तु त्वदीय-
सेनापतिरेव भवामीति । ततः सात्यहव्यो वासिष्ठः ‘सः’ गुरुरेव
सुवाच,— हे अत्यराते ! हिमवत्पर्वतस्योत्तरतो यदस्ति, तद्देव-
क्षेत्रम्, अतः तत् क्षेत्रं मनुष्यो जेतुं नैवाहति ; त्वं तु ‘मे’ मह्यम्
(‘पुत्रो वै’ द्रोहं कृतवानेव ; मदपेक्षितं महत्त्वं दातुं मन्त्रिभ्युः
सन् वचनार्थं यत् किञ्चिद् उक्तवानसि ; अतः शपथोद्भिन्नो गुरु-
द्रोहिणः तव ‘इदं’ सामर्थ्यम् ‘आ ददे’ अपहरामीति । ‘ततः’

सामर्थ्यापहरणात् अत्यरातिं जानन्तपिम् 'आत्तवीर्यं' गुरुणाप-
हृतवीर्यम् 'निःशक्तम्' अपहृततेजस्कं, कथित् यत्रुतापनः शिवि-
पुत्रः शुष्मिणाख्यो * राजा 'जघान' हतवान् ॥

एतद्दृष्टान्तकथनफलं दर्शयति — "तस्मादेवं विदुषे ब्राह्मणा-
यैवं चक्रुषे न चत्रियो दृष्टेचेद्राष्ट्रादव पद्येयं नैवा मा प्राणो जह-
दिति-जहदिति"—इति । यस्माद् गुरुद्रोहे महती हानिरुक्ता,
'तस्मात्' 'एवं विदुषे' महाभिषेकाभिज्ञाय, 'एवं चक्रुषे' अभि-
षेककर्त्ते, 'ब्राह्मणाय' आचार्याय चत्रियो न दृष्टेत् । केनाभि-
प्रायेणेति, सो ऽभिधीयते— 'राष्ट्राद्' अस्माद् देयात् 'न इत् अव
पद्येयम्' नैवापसो भूयासम् । अथवा मां प्राणो 'न इत् जहत्'
नैव परित्यजत्वित्यभिप्रायः । अभ्यासोऽध्यायसमाख्यर्थः ॥ ६ (२३) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते साधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनचत्वारिंशाध्याये) नवमः खण्डः ॥ ६ (२३) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हं निवारयन् ।

पुमर्थोऽधतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्बान्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते साधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(१५)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ अथातः पुरोधाय एव न ह वा अपु-
रोहितस्य राज्ञो देवा अन्न मदन्ति तस्माद्राजा यत्न्य-
माणो * ब्राह्मणं पुरो दधीत देवा मे ऽन्न मदन्नित्य-
स्नीन्वा एषः स्वर्गान् राजोद्धरते यत् पुरोहितं तस्य
पुरोहित एवाहवनीयो भवति जाया गार्हपत्यः
पुत्रोऽन्वाहार्यपचनः स यत् पुरोहिताय करोत्याहव-
नीय एव तज्जुहोत्यथ यज्जायायै करोति गार्हपत्य
एव तज्जुहोत्यथ यत् पुत्राय करोत्यन्वाहार्यपचन
एव तज्जुहोति त एनं शान्ततनवो ऽभिहुता अभि-
प्रीताः स्वर्गं लोकं † सभिवहन्ति क्षत्रं च वलं च राष्ट्रं
च विशं च ‡ त एवैन मशान्ततनवो ऽनभिहुता अन-
भिप्रीताः स्वर्गालीकान्नुदन्ते ‡ क्षत्राच्च वलाच्च राष्ट्राच्च
विशश्चाग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत् पुरोहि-

* "इयथामासी" क । भाष्ये च पचात्परत्वेन स्तौतव ।

† "सर्वेभ्योऽपि" क ।

‡ "सर्वेभ्योऽपि नुदन्ते" ख, "सर्वेभ्योऽपि नुदन्ते" घ, "सर्वेभ्योऽपि नुदन्ते" ङ ।
इथापरत्वेन चैव मिव पाठः ।

तस्तस्य वाच्येवैका मेनिर्भवति पादयोरेका त्वच्येका
हृदय एकोपस्य एका ताभिर्ज्वलन्तीभिर्दीप्यमाना-
भिरुपोदिति राजानं स यदाह क्व भगवी स्वात्की-
स्तृणान्यस्मा आहरतेति तेनास्य तां शमयति या
ऽस्य वाचि मेनिर्भवत्यथ यदस्या उदक मानयन्ति पादां
तेनास्य तां शमयति यास्य पादयोर्मेनिर्भवत्यथ
यदेन मलङ्कुर्वन्ति तेनास्य तां शमयति यास्य त्वचि
मेनिर्भवत्यथ यदेन तर्पयन्ति तेनास्य तां शमयति
यास्य हृदये मेनिर्भवत्यथ यदस्यानारुद्धो वेश्मसु
वसति तेनास्य तां शमयति यास्योपस्ये मेनिर्भवति
स एनं शान्ततनुरभिहृतो ऽभिप्रीतः स्वर्गं लोकं
मभिवहति क्षत्रं च वलं च राष्ट्रं च विश्वं च स
एवैनं शान्ततनुरनभिहृतो ऽनभिप्रीतः स्वर्गल्लोका-
नुदते क्षत्राच्च वलाच्च राष्ट्राच्च विश्वं ॥ १ (२४) ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

महाभिप्रेक ऐन्द्री य. चतुष्पासी पुरोहितः ।

पीरोहित्वं ब्राह्मणस्य वक्तव्यं मधुनोच्यते ॥ १ ॥

तदेतत् प्रतिजानीते— “अद्यातः पुरोधया एव”—इति ।

‘अथ’ चतुर्थस्य महाभिप्रेककथनानन्तरम् , यतो ब्राह्मणस्य

पौरोहित्यं बुभुक्षितं भवति, 'अतः' कारणात् 'पुरोधाय एव' पौरोहित्यस्यैव विधिः, उच्यत इति शेषः ॥

तद्विधिं दर्शयति— "न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अप्न मदन्ति, तस्माद्राजा यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरो दधीत,— देवा मे ऽव मदन्ति"—इति । यस्मात् अपुरोहितस्य राज्ञः अप्न देवाः 'न मदन्ति' न भक्षयन्ति, 'तस्मात्' राजा यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरोहितं कुर्यात् । केनाभिप्रायेणेति, सोऽभिधीयते— देवाः मदीय मत्र मदन्त्विति तस्याभिप्रायः । 'अयक्ष्यमाणः' इति वा पदच्छेदः । यागाभावेऽपि प्रजापालने धर्मबोधनाय पुरोहितः सम्पादनीयः ॥

तदेतत् प्रशंसति— "अग्नीन्वा एषः स्वर्गान् राजोदरते, यत् पुरोहितम्"—इति । पुरोहितं सम्पादयतीति यदस्ति, तेन 'एषः' राजा स्वर्गहेतून् अग्नीनिवोदरते ॥

तानग्नीन् दर्शयति— "तस्य पुरोहित एवाहवनीयो भवति, जाया गार्हपत्यः, पुत्रो ऽन्वाहार्यपचनः ; स यत् पुरोहिताय करोत्याहवनीय एव तज्जुहोत्यथ यज्जायायै करोति गार्हपत्य एव तज्जुहोत्यथ यत् पुत्राय करोत्यन्वाहार्यपचन एव तज्जुहोति ; त एनं शान्ततनवो ऽभिदृता अभिप्रीताः स्वर्गं लोकं मभिवदन्ति,— चतुर्षु च बलं च राष्ट्रं च विश्वं च"—इति । 'तस्य' ह राज्ञः पुरोहितादय एव आहवनीयाद्यनिस्थानीयाः । अन्वाहार्यपचनो दक्षिणान्निः । 'सः' राजा पुरोहितादिभ्यो 'यत्' अपेक्षितं करोति, तदेतदाहवनीयादिषु होमसमानम् । अतः पुरोहितद्वारा 'ते' अग्नयः 'शान्ततनवः' स्वकीयं मुख्यरूपत्वं परित्यज्य अभीष्टहोमेन प्रीताः 'एनं' चतुर्यं स्वर्गादिकं प्रापयन्ति । 'चतुर्षु'

मानसोक्ताश्चरूपं गौर्यम्, 'बलं' शारीरम्, 'राष्ट्रं' देगः, 'विट्' प्रजाः ; पुरोहितादिप्रीत्या तदेतत् सर्वं प्राप्यते ॥

विपचे वाधक माह— "त एवैन मयान्ततनवो ऽनभिहुता अनभिप्रीताः स्वर्गाक्षोक्तान्मुदन्ते, चत्वाश्च बलाश्च राष्ट्राश्च 'विग्रह'" -इति । 'त एव' पुरोहितादयो ऽभीष्टहोमाभावेन प्रीतिरहिताः 'अयान्ततनवः' स्वर्गादेः 'एनं' राजानम् मपनुदन्ते ॥

पुनरपि पुरोहितं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत् पुरोहितस्तस्य वाचेवैका मेनिर्भवति, पादयोरेका, लच्येका, हृदय एकोपश्च एका, ताभिर्ज्वलन्तीभिर्दीप्यमानाभिरुपोदेति राजानं ; स यदाह ऋ भगवो ऽवाप्सीस्तृणान्यक्षा आहरतेति, तेनास्य तां शमयति यास्य वाचि मेनिर्भवत्यथ यदक्षा उदक मानयन्ति पाद्यं, तेनास्य तां शमयति यास्य पादयोर्मेनिर्भवत्यथ यदेन मलद्दुर्वन्ति, तेनास्य तां शमयति यास्य लचि मेनिर्भवत्यथ यदेन तर्पयन्ति, तेनास्य तां शमयति यास्य हृदये मेनिर्भवत्यथ यदस्थानारुद्धो वेश्मसु वसति, तेनास्य तां शमयति यास्योपस्थे मेनिर्भवति"—इति । परोपद्रवकारिणी क्रोधरूपा शक्तिः 'मेनिः'—इत्युच्यते, यथाग्नेर्ज्वाला, तद्वत् । अतो यः पुरोहितोऽस्ति, सोऽयं पञ्चविधमेन्युपेता वैश्वानरनामकाग्निसमानः ; वागादीनि पञ्च मेनिस्थानानि च । अतः पुरोहितः 'ताभिः' मेनिभिः 'ज्वलन्तीभिः' ज्वालासदृशीभिः, 'दीप्यमानाभिः' परेषु दीप्तिं सन्तापं कुर्वन्तीभिः सह राजानम् 'उपोदेति' समीपे प्राप्नोति । तदा 'सः' राजा हे भगवन् । एतावन्तं कालं कुत्रावाप्सीः ? एतस्य पुरोहितस्योपवेशनायं हे परिचारकाः ! 'दृष्टानि' दृष्टनिर्मितानि कुमाद्यासनानि आहरत ; 'इति'

अनेन राजसम्बन्धिना प्रियवाक्येन, वाचि एका या 'मेनिः'
 बाधिका शक्तिः, तां स राजा शमयति । पादार्थोदकानयनेन
 पादगता मेनिः शाम्यति । वल्लगन्धाद्यलङ्करणेन त्वग्गता मेनिः
 शाम्यति । धनादिना सन्तर्पणेन हृदयगता मेनिः शाम्यति ।
 'अस्य' राज्ञो वेत्ससु 'अनासद्दः' विरोधरहितः शयनादिकं कुर्वन्
 विस्त्रम्बेण वसतीति यदस्ति, तेनापस्यगता मेनिः शाम्यति । गृहे
 समागतस्य पुरोहितस्य एतावन्त उपचाराः कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तोपचारं प्रशंसति— "स एनं शान्त-
 तनुरभिद्भुतो ऽभिप्रीतः स्वर्गं लोकं मभिवद्दति, चतुं च बलं च
 राष्ट्रं च विशं च ; स एवैनं मशान्ततनुरनभिद्भुतो ऽनभिप्रीतः
 स्वर्गास्त्रोक्तानुदते, चत्वाञ्च बलाञ्च राष्ट्राञ्च विशञ्च"—इति । उक्तो-
 पचारहीमेन प्रीती सत्यां शान्ततनुः स्वर्गादिकं प्रापयतीत्यन्वयः ।
 उक्तोपचारहोमाभावे स्वर्गादेरपनुदतीति व्यतिरेकः ॥ १ (२४) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(चत्वारिंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२४) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत् पुरोहित-
 स्ताभी राजानं परिगृह्य तिष्ठति समुद्र इव भूमि-

मयुव मार्यस्य * राष्ट्रं भवति नैनं पुरायुषः । प्राणो
 जहात्याजरसं जीवति सर्वं मायुरेति न पुनर्भियते ।
 यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः । चक्षेण
 चक्षं जयति बलेन बल मश्रुते यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो
 राष्ट्रगोपः पुरोहितस्तस्मै विष्णः सञ्जानते सम्मुखा
 एकमनसो यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरो-
 हितः ॥ २ (२५) ॥

; उत्तोपचारेण प्रीतं पुरोहितं दृष्टान्तेन प्रशंसति — “अग्निर्वा
 एष वैश्वानरः, पञ्चमेनिर्यत् पुरोहितस्त्वाभी राजानं परिगृह्य
 तिष्ठति, समुद्र इव भूमिम्” — इति । योऽयं पुरोहितोऽस्ति, स
 एषः ‘पञ्चमेनिः’ पञ्चविधोऽशक्तियुक्तो वैश्वानरनामकोऽग्निरेव ;
 निग्रहानुग्रहयोः अग्निवच्छक्तिमत्त्वात् । स पुरोहितः ‘ताभिः’
 अग्रान्ताभिः शक्तिभिः त राजानं ‘परिगृह्य’ परितः स्वीकृत्य
 तिष्ठति । यथा समुद्रो भूमि परितः स्वीकृत्य तिष्ठति, तद्वत् ॥

पुरोहितवशादनिष्टपरिहार दर्शयति — “अयुव मार्यस्य राष्ट्रं
 भवति, नैनं पुरायुषः प्राणो जहात्याजरसं जीवति, सर्वं मायु-
 रेति, न पुनर्भियते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरो-
 हितः” — इति । ‘यस्य’ राज्ञः ‘एव विद्वान्’ वेदशास्त्रोक्तप्रकारेण
 धर्माधर्मौ बोधयितु मभिज्ञो ब्राह्मणो ‘राष्ट्रगोपः’ राष्ट्रपरिपालन-
 क्षमः पुरोहिता भवति, ईदृशस्यार्यस्य राज्ञो राष्ट्रम् ‘अयुतं’
 कदाचिदपि पृथग्भावरहितं भवति । “यु मिथशामिथशयोः”

-इति धातु (अदा० प०) अमिश्रणेऽपि वर्त्तते , अयुवमितिपदेन स निषिध्यते ; राष्ट्रमस्थिरं न भवतीत्यर्थः । अथ वा 'अस्य' राष्ट्रम् 'अयुवमारि' युवमरणरहितं भवतीत्यर्थः । 'एनं' राजानम् 'आयुपः पुरा' प्राणो न परित्यजति , अपमृत्युः न भवतीत्यर्थः । अत एव 'आ जरसं' जरापर्यन्तं सुखेन जीवति ; 'सर्वं मायुरेति' प्राप्तया मपि जराया मवशिष्टं सर्वं मायुः प्राप्नोति । ततः सकृत् मृत्वा 'पुनर्न म्रियते' पुरोहितसुखेन तत्त्वज्ञानं सम्प्राप्य सुच्यते इत्यर्थः ॥

अनिष्टपरिहारं दर्शयित्वा इष्टप्राप्तिं दर्शयति— "क्षत्रेण क्षत्रं जयति, बलेन बल मश्रुते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः"—इति । उक्तविधपुरोहितयुक्तो राजा स्वकीयेन 'क्षत्रेण' कुमारादिना, परकीयं 'क्षत्रं' कुमारादिकं जयति । यथा स्वकीयेन 'बलेन' सैन्येन , परकीयं 'बल' सैन्यम् 'अश्रुते' व्याप्नोति, अभिभवतीत्यर्थः ॥

इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारौ दर्शयित्वा प्रजानुरामं दर्शयति— "तस्मै विश्वः सञ्ज्ञानते, सम्मुखा एकमनसो यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः"—इति । उक्तविधपुरोहितयुक्ताय 'तस्मै' तस्य राज्ञो 'विश्वः' प्रजाः 'सञ्ज्ञानते' राज्ञा सहैकमनसं प्राप्नुवन्ति ; प्राप्य च परस्पर मध्येकमनस्ता राज्ञः सम्मुखा भवन्ति ; न तु कस्मिन्नपि कार्ये विमुखाः ॥ २ (२५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमोपचिकायां पञ्चमाध्याये

(चत्वारिंशोऽध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२५) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

तदप्येतद्विषयोक्तं स इन्द्राजा प्रतिजन्यानि
 विश्वा शुष्मेण तस्यावभि वीर्येणेति सपत्ना वै द्विषन्तो
 भ्रातृव्या जन्यानि तानेव तच्छुष्मेण वीर्येणाधि-
 तिष्ठति वृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्त्तीति वृहस्पतिर्ह वै
 देवानां पुरोहितस्त मन्वन्त्ये मनुष्यराज्ञां पुरोहिता
 वृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्त्तीति यदाह पुरोहितं यः
 सुभृतं विभर्त्तीत्येव तदाह वल्गूयति वन्दते पूर्व-
 भाज मित्यपचिति मेवास्मा एतदाह स इत् चेति
 सुधित ओकसि स्व इति गृहा वा ओकः खेष्वेव
 तद्गृहेषु सुहितो वसति तस्मा इळा पिन्वते विश्व-
 दानो मित्यन्नं वा इळान्न मेवास्मा एतदूर्जस्वच्छ-
 श्वन्नवति तस्मै विश्वः स्वय मेवा नमन्त इति
 राष्ट्राणि वै विशो राष्ट्राख्येवैनं तत् स्वय मुपनमन्ति
 यस्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्वं एतीति पुरोहित मेवै-
 तदाहाप्रतीतो जयति स धनानीति राष्ट्राणि
 वै धनानि तान्यप्रतीतो जयति प्रतिजन्यान्युत या
 सजन्येति सपत्ना वै द्विषन्तो भ्रातृव्या जन्यानि
 तानप्रतीतो जयत्यवस्यवे यो वरिवः कृणोतीति
 यदाहावसीयसे यो वसीयः करोतीत्येव तदाह-

ब्रह्मणे राजा त मवन्ति देवा इति^१ पुरोहित मेवै-
तदभिवदति ॥ ३ (२६) ॥

पुरोहितमहिमानं दृढयितुं * मन्त्र मुदाहरति— “तदप्येत-
दपिणोक्तम्”—इति । ‘तदेतत्’ पुरोहितमाहात्म्य मपि ‘ऋषिणा’
मन्त्रदर्शिना तिसृभिः ऋग्भिरुक्तम् (सं० ४. ५०. ७-८.) ॥

तत्र प्रथमाया ऋचः पूर्वाह्ने दर्शयति— “स इद्राजा प्रति-
जन्यानि विश्वा, शुष्मेण तस्यावभि वीर्येणेति”—इति । ‘स इत्’
स एव पुरोहितयुक्तो राजा ‘प्रतिजन्यानि’ प्रतिपञ्चबलानि
‘विश्वा’ सर्वाणि ‘शुष्मेण’ वीर्येण स्वकीयेनाधिकेन बलेन ‘अभि-
तस्यौ’ अभितिष्ठति, अभिभवतीत्यर्थः ॥

अस्यार्धस्य तात्पर्यं दर्शयति— “सपत्ना वै द्विषन्तो भ्रातृव्या
जन्यानि तानेव तच्छुष्मेण वीर्येणाधितिष्ठति”—इति । ‘जन्यानि’
—इत्यनेन सपत्ना एव अभिधीयन्ते ; सपत्न्यब्दस्य ‘व्याख्या द्विष-
न्तो भ्रातृव्या इति । तानेव भ्रातृव्यान् ‘तत्’ तेन ‘शुष्मेण’
अधिकेन ‘वीर्येण’ सामर्थ्येन ‘अधितिष्ठति’ अभिभवति ॥

तृतीयं पादं मनूय व्याचष्टे— “बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्-
त्तीति ; बृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितस्तु मन्वन्ते मनुष्यराज्ञां
पुरोहिता ; बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्त्तीति यदाह, पुरोहितं यः
सुभृतं विभर्त्तीत्येव तदाह”—इति । यो द्वितीयादेशेन राजानं
सुहु विभर्त्तीति ‘सुभृत’ । तादृशं ‘बृहस्पतिं’ बृहस्पतिस्मानं
पुरोहितं ‘विभर्त्ति’ पोषयति, स इद्राजेति पूर्वत्वान्वयः । “बृह-
स्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितः” । यो बृहस्पतिः देवानां पुरो-

हितः, तं हृहस्यतिम् 'अनु' पश्चात् मनुष्यरात्राम् अन्ये पुरोहिता वर्तन्ते ; अतः पुरोहितानां हृहस्यत्यनुसारित्वात् हृहस्यति मिति पदेन पुरोहितविषय मेवैतद् वाक्यं मन्त्र भाह ॥

चतुर्थ पाद मनुष्य व्याचष्टे — “वल्लगूयति वन्दते पूर्वभाज मित्यपचिति मेवास्मा एतदाह”-इति । स राजा 'पूर्वभाजं' प्रथमतो भजनयुक्तं पुरोहितं (स हि राजानं तदीयहितविचारेण प्रथमतो भजति, तादृशं) 'वल्लगूयति' राजा अर्चयति, 'वन्दते' नमस्करोति । 'एतत्' एतेन पादेन 'अस्मै' अस्मिन् यजमाने 'अपचिति मेव' पूजा मेव मन्त्र आह ॥

द्वितीयस्या ऋचः प्रथमपाद मनुष्य व्याचष्टे— “स इत् चेति सुधित ओकसि स्व इति ; गृहा वा ओकः स्वेष्वेव तद् गृहेषु सुधितो वसति”-इति । 'स इत्' स एव राजा पूजितः पुरोहितः 'सुधितः' सुप्रीतः 'स्वे' स्वकीये एव 'ओकसि' गृहे 'चेति' निवसति । 'ओकः'-शब्देनात्र 'गृहा,' एवोच्यन्ते । ततः स्वेष्वेव गृहेषु सुप्रीतो वसतीत्युक्तं भवति ॥

द्वितीयं पाद मनुष्य व्याचष्टे— “तस्मा इळा पिन्वते विश्व- दानी मित्यन्नं वा इळान्न मेवास्मा एतदूर्जस्वच्छस्वन्नवति”-इति । 'तस्मै' पुरोहितयुक्ताय राज्ञे 'इळा' अन्नं 'विश्वदानीं' सर्वस्मिन्नपि काले (इदानीं तदानी मित्यादिवदवगन्तव्यम्) 'पिन्वते' वर्द्धते, अन्नसम्पद्धिर्भवति । अस्मिन् पादे 'इळा'-शब्देन अन्न मेवोच्यते ; 'एतत्' अन्नम् 'अस्मै' अस्मिन् राजनि 'ऊर्जस्वत्' चीरादिरक्षेपितं 'शन्नत्' सर्वदा तिष्ठति ॥

द्वितीयं पाद मनुष्य व्याचष्टे — “तस्मै विशः स्वय मेवा नमन्त

इति ; राष्ट्राणि वै विशो राष्ट्राण्येवैनं तत् स्वयं सुपनमन्ति”-इति ।
 ‘तस्मै’ पुरोहितयुक्ताय राज्ञे ‘विशः’ प्रजाः ‘स्वयं मेव तदीयप्रयत्न-
 निरपेक्षा एव ‘आ नमन्ते’ आनतिं प्राप्ता भवन्ति । अस्मिन् पादे
 ‘विट्’ शब्देन ‘राष्ट्राण्येव’ प्रजोपेता देशा एव विवक्षिताः । ता-
 दृशानि, राष्ट्राण्येव ‘एनं’ पुरोहितयुक्तं चतुर्थं स्वयं मेव प्राप्नुवन्ति ॥

चतुर्थे पादे मनूय व्याचष्टे— “यस्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्वं
 एतीति ; पुरोहितमेवैतदाह”-इति । ‘यस्मिन्’ राजनि ‘ब्रह्मा’
 ब्राह्मणः हितं सुपदिगन् ‘पूर्वं एति’ प्रथमती गच्छति, स इत्
 चेतीति पूर्वत्वान्वयः । अनेन पादेन पूर्वं एतीत्येतं पुरोहित
 मेव मन्यो ब्रूते ॥

तृतीयस्या ऋचः प्रथमपादे मनूय व्याचष्टे— “अप्रतीतो
 जयति सं धनानीति ; राष्ट्राणि वै धनानि तान्यप्रतीतो जयति”
 -इति । अयं पुरोहितयुक्तो राजा ‘अप्रतीतः’ प्रतिशूलैः शत्रुभिः
 इतः प्राप्तः प्रतीतः, तद्विपरीतो अप्रतीतः, शत्रुप्राप्तिरहित एव
 भूत्वा धनोपेतानि राष्ट्राणि सम्यक् ‘जयति’ सम्पादयति । अस्मिन्
 पादे ‘धन’-शब्देन राष्ट्राण्येव विवक्षितानि ; तानि स्वयं प्रतिपच-
 रहित एव जयति ॥

द्वितीयं पादं मनूय व्याचष्टे— “प्रतिजन्यान्युत या सज-
 न्येति ; सपत्ना वै द्विपन्तो भ्रातृव्या जन्यानि तान्प्रतीतो
 जयति”-इति । ‘जन्यानि’ शत्रून्, ‘अप्रतीतः’ स्वयं सप्रतिपचो
 जयतीत्यनुवर्त्तते । किञ्च ‘या’ सेना ‘सजन्या’ शत्रुसहिता, ता
 मपि जयति । अस्मिन् पादे ‘जन्य’-शब्देन सपत्ना अभिधीयन्ते,
 तस्य व्याख्यानं ‘द्विपन्तो भ्रातृव्याः’-इति । ‘तान्’ भ्रातृव्यान्
 ‘अप्रतीतः’ प्रतिपचरहितो जयति ॥

द्वितीयं पाद मन्वद्य व्याचष्टे— “अवस्यवे यो वरिवः कृणो-
तीति यदाहावसीयसे यो वसीयः करोतीत्येव तदाह”—इति ।
‘अवस्यवे’ वसुरहिताय ब्राह्मणाय पुरोहिताय ‘य.’ राजा ‘वरिव
कृणोति’ परिचर्यां करोति ‘इति’ मन्त्रो यदाह, तत्र ‘अवसी-
यसे’ अत्यन्तदरिद्राय धनरहिताय ‘य.’ राजा ‘वसीयः’ अति-
शयेन धनवन्त करोति ‘इति’ अनेनैव प्रकारेण मन्त्रो ब्रूते ॥

चतुर्थं पाद मन्वद्य व्याचष्टे— “ब्रह्मणे राजा त भवन्ति देवा
इति ; पुरोहित मेवैतदभिवदति”—इति । ‘ब्रह्मणे’ ब्राह्मणाय
पूर्वोक्तेन अवस्यव इति चतुर्थ्यन्तेन अन्वेति, तथा राजेति पद य
इत्यनेन अन्वेति । ‘तं’ तादृशं पुरोहितपूजकं राजानं देवाः
‘भवन्ति’ पालयन्ति । ‘एतद्’ एतेन ब्रह्मण इति पदेन पुरोहित
मेव मन्त्रः अभिवदति ॥ ३ (२६) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्ये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरीयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(चत्वारिंशदाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ ३ (२६) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

यो ह वै त्रीन् पुरोहितांस्त्रीन् पुरोधतून् वेदं
स ब्राह्मणः पुरोहितः स वदेत पुरोधार्या अग्निर्वाव
पुरोहितः पृथिवी पुरोधार्ता वायुर्वाव पुरोहितो

ऽन्तरिचं पुरोधाता ऽऽदित्यो वाव पुरोहितो द्यौः
 पुरोधातैष ह वै पुरोहितो य एवं वेदाथ स तिरो-
 हितो य एवं न वेद तस्य राजा मित्रं भवति द्विषन्त
 मप वाधते यस्त्वैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरो-
 हितः क्षत्रेण क्षत्रं जयति वलेन वल मश्रुते यस्त्वैवं
 विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितस्तस्मै विशः
 सन्नानते सम्मुखा एकमनसो यस्त्वैवं विद्वान् ब्राह्मणो
 राष्ट्रगोपः पुरोहितो भूर्भुवस्स्वरो मसो ऽह मस्मि स
 त्वं स त्व मस्मसो ऽहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाह
 सृक् त्वं तावेह संवहावहे पुराण्यस्मान् महाभयात्
 तनूरसि तन्वं मे पाहि या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टीः
 शतविचक्षणाः ता मद्य मस्मिन्नासने ऽच्छिद्रं शर्म
 यच्छत या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्टिताः पृथिवी-
 मनु ता मद्य मस्मिन्नासने ऽच्छिद्रं शर्म यच्छत
 अस्मिन्नाष्ट्रे श्रिय मावेशयाम्यतो देवीः प्रति पश्या-
 म्यापः दक्षिणं पाद मवनेनिजे ऽस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं
 दधामि सव्यं पाद मवनेनिजे ऽस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं
 वर्द्धयामि पूर्वं मन्य मपर मन्यं पादाववनेनिजे देवा
 राष्ट्रस्य गुप्ता अभयस्यावरुहै आपः पादावनेज-
 नोद्विषन्त निर्दहन्तु मे ॥ ४ (२०) ॥

अथ पौरोहित्यस्य योग्यायोग्यो ब्राह्मणो विविनक्ति— “यो ह वै त्रीन् पुरोहितांस्त्रीन् पुरोधातून् वेद, स ब्राह्मणः पुरोहितः; स वदेत् पुरोधाया; अग्निर्वाव पुरोहितः, पृथिवी पुरोधाता; वायुर्वाव पुरोहितो, इन्द्रश्च पुरोधाता; इन्द्रो वाव पुरोहितो, श्वीः पुरोधातैष ह वै पुरोहितो य एवं वेदाद्य स तिरोहितो य एवं न वेद”—इति । राजा स्वहितोपदेशार्थं स्वस्य पुरोहिती, स्वस्थापितः; तस्य पुरोहितस्य योऽयं भवस्थापयिता राजा, स पुरोधाता । देवतासु मध्ये ये त्रयः पुरोहिताः सन्ति, ये च त्रयः पुरोधातारः सन्ति, तानुभयविधान् ‘यो वेद’ तत्प्रतिपादकं मन्त्रं सर्वदानुसन्धत्त इत्यर्थः । ‘सः’ तादृशो ब्राह्मणः ‘पुरोहितः’ पुरोहितो भवितुं योग्यः । ‘सः’ च ब्राह्मणः ‘पुरोधातैः’ पौरोहित्यार्थम् “अग्निः”—इत्यादिकं मन्त्रं जपेत् । अग्नि-वायुदित्याः पुरोहितरूपाः, पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकाः पुरोधातरूपा इति मन्त्रार्थः । ‘यः’ पुमान् ‘एवं वेद’ मन्त्रार्थं मनुसन्धत्ते, ‘एषः’ एव योग्यः पुरोहितः; ‘अथ’ तद्वैलक्षण्येन ‘यः’ पुमान् एव न वेद, स ‘तिरोहितः’ पौरोहित्यादन्तर्हितः, तदयोग्य इत्यर्थः ॥

योग्यं पुरोहितं प्रथंसति— “तस्य राजा मित्रं भवति द्विप-
न्त मय बाधते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः”—
इति । यस्य ‘एव’ मन्त्रादिवेदित्वगुणयुक्तः पुरोहितो भवेत्,
‘तस्य’ राज्ञो देमान्तरवर्त्ती ‘राजा’ ‘मित्र’ बन्धुर्भवति । तथा
‘द्विपन्तम्’ अन्यं राज्ञानं पुरोहितयुक्तो राजा ‘बाधते’ विनाशयति ॥

पुनरपि हेधा प्रथंसति— “चक्षेण चतुर् जयति, बलेन बल
मश्रुते, यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितस्तस्मै विग

सञ्ज्ञानते, सम्मुखा एकमनसो , यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो राष्ट्रगाप
पुरोहितः”-इति । पूर्ववद् (२८७पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथ राज्ञः पुरोहितवरणमन्त्रमाह— “भूर्भुवस्स्वरोमसो
ऽह मसि, स त्वं ; सत्व मस्यसो ऽहं ; द्यौरहं पृथिवी त्वं ; सोमाह
सृक् त्वं ; तावेह संबहावहै , पुराण्यस्मान् महाभयात् तनूरसि
तन्वं मे पाहि”-इति । ‘भूर्भुवस्स्वः’-इतिशब्दैर्लोकत्रयाभि-
मानिन्य देवता उच्यन्ते, प्रणवेन परमात्मा । एते सर्वे अनुग्रह-
न्वित्यभिप्रायः । पुरोहितः ‘अहम्’ ‘असः’ द्युलोकरूपो ऽसि,
त्वंतु ‘सः’ भूनीकरूपोऽसि । पुनरपि ‘स त्व मसि, असोहम्’-
इत्यभिधानं दार्ढ्यार्थम् । तस्यैव व्याख्यानं ‘द्यौरहं पृथिवी
त्वम्’-इति । तथा सामस्वरूपोऽहम्, ऋक्स्वरूपस्व मसि । ‘तौ’
उभावावाम् ‘इह’ राष्ट्रे ‘आ’ समन्तात् ‘पुराणि’ तदुपलक्षित-
ग्रामाश्च ‘संबहावहै’ सम्यग् वहनं पुरादिनिर्वाहं करवावहै । त्वं
मम ‘तनूः’ शरीर मसि , अतो मदीयां ‘तन्वं’ शरीरं ‘अस्मात्’
ऐहिकात्, आमुष्मिकात् च ‘महाभयात्’ ‘पाहि’ रक्ष ॥

अनेन मन्त्रेण राज्ञा कृतो यः पुरोहितः, तस्य राजदत्तविष्ट-
राभिमन्त्रणमाह— “या ओषधीः सोमराज्ञीर्वृद्धीः शतविच-
क्षणाः , ता मद्य मस्मिन्वासने ऽच्छिद्रं शर्म यच्छत”-इति * ।
सोमो राजा यासा ओषधीनां ताः ‘सोमराज्ञयः’ , ‘वृद्धयः’ बृह-
जातीयाः , ‘शतविचक्षणाः’ शतशाखाभिन्नाः । तादृश्या ओषधेया
याः सन्ति, तास्तथाविधाः हे ओषधयः ! ‘अस्मिन्वासने’ वृणादि-
निर्मिते कटादिरूपे ‘मद्यं’ पुरोहिताय ‘च्छिद्ररहितं शर्म’ दुखं
स्पर्शरहितं सुखं ‘यच्छत’ दत्त ॥

अभिमन्त्रिते विष्टरे उपवेशन माह — “या श्रीपथीः सोम-
राज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवी मनु, ता मद्य मस्मिन्नासने ऽच्छिद्रं शर्म
यच्छत”-इति ॥ वंशदलादिनिमित्तविष्टरगताः ‘श्रीपथयः’
पृथिवी मनु ‘विष्ठिताः’ विघ्नेषु स्थापिताः, ता मद्य मित्यादि
पूर्ववत् (२८८८०) ॥

पुरोहितस्य पादार्यं समानीताना मया अभिमन्त्रणमन्त्रं
दर्शयति — “अस्मिन् राष्ट्रे त्रिय मावेशयाम्यनी देवीः प्रति पश्या-
म्यापः”-इति ॥ हे आपः! पुरोहितोऽह मस्मिन् राष्ट्रे ‘त्रियम्
भावेशयामि’ धनादिसम्पदं सम्पादयामि । अतः कारणाद्
‘देवीः’ द्योतनात्मिकाः युष्मान् प्रति पश्यामि ॥

ताभिरङ्गिः पुरोहितस्य पादप्रचालनमन्त्र माह — “दक्षिणं
पादं भवनेनिजे ऽस्मिन् राष्ट्रे इन्द्रियं दधामि ; सव्यं पादं भवने-
निजे ऽस्मिन् राष्ट्रे इन्द्रियं वर्धयामि ; पूर्वं मन्यं मपरं मन्यं पादा-
ववनेनिजे देवा राष्ट्रस्य गुह्या अभयस्यावरुक्षैर”-इति ॥ मदीर्यं
दक्षिणं पादम् ‘भवनेनिजे’ प्रचालयामि । तेन अस्मिन् राष्ट्रे
प्राणिना मिन्द्रियपाटवहेतुं धनं सम्पादयामि । वामपादप्रचाल-
नेन च तद् वर्धयामि । ‘पूर्वं’ प्रथमम् ‘अन्य’ दक्षिणं पादं शोध-
यित्वा, ‘अपरं’ पश्चात् ‘अन्य’ वामं पादं शोधयामि । हे देवाः !
एव सुभौ पादौ प्रचालयामि, तच्च राष्ट्रस्य ‘गुह्यै’ रक्षार्थम्, ‘अभ-
यस्य’ चीरादिभयराहित्यस्य ‘अवरुक्षैर’ सम्पादनाय भवति ॥

०. स० १० ६० १६ । वा० स० १२ ६९ (एतन्पूर्वां चतुर्षु तत्र ६२) । म० ब्रा०
२ ८ ४ । गी० य० ४ १० ५ ।

† म० ब्रा० २ ८ ५, ६ । गी० य० ४ १० ७, ८ ।

‡ म० ब्रा० २ ८ ७, ८ । गी० य० ४ १० ९ १० ।

पादप्रक्षालनावशिष्टाना मपा मभिमन्त्रणमन्त्र माह—
 “आपः पादावनेजनीर्दिपन्तं निर्दहन्तु मे”—इति । ‘पादावने-
 जनीः’ पादशुद्धिकरणभूता इमा आपो ‘मे’ मदीयं ‘दिपन्तं’ शत्रुं
 निःशेषेण दहन्तु ॥ ४ (२७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
 (चत्वारिंशोऽध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२७) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अथातो ब्रह्मणः परिमरो^१ यो ह वै ब्रह्मणः
 परिमरं वेद^२ पर्येन^३ दिपन्तो भाटव्याः^४ परि सपत्नां
 म्रियन्ते^५ इयं वै ब्रह्म योऽयं पवते^६ त मेताः पञ्च देवताः
 परिम्रियन्ते^७ विद्युद्दृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निर्विद्युदै
 विद्युत्यं वृष्टि मनुप्रविशति^८ सान्तर्धीयते^९ तां न
 निर्जानन्ति^{१०} यदा वै म्रियते^{११} ऽथान्तर्धीयते^{१२} ऽथैनं न
 निर्जानन्ति^{१३} स ब्रूयाद्विद्युतो मरणे^{१४} दिपन्मे म्रियतां
 सोऽन्तर्धीयतां^{१५} तं मा निर्जासिपुरिति^{१६} क्षिप्रं हैवैनं न
 निर्जानन्ति^{१७} वृष्टिवै वृष्ट्या चन्द्रमस मनुप्रविशति^{१८}
 सान्तर्धीयते^{१९} तां न निर्जानन्ति^{२०} यदा वै म्रियते ऽथा-

न्तर्धीयते^१ ऽथैनं न निर्जानन्ति^१ स ब्रूयाद् वृष्टेर्मरणे
द्विषन् मे म्रियतां^१ सोऽन्तर्धीयतां^१ तं मा निज्जासिषु-
रिति^१ क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानन्ति^१ चन्द्रमा वा अमा-
वास्याया^१ मादित्य मनुप्रविशति^१ सोऽन्तर्धीयते^१ तं न
निर्जानन्ति^१ यदा वै म्रियते ऽथान्तर्धीयते^१ ऽथैनं न
निर्जानन्ति^१ स ब्रूयाच्चन्द्रमसो मरणे^१ द्विषन्मे म्रियतां^१
सो ऽन्तर्धीयतां^१ तं मा निज्जासिषुरिति^१ क्षिप्रं हैवेनं
न निर्जानन्त्यादित्यो वा अस्तं यन्नग्नि मनुप्रविशति^१
सोऽन्तर्धीयते^१ तं न निर्जानन्ति^१ यदा वै म्रियते ऽथान्त-
र्धीयते^१ ऽथैनं न निर्जानन्ति^१ स ब्रूयादादित्यस्य
मरणे^१ द्विषन्मे म्रियतां^१ सोऽन्तर्धीयतां^१ तं मा निज्जा-
सिषुरिति^१ क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानन्त्यग्निर्वा उहान्
वायु मनुप्रविशति^१ सोऽन्तर्धीयते^१ तं न निर्जानन्ति^१
यदा वै म्रियते ऽथान्तर्धीयते^१ ऽथैनं न निर्जानन्ति^१ स
ब्रूयाद्गनेर्मरणे^१ द्विषन्मे म्रियतां^१ सो ऽन्तर्धीयतां^१ तं
मा निज्जासिषुरिति^१ क्षिप्रं हैवेनं न निर्जानन्ति^१
ता वा एता देवतां अत एव पुनर्जायन्ते^१ वायोरग्नि-
र्जायते^१ प्राणाधि बलान् मध्यमानो ऽधिजायते^१ तं
दृष्ट्वा ब्रूयाद्गनिर्जायतां^१ मा मे द्विषन् जन्यत एव
पराङ् प्रजिघात्स्वित्यतो हैव पराङ् प्रजिघात्स्वनेवा

आदित्यो जायते तं दृष्ट्वा ब्रूयादादित्यो जायतां मा-
 मे द्विषन् जन्यत एव पराङ् प्रजिघात्वित्यतो हैवः
 पराङ् प्रजिघात्यादित्यादौ चन्द्रमा जायते तं दृष्ट्वाः
 ब्रूयाच्चन्द्रमा जायतां मा मे द्विषन् जन्यत एव-
 पराङ् प्रजिघात्वित्यतो हैव पराङ् प्रजिघाति चन्द्र-
 मसो वै वृष्टिर्जायते तां दृष्ट्वा ब्रूयाद् वृष्टिर्जायतां
 मा मे द्विषन् जन्यत एव पराङ् प्रजिघात्वित्यतोः
 हैव पराङ् प्रजिघाति वृष्टेर्वै विद्युज्जायते तां दृष्ट्वा
 ब्रूयाद्विद्युज्जायतां मा मे द्विषन् जन्यत एव पराङ्
 प्रजिघात्वित्यतो हैव पराङ् प्रजिघाति * स एष
 ब्रह्मणः परिमरस्त मेतं ब्रह्मणः परिमरं मैत्रेयः
 कौषारवः सुत्वने कौरिशये भार्गयणाय राज्ञे प्रीवाच
 तं ह पञ्च राजानः परिमसुस्ततः सुत्वा महज्जगाम
 तस्य व्रतं न द्विषतः पूर्वं उपविशेद् यदि तिष्ठन्तं
 मन्येत तिष्ठेतैव न द्विषतः पूर्वं संविशेद् यद्यासीनः
 मन्येतासीतैव न द्विषतः पूर्वं प्रस्वप्याद् यदि जाग्रतः
 मन्येत जाग्रियादेवापि ह यद्यस्याश्ममूर्धा द्विषन्
 भवति क्षिप्रं हैवेन स्तृणुते-स्तृणुते ॥ ६ (२८) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणेऽष्टमपञ्चिकायां पञ्चमोध्यायः ॥ पू ॥

अथोक्तपुरोहितसहितस्य शत्रुचयार्थं कश्चित् प्रयोग माह—
 “अघातो ब्रह्मणः परिमरो ; यो ह वै ब्रह्मणः परिमरं वेद; पर्येनं
 द्विपन्तो भ्रातृव्याः परि.सपत्ना म्रियन्ते”—इति । ‘अथ’ पौरोः-
 हित्यविधानानन्तरम् , यतः पुरोहितेन सम्पाद्यः शत्रुचयो ज्ञे-
 चितः , ‘अतः’ कारणाद् ‘ब्रह्मणः परिमरः’ एतन्नामकः कर्म-
 विशेषः, अभिधीयत इति शेषः । ब्रह्मशब्देनात्र वायुर्विवक्षितः* ;
 “अयं वै ब्रह्म, योऽयं पवते”—इति वक्ष्यमाणत्वात्. (१४पं०.) ।
 तस्य वायोः परितो विद्युदादीनां मरणप्रकारः ‘परिमरः’—
 इत्युच्यते † । तद्भावनारूपस्य कर्मविशेषस्य तदेव नामधेयम् ।
 ‘यः’ पुमान् ब्राह्मणः परिमरं ‘वेद’ मनसा भावयति , ‘एनं परि’
 एतस्य परितो ज्वस्थितासु सूर्यासु दिक्षु , इदानीम् एनं ‘द्विपन्तः’
 द्वेषं कुर्वन्तः शत्रवो म्रियन्ते ; जाल्या शत्रवः ‘सपत्नाः’, तेषां
 परितो म्रियन्ते ‡ ; तस्मादेतद् वदनं सम्पादनीयम् ॥

वेद्यस्वरूप माह— “अयं वै ब्रह्म , योऽयं पवते , त मेताः

* “यद् ब्रह्मण, परिमर इत्युपासीत”—इति तै० भा० ८, १०, ४ । “ब्रह्मणः
 परिमरः । परिम्रियन्ते इति पथ देवता विद्युद् इति शब्दमा आदित्यो इति स्थिताः ;
 अतो वायु परिमरः, सुव्यवस्थितैः (ऐ० ब्रा० ८, ४, ४.) । स एव एवार्थं वायु-
 यत्कार्येनान्य इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमर , त-भाकारं वायुव्याप्त ब्रह्मण, परिमर
 इत्युपासीत”—इति तत्र ब्रा० भा० ।

† “परिमरो उभयतो मरणपुत्रो; यस्य पथोः अयजोऽपि मरः, अश्रुजोऽपि
 मरः, तादृशो”—इति तै० सं० ४, ६, २१. सा० भा० ।

‡ “पर्येनं द्विपन्तो भ्रातृव्याः परि म्रियन्ते सपत्ना. परि म्रियन्ते मादव्या.”—इति तै० भा० ८-
 १०, ४ । “परि एन मेव वेद म्रियन्ते इति द्विपन्तोऽपि सपत्ना यतो भवति,
 अतो विशेषतो द्विपन्तो सपत्ना इति । य एनं द्विपन्तः सपत्नाः, ते परिम्रियन्ते,
 प्राणान् लहति । किञ्च वै चाग्निवा अथ मादव्या अद्विपन्तोऽपि, ते च परिम्रियन्ते”
 —इति तत्र ब्रा० भा० ।

पञ्च देवता. परिम्बियन्ते,— विद्युद् वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः”
—इति । यः ‘अयं’ वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे सञ्चरति , अथ मेव
वद्भ्रमण्डेन विवक्षितः । ‘एताः’ विद्युदादयः पञ्च देवताः ‘तं’
वायुं ‘परिम्बियन्ते’ तस्य परितो विनाशं गच्छन्ति । तदेतदनु-
सन्धेयस्वरूपम् ॥

तत्रादौ विद्युतो मृत्तिं प्रतिपादयति— “विद्युर्है विद्युत्य
वृष्टि मनुप्रविशति , सान्तर्धीयते , तां न निर्जानन्ति”—इति ।
येयं विद्युदस्ति , सा ‘विद्युत्य’ प्रकाशं कृत्वा , पश्चाद् वृष्टि मनु-
प्रविशति ; अत एव सा ‘अन्तर्धीयते’ अस्माभिर्न दृश्यते । ‘तां’
वृष्टौ प्रविष्टां विद्युतं क्व गता , कुत्र स्थिता ? इति मनुष्या निः-
शेषेण न जानन्ति ॥

तत्र दृष्टान्त माह — “यदा वै म्रियते ऽथान्तर्धीयते ऽथैनं न
निर्जानन्ति”—इति । लोके कश्चित् पुरुषो यस्मिन् क्षणे म्रियते,
तस्मिन्नेव क्षणे अन्यैर्न दृश्यते , ततो जना विचार्यापि क्व गतः
कुत्रावस्थित इति ‘एनं’ पुरुषं मृतं ‘न निर्जानन्ति’ ; यद्यपि
कुण्ठपं पश्यन्ति , तथापि जीवात्मानं न जानन्त्येव । तथैव विद्यु-
विनाश इति द्रष्टव्यम् ॥

‘यद्योक्तध्यानवती जप्यं मन्त्रः माह— “स ब्रूयाद्विद्युतो मरणे
द्विपन् मे म्रियतां , सोऽन्तर्धीयतां , तं मा निर्जांसिपुरिति”—
इति । विद्युतो मरणे सत्पुपासको द्विपदित्वादिक् मन्त्रं ब्रूयात् ।
तस्याय मर्थः— इयं विद्युदिव मदीयः शत्रुः म्रियतान् , स पुनः
केनापि न दृश्यताम् , अतो विचार्यापि क्व गतः, क्वास्ते ? इति
‘तं’ शत्रु तदीया वन्द्यो निःशेषेण मा जानन्त्विति ॥

जपफलं दर्शयति— “क्षिप्रं ह्येवैनं न निर्जानन्ति”—इति ।
शीघ्रं मेघं स्रुतं मेघं यद्रुं तदीया वन्धवो नैव जानन्ति ॥

विद्युत् इव वृष्टेर्विनाशं दर्शयति— “वृष्टिर्वै वृष्ट्या चन्द्रमस
मनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तां न निर्जानन्ति ; यदा वै म्रियते
ऽथान्तर्धीयते ऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयाद् वृष्टेर्मरणे द्विपन् मे
म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निर्जानन्तिपुनरिति ; क्षिप्रं ह्येवैनं न
निर्जानन्ति”—इति । येयं वृष्टिरस्ति, सेयं ‘वृष्ट्या’ भूमौ जलं
पातयित्वा, स्वयं माप्यमण्डलरूपं चन्द्रमस मनुप्रविशति । अन्यत्
पूर्ववद् योज्यम् ॥

चन्द्रमसो विनाशं दर्शयति— “चन्द्रमा वा अमावास्याया
मादित्य मनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तं न निर्जानन्ति; यदा वै
म्रियते ऽथान्तर्धीयते ऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयाच्चन्द्रमसो मरणे
द्विपन् मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निर्जानन्तिपुनरिति ; क्षिप्रं
ह्येवैनं न निर्जानन्ति”—इति । अयं चन्द्रमाः ‘अमावास्यायां’
तिथौ साकल्येन आदित्य मनुप्रविशति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

आदित्यस्य विनाशं दर्शयति— “आदित्यो वा अस्तं यत्रग्नि
मनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तं न निर्जानन्ति ; यदा वै म्रियते
ऽथान्तर्धीयते ऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयादादित्यस्य मरणे द्विपन्
मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निर्जानन्तिपुनरिति ; क्षिप्रं ह्येवैनं न
निर्जानन्ति”—इति । आदित्यो यदास्तं मेति, तदानीं मग्नि मनु-
प्रविशति । तदेतत् तैत्तिरीयेः समाज्जातम्— “अग्निं वावादित्यः
सायं प्रविशति, तस्माद्गिर्दूर्वात्रक्तं दृश्ये ; उभे हि तेजसी सम्म-
क्षेते”—इति (ब्रा० प. १. २. *) अन्यत् पूर्ववत् ॥

अग्नेर्विनाशं दर्शयति — “अग्निर्वा उदान् वायु मनुप्रविशति, सोऽन्तर्धीयते, तं न निर्जानन्ति ; यदा वै म्रियते ऽथान्तर्धीयते ऽथैनं न निर्जानन्ति, स ब्रूयादग्नेर्मरणे द्विपन् मे म्रियतां सोऽन्तर्धीयतां तं मा निर्जान्मिषुरिति ; क्षिप्रं ह्येवैनं न निर्जानन्ति”-इति । ‘उदान्’ अग्नेरुपशमः, तं प्राप्नुवन्नग्निर्वायु मनुप्रविशति ; वायुबाहुल्ये दीपविनाशदर्शनात् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

वायोः परितो म्रियमाणानां देवतानां पुनर्वायोरेव जन्म दर्शयति — “ता वा एता देवता अत एव पुनर्जायन्ते”-इति । ‘वायोः’ जगत्कारणभूतसूत्रात्मरूपत्वात् जगदेकदेवानां विद्युदादीनां जन्मविनाशौ वायुधीनौ ॥

पूर्वं विद्युदादीनां मग्न्यन्तानां क्रमेण विनाशो दर्शितः ; इदानीं मग्न्यादीनां विद्युदन्तानां क्रमेण उत्पत्तिं विवक्षुर्मन्त्रेण दर्शयति — “वायोरग्निर्जायते ; प्राणादि बलान्मथ्यमानो ऽधिजायते ; तं दृष्ट्वा ब्रूयादग्निर्जायतां मा मे द्विपन् जन्म्यत एव पराङ् प्रजिष्यत्वित्यतो ह्यैव पराङ् प्रजिष्यति”-इति । योऽय मग्निः, सोऽयं वायोर्जायते । कथं मेतदिति, तदुच्यते — ‘प्राणाद्’ बलात् प्राणवायुसम्बन्धियत्तिवशान्मथ्यमानोऽय मग्निः अधिकत्वेन जायतेः । ‘तं’ जायमान मग्निं दृष्ट्वा सोऽय मग्न्यादिजन्मध्याता अग्निरित्यादिकं मन्त्रं जपेत् । अथ मग्निर्वायोः सकायात् सुखेन जायतां, ‘मे द्विपन्’ मदीयः शत्रुः, ‘मा जनि’ मोत्पद्यताम् । अत एव मन्त्रः ‘पराङ् प्रजिष्यतु’ विमुखो भूत्वा प्रकपेण गच्छतु । ‘इति’ एतस्मिन् मन्त्रे जपिते सति ‘अतः’ जपितुः सकायात् शत्रुः विमुखो भूत्वा दूरे गच्छति ॥

आदित्यस्योत्पत्तिं दर्शयति— “अग्नेर्वा आदित्यो जायते ; तं दृष्ट्वा ब्रूयादादित्यो जायतां मा मे द्विषन् जन्यत एव पराङ् प्रजिघ्यत्वित्यतो ह्येव पराङ् प्रजिघ्यति”—इति । रात्रावग्निं प्रविष्ट आदित्यः परेद्युरग्नेर्जायते । अत एव अहनि अग्निस्तेजो- रहितः, सूर्योऽधिकतेजा भासते * । अन्यत् पूर्ववत् ॥

चन्द्रमस उत्पत्तिं दर्शयति— “आदित्याद्दे चन्द्रमा जायते† ; तं दृष्ट्वा ब्रूयाच्चन्द्रमा जायतां मा मे द्विषन् जन्यत एव पराङ् प्रजिघ्यत्वित्यतो ह्येव पराङ् प्रजिघ्यति”—इति । अमावास्याया आदित्ये प्रविष्टचन्द्रमाः शक्तपक्षप्रतिपदि आदित्यात् जायते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

वृष्टेरुत्पत्तिं दर्शयति— “चन्द्रमसो वै वृष्टिर्जायते ‡ ; तां दृष्ट्वा ब्रूयाद् वृष्टिर्जायतां मा मे द्विषन् जन्यत एव पराङ् प्रजि-

* २१५३४मया टीप्पनी दृष्ट्वाप्यवलीक्या ।

† “अयं सीमो वृष्टो अचस्य रेतः”—इति तै० १० १६४, २५ । किञ्च “अद्याप्यसौकी रग्निमचन्द्रमस प्रति दीप्यते ; तदेतन्नीपेक्षितव्यम्, आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । ‘सुषुप्तः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमो गन्धर्वः’ (वा० स० १८, ४०)—इत्यपि निगमो भवति ०—० । ‘अथाह गोरमन्त’—इति (स० १, ८४, १५)—इति निघ० २० २, २ ।

‡ “पर्जन्याद्दे वै वृष्टिर्जायते”—इति अत० ब्रा० १२ १ १ २ । “रसात्मकत्वात् चन्द्रमसः रसानुप्रदानसम्बन्धः”—इति दु० (निघ० ११ १ ६०) । चन्द्रमःपदस्य निर्व- गम् निघ० ११ १ ५, तै० ब्रा० २, २, १० । “अथाह वृष्टिरिवाग्निः”—इति स० ०, ६४, १ । “सीम्या ज्ञापः”—इति च गतं पुराणात् (भा० ६१४० २पं०) । पशुतः सर्वेष्वेव मुखं वृष्टिप्रदत्वम् । तथाहि— “अपिर्वा इतो वृष्टिं सुदीरयति, भरतः वृष्टिं नयति, यदा खलु वा असापादित्यो न्यङ् रश्मिभिः पद्मान्ततेऽप्य पश्यति”—इत्यादि तै० स० २, ४, १०, रफुटं द्रष्टव्यम् । उक्तं निघापि पुराणात् (भा० ६१४० ६पं०) ‘असाविमां वृष्ट्याभुनक्ष्यभितिप्रति’—इति ।

ध्यत्वितो हैव पराङ् प्रजिघ्यति"—इति । जलमये चन्द्रमण्डले प्रविष्टा वृष्टिः कालान्तरे चन्द्राब्जायते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

विद्युदुत्पत्तिं दर्शयति—“वृष्टेर्वै विद्युज्जायते ॥ ; तां वृष्ट्या ब्रूयाद् विद्युज्जायतां मा मे द्विपन् जन्यत एव पराङ् प्रजिघ्यत्वितो हैव पराङ् प्रजिघ्यति"—इति । वृष्टौ प्रविष्टा विद्युत् पुनरपि कदाचित् प्रसक्ताया वृष्टेर्जायते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

उक्तं मर्थं सुप्रसंहरति—“स एष ब्रह्मणः परिमरः”—इति । यच्च वायुसम्बन्धिपरिमरनामकः कर्मविशेष उक्तः (२६३६०), ‘स एषः’ ध्यानरूपो जप्य इत्यर्थः ॥

त मेतं कर्मविशेषं मुदाहरणमुखेन प्रशंसति—“त मेतं ब्रह्मणः परिमरं मैत्रेयः कौपारवः सुत्वने कैरिशये भार्गायणाय राज्ञे प्रोवाच, तं ह पञ्च राजानः परितः मन्त्रुस्ततः सुत्वा महङ्ग-गाम”—इति । उक्तं कर्मविशेषं कुपारपत्नी मैत्रेयनामकी महर्षिः सुत्वनाम्ने राज्ञे प्रोवाच । कौटुम्भाय सुत्वने ? किरिशस्यापत्यं कैरिशिः तस्मै ‘कैरिशये’, भार्गस्य गोत्रापत्यं भार्गायणः तस्मै ‘भार्गायणाय’ । ‘तं’ सुत्वनामकं राजानं ‘परितः’ सर्वदिक्षु वर्त्तमानाः पञ्चसङ्ख्याका द्वेषिणो राजानो मृताः । ततः ‘सुत्वा’ राजा ‘महत्’ प्रौढं निस्सम्पन्नपदं जगाम ॥

१. “विद्युश्चा चपा ज्योतिः”—इति शत० भा० ०. १. २. ३६१. “आनी ये वृष्टिः”—इति च तपेव ८. २. १. ४ । “आदित् मन्त्रस रेतसो ज्योतिः पश्यति”—इति ध० ८. २. ६. २० । निबन्धेऽपि ४. ९. ६ द्रष्टव्यम् । “आदितिमन्त्रस मन्त्रपरं व्याख्यानं तपि महरेषामपि शा० उप० १. १०. ० द्रष्टव्यम् ।

२. “वृष्टेर्वै ब्रह्मदा धारो द्विपानुपपन्नता विद्युदादिव.”—इत्यादिः (११. ४. ३. १) इतदवयवम् इव समाशोच्य इति शिष्यम् ।

उक्तं जन्मविशेष मनुष्ठातुः व्रतविशेषं विधत्ते—“तस्य व्रतं,
—न द्विषतः पूर्वं उपविशेद्, यदि तिष्ठन्तं मन्येत तिष्ठेतैव ; न
द्विषतः पूर्वं संविशेद्, यदासीनं मन्येतासीतैव ; न द्विषतः पूर्वं
प्रखप्याद्, यदि जायतं मन्येत जाग्रियादेव”—इति । ‘तस्य’
अनुष्ठातुः एतद् व्रतं मुच्यते । एतदीयो द्विषन् यदा उपविशति,
ततः प्राक् स्वयं नोपविशेत् ; किन्तु चारमुखेन तदीयं वृत्तं
विचार्य ; यदि द्विषन्तं तिष्ठन्तं मन्येत, तदानीं स्वयं मपि
तिष्ठेतैव ; तथा यदा द्विषन् शयनं करोति, ततः प्राक् स्वयं न
‘संविशेत्’ शयनं न कुर्यात् ; यदि द्विषन्तं सुपविष्टं मन्येत, तदा
स्वयं मप्युपविशेदेव । तथा द्विषन् यदा निद्रां करोति, ततः
प्राक् स्वयं न प्रखप्यात् ; किन्तु यदि द्विषन्तं जायतं मन्येत,
तदानीं स्वयं मपि ‘जाग्रियात्’ प्रवृत्त एवावतिष्ठेतैव ॥

! एवं व्रतं माचरतः फलं दर्शयति—“अपि च यद्यस्याश्रम-
मूर्धा द्विषन् भवति क्षिप्रं ह्येनं स्तृणुते-स्तृणुते”—इति । ‘अस्य’
राज्ञो ऽनुष्ठातुः ‘द्विषन्’ शत्रुः यदि ‘अश्रममूर्धा’ पापाणसदृश-
शिरस्तो भवति, अतिप्रबल इत्यर्थः ; ‘तथाप्ययं कर्मविशेषः
शीघ्रमेव ‘एनं’ शत्रुं ‘स्तृणुते’ हिनस्ति । अभ्यासोऽध्याय-
समाख्यर्थः ॥ ५ (२८) ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(चत्वारिंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाद्यतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक
 श्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेयतो
 भगवन्तायणाचार्येण विरचिते माधवीये 'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य अष्टमपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथात सुतशस्त्रयोश्चत्वारि^(१) । अथातः पुन-
 रभिषेकस्य सप्त^(२) । अथात ऐन्द्रस्त्रोणि^(३) । स य
 इच्छेन्नव^(४) । अथातः पुरोवायाः पञ्च^(५) ॥ ५ ० ॥

अथात सुतशस्त्रयोः , पर्यु पु प्र धन्व, एतेन ह
 वा अष्टौ ॥ ५ † ॥

॥ इति अष्टमपञ्चिका समाप्ता ॥

॥ इति ऐतरेयं ब्राह्मणं सम्पूर्णम् ॥

● १६१, १८१, २२३, २३०, २०४ ष० (४-०-३-८-१ = १८ ष०) ।

† १६१, २१५, २५० ष० (१०-१०-८=१८ ष०) । १भा० १११४०।३८५२।

॥ अथ सङ्केताक्षर सूची ॥

अ०चि०अभिधानचिन्तामणिः ।	ब्रह्माण्ड पु० ब्रह्माण्डपुराणम् ।
आर्षानु० ... आर्षानुक्रमणी ।	भ० पु० ... भविष्यपुराणम् ।
गो० ब्रा०... गोपयत्राङ्गणम् ।	मार्क० पु० मार्कण्डेयपुराणम् ।
प्रा० त० ... प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।	लीला० ... लीलावती ।
ब्र० दे० ... बृहद्देवतर ।	वा० ब्रा० वाजसनेयत्राङ्गणम् ।

शां०भा० ... शाङ्करभाष्यम् ।

८

८

॥ अथ परिच्छेदसूची ॥

॥ अथ सप्तमपञ्चिका ॥

- (३१) अथ प्रथमाध्यायः (सत्रिणां कार्यशेषवर्णनम्) ... १
 तत्र प्रथमः खण्डः (उपव्रतीयस्य पशोर्विभागः) . १
- (३२) अथ द्वितीयाध्यायः (सत्रिणां प्रायश्चित्तानि) ... ८
 तत्र प्रथमः खण्डः (आङ्घ्रितान्नेर्मरणे प्रायश्चित्तानि) ८
 अथ द्वितीयः खण्डः (अग्निहोत्रोद्दोहनप्रायश्चित्तानि) १४
 अथ तृतीयः खण्डः (साध्याथ्यप्रायश्चित्तानि) . . १६
 अथ चतुर्थः खण्डः (अग्निहोत्रप्रायश्चित्तानि) . . १८
 अथ पञ्चमः खण्डः (अन्यपराधप्रायश्चित्तानि) २५
 अथ षष्ठः खण्डः (अग्निद्राक्षादौ प्रायश्चित्तानि) २८

- अथ सप्तमः खण्डः (अशुविमर्जनादिप्रायश्चित्तानि) ३२
 अथ अष्टमः खण्डः (आहितान्नेः प्रायश्चित्तानि) ३५
 अथ नवमः खण्डः (अपत्नीकाम्निहोत्रविचारः) ४४
 अथ दशमः खण्डः (पीर्णमास्यादिविचारः) ... ४७
 अथैकादशः खण्डः (अग्निहोत्रप्रायश्चित्तशेषाः) ५१
 (३३) अथ तृतीयाध्यायः (राजसूये शौन शेषाध्यायः) .. ५८
 ; तत्र प्रथमः खण्डः (हरियन्द्रोपस्थानम्) .. ५८
 अथ द्वितीयः खण्डः (") ... ६७
 अथ तृतीयः खण्डः (") .. ७१
 अथ चतुर्थः खण्डः (") ७८
 अथ पञ्चमः खण्डः (") .. ८६
 अथ षष्ठः खण्डः (") ... ८४
 (३४) अथ चतुर्थाध्यायः (राजसूये याजमानाध्यायः) ... १०३
 तत्र प्रथमः खण्डः (चत्रियस्य यज्ञाधिकारः) १०३
 अथ द्वितीयः खण्डः (देवयजनयाचनम्) .. १०७
 अथ तृतीयः खण्डः (इष्टापूर्तस्यापरिव्यानिः) ११०
 अथ चतुर्थः खण्डः (तप्यग्रसा) .. ११२
 अथ पञ्चमः खण्डः (आहवनीयोपस्थानम्) .. ११६
 अथ षष्ठः खण्डः (उत्तरोपस्थानम्) ... १२०
 अथ सप्तमः खण्डः (दीक्षाया आवेदनम्) ... १२३
 अथ अष्टमः खण्डः (यजमानभागप्राशनम्) . १२६
 (३५) अथ पञ्चमाध्यायः (राजसूये फलवशाध्यायः) ... १३१
 तत्र प्रथमः खण्डः (विश्वन्तरोपस्थानम्) .. १३१
 अथ द्वितीयः खण्डः (") ... १३५

अथ तृतीयः खण्डः (चतुर्विंशत्यस्य हेयभङ्गास्त्रयः)	१३७
अथ चतुर्थः खण्डः (चतुर्विंशत्यस्य भङ्गो न्यग्रोधः)	१४२
अथ पञ्चमः खण्डः (न्यग्रोधवर्णनम्)	१४४
अथ षष्ठः खण्डः (श्रीदुम्बरादिप्रमंसा)	१४७
अथ सप्तमः खण्डः (फलचमसोत्रयादिप्रयोगः)	१५२
अथ अष्टमः खण्डः (नारायणचमसस्य प्रयोगः)	१५६

॥ अथ अष्टमपञ्चिका ॥

(३६) अथ प्रथमाध्यायः (राजसूये स्तोत्रशस्त्राध्यायः)	१६४
तत्र प्रथमः खण्डः (प्रातःसवनतृतीयसवनयोः)	१६४
अथ द्वितीयः खण्डः (मरुत्वतीये निविहानीयं)	१६८
अथ तृतीयः खण्डः (निष्कोषस्थे निविहानीयं)	१७४
अथ चतुर्थः खण्डः (माध्यन्दिनसवने)	१७६
(३७) अथ द्वितीयाध्यायः (राजसूये पुनरभिषेकाध्यायः)	१८२
तत्र प्रथमः खण्डः (अभिषेकसाधनानि)	१८२
अथ द्वितीयः खण्डः (आसन्ध्याभरोहणप्रकारः)	१८६
अथ तृतीयः खण्डः (अभिषेकप्रकारः)	१८९
अथ चतुर्थः खण्डः (अभिषेकसाधनप्रमंसा)	१९८
अथ पञ्चमः खण्डः (आसन्ध्याभरोहणप्रकारः)	२०३
अथ षष्ठः खण्डः (दिगुपस्थानादि)	२०८
अथ सप्तमः खण्डः (प्रपदमन्त्रादि)	२११

- (३८) अथ तृतीयाध्यायः (राजसूये ऐन्द्राभिषेकाध्यायः) २२३
 तत्र प्रथमः खण्डः (ऐन्द्राभिषेकसूतिः) ... २२३
 अथ द्वितीयः खण्डः (ऐन्द्राभिषेकप्रकारः) ... २२८
 अथ तृतीयः खण्डः (ऐन्द्राभिषेकफलश्रुतिः) २३०
- (३९) अथ चतुर्थाध्यायः (राजसूये अभिषेकाध्यायः) ... २३७
 तत्र प्रथमः खण्डः (शपथप्रकारोपदेश) ... २३७
 अथ द्वितीयः खण्डः (चतुर्विधसन्भाराः) . २४०
 अथ तृतीयः खण्डः (आसन्द्यादिसन्भाराः) . २४३
 अथ चतुर्थः खण्डः (राजाभिषेकमन्त्रः) ... २४८
 अथ पञ्चमः खण्डः (अभिमन्त्रणादि) ... २४८
 अथ षष्ठः खण्डः (अभिषेकदक्षिणादानादि) २५२
 अथ सप्तमः खण्डः (महाभिषेकप्रशंसा) ... २५७
 अथ अष्टमः खण्डः (तत्रैव गायोदाहृतिः) .. २६३
 अथ नवमः खण्डः (तत्रैव ज्योक्तोदाहृतिः) ... २६७
- (४०) अथ पञ्चमाध्यायः (राजसूये पुरोहिताध्यायः) ... २७२
 तत्र प्रथमः खण्डः (पुरोहितविधिः) ... २७६
 अथ द्वितीयः खण्डः (पुरोहितप्रशंसा) .. २७८
 अथ तृतीयः खण्डः (तत्रैव मन्त्रोदाहरणम्) २८१
 अथ चतुर्थः खण्डः (पुरोहिते योग्यायोग्यौ) २८५
 अथ पञ्चमः खण्डः (ब्रह्मणः परिमरः) ... २८०

॥ अथ यांत्रिकशब्दसूची ॥

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अधिष्ठीयः	४३	अन्तःस्थावर्षपत्रनः	५५, ९०५
अधिष्ठीयसंख्यः	१८०, १८१	अपययः	२००
अधिष्ठीयवत्	४२, ४३	अपयोजिता	९९, २११
अधिष्ठीयवत्पथी	२४, १०५	अपरिज्यानिः	११५
अधिष्ठीयी	१५	अपारम्पतिः	१००
अध्यापयन्	४२, ४३	अपीयामः	४३
अच्छावाहः	४	अप्रतिरथं (सूत्रं)	२१२
अजीतपुनर्वर्ष्यम्	११४	अप्रसुमती	२१
अज्ञरसवः	८८, ८९	अभिमन्वषम्	१८०, २४८, २४९
अतिरावः	४३	अभिमर्शः	११५
अत्यधिष्ठीयः	४३	अभिमर्शनम्	११८
अदयः	१५०	अभिवत्	१०१, १०५
अधिश्रितम्	१०	अभिविचनम्	१८३
अधियरथं (चर्म)	१५०	अभिविकः	३४८
अधियरथे (फलके)	१५०	अभिविचनीयः	७८, ८१, ८८
अध्वर्युः	४	अभ्युत्थोद्यमम्	२४०
अनन्तपुत्रवत्	४२	अरथी	२२
अनुष्णता	१९९	अवभृथः	८९, १८९
अनुपचरः (रापुत्ररः)	१६६	अवतः	४८
अनुमतिः	४८	अवतम्	३४
अनुष्ठपम्	१०४	अमाना	१८५
अनुधानः	१३४	अवका	४२, ४३
अनुष्ठयः	१११, ११५, ११३, १८३	अटाकपालः	२३-४१

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अटातयानि ...	१०५	आसुरवचम् ...	१०८
असुराष्टकाः ...	१०८	आसुरनीयः ...	१०९, १०९
असुरंश्रीमा' ...	१०८	आदितापिः ...	८-११, १५
असुरयमः ...	२५		
अहुतात् ...	१२०	इडापात्री ...	२४६
अइतादः ...	१०४	इन्द्रनिहवः ...	१६०
		इन्द्राभिमन्त्रणम् ...	२२०
आसुराता ...	१०९	इन्द्राभिषेकः ...	२२८
आदिबती ...	९०	इन्द्राभ्युत्थीमनम् ...	२२९
आशीमः ...	४	इष्टम् ...	१११
आशेय' (निगद) ...	५	इटापूर्वम् ...	११६
आशेयी ...	९०		
आशययम् ...	४९	उक्षयम् (विविधं) ...	११०
आशययसाली ...	१५१	उक्षयः ...	४९
आशययसी' ...	४३	उक्षयसख्य. ...	१०८
आशययस्यः' ...	१०४, १००, १४५	उक्षयसाली ...	१५१
आशेयः' ...	४	उक्षयवत्कक्षत् ...	१०९
आदित्यसाली ...	१५१	उक्षयजन्म ...	०२
आश्वनीयः ...	१५१	उक्षयनम् ...	५१
आशीर्षमः ...	४९	उक्षयसानीया ...	१११, १०३
आशययनम् ...	१५४, १६०	उक्षयसाली ...	१०४, २४५
आशीर्षनम् ...	८१	उक्षयता ...	४
आशययनम् ...	५०	उक्षयम् ...	१६०
आमाशासम् ...	४२	उक्षयनम् ...	११, ५०
आरीरुचम् ...	१०८, १६०, २२५, २२६	उक्षयनम् ...	११
आशुजी ...	४५	उक्षेता ...	४
आश्विनी ...	३८	उक्षयता ...	४
आश्वी १५०, १०४, १००, २२६	२४५	उक्षयताता ...	४
		उक्षयपारसीम' ...	२००

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
उपद्रष्टा	१९१	बीजसूत्रः	१०७
उपर्याः	१५०		
उपला	१०५	बीजसूत्री	१०८, १४१
उपरस्यः	१०	बीजासनः (अग्रिः)	११४
उपवासः	४८		
उपविशुक्लजनम्	१	कपालम्	१०५
उपश्रीता	१९१	करभः	३
उपस्थानम् (अग्रजं)	२०६	कलिः	७५
उपस्थानम् १०८, ११०, १३१, १२२		कुङ्कुम्	५०
उपाकरणम्	८१	कृष्याः	१०७
उपाधिः	४३	कृतम्	७६
उपावच्छटा	१५	कृष्णजिनम्	१०५
उभयसामा	१६६	चवासुधानि	१०५
उसूखलम्	१०५	चत्रिययज्ञः	१०६, १०८
उसूकनोचनम्	३२	धामवती	२८
		धेमः	१८०
उर्ध्वापविषे	१५०	माथा	६२
		माथाप्रतिमरः	१००
अक्षप्रतिमरः	१००	माहंपत्यः	५६, २०६
		गृहपतिः	४
पुक्रियः (ग्रीडः)	१८०	गृहः	२१४
		ग्रीहलयाः	२००
ऐकाहिकम्	११५	ग्रीहवीर्य (एके)	१०१
ऐकाहिकाः	१०८	यज्ञीक्यम्	११०
ऐन्द्रः	२२५	यावच्छु	४
ऐन्द्री	२१४	यावच्छः	१५१
बीजसूत्र	१०१	इयम्	१००

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अमसः	१८४	आदम्कपाथः	१८
अमसाः (दम्)	१४१, २४४	आपूरः	७६
अमसाप्यायनम्	१४५		
अमसासादनम्	१४८	आनाः	१
अमसासुरणम्	१८०	आप्या	१०६
अमसीश्रयनम्	१४९	आपापहाः	१४०
आनुर्मास्थानि	४२, ४३	आवस्थावी	१३३
आनी	४७	आवा	१९०
आतिथीमः	१८०, १८१	आवाप्रमायनम्	३६
		आवेष्टिः	४२
आनुमती	४०	आचार्यसचमसः	१४८
आपस्त्रेव्वनवास्यावकवती	३५	आगदः	४
आकानि	१८४, १००	आद्योमनम्	८१
आधीदमकपाथः	४१	आहूतपयस्यः	४९
आहूत (आह)	१८०	आर्द्रमः	१८
आता	७९	आविहानीयसु	१०५
आमं पृथमासी	४३	आवेगः	२००
आमरेयः	७८	आच्छः	३४४
आमापविक्रमम्	१४१	आच्छेदस्यम्	१०२
आमावेदनम्	१९४	आच्छा	४
आमिषतः	१९४		
आमृ	१०५	आच्छदमः (आच्छ)	१८०
आमपुरोहितः	१८८	आच्छमानवाः	१०५
आमयजनम्	१०८	आच्छमिनिः	१००, २०८
आमयजनयाजाः	१०८	आमो	३
आमधीमः	५१	आच्छिन्नती	१४
आमृच्छमः	१४१	आच्छः	२००

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
षडश्या	२	पुरोहितायतम्	२६
परिप्रवा	१५१	पूतश्रुत्	२७
परिमत्	१८१	पूतम्	२७
परिवापः	२	पीवा	२७
पर्यसरः	१२	पौर्णमास्यम्	२७
पर्याशिकरश्मि	८१	प्रतिगरिता	२७
पवमानः	१६	प्रतिपत् (राघवती)	२७
पवमानोक्ष्यम्	१६०	प्रतिपत् (शारदी)	२७
पवित्रवती	२८	प्रतिप्रस्थाता	२७
प्रथमश्वः	४९	प्रतिवेशः	२७
सथयश्वः	४२	प्रतिदत्ता	२७
माकयश्वस्थाः	४२	प्रथमिनर्थाः	१५
माकयश्वः	४९	प्रथमरोक्ष्यम्	२७
पात्री	२४५, २४६	प्रपदम्	२१४, २१५
पादावनेजनम्	२८८	प्रपदमन्वः	२१६, २१७
पादावनेजनी	२९०	प्रशावनम्	२७
प्रायम्	२८८	प्रस्थीता	२७
पार्षणः	४२	भावशिधिः	२७
पिष्टयश्वः	४२	प्रस्थाः	२७
पिष्टपात्री	२४६		
प्रनरभिधेकः	१८३	प्रलकी	२७
प्रतीकाशः	२, २०	प्रलचमच.	१३२, १५३
प्रतीकाशपात्री	२४६	प्रलचमघो प्रपनम्	२७
पुरीषा	२०५		
पुरीषातादः (श्व)	२८०	पदम्	२६४
पुरीषुशक्वा	२०	पदि	२७
पुरोहित	२०६	पृष्ठपठः	१६६
पुरोहिता. (पश.)	२८०	पृष्ठपृष्ठम्	२७

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
ब्रह्मणः परिमरः	२८३	ब्रह्मवेशसः	१३६
ब्रह्मणी हारः (अट्)	२८८	ब्रह्मयुधानि	१०५
ब्रह्मभोगमाशनम्	१२६	ब्रह्मयुधी	१०६
ब्रह्मा	४, १२८	ब्राह्मणम् (यजुषा)	१०८
ब्राह्मणः	१०४	ब्राह्म्या	२०
ब्राह्मणायुधानि	१०५	योगः	१८०
ब्राह्मणस्यत्वं (मगायः)	१६८	योग्येनः	१८०, २०८
ब्राह्मणार्चसी	४	राका	४८
भारंमाशनम्	१२८	राजन्व.	१०४
भारद्वाजम्	१०५	राजपुत्रः	७७
भिवन्	१२८	रायन्तरः (चतुष्वरः)	१६६
भग्नम्	२३	रायन्तरी (प्रतिपत्)	१६३
मधु	२००	लीकम्	४६
मरीचः	२००	वटः	२०६, २०७
महत्त्वतीयः (मगायः)	१६८	वहपेदिः	१८
महत्त्वदिदिः	२४	वाजपेयः	४३
महाभिषेकः	२१५, २१६, २१८—२४३	विकल्पम्	११९
माध्यन्दिनपरमानः	१६६	विरिचोदिः	२८
सुखम्	१०५	विश्वसम्	८१
कीचः	६८, २१८—२६२, २६४, २६८	विग्रहार्थम्	११९
मेधावहवः	४	विहरः	२८८
यज्ञमानमानः	१२०, १२८	वीतोदिः	२०
यज्ञमानभाषयज्ञम्	१२८	इन्दम्	१६८
यज्ञवृत्तः	८७	इच्छजमिः	२००
यज्ञवृत्तः	४२, ११८	ईदम्	२००

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
वैश्याः	१०४	षोडशी	४९
वेदान्तदिः	३८		
वेधुनाशुषी	२२	सर्वोदितः	४१
व्यापत्रानि	२१	सख्या	८८
व्याघ्रतपः	१६५	सदस्यः	४
व्रतपत्नीदिः	३४	सप्तदश (विभः)	१८०
व्रतप्रदः	४	सप्तमीपञ्चम्	३२
व्रतधदिदिः	३४	समिदाधानम्	१००
व्रत्याणि	३	समिष्टयज्ञपि	१११, ११५, १२२
		सम्पत्तिः	६२
व्रतपयः	२३८, २४२	सम्भाराः	१८४, २४१, २४५
व्रमिता	४	सक्तीपपञ्चुः	३, ८१
व्रम्या	१०५	साद्राव्यम्	१०, १०
व्रम्यादि (वादय)	३, १८१	सानप्रनाथा	१०४
व्रान्निवाचनम्	२०२	सारस्यः	२००
व्रापनम्	२६८	सिनीवाची	५०
व्रास (रक्त)	२१२	सुत्या	४३
व्रचोदिः	३१	सुत्यादिनाम	२
व्रुदः	१०५	सुत्रस्य्या	४
व्रुपम्	१०५	सुरभिभदिदिः	४०
व्रुद्व्यायः	८१	सुरावचन	२०२, २५४
व्रुन. व्रुपम्	८८	सुराभिभक्ष्यम्	२५६
व्राडम्	४३	सूर्यतक्षसः	२००
व्रावशी	४२	सौमपीथः	३५२, १२६, ३४५, ५५५
व्रीकः	२६२, २६४, २६८	सौमसस्थाः	४२
व्र. सुत्या (निगदः)	४	सौवामची	४२
		सौपथं (सूर्ण)	२१२
व्रीडमिमान्	४३	अवलनम्	४३

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
शतशस्त्राणि (विंशत्) ...	१०८, १८०	हविर्यथाः ...	४२
श्रीवाणि (वाद्य) ...	१८१	हिरण्यकशिपुः ...	१००
श्रीमाः (पट्) ...	१०८	हिरण्यवदिष्टिः ...	३८
श्याली ...	१५१	हुतात् ...	१३८
श्यालीपाकः ...	४२	हुतादः ...	१०४
श्याः ...	१०५	श्रीता ...	४
श्वन्दमानाः ...	२००	श्रीतुः मन्त्राणि (पट्) ...	९
शुक्ल ...	२४	श्रीवकाः ...	३
शुक्रियंमसखा ...	४३	श्रीवकाणां मन्त्राणि (पट्) ...	९
		श्रीवाः ...	१०८

॥ अथेहालोच्यस्थानसूची ॥

पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०
३	२	२	८	८	२०	१०	८	३०	९०
४४	१०	४६	२	५१	१०	५९	१६	५८	५
५८	१८	५८	१८	६०	१	७२	११	७२	१८
७२	११	८६	१६	८०	७	८७	११	८०	१२
८४	८	८४	११	१०३	५	१०९	११	१०३	१९
११६	८	१२४	५	१३६	५	१३९	१८	१३०	१८
१३०	२१	१३८	५	१३८	११	१६१	२	१५९	५
१५८	६	१८२	८	१८०	१३	१८८	२४	१८८	३४
१८८	३६	२०८	८	२३६	६	२३४	१६	२२०	१५
२३१	३	२३६	०	२३६	१२	२३६	२०	२३०	८
२४५	६	२५१	१	२५२	११	२५२	१२	२५९	१६
२५२	१५	२५२	२	२५२	१०	२५२	११	२५२	१२
२५६	२२	२५८	१३	२५८	९	२६९	१०	२६४	२३
२६५	१३	२६८	५	२६८	१०	२६८	१३	२६८	१५
२७०	१३	२७०	१५	२७४	५	२७४	१०	२७५	८
२७८	१६	२८५	१८	२८०	१०	—	२८२	३८	

॥ अथैतरेयविषयसूची ॥ ।

— ०० —

- १ ज्योतिषोमयज्ञः (ज्योतिषोमीयेकाहविशेषः) १भा० १२८०—२भा० २३५८०
 २ उक्थ्यक्रतुः (ज्योतिषोमीयेकाहविशेषः) २भा० २३५—१४३३८० ।
 ३ षोडशप्रयोगः (ज्योतिषोमीयेकाहविशेषः) २भा० २४५—२६६६८० ।
 ४ अतिरात्रक्रतुः (ज्योतिषोमीयेकाहविशेषः) २भा० २६६—३०४८० ।
 ५ गवामयनसत्रम् (संपत्सरसत्रविशेषः) १ भा० ३०४—३६५८० ।
 ६ आदित्यानामयनसत्रम् } (संपत्सरसत्रविशेषौ) २भा० ३३०—३३३८० ।
 ७ अङ्गिरसामयनसत्रम् }
 ८ भरतदादशाहयागः } (अङ्गिरसविशेषौ सत्रविशेषौ च)
 ९ व्यूढदादशाहयागः } २भा० ३६६८०—३भा० १६२८० ।
 १० अग्निहोत्रयागः (होत्रविशेषः) ३भा० १६३—१६५, ४भा० ४४—५८८० ।
 प्रकीर्यकम् ३भा० १६५८०—४भा० ८८० ।
 आहिताग्निः प्रायश्चित्तानि ४भा० ९—४४८० ।
 शौनःशेषाध्यायः ४ भा० ५६—१०२८० ।
 ११ राजसूयक्रतुः (सोमयागविशेषः) ४भा० ३०३—२७३८० ।
 सर्वयज्ञसाधारणविषयः ... ४भा० २०४—२६०८० ।
 ब्रह्मणः परिभरः ४भा० २६२—३००८० ।

तदत्र ब्राह्मणे एकादश यज्ञा विहितानि इति सङ्ख्येयः ।

॥ अथ सभाष्ये तरेयविषयसूची ॥

॥ प्रथमभागस्य ॥

सायणभाष्यभूमिकारम्भः	१
वेदलक्षणं तन्निर्वाचनादिकञ्च	१
स्त्रीशत्रुद्विजवन्मूनां वेदानधिकारित्वम्	२
वेदस्यापौरुषेयत्वनिरूपणम्	३
वेदार्थाधिगमस्याप्यावश्यकत्वनिर्णयः	४
वेदार्थानुष्ठानज्ञानयोः फलतारतम्यम्	४
भूतापैवाहस्य स्वार्थेऽपि प्रामाण्यम्	५
वेदस्य भागद्वयकथनम्	६
ब्राह्मणप्रत्यक्षद्वयनिर्णयाधिकारस्यम्	६
रेतरेयनामनिर्वाचनादिकम्	७
रेतरेयनाक्षयस्य प्रधानतो विषयनिर्णयः...	८
सोमयागेऽप्योत्थोमस्य प्राधान्यम्	८
अपिथोमस्य प्रकृतित्वकथनम्	९
उक्त्वादीनां विकृतित्वकथनम्	९
अग्निपरब्रह्मादौ वक्तव्यत्वेऽप्यर्थाधत्वम्	१०
आग्नेरस्य-द्वौत्रत्वनिर्णयाधिकारस्यम्	१०
इतिहासयोरपि याज्यानुपास्ययोर्द्वौत्रत्वकथनम्	११

॥ प्रथमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १२ पृ० ॥

प्रथमा मिष्टिं विपातु मयेविंशोऽथ प्रथंसा	...	१३
वाग्भसु प्रथोऽथ आण्डप्रथस्य प्राथम्यम्	...	१३

वाद्ग्रहसु ग्रहोद्यु आदिमासतश्चत्वारिंशन्तिमत्वम्	...	१४
शीघ्रयोगेष्टेर्विधानम्	...	१५
व्यग्राविष्णवोः प्रथमोत्तमत्वात् मध्यदेवताना मप्युपलक्षकत्वम्	...	१६
व्यग्राविष्णवोः सर्वदेवतात्मकत्वम्	...	१७
व्याग्रावैष्णवयोः पुरोडाशयोः यज्ञस्याद्यन्तावयवत्वम्	...	१७
व्याग्रावैष्णवयोः पुरोडाशयोः ब्रह्मवादिचोदयम्	...	१८
शीघ्रयोगेष्टौ प्रतिष्ठाकामस्य ब्रह्मान्तरविधानम्	...	१९
वृत्तचरुया व्यप्रतिष्ठादोषपरिहृत्कारकथनम्	...	२०
वृत्तचरोः प्रतिष्ठाक्षेतुत्ववेदनप्रशंसनम्	...	२०
कालविधानम्	...	२१
सप्तदशसामिधेनीविधानम्	...	२२
इष्टिसोमयोः पौत्रपर्याभावनिर्णयाधिकरणम्	...	२५
विप्रस्य सोमपूर्वत्वनियमाभावनिर्णयाधिकरणम्	...	२५
सामिधेनीनां सङ्गादिकल्पाभाव निर्णयाधिकरणम्	...	२६
वैश्वस्य सामिधेनीसङ्गानिर्णयधिकरणम्	...	२७
प्रकृतौ गोदोहननिर्णयाधिकरणम्	...	२७
वैश्वधादौ सामिधेनीकर्मनिर्णयाधिकरणम्	...	२८
इष्टिशब्दस्य निर्वचनादिकम्	...	३०
व्याहृतिशब्दस्य निर्वचनादिकम्	...	३०
ऊतिशब्दस्य निर्वचनादिकम्	...	३०
होतृशब्दस्य निर्वचनादिकम्	...	३१
दीक्षितस्य गर्भसाम्यत्वेन संस्कार्यत्वकथनम्	...	३४
अङ्गिरभिषेचनसंस्कारः	...	३४
नवनीतेनाभ्यङ्गनसंस्कारः	...	३५
नेत्रयोरङ्गनसंस्कारः	...	३५
दर्भपिङ्गुजैः प्रावनसंस्कारः	...	३६
प्राचीनवंशाश्चशालाप्रवेशविधिः	...	३७
देवयजने उपवेशनसञ्चरणयोर्विधिः	...	३७

दीक्षितस्य देवयजनाद् बहिरर्गमननिषेधः	३७
वासःपरिधानसंस्कारः	३८
लघ्वाजिनाच्छादनसंस्कारः	३८
सृष्टीकरणसंस्कारः	३८
सृष्टिदयप्रशंसनम्	३९
व्यवभृथगमनात् प्राक् लघ्वाजिनोन्मोचनम्	४०
लघ्वाजिनोन्मोचनकाले वासस उन्मोचननिषेधः	४०
इडादीनां संस्कारहेतुत्वाभावनिर्णयाधिकरणम्	४१
दीक्षणीयेष्टौ प्रथमस्याज्यभागस्य पुरोनुवाक्या	४२
द्वितीयस्याज्यभागस्य पुरोनुवाक्या	४२
इंचानस्य प्रथमद्वितीयाज्यभागयोः पुरोनुवाक्यादयम्	४३
प्रथमद्वितीयाज्यभागयोरन्यत्पुरोनुवाक्यादयम्	४४
प्रधानहविषि यान्यानुवाक्याविधानम्	४४
याज्यानुवाक्ययोरनुवाक्याया एव प्राथम्यम्	४५
यज्ञस्य रूपसद्वत्त्वोपदेशः	४५
अग्नेर्विष्णोश्च दीक्षापालत्वेन प्रशंसनम्	४६
त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रियसाधनत्वेन प्रशंसा	४६
यान्यानुवाक्ययोः समुच्चयनिर्णयाधिकरणम्	४७
स्त्रिष्टुप्छन्दसो गायत्रीच्छन्दस्त्वयोर्थाज्यानुवाक्ययोर्विधानम्	४८
वायुष्कामस्योष्णिक्छन्दस्त्वयोर्विधानम्	४९
स्वर्गकामस्यानुष्टुप्छन्दस्त्वयोर्विधानम्	५०
श्रीष्कामस्य ऋक्षतीच्छन्दस्त्वयोर्विधानम्	५०
यज्ञकामस्य मङ्क्तिच्छन्दस्त्वयोर्विधानम्	५१
वीर्यकामसा त्रिष्टुप्छन्दस्त्वयोर्विधानम्	५१
मनुकामसा जगतीच्छन्दस्त्वयोर्विधानम्	५२
धर्मकामसा विराट्छन्दस्त्वयोर्विधानम्	५२
विराट्छन्दसः पञ्चवीर्यत्वेन प्रशंसा	५४
विराट्छन्दस्योः संचाज्ययोर्नित्यत्वेन विधानम्	५५

दीक्षितस्य सत्यवदनविधानम्	५६
सत्यवदनमन्त्रः	५६
चक्षुर्दृष्टस्यैव सत्यत्वम्	५७
विचक्षयश्चक्षुः चक्षुःपर्यायत्वम्	५८

॥ प्रथमपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ६० पृ० ॥

प्रायणीयश्रद्धार्थनिर्ययः	६१
प्रायणीयोदनीययोरिष्टोः प्रशंसा	६२
आख्यायिका— प्रायणीयेष्टौ देवताविशेषविधानार्था	६२
प्रायणीयेष्टौ पुरःस्याधिन्याः पथ्यादेवताया यागविधिः	६३
दक्षिणदिश्वर्त्तिनोऽग्नेर्यागविधिः	६४
पश्चिमदिश्ववस्थितस्य सोमस्य यागविधिः	६५
उत्तरदिश्ववस्थितस्य सवितर्यागविधिः	६६
ऊर्ध्वदिश्वर्त्तिन्या अदितेर्यागविधिः	६६
यथादीना मान्येन यागोऽदितेस्तु चक्षुष्या	६६
पञ्चदेवतायजनेनैव यज्ञस्य प्राङ्गतत्वम्	६७
पञ्चप्रयाणानां प्रकृतावनुष्ठानप्रकारः	६८
प्रायणीयेष्टौ प्रयावाद्युतौ तेषोत्रस्यैवर्षकामस्य प्रागपवर्गत्वम्	६८
— अन्नाद्यकामस्य दक्षिणपवर्गत्वम्	७०
— पशुकामस्य प्रथमपवर्गत्वम्	७१
— यज्ञकामस्य उत्तरापवर्गत्वम्	७२
— स्वर्गकामस्य ऊर्ध्वपवर्गत्वम्	७२
वाक् सन्पादकत्वेन पथ्यायागस्य प्रशंसा	७२
प्राण्यपानसम्पादकत्वेनाग्नीषोमयोः प्रशंसा	७२
प्रेरकत्वेन सविष्टदेवतायाः प्रशंसा	७२, ७३
प्रतिष्ठाचेतुस्त्वेनादितेः प्रशंसा	७२, ७३
चक्षुःस्वरूपत्वेन अग्नीषोमयोः प्रशंसा	७२

प्रायश्चीयेष्टौ प्रसङ्गतः सर्वदेवतानां जातिनिरूपणम्	...	७५
' प्रथमदेवतायाः पथ्यायाः पुरोनुवाक्या	...	७७
' पथ्यादीनां पञ्चानां देवतानां क्रमेण याञ्चानुवाक्ये	...	७८
' पथ्यादीनां पञ्चानां देवतानां क्रमेण संयाज्ये	...	८०
शाखान्तरीयस्थानुयानवर्जनस्याश्रद्धा	...	८५
प्रयाजवदनुयानवत् कर्त्तव्य मिति विधिः	...	८६
पत्नीसंयाजानां समिष्टयजुषश्च निषेधः	...	८६
निष्कासस्थापनविधिः	...	८७
उदयनीयेष्टौ याञ्चानुवाक्यानां व्यत्यासविधिः	...	८८
प्रायश्चीयेष्टौ विहितस्यादित्यस्य चरोः प्रशंसा	...	८८
विहितायाः प्रथमायाः पथ्यादेवताया उदयनीयेष्टौ उत्तमात्वविधानम्	...	९०
मीमांसा— निष्कासस्योदयनीयसंस्कारनिर्णयाधिकरणम्	...	९१

॥ प्रथमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ८२ प्र० ॥

सोमऋषस्य दिङ्निरूपणम्	...	९३
प्राचीनवंशं नीयमाने सोमे पठितशान्दामष्टचामष्टत्वादृष्टसद्भायाः प्रशंसा	...	९४
प्रै यमन्तः— सोमप्रवहणीनाम्	...	९८
सोमप्रवहणीना मष्टानां विधानम्	...	९८
पुण्यकर्मकरणकालेऽपि पापसम्भवहेतुनिरूपणम्	...	१०१
अनन्यचित्तस्यैव मन्त्रादिपाठविधिः	...	१०२
स्यप्रतयाशुष्ठानस्य निषेधः	...	१०१
ब्राह्मण्या सोमप्रवहणीपाठसमापनस्य हेतुकथनम्	...	१०५
सोमस्य शकटाद्वरोहणविधिः	...	१०८
व्याख्यातिका— सोमोपावहरणस्य द्विविधानार्था	...	१०९
सोमस्य जयहेतुलकथनम्	...	११०
व्यपेधादेन विधेयाना सुप्रयनप्रकारोपदेशः	...	१११

आतिथ्येष्टे; विधानं कालनिर्ययश्च	११२
नवकण्ठलक्षवित्रंश्यायां विधानम्	११३
विष्णुदेवतत्वविधानम्	११३
स्वरूपकथनं नामष्टेतुश्च	११३, ११५
याज्यानुवाक्ये	११४
शाखान्तरीयनिर्वापमन्त्रप्रशंसा	११४
अग्निमन्थनविधानम्	११५
अहंशीयागते गोहिंसनस्य युगान्तरधर्मतेति व्यवस्था	११५
भीमांसा— वैष्णवधर्मानतिदेशनिर्ययाधिकरणम्	११६
प्रथमन्त्रः— अग्निमन्थनीयानाम्	११६
आतिथ्येष्टौ अग्निमन्थनीयानां त्रयोदशानां विधानम्	११६
अग्निमन्थने रक्षोहननानां नवानां विधानम्	१२१
ब्राह्मणपत्न्यविहितताया एवाहुते; स्वर्गाहुतित्वनिरूपणम्	१२६
अब्राह्मणपरित्ययः (स्मृत्युक्तः)	१२६
आतिथ्येष्टौ व्याज्यभागयोः पुरोडाशवाक्यादयविधिः	१२७
— याज्यादयविधानम्	१२६
प्रधानहविषोः याज्यानुवाक्याविधानम्	१२६
संयाज्यपोषिषानम्	१२८
इडाभक्षणादूर्ध्वकर्त्तव्यानां निवारणम्	१३३
इडाभक्षयस्य द्वैविध्यवर्णनम्	१३४
प्रयाजानुयाजानां प्रसृष्टत्वापसृष्टत्ववर्णनम्	१३५
आतिथ्येष्टौ अनुयाजानां निषेधः	१३४
दोलिकावहनदृष्टान्तेन अनुयाजानां मभावेऽपि दोषाभावनिरूपणम्	१३६
भीमांसा— प्रायणीयातिथयोः शंयिङ्गान्तताधिकरणम्	१३७
— — परशंयिङ्गान्ततानिर्ययाधिकरणम्	१३८
निव्यानुवादलक्षणम्	१३७
विकल्पेऽष्टौ दोषाः, परिसंख्यायां तयो दोषाश्चेति कथनम्	१३८

॥ प्रथमपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः १४० पृ० ॥

आख्यायिका— प्रवर्ग्यप्रकरणारम्भायिका	१४०
प्रवर्ग्यस्य साधनानां सम्पादनविधिः	१४१
प्रथमन्तः— प्रवर्ग्याभिरवमन्त्राणाम्	१४२
प्रवर्ग्यस्य अनुज्ञापनमन्तः	१४२
अभिरवस्य (२१) एकविंशत्युक्तां विधानम्	१४४
— (१३) त्रयोदशक्षां विधानम्	१४७
— (७६) षट्सप्तत्युक्तां विधानम्	१५१
— पूर्वषट्क्षसमाप्तिकारिका	१५७
— उत्तरषट्क्षारम्भकधनम्	१५८
— (२१) पुनरेकविंशत्युक्तां विधानम्	१६०
— षट्क्षद्वयकरणतात्पर्यकधनम्	१५७
षड्भिर्मन्त्रैरनूत्यानादीनां षष्ठां कर्मणां विधानम्	१६२
अपराह्णेऽपि याज्यामन्त्रद्वयविधिः	१६३
अनुषट्कारमन्तः तद्विधानञ्च	१६२
प्रवर्ग्यस्य शाखान्तरप्रसिद्धो ब्रह्मजपमन्तः	१६३
होमादूर्ध्वं होत्रा पठनीयानां सप्तक्षां विधिः	१६३
सोम धर्मं वाजिनानां खिष्ठकव्यवदाननिषेधः	१६३
प्रवर्ग्यस्य हविःशेषभक्षणे होतुः प्रतीचा	१६४
पात्राणां संसाधने होतुर्मन्त्रद्वयम्	१६५
उत्तमदिने,पराह्णे समधिकानां ऋक्षां पाठविधिः	१६५
अभिरवस्य समाप्तिमन्त्रविधिः	१६५
देवमिष्टुनरूपेण प्रशंसा	१६५
उत्कार्थंवेदनस्य तद्वेदनपूर्वकालुष्ठानस्य च प्रशंसा	१६७
आख्यायिका— उपसदिष्टिविधानार्था	१६६
उपसत्तु प्रधानमन्त्रत्रयाणां विधानम्	१७१
मन्त्रत्रयादृशा वादश्यागनिर्गुणप्रदेशः	१७२

यागविशेषेषु उपसम्बन्धसङ्ख्यापार्थक्यम्	१७४
सन्ध्याकालोऽसुराणां मघिहृतः	१७३
मीमांसा— उपसदा मावर्तनीयत्वनिर्णयाधिकरणम्	१७५
उपसदां विजयत्रैतुत्वेन प्रशंसा	१७६
तानूनप्रस्य विधानार्थिकाया व्याख्यायिकाया आरम्भः	१७६
नात्रो निर्बचनम्	१७८
परस्परद्रोहनिषेधः	१७९
उपसदाः पूर्वं महुष्ठेयत्वम्	१७९
आतिथ्येष्टावास्तीर्यस्यैव बर्हिष उपसत्खनुवृत्तिविधानम्	१८१
उपसत्सु द्रव्यदेवतयोः प्रस्तावः	१८२
द्रव्यदेवतयोर्विधानम्	१८२
अङ्गभूतस्य प्रतोप्राप्यनस्य विधिः	१८३
एधिचन्तानां सप्तलोकानां क्रमात् चुद्रतरत्वम्	१८३
पूर्वापराह्वयोः सामधीनीनां विधानम्	१८४
थाज्यापुरोदुवाक्यानां विधानम्	१८४
उपसदा माव्यहृविष्कत्वेन प्रशंसनम् —	१८५
मीमांसा— आतिथ्योपसदस्त्रीषोमीयबर्हिष एकत्वनिर्णयाधिकरणम्	१८७
आतिथ्योपसदस्त्रीषोमीयपरिषयः	१८६
मीमांसा— तदृबर्हिष आतिथ्ये एव प्रोच्यणादिनिर्णयाधिकरणम्	१८७
उपसत्सु प्रयाजानुयाजनिषेधः	१८९
आम्नावखविधिः	१८९
व्याप्यायनविधिः (सोमस्य)	१९०
तानूनप्रस्य क्रूरकर्मत्वकथनम्	१९०
निह्वविधिः (सोमस्य)	१९१
मीमांसा— उपसत्सु प्रयाजादिनिषेधस्यानुवादत्वनिर्णयाधिकरणम्	१९२

॥ षष्ठमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १८५ पृ० ॥

धारायादिका— सोमऋयविधानार्था	१८६
सोमऋयस्य विधानम्	१८७
मन्त्राणां मन्त्रध्वनिविधानम्	१८८
मीमांसा— ब्रह्मणां समुच्चयत्वनिर्णयाधिकरणम्	१८८
प्रेषमन्तः— अग्निप्रणयनीयानां ऋचाम्	२०२
अग्निप्रणयनीयानां प्रथमगं-विधानम् ब्राह्मणस्य	२०२
प्रथमगं विधानम् अत्रिषस्य	२०३
प्रथमगं विधानम् वैश्वस्य	२०४
द्वितीयादीनां ऋचानां ऋचां विधानारम्भः	२०४
आद्यन्तयोस्त्रिरसृत्त्या द्वादशत्वापादनविधिः	२११
प्रेषमन्तः— हविर्हानप्रवर्त्तनीयानां ऋचाम्	२१४
हविर्हानप्रवर्त्तनीयानां मृचानां ऋचां विधानारम्भः	२१४
सप्तमगं पाठकाले रराट्टीचण्यविधिः	२१८
समापणाय अष्टमर्चः पाठकालस्य विधिः	२१९
आद्यन्तयोस्त्रिरसृत्त्या द्वादशत्वापादनविधिः	२२०
हविर्हानुयोः यजुषेव सम्परिश्रयणविधिः	२१९
मेधीनिहननविधिः	२१९
ईषानिहननविधिः	२२०
दक्षिणे ऋष्याजिनस्यस्तरणविधिः	२२०
अयोश्चदिधोरुपरि तृतीयस्य कुदिधोऽवस्थापनविधिः	२१६
प्रेषमन्तः— अग्नीषोमप्रणयनीयानां ऋचाम्	२२३
अग्नीषोमप्रणयनीयानां सप्तदशानां ऋचां विधानम्	२२४
नैमित्तिकपरिधानीयाया विधिः	२३०
आद्यन्तयोरात्रौ कविंशत्वापादनविधिः	२३०
प्रचापतेरेकविंशावयवपरिगणनम्	२३०
आदित्यप्रशांसा	२३१

॥ द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः २३१ पृ० ॥

आख्यायिका— अग्नीषोमीयमशुविधानार्था	२३५
अग्नीषोमीयमशुः यूपविधानम्	२३५
यूपस्य निखननविधिः	२३६
व्याश्रयणे याज्ञिकप्रसिद्धिकथनम्	२४४
अष्टाश्रित्वविधिः	२३६
द्यादिरत्वविधिः स्वर्गकामस्य	२३०
वैश्वत्वविधिरमादकामस्य पुष्टिकामस्य च	२३८
मालाश्रित्वविधिस्तेजस्वामस्य नक्षत्रर्षिकामस्य च	२३८
अङ्गनप्रकारोपदेशः	२४२
प्रेथमन्तः— यूपानुवचनीयानां गृह्याम्	२४२
तत्र वैकल्पविधिः	२४२
यूपानुवचनीयानां समाना गृह्यां विधानारम्भः	२४२
आद्यन्तयोरारष्टौकादशत्वापादनविधिः	२४६
नीमांसा— यूपस्य ह्यौत्राभ्यर्चनमन्तयोः समुच्चयत्वनिर्णयाधिकरणम्	२४६
उच्छ्रयणादिकर्मणा मेकत्वनिर्णयाधिकरणम्	२५०
यूपस्य उच्छ्रयणप्रकारोपदेशः	२४३
अनुप्रहरणे विचारः	२५२
अनुप्रहरणनिषेधः पशुकामस्य	२५२
अनुप्रहरणविधिः स्वर्गकामस्य	२५३
प्रक्षरस्य च यजमानत्वोपचारः	२५४
अनुप्रहरणस्य प्रतिनिधिकथनम्	२५४
स्वरूपप्रहरणप्रकारोपदेशः	२५५
अग्नीषोमीयस्य मशुः आखम्भनविधिः	२५५
— स्वरूपनिर्णयः	२५५
— प्रथमक्षणे विचारः	२५६
— यजमानस्वरूपत्वेन भक्षणनिषेधः	२५६

अग्नीषोमीयस्य पशोः, लिप्ताभचणयोर्विधिः ...	२५७
— एकादशप्रयाजानां विधिः ...	२६१
मीमांसा— 'यजमानः प्रक्षरः' इत्यादिगौशत्वनिर्णयाधिकरणम्	२५८
स्वरुच्छेदनप्रयोजकत्वाभावनिर्यायाधिकरणम् ...	२५९
अग्नीषोमीयस्य पशोः प्रथमप्रयाजयाज्याविधिः ...	२६२
— प्रयाजदेवतापरिगणनम् ...	२६३
— द्वितीयप्रयाजयाज्यादयविधिः ...	२६३
— तृतीयप्रयाजयाज्याविधिः ...	२६३
— चतुर्थप्रयाजयाज्याविधिः ...	२६४
— पञ्चमप्रयाजयाज्याविधिः ...	२६४
— षष्ठप्रयाजयाज्याविधिः ...	२६४
— सप्तमप्रयाजयाज्याविधिः ...	२६५
— अष्टमप्रयाजयाज्याविधिः ...	२६५
— नवमप्रयाजयाज्याविधिः ...	२६५
— दशमप्रयाजयाज्याविधिः ...	२६५
— एकादशप्रयाजयाज्याविधिः ...	२६६
— प्रयाजानां यथर्षियवस्था ...	२६६
प्रेषमन्तः— पर्यग्निकरणानां तिष्ठणा नृचाम् ...	२६८
पर्यग्निकरणस्त्रिस ऋचो मैत्रावरुणस्य ...	२६८
प्रेषमन्तः— मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योः ...	२६९
उपप्रेषमन्तः— होतारं प्रति मैत्रावरुणस्य ...	२७०
अन्यमनस्कस्य यज्ञीयवाक्-प्रयोग निषेधः ...	२७०
अनन्यमनस्कस्यैव यज्ञीयवाद्यादिसम्पादनविधिः ...	२७०
प्रेषमन्तः— अधिगुं प्रति होतुः ...	२७३
शाखान्तरीयस्याधिगुप्रेषस्य पूर्वाह्णस्या शाखानारम्भः ...	२७३
शाखान्तरीयस्याधिगुप्रेषस्यापराह्णस्य शाखानारम्भः ...	२८६
अधिगुप्रेषे श्रुतस्य मेघपतिशब्दस्य एक द्वि-बहु-देवताकप्रयोगेषु	
एक द्वि-बहु वपुनान्तेतया प्रयोज्यत्वविधिः ...	२७३

संज्ञाप्यमानस्य पद्मोः पुरस्तादपिहरणम्	२७५
— अथस्तादृ वरिष्ठैः स्तरणम्	२७५
— मात्राद्यनुज्ञाया ग्रहणम्	२७५
— पदा सुदीचीनत्वकरणम्	२७६
— प्राणादीनां प्रेरणम्	२७६
— त्वक्छेदनप्रकारोपदेशः	२७६
— वक्षःप्रभृत्यङ्गानां परिचयः	२७६
— पुरीषगूहनस्थानखननम्	२७७

मी० द्विपश्वादिपशुविक्रतौ भेधपतिशब्दस्य देवतानुसारेणोच्चाधिकरणम् २७७

मी० बहुद्वेषव्यपश्रापपि एकत्रचनान्त-भेधपतिशब्दस्य विकल्पाधिकरणम् २७८

मी० एकादशिन्या भेकवचनान्त-भेधपतिशब्दस्योच्चाधिकरणम् २८०

मी० द्विपशुयागे-सूयं चतुर्गमयतादितिमन्ताया मनूच्चाधिकरणम् २८१

मी० द्विपशुयागे-धियुप्रेषे एकधेत्यस्य शब्दस्याभ्यासाधिकरणम् २८१

मी० 'श्लेग मस्य वक्षः' इत्यादौ, श्लेगादिशब्दानां काल्पे वचनाधिकरणम् २८२

मी० 'प्रशसा पाडू'-इत्यत्र प्रशसाशब्दस्य प्रशंसापरत्वाधिकरणम् २८२

मी० 'यद्द्विशतिरस्य वक्षःकयः'-इत्यादौ पदान्तरोच्चाधिकरणम् २८३

अधियुप्रेषमन्तस्य प्रथमभागस्य व्याख्यानम् ... २७३

द्वितीयभागस्य व्याख्यानम् ... २७३

तृतीयभागस्य व्याख्यानम् ... २७४

चतुर्थभागस्य व्याख्यानम् ... २७५

पञ्चमभागस्य व्याख्यानम् ... २७५

षष्ठभागस्य व्याख्यानम् ... २७५

सप्तमभागस्य व्याख्यानम् ... २७६

अष्टमभागस्य व्याख्यानम् ... २७६

नवमभागस्य व्याख्यानम् ... २७७

दशमभागस्य व्याख्यानम् ... २८६

एकादशभागस्य व्याख्यानम् ... २८०

द्वादशभागस्य व्याख्यानम् ... २८१

अधिगुप्तैः प्रमत्तपाठानन्तरं जगविधिस्तन्मन्त्रश्च	२६२
मीमांसा— अग्नीषोमीयप्रश्नानुरूपशब्देन समाभिधानाधिकरणम्			२६३
आख्यायिका— पशुपुरोडाशविधानार्था	२६५
पशुपुरोडाशस्य विधानम्	२६७
पुरुषाश्वगोऽथजव्रीह्रीणां यज्ञीयपशुत्वम्, तत्रापि व्यनस्य प्राशस्यम्			२६६
किमुहयमौरगवयोऽश्वशरभाणा मयज्ञीयपशुत्वान्वाख्यानम्			२६७
मीमांसा— पशुपुरोडाशस्य देवतासंस्कारकृताधिकरणम्			२६८
अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकाराधिकरणम्			२६९
पशुपुरोडाशयागस्य प्रश्नांसा	३०१
वेपायाव्ययीविधानम्	३०२
यान्याया विधानम्	३०३
खिरहदाव्याया विधानम्	३०४
इङोपङ्गानस्य विधानम्	३०४
प्रैः प्रमन्त्रः— हृदयाद्यङ्गावदानसूक्तविधौ	३०६
हृदयाद्यङ्गावदानस्य सूक्तविधानम्	३०६
यान्याविधिः	३०७
वनसक्तियागस्य विधिः	३०८
खिरहदागस्य विधानम्	३०८
इङोपङ्गानस्य विधिः	३०९
मीमांसा— मनोताया मूहाभावाधिकरणम्	३०९

॥ द्वितीयपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः ३११ पृ० ॥

आख्यायिका— पर्यधिकरणस्तुत्यर्था	३१२
देवानां विग्रहवस्तु-कर्माधिकारित्वयोर्विचारः		...	३१३
पर्यधिकरणविधिः	३१४
शामिन्नदेशे बर्हिःप्रक्षेपविधिः	३१५
पशोः पुरीषस्थापनार्थं भवटखननविधिः	३१६

पशुपुरोडाशप्रशंसार्थी प्रश्नोत्तरी	२१७
प्रैषमन्त्रः— स्तोकावचनीयायाः	२२०
स्तोकावचनीयानां विधिः	२२२
स्तोकस्य प्रशंसा	२२४
वपामप्रशंसायां प्रथम्यम्	२२६
व्याख्यायिका— वपामप्रशंसार्था	२२८
वपामाचस्य पशुरूपत्वे प्रश्नः	२२९
व्याख्यायाद्वाहुतिभिः सह वपामहुतेः प्रशंसा	२३१
अवदाने विशेषविधिः	२३२
व्याख्यस्य हिरण्यप्रतिनिधित्वोपपादनम्	२३३
अवदानगतपञ्चसङ्ख्यायाः प्रशंसा	२३४
प्रैषमन्त्रः— प्रातरनुवाकार्थः	२३६
प्रातरनुवाकीया ऋचः	२३६
प्रातरनुवाकशब्दस्य निर्वचनम्	२३८
प्रातरनुवाकस्य देवसम्बन्धविशदणम्	२३८
देवोत्कर्षहेतुत्वम्	२३८
कालविशेषविधिः	२३९
कालविधौ पद्यान्तरविधिः	२४१
प्रैषमन्त्रः— अध्वर्योरुपाकरणार्थः	२४१
व्याख्यायिका— प्रथमाया ऋचो विधानार्था	२४३
तदुच्योऽर्थवादेन विध्युन्नयनम्	२४४
व्याख्यायिका— तदुक् प्रशंसार्था	२४४
तस्या ऋचस्त्रिरावृत्तिविधिः	२४६
प्रातरनुवाकीयानां ऋचां शतसंख्याविधानम् आयुष्कामस्य	२४६
सङ्ख्यान्तरविधिः अहौनरात्रादुत्तरकतुकामस्य	२४६
द्विगुणसङ्ख्याविधिः प्रजां पशूँश्च कामयमानस्य	२५०
अष्टशतसङ्ख्याविधिः दुर्नराक्षयत्वपरिहारकामस्य	२५१
पुसङ्गतः स्वर्गलोकस्येतः सहस्राश्वीनदूरवर्त्तित्वकथनम्	२५१

प्रातरनुवाकीयाना ऋचां अपरिमिताध्ययनविधिः सर्वकामसिद्धिकामस्य	३५२
सहस्रसङ्ख्याविधिः स्वर्गकामस्य	३५१
प्रथमभागे हृन्दोविधानम्	३५२
द्वितीयभागे हृन्दोविधानम्	३५२
तृतीयभागे हृन्दोविधानम्	३५३
भागत्रये देवतात्रयविधिः	३५४
ग्राम्याः पशवः सप्त— चौधायनोक्ताः	३५३
आपस्तम्बमतानुसारियाम्	३५३
सामगानां क्रुष्टादयः सप्त स्वराः	३५३
प्रातरनुवाकस्य अनुवचनप्रकारनिर्णयाय प्रश्नोत्तरे	३५६
अपरप्रश्नोत्तरे	३५७
शंसनेन हृन्दोभागानां प्रीत्यभिधानम्	३५८
परिधानीयाया निर्देशः	३६०
तत्र सोमपदेवतानां परिगणनम्	३५९
वसोमपदेवतानां परिगणनम्	३५९
आहुतिभागाः, सोमभागाः, हृन्दोभागाश्चेति त्रिविधा देवाः	३५८
प्रयाजदेवतानां सङ्गानिर्देशः	३६०
अनुयाजदेवतानां सङ्गानिर्देशः	३६०
उपयाजदेवतानां सङ्गानिर्देशः	३६०

॥ द्वितीयपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ३६३ पृ० ॥

आख्यायिका—अपीनमूत्रियानुवचनविधानार्था	३६४
अपीनमूत्रियसूक्तस्य नैरन्तर्येणाध्ययनविधिः	३६६
प्रथमाया ऋच आद्यतिसहिते सान्त्वयम्	३६७
अध्ययनप्रकारोपदेशः	३६९
आध्वर्बवसूक्तोक्तः प्रयोगक्रमः	३७०
आपस्तम्बाद्युक्तप्रेषादिप्रदर्शनम्	३७०

अपोनपत्रीयसूक्तस्य ऋचा मनुवचनकालनियमः	...	३७०
परिधानीयायाः विधानम्	...	३७०
आख्यायिका— वसतीवर्यकघनयोः	...	३७२
यजुर्मन्त्रः— द्योतुः पुत्रार्थः	...	३७३
अध्वर्योः प्रत्युत्तरार्थः	...	३७३
निगदरूपो द्योतुः प्रत्युत्थानार्थः	...	३७४
अथा मनुवर्त्तनविधानं द्योतुः	...	३७५
अपोनपत्रीयानुवचने सादनप्रकारः	...	३७८
प्रातरनुवाकस्य प्रशंसापूर्वकं विधानम्	...	३७९
उपांश्वन्तर्यामहोमादूर्ध्वं वाग्विसर्जनस्य विधिः, तत्प्रकारश्च	...	३८०
उपांशुस्रवणाभिमञ्चनोपपादनम्	...	३८१
वह्निप्यवमानार्थं प्रसर्पणविधानम्	...	३८२
अनुमन्त्रणविधानम्	...	३८४
यजुर्मन्त्रः— वह्निप्यवमानानुमन्त्रणार्थः	...	३८५
वह्निप्यवमानानुमन्त्रणार्थोऽपरः	...	३८५
सवनीयपुरोडाशेषु मैत्रावरुणो पयस्ता	...	३८५
आख्यायिका— मैत्रावरुणपयस्ताप्रशंसार्था	...	३८६
सवनीयपुरोडाशविधानार्था	...	३८८
सवनीयपुरोडाशविधिः	...	३८८
पुरोडाशशब्दनिर्वचनम्	...	३८९
पुरोडाशस्वरूपनिर्द्धारणाय पूर्वोत्तरपक्षौ	...	३८९
पुरोडाशश्रेयभक्षणे पूर्वोत्तरपक्षौ	...	३९०
वह्निप्यङ्क्तिविधानम् (धा. क. प. पु. प.)	...	३९३
अक्षरपङ्क्तिविधानम् (सु. मत्. पत्. वक. दे.)	...	३९४
नाराशंसपङ्क्तिविधानम् (धा० २, भा० २, छ० १, चमसाः)	...	३९५
सदनपङ्क्तिविधानम् (प भा. म, छ. अ.)	...	३९५
सवनीयपुरोडाशानां याव्यामन्त्राणां आख्यानानि	...	३९६
याव्यामन्त्राणां वेदनप्रशंसा	...	३९७

यजुर्मन्त्राः— सवनीयपुरोडाश्याज्याव्यार्थाः, तेषां व्याख्यानानि च	३६६
सवनीयपुरोडाशस्त्रिष्टक्याव्यार्थाः ...	३६८
स्त्रिष्टकतो व्याख्या विधिः, तन्म त्वेदेनपूर्वकालुखानप्रश्ना च.	३६८

॥ द्वितीयपञ्चिकायाद्यतुर्थाध्यायारम्भः ३६९ पृ० ॥

व्याख्यायिका— ऐन्द्रवायवादिद्विदेवत्वग्रहविधानार्था	४००
देवानां विज्ञयक्रमेण सोमपानक्रमविधानार्था	४०१
ऐन्द्रवायवग्रहविधानम्	४०२
ऐन्द्रवायवग्रहे मन्त्रसंबाद-लोकव्यवहारौ	४०२
द्विदेवत्वग्रहाणां प्राणरूपत्वेन प्रश्नांसा	४०४
ऐन्द्रवायवग्रहस्य याज्यानुवाक्ययोर्विधानम्	४०५
द्विदेवत्वग्रहाणां गृहणद्योमयोः पाचवैषम्यविधिः	४०६
द्योतुर्ग्रहशेषमन्त्रप्रतियच्छमन्त्रविधिः	४१०
यजुर्मन्त्राः— आश्वयोः ग्रहशेषमन्त्रप्रदानार्थः	४१०
द्योतुः ऐन्द्रवायवग्रहशेषमन्त्रार्थः	४१०
द्योतुः मैत्रावरुणग्रहशेषमन्त्रार्थः	४११
द्योतुः आग्निग्रहशेषमन्त्रार्थः	४१२
द्विदेवत्वग्रहाणां भक्तये विशेषविधिः	४१२
द्विदेवत्वग्रहेषु द्योद्वप्रयोक्तव्यमन्त्राणां तुच्छासविधिः	४१४
अनुवषट्कारसन्त्रप्रयोगनिषेधः	४१४
यजुर्मन्त्राः— यद्देशु याज्यान्ती वषट्कृतद्योमादुत्तर मनुवषट्कारार्थः	४१४
आग्नूकरणार्थः	४१५
वषट्कारार्थः	४१५
प्रथमन्त्री— ऐन्द्रवायवे ग्रहे मैत्रावरुणस्य	४१५
मैत्रावरुणस्य यज्ञीयमनोरूपत्वान्वाख्यानम्	४१६
द्योतुः यज्ञीयवायूपत्वान्वाख्यानम्	४१६
अनुयाजस्वरूपज्ञपनम्	४१८

अनुग्रहयागानो-विधानम्	४१८
अनुग्रहयागानो प्रथमाद्विद्यु षट्क्ष विशेषविधिः	४१८
अथमाद्विद्यु चतुर्षु विशेषविधिः	४१८
एकादशदादशयोः विशेषविधिः	४१९
अनुषट्कारप्रयोगनिषेधः	४१९
द्वौषड्दानग्रहशेषभक्षणयोः पौर्वापर्यविधिः	४२१
होत्रहस्तसम्पादितवान्करेङ्गाप्राशन-होत्रचमसभक्षणयोः				
पौर्वापर्यविचारः, तन्निर्णयश्च	४२२
द्विदेवत्यग्रहशेषस्य विन्दोर्होत्रचमसे प्रक्षेपविधिः	४२३
आख्यायिका— तूर्णशंसविधानार्था	४२५
तूर्णशंसस्याह्वरविनाशहेतुत्वप्रदर्शनार्था	४२५
तूर्णशंसस्वरूपप्रदर्शनार्था	४२६
तूर्णशंसानुष्ठानविधानार्था	४२८
चक्षुःस्वरूपत्वोपपादनम्	४३१
तूर्णशंसस्यानुष्ठानप्रकारः, प्रशंसा च	४२८
यजुर्मन्त्रः— तूर्णशंसात् प्राक् प्रयोष्यः	४२८
तूर्णशंसस्य प्रथमभागः प्रातस्सवने	४२७, ४३०
— द्वितीयभागः माध्यन्दिनसवने	४२७, ४३०
— तृतीयभागः तृतीयसवने	४२७, ४३०
तूर्णशंसस्य होतुरनुकूलत्वेन प्रशंसनम्	४३२
यज्ञमूलत्वेन प्रशंसनम्	४३२
आह्राव-निवित्त-सूक्तानां विधानम्	४३५
आह्रावस्वरूपोपदेशः	४३५
निवित्तस्वरूपोपदेशः	४३५
सूक्तस्वरूपोपदेशः	४३५
आह्रावनिवित्तसूक्तानां ब्रह्मचरवैश्वदेवस्य प्रथमम्	४३५
निवित्तः क्षत्रियजातित्वम् सूक्तस्य वैश्वदेवातित्वम्	४३४
निवित्तार्थं सूक्तप्रसने चक्षुर्विरोधः	४३६

सूक्तमध्ये निविच्छंसने वैश्वविरोधः	४३६
व्याह्वानिवित्कृतानां यथाक्रमेणानुष्ठेयता	४३७
व्याख्यायिका— निवित्प्रश्नंसायां	४३७
निवित्प्रश्नंसायां मन्त्रसंवादप्रदर्शनम्	४३७
सूक्तात् पूर्वं निविदस्तुष्ठानस्य प्रश्नंसा	४३८
यजुर्मन्त्रः— व्याह्वाननामकः	४३५
निविन्नामको द्वादशपदात्मकः	४४०
द्वादशपदोपेत्याया निविदः प्रथमपदविधिः	४४०
— द्वितीयपदविधिः	४४०
— तृतीयपदविधिः	४४०
— चतुर्थपदविधिः	४४१
— पञ्चमपदविधिः	४४१
— षष्ठपदविधिः	४४१
— सप्तमपदविधिः	४४१
— अष्टमपदविधिः	४४२
— नवमपदविधिः	४४२
— दशमपदविधिः	४४२
— एकादशपदविधिः	४४२
— द्वादशपदविधिः	४४३
निविदनन्तरयोश्चसूक्तप्रयोगप्रकारः	४४३
व्याख्यायिका— व्याधीधीयवासादिसिद्धार्था	४४६
सदस्यबन्धितेषु धिष्णोव्याधीभादग्निविहरणविधिः	४४७
व्याह्वानामनिर्वचनवादिक्म्	४४८
व्याह्वानसूक्तोत्रयोस्तुल्यत्वबोधनम्	४४८
सेन्द्रायश्चविधानम् (व्याह्वानवाकस्य)	४४८
व्याह्वानवाकस्य सदःप्रवेशे विशेषविधिः	४४९
व्याह्वानवाक्योत्रस्य प्रश्नंसा	४५०
यज्ञस्य देवरपत्नि वर्धनम्	४५०

आन्यशस्त्रस्य बह्विध्यवमानस्त्रीचोत्तरप्रयोज्यत्वविधिः	४५२
प्रउगशस्त्रस्य आन्यस्त्रीचोत्तरप्रयोज्यत्वविधिः	४५२
आन्यप्रउगशस्त्रयोः रक्षिस्थानीयत्वम्	४५३
स्त्रीत्रशस्त्रयोः सर्वथा तुल्यताया विधानम्	४५३
देवताकृतानुव्यतादोषपरिहारः	४५३
ऋन्दःकृतानुव्यतादोषपरिहारः	४५४
रेन्द्रायगृहस्य याग्याया विधानम्	४५५
याग्यागताचरप्रशंसा	४५६
शस्त्रधान्ययोः देवताकृतवैयधिकरस्थोद्भावनम्, तत्परिहारश्च	४५६
आन्यशस्त्रस्य गृहदारकं तूर्ण्योशंसदारकञ्च रेन्द्रायत्वम्	४५७
होत्रजपस्य विधानम्	४५८
उपाशूचारणविधिः	४५८
आज्ञापात् पूर्वानुष्ठेयत्वम्	४५८
होतुराज्ञावकालेऽध्वर्योश्चतुष्यात्वविधिः	४५८
होतुराज्ञावाद्दूर्ध्वमध्वर्योश्चतुष्यात्वपरिहारः	४६०
यजुर्मन्त्रः— होत्रजपर्यैः	४६०—४६३
होत्रजपमन्त्रं भागशः प्रपठ्य तथा भागश एव तदगास्थानम्	४६०—४६३
तूर्ण्योशंसस्य आज्ञावाद्दुत्तरकालीनत्वविधानम्	४६४
शंसनकाले ईषदुच्चैर्ध्वनिविधानम्	४६४
यदपदत्वस्य विधानम्	४६५
प्रयोगानन्तरं पुरोरुक् शंसनविधिः	४६५
पुरोरुचः उच्चैःशंसनविधिः	४६६
वाद्ग्रपदत्वाख्यानम् (पुरोरुक् = निविदः)	४६६
देवताद्वारा प्रशंसनम्	४६६
प्रातस्त्ववनिकलेऽपि आतवेदस्यात्वं कथं मिति प्रश्नः	४६६
जातवेदः शन्नेन प्राण्यदेवताया गृहस्य मित्युत्तरम्	४६७
आन्यशस्त्रस्य याग्याया विधानम्	४७३
रुक्मगतां सप्तानां ऋचां प्रतीकग्रहणपूर्वकं विधानम्	४६८—४७३

वाच्यशस्त्रस्य उक्तमेणानुष्ठातृवेदित्रोराधात्मिकप्रश्नम् ...	४७३
सूक्तगतानां सप्तानां ऋचां प्रतीकग्रहणपूर्वकमाधिदैविकप्रश्नम्	४७५—४७८
वाच्यया प्रश्नम्. तदेदितुः प्रश्नम्	४७८

॥ इति सभायैतरेयस्य प्रथमभागस्य विषयसूची ॥

॥ अथ द्वितीयभागस्य ॥

॥ द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

प्रथमशस्त्रनिरूपणारम्भः	२
सोत्रशस्त्रसङ्घाताभ्यविधिः ('सो सा सप्ता')	४
प्रथमशस्त्रीयाणां सप्तानां ऋचानां विधानम्	४—६
वाध्यर्थेषु सारस्वतमन्त्रान्वायाभावात् सारस्वतग्रहणभावः	६
सर्वेषां मेव यद्वाण्यां पठितशस्त्रत्वम्	६
प्रथमशस्त्रस्य तद्वेदनस्य च प्रश्नम्	८
प्रकारान्तरेण पुनः प्रश्नम्	८
प्रथमादिसप्तऋचानां विधानतात्पर्यम्	९—११
अनुष्ठातृवेदितुश्च प्रश्नम्	११
प्रकारान्तरेण पुनः प्रश्नम्	१३
सामर्थ्यस्य प्रदर्शनं प्रश्नोक्तराभ्याम्	१३
प्रथमादिसप्तऋचानां भनित्पलत्वप्रदर्शनम्	१३—१४
दृष्टपलसामर्थ्यप्रदर्शनम्	१५
सोत्रशस्त्रयोः देवतावैलक्षण्यविषयक प्रश्नः, तत्प्रमाधानश्च	१७
प्रथमशस्त्रस्य प्रथमऋचे अग्नेर्वायुमादित्यप्रतिपादनम्	१८
द्वितीयऋचे अग्नेरिन्द्रवायुमादित्यप्रतिपादनम्	१८
तृतीयऋचे अग्नेर्मित्रावरुससाह्यप्रतिपादनम्	१८

प्राङ्गणस्य चतुर्थे च अक्षरविद्यया साध्यप्रतिपादनम् ...	१६
पश्चिमत्वे अक्षरविद्यया साध्यप्रतिपादनम् ...	१६
पश्चिमे अक्षरविद्यया देवानां साध्यप्रतिपादनम्	१६
सप्तमत्वे अक्षरविद्यया साध्यप्रतिपादनम् ...	१६
सप्तमत्वे अक्षरविद्यया साध्यप्रतिपादनम् ...	२०
बान्धाया विधानम्	२०
पञ्चम्यान्ते पदवीयस्य वधट्कारस्य विधिः ...	२१
वधट्कारान्ते अनुवधट्कारस्य विधानम्	२१
अनुवधट्कारप्रशंसार्थो विचारः	२२
अनुवधट्कारप्रशंसार्थं विचारान्तरम्	२२
वधट्कार मात्रिव्याभिचारप्रयोगकथनम्	२४
वधट्कारस्य स्वरूपनिर्णयपूर्वकं आख्यानम्	२४
स्वरूपसाख्याने ऋधिनामोल्लेखः	२५
पूर्वोत्तरभागयोः प्रशंसनम्	२५
वक्ष्ये धामच्छक्ति इति त्रिविधत्वम्	२७
वक्ष्ये स्वरूपप्रदर्शनम्	२८
धामच्छक्तिरूपप्रदर्शनम्	२८
रिक्तस्वरूपप्रदर्शनम्	२८
इष्टानिष्टफलप्राप्तिसामर्थ्यप्रदर्शनम्	२९
द्विविधाध्ययनदोषसत्त्वोल्लेखः	२९, ३०
एकविधाध्ययनगुणसत्त्वोल्लेखः	३०
याव्यावधट्कारयोः नैरन्तर्यविधानम्	३०
वधट्कारस्य पाठकाये होतुर्दोषताभ्यान्विधिः	३५
पाठजन्यदोषप्रशमनायानुमन्त्रणम्	३५
पाठदोषशान्तये अनुमन्त्रणमन्त्रविचारः	३५
अनुमन्त्रणमन्त्रविचारे सिद्धांतः	३५
यद्युमन्त्रः— वधट्कारानुमन्त्रणार्थः प्रथमः	३५
— द्वितीयः	३५

यजुर्मन्त्रः— वयदकारानुमन्त्रणार्थः तृतीयः	३४
प्रशंसनम् प्रथमस्य, प्रथमशब्दनिर्वचनश्च	३६
पुरोवचः, पुरोरक्तशब्दनिर्वचनश्च	३७
वेदे,, वेदिशब्दनिर्वचनश्च	३७
ग्रहस्य, ग्रहशब्दनिर्वचनश्च	३८
निविदाम्, निविच्छब्दनिर्वचनश्च	३८
पुरोनुवाक्यामन्त्रेभ्यः प्रथमन्त्राणां दीर्घत्वम्	३८
प्रथमकर्तुः प्रकृतविधानम्	३९
निविदां प्रातस्सवने शस्त्राणां पुरस्तात् प्रयोगः	४०
माध्यन्दिने सवने शस्त्राणां मध्ये प्रयोगः	४१
तृतीयसवने शस्त्राणां मन्त्रे प्रयोगः	४१
सवनत्रये विहितस्य स्थानत्रयस्य वस्त्रवयनसाम्येन प्रशंसा	४१
सूर्यसाहच्येन प्रशंसनम्	४३
एकैकस्मिन् पादे व्यवसानविधानम्	४३
शंसकाय श्रोत्रे अश्वदानविधिः	४५
दादशसु मदेषु कस्याप्यतिक्रमनिषेधः	४५
मदानां विपर्यासनिषेधः	४५
— संश्लेषनिषेधः	४५
— मध्यमयोः संश्लेषविधिः	४६
— प्रक्षेपस्याश्रयभूते सूक्ते कच्चिन्निषेधः	४६
— प्रक्षेपस्य तृतीयसवने विशेषः	४७
निविहारीयेन सूक्तेन निविदतिक्रमनिषेधः	४७
निवित्प्रक्षेपविस्मृतौ पुनस्तसूक्ते प्रक्षेपनिषेधः	४७
तादृशान्यसूक्ते प्रक्षेपविधिः	४८
सत्र यस्मिन्नाहते सूक्ते निवित् प्रक्षिप्यते, ततः पुरस्तात् पाठं सूक्तम्	४८
नूतननिविहानीयसूक्तस्य पुरःपाठस्य सूक्तस्यर्चनं तान्पर्यान्वाख्यानम्	४८, ४९

॥ तृतीयपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ५१ पृ० ॥

प्रातस्सवने होतुराष्टावविधिः	५२
अध्वर्योः प्रतिगरविधिः	५२
यजुर्मन्त्रः— प्रातस्सवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराष्टावस्त्राक्षरः				५३
— शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः				५३
— शस्त्रात्परस्त्रात् होतुराष्टावक्षतुरक्षरः				५३
— शस्त्रात्परस्त्रादध्वर्योः प्रतिगरक्षतुरक्षरः				५३
माध्यन्दिनसवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराष्टाव षडक्षरः				५३
— शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः षष्ठाक्षरः				५३
— शस्त्रात्परस्त्राद्धोतुराष्टाव समाक्षरः				५४
— शस्त्रात्परस्त्रादध्वर्योः प्रतिगरक्षतुरक्षरः				५४
तृतीयसवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराष्टाव समाक्षरः				५४
— शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः				५४
— शस्त्रात्परस्त्राद्धोतुराष्टाव एकादशाक्षरः				५४
— शस्त्रात्परस्त्रादध्वर्योः प्रतिगर एकाक्षरः				५४
आष्टावप्रतिगरौ प्रातस्सवने होत्रध्वर्योः	५२
माध्यन्दिनसवने —	५३
तृतीयसवने —	५४
आष्टावप्रतिगरयोर्द्विर्मन्त्रयोरक्षरसंज्ञासङ्कलनया ह्यन्दोनिर्णये मन्त्रः				५४
आख्यायिका— ह्यन्दो अणुद्युभो मुखल प्रतिपादिका	५६
प्रातस्सवनादिषु त्रिषु सवनेषु ह्यन्दोदेवतायां निर्णयः	५६
आख्यायिका— प्रातस्सवने अणुद्युत्साहात्मावर्णनार्था	६०
माध्यन्दिनसवने —	६१
तृतीयसवने —	६२
पौर्वापयबोधनम् वह्नियवमानक्षोचान्यशस्त्रयोः	६०
आजास्तोत्र-प्रलम्बशस्त्रयोः	६०
माध्यन्दिनपवमानक्षोत्र मरुत्वतीयशस्त्रयोः	६१

पीयापर्यवोधनम् आभंषपवमानसोत्र-वैश्वदेवप्रश्नस्योः	...	६२
यज्ञायज्ञीयमाम-वैश्वानरीयसूक्तयोः प्रश्नंसा	...	६३
मरुत्वतीयश्रुत्यस्य प्रयोगमङ्गलश्लोकः	...	६५
प्रतिपत्तयः प्रश्नंसा	...	६५
प्रतिपत्तयस्य स्वरूपं विधिश्च	...	६६
अनुचरतृचस्य स्वरूपं विधिश्च	...	६७
इन्द्रनिहवाख्यप्रगाथस्योक्तेयः	...	६७
स्वापिमंतृप्रगाथस्योक्तेयः	...	६८
आख्यायिका— इन्द्रनिहवप्रगाथस्य प्रश्नंसाया	...	६८
शाखान्तरीयः इन्द्रनिहवः प्रगाथः (बालखिल्यः)	...	६८
मरुत्वतीयश्रुत्यस्य ब्राह्मणस्यप्रगाथविधिः	...	७१
ब्राह्मणस्यप्रगाथप्रश्नंसा	...	७१
सोत्रश्रुत्योः वैश्वदेव्याश्रद्धा-तन्निरासश्च	...	७२
घाय्याना ऋचां समुल्लेखादयः	...	७५
घाय्यानाममन्त्राणां शंसनादिकम्	...	७७
इन्द्रनिहव-ब्राह्मणस्यप्रगाथयोरस्तुतयोः शंसनं कथं मिति प्रश्नः	...	७२
इन्द्रनिहव-ब्राह्मणस्यप्रगाथयोरपि स्तुतत्वस्वीकारः	...	७५
प्रगाथप्रत्ययनप्रकारोपदेशः	...	७२
विच्छन्दाः पञ्चदशी माध्यन्दिनः पवमानः	...	७३, ७६
निविह्वानीयश्रुत्यत्पत्तिः	...	७६
मरुत्वतीयश्रुत्यस्य मरुत्वतीयप्रगाथविधानम्	...	८३
निविह्वानीयसूक्तविधिः	...	८४
निविह्वानीयसूक्तस्य सङ्ग्रह मितिषंज्ञाया निदानाख्यानम्	...	८४
— औरिवीतसंज्ञाया निदानाख्यानम्	...	८४
— मध्ये निविह्वप्रक्षेपस्थानस्योपदेशः	...	८५
— परिधानीयानामश्रुत्यस्य आख्यानम्	...	८७
— निविह्वदानां प्रश्नंसनम्	...	८५
सूक्तस्यादौ मध्येऽन्त्ये च निविह्वानं शंसनं वैश्वानराश्रुत्यम्	...	८६

निविदा मादौ मधीऽन्त्ये च सूक्तस्य शंसनं चतुर्विंशत्प्रकरणम्	५६
निविदा मादावन्ते चाह्वावमन्त्रपाठो यजमानस्य उभयतः प्रजानाशकरः	५६
व्याख्यायिका— मरुत्वतीयशस्त्रस्य तद्वाच्यायाश्च प्रशंसार्था	५८
द्वतशब्दस्य श्रौत निर्वचनम्	६०
मरुता मिन्द्रक्षतोपकारस्योद्धेखः	६१
तस्यैतस्यार्थस्य मन्त्रसंवादेन दृष्टीकरणम्	६१
मरुता मिन्द्रक्षतभागानां परिगणनम्	६२
मरुत्वतीयशस्त्रस्य याज्याया विधानम् प्रशंसा च	६२
निष्केवल्यशस्त्रस्य प्रयोगसङ्ग्रहश्लोकः	६४
व्याख्यायिका— निष्केवल्यशस्त्रविधानार्था	६४
इन्द्रस्य महत्त्वप्रयुक्त-सत्कारविशेषस्योद्धारस्य करणीयत्वेन यथस्या	६५
'क'-शब्दस्य प्रजापतिवाचित्वे उदाहरणम्	६५
उद्दारे देवानां खापेक्षितभागशार्थना	६६
व्याख्यायिका— निष्केवल्यशस्त्रयाज्याविधानार्था	६६
निष्केवल्यशस्त्रीयधाम्यायाः प्रशंसार्था	१०१
निष्केवल्यशस्त्रात् पुरस्ताद्गोयस्य स्तोत्रियसाम्ब्रह्मचरविधानार्था	१०५
लौकिकोदाहरणेन सामस्वरूपप्रशंसा	१०७
निष्केवल्यशस्त्रस्य याज्याया मन्त्रः, तद्वाच्या च	१००
धाम्याया विधानम्	१०१
याज्यायाः प्रशंसा	१०३
धाच्यापादे विशेषविधिः	१०३
सामसादृशेण प्रशंसा	१०८
प्रत्कारान्तरेण प्रशंसा	१०९
पुनः प्रत्कारान्तरेण प्रशंसा	१०९
शब्दस्य पुरुषसादृशेण प्रशंसा	१०९
स्तोत्रियसामविधिः	१११
अनुसूपसामविधिः	११२
धाम्यायाः शंसनविधिः	११३

निष्कैवलाशस्त्रस्य प्रगाथसा शंसनविधिः	११३
निविह्वानीयसूक्तस्य विधिः	११३
निविह्वानीये सूक्ते धनिविशेषविधिः	११३

॥ तृतीयपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ११४ पृ० ॥

आखायिका— तृतीयसवनविधानार्था	११६
तत्र सोमाहरणार्थं मुत्पत्तुं कृन्दसु जगतीवृत्तान्तकथनम्			११६
— . — — त्रिष्टुभो वृत्तान्तकथनम्			११७
— — — गायत्रीवृत्तान्तकथनम्			११६
खानभाजादीनां सोमपालकत्वान्वाख्यानम्	१२०
गायत्र्या मन्वर्वेण सह युद्धवृत्तान्तः	१२०
श्रव्यकसोत्पत्तिकथा, वशाया उत्पत्तिकथा च		...	१२१
निर्देशिसर्पसा उत्पत्तिकथा, खलसोत्पत्तिकथा च		...	१२१
मन्यावलाना उत्पत्तिकथा, गण्डूपदाना मुत्पत्तिकथा च		...	१२१
व्यन्धाक्षरुत्पत्तिकथा	...	१२१, सवनतयस्य उत्पत्तिकथा च	१२३
आखायिका— कृन्दसा मन्तरसद्धानिरूपणार्था	१२६
तृतीयसवनस्यादौ आदित्यग्रहस्य विधिः	१२९
आदित्यग्रहस्य शान्वाया विधानम्,	१३२
आदित्यग्रहे अतुल्यपट्टकारभक्षयोर्निषेधः	१३३
सावित्र्यग्रहविधिः; वैश्वदेवशस्त्रीयप्रतिपदिविधिश्च		...	१३३
निवित्पद्दारा सावित्र्यग्रहस्य प्रशंसा	१३३
वैश्वदेवशस्त्री वायुदेवताकाया ऋचो विधिः	१३४
दावाष्टविबीदेवताकस्य सूक्तस्य विधिः	१३४
धार्भवसूक्तस्य विधानम्	१३६
आखायिका— धार्भवसूक्तीयध्यायाविधानार्था			१३६
धार्भवसूक्तस्याभितो धाययोः विधानम्	१३७

तत्रैव अपरयो; ऋषोर्विधानम्	१३८
मनुष्यमन्वाडभूषा मन्तव्दानम्	१३८
वैश्वदेवसूक्तस्य शंसनविधिः	१४१
व्याह्रावपर्याह्रावयोर्लौकिकदृष्टान्तो व प्रशंसापूर्वको विधिः			१४१
तत्र पर्याह्रावप्रशंसने दृष्टान्तान्तरम्	१४१
धाव्यानां शस्त्रयाज्यानां च प्रकृतौ विसृतौ चानन्यत्वविधिः			१४२
वैश्वदेवशस्त्रस्य ससुदायाकारेण प्रशंसा	१४२
शंसनपूर्वकाले दिग्ध्यानविधिः	१४३
परिधानीयाया ऋचः शंसनविधिः	१४३
— शंसने प्रकारविशेषः	१४४
— भूमिस्यशंसनविधिः			१४५
वैश्वदेवा याज्याया विधानम्	१४५
हृतयागसौम्ययागयोर्याज्याविधिः	१४६
सौम्या याज्यायाः प्रशंसा, अनुस्तरस्या गोः प्रशंसा च	१४७
हृतयागसहितस्य सौम्यचरोः प्रशंसा, ह्योतुराव्यावेक्षणविधिश्च			१४८
यधट्कतुर्ह्योतुरेव प्रथमतः सौम्यचरोर्मक्ष्यावेक्षणे, ततश्चन्दोगानाम्			१४९
याज्यायिका—			
आग्निमासतशस्त्रविधानार्थं	१५०
रुद्रेण सृष्टे देवानां संवादः	१५१
रुद्रप्रजापत्योर्ह्येतान्तवर्णनम्	१५२
मनुष्योत्पत्तिवृत्तान्तवर्णनम्	१५३
मानुषनामनिर्वचनम्	१५३
आदित्यादिदेवतोत्पत्तिवर्णनम्	१५५
भृगवादीनां ऋषीणां सुत्पत्तिवर्णनम्	१५६
पशुत्पत्तिवृत्तान्तवर्णनम्	१५६
आग्निमासते शस्त्रं शंसनीयायाः षट्को विधिः	१५७
सस्या मेवर्चिं शास्त्रान्तरीयपाठस्य वर्जनीयत्वम्			१५७
शंसनीयगन्तरविधिः	१५८
शंसनीयद्वितीयगं प्रशंसा	१५९

व्याधिमारुतशस्त्रस्य वैश्वानरीयसूक्तेनारम्भविधि	...	१६०
वैश्वानरीयसूक्ते विशेषविधि:	...	१६०
तत्र प्रामादिकस्य वर्णादिलोपरूपपराधस्य प्रतीकारः		१६१
मारुतसूक्तस्य शंसनविधि:	...	१६१
प्रगाथद्वयस्य शंसनविधि:	...	१६१
प्रगाथद्वयस्य शंसनस्थाननिर्देशः	...	१६२
जातपेदस्यसूक्तस्य शंसनविधि:	...	१६३
अपोद्दिष्टीयसूक्तस्य शंसनविधि:	...	१६४
अग्निब्रह्मादेवताकाया ऋचः शंसनविधि:		१६५
देवपत्नीदेवताकयोर्ऋचोः शंसनविधि:		१६८
राकादेवताकाया ऋचः शंसनविधि:		१६८
देवपत्नीराकादेवताकयोः ऋचो शंसने पौवापर्य- विचारः, तत्र पत्नीनां पूर्वभावित्वम्, राकाया समिनीत्वेन पश्चाद्भावित्व मिति सिद्धान्तः, १६८, १६९		
मायोरयोनामर्चः शंसनविधि:	...	१६९
यामीपित्रयोः शंसने पौवापर्यविचारः		१७०
यामीद्वयस्य शंसनविधानम्	...	१७०
पित्राणां तिसृणा ऋचां शंसनविधि:		१७०
पित्रासृक्षु आद्यावायाह्वयोर्विचारः		१७१
रेन्द्रीणां चतसृणा ऋचां शंसनविधि:		१७४
रेन्द्रीशंसनकालेऽध्वर्याः प्रतिगर्भन्ते विशेषविधि:		१७४
वैष्णुवाक्यस्या ऋचः शंसनविधि:	...	१७५
वैष्णव्या ऋचः शंसनविधि:	...	१७५
प्रालापत्याया ऋचः शंसनविधि:	...	१७६
परिधानीयायाः विधिः आख्यानञ्च	...	१७७
परिधानकाये होतुभूमिष्वाशंसनविधिः	...	१७८
व्याधिमारुतयान्याया विधानम्	...	१७८

॥ तृतीयपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः १८१ पृ० ॥

आखायिका— अग्निष्टोमस्य सर्वं क्रतुप्रकृतित्वद्व्योतिका	...	१८२
अग्नेर्युद्धप्रकारवर्णना	१८३
अग्निष्टोमस्य कृन्दस्त्रय-सवनत्रय-युक्तत्वेन स्तुतिः		१८३
— गायत्रीसाम्येन स्तुतिः	...	१८४
— संवत्सरसाम्येन स्तुतिः	...	१८५
— सप्तदशसाम्येन स्तुतिः	...	१८५
अग्निष्टोमादर्वाचीनानां यज्ञानां मग्निष्टोमप्राप्तिः	...	१८६
पाकयज्ञानां सप्तत्वादिवर्णनम्	१८७
दीक्षणीयेष्टिगतेडोपज्ञानसाहस्येन पाकयज्ञानां मग्निष्टोमप्राप्तिः		१८७
अग्निष्टोमस्य अग्निष्टोमप्राप्तिः	१८७
अग्निष्टोमगतप्रायश्चीयेष्टिसाहस्येन दर्शपूर्णमासयोरग्निष्टोमप्राप्तिः		१८८
अग्निष्टोमगतसोमद्वारा सर्वेषां मोषधीनां मग्निष्टोमप्राप्तिः		१८८
अग्निष्टोमगतातिथ्यकर्मद्वारा चातुर्मास्ययागानां मग्निष्टोमप्राप्तिः		१८८
प्रवर्यसाम्येन दाक्षाययज्ञस्याग्निष्टोमप्राप्तिः	...	१८८
पशुदशसाम्यात् पशुबन्धानां मग्निष्टोमप्राप्तिः	...	१८९
दधिघर्मथवहारसाम्यादिद्वादशयज्ञस्याग्निष्टोमप्राप्तिः	...	१८९
उक्त्यक्रतोरग्निष्टोमप्रवेशप्रदर्शनाय उक्त्यक्रतुवर्णनम्	...	१९२
अतिराचाप्नोर्यामयोः क्रत्वोरग्निष्टोमप्रवेशप्रदर्शनाय तयोर्वर्णनम्		१९२
अग्निष्टोमात् प्राचीनानां यज्ञानां पराप्तीनां क्रतूनां श्रीः		१९३
गोष्ठशिक्षमसानां तत्पर्यायाद्याश्च वर्णनम्	१९३
गोष्ठशिक्षोत्तमस्य दशैकविंशत्यग्निष्टोमसम्पादनम्	...	१९४
अग्निष्टोमे सर्वयज्ञक्रतूनां मन्तर्भावस्योपसंहारः	...	१९४
अग्निष्टोमीयस्त्रीतिथ्यर्थां नवत्यधिकशतसहस्रापरिगणनम्	...	१९४
अग्निष्टोमीयानां नवत्यधिकशतसहस्राकानां गृह्यां त्रैकविंशतिसहस्राकां- स्त्रितस्तोमान् परिकल्प्या तस्यादिव्यसाम्यादग्निष्टोमप्रशंसा		१९५

अग्निष्टोमीयानां नवव्यधिकशतसंख्यानां गृह्या मेकविंशतिसंख्याकां-	
स्त्रिंशत्सोमान् परिकल्प्य गवामयनसत्रसाम्यादग्निष्टोमप्रश्नं सा	१६६
एकेनाग्निष्टोमानुष्ठानेनैव सर्वयज्ञक्रतुफलवाप्तिवेदनप्रश्नं सा ...	१६७
आख्यायिका— अग्निष्टोमस्य चतुष्टोमत्वेन प्रश्नं सार्था ...	१६८
तत्र त्रिष्टोमस्योक्तस्य प्रश्नं सादि	२००
• पञ्चदशस्योमस्योक्तस्य प्रश्नं सादि	२००
• सप्तदशस्योमस्योक्तस्य प्रश्नं सादि	२०१
• एकविंशस्योमस्योक्तस्य प्रश्नं सादि	२०१
अग्निष्टोमस्य त्रिष्टोमस्य चतुष्टयसाध्यत्वेन प्रश्नं साया उपसंहारः	२०२
अग्निष्टोमप्रयोगे, त्रिष्टोमादीनां चतुर्थी सोमानां समुच्चयविधिः	२०२
अग्निष्टोमस्य अनुष्ठानवेदितोस्तुल्यफलाधिकारित्वेन स्तुतिः	२०२
अग्निष्टोम-चतुष्टोम-ज्योतिष्टोम-नाम्नां निर्बचनानि ...	२०४
अग्निष्टोमस्य आद्यन्तरादित्वेन प्रश्नं सा.	२०५
यज्ञगाथा— अग्निष्टोमसा आद्यन्तस्तुल्यत्वज्ञापिका ...	२०५
अग्निष्टोमस्य आद्यन्तस्तुल्यत्वे विचारः	२०६
सादित्वेनादित्यसाम्यात् स्तुतिः	२०८
अनुष्ठाने त्वराया निषेधः	२०८
त्रिषु सवनेषु शस्त्रसोचरोत्तरध्वन्याधिक्यविधिः... ..	२१०
सूर्यसोदयाक्षमयाभावात्तृतीयसवनेऽपि त्वरानिषेधबिद्धिः	२११
सूर्यसोदयाक्षमयश्वचारनिदानम्	२११
सूर्यसोदयाक्षमयाभावज्ञानप्रश्नं सा	२१२
आख्यायिका— दीक्षणीयेषु संख्यास्थापनायां	२१५
दीक्षणीयेषुः पत्नीसंयोजान्तत्वं निरूपणम्	२१६
प्रायणीयेषुः शंशुवाकान्तत्वं निरूपणम्	२१६
आतिथ्येषुः रदान्तत्वं निरूपणम्	२१७
उपसदिषुषु अतुष्टे यविशेषप्रदर्शनम्	२१७
अग्निष्टोमीयप्रशावतुष्टे यविशेषप्रदर्शनम्	२१७
दीक्षणीयादीषुषु षोडशतुवपनस्य मन्द्रस्वरविधिः	२१८

अग्नीषोमीयपशौ द्योतुरनुचनस्य यथेच्छस्वरविधिः	...	२१८
ज्योतिषोमस्त्रादिप्राप्तुः प्रायभूतत्वाख्यानम्	...	२१९
तत्र ब्राह्मणानां मेवात्विर्व्यविधानम्	२१९
ब्राह्मणेन कृन्दोभिश्च सयुगं भूत्वा यज्ञसन्धादनम्	...	२१९
जाध-गीर्णं पान्त-तुल्यात्विर्व्यकारिब्राह्मणानां अधिकारनिषेधः	...	२२१
ब्राह्मणानां जग्धतुल्यात्विर्व्यनिरूपणम्	२२१
गीर्णतुल्यात्विर्व्यनिरूपणम्	२२१
वान्ततुल्यात्विर्व्यनिरूपणम्	२२२
ज्योतिषोमानुष्ठाने प्रमादकृतस्य खड्यात्विर्व्यदोषस्य परिहाराय कर्मान्ते वामदेवसामगानरूपप्रायश्चित्तविधिः	...	२२२
प्रायश्चित्तार्थमेवे वामदेवनामस्तोत्रियस्यत्वि चो धा		
विभज्य तत्र "पुरुषः"-इतिशब्दस्य प्रक्षेपप्रकारोपदेशः	...	२२४
देविकानामपञ्चहविषां निर्वपणविधिः	२२६
गायत्रं त्रैष्टुभं जागत मानुष्टुभं मनु अन्यानि कृन्दांसि	...	२२७
विद्वत्प्रसिद्धा कृन्दसां प्रश्नंसा	२२८
देविकानामपञ्चहविषु पौर्वापर्यविचारः	२२८
तत्र बहूनां जायाना मेकपतिकत्व मिति दृष्टान्तोपन्यासः	...	२२९
देवीदेवताकानां पञ्चहविषां निर्वपणविधिः	२३१
गतयोषां परियणनम् (श्रुतवान्, यामग्यीः, राजन्यः)	...	२३३
देविकानां देवीनां च हविषां विकल्पेन प्रयोगविधिः	...	२३३
— — — प्रजाकामस्य समुच्चयविधिः	...	२३३
— — — धनकामस्य समुच्चयविधिः	...	२३४
— — — समुच्चयफलदृष्टान्तोक्तयः	...	२३४
ब्राह्मणिका— उक्थकृतोर्विधानार्था	२३६
"एतत्तु प्रवापि"—इयुगाग्नानवीजकघनम्	२३७
प्रमद्वतो भरद्वाजस्य श्रपेः स्वरूपवर्णनम्	२३७
साकमन्वनामसाधः नामनिर्वचनम्	२३८
उक्थकृतोर्विधानात्कृतम्	२३८

प्रमद्विधीयनामसान्ना उक्थस्तीत्रप्रणयनम् ...	२४८
उक्थशस्त्रीषु प्रथमचमसगणे मैत्रावरुणस्य शस्त्ररुक्तविधिः	२४०
द्वितीयचमसगणे ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्ररुक्तविधिः	२४१
तृतीयचमसगणे व्यञ्जावाकस्य शस्त्ररुक्तविधिः	२४२
सक्तानां द्विदेवताकत्वेन प्रशंसा	२४२
उक्थरुक्तौ पोतुर्वैष्टुश्च ऋतुयाज प्रस्थितयाण्यामन्त्राणां विधिः	२४२

॥ चतुर्थपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः २४५ पृ० ॥

शाखायिका— षोडशिक्रतुविधानार्था	२४६
षोडशिशस्त्रस्य वयस्वरूपत्वेन प्रशंसा	२४७
शंसनकालनिरूपणम्	२४७
विद्वताविद्वतरूपाभ्यां द्वैविध्यम्	२४८
दण्डोः ऋचोर्विद्वतपाठप्रकारः	२४८
प्रश्नोत्तराभ्यां षोडशिशब्दसा निर्वचनम्	२४८
षोडशिशस्त्रीयाना ऋचां द्वात्तराधिक्येन षोडशिनः प्रशंसा	२५०
षोडशीतिनाम्नो निदानकथनम्	२५०
षोडशिशस्त्रार्थं वेदितुः सव्यावृत्तावनुकूलाविति फलम्	२५१
गौरिवीतस्य साम्नः षोडशिशामत्वविधानम्	२५२
गानदस्य साम्नश्च षोडशिशामत्वविधानम्	२५२
गौरिवीतसामपक्षे षोडशिशस्त्रस्य विद्वतपाठविधिः	२५३
गानदसामपक्षे षोडशिशस्त्रस्याविद्वतपाठविधिः	२५३
षोडशिशस्त्रं मायतोपहृत्तरोर्विद्वरथप्रकारोपदेशः	२५५
उष्णिगृहृद्योर्विद्वरथप्रकारोपदेशः	२५७
विपदान्निष्टुभोर्विद्वरथप्रकारोपदेशः	२५७
विपदाजगत्तोर्विद्वरथप्रकारोपदेशः	२५८
अतिच्छन्दोनामनिर्वचनम् तद्विधिश्च	२५८

महानाम्नीना सुपसर्गाया सुपसर्जनप्रकारोपदेशः	..	२६२
महानाम्नीना षट्पां लोकावयवसाम्बन्धेन प्रशंसा	२६२
विह्वरथनैरपेक्षेयाधापकैः प्रजातानां नवाना मनुष्टुभां विधिः		२६३
पुरुषविशेष सुपनीय विद्वताविद्वत्तयोः शस्त्रविशेषयोर्यवस्था		२६३
षोडशिशस्त्रस्य परिधानीयाया विधिः	२६४
शाब्दायाः ऋचो विधानं व्याख्या च	..	२६४
शाब्दाया ऋच पादैषूपसर्गाविधिः	...	२६५
घाख्यायिका— अतिरात्रक्रतुविधानार्था	२६७
हृन्दसा मिन्द्रसहकारित्वप्रदर्शनम्	...	२६८
हृन्द्र हृन्दसा मसुरनिराकरण व्याख्यानम्	...	२६८
असुरनिराकरणे हृन्दसां सौकर्याधिन्त्येन प्रशंसा	...	२६९
हृन्दसा मपिशर्वैरनामजवहारस्य हेतुकथनम्	..	२६९
अतिरात्रक्रतौ षोडशिशस्त्राद्भूतं त्रयो रात्रिपर्यायाः शंसनीयाः		२७२
रात्रिपर्यायेषु प्रथमपर्याये ह्योतु शस्त्रम्	२७२
त्रिष्वेव पर्यायेषु शस्त्रयाज्याया विधिः	...	२७२
प्रथमपर्याये त्रयोमविशेषविधिः	..	२७३
द्वितीयपर्याये	— ..	२७३
तृतीयपर्याये	— ..	२७३
अतिरात्रक्रतौ पवमानस्तोत्रत्रयस्य रात्रौ प्रयोगाभावः, तद्ययोगा-		
भावात् अह्नो रात्रे च समानभागयुक्तत्वं कथमिति शत्रः		२७४
रात्रेरपि प्रकारान्तरेण पवमानस्तोत्रत्रयविशिष्टत्वं मित्युक्तम्		२७४
पञ्चदशस्तोत्रोपेतं महर्भवति, न तथा रात्रिः तथा च अहश्च		
रात्रिश्चय्येति समानभागयुक्ते कथ मिति शत्रः		२७४
रात्रेरपि प्रकारान्तरेण पञ्चदशस्तोत्रात्वं मिति समाधानम्		२७५
अपिशर्वैराणि स्तोत्राणि द्वादश	२७५
रघन्तरसाक्षा निष्पादस्य सन्धिस्त्रीषस्य त्रिधातुम्		२७५
शस्त्रबाहूल्याया प्रशंसा, पुनः प्रशंसा च	..	२७६

॥ चतुर्थपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः २७८ पृ० ॥

आख्यायिका— आश्विनशुक्लविधानार्था	२७८
आश्विनशुक्लीयर्चा सदृशस्याश्विनसदृश मिति पुरातनं नाम	२७९
आश्विनशुक्लस्य शंसनस्थेतिकर्तव्यताविधानम्	२८०
शंसने उपस्थानस्य लक्षणविधाने	२८०
प्रतिपदो विधिः	२८०
प्रतिपद्विधौ विचारः	२८१
आग्नेयं काण्डम्	२८४
उषस्यं काण्डम्	२८५
रेन्द्रं काण्डम्	२८५
आश्विनं काण्डम्	२८५
आश्विनत्ववर्णनाय प्रश्नोत्तरे	२८५
आख्यायिका— आश्विनशुक्लस्य प्रशंसायां	२८७
अश्वत्थीरथेनाग्नेः आजिघावनम्	२८८
अरुणोर्गोभिरुषसः आजिघावनम्	२८८
अश्वत्थेनेन्द्रस्य आजिघावनम्	२८८
गर्हभरथेन अश्विनोरजिघावनम्	२८८
सौर्याणां मन्त्रसमूहानां सङ्ख्याविधानाय विचारः	२८९
नयासां छन्दसां प्रारम्भनिर्णयार्थं विचारः	२८९
रेन्द्रादिप्रगाथानां विधानाय प्रस्तावः	२९३
तत्र स्वर्यं मतिलक्षणं शंसनविधिः	२९३
आश्विनशुक्ले रेन्द्रप्रगाथस्य शंसनविधिः	२९३
रघन्तरयोनिप्रगाथस्य शंसनविधिः	२९४
मैत्रावरुणप्रगाथस्य शंसनविधिः	२९५
आश्विनशुक्लस्य चित्तेथ मुक्तं च मिति नामव्यवहारः	२९७
ब्राह्मणस्य परिधानीयाया विधिः	३००
प्रजापशुकामस्य परिधानीयाया विधिः	३००

धात्रिभ्रनशंस्त्रसां तेजोन्नक्षवर्षसकामस्य परिधानीयाविधिः	३०१
वेदनपूर्वकानुष्ठानस्य नानाविधा प्रशंसा	३०२, ३०३
याव्यादयविधानम्, तयोः प्रशंसा च ...	३०२
ब्राह्मणस्यत्यायाः वृहत्याश्च सूर्यान्तिक्रमहेतुप्रदर्शनम् ...	३०२
चतुःसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य क्षीप्रविधिसमायनम् ...	३०४
गवामयननामसंवत्सरसत्रसा विधानारम्भः ...	३०५
एकैकदिनसाध्यस्य सोमप्रयोगस्याहःशब्देन अचहारः ...	३०५
संवत्सरसत्रस्य व्याप्ती दिवसे अतिरातसंस्थस्य सोमस्य प्रयोगविधिः	३०५
द्वितीयदिने उक्त्यसंस्थस्य सोमस्य प्रयोगविधिः	३०८
अग्निष्टोमसंस्थस्य सोमस्य च प्रयोगविधिः	३०६
द्वितीयदिनस्य आरम्भणीयं नाम ...	३०६
आरम्भणीयनामतात्पर्यकथनम् ...	३०८
द्वितीयदिने चतुर्विंशस्तोमविधिस्तत्प्रशंसा च	३०७
चतुर्विंशस्तोमस्य कुन्दोगान्नातस्वरूपप्रदर्शनम्	३०६
चतुर्विंशनामनिर्वचनम्, तत्स्तोमप्रशंसा च	३०७
गवामयननामविकल्पितयागे प्रकृतिपत् स्तोमशस्त्रविधिः ...	३०८
आरम्भणीयेऽहनि स्तोत्रमन्त्रात् प्रकृतसत्कार च ...	३०८
षष्ठाधिकश्रुतत्रयसङ्गाकानां स्तोत्रियाणां विधिः ...	३०८
आरम्भणीयाहस्याग्निष्टोमसंस्थत्वपक्षे नक्षत्रियवमानमाध्यन्दिन- पवमानार्भकपवमानस्तोत्रेषु अष्टाचत्वारिंशस्तोमविधिः	३०६
कुन्दोगान्नात मष्टाचत्वारिंशस्तोमस्वरूपम् ...	३०६
पृष्ठस्तोत्रे चोदकप्राप्तस्य विकल्पितस्य सामद्वयस्य विविधप्रशंसा	३१२
गवामयनादिषु सत्रेषु पृष्ठस्तोत्रे वृहद्रथन्तरयोः परिख्यागनिषेधः	३१३
पृष्ठस्तोत्रे वृहद्रथन्तरयोरन्यतरपरित्यागे दोषाभावः ...	३१३
वैरूप-वैराज-शाकरसाम्नां परिचयादि ...	३१४
आरम्भणीयाहस्यानुष्ठानप्रशंसादि ...	३१५
सन्नातस्योत्तरपक्षस्य प्रत्यवरोहविधिः ...	३१५
संवत्सरसत्रस्य मध्याह्नस्य विषुवतो दिवाकीर्तनामहेतु ...	३१६

हृन्दोगान्नातमाकविंशस्तोमसा स्वरूपवर्णनम्	३३५
एकविंशस्तोमसादिव्यसाम्येन प्रश्नंसा, तत्र शाखान्तरीयश्रुतिश्च		३३५
विद्ववतांश्चः मासवट्कयोरतिरिक्तत्वं मादिव्यसाम्येन प्रश्नंसा च		३३५
उभयतः दशकद्वयसा विधानम्	३३६
— स्वरसामाख्याना मद्गां प्रश्नंसा	...	३३७
स्वरसामाख्याना मद्गामेव परस्सामेति नामान्तरम्	...	३३८
स्वरसामाख्येष्वहसु सप्तदशस्तोमसां प्रश्नंसा	३३८
विद्ववत एव प्रश्नंसा मभिप्रेत्य तद्रूपत्वेनोपचरितस्यादिव्यसा प्रश्नंसा		३३९
स्वरसामाख्याना मद्गां विधानम्, स्वरसामनामनिर्वचनश्च ...		३४१
स्वरसामभ्यः सर्वेभ्योऽधस्तात् अभिनिदिदाख्यसाङ्घे उपरिष्ठान्तु		
विश्वनिदाख्यसाङ्घो विधानम्	...	३४१
विद्ववत्यचनि महादियाकीर्त्तादिपञ्चसामविधानम्	...	३४२
महादियाकीर्त्तास्य परिचयः, तस्या पृष्ठसामत्ववर्णनं च	...	३४३
विकर्णस्य परिचयः, तस्या त्रञ्जसामत्ववर्णनं च	३४३
भासाख्यसाम्यः परिचयः, तस्या अग्निष्टोमसामत्ववर्णनं च ...		३४३
हृद्वन्नपन्तरयोस्सामोर्माध्यन्दिनपयमागामेवपवनानयोग्यत्वम् ...		३४४
धातरनुवाकस्य चोदकप्राप्तकालबाधनाय कालान्तरविधानम्		३४४
गवामयनादिके विद्वतौ सवनीयपशुविषये विशेषविधिः	...	३४४
— सामिधेनीविषये विशेषविधिः	...	३४४
निष्केवल्यशस्त्रे एकपञ्चाशतं दिपञ्चाशतं वा प्रस्ता निविदाधानम्,		
ततस्तत्पत्नीना मेवर्षां शंसनविधानम्	...	३४५
हूरोहृद्वनामकस्य सूक्तस्य शंसनविधिः, तत्प्रश्नंसा च	...	३४८
हंसवतीतिप्रसिद्धस्यर्चः शंसनविधिः, तदुद्याख्यानं च	..	३४९
हंसवतीनाममन्त्रस्य तात्पर्यवर्णनादि	...	३५१
सर्गकामस्य हंसवतीश्राने तार्क्ष्यसूक्तशंसनविधिः	...	३५२
तार्क्ष्यसूक्तस्य उपमायाः ऋषो याख्यानादि	...	३५३
द्वितीयस्या ऋषो याख्यानादि	...	३५४
तृतीयस्या ऋषो याख्यानादि	...	३५५

दूरोत्थसूक्तप्रंशने वारोहप्रकारोपदेशः	३५७
अवरोहप्रकारोपदेशः	३५७
पशुकामस्य मिथुनसूक्तानां प्रंशनविधिः	३५८
विद्युवनामकलाहो मनुष्यसाम्येन प्रप्रंसा	३६१
विद्युवदिधौ कश्चिद् विचारः, विद्युत्प्रशंसा च	३६१-३६२
मन्त्रावृताख्योऽहनि कस्यचित् पशोर्विधानम्, तद्देवताप्रशंसा च			३६३

॥ चतुर्थपञ्चिकायाश्चतुर्धाध्यायारम्भः ३६६ पृ० ॥

आख्यायिका— द्वादशाहजतुविधानार्था	३६७
शाखान्तरीयविधिप्रवणत्वात् द्वादशाहयामस्य विध्य जयनम्			३६७
द्वादशाहयामस्य अहःकृत्तिप्रदर्शनम्	३६८
स्यूटद्वादशाहयामस्य विधिः	३७०
स्यूटद्वादशाहे दीक्षादिषड्हाविकल्पं बाधित्वा नियमः			३७१
• उपसक्तु च विशेषविधिः	३७१
द्वादशसु दिनेषु सोमाभिषेकविधिः	३७१
दीक्षोपसरस्तुत्यादिनसङ्गानां प्रशंसा	३७२
हृद्यत्वादिच्छन्दोविषयकविचारः	३७३
द्वादशाहयामस्य यजनयाजनाधिकारिणोर्निर्णयः	३७४
द्वादशाहे दीक्षां प्राप्तवत् यजमानेषु दीक्षाप्राप्तेः प्रशंसा			३७७
यजमानपामविनाशहेतुत्वात् अश्विजः प्रशंसा	३७८
द्वादशाहयामस्य श्येष्ठत्वेन प्रशंसा	३७८
ज्येष्ठश्येष्ठश्रितुत्वे उदाहरणप्रदर्शनम्	३७८
द्वादशाहयामे पामपुरुषस्य वाच्यत्वनिषेधः	३७८
स्यूटद्वादशाहे प्रथमेकादशद्वादशदिनव्यतिरिक्तो यो नवरात्रः			
तत्र ये नयन्त्याहः सम्यक्ताः तेषां, प्रशंसा	३८०
आख्यायिका— द्वादशाहयामस्य दीक्षायाः कालविशेषविधानार्था			३८३

द्वादशाह्यागे दीक्षायाः कालविशेषविधिः	...	३८३
दीक्षार्थिनालम्बसा प्राजापत्यपशोर्विधानम्		३८४
ध्याप्रीयाण्यास्तु च विशेषविधिः	३८५
सामिधेनीषु च विशेषविधिः	३८५
पश्वङ्गे पशुपुरोडाशे च विशेषविधिः	...	३८६
"यय ऋष्याप्रियो भवन्ति"— इत्यत्र विचारः	३८५
"यद्देव्य पशुस्तद्देव्यः पुरोडाशः"— इत्यत्र विचारः	...	३८६
वायुप्राजापत्योरभिन्नत्वे मन्त्रप्रमाणप्रदर्शनम्	...	३८७
भरतद्वादशाह-युद्धद्वादशाहयोः सतृत्वे विशेषविधयः	...	३८७
आख्यायिका— युद्धद्वादशाहप्रशंसार्था	...	३८८
कुन्दसां सूदनविधि, तरप्रशंसा च	...	३८९
वृद्धदधन्तरयोः साम्नोः प्रशंसार्था	...	३९१
शैतनौघसयोः साम्नोर्वृष्टिधूमरूपत्वेन प्रशंसा	...	३९२
देवयजनशब्दस्य विवक्षितार्थव्याख्यानम्	...	३९३
चन्द्रमसि क्षणरूपप्रसङ्गाद् योगेषु मुख्यत्वेन शुक्लपक्षस्य विधिः		३९३
पशुशब्दस्य विवक्षितार्थव्याख्यानम् (पुष्टिचेतुः पशुः)	...	३९३
दावापृथिव्योः परस्पर सुपकार्योपकारकसम्बन्धवर्णनम्	...	३९४
आख्यायिका— पृष्ठस्तोत्रोपयुक्तसाम्नां विधानार्था	...	३९६
वृद्धदधन्तरवैरूपवैराजशाकरैवतसाम्नास्तृत्पक्षिकथा	३९६, ३९७	
वृद्धदादीनां यस्यां साम्नां पृष्ठस्तोत्रसाधनत्ववर्णनम्	३९७	
धद्धिपृष्ठस्तोत्रसामाधारत्वेन धद्धिपृच्छन्दसा तुपन्यासः	३९८	
गायत्र्यादिकल्पनाप्रकारवेदनपूर्वकानुष्ठानस्य प्रशंसा	...	३९८
द्वादशाहकृतौ प्रायणीयं नाम प्रथम मघः, उदयनीयं नाम द्वादश		
मघः अविशेष्यं नामैकादश मघः ७, तद्यतिरिक्तानां नवानां मघां		
पृथगेष्टनि देवता स्तोम साम च्छन्दसां विधानम्	...	४०१
मन्वाण्यां लक्षणातो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	४०२—४१३	

७ चादिदेवं नाम दयम मघ इति आशिक्षनसिद्धिषु वायवीयस्थानेन बोध्यम् ।

द्वितीयेऽहनि देवता-स्तोम-साम-च्छन्दसां विधानम् ...	४१५
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	४१५—४२४
॥ इति सभाशैतरेयस्य द्वितीयभागस्य विषयसूची ॥	

॥ अथ तृतीयभागस्य ॥

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

द्वितीयेऽहनि देवता-स्तोम-साम-च्छन्दसां विधानम् ...	४
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	४—१७
चतुर्थेऽहनि न्युहविधानाय प्रस्तावः ...	१६
न्युहस्य विधानम् ...	२०
व्याभृत्तायनेन प्रोक्तं न्युहस्वरूपम् ...	२१
व्यह्नौकारविवरणम् ...	२२
तस्य न्युहस्य प्रशंसनम् ...	२२
न्युहस्य मन्त्रमध्ये स्थानविशेषविधानम् ..	२२
— स्थाननिर्णये पञ्चचतुष्टयवर्णनम् ...	२२
— प्रातरनुवाके स्थानविशेषविधानम् ...	२३
— व्यान्यशक्ते स्थानविशेषविधानम् ...	२३
— माध्यन्दिने सवने स्थानविशेषविधानम्	२४
देवता-स्तोम-साम-च्छन्दसां विधानम् ...	२७
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	२७—४०

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ४१ पृ० ॥

पञ्चमेऽहनि देवता-स्तोम-साम-च्छन्दसां विधानम् ...	४३
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	४३—५६
महानाम्नीय प्राकरभामविधौ महानाम्नीशुद्धनिर्वचनम्	४६

प्रसङ्गतो दशतयोना माद्यन्तयोर्मन्त्रभागयोरुल्लेखः	...	५०७
षष्ठसाहस्रो देवत्वेन त्रवर्णनम्	५०
षष्ठे ऽहनि ऋतुप्रैषेषु चतुयाव्यासृक्ते विशेषविधिः, तत्र विचारश्च		५८
प्रातस्सवने माध्यन्दिनसवने च पारुच्छेपीविधानम्		६१
आख्यायिका— विहितानां पारुच्छेपीनां सुपाख्यानैश्च प्रशंसायां		६३
देवता-सोम साम-च्छन्दसां विधानम्	...	६७
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः		६८—६०
आख्यायिका— विहितनाभानेदिष्टसूक्तीयनाभानेदिष्टवर्णनार्था		७६
प्रसङ्गतः “सद्य मेव वदितशम्”- इति विधिः	...	८४
नाभानेदिष्टवालखिल्यद्वयाकप्येवयामरुद्राममन्त्राणां सहचारित्वम्		८५

॥ पञ्चमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ८१ पृ० ॥

द्वादशाहकृतौ द्वितीयादिनवरात्रिगताख्ययज्ञाद्याः, तत्र प्रथम-		
द्वितीययज्ञाभ्यामेकः पृष्ठाः षडहः सम्पद्यते, अन्तिमस्त्राह-		
श्वन्दोमाख्याः, तस्य प्रथमेऽहनि नवरात्रिगते सप्तमेऽहनि		
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	...	८४—१०७
चतुर्विंशच्चतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्यानानां श्वन्दोमस्तोमानाम्		८६—१००
अष्टमेऽहनि मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः		१०८—१२२

॥ पञ्चमपञ्चिकायाश्चतुर्थीध्यायारम्भः १२३ पृ० ॥

नवमेऽहनि मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः		१२५—१३६
पृष्ठाषडहस्य, श्वन्दोमत्राहस्य, दशमस्याहश्च * सुखादिसाम्येन, नामि-		
कादिसाम्येन, अस्त्रादिसाम्येन, ऊर्णादिसाम्येन च प्रशंसा		१३८, १३६
दशमेऽहनि नियमविशेषस्य विधानम्	...	१४०
मानसग्रहाय प्रसर्पणविधिः	...	१४१

* प्रायकीर्तनं सह नक्षत्रे तु द्वादशस्याहश्च इति वक्तव्यं स्यात् ।

दशमेऽहनि तीर्थदेशे मार्जनविधिः	१४१
होमार्यं पत्नीशालागमनविधिः	१४१
पत्नीशालागतानां होमविधिस्तन्मन्त्रादिविधिश्च			१४१, १४२
स्रतद्धोमानां तेषां पुनः सदःप्रवेशविध्यादि	१४५
सदोमण्डपस्थितानां सामगानां सार्पराज्ञीयु स्तोत्रगानविधिः			१४५
मानसग्रहाय साम्नां प्रस्तायोक्तीथप्रतिहारभागानां मनसैव			
गेयत्वम्, शस्त्राणां तु वाचा शंसनविधिः	१४६
सार्पराज्ञाः शंसनादूर्ध्वं चतुर्होत्रमन्त्राणां शंसनविधिः			१४७
शस्त्राणां चतुर्होत्रमन्त्राणां व्याख्यानप्रशंसे	१४८
चौदुम्बरीशाखायाः सम्भूयोपस्थाशंनविधिः	१५०
चौदुम्बरीसाशादनन्तरं वाग्विसर्गविधिः	१५०
वाग्विसर्गस्य कालविशेषविधिः	१५१
— देशविशेषविधिः	१५२
— मन्त्रविशेषविधिः	१५५
चतुर्होत्रमन्त्रव्याख्यानार्थं होतुराद्यावविधिः	१५५
— व्यध्वर्योः प्रतिगरविधिः			१५५
दशपदात्मकचतुर्होत्रसंज्ञकमन्त्रसंज्ञातस्य स्वरूपप्रदर्शनम्			१५५
यद्दसंज्ञकमन्त्रस्य स्वरूपप्रदर्शनम्	१५७
प्रजापतितनुसंज्ञकानां द्वादशमन्त्राणां विधिः	१५७
— स्वरूपप्रदर्शनम्	१५८
ब्रह्मोदसंज्ञकमन्त्रस्य विधिः	१५८
— स्वरूपप्रदर्शनम्	१६०
द्वादशाह्यागीयविशेषवक्तव्यानि समाप्तानि	१६१

॥ पञ्चमपश्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १६१ पृ० ॥

अथाविशेषव्यासस्य विधयः	१६४
अथविशेषस्य सायणशालीनं यज्ञमानक्रांयम्	१६४

अग्निहोत्रस्य प्रातःकालीनं यजमानकर्त्तव्यम्	१६४
आहवनीयोद्धरणस्य प्रशंसा	१६५
क्षीरादिरूपस्य होमद्रव्यस्य प्रशंसा	१६५
होमद्रव्यस्य (क्षीरस्य) व्यवस्थाभेदात् षोडशदेवताकत्वम्		१६५
प्रायश्चित्तम्— अग्निहोत्री यदि दुह्यमाना उपविशेत्, तत्र ...		१६८
. — — — अग्निं कुर्यात्, तत्र		१६८
दोह्यमानस्य क्षीरस्य अग्निहोत्राच्चलनेन भूमिपतने		१६८
— — सर्वस्य भूमिपतने उपायान्तररूपम्		१७०
अग्निहोत्रविद्वेषे क्षीरद्रव्याभावे ब्रह्माहोमस्य विधानम् ...		१७१
तत्तद्भावनारूपमानसाग्निहोत्रहोमस्य स्वरूपं विधिश्च ...		१७३
मानुषदेवतभेदादक्षिणाद्वैविध्यवर्णनम्	१७४
अग्निहोत्रानुष्ठानस्य सर्वघनदानफलसाम्येन प्रशंसा ...		१७५
गवामयनसन्नसाम्येन प्रशंसा ...		१७६
आख्यायिका— अनुदितहोमनिन्दोदितहोमप्रशंसार्था ...		१७६
उदितहोमस्य दृष्टान्तपूर्विका प्रशंसा ..		१८४
उदितहोमस्य पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसा		१८८
यज्ञगाथा— उदितहोमस्य प्रशंसार्था	१८५
दृष्टद्रव्यन्तरसम्बन्धेन दिवाहोमस्य रात्रिहोमस्य च प्रशंसापूर्वकं		
उदितहोमनिगमनम्	१८५
यज्ञगाथा— अनुदितहोमनिन्दार्था	१८६
आदित्यदेवप्रशंसार्था (विस्वस्तेन्यग्रमथोपाख्यानम्)		१८७
आदित्यदेवस्य प्रशंसा, प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसा, एकातिथिरूपत्वं च		१८६
विस्वस्तेन्यगाथाया भागपिश्रेवस्य तात्पर्योपाख्यानम् ...		१८८
अग्निहोत्रस्यावश्यकत्ववर्णनप्रसङ्गे सायमतिथिनिराकरणनिषेधः		१८८
अनुदितहोमनिन्दा उदितहोमप्रशंसा च प्रकारान्तरेण ..		१८२
सैव सैव दृष्टान्तान्तरेण ...		१८३
सैव सैव प्रकारान्तरेण ..		१८३
सैव सैव युक्तान्तरेण ...		१८३

यज्ञगाथा— उदितहोमप्रशंभार्था अत्रुदितहोमनिन्दार्था च	१६४
आख्यायिका— सर्वप्रायश्चित्तसम्पादनस्य आहृतितन्त्रस्य सृष्टिपर्यन्तार्था	१६७
प्रथमसप्तोत्पत्तिपर्यन्तार्था	१६८
ऋग्यजुस्सामत्रयीभिर्द्वात्रिंशद्वैवाङ्मन्त्रैश्चतस्रस्त्वविधिः	१६८
यज्ञहोषप्रायश्चित्ताय गार्हपत्यादिषु आहृतितहोमविधिः	१६९
आहृतीनां वेदान्तःश्लेषत्वम्	२००
विशिष्टोऽपि यज्ञो आहृतिभिरेव संश्लिष्टो भवतीत्यत्र दृष्टान्तप्रदर्शनम्	२०१
प्रश्नोचराभ्यां ब्रह्मण्य आर्त्विष्यनिरूपणम्	२०१
प्रश्नः; मनसा वैकल्यराहित्यानुसन्धानविधिः	२०३
वाग्यरहारे वाप्यप्रदर्शनम्	२०४
उपासते प्रातरनुवाके उपांशन्तर्धामहोमं यावत्तु मौनविधिः	२०५
दक्षिणायज्ञयो विचारः	२०८
यज्ञमिपञ्चनेन दक्षिणायज्ञं न्याय मिति सिद्धान्तः	२०९
मानसानुष्ठानकारित्वेनैव दक्षिणायाहुत्वम्	२०९
आहृतिप्रायश्चित्तानुष्ठानविधिः	२०९
आर्त्विष्यकर्त्तव्यान्तराशि	२१०
आख्यायिका— यावत्सुक्तावधिधानार्था	२१४
यावत्सुक्तेन यावन्ना मभित्पविधिः	२१५
यावत्सुदभित्पवदृष्टान्तप्रसङ्गेन अर्बुदोदासर्पयोनामप्रपत्कथा	२१६
अभित्पकाशे यावत्सुत उष्णीषेय नेत्रनेशनविधिः	२१६
यावत्सुतोऽभित्पार्थ मन्वासा मध्यर्था विधानम्	२१७
यावत्सुदभित्पतर्ता पापशान्तिविषये दृष्टान्तप्रदर्शनम्	२१७
यावत्सुदभित्पगताना भृशो शतमहाकलविधानम्	२१८
अर्धर्षिं शतश्राकत्वविधानम्	२२०
अपरिमितमहाकलविधानम्	२२०
पाठप्रकारविधानम्	२२१
मभश्चिनवासीनाभित्पस्य विशेषतः प्रथमा	२२२
यावत्सुतः सप्तोऽभिरपंचमविधानम्	२२२

सुब्रह्मण्याख्यस्य ऋत्विजः कर्त्तव्यनिरूपणम्	२२५
— प्रशंसा, स्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यत्वे हेतुश्च	२२५
— समीपे दक्षिणात्वेन वृषभानयनविधिः	२२७
सुब्रह्मण्याङ्गानस्य देशविशेषनिरूपणम्	२२६
विहितस्य उल्करदेशस्य प्रशोत्तरार्था प्रशंसा	२२७
व्याप्तीप्रस्य ऋत्विजः, आत्विज्यकर्त्तव्यविधानम् ...	२२८
— पालीवतग्रथे अशुवषट्कारनिषेधः ...	२२८
— अशुवषट्कारनिषेधे यज्ञगाथा ...	२२९
नेष्टृपस्याखीनस्य पालीवतग्रहभक्षयविधिः ...	२२९
सुब्रह्मण्यायै दक्षिणासु नीतासु यज्ञसमाप्ति	२२९
आख्यायिका— मैत्रावरुणम्राक्षयाच्छंस्यच्छावाकानां शस्त्रविधानार्था	२३३
मैत्रावरुणस्य शस्त्रविधिः	२३४
म्राक्षयाच्छंसिनः शस्त्रविधिः	२३४
अच्छावाकस्य शस्त्रविधिः	२३५
प्रातस्सवनाभिमानिनोऽग्निदेवस्य प्रशंसा	२३५
तृतीयसवनाभिमानिनां विश्वेषां देवानां प्रशंसा ...	२३५
क्षोत्रियाशु रूपयोर्लक्षणे	२३७
होतृकाया महर्गणेषु शस्त्रेषु प्रातस्सवने प्रकारविशेषविधिः	२३७
— — माध्यन्दिनसवने तद्विशेषः ..	२३८
— — तृतीयसवने माध्यन्दिनचायातिदेशः	२३८
होतृकाया मारम्भणीयानां श्चर्चां विधानप्रस्तावः ...	२४०
— — प्रशंसा	२४१
मारम्भणीयाविधिः मैत्रावरुणस्य होतृकस्य	२४०
म्राक्षयाच्छंसिनो होतृकस्य	२४१
अच्छावाकस्य होतृकस्य	२४१
होतृकायां परिधानीयानां श्चर्चां विधानप्रस्तावः ...	२४२
परिधानीयाविधिः मैत्रावरुणस्य होतृकस्य	२४३
म्राक्षयाच्छंसिनः होतृकस्य	२४३

परिधानीयाविधिः अष्टाशकना घोतुक्रमा	२४५
घोतुक्रमा त्रयाणां सवनद्वये परिधानीयाहैनिधोपदेशः	२४८
मैत्रावरुणस्य ऐकादिकाभिरेव परिधानीयाविधिः	२४८
अष्टाशकस्य सवनद्वये प्रकृतिविक्षयपरिधानीयाहयविधिः	२४९
प्राञ्ज्याच्छंसिनः अधीनगताभिरेकादिकाभिश्चोभयोभिरिव परिधानीयाभिः परिधानविधिः	२५०
द्वितीयसवनगतानां त्रयाणां मेघ घोतुक्रमा परिधानीयानां प्रशंसा	२५१
प्रातस्सवनगतानां याव्यादीनां मध्ये व्यनयनविधिः	२५२
सोमवृद्धौ नियमविशेषस्य विधानम्	२५२
प्रातस्सवने अतिशंसननिषेधः	२५३
माध्यन्दिनसवनद्वितीयसवनयोरतिशंसनविधिः	२५४
यत्रातिशंसनं कर्त्तव्यं भवति, तत्र तदर्धं यानां ऋचा मानयनं कर्त्तव्यम्, तासां ऋचां देशविशेषोपदेशः	२५४
घोतुक्रमा विहितानां परिधानीयानां स्तुतिः	२५४
प्रातस्सवने उन्नीयमानसूक्तस्य विधानम्	२५७
उन्नीयमानसूक्तगतानां ऋचां देवताद्वारा प्रशंसा	२५८
कन्वोद्वारा प्रशंसा	२५८
अथर्वशाद्वारा प्रशंसा	२५८
माध्यन्दिनसवने उन्नीयमानसूक्तगतानां दशानां ऋचां विधिः	२५८
द्वितीयसवने उन्नीयमानसूक्तगतानां नवानां ऋचां विधिः	२५९
सम्पूर्कसूक्तानुवचनं कर्त्तव्यमिति प्रथमतस्तस्य प्रशंसा	२५९
प्रतिस्सूक्तं सप्तानां मेवर्चां अनुवचनीयत्वमिति द्वितीयमतस्य प्रशंसा	२५९
प्रथमसूक्तगतानां नवानां, द्वितीयसूक्तगतानां दशानां, द्वितीयसूक्त- गतानां नवानां मेवाहुवचनीयत्वमिति द्वितीयमतस्य प्रशंसाधिक्यम्	२६०
प्रस्थितयाव्यानां मैन्द्रत्वं कथमिति विचारारम्भः	२६२
याव्याया ऐन्द्रत्वसम्पादनप्रकारोपदेशः मैत्रावरुणस्य	२६३
— — — योतुः	२६३
— — — नेतुः	२६४

याज्याया ऐन्द्रत्वसम्यादनप्रकारोपदेशः ध्यायीधस्य	...	२६४
— — अच्चावाकस्य	...	२६४
माध्यन्दिनसवने उन्नीयमानसूक्तस्य विधानम्	...	२६६
देवतावारा ऋन्दोदारा च तस्मूक्तौयाना ऋचां प्रशंसा	...	२६७
होत्रादीनां समाना मेवर्त्विषां प्रस्थितयाज्याविधिः	...	२६८
याज्याया उपदेशः होतुः	२६८
— मैत्रावरुणस्य	२६८
— ब्राह्मणाच्छंसिनः	२६८
— योतुः	२६८
— नेष्टुः	२६९
— अच्चावाकस्य	२६९
— ध्यायीधस्य	२६९
तृतीयसवने उन्नीयमानसूक्तस्य विधानम्	२७१
पवमानस्रोत्रे देवताविषयको विचारः	...	२७२
— ऋन्दोविषयको विचारः	...	२७२
प्रस्थितयाज्याविषयको विचारः	२७३
याज्याया ऐन्द्रार्भवत्वप्रदर्शनम् होतुः	२७४
— मैत्रावरुणस्य	२७४
— ब्राह्मणाच्छंसिनः	२७४
— योतुः	२७४
— नेष्टुः	२७५
— अच्चावाकस्य	२७५
— ध्यायीधस्य	२७५
ब्रह्मास्यवस्थितस्य ऋन्दसः प्रशंसा	२७६
होत्रकाणां परस्परं साम्यं वैयम्यं च विवेक्तुं विचारः	...	२७७
मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिणाञ्चावाकानां शंसनविचारः	...	२७९
होत्रहोत्रकयोः दुःकृत्यत्वेन साम्यं कथं मिति विचारः	...	२७९
पोढनेष्टुः ऋगीधीयस्या मपि होत्रा उक्तयिन्यः कथं मिति विचारः	...	२८१

द्विप्रैः पोता, द्विप्रैः पो नैष्टा ; अन्ये एकप्रैः पा इत्यत्र विचारः	२८३
सम्प्रदायविद्धिः पठितं प्रैषस्त्रम्	२८३
अद्भोऽलृया नपि सैत्रावख्यादीनां कथं द्योऽलृत्वयपदेश इति विचारः	२८५
उन्नाहविषये कश्चिद् विशेषविचारः	२८६
अच्छावाकविषये, मि कश्चिद् विशेषविचारः	२८७
उक्त्यसंश्लेषहस्तुः मैत्रावरुणशस्त्रविषयको विचारः	२८८
.. मास्त्याच्छंस्त्रच्छावाकशस्त्रविषयको विचारः	२८८
द्वितीयसवर्गतातां मैत्रावरुणादिशस्त्राणां कृन्दोद्देवतविचारः	२८९
.. चारम्भणीयानां कृन्दोद्देवतविचारः	२९२
.. परिधानीयानां कृन्दोद्देवतविचारः	२९३
होत्रच्छावाकपोरुक्थेऽभ्यासविधानम्	२९६
घोडशिसंस्थायां चतुरचराभ्यासविधिः.	२९७
अच्छावाकः तृतीयसवने शिल्पेषु अनाराशंसी अक्षः कथं शंसति	२९८
.. — — — दृढतायै शंसति	२९९
प्रसङ्गतो गर्भोपनिषदचनोदाहरणम्	२९९

॥ षष्ठपञ्चिकाग्रसप्ततुर्थाध्यायारम्भः ३०१ पृ० ॥

अथाहर्गणेषु होत्रकाणां माध्यन्दिनीयशस्त्रकृत्तिविचारः ...	३०१
.. — माध्यन्दिनीयशस्त्रकृत्तिविधानम् ...	३०३
अख्यायिका— सम्पातसूक्तानां सुत्वत्तिकथनाप्रकाशार्थं ...	३०६
विश्वामित्रदृष्टानां सम्पातसूक्तानां वामदेवकर्तृकापहरणम्	३०७
सम्पातसूक्तानां वामदेवत्ववैश्वामित्रत्ववर्षानादिकम्	३०७
भारद्वाजवासिष्ठनौधससूक्तानां वर्षानम्	३०८
अहर्गणेषु प्रातःसवने अक्षीनसूक्तानां विधिः	३०८
दीया मेवाक्षीनसूक्तानां स्वरूपोपदेशः	३०८
मनामयने द्वि द्वित्रिधान्यहानि, — चतुर्विंशतीन्याहृत्तिरहितानि,	
.. यद्दृष्टमन्याहृत्तिसहितानि चेति ; तन्नोभयत्रैव वद्विबन्तु	
.. सूक्तं कः कथं शंसतीति विचारः	३०९

आवृत्तिरहितेष्वहस्तु विहितसूक्तानां शंसनप्रशंसो	...	३१०
मैत्रावरुणो यांस्वीन् सम्पातसूक्तान् विपर्यस्य शंसेत, तत्पुद्गर्शनम्		३१३
ब्राह्मणाच्छंसि	" "	३१३
अच्छावाकः	" "	३१३
प्रतिदिनं पुरस्ताच्छंसनीयानां त्रयाणां सूक्तानां विधानम्	...	३१४
शुद्धाषडहस्य उत्तरसिंहादे काशादिदशा भावापविधिः	...	३१५
क्रस्मिन् दिने का ऋच आपनीया इति विचार्ये तन्निर्णयः	...	३१५
स्त्रोमहद्भावतिशंसनार्थानां भावपनीयानां सूक्तानां प्रदर्शनम्		३१५
विश्वामित्रशब्दनिरुक्तिः	३१८
सूक्तस्य पुरस्ताच्छंसनीयं सूक्तम् मैत्रावरुणस्य	३१८
. ब्राह्मणाच्छंसिनः	...	३१९
अच्छावाकस्य	..	३२१
अग्निहोत्रदेवताकसूक्तादीनां प्राजापत्यविधानम्	...	३२१
प्रतिदिनं शंसनीया ये कदन्तः प्रगाथास्तेषां विधिः	...	३२४
कदप्रगाथेष्व ऊर्ध्वं शंसनीयानां सूक्तप्रतिपदां शंसनविधिः	.	३२५
सूक्तप्रतिपदभ्यः पूर्व्यं याहावनिवेधः	३२७
त्रिपुण्ड्रसूक्तानां सूक्तप्रतिपदानकानां ऋचां प्रशंसा	...	३२७
— —	—	३२८
परिधानीया ऋचः स्त्रोतु सुप्रक्रमः	३३०
इष्टान्तदयपूर्वकं परिधानीयानां शंसनविधानम्	...	३३१
अभिसद्योयसूक्तस्य परिधानीयाविधौ विशेषोपदेशः	...	३३१
परिधानीया सुप्रकीच्य क्रतोर्योगविमोक्तौ ब्राह्मणाच्छंसिनः		३३४
अच्छावाकस्य	...	३३४
मैत्रावरुणस्य		३३४
यपोक्तयोगविमोक्तस्य प्रशंसा	३३५
अथस्यमूष मपेन्न योगविमोक्तयोरुपदेशः	... ' ...	३३५
योगविमोक्तहेतूनां परिधानीयानाम् एकैकविधत्वस्य निन्दा		३३५
— —	—	३३६
उभयविधत्वस्य प्रशंसा		३३६

स्तोमातिशंसने. विशेषोपदेशः	३३७
बहुभिः, स्तोमातिशंसने दोषद्वयानां:	३३७
द्वितीयसवने अपरिमितशंसनविधिः	३३८
वेदनपूर्वकस्त्रागुष्ठानस्य प्रशंसा	३३८
प्रक्षया बद्धहृत्वा षष्ठे ऽहनि धियाग्राख्यशस्त्रकृमिस्तृप्तसा विधिः	३४०
नभाकड्डानां हृत्तानां विधानम्	३४१
वालखिल्यामूक्तानां नट्चु शिल्पस्वरूपप्रदर्शनम्	३४२
प्रगाथान्तेषु प्रक्षेपणीयानां मेकपदानां सुपदेशः	३४५
पच्छे विहरणे प्रक्षेपणीयानां पादानां सुपदेशः	३४५
अर्द्धशो विहरणे प्रक्षेपणीयोपदेशः	३४६
ऋक्षो विहरणे प्रक्षेपणीयोपदेशः	३४६
पच्छे, अर्द्धशो, ऋक्ष इति विहरणत्रै विध्यस्य प्रशंसा	३४६
विहरण मन्तरेण यथाध्ययनशंसनस्य विधानम्	३४६
वालखिल्यानां षट्सूक्तेषु विचारो विहितः, अवशिष्टयोः सप्तमा- ष्टमयोः सूक्तयोः विपर्यासेन शंसनसा विधानम्	३४७
निरूपितसा शिल्पनामकशस्त्रसा प्रशंसा	३४८
सप्तभिः प्रकारैः पाठरूपस्य दूरोद्दृश्यशंसनस्वरूपसोपदेशः	३४९
प्रसङ्गतो महास्त्रागुष्ठसूक्तयोर्लक्ष्योपन्यासः	३५०
दूरोद्दृश्यशंसनविधिः ऐन्द्रे सूक्ते	३५०
वरौ सूक्ते	३५०
ऐन्द्रावरुणे सूक्ते	३५१
सौमर्ये सूक्ते	३५१
सौमर्ये सूक्ते दूरोद्दृश्ये शस्त्रे ऐकाहिकानां संशंसने विचारः	३५२
वालखिल्यानां शंसने मैत्रावरुणसा दर्पश्चेत् तत्र कर्त्तव्यम्	३५३
वालखिल्यानां शंसने यथा विहरणं, तथैव स्तोत्रे ऽपि किमितिविचारः	३५७
शस्त्र सुपणोय वाण्यायां कश्चिदुपदेशः	३५८

॥ षष्ठपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः ३६० ४० ॥

पृष्ठाषडहस्या षष्ठेऽहनि शिल्पनामकशस्त्राणां शंसनविधानम्	३६१
देवशिल्पानां हस्तिकंसादीनां मुदाहरणत्वेनोपन्यासः ...	३६१
द्यौतुः नाभानिदिष्टनामसूक्तरूपसा शिल्पना शंसनविधिः	३६२
तस्यैव नाराशंसाख्यसूक्तरूपसा शिल्पस्य शंसनविधिः	३६३
भैरवावरुणसा बालखिल्याख्यसूक्तरूपसा शिल्पस्य शंसनविधिः	३६७
द्वौष्टिनविहारयोः महापालभिन्नामकविहारस्य चोपदेशः	३६८
बाह्यणाच्छंभिनः सुकीर्त्तिसूक्तरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः	३७२
रघुपाकपिसूक्तरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः	३७२
हृषीकेशसूक्तरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः, तत्प्रकारोपदेशश्च ...	३७३
अच्छावाकस्य एवयामरसूक्तरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिः	३७५
एवयामरसूक्तरूपस्य शिल्पस्य शंसनविधिस्तत्प्रकारोपदेशश्च ...	३७५
होत्रादिभिः प्रयोव्यानां शिल्पानां भेकस्मिन्नहनि प्रयोगत्वाद्द्विविधिः	३७६
आख्यायिका— शिल्पशंसनविषये बुलिलगौडयोरुपारख्यानार्थां	३७८—३८१
संक्षेपसर्वत्रेऽपिद्योमसंस्ये विश्वनिदाख्येऽहनि विहितेषु शिल्पशस्त्रेषु	३८२
आख्यायिका— ब्राह्मणाच्छंभिनः शिल्पे शस्त्रे सुकीर्त्तिरघुपाकपि-	
सूक्तयोः शंसनानन्तरं कुन्ताप्राख्यस्य त्रिशङ्कसूक्तस्य शंसनार्थां	३८७
कुन्तापसूक्तगतानां नाराशंसीनां तिष्ठत्या ऋचां विधानम्	३८८
.. — तत्र पादे पादे अपसानविधानम्	३८८
.. — तत्र निनर्दविधिश्च ...	३९०
.. — न्यूहनिनर्दयोः स्वरूपोपदेशः	३९०
रैभीणां तिष्ठत्या ऋचां शंसनविधिः ...	३९०
पारिच्छितीनां चतस्र्या ऋचां शंसनविधिः	३९१
कारथायां चतस्र्या ऋचां शंसनविधिः	३९१
दिशाच्छृङ्गीनां पश्चाना ऋचां शंसनविधिः	३९२
जनकक्ष्यानां षष्ठा ऋचां शंसनविधिः	३९३
दन्त्रगाथानां पश्चाना ऋचां शंसनविधिः	३९३

आख्यायिका— ऐतश्चप्रलापस्तुत्यर्था	३६६
ऐतश्चप्रलापस्य बाहुल्येऽपि यावत्कामशंसनस्य विधिः	३६८
ऐतश्चप्रलापशंसने पदे पदे ऽवप्रदस्य, अन्ते प्रणवस्य च विधिः	३६९
प्रवृद्धिकाख्यानां षष्ठा गृह्यां विधानम्	३६९
प्रवृद्धिकाख्यासु षट्च अर्द्धचे ऽवसानविधिः	३७०
आविज्ञासेनीनां चतस्र्या गृह्यां विधानम्	३७०
प्रतिराधाख्यस्य मन्त्रस्य शंसनविधिः	३७०
अतिवादाख्यस्य मन्त्रस्य शंसनविधिः	३७१
देवनीधाख्यानां सप्तदशानां पदानां शंसनविधिः	३७३
आख्यायिका— देवनीधाख्यापदसमूहप्रशंसापरी	३७३
अङ्गिरसा मन्ये च मिथः संवादः	३७४
अङ्गिरसा मनभोरस्यपि सूक्तोयात्विन्वस्याङ्गीकारे युक्तिप्रदर्शनम्	३७५
आत्विन्वपरिहारयोग्यस्य विषयस्योपदेशः	३७५
आख्यायिका— अङ्गिरसां भूमिरूपदक्षिणाव्यागकथार्था	३७८
त्यरुदक्षिणायाः पुनःप्रतिग्रहनिधेयः	३७८
पुनः प्रतिग्रहे क्षते कर्त्तव्योपदेशः	३७९
अङ्गिरसां दक्षिणाप्रतिग्रहव्यागस्य फलकथनम्	३८०
देवनीधगतानां सप्तदशपदानां खरुपायि तात्पर्यशाख्यानानि च	३१०—३१३		
शंसनप्रकारोपदेशः	३१३
भूतेच्छन्नामकानां तिस्र्या गृह्यां शंसनविधिः	३१६
षाडनस्याभिधानां दशानां गृह्यां शंसनविधिः	३१६
राधिश्रीनामर्षः शंसनविधिः	३१७
पावमानोना तिस्र्या गृह्यां शंसनविधिः	३१८
श्राद्धेभ्यस्य द्वाचस्य शंसनविधिः	३१८
पालतेन शस्त्रेण वैलतानां शस्त्राणां संशंसनविचारः	३१९

॥ इति सभाष्येत्तरेयस्य तृतीयभागस्य विषयसूची ॥

॥ अथ चतुर्थभागस्य ॥

॥ सप्तमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

अथ सवनीयपशुविभागः	३
सवनीयपशुविभागानां सङ्गानिर्णयः	४
सङ्गसाम्याद् दृष्टतीत्वम्	५
अन्यथाकरखी दोषः	७
तद्द्रष्टुमर्हतिदारा प्रशंसा	७
उपदेशकसम्प्रदायनिर्देशः	७

॥ सप्तमपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः ८ पृ० ॥

यद्याह्नितापिरुपवसपदिने म्रियेत, कथं यश्च इति विचारः			१०
प्रायश्चित्तम्— यद्याह्नितापिः अग्निश्रितेऽपि होत्रे साम्राप्ये वा म्रियेत			१०
व्यासतेषु हविष्यु म्रियेत	११
प्रवासे म्रियेत	११
आह्नितापौ म्रिते तच्छरीरप्राप्तभावे मर्त्यशरदाहस्य फलं यावम्			१२
प्रायश्चित्तम्— उपावस्थायान्ना दुह्यमानाया अग्निहोत्राः उपवेशने			१५
— — — हमारवे क्षते			१५
— — — सन्धे			१५
सायं दुग्धे साम्राप्ये द्रष्टे अपहृते वा	१४
सर्वस्मिन्नेव साम्राप्ये द्रष्टे अपहृते वा	१८
त्रैवेष्वेव हविष्यु द्रष्टे अपहृतेषु वा	१८
अग्निश्रित मग्निहोत्रं यद्यमेध मापद्येत	२०
अग्निश्रितस्याग्निहोत्रस्य सन्धे विष्यन्धने वा			२१

प्रायश्चित्तम्— अग्निधितस्याग्निहोत्रस्य सूत्रलने भ'शने वा	२६
— सुगमेदे ...	२६
सत्याहवनीयामौ गार्हपत्यानावुपशान्ति ...	२६
गार्हपत्याहवनीययोरग्नोः अनुचितदर्शनादौ	२७
गार्हपत्याहवनीययोरग्नोः मिथः संसर्गे ...	२७
सर्वेषा मेवाग्नीनां मिथः संसर्गे	२८
— लौकिकाद्यन्वाग्निना संसर्गे	२८
— याम्येणाग्निना दाष्टे ...	३०
— दिव्येनाग्निना संसर्गे ...	३१
— श्रवाग्निना संसर्गे ...	३१
— चारुग्नेनाग्निना दाष्टे ...	३१
उपवसथदिने आहिताग्निः व्यश्रुपाते ...	३२
— — व्यश्रुत्व मापते ...	३३
आमावास्त्यष्टेः पौर्णमासेष्टेर्वातिक्रमे ...	३४
सर्वेष्वग्निषु उपशान्तिषु ...	३५
व्याश्रयण्येष्टि महत्त्वेन नवामप्राशने ...	३८
पुरोडाशनिष्पादके कपाथे नष्टे ...	३६
पवित्रे नष्टे	३६
द्विरण्ये नष्टे	३६
प्रातःस्नानं महत्त्वेनाग्निहोत्रे हुते ...	३६
सूतकामप्राशने	४०
• समरथप्रवादे श्रुते	४०
• भार्याया गोर्वा यमापत्यजनने	४०
अपापजोकस्याग्निहोत्रकर्तव्यताविचारः	४१
आहव्यस्य अश्वधयपुत्रत्वे श्रुतिप्रमाणप्रदर्शनम् ...	४३
अपजोकस्य वाचिकं मानभं चाग्निहोत्रम्, तत्र वाचिके विचारः	४५
तथा तत्र मानसे विचारः	४६
अथ दशपूर्वमाश्रयोरुपवासविधिः	४८

उपवासतिथिविषये आखाभेदवचनमाश्रित्य विकल्पः	...	१८६
कर्मोपयोगिन्योर्दृशंमौख्यमाख्योक्तिथोः स्वरूपनिर्णयः	...	५०
प्रायश्चित्तम्— आहिताग्नेः आदित्योदयेऽप्यन्नावडुद्धृते	...	५३
गाह्यपद्याहवनीययोर्भेदेऽशकटादिगमने	...	५४
दृष्टेरादावन्वाधानकाले दक्षिणामेरभिज्वलनं कुर्यान्न वेति विचारः		५५
होम्यतः पुरुषस्य गाह्यपद्याहवनीयमध्यगतेन मार्गेण सप्तरणविधिः		५६
आहिताग्नेः प्रवासकाले अमुपस्थानविषयको विचारः	...	५७

॥ सप्तमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ५८ पृ० ॥

अथ श्रौतःशेषाख्यानम् (आख्यायिकाः)	...	६०—१०२
पर्वतस्यर्षेः गायया पुत्रेण जातेन किं फलमिति प्रश्नः	...	६१
नारदस्यर्षेः प्रथमगाथया ऋष्यापनोदनं पुत्रजन्मफलमित्युत्तरम्		६२
द्वितीयगाथया पुत्रस्य सर्वभोगश्रेष्ठत्वाख्यानम्		६२
तृतीयगाथया	॥ पुत्रामनरकत्वात्चेतुत्वाख्यानम्	६२
चतुर्थगाथया	॥ गृहस्थाश्रमस्य श्रेष्ठत्वे वीजत्वाख्यानम्	६३
पञ्चमगाथया	॥ ज्योतिःस्वरूपत्वेन ब्रह्मप्राप्तत्वाख्यानम्	६४
षष्ठगाथया	॥ आत्मनो नवीभूतत्वे चेतुत्वाख्यानम्	६५
सप्तमगाथया	॥ जायाग्रहणसार्धकत्वे निदानाख्यानम्	६५
अष्टमगाथया	॥ जायाया जननीत्वे चेतुत्वाख्यानम्	६६
नवमगाथया	॥ परलोकसुखचेतुत्वाख्यानम्	६६
दशमगाथया	॥ प्राकृतनियमातुषारित्वाख्यानम्	६६
हरिष्यन्स्य पुत्रार्थं वरुणदेवताराधनाख्यानम्	...	६८
रोहितनामपुत्रोत्पत्त्याख्यानम्	...	६८
वरुणेन सद्योक्तिप्रतुल्यः	...	६८
पुत्रस्य रोहितस्य वारुण्यज्ञे भेषभयादरुण्ये मलायनम्		७१
रोहितस्य संबन्धरान्ते वरुणकोपादुरोगपीडितत्वाख्यानम्	..	७३

रोहितस्य स्वपुत्रं, प्रथागच्छतः परमेश्वरः सर्वत्रैकसहाय इति इन्द्रोपदेशः	७४
पुनः, प्रथागच्छतः परिश्रमः पुण्यहेतुरिति द्वितीयोपदेशः	७४
... देवभ्रमणं सन्द्विहेतुरिति तृतीयोपदेशः	७५
... आलस्यादयः कलियुगादितुत्या इति चतुर्थोपदेशः	७६
... अरण्यादिभ्रमणाद् दुष्प्राप्यलाभ इति पञ्चमोपदेशः	७६
पञ्चवर्षारण्यभ्रमणादारोग्यप्राप्तिः	... ७६
यष्टे वर्षे हरिद्विद्याजीमर्त्तन सङ्घ संवादः	... ७६
शुनःश्रेयनामाजीमर्त्तमध्यमपुत्रकथः	... ७७
स्वपुर्यागमनम्, पितृ शुनःश्रेयदानं, तस्मिन्ने वरुणसम्मतिश्च	७७
हरिचन्द्रस्य राजसूये विश्वामित्रादीना मार्विव्यस्वीकारः	८०
शुनःश्रेयपितुरजीमर्त्तस्यैव पशुनियोक्तृत्वस्वीकारः	८०
... तथा विश्वसिद्धत्वस्वीकारः	८१
मशुष्पस्य शुनःश्रेयस्य सक्तिकामनया प्रजापत्युपासनम्	८२
तथा अमुपासनम्	८२
तथा सवित्रुपासनम्	८२
तथा वरुणोपासनम्	८३
तथा पुनरमुपासनम्	८३
तथा वैश्वदेवोपासनम्	८४
तथा इन्द्रोपासनम्	८४
तथा अश्विनोरुपासनम्	८५
तथा उषसउपासनम्	८५
ततो वयनमोचनम्	८५
मुक्तवयनमा शुनःश्रेयमग्राह्यस्वययागारम्भकत्वम्	८८
... विश्वामित्राजीमर्त्तयोः संवादः	... ८८
... शुनःश्रेयसोमर्त्तयोः संवादः	... ८९
... अश्विनोमर्त्त शुनःश्रेयसोवक्तिप्रत्युत्थी	... ९१

हरिश्चन्द्रस्य राजसूये विश्वामित्रस्य स्वपुत्रत्वेन शुनःश्रेयसह्वयम् .	६१
.. .. शुनःश्रेयसविश्वामित्रयोश्चक्तिप्रबुद्धी ...	६२
.. .. विश्वामित्रस्य पुत्राणां ज्येष्ठ इति शुनःश्रेयसस्वीकारः	६३
.. .. ज्येष्ठपञ्चाशत्पुत्राणां तत्रासम्भतिः	६६
.. .. तान् ज्येष्ठपञ्चाशत्पुत्रान् प्रति अभिसम्पातः	६६
.. .. मधुच्छन्दश्चात्रैकपञ्चाशतां पित्र्यान्वोत्तुगामित्वम्	६७
.. .. विश्वामित्रस्य पञ्चभिर्गायामिः तान् प्रत्याशीर्वाद्	६७
श्रौतःश्रेयाख्यानस्य परकृत्प्रातगायत्वम्	६८
तस्यैतस्य श्रौतःश्रेयाख्यानस्य राजसूयकृतौ विनियोगविधिः	१००
तत्र अध्वर्युणा प्रयोक्तव्यस्य प्रतिगरविशेषस्य विधानम् ...	१००
श्रौतःश्रेयाख्यानस्य पापप्रश्मनश्चेतुर्त्वं पुत्रलाभश्चेतुर्त्वं च ...	१०१
.. .. आख्यातुर्होतुः, प्रतिगरितुरध्वर्योश्च इच्छिणाविधिः	१०१
.. ..	-
.. ..	-

॥ सप्तमपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः १०३ पृ० ॥

आख्यायिका—राजकृतौ विशेषविधानार्था	१०६
पुत्रापतिक्षयस्य यज्ञस्य विवरणाख्यानम्	१०८
दशयज्ञाद्युधानां नामानि	१०५
यज्ञमनुगच्छन्त्योर्नाक्षत्रक्षत्रियजात्योर्नाक्षत्रजातेर्यज्ञप्राप्तिकया	१०५
.. .. तथा क्षत्रियजातेषु यज्ञप्राप्तिकया	१०६
क्षत्रियस्य देवयजनयाचनाविधायः, देवयजनयाचनाप्रश्ना च	१०८
हीक्षणीयेष्टेः पूर्वं मिष्टापूर्त्तापरिध्यानिर्वाहकक्षोमविधिः ...	११७
तत्र दष्टापूर्त्तयोः पूर्वाचार्यैस्तै लक्षणे	११८
क्षत्रियस्य दष्टापूर्त्तापरिध्यानिर्वाहकक्षोममन्त्रः	११८
अनुवन्त्याख्यायश्रीवत्तरकालोनस्य समिष्टयजुर्होमस्य विधिः	११९
दष्टापूर्त्तापरिध्याविधोमस्य समिष्टयजुर्होमस्य च प्रथमा ...	११९
तयोरेव होमयोः प्रकारान्तरेण विधानम् ...	११९

द्वितीयोऽध्यायः प्राक् प्रयोगो मन्त्रः, तत्तात्पर्याख्यानञ्च	...	११४
पश्चात् प्रयोगो मन्त्रः, तत्तात्पर्याख्यानञ्च	...	११५
चतुर्थस्याहवनीयोपख्यानस्य विधानम्, मन्त्रः, प्रशंसा च	...	११७—११८
उत्तरहोमादूर्ध्वं सुपख्यानस्यापि तथा	...	१२१—१२३
चतुर्थस्य द्विचिंतितत्वावेदनमन्त्रे विचारः	...	१२४
चतुर्थस्य यजमानभागप्राप्तने विचारः	...	१२७

॥ सप्तमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १३१ पृ० ॥

अथ विश्वन्तरोपख्यानम् (व्याख्यायिकाः)	...	१३१—१६२
चतुर्थस्य सोमभक्षराहित्यप्रदर्शनाय सुपाख्यानम्	...	१३२
सौम्यज्ञानो विश्वन्तरस्य राज्ञो विश्यापशंयज्ञकथा	...	१३२
तत्र पारिचितस्य जगमेजयस्य राज्ञो विकल्पयज्ञकथा	...	१३३
ततो मार्गवेयरामोपाख्यानम्	...	१३४
अनुष्ठानस्य मार्गवेयस्य रामस्य विश्वन्तरं राजानं प्रत्युपदेशः	...	१३४
ततो रामविश्वन्तरयोरुक्तिप्रत्युक्तयः	...	१३७
चतुर्थस्य त्रिविधस्यैवमन्त्राणां सुपदेशः	...	१३८—१४१
उपादेयमन्त्रस्यैवमन्त्रस्योपदेशः	...	१४२
न्ययोधशब्दनिश्चिन्त्ययोधतरोरुत्पत्तिनिरूपणं च	...	१४३
सौदुम्बरफलानां मश्रुत्यफलानां वृक्षफलानां च प्रशंसा	...	१४४
न्ययोधवृक्षस्यारोधानां फलानां च उत्पत्तिनिरूपणम्	...	१४५
चतुर्थस्य चतुर्विधस्यैवमन्त्रस्य प्रशंसा	...	१४५
न्ययोधचतुर्विधयोः साम्यं मापाद्य प्रशंसा	...	१४६
मन्त्रप्रयोगः— तत्र सोमक्रयात् पूर्वं सम्पाद्यानां यस्तूनां नामानि	...	१४८
फलममस्योत्पत्त्यादिप्रयोगप्रदर्शनेनम्	...	१५३
चतुर्थस्य मन्त्रस्य विधानम्, मन्त्रः, प्रशंसा च	...	१५४
तथा मन्त्रादूर्ध्वं मन्त्रेण व्यात्मसर्गविधिः	...	१५५
अन्ययत्तिरेकाभ्यां मभिमन्त्रप्रशंसा	...	१५५

दाभ्या ऋग्भ्यां तस्य चमसस्य पूरणविधिः	१५७
मन्त्रिताप्यायितस्य नाराशंसचमसस्य प्रयोगविधिः	१५८
सवनत्रये त्रिविधस्य मन्त्रतात्पर्यस्योपदेशः	१५९
नाराशंसचमसमन्त्रणस्य प्रशंसा	१६०
प्रातस्सवने उक्तानां विधीनां सुत्तरयोस्सवणयोरतिदेशः	१६०
विशुन्तराष्ट्रापर्ययोः पुनः संवादः	१६०
सम्पुदायकथनेन भक्षस्य प्रशंसा	१६१
पुनरपि फलकथनेन नाराशंसभक्षस्य प्रशंसा	१६२

॥ अष्टमपश्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १६४ पृ० ॥

अथ राजसूये स्तोत्रशस्त्रयोर्विशेषाविशेषयोर्विधानम्	१६५
प्रातस्सवने तृतीयसवने च ऐकाहिकवत् स्तोत्रशस्त्रप्रयोगः	१६५
माध्यन्दिनसवने मरुत्वतीयशस्त्रस्य स्तोत्रशस्त्राखास्यैकाहिकत्वम्	१६६
अभिजिह्वोविद्धितीभयसामा माध्यन्दिनः पवमानः	१६६
मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदतुचरयोरनुवादः	१६६
ब्रह्मामृषिवीरूपत्वेन रथन्तरस्य प्रशंसा	१६७
इन्द्रनिहममास्रण्यस्ययोः प्रगाथयोः ऐकाहिकतुल्यत्वेन प्रशंसा	१६८
घाम्याना ऋचां प्रकृतौ विहृतौ च तुल्यत्वविधिः	१६९
मरुत्वतीयप्रगाथस्य प्रकृतिविहृत्योरेकत्वविधानम्	१६९
मरुत्वतीये सक्ते निपिह्वानीयस्य सक्तस्य प्रशंसा	१७०
निष्कैवल्यशस्त्रस्य प्रतिपत्तृचस्य विधानम्	१७२
बधुरूपत्वस्य विधानम्	१७३
घाम्यायाः पूर्वोक्तप्रशंसानास्रण्यकारणम्	२०३
उभयसामप्रगाथप्रदर्शनम्	१७४
निविह्वानीयसक्तप्रशंसा	१७५
बृहदयन्तरसामोपेतप्राप्ततयस्रकृतुस्रष्टि सप्तमीस्यैकसामवेदिय	
सत्रिययस्यै षष्ठजोचस्य षष्ठसामवाध्यत्वविधिः	१७५

माध्यन्दिनसवने होत्रकाणां प्रकृतिवत्त्वयवस्या	...	१७८
एकाहयज्ञानां द्वैविध्यप्रदर्शनम्	१७८
चन्द्रिययज्ञस्य ज्योतिष्टोमस्य उक्त्यसंस्तवविधिः	१७९
उक्त्यसंस्तवस्य ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रशस्त्रसङ्घ्याप्रशंसा	१७९
चन्द्रियाणां मन्विष्टोमसंस्तवस्य ज्योतिष्टोमस्य विधानम्	१८०
अग्निष्टोमे ये विष्टदादयश्चत्वारः स्तोमास्तेषां ब्राह्मणादिवर्ष- चतुष्टयरूपेण तीजव्यादिगुणचतुष्टयरूपेण च प्रशंसा	१८०
अग्निष्टोमसंस्तवस्य ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रशस्त्रसङ्घ्याप्रशंसा	१८०

॥ अष्टमपञ्चिकायां द्वितीयाध्यायारम्भः १८२ पृ० ॥

अथ राजसूये क्रतौ पुनरभिषेकस्य विधिः	१८२
— काखविधिः	१८३
— साधनद्रव्याणां विधानम्	...	१८४
.. — व्यासन्दाः प्रतिष्ठापनविधिः	...	१८५
प्रतिष्ठितायां व्यासन्दा उपरि चर्मास्तरणविधिः	...	१८७
— — अभिमन्त्रणविध्यादि	...	१८८
.. — — धारोहणविध्यादि	...	१८९
अभिषेककर्तुं शान्तिमन्त्रवाचनविध्यादि	१९०
अभिषेकप्रकारस्य विधानम्	१९३
तिस्रणा गृह्णा सेकस्य यजुषो याच्यतीनां च त्रयाणां विध्यादि	...	१९३
अभिषेकाङ्गहोमस्य विधानम्	१९७
अभिषेकसाधनानां द्रव्याणाम् मध्ये व्यासन्दादिनयस्य प्रशंसा	...	२००
.. .	दध्यादित्रयस्य प्रशंसा	२००
. . .	प्रातःपयस्यां च नृपां प्रशंसा	२००
. . .	व्यासन्दाणां महुराणां च प्रशंसा	२००
. . .	सुरायाः प्रशंसा	२०१

अभिषेकसाधनाणां दूर्वाणां प्रशंसा	२०१
सर्वेषां नेत्रैकत्र प्रशंसा	२०१
अभिषिक्तस्य चन्द्रियस्य मानमात्रविधादि	२०२
— शान्तिमन्त्रवाचनविधादि	२०२
स्रमिन्नाय पीतश्रेयदानविधिः	२०३
व्यासन्दाः अवरोहणविधादि	२०५
— प्रत्यवरोहणविधादि	२०६
नमस्कारविधादि	२०६
परदानप्रशंसादि	२०७
सुमिहाधानविधादि	२०७
दिगुपस्थानविधादि	२०८
प्राञ्चायिका— श्रेयान्या दिशो सुखापराजितत्वख्यापनार्था			२१०
सुहृजयार्थं शरणं मापन्नेन साहाय्यप्रार्थना सह अवहारोपदेशः			२११
सुहृजयार्थं मन्त्रप्रयोगविधाद्युपदेशः	२१२
दन्दसुहृजयार्थः प्रयोगविधाद्युपदेशः	२१२
भ्रष्टराष्ट्रस्य पुनरपि राज्यप्राप्त्यर्थं प्रयोगविधाद्युपदेशः	२१३
देशानदिगुपस्थानानन्तरं स्वयहं प्रत्यागमनस्य प्रयोगविधाद्युपदेशः			२१३
ग्रहागतस्य राज्यः प्रपदहोमविधिः	२१४
प्रपदतत्त्वज्ञानोधिका पूर्वाचार्यकृता कारिका	२१४
प्रपदहोमरीय-मन्त्रत्रयाणां मन्त्रपाणि पाठप्रकारश्च	...	२१६-२१८	
प्रपदाज्यमन्त्रत्रयसाध्याया आहुतेः प्रशंसा	२१८
प्रपदहोमादुर्घ्नं माश्रीमन्त्रपाठविधिः	२१८
पुनरभिषेकपर्यन्तोऽस्मिन् चतुर्थयागे याजयितृणां मन्त्रिणां वेदनप्रशंसा			२१०
अभिषेकपरिचालनाभाववता मन्त्रिणां निन्दा	२२०
अभिषेकपर्यन्तस्य चतुर्थयागस्योदाहरणतत्त्वेन प्रशंसा	२२१
जनमेजयवाचनोदाहरणं बलीकृतस्यार्थस्य निगमनम्	२२६

॥ षट्मपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः २२३ पृ० ॥

अथ ऐन्द्रमहाभिषेकस्य विधारम्भः	२२५
' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' '	देवताविषये विचारः	...	२२५
' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' '	वेदमत्या आसन्दाः समाहरणवर्णनम्	...	२२५
' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' '	आसन्दीसमारोहणमन्त्राः यद्	...	२२६
आख्यायिका— इन्द्रारोहणादूर्ध्वं देवाना मभ्युत्क्रोशनाख्यानम्	२२७
' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' '	'अभ्युत्क्रोशनादूर्ध्वं प्रजापतिकृताभिमन्त्रयमन्तः	...	२२८
' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' '	'अभिमन्त्रितस्येन्द्रस्य अभिषेकप्रकाराख्यानम्	...	२२९
इन्द्रस्य प्रजापतिकृताभिषेकादूर्ध्वं प्राच्यां दिशि वसुभिः कृतोऽभिषेकः	२२९
' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' '	' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' '	दक्षिणस्यां दिशि रुद्रैः	२३३
' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' '	' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' '	प्रतीच्यां दिश्यादित्यैः	२३३
' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' '	' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' '	उदीच्यां दिशि विश्वेदेवैः	२३४
सप्तस्यैन्द्राभिषेकस्य निगमनम्	२३५

॥ षट्मपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः २३० पृ० ॥

अथ पुमर्थाभिषेकविधिः	२३८
अत्रियस्य प्रपथकरणप्रकारादिकम्	२३९
पुमर्थाभिषेकस्य सम्भारार्थां विधानम्	२४१
तत्र व्यग्रोपादेवृक्षचतुष्टयस्य प्रशंसा	२४२
सम्भाररूपाणां मोषधिद्रव्याणां विधिप्रशंसे	२४२
व्यामन्दादिमभारार्थां विधिः व्यामन्दीपरिषयश्च	२४५
व्यामन्दाभिमन्त्रयमन्त्रादिकम्	२४६
व्यामन्दारोहणमन्त्रादिकम्	२४६
व्यामन्दाकृत्वा अत्रियस्य अभ्युत्क्रोशनम्	२४७
प्राचार्येभ्यः अत्रियाभिमन्त्रणविधिमन्त्रौ	२४८, २४९
अभिमन्त्रितभ्यः अत्रियस्य अभिषेकप्रकारः	२४९
अभिषिक्तभ्यः अत्रियस्य अभिमन्त्रणविधिः	२५१

अभिषेकसाधनानां दद्यादिद्रव्याणां प्रशंसा	२५३
आचार्याय दक्षिणादानविधिः	२५४
प्राप्तदक्षिणस्याचार्यस्य क्षत्रियहस्ते सुरापूर्णापातदानविधिः			२५४
प्राप्तसुरापातस्य क्षत्रियस्य मन्त्रद्वयेन तन्वागविधिः	२५५
पीतसुरासोमस्य क्षत्रियस्य दाम्भ्यां मन्त्राभ्या ममिमन्तव्यविधिः			२५६
एतद्विधायाः सुरायाः सुरात्वाभावः, तत्प्रशंसा च	२५६
चिरन्तनशिष्टाचारोदाहरणैतस्य महाभिषेकस्य प्रशंसा			२५६
तत्र पारिवित्तस्य जगमेजयस्य राज्ञो महाभिषेककथा (अत्रास्ति गाथा)			२५६
मानवस्य शार्पतस्य	तथा	...	२६०
साम्राजितस्य शतानीकस्य	तथा	...	२६०
आम्बाश्यास्य	तथा	...	२६०
अथैवस्य युधांश्रुष्टिः	तथा	...	२६६
भौवनस्य विश्वकर्मास्यः	तथा	(अत्रास्ति गाथा)	२६६
प्रेजवनस्य सुदासः	तथा	...	२६६
आविचितस्य भरतस्य	तथा	(अत्रास्ति श्लोकः)	२६६
वैरोचस्य अङ्गस्य	तथा	(सत्यत्र पञ्च श्लोकाः)	२६६
दौष्यन्तेभरतस्य	तथा	(अत्र च सन्ति पञ्च श्लोकाः)	२६८
सम्प्रदायकथनसुखेन महाभिषेकस्य प्रशंसा	२७६
ब्राह्मणस्योदाधिकाराभावेऽपि तद्विद्याधिकारसद्भावात्			
तत्फलमिद्वेदशाहरणानि	२७६
यथाभिषेके श्रमयेन गुरुद्वोद्धारणं तथा विद्याया मयि	२७७

॥ अष्टमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः २७३ पृ० ॥

नाक्षत्रस्य पीरोहित्यविषये उपदेशः	२७५
राज्ञो प्राक्षणपुरोहितकरणविधिः	२७६

पुरोहित पुत्र जायाना माहवनीयगार्हपत्यान्वाहार्यपचनतुलात्मम्	२०६
पुरोहितस्य पञ्चविधमेनुपेतवैश्वानरामिममानत्वेन प्रशंसा	२०७
विहितोपचारेण प्रीतस्य समुद्रदृष्टान्तेन प्रशंसा	२०८
अनिष्टपरिहारशक्तिमत्त्वेन प्रशंसा	२०९
दृष्टप्रामुखायमूलत्वेन प्रशंसा	२१०
पुरोहितयुक्ते राज्ञि प्रजानुरागद्विरिति प्रशंसा	२१०
पुरोहितमहिमानं ङ्गयितुं ङ्चप्रदर्शनं, तत्तात्पर्यव्याख्यानं च	२१२
पौरोहित्यस्य योग्यायोग्यत्वविवेकः	२१७
योग्यस्य पुरोहितस्य प्रशंसा	२१७
राशौ ब्राह्मणपुरोहितवरणमन्त्रः	२१८
राज्ञा कृतस्य पुरोहितस्य राजदत्तविष्टरामिमन्त्रणविधिमन्त्रौ	२१८
अभिमन्त्रिते विष्टरे पुरोहितस्योपवेशनविधिमन्त्रौ	२१९
पुरोहितस्य पादार्यानीताना मया अभिमन्त्रणमन्त्रः	२१९
अभिमन्त्रिताभिरङ्गिः पुरोहितस्य पादप्रक्षालनमन्त्रः	२१९
पुरोहितपादप्रक्षालनावशिष्टाना मया अभिमन्त्रणमन्त्रः	२१०
अथ ब्रह्मणः परिमरस्य (शत्रु चयकारिप्रयोगविशेषस्य) विधिः	२१३
ब्रह्मणः परिमरे वेद्यस्वरूपस्य उपदेशः	२१३
तत्र विद्युतो ऋत्तिप्रतिपादनम्	२१४
दृष्टेः तथा	२१५
चन्द्रमसः तथा	२१५
व्यादित्यस्य तथा	२१५
अग्नेः तथा	२१६
वायोः परितो म्रियमाखाना देवाना पुनर्वायोरेवाविर्भावः	२१६
तत्र अग्नेः उत्पत्तिप्रतिपादनम्	२१६
व्यादित्यस्य तथा	२१७
चन्द्रमसः तथा	२१७
दृष्टेः तथा	२१७
विद्युतः तथा	२१८

इतत्परिमरविद्यायाः आचार्यसम्प्रदायकथनम्	५६८
परिमरव्रतस्य उपदेशः, फलश्रुतिश्च	...	५६९

॥ इति सभाष्यैतरेयस्य चतुर्थभागस्य विषयसूची ॥

॥ समाप्ता चेत्यं सभाष्यैतरेयविषयसूची ॥

३

॥ अथैतरेयटीप्पनीविषयसूची ॥

विषय	भा० पृ०	विषय	भा० पृ०
अग्निप्रणयनपरिचयः ...	११२०२	अधिमवयफलकदयविवृतिः	४११५०
अग्निमन्थनविधिः ...	४१२६६	अधिमवयविवरणम् ...	४११५०
अग्निष्टोमगुणविकाराः ..	२१२४१	अध्ययनविधिः ...	११४
अग्निष्टोमटीप्पन्युपसंहारः	२१२७८	अग्निगुप्तैवमन्त्रस्य स्थानानि	११३१६
अग्निष्टोमस्तुतयखसङ्गा	४१२८२	अध्वरकण्यः ...	११२७
अग्निष्टोमाद्यग्निष्टोमयोर्भेदः	११६	अनन्तापुरुषपरिचयः ...	४१४२
अग्निष्टोत्रशोमद्रशायणासुक्तेषुः	४१२७१	अनुदितहोमवादिना मृत- वादित्वेन निन्दा ...	४११६५
अग्निष्टोत्रशोममन्त्राः ...	३११६४	अनुयाजदेवानां परिचयः	११३६०
अग्नौपोमप्रणयनीविवरणम्	११२३१	अनुयाजानूयाजपाठयोः स्थानविवर्णयः ...	११८५
अग्नेः सर्वदेवतात्मफालम्	३१२५६	अनुरूपपरिचय ...	२१११२, ३१२४८
अग्न्याधानीयपर्याहरण्ये विनि- योष्यमन्त्रस्वरूपाख्यानम्	११२३६	अनुवषट्कारस्वरूपम् ..	२१२२
अङ्गनधारणप्रकारः ...	११३६	अनुस्तरणीविवरणम् ...	२१२४७
अतिराचक्रतृपसंहारः	२१३०५	अनुवन्थाविवरणम् ..	४११११
अतिराचक्रतोः क्रियानिर्णयः	२१२७६	अन्याघार्यपचनशाख्यानम्	३१२००
अदितिकङ्गपयोः परिचयः	११६७		

विषय	भा० प०	विषयः	भा० प०
अपिप्रवर्तनशब्दार्थः ...	२१२६६	आतिथ्युपसदन्तकर्मपरिचय	११२७६
अत्राक्षरानां घट्टिधानां		आतिथ्येष्टिवर्धनपरश्रुतयः	११२३६
सृष्ट्युक्तः परिचयः ...	११२२६	आदित्यस्य साय मसौ प्रवेशः	४१२६५
अभिज्ञवशब्दनिरुक्तिः ...	२१३३२	आदित्यानामयनाङ्गिरसामयनयोः	
अभिषेकमन्त्रास्तैत्तिरीयवाज- सनेयिनोः ...	४१२६४	प्रधानवैषम्यप्रदर्शनम्	२१३३२
अभिषेचनीयदक्षिणानिर्णयः	४१२५४	आदित्यानाम्परिचयः ...	११३५६
अभिषेचनीयैकाहपरिचयः	४१०८	आधवनीयस्य परिचयः ...	४१२५१
अभिषेचनपरिचयः ...	११२५७	आध्वर्यवकर्मणां परिचयः	३१२६६
अभावास्यादयपरिचयः ...	२१२२७	आपः सप्तदशविधाः ...	४१२००
अर्घ्याणां षष्ठी परिचयः	११२१५	आप्रीविवरणानि	११२६१, २६६
असदृशान्तान्वाख्यानम् ...	११३१३	आश्ववालस्ररयोर्वाख्या	११२६४
अस्माकशब्दस्वार्थः प्रयोगश्च	४१२३३	आश्विनशंसने विशेषोपदेशः	२१२८४
अद्विबुधुपरिचयः ...	२१२६५	आश्वीनशब्दार्थनिर्णयः	११३५१
आ		आसन्दीविवरणम् ...	४१२८४
आकारचिन्तनं देवतानाम्	११३१३	आधनस्यानां सप्तविषये	
आकाशादिशब्दानां वक्ष- वाचित्वाधिकरणम् ...	११३५	मतद्वैधम् ...	३१४१७
आप्येयनिगदस्य परिचयः "	४१५	आहावपरिचयः ...	२१२४१
आप्तेयीना मिष्टीनां परिचयः	४१२७	इ	
आप्यनामविधायकं ब्राह्मणम्	११३४८	'इडा'-'इका' एतयोर्थवह्वार-	
आप्यशस्त्रादीनि ...	११२३	स्थाननिर्णयः ...	११४२२
आप्यसोत्रादीनां परिचयः	११३२५	इडाविवरणम् ...	११२०६
आप्यादिधर्माणां परिचयः	३१२८६	इडाञ्जानशाखानादि ...	११३०५
आप्यादिपदशब्दानां अचनम्	२२८०	इन्द्रजायाया नामादि ...	४१३३६
आतपयर्थापरिचयः ...	४१२८५	इन्द्राथीपरिचयः ...	२१२०२
आतिथ्यापरिचयः ...	११२१३	उ	
		उक्त्यक्रतुसंघारः ...	२१२४३
		उक्त्यक्रतोः सोत्रशब्दसंघादि	४१३०२

विषयः	भा० पृ०
उक्त्यादीनां ममिष्टीमविकार-	
त्वाख्यानम्	२१६१
उत्तरकुवप्रशंसा	४१२३५
उद्वेगस्य परिचयः	४१९५१
उद्वेगसानीयेष्टिविवरणम्	४१९२१
उपक्रमोपसंहारभाष्ययो-	
र्विरोधप्रदर्शनम्	२११६६
उपयाजदेवानां परिचयः	११३६०
उपसदितेरङ्गभूतानां तानू-	
नप्रुादिकर्मणां विवरणानि	१११६३
उपस्थासनवर्णनम्	४१२०६
उपाकरणकालः	११३४१
.	
उर्णापवित्रयोः परिचयः	४११५०
.	
अक्षुपरिशिष्टपृथगन्यपरिचयः	३१२८२
अक्षुपरिशिष्टपृथगन्यस्य अक्षु-	
संहिताखिलत्वकथनम्	३१३८७
अक्षुपरिशिष्टपृथगन्याध्यायाः	३१३८७
अभावानलक्षयम्	१११५७
अत्रेदस्य शाखाविवरणम्	४१४६
अत्रेदेनेव शून्य मित्यादि	१११०
अत्रिणां नामानि	१११७८
अत्रिणां परिचयपरिमखने	३१२१५
अभूषां परिचयः	२११४७
.	
एकधनविवरणम्	११३७०

विषयः	भा० पृ०
एकादशकपालस्थापनप्रकारः	१११६
.	
ऐतरेयब्राह्मणस्य शाकलीयत्वे	
संशयः	२१४१३, ४१७
ऐतिस्यपदसुन्पत्त्यादि	३१३७७
ऐन्द्रयाकरणविधये, सन्मतम्	११४०७
.	
ओजोधातुनिर्णयः	११५२
.	
ओपवसथ्यपरिचयः	११३३६
.	
कार्यसिद्धिसूचनम्	११३४६
कुम्भायाध्यायीयमन्त्राणां	
नामानि परिगणनञ्च	३१३८७
'क्षपालुः सायणाचार्यः'-इत्यत्र	
पाठनिर्णयः	१११
स्यशाखासीत्यस्य शाखानि	
धर्मन्मतम्	३१५३
क्रियादेविधादिविवरणम्	११२६८
कुष्ठप्रथमादिनाम्नां सामवेदे	
यवहारः	११३५३
कूरकर्मपरिचयः	११२६१
क्षामवतीष्टिपरिचयः	४१२६
.	
खण्डयोर्द्वयोरेकरूपपाठः	४१९४५
खण्डशब्दे शातयम्	११२३२
खिलत्वकथनम्	३१३५१

विषयः	भा० पृ०
म	
गातन्त्रीपरिचयः ...	२।२११
गयामयनमप्रत्याघः ऋषिः	२।११०
गयामयनमत्राग्राधिकोद्धृतिः	
मामयनुभ्याम् ...	२।१११
गयामयनमशोधमंशारः	२।११४
गयामयनादिव्यानामयनयोः	
पैत्रव्यनिदाने भगान्तरता	२।११२
गयामयनादिव्यानामयनयोः	
पैत्रव्यनिदानेऽसाक्षतम्	२।११२
गायत्रामहोयपर्यौदय्यौपाज-	
यौश्रनसायां परिचयः	२।०२
गूर्हसामपरिचयः ...	१।१५८
गोप्रविषयकश्रुत्यादिप्रदग्भनम्	१।११५
ग्रहमन्त्रस्य ग्राह्यतात्पर्यत्वम्	१।१५०
ग्रहशब्दनिवृत्तिः ...	२।२
ग्रहसोपश्रव्यायां मष्ट-	
प्रयोज्यत्वम् ...	२।२५०
ग्राह्यां परिचयः ...	३।१५१
ग्रावस्तुत उष्णीषग्रह्यादि	२।२१६
घ	
घर्म प्रवर्गं मघावीरायां	
माथैक्यपरिचयः ..	२।१६६
घृतपदीविवरणम् ...	१।२०६
घृतपशुपिष्टपशुविषयेवक्तव्यम्	१।२६०
घ	
घसतो प्रायाः ...	२।६६

विषयः	भा० पृ०
चतुर्पांरय्यश्च्योतरेयकले	
भंशयः ..	१।८
चतुर्भिरभिन्नैरेकेन पृष्ठेऽन च	
माभः भण्ड्यंत ...	२।१२३
चतुर्द्विमन्त्रविवरणम् ...	१।१५०
चतुर्द्विंशदरेपरिचयः ...	१।१२६
चनमितविषयत्वयोः प्रयोगौ	१।२६
चमघातां मघ्याविवरणम्	३।१३१, २३२, २३३
च	
चन्दोगकर्मणां परिगणनम्	१।१६६
च	
चातवेदस्या इत्यत्र मूल भाष्ययोः	
पाठविरोधः ...	२।३१२
च्योतिष्टोमशब्दश्रुत्यतिः	१।८
च्योतिष्टोमस्य प्रथमयज्ञत्वं	
सोमयागत्वं च ...	२।३१२
च	
चकारोच्चारणस्थाननिर्णयः	२।१५
चकारोच्चारणस्थाननिर्णयः	२।१८३
च	
चानूनपृष्ठादिकर्मणां विशेष-	
विवरणानि ..	१।१६३
च	
दशसोमसामपरिचयः	२।३३३
दश्यापवितस्य परिचयः	३।१५१
दाधायण्यज्ञादीनां परिचयः	२।१८६
दीक्षणीयेष्टिविषये वक्तव्यम्	१।५६

विषय	भा० पृ०	विषय	भा० पृ०
दोषाकालनिर्णयः ...	११२२	निदानोक्तं सामग्र्यञ्च निर्वचनं	२११०७
दोषातपसोर्लक्षणम् ...	११३४	निघनपरिचयः ...	२११०८
दोषितावेदननिर्देशः ...	४११२४	निन्दनिदर्शनयोदाहरणम्	३१३६०
दोषविज्ञोपरिचयः ...	११३८६	निवृत्तविरुद्धं भाष्यम्	११३०८
दूरोद्दयस्य परिचयः ...	३१३५०	निविदां स्वरूपाणि ...	११४३५
दूर्वानामनिर्वचनादि ...	४१२०१	नेष्टु सम्पुष्यप्रकारप्रदर्शनम्	३१२२६
देवतानां त्रिन्वाभ्युपगमः	३१२२०	न्यङ्गशब्दोदाहरणानि	२१३४४
देवानां तीर्थस्य परिचयः	११३८३	न्यूननिदर्शनायोदाहरणम्	३१२१
देशभेदेन सामभेदव्यवस्था	२१२५३	न्यूनविवरणानि ...	३१२४
द्यावापृथिव्योरेवान्तरिक्षस्या-			
नभोऽप्य इत्याख्यानपरभाष्य-			
स्यपाठे काचिदशङ्का	२१३६४	पञ्चजनशब्दस्याख्यानम्	२११४३
द्वोयकलप्रपरिचयः ...	४११५०	पञ्चप्रयाजानां सविभक्तिक-	
द्वादशशस्त्राणां परिचयः	४१३	करणप्रकारोपदेशादि	११६६
द्वादशाह्यागस्त्योपसंहारः	३११६१	पञ्चमानवशब्दार्थः ...	४१२७१
घ		पश्चिकान्तस्यवाक्ययोर्वाख्याने	११२३२
घानादीनां परिचयः ...	११३६३	पद्मगुष्ठे चतुर्थांगपरिचयः	११८६
घाराश्रयादीनां परिचयः	२१२	यथाशक्तिपरिचयः ...	११६४
धिष्णानां परिचयः ...	१११७१	पदपाठद्वयाख्याखण्डनम्	३१३१४
धिष्णानां स्थानानि ...	३१२६०	पदपाठविरुद्धं भाष्यम्	४११८
न		परिघातीययाः परिचयः	३१३६४
नवकाष्ठात्मकं सौमिकं काण्डम्	१११७	परिमरशब्दनिर्वचनादि	४१२६३
नवनीतस्य पाकजन्या व्यवस्थाः	११३५	परिमरशब्दार्थः ...	४१२६३
नवस्वर्गपरिचयः ...	२१३२६	परुच्छेपलिपिप्रदर्शनम्	३१६४
नारायणपरिचयः ...	४११५८	परुच्छेपशब्दनिर्वचनम्	३१६०
निगदमन्त्रपरिचयः ...	१११७६	यवमानसोत्रत्रयपरिचयः	२१२०६, २०४
निगदलक्षणम् ...	४१६	माकपञ्चानां परिचयः ...	१११८७
		पातोष्ठां परिचयो नामानि च	४१२४६

विषय	भा० प०
पुरोडाशप्रकारादिवर्धनम्	११५
पुरोनुवाच्यादिपरिचयः	११७
पुरोरुग्विषये किञ्चिद् वक्तव्यम्	२३७
पूतभृत्परिचयः ..	४१५१
पृष्ठपृष्ठयोः भेदोपन्यासः	२३१४
पृष्ठशब्दनिश्चिन्ता	२३३३
पृष्ठस्तोत्राणां परिचयः	२६६
पृथग्पठ्याभिन्नवपठ्यपरिचयः	२३१६
पौर्णमासीद्वयपरिचयः	२२२७
प्रकृतिविकृतिविषये वक्तव्यम्	१६
प्रतिपत्परिचयः ...	२११२
प्रतिवेशविवरणम् ..	४१५०
प्रभावशब्दस्य व्याख्योदाहरणे	४५७
प्रयाजदेवानां परिचयः	१३६०
प्रयाजानुवाजयोः परिचयः	११३५
प्रवार्यकर्मणा परिगणनम्	११६६
प्रशान्तृमैत्रावरुणयोरेकत्वम्	३२८७
प्रस्थितयान्यानां विवरणम्	३२७६
प्रजापत्यपशुलक्षणाणि ...	३३८४
प्रातरनुवाककालः ..	१३४०
प्रायणीयेष्टिराजक्रययोः	१६१
प्रायणीयोदयणीययोः ..	१६२
प्रेषस्तुक्तिविवरणम् ..	१२६६
प्रेषाध्यायनताः प्रेषमन्त्राः	३२८६
प्रेषानवापपरिचयः ..	१४१५
प्रथममसस्य परिचयः	४१५३, ३५४

विषय	भा० प०
व	
वदशब्दस्थायान्तरतापि	४२७०
वदसद्याविचार	४२६५, २६६
वद्विषयवमानस्तोत्रपरिचयः	१३८३
वद्वदयन्तरवदवसानांपरिचयः	२३१२
वद्वद्वत्तेर्देवपुरोहितत्वम् ..	२७०८
'वद्वद्वत्' परिचयः-इत्यस्यार्थः	४२६३
वद्वद्वत्तर्माश्रयः	४१४०
वद्वद्वत्तर्माश्रयानां लक्षणादि	१७६
भ	
भाष्यकारस्योक्तौ काचिद्	
भमाश्रया ..	३१३६, ४०२
म	
मधुमाघवादिमासाः	१४७६
मनसः परिचयः ...	१४७०
मनीतास्तुतिविषये वक्तव्यम्	१३०६
मन्त्रपाठदूषणम् ..	४१६४
मन्त्रमाहात्म्योदाहरणे	४२५६
महाद्दिवाकीर्त्यासामपरिचयः	२३४३
महानाम्नीनिर्वचनम् ...	३५२
महाबालभिच्छर्मनप्रकारः	३३४२
माध्यन्दिनपवमानकथा	२६१
माध्यन्दिनसवनीयानि	२७४
मिथविन्देष्टिः ..	१२७
मूसर (न्यास) सूत्रितकै-	
संज्ञितापाठे, स्त्रि विवेचनम्	२१५७
मृतानां चतुर्णां यमाधीनत्वम्	२१७०

विषयः भा० ५०

य

यजमानभक्तिविवरणम् ४१२७

यजमानानां यज्ञायुधत्वम् ४१२६

यजुषतीपरिचयः ... ३१२७

“यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवाः”-इत्यस्य

बहू विषयाख्यासन्धानम् ११२८

यतिधर्मविषेचनम् ... ४१२६

यद् यद्येति मिति श्लोकद्वयस्य

सुप्रशाखीयत्वान्वाख्यानम् ११४

याख्यानुवाक्यापरिचयः ११४५, ४७३

यूपैकादशिनोपरिचयः ११२८०

यूपोपयोगित्वचपरिचयः ११२३६

र

राजक्रयार्थद्रयाद्या मुक्तेः १११६८

राजसूयकतोरुपसंस्कारः ४१२५२

राजाभिषेककालनिर्यायः ४१२५३, १६३

राजाभिषेकप्रकारोपदेशः ४१२५३

रात्रिपर्यायेषु ब्राह्मणान्तरम् २१२७३

रुद्रदेवतानां परिचयः ११३५६

ल

लिपिकरप्रमादप्रवाहाशङ्का ४१२६६

लिपिकरप्रमादोभाषापुस्तकेषु ४१२२१

लोकत्रयत्रयहेतवः ... ४१६२

लोकत्रयपरिचयः ... ४१६२

व

वसस्य चतुर्वाकरणश्रुतिः ११२३७

वपाविवरणम् ... ११३३२

विषयः भा० ५०

वरशब्दार्थः ... ४१२०६

वश एव शिविः स्यात् ४१२३५

वषट्कारस्वरूपम् ... २१२६

वसतीवरीविवरणम् ... ११३७०

वसूनां परिचयः ... ११३६६

वालखिल्यसूक्तविषये

असादत्तस्यम् ... ३१३४२

वालखिल्यानां शाखान्तरीयत्वं २१६६

वालखिल्यानां यन्तान्तरत्वम् ३१३६७

वालखिल्यानां शिल्पत्वम् ३१३६२

वालखिल्यानामपि खिलत्वम् ३१३५२

वालखिल्याना मष्टत्वम्

एकादशत्वं वा ? ... ३१३४७

विकर्षणामपरिचयः ... २१३४३

विकल्पज्ञेविध्यपरिचयः ११२३८

विचक्षणवदात्प्रयोगोक्तम् ११५८

विध्यादिपरिचयः ... ११२३८

वितषवोवधशब्दयोर्वाख्या ४१२३७

विश्वजित्परिचयः ... ३१३७७

विश्वामित्रदृष्टानां मष्टसूक्तानां

परिचयः ... ४१६३

विश्वामित्रविवरणम् ... ३१३२६

विषविद्याया निगदनविधिः ३१२१५

विद्यारत्रयस्य नामत्रयम् ३१३४४

वेदिविवरणम् ... २१३७

वेदिकशब्दावाचकशब्दाः ४१२१५, २६६

वैरूपवैराजवैतसाक्षापरिचयः ११३१४

विषयः	भा० पृ०
यादृतीनां परिचयः ...	१४३२
यादृतीनां सर्वप्रायश्चित्त- मन्तरूपत्वम् ...	३१२००
व्याख्या परिचयः ...	४१३
श	
शंसनयजनस्तवनसाधनानि	१४५३
शक्तरी निर्वचनम् ...	३१५१
शस्त्रायां याज्यान्तव नियमः	२१२०
शाखान्तरगता काचिद्वक्	११२२४
शाखान्तरीयः कचिद्व्यञ्जनेः	११२७०
शाखान्तरीयनिर्वापमन्त्रान्वा- स्यानिर्देशः ...	११११४
शिल्पविवरणम् ...	३१२६६
शुनः श्रेण्डधानांस्तक्तानां निर्देशः	४१६६
शुनः श्रेपादिशब्दानां निर्वचनादि	४१७७
श्रौतः श्रेपाख्याने दक्षिणानियम	४११०१
श्रौतः श्रेपाख्यानकथनविधिः	४११००
श्रौतः श्रेपाख्यानपाठफलम्	४१८५
श्रौतः श्रेपाख्यानस्थानानि	४१८५, ८६
श्रावणशब्दविवरणम् ...	४११३४
'श्रानमस्य वक्तः कृच्छ्रतात्' इत्यादि- विधिशाख्यानेऽसाम्मतम्	११२८२
श्रौतनौधस्योः परिचयः	२१३६२
शुश्रूक्षप्रमाणनामानि ...	११५७
ष	
षडशशब्दार्थो ...	३१३०८
षोडशश्रयोमोपभंजारः	११२६६

विषयः	भा० पृ०
स	
संयाज्ययोः परिचयः ...	११५२
संहितायां दशर्चत्वेनाम्नात्स्य छत्स्य ब्राह्मणवचनेनेका- दशर्चत्वसम्पादनम् ...	३१३३२
संहिताब्राह्मणभाषयोर्मिथो विरोधः ...	३१८८
संहिताब्राह्मणयोर्मन्त्र- पाठभेदप्रदर्शनम् ...	३१२२६
संहिताभाषादर्शनोपदेशः	३१८४
संहिताभाषास्यैकत्र ब्राह्मण- विरुद्धाख्यानप्रदर्शनम्	३११५५
संहिताभाष्येतरैर्यभाष्ययोः पाठवैधर्म्यप्रदर्शनम्	११२१७
सन्तृप्तपनशब्दार्थः ...	११३१६
सत्राखाहीयसामपरिचयः	३१३५८
सत्वज्ञाया ...	४१२३४
सन्धिस्तोत्रकथा ...	२२७५
सप्तलोकविषये वक्तव्यम्	१११८३
सप्त सोमसंस्थाः ...	११६
सप्तस्वराणां परिचयः ...	११३५३
सम्पातस्तुक्तपरिचयः ...	२१४०६
समयाधुपितशब्दार्थः	३११५१
समयाविहितशब्दार्थः	३११५१
समयास्तमिहितशब्दार्थः	३११५१
समानोदकत्वं वचनादेव	३१८
समिध्यमाना ऋक् ...	११२३

विषयः	भा० प०	विषयः	भा० प०
समिष्टयजुर्घोमपरिचयादि	१।८७	सौर्यसूक्तानां परिचयः	२।२६१
सवनभेदे कपालसङ्ग्राभेदः	१।३६०	सोकानां परिचयः	१।३२०, ३२५
सवनीयशब्दार्थः ...	१।३८८	सोत्रशस्त्रयोः कथा ...	३।२५३
सहस्रतमोदानविवरणम्	३।२६६	सोत्रशस्त्रयोः प्रयोगे	...
सान्नाय्यस्य विवरणम् ...	४।१७	पौषामयव्यवस्था ...	१।४५३
सामगानपन्थानां परिचयः	२।१०७	सोत्रियपरिचयः	२।११२, ३।२४८
सामप्रगाथविवरणम् ...	३।५२	सोमभागमन्त्राणां परिचयः	३।२०४
सामभक्तीनां परिचयः ...	२।१०८	स्थालीनां सङ्गा परिचयश्च	४।१५१
सामिधेनीनिर्णयः	२।१२३	सुरापराधः	१।३४६
सार्पराज्ञीरिवरणम्	३।१४५, १४६	सुरनामनिर्वचनम्	१।२५४, २५६
सुखादिपरिचयः ...	२।८८	स्त्रियज्ञानपरिचयः ...	२।४६
सुदा एव प्रैजवन इत्यस्माकम्	४।१६१	ह	...
सुनक्षण्यापरिचयः ...	३।२२५	हंसवत्याश्च पञ्चाशानस्थानानि	२।३४६
सुवयंनिष्कादीनां वाच्यार्थाः	४।२५४	हविर्द्वानयोः परिचयः	१।१७१, २२०, २२४
सोमपानमन्त्रद्वयम् ...	४।२५६	हविर्यज्ञसंस्थानां परिचयः	३।२०७
सोमपानेनाल्लसत्वविधायकमन्त्रः	४।२५६	हविर्यज्ञानां विविधप्रदर्शनम्	४।४३
सोमप्रवहण्याथमन्त्राणां परिचयः	१।१०६	हविकां थापयन्करत्र व्याख्ये	४।२४
सोमविक्रयनिन्दाभ्युतिः	१।६३	हविष्यद्वक्तिषु पुरोडाशस्य	...
सोमसंस्थानां नामानि	४।४३	पञ्चमलं चतुर्थलञ्च	१।३८६
सोमोपोत्यानमन्त्राणां मान्दान	...	द्विद्वारपरिचयः . . .	२।४
स्थाननिर्देशः ...	१।१०६	सोत्रकाणां परिचयः	२।२४२, २।२४८, ४।३
सौत्रामणीसुरायाः सुरात्वाभासः	४।२५६	सोत्रादीनां पारम्यर्थम्	३।२८०

॥ अथैतरेयालोच्यश्रुतिसूची ॥

— ८०१०१ —

श्रुति	भा०	पृ०
“अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेविर्यन्तु पुरोहितः”	...	४। २०४—२०५
“अग्निर्वाव पुरोहितः पृथिवी पुरोधता, वायुर्वाव पुरोहितो ऽन्तरिक्षं पुरोधता, ऽऽदित्यो वाव पुरोहितो द्यौः पुरोधता, एष ह वै पुरोहितो य एवं वेद, अथ स तिरोहितो य एवं न वेद”	४। २८५	
“अग्निर्वै परिच्छिद्विह्वीमाः प्रजाः परिच्छेद्व्यभिः क्षीमाः प्रजाः परिच्छियन्ति”	३। ३८६
“अग्नेर्देवयोन्वा आहुतिभ्यः सम्भूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकं मेध्यति”	१। २५१, २३१
“अग्नेर्वा एताः सर्वास्तन्नो यदेता देवताः”	२। १६
“अथरातिर्जानन्तपिरराजा सन् विद्याया समन्तं सर्वतः पृथिवीं धयन् परीषाय”	. ..	४। २६८
“अथ ह विश्वामित्रः पुत्राणामन्तयामास मधुच्छन्दाः श्दणोवन नयभो रेशुरष्टकः ये के च भ्रातरः स्य नासन् षोडशाय कल्पध्व मिति”	४। ८८	
अथ ह शुनःश्रेय ईक्षाचक्रे ऽमातुध मिव वै मा विश्वमिद्यान्ति, हन्ताहं देवता उपधावामीति”	. ..	४। ७६
“अथातो ब्रह्मणः परिमरः ०—० स एव ब्रह्मणः परिमरः”	४। २६०—२६२	
“अपास्य ब्रह्मपति लोमानि त्वगष्टक कुष्ठिका शपा विषाण्ये स्कन्दति पिश्रितम्”	. ..	१। ३१२
“अदर्शुस्ता प्रासहस्तं न यच्छूद्रेव्यजघत”	४। ८७
“अङ्गो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति”	२। ३४७
“अनन्मभावुका ह होतुश्च यजमानस्य च भाष्यं भवन्ति”	१। २१३	
“अनुवर्तन्तु वा अयं होता सामगस्याभूत्”	१। ३८२
“अनेनस मेगसा सो ऽभिश्चक्षादेगस्ततो वापहरादेन । एकातिथि मप सायं दण्डि विसानि सैनो जहारेति”	३। १८३	

"अन्तरिक्षं वै प्र ०—० असी वै दीदाय ०—० अद्विर्वै शर्म ०—०	
चन्द्रमा वै ब्रह्म ०—० वायुर्वै यन्ता ०...० शंखरौ वै समस्तः"	१ । ४७५
"अन्तो वै स्वाहाकारः"	३ । १२४
"अप्रसूतः करोत्यकृतं तदक्षत मकरिति वै निन्दन्ति"	१ । ४५८
"अभिवेषनीये पुरुषं पशु भावेभे"	४ । ७३
"अभिष्टेधते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्"	३ । २४७
"अन्दतं या शतदक्षिंल्लोके यदापः"	४ । २५२
"अयस्सयी मेवेना मङ्गवैत रजता मन्तरिचं हरियो दिवम्"	१ । १६७
"अवत्येनं सत्यं नैग मनुतं दिनस्ति"	५ । २४६
"अशीलस्य अत्रियस्य सुखं येष श्रापते तन्न मिथ रेभतीव"	१ । १८२
"अश्वो वा पुरुषो वा गौर्वा हस्ती वा परिगत एव स्वय मात्मनः"	२ । २४५
"अष्टावप्रति भरतो दौर्ध्वनिर्यसुनां मनु ।	
गङ्गायां वृत्तमिदं वधात् पञ्चमश्चाशतं श्याम् ॥"	४ । २६०
"अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च	
वषट्कारश्चैते देवाः सोममाः"	१ । २५५
"असमायी वै स्वर्गो लोकः, कश्चिदे स्वर्गो लोके	
व भवेतीति"	३ । २५२, ४१५
"असाविर्मा वृष्णान्युनति"	१ । ६२
"असुरा इ वा इतरा गिरः"	२ । २३५
"असौ पुर उदेति पश्चात्त मेति"	१ । ६०
"अहर्वै भिवो रात्रिवै रथः"	२ । २६२
"आच्यं वै देवानां, सुरभि घृतं मनुष्याणाम्, व्याघृतं	
पिष्टृषां, नवनीलं गर्भाणाम्"	१ । ३२
"आङ्गन्तीनं तेजो वा ऐतदध्योर्यदाङ्गनम्"	१ । ३३
"आदित्याश्चैवहासत्रङ्गिरसश्च तेऽयं ऽयिनरपि मयजन्त, ते	
स्वर्गो लोक मायम्"	१ । ११८
"आरम्भयतो वै यजस्याग्निमापो दृष्टस्यापो परयोः"	१ । ४४३

“आहुतिभागा वा अन्या देवता अन्या सोमभागाश्वन्दीभागाः” १ । ३५५

“इति तु पूर्वं पटसम्, अथोत्तरम्” १ । ३५९, ३५८

“इन्द्रियं वा एतदस्मिंल्लोके यद्धि” ४ । २५२,

“इयं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासद्या नाम” २ । ६७

“इयं स्लोकशो दृष्टिविभक्तोपाचरति” १ । ३२०,

“इय मनुष्यां देवयजनं मद्धाद् यदेतच्चन्द्रमसि कृष्ण मिव” २ । ३८६

“इह चेष्ट चापयेन चरित्वा पन्थानं पर्यवेयात्” .. २ । २६०

“उत्तरतः पश्चादयं भूषिष्ठं पवमानः पवते” १ । ६१

“उक्तातरि यशोऽधादथोऽयत्तनाञ्चोपात्त आचतना दिति

शशत्तया स्यात्” १ । ३८२

“उषस्यागताया मरुण मिवैव प्रभातुषयो रूपम्” २ । २८६

“ऊर्जाः पुरुषस्य भूयांसः प्राणाः” २ । १३१

“ऋच मेव तत्वान्गोऽनुवर्त्मानं कुर्वाद्” १ । ३८२

“ऋतवो वै सोमस्य राज्ञो रावभातरो यथा मनुष्यास्य,

तैरेवैनं तत्सद्वाप्तमयति” १ । ६६

“ऋषयो वै ऋरस्त्रव्यां सत्र मासत” १ । ३६३

“एकं सच्चतुर्दधा” १ । ४३०

“एकस्य नद्यो जाया भवन्ति, नैकस्य बहुवः सद्य पतयः” २ । १०५

“एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयाजा

एते ऽसोमपाः यशुभाजनाः” १ । ३५५

एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः यशुवस्तस्मादितेषां नाश्रीयात् १ । २६५

“एनह वै मनुष्याय सद्यं निहितं यद्यक्षुल्लसादाचक्षाय माहु-

रनामिति, स यद्यदर्शं मित्वाहायास्य अद्धति, यद्यु वै सद्यं

पश्यति न बहुनाथ नान्येषां अद्धति” १ । ५४

"एतद् वै देवसोमं, यच्चन्द्रसोमः"	४। ४८
"एतद् वै यज्ञस्य सखड्डं यद्रूपसखड्डं यत्कर्म क्रियमाख ष्टमभिवदति"	१। ४२, ६०			
"एतर्हि गथं भीमांसमानाश्ः पृच्छन्ति, सन्ति तत्रोषाः इति"	२। ३८६			
"एतर्हि नक्तं यापन्नात्तं भिवैयापाक्रम्य विभेति,				
∴ तम इव हि रात्रिर्मुत्वारिव"	२। २६०
"एतर्हि यज्ञः सयुग्मं भूत्वा देवेभ्यो ह्यथं वहति नाक्षणेन च । हृन्दोमिथ"	२। २२५
एतर्हि विद्यां आहुर्व्यथावित्तं मेव न इति	२। १२५
"एतर्हि यज्ञं दोषसर्पणी नाम प्रपदस्ति"	३। २२३
"एतानि वै ब्रह्मण आयुधानि यद्ब्रह्मायुधानि, अप्येतानि चन्द्रस्या- युधानि यद्वरुणः कवचं इत्यु धन्व"	४। १०३
"एतानि च वै वेदानां मन्त्रः श्रेयसानि यदेता आहृतयस्तदथात्मना- त्मानं सन्दध्याद्, यथा पर्वणा पर्वं, यथा शीथणा चर्मणं बान्यवा विशिष्टं संश्लेषवेदेव मेवेताभिर्यज्ञस्य विशिष्टं सन्दधाति"	३। १६०			
"एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणा अप्येता अहुतादो यद्वाजिन्यो ∴ वैष्णः प्रूढः"	४। १०३
"एतेन च वा ऐन्द्रेण मह्यभिषेकेषोदमय व्यातं योऽङ्गं मभिविषेत्"	४। २६३			
"एवं च वाच स ऋत्विजि प्रतिष्ठति यो दादृश्रादेन यजते"	२। २०४			
"एष एतेर्वा प्रयुक्ततमो यदजः"	१। २६४

"एतेशो च वै सुनिर्येरायुर्ददृशै, ०—० सोऽत्रवीतु भुवान्, युचका
व्येरायुर्दृशै तद्भिलपिष्यामि ; यत् किञ्च वदामि तर्ष्म मा
परिगातेति ०—० तस्याभ्याप्तिरैतशायन एवाकाले ऽभिष्टाय
सुख मध्यमघ्रादद्वयमः पितेति ; तं होवापापेक्षलसोऽभूर्यं मे
पाप मययोः, शतायुं गत मकरिषं च ह्येवायुं प्रुष्यन्तु, पाविष्ठो
ते प्रजां करोमि यो मेत्य मसक्या इति" ... ३। १६४

"बोकस्यारी वा इन्त्री यत्र वा इन्द्रः पूर्वं गच्छत्येव ततापरं गच्छति" ३। ३०१

- "ओ नो मिति प्रबौथी मिति वै स्वर्गो लोक ओ मित्यसौ,
योऽसौ तपति" ३।१६६
- "किंखिदेव चक्रुषे ब्रह्मणे दक्षिणा नीयन्तीऽह्नात्वाहोखिदेव हरता इति,
यज्ञस्य ज्ञेय भिषग् यद् ब्रह्मा, यज्ञाद्यैव तद्भिषवं ह्ना हरति" ३।२०७
- "कुमारं जातं जघन्या वामाविशति" २।७
- "कुमारं जातं संबदन्त उप वै शुश्रुषते नि वै ध्यायतीति" २।७
- "कुमारं जातं संबदन्ती प्रतिधारयति वै शीवा अथो शिर इति" २।७
- "कुमारो जातः पश्चेव प्रचरति" २।७
- "कुरुक्षेत्रे ते ह प्रथमजा न्यग्रोधानां, तेभ्यो हान्येऽधिजाताः" ४।१४२
- "कुलाय मिव स्येत्तद् यज्ञो क्रियते यत् पतुदारवा. परिधयो
गुग्गुलूयास्तुकाः सुगन्धितेजनातीति" १।२००
- "कोऽनहा पुश्य इति, न देवान् न पिदृन् न मनुष्यानिति" ... ४।३५
- "को नाम प्रजापतिः अशुरः" २।६८
- "कोऽहति मनुषाः सर्वं सद्यं बह्नुं सद्यसंहिता वै देवा
अवृतसंहिता मनुषा इति" १।५४
- "यज्ञान् मेऽप्यधीतु प्राचारीन् आहुतीर्मेऽहौषीदित्यध्वर्षवे
दक्षिणा नीयन्ती, उदगामीन् उज्ञात्रे,
अज्ञासीन्ऽवाधीन् इति होत्रे" ३।२०६
- "धृतं प्राश्य शंसेद्, यथा ह वा इद मनो वा रथो वात्को वर्षत
एवं देवाको वर्षते" २।२०८
- "यसुः पुरुषस्य प्रपन्नं सम्पदतः सम्पदति" २।७
- "चित्तैव एक्य मिति ह सा वा एतदापचते" ... २।२६२
- :"श्वापान्खन् गर्भः कनीयासं सक्तं योनिं न द्विनस्ति" ... ३।८६

- “ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यं, ०—० न्द्वयं तमभ्याया, तेनैव तज्ज्यो-
तिषा न्द्वयं तमभ्यायां तरति” ४१५२
- “तं (अपिद्योमं) यथा समुद्रं सोत्था एव सर्वं यज्ञक्रतवो
ऽपि यन्ति” २।१८२
- “तं सरस्वती समन्तं पर्यधावतु, तस्माद्वाप्येतर्हि परिवारक
मित्याचक्षते” १।३६३
- “तं स्वर्गन्तोऽनुवर्तितत्ते ब्राह्मण सहस्र मिति, तदेवं समाकुर्वाथं
पुरुषः कुण्डशवास्तुत्तरत उपोत्थायात्रवीक्ष्यम वा इदम्, मम वै
वास्तु ह मिति” ३।७२
- “त एते ऽन्वाः पुष्टाः श्वरा पुलिन्दा मूतिवा इत्युदन्त्या बहवो
भवन्ति वैश्वामित्रा हस्यूनौ भूयिष्ठाः” ४।६४
- “तद् इह स्नाहोपाविर्नान्युतेय उपसदां किल वै तद् ब्राह्मणे”
“तदेतद्वपिः पश्वन्नभ्युवाच— स पूर्वया निविदा ०—०” १।४३५
- “तदेतद्देवमिद्युनम् ०—० सम्भूय देवता व्यप्येति” ... १।१५६
- “तद्यथा दीर्घाध्व उपविमोक्तं यायात्, तादृक् तत” ... ३।३३३
- “तद्यथा (दोऽश्वैर्वागकु क्षिर्वाग्नै रथै रथान्ततरे रथान्ततरे रूपविमोक्तं
यान्ति, एव मेवै तच्छन्दोभिरन्यै रथै रथान्ततरे रथान्ततरे-
रूपविमोक्तं स्वर्गं लोकं यान्ति” २।३५६
- “तद्यथा पुनरात्यन्त्यं पुनर्निग्रन्थ मन्तं बधीयान्मयूखं वान्ततो धार-
णाय निहन्त्यात्, तादृक् तद्, यद्धारयन् धारयन्निति प्रंसति” ३।५६
- “तद्यथेवादी मनुष्यराज व्यागते ऽन्यस्मिन् वाह्यैत्युच्चार्यं वा
वेद्यतं वा चदन् एव मेवासा एतन् चदन्ते” ... १।११२
- “त मिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच” ४।७६
- “तस्मात् स्थियः पत्याविच्छन्ति, तस्मात् स्वानुरागं पत्याविच्छन्ते” २।७७
- “तस्मादाहुर्न पापः पुरुषो याग्यो दादशाहेन, नेदयं मयि प्रति
तिष्ठादिति” २।३७४, ३७५
- “तस्माद्वाप्येतर्हि भरताः सत्त्वनां विनिं प्रयन्ति” ... १।४००

- “तस्य यद्वे तसः प्रथम सुददीप्यत, तदसावादित्योऽभवत् ,
 यद् द्वितीयमासीत्, तद् भृगुरभवत् ,
 तं वरुणो न्यसृञ्चीत्, तस्मात् स भृगुर्वारुणिः ,
 यत् तृतीय मदीदेत्, त आदित्या व्यभवत् ,
 यदङ्गाराः पुनरङ्गान्ता उददीप्यन्त, तद् दृहस्यतिरभवद्” २।१५४
- “तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गालोकादवपाताद्विभ्युक्तं त्रिभिः
 : स्वर्गैर्लोकैरवसात् प्रबुत्तभुवुवन् १-० त्रिभिः . स्वर्गैर्लोकैः
 परस्तात् प्रत्यस्तभुवुवन्”
- “तान् वा एतान् सम्पातान् विश्वामित्रः प्रथम मपश्यत्, तान्
 विश्वामित्रेण दृष्टान् वामदेवोऽख्यजतैव” ... ३।३०४
- “तिष्ठभिः स्तुवन्नि, तिष्ठभिश्चायंति” ... २।१०४
- “तेजन्वा उभयतोऽलयोरप्रसंसाय वर्सो नक्षति” ... १।८४
- “तेजो वा एतत् पशुनां यद् दृत्तम्” ... ४।२५२
- “तेजो वा एतदस्योर्यंदाङ्गनम्” ... १।३३
- “तेभ्योऽभितमेभ्यस्त्वयो वर्णा व्यजायन्ताकार उकारो मकार इति ;
 तानेकधा ममभरन् तदेतदोऽमिति” ... ३।१६६
- “तेभ्यो वै देवा व्यपवावीभत्वन्त मनुष्यागन्वात्” ... २।१३६
- “तेषां यान्दृष्टस्त्रीनानि पशून्वासंस्तान्यादाय ससुदं प्रौष्यन्” ३।६३
- त्रेऽ द्वि वा एष एतदध्याहितस्तपति, स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्व-
 स्माद् भृताद् भविष्यतः सर्व मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च” २।३३४
- “ते शादित्यानङ्गिरसोऽयाजयंस्तेभ्यो याजयद्वा इमां पृथिवीं पूर्वी
 दक्षिणा मद्दृक्षानियं प्रतिगृहीतातपत्तान्यदृष्ट्वा मिन्धी भूत्वा
 विष्मन्ती जनानचरत्स्याः शीघ्रत्वा इमे प्रदरा प्रादीर्यन् ये ऽस्या
 इमे प्रदराः समेव स्य ततः पुरा तस्मादाङ्गुर्न निवृत्तदक्षिणां
 प्रतिगृहीयान्नेषा शुचा विहा शुचा विश्वादिति यदि त्नेनां
 प्रतिगृहीयाद्प्रियायैनां भ्रातृभ्याप दद्यात्परा स्यैव भवति” ३।४०६
- अथ एम उर्ध्वं एभ्यश्चिंशा लोका एकविंशत्यैकविंशत्यैवमांजो-
 कान् रोचन्नि जगं एष लोके चतुःपटितमेन प्रतितिष्ठति” ३।४८

"त्रयस्त्रिंशद्देवाः स्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशदिव्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च"	१ । ४५१, २ । ६८
"त्रयस्त्रिंशद्देवाः सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमयाः"	१ । ३५५
"त्रयोदशो मासो नानुविद्यते"	२ । ६२
"त्रयो वा इमे त्रिष्टतो लोकाः"	२ । २८७
"विहोर्दे विष्णुर्धृक्कमत"	१ । १२
"त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याह्वानि"	१ । ३४७
त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते जग्भं गौर्यं वान्तं तत्"	२ । २१६
त्वं (प्रजापतिः) न्वेव देवानां पापिष्ठोऽग्नि, यस्य तैः ह्यं (अनुष्टुप्) स्वं हृन्दोऽग्नि"	२ । ५६
"दक्षिणतोऽय व्योधयः पथ्यमाना आयन्ति"	१ । ६०
"दक्षिणा वै यज्ञानां पुरोगवी , यथा ह वा इह मनो पुरोगवं रिषाद्यैव" इव यज्ञो ऽदक्षिणो रिष्यति । तस्मादाहु- दांतयैव यज्ञो दक्षिणा भवत्यल्पिकापि"	२ । ४०७
"दास्याः पुत्रः कितवो ऽनाक्षयः कथं नो मध्ये ऽदीक्षिष्टे तितं बहिर्धन्वोदधन् । अन्नैर्न पिपासा हन्तु, — मरुत्व्या जदकं मा पादिति"	१ । ३६३
"देवशिष्यान्व्येतेषां वै शिष्याना मनुजतीह शिष्य मपिगम्यते श्रुतो कंसो वासो क्षिरण्य मश्वतरीरयः शिष्यम्"	२ । ३६१
"देवा ह वै सर्वघरी मत्रं निषेदुस्ते ह धाम्भानं नापगत्रिरे" "देशाद्देशात् समोऽह्वाना चर्वासा मात्तदुद्दिष्टयाम् । दृशाद्दानु मृश्याण्यानियो निष्ककण्डः ।"	४ । २६३
"द्यापाप्रयिवो वै प्रतिष्ठे, इय मेनेह प्रतिष्ठा ऽभावसुत"	२ । १३१
"औरंतरिक्षे प्रतिष्ठितातरिचं पृथिथां पृथिव्यप्सामः सती सतं प्रक्षयि नक्ष तयमीति"	२ । २४
"धूमेनेवेय ममु अिन्वति, वृष्टात्माविमाम्"	२ । ३८६

"न दीक्षितस्याग्नीयात् ०—० अश्रितयं वपायां हुतायाम्"	१ । ३०१
"न द्यावान्तरिचान्तरिचाद्गमिः"	२ । ३८८
"नव स्वर्गा लोकाः"	२ । ३२५
"न वा एकैनाचरेण ऋन्दांसि वियन्ति, न दाम्भ्याम्" ...	१ । ५३, ४५१
"न वै देवा व्यनोऽन्यस्य एष्टे वसन्ति"	३ । ५०
"न सारस्वतो गृहोऽस्ति"	२ । १
"न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा व्यन्न मदन्ति, तस्माद्वाणा यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरो दधीत देवा मे ऽन्न मदन्निति"	४ । २०४
"न ह वा व्यन्नतस्य देवा हविरन्नन्ति"	४ । ४०
"नाग्नीषोमीयस्य पशोरग्नीयात् ०—० तत्तद्वाह्वम् ०—० तस्याश्रितयं चैव क्षीप्सितयं च"	१ । २५२
"नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति"	४ । ६०
"नामानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसनं भातरो निरभजन्तो ऽन- वीदेत्य किं मद्य मभाक्तेत्येत मेव निष्ठाव भववदितार मिव्य ब्रुवं स्तस्माद्वाप्येतर्हि पितरं पुत्रा निष्ठावी ऽववदितेत्येवा- चचक्षते स पितर मेव्याजधीत त्वां ह वाव मह्यं तत्ताभास्तुरिति तं पितानयोभ्या पुत्रक तदादधा अङ्गिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सन मासते ते षष्ठं षष्ठ मेवाह्वरागस्य सुह्यन्ति तानेते सूक्ते षष्ठे ऽहनि शंसय तेषां यत् सृष्टं सन्नपरिवेष्यं तत् ते स्वर्गो दास्यतीति"	३ । ७०
"निश्चं तेषां एतन्मुजं यद्यांसि यच्छृणुयः"	१ । ३३५
"शूने वै रेतः सित्तं मध्यं ख्यै प्राप्य स्वविष्टं भवति"	३ । २५६
"पञ्चपदा पङ्क्तिः, पङ्क्तिषां व्यन्नम्"	३ । ३१०
"पराधो गर्भां धीयन्ते पराधः सम्भवन्ति ०—० मध्ये गर्भां धृताः ०—० असुतोऽर्षाधो गर्भां प्रधायन्ते"	२ । ४०
"पराधो भूत्वा चतुष्पादो रेतः मिथुनि ०—० सम्यधो भूत्वा विपादो रेतः मिथुनि ०—० योनिं तदुपसन्धाय रेतः मिथुनि"	१ । ७५

"परोक्षप्रिया इव हि देवाः"	२।१५०
"परोवरीयांसि वा इमे लोका अर्वांगहीयांसः"	१।१८०
"परो वा अस्माहोक्तात् स्वर्गो लोकः"	३।३१७
"पशुवै नीयमानः स ऋष्युं प्रापय्यतु"	१।२७१
"माङ्क्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितः,— लोमानि त्वङ् मांस मस्थि मञ्जा"	१।३३१, ३७२
"प्रापस्य वा इमे कर्मणः फर्त्तार. व्यासते ऽपूतायै वाचो वदितारो यच्छापयन्ता इमानुत्यापयतेमे मेऽनार्वेदि मास्त्रियतेति"	४।१२१
"पापो हि सोमविक्रयो"	१।६२
"पौवो रूपो वै पशवः, लक्षित इव खलु वै यजमानो भवति"	१।२५२
"पुण्यैव कर्त्तवीः, पुण्या मेव तत्तर्त्तवीं सम्भावयति"	१।४६६
"पुत्रा मे जायतां तेन त्वां यजा इति"	४।६७
"पुरा नाभ्या अपि शसो वपा सुत्खिद्वतात्"—इत्यादि	१।२७२
"पुरोहितस्वार्धयेण दीक्षा मावेदयेयुः, पुरोहितस्वार्धयेण प्रवरं प्रष्टवोरन्"	४।१२४
"पूर्वां पौर्णमासी सुपवसेदिति पैत्र्य सुत्तरा मिति कौषीतकम्"	४।४७
"पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया एकराकृति"	४।५३७
"प्रजापतिर्वै पित ऋभून् मर्त्तान्त्वतो ऽमर्त्तान् खत्वा हृतीयसवन आभजत्"	३।२७०
"प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यध्यायत्—० ते देवा अमु वन्नयं व प्रजापतिरकृत मक रिमं विधोति"	२।१४६
"प्रतीच्या ऽप्यापो वङ्गाः स्यन्दंते"	१।६१
"प्रब्रश्चि हीर्घारण्यानि भवन्ति	२।२०७
"प्राच्या दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः—० दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्वतां राजानः—० प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां राजानः—० उदीच्यां दिशि ये के च परिय हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्राः—० ध्रुवायां मध्यमायां प्रविष्टायां दिशि ये के च कुरुपचालानां सवशोशीनराणाम्"	४।२३१

"प्राच्यां वै द्विषि देवा भोमं राजान मक्रीणन्"	...	१।६२
"प्राथो ग्रामता बहुलाविष्टा"	२।२०७
"प्राणाक्ष इमे स्वाथो रेतस्यो मूत्राः पुरीषा इति"	...	१।१४७
"प्राथो वा अयं सन् नाभेरिति, तस्मान्नाभिस्तन्नाभिर्नाभिलम्, प्राथ मेवास्मिंस्तद्घाति"	१।१४७
"प्राथो वै प्र ०—० मनो वै दीदाय ०—० वाग्वै शर्म ०—० ओत्रं वै ब्रह्म ०—० अथानो वै यन्ता ०—० चक्षुर्वा ऋतम् ०—० व्यात्मा वै समस्तः ०—० इत्यध्यात्मम् ०"	१।१६८

"वृक्षसतिहं वै देवानां पुरोहितस्त मन्वन्धे मनुष्याराज्ञां पुरोहिताः"	४।२८१
"ब्रह्म वा एष प्रपद्यते, यो यज्ञं प्रपद्यते, ब्रह्म वै यज्ञः"	४।११९
"ब्रह्मार्हभागव वा एष इतरैषा ष्टत्विजा मय व्याम"	३।२०७
"ब्राह्मणकल्पस्ते प्रजाया मा जनिष्यत, — व्यादाय्यापाय्या- वसायी यथाकामप्रयाप्यः"	४।१३०

"भरतानां पश्यवः सायहोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति"	२।७७
"भरद्वाजो ह वै क्षुप्रो दीर्घः पुलित व्यास"	२।२३५
"भूमिर्हं जगावि युदाहरन्ति, — न मा मर्त्ताः कचन हातु मर्हति"	४।२५८
"भूयान् वै ब्राह्मणः, चत्रियादिति वरुण उवाच"	४।७३

"मनसा वा इधिता वाग वहति यो ह्यन्धमना वाचं षदति असुर्या वै सा, वागदेवजुष्टा"	१।२६८, ४।४
"सुक्ता गर्भा जरायोर्जायंते ०—० सङ्घेवोऽख्येन कुमारो जायते"	१।३४	
"सुखतो वै प्रजा अन्न मर्दन्ति ०—० मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनीति"	३।१८	
"सुष्टी वै क्षत्वा गर्भा ऽन्तः श्येते, सुष्टीक्षत्वा कुमारो जायते"	१।३३
"मेर्दं प्रजापते रेतो दुयदिति मादुयं सग्मायुय मियाचक्षते"	२।१५०	

“यः सकृत् पापकं कुर्यात् कुर्वादेनत् ततो ऽपरम् ।	
नापागाः श्रौद्धान्नग्रायादसन्धेयं त्वया. छतम् ॥”	... ४। ८०
“यजमानो वा एष निदानेन यत् पशुः”	... १। ३११
“यज्ञस्यैव तद् वर्धो न ह्यति स्थेन्ने वसायाविसंसाय”	... १। ६५, ११६
“यच्चन्द्रं देवताः पर्यवृञ्जन्,— (१) विश्वरूपं त्वाष्ट्रं मभ्यमंस्त, (२)	
वृत्रं मस्तृत्, (३) यतीन्त्वालावृत्रेभ्यः प्रादाद्, (४) अस्मघान-	
वधीन्, (५) वृद्धस्यतेः प्रत्यवधीदिति”	... ४। १३५
“यथा ऋषभो वाशितां, यथा वा गौः प्रजातं गोष्ठं मेवं ह्येषा	
मिन्द्रो यज्ञं मेवं गच्छति”	... ३। ६२६
“यथा गर्भो योन्वा मंतरं वै सम्भवच्छेते, न वै सकृदेवायि सर्वः	
सम्भवत्येकैकं वा अङ्गं सम्भवतः सम्भवतीति”	... ३। ३८२
“यथा पुरुषाय वा इक्षिणे वा प्रयते हस्त आ दध्यात्, ताडकृ तत्”	३। १६२
“यथा वहिषि दत्तं मामच्छेत्”	... ३। १७२
“यथा वा अन्धैवं पृष्ठाः धृक्चः, तदघातरं मद्गुणः क्षणा मेवं	
छन्दोमा अथ येनैव कर्णीनिका येन पश्यति”	... ३। १३०
“यथा वाव श्रुत् मेवं यान्वा”	... १। ४५२
“यथा वाव स्त्रोच मेवं श्रुत्म्”	... १। ४५१
“यथा वै कर्णं एवं पृष्ठाः धृक्चः, तदघातरं कार्यस्य	
एवं छन्दोमा अथ येनैव श्रुतीति”	... ३। १३०
“यथा वै नासिके एवं पृष्ठाः धृक्चः, तदघातरं नासिकयोः	
एवं छन्दोमा अथ येनैव गन्धान् विजानाति”	... ३। १३०
“यथा वै मुखं मेवं पृष्ठाः धृक्चः, तदघातरं मुखस्य जिह्वा-	
तालु इत्ता एवं छन्दोमा अथ येनैव वाचं आकरोति, येन	
खाद्वा पाखाद्वा च विजानाति”	... ३। १३०
“यथा मसुदं ध्रुवेरमेवं ह्येव ते प्रभवन्ते, ये संवत्सरं वा	
वाद्दशाहं वा ऽऽसते”	... ३। ३२२
“यथा स्रुषा नामः सन्धुदियादेव मेवेताभिर्यज्ञस्य चिदं	
सन्धुदेति”	... २। ०६

- “यथा सैरावतीं नावं पारकामाः समारोहेषु रेव मेवेतास्त्रियुभः
 ‘समारोहन्ति’ ३।३२३
- “यथा ह वा इदं निधादा वा सेळगा वा पापकृतो वा वित्तवर्तं
 पुरुष मरण्ये गृहीत्वा कर्त्तमन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्त्येव
 मेव त अत्रिजो यजमानं कर्त्तमन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति
 य मनेर्वविदो यानयन्ति” ४।२१६
- “यथैव छिन्ना नौबन्धनात्तीरं तीरमृच्छन्ती भवेतैव मेव ते
 सत्रिणस्तीरं तीर मृच्छन्तः भवेरन् य उभे समवष्टजेयुः” २।३११
- यथैवादः प्रियः पुत्रः पितरं प्रिया वा जाया पतिं सुखं शिव
 सुपसृश्रव्याविसस एवं हेवैतेनेन्द्रेण महाभिषेकेणाभि-
 ५ वित्तस्य चत्रियस्य सुरा वा सोमो वान्यदानाद्यं सुखं
 शिव सुपसृश्रव्याविससः” ४।२५३
- “यथोभयतश्चक्रेण यानु च्चिप्र मध्वानं समश्रुवीत, ताडक् तत्” ३।१८३
- “यदि प्रातरस्त्रालो ऽविहोत्रं जुहुयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति” ४।३६
- “यदि प्ररीराणि न विद्वीरन्, पर्यशरः पटिस्त्रीखि च शतान्याद्धव्य
 तेषां पुरुषरूपक मिव हत्वा तस्मिंस्ता माहृतं कुर्युर्येनाच्छ-
 रीरे हाहृते, संस्पर्शोदासधेयुरध्वर्द्धशतं काये सक्धिनी दि-
 पचाग्ने च विंशे चोरु द्विपञ्चविंशे शेषं तु शिरसुपरि दध्यात्” ४।६,१०
- “यदि स्रुतकान्नं प्राप्नोयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति” ४।३०
- “यदि ह वा व्यपि बद्ध इव जाया, पतिर्वाव तासां मिथुनम्” २।२२५
- “यदि ह वा व्यप्यत्राक्षणीतो यदि दुरुक्तोक्तो यजते ऽय हेष्वाहुति
 गच्छत्येव देवान न पाप्मना संख्यते” ... १।११६
- “यद् हतं तत् स्त्रियै पथो, ये तपुलास्ते पुत्रः” ... १।१२
- “यदिच्छन्दसः कुर्याद् ग्रीवासु तद् गणं दध्याद्” ... १।१८९
- “यदै देवानां नेति तद्देवा मोश्मिति” १।११०, २४०
- “यम् ब्राह्मण मनुचानं यशो नर्च्छेदिति ह साधारण्यं
 परेत्य दभंक्षमाउदयस्य दक्षिणतो ब्रह्मण्य सुपवेस्य
 पयुर्वाहृन् वाचधीत” ४।१४४

- “यद्वा वा अस्य किञ्च नश्यति, यन्मिषते, यदपाञ्जन्ति. सर्वं ह्येवेन
 तदसुप्रिंल्लोके यथा बहिंषि दत्त मागच्छे देव मागच्छति य
 एवं विदानविष्टोचं जुष्टोति” ३।१७१
- “यज्ञसा वा एषो ऽभ्यैति, य आर्त्विज्येन, तं यः प्रतिरुन्वेद् यज्ञः
 स प्रतिरुन्वेत्; तस्मान्न प्रत्यरौत्सीति, यदि त्वस्मादपोब्जिगासेद्,
 यज्ञेनास्मादपोदियात्, यदि त्वयाग्यः स्वय मपोदितं तस्मात्” ३।१७२
- “यज्ञो वै सोमो राचा; सर्वो ह वा एतेन नन्दन्ति,— यच्च यज्ञे
 क्षण्यमानो भवति, यच्च न” ३।१६६
- “यां वै इमो वदति या सुम्भतः, सा वै राक्षसी वाक्” ... ३।२८६
- “ये वा अन्नूचानास्ते कवयः” ३।२४२
- “ये वै ते न ऋषयः पूर्वं प्रीतास्तो वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति” ३।३१७
- “यो नाक्षण्यो वरुचो वीर्यवान्स्यात्, सोऽस्याच्छावाकीर्यां कुर्यात्” ३।४४६
- “यो वा अग्निः स वरुणः तदप्येतद्विष्टोक्तम्,— त्व.मग्ने वरुणो
 आयसे यदिति” ३।३५३
- “यो वै भवति यः श्रेष्ठता मश्रुते स किल्बिषं भवति” ... ३।३६६
- “यो ह वाव सोमयोथः सुरायां प्रविष्टः, स ह्येवेतेनेन्द्रेण मक्षाभियेके-
 याभिषिक्तस्य अन्नियस्य भक्षितो भवति, न सुरा” ४।२५३
- “रक्षांसि वा एनं तद्वांलभन्ते यर्हि न जायते यर्हि चिरं जायते” ३।१२७
- “रथयज्ञो गाह्वत इति चतुर्षष्टिं कवचिनः श्वश्र्वास्तते
 पुत्रनप्रार व्याप्तः” २।२२६
- “रथो वा एष बोधधिवनक्षतिषु यन्मधु” ... ४।२५२
- “राका ह वा एतां पुरयस्य सेवनीं सीयति” ... २।१६६
- “रैतः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति” ... २।७
- “रैतस्तत् सित्तं विकरोति, सित्तिर्वा अग्रे ऽप्य विक्रतिः, —० उपांश्विव
 वै, रैतसः सित्तिस्तिर इव वै रैतांसि विक्रियन्ते; —०
 यद्विधो वै पुरुषः यच्छ्र्वात्मान मेव तन् यद्विधं यच्छ्र्वां विकरोति,
 —० रैतस्तद् सित्तं प्रगनयति, सित्तिर्वा अग्रे ऽप्य जातिः,

उच्चैरेवैनं तत् प्रजनयेति ; ०—० सर्वस्वरः प्रजापतिः, सीऽस्य ३	
सर्वस्य प्रजनयिता ; ०—० प्राणो वै जातवेदाः, स हि जातानां	
वेद, यावतां वै स जातानां वेद ते भवन्ति, येषां सु न वेद किमु ते	
स्यर्धो वा व्याज्य व्यात्मसंस्कृतिं वेद तत् सुविदितम्" ...	१। ४६३
"रेतो वा व्यापः"	१। ३३
"दीक्षति सप्त खर्गाँलोकान् य एवं वेद"	३। ६१
.	
"वपायां हुतायां यजमानो हि स तर्हि भवति" ...	१। ३०२
"वाक् च मनश्च वर्तन्तौ ; वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्तते ; इयं	
वै वाग्देवो मनः ; तदाचा चथा विद्यैक पक्षं संस्कुर्वन्ति,	
मनश्चैव ब्रह्मा सस्करोति"	३। २०२
"वाक् तु सरस्वती"	२। १
"वाग्धि सरस्वती"	२। ७
"वाग् वै सरस्वती"	२। १६७
"वाचो वाव तौ स्तनौ सत्वावृते वाव तौ"	२। २४६
"वायुः प्राणः, प्राणो रेतः"	२। ७
"विश्वन्नगवर्ती वाचं वदेत्"	१। ५४
"विदुषा सत्यं मेव वदितव्यम्"	३। ७६
"विश्वं मिव हि रूपं रराव्याः, शुक्लं मिव च कृष्णं मिव च" ...	१। २१३
"विश्वस्य च वै मित्रं विश्वामित्रं व्यास"	३। ३१६, ३१८
"विष्णुर्वै देवानां दारपः, स एवास्मा एतद् दारं विशृणोति" ...	१। २५२
"वैश्वकव्यस्ते प्रधाया माजनिष्यते,— अन्यस्य बलिहृदन्यस्यादौ	
यपाकामश्वेयः"	४। १३८
"व्यतिपत्त इव वै पुरुषः पाश्र्णा"	१। २६०
.	
"प्रतापुर्वै पुरुषः प्रतवीर्यः प्रतेन्द्रियः" ...	१। ३४०, २। ३४१, ३। २१८
"शुक्लं वै रेतः, शुक्ला वपा ०—० ; यज्ञे लोहितं यन्मांसं तच्छरीरम्,	
तस्माद् अ याद् यावदलोहितं तावत्परिवासयेति" ...	१। ३३०

- “शूद्रकल्पस्ते प्रजाया माजनिष्यते,— अन्यस्य प्रिया; कामीत्यप्यिं
 यथाकामवध्यः” ४।१३८
- “शैशिरधीर्मांसयोरामृतयोरे चैव याम्याः पशवो ये चारण्या
 अखिमान मेव तत्परुषिमाणं नि यन्ति” ... २।३८२
- “अद्वा पत्नी, सद्यं यजमानः; अद्वा सद्यं तदित्युत्तमं मिथुनं;
 अद्वाया सत्येन मिथुनेन खर्गांल्लोकाञ्जयतीति” ... ४।४५
- “आन्ता ऋक्षवर्धीं वह्वराविणी ऋच्छेधुः” ३।५७
- “आन्तो वितुच्यमान उत्कृत्येत” ३।३३३
- “प्रतिश्च त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्तावंति संवत्सरस्याहानि” २।३०५
- “संवत्सरो वै परिचितु, संवत्सरो हीमाः प्रजाः परिचेति, संवत्सरं
 हीमाः प्रजाः परिचियन्ति” ३।३८६
- “स ऋचैव ह्यैव मकुर्वन्, यजुषाभ्यर्चयन्, सामोहीयं, यदेवैतत्
 त्रयै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्व मकुर्वन्” ... ३।१६६, २०२
- “स एवं विद्वांश्चन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयो ऽष्टतमयः
 सम्भूय देवता अष्येति” १।४६६
- “स एषः स्वर्ग्यः पशुयै एत मेवं विभजन्त्यथ ये ऽतो ऽन्वया तद्यथा
 सेक्रमा वा पापकृतो वा पशुं विमर्षीरंस्ताडक् तत्” ... ४।२
- “स ष्येष्ठं पुत्रं निरुच्छान उवाच,— नन्विम मिति नो एवेम मिति,
 कनिष्ठं माता, तौ ह मध्यमे सम्पादयाच्चक्रतुः शुनःश्रेपे, तस्य
 ह शतं दत्त्वा, स त मादाय सो ऽरख्याद् ग्राम मेयाय” ... ४।७३
- “स तथेत्युक्त्वा पुत्र मामन्तयामास,— ततार्यं वै मलयं वा मददाह्वन्त
 त्वमाह मिमं यजा इति, स ह नेत्युक्त्वा धनुरादायारण्य मपा-
 तस्यौ; स संवत्सर मरण्ये चचार” ४।६८
- “स तपस्तप्तुर्मांल्लोकानव्यजत •—• त्रीणि ष्योतींष्यजायन्त •—•
 त्रयो वेदा अजायन्त •—• त्रीणि शुक्राण्यजायन्त •—• त्रयो
 वर्या अजायन्त •—•” ३।३६५

"स तिश्रेणिभूत्वा त्रनीको ऽसुरान् युद्धं सुप प्रायद् विजयाय"	२। १८१
"स विरेता वाची"	२। २८०
"सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः"	१। ३४७
"सप्त वै देवलोकाः"	२। २८०
"समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः आवांशुष्य चान्तादा पराह्वात् पृथिवी समुद्रपर्यन्ताया एकराकिति"	४। १३७
समानोदर्या खसा ऽन्योदर्यायि जायाया अदुचीविनी जीवति" २। १६६	
"स यद्भिः ०—० तदस्य, वायव्यं रूपम् ०—०, ऐन्द्रवायव्यं रूपम् ०—०, मैत्रावरुणं रूपम् ०—०, वाह्यं रूपम् ०—०, मैत्रं रूपम् ०—०, आश्विनं रूपम् ०—०, ऐन्द्रं रूपम् ०—०, वैश्वदेवं रूपम् ०—०, सारस्वतं रूपम्"	२। १६
"स यद्ग्रीषोमीयं पशु मालभते, सर्वाभ्य एव तद्देवताभ्यो यजमानं व्यात्मानं निष्क्रीणीते"	१। २५३
"सर्वे ह्येव महाराजा आसुरादित्य इव ह स त्रियां प्रतिष्ठिता- स्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहन्ति"	४। १५८
"स वा एष (आदित्यः) उत्तरो ऽज्ञात सर्वखाद् भूताद् भविष्यतः सर्वं मेवेद् मतिरोचते यदिदं किञ्च"	२। ३३४
"स वा एष (सूर्यः) न कदाचनास्त मेति, नोदेति, ०—० ; स वा एष न कदाचन निम्नोचति"	२। २०८
"स वा एष पशुरेवालभ्यते यत्पुरोकाशः ०—० पुरोकाशश्च लोक्वम्" १। ३००	
"सविष्टप्रसूतो ह्येष एतत् पवते"	१। ६१
"स ह (रोहितः) नैत्युक्ता धदुरादायारण्य मपातस्यौ"	४। ६८
"स ह स येनोपोदासर्पत् तद्वाप्येतर्ह्यर्दुदासर्पणी नाम प्रपदस्ति" ३। २१३	
"सहस्राश्वीने वा एतः स्वर्गो लोकः"	१। ३४८
"स होपाप वासिष्ठः सात्यह्यो देवर्षेण वै तत् (उत्तरङ्गुरः), न वै तन्भर्तारो जेतु मर्हति"	४। २६८
"सा चामश्च समभवतां तत्वामाभवत्"	२। १०५
"साम सन्वितम्"	२। १०४

“सुधायां ह वै वागी सुद्धितो दधाति”	२।२१५
“सुराकंसं ह ह वा दधाति ०—० न सुरा”	४।२५३
“सेना वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम”	२।६८
“सो ऽप्तेर्देवयोन्वा आहुतिभ्यः सम्भवति ऋद्धमयो यजुर्मयः साममयो वेदमयो ब्रह्ममयो ऽष्टतमयः सम्भूय देवता अर्ष्यति य एव वेद यश्चैव विदानेतेन यज्ञक्रतुना यजते”	१।१५६
“सोऽपहृतपाऽमोहः; स्वर्गं लोकं मेतीति वै ब्राह्मणं सुदाहरन्ति”	४।५२
“सोऽववीत् तदहं तुभ्य मेव ददामि य एष सत्यं मवादीरिति, तस्मादेवं विदुषा सत्यं मेव वदितव्यम्”	३।७६
“सो सा सन्ना”	२।१४६
“सौभ्यः पिढभ्यो वा अयुत्तरणी”	२।१४६
“स्त्रीकामा वै गन्धर्वा मयैव स्त्रिया भूतया पणध्व मिति”	१।१६५
“सूखविहरति ०—० पुमानूखं समस्यति, तन्मिथुनम्”	१।४४३
“ध्रुवा श्वशुराक्ष्णमाना निलीयमानैति”	२।६८
“स्वर्गांल्लोकादवपाताद्विभयुक्ते (आदित्यं) त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैरघस्तात् प्रत्युत्तध्रुवन् ०—० तं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः परं तत् प्रत्युत्तध्रुवन्”	२।३३४
“स्वर्गो वै दूरोऽयम्”	२।३४६
“स्वर्गो वै लोको दूरोऽयम्”	२।३६६
“स्वर्गो वै लोको ब्रह्मण्य विष्टयं, स्वर्गं मेव तल्लोकं यजमानं गमयति”	२।२६०

“हरिश्चन्द्रो ह वैघस रेचुको राजा पुत्रं व्यास . तस्य ह प्रते
जाया बभूवुस्तासु पुत्रं न लेभे”

“हिरण्यकशिपावासीन आशटे, हिरण्यकशिपावासीनः
प्रतिययाति; यज्ञो वै हिरण्यम्”

इमाः श्रुतयो विशेषत आलोच्यः—

“अग्निं वै शुद्धो यदेत्वा अभिगेष्ठा अरन्त्यवाप्राद्यं प्रजायते”

"असां व लोक इमं लोक मभिपर्यावर्षत, ततो व द्यावापृथिवी अभवतां, न द्यावान्तरिक्षान्तरिक्षाद्भूमिः" ...	२। २८६
"कलिः शयानो भवति, सञ्जिहानस्तु दापरः । उनिष्ठं स्त्रीता भवति, कृतं सम्पद्यते धरन् ॥" ...	४। ७२
"तस्माद्भाष्येतर्हि गयं मीमांसमानाः पृच्छन्ति,— सन्ति तत्रोषाः ? इति, उषो हि पोषः" ...	२। ३८६
"परो वा अस्माद्धोकात् स्वर्गो लोकः" ...	३। ३१७

५

॥ अथैतरेयाख्यायिकार्यसूची ॥

॥ प्रथमभागस्य ॥

यज्ञः (सोमयागः) केनापि निमित्तेनापरलो देवगयसकाशादुपक्रम्य गतवानित्यादिकथा ...	१४४
चतुर्षु दिक्षु देवासुरयोर्युद्धे प्राच्या मेव देवानां विजयवर्णनम् ...	१०७
यज्ञः (श्वर्ग्यः) युष्माक मच्च मन्नं न भविष्यामीति कथयित्वा देवेभ्यो ऽपगत इत्यादिकथा ...	१४०
देवासुरयोर्युद्धे असुराणां त्रिपुररक्षणाय क्रमादयोरजतद्विरण्य- प्राकारनिर्माणादिकथा . . .	१६७
देवासुरयोर्युद्धकाले देवानां मुञ्चकलत्रादीन् राजगृहे संस्थाप्य कौ- भावमन्त्रणादिकथा . . .	१७५
स्त्रीकामेभ्यो गन्धर्वेभ्यो मूर्खरूपस्त्रीदानेन सोमक्रयकथा . .	१६५
मनुष्याणां स्वर्गगमनसौकर्याय अदुष्टेयसा यज्ञस्य यूपरूप चित्रस्थापनकथा ...	२३२

देवानां पुरुषमेधादिनीरिद्धिमेधान्तकथासुखेन मेध्यामेधमशुत्रिद्वयम्	२६४
देवानां मसुरोपद्रवाद्यज्ञरक्षार्थं मभितोऽग्निप्रकारनिर्माणादिकथा	२६९
देवानां यज्ञादिना यथा स्वर्गं नयस्यथैव कीवलवपाहोमतोऽपीत्यादिकथा	३२६
प्रजापतिर्यज्ञानुष्ठाने प्रवृत्तः किं देवतर्चा प्रातरनुवाकस्यारम्भः कार्यं इति	
• विचिन्त्य देवानां रोषकलहादिभयात् सर्वदेवतर्चां तदारम्भः ...	३४२
ऋषीणां सरस्वतीतीरे सत्रानुष्ठाने प्रवृत्तिं तत्र ऐलूषस्य कवचस्य	
दासीपुत्रत्वे ऽप्यार्विण्यकथा	३६३
अपां यज्ञगमनार्थं महम्पूर्वं मिति स्रष्टावर्णनम् ...	३६८
आसुर्यां दीर्घजिह्वाः (जङ्घुर्यां) कथा	३८२
प्रातस्स्वनादिधारणार्थं पुरोवाग्निद्वारखवर्णनम्	३८७
अग्ने सोमप्रानार्थं विवदमानानां देवानां पण्यपूर्वकाभिप्रावनकथा	३८८
यज्ञेषु देवासुरयोः प्रतिदन्दिता वर्णनम् ...	४२३
प्रजापतेर्निविद्व्याहृद्यपूदकमर्बभूतस्यष्टिकथा	४३४
एषां लोकानां साधिपत्यार्थं देवासुरयोर्युद्धं सदेमण्डप्राप्तिमारितानां	
• देवानां मायीव्रणालायां विजयलाभादिकथा	४४५

॥ द्वितीयभागस्य ॥

यज्ञपालनाय प्रेषपुरोखग्वेदिप्रहनिविदां, प्रेषकर्तुं, प्रकलस्य च कथा	५६
प्रजापतेस्त्वन्दसां द्विवेभ्यो विभगतकरणं, तत्रातुष्टुभो मुखत्वष्ट ...	५५
बह्विष्यवमाने स्तोत्रे स्तूयमाने समूर्षोरभेराण्यशस्त्रेणोञ्जीवनम्,	
पुनराण्यस्तोत्रे स्तूयमाने समूर्षोरभेः प्रउगशस्त्रेणोञ्जीवनम्,	
ततो माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे स्तूयमाने समूर्षुर्दशापत्रस्थापेः मरु-	
त्वतीयशस्त्रेणोञ्जीवनम्, तत आर्भवपवमाने स्तूयमाने समूर्षुर्दशा-	
पत्रस्थापेः वैश्वदेवशस्त्रेणोञ्जीवनम्, पुनः यत्रायत्रीयस्तोत्रे	
स्तूयमाने पुनर्मुर्षुर्दशापत्रस्थापेः आदिमारुतशस्त्रेण पुनर-	
• ञ्जीवन मिति कथा	५८

• शिधा.— उ५८, अ३, गी, अवि, अ३, गीहि ।

अभिधा — किमु५८, गोर, नवय उ६, अ३ ।

इन्द्रो वृष्टं हृत्वापि न मृत इति मत्वा, तद्गयात दूराद्दूरतरं पलायाञ्चक्रे ,	
ततः सर्वाणि भूतानि सर्वेषु देशेषु विभण्य त मन्त्रैश्चन्निव्यादिकथा	१३
इन्द्रवृत्रयोः सङ्ग्रामे स्वापि गणयतिरिक्ताः सर्वा एव देवसेनाः	
पलायाञ्चकिरे इति कथा	१७
वृद्धसतेः पौरोहित्यप्रसादेनैव देवानां स्वर्गलोकचयकथा	७०
इन्द्रवृत्रयोः सङ्ग्रामे प्रवृत्ते वृत्रस्य मद्वाश्वसमावादेव विभ्यतः प्रायः सर्वे	
एव देवाः पलायनं कर्तव्यं, मरुतसु ताडयन्निपत्कालेऽपि नेन्द्रं	
परित्यक्तवन्तः, ततो बहुकृतघ्न इन्द्रस्तान् स्वसन्निवान्, यज्ञेषु	
माध्यन्दिनसवनगतशस्त्रभागिनश्च कृतवानिति कथा	८८
वृत्रवधानन्तरं मिन्द्रस्य सर्वदेवप्राधान्यलाभः, यज्ञेषु उद्धारणदृश्यम् *	
देवानां सविनयप्रार्थनातो यज्ञभागदानस्वीकारश्चेति कथा	९३
इन्द्रस्य प्रियायै वावातायै देवानां स्वाभिप्रायज्ञापनम्, तस्याश्च इन्द्रं	
ज्ञापयामीति प्रतिश्रुत्यादि, देवानां मपि तत्कृतज्ञताप्रकाशार्थं तस्या	
अपि यज्ञं सम्बन्धः स्वीकार्य इति स्वीकारः	९७
शुकसाग्नोः संवादः	१०४
दुलोकात् सोमाहरणाय जगतीचिद्युभोर्यज्ञोऽस्तकार्यता च	११५
दुलोकात् सोमाहरणाय गायत्र्या यज्ञः अस्तकार्यता च	११८
सोमपालकैर्गन्धर्वैः सद्य गायत्र्या युद्धकाले क्षिप्रैभ्यो गायत्रीनखादिभ्यः	
शल्यकादुत्पत्तिकथा	११८
युद्धविजयसम्बन्धेनानां यथालाभविभागव्यवस्था	१२५
तपःप्रभावात् प्राप्तदेवभावानां नृभूणां यज्ञे सोमभागप्राप्तिकथा, तत्र	
सवितुः साहित्यवर्धनश्च	१३५
प्रजापतेः स्वदुहितृगुगमनरूपकवर्धनम्	१४८
आदिव्यादिदेवानां भृश्यादीनां गृधीणां कृष्णादिपशूनाञ्चोत्पत्तिकथा	१५३
देवासुरयोर्युद्धे अग्निदेवसेनापत्यस्वीकारः, तदनु तस्य स्वसेना	
त्रिभागीकरणपूर्वकं शत्रुसेनाक्रमणवर्धनम्	१८९

* माहेन्द्रो यद्य, माध्यन्दिनं सवनम्, निक्तं बल्यं प्रकृतं त्रिष्टुप् चन्द्र, पृष्ठतोऽ-
निपादकश्चन्द्रपत्न्यरादीनि षट् सामानि चन्द्रशोडश ।

अधिकतुंकः स्वर्गद्वाररोधः इत्यादिकथा	१८७
स्त्रान्नाद्यलाभाय यतमावेदेः ऋत्विग्यजमानरूपप्राज्ञानां गायत्र्यादिच्छन्दमास्य तदुपायत्वं निर्णीत मिति कथा ...	२१८
असुराणां मुक्थानुष्ठाननिन देवतुल्यवीर्यत्वं प्रदृश्य तद्विधातार्थं भरदाणस्याग्नेराज्ञानादिकथा	२२५
असुराणां मुक्थानुष्ठानविधातार्थं मिन्द्रस्योद्योगवर्णनम् ...	२२६
देवाः गुरा पृष्ठाघउहे प्रथमदिवसनिष्पाद्येन सोमप्रयोगेण इन्द्रार्थं वचं सम्पादितवन्त इत्यादिकथा	२४५
देवा अष्टराधितवन्तः असुरास्तु रात्रि मिति देवासुराः समानवलाः, ततः खबलाधिक्यायेन्ने देवानां साहाय्य मर्धितवानित्यादिकथा	२६६
प्रजापतिपुत्र्याः सूर्यायाः पाण्डिपद्मार्थं सुपस्थितेषु देवेषु यः कश्चि- देकदेव आश्विनशस्त्रीयसहस्रमन्त्रान् पठितुं समर्षस्तसौ कन्या मेनां दास्यामीति प्रजापतेः प्रतिज्ञादिकथा	२७८
अग्न्यादीनां देवानां माजिधावनम्, तदिन्नयक्रमेणैव शस्त्रभाग- पौर्वापर्यशवस्था चेत्यादिकथा	२८३
तत्रैवाजिधावने अश्वतरोरवादीनां वर्णनम्	२८६
गवा मपि अश्वानुष्ठानफलादिवर्णनम्	२९७
प्रजापतेर्दादशाहयागानुष्ठानविवरणम्	२६६
तदेव	३०३
अपमताया दीक्षायाः शैशिरर्त्तसाहाय्येन देवानां पुनर्त्तमः ...	३८८
उपदिमोक्तज्ञानेन नानाच्छन्दर्षायज्ञे प्रयोक्तव्यतावर्णनम् ...	३८८
बृहस्पतिः पुंस्त्वम्, रथन्तरस्य स्त्रीत्वम्, तत एवोभयोर्दाम्पत्यसम्बन्ध- वर्णनम्, ताभ्यां वैरूपवामादीनां सृष्टिकाथा च ...	३९५

॥ तृतीयभागश्च ॥

पराश्रितानां समुद्रं मतवता मत्सुराणां मन्तर्हस्तीनानि धनानि गोप्य-
त्वेन समुद्रतीरे शोधितानि, तान्यपि देवाः पारुच्छेपोपदपाठ-
नामर्थ्यादादातुं समर्षां अभवन्मिति कथा ...

नाभानेदिष्टोपाख्यानम्, तत्र मनुपुत्राणां धनविभागकथा ...	७०
शष्पशवासिनो वास्तुहाधिकारित्वादिकथा	७८
ज्ञातृकथ्यै-वातावत-वृषशुभ्रस्य अग्निहोत्रिभिः सह संवादः ...	१०८
सप्तर्षीणां मिथः संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो विषस्तेन्यलक्षणं सप्तवादे	
• प्राप्य तत्परिहारार्थं ऋषीणां मग्ने शपथं चकारेति गाथाकथा	१८३
प्रजापतेर्लोकत्रय-वेदत्रय-वर्षत्रय-वृष्टिवर्षनम्	१८५
ह्यौचोहात्वाध्वयवन्नक्षत्रविध्यादिवोधनम्	१९६
सर्वचरुप्रदेशे सत्रानुष्ठायिभिर्देवैः सह काद्रवेयार्जुदस्य संवादः	२१३
यज्ञवेशसकारिभ्यो ऽसुरेभ्यो यज्ञस्य रचयार्थं रचकालेन मित्रापख्या- दीनां नियोगकथा	२३१
पिता प्रजापतिः मनुयानेव ऋभून् देवान् कृत्वा तृतीयसनन- भागिनो ऽकरोदिति कथा	२७०
सम्प्रातस्तनानां विश्वामित्रद्वृत्वेऽपि वामदेववृत्तत्वेन प्रसिद्धिः, ततो विश्वामित्रस्य पुनस्तत्प्रतिरूपवहुस्तत्तद्वृत्तिश्च ...	३०४
वलनामकासुरेणापहृतानां शवां यज्ञप्रभावात् देवानां पुनर्लाभः	३३८
एवयामरुच्छंशनादिविषये गौश्वनुलिलयोः संवादः ...	३७४
प्रजापतिकर्तृकं इन्दसां सारयज्ञश्च मिति वर्णनम् ...	३८५
एतशमनेः प्रलापोक्तिः, तद्वाधाकारिणः स्वपुत्रान् प्रति अभिश्रापोक्तिश्च	३९४
प्रवृद्धिकाभिर्देवानां मसुरप्रवृद्धनकथा	३९५
आदित्यानां देवानां मङ्गिरसां चर्षीणां स्वर्गमने अहम्पूर्विकादिकथा, अङ्गि- रसा मग्नेश्च परस्परं संवादः, अङ्गिरसां मालिन्याङ्गीकारमुक्त्वादि	४०२
अङ्गिरसानां मादित्ययाजनेन, पृथिवीदक्षिणालाभः, तत्परित्यागः, • पुनःप्रतियज्ञे दोषोक्तिः, पुनर्गृहीतायाश्च दक्षिणायाः शत्रवे अर्पणोपदेशश्चेति कथा	४०६

॥ चतुर्थभागस्य ॥

परिचयन्द्वारादिसंवादः (श्रौतशेषाख्यानम्)	५९
परिचयन्द्वारादिसंवादः	६०

हरिश्चन्द्ररोहितसंवादे रोहितस्वारण्ये पलायनश्च	...	६८
रोहितेन्द्रसंवादः	७१
रोहिताजीगर्तसंवादे शुनःशेषनामसम्बन्धमपुत्रक्रयश्च	...	७२
हरिश्चन्द्ररोहितसंवादे द्वितीयः	७३
हरिश्चन्द्रवदणसंवादे द्वितीयः	७३
हरिश्चन्द्रस्य राजयज्ञे विश्वामित्रादीनां हेतुत्वादिबन्धस्या	...	७६
अजीगर्तस्य शुनःशेषनामस्यपुत्रोपकर्तव्यस्वीकारो शुनःशेषस्य देवोपासनासम्बन्धश्च	७६
देवोपासनाप्रवादाच्छुनःशेषस्य पशुत्वतो मुक्तिः	७६
विश्वामित्रस्य शुनःशेषो देवरातः पुत्र इति स्वाह्वे मह्यम्	...	८६
अजीगर्तशुनःशेषयोः संवादः, विश्वामित्रानोर्गर्तयोः संवादश्च	...	८७
विश्वामित्रस्य एकाधिकशतसत्ताकैर्मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः स्वपुत्रैः संवादः	...	८८
विश्वामित्रस्य स्वयच्छपुत्रत्वेन शुनःशेषे ऽङ्गीकृते पुत्राणां मतद्वैधम्, तत्र पितृज्ञावमानिनां पञ्चाशन्पुत्राणां वर्जनादिकश्च	९४
अजापतेर्ब्राह्मणादिजाति-यज्ञदृष्ट्यादिकथाः	१०३
विश्वन्तरस्य मार्गवेद्येण रामेण सह संवादः	१२१-१२२
विश्वन्तरस्य राज्ञो यज्ञे ज्ञापय्यानां मार्त्विज्यनिराकरणकथा	...	१३१
जनमेजयस्य राज्ञो यज्ञे काश्यप्यानां मार्त्विज्यनिराकरणकथा	...	१३१
पुरा कदाचित् देवा इन्द्रस्य पञ्चापराधान् संसृज्य तं मित्रं यज्ञेभ्य परितो वर्जितवन्त इति कथा, तेषां मयराधानां सुलेखश्च	१३५
ब्राह्मणादीनां चतुर्णां भेद वर्णानां प्रकृतिवर्णनम्	१३८
न्ययोपोत्पत्तिप्रभृतिवर्णनम्	१४४, १४७
मार्गवेद्यरामोपदेशाद् विश्वन्तरस्य राज्ञः स्वयज्ञे ज्ञापय्यानां ब्राह्मणानां मर्त्यात्विज्ये ऽनुमतिः	१५०
रामोपदेशानां सम्प्रदायसिद्धत्ववर्णनम्	१५७
देवानां मसुरैर्युद्धं ऐशान्या दिव्यो ऽपराजितत्ववर्णनम्	...	२०८
पारिचितस्य जनमेजयस्याभीत्यरसेनाजयादिकथा	...	२१६
प्राण्यादिषु दिशु इन्द्रस्याभिवेकवर्णनम्	२२०

प्रारिचितजनमेजयादीना मेन्द्रमहाभिषेककथा	...	२५७
व्याच यस्याङ्गस्यैन्द्र महाभिषेके महादानविवरणम्	...	२६२
दौषघन्तेर्भरतस्य चैन्द्र महाभिषेके महादानविवरणम्	...	२६७

६

॥ अथैतरेयाम्नातमन्त्रादिसूची ॥

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
व्यं श्रुं श्रुष्टे देव सोमाप्यायताम्	यजुः	१	१५८
व्यम इन्द्रश्च दाशयो दुरीये	ऋक्	१	७५१
व्यमये ऽमिवते स्वाहा	यजुः	४	२३
चामवते स्वाहा	यजुः	४	२६
तन्मुमते स्वाहा	यजुः	४	२६
तप्रस्रते जनइते	यजुः	४	३२
पथिलते स्वाहा	यजुः	४	३३
पवित्रवते स्वाहा	यजुः	४	३६
ऽमुमते स्वाहा	यजुः	४	३७
प्रथीयमानायानुत्रुहि	प्रैषः	१	१६६
मथ्यमानायानुत्रुहि	प्रैषः	१	११६
मरत्वते स्वाहा	यजुः	४	३६
वरणाय स्वाहा	यजुः	४	३६
बिबिचये स्वाहा	यजुः	४	२६
वीतये स्वाहा	यजुः	४	२६
वैश्वानराय स्वाहा	यजुः	४	३५
प्रवपतये स्वाहा	यजुः	४	२४

मन्त्रादि	नाम	भागः	शुद्धा
अग्नये व्रतभृते स्वाहा ...	यजुः	४	३३
शुचये स्वाहा ...	यजुः	४	३०
संवर्गाय स्वाहा ...	यजुः	४	२६, ३०
सुरभिमतं स्वाहा ...	यजुः	४	३६
हिरण्यवते स्वाहा ...	यजुः	४	३६
अग्निः सुप्रमित ...	निषिद्ध	१	४३६
अग्निर्गृहपतिरिति द्वैकं व्याहुः ...	यजुः	३	१५४
अग्निर्जायता मा मे दिषन् ...	यजुः	४	२६१
(अग्निर्व्योतिर्व्योतिरग्निः स्वाहा) ...	यजुः	२	१८७
अग्निर्व्योतिर्व्योतिरग्निः स्वाहा ...	यजुः	३	१६१
अग्निर्देवेभ्यः ...	निषिद्ध	१	४३८
अग्निर्मन्विहः ...	निषिद्ध	१	४३८
अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम् ...	अक्	१	४२
अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं ...	अक्	१	४२
अग्निष्टोमसाम ...	साम	२	३४१
अग्निश्चा गायत्र्या सयुग् ...	यजुः	४	१८८
अग्नीषोमाभ्यां प्रथीयमानाभ्यां ...	प्रैयः	१	२२१
(अग्नेरातिथ्य मसि १-५) ...	५ अक्	१	११४
अग्ने वीहि ...	निगद.	१	१५८
अग्नीजनी हि पवमानो (संहितापठितातोभिन्ना) अक् ...	अक्	४	२१५
अग्नेदधिरसनदानं ••• हया देवेभ्यः ...	यजुः	१	२६०
अन्नमो यूष महुर्गृहि ...	प्रैयः	१	२४०
अतिपादः (वीने देवा अशंसत) ...	अक्	३	३६५
अनूर्णा घोता ...	निषिद्ध	१	४३६
अतो देवीः प्रतिपस्याभ्यापः ...	यजुः	४	२८६
अदशुंस्ता शसहस्तं ...	गाथा	४	८७
(अदीक्षिष्यं) प्राश्नयो ऽदीक्षिष्ट ...	यजुः	४	१२४, १२५

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
अधीयत देवरातो	गाथा	४	१५
अध्वर्यो	निगदः	४	१५३
अध्वर्यो शौशावीम्	निगदः	२	५१
अध्वर्यो शौशोसावीम्	निगदः	२	५२
अनाष्टया चाप्रतिष्टया	पदे	३	१५४
अनाप्ता चानाप्या	पदे	३	१५४
अनिलया चापभया	पदे	३	१५४
अनु हि त्वा सुतं (संहितापठितातोभिन्ना)	ऋक्	४	२१५
अनेनस मेनसा सो ऽभिश्चाद्	गाथा	३	१८३
अन्नं ह प्रायः शरयं ह	गाथा	४	५६
अन्नादा चान्नपन्नी	पदे	३	१५४
अपानं यच्छ खाहा त्वा	यजुः	१	३८०
अपान्नपातं मे यच्छ	यजुः	१	३८०
अपूर्वा चाभाह्वया	पदे	३	१५४
अभि त्वं देवं सवितार मोण्योः	ऋक्	१	१४३
अभि त्वं देवं सवितार मोण्योः	ऋक्	३	७३
(अभि प्र वः सुराधसम् इत्यादयः) बालखिल्याः	ऋचः	३	३६७
अयं वेन चोदयत् एन्निगर्भा	ऋक्	१	१४७
अवेरपो ऽध्वर्याञ्छ	यजुः	१	३६८
(अन्विना घर्मम् पातम्)	निगदः	१	१६२
अन्विभ्यां खाहा	यजुः	४	३६
अष्टाचत्वारिंशः	सोमः	२	३०६
अष्टाचत्वारिंशः	सोमः	३	१००
अष्टाशीतिसहस्राणि	श्लोकः	४	२६३
अष्टासप्ततिं भरतो	श्लोकः	४	२६७
असिन् राट् इन्द्रियं दधामि	यजुः	४	२८६
असिन् राट् इन्द्रियं वरुषामि	यजुः	४	२८६

सन्नादि	नाम	भागः	पृष्ठा
यस्मिन् राष्ट्रे श्रिय मावेशयामि	... यजुः	४	२८६
अष्टा नेत सन्नविचेतनानि	... पदम्	३	४११
आ पदम्	२	११८
आयेयीषु (आन्यस्तोत्रम्)	... ४ ऋचः	२	१७
आङ्गिरसो जन्मनास्याजीमर्त्तिः	... गाथा	४	८७
आजिज्ञासेन्या. (१-४)	... ४ ऋचः	३	३६५
आश्यानि	... ४ स्तोत्राणि	१	३८५, ४४८
आश्यानि	... ४ स्तोत्राणि	२	६०, १८३
आ तिष्ठस्त्रैवां ते दिश मभिसुखः	... यजुः	४	२०६
(आ त्वा विशन्तु कविर्न)	... ऋक्	२	२५१
आदित्या रुद्रा वसवस्त्रिकेते	... पदम्	३	४१२
आदित्यास्वा नागतेन	... यजुः	४	२२६
आदित्या षड् जरितरङ्गिरोभ्यो	... पदम्	३	४१०
आदित्यो जायतां मा मे	... यजुः	४	२६२
आ देवो देवान्	... निविद्	१	४३६
आधीतं वर्धिरासीत्	... पदम्	३	१५३
आ नो याद्वि तपसा जनेषु	... ऋक्	४	३३
आपः पादावनेजनीर्दिघन्तं	... ऋक्	४	२८६
आप्राश्च देवा पाङ्क्तोचच्छ्रद्धसा	... यजुः	४	२२४
आ यस्मिन्त्सप्त वासवा	... ऋक्	१	१५६
आ याद्वि तपसा जनेषु	... ऋक्	४	३३
आर्भवपवमानः	... स्तोत्रम्	२	५६
आर्भवपवमानः	... स्तोत्रम्	३	२७२
आसन्दीपति धान्यार्दं	... गाथा	४	२५७
आसो भग आधीतस्यो	... गाथा	४	७२
आहनस्याः (१-८)	... ८ ऋचः	३	४१४

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
(इळीमहृता सह दिवा) ...	ऋक्	१	३०४
इदं राधः प्रति यमृषीह्यङ्गिरः	पदम्	३	४१२
इदं राधो वृद्धरष्टयु	पदम्	३	४१३
इदं श्रेष्ठं व्योतिषां व्योतिः	यजुः	४	१००
इन्द्रगाथाः (१-५)	५ ऋचः	३	३८७
(इन्द्र जठरं नथं न)	ऋक्	२	२५१
(इन्द्र जुषस्य प्र वष्ट)	ऋक्	२	२५१
(इन्द्रस्तुराधाक्वित्रो न)	ऋक्	२	२५१
इन्द्रस्यापूपः	यजुः	१	२६२
इन्द्रात्मा गादिन्द्रवन्तः सुध्वम्	यजुः	३	२०८
इन्द्रो व्योतिर्भुवो व्योतिरिन्द्रः	यजुः . १भा० ४३०, ४५२, ४६५, ४७६		
(इन्द्रो मरुत्वान्)	निविद्	२	८५
इन्द्रो विश्वस्य गोपति.	ऋक्	३	३४५
इन्द्रो विश्वस्य चेतति	ऋक्	३	३४५
इन्द्रो विश्वस्य भूपति	ऋक्	३	३४५
इन्द्रो विश्वस्य राजति	ऋक्	३	३४५
इन्द्रो विश्वं विराजति	ऋक्	३	३४५
इमं जना अभ्युत्क्रोशत	यजुः	४	२४४
इमं देवा अभ्युत्क्रोशत	यजुः	४	२४४
इमा आपः शिञ्जतमा	ऋक्	४ १६१, २२६	
इय पित्रे राष्ट्रोत्थयः	ऋक्	१	१४३
इध मूर्जं मन्वारभे	यजुः	३	१४८
इह रमेह रमध्वम्	यजुः	३	१३७
उक्थं वात्ति	पदम्	२	५१
उक्थं वापीन्द्राय	पदम्	२	५१
उक्थं वापीन्द्राय देवेभ्यः	पदम्	२	५२

मन्त्रादि	?	नाम	भावाः	पृष्ठा
उत श्वेत व्याशुपत्त्वा	...	पदम्	३	४११
उतेमगन्नतः	...	निगादः	१	२६८
उतेमायु मानं पिपत्तिं	...	पदम्	३	४१२
उतो पद्याभिर्जविष्ठः	...	पदम्	३	४१३
उदस्याद्देवदितिरायुर्यज्ञपतावधात्	...	ऋक्	३	१६८
उदस्याद्देवदितिरायुर्यज्ञपतावधात्	...	ऋक्	४	१४
उह्वराह्वनीयम्	...	प्रैथः	३	१६३
उप द्रव पयसा गोधुगोयम्	...	ऋक्	१	१५८
उप प्रैथ्य ह्योतर्ह्यथा देवेभ्यः	...	प्रैथः	१	२६७
(उपसदाय मीळहुषे)	...	३ ऋचः	२	२१७
उपस्वन्न धरुणं मातरं	...	ऋक्	३	१३८
(उपहृतं रघन्तरं सह प्रथिशा)	...	ऋक्	१	३०४
(उर विष्णो विक्रमस्य)	...	ऋक्	२	१४७
ऋण मस्मिन्सन्नयत्यम्बतलं	...	गाथा	४	५६
ऋतावानं वैश्वानरं (१-३)	...	३ ऋचः	३	१२१
ऋतुयाजाः (१-४)	...	४ ऋचः	२	२४०
(ऋतुयाजान् विदेवत्यान्)	...	गाथा	३	२२६
(रुक्या च दशभिश्च सभूते)	...	ऋक्	२	१३४
रुक्विंशः	...	स्तोमः	२	३२३
रुक्विंशः	...	स्तोमः	३	२५
(रुय रुवेता ०-० मनुषमिमः)	...	यजुः	२	४२८
रुय पन्था उरुगाय. सुप्रैवो	...	गाथा	४	६०
रुय वसः पुरुवसः	...	यजुः	१	४०८
रुय वसः संयदसः	...	यजुः	१	४०८
रुय वसुर्विददसः	...	यजुः	१	४०८

सभादि	नाम	भागः	पङ्का
एष वः कुशिको वीरो	गाथा	४	६५
एषा राय एषा	यजुः	१	१८८
ऐतशप्रलापम् (१-७०)	७० पदानि	३	३६४
यो होतस्सथा होतः	निगदः	३	१५३
ओजः सह ओजः	यजुः	३	३१
यो तथा इदामि	यजुः	४	१०७
योम्	पदम्	२	५२
योम्	पदम्	४	६५(२)
यो सुक्थशाः	निगदः	३	५१(२)
कलिः शयानो भवति	गाथा	४	७२
कारव्याः (१-४)	४ अक्षः	३	३८६
किन्नु मलं कि मजिनम्	गाथा	४	५६
ऋभिरसि दिशां मयि	यजुः	४	२०५
केतो व्यमिरासीत्	पदम्	६	१५३
अत्रं पुनरिष्टं पूर्त्तं दात्खाद्वा	यजुः	४	११०
अत्रं प्रपद्ये चत्रं मा	यजुः	४	११३, १६८
गौरिवातम्	साम	१	२५१
(दृतद्वयो दृतदृष्टौ)	अक्ष	२	१४६
अतुविशः	सोमः	१	३०४
अतुविशः	सोमः	२	६६, ३०६
अतुविशः	सोमः	३	६६

श्लोकादि	नाम	भागः	पृष्ठा
चतुर्होतारः (१-३)	४ पदानि	३	१४४
चतुस्त्रिंशः	स्तोमः	१	३३४
चतुस्त्रिंशः	स्तोमः	२	३३४
(चत्वारिंशः)	स्तोमः	५	१००
चन सित	पदम्	१	५४
चन्द्रमा जायतां मा मे	यजुः	४	२६२
परन् वै मधु विन्दति	गाथा	४	७२
चित्त माव्य मासीइत्	पदम्	३	१५३
चित्तिः सुगासीइत्	पदम्	३	१५३
जज्ञा नेत सन्नपुरोगवासः	पदम्	३	४११
जनकल्पाः (१-६)	६ ऋचः	२	३८६
(जुषाण्यः स्तोम व्याख्यस्य)	यजुः	१	१३३
(जुषाणोऽगिरान्यस्य वेतु)	यजुः	१	१३३
ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां	गाथा	४	८७
तज्जाया जाया भवति	गाथा	४	६०
तथा	पदम्	४	६५ (२)
तदे मा तात तपति	गाथा	४	८७
तदो अस्तु सुचेतनम्	पदम्	३	४१२
तन्नो वां घर्मो नक्षति खक्षीता	ऋक्	१	१५८
तसुष्टुह्यन्तः सिन्धुं	ऋक्	३	७५, १३६
तां ह अरितर्गः ०-० प्रथमभूषण्	पदम्	३	४१०
तां ह अरितर्गः ०-० प्रथमयन्	पदम्	३	४१०
ता सु ह अरितः ०-० मयभूषण्	पदम्	३	४११
ता सु ह अरितः ०-० मायन्	पदम्	३	४१०
तास्रध्वर्यो इन्द्राय ०-० तारिषोऽम्	निगदः	१	३६८

मन्त्रादि	नाम	भागः	पङ्क्तयः
नृसिंहैयवाद्	निविद्	१	४३६
(ते नः पान्शु ते गो ऽन्यु)	यजुः	२	१८०
ते वा एतं यद् मयश्चत	पदम्	३	१५३
ते वै पुत्राः पशुमन्तो	गाथा	४	६५
तेषां चित्तिः सुगासीत्	पदम्	३	१५३
ते सम्यक्षो वैश्वामित्राः	गाथा	४	६५
त्रयस्त्रिंशः	स्तोमः	३	६५
त्रयस्त्रिंशच्छतं राजा	श्लोकः	४	२६७
त्रियवः	स्तोमः	३	४१
त्रिणव	स्तोमः	२	३४२
त्रिवत्	स्तोमः	२	४००
न मग्निं व्रतभृच्छ्विर	यजुः	४	३२
दक्षिणं पाद मवनेजिजे	यजुः	४	२६३
दश नागसहस्राणि	श्लोकः	४	२६३
दिवं तृतीयं देवान् यज्ञो	यजुः	४	१६
दिवाक्रीर्णाणि	६ सामानि	२	३४०
दिशां कृमयः (१-५)	५ ऋचः	३	३६६
(देवं वृद्धिः)	३ यजूषि	१	८५
देवनीधः (१-१७)	१७ पदानि	३	४०२
देवसवितर्देवयजनं मे देहि	यजुः	४	१०७
देवस्य त्वा सवितुः ०-० ऽनाद्याय	यजुः	४	१६५, २२६
देवस्य त्वा सवितुः ०-० स्वरिति	यजुः	४	१६२
(देवा गातुविदः) "समिष्टयजुः"	यजुः	१	८७
देवा हृदत्वा नरम्	पदम्	३	४१२
देवाश्चेता नृपयश्च	गाथा	४	६०
देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः	प्रैथः	१	३३५

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
देशादेशान् समीञ्चानां ...	श्लोकः	४	२६३
देवाः शमितार व्या रमध्वम् ...	श्रौ षः	१	२७१
दोषो आगाद् दृष्टत् ...	ऋक्	३	७५, १३१
दिषन्म न्नियतां सोऽन्तर्धीयताम् ...	यजुः	४	२६०
(धाता ददातु दाशुषे) ...	ऋक्	२	२२६
(धाता प्रचानां) ...	ऋक्	२	२२६
न मा मर्त्तः कश्चन ...	गाथा	४	२५८
नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे ...	यजुः	४	२०४
(नमो वः पितरः) ...	यजुः	२	१७१
नराणांसपीतस्य देव सोम ...	यजुः	४	१५६
नामिर्देवतया एमि ...	यजुः	४	१२०
नामदम् ...	साम	२	२५२
नानाम्नाया श्रीरक्ति ...	गाथा	४	७१
नाना हि वां देवहितं ...	यजुः	४	१६६
नापुत्रस्य लोकोऽस्ति ...	गाथा	४	६०
नाराणांस्यः (१-३) ...	३ ऋक्	३	३८५
निषसाद् धृतव्रतो वरुथः ...	यजुः	४	२२६, २४८
नेन्द्राद् देवताया एमि ...	यजुः	४	११६
नौघसम् ...	साम	२	६३८
पञ्चदशः ...	सोमः	२	४१३
पत्तिर्जायां प्रविशति ...	गाथा	४	५६
पर्ययये क्रियमावायानुर्द्धि ...	श्रौ षः	१	२६०
ययूँ सु प्र धन्व (संहिताप्रतिवातो भिमा)	ऋक्	४	२१५
(पवमानाः) "पवमानवत्" ...	३ स्तोत्राणि	२	१८३, २००

शब्दादि	नाम	भागः	पृष्ठा
मारिचिद्यः (१-४)	४ षट्चः	३	३८५
मावक शोचै तव छि	षट्क्	१	१५६
भावमान्यः (१-६)	६ षट्चः	१	४५३
पिता मातरिन्वा ० -० शंसिष्यति	यञुः	१	४५८
(पिता सुतस्य रश्मिः)	चक्	२	११३
पुनर्व इन्द्रो मघवा	यञुः	४	११०
पुनर्वो व्यपिर्जातवेदा	यञुः	४	१११
पुर एता वीरवन्तो	गाथा	४	६५
पुरोरुचः (१-७)	७ षट्चः	२	३७
शुष्यिष्यौ चरतो जङ्घे	गाथा	४	७२
पूर्वं मन्थ मपर मन्थन्	यञुः	४	२८६
पूषणान् करभं	यञुः	१	३६२
पृथिव्याः सम्पृचः पाछि	यञुः	१	३१६
पृष्ठानि (१-४)	४ स्तोत्राणि	१	३८५
पृष्ठानि (१-४)	४ स्तोत्राणि	२	१८४
पृष्ठानि (१-६)	६ सामानि २	६६, ३४१, ३६७, ३६८	
पृष्ठानि (१-६)	६ साम	३	११०
पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः	षट्क्	४	३६
प्र	पदम्	२	११८
प्रजापतेर्विभात्राम लोकः	यञुः	४	१२६
प्रणीर्यज्ञानाम्	निविट्	१	४३६
प्रतिराधः (१-३)	३ पदानि	३	३६५
प्रति विष्टामि द्यावापृथिव्यो.	यञुः	४	२०४
प्रथेव एमायत	पदम्	३	४१३
(प्र धारा यन्तु)	षट्क्	४	३५२
(प्र धारा यन्तु)	षट्क्	४	१२
प्रमरुहिष्ठीयम्	साम	२	२३८

मन्त्रादि	नाम	भागः	शुद्धा
प्रवक्षिकाः (१-६)	६. ऋचः	३	३८५
प्रह्वर भगवो ऋद्धि वीरयस्त्र	यजुः	२	८६
प्राच्यां त्वा दिग्भि ०-० क्रमिधिवन्तु	यजुः	४ २४६-२५०	
प्राखं प्राखं मे यच्छ	यजुः	१	३८०
प्राखं यच्छ स्वाहा त्वा	यजुः	१	३७८
प्राखो हविरासीरतु	यदम्	३	१५३
प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति	गाथा	३	१६५
प्रासहे कक्षा प्राशति	यजुः	२	१०५
प्रेदं चतम्	यदम्	२	४३
प्रेदं अक्ष	यदम्	२	४३
(प्रथ) "तनूनपालं यजति"	प्रीथः	१	२६३
वहिय्यवमानः	स्तोत्रम्	१ ३८१, ४५३	
वहिय्यवमानः	स्तोत्रम्	२ ६०, ६२	
वृहत्	साम	२ ३११, ३४१, २८६, ३६५, ४१५	
वृहत्	साम	२ ६३(२), १३८	
वृहत्	साम	४ २४३	
वृहन्नयन्तराभ्या मिद मेति युक्तं	गाथा	३ १८३	
अक्ष जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्	ऋक्	१ १४३	
अक्षन् प्रवर्ग्यं प्र चरिषामः	निगदः	१ १४०	
अक्ष पुनरिष्टं पूर्त्तं शास्त्राद्या	यजुः	४ ११०	
अक्ष प्रपद्ये अक्ष मा	यजुः	४ ११२, १६८	
अक्षसाम	साम	२ ३५२	
अद्रा च कल्याणी च	यदम्	३ १५४	
अद्रादभिसेयः प्रे हि	ऋक्	१ ८८	
भरतस्यैष दौष्यन्ती०	श्लोकः	४ २६०	

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
भारदाजम् ...	साम	४	१०४
भासम् ...	साम	२	३४१
भीम एव सौयवसिः ...	गाथा	४	८७
सुवः ...	यजुः	५	२०७
सुवदिन्द्रवन्तः सुध्वम् ...	यजुः	३	२०७
भूः ...	यजुः	३	२०७
भूः ...	यजुः	४	१६२
भूतेच्छदः (१-३) ...	३ ऋचः	३	४१४
भूरग्निष्योतिष्योतिरसिः ...	यजुः १	४२०, ४५२, ४३५	४७६
भूरिन्द्रवन्तः सुध्वम् ...	यजुः	३	२०७
भूर्भुवः ...	यजुः	४	१६२
भूर्भुवःसुः ...	यजुः	३	२०७
भूर्भुवःसुः ...	यजुः	४	१६२, २२६
भूर्भुवःसुरिन्द्रवन्तः सुध्वम् ...	यजुः	३	२०७
भूर्भुवःसुरो सुयो ष्योतिर ...	यजुः	३	१६१
भूर्भुवःसुरो मग्निष्योतिर ...	यजुः	३	१६१
भूर्भुवःसुरो मनोऽह मसि ...	यजुः	४	२८६
मधुच्छन्दाः श्रयोतन ...	गाथा	४	८८
मन उपवक्त्रासीत् ...	पदम्	२	१५३
मनोतायै हविषो ऽवदीय० ...	प्रै षः	१	३०५
महाकर्म भरतस्य ...	श्लोकः	४	२६७
महादिवाकीर्त्ताम् ...	साम	१	३४०
महादिवाकीर्त्ताम् ...	साम	२	३४३
महान्तं त्वा महीनां ...	ऋक्	४	१६२, २२६
महान्मही अस्तमाय दिजातः ...	ऋक्	१	१६३
मही मू षु ...	ऋक्	१	७८

मन्त्रादि	नाम	भागः	वृत्तः
मरुतः परिवेष्टारो	श्लोकः ४ २५६
मरुतश्च त्वाङ्गिरसश्च	यजुः ४ २२४
माध्यन्दिनपवमानः	सोत्रम् १ ३८५
माध्यन्दिनपवमानः	सोत्रम् २ ५६
माद्यानामनानि (१-२३)	...	२३ पदानि	३ ३३६
सुखं मसि सुखं	यजुः १ ३८२
यः सकृत् पापकं कुर्यात्	गाथा ४ ८७
यच्छदिर्देवो देवान्	निविट् १ ४३६
यजेत् सौत्रामण्या मपत्नीको	गाथा ४ ३८
यज्ञायज्ञीयम्	साम २ ६०
यज्ञायज्ञीयम्	सोत्रम् २ १८३
यथा ह वा स्युरिणेकेन यायाद्	गाथा ४ १८३
यदत्र शिष्टं रविनः सुतस्य	ऋक् ४ १५२, ३५३
यदद्य दुग्धं पृथिवी मरुत	ऋक् ३ १६७
यदद्य दुग्धं पृथिवी मरुत	ऋक् ४ १४
यदस्य पूर्वं मपरं तदस्य	गाथा २ २०३
यदिष्टोन मकर्म यदव्यरोरिषाम्	यजुः ३ १४६
यदृसिया स्वाहुतं पृतं	ऋक् १ १५८
यज्ञः पिता यज्ञानीति	गाथा ४ ६४
यं न्विमं पुत्र मिच्छन्ति	गाथा ४ ५६
ययोरोवसा स्तुभिता	ऋक् २ १०५
ययोरोवसा स्तुभिता	ऋक् ४ १६
यस्माद् भीषा निषीदसि	ऋक् ३ १६७
यस्माद् भीषा निषीदसि	ऋक् ४ १४
या ते व्यस्ये इयाश्रया	यजुः १ १०१
या ते व्यस्ये इयाश्रया	यजुः १ १०२

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
या ते अग्ने रजःश्रया	यजुः	१	१०१
सा ते अग्ने हरःश्रया	यजुः	१	१०१
याभिरिन्द्र मभ्यविषत्	ऋक्	४ १६१, २२६	
याभिर्गोभिरुदमयं	श्लोकः	४	२६३
घावन्तः पृथिव्यां भोगाः	गाथा	४	५६
वृषभे अस्तु द्विवेदिवे	पदम्	३	४१२
ये यजामहे	यजुः	१	४१५
यो देवाना मिच्छ	यजुः	१	३८२
यौधानयम्	साम	२	७३
रथन्तरम्	साम	२...३११, ३४१, ३८६, ३६५, ४००	
रथन्तरम्	साम	३ ६३(२), ११०	
रथीरध्वराणाम्	निविद्ध	१	४३६
रायकारसन्धिः	साम	२	२०१
रुद्रास्त्वा त्रिष्टुभेन	यजुः	४	२२३
रैवतम्	साम	२ ३१४, ३४२, ३६५	
रैवतम्	साम	३ ६५, ६३	
रैभ्यः (१-३)	३ ऋचः	३	३८५
रौरवम्	साम	२	७३
वरं ददामि जित्वा अभिजित्वे	यजुः	४	२०४
वषट्कार मा मां	यजुः	३	३१
यसवस्ता गायत्रेण	यजुः	४ २३३, २४४	
याम् वेदिरासीत्	पदम्	३	१५३
वागीजः सष्ट ओजः	यजुः	३	३२
वाचसतिर्घोतासीत्	पदम्	३	१५३
वाचस्यते विधे नामन्	यजुः	३	१५६

संज्ञादि	नाम	भागः	पृष्ठा
वामदेशम् ...	साम . .	२	२२३
वालखिल्या. ऋक् :	३	३६६
वालखिल्यानि (१-८) ऋक् :	३	३६६
विकर्णम् साम	२	३४६
विचक्षण पदम् . .	१	५४
विज्ञात मन्वीदावीश्तु पदम् . .	३	१५३
विद्युज्जायतां मा मे विषन् यजुः .	४	२६२
वियत्पवित्रं धिब्रणा ऋक्	१	१४७
विश्वस्य देवी ऋक् . .	२	२६२
विश्वे आशा दक्षिणसात् ऋक् . .	१	१५६
विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन यजुः	४	२२४
(विष्णोः पृथ मसि) यजुः	१	२१६
वृष्टिर्जायतां मा मे यजुः	४	२६२
वैराजम् साम .२. ३११, ३४२, ३६५		
वैराजम् साम	३	२५, ६३
वैरूपम् साम ३ २५, ३११, ३४२, ३६५		
वैरूपम् साम	४	१, ६३
वैश्वानरो व्यजीजनत् ऋक्	२	१०५
वैश्वानरो व्यजीजनत् ऋक्	४	३६
वैश्वानरो न व्यज्जिरोभ्यः ऋक्	२	१३१
वैश्वानरो न आगमत् ऋक्	३	१३१
वैश्वानरो न उतये ऋक्	३	१३१
वौषट् यजुः	२	२४
व्यानाय त्वा यजुः	१	३८०
व्रतादि विधद् व्रतपा षदब्धौ ऋक्	४	३२
शंसा मोदैकोशु पदम्	२	५१(०),

मन्त्रादि	श्लोक	श्लोक	श्लोक	श्लोक	श्लोक
शंखा मोदैवोम्	पदम्	२	५२
शतं तुभ्यं शतं तुभ्यं	श्लोकः	४	२६३
शन्न एधि चदे पीतः	यजुः	४	१५
शश्वत् पुत्रेण पितरः	गाथा	४	५६
शाकरम्	साम	२	३११, ३४२, ३६५
शाकरम्	साम	३	४१, ४८
शिष्पानि	४ सूक्तानि	३	३६०
शिवेन मा चक्षुषा	ऋक्	४	१८०
शुक्रियम्	साम	३	२०३
शोसावोम्	पदम्	२	५१
श्रैतम्	साम	२	३८६
(श्रुधी हवं न इन्द्रो)	ऋक्	२	२५१
यद्	पदम्	२	२३
यद्पदं तूर्णशंसम्	यजुः	१	४०५
योडशिसाम	साम	२	२५१
स घा नो देवः सविता	ऋक्	३	७५, १३१
सन्ज्ञानानेष वै ब्रूयात्	गाथा	४	८०
सन्धिः	स्तोत्रम्	१	१६४ २०५, २६४
सप्तदशः	स्तोमः	३	१
समिदमि सम्येह्निन्दियेण	यजुः	४	२०५
समिद्धो अग्निरन्विना	ऋक्	१	१५८
समिद्धो अग्निर्वृषणा	ऋक्	१	१५८
(समिधो अग्न आल्यस्व)	५ यजूंषि	१	२६६
समिष्टयजूंषि (१-६)	६ यजूंषि	१	८०
सरस्वतीवान् भारतीयान् परिवापः	यजुः	१	३६२

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
(सविता देव इह अवत्) ...	पदम्	२	१३४
(सविता देवः सोमस्य) ...	पदम्	२	१३४
स वै यथा नो ज्ञपया ...	गाथा	४	८७
सद्यं पाद मवनेनिजे ...	यजुः	४	२८६
साकमश्वम् ...	साम	२	२६८
(साधुर्न गृध्रुर्जम्बुर) ...	ऋक्	२	२५१
सामाध्वर्युरासीश्व ...	पदम्	३	१५३
सार्पराज्ञानि ...	६ सामानि	३	१४४
सावीर्हि देव प्रथमाय ...	ऋक्	१	२२१
सुधायां ह वै वाजी ...	ऋक्	२	२२५
सुब्रह्मण्या ...	निगदः	३	२३२
सुब्रह्मण्या ...	साम	३	२६२
सुमत्पद्मगृदे ...	यजुः	१	३६२
(सुमत्पद्मगृदे स इदं संश्रियति) ...	यजुः	१	४२८
सूर्यो न्योतिन्योतिः सः सूर्यः	यजुः १ ४३०, ४५२, ४६५, ४७६		
सूर्यो न्योतिन्योतिः सः सूर्यः	... यजुः	३	१६१
सो व्यध्वरा करति जातवेदाः	... निविट्	१	४४०
सोमस्यान्ने वीहि यजुः	२	२१
सोमाय क्रीताय प्रोक्षमाण्या	... प्रैथः	१	६८
सौपर्णम् रुक्तम्	३	३४६
सोकेभ्यो सुब्रूहि निगदः	१	३१६
सोमभागाः यजूधि	३	२०३
सरसामानि सामानि	३	३४१
सरिन्द्रवन्तः सुध्वम् यजुः	३	२०७
साधाकृतः शुचिर्देवेषु वर्मः ऋक्	१	१५६
घरिवा इन्द्रो धाना व्यसु ऋक्	१	३६२

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
हविरग्नी व्रीहि	यजुः	१	२६३
हविर्हानाभ्यां प्रोक्ष्यमानाभ्यां	घ्रैषः	१	२१२
हिरण्येन परीहृतान्	श्लोकः	४	२६७
हुतं हविर्मधु हविरिन्द्रतमे	यजुः	१	१५६
होतरमिष्टुहि	घ्रैषः	१	१४३
होता देववृत्तः	निविद्	१	४३६
होता मनुवृत्तः	निविद्	१	४३६
(होता यच्चदभिं समिधा १-१२)	१२ यजूंषि	१	२६२-२६६
(होता यच्चदभिं समिधा १-१९)	१९ यजूंषि	२	३०
(होता यच्चदभिं समिधा १-१२)	१२ यजूंषि	३	२८६
(होता यच्चदभिं स्वाहाज्यस्य)	यजुः	१	३२७
(होता यच्चदिन्द्रवायु मग्नेगाम्)	घ्रैषः	१	४१५
(होता यच्चद् वायू अर्हन्त)	घ्रैषः	१	४१५

७

॥ अथैतरेयश्रुतदेशव्यक्तिनामसूची ॥

नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः	नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः
अगस्त्यः	...	३	६२ १०	अङ्गिरसः (यजमानाः)	३	७७	२०
अग्निः (अङ्गिरसः)	३	४०९	५	अङ्गिरा ऋषिः	३	१२	८
अङ्गिरः	...	४	८७	अङ्गो वैरीचनः	...	४	२६३ ३, ६
अङ्गिरमः (ऋषयः)	२	३२८	१२	अजीमर्तः सौयवसिः	४	७२	१६
अङ्गिरमः (मृष्टयः)	२	४२०	१०	अनिषारिणी इरावती	४	५६	१५

नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः	नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः		
सापिनेयाः	...	४	८७	२	जनमेजयः पारिचितः	४	१३१	१३	
कामधिराविचितः	४	२५६	४	जनमेजयकः	...	२	३८६	८	
कावधेयः तुरः	...	२	३८६	७	जमदग्निः (वध्वर्युः)	४	७६	२	
कावधेयः तुरः	...	४	१५७	१५	जातूकर्यः	...	३	१७८	१२
कुमारो गन्धर्वगृहीता	३	१७८	१५	जानकिः ऋतुविद्	...	४	१५८	२	
कुरुक्षेत्रम्	...	४	१४२	८	जानन्तपिः धृतरातिः	४	२६८	३	
कुरुपञ्चालानां राजानः	४	२३१	२०	जानश्रुतेय उपाविः	१	१८१	६		
(कुरुराजः)	...	४	२३१	२०	जानश्रुतेयो नगरी	...	३	१८४	५
कुशिकाः	...	४	६५	६	जावालः सत्यकामः	४	१६२	१४	
क्षुण्णश्रवासी पुरुषः	३	७८	१२	तुरः कावधेयः	...	२	३८६	७	
कैरिशिः सुत्वा	...	४	२६२	१२	तुरः कावधेयः	...	४	१५७	१५
कौशारवो मैत्रेयः	४	२६२	११	हीर्षतमा मामतेयः	४	२६७	२		
कौथेयकम्	...	४	४७	१५	हीर्षारण्यानि	...	३	३३३	८
ऋतुविद् जानकिः	...	४	१५८	२	द्रुमुखः पाञ्चालः	...	४	२६७	१८
गङ्गा	...	४	२६७	१२	देवक्षेत्रम्	...	४	२६८	१०
गन्धर्वगृहीता कुमारी	३	१७८	१५	देवभागः श्रुतः	...	४	२	१०	
गन्धारो नलजित्	...	४	१५७	१८	देवरातो वीरः	...	४	६५	७
गायिनाः	...	४	६५	४	देवरातो वैश्वामित्रः	४	८७	९	
गिरिजो बाभ्रवः	...	४	२	१२	देवाट्टो बभ्रुः	...	४	१५७	१८
गृह्यसूत्रः	...	३	११	४	दौष्यन्तिर्भरतः	...	४	२६७	४
गौपालायनः शुचिष्ठः	२	२३१	१४	धन्व	...	१	३६३	७	
गौरिवीतिः शाक्यः	२	८२	१३	नगरी जानश्रुतेयः	...	३	१८४	५	
गौडः	...	३	३७४	१५	नलजित् गन्धारः	...	४	१५७	१८
धवनी भागवः	...	४	२५७	१५					

नाम	भाग: प्रश्न पंक्ति:	नाम	भाग: प्रश्न पंक्ति:
नभाकः	... ३ ३३८ १५	प्रज्ञा ज्ञानलायनः	... ३ १८ ११
नाभानेदिष्ठो मानवः	३ ७७ १५	भरत ऋषभः	... ४ ८८ १
नारदः	... ४ ५६ ७	भरताः	... १ ४०० १
नीच्यानां राजानः	... ४ २३१ ७	भरताः	... २ ७७ ८, १५
नीघाः	... ३ ३०५ ६	भरतो दौष्यन्तिः	... ४ २६७ ४
(पञ्चालराजः),	... ४ २३१ २०	भरदाजः	... २ २३५ १४
पर्वतः	... ४ ५६ ७	भरदाजः	... ३ ३०५ ४
पाञ्चालो दुर्मुखः	... ४ २६७ १८	भागवच्छावनः	... ४ २५७ १५
प्रारिचितो जगमेजयः	४ १३१ १३	भार्गायणः कैरिशिः	४ २६२ १२
पुण्याः	... ४ ६४ १२	भीमो वैदर्भः	... ४ १५७ १८
पुरुषः क्षण्यप्रवासी	३ ७८ १२	भूतवीराः	... ४ १३१ १२
पुलिन्दाः	... ४ ६४ १३	भृगुः	... १ ३६८ ६
पैश्याम्	... ४ ४७ १४	भौवनी विश्वकर्मा	... ४ २५८ १२
पैजवनः सुदाः	... ४ १५८ ३	मधुच्छन्दाः	... ४ ८८ ३
प्रपद् अर्जुनीदासर्षणी	३ २१३ १३	मद्यत्त व्याविचितः	४ २५६ १
प्राच्यानां राजानः	... ४ २३० १५	मण्यारः	... ४ २६७ ८
प्रियमेधाः	... २ ८३ १२	महिदासः	... १ ७ १६
प्रियव्रतः सोमापः	४ १५७ ६	मानवः शार्यातः	... ४ २५७ १६
प्रैथमेपाः	... ४ २६३ ८	मानवो नाभानेदिष्ठः	३ ७७ १५
वभुर्देवाट्टपः	... ४ १५७ १८	मानुतन्तय रेखादशाघः	३ १८४ ६
वाभवाः	... ४ ८७ ३	भामतेयो हीर्घतमाः	४ २६७ २
वाभयो गिरिजः	... ४ २ १२	मार्गवेयो रामः	... ४ १३१ १६
ब्रह्मिल व्याश्वतरः	... ३ ३७४ ११	मूर्तिपाः	... ४ ६४ १३
ब्रह्मदुक्यः	... ४ २६७ १७	मैत्रेयः कौशरवः	... ४ २६२ ११
चैदी क्षिरण्यदनु	... २ २४ ४	मौत्रव्यो नञ्जा	... २ १८ ११

नाम	भागः पृष्ठा पंक्तिः	नाम	भागः पृष्ठा पंक्तिः
यमुना	... ४ २६७ ११	विश्वामित्रः (होता)	४ ७६ २
दुर्वाश्रौष्टिरौषसेन्द्रः	४ १५८ ८	वीरो देवरातः	... ४ ६५ ७
रथगत्तः	... २ २३१ १७	वृत्रघ्नः	... ४ १६७ १२
रामो भार्गवैयः	... ४ २३१ १६	वृद्धदुम्नोऽभिप्रतारिणः	२ २३१ १४
रेणुः	... ४ ८८ ३	वृषशुभ्रो वातावतः	३ १७८ १३
रोहितः	... ४ ६७ १३	वेदभो भौमः	... ४ १५७ १८
लाङ्गलायनो मौज्जल्यः	३ १८ ११	वैघसो हरिश्चन्द्रः	... ४ ५६ ५
वलः	... ३ ३३८ १४	वेरोचनः व्यङ्गः	... ४ १६३ ३, ६
(वशराजः)	... ४ २३१ २०	वैश्वामित्राः	... ४ ६५ ७
वसिष्ठः	... ३ ३०५ ६	वैश्वामित्रो देवरातः	४ ८७ २
वसिष्ठः	... ३ ३१७ ८	प्रतानीकः सात्राजितः	४ २५८ २
वसिष्ठ (ब्रह्मा)	... ४ ७६ ३	शबराः	... ४ ६४ १२
वाजरत्नायनः सोमशुद्धा	४ २५८ १	शाकलः	... २ २०२ १४
वातावतो वृषशुभ्रः	३ १७८ १२	शाक्यो गौरिवीतिः	२ ८२ १३
वात्सिः सर्पिः	... ३ ३४० ८	शार्यातः	... २ ४२० १०
वामदेवः	... २ ४०६ १७	शार्यातो मानवः	... ४ २५७ १६
वामदेवः	... ३ ३०४ १२	शुचिवृक्षो गौपालायनः	२ २३१ १४
वासिष्ठः सात्यक्ष्यः	४ २६८ २	शुनःपुच्छः	... ४ ७३ १
विभान् (प्रजापतेर्लोकः)	४ १२७ ४	शुनःश्रेयः	... ४ ७३ १
विमदो विरिष्ठितः	३ २५ १२	शुनोलाङ्गलः	... ४ ७३ १
विरिष्ठितो विमदः	३ २५ १२	शुश्रिण्यः श्रेयः	... ४ २६८ १२
विश्वकर्मा भौवनः	... ४ २५८ १२	श्रेयः शुश्रिण्यः	... ४ २६८ १२
विश्वम्भरः मौषड्मनः	४ १३१ ४	श्यापर्थाः	... ४ १३१ ४
विश्वामित्रः	... ३ ३०४ ११	श्यापर्थायः	... ४ १३१ १७
		श्रीतो देवभागः	... ४ २ १०

नाम	भागः प्रथा पंक्तिः	नाम	भागः प्रथा पंक्तिः
संवर्त व्याज्जिरुः ...	४ २५८ ९०	सुकौर्तिः काचीवतः	३ ८५ १७
सत्यकामो जावालः ...	४ १६२ १४	सुत्वा कैरिशिः ...	४ २६२ १२
सत्वता राजानः ...	४ २३१ २	सुदाः पैजवनः ...	४ १५८ ३
सनश्रुतो इरिन्दमः...	४ १५८ १	सैरावती (ऐरावती ?)	३ ३२३ १२
सरखती ...	१ ३६३ ५	सोमकः साहदेवः	४ १५७ १७
सर्प ऋषिः ...	३ २१३ ७	सोमशुभा वाजरत्नायनः	४ २५८ १
सर्पिर्वास्त्रिः ...	३ ३४० ८	सोमापः प्रियव्रतः ...	४ १५७ ६
सर्वचरुः ...	४ २१३ ६	सौजात आराळिष्टः	४ ११२ १५
सवश्रीशीगराः ...	४ २३१ २०	सौवलः ...	३ ३४० ८
सहदेवः सार्ज्जयः ...	४ १५७ १७	सौयवसिरजीगर्तः	४ ७२ १६
साकमन्वः ...	२ २३६ २	सौमद्वनो विश्वन्तरः	४ १३१ ४
साचीगुण्यः ...	४ २६७ ६	हिरण्यदनु वैदः ...	२ २४ ४
सात्यहृद्यो वासिष्ठः	४ २६८ २	विशेषतो द्रष्टव्यम्—	
सात्राजितः प्रतानीकः	४ २५८ २	जन्धवः † ...	४ ६५ १०
सार्ज्जयः सहदेवः ...	४ १५७ १७		
साहदेवः सोमकः ...	४ १५७ १७		

† "अजीगर्तस्य कूटस्य ऋषिलेन्दुः सन्मकः"—इति सा० भा० ।

असम्भते चैतन्मोपपद्यते, जन्धूना मिति बहुत्वश्रवणात्, अपि तु जन्धु-
वंशीयो ऽजीगर्तः स्यात् ।

अथ यत्र नामैके ऽपि शब्दो क्वे संशयः, तादृशस्यैव नाम्न एव द्विस्त्रि-
चतुर्वोक्तैः एतौ नाम्बेर्वा वास्तव्येन बहुवारश्रुताना भवौति ।

॥ अथैतरेयखण्डप्रतीकसूची ॥

— १००० —

प० = पश्चिका, अ० = अध्यायः, ख० = खण्डः, भा० = भागः, पृ० = पृष्ठा ।

खण्डप्रतीकम्	प० अ० ख०	भा०	पृ०
अथये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः	१. ५. २.	१	१६६
अथये मथ्यमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युर	१. ३. ५.	१	१९६
अग्निर्देवेह इति शंसत्यसौ ...	२. ५. २.	१	३३८
अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिः ...	८. ५. २.	३	२०८
अग्निर्वै देवता प्रथम महर्षेति ...	३. ५. १.	२	४००
अग्निर्वै देवानां होतासीत् ...	३. २. ३.	२	५६
अग्निर्वै देवाना भवमो ...	१. १. १.	१	१२
अग्निष्टोमं वै देवा अत्रयन्तो० ...	३. ५. ५.	२	२३५
अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्या मनु ...	१. ५. ३.	१	२२१
अङ्गमो यूप मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरङ्गन्ति	२. १. २.	१	२४०
अथ ततो ब्रूयाच्चतुष्टयानि वानस्रत्यानि	८. ४. २.	३	२४०
अथ देवीनां सूर्याय पुरोक्ताग्रम् ...	३. ५. ४.	२	२३०
अथ पञ्चरीर्यं वा एतच्छन्दो ...	१. १. ६.	१	५३
अथ यदौदुम्बराण्यूर्जो वा एषो ...	७. ५. ६.	३	१४०
अथ यदौदुम्बरांसन्दी भवत्यौ० ...	८. २. ४.	३	१६८
अथ हे चाकं वदणो जग्राह ...	७. ३. ३.	४	७१
अथामेयो वै देवतया च्चिचियो ...	७. ४. ६.	३.	१९०
अथातः परिधानीया एव ...	६. २. ४.	३	२४२
अथातः पश्चीर्विभक्तिस्तस्य विभागं ...	७. १. १.	३	१
अथातः पुनरभिषेकस्यैव ...	८. २. १.	४	१८२
अथातः पुरोधाय एव ...	८. ५. १.	४	२०४
अथातः स्तुतशस्त्रयोस्त्वैकाधिकं ...	८. १. १.	३	१६४

खण्डप्रतीकम्

	प०प०ख०	भा०	प०
अथात आरम्भणीयं एव ...	६. २. ३.	३	२३६
अथात इष्टापूर्वस्यापरिग्र्यानिः ...	७. ४. ३.	४	११०
अथात ऐन्द्रो मन्त्राभिषेकस्ते देवा ...	८. ३. १.	४	२२३
अथातम्हर्दास्यैव यतिषजत्वा ...	४. १. ३.	२	२५४
अथातो दौर्वाया आवेदनस्यैव ...	७. ४. ७.	३	१२३
अथातो देवयजनस्यैव याचन्नासु ...	७. ४. २.	४	१०७
अथातो नक्षत्रः परिमरो ...	८. ५. ५.	४	२६०
अथातो यजमानभारास्यैव ...	७. ४. ८.	४	१२६
अथातो ऽहीनस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्च ...	६. ४. ७.	३	३३२
अथात्मा औदुम्बरी मातन्दीं सम्भरन्ति ...	८. ४. ३.	४	२४३
अथाच्च यदुक्थिन्यो ऽन्या द्योत्रा ...	६. ३. ५.	३	२७७
अथाच्च यदेतास्मिन् उक्थिन्यो द्योवाः ...	६. ३. ६.	३	२८०
अथाच्च यदैन्द्रो वै यज्ञो ऽथ कस्माद् ...	६. ३. २.	३	२६१
अथाच्च यद्वैश्वदेवं वै तृतीयसवनं ...	६. ३. ७.	३	२६०
अथाच्च पन्नाराशंसं वै तृतीयसवनं ...	६. ३. ८.	३	२६८
अथैन प्राप्यां दिशि वसवो देवाः ...	८. ३. ३.	४	२३०
अथैन सुदुम्बरशाखा मन्तर्हायाभि ...	८. २. ३.	४	१६१
अथैन गुवाच बह्व्यं राजान सुमधाच ...	७. ३. २.	४	६७
अथैन्द्रो वै देवतया चत्रियो भवति ...	७. ३. ५.	४	११६
अथोत्तर सुपञ्चये सुदुर्धा धेनु मेतां ...	१. ४. ५.	१	१५८
अथोदुम्बरशाखा मभि प्रत्यवरोहद्यूर्वा ...	८. २. ५.	४	२०३
अथोदुम्बरीं समन्वारभन्त ...	५. ४. ५.	३	१४८
अथ्वर्यो इत्याह्वयते चतुर्द्वौल्यु ...	५. ४. ६.	४	१५३
अथ्वार्यं वा एतेनावदन्थे ...	३. १. २.	२	६
अथ्वतरो ऽनङ्गान् युक्तः स्याद् ...	१. ३. ३.	१	१००
अथ प्राच इन्द्र निष्ठां व्यमिचानिति ...	६. ४. ६.	२	२२८
अथूर्वां पुष्टतमान्वासा इति सूक्तं ..	५. ३. ४.	३	११६

खण्डप्रथीकम्	प०ख०ख०	भा०	प०
अश्वतरोरपेनामिराजि मधावत् ...	४. २. ३.	२	२८६
असावि देवं गोऋजीक मन्त्र इति ...	६. ३. ३.	३	२६५
असौ वा अस्यादित्यो यूपः ...	५. ५. ३.	३	१७१
अस्त्रा रचः संखजतादित्याह ...	२. १. ७.	१	२८५
अहर्वे देवा अत्रयन्त रात्री मत्तुरास् ...	४. १. ५.	२	२६६
आग्नेयी प्रथमा पृतयाज्या ...	३. ३. ८.	२	१४६
आ त्वा वदन्तु हरय इति ...	६. ३. १.	३	२५६
आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति ...	४. ५. २.	२	४०६
आप्यन्ते वै सोमा आप्यन्ते कृन्दांसि ...	५. १. ३.	३	१७
आग्नीभिराग्नीष्याति तेजो वै ...	२. १. ४.	१	२६०
आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेषु ...	३. ३. ६.	२	३३५
आहूय तूर्ण्योऽग्रंशं शंसति ...	२. ५. ७.	१	४६३
आहूय दूरोऽग्रं रोषति स्वर्गो वै ...	४. ३. ७.	२	२५६
इति तु पुरस्तादयोपरिष्ठात् ...	३. ४. ३.	२	१६०
इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्र वोच मिति स्तुतं ...	५. ३. २.	३	१०३
इन्द्रियं वा एतदसिंश्लोके यद्दधि ...	८. ४. ६.	४	२५२
इन्द्रो वै देवता द्वितीय मधर्वं चति ...	४. ५. ३.	२	४१३
इन्द्रो वै इत्तं अग्निवासे नास्मृतेति ...	३. ९. ५.	२	६७
इन्द्रो वै इत्तं चत्वा नास्मृषीति ...	३. २. ४.	२	६४
इन्द्रो वै इत्तं चत्वा अर्वा विजितीर् ...	३. २. १०.	२	६३
इन्द्रो वै इत्तं अग्निम्यनुत्सवां देवता ...	३. २. ६.	२	८८
इष्टोपयात शवसो नयात इति ...	६. ३. ४.	३	३७०
उद्गमु यत्तु वा आदित्यः ...	५. ५. ६.	३	१६१
उद्गराहवनीय मिथ्यपरास आह ...	५. ५. १.	३	१६४

सूत्रपटीकम्	प०प०ख०	भा०	पृ०
उभय्यः परिधानीया भवन्ति ...	६. २. ५.	३	२४६
अक्ष च वा इद मये साम चास्ता ...	३. २. १२.	२	१०४
ऋषयो वै सरस्वत्यां सन्न मासत ...	२. ३. १.	१	३६३
एकविंश मेतद्दृश्ययन्ति ...	४. ३. ४.	२	३३३
एतेन च वा ऐन्द्रेण मघाभिषेकेण तुरः	८. ४. ७.	४	२५७
एतेन च वा ऐन्द्रेण मघाभिषेकेण दीर्घैतमा	८. ४. ६.	४	२६७
एतेन च वा ऐन्द्रेण मघाभिषेकेणोद्गमय	८. ४. ८.	४	२६३
एते वै ते त्रयो भक्षा राजतिति ...	७. ५. ४.	४	१४२
एते च वै संवत्सरस्य चक्षे ...	५. ५. ५.	३	१८२
एन्द्र याज्ञप नः परायत इति सूक्तं ...	५. २. ८.	३	७३
एवयामदत्तं शंसति प्रतिष्ठा वा एवयामदन्	६. ५. ४.	३	३७४
ऐकाहिका होना एता वै घान्ताः ...	८. १. ४.	४	१७६
ऐतदप्रपलापं शंसन्बैतयो च वै मुनिर्...	६. ५. ७.	३	३६४
कस्तु मिनन्त्वा जमुं कस्यो अतमीर्ना ...	६. ४. ५.	३	३२२
कुह्य शुत इन्द्रः कसिन्नदीति सूक्तं ...	५. १. ५.	३	३५
गन्धर्वां त्वा गन्धर्पतिं श्वामह इति ...	१. ४. ४.	१	१४८
गर्भा पर एत उरुध्वानां यग्निनिदम् ...	४. १. १०.	२	३८
गवामघनेन यन्ति गावो वा ...	४. ३. ३.	२	६२०
गायत्री छिद्यतः भंग्याग्ने ...	१. १. ५.	१	४७
गौर्दिवीतं शोकशिमाम कुर्वात ...	४. १. २.	२	२५१
गौर्वै देवता पथम महनंपति ...	५. २. १.	३	४१
घञोक्तं वा एतदन्तु प्रजयं ...	१. १. १.	२	१

शब्दप्रतीकम्	प० अ० ख०	भा०	प०
चक्षुषि वा एतानि भरतानां यत् ...	१. ४. ८.	१	४३
चतुर्विंश मेतद्द्वयपर्यन्ता० ...	४. २. ६.	२	२०४
हृन्दांसि वै षष्ठीनान्दाप्तानां रमो ऽव्यनेदत्	६. ५. ६.	३	३२५
हृन्दांसि वा अन्योन्यस्यायतन मभ्यध्यायन्	४. ४. ५.	२	३८८
हृन्दांसि वै द्वेभ्यो द्वय मूढा ...	३. ५. ३.	२	२२४
धनिष्ठा उयः सहसे तुरायेति सूक्तम् ...	८. १. २.	४	१६६
जातवेदस्यं प्रंसति प्रजापतिः प्रजा ...	३. ३. १९.	२	१६३
जितयो वै नामैता यदुपसदो ...	१. ४. ७.	१	१७५
ज्योतिर्गौराशुभ्रिरिति स्तोत्रेभिर्मन्त्रय्यं ...	४. ३. १.	२	३२६
ततो वा एतांस्त्रीन्त्वम्यातान् मैत्रावरुणो	६. ४. ३.	३	३१६
तदग्निना पर्यादधुस्त्वन्मरुतो धूर्त्वंस् ...	३. ३. १०.	२	१५३
तदप्येतद्विष्योक्तं स इन्द्राजा ...	८. ५. ३.	४	२८१
तदाहुः कथं मनूथ्यः प्रातरनुवाफ इति ...	९. २. ८.	१	३५४
तदाहुः काः स्वाहाकृतीनां पुरोनुवाप्याः	२. २. ३.	१	३२५
तदाहुः कियतीभिरभिष्टुयादिति ...	६. १. २.	३	२१८
तदाहुः संशंसेत् षष्ठे ऽष्टाश्वन् ...	६. ४. १०.	३	३५२
तदाहुः सर्पेऽश्वं न सर्पेऽश्वं इति ...	२. ३. ४.	१	३८१
तदाहुः सूर्यो नातिशस्यो ...	४. २. ४.	५	२६१
तदाहुर्महावदाश्ः यद्वचैव शौचं ...	५. ५. ८.	३	२०७
तदाहुर्द्ये व्याहिताग्निराययत्वेनानिष्टा ...	७. २. ८.	४	३५
तदाहुर्द्ये व्याहिताग्निरपवसचे ऽशु कुर्वीत	७. २. ७.	४	३९
तदाहुर्द्ये व्याहिताग्निरपवसचे म्रियेत ...	७. २. १.	४	६
तदाहुर्द्येवा वाव स्तोत्र मेवं शक्यम् ...	३. १. ४.	२	१६
तदाहुर्द्येदक्षिन् विश्वचित्त्वतिरात्त ...	६. ५. ५.	३	३८२

खण्डप्रतीकम्	प० अ० ख०	भा०	प०
तदाहुर्धृद् गृहान् मेऽग्रहीत् ...	५. ५. ६.	३	२०६
तदाहुर्धृद्दर्शपूर्णमासयोरुपवसति ...	७. २. १०.	४	४७
तदाहुर्धृदस्य सायं दुग्धं साम्नाय्यं दुष्येत् ...	७. २. ३.	४	१६
तदाहुर्धृदस्याग्नयो ग्राभ्येष्वाग्निना ...	७. २. ६.	४	२६
तदाहुर्धृदस्याग्नयि सृष्टरेद्युः ...	७. २. ५.	४	२५
तदाहुर्धृदस्याग्निं मनुहुत मादित्यो ऽभ्युदियात्	७. २. ११.	४	५२
तदाहुर्धृदस्याग्निहोत्रं मधिश्रितं ममेधम्	७. २. ४.	४	१६
तदाहुर्धृदस्याग्निहोत्रं पावस्यथा ...	७. २. २.	४	१४
तदाहुर्वाचापत्रीको ऽग्निहोत्रं कथं मेव	७. २. ६.	४	४४
तद्दुष्टं स्याच्च सौजातं व्याराळिहर ...	७. ४. ४.	४	११२
तद्यत्रैतांश्चमसानुस्येद्युस्तदेतं ...	७. ५. ७.	४	१५२
तद्यत्रैतांश्चमसानुस्येद्युस्तदेतं ...	७. ५. ८.	४	१५६
तं तु दृष्टिं यो व्यभिभूत्यो जा इति ...	८. १. ३.	४	१०४
तं गृत्विच ऊचुस्त्व मेव नो ऽत्याहः ...	७. ३. ५.	४	८६
तस्य वपां सुखिद्यद्वाहरन्ति ...	२. २. २.	१	३१२
तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा व्यासः	७. ३. ६.	४	६४
तस्य ह विश्वामित्रो होतासीज् ...	७. ३. ४.	४	७६
ता एता नवानन्तराय मन्वाह ...	२. ३. २.	१	३६७
तान् वा एतान्त्वम्पातान् विश्वामित्रः ...	६. ४. २.	३	३०४
तान्वेतानि सद्यश्चरासीत्यापद्यते ...	५. २. १०.	३	८५
ता वा एताः प्रवत्यो नेत्रमत्यः ...	१. २. ४.	१	७६
तासां वै देवतानां माजिं धावन्तीना ...	४. २. २.	२	२८३
तिष्ठेद्यपाहः अशुभदरेऽदित्याहुन् ...	२. १. ३.	१	२५२
ते ततः मर्षन्ति ते सद्यः सम्प्रदन्ति ...	५. ४. ४.	३	१४४
ते देवा अमृवन् गायत्रीं त्वं न ...	३. ३. २.	२	११८
ते देवा अमृवन्मिथं वा इन्द्रस्य प्रिया ...	३. २. ११.	२	६७
ते देवा एते प्राणा एव ...	२. ४. २.	१	४०३

षष्ठप्रतीकम्	प० प० ख०	भा०	प०
ते वा अमु वम्रादित्यान् युष्माभिरिदं ...	३. ३. ५.	२	१३०
ते वा असुरा मैत्रानवणस्योक्ष्यम् ...	३. ५. ६.	२	२३६
ते वा असुरैर्विबिग्याना ऊर्ध्वं स्वर्गं ...	३. ४. ४.	२	१६७
ते वा इमे इतरे ऋन्वसी गायत्रीम् ...	३. ३. ४.	२	१२५
तेषां यच्चमसानां रसो ऽवाडैतु ...	७. ५. ५.	४	१४४
तिष्ठादित्यानङ्गिरसो ऽयाष्यंस्तेभ्यो ...	६. ५. ६.	३	४०६
त्रयश्च वा एते त्राहा वा ...	४. ४. २.	२	३६६
त्रयाणां भक्षाणा मेक माहुरियन्ति ...	७. ५. ३.	४	१३७
त्रयो वै वषट्कारा वस्यो धामच्छद्रिक्तः	३. १. ७.	२	२६
त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते ...	३. ५. २.	२	२१६
त्व ममे सप्रधा असि ...	१. १. ४.	१	४१
दीक्षणीयेष्टिसायते ता मेवातु ...	३. ४. २.	२	१८५
दीक्षा वै देवेभ्यो ऽपाक्रामतु ...	४. ४. ४.	२	६८१
दूरोद्दृशं रोहति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ...	६. ४. ६.	३	३४६
दूरोद्दृशं रोहति स्वर्गो वै लोकी ...	४. ३. ६.	२	३४६
देवक्षेत्रं वा एतदतु षष्ठ महुर ...	५. २. ४.	३	५७
देवनीचं शंसत्यादित्याश्च ह वा ...	६. ५. ८.	३	४०२
देवपात्रं वा यद् वषट्कारो ...	३. १. ५.	२	२६
देवरथो वा एष यद्यज्ञस् ...	२. ५. ५.	१	४५०
देववर्मं वा एतद् यत् प्रयाजाश्चा० ...	१. ४. ६.	१	१८८
देवविश्रः कल्पयितव्या इत्याहुश्चन्द्रश्चन्द्रसि	३. २. १.	२	५१
देवविश्रः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः ..	१. २. ३.	१	७४
देवानां वै सवनानि नाभियन्त ...	२. ३. ५.	१	३८७
देवानां पत्नीः शंसत्यनूचीरभिं ...	३. ३. १३.	२	१६६
देवा वा असुरैर्युद्धं सुप प्रायन् ...	३. ४. १.	२	१८१
देवा धै प्रथमेनान्द्रिन्द्राय वज्रं ...	४. १. १.	२	२४५

सूत्रप्रतीकम्	प० अ० सू०	भा०	पृ०
देवा वै यले गाः पर्यपश्यंता ...	६. ४. ८.	३	२३८
देवा वै यज्ञ मतन्वत ०—० तानाग्रीते	६. २. १.	३	२३९
देवा वै यज्ञ मतन्वत ०—० तान् दक्षिणत	९. २. १.	१	२४१
देवा वै यदेव यज्ञे कुर्वन्सु	२. ४. ७.	१	४२३
देवा वै सोमस्य राज्ञो ऽपपेये	२. ४. १.	१	३६६
देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त ते वा	१. ४. ६.	१	१६७
देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त ते वै देवा.	२. ५. ४.	१	४४५
देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त ते वै देवाः	५. २. ६.	३	६३
देवासुरा वा एषु लोकेषु संशेतिरे	८. २. ६.	४	२०६
देवा ह वै सर्वचरौ स्रवं निवेदुस्	६. १. १.	३	२१३
देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूही०	२. २. ५.	१	३३५
देवाः प्रमितार आरभन्व स्रत	२. १. ६.	१	२७१
दौर्वै देवता षष्ठ महर्षेचति	५. ९. ७.	३	६५
धायाः शंसति धायाभिर्वै प्रजापतिर	३. २. ७.	२	७६
नाभानेदिष्टं शंसति नाभानेनिष्टं वै ...	५. २. ६.	३	७७
निप्रसाद धृतनतो वरुणः पस्वसाखा ...	८. ३. २.	४	२२६
निप्रसाद धृतनतो वरुणः पस्वसाखा ...	८. ४. ४.	४	२४८
पर्यप्रये क्रियमावायावुब्रूहीत्याहाध्वर्युर	२. १. ५.	१	२६७
पर्यं सु प्र धन्व बानसातये	८. २. ७.	४	२१५
पान्त मा वो अन्धस इत्यन्धस्रवा ...	४. १. ६.	२	२००
पादृष्टेपीरुपदधति पूर्वयोः सवनयोः ...	५. २. ५.	३	६१
पुनर्वा एत गृत्विवो गर्भं कुर्वन्ति ..	१. १. ३.	१	३३
पुरुषं वै देवाः पशु मालभन्व	२. १. ८.	१	२६४
एडां पृष्ट सुपयन्ति	५. ३. ३.	३	१४०

खण्डपतीकम्

	प० ख० ख०	भा०	प०
प्रजापतियज्ञो वा एष य द्वादशाहः ...	४. ४. ३.	२	३७३
प्रजापतिरकामयत् प्रजायेय ...	४. ४. १.	२	३६६
प्रजापतिरकामयत् प्रजायेय भूयान्त्स्रा०	५. ५. ७.	३	१६५
प्रजापतिर्यज्ञं मखजत यज्ञं खष्ट मनु ...	७. ४. १.	४	१०६
प्रजापतिर्वै यज्ञं कृन्दांसि देवेभ्यो ...	३. २. २.	२	५५
प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं ...	४. २. १.	२	२७८
प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरं मभ्यध्यायद् ...	३. ३. ६.	२	१४६
प्रजापतौ वै स्वयं ह्योतरि ...	२. २. ६.	१	३४२
प्रथमं षण्ण्य सुपयन्ति षण्ण्यनि ...	४. ३. २.	२	३२४
प्रयाजवदनुयाजं कर्त्तव्यम् ...	१. २. ५.	१	८३
प्र वो देवायाम्य इति शंसति ...	२. ५. ८.	१	४६८
प्र वो देवायाम्य इत्यनुष्टुभः ...	२. ५. ३.	१	४४३
प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं ...	१. ३. १.	१	६२
प्राच्यां त्वा दिशि वसवो देवाः ...	८. ४. ५.	४	२४६
प्राच्यानी वा एतदुक्थं यत्प्रजगं ...	३. १. ३.	२	१२
प्राया वा ऋतुयाजास् ...	२. ४. ५.	१	४१७
प्राया वै दिदेवत्या अनावारं ...	२. ४. ४.	१	४१३
प्राया वै दिदेवत्या एकपाचा गृह्यन्ते ...	२. ४. ३.	१	४०८
प्राया वै दिदेवत्याः पशव इका ...	२. ४. ६.	१	४२०
प्रेर्हं ऋक्षं वृचतूर्यैवाविधेति सूक्तं ...	५. २. ३.	३	५३
दृष्टव्यं वा एदं मग्निं रथन्तरं चास्तां ...	४. ४. ६.	२	३६५
दृष्टमथन्तरे सामनी भवत एते ...	४. २. ७.	२	३११
अक्षयज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् ...	१. ४. २.	१	१४३
पक्ष वा श्याहायः चञ्चं निविद् ...	२. ५. १.	१	४३४
प्रासव्यस्यत्वं प्रगाथं शंसति ...	३. २. ६.	२	७०
प्रासव्यस्यत्वाया परि इधानि ...	४. २. ५.	२	२६६

लक्ष्मणतौकम्

	प० अ० ख०	भा०	प०
भूतेच्छदः शंसति भूतेच्छद्विवे ...	६. ५. १०.	३	४१४
मनोतायै हविषी ऽवदीयमानस्यात् ...	२. १. १०.	१	३०५
मदत्वतीयं प्रमाथं शंसति ...	३. २. ८.	२	८२
महानाम्नीना सुप्रसर्गानुमद्वज्ज्वर्यं ...	४. १. ४.	२	२५६
महानाम्नीमत्र सुवते शाकरेण सान्ना	५. २. २.	३	४८
यः श्वः स्तोत्रियस्त मनुस्वपं कुर्वन्ति ...	६. ४. १.	४	३०१
यज्ञेन वै देवा ऊर्वाः स्वर्गं लोक मायंस्ति	२. १. १.	१	२३३
यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् तमिष्टिमिः ...	१. १. २.	१	२६
यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् तं प्रैधैः ...	३. १. ६.	२	४६
यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् वो ...	१. ४. १.	१	१४०
यज्ञो वै देवेभ्यो ऽज्ञाद्य सुदक्रामत् ...	३. ५. १.	२	२१४
यज्ञेन्द्रं देवताः पर्यद्वज्जन् ...	७. ५. २.	४	१३५
यथा वै पुरुष एवं विष्टुवांस्तस्य ...	४. ३. ८.	२	३५६
यदा एति च प्रीति च तत् सप्तमस्यान्धो	५. ३. १.	३	६१
यद्दे चतुर्विंशं तन्महामतं ...	४. २. ८.	२	३१०
यद्दे नेति न प्रीति यत् स्थितं ...	५. ३. ३.	३	१०८
यद्दे समानोदकं तन्नवमस्यान्धो रूपं	५. ४. १.	३	१२३
यस्तेजो ब्रह्मवर्चस मिच्छेत् ...	१. ९. २.	१	६७
यस्यापिहोत्सु पावस्यथा दुस्तमानोपविशेत्	५. ५. २.	३	१६७
यस्यै देवतायै हविर्मृष्टीतं स्यात् ...	३. १. ८.	२	३१
या त ऊतिरयमा या परमेति छत्ते ...	४. ५. ४.	२	४१६
यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति छत्तं	५. १. २.	३	१०
यो वा एष तपस्वीषी ऽपिष्टोम ...	३. ४. ६.	२	२०७
यो वै यज्ञं हविष्यत्तं वेद ..	२. ३. ६.	१	३६२
यो ह वै तान् पुणोषितास्त्रीन् ...	८. ५. ४.	४	२८५

सूत्रपतीकम्	प० ख० ल०	भा०	प०
घञो वा एष यद् वषट्कारो ...	३. १. ६.	२	२३
वाग्वै देवता चतुर्थं महर्ष्वह्न्ये० ...	५. १. ४.	३	२५
वाग्वै सुब्रह्मण्या तस्यै सोमो राजा ...	६. १. ९.	३	२२३
वालखिल्याः शंसति प्राणा वै वालखिल्याः	६. ५. २.	३	३६५
विश्वन्तरो ह सौषड्मनः श्यापयोन् ...	७. ५. १.	४	१३१
विश्वे वै देवा देवतासृतीय महर्ष्वहन्ति	५. १. १.	३	१
वृषशुभ्रो ह वातावत उवाच ...	५. ५. ४.	३	१७८
वैश्वदेवं शंसति यथा वै प्रजा एषं ...	३. ३. ७.	२	१३६
वैश्वानरीयेषामिमास्तं प्रतिपद्यते ...	३. ३. ११.	२	१५६
व्याघ्रचर्मणा स्तृ ग्राह्युत्तरलोम्बा ...	८. २. २.	४	१८५
शत मनूष्य भासुष्मामस्य ...	२. २. ७.	१	३४७
शिरो वा एतद्वज्रस्य यथातरज्जुवाकः	२. ३. ३.	१	३७८
शिरो वा एतद्वज्रस्य यदातिथ्यं ...	१. ४. ८.	१	१८०
शिल्पानि शंसन्ति देवशिल्पान्येतेषां ...	६. ५. १.	३	३६०
षट्पदं तूष्णींशंसं शंसति ...	२. ५. ६.	१	४७५
सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वोरिति सूक्तं	५. ४. २.	३	१३०
मद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति ...	६. ४. ४.	३	३१६
समिधाषिं दुवस्यताप्यायस्य ...	१. ३. ६.	१	१३१
स य इच्छेदेवंवित् चत्रिय मयं ...	८. ४. १.	४	२३७
मा यद्वक्षिणेन पदा समग्रभूयान् ...	३. ३. ३.	२	१२२
म वा एष पशुरेवालभ्यते ..	२. १. ६.	१	३००
म वा एषो ऽविरेव यद्विद्योमम् ...	३. ४. ५.	२	२०३
मा वा एषाभ्यताहुतिरेव यद् ...	२. २. ४.	१	३३०
सुकीर्तिं शंसन्ति देवयोनिर्वै सुकीर्तिम्	६. ५. ३.	३	३७२

संज्ञप्रतीकम्	प० अ० ख०	भा०	पृ०
सोमाय क्रौताय प्रीह्यमानाय ...	१, ३, २.	१	६५
सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वसीत् ...	१, ५, १.	१	१६५
सोमो वै राजासुधिं लोकं व्यासीत् ...	३, ३, १.	२	११५
सौर्या वा एता देवता यन्निविद्सु ...	३, १, ११.	२	४२
सोत्रियं शंसत्यात्मा वै सोत्रियस् ...	३, २, १३.	२	११०
सोत्रियं सोत्रियस्याशुख्यं कुर्वन्ति ...	६, २, २.	३	२३७
सक्ते ब्रधस्य घमतः समस्वरन्निति ...	१, ४, ३.	१	१४७
स्वरसाम् उपयन्तीमे वै लोकाः ...	४, ३, ५.	२	३४०
स्वर्गं वा एतेन लोकं तुष्यन्ति ...	१, २, १.	१	६०
खादुष्किलार्यं मधुमारु उतायम् ...	३, २, १४.	२	१०२
हरिश्चन्द्रो ह वैधस ऐश्वर्यो राजा ...	७, ३, १.	४	५६
द्विरातिथ्यं निरूप्यते ...	१, ३, ४.	१	११२
द्विद्वानाभ्यां प्रीह्यमानाभ्या मनु ...	१, ५, ३.	१	११२
दोदृणपं अपति रेतस्तत् सिञ्चत्युर्पाशु	२, ५, ६.	१	४५७

॥ सूचीपत्रसूची ॥

सङ्केताक्षररूपी ...	१	यात्रिकग्रन्थरूपी ...	५
परिच्छेदरूपी ...	१		दशालोपस्यामररूपी ...

ऐतरेयविषयसूची ...	५०	ऐतरेयाख्याधिकार्यसूची	५०
सभाष्यैतरेय विषयसूची	१३	तत्र प्रथमभागस्य ...	१०६
तत्र प्रथमभागस्य ...	१४	तथा द्वितीयभागस्य ...	१०७
तथा द्वितीयभागस्य ...	३४	तथा तृतीयभागस्य ...	१०६
तथा तृतीयभागस्य ...	५४	तथा चतुर्थभागस्य ...	११०
तथा चतुर्थभागस्य ...	६७	ऐतरेयान्नातमन्नादिसूची	११२
ऐतरेयटीप्यनीविषयसूची,	७६	ऐतरेयश्रुतदेश्यवृत्तिनामसूची	१३०
ऐतरेयालोच्यश्रुतिसूची	८८	ऐतरेयखण्डप्रतीकसूची ...	१३६

॥ ऐतरेयब्राह्मणकोडपत्रम् ॥

— १०१ • १०२ —

(शिल्पशस्त्रेषु * मैत्रावरुणस्य †)

॥ वालखिल्यशस्त्रम् ‡ ॥

— ००० —

(द्विद्वारः §)

॥ द्विद्वारम् ॥

(त्रिद्वारः ¶)

॥ भूर्भुवस्त्रोद्वारम् ॥

* "शिल्पानि शंसन्ति"—इत्यादि ३ भा० ३१० ए० द्रष्टव्यम् ।

† "प्रधात्वा प्राज्ञान्पर्यस्य ष्वावाक इति शिल्पिनो षोडशः"—इति व्याख० श्री० ५. १. १० । प्रधास्तेति मैत्रावरुणस्य संघान्तरम् ।

‡ "त उ ब्रह्मीयमवने यस्यैव वालखिल्याभिर्वाचःकृतेनैकप्रदया"—इत्यादि ३ भा० ३३८ ए० । द्विद्वारादिर्यदृकारान्तो वालखिल्यशस्त्रप्रयोग एव ।

§ "द्विद्वार इति द्विद्वारम्"—इति व्याख० श्री० १. २. ३ । "द्विद्वार इतराणां द्वयम्"—इति दे० ना० ३ भा० ३ ए० ।

¶ "द्विद्वार इति द्विद्वारम् भूर्भुवःस्त्रो मिति अयति"—इति, "एयोऽभि-
द्विद्वारः"—इति, "शस्त्रेभ्यो षोडशानां त्रिद्वारः"—इति च व्याख०
श्री० १. २. ३, ४, ५ । "मैत्रा मंत्रप्रापश्चितिर्यदेवा आहुतपक्षपादेभ्यो
यत्र प्रापश्चितिः कर्तव्या"—इति च दे० ना० ३ भा० १६० ए० ।

(आहावः *)

॥ अध्वर्यो शोशोसावीशम् ॥

(मतिगरः †)

॥ शंसा मोदैवोशम् ॥

(स्तोत्रियः ‡)

एच्छु धु ब्रवाणि ते इम इत्ये तरा गिरः ।

एभिवर्हास इन्दुभोशम् § ॥

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ।

तत्रा सदः कृणवसोशम् ॥

नधि ते पूतं मक्षिपद् भुवन्नेमानां वसो ।

अथा दुवो वनवसोशम् ¶ ॥

* "अध्वर्यो शोशोसावोमिद्याइयते तृतीयमवने सप्ताक्षरेण"—इति ऐ० ब्रा० २ भा० ५२, ५४ पृ० । "अध्वर्यो शोशोसावो मिति तृतीयमवने श्रद्धादिद्वाहायः"—इति च आश्व० श्रौ० ५. १८. ४ ।

† "शंसा मोदैवोमिति अध्वर्युः प्रतिययाति पञ्चाक्षरेण"—इति ऐ० ब्रा० २ भा० ५२, ५४ पृ० ।

‡ "आत्मा वै स्तोत्रियः प्राप्या बालखिलाः"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ३ भा० १५२ पृ० । "अथ कस्मादस्याप्येयौ स्तोत्रियादुक्तौ भवत इति"—इत्यादि च ३ भा० २५२, २५८ पृ० । "तेषां त्रयाः स्तोत्रियादुक्ताः श्रद्धादिषु सर्वेषु"—इति आश्व० श्रौ० ५. १०. १८ । अप्येयौ = 'एक्षुष', 'आपिरगामि' ।

§ "ममाप्री प्रथवेनावसानम्"—इति, "शान्त मोक्षारं निमात्रं हत्वा"—इति च आश्व० श्रौ० २. २. १३. १० । ¶ पृ० सं० ६. १६. १६. १७. १८ ।

(स्तोत्रियः *)

अन्ते त्वं नो अन्तमः ।

उत ज्ञाता शिवो भवा बहूथ्योऽम् ॥

वसुरग्निर्वसुश्रवाः ।

अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दोऽम् ॥

तन्त्वा शोचिष्ठ दौदिवः ।

सुसायं नून मोमहे सखिभ्योऽम् † ॥

(स्तोत्रियः †)

एच्छु पु ज्ञवाणि ते ऽग्न इत्येतरा गिरः ।

एभिर्वर्वास इन्दुभोऽम् ॥

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ।

तत्रा सदेः कृणवसीऽम् ॥

* षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य अग्ने त्व मिति हे, तं त्वा शोचिष्ठेत्येका । एवं मितिता द्वैपश्चुषः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रित मान्दलायनेन—“मैत्रावरुणस्याग्ने त्वं नो अन्तमः अग्ने भव सुपमिधा समिष्ठ इति स्तोत्रियातुस्तौ । अथ बालखिल्या विहरेत्”—इति ८. २. १ ।

† आ. सं. ५. २४. १, २, ४ ।

‡ एष च स्तोत्रियस्तृषः, अस्यातुरूपः व्याधिरगामोति । तथाहि—“मैत्रावरुणस्य”—इत्यधिकृत्य, “एच्छु पु ज्ञवाणि ते, व्याधिरगामि भारतः”—इति आश्व. श्रौ. ७. ८. १ ।

नहि ते पू॒क्तं म॑न्त्रि॒पट् भुव॑न्ने॒माना॑ व॒सो ।
अथा॒ दु॒वो व॑न॒वसो॑श्म् ॥

(अनुरूपः †)

आ॒ग्नि॒र॒गा॒मि॒ भार॑ती वृ॒च॒हा पु॑रु॒चे॒त॒नः ।
द्वि॒वो॒दा॒स॒द्य स॑त्प॒तो॑श्म् ॥
स हि वि॒श्वा॒ति॒ पा॒थि॒वा र॒यिं दा॑श॒न्म॒हि॒त्व॒ना ।
व॒न्व॒न्न॒वा॒तो अ॒सृ॒तो॑श्म् ॥
स प्र॒त्न॒व॒न्न॒वी॒य॒सा॒ग्ने॑ द्यु॒म्ने॑न॒ सं॒य॒ता॑ ।
वृ॒ह॒त्त॑त॒न्य भा॒नु॒नो॑श्म् ॥

(अनुरूपः §)

अ॒ग्ने भ॒व सु॒प्र॒मि॒धा स॒मि॒वः ।
उ॒त वृ॒र्हि॒स॒र्वि॒या वि स्तृ॑णी॒ती॑श्म् ॥

* अ० सं० ६. १६. १६, १७, १८ ।

† "सोत्रियं सोत्रियस्त्रादुत्पत्तं कुर्वति"—इत्यादि ऐ०ना०३ भा०२३०४० ।
पूर्वप्रहायाः † टीप्पणी चाप द्रष्टव्या ।

‡ अ० सं० ६. १६. १६, २०, २१ ।

§ पूर्वप्रहायाः * टीप्पणी मद्रष्टव्या ।

उत दार उशतीर्वि श्रयन्ताम् ।

उत देवाः उशत आ वहेहोश्म् ॥

अग्ने वीहि हविषा यच्चि देवान् ।

स्वध्वरा कृणुहि जातवेदोश्म् * ॥

(अनुरूपः †)

आग्निरगामि भारती वृत्रहा पुरुचेतनः ।

दिवोदासद्य सत्यतोश्म् ॥

स हि विश्वाति पार्थिवारयिं दार्शनमहित्वना ।

वन्वन्नवातो अस्तृतोश्म् ॥

स प्रत्नवन्नवीयसान्ने द्युचेन संयता ।

वृहत्ततन्य भानुनोश्म् ‡ ॥ §

(पुनराहावः ¶)

॥ अध्वर्यी शोशीसावोश्म् ॥

* ऋ० सं० ७ १७, १, २ ३ ।

† तृतीय पृष्ठायाः ‡ टीप्यती दृष्टया ।

‡ ऋ० सं० ६ १६ १६, २०, २१ ।

[श्री० ८ २. २ ।

§ "अत ऊर्ध्वं मनुष्येभ्यो विकृतानि शिष्यानि शंस्येयुः"—इति व्याख०

¶ स्तोत्रियानुरूपेभ्यः प्रतिपदनुचरेभ्यः प्रगायेभ्यो धाय्याभ्य इति पृथ-

ः गच्छानम्"—इति व्याख० श्री० ५ १०, १३ ।

(पुनः प्रतिगरः)

॥ शंसा मोदैवोऽम् ॥

(बालखिल्याना पञ्चो विहरणम् *)

अभि प्र वः सुराधस मिन्द्रस्य समिषो महीः ।

शतानीका हेतया अस्य दुष्टरा इन्द्रो मर्त्रं यथा विदोऽम् ॥

यो जरितभ्यो मघवा पुरुवसुर्यदीं सुता अमन्दिषुः ।

गिरिर्न भुवमा मघवत्सु पिन्वते सहस्रेणैव शिचंतोऽम् ॥

इन्द्रो विश्वस्य गोपतोऽम् † ॥ १ †

प्र सु श्रुतं सुराधसं हन्ति वृत्राणि द्वाशुषे ।

शतानीकेव प्र जिगाति धृशुधाचीं शक्र मभिष्टयोऽम् ॥

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसुं दत्राणि पुरुभोजसः ।

गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे सहस्रेणैव मंहतोऽम् ॥

इन्द्रो विश्वस्य भूपतोऽम् ॥ २

* ऐ० ब्रा० ३ भा० ३४२ ए० १२ पंक्तितो द्रष्टव्यम् ।

† ऐ० ब्रा० ३ भा० ३४५ ए० १-१० पंक्तयो द्रष्टव्याः । सैकपदा प्रगा-
यानो ज्वमान मिति चतुर्मात्रः प्रणवः सर्वत्र । "चतुर्मात्रो ज्वमान" - इति
शान्० श्रौ० १. २. १४ ।‡ एष प्रगायाः । बालखिल्यासक्तानां प्रथमादिषु चतुषु सक्तैषु
अथो दस दस श्रुयन्ते, ततः पञ्चमपठयोरट्ठावष्टाविति तानां मञ्जुलनया
पदपर्यागदः । तेषां षयोर्द्वयोः प्रथमनेत्र अष्टाविंशतिः प्रगायाः सम्पद्यन्ते ।

आ त्वा सुतास इन्दवो मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।
 अनेहसं वो हवमान मूतये मदा ये इन्द्र गिर्वणोऽम् ॥
 आपो नु वज्जिन्न न्वीक्यं सर उप स्तोत्रेषु दधिरे ।
 आ त्वा वसो हवमानास इन्दवः पृणन्ति शूरराधसोऽम् ॥
 इन्द्रो विश्वस्य चेतनोऽम् ॥ ३

यदी सुतास इन्दवो मध्वः स्वादिष्ट मी पिव ।
 अनेहसं प्रतरणं विवर्जण मभि प्रिय ममन्दिषोऽम् ॥
 आपो न धायि सवनम् आवसो प्र जुट्टेव त्मना धृषत् ।
 आ यथा मन्दसानः किरासि नो दुधा इवोप दाशुषोऽम् ॥
 इन्द्रो विश्वस्य राजतोऽम् ॥ ४

आ नः सोम मुप द्रवद् विभूतिं राधसो महः ।
 प्र वीर मुयं विविचि धनस्पृतं
 हियानो अश्रवो न सोऽहभोऽम् ॥
 यन्ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनवः सदा पीपेथ दाशुषे ।
 उद्रीव वज्जिन्नवतो वसुत्वनेन्द्र कखेषु रातयोऽम् ॥
 इन्द्रो विश्वं विराजतोऽम् ॥ ५

आ नः सोमेष्वध्वरे विभूति मचिंता वसुम् ।
 उयं वीरं नमस्तोपसेदि मेयानो अथो न तोगतोऽम् ॥

यं तं स्वदावन्त्स्वदन्ति गूत्तयः चरन्तीन्द धीतयः ।
उद्ग्रीवं वज्रिन्नवतो न सिञ्चते पौरे छन्दयसे हवीश्म ॥

प्र चेतन प्र चेतयोष्ठम् * ॥ ६

यद् नूनं यद्वा यच्च ओजो वातस्य पिप्रति ।
रधिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध यद्वा पृथिव्या मधोश्म ॥
अतो नो यज्ञ माशुभिर्महे मते येभिः स्वः परीयसे ।
येभिर्नि द्युं मनुषो निघोर्धय उग्र उग्रे भिरागहोश्म ॥
इन्द्रं द्युम्नाय न इषोष्ठम् ॥ ७

यद् नूनं पगावति वाता इव प्रसक्षिणः ।
अजिरासो हरयो ये त आशवो यद्वा पृथिव्यां दिवोश्म ॥
युजान इन्द्र हरिभिर्महे मते येभिर्विश्व स्वर्हृशे ।
येभिरपत्यं मनुषः परीयस ऋष्व ऋष्वेभिरा गहोश्म ॥
राये वाजाय वज्रिवोष्ठम् ॥ ८

एतावतस्त ईमहे दीर्घनीधे दमूनसि ।

यथा कर्णुं मघवन् मेधे अध्वर इन्द्र सुमन्स्य गोमतीश्म ॥

* ऐ० ना० ३ भा० ३४५ ए० ११-२० पंक्तयो द्रष्टव्याः । एतदादीनि पदानि त्वैतरेयकचतुर्धारण्यके श्रुतानि । "वयोविशति मयाचरान् पादान् मघानाम्नीभ्यः सपुरीषाभ्यः"—इति च आश्व० श्रौ० ८ २ २६ ।

यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिथिं मयि गोचं हरिश्चिर्यम् ।

यथा गोशर्ये असिवासो अद्रिवो

यथा नोपातिथिं धनोऽम् ॥

शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसोऽम् ॥ ६

एतावतस्ते वसो यथा पकथे दशत्रजे ।

यथा कण्ठे मघवन् त्रसदस्रवि विद्यासं शून् नव्यसोऽम् ॥

यथा प्राव एतं कृत्वा धन इन्द्र गोमद्विरण्यवत् ।

यथा गोशर्ये असनोऽजिश्खनि यथा वशं दशत्रजोऽम् ॥

महिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसोऽम् ॥ १०

यथा मनौ सावरेणाविन्द्र सुवाने अमन्दयाः ।

पृषध्रे मेधे मातरिश्खनि सोममिन्द्रापिबः सुतोऽम् ॥

नोपातिथौ मघवन् मेधातिथौ खूमरश्मावृजूनसि ।

यथा सोमं दशशिमे दशोख्ये

पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचोऽम् ॥

चिकित्तवो अभि नो नयोऽम् ॥ ११

यथा मनौ विवस्त्रति शयानं जिभि सुद्वितम् ।

पार्यङ्गायः प्रस्कृणुं समसादयत् सोमं शक्रापिबः सुतोऽम् ॥

यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोपसि त्वीतो दस्रवे वृक्तः ।

सहस्राण्यसिषामङ्गवा ऋषिरायौ मादयसे सचोऽम् ॥

इन्द्रो विदे तमु सुषोऽम् ॥ १२

य उक्थेभिर्न विन्धते वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।

यद्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु प्राकनञ्चिकिद्य ऋषवोदनीऽम् ॥

इन्द्रं त मच्छा वद नय्यद्या मती जुहुमसि श्रवस्ववः ।

तृत्वा वयं सुदुषामिव गोदुहोऽविष्यन्तं न भोजसीऽम् ॥

त मूतये हवामहोऽम् ॥ १३

य उक्था केवला दधे त्रिधातु मुत्तमे पदे ।

यस्या अर्कं सप्तशोर्षाण मानुचु-

र्यः सीमं धृषिता पिवोऽम् ॥

यच्चै विष्णुस्त्रीणि प्रदा विचक्रम आदिञ्जनिष्ट पौंखम् ।

सऽत्विमाविशामुवनानि चिक्रद्दुप मित्रस्य धर्मभोऽम् ॥

जेतारु मपरजितोऽम् ॥ १४

यो नो दाता वसुनां स रायस्पोषं सिन्वति ।

यस्यै त्ववसो दानाय मंहस इन्द्रं तं ह्वेमहे वयोऽम् ॥

विद्या ह्यथ सुमतिं नवीयसी स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ।

वसुयवो वसूपतिं शतक्रतुं गमेम गोमतिं व्रजोऽम् ॥

स नः पर्यदति दिवोऽम् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता स रायस्योर्ष मश्रुते ।

यस्यै त्वं वसो दानाय शिचसि महाः उय ईशानकोऽम्

अयामन्नुयो मघवा पुरुवसुः सुतावन्तो हवामहे ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्रं गिर्वणो गोरश्वस्य प्रदातुनाऽम् ॥

क्रतुच्छन्द ऋतं वृहोऽम् ॥ १६

कदा च न सरीरसि शिचो शिचसि दाशुषे ।

यस्यै त्वं मघवन्निन्द्रं गिर्वणो नेन्द्रं सशसि दाशुषोऽम् ॥

उपोपेन्न मघवन् भूय इन्द्र ते कपवच्छृणुधी हवाम् ।

अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो दानं देवस्य पृच्यतोऽम् ॥

स नः पर्षदतिस्त्रिधोऽम् ॥ १७

कदा च न म युच्छसि वधैः शुष्णां निघोषयन् ।

प्र यो ननचे अभ्योजसा क्रिर्विसुभे निपासि जन्मनोऽम्

तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय सादिव्व निष्ट पायिवः ।

यदेदस्तन्भीत् प्रथयन्नमूदिव मा तस्यावमृत दिवोऽम् ॥

पूर्वस्य यत्तं अद्रिवोऽम् ॥ १८

यस्यायं विश्व आर्यः स क्षोणी समु सूर्यम् ।

स मिन्द्रो रायो वृहतीरधूनुत दासः शेषधिपा अरोऽम् ॥

तिरश्चिदर्थे रुथमे पवीरवि सोमा इन्द्रं ममन्दिपुः ।

संशुक्रासः शुचयः सङ्गवाशिरस्तुभ्येत् सो अज्यते रयोश्म ॥

सुन्न आ घृहि नो वसोष्ठम् ॥ १६

अस्तावि मग्म पूर्यं विप्रासो अकी मानृचुः ।

तुरण्यवो मधुमन्त घृतञ्चुतं ब्रह्मेन्द्राय वोचतोश्म ॥

पूर्वीर्कृत्य वृहतीरनूपतास्ते सुवानास इन्द्रवः ।

अस्ते रथिः पंप्रये वृष्णां शवः स्तोतुर्मेधा असृचतोश्म ॥

पूतिः शविष्ठ शद्यतोष्ठम् ॥ २०

उपमं त्वा मघोनां येषां सुतेषु मन्दसि ।

नचन्त इन्द्र मवसे सुक्तत्यया ज्येष्ठं च वृषभाणोश्म ॥

पूभिर्त्तमं मघवग्निन्द्र गोविद मेवास्मि इन्द्र मरस्व ।

यथा संवर्त्ते असदो यथा कृश ईशानं राय ईमहोश्म ॥

नूनं तं नव्यं सग्न्यसोष्ठम् ॥ २१

एतत्त इन्द्र वीर्यं वावृधानो द्विवे द्विवे ।

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो

गोभिर्गृणन्ति कारवोश्म ॥

ते स्तोमन्त ऊज मावन् घृतञ्चुतं वाजयन्तो हवामहे ।

तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं पौरासो नचन् धीतिभोश्म ॥

प्र भो जनस्य वृत्रहोष्ठम् ॥ २२

आ नो विश्वेषां रस मवन्तु सप्त सिन्धवः ।

पृषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वती मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयोश्म ॥

ये परावति सुन्विरे जनेष्व्वा शृणोतु पृथिवी हवम ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्य तिर्ये अर्वावन्तीन्द्वोश्म ॥

समन्येषु ब्रवावहोश्म ॥ २३

आ नो विश्वे सजोषसो विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।

विश्व्वा द्वेषसि जहि चाव चा कृधि

देवासो गन्तनोप नोश्म ॥

वसवो रुद्रा अवसे न आ गमन यत्रा सोमस्य तम्पसि ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अश्वः शृणन्तु मरुतो हवोश्म ॥

शूरो या नोपु गच्छतोश्म ॥ २४

इन्द्र नेदीय एदिहि वाज आ वचि सुक्रता ।

आजिपते नृपते त्वमिद्वि नो मितमंधाभिरूतिभोश्म ।

आ शन्तम शन्तमाभिरभिष्टिभिः ससवांसो विष्टिखिरे ।

वीतीहोत्राभिरुत देववीतिभिरा स्वापे स्वापिभोश्म ॥

सखा सुशेवा अदयोश्म ॥ २५

यदिन्द्र राघो अस्ति ते कृधि प्रजास्वा भगम् ।

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं माघो न मघवत्तमोश्म ॥

तेन॑ नो॒ वाधि॑ सध॒माद्यो॑ वृ॒धे क्रतु॑ पुन॒न्त आ॒नुष॒कः ।
 प्र॒सू॒तिरो॒ शवी॑भि॒र्ये त॑ उ॒क्थि॒नो भ॒गो॒दाना॑यवृ॒त्रहो॑ऽम्
 ए॒वा ह्ये॒वैवा॑ हि दे॒वो॒ऽम् ॥ २६

यस्ते॑ साधि॒ष्टोऽध॑से॒ त्व म॒स्त्राकं॑ शतक्रतो ।
 व॒यं त इन्द्र॑ स्तोमे॒भिवि॑धेम॒ ते ह्या॒म भ॒रेषु॑ तोऽम् ॥
 व॒यं हो॒त्राभि॑रु॒त दे॒वहू॑तिभिः प्र॒स्त्रा॒वाय॑ नि तो॒शय॑ ।
 महि॑ स्यूरं॑ शश॒यं रा॒धो अ॒ङ्गयं॑ स॒सवा॑सो॒ मना॑महोऽम् ॥
 आ॒यो म॒न्याय॑ म॒न्यवो॑ऽम् ॥ २७

सन्ति॑ ह्य॒र्श्य आ॒शिष॑ आ॒जिं या॒मि स॒दोति॑भिः ।
 अ॒हं हि ते॑ हरि॒वो ब्र॒ह्म वा॒जयु॑रिन्द्र॒ आयु॑र्जनानोऽम् ॥
 अ॒स्मान्नु॑त्तस्व॒ मघ॑व॒न्नुपा॑वसे॒ ग॒त्र्युर॑ये मथी॒नाम् ।
 त्वा मि॑ दे॒व तम॑से॒ सम॑श्व॒युधु॑त्तस्व॒ पिप्यु॑षो॒ मिषो॑ऽम् ॥
 उ॒पो म॒न्याय॑ म॒न्यवो॑ऽम् ॥ २८

(अथ वालखिल्याना मर्द्धन्वो विहरणम् *)

अ॒भि प्र॑वः सु॒राध॑स॒ मिन्द्र॑ म॒र्व यथा॑ वि॒द्वे ।

गिरिर्न भुज्जमा मध्वत्सु पिन्वते

यदीं सुता अमन्दिषोश्म ॥

शतानीका हेतयो अद्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।

यो जरितृभ्यो मध्वा पुरुवसुः सहस्रेणैव शिञ्जतोश्म ॥

इन्द्रो विश्वस्य गोपतोऽम ॥ १

प्र सुश्रुतं सुरार्धस मर्चा शक्र मभिष्टये ।

गिरेरिव प्र रसा अद्य पिन्विरे दन्नाणि पुरुभोजसोश्म ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया इन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव मंहतोश्म ॥

इन्द्रो विश्वस्य भूपतोऽम ॥ २

आ त्वा सुतास इन्द्रवो मदा ये इन्द्र गिर्वणः ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्द्रव उप स्तोत्रेषु दधिरोश्म

अनेहसं वो हवमान मूतये मध्वः चरन्ति धीतयः ।

आपो नु वज्रिन्नन्वोक्व्यं सरः पृणन्ति शूर राधसोश्म ॥

इन्द्रो विश्वस्य चेतनोऽम ॥ ३

यदीं सुतास इन्द्रवो ऽभि प्रिय ममन्दिषुः ।

आ यथा मन्दसानः किरासिं नः प्र जुष्टेव त्मनाधृपोश्म ॥

अनेहसं प्रतरणं विवर्षणं मध्वः स्वादिष्ट मीं पिव ।

आपो न धायि सवनं मथा वसो दुर्वाद्द्वीपदाशुषीश्मः ॥
इन्द्रो विश्वस्य राजतोऽमः ॥ ४

आ नः सोम मुप द्रवद्वियानो अश्वो न सोऽहमिः ।
उद्रीव वज्जिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषीश्मः ॥
प्र वीर मुग्रं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।
यन्ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयोश्मः ॥
इन्द्रो विश्वं विराजतोऽमः ॥ ५

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अश्वो न तोशते ।
उद्रीव वज्जिन्नवतो न सिञ्चते चरन्तीन्द्र धीतयोश्मः ॥
उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूति मचिता वसुम् ।
यन्ते स्वदावन्भवदन्ति गूर्त्तयः पौरे कण्वदयसे हवोश्मः ॥
प्र चैतन प्रचेतयोऽमः ॥ ६

यदं नूनं यदा यज्ञे यदा पृथिव्या मधि ।
येभिर्नि द्यु मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसीश्मः
रघिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।
अतो नो यज्ञ माशुभिर्महे-
मत उग्र उग्रैभिरा गहोश्मः ॥
इन्द्र द्युम्नाय न इपीऽमः ॥ ७

यच्च नूनं परावति यदा पृथिव्यां द्विवि ।
 येभिरपत्यं मनुषः परीर्यसे येभिर्विश्वं स्वर्गोऽम् ॥
 अजिरासो हरयो ये त आश्वो वाता इव प्रसक्तिणः ।
 युजान इन्द्र हरिभिर्मदेमत ऋष्व ऋष्वेभिरागहोऽम् ॥

राये वाजाय वज्रिवोऽम् ॥ ८

एतावतस्त ईमह इन्द्र सुमन्त्र्य गोमतः ।
 यथा गोशर्ये असिषासो अद्रिवो मयि गोचं हरिश्रियोऽम् ॥
 यथा कण्वे मघवन्मेघे अध्वरे दीर्घनौये दमूनसि ।

यथा प्रावो मघवन् मेघ्यातिथिं

यथा नौपातिथिं धनोऽम् ॥

शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसोऽम् ॥ ९

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।
 यथा गोशर्ये असनोऽजेजिष्वनोन्द्र गोमद्विरण्यवोऽम् ॥
 यथा कण्वे मघवन् त्रसदस्यवि यथा पकथे दशत्रजे ।
 यथा प्राव एतशं कृत्वैर धने यथा वशं दशत्रजोऽम् ॥

मण्डिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसोऽम् ॥ १०

यथा मनौ सावरणौ सोममिन्द्रापिवः सुतम् ।
 यथा सोम दशशिमे दशोण्ये खूमरप्रसावृजूमसोऽम् ॥

पृषध्रे मध्ये मातरिष्वनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।
 नीपातिथौ मघवन्मेघ्यातिथौ पुष्टिगौ शुष्टिगौ सचोऽम् ॥
 चिकित्त्वो अभि नो नयोऽम् ॥ ११

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिवः सुतम् ।
 सहस्राख्यसिषासद्गवा मृषिस्त्वोतो दखवे वृकोऽम् ॥
 पार्षदाणः प्रस्वणुं समसादयच्छयानं जित्रिमुद्धितम् ।
 यथा चित्ते छन्द इन्द्र जुजीषस्यायौ मादयसे सचोऽम् ॥
 इन्द्रो विदे तमु सुषोऽम् ॥ १२

य उक्थेभिर्न विधन्ते चिकित्वा ऋषिचोदनः ।
 तं त्वा वयं सुदुषा मिव गोदुहो जुहूमसि श्ववखवोऽम् ॥
 यद्य त्वमिन्द्रस्तीमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।
 इन्द्रं तमच्छा वद नश्यत्या मत्यविध्यन्तं न भोजसीऽम् ॥
 त मूतये इवामहोऽम् ॥ १३

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिवत् ।
 स त्विमा विग्ना भुवनानिचिक्रद्दादिञ्जनिष्टपौखोऽम् ॥
 यथा अकं सप्तशोषाण मानुषुस्त्रिधातु मुत्तमे पदे ।
 यच्चै विष्णुस्त्रोषि पदा विवक्रम उपमित्रस्य धर्मभोऽम् ॥
 जेतार सपरजितोऽम् ॥ १४

यो नो दाता वसूना मिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।
 वसुयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहो३म् ॥
 यच्चै त्वं वसो दानाय महसे स रायस्पोषं मिन्वति ।
 विद्या ह्यद्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमतिं व्रजो३म् ॥

स नः पर्षदतिद्विषो३म् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता महाऽ उग्र ईशानकृत् ।
 तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः
 सुतावन्तो हवामहो३म् ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्तसि स रायस्पोषं मश्रुते ।
 अयामन्नुग्रो मघवां पुरुवसुर्गार्श्वस्य प्र दातु नो३म् ।
 क्रतुश्छन्द ऋतं वृष्टो३म् ॥ १६

कदा चन सरीरसि नेन्द्र सद्यसि दाशुषे ।
 अस्माक गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्वच्छृणधी हवो३म् ।
 यच्चै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्तो शिक्तसि दाशुषे ।
 उपोपेन्न मघवन् भूय इन्द्र ते दानं देवय्यं पृच्यतो३म् ॥
 स नः पर्षदतिस्त्रिषो३म् ॥ १७

कदा चन मं युच्छुभे नि पासि जन्मनी ।
 यदेदस्तस्मीत् प्रथन्नमूदिवमादिज्व निष्ट पायिवो३म् ॥

प्र यो ननत्ते अभ्योजसा क्रिवि वधैः शुष्णं निघोपयंग् ।
तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मा तस्यावमृतं दिवोऽम् ॥

पूर्वस्य यत्ते अद्रिवोऽम् ॥ १८

यद्यायं विश्व आर्यो दासः शिवधिपा अरिः ।

सं शुक्रासः शुचयः सङ्गवा-

शिरः सोमा इन्द्र ममन्दिषोऽम् ॥

स मिन्द्रो रायो वृहतोरधूनुत स क्षीणो समु सूर्यम् ।

तिरश्चिदर्थे रुग्मे पवोरवि तुभ्येत् सो अज्यते रयोऽम् ॥

सुम्न आ धेहि नो वसोऽम् ॥ १९

अस्तावि मन्मं पूर्यं ब्रह्मोन्द्राय वोचतं ।

अप्ते रयिः पप्रये वृष्णां गवोऽस्त्रे सुवानास इन्द्रवोऽम् ॥

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्रुतं विप्रासो अर्कं मानृचुः ।

पूर्वीर्दृष्टस्य वृहतोरनूपत स्तोतुर्मेधा अमृत्ततोऽम् ॥

पूत्तिः श्रविष्ठ शयतोऽम् ॥ २०

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् ।

यया संवत्ते अमदो यया कृग एवास्त्रे इन्द्र मरक्षोऽम् ॥

मधन्त इन्द्र मधसे सुहायया येषां सुतेषु मन्दसे ॥

पूर्भिरामं मधवग्निन्द्र गोविद् सीगानं राय वृमशोऽम् ॥

नूनं तं नव्यं सन्न्यसोऽष्टम् ॥ २१

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ।

तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहीशम् ॥

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।

ते स्तोभन्त जर्ज मावन् घृतञ्चुतं

पौरासो नचन् धीतिभोऽम् ॥

प्र भो जनस्य वृत्रहोऽष्टम् ॥ २२

आ नो विश्वेषां रसं मधुः सिञ्चन्त्वद्रयः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्यतिः

शृणोतु पृथिवी हवोऽम् ॥

पृषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अवावतीन्दवोऽम् ॥

समन्येषु ब्रवावहोऽष्टम् ॥ २३

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।

शीष्टेषु चित्ते मद्रिरासो अश्वो यत्रासोमस्य तम्यसोऽम् ॥

विश्वे देषांसि जहि चाव चा हधि विश्वे सन्वत्वा वसुं ।

वसवो रुद्रा अवसे न आगमच्छृण्वन्तु मरुतो हवोऽम् ।

शूरो यो गोषु गच्छतोऽष्टम् ॥ २४

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरुतिभिः ।

वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससवांसो विश्वखिरोऽम् ॥

आजिपते नृपते त्व मिद्धि ना वाज आ वंक्षि सुक्रतो ।

आ शन्तमशन्तमाभिरभिष्टिमिरा स्वापे स्वापिभौऽम् ॥

सखा सुशेवो अद्वयोऽम् ॥ २५

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।

प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः

क्रतुं पुनत आनुषोऽम् ॥

आजितुरं सत्यंतिं विश्ववर्षणिं कृधि प्रजास्त्राभगम् ।

तेन ना वाधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहोऽम् ॥

एवा ह्येवैवा हि देवोऽम् ॥ २६

यस्ते साधिष्टोऽवसे ते स्याम भरेपु ते ।

सहि स्यूरं शशयं राधो अज्यं प्रस्कणवाय नि तीशयोऽम् ॥

वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्व मस्त्राकं गतक्रतो ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहोऽम् ॥

आयो मन्याय मन्यवोऽम् ॥ २७

सन्ति धर्ष्यं पागिप इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

त्वामिदेष तममे समश्वयुगं चर्ये मधीनोऽम् ॥

अहं हि ते हरिवा ब्रह्म वाजयुगार्जि यामि सटोतिभिः ॥ १ ॥

अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपावसे ।

धुञ्जस्व पिप्युषी मिषोऽम् ॥

उषो मन्याय मन्यवोऽम् ॥ २८

(अथ वालखिल्याना महर्षेशो विहरणम् *)

अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र मर्च यथा विदे ।

यो जरितृभ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रेणैव शिञ्जतोऽम् ॥

शतानीका हेतयो अस्व दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।

गिरिर्न भुञ्जमा मघवत्सु पिन्वते

यदी सुता अमन्दिषोऽम् ॥

इन्द्रो विश्वस्य शोपतोऽम् ॥ १

प्र सु श्रुतं सुराधस मर्चा शक्र मभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव मंहतोऽम् ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया षन्ति वृत्राणि दाशुपे ।

गिरेरिव प्र रसा अस्व पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसोऽम् ॥

इन्द्रो विश्वस्य भूपतोऽम् ॥ २

आ त्वा सुतास इन्द्वो मदा ये इन्द्र गिर्वणः ।
 आपो नु वज्रिन्नन्वोक्थं सरः पृणन्ति शूर राधसीश्म ॥
 अनेहसं वो हवमान मृतये मध्वः चरन्ति धीतयः ।
 आ त्वा वसो हवमानास इन्द्व उप स्तोत्रेषु दधिरोश्म
 इन्द्रो विश्वस्य चेतनोऽम ॥ ३

यदीं सुतास इन्द्वो ऽभि प्रिय ममन्दिषुः ।
 आपो न धायि संवनं म आ वसो दुर्घा इवोपदाशुषोश्म ॥
 अनेहसं प्रतरणं विवर्चणं मध्वः स्वादिष्ठ मीं पिब ।
 आ यथा मन्दसानः किरासिं नः प्र क्षुद्रेव त्मनाधृषोश्म ॥
 इन्द्रो विश्वस्य राजतोऽम ॥ ४

आ नः स्तोम मुप द्रवद्वियानो अश्वो न सोढभिः ।
 यं ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कखिषु रातयोश्म ॥
 प्र वीर मुयं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसी महः ।
 उद्रीवं वच्चिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेय दाशुषोश्म ॥
 इन्द्रो विश्वं विराजतोऽम ॥ ५

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।
 यं ते स्वधावन्स्वदन्ति गूर्तयः पौरे छन्दयसी हवोश्म ॥
 उयं न वीरं नमसोप सेदिम विभूति मचिंतावसुम् ।

उद्रीव वज्जिन्नवतो न सिञ्चते चरन्तीन्द्र धीतयोऽम् ॥

प्र चेतन प्रचेतयोऽम् ॥ ६

यद् नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्या मधि ।

अतो नो यज्ञ साशुभिर्महे-

मत उय उयेभिरा गहोऽम् ॥

रधिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।

येभिर्नि दद्यु मनुषो निघोषयो वेभिः स्वः परीयसोऽम्

इन्द्र द्युन्नाय न इषोऽम् ॥ ७

यद् नूनं पंगवति यद्वा पृथिव्यां द्विषि ।

युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गहोऽम् ॥

अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः ।

येभिरपत्यं मनुषः पगीयसे येभिर्विश्वं स्वहंशोऽम् ॥

राये वाजाय वज्जिवोऽम् ॥ ८

एतावतस्त ईमह इन्द्र सुस्रस्य गोमतः ।

यथा प्रावो मघवन् मेध्यातिधिं

यथा नोपातिधिं धनोऽम् ॥

यथा कख्वे मघवन्मेधे अध्वरे दीर्घनोधे दमूनसि ।

यथा गोशर्ये असिपासो अद्रिवो मायि गोचं हरिश्चियोऽम् ॥

शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसोऽमम् ॥ ९

एतावतस्ते वसो विद्यामं शूर नव्यसः ।

यथा प्राव एतशं कृत्वो धने यथा वशं दशत्रजोऽमम् ॥

यथा कणु मघवन् चसदस्यवि यथा पक्ये दशत्रजे ।

यथा गोशर्धे असनोक्तेजिष्वनीन्द्र गोमद्विरण्यवोऽमम् ॥

मृष्टिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसोऽमम् ॥ १०

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिवः सुतम् ।

नीपातिधौ सववग्मेष्ठातिधौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचोऽमम् ॥

पृषध्रे मेध्ये मातरिष्वनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।

यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये सूमरश्सावृजूनसोऽमम् ॥

चिकित्वो अभि नो नयोऽमम् ॥ ११

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिवः सुतम् ।

यथा चिते छन्द इन्द्र जुजोपस्थायौ मादयसे सचाऽमम् ॥

पार्थडाणः प्रस्त्रणुं समसादयच्छयानं जित्रिसुद्वितम् ।

सहस्राण्यसिपासङ्गवा मृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकोऽमम् ॥

इन्द्रो विदेत मुं सुपोऽमम् ॥ १२

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकित्वा कृपिचोदनः ।

इन्द्रं तमच्छा वद् नथ्येद्या मत्यविप्यन्तं न भोजसीऽमम् ॥

यस्य त्वमिन्द्रस्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।
तं त्वा वयं सुदुर्घामिव गोदुहो जुहूमसि श्रवस्त्ववोऽम् ॥

त मूतये हवामहोऽम् ॥ १३

य उक्त्वा केवला दधे यः सोमं धृषितापिवत् ।
यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उपमित्रस्य धर्मभोऽम् ॥
यस्मा श्रवं सप्तशोषाण मानृचुस्त्रधातु मुत्तमे पदे ।
स त्विमा विष्णा भुवनानिचिक्रद्दादिज्जनिष्टपौंसोऽम् ॥

जेतार मपरजितोऽम् ॥ १४

यो नो दाता वसूना मिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।
विद्वा ह्यस्य सुमति नवीयसी गमेम गोमति व्रजाऽम् ॥
यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोष मिन्वति ।
वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहोऽम् ॥

स नः पर्षदतिद्विषोऽम् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता महा उग्र ईशानकृत् ।
अयामन्तुगो मघवा पुहवसुर्गिरश्वस्य प्र दातु नोऽम् ।
यस्मै त्वं वसो दानाय शिचसि स रायस्पोष मशुते ।
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतार्वन्तो हवामहोऽम् ॥

क्रतुच्छन्द ऋतं बृहोऽम् ॥ १६

कदा चन सरीरसि नेन्द्रं सशसि दाशुषे ।
 उपोपेन्न मघवन् भूय इन्द्र ते दानं देवस्य पृच्यतोऽम् ॥
 यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिचो शिचसि दाशुषे ।
 अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवोऽम् ॥

स नः पर्षदतिस्त्रिधोऽम् ॥ १७

कदा चन प्र युच्छुभे नि पासिजन्मनी ।
 तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मा तस्यावमृतं दिवोऽम् ॥
 प्र यो ननत्ते अभ्योर्जसा त्रिविं वधैः शुष्णं निघोपयन् ।
 यदेदस्तम्भीत् प्रथयन्नमूदिवमादिज्जनिष्ट पार्थिवोऽम् ॥
 पूर्वस्य यत्ते अद्विवोऽम् ॥ १८

यथायं विश्व आर्यो दासः शेषधिपा अरिः ।
 तिरश्चिदर्यं रुशमे पवीरवि तुभ्येत् सो अज्यते रयोऽम् ॥
 स मिन्द्रो रायो वृहतीरधूनुत सं क्षीणी समु सूर्यम् ।
 सं शुक्रासः शुचयः सद्भवाशिरः
 सोमा इन्द्र ममन्दिपोऽम् ॥
 सुम् आ धेहि नो वसोऽम् ॥ १९

अस्तावि मग्मं पूर्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।
 पूषोऽस्तस्य वृहतीरनूपत स्तोतुर्मधा अस्तुतोऽम् ॥

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्रुतं विप्रासो अर्कं मानृचुः ।

असौ रधिः पप्रथे वृष्णां शवोऽसौ सुवानास इन्द्रवोऽम् ॥

पूर्तिः श्विष्ठ श्रुततोऽम् ॥ २०

उपसं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभार्थाम् ।

पूर्भित्तमं मघवग्निन्द्र गोविद्

मीशानं राय इमं होऽम् ॥

नृचन्त इन्द्र मवसे सुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ॥

यथा संवर्त्तं अमदो यथा कृश एवास्मी इन्द्र मत्स्वोऽम्

नूनं तं नव्यं सन्न्यसोऽम् ॥ २१

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ।

ते स्तोभन्त जर्ज मावन् घृतश्रुतं

पौरासो नचन् धीतिभोऽम् ॥

य आयुं कुत्समतिध्रिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।

त्वं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहोऽम् ॥

प्र भो जनख वृत्रहोऽम् ॥ २२

आ नो विश्वेषां रसं मधुः सिञ्चन्त्वद्भयः ।

ये परावति सुन्विरे जनेष्व्वा ये अर्वावतीन्द्वोऽम् ॥

पृषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्य तितः

शृणोतु पृथिवी हवोऽम् ॥

समन्येषु ब्रवावहोऽम् ॥ २३

आ नो विश्वे सजोपसो देवांसो गन्तनोप नः ।

वसवो रुद्रा चक्षसे न आगमच्छृण्वन्तु मरुतो हवोऽम् ।

विश्वा हेपांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वत्वा वसु ।

गोष्टेषु चित्ते मदिरासो अश्वो यत्रासोमस्य तम्पसोऽम् ॥

गुरो यो गोषु गच्छन्तोऽम् ॥ २४

इन्द्र नदीय एदिहि सितमेधाभिरुतिभिः ।

आ गन्तमगन्तमाभिरभिष्टिभिरा स्त्रापे स्त्रापिभोऽम् ॥

आलिपते नृपते त्व मिदि नो वाज आ वचि सुक्रतो ।

धीतो होत्राभिरुत देववोतिभिः ससवांसो विष्टृष्टिवरोऽम् ॥

संग्ता सुगेवा अश्वयोऽम् ॥ २५

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघानं मघयत्तम ।

तेन नो वाधि सधमाद्यो वृधे भर्गा दानाय पृत्रहोऽम् ॥

आत्रितुरं सत्यसिं विश्वधपेणिं कृधि प्रजाश्चाभंगम् ।

प्र नू तिरा गधीभिये त उक्थिनः

क्रतुं पुनत चानृथाऽम् ॥

ए॒वा ह्ये॒वैवा॑ हि दे॒वो॒ऽम॒ ॥ २६

य॒स्ते सा॒धि॒ष्ठोऽव॑से ते स्या॒म भ॑रे॒षु ते ।

व॒यं हो॒त्राभि॑रु॒त दे॒वहू॑तिभिः स॒सवा॑सो॒ मना॑महो॒ऽम॒ ॥

व॒यं त इन्द्र॑ स्तो॒मैभिर्वि॑धेम त्व म॒स्माकं॑ शत॒क्रतो॑ ।

महि॑ स्यूरं श॒शयं॑ रा॒धो अ॒ङ्गयं॑ प्र॒स्तर॑वाय॒ नि तो॑शयो॒ऽम॒ ॥

आ॒ यो म॒न्या॑य म॒न्यवो॒ऽम॒ ॥ २७

सन्ति॑ ह्य॒र्ष्य आ॒शिष॑ इन्द्र॒ आयु॑र्ज॒नाना॑म् ।

अ॒स्मान्न॑च॒स्व स॒धव॑न्नुपा॒वसे॑

धु॒क्षस्व॑ पि॒प्युषी॑ मिषा॒ऽम॒ ॥

अ॒हं हि ते॑ ह॒रिवा॑ ब्रह्म॒वाज॑युरा॒जिं या॑मि स॒दाति॑भिः ।

त्वा॒मिदे॒व तम॑से स॒मप्र॑व॒युर्ग॑व्युर॒ग्ये मथी॑नो॒ऽम॒ ॥

उ॒पो म॒न्या॑य म॒न्यवो॒ऽम॒ ॥ २८

(अथ बालखिल्यानां यथापाठं शंसनम् *)

अ॒भि प्र॑ वः सु॒राध॑स॒ मिन्द्र॑ स॒र्वं यथा॑ वि॒द्वे ।

यो ज॑रि॒तृभ्यो॑ म॒धवा॑ पु॒रुत्प॑द्युः स॒हस्रे॑षेव शि॒क्षतो॑ऽम॒ ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।
 गिरिर्वि प्र रसा अख पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसोश्म ॥
 आ त्वा सुतास इन्द्रवो मदा ये इन्द्र गिर्वणः ।
 आपो नु वज्रिन्नन्वोक्तं सरः पृणन्ति शूर राधसोश्म ॥
 अनेहंसं प्रतरणं विवक्ष्यं मध्वः स्वादिष्ठ मीं पिव ।
 आ यथा मन्दसानः किरासिं नः प्र क्षुद्रेव त्मनाधृषोश्म ॥
 आ नः स्तोम मुपं द्रवद्वियानो अश्वो न सोढभिः ।
 यं ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कखेषु रातयोश्म ॥
 उग्रं न धीरं नमसोपं सेदिम विभूति मक्षितावसुम् ।
 उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीद्र धीतयोश्म ॥
 यद् नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्या मधि ।
 अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र उग्रेभिरा गंहीश्म ॥
 अनिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः ।
 येभिरपत्यं मनुषः परीयसे ये भिर्विश्वं स्वर्दृगोश्म ॥
 एतावन्तस्त ईमह इन्द्र सुमन् गोमतः ।
 यथा प्रावो मघवन्मे ध्यातिधिं यथा नीपातिधिं धनीश्म ॥
 यथा कणो मघवन्त्सदस्त्रवि यथा पकथे दशत्रजे ।

यथा गीर्ण्ये असनोर्द्धजिष्ठनीन्द्र गोमद्विरण्यवोश्म् ॥

प्र सु श्रुतं सुराधसं मर्चा शक्र मभिष्टये ।

यः सुन्वते सुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहतोश्म् ॥

शतानीका हितयो अद्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिधो महीः ।

गिरिर्नभुजमा मघवत्सु पिन्वते यदौ सुता अमन्दिषोश्म्

यदौ सुतास इन्द्रवो ऽभि प्रिय समन्दिषुः ।

आपो न धायि सवनं म आ वसो दुधा इवोप दाशुषोश्म्

अनेहसं वो हवमान सूतये सध्वः चरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्द्रव उप स्तोत्रेषु दधिरोश्म्

आ नः सोमे स्वध्वर इया नो अथो न तोशते ।

यं ते स्वदावन्स्वदन्ति गुतयः पौरि छन्दयसे हवोश्म्

प्र वीर मुयं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।

उद्रीव वञ्चिन्नवतो वमुत्वना सदा पीपिथ दाशुषोश्म्

यद् नूनं परावति यहा पृथिव्यां दिवि ।

युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गहोश्म्

यथा सोमं दशशिप्रे दशोख्ये सूमरश्मावृजूनसोश्म् ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिवत् ।

यश्चै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभोश्म्

यश्च त्व मिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रातो ।

त त्वा वयं सुदुधा मिव गोदुहो जुह्वमसि यत्रस्यवोश्म्

यो नो दाता स नः पिता महात् उग्र ईशानकृत् ।

अथामनुयो मधवा पुरुवसुगोश्वस्य प्र दातु नोश्म्

वस्यै त्वं वसो दानाय महसे स रायस्योप मिन्वति ।

वसूयवो वसुपति शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहोश्म् ॥

वादा चन प्र युष्मद्युभे नि पासि जन्मनी ।

तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मा तस्यावमृतं दिवोश्म्

यस्मै त्वं मधवन्निन्द्र गिर्वणः शिचो शिचसि दाशुपे ।

अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कगववच्छृणुधी हवोश्म्

शस्तावि मन्म पूर्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।

पूर्वास्तेतरा वृद्धतीरनूपत स्तोतुर्मधा अमृचतोश्म् ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत संचीणीः ससु सूर्यम् ।
सं शुक्रासः शुचयः सङ्गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिषोऽम्

उपमं त्वा मघोनाञ्जेष्ठञ्च वृषभाणाम् ।

पूर्भिक्तमं मघवन्निन्द्र गोविद मीशानं राय ईमहोऽम्

य आयुं कुत्स मतिधिग्व मर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।

तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो इवामहोऽम् ॥

आ नो विश्वेषो रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।

ये परावति सुन्वरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवोऽम् ॥

विश्वे देपाऽसि जहि चाव चा कृधि

विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अश्वो यत्रा सोमख दृम्पसोऽम्

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः ।

आ शन्तम शन्तमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभोऽम् ॥

आजितुरं सत्यतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।

प्रमूतिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषोऽम्

दिवि सूर्यो अरोचतोऽम् ॥

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं व्यस्य मभ्यायति ।

राधस्ते दस्यवे वृकोऽम् ॥

शतं श्वेतास उक्षणो दिवि तारो न रोचन्ते ।

मज्जा दिवं न तस्तभोऽम् ॥

शत वेणुञ्जतं शुनः शत चर्माणि स्नातानि

शतं मे वल्वजस्तुका अरुषीणां चतुःशतोऽम् ॥

सुदेवाः स्य काण्वायना वयोवयो विचरन्तः ।

अश्वामो न चङ्क्रमतोऽम् ॥

आदित्साप्तस्य चर्किरन्नानूतस्य महि श्ववः ।

श्यावीरतिध्वसन्पथश्चक्षुपा च न सन्नशोऽम् ॥

वृमानि वां भागधेयानि सिस्वत

इन्द्राव्यरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।

यज्ञेयज्ञे ह सवना भुरग्वयो

शतमुन्वते यजमानाय शिचथोऽम् ॥

निः पि॒ध्व॒रो॒प॒धी॒रा॒प॒ आ॒स्ता-

सि॒न्द्रा॒व्व॒रु॒णा॒म॒हि॒मान॑ मा॒गत॑ ।

या॒ सि॒द्ध॒तू॒ र॒ज॒सः॑ पा॒रे॒ अध्व॒नो

य॒योः॑ ग॒त्रु॒र्न॒कि॒रा॒दे॒व॒ ओ॒ह॒तो॒श्म् ॥

स॒त्यं॑ तदिन्द्राव्वरुणा कृ॒श॒स्र॒ वां

म॒ध्व॒ ऊ॒र्मिं॑ दु॒ह॒ते॒ स॒प्त॒ वा॒णो॒श्म् ।

ता॒भिर्दा॒ग्नांस॑ म॒व॒तं॑ शु॒भ॒स्प॒ती

यो॒ वा॒ म॒द॒व्वी॑ अ॒भि॒ पा॒ति॒ चि॒त्ति॑भो॒श्म् ॥

घृ॒त॒मु॒पः॑ सौ॒म्या॑ जी॒र॒दा॒न॒वः॑

स॒प्त॑ स्व॒सा॒गः॑ स॒दन॑ आ॒ ऋ॒त॒स्र॑

या॒ ह॒ वा॒ मि॒न्द्रा॒व्व॒रु॒णा॒ घृ॒त॒श्चु॒त-

स्ता॒भिर्ध॑त्तं॒ य॒ज॒मा॒ना॒य॑ शि॒व॒तो॒श्म् ॥

अ॒वो॑चा॒म॒ म॒ह॒ते॑ सै॒भ॒गा॒य

स॒त्यं॑ त्वे॒पा॒भ्यां॑ म॒हि॒मान॑ मि॒न्द्रि॒यो॒श्म् ।

अस्मान्तिस्वन्द्रावरुणा घृप्तश्रुत-
 खिभिः साप्तेभिरवतं शुभस्पतीशम् ॥
 इन्द्रावरुणा यद्विभ्यो मनीषां
 वाचो मतिं श्रुतमदत्तमग्रीशम् ।
 यानि स्थानान्यसृजन्त धीरा
 यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्योशम् ० ॥

[पुनराहाव. †]

॥ शींसावीशम् ॥

[पक्षो दूरोद्दणम्]

हंसः शुचिपद् वसुरन्तरिद्यसोशम् ।
 होता वेदिपदतिथिर्दूरोणसोशम् ॥

* यद्यु सक्तस्थान्या अर्क दूरोद्दणाम्ने प्रस्यते । तदनुपदं द्रष्ट-
 यम् (४५८०) ।

† शिष्यग्रंथमनन्तरं दूरोद्दणशर्मनं विहितम् । तदर्थं, इय माहावः ।
 "यावृष दूरोद्दणं रोहति"—इत्यादि ऐ० ब्रा० रभा० ३५१८०,
 रभा० ३३१८० च द्रष्टव्यम् ।

नृषद् वरसहतसद् व्योमसोऽम् ।

अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोऽम् ॥ १ ०

[अर्द्धशी दूरोहणम् †]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षस-

द्वीता वेदिषदतिथिर्दूरोणसोऽम् ।

नृषद् वरसहतसद् व्योमस-

दब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोऽम् ॥ २

[त्रिपथा दूरोहणम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद्वीता वेदिषोऽम् ।

रतिथिर्दूरोणसन्नृषद् वरसहतसोऽम् ।

१ । सद्ब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोऽम् ॥ ३

[ऋक्शोऽनवानं दूरोहणम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षस-

द्वीता वेदिषदतिथिर्दूरोणसत् ।

* षट् स० ४, ४०. ५ ।

† "सप्तरूपा हंसवती दूरोहण्य मितोरितम्" इति ऐ० ब्रा० सा०
भा० ३भा० ३०६८०, २भा० ३५६८० च दृश्यम् ।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमस-

द्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोऽम् ॥

[पुनः त्रिपद्या दूरोद्दणम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिचसद्वाता वेदिषोऽम् ।

अतिथिर्दुरोणसन् नृषद् वरसदृतसोऽम् ।

व्योमसद्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोऽम् ॥ ५

(पुनरहंशो दूरोद्दणम्)

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिचस-

द्वाता वेदिषदतिथिर्दुरोणसोऽम् ।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमस-

द्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोऽम् ॥ ६

(पुनः पक्षो दूरोद्दणम्)

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिचसोऽम् ।

वाता वेदिषदतिथिर्दुरोणसोऽम् ।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमसोऽम् ।

द्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोऽम् ॥ ७

[ऐन्द्रावरुणी परिधानीया ७]

इन्द्रावरुणा लौमनस महस्रं
 रायस्पोषं यजमानेषु धत्तोऽम् ।
 प्रजां पुष्टिं भूति मस्मासु धत्तं
 दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयोऽम् ॥ †

[शस्त्रश्रुतम् ‡]

आ वां राजानावध्वरे बहव्यां
 हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभोऽम् ।
 प्र वां घृताची वाहोर्दधानां
 परि त्मना विपुरूपा जिगातोऽम् ॥ ‡

* "अथेह मैन्द्रावरुणं श्रुतं मैन्द्रावरुणौ परिधानीया" इति ऐ०

ब्रा० ३५३. ३५७८० ।

† वालखिल्यैकादशश्रुतस्यान्तिमा ऋमियम् । सं० ८. ५६. ७ ।

‡ "आ वां राजानाविति नित्यमेकादिकम्" इति च व्याख० श्रौ०

श्रु० ८. २. १६ । तृतीयमवने मैत्रावरुणस्य शस्त्रश्रुतं निदम् । ऐ० ब्रा०

श्रु० २५१८० २७ पं० तथाहीत्यादि, पुनः ३५३. ३५७ ९० च दृश्यम् ।

यु॒वो रा॒ष्ट्रं वृ॒हदि॒न्वति॒ द्यौ-
 र्यौ॑ सि॒टभिर॒रज्जुभिः॑ सि॒नीथो॑श्म् ।
 परि॑ नो हे॒ळो वरु॑णस्य वृ॒ज्या ।
 उ॒रुं न इन्द्रः॑ कृणवद् लो॒कोश्म् ॥ २
 कृतं॑ नो य॒ज्ञं वि॒द्येषु॑ चा॒रुं ।
 कृतं॑ ब्रह्मा॒णि मूरि॑षु प्रश॒स्तोश्म् ।
 उपो॑ र॒यिर्दे॒वजूती॑ न एतु
 प्र यः॑ स्या॒र्हामि॒रूति॑भिस्तिरेतो॑श्म् ॥ ३
 अ॒स्मि इन्द्रा॑वरु॒णा वि॒प्रव॑वारं
 र॒यिं ध॒त्तं वसु॑मन्तं पु॒रुघो॑श्म् ।
 प्र य आ॑दि॒त्योऽन॑न्ता मि॒ना-
 त्य॑मिता॒ शूरो॑ द्यते॒ वसू॑नोश्म् ॥ ४ ०

* पञ्चमं मिसं दत्त माघातम् (सं० ७, १५), तत्र चतस्र इमाः ;
 पञ्चमी तु परिपालीया ६० पृ० दृश्यम् ।

[परिधानीया ७]

इ॒य मि॒न्द्रं व॑रु॒ण म॒ष्ट मे॒ गोः

प्राव॑त्तो॒कि तन॑ये॒ तू॒तु॒जानो॑श्म् ।

सु॒रत्ना॑सो॒ टेव॑वी॒तिं ग॒मेम

यू॒यं पा॑त॒ स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नो॑श्म् ॥

[गस्तान्ते आहायः †]

उ॒क्त्यं वा॑चीन्द्राय॒ देवे॑भ्यः ।

[गस्तान्ते प्रतिगरः ‡]

॥ ओ॑श्म् ॥

[चागूः §]

॥ ये॑श् य॒जाम॑हे ॥

* “सूक्तान्तेर्होता परिद्धदेति, अथ समान्य एव तृतीयवचने शोचकाणां परिधानीया भवन्ति”—इति रे० ब्रा० ३भा० २४७, २५४, ३५२, ३५७ पृ० ।

† “उक्त्यं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह अस्त्रैकादशाक्षरम्”—इति रे० ब्रा० २भा० ५२, ५४ पृ० ।

‡ “ओ मित्र्यन्नर्युरैकाक्षरम्”—इति रे० ब्रा० २भा० ५२, ५४ पृ० ।

§ “येश् यजामहे इत्यागूः”—इति, “आमूर्याण्यादिः”—इति च आन्ध० श्री० सू० १. ५. ५. ४ ।

[शस्त्रयाज्या *]

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य

वृष्णाः सीमस्य वृषणा वृषेथाम् ।

इदं वा मन्थः परिषिक्त मन्थे

थासद्यामिन् वहिषि मादयेथोऽम् † ॥

[वषट्कारः ‡, अनुवषट्कारः §]

॥ वी३षट् । सोमस्याग्ने वीहि वी३षट् ॥ ॥

॥ इति घालखिल्यं † शस्त्रं समाप्तम् ॥

* शस्त्रान्ति प्रथोभ्या याज्या । एषा याज्या ऐन्द्रावरुणी । ऐ० ब्रा० ३भा० ३५१ ए० । "याज्यान्तानि च शस्त्राणि"—इति व्याख० श्रौ० ५. १०. २१ ।

† ऋ० सं० ६. ६८. ११ । "याज्यान्तश्च प्रावयेत्"—इति व्या० १. ५. ८ ।

‡ 'वीषडिति वषट्कारः'—इति व्याख० श्रौ० १. ५. १५ । एष एव वषट्कारः शस्त्रयाज्यान्ति पाठाः । "उच्चैस्तरां वषट्कारः"—इति, याज्यावषट्कारयोर्नैरन्तर्यविधिस्तु ऐ० ब्रा० ३भा० २७, ३० ए० द्रष्टव्यम् ।

§ ऐ० ब्रा० १भा० २१, २२ । व्याख० श्रौ० ५. ५. १६ द्रष्टव्यम् ।

॥ "वषट्कारोऽन्धः सर्वत्र"—इति, "तयोराही प्रावयेत्"—इति, च व्याख० श्रौ० ६. १. ५. ७ ।

। १ अत्र प्रदर्शितो विद्यारो महाबलभिन्नामकः ; अपरावपि, सुतो वीक्षितविति । तौ तु ऐ० ब्रा० ३भा० ३६५ ए०—३७. ए० द्रष्टव्यौ ।

॥ ऐतरेयालोचनम् ॥

अष्टौहोलाचयामः— (१) किं मिदं मैतरेयं नाम ? (२) कोऽस्य प्रवक्ता ? (३) कुत्रत्यः सः ? (४) कः कालोऽस्य ? (५) कीदृशान्यासन् तदाशीन्तगाचार्यव्यवहारविज्ञानानि ? (६) कस्याः प्रास्ताया इदम् ? (७) कोऽस्य विषयः ? (८) किमु प्रयोजनं मेतस्येत्यष्टौ ॥

(१)

अथ किं मिदं मैतरेयं नाम ? ब्राह्मणमिति ब्रूमः । किमु ब्राह्मणमिति ? अत्राह जैमिनिः— “शेषे ब्राह्मणशब्दः”—इति (२. १. ३३.) । मन्त्रभागातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणमिति तदर्थः । यद्यपि विचारेणैदं लक्षणं युक्ततममिति ऋग्भाष्यभूमिकादौ सायणादिभिरङ्गीकृतम्, न तथाप्यर्थज्ञानाय तादृशमिति मन्त्रात्महे वयम् ; एतन्नक्षणात् एव तत्पुरुषाप्रतीतिर्ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तिदर्शनाच्च । अतोऽस्य “कर्मचोदना ब्राह्मणानि”—इति (३५सू०) आपस्तम्बलक्षणमेवेहाश्रयामहे । अस्मि च कर्मचोदनापरा मन्त्रा अपीति तन्नक्षणात् सदोषमिति चेदत्र ब्रूमः,— पदार्थस्वरूपबोधानुपयुक्तनिर्दोषनक्षणात् वरं पदार्थस्वरूपबोधायोपयुक्तं सदोषलक्षणमपीति । तत्त्वतो यथा यजुर्वेदहस्ताया यजुस्संहिताया यजुर्वेदत्वं न दोषावहम्, तथैव कर्मचोदनाबहुले ऽत्र त्वैतरेयादौ ब्राह्मणत्वमपीति । ब्राह्मणग्रन्थानां वेदत्वे विप्रतिपत्तयस्तु सङ्क्षेपतो निरुक्ता-

लोचने “को ऽसौ वेदः ?”—इतिप्रकरणे प्रकाशिता एव । ततो दयानन्दस्वामिना च ऋग्भाष्यभूमिकायां तदेव स्फुटं मेधावादि । तत्र हि वेदसङ्घाद्विचारोपसंहारे— “ब्रह्मेति ब्राह्मणानां नामास्ति । अत्र प्रमाणम् । ‘ब्रह्म वे ब्राह्मणः क्षत्रं राजन्यः (श० १३. १.)’—इति, ‘समानार्थवित्तौ ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च’—इति व्याकरणमहाभाष्ये (५. १. १.) । चतुर्वेदविद्विर्ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैर्महर्षिभिः प्रोक्तानि यानि वेदस्थाख्यानानि तानि ब्राह्मणानि”—इति । इतः पूर्वं मूलमात्रस्यास्येतरेयस्य सम्पादनभूमिकायां डा०—हर्ग-महोदयेनापि तादृशशब्दनिर्वचनमेवमेव सूचितम् । अस्माकन्वचाप्यस्ति किञ्चिद् वक्तव्यम् । तद्यथा— न हि “ब्राह्मोऽजातौ”—इति (पा० ६. ४. १०१.) सूत्रे जाग्रति ब्रह्मन्शब्दाद् ग्रन्थपरो ब्राह्मणशब्दः सम्भाव्यते, अतो ब्राह्मणवाचिब्रह्मन्शब्दान्नेदं निष्पन्नं ब्राह्मणं पदम्, अपि त्वस्मान्नते ब्राह्मणशब्दादेव प्रोक्ताद्यर्थेऽपि स्यान्निष्पन्नं ब्राह्मणमिति ।

तदेवं ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यादिविधेयं वचनं ब्राह्मणम्, तादृशवचनानां समूहो ग्रन्थोऽपि ब्राह्मणमेव । वचनपरत्वादेवास्य ब्राह्मणशब्दस्य क्लीबत्वम् । अथवा अस्वेतद् ब्राह्मणपदं भाष्यपरम् । वेदार्थवित्तमेतन् ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यनुस्यूतं मन्त्रभाष्यमेव ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणस्य वेदस्य मुररीकुर्वतापि सायणाचार्येण स्वकण्ठरवेणैवास्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वमाभाषि । तथाहि तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकायाम्— “ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादौ समाच्राताः”— इति ।

यद्यपि मन्त्राणां हि ब्राह्मणकालतोऽपि बहुपूर्वकालजत्वाम् । नाद्यथास्ते तदर्थप्रत्ययभंगयः सम्भाव्य एवेति ब्राह्मणकाराणां

ब्राह्मणानां तदर्थकाशनाय तत्तात्पर्याव्याख्यानाय च प्रवृत्तिः समुत्पन्ना, तत एवेमानि पैङ्गकौपीतकैतरेयादीनि आदिवेद-भाष्याणि सम्पन्नानीति वक्तुं युज्यत एव । तदिदं मन्त्राभिर्निरुक्तास्तीचने (ड—डी) “वसुतः”—इत्यादिना “वेदभाष्यरूपाणि ब्राह्मणानीति”—इत्यन्तेन च ब्राह्मणग्रन्थानां आदिवेदभाष्यरूपत्वमेव सिद्धान्तितम् ।

यद्यप्येवं तथापि ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव प्रधानतो यागविधय एवोपलभ्यन्ते । तत्र यागेषु यागाङ्गद्रव्यदेवतामन्त्रादिषु प्रवृत्त्याद्युत्पादनार्थाः सुत्यादयः सुत्यादिपरा आख्यायिकाश्च बद्धा आख्याताः श्रूयन्ते । ता एव अर्थवादा श्रूयन्ते । तदस्युक्तमापस्तम्बेन— “ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः, निन्दा प्रशंसा परकृतिः पुराकल्पश्च”—इति (३६ , ३७ सू०) । तत्प्रसृतो बहूनां मन्त्राणां मन्त्रांशानां वा प्रायोऽधियज्ञपरव्याख्यानानि, क्वचिदन्यान्यविधान्यपि समान्नातानीति सर्वेषां मेव सार्थवादब्राह्मणग्रन्थानां यागविधानार्थतैव पाफल्यत इति “कर्मचोदना ब्राह्मणानि”—इत्यापस्तम्बकृतं ब्राह्मणलक्षणं सङ्गच्छत एव सर्वत्रैति निरुदयम् ॥

अथोक्तमेवार्थं मिहोदाहरणैः किञ्चिद् बोधयितुं यतामहे । प्रथमं तावदत्र दीक्षणीयेष्टिर्विहिता । सा खल्वग्निष्टीमादियागेषु दीक्षणायां भवति । यागस्त्रिविधः ; इष्टि-होत्र-सत्र-भेदात् । तत्रेयं मिष्टिः प्रथमविधो यागः । अस्य देवताविधानन्त्वेव मान्नातम्— “अग्निर्वै देवानां भवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः”—इत्यादि (ऐ० ब्रा० १. १. १.) । एतेनास्य यागस्य अग्निर्विष्णुश्च द्वे देवते ऽवगम्येते । ततो द्रव्यविधानन्त्वेव मान्नातम्— “आग्नावैष्णवं पुरोडासं निर्वपति दीक्षणीय

मेकादशकपालम्”—इत्यादि । इत उत्तर मेतदीशवान्तरवह-
 विधविधानाद्यनन्तरं मन्त्रद्वयं विहितम्— “अग्निर्मुखं प्रथमो
 देवताना मग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्याम्नार्वणवद्ग हविषो
 याज्यानुवाक्ये भवतः”—इत्यादि । अनयोर्मन्त्रयोः पूर्वा दीक्षा-
 यागप्रधानहविषः पूर्वोक्तस्य तस्य ‘पुरोऽनुवाक्या’ भवति, उत्तरो
 यान्येति विवेकः । तदेनयोः सप्रार्थतया, अदिवाचितविशेष-
 तात्पर्यतया वा विशेषतो व्याख्यानतात्पर्ये नोक्ते ऽवैतरेयके ; अपि
 यदेतदुपक्रमे “अग्निर्वै देवाना भवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा
 अन्या देवता.”—इति देवद्वयस्तुतिरास्माता, तदेवैतन्मन्त्रद्वयस्य
 सामान्यतन्तात्पर्यान्वाख्यानं सम्पन्नम् । ‘अग्नेः’ पार्थिवस्थास्याव-
 मत्वम्, पृथिवीस्थत्वात् ; एवं ‘विष्णोः’ आदित्यस्योत्तमत्वम्,
 व्युत्थत्वात् ; अन्यासां वायादीनां सर्वासा मेव देवताना मेतयो-
 र्द्यावापृथिव्योरेव अन्तःस्थत्वात् एनयोर्ग्रहक्षिनेव अङ्ग मभीष्ट
 मित्याश्रयः । मन्त्रावेतौ ऋग्यजुस्सामाथर्वशाखीयमंहितास्त्रिदानी-
 अचलितासु न दृश्येते ; छण्डयजुस्तेत्तिरीयत्राक्षणे तु श्रूयेते (२.
 ४. १. ३, ४.), परं तत्रापि सन्ति पाठभेदाः । आश्वलायन-
 श्रौतमूत्रेऽपि हि प्रपद्य विहितावेताविति न त्वाश्वलायनशाखीया-
 वप्यभिगम्येते ; अत एतौ ततोऽप्यन्यशाखीयाविति ध्रुवम् ॥

सोमप्रवहणीना मृचान्तु विधान मनु व्याख्यानानि चास्मा-
 तानि । तद्यथा— “भद्रादभि श्रेयः प्रेहीचन्वाह, अयं वाव
 लोको भद्रस्तष्मादसायेव लोकः श्रेयान्तु, स्वर्ग मेव .तं लोकं
 गमयति । बृहस्पतिः पुर एता तं अस्त्विति, ब्रह्म वे बृहस्पति-
 त्रेया ध्मा एतत् पुरोगव मकर् ण वै ब्रह्मण्डद्विष्यति । अथेमवस्य
 पर भा पृथिव्या इति, देवयजनं वे वरं पृथिव्ये, देवयजन एवेनं

तदवसायति । आरे गतून् कुणुहि सर्ववीर इति, द्विपन्त
मेवास्मे तत् पामानं भ्रातृव्य मपवाधतेऽधरं यादयति"-इति
प्रथमर्धे विधिस्थास्थाने (ऐ० ब्रा० १. ३. २.) । एषापि प्रच-
लिताया मृक्शाखायां नाम्नातित्यन्यशाखीवैव ; तैत्तिरीयसंहिता-
यान्तु श्रूयते १. २. ३. १८ ॥

ब्राह्मणविप्रधाणां विशेषतोऽर्धप्रतिपत्तये अन्यवान्यथा चोदाह-
रामः । श्रूयते हि शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिन्याः शाखाया
आदिमेया कण्डिका— "इपे त्वोर्जे त्वा वायव स्व देवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे"-इति । शतपथब्राह्मणेऽस्या
मन्त्रत्रयाजिकत्वं स्वीकृत्य, प्रथममन्त्रस्य पर्वशाखाच्छेदने,
द्वितीयस्य तथैव शाखया ताडनेन गत्रां यत्नानाद्यैककीकरणे,
अन्तिमस्य तृतीयस्य तु तथैव तथैव ताडनेन एकस्या गोर्वत्सतः
पृथक्करणे विनियोगो विहितो व्याख्याताश्च ते त्रय एव मन्त्राः ।
तद्यथा— "ता माच्छिनन्ति— 'इपे त्वोर्जे' त्वेति । हृद्यं तदाह,
यदाहेपे त्वोर्जे त्वेति ; यो हृद्यदूपसो जायति तस्मै तदाह ।
अथ माहभिर्वत्नान्जमवास्तृजन्ति, स वत्सं शाखयोपसृशति—
'वायव स्येति । अयं वै वायुर्धोऽयं पवते ; एष वा द्रुदं सर्वं
प्रप्याययति यदिदं किञ्च ; वर्षत्येष वा एतासां प्रप्याययिता ;
तस्मादाह वायव स्येति । ०—० अथ मातृणा मेकां शाख-
योपसृशति वत्सेन व्याकृत्य— 'देवो वः सविता प्रार्पयत्विति ।
सविता वै देवानां प्रसविता, सवितृप्रमृता यज्ञं सम्भरानिति ;
तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्पयत्विति । 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे
इति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म, यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय
कर्मणे इति"-इति माध्य० शत० ब्रा० १. ५. ४. १-५ ।

तदेव मस्या मन्त्रज्ञयात्मिकाया शुक्लपञ्चप्रथमकण्डिकाया,
सविनियोग एषोऽर्थः सम्पन्नः—

(१) 'इधे त्वा, ऊर्जे त्वा' वृष्ये त्वां ; छिन्नीति शेषः ।

(२) 'वाययः स्य' पवमानाः, वर्षणेन प्रप्यायमानाः
यूयं स्य ; युष्मान् समदसृजन् शाखयोपसृशामीति शेषः ।

(३) 'सविता' देवानां प्रसविता 'देवः', 'वः' युष्मान्,
यज्ञं सन्धरान्, पवमानान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' यज्ञाय 'प्रार्थयतु' ;
सविदप्रभृता वय मिदं याचामद् इति शेषः ।

नून मेषोऽर्थोऽधिपन्नः, पर मेतेनेव पदव्याख्यानेनाधिदेवतो-
ऽर्थोऽपि सम्पद्यत एव । तद्यथा— "अयं वै वायुर्योऽयं पवते" ।
'यः अयं पवते' सदैव पवमानो विद्यते, स एव 'अयं' त्वग्निन्द्रिय-
प्रत्यक्षः, अत एव विग्रहादिशून्यो भौतिको 'वायुः' । "एष वै
इदं सर्वं प्रप्याययति यदिदं किञ्च" । 'यत् इदं किञ्च' स्थावर-
जङ्गमालोकं जगत्, तत् 'इदं सर्वं' 'एषः वै' वायुरेव 'प्रप्या-
ययति' प्रकर्षेण वर्धयति । "एष वै वर्धति" वायुरेव वृष्टिधाराः
सर्वाः मेघतन्नालयन् पृथिव्यां संवाह्योपस्थापयति । अत एव
"एतासाम्" पार्थिवीना मपां "प्रप्याययिता" वर्धयिता भवति ।
तत एवभूत् 'त्वा' त्वा वायुं "वृष्ये" जानामि । "वृष्टात् ऊर्ज् =
रसः जायते" । "तक्के" ऊर्जे- रसाय, तत एवात्र मुत्पद्यत इति
'इधे' अत्राय च 'त्वा' त्वां जानामि । "देवानां" सर्वेषां मन्वा-
दीना "प्रसविता" सूर्यः ईश्वरो वा 'वः' "यज्ञं सन्धरान्"
प्राणनहेतून् युष्मान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' "यज्ञाय" प्राणनकार्य-
निर्वाहार्थं 'प्रार्थयतु' सदैव प्रार्थयत्येव, वय मपि 'सविद प्रभृताः"
एव, प्रप्याययति शेषः ॥ एतेन वायोः प्रत्यक्षत्वम्, वर्षहेतुत्वम्,

उष्टिद्वारा चात्रहेतुत्वम्, तत आप्यायनहेतुत्वम्; ध्रुवप्रभूतत्वम्, प्राणनरूपथे ठकर्मकारित्वञ्चेत्याख्यातं वायुविज्ञानम् । प्रधानतो वायुविज्ञानार्थ एव चान्त्रातो यजुर्वेदः । अतएवेतदुक्तम्— “अग्नि-वायुरविभ्यसु त्वयं ब्रह्म सनातनम्”— इत्येवमादिक मिति ॥

श्रूयते चात्र पर्णश.खुगैव वत्सापाकरणकर्मविधानार्थांस्तुद्र-तमेकाख्य.यिका । तद्यथा— ‘यत्र वे गायत्री सोम मच्छापतत्, तदस्या आहरन्त्या अपावस्ताभ्यायत्व पर्णं प्रचिच्छेद । गायत्रेव वा सोमस्य वा राज्ञश्चत् पतित्वा पणोऽभवत् । तस्मात् पर्णी नाम । तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यसदिति । तस्मात् पर्णश.खुया वत्सानपाकरोति”—इति (यत० ब्रा० १. ५. ४.) । अस्यार्थः— ‘यत्र’ यस्मिन् काले हि ‘गन्धर्वनगरे’ हिमालयस्य कश्चिंथित् सुरम्यशिखरे ‘सोमं’ सोमवल्लीवृक्षम् ‘अच्छ’ आम् ‘गायत्री’ काचिद् गायिका ‘अपतत्’ गतवती; ‘तत्’ तदैव ‘आहरन्त्याः’ सोमवल्लीहरणं कुर्वन्त्याः ‘अस्याः’ ‘अपावस्ताभ्यायत्व’ ‘अवस्ता’ = अवस्तात् = अवस्तात् ‘अपायत्व’ वियुज्य स्थितं ‘पर्णे’ पर्णाकार मेव पर्णकीजं ‘चिच्छेद’, सा गायत्रीति शेषः । ‘गायत्रे’ गायत्राः तस्या ‘वा’ अथवा ‘सोमस्य’ राज्ञः अङ्गसंलग्नमागतं ‘तत्’ छिन्नं पर्णं ‘पतित्वा’ भूमिं गत्वा ‘पर्णः’ पर्णापरपर्यायः पलाशो वृक्षः ‘अभवत्’ । यत. पर्णत एवाख्योत्पत्तिः, तस्मात् ‘पर्णे’ नाम पर्ण इत्येवैव वृक्षः प्रसिद्धः । ‘तत्’ तस्मात् ‘अत्र’ ‘सोमस्य’ सारभूते रश्मे ‘यदेव’ ‘न्यक्तं’ दीर्घम्, ‘तत्’ इहापि पलाशवृक्षोऽपि ‘असत्’ अस्तीति ।

एतदाख्यायिकातः पञ्च पर्णविज्ञानानि प्रतीतानि भवन्ति । पुरा नाम्नीदिहार्गनगरीषु पलाशवृक्षो हिमवतः पृष्ठादिहानीत

इति प्रथमम् । बहुषु पलाशारण्येषु च प्राप्यते सोम इति द्वितीयम् । पलाशस्य फलानि न जायन्ते, अपि पत्राकाराण्येव तद्वीजानि भवन्तीत्यपि पत्रत एवास्थीत्यन्तिर्भवतीति तृतीयम् । अत एव पत्रपर्यायशब्दाभिधेयः स पर्ण इति वा पलाश इति वाख्यायत इति चतुर्थम् । एतद्रसस्यापि सोमरसतुल्यबलकारित्व मिति पञ्चमम् ॥ गन्धर्वाणां गानप्रियत्वं स्त्रीकामत्वं च संलक्ष्य, तत्र गन्धर्वनगरे सोमानयनाय गायिकायाः प्रेरणं चालैव शतपथे ऽन्यत्र च श्रुतम् (शका. २प्र. २क.), तत्सर्वं तत्रैव द्रष्टव्य मिति ॥

अथ दर्शयामः कस्मिंश्चित् सूक्ते विधातव्येऽप्याख्यायिका-
 म्नातीति । तद्यथा— “ताच्छं स्वर्गकामस्य रोहेत्”—इति (ऐ०
 घ्रा० ४. ३. ६.) । ताच्छं देवताकं त्वचं भूक्तं ताच्छं (ऋ०
 सं० १०. १७८. १-२.), तस्मिन् ‘ताच्छं’ सूक्ते; तेन
 भूक्तशंसनेनेति भावः । ‘स्वर्गकामस्य’ यजमानस्य, प्रसङ्गागतं
 ‘दूरोहणं’ स्वर्गे ‘रोहेत्’, रोहणमारोहणं तत् सम्पादयेत् ; शंसन-
 कर्त्ता ऋत्विगिति शेषः । इममेव विधिं प्रश्नीतु माम्नातेषा
 सुस्प.ख्यायिका— “ताच्छीं ह वा एतं पूर्वाऽध्वान मेत्, यत्वादो
 गायत्री सुपर्णी भूत्वा सोम माहरत् ; तद्यथा क्षेत्रज्ञ मध्वनः पुर
 एतारं कुर्वीत, तादृक् तत्”—इति । ‘ताच्छः’ तन्नामा कश्चित् ‘वे’
 एव ‘पूर्वः’ अग्रगामी सन् ‘एत मध्वानं’ पार्वत्यमार्गम् ‘ऐत्’
 आगमत्, दर्शयन्निवेति यावद् । कदा किमर्थं मित्याह— ‘यत्’
 यत्काले ‘अदः’ वृत्तान्तं सम्पन्नम् । किमित्युच्यते— ‘गायत्री’
 देवगणप्रेरिता, गानेन गन्धर्वान् मोहयित्वा सोमानयने प्रवृत्ता,
 काचिद् गायिका नारी, ‘सुपर्णी’ पक्षी, तद्वत् (लुप्तोपमान मिदं
 पदम्), स यथा तीक्ष्णदृष्टिर्दुतयामी (स्वरनन्धस्य सन् *स्वनस्ये

उत्पत्तिशुर्भवति, तथा 'भूत्वा', 'सोमम्' 'आहरत्' आहृतवतो, 'तत्' तदानीं 'यथा' 'अध्वनः क्षेत्रज्ञं' मार्गविशेषाभिन्नं तद्देशवासिनं कश्चिज्जनं 'पुर एतारं' पथप्रदर्शनायाप्रगामिनं 'कुर्वीत', 'तादृक्' 'तत्' तादृशंसनं, दूरोहणारोहणाय भवतीति शेषः । कथासौ तत्र तादृशविजनप्रदेशे पुरुषस्तादृश इत्याह— "अयं वे तादृशीं योऽयं पवते"—इति । 'तादृशः' खलु 'अयं' प्रत्यक्षगम्यः । कः ? 'योऽयं पवते' त्वाचप्रत्यक्षो यः सटैव सर्वत्र प्रवहति । एवञ्च वायोरिव नामान्तरं तादृश इत्युक्तं सम्पन्नम् । स एष वायुरिव तत्र गायत्र्याः पथप्रदर्शको बभूवेति । तत्पथप्रदर्शकत्वञ्च वायो-गन्धवहत्वेनोपपद्यत एव ; अस्या एव दिशः सोमगन्ध आयातीति समनुभूय तत्पथं गतवती चेति भावः । एतेनापि किञ्चिद् वायुविज्ञान मावेदितम्, विशेषतोऽभिज्ञानाय च ततः श्रुतम्— "एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोढा"—इति । 'एषः' तादृशीपरपर्यायो वायुः 'स्वर्गस्य लोकस्य अभिवोढा' मृतानां सुकृतीनां जन्तूना मातिवाहिकान् देहान् स्वर्गं लोकम् अभिवहति । किञ्च स्वरित्वादित्यपर्यायशब्दो निवण्टो (१. ४. १.) पठितः; व्याख्यातश्च तथा निवण्टोऽपि (२. ४. २.), ततश्चादित्यरश्मीना मिह पृथिव्या मभिवाहकत्वेन चास्य तादृशस्य सम्पद्यते स्वर्गलोक-वोढत्वम् । तदेव मिह सूर्यरश्मीनां वाहक एषः, अमुत्वातिवाहिक-मूक्षदेहवाहकश्चैव एव ; तदिदं महाविज्ञानहयञ्चैतदाख्यायिक-योपदिष्ट मिति ध्येयम् ॥

एवमादिभ्य आख्यायिकाभ्यो बहव उपदेशाश्च लभ्यन्ते ; तत्र एता एवावलम्ब्य बहूनाः कथा अनतिप्राचीनपुराणेषु तथाविधेति-हासादिषु च खल्पमतीनां स्त्रीशूद्रद्विजवभूनां धर्मोपदेशाय

कल्पिता भगवता व्यासेन, तदनुगामिभिश्चानेकैः क्रमादद्य-
तनेरपि । अत एवोक्तं महाभारतोपक्रमे— “इतिहासपुराणाभ्यां
वेदं समुपहंइयेत्”—इति (१. १. २६७.) । वस्तुतस्तु
सर्वपुराणैतिहासमूलीभूतो वेदिकाख्याधिकोक्तो वृत्तान्तभागस्तु
सर्व एवोपमानादिमूलकः परिकल्पितोऽसत्य इत्येव सिद्धान्तितं
मीमांसादर्शने । तथाहि “गुणवादस्तु”—इतिसूत्रव्याख्यानावसरे-
ऽभाष्येवं स्फुटं श्रीमदाचार्येण शबरस्वामिना— “असद्वृत्तान्ता-
न्वाख्यानम् ; मुख्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वात् । इहान्वाख्याने
वर्त्तमाने इयं निष्पद्यते,— यच्च वृत्तान्तज्ञानम्, यच्च कश्चिंश्चित्
प्ररोचना द्वेषो वा । तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्त्तकं न निव-
र्त्तकञ्चेति प्रयोजनाभावादनर्थक मित्वविवक्षितम् ; प्ररोचनया तु
प्रवर्त्तते द्वेषान्निवर्त्तत इति तयोर्विवक्षा”—इति (१. २. १० सू०) ।
प्रदर्शितानि चेतदुदाहरणानि यद्गनि तत्रैव किञ्चिदुत्तरम् ; तत्रैक
मिदं “सः (प्रजापतिः) आत्मनो वषा सुदक्खिदत् (ते० सं० २.
१. १.)”—इत्याद्याख्यायिकायाः प्रकृताभिप्रायव्याख्यानपरम्—
“कथम्युनरिदं निरालम्बन मन्वाख्यायते ? इति । उच्यते । नित्यः
कथिदर्थः प्रजापतिः स्यात्— वायुः, आकाशः, आदित्यो वा । ‘स
आत्मनो वषा सुदक्खिदत्’—इति,— वृष्टिं, वायुं, रश्मिं वा । ‘ता
मनौ प्राग्दृष्टात्’—इति,— वेद्युते, आर्धिपे, लोफिके वा । ‘ततोऽजः’
—इति,— अक्षं, बीजं, बीजरा । ‘त मालभ्य (त मुपजीव्य) प्रजाः
पगूनाप्नोति’—इति गोणाः यद्वाः”—इति । तदेवं द्विष्येषु मूलेषु
कुतो न पतेयुः पौराणिकैतिहासाद्गतकथाः सर्वा वातन कदली-
वनानि यवेति, कां वा विष्मसिति वासोपदेमाद्य विष्णुगर्भोदिभि-
निर्मिता काकोनृकभंवादादिकथा भवानोऽपीति सुधीभिरेवाकृतव्य

मिद मिति । पीराणिकामूर्यचन्द्रमूस्वित्वादिविज्ञानानि तु सर्वाखेव वेदविरुद्धान्येवेति वेद्यं वेदविद्भिः स्वत एव स्फुटम् ।

तदेवं ब्राह्मणग्रन्थेषु यागा विहिताः, तस्मिन्धर्या द्रव्यदेवता-
मन्त्राद्य विहिताः, तत्र सर्वत्र प्रवृत्त्यर्याः किञ्चिद्विज्ञानाद्युपदेशका
अपि गौणमूलाः कल्पनासम्भूता आख्यायिकाश्च बहव आम्नाताः,
तत्तन्मन्त्राणां तत्तद्यागाद्युपयोगित्वं वर्णयितुं समासतस्तात्पर्यान्वा-
ख्यातुं वा व्याख्यानानि च कृतानि । ततश्च विध्यर्थवादाख्यानपूर्वक
मादिमं मन्त्रभाष्यं ब्राह्मणमित्येवपर्यवस्यते ब्राह्मणलक्षणम् ।
अस्ति चात्र ग्रन्थे तद्वचनं समन्तादितीद मपि ब्राह्मणम्, नाम्ना
चेतदेतरेयक मिति सिद्धम् ॥

(२)

अथातो विचार्यं मस्ति कोऽस्य प्रवक्तेति ? महिदाम इति श्रुत्युमः ।
तथा ह्यारण्यकम्—“एतद् अ वे तद् विद्वानाह महिदास ऐत-
रेयः”—इति (ऐ० श्र० १. ८. २.) । छन्दोगब्राह्मणेऽप्येव नैव
(५. १६. ७.) । तत्र “महिदामो नामतः, इतराया अपत्य
मैतरेयः”—इति शाङ्करं भाष्यम् । अथस्य भाष्यभूमिकायाञ्चालेखि
सायणेनेवम्—“प्रकृतस्य तु ब्राह्मणस्येतरेयकत्वे सम्प्रदायविद एता
माख्यायिका भावधत्ते । ‘कस्य चित् खलु महर्षेः बहवः पत्न्यो
विद्यन्ते अ । तासां मध्ये कस्याञ्चिदितरेति नामधेयम् । तस्या
इतरायाः पुत्रो महिदासाख्यः कुमारः । तदीयस्य तु पितुर्भार्या-
न्तरपुत्रेष्वेव स्नेहातिशयो न तु महिदासे । ततः कस्याञ्चिद्
यज्ञसभायां स महिदास भवन्नायान्यान् पुत्रान् स्वीकृते स्थापया-

कल्पिता भगवता व्यासेन, तदनुगामिभिश्चानेकेः क्रमादद्य-
तनेरपि । अत एवोक्तं महाभारतोपक्रमे— “इतिहासपुराणाभ्यां
वेदं समुपह्वंहयेत्”—इति (१. १. २६७.) । वस्तुतस्तु
सर्वपुराणेतिहासमूलीभूतो वेदिकाख्याधिकोक्तो ह्यत्तान्तभागस्तु
सर्व एवोपमानादिमूलकः परिकल्पितोऽसत्य इत्येव सिद्धान्तितं
भीमांसादर्शने । तथाहि “गुणवादस्तु”—इतिसूत्रव्याख्यानावसरे-
ऽभाष्येवं स्फुटं श्रीमदाचार्येण शबरस्वामिना— “असदृत्तान्ता-
न्वाख्यानम् ; सुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वात् । इहान्वाख्याने
वर्तमाने ह्ययं निष्पद्यते,— यच्च ह्यत्तान्तज्ञानम्, यच्च कश्चिञ्चित्
प्ररोचना द्वेषो वा । तत्र ह्यत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्त्तकं न निव-
र्त्तकश्चेति प्रयोजनाभावादनर्थक मित्यविवक्षितम् ; प्ररोचनया तु
प्रवर्त्तते द्वेषान्निवर्त्तत इति तयोर्धिवक्षा”—इति (१. २. १० सू०) ।
प्रदर्शितानि चेतदुदाहरणानि बहूनि तत्रैव किञ्चिदुत्तरम् ; तत्रैक
मिदं “सः (प्रजापतिः) आत्मनो वषा सुदक्खिदत् (तै० सं० २.
१. १.)”—इत्याद्याख्यायिकायाः प्रकृताभिप्रायव्याख्यानपरम्—
“कयम्पुनरिदं निरालम्बन मन्वाख्यायते ? इति । उच्यते । नित्यः
कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्यात्— वायुः, आकाशः, आदित्यो वा । ‘स
आत्मनो वषा सुदक्खिदत्’—इति,— इष्टिं, वायुं, रश्मिं वा । ‘ता
सन्धौ प्राग्गृह्णात्’—इति,— वैद्युते, आर्षिपे, लौकिके वा । ‘ततोऽजः’
—इति,— अन्नं, बीजं, वीरुदा । ‘त मालभ्य (त मुपजीव्य) प्रजाः
पशूनाप्नोति’—इति गोणाः शब्दाः”—इति । तदेवं द्वित्रेषु मूलेषु
कुतो न पतेयुः पौराणिकेतिहासाद्भूतकथाः सर्वा वातेन कदली-
वनानि यवेति, को या विग्नसिति वाचोपदेगाय विष्णुगर्भोदिभि-
निर्मिता काकोत्कसंवादादिकया अवालोऽपीति सुधीभिरेवाकलय्य

मिद मिति । पौराणिकमूर्यचन्द्रभूस्थित्यादिविज्ञानानि तु सर्वाखेव वेदविरुद्धान्येवेति वेद्यं वेदविद्भिः स्वत एव स्फुटम् ।

तदेवं ब्राह्मणग्रन्थेषु यागा विहिताः, तस्मिन्धर्या द्रव्यदेदता-
मन्वाद्य विहिताः, तत्र सर्वत्र प्रपृथ्वर्याः किञ्चिद्विज्ञानाद्युपदेशका
अपि गौणभूलाः कल्पनासम्भूता आख्यायिकाय बह्व्य आम्नाताः,
तत्तन्मन्वाणां तत्तद्यागाद्युपयोगित्वं वर्णयितुं समासतस्तात्पर्यान्वा-
स्यातुं वा व्याख्यानानि च कृतानि । ततश्च विध्यर्थवादास्यानपूर्वक
भादिसं मन्त्रभाष्यं ब्राह्मण मित्येवपर्यवस्यते ब्राह्मणलक्षणम् ।
अस्ति चात्र ग्रन्थे तद्वचनं समन्तादितीद मपि ब्राह्मणम्, नाम्ना
चेतदेतरेयक मिति सिद्धम् ॥

(२)

अथातो विचार्य मस्ति कोऽस्य प्रवक्तेति ? मद्भिदास इति शशुमः ।
तथा द्वारण्यकम्— “एतद् अस्मि वे तद् विद्वानाह मद्भिदास ऐत-
रेयः”—इति (ऐ० आ० १. ८. २.) । कन्दोगब्राह्मणेष्वेव भवे
(५. १६. ७.) । तत्र “मद्भिदामी नामतः, इतराया अपत्य
मैतरेयः”—इति शाङ्करं भाष्यम् । अथस्य भाष्यभूमिकायाञ्चालेखि
सायणेनेयम्— “प्रकृतस्य तु ब्राह्मणस्वैतरेयकत्वे सम्प्रदायविद् एता
माख्यायिका माचक्षते । ‘कस्य चित् खलु महर्षेः बह्व्यः पत्न्यो
विद्यन्ते अ । तासां मध्ये कस्याच्चिदितरेति नामधेयम् । तस्या
इतरायाः पुत्रो मद्भिदासाख्यः कुमारः । तदीयस्य तु पितुर्भार्या-
न्तरपुत्रेष्वेव स्नेहातिशयो न तु मद्भिदासे । ततः कस्याच्चिद्
यज्ञसभायां स मद्भिदास भवन्नायान्यान् पुत्रान् खोल्लङ्गे स्थापया-

मास । तदानीं खिन्नवदनं महिदास भवगत्वेतराभ्या तन्माता
 स्वकीयकुलदेवतां भूमि मभिसम्भार । सा च भूमिदेवता दिव्य-
 मूर्त्तिधरा सती यज्ञसभायां समागत्य महिदासाय दिव्यं सिंहासनं
 दत्त्वा तत्रेण सुपवेश्य सर्वेष्वपि कुमारेषु पाण्डित्याधिक्यं भवगम-
 व्येतद्वाङ्मणप्रतिभासनरूपं वरं ददौ । तदनुग्रहात् तस्य महि-
 दासस्य मनसः 'अग्निर्वै देवाना भवमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)'
 -इत्यादिकं 'स्रुणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)'-इत्यन्तं चत्वारिंश-
 दध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत जर्द्धम् 'अथ महाव्रतम्
 (ऐ० आ० १. १. १.)'-इत्यादिकम् 'आचार्याः (ऐ० आ० २.
 ६. ८.)'-इत्यन्त मारण्यकव्रतरूपं च ब्राह्मणं साविरभूत्
 -इति"-इति । तथा चैतराशब्दात् "शुभादिभ्यश्च (पा० ४. १.
 १२३.)"-इत्यपत्याये ढकि सम्पाद्य भिदं रूपं मेतरेय इति ॥

'अत्र केचिदनुमीयते, सोऽय मेतरेयः स्याद् दासीपुत्रः ? अस्ति
 हि ब्राह्मणस्य ब्राह्मण-क्षत्रिय-वेश्येतित्रिविधार्याणां तदितरस्य
 शूद्रस्यानार्यस्य च कन्यापरिणयेऽधिकारः ; तथा क्षत्रियस्यापि
 क्षत्रिय-वेश्येतिद्विविधोरार्ययोः तदितरस्य शूद्रस्य चानार्यस्य
 कन्याग्रहणेऽधिकारः ; एवं वेश्यस्यापि स्वजातीयाया आर्यायास्तदि-
 तराया अनार्यायाश्च कन्या-विवहनेऽधिकारः । तत्र सर्वेषां मेवार्थ-
 वर्णानां प्रथमं स्वजातीया-पाणिपीडनं मेव विहितम् । किञ्च
 आर्यकन्यानां मेवोद्दहने यथाविधि वैदिकमन्त्रादीनां व्यवहारः
 समुचितः, तत एव हि तेषां पत्नीत्वम् ; अत एवोक्तं भगवता महासु-
 निना पाणिनिनापि "पत्युर्नी यज्ञसंयोगे"-इति (४. १. ३३.) ;
 इतरायास्त्वमन्त्रकं ग्रहणमात्रम् अपि भरणायत्वद्देतुकं भार्यात्व
 मिति विधेयः ॥

एतच्च सर्वं भृगुप्रोक्तमनुसंहितादौ सुव्यक्तं विहितम् । तथाहि—

“सवर्णाग्ने दिजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतसु महत्ताना मिमाः स्युः क्रमगो वराः ॥

शूद्रेव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विगः स्मृता ।

ते च स्वा चैव राज्ञस्य ताय स्वा चाग्रजन्मनः”—इति (२.) ।

तथैवान्यत्र — “विप्रस्य त्रिपु वर्षेषु , ऋपतेर्वर्षघोर्द्वयोः ।

वेश्यस्य वर्षे चैकस्मिन्, पडेतेऽपसदाः स्मृताः”—इति (१०.) ।

“वर्षत्रयाणां मेते पट् पुत्राः सवर्णापुत्रकार्यापेक्षया ‘अपसदाः’
निष्कटाः”—इति तत्र कुल्लूकः । एषा अपसदत्वेऽपि द्विजत्वं
न व्याहृतम् । तच्च तत्रैव—(१०. ४१.)

“सजातिजानन्तरजाः पट् सुता द्विजधर्मिणः”—इति ।

“पट् पुत्राः द्विजधर्मिणः उपनेयाः”—इति च तत्र कुल्लूकः ।

पुनस्तत्स्त्रात्रेव — “यस्माद् वीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋपयोऽभवन् ।

पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद् वीजं प्रशस्यते”—इति (१०. ७२.) ।

यदुक्तं “न ब्राह्मणचतुर्ययोः ०—० शूद्रा भार्यापदिश्यते”—

इत्यादिपट्श्लोक्या, तन्नून मपरिणीतसवर्णापरम् ; सवर्णाग्ने द्विजा-
तीनामिति श्लोकेऽग्रपदस्त्रारस्यात्, यत्तथा पूर्वापरग्रन्थावरोधस्या-
परिहार्यत्वात्, कुल्लूकभट्टेन तत्र तथैव व्याख्यातत्वाच्च । न चान्यथा
धीवरीगर्भजस्य वेदव्यासस्य विप्रत्वमुपपद्यते, नापि “नाग्निं चिच्चा
रामा मुपेयात्”—इति (ते० सं० ५. ३. ८. ६.) निषेध-श्रुतिः सङ्ग-
च्छते । तत्तिरीयारण्यकेऽपि “संवत्सरं न मांसमश्नीयात्, न रामा
मुपेयात्, न ऋषभयेन पित्रेत्, नास्य राम उच्छिष्टो पिवेत्, तेज एव
तत् संश्रयति”—इति (५. ८. ४६.) । एवमादौ ‘रामा’-शब्दः शूद्रा-
परः ; सर्वत्र तथैव व्याख्यातत्वात् । विशेषतोऽत्र नेरुक्तं द्रष्टव्यम् ।

तथाहि— “रामा रमणायोपेयते, न धर्माय; कृष्णजातीया”-इति (१२. २. २.) । “रामा-इति गूढोच्यते”-इत्यादिस्तदीया दौर्गा हत्तिशेह द्रष्टव्या । तदेवं सवर्णायाः पाणिपीडनानन्तर असवर्णाना यज्ञे न कोऽपि दोष इति सिद्धान्तः । अत एव “इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम”-इत्येतरेयश्रुतेर्व्याख्यानावसरे सायण आह— “राज्ञां हि द्विविधाः स्त्रियः । तत्रोत्तमजातेर्महिषीति नाम, मध्यमजातेर्वावातेति, अधमजातेः परिहृत्तिरिति”-इति (३. २. ११.) । श्रुताश्चेतास्तेत्तिरीयेऽप्यश्वमेधकरणे (ब्रा० ३. ६. ४. ५.) । अतपये तु “वतस्री जाया उपकृता भवन्ति, —महिषी, वावाता, परिहृता, पालागली”-इति (१३. ५. १. ८.) श्रुतम् ॥

तदेव मीतद्वाङ्मणप्रवक्तुरेतरेयनामव्युत्पत्तित एवेतरागर्भसम्भू-
तत्वसिद्धेः सायणाचार्योक्तप्रवादप्रथितयज्ञसभाप्रतिपत्तिहेत्वनुमानतश्च
सिध्यत्येव दासीपुत्रत्वम् । तत एव महिदास इति दासान्त
मभिधान मपि विश्रुतम् ; तथा विहानित्येव विग्रेषणम्, न तु
ऋषिरित्याचार्य इति वेति ।

नन्वेव सार्याणां सार्धत्वप्रतिपादकानां भादिधर्माणां यागादीनां
विधायकस्येतस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रवचनकर्तृत्वं कथं मनार्ये तत्र
दासीपुत्रे सम्भवेवामेति चेत्, अत्र ब्रूमः । यागादिविधायक-
ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रोक्तृत्वं तु किं तुच्छम्, मन्त्रद्रष्टृत्व मपि ज्ञायते
दासीपुत्रस्यापीति । तद्यथा श्रुतं तद्वदेव कवपेत्सूपोपाख्या-
नम्— “ऋषयो वे सरस्वत्यां सत्र मासत । ते कवप मेत्सूपं
सोमादनयन्, दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः कथं नो मध्ये दीचि-
ष्टेति । तं ब्रह्मिर्धन्वोदवहन्नेनं पिपासा हन्तु सरस्वत्या उदकं

मा पादिति । स बहिर्धन्वोदृढः पिपासया वित्त एतदपोनपत्नीय मपश्यत्”—इत्यादि (२. ३. १.) । तदपोनपत्नीयं सूक्तन्तु दाशतव्यां दशमे त्रिंशं द्रष्टव्यम् ॥

तच्चतस्रु पुरा खल्वद्वार्यावर्ते ये नगरवासिनः सभ्यास्तेषा मार्यत्वम्, ये त्विहावीतरागा अप्यरख्याश्रिता गिरिकन्दरादिवासिनो ऽसभ्यास्तेषा मनार्यत्व मित्येव जातिद्वयं पार्थक्येन वर्णनीय मासी-
ज्जन्मस्थानव्यवहारादिभेदतः । तथा ह्याथर्वणिकाः किल तज्जातिद्वय मवलम्ब्येव मान्नायन्ते (१८. १. ८. १.) —

“प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रिय सर्वस्य पश्यत, — उत शूद्र उतार्ये”—इति ।

अहो प्रशस्योऽयं तदानीन्तनः सार्वजनौनमीतिभावः ! तदेवं तदानीं यथा ज्ञानालीचन-बलरक्षण-पणनव्यवहारहेतुभिरार्याणां ब्राह्मणादिजातिभेदाः प्रचलिताः, तथेवानार्याणा मपि आर्यानु-
गतत्वाननुगतत्वभेदात् हेविध्वं सम्पन्नम् । ये त्वनार्या अप्यार्याणा मानुगत्य माललस्विरे, त एव दासाः ; तदिपरीतासु दस्यव इति व्यपदिष्टाः । त एव च दासाः शूद्रा इति, दस्यवस्तु क्लेच्छा भूति चाख्याताः । इत्य मिह णञ्च जातयो निष्पन्नाः । एताश्च पञ्च जातयो मनुष्याणा मेवेति मनुष्यशब्दपर्यायत्व माप्तं पञ्चजन इति । तदेव मेपु पञ्चजनेषु कर्मादिभेदत एव ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्य इति त्रय आर्याः ; दासो दस्युयेति दावनार्याविति स्थितम् ॥

अथ यद्यपि जातिर्जन्मेति पर्यायशब्दाविति जन्मानुसारि-
ण्येव जातिरित्येव सर्वसम्मतम्, सम्प्रति तदन्यथाकरणे जालु-
क्केदप्रसङ्गः स्यादिति सत्यम् ! तथापि कर्मतो जालुन्तरतापि नास-
त्यम् ! । तदाहापस्तम्बः— “धर्मचर्यथा जवन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्ण

मापश्यते जातिपरिवृत्तौ”-इति, “अधर्मचर्याया पूर्वी वर्षी जघन्यं
जघन्यं वर्षं मापश्यते जातिपरिवृत्तौ”-इति च (२. ५. १०, ११)

मनुरप्याह— “शूद्रो ब्राह्मणता मेति ब्राह्मण्यैति शूद्रताम् ।

क्षत्रियाज्जात मिवन्तु विद्याद् वेश्यात्तथैव च”-इति १०. ६५ ।

“जातो नार्या मनार्याया मार्यादार्या भवेद् गुणैः”

-इति (१०. ६७.) च मनूक्तमिह स्मर्त्तव्यम् ॥

न च व्यवहारादिभिश्च जातिपरिवर्त्तनमदृष्टवरं यत्तव्यम् ।
तत्रानार्यस्याप्यनार्यत्वलाभोऽभवदपीनपत्नीयस्कृद्गर्भनसामर्थ्यादिति
तु इदानीमेव प्रदर्शितम् ; आर्यस्याप्यनार्यत्वलाभोऽपि समान्प्रत
इहेवेतरैके । तथाहि — “तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः,
पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः, पञ्चाशत् कनीयांसः, तद् ये
ज्यायांसो न ते कुशलं मेनिरे, ताननु व्याजहारान्तान् वः प्रजा भची-
ष्टेति । त एतेन्द्राः पुष्ट्राः शवराः पुलिन्दा मृतिवा इत्युदन्त्या
बहवो भवन्ति विश्वामित्रा दस्यूनां भूधिष्ठाः”-इति (७. ३. ६.) ।

विश्वामित्रस्यास्य जन्मतः क्षत्रियत्वम्, वसिष्ठस्यपेधेनुप्रार्थनम्,
तदलाभात् तच्छतपुत्रनाशनम्, ततस्तपःप्रभावाद् ब्राह्मणत्वलाभ
इति पौराणिकी कथापि स्यादत्रोपयोगित्वेनादरणीया, किन्तु सा
नूनं मामूलकस्यैव ;—न स महर्षिः कदाप्यासीद्ब्राह्मणः, नापि
कदापि तेन वसिष्ठस्यपेधेनुप्रार्थनं कृतम्, न च तच्छतपुत्रनाश-
स्तायाविधस्य महर्षिः कथमपि युज्यते, नेव स तपःप्रभावाद्ब्राह्मणत्व
मापेति सर्वं निवेदं मसङ्गतं मन्वृतं वचः पौराणिकानाम् ;
वेदमूलकत्वाभावादंशयो वेदविरुद्धत्वाच्चेति वेदानुशीलानां सुविदित
मेवेति दिक् ॥

प्रकृते तु यथाद्य प्रतीच्योदीच्यापाच्यभारतीयानां भारतसम्भवाद्-

सेनिकेषु विद्यमानलब्धप्रवेशत्वेऽपि वङ्गदेशीयानां योष्यवलाद्यभावत एव नास्ति प्रवेशाधिकारः, अस्ति तु व्यांशुफिरिङ्गीति वङ्गप्रसिद्धानां युवेशीयानाम्; तथेवामिथितार्यगोषिताना मनार्याणा बुद्धि-मान्वादिदोऽनुपयुक्ततथेवास्त्रच्छेय, वेदप्रहणायोपनयनविधे-रभावोऽनुग्रह एव, विमिश्रार्यगोषितानां तु वेदव्याप्तसदृशानां वेद-प्रहणायोपनयनं केन वारित मिति स्फुटम् । मनुरप्याह—“वीज मेके प्रशंसन्ति चेत मन्वे मनीषिणः”—इत्यादि (१०. ७०.) । “जातो नार्या मनार्याया मार्यादर्षी भवेद् गुणैः”—इति च (१०. ६७) गुणपक्षपातस्तत्रैव । शूद्रस्य वेदाधिकारे साक्षात् संज्ञितावचन मपि प्रदर्शितं स्वामिदयानन्देन—(वा० सं० २६. २.) । “यथेमां वाच कल्पापी भावदानि जनभ्यः ।

ब्रह्मराजन्वभ्यां शूद्राय चार्याय च स्त्राय चारणाय”—इति ।

तदेवं वेदविधेः पक्षपातदोषभारकं न कथं मपीति स्पष्टम्; अष्टच दासाना मनुपयुक्तमतीनां मन्वादिकर्तृकं वेदानधिकारित्व-विधानमनुग्रहार्थं मेवेति ।

वेदाधिकारित्वानधिकारित्वप्रसङ्गादिहान्यदपि किञ्चिद् वक्तव्य मस्ति, तद्यथा — भारतवर्षीयाणा मन्वाकं शास्त्रग्रन्थेषु यावन्तो विधिनिषेधा विज्ञिताः, यानि च वर्णाश्रमधर्मशासनानि श्रुतानि स्मृतानि च, तैः खस्त्रिमे वयं भारतवर्षीया एव शास्याः, न त्वन्य-देशीयाः; अत एवाज्ञं मनुनां—“अस्मिन् धर्मोऽखिलेनीती गुण-दोषो च कर्मणाम् । चतुर्णां मपि वर्णाना माचारयेव शाश्वतः”— इति (१. १००.) । एवशास्त्रच्छासकता ब्राह्मणादिजातिसञ्ज्ञा त्वन्मात्र मेव; भारतादन्यत्र ब्राह्मणादश्रमयो वर्णाः शूद्रस्त्रेच्छाय नेव मन्तीति तत्रत्यानां ब्राह्मणादिजातिसञ्ज्ञेनार्थत्वं शूद्रस्त्रेच्छेः

नानार्यत्वं वा न किमपि सङ्गच्छतेऽस्मच्छास्त्रानुसारतः । तदेव
 मिङ्गलण्डादिदेशानां स्नेच्छदेयत्वम्, तदहेशीयानां स्नेच्छत्वञ्च न
 कथमपि सङ्गच्छत इति प्रणिधानेनालोच्यम् । स्नेच्छदेयाः किलाव
 भारते विद्यन्त एव, स्नेच्छा अपि भारतीयेष्वेव केषुचन, स्नेच्छा-
 चाराद्यास्मच्छास्त्रविमुखाणां मार्याणां मनार्याणाञ्च भारतीयाना-
 मेव, न त्वन्यदेशीयानाम् ; तदहर्दर्मशास्त्रेषु स्नेच्छास्नेच्छविज्ञानोप-
 देशाभावात् । सन्ति ह्यत्र चिरादेव स्नेच्छाः, स्नेच्छदेयाः,
 अस्नेच्छानां स्नेच्छवाक्प्रयोगादिस्नेच्छाचारनिषेधाय । शतपथ-
 ब्राह्मणे त्वसक्तदेव श्रुतो स्नेच्छशब्दः (३. २. १. २३, २४.),
 पाणिनेर्धातुपाठे स्नेच्छ धातुः (भा० प० २०५.), यथपाठे
 उच्छादौ तत्पाठः (६. १. १६०.), कात्यायनस्य व्याकरणाध्ययन-
 प्रयोजनान्वाख्यानानुसारे शतपथब्राह्मणमूलकं 'स्नेच्छा इ वा मा
 भूम'-इति कथनम्, पतञ्जलेः पस्यशायां तद्व्याख्यानम्, मीमांसा-
 दर्शने धार्यस्नेच्छाधिकरणम् (१. २. ६.), मनौ स्नेच्छदेमलक्षणम्
 (२. २३.) स्नेच्छभापादेरुक्तेस्त्वथ (७. १४८; १०. ४५; १२-
 ४३.), महाभारते ह्यादिपर्वणि पाण्डवानां वारणावतगमनप्रक्रमे
 (१४५ अ०) युधिष्ठिरं प्रति विदुरस्य स्नेच्छभापया गृहोपदेश-
 दानशेतत् सर्वं तन्निदर्शनमिति ।

तदित्यं महिदासस्य शूद्रागर्भजातत्वेऽपि ब्राह्मणस्यप्रवचन-
 शक्तिमत्त्वेन ब्राह्मणत्वं स्यात् सञ्जातं किं तत्र चित्रमित्यत्रैवोपर-
 मासहे वयमिति ॥

एष हि महिदासोऽभूद् दीर्घजीवी, नच्छ्रूयते ह्यन्दीग्यब्राह्मणे
 — "स च षोडशं वर्षगतमजीवत्"—इति (५. १६. ७.) । षोडश-
 धिःशतवर्षकालस्यापि जीवनमेव मनुष्याणां पूर्णमायुः । अतएव

तत्रैव ततः प्रागिमान्यपि वचनान्यास्नातानि—“चतुर्विंशतिवर्षाणि
 प्रातस्सवनम्” प्रथमं वयः, वाक्य मिति यावत् । ततः “चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्वन्दिनं सवनम्” मध्यं वयः, यौवन मिति
 यावत् । तत उत्तरम् “अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनम्”
 धन्यं वयः, वाह्येण मिति यावत् । एवं सङ्कलनया “प्रहृषोऽयं
 वर्षशतं जीवति” ११६ आयुः पूर्णं सम्पद्यत इत्यर्थः । न चैवं
 “शतायुर्वे पुरुषः”—इति (ऐ० ब्रा० २. २. ७.)—श्रुतिर्विरुध्येत ;
 द्विशतायुर्जीविनः पुरुषस्य वेदे लोके चादर्शनात् । अतएव शतपथे
 पूर्णायुर्मेन्वव्याख्यानाद्येवं प्रोक्तम्—“शतं हिमाः (य० वा० सं० २.
 २७.)—इति, शत वर्षाणि जीव्यास मित्यपेतदाह । तदप्येतद्
 घुवन्नाद्रियेत ? अपि हि भूयांसि शताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति”—
 इति १. ८ ३. १८ । एतेनावगम्यते शताद् वर्षेभ्यः किञ्चिदधिक
 मपि तत्रैव गच्छत इति । एव मपि “दशवर्षसहस्राणि दशवर्ष-
 शतानि च । रामो राज्यं सुपासित्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति”— इति
 महाकविवाल्मीक्युक्ता (रा० १. १. ८३.) जल्पकल्पतरुफलं न
 कदापि भवेन्नन्तव्यम् ; वेदविरोधादिति स्पष्टम् ॥

अनेनैव महिदासेन चारण्यकग्रन्थोऽप्येकः प्रोक्तः । स हि
 पञ्चधा विभक्तोऽधीयते । तत्र सायणाचार्येण प्रथम-द्वितीयतृतीयां-
 शाना मेव तत्रोक्तत्वं स्वीकृतम् । तथा चैतरेयभाष्यभूमिकायाम्—
 “तस्य महिदासस्य मनसा ‘अग्निर्वै देवानां भवमः (ऐ० ब्रा० १. १.
 १.)’—इत्यादिकं ‘स्तृणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)’—इदन्तं चत्वा-
 रिंशदध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत ऊर्ध्वम् ‘अथ महाव्रतम्
 (ऐ० भा० १. १. १.)’—इत्यादिकम् ‘आचार्याः (ऐ० ३ भा० २. ६.
 ८.)’—इत्यन्तं मारण्यकव्रतरूपञ्च ब्राह्मणं साविग्भूत्”—इत्युक्तम् ।

वत्त्वेन, वज्रवत्त्वेन, द्विवत्त्वेन, सत्यवादितादिवज्रसङ्गवत्त्वेन, पवित्राचारत्वेन बहुगौरववन्त आसन्नित्वेवेश्वरपुत्रा इत्यभवन् व्यपदिष्टास्तदेवास्माक मार्यानामनिदान मिति ।

महामुनिपाणिनिनाप्येकत्र भार्यशब्दोक्तेः कृतः— “भार्या ब्राह्मणकुमारयोः (६. २. ५८.)”—इति । त इमे भार्यास्तदानी मादर्भविज्ञानादि-ब्रह्मविज्ञानान्तवित्तमा अतिप्रभ्या अप्यतिपार्चीनाः ब्राह्मणत्रयिवेश्येति त्रिविधाः, दस्युदासेति द्विविधासभ्यशूद्रतोऽन्याः, ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा यासन् ; ये खल्वस्य कालचक्रपरिभ्रमणनियमतो लुप्तकल्पवेदविज्ञाना विलुप्तैक्यवला ब्रह्मिर्वाणिज्यान्तर्वाणिज्यहीनाः सन्त एव सुसृष्टदशापन्ना सुहुः प्रवसन्तीत्येव जीविता इति । अथैत एव “भार्या अत्रावर्त्तन्ते पुनः पुनरुद्भवन्तीत्यार्यावर्त्तः”—इत्याह च मनुटीकायां कुल्लूकः (२, २२.), ‘आवर्त्तनं’ पुनः पुनर्जन्मग्रहण मिति तदाशयः । अस्मन्मने तु जन्मान्तररक्षीकारेऽपि ‘भार्याः’ ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा मनुष्याः यत्र ‘आ’ आभिमुख्येन, प्रधानरूपेण, ‘वर्त्तन्ते’ विरुन्ते, निवसन्तीति स एव भूभाग भार्यावर्त्तः । तदेव भार्यावास एव भार्यावर्त्तः ।

स भार्यावासः पूर्वं तावत् हिमवत्पृष्ठस्य दक्षिणभागे सुवासु-प्रदेशे एवासीदिति गम्यते । श्रूयते ह्यृक्संहितायाम्—“सुवास्वा अधि तुम्बनि”—इति (८. २०. ३७.) । व्याख्यातत्रयेण षड्गंगो यास्तेन—“सुवासुर्नदी, तुम्ब तीर्थं भवति, तूर्णं मेतदायन्ति”—इति (४, २, ७.) । वासुर्वासभूमिः, सा खलु यस्यास्तीरे सुद्वेव, सा नदी सुवासुर्नाम । तत्तीरस्थितो जनपदद्याभयत् तन्नामतः सुवासु-रेव । “सुवास्वादिभ्योऽण्”—इति (४, २, ७०.) सतदणनादय-

गम्यते विदितश्चायं प्रदेशः पाणिनेरपीति । कनिंगहाममहोदय-
मतेऽथ 'स्रत्'-इति 'सुवात'-इति वा प्रसिद्धा नद्येव सा सुवातुः ।
सुवासुवासकाले एव स्यादियम्क् समाज्ञाता (५, ५३, ८)—

“मा वो रसानितभा कुभा क्रुमुर्मा वः सिन्धुनिरीरमत् ।

मा वः परिष्ठात् सरयुः पुरीपिण्यस्त्रे इत् सुम्भ सस्तु वः”—इति ॥

अत्यार्यः ।—‘अस्त्रे’ अस्त्राक मियन् ‘अनितभा’ अगतप्रभावा
सर्वक्षुपु अतिप्रभावा ‘रसा’ नदी ‘वः’ युष्मन् ‘मा निरीरमत्’
अतिरमण्य अत्यानन्दतो विहरण्य बाधां जलप्लावनादिजन्यां मा
कुर्यात् । कुभा’ कुम्भितप्रभावा नदी च ‘वः’ ‘मा निरीरमत्’ ।
‘क्रुमुः’ नदी च ‘वः मा निरीरमत्’ । ‘सिन्धुः’ क्रुमुसङ्गतः सिन्धु-
नदीऽपि ‘मा वः निरीरमत्’ । ततः क्रुमुसङ्गतसिन्धुतः ‘परिष्ठात्’
परिस्थिता ‘पुरीपिणी’ सदेव सजला ‘सरयुः’ नदी च ‘वः’
युष्माकम् ‘सुम्भं’ सुखम् ‘इत्’ एव ‘अस्तु’ ।

एतस्माद्दृष्ट्वात् पूर्वतनार्यावासस्य तस्य चतुस्सीमनिर्देशो-
ऽपि व्यज्यते । तथा च तस्माद्दुज्जिह्वानप्रदेशीयसुवासुनदीतीरस्य-
सुवासुजनपदात् वङ्गत्तरस्थातिप्रभावा रसा नद्येव तदुत्तरसीमा ;
‘इदानीं काबुल् नदीति प्रसिद्धा हीनप्रभावा कुमेव स्यात्
तत्पश्चिमसीमा ; तच्चजिनाप्रदेशीया सरयूरवामीत् तत्पूर्व-
सीमा (न चातोत्तरकोशप्रदेशीया सरयूरपथते, कुमेवादि-
साङ्गच्छ्यात्, अर्धद्वाने साङ्गच्छ्यापि न्यासकत्वं सन्त्यस्य नैव ;
अन्यथा हि रामलक्ष्मणाशित्वञ्च जामदग्न्यक्षणाग्रजयोरन्यतर-
स्यापि बोधः स्यात्) ; अथ कुभाया नीचेः क्रुमुसिन्धुसङ्गम एव
तद्विषयसीमिति सम्पद्यते सुतराम् ।

यदा हि सुवासुतः पश्चिमस्यां दिश्ववस्थितो निपधपर्वतोऽप्य-

चतुर्थारण्यकविषये तूक्तम् - 'तदिदं नवसङ्ख्याकाना रचा
पुरीषपदानाञ्च प्रतिपादकं ग्रन्थजातं यद्यपि कर्मकाण्डे पठितुं
युक्तम्, तथाप्यरख्य एवाध्येतव्यं सित्वभिप्रेत्य चतुर्थारण्यकत्वेनात्र
पठितम्' (ऐ० ४ आ०. १. १. १५.) इति । पञ्चमस्यान्तिमस्य
त्वाश्वलायनकृतसूत्रस्य मेवामानि तेन । इत्थं प्रथमारण्यकत्रयस्य
महिदासप्रोक्तत्वम्, चतुर्थस्य संहितान्तरात् सङ्गृह्य पठितत्वम्,
पञ्चमारण्यकस्य तत्परभवत्वं च स्फुटम् । ऐतरेयोपनिषद्ग्रन्थस्त्वे-
तदारण्यकान्तर्गत एव ; परं तत्राप्यस्ति मतान्तरता । इदानीं
मैत्रेयोपनिषदिति प्रसिद्धः शङ्करभाष्यादिसमन्वितो योऽयं ग्रन्थो-
ऽधीयते सर्वत्र, ततोऽधिकतरः साधणसम्पन्नः । तेन ज्ञात्वाऽपि "एव
यत्याः (ऐ० २ आ० १. १. १.)"—इत्यादिः "आचार्याः—
(ऐ० ३ आ० २. ६. ८.)"—इत्यन्तय द्वितीयद्वितीयारण्यात्मकः
समग्र एव ग्रन्थ उपनिषदित्यवादि ॥

सोऽयं मेक एवेतरेयो महिदासो ब्राह्मणः पारशवो वा, विशया
ब्राह्मणत्व माप्यास्य चत्वारिंशदध्यायात्मकस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य तयोप-
निषद्गर्भस्थारण्यकत्रयस्य च बभूव प्रपत्तेति सिद्धम् ॥

(३)

अथ कुत्रत्य सः ? को जनपदस्तस्यैतरेयस्य जन्मभूरभिजनी
येति भावः । अथ ब्रूमः । एष आर्यावर्त्त एव तज्जन्मभूरिति । तदे-
तदार्यावर्त्ताभिधानं न कचिदपि संहितायां ब्राह्मणे वा श्रुत मस्ति ;

अनतिप्राचीनग्रन्थेषु पातञ्जले महाभाष्ये, विशेषतस्तु भृगुभोक्तायां मनुमंहितायां तयो महाभारतादावपि कृत एतास्वरूपादिनिर्णय इति तन्नामप्रसिद्धिः । तत्रतस्वार्याणां वासनिवन्धन इव तन्नामेति चार्यनामेवार्यावर्त्तनामबीज सुपगम्यते ।

आर्यशब्दस्तु ऋक्मंहितादौ बहुत्र बहुधा श्रूयते, प्रतीयते च तत्र सर्वत्रैव तदानीं मिथ प्रयिथां अष्टजातिरेवार्यनामतः प्रसिद्धेति । तत्रथा—“विजानीह्यार्यान् ये च दस्यवो बर्हिषते रन्ध्र्या शासद्व्रताम्”—इति ऋ० सं० १. ५१. ८१ । “साह्याम दास भार्यं त्वया युजा सहस्कृतेन सहसा सहस्वता”—इति ऋ० सं० १०. ८३, १२ । “नवदशभिरस्तुत शूद्रार्याः वसृज्येताम्”—इति य० वा० सं० १४. ३०. १क० । “तयाहं सर्वं पश्यामि यद्य शूद्र उतार्यः”—इति अथ० सं० ४. २०. ४ख० । “शूद्रार्थौ चर्मणि व्यायच्छेते”—इति सा० ता० ब्रा० ५. ५. १४ । तैत्तिरीयमंहिताया मध्येष आर्यशूद्रयोश्चर्मनिमित्तः कलह आम्नातः (७. ५. ८. ८) । ऐतरेयकेऽप्याम्नात आर्यशब्दः—“अशुव भार्यस्य राष्ट्रं भवति”—इति ८. ५. २ । निरुक्तकारः खलु यास्कोऽप्येकवार्यशब्दं व्यवहृतवान् जातिवचनम्—“विकार मस्यायेंपु”—इति (२. १. ४.) । आर्यशब्दस्याख्यानञ्चान्यत्र कृतं तिनैवम्—“आर्यः = ईश्वरपुत्रः”—इति (६. ५. ३.) । अस्ति च ‘अर्थः’—इति पदं परिपठितं निघण्टौ (२. २२.) ईश्वरनामसु, तत एवापत्वार्यप्रत्यये सिद्धात्वार्यशब्द इति सम्पन्नं तन्निवचनम् । तदेव भवगम्यते,— यथा महम्मदीया महम्मदं नाम स्वधर्मप्रवर्तकं साक्षादीश्वरदूतं मन्यन्ते, यथा वा ज्ञानानाः स्वधर्मप्रचारकं खीष्टं साक्षादीश्वरात्मजं मन्यन्ते, एव मेव पुरास्माकं मपि पूर्वपुरुषा रूप-

भूदार्यावासस्तदाप्ययं सुवासुप्रदेग एवासीत् तदीयपूर्वसीमित्वपि
 गम्यतेऽपरमन्त्रेभ्यः । तथाहि मं० १. १०४ सूक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र
 प्रथममन्त्रे “योनिष्ट इन्द्र निपदे चकारि”-इति श्रुत्या निपद-
 ध्यायाधिकृतत्वं गम्यते । अतएव शतत्रयेऽपि श्रुतम्—“नडो
 नेविधः”-इत्यादि (३. ३. २. १, २.) । ततश्चतुर्थमन्त्र एषः—
 “युयोप नामित्तरस्यायोः प्रपूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूर ।

अञ्जसी कुलिशी वीरपत्री पयो ह्रिन्वाना उदभिर्भरन्ते”-इति ।
 अस्यार्थः—‘उपरस्य’ उपरस्य पर्वतस्य सम्बन्धीति यावत्
 ‘नाभिः’ प्रधानावासो योऽस्ति, तम् ‘शूरः’ विक्रान्तः ‘आयो. राष्टि.’
 सनुष्यराज. कथनार्थ. ‘युयोप’ रक्षति । तद्दि नगरं काले काले
 ‘पूर्वाभिः’ प्राग्बहमानाभिर्नदीभिः ‘प्रतिरते’ ब्रह्ममाना भवति,
 तत एवापद’ स राजा तन्नगरं रक्षतीत्यभिप्राय । काश्च ताः प्राक्
 प्रबहमाना नद्य इत्याह—“अञ्जसीत्यादि । ‘अञ्जसी’ सुवासुतः
 ऐशान्यां दक्षिणाभिमुखी बहमाना, ‘कुलिशी’ सुवासुतो वायव्या
 दक्षिणाभिमुख्येव बहमाना. ‘वीरपत्री’ सुवासुत आग्नेयां दक्षिणा-
 भिमुख्येव बहमाना, एतास्तिस्त्रो नद्यः ‘पयो ह्रिन्वानाः’ सत्यः
 ‘उदभिः’ प्रहृषोदके. ‘भरन्ते’ भावयन्ति, तं नामि मिति ।

ततः क्रमात्सुवासुतः प्राग्दक्षिणस्या मपि बहुदूरास्थां श्रीकण्ठ-
 शैलसमुद्भूतां जङ्गमुन्वाथमतलवाहिनीं जङ्गावी यावदार्यावासः
 सम्पन्नः । अत एवैषा ऋगाश्वाता (३. ५८. ६.)—

“पुराण मोक्क सस्य शिर्वं पां युयोर्नरा द्रविणं जङ्गाव्याम्”—इति ।

जङ्गावी जाङ्गवीत्यनर्थान्तर मित्यध्याकम् । प्रसिद्धेषा नदी
 भागीरथ्याः शाखाविशेषेत्युत्तराखण्डेऽद्यापि । जाङ्गवप्रदेगस्य
 पुराणोक्तस्वाम्नान मिदं नूनं व्यक्तितं न तु सार्धजनीन मिति

च वेदितव्यम् । जङ्गावीतीरस्यो जाङ्गवप्रदेशः खस्वद्यतनपांच-
कोरायाः प्राक्, सिन्धुतः प्रत्यक् वुनार (वर्णु) प्रदेशतश्चोदक् स्थित
इति विश्वकोपसम्पादको वसुदासः । एवञ्च सुवासुसमिहितेवियं
जङ्गावी इति स्वीकृतेऽपि न नः क्षतिः ।

तत एव आर्यावासः सारस्वतप्रदेशेषु विस्तीर्णः । इहैव बहव
ऋक्षन्वा यजुर्मन्त्राः सामगानमन्त्राः आयर्वणमन्त्राश्च समान्त्राताः,
यागविधयश्चैव समुद्भूताः परिपुष्टा वा ; आर्यसाम्राज्येहैव
प्रथमं विद्युतम् । अतएव सर्ववेदिकग्रन्थेषु सरस्वतीनामाख्याना-
दिकं बहुत्रैव श्रूयते । तद्यथाखलायनशाखायाम्— १. ३.
१०-१२ ; २. ३०. ८ ; ४१, १६-१८ ; ६. ६१ ; ७. ८५. १. २.
४-६ ; ८६. १-३ ; १०. १७. ७-८ इत्येवमादयः समान्त्रोच्यः ।
तदेतस्य सारस्वतप्रदेशस्य यागभूमित्वेन प्रशंसन मप्यनेकत्र श्रूयते ।
तद्यथा (३. २३. ४.)—

“नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इडायास्यदे सुदिनत्वे अङ्गाम् ।
दृपदत्वां मानुष आपयाया सरस्वत्यां रेवदने दिदीहि”—इति ।

अस्यार्थः ।—‘इडायास्यदे’ शस्यबहुत्वे, अतएव ‘पृथिव्याः
वरे’ उत्कृष्टप्रदेशे हे ‘अग्ने !’ ‘रेवत्’ रेवान्. धनवानहं ‘त्वा’
त्वा ‘आ’ आभिमुख्येन ‘निदधे’ स्थापयामि । कथं सः शस्यबहुलः
पृथिव्या परः प्रदेश इत्याह—‘दृपदत्वां’, ‘आपयायां’, ‘सर-
स्वत्याम्’ इति ; दृपदतीतीरत आरभ्य सरस्वतीतीरं यावत्
विनदीतीरप्रदेशः, सर्व एव ब्रह्मावर्तः । ‘मानुषे’ जनपदे तादृशे त्वं
‘दिदीहि’ दीप्यसि । अत एवोक्तं मनुना—“सरस्वतीदृपदत्वा,
द्वैवनद्योर्यदन्तरम् । तं देवनिर्मितं देवं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते”—

इति (२. १७.) । किमर्थं त्वां निदध इत्याह— 'अज्ञां सुदिन्-
त्वाय'—इति । जीवकालानां सुप्रभातीकर्तुमिदं ।

ततो यदा एष आर्यावर्तौ बहुविस्तृतस्तदेव त्रिसप्तनदीभिः परि-
व्याप्त इति वर्णित मस्या मृक्सहितायाम् । तथा चास्ति शाकल-
मंहितायां दशममण्डले नवहं मेकं सक्तम्, तद्धि नदीसुतिपर-
मिति नदीसुदिति भाष्यते, ततस्तदानीन्तनार्यावर्त्तप्रधाननदी-
वर्णनञ्च लभ्यते । तस्येयं पञ्चमी ऋक्—(१०. ७५.) ।

“इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या ।

असिक्ता मरुदृधे वितस्तयार्जीकीये शृणोह्यः सुयोमया”—इति ।

अत्र श्रुता गङ्गा (१) नदी त्वस्मद्देशेऽतीव प्रसिद्धा । ततः
पश्चिमस्या यमुना (२) । ततः पश्चिमस्या सरस्वती (३) । ततः
पश्चिमस्या शुतुद्रौ (४), याद्य शतद्रुरित्युच्यते । ततः पश्चिमस्या
परुष्णी, सेवेरावतीत्युक्ता यास्ककाले (निरु० ८. ३. ५.), एतर्हि
त्वेरावतीति । ततः पश्चिमस्या असिक्ती, सेव चन्द्रभागित्युच्यते ।
ततः पश्चिमस्या वितस्ता । ऐरावती, चन्द्रभागा, वितस्तेति त्रिष्टय
मासां नीचेः सन्मिलनतो याभूदतिप्रसारा मालवदेशीय-कश्यप-
पुरतः पश्चिमस्यां दक्षिणाभिमुखी महानदी, सेवेह मरुदृधेति
पञ्चमी (५) । अपि तस्येव कश्यपपुरतः प्राक्प्रवाहिता या शुतुद्रौ
(शतद्रुः) पूर्वं मिह वर्णिता, तस्या एव शतद्रोरुपरिष्ठात् पश्चिम-
पार्श्वतः सङ्गता च प्राचीनतमा आर्जीकीया (६) ; उरुञ्जिरेत्य-
प्यस्याः प्राचीनतरं नाम, इय मेव विपाङ्गित्युक्ता यास्ककाले
(निरु० ८. ३. ५.), विपाङ्ग-नामिका चैव मिदानीम् । ततोऽपि
पश्चिमस्या सुयोमा (७), येयं तच्चगिलानामप्रदेशाश्चिन्नगामिनी
मिन्धुभङ्गता । एता एव सप्त नद्यो यावद्भूमीषु प्रवहन्ति, तावानेक

प्रदेगः सप्तनद इति सप्तसिन्धुरिति वा ख्यायते । सिन्धुयेह नदी-
पर्यायः । तासु गङ्गायमुने विहाय या. पञ्च नद्यो यावत्सु भूभागेषु
प्रवहमानाः सन्ति, स एव पञ्चनद इति, सागस्तप्रदेग इति चेति
सङ्क्षेपः । ऋक्मंहिताया मन्व मेकं (३. २३. ४.) प्रदर्शयतिह
वर्णितो ब्रह्मावर्त्तप्रदेग, ततः परस्तादैव एव प्रदेगः पृथ-
भूरिति परिगण्यते । तथा हि मनुसंहितायाम्—

“कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याञ्च पञ्चानाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेगो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः”—इति (२. १८.) ॥

वर्णित एष सप्तनदप्रदेगः सिन्धोः पूर्वपारस्थः ; एवं सिन्धोः
पश्चिमपारस्थोऽपि विद्यतेऽपरः सप्तनदप्रदेगः । स हीदानीं भार्या-
वर्त्ताद् बहिर्भूतोऽप्यासीत् पुरा शार्यावर्त्तान्तर्गतः । अतएव संहि-
ताया मित उत्तरं पठ्या सृचि तत्स्थाना मपि सप्तानां नदीनां
वर्षनं श्रूयते । तथाहि—

“दृष्टामया प्रथमं यातये सजू सुसप्तवो रसया श्वेत्या त्वा ।

त्वं सिन्धो कुभया गोमती कुमुं मेहत्वा सरथं याभिरीयसे ॥”

इत्यस्मिन् मन्ते दृष्टामा प्रथमा, सुसर्त्तुः द्वितीया, रसा तृतीया,
श्वेती चतुर्थी, कुभा पञ्चमी, गोमती षष्ठी, मेहद्वयुता कुमुः
सप्तमी । इमाः सर्वा एव सप्त नद्यो मध्यहिमालयोत्पन्नस्य पूर्वं
पश्चिमाभिमुखगामिनः पश्चात् दक्षिणप्रवाहिन मसुद्रमस्य सिन्धु-
नदस्य पश्चिमत्या पूर्वदक्षिणामिमुखं स्थन्दन्त्य. सम्यन्थनामतः ।
तत्रेदानीं चित्रलदेगतः प्राग् बहमाना पञ्चकोर् प्रदेगीया त्रयवयवा
नद्येव स्यात् ‘दृष्टामा’; ‘सुसर्त्तु’—इति सुवासोनामान्तरम्, यदस्य
स्वादित्युच्यते ; ‘रसा’ त्विहापि पूर्ववर्णितैव (२३ पृ० १६ पं०) ;
‘श्वेती’ स्यादद्यतन-डेराइम्प्राइन्सा-प्रदेगतनदाहिनी अर्जुनी ;

‘कुभा’ = काबुल् ; ‘क्षुमुः’ वर्णु-प्रदेशवाहिनी कुरम् ; ‘गोमती’ सम्प्रति गोमल्लिति प्रसिद्धा । एताः, दृष्टामाद्याः नद्यः समेव साक्षात् परम्पर्या वा सिन्धुसङ्गताः ॥

तदेवं चित्रलूपदेशतः प्राक्, बेलुचिस्थानादित ऊर्ध्वं च यावत् पश्चिमोत्तरस्यां य आसीत् सुविस्तीर्णः, पुरातन आर्यावर्ता यः स एष एव पश्चिम-सप्तनदप्रदेश इति वक्तुं युज्यते । किञ्च यथा पूर्वसप्तनदान्तर्गतः पञ्चनदप्रदेशस्तथैव पश्चिमसप्तनदान्तर्गतः (आफगान्) पञ्चकोरप्रदेशोऽपीति । अतो गान्धारस्यार्यावर्तान्तर्गतत्वं सुतरां सम्पन्नम् । ततः सङ्गच्छते “गान्धारौशा मिवाविका (ऋ० सं० १. १२६. ७.)”-इति संहितावचनम्, उपपद्यते च “नग्नजिते गान्धाराय (ऐ० ब्रा० ७. ५. ८.)”-इति ब्राह्मणवचनम्, तथा “साल्वेयगान्धारिभ्याश्च (४. १. १६६.)”-इति पाणिनिवचनञ्च । कुरराजधृतराष्ट्रपत्नी दुर्योधनादिवहुपुत्रप्रसविनी गान्धारी तु भारतप्रसिद्धेव । वर्णुप्रभृतीनां मायुधजीवित्वेन वर्णनञ्च-पाणिनेर्द्रष्टव्यम् ॥

एतयोः पूर्वापरसप्तनदप्रदेशयोर्मध्ये मध्यहिमयत्समुद्भवोऽद्याक् प्रवणः ससुद्रान्तः प्राचीनार्यावर्तं द्विधाकृदतिप्रबलः सीमदण्ड इवैव सिन्धुर्नामैको नदोऽद्यापि राजते ।

तस्यास्य सिन्धोरतिदूरपश्चिमस्था मल्लुत्तरस्याञ्चान्यासां समानां नदीनां विद्यमानतापि श्रूयते ; तदस्यैव नदीसुसूक्तस्य सममा-टम्योर्ऋचोः समालोच्यं समण्डिधानम् । ताल्वेका ‘जर्षावती’, स्यादेवा कौलाशनिम्बस्थोर्णाप्रदेशीया ; हिरण्मयी, वाजिनीवती, सौलमायतीत्येता अपि तिस्रः स्युरत्युत्तरस्था एव ; ‘एनी’ नदी तु निम्बवेलुचीस्तानि प्रसिद्धेव ; तथा चित्रा च चित्रसप्तदेशत आगत्य

कुभायां मिलिता ; 'ऋजीती' अपि स्यात् तक्षमीपवाहिनीति सम्भाष्यते ।

एनद्रुऋत्रिसप्तनद्यपितया सिन्धोर्नदस्य प्राधान्यं च वर्णितं तत्रैव सूत्रे प्रयत्नम् । तद्यथा तत्सूक्तोऽप्रयत्नार्थः परार्द्ध एवः—

“प्र सप्त-सप्त द्वेषा हि चक्रमुः प्र सृत्वरीणा मति सिन्धुरोजसा”
 अस्वार्थः ।—‘आपः’ नद्यः ‘सप्त सप्त’ भूत्वा ‘द्वेषा’ द्विधा त्रिथैष्यः सत्वः ‘प्रचक्रमुः’ प्रावहन् प्रवहन्ति, अस्मिन्नार्यावर्ते ; सिन्धोः पूर्वस्यां सप्त, पश्चिमस्यां सप्त, उत्तरस्याश्च सप्तेति । तासां ‘सृत्वरीणां’ एकविंशतिषडङ्गाकाना नदीनाम् ‘ओजसा’ बलेन ‘अति’ अतिशयितः एको नदः ‘सिन्धुः’ ।

तासा मेव त्रिसप्तनदीनां पुत्र इव राजिव च सिन्धुर्वर्णितस्तत्रैव चतुर्थी सृचि—

“अभि त्वा सिन्धो शिशु मित् मातरो
 वाथा अपर्षन्ति पयसेव धेनवः ।
 राजिव युध्वा नयसि त्व मित् सिन्धो
 यदासा मयं प्रवता मिनक्षसि”—इति ।

अस्वार्थः ।—हे ‘सिन्धो’ ! ‘मातरः शिशु’ न (इव) इमा नद्यः ‘त्वा अपर्षन्ति’ त्वां पयः पाययितुं निवाभितो गच्छन्ति, ‘पयसा’ युक्तः ‘वाथाः धेनवः’ सुगन्धकारिण्योऽचिरप्रसूता गाव इव च । ‘त्वं’-‘युध्वा’ बुद्धकारी ‘राजा इव’ इमौ पूर्वोपर-नदीसप्तकौ ‘सिन्धो’ सेनानिवेगाविव ‘नयसि इत्’ प्रेरयस्त्रेव ; ‘यत्’ यतः ‘आसां प्रवता’ प्रवहन्तीनां नदीनाम् ‘अपम् इनक्षसि’ अपगो भवसि, अत इति भावः ।

अथवा चात्र संहितायां तिसप्तनदीनां व्यवस्था मस्ति । तद्यथा
—“त्रिः सप्त सप्तान नद्यः”—इति ऋ० सं० १०. ६४. ८ ।

तच्चतस्र्वेतसिसप्तनदीपरिहतः सिन्धुमन्व एवासीत् पूर्व-
कालिकः आर्यावर्तः । अत एवैतरेयके श्रुतम्—“यस्तेजो
ब्रह्मवर्चस मिच्छेत्०—० प्राङ् स इयात्, योऽन्वाद्य मिच्छेत्०—०
दक्षिणा स इयात्, यः सोमपीथ मिच्छेत्०—० उदङ् स इयात्”—
इति (१. २. २.) । प्रागादिदिक्शब्दाश्च कश्चिदवधि मपेन्नन्ते,
कुतः प्रागित्याद्याकाङ्क्षायाः सर्वत्रोपजायमानत्वात् । तदत्र आर्या-
वर्तीयसिन्धुमन्व मेवावधिं मन्यामहे, तस्मात् सिन्धुतः प्रागि-
त्यादिस्लीकारेणैव तेजस्वादिसिद्धुपपत्तेः । तथा च सिन्धोः
प्रारदेशेषु सरस्वत्यादितीरभूमिषु यज्ञानुष्ठानवाहुष्यश्रुतेस्तेजस्व-
ब्रह्मवर्चस्वयोर्लाभः समुपपद्यते ; शतद्रुसङ्गमसिन्धुतो दक्षिणस्यां
हिमप्राचुर्याभावात् तापप्रावत्यात् भवत्येव प्रचुरगस्योत्पत्तिः ;
सिन्धुतः पश्चिमस्या मरुष्यप्राचुर्यात् तत्र पशुलाभः सम्भाव्य एव,
शतद्रुसिन्धुसङ्गमादुत्तरस्या मतिगैत्यात् सोमस्य च शीतप्रभवत्वात्
पक्षीसोमस्य लाभः, शरीरसोमस्य च वृद्धिर्भवेदेवेति । तदिय
मतिप्राक्तनार्यावर्तस्थायं सिन्धुमेरुदण्ड इवासीदिति प्रतीयते ।
इत एव सकारादेशकाराद्युच्चारणकङ्कि पाञ्चालैरिदं भूखण्डं
सिन्धुस्थानमिति वक्तव्ये हिन्दुस्तानिलुच्यते ।

किञ्चात्र सिन्धुसङ्गतातिविक्रान्ता यासीन्नदी रसेति विश्रुता,
द्वितीयनदीसप्तके तृतीयेति च वर्णिता, मेवासीत् तदानीन्तनार्या-
वास्योत्तरसीमेति गम्यते । तथा धनुक्रान्तमिदं शीनका-
पायं—“किमिच्छन्ती पण्डिभिरसुरैर्निगूढा मा जन्हेष्टु सरमां
देवशुनी मिन्द्रेण प्रक्षिता मयुग्भिः पण्डो मित्तीयन्तः प्रोचुः, स

तान् युष्मन्त्याभिरनिच्छन्ती प्रत्यावष्टे"—इति । तस्यैतस्येदं सायणकृतं भाष्यम्— "इन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतिर्गोषु बलनाम्नोऽसुरस्य भट्टैः पणिनामकेरसुरैरपहृत्य गुहायां निक्षिप्तासु सतीसु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवा मन्वेयणाय सरमा नाम देवशुनी प्रेषिता । सा च महतीं नदीं सुत्तीर्य बलपुरं प्राप्य शुभस्थाने नीतास्ता गा ददर्श । अथ तस्मिन्नन्तरे पश्य इदं वृत्तान्तमवगच्छन्त एनां मित्रीकर्तुं संवादं मकुर्वन् । तत्र प्रथमतयाया अयुजोऽन्वावर्जिताः पथीनां वाक्यानि, ०—०, द्वितीयचतुर्थ्याद्या युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि"—इति । वस्तुतोऽत्र पश्यः=वर्णिजः, सार्धवाचा इति यावत् ; "पणिवर्णिग् भवतीति (२. ५. १.) नेषतात् । असुराः=बलवन्तः (निरु० ३. २. २.) । नूनमेतद् इह आयेंतरा एव बुद्ध्यन्ते । सरमा देवशुनी दिव्यगुणोपेतास्तन्नामिका सुशिक्षिता कुङ्कुरी ; बलपुरीस्या गुहा तु नूनं मार्यशासनादहिस्था ; तथाचानार्यैरपहृता भार्यगावः कुङ्कुरीसन्धानेन पुनर्लब्धा श्वेदात्र सारम्, सर्वं मन्यत् राजनेतिकं कान्यम् । तदिदं काव्यं ऋक्संहिताया दशमे मण्डले एकादशभिः ऋग्निर्वणितम् (१०. १०८. १-११.) । तस्त्रादिभेदा—

“किं मिच्छन्ती सरमा प्रेद मानञ् दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः ।

काश्चे ह्येतिः का परितक्वगामीत् कथं रमाया अतरः पयांसि”

—इति ।

तदित्यं ज्ञायते, या खलु पूर्वं सुवासुप्रदेशस्योत्तरसीमेति वर्णिता, सैवेयं प्रचुरोदका प्रभूतवेगा च नदी पुरासीदार्यानार्य-देवयोः सीमरूपेति ।

सेषा 'रसा' ऋक्संहितायां बहुवो वर्णिता । तद्यथा
 ८. ४९. २—

“गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्वाणि पुरुभोजसः”—इति ।

यथा गिरेः 'रसा.' नद्यः 'प्रपिन्विरे', 'अस्य पुरुभोजसः
 दत्वाणि' तथैव प्रपिन्विरे इति तदर्थः । एतेनावगम्यते रसायाः
 क्षणाच्चिद् गिरित एव समुद्भवः । अपि यथा सिन्धोः पूर्वप्रदेशीय-
 समनदीषु 'गङ्गा' एकापि, अन्यासा मपि नदीनां निरावाधैवास्ति
 गङ्गेति प्रसिद्धिः ; 'सरस्वती' एकापि प्राधान्याद् बह्वीना मप्य-
 न्यासां नदीनां वाचिका ; तथैव सिन्धोः पश्चिमप्रदेशीयसमनदीषु
 एकापि 'रसा' बह्वीना मन्यासाश्च नदीनां वाचिका भवति । किञ्च
 यथा, गङ्गेति नदीनां साधारणं नाम, यथा च सरस्वतीत्यपि,
 तथैव रसेति च । अत एव निरुक्ते यथा गङ्गाशब्दस्य 'गङ्गा गम-
 नात्'—इति निरुक्तिः कृता, यथा च सरस्वतीशब्दस्य 'सरस्वती'
 सर इत्युदकनाम ; सत्तेस्तदती—इति निरुक्तिः कृता ; तथैव
 रसाशब्दास्यापि 'रसा नदी, रसतेः शब्दकर्मणः'—इति कृतेषु
 नदीसाधारणबोधिका निरुक्तिः । एव मध्येवमादिषु योगरूप्ये-
 चार्थः सर्वत्र विवक्षितः । निरुक्तकृत. प्रदर्शितरसानिरुक्तेस्तस्या
 नद्याः सदैव शब्दकारित्वञ्चावगम्यते । प्रदर्शितेऽत्र ऋक्मन्त्रे
 'रसाः'—इति बहुवचनश्रुतेस्तद्बहुत्व मपि गम्यते । तथा च यथा
 हिमपातपठेषु बहुवो गङ्गाः सन्ति, यथा च सरया अपि द्वित्व मिद्धेव
 पुरस्तादुररीकृतम्, तथैव रसावहुत्व मपि स्त्रीकार्यम् । रसा-
 द्वित्वन्तु नून मङ्गीकार्यम् ; प्रदर्शिते “छटामया (१०. ७५. ६.)”
 —इति मन्त्रे तस्याः सिन्धुसङ्गतत्वस्य, “समुद्रं रसया सदाष्ट-
 (१०. २२. ४.)”—इति मन्त्रे तस्याः समुद्रमङ्गतत्वस्य च स्फुटाव-

गमात् । समुद्रसङ्गता तु सा अद्यतनार्यावर्ततो बहिष्ठा, खोरा-
शान्-राज्यान्तर्गता 'आवेस्ता'-ग्रन्थवर्णिता, 'रंहा' इत्याह विश्व-
कोषकारः । तथा चैयं रसा तदानीन्तनार्यावासस्थ पश्चिमसीमेति
च स्यात् पूर्वदर्शित-देवशुनीपणिसंवाद एतद्विषयको वेति ।

अशुमत्याद्या नद्यस्त्वेतदार्यावर्तीया एवेत्यत्र किमस्ति वक्तव्यम् ।
“अशुमती” ऋ० सं० ८, ८६. १३, १४. १५ ऋचो द्रष्टव्याः ।
सेया यमुनासङ्गता, दृष्यतीतः प्राक् स्थिता । “अशुमती” च
ऋ० सं० १०. ५३. ८ । एषा किल सधरातः प्रत्यक्, गतद्रुतो
बहुप्राक्, उत्तरतोऽवाग् बहुमाना, विनश्यनप्रदेशीया ।

यदिह नदीपरपारगमनं श्रुतम्, तन्नूनं मध्येशियातः समा-
गतानां पूर्वतनार्याणां वच इति जम्बूनादिपाश्चात्यसिद्धान्तोऽनर्थको
निर्मूलकः ; स्थानीयार्याणां वच एवेत्युक्त्येव तयोपपत्तेः किं महती
पंगस्तम्बाल्लङ्घानुकर्षणेनेति सुधीभिर्विभाव्यम् । ऋ० सं० १.
१०४. १, २, ३ ऋचु वर्णिता शिफा नाम नदी तु निपघदेशीयेव
सम्भाव्यते । तत्रयमर्थेव निपदनामोल्लेखदर्शनात् । ऋ० सं०
६. २०. ६, ७ ऋग्दृश्यते 'हरियूपीया' 'यव्यावती' च नद्यो
आफगानस्थानीये एव सम्भाव्येते । तत्रच तत्रत्य-'हजारा'प्रदेशीया
सम्प्रति हरिरुदित्युच्यमाना नद्येव स्यात् वेदिकहरियूपीदेति ।

“पीवानं मेव मपचन्त वीरा न्युमा अद्या अनु दीव आसन् ।
हा धेतुं स्रहती मग्वाः पवितवन्ता चरतः पुनन्ता”-इति ।

अभिन् मन्त्रे (ऋ० सं० १०. २०. १०.) अन्वय च यद्
ध्वन्यते अद्या इति, तदपि स्यात् आफगानुत्तरत्र प्रवहमाना
'पञ्चम्' नदीति च सुवचम् ।

श्रुतेऽपि नद्येव सम्प्रत्यर्जुनीत्युच्यते इत्युक्तं पुरस्तात् (पृ० २०

पं२४) ; सा हि श्वेतपर्वतान्निर्गतेत्येव तस्यास्तया नाम सम्पन्नम् ।
 आम्नातश्च शतपथे— “प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः
 प्रतीच्योऽन्याः”-इति १४. ६. ८. ९ । ऋक्संहितायां नून
 भेदेवान्नाता “श्वेत्या त्या”-इति १०. ७५. ६ । श्वेतयावरी
 नद्यपि स्यात् तच्छेतगिरिप्रभवेव । तदिदं श्रूयते— “उत स्या
 श्वेतयावरी”-इत्यादि ८. ३६. १८ । अपि संहितायां सरयुनदी
 त्रिः श्रुता (४. ३०. १८ ; ५. २०. ८ ; १०. ६४. ८.) तत्र सर्व-
 त्वेव सिन्धुसङ्गता तत्रशिलानामनगरीतलवाहिन्येव गम्यते । अपि
 यच्छ्रूयते वाजसनेयिसंहितायाम्— “काम्पिल्यवासिनी”-इति
 (२३. १८.) सेषा काम्पिल्यनगरी प्रवराध्यायवचनात् दशार्ण-
 प्रदेशतः प्रागिति गम्यते, अद्यापि काम्पिल्येव प्रसिद्धा दक्षिण-
 पाञ्चालस्या । साङ्गाञ्जनमर्थ्यपि तत्रैकतेऽस्ति । बृहदारण्यकोक्तः
 कपिप्रदेशोऽपि (३. ३. १ ; ७. १. ६. ५. १.) तत्सन्निहित एव ।
 निरुक्तोक्तः कपिठलोऽप्यत्रैव (४. १४.) । अनतिप्राचीनपुराणिति-
 हासवर्षिता यक्षु-वक्षु-सीता-गौर्यादयस्तु आर्यपरिव्राजकविज्ञाता
 अपि नाम्नःपूर्वतनार्याणां निकेतनभूमयः । तत्त्वतो या पुनर्नद्यो
 हिमवत्पृष्ठोत्तरभागतः प्रवहमानाः प्राच्यप्रतीच्योदीच्यभूखण्डगताः,
 ताः सर्वा एवान्यदेशीया इति ध्रुवम् ; अपि यास्तु हिमवत्पृष्ठ-
 दक्षिणभागतः प्रवहमानाः प्रागपाग्भूखण्डगतास्ताः सर्वा अस्म-
 देशीया एव ; विन्दुसरोमानससरोरावण्डदादयोऽप्यार्यपरिव्राजक-
 परिचिता अपि नाम्नःदेशीयाः किं मत्र चिन्तनीय मस्ति ।
 गर्यणावदस्तु नून मार्यावर्त्तीयम् । तदाहुः शाखायनिनः—
 “गर्यणावद वे नाम कुरुवेदस्य जवनादे सः स्यन्दन्”-इति
 ऋ० सं० १. ८४. १३ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

पाणिनिस्तु प्रथितं कापिशनगर मध्येतस्मिन्निधावेव । तत्र मधुद्राचे च भवत उत्कृष्टतरे, तत्र एव तद्गुदाहरणद्वयं दर्शितम् 'वापिशायनं मधु, कापिशायनी द्राचेति । श्रूयते चेय मन्त्रः (ऋ० सं० १०. ३४. १.)—

“प्रावेपा मा वृहतो मादयन्ति

प्रवातेजा इरिषे वर्वृतानाः ।

सोमस्येव मौजवतस्य भचो

विभीदको जागृविर्मद्य मच्छान्”—इति ।

‘प्रावेपाः’ सततकम्पनशीलपत्रा, ‘प्रवातेजाः’ अथर्वनस्य यादिशून्ये बहुत्रायुयुते प्रान्तरे जनिष्णावः ‘इरिषे’ इराननाम-पारस्यदेशे ‘वर्वृतानाः’ अधिकतया वर्तमानाः ‘वृहतः’ विभीदक-हृत्ता. ‘मा’ मां मादयन्ति । ‘जागृविः’ भक्षयितुर्जागरणहेतुः, ‘विभीदकः’ कोष्ठस्य मलस्य वायोऽभेदनकारी, अयं ‘मौजवतः’ मूजवन्नामपर्वतोत्पन्नस्य सोमस्य ‘भचः’ भक्ष्योऽग्नः ‘इव’ ‘मच्छन्’ ‘मच्छान्’ छदयति, मोहयतीति ।

इरिष मित्यस्य यास्केन द्विविधा व्याख्या कृता—‘इरिष ऋणातेरपार्थं भवति, अथर्वता अस्मादोपपद्य इति वा’—इति (८. १. ७.) । तयोराद्योऽर्थ एवात्र उपपद्यते ; तद्देवीयानां हि भारतीयानां मित्र पुत्रपौत्रादिष्वपि पित्र्यैतामह मृषं न सङ्मत इति दर्शनात् । मूजवान् पर्वतसु केलाशगिरेः पश्चिमस्योऽद्यापि राजने ।

तदेव ऋक्संहिताकाले इरान्-नाम-जनपदस्य चार्थ्यावर्णयित्वं तथा मूजवतोऽपीति म्यान्मन्त्रस्य मिति ।

अथर्वसंहितायाः पञ्चमकाण्डीयचतुर्दशसंहिताविंशतितमसूक्तस्य

तृतीयमन्त्रे परुषनामजनपदस्य, चतुर्थे महावृषप्रदेशस्य, पञ्चम-
सप्तमयोः मूजवत्प्रदेशस्य बह्विकदेशस्यापि, अष्टमे पुनर्महावृषमूज-
वतोः, नवमे पुनरेव बह्वीकस्य, चतुर्दशे त्वन्तिमे अङ्ग-सगध-मूज-
वद्-गन्धारीणां च श्वषण मस्ति ; परं मुक्ता इमे सर्व एव जनपदा-
स्तादानीं मासन्नार्थवासा इत्येव गम्यते ; न ह्यन्येषु तत्र यापन
मभीष्टं भवेदिति । तद्यथा तद्वतुर्थमन्त्र एषः—

“गन्धारिभ्यो मूजवद्गोऽङ्गेभ्यो भगधेभ्यः ।

प्रेथं जन मिव शिवधिं तपमानं परिदृशति”—इति ।

न ह्यार्यवस्तुशेषु तत्र यापन मिष्टं स्यादायर्वणिकानाम् ।

नन्वेवं परुष (पेशावर) देशस्य, गन्धार (कन्दाहार) प्रदेशस्य,
पूर्वमुक्त मार्यावर्तान्तर्गतत्वं किं न विरुध्येत ? अत्र ब्रूमः । तयो-
रार्यावर्तान्तर्गतत्वेऽपि एतन्मन्त्रद्वक् कानिऽनार्यवासत्वे कोऽस्ति वाध
इति ; कालभेदात् सर्वसामञ्जस्यं भवेदेवेति । न चैव मध्ययर्व-
संहिताया ऋक्संहितातो विभिन्नकालिकत्वं मन्त्रस्यं स्यात् ;
मन्त्राणां भेद प्रकाशकालवार्यस्य वीकारात् तदुपपत्तेः । स्वीकृतचे-
तदस्माभिर्निर्गतालोचने (ठ पृ०) ‘वसुत एक एव वेदः’—इत्यारभ्य
(ठू पृ०) ‘चत्वार एव वेदास्त्रयीशब्दाद्याः’—इत्यन्तेन, पुनः
(तू पृ०) ‘यास्केन’—इत्यारभ्य (ते पृ०) ‘पुरा तु बहुकाल मभि-
व्याप्य बहुभिरटपिभिर्ऽनुभिरेवोद्यावचेरभिप्रायेः प्रणीता बहवो
मन्वाः’—इत्यन्तेन च ।

प्रदर्शितं मूजवत्प्रदेशस्य तु ऋक्संहितायां (१०. ३४. १) श्रूयते
इति मत्वम् । परं न तथापि मूजवत्प्रदेशस्यार्थवासत्वं प्रतीयते,
प्रतीयते तु तथैवमोमाना मौक्तपेमात्रम् । यथायर्वणिका
शानम्—“उदक् जतो ऋमवतः म प्राप्सो नीयसे जनम्”—इति

(५. ४. ८.), अस्मादपि तत्रत्यकुष्ठस्यौत्कर्षमात्रं गम्यते । सोमस्यानार्याधिष्ठतत्वन्तु ऐतरेयब्राह्मणे पि सुव्यक्तम् । एवं महावृषस्यापि मिदन्तः कृत एव । श्वेतपर्वतादपि प्रतीच्यस्य बह्विकस्य तु यदार्यावासत्वं प्रतीयते “बह्वीक. प्रातिपीयः शुचाव”-इत्यादि (शत० ब्रा० १२. ३. ३.) श्रुतितः, तस्यापि कालभेदतो व्यवस्थैव स्वीकार्गो ; अपि वा तस्यार्याभिजनत्वे च न क मपि बाधं पश्यामः । अङ्गराज्यस्य चासीत् तदानी मनार्यश्च मेव ; कुरुराजदुर्गोधनकालत एव तस्याभवदार्यावर्तान्तर्गतत्वम् । मगधस्य त्वनार्यवासत्वेन निन्दः श्रूयते ऋक्संहिताया मपि ।

तथाहि (ऋ० म० ३. ५३. १४.)—

“किं लखन्ति कीकटेषु गावो

नाशिरं दुहे न तपन्ति धर्मम्”—इति ।

निरुक्तकारेण चेतद्गम्याया मुक्तम्— “कीकटो नाम देवो ऽनार्यनिवासः”—इति (६. ६. ४.) । कीकट एव मगधः ; अस्ति हि स्मृतिवचनम्— “कीकटेषु गया पुष्या, पुष्या नदी पुनपुना । चवनस्यायमं पुष्यं पुष्यं राजगृहं वनम्”—इति, गयादयस्तु मगधराज्यान्तर्गता इति प्रसिद्धमेवेति ॥

तत्रतो द्विमवमूष्ठमध्यस्थो मूजवान्नाम नगराजस्तु स्वादार्य-वासोऽनार्यवासो वा, पर मासीत् पुरार्यावर्त्तोत्तरसीमेति तु मन्तव्यमेव । अत एव वाजसनेयिनः समासनन्ति— “एतत् ते रुद्रायसम्, तेन परो मूजवतोऽतीहि”—इति (सं० २. ६१) । एतस्यैव यजुषो व्याख्यानं मिदं शतपथे । तथाहि— “भवसेन वा अध्वानं यन्ति, तदेनष्ट साधस मेवान्ववाञ्जति यत्र यत्रास्य चरणं, तदन्वत्त ह वा अथ परो मूजवतोऽतीहि”—

इति (२. ६. २. १७) । तदेव सत्र मन्त्रे रुद्रनाममृत्यु-
देवताया मूजवतः परपरि गमनप्रार्थनात् आर्थावर्त्तत एव
दूरगमनं प्रार्थितं गम्यते ॥

तदेव म गतनपारथ्यराज्यपश्चिमोत्तरस्ये शिष्यामाइनरतः प्राक्,
प्रत्यगनुगङ्गप्रदेशात्, उदक् सिन्धुसागरसङ्गमात्, अवाक् च
मूजवतश्चाय भार्यावासः आर्यावर्त्तो वा संहिताकालीन इति
निष्पद्यते ॥

आर्यसाम्राज्यं तु इतोऽप्यन्यत्र च स्थित मित्यन्यदेतत् ।
तथाहि (ऋ. सं० ७. १८, १९.)—

“आवदिन्द्रं यमुना हृत्त्वश्च पात्र भेदं सर्वताता मुपायत् ।

अजासः शिषवो यत्त्वश्च वलिं शीर्षाणि जम्बुरश्वानि”—इति ।

अस्यार्यः । - यः ‘इन्द्रः’ सम्नाट् ‘अव’ राज्ये ‘सर्वताता’
सर्वकर्मसु ‘भेदं’ राजप्रजयोर्विचारादिवेलक्षणं ‘प्रमुपायत्’ प्रमु-
ष्णाति प्रच्छन्नीकरोति, एवं कृत्वेव सर्वाः प्रजाः ‘पावत्’ अवति,
तम् ‘इन्द्रं’ सम्नाजं ‘यमुनाः’, ‘हृत्त्वः’, ‘अजासः’, शिषवः’,
‘यत्त्वः’ ‘च’ यामुनप्रदेशादिवासिनः सामन्तराजानः ‘अश्वानि’
अश्वानिवाहितानि, ‘शीर्षाणि’ शीर्षेतः प्रवाहितानि ‘च’ ‘वलिम्’
उपढोकानं ‘जम्बुः’ प्रददुरिति ।

अस्या मृचि युताः यामुनादयः सर्वे एव जनपदाः तदानीन्ताना-
र्यावासतोऽद्यतनादम्नादार्यावर्त्ततय यद्भिर्भूता एव स्युः । अत्रो-
भयत्वान्ति च किञ्चिद् विचार्यम् । गङ्गायाः प्रत्यक्षांश्वस्तिता एषेव
यमुना अस्या मृचि युता, उतान्येति ? अथान्यते त्वन्येव । शिषु-
जनपदोऽपि आश्वन्द्रभागाप्रभवोर्ध्वगतादन्य एवेति । अपि वा
आर्यावर्त्तियावर्त्तयो तदानीं कश्चिदप्रदेशाद्येवेत्यापि किं चित् मिति ॥

अथैतरेयकाले अथ भार्गवर्त्त आसीद् य दृगायतनः, तदपि किञ्चिदवगम्यते तद्गम्यत एव । तथाहि श्रूयतेऽत्राभिषेकप्रकरणे —“प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः०—० दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्वतां राजानः०—० प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां राजानो देऽप्राच्यानां०—० उदीच्यां दिशि ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्राः०—० ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः सवशीशीनराणां राज्यायेव तेऽभिषिच्यन्ते”-इति (८. ३. ३.) ।

अत्र, 'प्राच्यानां राजानः'-इति सामान्येन श्रवणादवगम्यते न तदानीं प्राच्यां दिशि प्रबलः कश्चिदासीन्नरपतिः, प्रत्युतासन् सुद्र-राजानो बहव इति । अत एव श्रुतं सर्वैवान्यत्र “प्राच्यो यामता बहुलाविष्टाः”-इति (३. ४. ६.) । तदानीं प्राग्देशीय-पार्वत्य-जनपदो य आसीदासंहिताकालात् प्रसिद्धः किरातनगरादिकः तत एव सोमवल्लीनां क्रयो विहितयात्रेतरेयके—“प्राच्यां वे दिशि देवाः सोमं राजान मक्रीषन्”-इति (१. ३. १.) । तदेवं पाणिन्याममे हि वेयां कान्यकुलाद्विच्छवादीनां प्राच्यभूमौ विद्यमानतोपलभ्यते, ऐतरेयकाले तु तेषां नगराणां भासीद्वा अनाविर्भाव एवेति ।

दक्षिणस्यां तदानीं भासीदेकं सत्वद्राज्यं मेव बलवत्तमम्, यदिदानीं ह्यत्रपरित्याज्यायते । तदेतत् “आदत्त यज्ञं कार्शीर्ना भरतः सत्वता मिव”-इति (शत० ब्रा० १३. ४. ५. २१.) गाथा-वचनश्रुतेरेतदेतरेयतोऽपि बहुभाषीनतरं भरताधिकृतत्वेति गम्यते । स्याद् दीपेन्ति-भरतेन तत् स्थापितं मिति तदंश्यादिर मेव भरता इत्येवोच्यन्ते, दृष्टञ्चैतदेतरेयेषापि भरताधिकृतं मेवेति ।

अतएवेहान्यत्र श्रुतम्— “तस्माद्वाप्येतर्हि भरताः सत्त्वनां
वित्तिं प्रयन्ति”—इति (२. ४. १.) । अन्यत्र “तस्माद्धेदं भरतानां
पशवः सायज्ञोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सद्भविनी मायन्ति”—इति
(३. २. ६.) । अनयोः श्रुतिवचनयोः ‘आयन्ति’ ‘प्रयन्ति’—
इति वर्त्तमानकालिकप्रयोगदर्शनात्, ‘इदम्’—इत्यङ्गुल्या निर्देशा-
च्चावगम्यतेऽनेनैतरेयेण स्वयं मपि दृष्टं स्यात्तद्राज्यं भरतवंशीय-
शासनायित मिति । तस्य च दौष्पन्तेर्भरतस्य राज्ञः कीर्त्तिकथा
बहुपाचीना इत्येतेतरेयादिषु गाथेति व्यपदिष्टा । तद्यथेतरेये—
“तदप्येते श्लोका अभिगीताः—

हिरण्येन परीठतान् क्षणाञ्चुल्लदतो मृगान् ।

मण्यारि भरतोऽददाच्छतं वदानि सम च ।

भरतस्येप दौष्पन्तेरन्नि. साचीगुषे चितः ।

यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बहशो गा विभेजिरे ।

अष्टासप्ततिं भरतो दौष्पन्तिर्यमुना मनु ।

गङ्गायां षड्विंशधात् पञ्चपञ्चाशतं हयान् ।

त्रयस्त्रिंशच्च तं राजाश्वान वध्वाय मेध्यात् ।

दौष्पन्तिरत्वगाद्राज्ञो मायां मायवत्तरः ।

महाकर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः ।

दिवं मर्त्ये इव हस्ताभ्यां नोदापुः पद्ममानवाः”

—इति (१८. ४. ८.) ।

गतपठेऽप्येष मेव श्रूयते प्रायः—“तदेतद् गाथयाभिगीतम्”
—इत्यादि (१३. ५. ४. ११-१४.) द्रष्टव्यम् ।

प्रतीक्षां दिशि तु कर्मपाठीत् सुसुदृढं राज्यं सप्यः सुसुत्तर-
भागे पर्यतपादस्यभूमिपाः ‘नीच्याः’ केचनाप्रसिद्धराजानन्तथा

दक्षिणभागोऽप्यत्राद्याः केचन, मध्यभागे त्वरण्यभूमय एवेत्युक्तं मिह
नीच्याना मपाच्याना मिति । इहेवान्यत्र श्रूयते “प्रत्यञ्चि दीर्घा-
रण्यानि भवन्ति”—इति (२. ४. ६.), “प्रतीचोऽप्यापो वज्राः
स्यन्दन्ते”—इति (१. २. १.) च ।

उदीच्यां तु हिमवत्पठदण्डत्योत्तरे भागे आर्यावर्त्ताद् वहिर्विद्य-
मानावपि आर्यमित्त्रजनपदाविभौ उत्तरमद्रः उत्तरकुरुवेति
श्रूयेते । एवं हि गम्यते—यथैव हिमवतो दक्षिणभूभागोऽय
मार्यावर्त्तो मद्रदेश-कुरुदेशाभ्या मासीत्तदानीं द्विधा विभक्तः,
तथैव हिमवत उत्तरभूभागश्च स मद्रदेश कुरुदेशाभ्या मासीत् पुरा
द्विवैव विभक्त इति । आर्यावर्त्तीयमद्रदेशादुत्तर इति उत्तरमद्र
इत्युच्यते सः, आर्यावर्त्तीयकुरुदेशादुत्तर इति उत्तरकुरुवेति ।
आर्यावर्त्तीयप्रत्यन्तदेशेभ्यः परस्तात् ये देशा महादेशा वा सन्ति, न
तेषु मन्वाद्युक्तार्यनार्यनामादिसम्भव इत्युक्तं पुरस्तात् (१७ पृ०
१६ पं०), तथा च तद्देशवासिना मार्यत्व मनार्यत्वं वा नैव
विचार्य मस्ति ; परमुत्तरकुरुदेशस्य नैसर्गिकसौन्दर्यस्त्रास्यकरत्वा-
दितः, तद्देशवासिनाञ्च शान्तिप्रियत्व-तप-परायणत्वादिदेवस्वभाव-
दर्शनात्, पुण्यमयत्वं देवज्ञेयत्व मजेयत्वञ्च । तथाह्ये तरेयकम्—
“देवज्ञेयं वे तन्न वेतन्मर्त्यो जीतु मर्हति”—इति (८. ४. ८.) ।
तेषां शान्तिप्रियत्वादिस्वभाव एवाजीयत्वे हेतुः प्रबलः । तदुक्तं
महाभारतीय-सभापर्वणि चार्जुनदिग्विजये—

“तांस्तु सान्त्वेन निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् । ऋषिकर्षा-
स्ताथा सर्वान् ददर्श कुरुनन्दनः ॥ × × × ॥ तत एवं महा-
वीर्यं महाकाया महाबलाः । ह्यारपालाः समासाद्य हृष्टा वचन
मनुवत् ॥ पार्थ ! नेदं त्वया शक्यं पुरं जितुं कथञ्चन । उपा-

वर्त्त स्व कल्याण पर्याप्त निद मञ्चुत ॥ × × × ॥ न चापि
 किञ्चिज्जेतव्य मर्षुनात्र प्रदृश्यते । उत्तराः कुरुवो ह्येते नात्र
 युद्धं प्रवर्त्तते ॥ × × × ॥ अथेह पुरुषव्याघ्र ! किञ्चिदन्ध-
 चिकीर्षसि । तत् प्रब्रूहि करिष्यामी वचनात् तत्र भारत ॥
 ततस्त्रानववीद्राजन्वर्जुनः प्रहसन्निव । यार्थिवत्व चिकीर्षामि
 धर्मराजस्य धीमतः ॥ न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मन्यसे ।
 युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करपण्यं प्रदीयताम् ॥ ततो दिव्यानि
 वस्त्राणि दिव्यान्धाभरणानि च । शौभाजिनानि दिव्यानि तस्य ते
 प्रददु करम्”—इति २८ अ० ४-१६ श्लो० । तदिदं महानगरं
 सम्प्रति तीर्थदित्युच्यते, स्थौल्यवदिति तदर्थः ; एतद्देशीया हि
 प्रायश स्थूलनासिकोदरज्ज्वा भवन्ति ।

अस्मि चान्यः कुरुवर्यः ; स नूनं मेरुसन्निव, 'शाखापिटवर्ग'-
 प्रभृति 'सुवीर्य'-देशान्तः, योऽय मद्यतन सेण्टपिटर्स्वर्गादिमार्ग-
 वीरिवान्तः । तस्य स्वर्गत्वेन वर्णनञ् महाभारतरामायणादीं
 बहुत्र । तद्यथा महाभारतीयानुगासनपर्वणि—“अहो सह
 शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गङ्गाम् । उत्तरान् वा कुरुन पुश्चानय-
 वाप्यमरावतीम्”—इति (५४. १६) । पुनस्तत्रैव—“भेवेयिष्णं सर्व-
 शुषोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो दिजाय । स्वाध्यायचारित्र्य-
 शुषान्विताय तस्मापि लोकाः कुरुपूत्तरेषु”—इति (५७. ३३.) ।

अथ यदिह 'मध्यमायां दिशि'-इति, ततो गम्यते कुरुपश्चा-
 सादयणत्वार एवेते प्रदेशा स्तदानीं मासन् मध्यदेशाः, भार्या-
 वत्तस्य मध्यभूभागा इति यावत् । तत्र च यच्छ्रुतां वयो-
 देग, स एव स्यात् महाभारतादिप्रसिद्धः 'गिचिः' । किञ्च य
 एते 'धृषायां प्रतिज्ञायाम्' इति हे पदे तद्विनिपके श्रूयते, ततोऽ

प्रायते धात्रेव मध्यार्यावर्त्तं तदानीन्तनसम्भाजा, मासीद्राज-
धानीति । एवञ्च कुरु-पञ्चाल-शिवि-सौवीरप्रदेगात्कमध्यदेशत
पश्चात् प्राच्यादयो दिगोऽभीष्टा इत्यपि नानवगतम् ॥

तदेव मैतरेयकाले हिमवद्दक्षिणपार्श्वेनिम्बस्यं किरातजाति
निकेतनं किरातनगर मेवासीत् प्रार्यावर्त्तं स्यात् पूर्वप्रत्यन्तः, दक्षि-
णस्यां भरतवंशीयाधिकृतं सत्वद्राज्य मध्यासीदार्यावर्त्तान्तर्गतम्,
पश्चिमस्यां गिरिगिरिनदीयामसीमानां प्राचुर्यवर्षनात् गान्धार-
देशादिभ्यः परस्तादप्यासीदायंवास इति गम्यते, उत्तरस्थान्तूर-
कुरुणा मजियत्वेन वर्षनात् ततोऽर्वांगेवासीदार्यावर्त्तोत्तरसीमेति च
प्रतीयत एवेति । एकत्र चात्र श्रुतम्— “त एतेऽन्धाः पुण्ड्राः शवराः
पुलिन्दा मूर्तिवा इत्युदन्त्या वडवो भवन्तीति” (७. ३. ६.) ।
तत्र ‘एते’-इति इदंशब्दव्यवहारादेतरेयकालेऽप्यासविमा जातय
इति, ‘उदन्त्याः’-इत्युक्ते प्रत्यन्तवासिनोऽनार्या इति च गम्यते ।
तथाप्येषां देशाना मनार्यभूत्वाभिधानादेषा मन्तःस्थिताः प्रदेशा
एवासन् तदानीं नार्यभूमय इति सुवचम् । अन्धजातयोऽधुना
दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धा, पुण्ड्र इति त्विदानीं ‘दीनाजपुर’-इति प्रद-
तत्त्वानुसन्धिभावो वदन्ति, एवं शवरपुलिन्दमूर्तिवाः विन्ध्यगिरि-
वासिनो भ्लेच्छजातिवियेपास्त्वद्यापि प्रायः प्रसिद्धा एव । तदेव
न तदाप्येष प्रार्यावर्त्तः प्राच्या मतिविस्तृत इत्येवास्मकम् ॥

अथ श्रूयते छितद् विदेघसायवास्थानं शतपथे १ का० २ प्र०
३ ब्रा० १०-१८ क० ॥ “विदेघो ह सायबोऽग्निं वैश्वानरं मुखे
वभार ०—० स इमाः सर्वा नदीरति ददाह सदानीरेत्युत्तराद् गिरे-
निर्वावति ताप् ह्यैव नातिददाह, ताप् ह्य अ तां पुरा ब्राह्मणा न
तरन्त्यनतिदग्धानिना वैश्वानरेणेति । तत एतर्हि प्राचीनं वडवो

ब्राह्मणास्तडाचेत्रतर मिवास स्त्रावितर मिवास्त्रदित मग्निना
वेखानरेणेति । तदु हैतर्हि चेत्रतर मिव०—० सेषाप्येतर्हि
कोसलविटेहानां मर्यादा, ते हि मायवाः ०—० स मे सुखात्रिर-
पादीति”-इति । एतन्मादाख्यानात् व्यक्त मभिगम्यते, विदेहनाम-
मेथिलजनपदस्यानतिप्राचीनार्यभूत्वम् । परं न तदापि दक्षिण-
मगधस्थार्यावर्त्तत्वं सम्पन्नं मन्यामहे वयम् ; अनतिप्राचीनपात-
ञ्जलमहाभाष्यवर्णितार्यावर्त्तलक्षणतोऽपि दक्षिणमगधात् प्रत्यगवा-
र्यावर्त्तत्वप्रतीतेः । अपीह शतपथे (१२. ६. ३. ३.) “वद्विकः
प्रातिपीय श्रयाव”-इति श्रवणात्, तदाप्यासीद् वाह्यीकस्थार्या-
वर्त्तत्वमिति च स्वीकार्यम् ॥

पाणिन्यागमोऽपि आयुधजीविवाचिपशुर्दिगणे पठितो बह्वीकः
(पा० सू० ५. ३. ११७.) । “कम्बोजाङ्गुक्”-इति (पा० सू०
४. १. १७५.) कम्बोजयङ्गुषु दृश्यते । तत्र सिन्धादिगणेऽपि
पठितः कम्बोजः (पा० सू० ४. ३. ६३.) । गणपाठोऽपि
पाणिनिनेव कृत इति सिद्धान्तितं भगवता पतञ्जलिना (१. १.
३४) । महाभारतेऽपि वर्णितौ कम्बोजवाह्वीकौ (द्रौ० प०
११७, १५५ अ०) ।

अथ भगवता यास्कोनापि “कम्बोजाः कम्बनभोजाः कमनीय-
भोजा वा ; कम्बन कमनीयो भवति”-इति कम्बोजशब्दो निरुक्तः
(२. १. ४.) । “प्रकृतय एकेषु भाष्यन्ते विकृतय एकेषु”-
इत्याश्रुत्वा तदुदाहरणाय प्रोक्तं चेतत्— “ग्रयतिर्गतिवर्मा कम्बो-
लेषु भाष्यन्ते०—० विकार मस्यायेषु भाष्यन्ते यत्र इति ; दाति-
संवनार्यं प्राप्तेषु, दाय मुदीयेषु”-इति (२. १. १, ४.) ।
पातञ्जले महाभाष्ये पम्बगाथा मध्येव मेव ।

अपि तत्र आर्यावर्त्तस्यास्य चतुस्रोमनिरूपणं कृतं सुव्यक्तम् ।
 तथाहि— 'कः पुनरार्यावर्त्तः ? प्रागादर्शात्, प्रत्यक् कालकवनात्
 दक्षिणेन हिमवन्तम्, उत्तरेण पारिपात्रम्"—इति २, ४, १० सू०
 भा० । अत्राह तट्टीकाकारः कैयटः— "आदर्शादयः पर्वत-
 विशेषाः"—इत्येव । "जनपदतदवध्योश्च (पा० सू० ४, २, १२५.)"
 -इति सूत्रस्योदाहरणभूतं यदिदं मादर्षक इति पदं लभ्यते,
 इतोऽपि ज्ञायते अस्यादर्शनामा कश्चित् सीमपर्वत इति । सोऽयं
 मादर्शः स्यादञ्चनपर्वतः ; तत्पदनिरुक्तितस्तयेवावगतेः । स चेदानीं
 सुतेमानित्युच्यते । स हि शतपथशास्त्रेषु तश्चेतगिरेरेव दक्षि-
 णांशः । एवञ्च पतञ्जलिकालोऽपि स एव खेतगिरिरेवासीदार्या-
 वर्तस्य पश्चिमसीमित्यनुमानमपि न स्यादसङ्गतम् । तदानीन्त-
 नार्यावर्त्तस्य पूर्वसीमभूतं कालकवनं तु स्यात् धर्मारण्यतः प्राग्-
 विद्यमानं दक्षिणमगधस्य प्रत्यक् स्थितं वकांसुर-(वक्शर)-प्रदेशीयं
 ताडकवनम् । पुरासीत् तच्च कालकवनायितम् ; तत्रभूत्येव तस्य
 कालवनं कालकवनमिति च नाम सम्पन्नम् । हरिवंशोल्लिखितस्य
 विश्वपुराणोक्तस्य च (५, २३, ५.) तस्य कालकवनस्य मगध-
 राजजरासिन्धुमित्रत्वेन वर्णनात् कालकवनमगधयोः सामोप्यानुमानं
 स्याच्च सङ्गतम् । अत एव प्राच्यमगधस्य अनार्यवासत्वेनोक्तेसोऽपि
 तस्यैतस्य पतञ्जलिः सङ्गच्छते । तथाहि— "हृषतिः सुराद्रेषु,
 रंहतिः प्राच्यमगधेषु ; गमि मेव त्वार्या प्रयुज्जते"—इति
 (म० भा० पञ्चगा०) । तदेवं तदापि सौराष्ट्रजनपदस्य, तथे-
 दानीं पटनेत्यादिप्रसिद्धानां प्राच्यमगधीयकुसुमपुरादीनाञ्च
 आर्यावर्त्तसीमतो वहिः स्थितिरासीदित्येव च नास्ति संशयलेयो-
 ऽपीति ।

अथात्र भगवान् मनुस्वाह— “आ समुद्रात्, वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योऽर्यावर्त्तं विदुर्बुधाः” —इति (२, २२.) । ‘तयोः गिर्योः’ पूर्वोपात्तयोः हिमवदिन्ध्ययोः । तदित्यं पूर्वापरसमुद्रव्याप्येऽप्येव देयो मनोः सम्मतः । तत्र पूर्वः स्यात् सिन्धुसागरसङ्गमः, अपरस्तु गङ्गासागरसङ्गमः । स एष आर्यावर्त्तः ब्रह्मावर्त्तप्रदेशो ब्रह्मर्षिदेशो मध्यदेशो यज्ञिय देशश्चेति चतुर्विधत्वेन वर्णितस्तेन तत्प्रान्तभूमीनां स्तेच्छन्तुत्व मुररीकृतश्च । तद्यथा—

“सरस्वतीदृषद्व्योर्देवनयोर्दन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥

कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याञ्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥

हिमवदिन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनयनादपि ।

प्रत्यगैव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥

क्षत्रसारस्तु चरति ऋगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्तेच्छदेशस्वतः परः”—इति

(म० २४० १७, १८, २१, २२ श्लो०) ।

अत्र हि ब्रह्मावर्त्त-ब्रह्मर्षि-मध्यदेशास्तु ‘यज्ञियाः’ यज्ञकार्याहं-भूमय एव, तत्र कास्ति विचारणा ; निर्दिष्टेभ्य एभ्यो बहिरपि पार्यावर्त्तान्तर्गताः सिन्धुसौवीरकाश्यादयो देशा अपि यज्ञानुष्ठानार्ह-भूमय इति ‘यज्ञियदेशाः’ उच्यन्ते । एतस्मादार्यावर्त्ताद् बहिःस्थिताः “किराता यस्मान्ते, पश्चिमे यवनाः स्मृताः । आन्ध्रा दक्षिणतो वीर ! तुरस्कास्वपि चोत्तरे”—इति (वा० पु० १२. ४०), एव-मादिकाः खोरायान-तुरस्क-पूर्ववद्भोत्तरवङ्गान्ध्रप्रदेशादयोऽप्यार्या-वर्त्तस्य प्रान्तभूमय, सर्वाः एव स्तेच्छदेशाः ; किञ्चायवर्त्तान्तर्गता

दक्षिणवर्जाङ्गप्राच्यमगधादयोऽपि कृष्णसारसृगहीनत्वेनायन्नियत्वात्
स्वेच्छदेया एव ।

तत्वतस्तु “तयोरेवान्तरं गिर्योः”—इति मनूक्तेः पूर्वस्यां यावदेव
विन्ध्यगिरेः प्रसृतिस्तावदेव यन्निय आर्यावर्तं स्वीकार्यः, ततो बहि-
रार्यावर्तं त्वेऽपि न त्वस्ति यन्नियत्व मिति स्लेच्छभूत्व नैव । अत
एवाङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च गमननिषेधः सङ्गच्छते ;
सूचितत्वेतन्न मनुनेव “एतान् द्विजातयो देशान् संशयेरन्
प्रयत्नतः”—इति (२. २४.) । ‘एतान्’ ब्रह्मावर्तादीनित्यर्थः ।
तथेषु देशेषु पुरा नासन् ब्राह्मणा इति प्रवादोऽप्युपपद्येत । एत-
द्येऽपि प्राच्यमगधेषु पटनाप्रसृतिषु, भङ्गप्रदेशेषु भागलपुरादिषु
शान्यत आगताः शाकलद्वीपब्राह्मणाः, तथा बङ्गेष्वत्र कान्यकुब्जा-
दागता एव ब्राह्मण राट्टि-वारेन्द्र वैदिका इति ख्याता वसन्ति,
कलिङ्गसौराष्ट्रोरपि तथैव ।

कलिङ्गप्रदेशागम्यत्वं तु पाणिनिधूत्वे तदवार्त्तिकतन्महा-
भाष्येभ्यधावगम्यते । तथाहि— अस्ति पाणिनेरेकं सूत्रं “परोक्षे
लिट्”—इति (३. २. ११५), अत्र अस्ति कात्यायनवार्त्तिक
मिदम्— “अत्यन्तापङ्गवे च”—इति, लिट् वक्तव्य इति शेषः, उदा-
हरणञ्चास्य दर्शितं पतञ्जलिना— “नो कलिङ्गान् जगाम”—इति
विहितं च तत् कैयटेन— “न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपङ्गवो यावत्
तद्देशगमनादेरपि”—इत्यादि । एष च कलिङ्गप्रदेशोऽद्याप्यार्या-
वर्त्ताहहिरेव संस्थितो मेदिनीपुरादारभ्य तैलङ्गदेशान्तं यावद्
विस्तृतः । पुरा आसीदयं मुक्कलिङ्ग मध्यकलिङ्ग-कलिङ्गेति
त्रिधा विभक्त इति त्रिकलिङ्गनामा । त्रैलिङ्गनाम तु तत एव
समुद्भूतम्, अप्युक्कलिङ्गत एवोक्कलनामपसिद्धिरित्याहुरेतिहा-

सिकाः । अतएव योचेत्त्रे वर्षविचाराभावस्तदोपनिहृतये चोत्तरैत्र-
समये केनचिदुत्कनखण्डप्रणनचेति सम्भाव्यते ।

अथामरमिंहोऽपि प्राच्योदिव्यमध्यम्लेच्छेति चतुर्विभक्तं मार्या-
वर्तदेशसंस्थानं मशोकयत् । तद्यथा—“आर्यावर्तः पुष्पभूमि-
र्मध्यं विम्व्यद्दिमालयोः”—इति (२. १. ८.) । तत्र “शरा-
वल्याम्न योऽवधेः । देगः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।
प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्थान्मध्यदेशसु मध्यमः इति (२. १. ६, ७.) ।
प्राक्सहितो दक्षिणो देशः ‘प्राग्दक्षिणाः’, एव पश्चिमसहित
उत्तरदेशः ‘पश्चिमोत्तरः’, चन्तं प्रति गत ‘प्रत्यन्तः’ सीमान्त-
प्रदेशः ॥

अथात्र युरोपीयभ्रातर केचन सम्प्रवदन्ते । श्रूयते हि ऋक्
मंडितायाम्—“अनु प्रवस्योकसो जुवे”—इति (१. २०. ८.),
तेनाधिगम्यते सारस्वतप्रदेशीयार्याणां मादिपुरुपाणां वास आसीत्
पुरा कचिदन्यत्रेवेति । तद्यार्याणां मादिनिकितन मस्वेवासिया-
खण्डस्य मध्यभागस्थितयोर्वेत्तुर्ताग्मुष्ताग्पर्वतयोः पश्चिमपार्श्व-
गताधित्वका भूमिस्तत एव विकीर्णां वयं भारतीयाः पारसिकाः
शम्भेष्वाद्यश्च, समभवानेति । अत्र ब्रूमः । भारतीयपारसीक-
शम्भेष्वादीनां मार्यमूनत्वेनैकजातिप्रभवत्वन्तु स्यात् स्त्रीकार्यम्,
किन्त्विहोपनिवेशिका वयं मिति नेव मन्यामहे वयम् ; स्वदेश-
स्वत्वहान्यादिदोषत्रयप्रसङ्गात्, तेषां तन्मतपोषकप्रमाणं नूना
मतिदोषत्वात् ।

ते चयोःदोषाः नस्वेति—नेव देगोऽम्नाकं पैयकोऽपि तु यथा-
भयदवनानां मधिकृताऽद्य चेन्नडीयानाम्, तद्येव पुराञ्जत्पूर्वपुरुषे-
रवत्यानमार्यान् पित्रित्वं यन्नाट्टं यज्ञीत इति । एतेनाभिन्

देशेऽस्माकं मूलस्त्वत्वं कदापि नास्ति, प्रत्युत यथा पूर्वं यवनानां जयन्तव्यं स्त्वं सम्पन्न मय्य चेलण्डीयानाम्, तथैवैकदास्माकं मपि बभूवेल्लेवेति प्रथमो दोषः । तदनु सम्पद्यत एवास्माकं यद्दुःखादीना मित्रौपनिवेशवासित्व मिति द्वितीयो दोषः । सार्थानुरोधतः स्वावासकण्ठकभूताना मेतद्देशीयमूलस्त्वत्वता मनार्याणा मुच्छेदन-
 धेति तृतीयः । यदि हि तेषां तन्मत मस्माकं मृत मित्यभिमतं स्यात्, तद्धेतो त्रयोऽपि दोषा गलेकुठारन्यायेन मन्तव्या एव स्युः । न च तथा । प्रत्युत दृश्यते हि न कश्चित् स्वावासभूमेश्वतुरङ्ग-
 भूमिस्त्वत्वं मपि त्यक्तु मुखहते, तद्वय मिहार्यावर्गं चिर मासृष्टे-
 निवसन्तोऽपि तद्विरुद्धप्रबलप्रमाण मन्तरेण कथङ्कारं नाम पेटकं स्त्वत्वं मुत्तुञ्जन्तोऽत्र दोषभावं क्षमामहे ? अपि राजशासनतोऽन्वाभा-
 वादितो विपुलाधोर्जनद्वपासन्ताडनादितो वा ये केचनार्या
 अनार्याश्च स्वदेशाद् वद्भिर्भूता औपनिवेशिकत्व मापन्ना आपद्यन्ते
 वाद्यापि, असु तेषां तथात्व मदोपाय ; अतथाविधाना मस्माकं विषये
 तेषां तथाविधजल्पनं कथं न नो हृदयं व्यययेत् ? एवं दुर्गलाना
 माद्यनार्याणां प्राणादिसम्प्रीङ्गनेनैवास्मत्पूर्वपुरुषा इह यासुस्थान
 मालेभिर इत्यनृत मपि यद्वृतायेत, तद्धेतो तत्कनद्वप्रवादः कथं न
 भवेद् दोषायेति च हृदयवद्भिः सुधीभिरेव विवेचनीयम् ॥

सन्ति चात्र तेषां तन्मतपोषका येऽष्टावनुमानहेतवो निखिताः,
 न तेषेकोऽपि विचारसह इत्यस्माकम् । तद्यथा —

(१) 'एशियाखण्डतः प्रोपिता एवार्थाः कालेन सर्वत्र यूरोप-
 खण्डादौ 'बभूवुः' कृतवास्तव्याः'—इत्येव मस्यैकः प्रवादः, अतोऽव-
 गम्यते नून मासीदार्याणां मादिवासः प्रथम मैशियाखण्डमध्य-
 भाग एवेति तेषां तथाविधानुमानस्याव्यहेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः—

जागर्तुं स प्रवादस्तौन किम्, तथा स्त्रीकारेऽपि न भवेदस्माकं
 भूषत्वनाम्, आर्यावर्तं स्यात् वैशियाखण्डीयभूभागत्वात् ;
 निरवसितायास्माद् विश्वामित्रर्षिपुत्रादयः । तथाहि—“त एतेन्द्रा
 पुण्ड्रा. शवराः पुलिन्दा स्मृतिवा इत्युदन्व्या बहवो भवन्ति वैशा-
 मित्रा दस्यूना भूयिष्ठाः”—इति (ऐ० ब्रा० ७. ३. १.) । अतएव
 त्वग्दोषदुष्टा भर्तृपरित्यक्ता अत्रिसुता विदुष्यपालैव ग्रीक्देयीया
 अपेलो देवतेति सम्भाव्यते । तदत्र ऋ० सं० ८, ८१ सूक्त-
 व्याख्यानपरं शाब्दायनब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

(२) भारतीयपारसिकेखण्डीयादीनां विभिन्नजातित्वेऽपि
 भाषासीसादृश्यं दरीदृश्यते, विशेषतः सर्वास्त्रेव भाषासु गीतर्तु-
 नामैकविधं मेव प्रायः, तस्माच्चावगम्यते सर्वेषां मेवेषां मेकवंग-
 प्रभवत्वं गीतप्रधानवासित्वञ्चेति तेषां तादृशानुमानप्रवृत्तेर्द्वितीय-
 हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः—अस्त्रेषां मेकवंगप्रभवत्वम्, अपि
 स्त्रीकार्यं च स्यात् पुरासीदेयां सर्वेषां मेव हिमप्रधानैकदेशवासित्वञ्च,
 तेन किम् ? गीतप्रधाने तस्मिन् स्वास्तुप्रदेशे हि तेषां मुक्त-
 सर्वजातिमूलार्याणां वासस्त्रीकारेऽपि किं मेनवोपपद्यते ? उप-
 पद्यत इति चेत् कृतं कल्पनाकल्पितजल्पनवेति । अपि पार-
 सिकायेस्तापन्यस्य ‘वेन्दिदाद्’-प्रकरणीयाद्याध्याये ‘हरख् इति’-
 नामकस्यैकस्याभ्युदयगान्निनो नमरस्य यद् वर्णनं दृश्यते, तन्नून
 मेतस्य सारभूतप्रदेशस्यैव ; ‘सरस्तती’-शब्दस्यैव हि पारसिक-
 भाषायाम् ‘हरख् इति’-व्यवहारः सर्वसम्मतः, सिद्धान्तितय तथ्यं
 काष्मिणोदयेनापि (१८१२ ख. मु. व्या. ५१-५८ पृ०) ।

(३) तत्रैव ‘अवस्ता’पन्यस्य ‘वेन्दिदाद्’-प्रकरणे देशवर्णनप्रसङ्गे
 ‘पर्यनम्वेप्रो’-नामा कश्चिज्जनपदेऽपि वर्णितो दृश्यते । हिमर्तु-

प्रधानस्य स इति धोक्त्रिखितं तत्रैव । स एष जनपदः पारसिकानां मादिवास्तव्यः स्यात्, स्त्रीक्रियते च तथा तैः पारसिकैः । भारतीयपारसिकयोर्वदनमण्डलसारूप्यात् भाषासादृश्यात्, अग्नि-पूजकत्वसाम्याच्चैकमूलप्रभवत्वं व्यज्यत एवेति सर्वमूलार्याणां मेवा-वासभूमिः स्यात् स एव 'ऐर्यनम्वेजो' जनपद इति तत्र तृतीय-हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः— अस्य पारसिकानां मार्यवंशसमुत्पन्न-त्वेनास्मद्भाष्यत्वम्, स्याच्च स्त्रीकार्यं तेषां मादिपुरुषाणां मौर्यनमः-वेजीवासित्वम् ; न तथाप्यस्माकं तद्देशमूलत्वं भवेदुररीकार्यम् ; राजाज्ञादिभिरस्मद्देशतो वित्ताङ्कितानां तदादिपुरुषमात्राणां तथा-त्वसम्भवात् । एकवंशप्रभवानां मपि हि पूर्वपुरुषाणां नानाहेतुतो नानादेशवासित्वं सम्भवत्येव, सम्भवति च तत्र केषाञ्चित् स्वदेश-वासित्वं मपीति सुवच मेव । अपि वा राजतरङ्गिणीवर्णितं 'आर्याणकं' देश एव 'ऐर्यनम्वेजो'—इति पारसिकनामभागासीत्, स च स्यात् केषाञ्चिदार्याणां वासभूमिः, पारसिकानाञ्चैषां तेष्य एवोत्पत्तिः स्त्रीकार्येति सर्वं भवदातम् । स च देशः काश्मीरादुत्तरो हिमप्रधानोऽभ्यार्यावत्तरैर्त्सर्गत एव । तथाहि (रा० त० ४. ३६७)—

“तुषारवर्षेर्बहुलेस्तमकाण्डनिपातिभिः ।

आर्याणकाभिधे देशे विपवं केचिदूचिरे”—इति ।

अस्तुतस्तु ऐर्यनम्वेजोनाम नगरं नाथ क्वचिदपि केनाप्युप-सृज्यते, पुरा क्वासीत् तस्य विद्यमानतेत्यपि नाथ यावत् सुनिर्णी-तम् ; तदलं खण्ड्यपर्यालोचनयेति ।

(४) अस्ति चैव मपि प्रवादः— ग्रीकरोमकजाति-पूर्वपुरुषाः पूर्वोत्तरदेशतः प्रोपिता इत्याद्यादी न्यवाङ्मुरिति । स एष प्रवाद-

स्तदैव सङ्गच्छेत, यदि नामासिधाखण्डस्य मध्यभूमिरेव तेषां साद्या-
र्याणां निकेतनं मन्येतेति तत्र चतुर्थहेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः—
पूर्ववर्णितः सुवास्वादिप्रदेशीऽपीताल्यादिभ्यः किञ्चिदुत्तरगतपूर्व
एवेति तत्प्रवादोपपत्तिः समानैवेति । —

(५) हिमालयस्योत्तरभागस्य पवित्रतमत्वेन लोकातीतमहिमा-
न्वितत्वेन स्वर्गरूपत्वेन चेदानीन्तनानां भार्याणां स्त्रीकारात् तादृश-
स्थानस्यैतदादिपुरुषाणां वासः सम्भाव्यत इति तत्र पञ्चमहेतुवर्ण-
नम् । अत्र ब्रूमः— हिमवद्दक्षिणभागस्यां भार्याः तपस्साधनादिकं
चिकीर्षवश्चिरमेव डिस्वदुत्तरभागं गत्वा कृतकृत्या भवन्ति, इत
एव तस्य पवित्रतमत्वेन वर्णनम् ; न त्वादिपिडवासनिबन्धनमिति ।
लोकातीतमहिमान्वितत्वेन तु तत्रत्यकुक्षुणा मजेयत्वादियवणत
एव । हिमवत्पृष्ठस्य स्वर्गरूपत्वं तु पौराणिकम् ; उत्तरयम्दमात्रं
तद्दीर्घम् । “उत्तरः = उदत्ततरो भवति, अधरः = अधो र, अधो न
धावतीत्युद्धं गतिः प्रतिपिडा”-इति यास्कः (निरु० २. ३. २.) ।
तथाचोर्ध्वतनप्रदेश एवोत्तरः । भार्यावर्तस्य यस्यां दिशि उदत्त
ऊर्ध्वतनो हिमवान् पर्वतो विद्यते, सैव दिगुत्तरेति व्यपदिश्यते, ततो
विपरीता अधरेति । अत एवैवं श्रूयते— “स उत्तरस्मादधरं समुद्र
मपो दिव्या अञ्जद्वर्षा अभि”-इति (ऋ० सं० १०. ८८. ५.) ।
अत एव सूर्याऽप्युत्तर उच्यते । तद्यथा ऋक्मंहिताया मम-
ऊच्छ्रुतम्— “विद्मस्मादिन्द्र उत्तरः”-इति (ऋ० सं० १०. ८६.
१-२३.) । एव मन्यत्वान्यत्र च बहुत्रैव ।

(६) श्रूयते हि कौपीतकात्राक्षणे - “उदीच्या दिशि प्रज्ञात-
तरा वायुयते, उदश्च उ एव यन्ति वाच ग्रिचित्, यो वा तत
भागश्चति, तस्य वा श्रूयन्ति इति इ म्मादेया हि वाचो दिक्

प्रज्ञाता”-इति (१. ७. ६.) । तदेवं कौपीतकब्राह्मणग्रन्थ-
प्रवक्तुराचार्यस्य हिमवद्दक्षिणखण्डस्यत्वेऽपि तदादिपुरुषाणां हिम-
वदुत्तरखण्डवासित्वेनैवेयोत्तरदिक्सुतिः सङ्गच्छत इति तत्र पठ-
हेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः— एतरेये च ब्राह्मणे समाम्नातेतदर्थिका
श्रुतिः ; एतरेयकाले कुरुपञ्चालशिविसीवीराणां मध्यदेशत्वं पूर्वं
वर्णितम् । मध्यदेशापिचयोद्याननगरस्योत्तरत्वं सर्वेयत्तुमङ्गिर्मन्तव्य
मेव । एष एवोद्यानदेशो राजतरङ्गिण्या मुञ्जानक इत्युक्तः ;
तस्यास्य विद्यानिवासत्वेन सुतिरन्यत्रापि । स एष काश्मीर-
सन्निहित उद्याननामजनपदोऽत्रेष्टो विद्यानिलय इति कथं धावेम
हिमवतोऽप्युत्तर मिति ।

(७) श्रूयते हि—“तीकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः”-इति
(ऋ० सं० १. ६. ८४.) आशीर्मन्त्रः । एष मन्थान्योऽपि ।
तदत्र विवेचनीयम्, एवं हिमर्तुतोऽब्दपरिगणन तु तत्रैवोपपद्येत,
यत्र प्रदेशे हिमप्रपातस्त्रातिशयं विद्यते सदैव, नात्र तथोपलभ्यते ;
अपि त्वासियासध्यभूभागस्थो, बिलुर्ताग्सुश्रतागृपर्वतयोरन्तराल-
प्रदेशस्तु नूनं तादृश एवेति तत्रैवासीत् पुरार्याणां माद्विवास
इति प्रमाणयित्तु प्रबलीय हेतुः सप्तमः । अत्र ब्रूमः— “यदि ।
हिमर्तुवाचिहिमशब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् हिमशब्दस्याब्दवाचि-
त्वेन व्यवहाराद्वा स्यादप्रपूर्वपुरुषाणां हिमर्तुप्रधानदेशवासित्वानु-
मानम्, तर्हि शरदृतुवाचिशरच्छब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् शर-
च्छब्दस्याब्दवाचित्वेन व्यवहाराद्वा किं न स्यात् तेषां शरदृतुप्रधान-
देशवासित्वानुमानम् ?-अस्ति तद्यापि श्रवणं बहुत्रैव । तद्यथा—
“तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वा मिदु”-इति ऋ० सं० १. १२. ७२. ।
“शत मिदु शरदो अस्ति देवाः”-इति ऋ० सं० १. १४. ६०. ।

“अतं नो रास्व शरदो०—०ऽश्यामायूर्णपि”-ऋ० सं० २, ३, २७ ।

“अक्षौ शत शरदो जीवसे धा”-इति ऋ० सं० ३, ३, २५ ।

“पतिर्जीवाति शरद शतम्”-इति च ऋ० सं० १०, ८६, ३८ ।

प्रलुतस्वार्याणां न कदापि हिमर्त्तुमात्रभोगौकस्त्व मासीत् न च कदापि शरदुत्तुमात्रभोगौकस्त्वम् ; अपि नाम “शर-
च्छ्रुता अस्या मोषधयो भवन्ति, शीर्षो आप इति वा”-इति
यास्कोक्तेः (४. ४. ४.) शृणाति दिनस्ति प्राणिनः इति शरच्छब्द-
ष्युत्पत्त्या शरदुत्तोरस्त्रास्यकारित्व मासीदार्याचार्यसम्मत मिति
तस्वर्त्तोरिन्द्राख्यच ममानि तैरिति प्रतीयते । सति चैवं तस्याऽऽ-
न्नावयवत्वे, हिमर्त्तोरिन्द्राद्यवयवत्व सुतरा सम्पन्नम् । अत एवाब्द-
गणनाप्रसङ्गे शरच्छब्दहिमगन्धयोरन्धतरस्य प्रयोगो बहुत्र श्रूयते
वेदे, सङ्गच्छते च तयोः शब्दयोर्गोण्यात्तत्त्वात्वाचित्त्व मपीति ।^१

(८) अपि श्रूयते— “उत्तरं गिरि मति दुद्राव”-इति (श०
ब्रा० १. ८. १.) । ‘उत्तरं गिरिं’ हिमालयम् ‘अति’ अतिक्रम्य
उत्तरं ‘दुद्राव’ द्रुतगमनं कृतवानिति च तत्त्वमन्तोऽर्थः । तदन्नादपि
वचनात् हिमालयं मुक्तं इहागमनं सुव्यक्तं मिति तेषां तादृशानु-
मानेऽटमो हेतुः । अथ ब्रूम— तस्याः श्रुतेराद्यक्षपर्यान्वोचनया
अतियश्यान्वोचनया चेतद्विपरीत एवार्थः प्रतीयते । तथाहि—
“स शौचं उत्यति नाव मापदे । तं स मख्य उपत्या पुष्टुदे ।
तस्य श्रुते नाव पायं प्रति मुमोच । तेनेत मुत्तर गिरि मति-
दुद्राव । स शौवाच । अपीपरं ये त्वा । उषे नायं प्रतिबधीष्व ।
ते तु त्वा मा गिरो मत्स मुदकं मत्तच्छेत्सीत् । यावद्यावदुदकं
भमयायात् तापतायदन्ववमपांभीति । स ह तावतावदन्ववममर्षं
तदन्वतेदेवोत्तर-अ गिरिभंनोरन्ववमर्षंनम्”-इति पूर्व्वे तच्छतपथ-

वचनम् । तदेतत्पर्यालोचनया गम्यते— कदाप्येकदा सम्भूतेऽत्र
जलप्रावनेऽस्मादेवार्थावर्तीयसमुद्रादुत्थितस्य जलीघस्य हिमालय-
शृङ्गाधिरोहणम्, उपगान्ते च तदुपद्रवे ततः क्रमादभिर्षर्षणञ्चेत्वे-
वेत्यस्मन्मतानुकूलैवेषा श्रुतिरिति । अत एव 'अतिदुद्राव'-इति
पदस्य 'अधिजगाम'-इत्यर्थः कृतस्तद्भाष्यकृता हरिस्वामिना ।
वेदार्थनिर्णयायैव यास्कप्रणीते निरुक्ते त्वभिपूजितेऽयंऽतिशब्दो
निर्णीतः— "अति सु इत्यभिपूजिते"—इति (१. १. ५.) ।
'अतिधनः'-इति, 'सुभाक्षणः'-इति च तदुदाहरणद्वयम् । अति-
शयोऽप्यर्थोऽप्यस्यैतर्थास्तीयः । अत एव "अतिमृत्यु मेति"—इत्यादौ
(खेता०, उ० ६. १५.) अतिशयोऽर्थ एव प्रतीयते, नोन्नतार्थः ।
"अतिरतिक्रमणे च"—इति पाणिनिसूत्रस्य (१. ४. ०५.)
व्याख्यायां छाहैव ज्ञानेन्द्रसरस्वती— "अतिक्रमणं सुचितादधिक-
स्यानुष्ठानम्"—इति । अथ वा 'तुष्यतु दुर्जनः'-इति न्यायादते-
रुन्नतार्थत्वस्त्रीकारेऽपि हिमालयोत्तरवासिनां तेषां दृष्ट्यास्य
हिमालयस्य उत्तरगिरित्वं कथं, सम्भवेत् ? अपि हिमालयोत्तर-
प्रदेशेषु आसिया मध्यभूखण्डेषु, न कदाप्यासीत्समुद्रो नैवाद्यापि
दृश्यते, तत् कथं शिरोनास्ति शिरोव्यथेतिवत् यतपथीयार्णवजल-
स्त्रीतिवर्णनं सङ्गच्छेतेति च विचार्य मेव । आसीत् पुरोदीच्या
मपि समुद्र इति चेद् वेदेषु प्रायः सर्वत्रैव समुद्रोत्प्लेखकाले
तथापिधसमुद्रस्यानुत्प्लेखः कथञ्चकार मुपयुज्यत इति च ध्येय मिति ॥

एव सुमेरुप्रदेशवासिनः खल्वासन्नम्पूर्वपुरुषा इति बाल-
सिद्धान्तोऽपि स्याद् बालसिद्धान्त एव । तथाहि—

उत्तरमेरुप्रदेश एवास्मत्पूर्वपुरुषाणां माद्वार्याणां माशीद्
वास्तव्यभूरिति प्रमाणयितुं तेन निष्प्रमाणोऽपि वागाडस्वरो वङ्ग-

पन्यस्तः ; तत्र प्रमाणपरतन्त्राणां मौन मेव श्रेयः ; ततो यानि
तु श्रुतिवचनादीनि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि, तत्रेदं प्रथमं मन्यामहे
वयम्— “अमी य ऋचा निहितास उच्चा,

नक्तं ददृशे कुहचिद् दिवेयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि,

विचाकयच्चन्द्रमा नक्त मेति ॥”—इति ऋ० १. २४. १० ।

तत्सम्मतोऽस्यार्थः—‘अमी’ ‘ये’ ‘ऋचा.’ सप्तर्षयः ‘उच्चा’ उच्चैः
शिरःप्रदेशे ‘निहितासः’ स्थापिताः, ‘चष्टिकर्त्तृ’ति शेषः । ते ‘नक्तं’
रात्रौ ‘ददृशे’ दृश्यन्ते ‘दिवा’ ‘कुहचित्’ ‘इयु’ गच्छेयुः, न दृश्यन्त
इति यावत् । ‘चन्द्रमाः’ अपि ‘नक्तम्’ एव ‘विचाकयत्’ प्रदीप्यमानः
‘एति’ दृश्यत इति भावः । तदेतदेवमादीनि ‘वरुणस्य’ राष्ट्रः
‘अदब्धानि’ कथमप्यविनाश्यानि व्रतानि’ कर्माणि, ज्ञेयानीति ।
एवञ्च शिरःप्रदेशे सप्तर्षिमण्डलावस्थानं गम्यते, तच्च सुमेरावेवोप-
पद्यते ; अत एतादृशान्द्रदृष्ट्या माचार्यर्षीणां दाधीत् पुरा तत्रेवा-
वास इति तदभिप्रायः । वयन्तु व्रूमः— यास्कमते ऋचा इति
पदेनेह सर्वेषां मेव नक्षत्राणां यज्ञेण मिष्टम् (नि० ३. २०) ;
सर्वेषां मेव तेषां रात्रावेव श्योतमानत्वात् सुसङ्गच्छत एवात्र
यास्कस्य तन्नतम् । अपि सुमेरुप्रदेशतो नक्षत्राणि उच्चैर्दृश्य-
मानानि, इतोऽपि उच्चैरेव दृश्यमानानि, कुमेरुतोऽपि तानि उच्चैरेव
दृश्यमानानीति तेषां सुच्चैःस्थत्वं सर्वत्र प्रत्यक्षम्, किं सुमेरुत
एव । न ह्युच्चैःपदेन म तकोपरि वर्तमानं भ्राम्यमानं वा गम्यते ।
यद्युद्येन गतपथब्राह्मणे (२. १. २. ४.) ऋचगण्डः सप्तर्षिवाचको-
ऽपि ; तदापि न नः चतिः । “उत्तरम्, उच्चतरम्”—इत्यादि-
नैकप्रवचनात् (२. ३. २.) उच्चैर्दृष्टनिबन्धन मेवोत्तरनामव्यपदेश

इत्यग्रमात् उच्चैरित्यग्रेह समर्पिपद्ये उत्तराशा मित्येवार्थः फल्पते ;
 श्रुतञ्च तत् तत्रैव धतपद्ये तदनुपदम् — “उत्तरा हि समर्पय
 उच्यन्ति”-इति । तदित्यं तत्प्रदर्शित एव मन्त्रस्तम्भतसमुच्छेदयो
 भवितु मर्हति न वेति सुधीभिरेवकलय्यम् ।

वस्तुत एव मन्त्रो वरुणविज्ञानपरस्ततो वरुणकर्मपरिचायक
 एव प्रवृत्तः ; तदत्र दृ द्रुणपदार्यबोधाय विनीयत एवेतद्
 वालविजृम्भितं समत्तात् । तथाहि—“रात्रिर्वरुणः”-इतिश्रुतेः
 (ऐ० ब्रा० ४. २. ४.) वरुणस्य रात्रिरेवत्वम् ; निदण्डो हादया-
 दित्यनामप्रक्रमे वरुणशब्दपाठात् सूर्यविशेषत्वम् ; “दिना पावज
 चतसा०—०पद्यन् जन्मानि सूर्य”-इतिस्त्रोदाहृतश्रुतियाख्यानेन
 भगवता यास्केन तदेव प्रतिपादितञ्च (१३. ३. ८.) ; एवं
 हि रात्रिकानिकोऽध.स्य. सूर्य एव वरुण इति प्रतिपद्यते । एवं
 वरुणार्थस्त्रीकारेणोपपद्यते वरुणराजकर्तृकः समर्पितभृतीनां
 चन्द्रमसव प्रकाशः । परं न चेत्तद् वरुणः सङ्गच्छते मेघप्रदेय-
 वासिनाम् ; तत्र सूर्यविशेषस्य वरुणस्य तदध स्थलेन चन्द्रम-
 प्रभृतीना प्रकाशकत्वासम्भवात्, प्रत्युत आर्यावर्तवासिना मेव
 सङ्ग कते ; अतस्तत्प्रदर्शितोऽप्येष मन्त्रोऽभ्यन्ततपोपक एवेति
 ध्रुवम् । एवं मपि स्वमतप्रमाणायास्त्रोपन्यासो नून नूतनमत-
 प्रकाशव्ययमानस्य तस्य, सुदीर्घमानरमन्थापतितस्य सुत्तद्-
 चामस्य रुद्रकण्ठस्य मरीचिकादिगुम्भस इवेति ॥

तद्वितीयप्रमाण मप्येव मेव । तथाहि—

अस्येकमहादग्धं सूर्यसुन्नाम सूक्तम् (ऋ० सं० १०. ८८.) ।

तस्य द्वितीयस्याः ऋचः प्रथमार्चव एवः—

“स सूर्यं. पर्युक्तं वरास्ये द्रा वसुत्वाद्रप्येव चक्रा”-इति ।

इम मेघ मन्वांश्च मधलम्ब्य सुमेरोराद्यार्थावासभूर्त्वं
 प्रमाण्ययितुं चेष्टितं तेन । तदुक्तम्— मस्तकोपरि रथचक्रा-
 कारेण नक्षत्राणां भ्रमणं तत्रलम्बन्त मेव सम्भवतीति । वस्तु-
 तस्तन्मन्त्रस्य ध्यास्यानालोचनतो न तादृशतच्छायापि गम्यते ;
 प्रत्युत तन्मतविपरीतं यत् सत्यं तदेव प्रमाणितं भवति । तद्यथा
 — ‘इन्द्रः’ परमैश्वर्यादिगुणयुक्तः ‘सः’ ‘सूर्यः’ ‘उरू’ उरौ
 विस्तीर्णान्तरिक्षे ‘धरांसि’ पृथिव्यादियज्ञोपग्रहमण्डलानि ‘श्राव-
 ङ्ग्यात्’ सदेव आवर्त्तयति । तत्र दृष्टान्तः— ‘रथ्या चक्रा इव’
 यथा अत्र मध्यस्थः सन् रथसम्बन्धीनि चक्राणि भ्रामयति चक्राणां
 मितस्ततोविचित्रपतनतो रक्षयति च तद्वदिति । एतेन मध्यस्थित-
 सूर्याकर्षणशक्तिः सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां मितस्ततोविचित्रपतन-
 राहित्यं भ्रमणश्चेति विज्ञानमुपदिष्टं भवति । बालमते तु तेषां
 मस्तकोपरि सूर्यस्थाविद्यमानत्वादचक्रपत्नेन सूर्यस्य मध्यस्थितित्वं
 कथं सङ्गच्छेतेति पक्षपातशून्याः सुधिय एव विभावयन्तु । सुव्यक्त
 मपि श्रुत मचरूपेण सूर्यस्य स्थितिवर्णनं तदुत्तरत्र—

“यो अक्षेणैव चक्रिया शचीभिर्

विष्वक् तस्तग्न पृथिवीं सुत द्याम्”—इति ।

अस्यार्थः । — ‘यः’ सूर्यः ‘शचीभिः’ आकर्षणक्रियाभिः ‘पृथिवीम्’
 स्रनीचेःस्थितां भूमिम्, यद्ग्रहण्डलनिम्नादिभागगता मिति भावः ;
 ‘उत’ अपि ‘द्याम्’ स्त्रीश्लेषैःस्थितां सुतरां व्युत्थाम्, यद्ग्रहण्डलोद्दे-
 भागगता मिति भावः ; ‘विष्वक्’ सर्वतः ‘तस्तग्न’ स्तम्भान् धरति ।
 तस्तग्नैति “हृदसि नदत्तुङ्लिटः”—इति सार्वकालिको लिट् ।
 तादृगस्तम्भनेन यद्ग्रहाणां मितस्ततः पतनजन्यं कचाप्यवनं यारितं
 भवति । अत्र दृष्टान्तः— “अक्षेणैव चक्रिया”—इति । ‘चक्रिया’

चक्रिरी, चक्रगतो निम्नोर्ध्वप्रान्ती यथा 'अक्षेय' स्तब्धी दृश्येते
स्त्रीके, तद्वदिति ।

तन्मृतीयप्रमाणन्तु स्वमिहान्ताघातमेव न सङ्गते, किम्पुनः सत्य-
सिद्धान्ताघातम् । तथाहि— यदिदं श्रूयते सप्तविधसोमयागेषु
अग्निष्टोमादियु प्रातरनुवाकविधावेतरैयके— “प्रातर्वं स तं देवेभ्यो
ऽन्वव्रवीत्”—इत्यादि (२. २. ५.) । एतया श्रुत्या प्रातरनुवाक-
पाठस्य प्रातरेव कालो व्यक्तीकृतः । ततस्तदुत्तरव प्रातरनुवाकार्था
सङ्ख्याविधौ श्रूयते— “सहस्र मनूयं स्वर्गकामस्य”—इत्यादि
पश्चान्तरत्नेन । स एषः सहस्रार्था- पाठः प्रातरुपःकाले कथं
मिहारायवत्ते सङ्गच्छेत ? सुमेरुप्रदेशे तु सङ्गच्छते; तत्रोपसो मास-
द्वयव्यापित्वात् । तदित्य सुप्रसिद्धसहस्रार्थानां पाठविधानं गमयत्ये-
वाचार्याणां दीर्घोपसो सुमेरी तदानीं मासीद् वास इति ।

अत्र ब्रूमः— नैपः प्रातरनुवाकविधिः क्वचिद्कर्मसंज्ञितायां श्रुतः,
अपि श्रूयते ब्राह्मणेषुऽत्रैतरेयके, तत् किं मिदं मैतरैयक मपि तत्रैव
प्रोक्तम् ? तथा स्त्रीकारे यदिदं श्रूयतेऽत्रैतरेके— “धुवायां मध्य-
मार्या प्रतिठार्या दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः”—इत्यादि
(३६५० ६५०), तत् कथं सङ्गच्छेत ? किञ्च यदि प्रातरनुवाक-
पाठस्य कालो द्विमासात्मको मन्येत, तर्हि प्रातस्सवनमाध्यन्दिन-
सवनवृत्तीप्रसवनानां कालाः कीदृशा मन्तव्याः ? संवत्सरसत्रकालस्य
कीदृशः ? इत्यादि च तत्र निरूपणीय एव । अथापरम्, यदि
दीर्घोपसो सुमेरावेव प्रातरनुवाकपाठसम्भाव इति मन्येत, तर्हि
शुधिष्ठिरादिभिर्वाजिरावान्तेरार्यावत्तंवासिभिरनुष्ठितैश्चखमेधादिषु
सोमयागेषु प्रातरनुवाकानां पाठो न बभूवेति किं मन्तव्यम् ?

अन्यच्च; यथा सहस्रवार्षिकसत्रस्यासम्भवता मालस्य भीमंभार्या

मधिकारश्च नारथ्य सिद्धान्तितम्, तथैवोपसि सहस्रसङ्ख्याकानां
मृचां पाठेऽसम्भवा इति किं नात्र विचारितमित्यपि विचार्यमेवेति ।

बलुततु “महति रात्र्या अनूच्यः पुरा शकुनिवादात्”—इत्येव
विधिः । ‘रात्र्याः’ पूर्वेऽप्योपस्यस्यस्य दिनस्य अग्निष्टोमीयपञ्च-
नुडानुक्तस्य या रात्रिः तस्या रात्रेः सम्यन्वेनि शेषे महतं
श्रवतिष्ठमाने सति प्रातरनुवाकाख्याना मृचां पाठ आरभ्य,
‘शकुनिवादात्’ शकुनयः पक्षिणः, ते यस्मिन्नुषःकाले प्रबुध्य
वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, ततः ‘पुरा’ पूर्वं नैव तत्पाठः समाप्य
इत्यर्थः । अत्राह सायणः— “एतदुक्तं भवति, यस्मिन् काले
प्रारथ्यः प्रातरनुवाकः तप्तसोपवातात् पुरेव समापयितुं शक्यः
स्यात्, तदा प्रारथ्यश्च”—इति (२. २. ५.) । अथमप्यपाठ्य-
प्रातरनुवाकस्य सङ्ख्या त्वेकविंशतिर्ग्व (ऐ. ब्रौ० २. २. ६.) ;
काम्यपाठ्यस्य तु शतादिका सहस्रान्ता । तदत्रावश्यपाठ्यानां
मृचां पाठस्तु प्रातरेव नूनं सम्यद्यत इति प्रातरनुवाकनाम-
करणं सुपपद्यत एव । काम्यपाठ्यानां शतादिसहस्रान्तानां मृचां
पाठस्तत्रोपस्यसम्भव इत्येव “महति रात्र्या अनूच्यः”—इति
विधिः । सहस्रप्रातरनुवाकीयासु ऋष्टु एकपदादीना मध्यस्ति
विद्यमानता, न चाभ्यस्तर्धी पाठे विशेष्ये लभ्यश्च सम्भवति ;
अतो रात्र्या महति भागेऽवशिष्टे आरथ्यः प्रातरनुवाकपाठः शकुनि-
वादात् पुरा समाप्यो भवेत्, किं तत्र चित्रम् ? किञ्च सहस्रर्ष-
पाठपक्षे “पुरा शकुनिवादात्”—इति नियमाभावश्च । अत
एधेदमपि श्रुतं तत्र तदुत्तरम्— “अपरिमितं अनूच्यम्”—इति
(२. २. २.) । “गतं सहस्रं मित्यादि सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य
मध्यरात्र्यादूर्ध्वं सुपक्रम्य सूर्गेन्द्यात् प्राचीनकाले यावतीरनुवक्तुं,

शक्तिरस्ति तावतीरनुव्रूयात्"—इति तत्र सायणभाष्यम् । एतेन सहस्रानुवचनपक्षे परा शत्रुनिशदादिति नियमो परिचाज्य इति स्फुटम् । अप्यग्रन्थे 'शतं सहस्रं मित्यादि सङ्गापरिमाणं परित्यज्य'—इत्येव स्थाने 'सहस्रं सङ्गापरिमाणं परित्यज्य'—इत्येव मन्तव्यम् ; सहस्रपाठमात्रेण लक्षसाध्यतया तत्रैवापरिमित-पाठव्यवस्थाया औचित्यादिति ।

अस्ति चान्यत्र प्रातरनुवाकस्य सर्वदिशापाष्यत्रयुतिः—
"उदितः प्रादिद्ये प्रातरनुवाक मनुव्रूयात् ; सर्वे ह्येते दहदिव्याकीर्त्यं भवति"—इति (ऐ० ब्रा० ४, ३, ४.) । काम्ये बहुमङ्गाकर्त्री पाठपक्षे एतदपि स्याच्छरणम् ; नित्यपाष्यानां प्रातरनुवाकस्य मन्त्रस्यसङ्गात्वेन प्रातःपाठस्य व्यभिचिन्नात् प्रातरनुवाक इति नामधेयस्थान्त्वयतापि नानुपपन्नेति विचार्यै मेतत् सुधीमिरिति ॥

उपोदीर्घवशवपदं तदीयवपुर्यग्रमाण मयकिञ्चित्करम् । तथाहि— "स उपः परिपञ्चजे"—इति (ऋ० सं० ८, ४१, ३.) मन्त्रे युर्ये 'तस्य वेनीरनु व्रत सुवस्तिस्त्रो अश्वर्षयन्'—इति । तदिह उपसस्त्रित्वशक्त्या दीर्घत्वं गम्यते, तत्र सुमेरादेव सङ्गच्छत इति तदीयम् । तत्त्वतस्त्रिह वरुणविज्ञानोपदेशके मन्त्रे नोपसस्त्रित्व मभिहितम्, प्रत्युत 'तस्य' वरुणस्य 'व्रतम्' कर्म 'अनु'-स्य 'उपः' कालः 'तिस्रः वेनीः' त्रिविधाः जरायुजाजरायुजो-ङ्गिजाः 'वेनीः' प्रजाः 'अश्वर्षयन्' वर्धयति इत्येवोपदिष्टम् । अन्यत्रान्यत्र च "प्रजा ह तिस्रो अत्राय मीदुः"—इत्यादौ (ऋ० सं० ८, १०१, १४.) प्रजानां त्रिविधत्वं युतमेवेति द्रष्टव्यम् । 'अश्व-र्षयन्' + नभस्ताम्—इतिपदद्वयसन्धिज-शब्दम् अश्वर्षयन्नाभस्ता मिति रूपम् ; अपिवा व्यत्ययकृतं बहुवचनम् ।

उपसो दीर्घत्वप्रमाणाय तेन यदिय मृगुदाहृता— “कियात्या यत् समया भवति”—इति (स० १. ११३. १०.), सैषा उपोविज्ञान-सूक्तान्तर्गता उपसोऽनन्तत्वं वेदयति, न तु प्रादेशिकदीर्घत्वम् ।

तथोपसः पञ्चविभागवाख्यानेन दीर्घत्वं सूचयितुं यत् तैत्तिरीयानुवाकस्वीकरणम् (सं० ७. २. २०.), तदपि निरर्थकम् ; तादृशविभागस्वाकार्यावर्तेऽप्युपयोगित्वः ।

किञ्चेद्द मपि विवेच्यन्,— सुमेरुप्रदेशीयोपसो दीर्घत्वं किं मायावर्त्तवासिना मष्काकं दद्या प्रतिपाद्यते, उत तत्रत्याना मिति । इहत्याना मिति चेत्, तेन कार्यं सिञ्चेत् तत्रचार्याणां वासः ? अथ तत्रत्यानां तादृशमन्त्रकृत्वं प्रमेय मिति चेत्, तदपि नोपपद्यते ; दीर्घत्वं ह्यापेक्षिकं भवति, न हि तत् उपोऽन्तरदर्शन-विरहादपि सङ्गच्छते ! तत् किं मेतेन उपोदीर्घत्वप्रकाशकमन्त्रान्वेषणेनेति धीप्रभावता तेनेव स्वयं मालोच्य मिति ॥

यदिदं श्रूयते— “तानीदृहानि बहुलान्यासन् या प्राचीन मुदिता सूर्यस्य”—इति (ऋ० सं० ७. ७६. ३.), तदितः खसू-पसः कतिदिनस्थापित्वं गम्यते स्फुट मिति तेषा माचार्याणां सुमेरुवासित्वे पञ्चम प्रमाण मित्याह । अष्काकं तु नात्र श्रुतौ (तल-कोडावित मर्थतिलकं प्रतीयते, प्रतीयते तु अज्ञा मानस्यम् ; तदिहाशेषेषुभीमन्सो भूमिदेवा एव प्रमाणम् ॥

उपःशब्दस्यनेकत्र बहुवचनान्तप्रयोगोऽप्यत्रास्येकं प्रमाणम्, तदिदं पठं ह्यात् । तद्यथा तैत्तिरीयत्राह्मणे मन्त्रः—

“प्रमा एव ता उपसो याः प्रथमा व्योच्छन् ।

ता देव्यः कुर्वन् पञ्चरूपा । शश्वतीर्नावपृज्यन्ति ।

न गमस्यन्तम्”—इति (२. ५. ६. १४.) ।

तंत्वत्स्तत्प्रदर्शितो द्यौः सन्तः पुनर्जन्मवेषयो न तूरसो देव्यं
मावेदति ; तत् पश्यत्वेतन्पूर्वमन्तावेती—

“पूर्वं देवा अपरेषानुपश्यन्नग्निः । जन्मन्त्यवरेः पराणि ।
वेदानि देवा अथ मन्त्रीति माम् ।

अहं हि त्वा शरीरं जरसः परस्तात्”—इत्येकः ,

अथापरः— “प्राणापानी चक्षुः श्रोत्रम् । वाचं मनसि सधृताम् ।
द्वित्वा शरीरं जरसः परस्तात् । आ भूतिं भूतिं वय मयत्रामहे”
—इत्यतस्तृतीय एवेष यः प्रदर्शितपूर्वः । तथा च पूर्वजन्मनि
दृष्टा एवेना उपस इत्येव तत्फलितार्थः सम्पद्यते । एवञ्च न
कथं मध्ये मन्त्रः समेकप्रदेशीयोपसो बहुदिनव्यापित्वे प्रमाणं
भविष्यति महतीति स्फुटम् । किञ्च तत्रत्योपसो बहुदिनव्यापित्वं
तत्रानां कथं भवेदधिगन्तव्यमित्यपि विचार्य भवेत् ॥

यदप्युक्तं सूर्यस्य उपसद्य सुनेरुतो दक्षिणोदयदर्शनादेव “पुत्र-
धरति दक्षिणायाः (ऋ० सं० ३.५८.१.)”—इति दक्षिणापुत्रत्व-
व्यपदेशोऽपीति । तत्रैतत् समं प्रमाणं मपि मज्जमानस्य बहु-
मानव्यावलम्बनं निवाकिञ्चकारम् । उत्तरः=उर्ध्वस्थः सूर्यः,
दक्षिणा=अधःस्था पृथिवी, इत्येव सर्वत्र ज्ञेयम् । सुनेरु-
वासिनां तु वेगं दिग्घ्रातं पथिमा, सेव स्याद् दक्षिणा ; यस्यां
दिशि सूर्योदयस्तन्वा एव प्राक्तनियमात् । पुरः, पुरस्तात्, प्राक्,
पूर्वत्वभिन्नार्थाः ; सूर्योदयजनितवन्धन एवात्र भवत्यघ्रातं दिग्-
व्यवहारः प्राक्पश्चगुदगर्वागितीति । श्रुतिसिद्धं (ऐ० ब्रा० १.
२, ३.) युक्तिगम्यञ्चेतत् किं तन्न स्वमतप्रतिपादनव्यग्रतया विष्कृतं
मपि वा हठैकपरतया अघ्रातं चक्षुःपु धून्निमुष्टिप्रक्षेपाद्युक्तं
इति लुब्धायितुं यत्किञ्चित् मिति विचारयन्तु धीमन्त एव ॥

यज्ञो चित्र मिदम् ! “सप्तर्षिहस्तात्रचिनादशे ऋनधोवियस्वान्”
—इति कुमारसम्भन्धोक्तोऽपि तेन स्वमतप्रमाणत्वेनोपन्यस्तः, तत्
कि. मद्ययुगीयस्य “अस्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो
नाम नगाधिराजः”—इतिवादिनः कालिदासस्यापि सुमेरुस्थत्वं
मन्तव्यम् । तदिदं तदीय मष्टमं प्रमाणं मन्तव्यं तद्विद्वापयती-
त्यत्र मीनावलम्बनमेव श्रेयः ॥

“दीर्घतमा मामतेयः”—इत्येतदगुह्यो ‘दीर्घतमाः’—इति
सञ्ज्ञ पदमपि स्वमतप्रमाणं ममानि तेन । तदिदं तदीयं नवमं
प्रमाणम् । तत्त्वतो वेदार्थमीमांसेकप्रयोजनस्य मीमांसादर्शनस्य
मते दीर्घतमा इति हि प्रावाहृष्टिरितिवत् काव्यतं नाम ; यः
खलु ममताप्रवतः, स नूनं दीर्घतमास्तत्र कः रुन्देहः । द्रष्टव्य-
शेष सिद्धान्तो मी० द० १. १. २ =—३२ सूत्रभाष्ये ॥

यदपि निर्णीतम्,— वेदिकमन्त्रेषु ‘नदग्वा’—इतिपदस्वारस्यात्
नवमासात्मको वर्षः ‘दशग्वा’—इतिपदस्वारस्याद् दशमात्मको वर्षश्च
मस्यते, तादृशवर्षो नास्मत्कर्मशेषित्विति नूनं सुमेरुप्रदेशीय एवैवं
वर्षो वर्णित इति स्वीकार्यं मित्य मपि सिध्यति तस्यार्थादिवास्तभूत्व
मिति । तदिदं दशमं प्रमाणं मपि निर्वाजमेव । अत्र हि वद्वः
पृच्छाः समुत्पीयन्ते । तद्यथा— सुमेरुप्रदेशे किं मद्यापि नव-
मासात्मकोऽब्दः प्रचलितो विद्यति ? उत दशमासात्मकः ? आद्यदेव
दशमवर्षस्य का गतिः ? द्वितीयशेदाद्यस्य का गतिः ? उभयविध
एकाब्दस्तत्रापि भवतीति चेत्, कथं तयोरेकत्र समावेशः ?
पथाब्ददेशेऽत्र भूभ्रमणजन्य मद्परिगणनं भवति. तथा तत्र
तत् किञ्चिदभ्यनम् ? अस्मदब्द एव तेषां मिकदिनम्, तादृशकति-
दिनात्मकः को मामः ? तादृशकतिमासात्मकस्याब्दः ? तादृश-

कत्यब्दस्यायि च तेषां जीवनम् ? श्रुतिसिद्ध शतायुश्च तेषां कथ-
ङ्कार मुपपद्यत इति ।

इहापर मपि त्रिवेद्य मस्ति,— यथा नवम्वा पदं नवमासात्मक-
वर्षवाचकम्, दशम्वा पदं दशमासात्मकवर्षवाचकं चेति मन्यन्ते,
तथैव शतम्बिपदं किं शतमासात्मकवर्षवाचकं मन्तव्यम् ?
श्रूयते तु शतम्बिपद मपि । तदथा—

“शने सिद्धन्तो अद्रिवोऽग्वावन्तः शतम्बिनः ।

विवक्षणा अनेहसः”—इति ऋ० सं० ८, ४५, ११ ।

“आ न इन्दो शतम्बिनम्”—इति च ऋ० सं० ८, ६७, ६ ।

वस्तुतस्त्वेवमादिषु स्वमतपोषकत्वदर्शनं तस्य नूनं पाण्डु-
रोगिणा सर्वत्र पीतदर्शनं मिर्वेवेति मन्यामहे वयम् ॥

यद्य सिद्धान्तितं तेन,— वैदिकमन्त्रादिषु देवयानशब्दतः सूर्यस्य
सुमेरुयान मुत्तरायण मवगम्यते, पित्रयानशब्दतश्च सूर्यस्य कुमेरु-
गमनं दक्षिणायनम् ; तथा च सुमेरुप्रदेशेषु देवयानेऽहं सम्पद्यते,
पित्रयाने च रात्रिरतो देवयानपित्रयानशब्दन्वितम ब्राह्मणं तत्रैव
रचना बभूवेति तत्रार्यादिवासस्येदं मेकादयं प्रमाणं मिति । एतच्च
सर्वं स्यात् प्रेक्षावता परीक्षणासह मेव । तत्रैवम्,— मध्यभूभागत
एव हि उत्तरायणदक्षिणायने परिदर्शनीये, उत्तरदक्षिणकेन्द्रभू-
वासिनान्तु नेते समधिगम्ये ; तत् किमु देवयानपित्रयानशब्दार्थतो
दिवानिगेल्यादिसमुद्भावनादिविचारिणेति । यद्युच्येत इह या
एवप्रयो देवयानपित्रयानशब्दन्वितमन्त्रद्रष्टारो बभूवुरिति स्वीका-
र्यंऽपि देवयानार्थसु सुमेरुगमनमार्गः, सुमेरोय देवस्थानत्वकथन
मार्थपूर्वपुरुषावासनिवन्धन गौरवसूचकं मिति, एतदप्यसङ्गतम् ;
गतपदशब्दार्थो (१४. ८. १,) देवयानपित्रयानशब्दयोरपरार्थ-

प्रतीते, सुमेरोदेंवस्थानत्वे स्वीकृतेऽपि तत्रास्मदादिपुरुषार्था वासु
हेतूपनाभाभावाच्चेति स्रच्छधिया ध्यातव्यम् । वस्तुतस्तु 'देव
द्युस्याः अश्विप्रभृतयो 'यान्ति' गच्छन्ति, येन मार्गेण, स ए
भमण्डलादिभ्रमणमार्गो देवयानाख्यः ; तथा 'देवाः' द्युस्याः रश्मय
पृथिव्यादौ गच्छन्ति, येमार्गेस्तेपाञ्च सुतरा देवयानसंज्ञा
तेरेव मार्गैः पृथिव्यादिग्नेधरान्तनिवासिनो विनिर्मुक्तस्यूलदेह
जीवा रश्मिभिराकृष्यमाणा द्युलोकं गच्छन्ति । तथैव पित्र
स्थानानां चन्द्रमण्डलादीनां भ्रमणमार्ग एव पित्रयानम्; अपि
अन्तरिक्षस्थं यमनामवायुविशेषाधिकृतं चन्द्रलोक मपरं वा
तत्सन्निहितं पित्रलोकं त्यक्तस्यूलदेहा अर्धिरादिसहाया गच्छन्ति
येन, स एव मार्गः पित्रयानाख्यः । तिलकोदाहृतमन्त्राभ्याश्चैवमेव
बुद्धते । तत्र प्रथम एषः (ऋ० सं० १. १८३. ६.)—

“अतारिष्म तमसस्वार मस्य प्रति वां८स्तोमो अश्विनावधायि ।
एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामिषं हजनं जीरदानुम्”—इति ।

अर्थः— हे 'अश्विनौ' प्रातरुत्तमानप्रथमयुग्मदेवी ! देव-
यानेः पथिभिः' द्युस्यैः स्वमार्गैः 'एह' पृथिव्याम् 'आयातम्' उद-
यताम् । तथाचैह युवयोरुदयात् 'अस्य तमसः' रात्रिजन्यान्ध-
कारस्यो'पारम्' पर्यन्तम् 'अतारिष्म' उत्तीर्णाः स्मः । 'वा प्रति'
'स्तोम' ज्ञातव्रताच्छ्रवकं स्तोत्रम् अध्याभिः 'अधायि' । 'इषम्'
अन्नम्, 'हजनं' मनोबलम्, 'जीरदानु' जरान्तव्यापिनं सुदीर्घ-
जीवनञ्च 'विद्याम' लभेम, वय मिति । एषश्चाश्विनोरुदयकाले
जापतः स्तोत्रगानं कुर्वतोऽप्रादीनि अयग्र्यभावीनीति सम्प्रयोजने-
स्तथा फलं च मित्युपदेशः फलितः ।

अथापरः ऋ० सं० १. १८३. ६. पूर्वादि—

“परं मृत्यो अत्र परेहि पन्थां यस्ते स्र इतरो देवयानात्”—इति ।

अर्थः— हे ‘मृत्यो !’ ‘ते’ ‘देवयानात् इतरः यः स्रः’ पन्थाः, ‘तं’ ‘पन्थां’ पन्थानम् ‘अत्र’-मृत्यु ‘परेहि’ इति । अत्र मृत्युर्माध्यमिको वायुविशेषः, आन्तरिक्षो मार्ग एव पित्रयानाख्य-स्तस्य स्वकीयः । यथा भूस्थाना मग्निः राजा, द्युस्थानां सूर्यः, तथैव मध्यस्थानां पितृणां मृत्युर्यमो वा राजेति । यायजूकानां स्वर्गगामिनां पितृणा मर्चिरादिषाहाद्येन पित्रयान मेव शरणम् ।

संहिताया मन्त्रान्यत्र चैवं श्रुतम् । तद्यथा (१०२. ७.)—

“पन्था मनु प्र विद्वान् पित्रयाणं द्युमदग्ने समिधानो वि भाहि”

हे ‘अग्ने !’ ‘पित्रयाणं विद्वान्’ त्वं ‘समिधानः’ सन् ‘द्युमत’ यथा स्यात् तथा ‘प्रविभाहि’ इति तत्सङ्घेपार्थः । एतेनाग्निशिखानां पित्रयानगामित्वम्, तदनु अनुष्ठितयागानां त्यक्तपार्थिवदेहानाञ्चेति ध्वनितम् ॥

श्रुतं च तेसिरीयब्राह्मणे—“एकं वा एतद् देवाना महः यत् संवत्सरः”—इति (३. ८. २२. २.) । अथ्येतन्मूलकं म्यादे-तन्मनुवचनम् (१. ६७.)—

“द्वे रात्राहनी वर्षे प्रविभागस्तयोः पुनः ।

अहस्तब्रीदगयनं रात्रिः स्याद् दक्षिणायनम्”—इति । तदेवमादिवचनानि नूपपद्यन्ते सुमेराद्येत्त्वतः स एव देवनोको मन्तव्यः । अत एव महाभारतीयवनपर्यणि—“उदीचीं दीप-यक्षेप दिशं तिष्ठति यीर्षवान् । महामेरुर्महाभागः शिवो ब्रह्मविदा गतिः”—इत्यादिः कथा च परिता (१६३५०१२३००) । तानीमान्येव वचनान्यवनम्यत्र प्रथमं सुमेरादेवनिलयत्वं सर्वेसन्नत मिति प्रमापयितुं चेष्टितं तत्र ; तत्रावायं पितृपुरुषाणां बाध

आसीद्विद्यत एव देवनिलप्रत्वेन स मेरुवर्णित इति सिद्धान्तितं
 निरावाध मिवेति । अहो वत । तस्मैष सिद्धान्तोऽपि दरिद्राणां
 मनोरथ इवैव प्रतिभात्यध्याकम् । न हि श्रुत्युक्तास्य देवाना
 मित्यस्य सुमेरुवासिना मित्यर्थावगतौ किञ्चिन्मान मस्ति ; अस्मि च
 ततोऽन्यत्र । मनुसंहितायान्तु अस्मत्संवत्सरकालमितं भवति देवाना
 महरित्युल्लिखित मिति तु सत्यम् , परं न तत्र सुमेरोर्गन्धोऽ
 प्यस्तीत्यपि नासत्यम् । एवं महाभारतादौ सुमेरुवासिनां देवत्वं
 वर्णित मिति च सत्यम् , परमिहापि न तेषां देवानां मासत्त्वं
 यनवत्सरमानान्यभिहितानीत्यपि नासत्यम् । ज्ञातव्यानि तु सुमेरु-
 प्रदेशीयदेवशब्दवाच्यानां तानि च भवन्ति कथम्भूतानि ?
 आयुःपरिमाणञ्च तेषां तदद्भ्यमानतो भवति कीदृश मित्यापि ज्ञेय
 मेव । अप्येवं “यतायुर्वं पुरुषः”-इत्यादिश्रुतिसिद्धं यतायुर्द्धं
 तत्प्रदेशवासिनां तद्देशीयाव्यमाननेव भवति चेत् कथं न तत्र
 श्रुतिविरोधः सम्पद्यते ? वेदेषु हि यच्छ्रूयते मानवानां पूर्णायुः
 यतवर्षाणीति, तन्नून मस्मद्देशीयाहोरात्रमानत एवेति सर्वं
 नियतमिदं मेव । किञ्च यथा सुमेरुप्रदेशेषु “देवे रात्राहनी
 वर्षम्”-इति मनुवचन सुपपद्यते, तथैव कुमेरायपि किं नोपपद्यते
 इत्यपि विचार्य मेव । विचारितेषु चेतेषु सुमेरोराचार्यावासनिर्णयाय
 तेन प्रदर्शितं प्रमाणपारायणं कुतो न जनमध्यगतलवणवद्
 विनीचेतत्यपि ध्येयम् ।

यस्यतो महाभारतादौ यद् वर्णितं सुमेरोर्देवलोकात्मम् ,
 तत्त्वापेक्षिक मित्यध्यामिमन्यत एव । यथेह सौरजगति
 भूलोकान्तरिक्षलोकशुलोकविभागास्तथेवाग्च्छरीरेऽपि मन्यथा
 एव गारीरविद्विग्मद्देशीयैः । एव मनिपायुसूत्रं न्योतिषा प्रधानतो

भूरादीनि स्थानानीति स्त्रीकारकारिणोऽपि वय मिहैकत्र भुव्येव किं तेषां विश्वमानता न स्त्रीकुर्महे ? भुवि तेषां मस्तिवस्य कथा तु दुरे आस्ताम् , भीमपदार्थेषु च्छरीरादिषु च सर्वत्रैव तेषां तयाणां मेव देवानां सत्ता स्त्रीकुर्महे एव । तदेवं यथास्य सौरजगत ऊर्ध्वभागे स्वर्गस्थितिः स्त्रीक्रियते, तथैवास्यां पृथिव्या मपि वङ्गादिदेशत ऊर्ध्वस्थाः काश्मीरादयो वङ्गादिदेशीयानां स्वर्गाः, तत ऊर्ध्वस्थाः कौलाग्र-गन्धमादन-रावणञ्जद-भानसप्तरीवरादयः काश्मीरीयादीनां मपि स्वर्गाः, ततोऽपि ऊर्ध्वस्थाः सुवीर्यप्रदेशाः शान्त-पितृवर्गादयश्च रावणञ्जदादिवासिना मपि स्वर्गाः, तेष्योऽप्यूर्ध्वतनः सुमेरुप्रदेशसु सर्वभूवासिनां स्वर्ग एवेत्यत्र कः संग्रहः । अपि हि पृथिव्या उत्तरकेश्चस्योपरिभागे ध्रुवस्य संस्थानदर्शनात् तत्केन्द्र-भागस्योर्ध्वत्वम्, तत एव तथोत्तर इति व्यपदेश्येति सिद्धान्तः सर्ववेदिकसम्मतः । अत एव महाभारते उदीच्यां देवनिलयौ वर्णितः, अथाच्यां यमनिनयय, एव मन्यवान्यत्र च । तदित्यं सुमेरु-प्रदेशस्य तस्य स्त्रीकृतोऽप्यापेक्षिकदेवनिकेतनत्वे न सिध्यति तत्रा-चार्यावास इति ध्रुवम् ॥

यदपि स्वमतपोयिकेत्युद्धृता मत्कृता सामटीपथ्यन्विका तेना-युप्रता, तदपि तथैव । पञ्चतु तावत्,— अस्ति सामोत्तरा-मन्त्रः “समानो अध्वा सस्त्रोः”—इति (सा० सु० ८. ३. १४. ३.), श्रुतश्चात्र ‘सुमेके’-इति पदम्; विवरणञ्जन्माधवाचार्येण तद्गा-ख्यायां ‘मन्वत्सरे दक्षिणायने रात्रेर्वे षड्विः, उत्तरायणे त्वङ्गः’-इत्य-लेखि, मया तेषां पङ्क्तिस्तत्र सजीयठीपथ्यां प्रकाशिता च । सुमेरु-प्रदेशवासिना मेव दक्षिणायने प्रसरति रात्रिः, उत्तरायणे च तथा दिन मिति तद्दण्डनपरैरेषा षड्विगत्याश्च मथीमान् यानगङ्गाधरः ।

तच्चतस्त्वे तदार्यावर्त्तीययोरेवाहोरात्रमानयोर्वर्द्धनकालप्रकाशने एव
तस्याः पङ्केस्तात्पर्यम् ; दक्षिणायने हि वर्द्धत एवेह रात्रिमानम् ,
तथोत्तरायणे च दिवामान मिति । किञ्चात्रेव मन्त्रे यच्छ्रूयते
'समानो अध्वा स्वस्त्रोः'—इति, भगिनोरूपयोः रात्र्युपसोः सधर-
मार्गः एक एव, येनाकाशमार्गेषोपा निर्गच्छति तेनेव रात्रिरपीति
तदर्थः । तदेव मिदं स्वप्रदृष्टाश्रुतपूर्वरत्नोद्धरणाय वेदावेस्तादि-
जलधिप्रवमानस्यात्रयहीनस्य तस्य कुम्भकाशावलम्बनं सर्वथा
निरर्थको नैव भवितव्यं तत्रास्ति किमु शोच्य मिति दिक् ॥

अथेवम् “अनु प्रब्रह्मलोकसो हुवे (१. ३०. ८.)”— इत्यादि-
श्रुतिगम्य मार्याणां प्रब्रह्मलोकत्वं कृतमस्य प्रदेशस्य स्यान्नन्तव्य मिति
चेत्, अत्रोत्तरन्तु “स चार्थावासः पूर्वं तावत् द्विमवत्पृष्ठस्य दक्षिण-
भागे सुवासुप्रदेशे पवासीत्”—इत्यादिनोक्तमिवेव द्रष्टव्यम् (२२५०
१८५०) । अपि ‘अनु प्रब्रह्मलोकसो हुवे’—इत्युक्त्यवगममात्रेण किं
सर्वेषा मेवार्थाणां मादिवसोऽन्यत्र क्वचिदासीदित्यनुमानं स्यात्
सद्गतम्, किं सु स्यात् तन्नन्वद्रष्टुं वेति च विवेच्यम् ।

श्रूयते श्रेवम् (ऋ० सं०. ३. ५८. ६.)—

“पुराणं लोकः सख्यं शिवं वां

युवानेरा द्रविणं जद्भाष्याम् ।

पुनः कृषानाः सख्या शिवानि

मध्वा मदेम सह नू समानाः”—इति ।

एतस्य मन्त्रस्य द्रष्टुः शनःशेषस्य पूर्वावासं चासीद् जाडव्या
मूले जद्भूनाद्याधिपत्वे (ऐ० ब्रा० ७. ३. ६.) जद्भूमन्यायम-
षाभारे ; तत एव हरियन्द्रपुत्रो रोहितः तं क्रीत्वा सारसतप्रदेशं
मानोतयान् । तथास्यान मिष्टेय (७. ३. १—६.) श्रुतम् ।

जङ्गोस्तदायमारण्यं त्वयापि जाङ्गवप्रदेश इति गङ्गाप्रभवे हिम-
पत्पृष्ठे प्रसिद्धम् । तत्र एव जाङ्गवप्रदेशात् गङ्गायाः प्रकाशदर्श-
नाद् गङ्गायाद्यापरं नाम जाङ्गवीति । तदित्यम् “अनु
प्रक्षस्यौकसो हुवे”-इति श्रुतिः सिद्धान्तपक्षेऽपि सुसङ्गच्छत एव ।

अपिवा हिमवत्पृष्ठस्यौकोनामनदीतीरभूमय एव प्रक्षौकसः ;
तत्र चासीत् केशश्चिदार्याणां पुरा वास इत्यपि सुवच मिति ॥

इदानीं सेपार्यावर्त्तभूमिः पश्चिमत उत्तरतश्च क्रमात् सङ्घुचिता,
दक्षिणस्वाम्नायः पूर्ववदेव, पूर्वस्यान्तु हुवद्विज्ञतेत्युत्कञ्ज-राङ्ग-
गौड़-वङ्ग-नरक-प्रदेशा अप्यदर्यावर्त्तान्तर्गताः पुण्यभूमय एव
गण्यन्ते ; अतोऽत्रत्यवाङ्गाद्याश्च यूरोपादीनां स्त्रेच्छदेशत्वं मत्त्वा
तत्र गन्तुं न ह्यदपेनीतहन्ते । कालो हि बलवत्तर इति ॥

अथ प्रकृत मनुसरामः । एतस्मिन्नेवार्यावर्त्तस्यैतरेयस्यासीद् वास
इति स्वीकृतेऽपि, तदानीन्तनार्यावर्त्तस्वरूपेऽभिज्ञातेऽपि, कतम-
स्मिन् प्रदेशे स उवाचेति निर्णयोऽसम्भव इव प्रतिभाव्यञ्जाकम् ;
वक्ष्यमाणप्रक्षारणाश्च पाण्डिनिगस्त्रादिभ्योऽनिप्राचीनत्वनिर्णयात् ।
एव मपि तत्र कृतेऽतिथत्रेऽवगम्यते स्याद्देरावतीतटसिद्धिर्ते कश्चित्
प्रदेशे इति । श्रुतं ह्यत्रेकत्र देरावतीपारदृष्टान्तः—“यथा सेरावतीं
नार्वं पारकामाः समारोहेयुः”-इति (६. ४. ५.) । इह ‘सा’ इति
द्वितीयेकपवनस्य सौ रूपम्, ता मित्यर्थः । सायणेन तु सेरावती
मित्येकं पदं नाव मित्यस्य विशेषणं कृतम्, समुद्र मित्यध्याहृतश्च ।
तत्र रोचतेऽस्मभ्यम् ; अकृतेऽध्याहारोऽपि सम्पत्तेःस्योऽध्याहारस्या-
नौचित्यात्, समुद्रस्यैवं सर्वदेव नावा तरणं सर्वदेगीयानां सर्वेषां
मनुष्यत्वाद् दृष्टान्तयोम्यत्वाभावाच्चेति । सेपा नदी संहिताकाले
पश्यति प्रसिद्धासीत्, तदुचं निरुद्धकारेण “इमं मे गङ्गे”-इति

मन्त्रस्य व्याख्यानवसरे “इरावतीं परुषीत्याहुः”—इति (८. ३. ५.) । तदेव मत्रैवार्यावर्त्ते इरावत्या नद्याः सन्निधौ कस्मिंश्चि-
ज्जनपदे स विरराज महिदास ऐतरेय इति सिद्धम् ॥

(४)

अथ कः कालोऽस्यैतरेयस्येति विचार्यम् । श्रूयते हि ऋक्संहि-
तायां चतुर्दशर्षे सूक्तमिदम्— “मैत्रे वदन्तु म वयं वदामः”—इति
(१०. ८४. १—२४.) । तदिदं सर्वचरुनामजनपदे अर्बुदनामर्षिणा
दृष्टम् । तदाहैतरेयः— “देवा इ वे सर्वचरौ सत्रं निपेदुः, ते इ
पाम्पानं नापत्रघ्नरे । तान् होवाचावुदः काद्रवेयः सर्पशृपिर्म-
न्वक्तु”-इति (६. १. १.) । तस्मिन् सर्वचरौ अर्बुदोदासर्षिणी,
नामैका प्रपदासीत् । प्रपद् = जनप्रपातो निर्भरौ वा । ऐतरेयका-
लोऽपि सा प्रपदासीत् प्रसिद्धा । तदुक्तं तत्र तदुत्तरम्— “तदाप्येत-
र्ष्वर्बुदोदासर्षिणी नाम प्रपदस्ति”—इति । संपा प्रपत् यास्तकालात्
पुरैयाभवद् दित्तुमेति गम्यते, अन्यथा तदानीन्तनं तन्नाम निरुच्येत
तेन, यथा विपागः । तथाहि— “भार्जिकीये गृषीष्ठा सुपोमया”
-इति (ऋ० सं० १०. ७५. ६.) ऋगंश्याख्यावसरे निरुक्तं तेन—
“भार्जिकीयां विपाडिवाहुः—पूर्वं मासीदुक्चिरा”—इति
(निरु० ८. ३. ५.) । तदेवम्— यास्तसमये या नदी विपाडिति
प्रसिद्धा, भेदासीत् तन्मन्त्रकाले भार्जिकीया, ततः पुरा उरु-
श्चिरेति च ज्ञानम् । एवमेकस्या एव नद्याः कालभेदात् विधा

प्रसिद्धिर्दिष्टिता ; नात्र तथा श्वुदीदासर्षणास्तात्कालिकं नामा-
दिकं विमप्युक्तम् ; इत एव गम्यते ततः पुरैव सा विलुप्ता,
विभिन्ननामहेतुतोऽपरिचेया वाभूदिति । तथा चाय मैतरेयो निरुक्त-
कृतोऽस्माद् यास्कात् पूर्वतनः । उपलभ्यते चेत ऐतरेयतोऽपि
बहूनि वचनान्युद्धृतानि यास्केनेति । तद्यथा— “यस्यै देवतायै
इविर्गृहीतं स्यात् तं मनसा ध्यायेत् वषट् करिष्यन्निति इ विज्ञा-
यते”-इति निरु० प. ३. ७ । एतच्चाग्रात मैतरेये ३. १. ८ ।

भगवता पणिनिमुनिना यथाय मितरागम्यः शुभादिगणे
पठितः (४. १. ११३.), यतः सम्पद्यते इतराया अपत्यं पुमानेतरैय
इति ; गणकारय पाणिनिरेवेति ध्वनितं पूर्वापरावरेतिसूत्रभाष्ये ;
अतोऽवगम्यते अथ मैतरेयः पाणिनितोऽपि पूर्वतन इति ।
अपि नडादिगणे (पा० सू० ३. १. ८८.) आश्वलायनगम्य-
सूत्रस्य अश्वलग्नस्य पाठाच्चावगम्यते तदेव ; आश्वलायनाच्चाव
पूर्वतनइति सिद्धान्तात् । सूत्रितश्चेतत् “छन्दोगीक्थिकयात्रिक-
बह्वचनटाञ्ज् जगः”-इति (पा० ४. ३. १३८.) । अनेनैव
सूत्रेण छन्दोगानी धर्म आम्नायो वेत्यर्थे सिध्यति छन्दोग्य मिति
पदम् ; तथा च छन्दोग्यात् परभवत्वं पाणिनेर्नूनं मन्तव्यम् ;
सूयते च तत्र छन्दोग्ये “तद्विद्वानाह मञ्जीदास ऐतरेयः”-इति
(५. १६. ७.) । इतोऽप्यसन्दिग्ध मस्य पाणिनिपूर्वजत्वम् ।

कल्पकदाश्वलायनोऽपि नून मैतरेयादेतरैयात् परतनः ; तत्र
बहुत्र ऐतरेयनामस्मृतेः । तद्यथा — “अन्तरेथ इविपी विष्णु
मुपांश्वैतरेयिषः”-इति शाख० श्रौ० सू० १. ३. १२, पुनः ३.
६. ३, १०. १. १३ इत्यादीनि च ।

पञ्चशाकनशाखापदकृभ्यः गिगिगयाश्वनायनासोभ्यः पञ्चभ्य-

शाय मैतरेयः पूर्वतनः ; इहोद्भूतमन्वाणां तत्रादर्शनात् । तदिदं
मनुपदं प्रतिपादयिष्यामः शाखाविचारप्रसङ्गे ।

एतेन यत् सिद्धान्तितं केनचित् पायाल्येन विदुषा— “इहैतरेये
‘पारिचितस्य जनमेजयस्य’—इति (७. ५. १.)—अत्रणात् स्यादयं
मैतरेयो जनमेजयाच्च राज्ञः परभवः”—इति, तन्नून मपास्तम् ।
वस्तुत एतन्नामश्रुतित एव अर्जुनपौत्रस्य परिचिन्नाम बभूव, बभूव
च तथा तत्पुत्रनामं जनमेजय इत्येव स्यात् सर्वसामञ्जस्य मिति ।

अथ यदत्र श्रूयते (३. ४. ५.)—

“तद्देवाभियन्त्रगाथा गीयते—

यदस्य पूर्वं मपरं तदस्य यदस्यापरं तदस्य पूर्वम् ।

अहेरिव सर्पणं शाकलस्य न विजानन्ति यतरत् परस्तादिति”
—इति । तदेतेनास्य शाकलाचार्यात् परभवत्वं स्पष्टम् । एष
च शाकलः शकलस्यानन्तरापत्यं नूनम् ; गोत्रे तु “गर्गा-
दिभ्यो यञ् (पा० ४. १. १०५)”—इत्येतेनैव भाव्यम्, तथाच
सम्पद्यते शकलस्य गोत्रापत्यं पुमान् शाकल्य इति । सुद्धिते
ऐतरेयारण्यकभाष्ये (३. २. १.) यद् दृश्यते ‘शकलस्य पुत्रः
शाकल्यः’—इति, तद्व्यात् गोत्रविवक्षयैव ; अनन्तरापत्यविवक्षया
यत्रोऽग्रहत्तः । अपि वा सुद्राशोधकप्रसादत एव तत्र तथा पाठः
सम्पन्नः ; ‘शकलस्य पौत्रः’—इति, ‘शाकलस्य पुत्रः’—इति, ‘शाक-
लस्य गोत्रः’—इति वा स्यात् तत्रत्यपाठो विशुद्धः । वे तु शाकल्य-
शिष्याः शिशिरादयः, ते चासन् शाकला एवोच्यमानाः ; ह्यत्रेऽपि
विवक्षिते “गोत्रे लुगचि”—इति (पा० ४. १. ८९.) गोत्रप्रत्ययस्य
यत्रो लुग्विधानाद् । परं नात्र यज्ञगाथायां तेषा मन्यतमस्य
नामग्रहणं सम्भाव्यते ; कथं हि स्यादेतरेयतोऽतिपाचीनगाथायाम्

ऐतरेयोत्तरभवस्य शाकलस्य नामश्रवण मिति । तेषा मैतरेयपर-
भवत्वं त्विहैवोपरिष्ठादुपपादयिष्यामः ।

“अपत्वं पौत्रप्रभृति-गोत्रम्”—इति (४. १. १६२.) पाणि-
न्युपदेशात् शकलस्य गोत्रापत्नत्वं तु शकलपौत्रस्य, शकलमपौत्रस्य,
शकलाच्छततमाधिकपुरुषस्य च स्त्रीकार्यं मेव ; तदेवं शकलगोत्र
इति विवक्षिताः सर्व एव पुरुषाः शाकल्य इत्याख्याता भवन्ति ।
अत एव बहुक्प्रतिशाख्ये ‘शाकल्यस्य’-इत्येतन्मात्रोक्तिः प्रसि-
द्धस्य पदकारस्यैव शाकल्यस्य बोधः स्यादिति क्वचित् ‘स्यविरस्य
शाकल्यस्य’-इत्युक्तम् (१श्र० २प० ८व०), क्वचित् (१. ४. १.)
‘शाकल्यपितुः’-इत्युक्तम्, क्वचिन्निर्विशेषणञ्च ‘व्याङ्गिशाकल्य-
गार्ग्याः’-इति (३. १. ३.) । तदत्र व्याङ्गिशाकल्यगार्ग्या इत्य-
त्रातिप्रसिद्धस्य पदकारस्य शाकल्यस्य ग्रहणं भवति, शाकल्यपिते-
त्युक्त्या चास्यैव ग्रहण मित्यते, स्यविरवियेषणविशिष्टसु ततोऽपि
प्राचीनः कश्चिद् बुद्धरते । एवं यत् श्रूयते अतपयन्नाह्वये— “अथ
हेनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति”—इत्यादि
(१४. ६. ८. १.), सोऽयं याज्ञवल्क्यसमसामयिकः शाकल्योऽन्य
एव । अद्यप्रचलितायाः शाकलान्यतमाया भाखलायन्याः शाखायाः
प्रवक्तुराखलायनस्याचार्यशाभवदपरः शाकल्यः । त इमे सर्व एव
शाकल्याः प्रदर्शितमाथान्नातशाकल्यात् परतनाः प्रतीयन्ते ।

तत्र स्यविरात् शाकल्यात्, विशिष्यशून्यात् शाकल्याच्च नून
मयं परभवः ; एतदारस्यैके तदुभयोरेव नामश्रवणात् । तथाहि—
“अथ शाकल्यस्य”—इत्यादि ३भा० १श्र० २ख०, ततः “प्राणो वंश
इति स्यविरः शाकल्यः ३भा० २प० १ख०”—इति । किञ्चादेवार-
स्यैके (३. १. ३.) श्रूयते— “पृथिव्याग्रतनं निर्भुजम्, दिव्या-

यतनं प्रहस्यम्, अन्तरिचायतन मुभय मन्तरेण”-इति , ततस्त्रि-
 भुजादिस्वरूपबोधनाय च श्रुत मिदम्— “यद्धि सन्धिं विवर्त्तयति,
 तन्निर्भुजस्य रूपम् ; अथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति, तत् प्रह-
 स्यत्य ; अथ उ एवोभय मन्तरेणोभयं व्याप्त भवति”-इति । ‘निर्भुज-
 शब्दः संहितावाची, प्रहस्यशब्दः पदवाची, उभयमन्तरेणेत्यनेन
 क्रमो विवक्ष्यते’-इति चाह तद्भाष्ये सायणः । तदेवं पदपाठप्रादु-
 र्भावात् क्रमपाठप्रादुर्भावाच्च परतनोऽय मत्र कोऽस्ति संशयः ।
 पदकारस्त्वेकः शाकल्य एव । तथाहि “वने न वायो”-इति निगम-
 व्याख्यानावसरे निर्णीत मिदं भगवता यास्त्रेण— “वेति च य
 इति च चकार शाकल्यः”-इत्यादि (६. ५. ५.) । क्रमप्रवक्ता
 त्वभवद् ‘वाभ्रव्यः’ । तथाहि बहुक्प्रातिशास्यम्— “इति प्र
 वाभ्रव्य उवाच च क्रमम्”-इति (२३० ५प० ६व० २श्लो०) ।

तदित्य मेव महिदास ऐतरेयोऽयप्रचलितशाखाप्रवक्तुः शाक-
 लाश्वलायनस्याचार्यात् शाकल्यात् प्राक्तनोऽपि पदसंहिताप्रवक्तुः
 शाकल्यात् परतन इति सिद्धम् ॥

(५)

अधेदानीं विचार्ये मस्ति, कीदृशान्यासन् तदानीन्तनाचार-
 यवहारविज्ञानानीति । तत्र प्रथमं तावत् तेषा माचारानालोचयितुं
 प्रवृत्ता वयं बहूना माचारपार्थक्याना मूलं जातिपार्थक्यं मुपल-
 भासद्भि, अतस्तज्जातिपार्थक्यं मेव प्रथमं समासतो दर्शयामः—

यथा गीत्वोद्भवमनुत्पत्वादयो जातयो निसर्गजा इति आकृति-
ग्रहणा भवन्ति, न तथा ब्राह्मणत्वादयः ; ब्राह्मणत्वादयस्तु सामा-
जिकानाम् ऐहिकाभ्युदयिककार्यव्यवहारसौकर्याध्यात्मद्युत्ति-
सिद्धयर्थाः पूर्वं गुणकर्मानुसारतः पूर्वसामाजिकैः कल्पिताः । तदे-
तदिहापि द्युतम्— “देवविशः कल्पयित्वा इत्याहुस्ताः कल्पय-
माना अनु मनुष्यविशः कल्पन्त इति”—इत्यादि १. २. ३. । तथा
चाध्ययन मध्यापनं यजनं शंसनं स्तवनं मुद्धानं ब्रह्मर्ष्यं मन्त्रपादान
मुपदेशदानादिकञ्चेति सुख्यानि सुखकर्माणि च येषां समाजेषू-
पलभ्यन्ते , तेषां भव ब्राह्मणजातिः कल्पिता । क्षत्रियादीना
मध्येवं वलादिप्रकाशकवाङ्मादिभिरौपम्यं तत्तत्जातिकल्पनावीजम् ।
तदेव द्युतं सूक्तसंहितायाम् १०. ८०. १२—

“ब्राह्मणोऽस्य सुखं मासीद् वाङ् राजन्वः कृतः ।

अरु तदस्य यद् वैश्वः पङ्कमां शूद्रो अजायत”—इति ।

एवञ्च प्राचीनतमजातिविभागाः त्रेणिविभागा एव गम्यन्ते । अत
एव देवतिर्यङ्मुञ्जिच्छन्दःस्तोममन्वाणा मपि सर्वेषां जाति-
विभागाः समाभ्राताः । तद्यथा देवानाम्—

“ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः”—इति तै० सं० २. २. ८. १ ।

एवमादिषु ब्रह्मण्यन्वार्थी ब्राह्मणः ; तथाहि—

“ब्रह्म हि ब्राह्मणः”—इति च य० ब्रा० ५. १. १. ११ ।

“अग्ने ! महाए षसि ब्राह्मण ! भारत !”—इति तै० ब्रा० ३. ५. ३ ।

अन्यत्रान्यत्र च— “ब्रह्म अग्निः”—इति य० ब्रा० १. ५. १. ११ ।

“ब्रह्म वै वृहस्पतिः”—इति य० ब्रा० ३. ८. १. ११. १ ।

“तच्छ्रेयोरूपं मत्वसृजत अत्रं, यान्येतानि चत्राणि ; इन्द्रो
वदथाः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति०—० स विश्व

मसृजत, यान्येतानि देवजातानि गण्यश आख्यायन्ते ; वसवो रुद्रा
आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति०—०स शौद्रं वर्षं मसृजत पूष-
णम्”-इति श० ब्रा० १४. ४. २. २३, २४, २५ ।

तिरथां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वा अजः”, “चक्रं वा अश्वः”, “वेष्ट्यश्च शूद्रश्चानु रासभः”

-इत्यादि श० ब्रा० ६. ४. ४. १२—१५ ।

उद्भिदां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै पलाशः”—इति श० ब्रा० १. १. १. ४ ।

“चक्रं वा एतदोषधीनां यद् दुर्वा ; चक्रं राजन्वः” ऐ० ८. २. ४ ।

स्तोममन्वाणां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै स्तोमानां त्रिष्टुप्, चक्रं पञ्चदशः, ०—०

विशः सप्तदशः, शौद्रो वर्षं एकविंशः”—इति ऐ० ८. १. ४ ।

त्रिष्टुप्पञ्चदशसप्तदशैकविंशः सामवेदीयस्तोममन्ताः ।

छन्दसां जातिविभागो यथा—

“गायत्र्यच्छन्दा (ब्राह्मणः)”, “त्रिष्टुभ्यच्छन्दा (चत्रियः)”

-इत्यादिपत्न्यो द्रष्टव्यः ऐ० ७. ४. ५, ६ ।

तैत्तिरीयसंहितायान्वेकत्रैव स्तोमदेवताच्छन्दधाममनुष्य-
पशूनां येषीविभाग आन्वातो द्रष्टव्यः (७. १. ६-८.) । ततश्च,
त्रिष्टुप्स्तोम-अग्निदेव-गायत्रीच्छन्दी-रथन्तरसाम-ब्राह्मणमनुष्य-छाग-
पशूनां सुह्यत्वेनैकथेषीत्वम्, पञ्चदशस्तोम-इन्द्रदेव-त्रिष्टुप्छन्दी-
वृषष्णाम-राजन्यमनुष्य-नेपपशूनां वलवत्त्वेनैकथेषीत्वम्, सप्तदश-
स्तोम-विश्वदेवदेव-जगतीच्छन्दी-वैरूपसाम-वैश्यमनुष्य-गोपशूना वहु-
त्वेनावसाधकत्वेन चैकथेषीत्वम्, एकविंशस्तोम-पशुष्टुप्छन्दी
वैराजसाम-गृह्णमनुष्य-यात्रिपशूनां पादोपत्रीत्वित्त्वेनैकथेषीत्वमेति

सुव्यक्तम् । एषु च श्लोमच्छन्दःशास्त्रां पादोपजीवित्वं त्वचरसङ्गानुगतत्वाद् बोध्य मिति ।

तदेवं यद्यपि शुण्यकर्मानुसारतो ब्राह्मणाद्या जातयः कल्पिता इति स्पष्टम्, तथापि पशूद्भिर्जन्मनुष्येषु सम्प्रति ता जन्मानुसारिण्य एव मन्यमाना भवन्ति । यथा मिष्टाम्बवीजतो मिष्टाम्बाणा मेव फलनं प्रायो नैसर्गिकम्, तथैव ब्राह्मण्यवीर्यादिजातानां ब्राह्मणादित्व मवश्यभावीत्वेव तत्र हेतुः । एव मपि यथा चैत्रादिदोषतो वस्तुगुणान्यथाभावोऽपि दृश्यते, तथैव ब्राह्मणाद्यौरसजाता अप्यब्राह्मणादयो भवन्तीत्यपि नादृष्टचरम् । अत एव “जातो नार्या मनार्यायाम्”—इत्याद्यपि स्मृतं मन्वादिभिः, इह चोद्धृतं तत् पुरस्तात् (१० पृ० ८०) ।

अथ तेषां ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानां स्वभावादय इहेतरये यथा वर्णितास्त एवेह क्रमात् प्रदर्शयन्ते । तत्र स्वभावाः—

ब्राह्मणानाम्— आदायित्वम्, आपायित्वम्, भवसायित्वम्, यथाकामप्रयाप्यत्वञ्चेति चत्वारो धर्मा विद्येपतो लक्षिताः । ‘आदायी’ आदानं ग्रहणम्, प्रतिग्रहादिना जीविकादीना मादानकारी । ‘आपायी’ आपायस्यागः, दानादिना धनादीनां त्यागकारी । ‘भवसायी’ भवसायः सिद्धान्तः, विद्यावलीन सर्वतद्ज्ञानानिययकारी । ‘यथाकामप्रयाप्ये’ प्रयाप्यं युद्धाय प्रस्थानम्, तत्र राजादिभिः सेनानायकत्वादिना प्रेर्यः ‘प्रयाप्यः’, काम मनतिक्रम्य यथाकामम्, स्वकामनानुरूप मिति यावत्; तदेवं राज्यरक्षणाय युद्धाय प्रयाप्य मिच्छेत् राज्ञा प्रेषणीयो ‘यथाकामप्रयाप्यः’ । तदेतदिह ७. ५. १ द्रष्टव्यम् । अत्रियाणान्तु — बलप्रतिष्ठा, आयित्-रक्षणम्, सर्वोपकारित्वम्, तेजस्वित्वम्, यगस्वित्त्वशासीद्

मसृजत, यान्येतानि देवजातानि गणय आख्यायन्ते ; वसवो रुद्रा
आदित्या विश्वे देवा भरत इति०—०स शौद्रं वर्षं मसृजत पूष-
णम्”-इति श० ब्रा० १४. ४. २. २३, २४, २५ ।

तिरथां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वा अजः”, “चतुर्वं वा अश्वः”, “वेश्यश्च शूद्रश्चातु रासभ.”

-इत्यादि श० ब्रा० ६. ४. ४. १२—१५ ।

उद्भिदां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै पलाशः”—इति श० ब्रा० १. १. १. ४ ।

“चतुर्वं वा एतदोपधीनां यद्द दुर्वा ; चतुर्वं राजन्व.” ऐ० ८. २. ४ ।

स्तोममन्त्राणां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै स्तोमानां त्रिवृत् , चतुर्वं पञ्चदशः, ०—०

विशः सप्तदशः, शौद्रो वर्षं एकविंशः”—इति ऐ० ८. १. ४ ।

त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशः सामवेदीयस्तोममन्त्राः ।

छन्दसां जातिविभागो यथा—

“गायत्र्यच्छन्दसा (ब्राह्मणः)”, “त्रिष्टुभ्यच्छन्दसा (चतुर्विंशः)”

-इत्यादिप्रत्यो द्रष्टव्यः ऐ० ७. ४. ५, ६ ।

तैत्तिरीयसंहितायान्वेकत्रैव स्तोमदेवताच्छन्दसाममनुष्य-

पशूनां त्रेणीविभाग आन्नातो द्रष्टव्यः (७. १. ६-८.) । ततश्च,

त्रिष्टुभ्यस्तोम-अग्निदेव-गायत्रीच्छन्दो-रथन्तरसाम-ब्राह्मणमनुष्य-छाग-

पशूनां मुख्यत्वेनेकत्रेणीत्वम् , पञ्चदशस्तोम-इन्द्रदेव-त्रिष्टुप्छन्दो-

वृद्धसाम-राजन्वमनुष्य-मेषपशूनां बलवत्त्वेनेकत्रेणीत्वम् , सप्तदश-

स्तोम-विश्वदेवदेव-जगतीच्छन्दो-वैरुपसाम-वैश्वमनुष्य-गोपशूनां बहु-

त्वेनापसाधकत्वेन चैकत्रेणीत्वम् , एकविंशस्तोम-धनुष्टुप्छन्दो

वैराजसाम-युद्धमनुष्य-याज्ञिपशूनां पादोपजीवित्वेनेकत्रेणीत्वमेति

सुव्यक्तम् । एषु च स्तोमच्छन्दस्त्रात्रां पादोपजीवित्वं त्वररसङ्घा-
नुगतत्वाद् बोध्य मिति ।

तदेवं यद्यपि गुणकर्मनुसारतो ब्राह्मणाद्यां जातयः कल्पिता
इति स्पष्टम्, तथापि पशूङ्घ्रिमनुष्येषु सम्यति ता जन्मानु-
सारिण्य एव मन्यमाना भवन्ति । यथा मिष्टान्नवीजतो मिष्टा-
न्नाणा नेव फलनं प्रायो नैसर्गिकम्, तथैव ब्राह्मणवीर्यादि-
जातानां ब्राह्मणादित्वं मवश्यम्भावीत्येव तत्र हेतुः । एव मपि यथा
चेत्वादिदोषतो वस्तुगुणान्यथाभावोऽपि दृश्यते, तथैव ब्राह्मणाद्यौ-
रसजाता अप्यब्राह्मणादयो भवन्तीत्यपि नादृष्टचरम् । अत एव
“जातो नार्या मनार्यायाम्”—इत्याद्यपि स्मृतं मन्वादिभिः, इह
चोद्धृतं तत् पुरस्तात् (१७ पृ० प्य०) ।

अथ तेषां ब्राह्मणादिवतुर्वर्णानां स्वभावादय इहेतरये यथा
वर्णितास्त एवेह क्रमात् प्रदर्श्यन्ते । तत्र स्वभावाः—

ब्राह्मणानाम्— आदायित्वम्, आपायित्वम्, अवसायित्वम्,
यथाकामप्रयाप्यत्वञ्चेति चत्वारो धर्मा विशेपतो लक्षिताः ।
'आदायी' आदाने यद्वणम्, प्रतिपहादिना जीविकादीना मादान-
कारी । 'आपायी' आपायस्त्वागः, दानादिना धनादीनां त्याग-
कारी । 'अवसायी' अवसायः सिद्धान्तः, विद्यावलेन सर्वतङ्गिनां
निर्घयकारो । 'यथाकामप्रयाप्यः' प्रयाप्यं युजाय प्रस्थानम्, तत्र
राजादिभिः सेनानायकत्वादिना प्रेर्यः 'प्रयाप्यः', काम मनतिक्रम्य
यथाकामम्, स्वकामनानुरूप मिति यावत्; तदेवं राज्यरक्षण-
घर्षे युजाय प्रयाप्य मिच्छेत्त राज्ञा प्रेषणीयो 'यथाकामप्रयाप्यः' ।
तदेतादृह ७. ५. ३ द्रष्टव्यम् । अत्रियाणान्तु— वलप्रतिष्ठा, धान्यित-
रक्षणम्, सर्वापकारित्वम्, तेजस्विस्त्वम्, यशस्विस्त्वश्चासीद्

वर्णनीयम् । वैश्यानां खलु—अन्यस्य बलिष्ठत्वम्, अन्यस्य
 प्रायत्वम्, यथाकामज्येयत्वञ्चेति त्रीणि लिङ्गानि । शूद्राणां
 हि—अन्यस्य प्रेष्यत्वम्, कामोत्थाप्यत्वम्, यथाकामवध्यत्वञ्चेति
 च वर्णितं तत्रैव (७. ५. ५, ६.) । अथ भक्षाः—

ब्राह्मणानां बलकरो भक्ष्यः सोमो निर्णीतः, अत्रियाणां
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षफलानि बलहेतुभक्ष्याणि निर्णीतानि, तथा
 वैश्यानां दृष्येवैकं बलकरं भक्ष्यं सूचितम्, शूद्राणां त्वाप एव
 भक्षिताः सम्यग् बलकरा भवन्तीति च तत्र ७. ५. ३—६ ।
 अपर मपि—“एता वै प्रजा हुतादा यद् ब्राह्मणा अथैता अहु-
 तादा यद्वाजन्तो वैश्वः शूद्र इति”—इति ७. ४. १ । अथायुधानि—

“एतानि वै ब्राह्मणस्यायुधानि यथाज्ञायुधानि ; अथेतानि—
 अत्रस्यायुधानि—यदश्वो रयः कवच इषु धन्व”—इति च तत्रैव ।
 तानि च यथायुधान्यन्यत्र परिगणितानि—“स्वयं कपालानि
 च, अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च, कृष्णाजिनं च शम्बा च, उलूखलं
 च मुयलं च, दृषद्वोपला चैतानि वै दय यथायुधानि”—इति तै०
 सं० १. ६. ८. २, ३ ।

तदानीं मासीदपि अत्रियतीऽपि भूयस्त्वं ब्राह्मणानाम् ।

एता—“भूयान् वै ब्राह्मणः अत्रियादिति”—इति ७. ३. २ ।
 तै० सं० १. ६. ८. २

शूद्राणां बोद्धीषप्लानुपवेगनमप्यासाहायावहम् । तथाहि—
 “दास्याः पुत्रः कितवो ब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षितेति”
 -इत्यादि (२. ३. १.) समानोच्यम् । यत्रकार्येषु गोदोहना-
 दिवपि तेषां निषिद्धोऽधिकारः, तथा च तैत्तिरीयस्मृति—“गृह-
 ष्य न दुष्पात्, एष सुभ-
 तदित्वा इत्यं च तै० इति (१. ३.) । एत एव

तेषां मयञ्जियत्वम् । यत्रो दीक्षितस्य देवभाव मापन्नस्य यजमानस्य तेषायञ्जियैः सह वाक्यालापोऽपि निषिद्धः शतपथादौ—
 “स वै न सर्वेष्वेव संवदेत् ; देवान् वा एष उपावर्त्तते यो दीक्षते, स देवताना मेको भवति ; न वै देवाः सर्वेष्वेव संवदन्ते,—
 ब्राह्मणेन वैष, राजन्येन वा, वैश्येन वा [संवदन्ते] ; ते हि यञ्जियाः”—इत्यादिना (३. १. १. १०.) । मूर्खानां सामीप्यमप्यासीत्तदानीं क्लेशयेत्याम्नातम्—“तेभ्यो वै देवा अपेवावीभक्षन्त मनुष्यगन्धात्”—इति ३. २. ६ । अत्र देवा इति सत्ववादिवादिनासदेवत्वाना ग्रहण मिष्टम्, मनुष्यशब्देन चानृतभाषणादिमनुष्यधर्मवतां मूर्खाणां शूद्राणां मित्येव । तदिदं शूद्राणां मयञ्जियत्वम्, मूर्खाणां सामीप्यायोग्यत्वञ्चातिमूर्खत्वकश्चरत्वकदाचारत्वकदाकारत्वादिनिबन्धनमेव ; नान्यथा तान् प्रति कृतदुर्व्यवहारस्य प्रायश्चित्तगासनं विहितं श्रूयेत् । तच्च यथा य० वा० सं० २०. १७. १—

“यच्छूद्रे यदर्थे यदेनचक्रमा धयं

यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावयजन मसि”—इति ।

शूद्राणां मुञ्चव्यर्थं यथायोग्यज्ञानोपदेशविधिश्च विहितो ऽत्र संहितायाम् २६. २. १—

“यथेमा वाच कल्याणी मापदानि जनेभ्यः ।

ब्रह्मराजन्यभ्याप् शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय”—इति ।

चतुर्णां मेव वर्षानां हितप्रार्थने साम्यश्च श्रुत बहुव ।

तद्यथा तत्रैव यजुर्छांदितायाम् १८. ४८. १—

“रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु, रुचं राजसु नस्कृधि ।

रुचं विश्वेषु शूद्रेषु, मयि धेहि रुचारुचम्”—इति ।

आथर्वणिका अध्यामनन्त्येव मेव १६. ७. ८—

“प्रियं मा कृणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कृणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत, उत शूद्र उतार्थे”-इति ।

चतुर्णां वर्णानां भाद्धानप्रयोगपार्थक्यं मपि श्रुतं मन्त्र—

“तानि वा एतानि चत्वारि वाचः,— एहीति ब्राह्मणस्य,
धागद्वाद्देवेति वैश्वस्य राजन्यबन्धोश्च, आघावेति शूद्रस्य”-इति
श० ब्रा० १. १. ४. १२ ।

वाग्व्यवहारविषये त्वासीदिह ब्रह्मपदेयः । तस्यथा— “वाक्
तु सरस्वती” (३. १. १.), “वाग्धि सरस्वती” (३. १. २.),
“वाक्वे सरस्वती” (३. ३. १३.) “वाचो वाव तो सूनौ, सत्यानृते
वाव ते” (४. १. १.), “कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्,
सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः” (१. १. ६.),
“विदुषा सत्यं मेव वदितव्यम्” (५. २. ८.), “एतद्देवे मनुष्येषु
सत्यं निहितं यच्चक्षुः, तस्मादाचक्षाण माहुरद्रागिति, स यद्यदर्धं
मित्वाहायास्य श्रद्धति ; यद्यु वै स्वयं पश्यति न ब्रह्मनाच नान्येषां
श्रद्धति” (१. १. ६.), “अवत्येनं सत्यं नैनं अनृतं दिनस्ति”
(४. १. १.), “विचक्षणवतीं वाचं वदेत्” (१. १. ६.), “असुर्या
ह वा इतरा गिरः” (३. ५. ५.), “मनसा वा इपिता वाग्ं
वदति, यां ह्यन्यमना वाचं वदति असुर्यां वै सा वाग्देवजुष्टा” (२.
१. ५ ; ४. ४.), “यां वै इमो वदति, या मुन्नत्तः, सा वै राक्षसी
वाक्” (२. १. ०.), “वाक् च मनस्य वर्तन्त्यौ ; वाचा च हि
मनसा च यज्ञो वर्तन्ते ; इयं वै वाग्दी मनः” (५. ५. ८.),
“यदा पत्नी, सत्यं यजमानः, श्रद्धा सत्यं तदित्युत्तमं मिथुनम् ;
यद्यदा सत्येन मिथुनेन स्वर्गं लोकां जयति” (०. २. ८.),

“पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तारं प्राप्तते ऽपूताये वाचो वदितारो यच्छापणा इमानुत्यापतेने मेऽन्तर्वेदि मासिपतेति” (५. १. १.), “सोऽत्रवीत् तदहं तुभ्य मेव ददामि य एव सत्यं मवादीरिति ; तस्मादेवं विदुषा सत्यं मेव वदितव्यम्”—इति (५. २. ८.) च । अथच्छेदकावच्छिन्नव्यवच्छिन्नासम्बन्धसम्बन्धसम्बन्धान्यायभाषापीदान्तीन्तनन्यायभाषेतिविदेहवद्गप्रसिद्धा ननु का भाषा, राक्षसी वा, यावनीकी वा ? इत्यप्यत्र प्रसङ्गतश्चिन्तनीयम् ; अपौरुषेयवैदिकग्रन्थेषु, अतिप्राचीनस्मृतिन्यायमीमांसावेदान्तादिषु, अनतिप्राचीनैतिहासपुराणतन्त्रवैद्यकज्योतिषसङ्गीतकाव्यादिषु वा क्वचिदपि तथाविधवाग्जालाच्छत्रोच्छ्रष्टेनुनिवेशप्रवेगाप्रतीतिः ।

विवाहग्रन्थेन मपि तेषां मासीद्धितकारत्वेनाभिप्रेतम् । अत एवैवं श्रूयते— “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति”—इति, “ऋणं मन्त्रिन्सत्रयत्यन्तत्वं च गच्छति । पिता, पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखम्”—इति च ७. ३. १ । पिता एव पत्नीगर्भे प्रविश्य पुत्ररूपेण पुनः प्रकाशं मायव्यत इति च तत्रैव । तथाहि— “पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते”—इति । तदेवंसुत्यादिते पुत्रे वंशपरम्परया अमृतत्वमेव स्वस्यापादितं भवतीति तेषां अभिप्रायः ।

तत्र शत्रुवियाणां वैश्यशूद्रस्वभावपुत्रनिन्दायास्तु का कथा, ब्राह्मणस्वभावपुत्रोऽप्यासौदनीक्षितः । तथाहि— “ब्राह्मणकस्यस्त्रे प्रजाया मा जनियत”—इत्यादि (७. ५. ३.) द्रष्टव्यम् । वैश्यशूद्रस्वभावपुत्रानीषापि तत्रैवास्मात् ।

तदानीं मेकस्यां तदधिकायां वा जात्याया जीविताया मपि जायान्तरपरिग्रहणं नासीद् दोषावहम्, ततश्च जीवत्यज्ञीकस्यापि

पुंसः क्रमाद् युगपद्वा बहुविवाहो नैवासीदसामाजिकः । तदुक्तं
 मिह— “यदि ह वा अपि बह्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथु-
 नम्”—इति (३. ५. ३.) । इतोऽपि व्यक्तं साम्प्रतम्— “एकस्य
 बह्वो जाया भवन्ति”—इति (३. २. १२.) । अपि नासीच्च
 तदानीं मपि जीवत्पतिकायाः स्त्रियाः पत्यन्तरग्रहणाचारः ।
 तदप्युक्तं तत उत्तरम्— “नैकस्ये बहवः सह पतयः”—इति । अत
 सहयद्भ्युत्तेर्मृतपतिकायाः त्वत्पतिकाया वा पत्यन्तरग्रहणं न तदा-
 नीन्तनाचारविरुद्धं नित्यपि गम्यत एव । किन्तु तथाविधविधवा-
 वेदनस्त्रासीत्त्रीचजातिष्वेव प्रचलितं मिति च पुराणैतिहासा-
 द्याख्यानतोऽवगम्यते, तत्त्वितदानीं मपि वर्तत एवेत्यस्माकम् ।
 स्वयम्बरसभायां समागतेषु कन्यापाण्डिग्रहणार्थिषु पण्डयकारिणे
 कन्यादानप्रथाप्यासीच्चलितेव । तदाह— “प्रजापतिर्वै सोमाय राष्ट्रे
 दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यी सावित्रीम् ; तस्यै सर्वे देवा वरा भागच्छं-
 स्तस्या एतत् सहस्रं बभूवु मन्वाकरोद्, यदेतदाश्विन मित्वाचक्षते”
 —इति (४. २. १.) । तदानीन्तनस्त्रीणां मप्यासीदसाधारण-
 पाण्डित्यम् । तदग्निहोत्रकालनिर्णायकाख्यायिकायाम्— “कुमारी-
 गन्धर्वगृहीता यज्ञा अः”—इत्यादि (५. ५. ४.) ।

तदानीं मपि सुपा श्वशुराङ्गज्जते स्त्रीवार्याणाम् । तथाहि—
 “सुपा श्वशुराङ्गज्जमाना निलीयमानेति”—इति (३. २. ११.) ।
 अपि तदाध्यार्याणां सोदर्याणां मपि भगिनीनां भ्रातृजायानुगतत्वं
 नैवासीत् । तत्राभ्यातं मिह यथा— “भमानोदर्यां स्रसा ऽन्योदर्याये
 जायाया अनुजीविनी जीयति”—इति (३. ३. १३.) । तदेवं
 सोदर्याया अपि स्वसुरनाम्नीयत्वं मन्थकुलतो लब्धाया अपि जायाया
 नाम्नीयत्वं पारम्पर्यागतं भवेति श्यात् स्वीकार्यम् ।

अग्निहोत्रस्य त्वत्कर्त्तव्यतया अपत्रीकस्यापि तत्कर्त्तव्यता प्रतिपादिता । तथाच—“तदाहुर्वाचापत्रीको ऽग्निहोत्रम्”— इत्यादि (७, २, ८.) । तस्य अग्निहोत्रस्य दृष्ट मष्टष्टच फलं तेरधिगतम् ; अत एव तैर्नित्याग्निहोत्रिभिः सद्भिः सदैव स्वस्व- गृहेषु अग्निरक्षणं कर्त्तव्य मिति सिद्धान्तितम् । तदिदं श्रूयते —“मनुषो दुरीणे”—इति (ऋ० सं० १०. १११. १.), व्याख्यातश्चेतद् यास्कोन ‘मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे (८, २, २.)’ —इति । द्विमानीवासिनां तेषां प्राचीनार्याणां द्विमपातक्त्वेऽग्निवा- रणाय स्वस्वगृहेष्वग्निरक्षणं नून मासीत् सुखावहम् ; श्रुतं शेषम् —“अग्निर्हिंसस्य भेषजम्”—इति (वा० सं० २३. १०.) । तत्र चाग्नौ विविधसुगन्ध्यादिद्रव्यदानविधानञ्च श्रुत मस्ति । तद्यथा—“कुलाभ मिव श्वेतद् यज्ञे क्रियते यत् पैतुदारवाः परिभयो गुग्गुलूर्णासुकाः सुगन्धितेजनानीति”—इति (१, ५, २.) । तैत्तिरीये त्वत्र आख्यायिकाख्यान मपि सं० ६. २. ८ द्रष्टव्यम् । तैः सुगन्ध्यादिभिः गृहजातवायुदोषोऽपि प्रशमितो भवतीति च दृष्टम् । यदग्नौ आज्या- ग्निरपयःपयस्यासावाव्यचरुपुरोडाशसोमाद्याहुतयः प्रदीयन्ते ततस्त- द्वाप्यप्रसूता वृष्टिधारास्तत्तद्गुणयुक्ता भवन्त्येवेति तज्जातौषध्यादीनां भक्षणतः खल्वान्यादिसाराहार एव सम्भवतीत्याक मिति च दृष्ट मिव । अष्टष्टं तु स्वर्गादि, श्रुतिमानगम्यम् । तदेवं दृष्टादृष्टफल- सिद्धयर्थं मेवासीत् तेषां नित्याग्निहोत्रानुष्ठान मिति प्रतीयते स्फुटम् ।

अग्निहोत्रानुष्ठानाय प्रातःस्नानस्य कर्त्तव्यता चात्र सूचिता । तथाहि—“य आहिताग्निर्विदि पातरसातोऽग्निहोत्रं जुहुयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति”—इत्यादि ७, २, ८ । तत्रैव भाष्यशे- नानिष्ठा नवाभ्रप्राशने, पाकपात्रे नष्टे, पवित्रनाशे, हिरण्येऽनुहिते

अपहृते च, जीवत्यपि कस्मिंश्चिदात्मीये स मृत इति श्रुते, जायायाः स्व-गोर्वा यमसन्तानजननेऽपि प्रायश्चित्तं विहितम् । तथा तत्रैव मृतकान्नाशनाकारिणा मपि प्रायश्चित्तं विहितम् । यथा-विहितहीमादिरूपप्रायश्चित्तत एव तथाविधपापानां भवति सङ्घय इति च तत्र तत्र सुव्यक्तम् । अग्निहोत्राद्यनुष्ठानाय ततः प्राक् स्नानं तु विहितम्, न पुनः किञ्चिद् भोजनं तु निषिद्धम् ; प्रत्युत किञ्चिद् भुक्तेव कर्माणि कुर्यातेत्वेवेहान्यत्र धनितम् । तथाहि— “घृतं प्राश्य शंभेद् यथा ह वा इद मनो वा रथो वाक्को वर्त्तत एवं हैवाक्को वर्त्तते”—इति ४. २. १ ।

मृतस्य शरीरालाभे पथंशरीरदाहोऽप्यासीत्तदानी मपि व्यवस्थितः । तदाह— “यदि शरीराणि न विद्येरन्, पथंशरः पटिस्त्रीणि च शतान्याह्वय तेषां पुरुपरूपक मिव कृत्वा तस्मिंस्ता माहृतं कुर्युः । अथेनाब्दरीरैराहृतैः संस्वस्यंशासयेयुः ; अध्वर्व-शतं काये, सक्थिनी द्विपञ्चाशे च विशे, चोर्ष द्विपञ्चाशे, शेषस्तु गिरस्युपरि दध्यात्”—इति ७. २. १ ।

तदानीन्तनार्याणां देवपितृमानुपाह्वनपरताप्यासीत्, तदभावे ‘अनडापुरुषः’—इतिनिन्दाभाजनत्वं तेषां मवश्यमाव्येव । तदाह— “कोऽनडापुरुषः ? इति, न देवान्, न पितॄन्, न मनुष्यान्”—इति (७. २. ८.) । अत्राहंतीति पदमु शेषयितव्यम् । स्फुट मीतच्छत-पथे— “एष ह वा अनडापुरुषो धी न देवानर्हति, न पितॄन्, न मनुष्यान्”—इति (६. ३. १, १४.) । ‘अदा’—इति सत्यनाम (निघ० २. १०. ४.), अनडा = असत्यः, तथाचानडापुरुषोऽसत्य-पुरुषः । एवं हि यः पुरुषो देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च नार्हति, ‘अजा-गमस्तानस्येव तस्य जन्म निरर्थकम्’—इति भावः । तदेवं तादृशपुरु-

यस्य निन्दावादः सम्भवः । तदत्र समासतो देवादीनेव पूर्वं निरूपयामः ।—

देवाः । निघण्टो द्युस्थानभाजनेषु 'देवाः'—इति षड्विंशं पदम् । ततो गम्यते द्युलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम् । 'देवाः रश्मय उच्यन्ते'—इति तद्भाष्ये देवराजः । महासुनियास्तेनापि निरुक्ते देवा इत्यस्येव एवार्थ उल्लिखितः— "रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते"—इति (१३. १, १२.) । यास्कप्रदर्शित सुदाहरण मेव च देवराजेन प्रदर्शितम्— "देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयताम् (ऋ० सं० १. ८८. २.)"—इति, निघ० ५. ६. २६ । निरु० १२. ४. ५ ; १३. १. ११ द्रष्टव्यम् । पार्थिवस्थान्मेर्माध्यमिकस्य च विद्युतोऽपि रश्मिजनकत्वेन, उत्तमाग्नेः सूर्यस्य तु रश्मिजनकत्वेन जन्यजनकयो-रभेदात् रश्मयभिव्रत्वम् । किञ्चाख्येषां प्रथममध्यमोत्तमानां त्रयाणां नैवाग्नीनां रश्मिवत्त्वम् ; "वयः केशिनः"—इत्यस्य व्याख्यानं सुब्यक्तं मुक्तचेतद् यास्केन— "केशा रश्मयः, तेस्तहान् भवति०—० आदित्य माह, अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते, धूमेनाग्नी रजसा च मध्यमः"—इति (निरु० १२. ३. ६, ७, ८.) । एषा मेव त्रयाणां भक्तिमाहचर्यादितो बहवो देवा भर्त्सन्ते । तदपि व्यक्तं मुक्तं यास्काचार्येण— "तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः०—० तासां महाभाग्यादेकैकस्या अपि वङ्गनि नामधेयानि भवन्ति"—इत्यादि ७. २. १ ; ३. १० । "यो देवः सा देवता"—इति च निरु० ७. ४. २ । विवरिष्यामद्येतदिहैवोपान्थप्रकरणे ।

पितरः । निघण्टौ अन्तरिक्षस्थानभाजनेषु 'पितरः'—इति द्वादशं पदम् । ततो गम्यते अन्तरिक्षलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम् । "पिता, पाता वा पालयिता वा"—इत्यादिना (निरु०

४. २. ५.) व्याख्यातः ; जस्"—इति तन्नाथे देवराजः । महामुनि-
यास्केन हि— "पितरो व्याख्यातास्तेषा मेषा भवति"—इत्युद्धौव

"उदीरता मवर उत् परास उभ्यधमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरवका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो ह्वेषु"—इत्येषा ऋक्

इह (सं० १०. १५. १.) उदाहृता । व्याख्याता चैवम्— "उदीरता

मवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्पा-

दिनस्तेऽसुं ये प्राण मन्वीयुरवका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा

ते न प्रागच्छन्तु पितरो ह्वानेषु"—इति (निरु० ११. २. ६.) ।

तथाच तस्या ऋच एषोऽर्थेः सम्प्रदाते— "ह्वेषु" 'ह्वानेषु'

अप्रदाह्वानेषु सत्सु "ते" 'पितरः' पिढगणाः "नः" अस्मान्

"अवन्तु" 'प्रागच्छन्तु' । ते कीदृशाः ? इत्याह— "ये" "असुं"

'प्राणम्' "ईयुः" 'मन्वीयुः' प्राप्तवन्तः, पूर्वं प्राणान्विता प्रासविति

यावत् । तत्र जीवितकाले "अवकाः" 'अनमित्राः' सर्वत्र सर्व-

देवसाधुव्यवहारतः अनमित्रयून्याः, "ऋतज्ञाः" 'सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा

वा' कर्तृतया कारयिष्यतया वा यज्ञानुष्ठानविदः, "सोम्यासः"

'सोम्याः=सोमसम्पादिनः' च प्रासविति । ते च कतिविधाः ?

इत्याह— "अरे", "परासः" 'परे', "मध्यमाः" चेति त्रिविधाः ।

तत्र, 'परे' द्युस्वान्तरिक्षचारिणः, "ये चेमेऽरष्ये यथा तप इत्युपा-

सते"—इत्यादिना षान्दोग्ये (५. १०. १, २.) वर्णिता देवयान-

मार्गेषु सूर्यनोक्तं गताः ; 'मध्यमाः' द्यावापृथिव्योरन्तरेण

व्यापिनः "य इमे आम इटापूर्त्तं दत्त मित्युपासते"—इत्यादिना

षान्दोग्ये (५. १०. ३-६.) वर्णिताः पितृयानमार्गेषु अन्तर्नोक्तं

गताः ; 'अरे' भूरवस्यान्तरिक्षधारिणः, "अथैतयोः पयोर्न कत-

रेण च"—इत्यादिना षान्दोग्ये (५. १०. ८.) वर्णिताः पृथिव्या

सन्तत्या एवं सन्तता हीने लोकाः ; तदस्य द्वितीयं जन्म । सोऽस्याय मात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ; अधास्याय मितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति, स इतः प्रयत्नेव पुनर्जायते ; तदस्य तृतीयं जन्म”-इति (२ आ० ५. १.) । शतपथे तु सृष्ट्युप्रकारो मृतस्य तस्य पितृणादिदेहलाभद्यान्नातः परिव्यक्तम् । तथाहि— “स यत्रायत् शरीर आत्मावत्त्वं नीत्य सम्भोह मिव न्येत्यथेन मेते प्राणा अभिसमायन्ति, स एतास्त्रेजोमाताः समभ्या-ददानो हृदय मेवान्ववक्रामति । स यत्रेप चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्ततेऽधारूपन्नो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकी-भवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत-इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजाना-तीत्याहुः । तस्य ह्येतस्य हृदयस्यायं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतनेप आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नी वान्धेभ्यो वा शरीरदेहेभ्य-स्तनुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राण मनूत्क्रामन्तश्च सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति, सञ्ज्ञान मेवान्ववक्रामति, स एष ज्ञः सविज्ञानो भवति ; तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । तद्यथा वृषजलायुका वृषस्यान्तं गत्वात्मान सुपसत्हरत्येव मेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वात्मान सुपसत्हरति । तद्यथा पेशस्कारी पेशसो भात्रा सुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते एव मेवायं इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यन्न-वतरं रूपं तनुते, पितृय वा गान्धर्वे वा, द्राघ्यं वा प्राजापत्यं वा, देवं वा मानुषं वान्धेभ्यो वा भूतेभ्यः”-इति १४. ७. २. १-५. । अत्र पितरं गान्धर्वञ्च मिथो गुणकर्मादितः किञ्चिद्भेदयुक्त मन्तरिच-

लोकगं रूपम् ; ब्राह्मं प्राजापत्यं च तथा मिथः सामान्यमेदयुक्तं
 व्युल्लोकगं रूपम् ; एवं देवं मानुषञ्च विद्वत्त्वाविद्वत्त्वभेदमिव
 मिहृत्यं रूपम् । इत्य मपि छान्दोग्याद्युक्तं पितृणां गतित्वैविध्यम् ,
 उदीरतामितिमन्वाभ्नातपिद्वत्त्वैविध्यञ्चोपपन्नं भवति । तदेवं यास्क-
 व्याख्यातस्योदीरतामितिमन्त्स्यस्य 'अमुं य ईयुः'-इत्यंगस्य पितृप्रा-
 यनतमदेहगतं प्राणं ये अन्वीयुरिल्लेवार्यः सुहुतर इत्यस्माकम् ।
 पिण्डपिद्वयज्ञप्रकरणादौ च (य० वा० २. २०—३४. ; श० ब्रा०
 २. ४. ४. १—२४. ; तै० ब्रा० १. ३. १०, २. ६. ३.) पिद्वगण-
 स्वरूपं पर्यालोच्यम् । पितृलोक मपि निर्णेष्याम इहैवान्वयप्रकरणे ।

मनुष्याः । ऐतरेये त्विद्वैतच्छब्दनिर्बचन मेवं प्रोक्तम्— “मिदं
 प्राजापते रेतो दुपदिति०—०तस्मादुपं सन्मानुष मित्वाचक्षते
 परोक्षेण”—इति (३. ३. ६.) । “मनुष्याः कस्मात् ? मत्त्वा
 कर्माणि सीव्यन्ति, मनस्यमानेन सृष्टाः, मनस्यतिः पुनर्मनस्वी-
 भावे ; मनोरपत्यम् , मनुषो वा”—इति त्वाह यास्कः (निरु० ३.
 २. १.) । “मनोर्जातावब्ज्यतौ युक् च”—इति च पा० ४. १.
 १६१ सूत्रम् । ‘समुदायार्थो जातिः ; मानुषः मनुष्यः’—इति
 तत्र दीक्षितः । तत्रास्मत्सु “पडर्घ्या भवन्ति,— आचार्य ऋत्विक्
 स्नातको राजा विवाह्यः प्रियोऽतिथिरिति”—इति गो० ष्ट०
 सू० ४. १० । मातृपितृाचार्याणां पूजनीयत्वं तु तेत्तिरीय-
 (था० ७. ११.)-मन्वादि-(२. २२५.)-प्रसिद्धम् ॥

अतपयत्राङ्गणे त्वेषां देवपितृमनुष्याणा भेदत्रैव विगेषपरिचय
 आम्नात उपासनाप्रकारस्य । तथाहि— “ततो देवाः ; यज्ञोपवीतिनो
 भूत्वा दक्षिणं जान्वाच्योपासोदन् । तानववीत्— यज्ञो वोऽन्नम् ,
 अमृतत्वं वः, जग्ं वः, सूर्यो वो ज्योतिरिति । अथैनं पितरः ;

प्राचीनावीतिनः सव्यं जाम्बाचोपासीदन् । तानब्रवीत्— मासि मासि वोऽग्नयन्, स्वधा यः, मनोजवो यः, चन्द्रमा वो ज्योतिरिति । अघेनं मनुष्याः ; प्राहता उपस्यं कृत्वोपासीदन् । तानब्रवीत्— सायम्प्रातर्वोऽग्नयन्, प्रजा वो, मृत्युर्यो, ऽग्निर्वो ज्योतिरिति”—इति (२. ४. २, १, २, ३.) ।

एषा मेव देवपितृमनुष्याणां मर्चनं कर्त्तव्यत्वेनेहैतरेवे समा-
न्वातम् “एष ह वा अनदापुरुष इत्यादिना । तत्र हि अग्नि-
होत्रादिभिः श्रौतैः, वैश्वदेवादिभिश्च गृह्येदेवानां मर्चनं सम्पद्यते ;
पिण्डपिण्डयज्ञादिभिः श्रौतैः सस्रसृत्वोक्तप्रकारैः अथवा न्नजलादि-
प्रदानात्मकयावादिभिश्च पितृणां मर्चनं सम्पद्यते ; निष्कपटविनीत-
भावप्रदर्शनाज्ञापानससमादरपत्रापत्रान्नाद्याहारादिप्रदानेभ्यो-
न्वाणां मर्चनं सम्पद्यते ।

अतिथिसत्कारविषये गायत्र्येकाम्नाता— “तद् यददो गाथा
भवति,— अनेनस मेनसा सो ऽभिश्स्तादेनस्वतो वापइरादेनः ।
एकातिथि मपसायं कथञ्चि विसानि स्त्रेनो जहारति”—इति ५. ५.
५ । गायत्र्या नैतद्ब्राह्मणप्रवक्तुः कल्पिता ; अपि तु बहुप्राचीना,
अनेनात्र स्मृत्येव । तदाह तद्भाष्ये सायणः— ‘पुरा कदाचित् सप्त-
र्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो विसस्त्येन्यलक्ष्य मपवादं प्राप्य
तत्परिहारार्थं सृषीणां मये शपथं चकार, तदीयशपथोक्तिरूपेण
गाथा’—इति । तच्छपथस्वरूपञ्च तत्र तेनेवैवं व्याख्यातम्—
‘विसानि पद्ममूलानि, तेषां मपहर्त्ता (एवं) प्रत्यवायपरम्परां
माप्नोत् ;— पापरहिते पुरुषे विप्रस्तेन्य मपवादं कृतवतो यः
प्रत्यवायः, पापिनः पुरुषस्य सम्बन्धि पापं स्वीकुर्वतो यः प्रत्य-
वायः, सायद्वास्ते गृहे समागच्छत एकातिथेर्वेदेयिकस्यारोधने

यः प्रत्यवायः, सैद्यं प्रत्यवायपरम्परा विससौन्धे सति मम भूयादित्येवं शपथः—इति । अस्माकं त्वया गाथाया ऋजुतरोऽर्गान्तरः प्रतिभाति । तद्यथा— यः कश्चित् ‘अनेनसम्’ अपापम् आरोप्यमानपापशून्यं जनम्, ‘एनसा’ आरोप्यमानेन पापेन ‘अभिगृह्यात्’ निन्देत्, ‘सः’ निन्दकः ‘एनसतः’ स्वभावजातपापिनः तस्य निन्दितस्य यत् किं सपि स्वभावजम् ‘एनः’ पापम् अस्ति, तदेव ‘अपहरात्’ अपहरणं जुयात् । सन्ति हि सर्वेषां मेव मानवानां स्वभावजानि पापानि । तदप्याह्रात्रेव— “व्यतिपत्त इव वै पुरुषः पाप्मना”—इति (४. १. ४.) । इत्थं गाथापूर्वाद्धेन वृथापवादकीर्त्तनं निषिद्धम्, अथापराद्धेनातिथिविसुखीकरणं निषिध्यते— यः कश्चिद् ‘सायं’ काले समागतम् ‘एकातिथिं’ सर्वातिथिलक्षणसम्पन्नमत एव प्रधानातिथिम्, एकसङ्ग्रामात्र मतिथिं वा ‘अपरुषद्धि’ स्वागतासनान्नपानादिकं सदस्त्वा विसुखीकरोति, ‘सः’ ‘स्तेनः’ चौरः सन् ‘बिसानि’ गृणालानि, तद्गतानीव सूक्ष्मतन्तुरूपाणि तदतिथिशरीरस्थानि सायुनामजीवनहेत्वङ्गबन्धनानि ‘अपजहार’ तज्जीवनापहरणपातकभाग् भवतीति ।

अहोऽतिथिसत्कारायासीत् तदाघ्नराघातश्च प्रचलितः । तत एव सोमे राजन्यागते या आतिथ्येष्टिविहिता, तत्र पशुघातानुकल्पश्च विहितः— “तद्यथैवादो मनुष्यराज आगते, ऽन्यस्मिन् वार्हति उचाशं वा वेहतं वा चदन्त एव मेवास्मा एतत् चदन्ते, यदनिं मन्यन्ति ; अग्निर्हि देवानां पशुः”—इति (१. ३. ४.) । अग्न्युपःशब्दस्य पोषार्थतानिर्णयाय चान्त्रात् मेवम्— “एतर्हि गव्यं मीमांसमानाः पृच्छन्ति, सन्ति ततोपाइः इति”—इति (४. ४. ५.) । सायणकृतं मेवेतद्व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

मांसभक्षणविधिस्त्वाम्नात् इहान्यत्रापि । तथाहि— “नालीयो-
मीयस्य पशोरश्रीयात्०—० तत्तन्नाट्यम्०—० तस्याशितव्यञ्जेव
लीसितव्यञ्ज”-इति (२. १. ३.) । अमेध्यमांसभक्षणे दोषो
मेध्यमांसभक्षणेऽदोषयाम्नातः । तथाहि— “एत उत्क्रान्तमेधा
अमेध्याः पशवस्तन्मादेतेषां नाश्रीयात्”-इति २. १. ६. । ‘एते’
पुरुषकिम्पुरुषगीरगवयोऽशरभा इति षट् अमेध्याः, अश्वगोऽव्य-
जपृथिवीभवाः पञ्च मेध्या भक्षणीया इति विवेकः । पृथिवीभव-
त्वेनेह त्रीन्नादीनां ग्रहण मिष्टम् । अतएव श्रुतम्— “स वा एष
पशुरेवात्मभ्यते यत् पुरोडाशः”-इत्यादि २. १. ८. । तत्राप्यज-
मांसस्यासीद् बहुप्रचलन मिति च प्रतीयते । तथाहि— “एष
एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजः”-इति च तत्रैव । इयापशुघात-
निन्दाप्यस्ति— “अथ येऽतोऽन्यथा सेडगा वा पापकृतो वा पशुं
‘विमथ्नीरंस्तादृक्तव्’-इति ७. १. १. । स एष पशुहिंसाव्यवहारः
खलु यद्यप्यस्मभ्यं न रोचते, तथाप्युदाहृतवाक्याना मवैदिकत्व
मतथार्थत्वं वेदविरुद्धत्वं वा यावन्न प्रतीयते, तावदेवमादिषु
“आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत (१. ५. २.)”-इति निरुक्त-
वचन मेव शरणं मन्यामहे वयम् ।

अतिधिसत्कार इवेहान्योऽन्योऽप्युपदेशो लभ्यते । तद्यथा—
“अभिद्वेषते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्” इति (६. २. ५.) ।
एतेन स्नानविशेषे द्रव्यविशेषस्य दानक्षिप्रता विहिता । “अप्रसृतः
करोत्युक्तं तदुक्त मकरिति वै निन्दन्ति”-इति (२. ५. ६.) ।
एतेन सर्वेष्वेव विचार्यकर्मसु गुर्वीयनुज्ञा स्नाम्यनुज्ञा वा ग्रह-
णीयेत्युपदिष्टम् ।

पाषीय तदानी मार्त्विज्याप्राशस्यम् , अथाप्ययाजननिषेधये ।

ब्राह्मणानां पौरोहित्यं व्यवस्थापितम् । “अयुव मार्यस्य राष्ट्रं भवति, नैनं पुरायुवः प्राणो जहाति, चाजरसं जीवति, सर्वं मायुरेति, न पुनर्त्रियते, यस्त्वं विद्वाम् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः (८. ५. ३.)”—इत्यादिना पुरोहितानां यजमानमङ्गलकारित्वं बहुधेव प्रपञ्चितम् । “तदप्येतद्विष्णोक्तम्”—इत्युपक्रम्य साहितिक-मन्त्रत्रयप्रमाणेनाप्येतदेव (ऋ० सं० ४. ५०. ७, ८, ९.) दृढीकृतम् (८. ५. ३.) । तत्रैव—“बृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितः, त मन्वस्ये मनुष्यराज्ञां पुरोहिताः । बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्त्सोति यदाह, पुरोहितं यं सुभृतं विभर्त्सोत्येव तदाह”—इत्यादि द्रष्टव्यम् । बृहस्पतिगन्धेनात्र सूर्यो निरुक्तादि-प्रसिद्धः । स यथा वायादिदेवानां पुरोहितः पुरःस्थितः, प्राधान्य-भाग्युपकारी च ; मनुष्येषूपि राजपुरोहितास्तथैव भवेयुः । तदत्र संहितावचन मपि प्रमाण मित्याह—“बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्त्सोति (४. ५०. ७.) । “अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिः”—इत्यादिना (८. ५. १.) पुरोहितानां कोपनत्वं संवर्ष्यं, यजमानानां तदुपगमने यत्रस्य कर्त्तव्यता चात्र विहित्वा । तदेतत्पर्यं मालोच्य प्रतीयते,— तदानीन्तनराजपुरोहितानां मसाधारणसम्मानभाक्त्वं, राजसु राजगृहेषु च प्राबल्यं विशेषशक्तिप्रसारित्वञ्चासीदिति । अपि तेषां मद्यतनपुरोहितानां मिव कर्मकारयिष्ठत्वं तत्तत्कर्ममन्त्र-याठयिष्ठत्वं च न क्षापीह गम्यते, न वा कश्चिदिह ब्राह्मणस्य पुरोहितापेक्षा श्रूयत इति च सुधीभिरालोच्य मेव ॥

कर्मकारयिष्ठभ्यो दक्षिणादानस्यातिकर्त्तव्यता चासीत् तदानीं मपि । तदाह—“दातव्येव यज्ञे दक्षिणा भयत्यल्पिकापि”—इति ६. ५. ८ । केनापि हेतुना सा परित्यक्ता चेत् पुनर्यदृशीया,

विधानां त्रिविधाना मृत्विजां वरणाय यजमानो मनसि आशा मपि न कुर्यादिति । मूर्खस्यार्त्विज्यद्रूपणन्तुक्त मिहान्यत्रापि—“त ऋत्विजो यजमानं कर्त्तुं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति य मनेवं-विदो याजयन्ति”—इति ८. २. ७ ।

अथ व्यवहारः ।— राज्ञां पुरोहितस्यावश्यकता चात्र बहुधा प्रत्यायिता । तद्यथा—“न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्न मदन्ति, तस्माद्राजा यस्वमाणं ब्राह्मणं पुरो दधीत, देवा मेऽन्न मदन्निति”—इति ८. ५. १ । इत्थं ब्राह्मणजातेरेव पौरोहित्य मिति च स्थापितम् । एतद्वचनोपक्रमे व्यक्तञ्चास्मात् “ब्राह्मणः पुरोहितः”—इति । राजन्यवैश्ययोः पुरोहितापेयेण दीचादेदनञ्च विहितम्—“पुरोहितस्यापेयेण दीचा मावेदयेयुः, पुरोहितस्या-पेयेण प्रवरं प्रवृणीरन्”—इति (७. ४. ७.) । इतो वैश्याना मपि पुरोहितापेचा सूचिता । बुद्धिमत्तमाना मार्याणां पुरो-हितविधेः कथा तु दूरे आस्ताम्, जडाना मपि पृथिव्यादीनां पुरोहिताः सन्तीति च कल्पितम्—“अग्निर्वाव पुरोहितः पृथिवी पुरोधाता, वायुर्वाव पुरोहितो ऽन्तरिक्षः पुरोधाता, आदित्यो वाव पुरोहितो द्यौः पुरोधाता ; एष वे पुरोहितो य एवं वेद, अथ स त्तिरोहितो य एवं न वेद”—इति ८. ५. ४ । तदेवं यथा पृथि-व्यादिष्वग्न्यादीनां प्राधान्यम्, तथैव यजमानगृहेषु पुरोहितानां प्राधान्यं ध्वनितम्, विहितञ्च पुरोहिताना मेतद्विज्ञानवत्त्वम् ; ब्राह्मणाना मपि येषां पृथिव्यादिनिष्ठान्यादिपुरोहितत्वविज्ञान मपिदितम्, तादृशा मविदुषां पौरोहित्वं सुतरां निषिद्धम् । तस्यै-तस्यैतदुपसंहारवचनम्—“यो ह वे तीन् पुरोहितान् वेद, स ब्राह्मणः पुरोहितः”—इति । एतेन च वचनेन वेदविदा मेव

ब्राह्मणानां पौरोहित्यं व्यवस्थापितम् । “अयुव भार्यस्य राष्ट्रं भवति, नैनं पुरायुवः प्राणो जहाति, चाजरमं जीवति, सर्वं मायुरिति, न पुनर्न्वियते, यस्यैवं विदाम् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः (८. ५. ३.)”—इत्यादिना पुरोहितानां यजमानमङ्गलकारित्वं बहुधेव प्रपञ्चितम् । “तदप्येतद्वपिणोक्तम्”—इत्युपक्रम्य साहित्यिक-मन्त्रव्ययप्रमाणेनाप्येतदेव (ऋ० सं० ४. ५०. ७, ८, ९.) इठीकृतम् (८. ५. ३.) । तत्रैव—“बृहस्पतिर्ह वै देवानां पुरोहितः, त मन्वन्धे मनुष्यराज्ञां पुरोहिताः । बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्त्सति यदाह, पुरोहितं यं सुभृतं विभर्त्सित्वेव तदाह”—इत्यादि द्रष्टव्यम् । बृहस्पतिगन्धेनात्र सूर्यो निरुक्तादि-प्रसिद्धः । स यथा वायुादिदेवानां पुरोहितः पुरःस्थितः, प्राधान्य-भाग्युपकारी च ; मनुष्येषुपि राजपुरोहितास्तथैव भवेयुः । तदत्र संहितावचन मपि प्रमाद्य मित्याह—“बृहस्पतिं यः सुभृतं विभर्त्सति (४. ५०. ७.) । “अग्निर्वा एष वैज्ञानरः पञ्चमेनिः”—इत्यादिना (८. ५. १.) पुरोहितानां कोपनत्वं संवर्ण्यं, यजमानानां तदुपगमने यत्रस्य कर्त्तव्यता चात्र विहिता । तदेतत्सर्वं मालोच्य प्रतीयते,— तदानीन्तनराजपुरोहितानां मसाधारणसम्मानभाक्त्वं, राजसु राजगृहेषु च प्रावर्त्यं विग्रेपगतिप्रसारित्वञ्चासीदिति । अपि तेषां मद्यतनपुरोहितानां मिव कर्मकारयिष्ठत्वं तत्तत्कर्ममन्त्र-पाठयिष्ठत्व च न क्वापीह गम्यते, न वा क्वचिदिह ब्राह्मणस्य पुरोहितायेता न्यूनत इति च सुधीभिरालोच्य भव ॥

कर्मकारयिष्ठभ्यो दक्षिणादानस्यातिकर्त्तव्यता चासीत् तदानीं मपि । तदाह—“दातव्येव यज्ञे दक्षिणा भवर्त्स्यस्विकापि”—इति ६. ५. ८ । केनापि हेतुना सा परित्यक्ता चेन्न पुनर्यहणीया,

केनापि प्रकारेणामतापि सा आपन्नशत्रुभावाय कस्मैचन प्रदे-
 येति चेहैव । तथाहि—“न निहतदक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्”
 -इति, “यदि त्वेनां प्रतिगृह्णीयात्, अप्रियायैनां आत्थ्याय
 दद्यात्”—इति च ६. ५. ८ । यशोनिष्ठाप्यासीत्तदातिप्रबला ।
 तदाह—“यम् व्राह्मणं मनूचानं यशो नच्छेदिति इ आहारखं
 परेत्य दर्भस्त्रम्बानुदृष्य दक्षिणतो व्रह्माणं सुपदेश्य चतुर्होतृन्
 व्याचचीत्”—इति ५. ४. ४ । कस्मिंश्चिद् दानादिकर्मणि स्व-
 श्रेष्ठताभिमानस्य पापहेतुत्वञ्चाभिमतं तेषाम् । तत एवैव मास्ना-
 तम्—“यो वै भवति, यः श्रेष्ठता मश्रुते स किल्बिषं भवति”
 इति १. ३. २ ।

आस्नातश्चेह इत्यश्वगवादिधनदानप्रयंसागाथाभिगानम् ।
 तथाहि दौष्यन्तिभरतस्य (८. ४. ८.)—

“हिरण्येन परीक्षतान् हृष्याञ्जुह्वदतो मृगान् ।

मथ्यारे भरतोऽददाच्छतं वदानि सम च”—इत्यादि ।

इह श्रुतस्य मृगशब्दस्य इस्तिपरष्याख्यानं सायणीयम् ; अस्तु
 तस्य तथैव मन्तव्यम्, परं तज्जुतं वदशब्दस्य हृन्दसङ्ख्यापरत्वं तु
 नास्मभ्यं रोचते ; तादृशदानं ह्यत्यधिकं मित्यसम्भवमिति ।

आत्वेयाङ्गराजदानगाथाश्लोकेषु दासीदानं च श्रुतम्—“दासी-
 सहस्राणि ददामि ते”—इति (८. ४. ८.) । एतेन तदानो
 मासीदार्यावर्त्तं च मनुष्याणां मपि इत्यश्वगवादीनां मिव क्रय-
 विक्रयदानमथेति स्पष्टम् । अत एव गौनःशेषाख्यानेऽपि श्रुतम्—
 “तस्य इ गतं दत्त्वा स त मादाय सोऽरण्याद् चाम मेयाय”—इति
 (७. ३. ३.) । ‘तस्य’ तस्यै श्रुतःशेषपित्रे सीयवसयेऽजीगर्ताय
 ‘सः’ शरियन्द्रपुत्रो रोहितः ‘गतं’ बहु, गतसङ्ख्याकं वा मुद्राभक्तं

धनं 'दत्त्वा' 'तम्' शुनःशेषम् आदायेत्याद्यर्थः । निरुक्ते (३. १. ४.) तु "स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः ; पुंसोऽपीत्येके ; शूनःशेषे दर्शनात्"—इत्युक्तम् ।

एवं पुत्रेषु पितुः स्नेच्छाजनितोऽन्यान्यविधोऽत्याचारोऽप्यासीत् तदानीं सुदुर्वारः । तद्यथा (७. ३. ५.)—

“यद्य विख्यामितः पुत्रानामन्त्रयामास,—
मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः

ये के भ्रातरः स्य नाम्ने ज्यैष्ठ्याय कल्पञ्च मिति”—इति ।

एव मन्यवान्यदपि —“एतयो ह वै मुनिरग्नेरायुर्ददम्यं ; ०—० सोऽब्रवीत् पुत्रान् , पुत्रका अग्नेरायुर्ददमं तदभिलपिथामि, यत् किञ्च वदामि तन्मे मा परिगातेति ०—० । तस्याभ्याम्भेरेतश्यायन एत्याकाले ऽभिहाय मुख मप्यगृह्णाददृषवः पितेति ; तं श्रुवाचापिह्वलसोऽभूर्यो मे वाच भवधीः ०—० पापिठां ते प्रजां करोमि. यो मद्य मत्तक्या इति”—इति ६. ५. ७ ।

पुत्राणां पित्रदायमाक्त मपीह सूचितम् । तद्यथा— “नाभा-
नेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभञ्जन्सोऽब्रवीदेत्य-
किं मद्य मभाक्तेति”—इत्याद्याख्यानं (५. २. ८.) द्रष्टव्यम् ।

वाष्पिज्याद्यर्थं समुद्रयानारोहणपूर्वकं महासमुद्रे परिश्रवन्-
चासीत् तदानीं सुप्रचलितम् । अतएव तद्दृष्टान्ततयाम्नात एवम्—
“यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेवं हेव ते प्रप्लवन्ते, ये संवत्सरं वा द्वादशाहं
वा ऽऽसते”—इति ६. ७. ५ । वनदस्यूना मप्युपद्रव आसीत्तदानी
मिति चात्र सूचितम् । तद्यथा— “निपादा वा सेडगा वा पाप-
हृतो वा वित्तवन्तं पुरुष मरुष्ये गृहीत्वा कस्त्वं मन्वस्य वित्त-
मादाय द्रवन्ति”—इति ८. २. ७ । एवं नागरिकप्रतिच्छेदकानु-

मपि दृष्टान्तविधया समुल्लेखोऽत्र श्रुतः— “त मृत्विको यजमानं कर्त्तुं मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति”—इति ८. २. ७ ।

आसीत्तदानीं चौथे मपि तन्निन्दा च । तद्यथा सायणमते—
पुरा कदाचित् समर्पिणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो विसस्तेन्यलक्षण
मपवादं प्राप्य तत्परिहारार्थं मृषीणा मये शपथं चकार, तदीयशपथो
त्तिरूपेयं गाथा— “अनेनस मेनसा सोऽभिश्स्त्वां देनस्वतो वापहरा
देनः । एकातिथि मप साय रुणद्धि, विसानि स्तेनो अप सो जहार”
—इति (५. ५. ५.) । सायणमते गाथयैतया मृषापवादकारिणां
साय मतिथिप्रत्याख्यातृणां स्तेनकारिणाश्च पापविद्वत्वं ज्ञापितम् ।

एकराट् सार्वभौमोऽप्यासीत्तदानीं संविज्ञातः । ततस्तत्प-
रिचयोऽत्रैवम्— “अयं समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वभुपः
आन्तादापराह्णात् पृथिव्ये समुद्रपर्यन्ताया एकराडिति”—इति
८. ४. १ । तथाविधसार्वभौमनरूपतेः सर्वेभ्यो मित्रराजीभ्य उप-
टोकनप्रदण्डेहाघ्नातम्— “सर्वे ह्येव महाराजा आसुरादित्य इव
ह स्म शिशां प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहन्ते”
—इति ७. ५. ८ । ‘सर्वे’ च ते इमे— कावपेयः तुरः, साहदेव्यः
सोमऋः, सार्वभ्यः सहदेवः, देवाउधो बभ्रुः, वैदर्भी भीमः,
माभारो नग्नजित्, अरिन्दम इति विद्युतः जानकिः क्रतुवित्,
येज्वनः सुदापेत्यटावेतरेषपूर्वपूर्वजाः सार्वभौमा बभ्रुवु रिति च
तदुपक्रमप्रत्यतः प्रतीयते ।

महाराजस्य प्रियतमभाष्यायाः सन्निधौ प्रजाना सावेदनप्रया-
प्याधीत् तदानीम् ; अत एव इन्द्रस्य प्रियायै यावातायै देवानां
आमिप्रायश्चापनम्, तस्याप इन्द्रं प्रापयामीति प्रतियुत्वादिकथा
श्रूयते चात्र — “ते देवा अनुषविशं वा इन्द्राय प्रिया ज्ञाया वावाता

प्रासहा नाम, अस्या मेवेच्छामहा इति । तथेति तस्या मैच्छन्त ।
सेनानव्रवीत्,— प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति”—इति ३. २. ११ ।

राजभ्रातृणां राजसहचरणव्यवहारयासीत् । तत एवैव
मास्त्रातम्— “ऋतयो वे सोमस्य राज्ञो राजभ्रातरो यथा मनु-
ष्यस्य, तैरेवेनं तस्महागमयति”—इति १. ३. २ ।

राजधानीपरिरक्षणाय तदभितः प्राकारनिर्माणप्रथाप्यासीत्त-
दानीम् । तदाह— “देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त, ते वा
असुरा इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वत”—इत्यादि १. ४. ६ । ‘पुरो
ऽकुर्वत, प्राकारवेष्टितानि नगराणि कृतवन्तः’—इति तत्र सायणः ।
एतदाख्यायिकाया मसुरेः सहोपस्थिते सद्दामे असुरेभ्यश्चिपुररक्षणार्थं
मयोरजतसुवर्णमयप्राकारा निर्मिता देवेरिति सूचितम् । असुरोप-
द्रवतो यन्नरक्षार्थं मभितोऽग्निप्राकारनिर्माणश्च देवैः कृत मिति च
श्रुत मेतस्या माख्यायिकायाम्—“दिवा वै यन्न मतन्वत०—०ध्रुवि-
मयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्त”—इति २. २. १ । प्रबलतरैः शत्रुभि-
राकान्ते राज्ये तद्रक्षणाय तदानीन्तनप्रजाना मपि परस्परं मन्त्रणा-
करणम्, स्वत एव योधमहत्तिः, परस्पर मैकमत्याय प्रतिघ्ना-
रुढत्वम्, राजरक्षिरक्षितगृहादौ पुत्रकनकादीन् संस्थाप्य युदाय
प्रयाणश्चेति सर्वं मिह १. ४. ७ द्रष्टव्यम् । प्रियवसुदानादिरूपसाम-
कौशलतो रक्तपात मन्तरेण स्वकार्योद्धारचेष्टाप्याहतासीत् तदानीम्
(१. ५. १.) । परस्परैकमत्यस्थितये आज्यस्पर्शपूर्विका प्रतिघ्ना-
पद्धतिश्च तदानीन्तनी प्रशंसनीया । तथाविधं प्रतिघ्नानं हि तानू-
त्तम् मिति सर्ववेदेषु विद्युतम् । तदिदम् ऐ० ब्रा० १. ४. ७,
श० ब्रा० २. ४. २, तै० सं० १. २. ११, ६. २. २-६ इति-
वाक्येषु विहितं द्रष्टव्यम् । “न सतानूनमिषे द्रोम्यथम्”—इति

चेह (१. ४. ७.) तदुपसंहारः । 'सतानूनमिणे' सहशपथकारिणि
न द्रोघव्य मिति तदर्थः । शतपथे चैवम्—३. ४. ४. ८ ।

सैनापत्यनिर्णयः, तस्य च सेनापतेर्भागशः शत्रुसेनाक्रमणो-
पायश्चेह वर्णितः— “स त्रियेषिर्भूत्वा तपनीकोऽसुरान् युद्धं सुप-
प्रापद् विजयाय”—इत्यादि (३. ४. १.) । युद्धकाले राजसाहाय्य-
कारिणां प्रजानां सामन्तानाञ्च प्रसादलाभकथाप्यस्यत्र — “सो-
ऽवेदिमे वै किल मे सचिवा इमे माऽकामयन्त हन्तेमानस्त्रिदुक्थ-
आभजा इति, तानेतस्त्रिदुक्थ आभजत्”—इति ३. २. ८ । युद्ध-
जयानन्तरं राज्ञो मर्यादावृद्धिश्चेह सूचिता ; तदत्र “इन्दो वै हव
हत्वा”—इत्याद्याख्यायिका द्रष्टव्या (३. २. १०.) । पराजिताना
मन्तर्हस्तीनानि धनानि समुद्रतीरे प्रोथितानि भवन्ति स्त्रोत्वपीह
श्रुतम् (५. २. ६.) । हस्तमुष्टिमध्ये एव गोपनीयं यद् बहुमूल्यं
रत्नादिकं धनम्, तदेवान्तर्हस्तीनम् । एवञ्च तदाप्यासीदेव बहु-
मूल्यहीरकादीनां व्यवहार इति चास्मात् प्रतीयते स्फुटम् ॥

प्रायः सर्वसभ्यदेशेषु विद्यमान एष उपविमोकव्यवहारो-
ऽप्यासीत् तदानीम् । तथा चास्त्रायते— “अश्वैर्धानुङ्घिर्धान्ये-
रन्धेरयान्तरैरयान्तरैरुपविमोकं यान्ति”—इति ४. ४. ५ ।
तदिदं श्रुतं सुपविमोकस्वरूपं मद्यतनं मिथैव । दूराध्वगमने
एवेदृशोपविमोकस्यावश्यकता चास्मात् — “दीर्घाद् उपविमोकं
यायात्”—इति (६. ४. ७.) ।

स्कन्धतो भारबहनाय वीवधस्य व्यवहार आसीत्तदानीं मिति
च प्रतीयते— “वृहत्पृष्ठं सवीवधतायै”—इत्येवमादिश्रुतेः (८. १.
१.) । ‘उभयतः शिष्यद्वयेन जलकुम्भद्वयं वीटुं यः काष्ठविशेषः
पुरपाशा मंगी ध्रियते, न वीवध इत्युच्यते’—इति तत्र सायणः ।

‘विविधवीवधशब्दो उभयतो बहुविक्रमे स्तन्मवाहो काष्ठे वर्त्तते’—इति सि० कौ० (पा० सू० ४. ४. १७.) । वीवधदण्डस्तु प्रायेण वंशस्यैव भवति, ततः स दृढ तैजतीति श्रुतम्—“तैज्या उभयतोऽन्तयोरप्रस्रसाय वसो न ह्यति”—इति (१. २. ५.) । सूच्या स्यूतानां सभ्यजनोचिताङ्गरचादीनाञ्चासीत्तदापि व्यवहारः । श्रुतं ह्येतत्—“सूच्या वासः सन्दधदियात्”—इति (२. २. ७.) ।

एवं तदानी मपि कर्मठत्वं श्रमकारित्वं मुद्योगित्वञ्चैवासीत् प्रशंसनीयम्, अन्तसस्य श्रमकातरस्योद्योगहीनस्य त्वासीन्निन्दनीय-
नैव । तत एवेव मिह (७. ३. ३.) श्लोकपञ्चकं मान्नातम्—

“नानाग्रान्ताय श्रीरस्ति, इति रोहितं शशुमः ।

पापो नृपदरो जनः, इन्द्र इक्ष्वरतः सखा ॥ १ ॥

पुष्यिणी चरती जङ्घे, भूष्णुरात्मा फलेग्रहिः ।

शेरेऽस्य सर्वे याम्भानः, श्रमेण प्रपथे हताः ॥ २ ॥

आस्ते भग आसीनस्य, ऊर्ध्वंस्तिष्ठति तिष्ठतः ।

शेते निपद्यमानस्य, चराति चरतो भगः ॥ ३ ॥

कलिः शयानो भवति, सञ्चिह्नान्तु हापरः ।

उत्तिष्ठंस्तेता भवति, कृतं सम्पद्यते चरन् ॥ ४ ॥

चरन् वै मधु विन्दति, चरन् स्वादु मुदुम्भरम् ।

सूर्यस्य पथ्य श्रेमाणं, यो न तन्द्रयते चरन् ॥ ५ ॥”—इति ।

यद्यप्येते गाथारूपाः श्लोका अग्निनैतरिवेणैह प्रसङ्गत उद्भूता इति नैतरेयकालिकास्तथाप्येतरियकालेऽप्येवंविधोपदेशानां मासी-
देवादर इत्यपि प्रतीयत एव । एषा मर्घास्तु सुगमाः, तथापि प्रथम-
चतुर्थयोः किञ्चिद् ब्रूमः ।— यथा घोटकादयो मनुष्याणां बह्वर्नं
सुर्वन्तीति मनुष्यवादा उच्यन्ते, तथेवास्मच्छरीरस्यो लोहित एषामिं

शारीरतापं बहतीत्यग्निबाहुत्वेन व्यपदिष्टो भवति वेदे (निघ० १. १५. २.); लोहित एव रोहितो वैदिकः । स च सूर्यचन्द्रो-
 दयकृत इति वाहोरत्नजन्य इति वा हारिचन्द्रीयो हारिचन्द्रीय
 इतीहाख्यातः ; रसहरणात् हरिः = सूर्य इति हि सर्ववेदप्रसिद्धः ।
 तथावाग्निबाहनरूपशोषितधारिणः सर्वानेव पुरुषान् सम्बुद्धा ऋषि-
 राहस्ये मयि मिति फलितम् । नानेति । हे 'रोहित !' 'इति'
 वयं 'शुश्रुमः',— 'अनाथान्ताय' आभिमुख्येन आन्त आथान्तः,
 तद्विपरीतोऽनाथान्तोऽस्तसस्तस्मै 'श्रीः नास्ति' । अथवा नानाविध-
 कार्येषु आन्तो नानाथान्तस्तस्मै श्रीरस्ति । 'वरः' तपःकर्म-
 विद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि 'जनः' 'नृपत्' नरि सीदन्, व्यक्तिविशेष-
 स्थायितः सन् 'पापः' भवति । 'चरतः' भ्रमणकारिणः पुरुषस्य
 गिरिगिरिनदीधामसीमादिसङ्घटेषु च सर्वत्रैव 'इन्द्रः' अनुपमे-
 श्वर्यवान् ईश्वरः 'इत्' एव 'सखा' विद्यते । यः किल नगरे
 स्वगृहे च रचफः, स एव अरण्यान्त्यादावपीति अर्थाद्युक्त्याय
 भ्रमणशीलस्य कोऽस्ति चिन्ताविषय इति भावः । कलिरिति ।
 सर्वविधकर्तव्यकर्मसु 'शयानः' शय्यागतः, अलस इति यावत् ।
 एतदेव कलिलक्षणम् । तदेवं कलियुगे धर्मार्थकामभोक्षाद्यर्जन-
 कर्मसु आलस्यबाहुल्यं भवतीति निष्पन्नम्, निष्पन्नञ्च यस्मिन्
 कस्मिन् वा युगे यदेवालस्यपरतया कर्तव्यानुष्ठानावहेलनं कृतं
 भवेत्, तदेवेदानीं कल्लाश्रितः कल्याणशोधाह मिति त्रेय मिति ।
 'सञ्चिदानः' शय्यां, शयनभावं वा व्यक्तुं प्रवृत्तस्तत्रैवोपविष्टः ।
 'उत्तिष्ठन्' शय्यां शयनभावं वा परित्यज्यान्यत्र, शय्याया मेव वा
 दग्धायमानः । 'अनला' कुर्वन् । इत्य मित् प्रसङ्गत-
 यतुपुंगवत्त्वम् ।

मनुसंहिताया मय्येवमेव युगलक्षणं संस्कृतम् ८५० ३०२श्लो०—

“कलिः प्रसप्तो भवति, स जाग्रद् हापरं युगम् ।

कर्मस्तभ्युद्यतस्त्रेता, विचरंस्तु क्षतं युगम्”—इति ।

तथैतदपि प्रतीयते— कलिरेवायं युगम्, हापरं द्वितीयम्, त्रेता तृतीयम्, चतुर्यन्तु क्षत मिति । हापरत्रेतेतिनामात्सर्ग-
द्वित्रिशब्दतयैव मेव सम्यते । प्रकृतिनियमोऽप्यत्रानुकूलः ; न हि
कश्चित् कुमारः खल्वेकदेव तारुण्यं जीवनं चीह्णह्य हृत्वायते, नापि
हि कश्चित् शयानोऽसञ्चिज्ञानोऽनुत्तिष्ठं स्यात् कार्यकुशल इति ।
एवं हि कलियुगानन्तरं क्षतयुगागमनप्रतीक्षणं भवेत्त्रिसर्गव्यापारा-
नुकूलवेदार्थानभिज्ञाना मेव । तत्त्वतस्तु कलियुगानन्तरं हापरागम-
नम्, ततो त्रेतागमनम्, ततः क्षतागमनम् ; चक्रवद्वृत्त्यास्यमाने-
ऽस्मिन् जागति पुनः त्रेतागमनम्, ततो हापरागमनम्, ततश्च
पुनः कलेः प्रादुर्भाव इत्येव वैदिकम्, क्रमोन्नतिक्रमावनति-
विज्ञानसम्प्रतञ्च । क्रमोन्नतिपक्षस्तु प्रदर्शितशुभश्लोकश्रुतितः सुव्यक्त
एव, क्रमावनतिश्च तत्रायात् किञ्च मन्तव्या स्यादित्यत एतद्विपरीतं
मतं वेदविरुद्धमित्यश्लेषमेवाधीनाम् । अपरमपि,—यथा वर्षर्तौ
सर्वर्तुसंज्ञावो “वर्षा वै सर्वं ऋतवः”—इत्युपक्रम्य वर्णितः शतपथे—
“यदेव पुरस्ताद् वाति, तद् वसन्तस्य रूपम् ; यत् स्नानयति, तद्
शीतस्य ; यद् वर्षति, तद् वर्षाणाम् ; यद् विद्योतते, तच्छरदः ;
यद् हृष्टोद्गृह्णाति, तद्हेमन्तस्य”—इति (२. ३. १. ७.), तथैव
सर्वयुगधर्माणा प्रतिपुगाश्रितत्वस्त्रीकारेऽपि न नो हानिरिति ॥

अथ तदानीन्तनविज्ञानानि । तत्र,

पृथिव्या गतिहेतुविज्ञानम्, आवापृथिवीसम्बन्धविज्ञानम्,
वृष्टिहेतुविज्ञानम्, उदकाना मतिज्ञासहस्रभाषहेतुविज्ञानम्,

द्यावापृथिव्योरुभयोरेव प्रतिष्ठात्वविज्ञानञ्च यथा—“असौ वै लोक इमं लोक मभिपर्यावर्त्तते ततो वै द्यावापृथिवी अभवतां न द्यावान्तरिचान्त्रान्तरिचाद् भूमिः”—इति ४, ४, ५ । ‘असौ’ द्युलोकः सूर्यलोक इति यावत्, ‘इमं’ भूलोकम् ‘अभिपर्यावर्त्तते’ सदैव अभितः परितश्च ‘आवर्त्तते’ भ्रामयति । ‘ततः’ तस्माद् ‘वै’ एव ‘द्यावापृथिवी’ द्यावापृथिव्यौ परस्परसम्बन्धे ‘अभवताम्’ । ‘अन्तरिचात्’ व्यवधानाद् ‘द्यावा’ द्युलोकः ‘न’ भूमितो विच्छिन्नः, तथा ‘भूमिः’ अपि तस्मात् ‘अन्तरिचात्’ व्यवधानाद् ‘न’ विच्छिन्नः । अतोऽत्रानुपद सुरुम् “इमौ वै लोकौ सहास्ताम्, तौ व्येताम्”—इत्युपपन्नम् । ‘इमौ लोकौ’ ‘सहास्तां वै’ परस्परसम्बन्धावेव विद्येते, ‘तौ’ लोकौ ‘व्येताम्’ विवाहसम्बन्धयुक्तौ स्त्रीपुरुषावपि । एतयोः सम्बन्धज्ञापकहेतुश्चैवं निर्दिष्ट इहैव—“नावर्षन् न समतपत् ते पञ्चजना न समजानत”—इति । एतेन विज्ञायते द्युपर्यायः सूर्य एवात्र उच्यते हेतुस्तापहेतुश्चेति । ‘पञ्चजनाः’ वाङ्मन्त्रत्रियवैश्वा इति त्रिविधा आर्याः, दस्युदासाविति द्विविधावनार्याविति च पञ्चविधा मनुष्याः । तादृशविवाहस्य पुरोहिताः ‘देवाः’ रश्मय एवेमे इत्याह—“तौ देवाः समनयंस्तौ संयन्तावेतं देवपियाहं व्यवहेताम्”—इति । काव्योऽय एषः । तत्रैवं विवाहितयोस्तयोः स्त्रीपुरुषयोर्मिथः प्रीतिहेतुं निगमयति—“धूमनेवैय ममूं जिन्वति, वृध्यासाविमाम्”—इति ४, ४, ९ । ‘धूमने’ रसहेतुवाप्यरूपेणैतर्थाः । संहिताया मप्येव मान्नातम् (१, १६४, ५१.) —

“समान मेतदुदक मुक्षैत्यव चाहभिः ।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः” इति

‘अहभिः’ रश्मिभिः चारुण्डम् ‘एतत् उदकम्’ ‘उदिति’

कश्चै मागच्छति, 'अथ च' नीचैरपि आगच्छतीत्येव । अत एव 'पर्जन्याः' मेघाः 'भूमिं' 'जिन्वन्ति' प्रीणयन्ति, 'अग्नयः' अग्निजन्यानि धूमोद्भूतवाष्पाणि 'दिवं' जिन्वन्ति । अस्मादेव हेतोरुदकस्य ज्ञासद्विराहित्यं चिरं तुल्य मित्याह 'समानम्'-इति । अन्ययोदकस्योद्भगमनाभावे क्रमादतिद्विरेव स्यात्, तथा नीचैस्तत्प्रांत मन्तरा क्रमात् समुद्रोऽपि शब्धेदिति छष्टिनिदानविज्ञान सुदकसमत्वविज्ञानञ्च । एतयोः प्रतिष्ठारूपत्व साम्नातं यथा— "द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे ; इय मेवेह प्रतिष्ठा असावमुत्र"-इति ३. ३. ५ । 'इह' भूलोके, 'इयम्' पृथिवी 'प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठानम्, 'अमुत्र' द्युलोकौ 'असौ' सूर्यः, प्रतिष्ठेत्येव तदर्थः । इत्थं द्युलोकभूलोकयोर्भयोरैवास्मात्प्रतिष्ठाहेतुत्वं च विज्ञापितम् ।

अथ पृथिवीभ्रमणविज्ञानम्, सूर्योदयास्तमयविज्ञानम्, अक्षराखविज्ञानञ्च यथा— "स वा एष न कदाचनान्नास्ति मेति नोदेति । तं यदस्त मेतीति मन्यन्ते, अह्न एव तदन्त मित्त्वाद्यात्मानं विपर्यस्यते ; रात्री मेवावस्तात् कुरुतेऽहः परस्तात् । अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्त मित्त्वाद्यात्मानं विपर्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते रात्री परस्तात् । स वा एष न कदाचन निम्नोचति, न ह वै कदाचन निम्नोचति"-इति ३. ४. ६ । तदेतस्मादाश्नायात् सूर्यकर्त्तृकं पृथिव्या भ्रामणादिकं विस्मष्ट भवगम्यते । एव मेवान्यत्रापि श्रूयते । तद्यथाधर्मणिकानां गोपथे— "एतत् सुगस्ततर मिव भवति,— स वा एष न कदाचनान्नास्ति मयति, नोदयति । तद्यदेनं पथादस्त मयतीति मन्यन्ते, अह्न एव तदन्त गत्वाद्यात्मानं विपर्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते

द्यावापृथिव्योरुभयोरिव प्रतिष्ठात्वविज्ञानञ्च यथा—“असौ वे लोक इमं लोक मभिपर्यावर्त्तते ततो वे द्यावापृथिवी अभवतां न द्यावान्तरिक्षान्तरिक्षाद् भूमिः”-इति ४, ४, ५ । ‘असौ’ द्युलोकः सूर्यलोक इति यावत्, ‘इमं’ भूलोकम् ‘अभिपर्यावर्त्तते’ सदेव अभितः परितश्च ‘आवर्त्तते’ भ्रामयति । ‘ततः’ तस्माद् ‘वे’ एव ‘द्यावापृथिवी’ द्यावापृथिव्यौ परस्परसम्बन्धे ‘अभवताम्’ । ‘अन्तरिक्षात्’ व्यवधानाद् ‘द्यावा’ द्युलोकः ‘न’ भूमितो विच्छिन्नः, तथा ‘भूमिः’ अपि तस्मात् ‘अन्तरिक्षात्’ व्यवधानाद् ‘न’ विच्छिन्नः । अतोऽप्रानुपद मुक्तम् “इमौ वे लोकौ सहास्ताम्, तो व्येताम्”-इत्युपपन्नम् । ‘इमौ लोकौ’ ‘सहास्तां वे’ परस्परसम्बन्धावेव विद्येते, ‘तौ’ लोकौ ‘व्येताम्’ विवाहसम्बन्ध-युक्तौ स्त्रीपुरुषाविव । एतयोः सम्बन्धज्ञापकहेतुयैवं निर्दिष्ट इदं— “नावर्षन् न समतपत् ते पञ्चजना न समजानत”-इति । एतेन विज्ञायते द्युपर्यायः सूर्य एवात्र उच्यते हेतुस्तापहेतुयेति । ‘पञ्चजनाः’ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या इति त्रिविधा आर्याः, दस्युदासाविति द्विविधा-वनार्याविति च पञ्चविधा भनुष्याः । तादृग्विवाहस्य पुरोहिताः ‘देवाः’ रश्मय एवेमे इत्याह— “तौ देवाः समनयंस्ती संयन्तावेतं देव-विवाहं व्यपहेताम्”-इति । काव्योऽग एष । तत्रेयं विवाहितयो-स्तयोः स्त्रीपुरुषयोर्नियः प्रीतिहेतुं निगमयति—“धूमेनैविय ममू जिन्वति, हव्यासाविमाम्”-इति ४, ४, ५ । ‘धूमेन’ रसहेतुवाप्य-रूपेणैत्यर्थः । संहिताया मध्येव मान्वातम् (१. १६४. ५१.) —

“समान मेतदुदक मुद्येत्यव चाहभिः ।

भूमिं पञ्चन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यानयः” इति

‘अहभि’ रश्मिभिः साकृष्टम् ‘एतत् उदकम्’ ‘उदेति’

ऊर्ध्वं मागच्छति, 'धव च' नीचैरपि भागच्छतीत्येष । अत एव 'पञ्चान्याः' मेघाः 'भूमिं' 'जिन्वन्ति' प्रीणयन्ति, 'धनयः' पत्रिजन्धानि धूमोद्भूतवाष्पाणि 'दिवं जिन्वन्ति' । अस्मादेव हेतोरुदकस्य ज्ञासद्विराहित्यं चिरं तुल्य मित्याह 'समानम्'-इति । अन्ययोदकस्योद्गमनाभावे क्रमादतिवद्विरेव स्यात्, तथा नीचेस्तत्यांत मन्तरा क्रमात् समुद्रोऽपि शब्देदिति वृष्टिनिदानविज्ञानमुदकसमत्वविज्ञानञ्च । एतयोः प्रतिष्ठारूपत्वमान्वातं यथा— "द्यावापृथिवी वे प्रतिष्ठे ; इय मेवेह प्रतिष्ठा असावसुत्र"-इति ३. ३. ५ । 'इह' भूलोके, 'इयम्' पृथिवी 'प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठानम्, 'यमुच' द्युलोके 'असौ' सूर्यः, प्रतिष्ठेत्येव तदर्थः । इत्थं द्युलोकभूलोकयोरुभयोरेवास्मत्प्रतिष्ठाहेतुत्वं च विज्ञापितम् ।

अथ पृथिवीभ्रमणविज्ञानम्, सूर्योदयास्तमयविज्ञानम्, अहोरात्रविज्ञानञ्च यथा— "स वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति । तं यदस्त मेतीति मन्यन्ते, अह एव तदन्त मित्त्वाद्यात्मानं विपर्यस्यते ; रात्री मेवावस्तात् कुरुतेऽहः परस्तात् । अथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते, रात्रिरेव तदन्त मित्त्वाद्यात्मानं विपर्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचन निम्नीचति, न ह वै कदाचन निम्नीषति"-इति ३. ४. ६ । तदेतस्मादास्त्रायात् सूर्यकर्तृकं पृथिव्या भ्रामणादिकं विस्मष्ट मक्वगम्यते । एव मेवान्यत्रापि श्रूयते । तद्यथायर्वणिकानां गोपथे— "एतत् सुगस्ततर मिव भवति,— स वा एष न कदाचनास्त मयति, नोदयति । तद्यदेनं पश्चादस्त मयतीति मन्यन्ते, अह एव तदन्तं मित्त्वाद्यात्मानं विपर्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते

रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति, नोदयति । तद्यदेनं पुरस्तादुदयतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्तं गत्वाथात्मानं विपर्यस्यते ; रात्रिं मेवाधस्तात् क्लृणुते, अहः परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति, नोदयति ; न ह वै कदाचन निम्नोचति” —इति (२. ४. १०.) । छान्दोग्येऽपि ब्राह्मणे एव मेव सूर्यस्योदयास्तमयाभाव आन्नातः, विशेषतोऽसहायस्य तस्य मध्यस्थत्वं गतिराहित्य मपि । तथाहि— “नैवोदेता नास्त मेता, एकल एव मध्ये स्थाता । तदेप श्लोकाः—

‘न वै तत्र निम्नोचति नोदियाय कदाचन ।

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिपि ब्रह्मणा’—इति ।

न ह वा अस्मा उदेति, निम्नोचति” —इति (५. ११. १-३.) । अत्र स्यातेति पदं गतिनिवृत्त्यर्थस्य स्थाधातोरिति सूर्यस्यामुप्य गत्यभावः सुबोधितः । अध्यात्मपक्षेऽप्येया श्रुतिर्भवति व्याख्येया ।

अथ देवताविज्ञानं यथा— “परोक्षमिया इय हि देवाः” —इति ३. ३. ८ । “न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्तुं चर्तुं तो गृहे वसतीत्याहुः” —इति ५. २. ४ । “सत्यसंहिता वै देवाः” —इति ५. १. ६ । व्याख्यातव्याचेमाः श्रुतयः सप्तमे प्रकरणे ।

अथ सूर्यविज्ञानं यथा— “तेषु हि वा एष एतदध्याहितस्तपति” —इति ४. ३. ४ । ‘तेषु’ पूर्वाक्षेपु पट्सु लोकेषु ‘अधि’ मध्ये ‘आहितः’ परमेश्वरेण स्थापितः ‘एषः’ सूर्यः ‘एतत्’ सर्वे जगत् ‘तपति’ इत्यर्थः । तदेव मेपां पृथिव्यादिगर्भपरान्तानां सर्वेषां मेप श्लोकानां मध्यस्थित एष सूर्यः, सर्वेषां मेपां तापकषेति विज्ञायते । चन्द्रस्य पृथिन्युपग्रहत्वेन न पृथियीतः पार्थिव्य मिच्छेत् मत एव अहाणं श्लोकानां वा पट्त्व मव्याहतम् । सर्वेषां

लोकानां गिरसा सुपर्येव दृश्यते सूर्यं इत्यतस्तस्य सर्वत उत्तरत्व
मपि विज्ञायते । तद्यथा— “स वा एष उत्तरो ऽस्मात् सर्वस्माद्
भूताद् भविष्यतः, सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च”—इति
४. ३. ४ । “उत्तरः—उदिततरो भवति”—इति यास्तः
(निघ० २. ३. २.) । “विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः”—इति त्वसकत्
समास्नातं दागतव्या मपि (१०. ८१, १-२३.) । इन्द्रस्तु तत्र
सर्वत्रेव सूर्यः । सूर्यकर्तृकं पृथिव्या धारणं तु ऋचि यजुषि च
‘दाधर्यं पृथिवी मभितो मयूखैः (७. ६६. ३; ५. १६.)’—इत्या-
दिभिर्मन्त्रैरास्नात मेव । ‘अमतिः (निघ० ४६)’—इतिपदनिर्घचन-
प्रसङ्गे (६. ३. ३.) यास्तेन ह्येष निगमः प्रदर्शितः—

“अमि त्वं देवः सवितार मोक्ष्योः कविक्रतु
मर्चाभि सत्यमवः रद्रधा मभि प्रियं मतिम् ।
ऊर्द्धा यस्यामतिर्भा अदित्युतत् सवीमनि
क्षिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृष्ण सः ॥”

—इति सा० सं० छ० आ० ५. २. ३. ८;— य० वा० सं० ५.
२५. १, २;— तै० सं० १. २. ६. २;— अथ० सं० १४. १, २ ।
‘अमतिशब्देनात्मप्रकाशगत मादित्यस्य विज्ञानं सुच्यते; स हि
प्रकाशसत्त्वं एव नान्यत्रप्रकाशान्तरं सपेक्षत इत्युपपत्तिः’—इति
तत्र दुर्गाचार्यः । सूर्यस्य तापहेतुत्वेन जीवनहेतुत्वञ्चान्यत्र
श्रुतम्—“प्राणं तदादित्येन समिन्धे, तस्मादयं सुष्णः प्राणः; ०—०
सर्वं तदात्मानं मादित्येन समिन्धे, तस्मादयं सर्वं एवात्कीर्णः ।
तद्वैतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञानम्— उष्ण एव जीविष्य-
ञ्छीतो मरिष्यन्निति”—इति श० ब्रा० ८. ७. २. ११ । ‘सूर्यो नो’,
‘उदु त्वं’, ‘चित्तं’—इत्येवमादीनि सौरसूत्रान्यपीहानोप्यानि ।

अथ चन्द्रविज्ञानं यथा— “एतद्देवसोमं यच्चन्द्रमाः”—
इति ७. २. १० । देवेन सूर्येण, देवेः सूर्यरश्मिभिर्वा पेयः सोमो
देवसोमः । ‘योऽयं चन्द्रमा अस्ति, एतद्देव ‘सोमं’ देवाना मपेक्षितं
सोमद्रव्यसदृशं वसु’-इत्यर्थः कृतोऽत्र सायणाचार्येण । “एकया
प्रतिधा पिवत् साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका
(ऋ० स० ८. ७७. ४.)”—इतिमन्त्रस्य व्याख्यानाय प्रोक्त मेतद्
यास्कमुनिना— “एकेन प्रतिधानेन पिवन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते
त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः, तथा एतां-
श्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति, रश्मयस्ता अपरपक्षे पिवन्ति”
-इति (५. २. ६.) । “य मच्चिति मचितयः पिवन्ति”—इत्यपि
तत्रैव निगमः । तं पूर्वपक्षे आप्याययन्तीति च प्रमाणितं तत्र
“यथा देवा अंशुमाप्याययन्ति”—इतीतिनिगमप्रदर्शनेन । निगमा-
वेतौ तैत्तिरीयसंहितायाम् (२. ४. १४. २.), अथर्वसंहितायां
(७. ७. ३. ११.) च पाठभेदतः समास्यती ; तच्चतस्त्रिमाहृग्वे-
दीयावेव विलुप्तयाखीयावित्वस्माकम् । अन्यत्र चोक्तम् — “सोऽस्यात्रं
तेन न म्रियते, य मच्चिति मचितयः पिवन्ति”—इति (निरु० ३,
भा० ३८८८०) । ‘यम्’ ‘अच्चितिः’ सोमम् ‘अचितयः’ रश्मयः
‘पिवन्ति’, ‘सः’ सोमः ‘अस्य’ सूर्यस्य ‘अव्रम्’ भक्ष्यम्, ‘तेन’
अवेन ‘न म्रियते’ नोपक्षीयते, सूर्य इति तदर्थः । यत्र
पथेऽपि — “सोमो राजा देवाना मत्रं यच्चन्द्रमाः”—इति (२. ३.
४. ७.) । तैत्तिरीयब्राह्मणे च— “सोमो वै चन्द्रमा एव ह वै
साक्षात् सोमं भवयन्ति”—इति (३. ४. १०) । “अथाप्यस्यैको
रश्मयन्द्रमसं प्रति दीप्यते, तदेतेनोपेक्षितव्यम्, प्रादित्यतोऽस्य
दीप्तिर्भवतीति”—इति च निरु० २. ३. २ । “अत्रा ह गोरमन्वत

नाम त्वदुरपीचम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे”-इति (ऋ० सं० १. ८४. १५.) मन्वयात् मानम् । अत एव गां सुपुंशनामसूर्यरश्मिं धारयतीति गन्धर्वचन्द्रमा उच्यते । तत एवीक्त मिदं यास्केन—
 “सुपुंशः सूर्यरश्मिचन्द्रमा गन्धर्वः (वा० सं० १८. ४०.) इत्यपि निगमो भवति ; सोऽपि गौरुच्यते”-इति २. २. २ । अत्र चन्द्रमसि यः कलङ्को दृश्यते, स खलु देवयजनस्यास्य कर्मभूमेर्मर्त्यलोकस्य छायापातसम्भूत इति चान्नात मैतरेयेण— “एतद्वा इय ममुष्यां देवयजन मदधाद् यदेतच्चन्द्रमसि कृष्ण मिव”-इति ४. ४. ५ ।

अथ वायुविज्ञानं यथा— “वायुः प्राणः”-इति ३. १. २, “सवितृपसूतो ह्येष एतत् पवते”-इति १. २. १, “वायुर्वै यन्ता, वायुना हीदं यत मन्तरिचं न समृच्छति”-इति च २. ५. ८ । वायोः सवितृपसूतत्वे पुरस्ताद् व्याख्यातः (५. ५०) “इषे त्वीर्जे त्वा”-इति निगमश्च द्रष्टव्यः ।

अथाग्निविज्ञानं यथा— “अग्निर्वै देवाना भवमः”-इति १. १. १ । “अग्निर्वै परिचिदग्निर्हीमाः प्रजाः परिचेति, अग्निं हीमाः प्रजाः परिचियन्ति”-इति ६. ५. ६ । अत्रैव ‘पारिचित्वाः शंसति’-इति तिष्ठणा सृचां शंसनं विहितम् ; ताः सर्वा एवर्षोऽग्नि-विज्ञानपराः । “अग्नेर्वा एतास्तन्वो यदेता देवताः (३. १. ४.)”-इत्यादियस्यथाग्निविज्ञानपर एव । “अग्निर्वै शर्माणि अवाद्यानि यच्छति, अग्नि मेव तत् कल्पयति, अग्नि मप्येति”-इति २. ५. ८, “आग्नेव्यो ह्योपधयः (१. २. १.)”-इत्येवमादयशेहालोच्याः ।

अथावृष्टिज्ञानं यथा— “अन्निरभियच्चन्ति ; रेतो वा आपः, सरतस मेवेनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति”-इति (१. १. ३.), “अमृतं वा एतदक्षिंक्षीके यदापः”-इति (८. ४. ६.), “आपो वरुणस्य

पन्नय आसन् , ता अग्नि मभ्यध्यायन् , ताः समभवन् , तस्य रेतः परापतत् , तद्विरण्य मभवत्"—इत्यादि चान्यत्र (तै० ब्रा० १. १. २. ८.) । श्रुता सैषा ऋक् संहितायाम् (१. २३. २०.) —

‘अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्खानि भेषजा ।

अग्निञ्च विश्वशम्भुव मापद्य विश्वभेषजीः”—इति ।

इतो ज्ञायते सोमाग्निभागसन्मिलनेन जातं जल मिति । तथा तैत्तिरीयारण्यकेऽपि—“आपो ज्योतिरसोऽमृतम्”—इति (१०. २०.) । इतद्यावगम्यते,— अप्सु ज्योतिर्भागो रसभागश्चेत्युभौ विद्येते, अमृतत्वज्ञास्तीति । यद्युच्येत, पाद्यात्वविज्ञानत एवैवं लभ्यते, तदेतद्विदुः तद् दृष्ट्वेव कल्पयत इति ; अत ब्रूमः,— इत्य मेव भवति सर्वत्र सर्वविधान्तर्हितवस्तूना सुपलम्भः ;— कालप्रभावतो भूगर्भेऽन्तर्हितानां इर्म्यवमौकरिकरपञ्जरमुद्रादीनां लाभोऽप्येव भवानुसन्धानतो भवति ; न हि तथा लब्धान् पदार्थान् शृपाकर्तुं कोऽपि शक्नोति ; तथेव आदिविज्ञानानि यानि तमः-कालप्रभावादितो ऽनुपलब्धिहृतानि क्रमात् तेषां सर्वेषा मेकस्य वा कस्य चित् कथं भपि सन्धान माप्य यदि कथित्तदाविष्करणे मनो निवेशयेत् , स श्रुतकल्पनाल्लदिति कथं मप्राध्ववचनो भवेदिति । तद्यथा, भ्राम्यमानेऽस्मिन्नुत्पत्त्यवन्तिकरे कालचक्षुः इत्य या पाद्यात्वविज्ञानप्रभावजा विद्युत्क्रिया दृश्यते, आयास्यति हि तमःकाले सैषा भविष्यत्वेवान्तर्हिता ; पुनः प्रकाशकाले समुपस्थिते कथित् कथं मप्येतदनुसन्धान सुपगत्यास्वाविष्कारं कर्तुं नैपिष्यति चेत् , स किं कल्पनाल्लदिति वाचो भविष्यतीति ते पाद्यात्वविज्ञानविद एव विचारयन्तु । “अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम्”—इति च स्पष्टम् (तै० ब्रा० ६. ८.) । “अपां रसस्य यो

रसः”—(ते० सं० १, १२, २,)—इत्यादयश्च श्रुतयोऽत्रालोचनीयाः ।
 घषात्रपादिति ज्योतिर्नाम तन्निरुक्त्यादिकञ्च पर्यालोच्यम् (निघ०
 ५, ४, ११ ; निरु० १०, २, ५, ६.) । पुरातनाग्रो ज्योतिःप्रकाशो
 ऽप्युक्त्संहितायां श्रुतः । तद्यथा— “आदित् प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः
 पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि”—इति ८, ६, २० ।

विष्णुविज्ञानं यथा— “विष्णुः परमः”—इति १, १, १ । विष्णो-
 स्त्रिविक्रमणादिकं च खष्ट माम्नातं शतपथे— १, ८, ३, ७-१२ ।
 इदं विष्णुविक्रमे— व्यस्तभ्राद्रीदसी । विष्णुरेते दाधार
 पृथिवी मभितो नभूस्त्रेः”—इति च ते० सं० १, २, १३, २ । स
 एव विष्णुः सूर्य एव । विष्णुविवरणन्विच्च पुनः सप्तमे प्रकरणे विमे-
 पतो वर्षयित्तव्य मस्तीतीहालं पञ्जवितेन ।

अथ गर्भादिविज्ञानं यथा— “पराशो गर्भा धीयन्ते, पराशः
 स भवति ; ०—० मध्ये गर्भा धृताः ०—० अमुतोऽर्वाशो गर्भाः प्रजा-
 यन्ते”—इति (३, १, १०.) । “रेतस्तत् सित्तं विकरोति ;
 भित्तिर्वा अग्नेऽथ विक्रतिः ०—० रेतस्तद् विक्रतं प्रजनयति ; विक्र-
 तिर्या अग्नेऽथ जातिः”—इति (२, ५, ७.) । “व्यूने वे रेतः सित्तं
 मध्यं स्त्रिये प्राप्य स्यविष्ठं भवति”—इति (६, ३, १.) । “यथा
 गर्भो योन्या मन्तरेवं सम्भवच्छेत्, न वै सज्जदेवाग्ने सर्वः सम्भवति,
 एकोक् वा अज्ञं सम्भवतः सम्भवति”—इति (६, ५, ५.) ।
 पड्विधो वे पुरुषः पडङ्ग आत्मान मेव तत् पड्विधं पडङ्गं विकरोति”
 —इति (२, ५, ७.) । “चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति”
 —इति (३, १, २.) । “ज्यायान्सन् गर्भः कनीयांसं सन्तं
 योनि न हिनस्ति”—इति (५, २, १०.) । “मुक्ता गर्भा जरायो
 जायन्ते ०—० सहैवोत्सेन कुमारी जायते”—इति (१, १, ३.) ।

“सुष्टी वै कृत्वा गर्भो धन्तः श्रेते, सुष्टी कृत्वा कुमारो जायते”
 -इति (१. १. ३.) । “कुमारं जातं संबदन्ते प्रतिधारयति वै
 प्रीया प्रयो शिर इति”-इति (३. १. २.) । “कुमारं जातं संब-
 दन्त उप वै श्रुयुषते नि वै ध्यायतीति”-इति (३. १. ०.) ।
 “कुमारो जातः पथेव प्रचरति”-इति (३. १. २.) । “कुमारं
 जातं जघन्या वागाविशति”-इति (३. १. २.) । अथाप्यस्त्रे-
 वारण्यने— “पुरुषे इ वा अथ मादितो गर्भो भवति, यदेतद्रेतस्त
 देतत्त्वयैभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सभूत मात्मन्येशकानं विभर्ति; तद्
 यदा श्रियां सिञ्चत्वयेनजनयति”-इति (२. ५. १.) । अत्रेवान्ते
 मृतानां जन्तूना मातिवाहिकदेहधारणं पुनर्जन्मविज्ञानचान्नातम्-
 “अथास्याय मितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रेति स इतः प्रयत्नेव
 पुनर्जायते”-इति । आतिवाहिकदेहधारणन्वन्यत्रापि सुव्यक्तम्—
 “तद्यथा हृणजलायुक्ता हृणस्यान्तं मत्वायात्मान सुपसंहरति”-इत्यादि
 श० ब्रा० १४. ०. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

अथ शारीरादिविज्ञानं यथा— “रेतः पुरुषस्य प्रथमं सन्ध-
 वत. सन्धवति”-इति (३. १. २.) । “उर्ध्वाः पुरुषस्य भ्रूयांसः प्राणाः”
 -इति (६. ३. ५.) । “प्राणास्त इमेऽत्राक्षो रेतस्यो भ्रूवाः पुरीष
 इति”-इति, “प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति, तज्जान्नाभिस्तन्नाभि-
 नाभित्वम्, प्राण मेवास्मिंस्तद्धाति”-इति (१. ४. ३.) । “पुरा
 नाभ्या अपि शसो वपा सुत्खिद्यात्”-इत्यादीनि वचनानि च (२.
 १. ६.) शारीरतत्त्वबोधकानि । “मुखतो वै प्रजा अन्न मदन्ति०—०
 मथ्यतो वै प्रजा अन्नं धिनोति”-इति (५. १. ३.) । एकं सव-
 च्चुदेषा”-इति (२. ४. ८.) । “अन्तर मक्ष्यः कथ्यम्—० वैव
 कानीनिका येन पश्यति”-इति, “अन्तरं कर्षंस्व येनेव मृशीति”

-इति, “अन्तरं नाभिकयोः येनैव गन्धान् विजानाति”-इति, “अन्तरं मुखस्य जिह्वा-तालु-दन्ताः०—० येनैव वाचं व्याकरोति, देन स्वादु चास्वादु च विजानाति”-इति च (५. ४. ३.) । “पाङ्क्तोऽयं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वद् मांसं मस्थि मज्जा”-इति (२. २. ४.) “पङ्क्तिषो वे पुरुषः”-इत्यादि च (२. ५. ७.) ।

अथ खाद्यविज्ञानं यथा— “अमृतं वा एतदस्मिंस्त्रोक्ते यदाय.”-इति (८. ४. ६.), “रेतो वा आपः”-इति (१. १. ३.), “आज्यं वै देवानां सुरभि, घृतं मनुष्याणाम्, आयुतं पितृणां, नवनीतं गर्भाणाम्”-इति (१. १. ३.), “इन्द्रियं वा एतस्मिंस्त्रोक्ते यद् दधि”-इति (८. ४. ६.), तेजो वा एतद् घृतम्”-इति (८. ४. ६.), “यद् घृतं तत् स्त्रिये [स्त्रियाः] पयो ये तण्डुलास्ते पुंसः”-इति (१. १. १.) । “रसो वा एष ओषधिवनस्पतिषु यन्मधु”-इति (८. ४. ६.), “स वा एष पशुरेवालभ्यते तत् पुरीडाशः”-इत्यादि च (२. १. ८.) । विज्ञाना मपि खाद्यत्वं तदासीत् प्रयस्तन् । तदिदं ५. ५. ५ द्रष्टव्यम् । ‘विसानि=पद्मसूलानि’-इति तज्ज्ञाथे सायणः । अस्मन्मते तु मृषालानीति विशेषः । अन्यत्र पयोविकाराणां दद्यानां खाद्याना मपि नामास्थान्नातानि— “गोवं प्रतिभुक्, तस्यै शृतं, तस्यै शरः, तस्यै दधि, तस्यै मसु, तस्या आतञ्जन, तस्यै नवनीतं, तस्यै घृतं, तस्या आमिष्ठा, तस्यै वाजिनम्”-इति श० ब्रा० ३. ३. ३ ।

अथ भेषजविज्ञानं यथा— “तेजो वा एतदस्त्रोर्वृदाञ्जनम्”-इति १. १. ३ । “ज्योतिर्वै शुक्रं हिरण्यं,०—० मृत्युर्वै तमम्छाया; तेनैव तज्जरोतिषा मृत्युं तमम्छायां तरति”-इति ०. २. ११ । औषधार्थं तत्प्रयोगविधिरप्यन्यत्रान्नातः— “हिरण्याद् घृत निधिञ्चति,

आयुर्वं घृत ममृतम् छिरणम्, अमृतादेजायुर्निष्पिबति गतमानं भवति"—इति तै० सं० २. ३. ११. ८। अत्राह तत्सूत्रकारः— "खादिरं पात्रं चतुःस्रक्ति प्रयुनक्ति सौदण्यस्य प्रवर्त्तं गतमानस्य कृतम्"—इति, "ध्रुवां खादिरं सादयित्वा तस्मिन् प्रवर्त्तं मवदधाति"—इति च तत्रैव । 'प्रवर्त्तः कर्षाभरणं कुण्डलम्"—इति, 'गतमानं पञ्चपलपरिमितम्"—इति, 'मानशब्दो गुञ्जाबीजं ब्रूते"—इति च तत्रैव सा० भा० । ब्राह्मणस्य भेषज्यनिषेधोऽप्यन्यत्र— "ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यन्; अपूतो ह्येषोऽमेव्यो यो भिषक्"—इति तै० सं० ६. ४. ८. २। भेषजकरणकाले ब्राह्मणस्य तत्रोपवेशनन्तु विहितम्— "उदपात्रं सुपनिधाय, ब्राह्मणं दक्षिणती नियाद्य भेषजं कुर्यात्"—इति च तत्रैव (४.) । भेषज्यस्य त्रिधात्व सपि विहितं तत्रैव— "अग्नी तृतीयम्, अष्पु तृतीयम्, ब्राह्मणे तृतीयम्"—इति ।

अथ कालविज्ञानम्— "उपस्यागताया मरुच मिधैव प्रभात्यु-
पसो रूपन्"—इति ४. २. ३। "तम इव हि- रात्रिर्मृत्पुरिव"—
इति ४. १. ५। "द्वादशमासाः संवत्सरः"—इति १. १. १।
"द्वीदशो मासो नानुविद्यते"—इत्यादि ३ १. १। "पञ्चर्त्तवो
ह्येमन्तमिथिरयोः समासेन, तावान् संवत्सरः"—इति १. १. १।
"पञ्च वा षट्पदः संवत्सरस्य, यद्यु पडेवर्त्तवः"—इति तु शतपथे ४. ५.
५. १२। "त्रयो वा षट्पदः संवत्सरस्य"—इति च तत्रैव १४.
१. १. २८। "द्वीणि च वै गतानि षष्टिषु संदत्तरस्यादानि"
—इति २. २. ७, "मम च वै गतानि विंशतिय संवत्सरस्या-
शोरात्राः"—इति च २. २. ७।

अथ दिग्बिज्ञानं यथा— "मयैव (आदित्येनेव) प्राचीं दिग्ं

प्रजानाद्यामिना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीची मिति ।
०—० पुर उदेति पयास्त मेति०—०, दक्षिणतोऽग्र ओपधयः
पचमाना आयन्त्यानेथ्यो ह्योपधयः०—०, प्रतीचो ह्यापो वद्धः
स्यन्दन्ते, सौम्या ह्यापः०—०, उत्तरतः पयादयं भूयिष्ठं पवमानः
पवते, सवित्प्रचत्तो ह्येव एतत् पवते”-इति १. २. १ ।

अथ देवप्रकृतिविज्ञानं यथा — “उत्तरतः पयादयं भूयिष्ठं
पवमानः पवते”-इति, दक्षिणतोऽग्र ओपधयः पचमाना आयन्ति”
-इति, “प्रतीचोऽह्यापो वद्धाः स्यन्दन्ते”-इति च १. २. १ ।
प्रत्यच्चि दीर्घारणानि भवन्ति”-इति ३. ४. ६ । प्राच्यो यामता
बहुनाविष्टा”-इति ३. ४. ६. । प्राच्यां वे दिगि देवाः सोमं
राजान मक्रीणन्”-इति च १. ३. १ ।

अथ शिल्पविज्ञानं यथा— “देवशिल्पान्येतिपां वे शिल्पाना
सनुकृती ह शिल्प मधिगम्यते,— हस्ती कंसो हिरण्य मखतरौ-
रथः शिल्प मिति”-इति १. ३. ५, २. १. २ । अथान्यत्रापि—
“यद्दे प्रतिहर्ष तच्छिल्पम्”-इति (शत० ब्रा० ३. २. १. ५.),
“एतच्छिल्प मेघ वर्ष”-इत्यादि च तत्रैव (१. १. ४. ३.) ।
तैत्तिरीयब्राह्मणान्वातमन्वयोस्वन्यविध मधि (२. ७. १५. २, ३.
३. २. १.) “दिवः शिल्प मवततम्”-इत्यादि, “विभिः शिल्पोः
पप्रथाना मट्ठहत्”-इत्यादि चेति ।

अथ शब्दार्थविज्ञानं यथा— “यद्दे देवाना नेति तदेपा सो
म्”-इति ६. ५. १ । शतपथेऽप्येवम्— “यद्दे नित्युचि, यो मिति
तत्”-इति १. १. १. ३० । एतदुदाहरण संवेद मस्यते—
“गौतम ! क त्वं वैश्वानरं वेत्स्य ? इति, ष्टयिवी मेव राजन्निति
ह्योवाच, ओम् इति ह्योवाच”-इति १०. ६. १. ४ । पुनस्तत्रैव

तत उत्तरं देवसङ्ख्यानिर्णयप्रसङ्गे— ११. ६. ३. ४ । “ओम्
मित्युचः प्रतिगर एव तथेति गाथायाः; ओ मिति वै देव तथेति
मानुषम्”—इति चैतरये (७. ३. ६.) । “तेभ्योऽभितमेभ्यस्त्रयो
वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति, तानेकधा समभरत्,
तदेतदो मिति”—इति, “ओ मिति वै स्वर्गो लोकः, ओ मित्यसौ,
योऽसौ तपति”—इति, “ओ मिति प्रणौति”—इति चानेव (५. ५.
७.) । “ये वा अनूचानास्ते कवयः”—इति २. १. २, “ये वै ते न
ऋषयः पूर्वं प्रेतास्ते वै ऋषयस्तानेव तदभ्यतिवदति”—इति च
६. ४. ४ । “विश्वस्य इ वै मित्रं विश्वामित्र आस”—इति
६. ४. ४ । “हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे, हिरण्यकशिपावासीनः
प्रतिगृह्णाति; यशो वै हिरण्यम्”—इति च ७. ३. ६ । शतपथ-
तैत्तिरीययोस्त्रितोऽधिकतरं शब्दार्थद्विज्ञानं द्रष्टव्यम् ।

इहोदाहनेभ्योऽन्यान्यपि बह्व्याचारव्यवहारविज्ञानवचनानी-
होपलभ्यन्ते, तानि चालोचनयोग्यानीत्यकथित मपि सिद्धम् ॥

(६)

अथैतद् विचार्य मस्ति, कस्याः शाखाया इद मेतरेयकं
ब्राह्मण मिति । तत्रादौ शाखापदार्थो निरूपणीयः, ततः
कति शाखा ऋग्वेदस्य ? , किन्नामिका चाद्य प्रचलितेय मिति
निर्णेतव्यम्, तत्रैव तु तलुप्रविचाराणा चेति ।

अस्ति बहुषु पुराणेषु शाखाकथा वर्णिता, तत्र च दिशुभाग-
वतशोविंशेषेण । तद्यथा ऋग्शाखानिर्णयप्रसङ्गे—

"विभेद प्रथमं विप्र पेल ऋग्वेदपादपम् ।
 इन्द्रप्रसतये प्रादात् वाष्कताय च मंहिते ॥
 चतुर्धा स विभेदाथ वाष्कलिर्निजमंहिताम् ।
 बोध्यादिभ्यो ददौ तालु शिष्येभ्यः स महासुनिः ॥
 बोध्याग्निमाठरौ तदद् यान्नवल्करपराशरौ ।
 प्रतिशाखासु शाखायास्तस्यास्ते जगद्गुर्मुने ॥
 इन्द्रप्रसतिरेकां तु संहितां रूसुतं ततः ।
 माण्डुक्येयं महात्मानं मेत्रेयाध्यापयत् तदा ॥
 तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यान् क्रमाद् यथौ ।
 वेदमित्तसु शाकल्यः संहितां ता मधोतवान् ॥
 चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
 तस्य शिष्यासु ये पञ्च तेषां नामानि वै शृणु ॥
 सुद्वलो गालवथैव वाक्यः शास्त्रीय एव च ।
 शिशिरः पञ्चमद्यासीत् मेत्रेय सुमहासुनिः ॥
 संहितावितथं चक्रे शाकभूषिरथैतरम् ।
 निरुक्ता मकरोत् तद्वत् वलाकश्च महामतिः ॥
 निरुक्ताश्चतुर्वर्षीभूद् वेदवेदाङ्गपारगः ।
 इत्येताः प्रतिशाखाभ्योऽप्यनुशाखा द्विजो नम ॥
 वाष्कलियापरस्तिस्त्रः संहिताः कृतवान् द्विज ।
 शिष्यः क्षात्रायनिर्गर्ग्यस्तृतीयश्च कथाजवः ।
 इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता येः प्रकीर्त्तिताः ॥"

—इति वि० पु० ३. ४. १६-२५ ।

अथ भागवते १ स्क० ४ अ० २३ श्लो०—

“त एत ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्तनीरुधा ।

शिवेः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥”-इति ।
 पुनस्तत्रैवान्यत्र ऋक्शाखावर्णनप्रसङ्गे १२ स्क० ६ च०—
 “पेलः स्वसंहिता मूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः ।
 वाष्कज्ञाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥
 चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ।
 पराशरायाग्निमाठरायेन्द्रप्रमतिरात्मवान् ॥
 अध्यापयत् संहितां स्वां माण्डुक्येय ऋषिं कविम् ।
 तच्छिष्यो देवमित्तय सौभार्यादिभ्य ऊचिवान् ॥
 शाकल्यन्तस्तुतः स्वां तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् ।
 वात्स्यमुहलशालीयगोखल्यशिशिरैश्वधात् ॥
 ज्ञातृकर्णश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
 वालाकपेङ्गावेतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥
 वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहिताम् ।
 चक्रे वालायनिर्मुञ्चुः काशीरथैव तां दधौ ॥
 बह्वृचाः संहिता ह्येता एतेर्ब्रह्मर्षिभिर्भृताः ।
 श्रुत्वेवं क्रन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”-इति ।

इत्थं तु गम्यते वेदांशा इति, शाखा इति चाभिप्रायेण पदे । एवं
 हि यथा भागवतोऽयं षाड्यभिः स्तन्वैर्विभक्तः, पुनस्तस्मिन्नाद्य बहु-
 भिरध्यायेर्विभक्ताः, तद्येव एको वेदः प्रथमं चतुर्धा विभक्तः,
 पुनस्तौ चत्वारो भागाश्च बहुधा विभक्ताः; स एवैकको भाग-
 भागः शाखेति व्यपदिशत इति । तथा च यथा भागवतीय-प्रत्य-
 ध्यायस्य पाठो भिन्नो विषयश्च विभिन्न एव, एवं प्रतिशाखं मन्त्रा-
 ष्यायोऽपि भिन्न उपदेशाय विभिन्ना एव; किञ्च यथा भागवतस्य
 कस्मिन्नप्येकस्मिन्नध्यायेऽधीते न त्वेकस्यापि स्तन्वस्याध्ययनं सम्पद्यते,

तथैव कस्या मध्येकस्यां शाखाया मधीतायां नैवैकस्य वेदस्याध्ययनं भवेत् सम्पाद्य मिति । आह चेतत् समासतः कूर्मपुराणे—

“एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।

शाखानान्तु शतेनाथ यजुर्वेदं मयाकरोत् ।

सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।

अथर्वाण मयी वेदं विभेदं नवकेन तु ।

भेदेरष्टादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः”—इति १. ५१ ।

एवञ्च यथा पुराणानि एकव्यक्तिकृतानि अष्टादशसंख्याकानि,

तथैव वेदशाखाः सर्वा अप्येकव्यक्तिनेव वेदानां खण्डखण्डीकरणेन

सम्पादिता मिथः पार्थक्यं मापत्रा इत्येवाभिमतं तेषाम् । अत

एवोक्तं वाङ्म तर्कावाचस्पतिना स्मृतं वाचस्पत्ये— “शाखा वेदैक-

देशे”—इति, “चरणो वेदैकदेशे शाखापरपर्याये ; ‘गोत्रं च

चरणेः सह’ महाभाष्य-का०”—इति च । वाङ्म-विश्वकोपकारा-

दयोऽप्येतच्चरणानुचरा एव । तथाच वेदपरिच्छेदविशेषो वेदांशः

शाखापदार्थो निष्पद्यते, बहूना मनधिगतवेदानां तत्त्वतो ब्रह्मबभूना

मेव मेव विश्वासय ।

तदेवं पुराणवर्णितं शाखाविभागमतं प्रेक्षावतां वेदविदुषां

स्यादुपेक्षणीयम् ; आत्मवचनानुमानप्रत्यक्षतस्तथाप्रतीतेः ।

तथाहि— आम्नात सिद्धं कौपीतक्यारण्यके वंशनाम्नणे—

“अथ वंशो नमो ब्रह्मणे नम आचार्येभ्यो०—० गुणाख्याच्छाङ्गा-

यनादस्माभिरधीतं, गुणाख्यः शाङ्गायनः कञ्जोलात्”—इत्यादि

(१४ अ०) । एतस्यैव कञ्जोलशिष्य-शाङ्गायनपरैरध्ययनभेदादितः-

सञ्जाता शाङ्गायनी शाखा ; सेयं ऋक्शाखातीव प्रसिद्धा ।

अहो । अस्या नामापि न स्मृतं विश्वभागवतपुराणयोरिति

स्फुट मिह्राप्तवचनानैक्यम् । यच्चोक्तं कौर्मे वैद्यासिक्य एव सर्वाः
शाखा इति, तदप्येतत्तदाप्तवचनविरुद्धम् ।

अपरधाप्याप्तवचनविरोध उपलभ्यते यथा— अस्ति शौनकीया
अनुवाकानुक्रमणी, तत्र शाकलवाष्कलशाखयोः प्रथममण्डलगत-
क्रमपार्थक्यप्रदर्शनायोक्तम्—

“शौतमादौशिजः कुत्सः पत्च्छेपादृपेः परः ।

कुत्साद् दीर्घतमा इत्येष तु वाष्कलकः क्रमः”—इति (२१.) ।

“अथ वाष्कलकेऽस्य विशेष सायमण्डले आह,— उपप्रयन्तो
नासत्याभ्याम् अग्निं होतारम् इमं स्तोमं वेदिपद इति वाष्कलकः ।
क्रमः ; उपप्रयन्त इमं स्तोमं नासत्याभ्याम् अग्निं होतारं वेदिपद
इति शाकलकः क्रम इत्यर्थः । अथैव सुक्तेरुत्तरमण्डलनवके न क्रम-
विपर्यासः”—इति तट्टीका षड्गुरुशिवकृता । एवं हि शाकलवाष्क-
लयोः क्वचित् क्वचिन्नान्त्रपाठक्रमान्यत्वेऽपि यन्वैकत्वं सुव्यक्तम् ।

किं बहुना, महासुनिवेदव्यासप्रणीत इति यः प्रसिद्धचरण-
ब्यूहाख्यः स्रल्यो यन्वः, तत्राप्युक्तम्— “तेषा मध्यायाद्यतुष्पष्टिः”—
इत्यादि शाखापरिच्छेदादीना मैकविध्यम् ; ‘तेषा माश्ललायनादि-
शाखानां समानाध्ययनं सूचयति’—इति हि तदशाख्यानम् । तदेवं
ब्रह्मविष्णादिपुराणानां शाखाभेदप्रकरणे माप्तवचनानैक्यविरोधा-
दितो जलमध्वस्यमसिच्चोदवत् विलीयत इति सुतरा मभ्युपेयम् ।

सन्ति च प्रदर्शितपौराणिकमतविरोधप्रमाणानि स्मृतिवच-
नानि । तद्यथा— “वेदः स्रत्स्रोऽधिगन्तव्यः”—इत्यस्ति (२. १६५.)
मनुशासनम् ; तदिदं स्रत्स्राध्ययनं तत्रथे स्रत्स्रशाखसामवेदिना
मैकस्मिन्नायुपि कथङ्कारं भवेत् सम्पाद्यम् ? विहितञ्च तद-
ध्ययनं षादगस्त्रेवाध्देषु तत्रैव— “पट्टंशदादिकं चरं गुरीस्त्रै-

वेदिकं व्रतम्”—इति (३. १.) । विश्वगीतमयाज्ञवल्करसंहिता-
स्वपि प्रतिवेदं द्वादशाब्दं ब्रह्मचर्यं विहितम् । “वेदानधीत्य वेदो
वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविष्टुतत्रह्यचर्यो गृहस्थायम मावसेत्”
—इत्येवमादीनि वचनानि च (म० ३. २.) द्रष्टव्यानि । तस्मात् पौरा-
णिकः शाखाभेदो मन्वादिमतविरुद्ध इत्यनुमानञ्च नासङ्गतम् ।

अत्रापि संशयश्चेत्, कस्याप्येकस्य वेदस्य कतमयोरपि द्वयोः
शाखयोरान्यन्तपाठदर्शनादेव स विलेयः, विलीयेत च तदा ‘वेदांशाः
शाखाः’ इति पौराणिकं मतं सूरीदये यथान्वकारम् ; प्रत्यक्ष-
दृश्यं ह्येतत् ।

वस्तुतोऽतिप्राचीनकाले लिपेरभावात् लिखितपाठकस्य निन्दा-
श्रवणाच्च वेदानां लिखितपाठ्यत्वाभावादासीदानुश्रविकत्वम् ;
ततः कालभेददेशभेदव्यक्तिभेदादिभिरध्ययनक्रमोच्चारणादिभेदात्
क्रमभेदाः पाठभेदाश्च सम्पन्नाः, तत एवैकस्य वेदस्य बहुनामतो
बह्व्यः संहिताः प्रसिद्धिताः, तासु मन्त्रपाठन्यूनान्तिरिक्ता
च किञ्चित् सञ्जाताः ; आचार्याणां प्रकृतिवेषभ्यात् तत्तद्देश-
कालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोगभेदाच्चाभवन्नित्यार्याः ;
तत एव ब्राह्मणवाहुल्यं कल्पवाहुल्यञ्च सुतरां सम्पन्नम् । इद-
मेव शाखाभेदनिदानम् । तदित्येकैकस्य वेदस्य बहुशाखत्वापि
एकैकस्याः शाखाया अध्ययनत एव भवेदधीत एवैकैको वेदः ;
सर्वास्तेव शाखासु मूलसंहितैक्यदर्शनात् ; किञ्चित्पाठन्यूनान्तिरिक्तेन,
किञ्चित्पाठक्रमोच्चारणभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिभेदादिना च
न ह्येवाभवत् वास्तविकः संहिताभेदः ।

अतोऽत्र त्वेव मेधावधार्यम्— एष किञ्च वेदशाखाभेदो न
ह्येककर्तृकः, न च ब्रह्मविष्णुमुरार्यादियन्त्रभेदवत्, नापि प्रथमाद्य-

ध्यायभेदतुल्यः ; प्रत्युत भिन्नकालदेशव्यक्तिलिखिताना मेकग्रन्थी-
यानां बहुतरादयैपुस्तकाना मवश्यम्भाविन एव पाठभेदादिभावाः,
तथाभूतपाठभेदादिहेतुक एवेति । एव मपि यजुषः कतिपयशाखा-
भिः कतिपयशाखानां महानस्ति प्रभेदः, अत एव तयोर्द्विविधयोः
शाखासमूहयोः शुक्लकृष्णत्वेऽमंसत प्राचीनाः । तथा च माध्य-
न्दिन्यादीनां यजुःशाखानां शुक्लरजुरिति समाख्या, तैत्तिरीया-
दीनान्तु कृष्णरजुरिति । ईदृश्यासदृशभेदकारणन्तु बह्वृक्तिवेद्य
मित्यल मिह प्रसङ्गकीर्तनाडम्बरेणेति ।

तत्त्वतो न हि वेदशाखा, हचशाखेव ; नापि नदीशाखेव ;
प्रत्युताध्येतभेदात् सम्प्रदायभेदजन्याध्ययनविशेषरूपेव ; अत एव
शिवशाखापरम्परेति वचन मद्यापीह भारते प्रसिद्धम् । चरण-
शब्दोऽपीह न तु पादार्थत्वमूलको भागार्थः , अपि त्वाचरणार्थः ;
सन्ति हि शाखासनुष्ठानाचरणभेद इति शाखावचनः । तदुक्तं
“गोतत्र चरणैः सह”-इत्यस्य (पा० सू० ६. १. ६३.) व्याख्याने
केयटेन— ‘चरणशब्दोऽध्ययनवचनः इह तूपचारादध्येतषु वर्तते’
-इति । ‘शाखाध्येतवाची च जातिकार्यं लभते । कठी, बहुची’
-इति च तत्सूत्रीयसिद्धान्तकीमुदी । ‘चरणः शाखाध्येता०—०
कठेन प्रोक्त मधीयाना या कठी’-इत्येव तदशाखा तत्वबोधिनी ।
“अनुवादे चरणानाम् (पा० सू० २. ४. ३.)”-इत्यस्य व्याख्यायां
नागेशोऽप्याह— ‘चरणशब्दोऽत्र शाखाध्येतपरः’-इति । ‘शाखा-
ध्येतवाचिना मित्यर्थः’-इति च तत्तत्वबोधिनी । “चरणे ब्रह्म-
चारिणि”-इत्यस्य (पा० सू० ६. ३. ८६.) व्याख्याने व्यक्तः माह
दीक्षितः— “चरणः = शाखा”-इति । ‘तस्य समानत्वं वेदस्य
व्रतव्युत्पा ममानत्वात् , तस्य तत्त्वञ्च अध्येतभेदात् वेदभेदं व्रत-

भेदञ्च परिकल्प्य बोध्यन्ते’—इति च तत्र शंखरः । “चरणाङ्गमा-
स्त्राययोः”—इत्यस्य (पा० सू० ४. ३. १२०. वा० ११.) व्याख्यायां
“कठानां धर्म आम्नायो वा काठकम्, पैपलादक मिति”—इत्याह
पतञ्जलिः । ‘आम्नायः सम्प्रदायः’—इति च तत्र नागेशः ।

एवं हि ‘चरणं वेदैकदेशे’—इति वाचस्पत्युक्तं नूनं भ्रमविलु-
म्बितम्, तदुत्तरव तल्लिखितं ‘गोत्रञ्च चरणैः सह, महाभाष्य-का०’
—इति तत्रमाणसूचनञ्च तथैव ; तत्र भाष्ये ‘गोत्रञ्च चरणानि च’
—इत्येतावत् एवोपलब्धदृग्नात् । पातञ्जलमूलिकैव सा वाचस्पत्युक्ति-
रिति भ्रमाद् वाङ्मिखकोपप्रणेत्रादयोऽप्यत्राभवन् विमुग्धाः ॥

तदत्र पुनरपि ब्रूमोऽध्ययनादिभेद एव शाखामेदनिदानं न तु
ग्रन्थभेद इति । अत एव एकैकवेदस्यानेकशाखत्वेऽपि तात्त्विकभेदा-
भावात् श्रीमत्तायणाचार्यस्यैकैकशाखाव्याख्यानैव सर्ववेदभाष्य-
कर्तृत्वं प्रसिद्धम् ; किञ्चैव मपि कथ्ययजुः-शुक्लयजुः-शाखासमूहयो-
र्विशेषपार्थक्यस्यास्तित्वादेव कथ्ययजुस्तेत्तिरीयशाखां व्याख्यायापि न
स क्त्तयजुर्व्याख्याने क्तकत्वमस्य इति शुक्लयजुःकाण्डशाखा मपि
व्याख्यातवान् । तथा एकशाखाध्ययनेनैवेकवेदाध्ययनं सम्प्रदायत
इत्येव “वेदः क्त्तयोऽधिगन्तव्यः”—इत्यादीनि मन्वादिवचनानि
च मद्गच्छन्ते । वेदग्रन्थस्य शाखापरत्वव्याख्यानन्त्वप्रमाणिकम् ।

एवञ्च यदुक्तं विश्वपुराणभागवतयोः ‘विभेद प्रथमं’, ‘बोध्यादिभ्यो
ददौ तासु’, ‘चतुर्धा व्यस्य बोध्याथ’— इत्येवमादि, तत्सर्वं नूनं
शाखापदार्थज्ञानविहीनत्वावेदक मेव ; विशेषतः कूर्मपुराणोक्ता
शाखाना मष्टादशपुरापतुल्यता तु वर्षत्तिं सर्वोपरीति ॥

अहो वत ! वेदवेदिकमतप्रचारार्थीश्रमीकृतजीवनेनाद्यतन-
सर्वार्यवर्येणास्यच्छदाभाजनेनाचार्यदयानन्दस्वामिनापि शाखानां

वेदव्याख्यानरूपत्वेन वेदभिन्नत्वं पुराणाद्युक्तरूपमियोभेदवत्त्वञ्च
 मत्त्वेवालैखि, स्वज्ञतवेदभाष्यभूमिकायाम्— “एकादशशतानि सप्त-
 विंशतिय वेदशाखा वेदव्याख्याना अपि वेदानुकूलतयैव प्रमाण
 मर्हन्ति”—इति (२८१ पृ०) । शोच्यत्वे त्वेतद्विपिसन्निधौ नूनं पौरा-
 णिकी शाखाभेदकथाप्यपास्तेति मन्यामहे वयम् । यदुक्तं पातञ्जले
 पस्ययायाम्— “एकविंशतिधा वाच्यम्, एकशत मध्यर्गुशाखाः,
 सहस्रवर्णा सामवेदः, नवधावर्ण्यो वेद.”—इति । तदेतद्वद्वलन-
 यैवोक्तं स्यादिदं परिगणन मेकादशशतानीत्यादि, परं तत्रापि
 किञ्चित्पार्यपन्नतीयते । अस्तु तत्तयेव, पर महो ! काख्यानन्दीखान-
 विचारे, यत्र वय साम्ना मध्यस्थाः, विग्रेपतो वादिप्रतिवादिवचसा
 मनुलेखनेऽह मेक एवोभयपक्षतो नियुक्तः, तत्र तेनेव स्वामिनो-
 क्तम्— ‘सहस्रवर्णा सामवेद इत्यस्य सहस्रं गीत्युपाया इति भावः’—
 इति । वस्तुतः सामवेदस्य गीतिकोशलयद्वत्वादेव बहुशाखत्वम्,
 शाखासङ्गा तु त्रयोदशैवेत्यस्माक मपि सम्मत मेव । इन्त ! का
 नाम संहिता शाखेतिव्यपदेशशून्या तेन महात्मनोररीकृता, यस्याः
 मूलवेदत्वं मत्वा शाखेतिप्रसिद्धाना मन्यासां तदशाख्याग्रन्थत्वं
 सन्तव्यमवेदिति त्वस्माक मश्रेय मेव । तदत्र सम्भाव्यते,—
 विमिश्रमन्त्रब्राह्मणयोस्तत एव वान्त इति प्रथितयोस्तेत्तिरीय-
 गाखीयसंहिताब्राह्मणग्रन्थयोः विग्रेपतस्तदारक्षकयन्धीयनिषिक्त-
 विनकागुदपेनादेव तस्यापेपगेमुपीमन्त्रस्यापि स्वामिन एव
 भ्रमः सम्भ्रात इति । अपि वा शाखातत्त्वानभिज्ञेन केनचित्तच्छि-
 येष तथैवं स्याद् विनियेगित मिति ॥

अथ ऋग्वेदशाखासङ्गानिर्णयाय यतमानाय प्रथमं तयोरेव
 विशुभागतयोः पुराणयोः मादिनाम, परं तत्रोभयत्र मिथ्यानेर्क

चरणशूहादिशाखावर्णनकृद्गन्धविरोधञ्च संलक्ष्याभीष्टसाधनेऽकृत-
कार्यास्ततः पर्यन्तं वाच्यपठितं पातञ्जलवचनमेवेहावलम्ब्यामहे ।
तच्चेदम्— “एकविंशतिधा बाह्वृचम्”—इति । पङ्गुरुशिष्येण
च वेदार्थदीपिकाया भूमिकाया मैतृदिपयाणि कतिचित्
पद्यान्युद्धृतानि, तत्र दृश्यते चेत्— “एकविंशत्यध्वयुक्तं ऋग्वेद
सृपयो विदुः”—इति । आह च तत्र तद्ग्राख्यायाम्— “अध्वा,
गतिः, शाखा इति पर्यायाः”—इति । कौर्मोऽप्येवम् । इतः सुनिर्णीत
ऋग्वेदस्य शाखा एकविंशतिरिति ।

तदेकविंशतिशाखानां सर्वासा मेषाभिधानानि लक्ष्यानिर्ण-
यानीष ; यावतीनां यथा-यथावगम्यन्ते, तावतीना मिव तथा-तथा
व्यक्तीकर्तुं यतामहे ।—

अस्ति प्राचीनोऽष्टविक्रतिविक्रतिनाम लक्षणप्रन्वो महामुनि-
व्याडिज्ञतः । तस्य प्रथमवल्लीगतचतुर्थश्लोक एषः— “शैशिरोवे
समान्नाये व्याडिनैव महर्षिणा । जटाद्या विक्रतीरष्टौ लक्ष्यन्ते
नातिविस्तरम्”—इति । अस्य व्याख्यानावसरे तटीकाकृता कति-
चिदितिहासश्लोका उपन्यस्ताः, त मितिहासं सुपगत्य व्याख्यायि
च व्याख्यातव्यश्लोकगत एवकारः । तथाहि— “एवकारस्य किम्-
योजनम् ? अत्रोच्यते इतिहासः—

‘शाकल्यस्य शतं शिष्या नेष्ठिकत्रयचारिणः ।

पञ्च तेषां गृहस्थास्तो धर्मिष्ठाश्च कुटुम्बिनः ।

शिशिरो वाष्कलः साङ्गो वाच्यधेमाखलायनः ।

पञ्चेते शाकलाः शिष्याः शाखाभेदप्रवर्त्तकाः ।’—इत्यादि ।

ततश्च शिशिरवाष्कलसाङ्गवात्स्याश्रुलायनप्रवर्त्तितासु शाकल-
शाखासु शौनकाचार्याणां मते जटाद्यष्टविक्रतिनक्षत्रस्य व्याडि-

प्रणीतस्येष्टत्वात् न माण्डूकेयप्रोक्तस्य जटालचणस्येत्वेवाभिप्रायार्थ-
एवकारः”-इति । अस्ति सूत्रं पाणिनीयम्— “गोत्रे लुगचि (४,
१. ८६.)”-इति, तेन हि छात्रेऽणि विवक्षितेऽत्र गोत्रप्रत्ययस्वाणो
लुग् इतं भवति ; तथाच सम्प्रदान्ते शाकल्यस्य शिष्याः शिशिरादयः
पञ्चेमि शाकलाः । तेषां शाकलानां माम्नायाः = सम्प्रदायाः =
शाखा वा पञ्चैव “शाकलाद्वा (४. ३. १२८.)”-इतिपाणि-
नीयशासनात् शाकलाः शाकलकाश्चिन्ते । तदेव ऋग्वेदस्य
शैशिरीया, वाक्कला, साक्षा, वास्या, भाञ्जलायनीति पञ्च
शाखानामानि विज्ञायन्ते, ज्ञायते चासां सर्वासा मेव शाकलशाखेति
नामैक्यं नपि । अपि यदुक्तं मनुवाकानुक्रमस्थुपक्रमे—

“ऋग्वेदे शैशिरीयायां संहितायां यथाक्रमम् ।

प्रमाणं मनुवाकानां सूक्तैः ऋणुत शाकलाः”-इति ।

अत्र शाकला इति सम्बोधनत्रयव्याञ्चावगम्यते, तासां पञ्च-
शाकलशाखानां निकतमां शैशिरीया मेवावलम्ब्य क्रियमाणेष्वे-
वानुक्रमणी पञ्चानां मेव शाकलानां हिताय सम्पाद्येति ।

अस्ति चात्र मतान्तरता ;— शाकल्यस्य शिष्यः अतएव शाकल
इत्येव प्रसिद्ध आसीत् कचन एक आचार्यः, तेनाध्यापिता ये पञ्च
शिष्याः शिशिरादयः, तेषां पञ्चानां पञ्च शिष्यसम्प्रदाया एव शैशि-
रीयादयः पञ्च शाखाः सम्प्रदायः, तैः पञ्चभिरधीतानां देवज्जाल-
पात्रभेदतोऽध्ययनवैलीकमीशारणभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनानाधिक्याद्य
पञ्चधात्व भाषयानां पञ्चानां संज्ञितानां शाकलमोक्षत्वेनेव शाकल-
शाखात्वम् । तथा च प्रदर्शितविकृतियज्ञीटीकाकृदुपन्यस्तः ‘शाक-
ल्यस्य गतं शिष्याः’-इति पाठः स्वात् प्रामादिकः, तत्र ‘शाकल्यस्य
गतं शिष्याः’-इति निर्यकारपाठेनेव भवितव्यं मिति । अतएवोक्तं

महाभुनिश्चाडिना स्वविद्यतिवन्नारम्भे — “नत्वादी शौनकाचार्यं
गुहं वेदमहानिधिम् । ०—० । नमामि शाकलाचार्यं शाकल्यं
स्यविरं तथा”-इति । अत्र शौनकस्य गुरुत्वम्, शाकल्यस्य तु परम-
गुरुत्वं व्याख्यातं तट्टीकायाम् ।

तदित्यं शाकल्येनाध्यापिता शाकलेनाध्यापिता वा एकैव एषा
ऋक्संहिता देशकालपात्रभेदतः शिशिरादिपञ्चाचार्यकृताध्यापन-
शैलीपाठक्रमोच्चारणानुष्ठानभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनाधिक्याच्च पञ्च-
विधत्वं गता, शैशिरीयादिपञ्चनामभिः शाकलैकनाम्ना च प्रसिद्धा-
द्यापीति सर्वं निरवयम् ।

शाखानिर्णायके चरणव्यूहे तूक्तम्—“ऋग्वेदस्य × × शाखाः
पञ्च भवन्ति ; आश्वलायनी, शाङ्गायनी, शाकला, वाष्कला, माण्डू-
केया चेति”-इति । इहोक्ता आश्वलायनी तु पूर्वोपात्तातोऽभिधेय ;
शाङ्गायनी स्यात् पूर्वोत्तिखिता साङ्ग्या साङ्ग्या वेति चरणव्यूह-
टीकाकृन्नाहदासमतन्तु नूनं प्रागादिकम् ; प्रमापयिष्वामो ह्यनुपदं
शाङ्गायन्या अशाकलत्वम् । तत्त्वतः शाङ्गायनी नाम शाखा पूर्व-
प्रदर्शितशैशिरीयादिभ्यः पञ्चभ्यो विभिन्ना पश्येत् । शाकलेति शैशि-
रीयाया अहणं मन्तव्यम् ; तस्याः शाकलायत्वेन तयाव्यवहारो-
पपत्तेः । तद्यथा सामवेदीयाच्चिकयन्ययोरुभयोरपि छन्दोमयत्व-
साम्येऽपि पूर्वस्यैव छन्द इति व्यवहारः, उत्तरस्य नूतरिति । अन्यथा-
त्र वाष्कलायाः आश्वलायन्यात्र शाकलेत्येव पश्यसिद्धे पुनर्ग्रहणस्या-
पार्यता कथं चार्थेत् । वाष्कनापि पूर्वपरिचितेव । माण्डूकेया त्वि-
हाधिका पूर्वोपात्ताभिः शैशिरीयादिभिः पञ्चभिः अत्रोपात्तया
शाङ्गायन्या च परिगणनया सप्तमी सम्पद्यते । इत्य ऋग्वेदस्य
सप्तशाखानामान्यगम्यन्ते, गम्यते च चरणव्यूहनाले शाकलानां

-इति चाश्वलायनगणोत्तरेणः । तदुक्तं चरणभूट्टीकायां महि-
दासेन—‘जानन्तिवाह्वीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तो माण्डूकेय-
गणः, + + + शाङ्गायन इत्यन्तः शाङ्गायनगणः, ऐतरेय इत्यारभ्य
आश्वलायनान्त आश्वलायनगणः’-इति । इत्येव सृष्ट्वेदस्य प्रधानत-
स्ति एव शाखाः पर्यवसिताः, तासां नैव स्युरनुशाखा इतराः ।
ता एव मूलशाखाः अनुलक्ष्य देवीपुराणे “शाखास्तु त्रिविधा
भूय । शाकलयास्तमण्डुकाः”-इत्युक्तम् (१३० पृ०) । तत्रापि
यास्तस्थाने शोङ्गेति पठितव्यम्, तच्च शाङ्गायनस्यैकदेशग्रहणं
मन्तव्यम्, यास्तगणस्तु स्याद्विपिकरपाण्डुयमूलकः । तदेवं
देवीपुराणे तदानींश्चलिताप्रचलितानां सर्वासां नैव ऋक्शाखानां
नामग्रहणं सम्भवं मित्यपि वक्तुं शक्यते ।

अस्मन्मते तु शाकला माण्डूकेया चेत्येत एव ही प्राचीनतम-
शाखे ; ऐतरेयारण्यके एतयोरेव द्वयोराचार्यनाम्नोरास्वानदर्शनात्,
अपि शाङ्गायनी स्यान्माण्डूकेयानुशाखा माण्डूकेयभेदेवेति । त
एत एव ही ऽध्येयभेदात् पाठादिभेदत एकविंशतित्व मापन्ना । तत्र
चेदानां माण्डूकेयानां शाङ्गायन्येवेका लुमावशिष्टा, शाकलाना
माश्वलायनीति । अत एवाग्निपुराणे एतयोरेव द्वयोः शाखयो-
नामनिर्देशो विद्यते (२७१ अ० २ श्लो०)—

‘भेदः शाङ्गायनस्यैक आश्वलायनी द्वितीयः’-इति ।

अद्याप्येत एव ही शाखे विद्येते । तत्र चाद्या शाङ्गायनी, तस्या
ब्राह्मणारण्यकपुस्तकानि बह्वन्युपलभ्यन्ते, संहितायास्त्वेक मपि
सम्पूर्णं पुस्तकं सुदुर्लभम् ! अथवास्माभिरद्यापि न दृष्ट मित्येव
सुवचम् । यत्रात्र आस्यायितिकसमित्यधिकृतगवर्णभेदपुस्तका-
लये दृश्यन्ते, निर्दिष्टं खण्डितं पुस्तक मेकम्, तस्मात्प्राप्तकन्तु

नून मनाश्चलायनीयम् ; तदन्ते बृहद्देवताग्रन्थवर्षितानां रुन्त्वा-
नादिमहानाम्नात्तत्तानां विद्यमानचात् ; बृहद्देवताया द्यमाकली-
यत्वनिर्णयात् । द्वितीयाष्टकोऽपि स्यादनाश्वलायन्याः ; तदन्ता-
ध्याये हादमर्गादनन्तर मेको वर्गं आश्वलायनीतोऽधिक पाम्नात
इत्येव तस्यानाश्वलायनीत्वप्रतीतिः । उद्धृता चेतदीयेका ऋक्-
निरुक्ते (८. १. ५.) निगमत्वेनेति नास्ति च तद्वर्गस्य खिलि-
कत्व मतः शास्त्रान्तरीयत्व मेवोररीकर्तव्यम् । परखेतापुस्त-
कस्य तयोरेव द्वितीयाष्टमाष्टकयोः प्रोढगाना मेषाध्यायानां पुष्पि-
कासु 'महानाञ्चीगाख्यायान्'-इत्यादि लिखित मस्ति, परं नासी-
न्नास्ति च काचिन्महानाञ्चीगाद्या; अतः किलेय मेव महानाश्वला
महानाश्वीति च व्यपदिष्टा गाद्या, स्याच्छाड्यायनीति सम्भाव्यते ।

अष्टविक्रतिविप्रतो पञ्चानां गाकलाना मन्यतमा येका साङ्गेति
धायते, सेव भाड्यायनी. गाड्यायनी वेति मन्यते चरण्युष-
ध्याख्यानक्रमविदामः, तथा च सम्पद्यते गाद्यायन्या अपि
नाकनत्वम् । तदिदं नादरणीयम् ; श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि
कौपीतवारपरत्रे (१४ प०)— "गाड्यायनः कश्चिनात् कौपी-
तकेः", विद्याक्रमान्तशानिति तच्छेषः । तदेव श्रुतिभिद्वय
कौपीतश्रिगंयश्च ग. द. यगस्य नाकस्यमिषत्वं कयन्नामीपपयेनेति ।
न च साङ्गायनी नाम काचिच्छाया मन्वाया ; तथेवारपरत्रामत्र-
शाड्यायनीनामश्रुतेः । नापि महानाश्वलायाः गाड्यायन्याः
मेचिरीगदिमाकनगाद्यापाठमास्य सुपपद्यते ; "वर्ग्येदाक्ष्यो
हादमर्गोऽनुनाकः"-इत्याद्यनुनाकाश्रुतमश्रुतेः । एव गृयनुक्रम-
स्यादिव्यवस्था समाकनत्वं प्रतीयत एव । अत एव गाद्यापि
ग. व. रीवदेवताश्रुतमस्याः श्रुतेषु गाड्यायन्यर्थं भव बृहद्देवतानाम-

यन्मोऽप्यमायीत्वन्नाक्त मभिमत् । अत एव अयाकवीयानां
सञ्ज्ञानसूक्तानां पञ्चाना ऋचा मपि देवतानिरूपणं निवृत्तं कृतं
ब्रह्मदेवतायाम् (ऋ० ८३३०)—

“उग्रना वरुणश्चेन्द्रयाग्निश्च सविता सुताः ।

सञ्ज्ञानप्रथमस्थानु द्वितीयस्या मयाश्विनौ ।

तृतीया चोत्तमे च द्वे आशिषोऽभिवदन्ति ताः”—इति ।

तदेतत् पञ्चैव सञ्ज्ञानसूक्तं शाकलासु शैशिरीयादिषु नाम्ना-
तम्, अत एव सायणाचार्येणापि न व्याख्यातम्, अध्यापक-
म्याचमूनरेणैकभिवादेणै दृष्टं मपि खैलिकमित्युपेक्षितञ्च
(ऋ० वे० ६भा० पाठ० ३२५०) । वस्तुतो न चैतत् खैलिकम् ;
तैत्तिरीयायर्षेणोक्तैरान्नात् (तै० स० २. ४. ४ ६ ; २.
६. १०. ३ ; तै० ब्रा० ३. ५. ११. १ ; तै० आर० १. ८.
७ ; अथ० सं० ७. ४२. १ ; ३. ८. ६.), निरुक्तेऽप्येतत्पञ्चम्या
ऋचो निगमत्वेन ग्रहणाच्च । तथाहि—“अयापि ग्रंथुर्वाहंश्रत्य
उच्यते, ‘तच्छयोराहणीमहे × × ×’—इत्यपि निगमो भवति”—इति
(४. ३. ५.) । सैषा ऋक् सञ्ज्ञानसूक्तस्य पञ्चमी दृश्यते । तदेतत्
सञ्ज्ञानं नाम शाङ्गायन्या उपान्य सूक्तम्, एतदनन्तरं मेव तत्रा-
न्नातं महानाम्नीसूक्तम् । अत एव शाङ्गायनसूक्तेऽस्य सूक्तस्य प्रतीक-
ग्रहणेनैव विधानं कृतम् । तथाहि—“सञ्ज्ञानं सुग्रनावददिति
सूक्तं जपेरन्निति (३. ६. ३.) । इत इदं मपि सम्भाव्यते—मूलर-
दृष्टं तदादयंपुस्तकं पुस्तकांगो वा स्यात् शाङ्गायनसंहिताया इति ।

वाष्कनशाखाया मध्यस्ति सञ्ज्ञानसूक्तम्, परं तत् न पञ्च-
धर्मम्, प्रत्युत पञ्चदशधर्मम्; अपि होपान्यम्, प्रत्युतान्यमित्यवगस्त-
व्यम् । वाष्कना तु शाकलानां मेवान्यतमा, शाकलशाखासंहितासु

महानाम्नीसूक्तं नाम्नात मित्यत एवैतरेयारण्यके तत् समाश्रातम् ;
शाङ्गायनसंहितायासु महानाम्नीसूक्तान्त्रानेनैव समाप्तिरिति तत्पू-
र्वान्नातस्य सञ्ज्ञानसूक्तस्य संहितोपान्त्यत्वमेतदेव वाष्कलशाङ्गा-
यनसंहितयोः सञ्ज्ञानसूक्तसञ्ज्ञावस्थानयोः पार्थक्यमिति ।

अथाग्निपुराणोक्ता द्वितीया आश्वलायनी तु शाकलाना मन्य-
तमेत्युक्तं पुरस्तात्, परिचाययिष्यामद्य ता मुपरिष्ठादिति ॥

अथ शाकलाना माद्या शैशिरीया दशमण्डलात्मिकेत्यतो
'दाशतयी'-इति व्यपदिश्यते । तदुक्तं मनुवाकानुक्रमण्यम्—
“पञ्चाशीतिर्दाशतयेऽनुवाका दृष्टाः पुराणेऽपिभिर्महात्मभिः ।
यस्तान्त्विविद् वेदं चेदाप्यधीते स नाकपृष्ठं भजते ह यस्वत्”-इति ।

“दाशतये दशमण्डलयोगिनि वेदे । ‘सञ्ज्ञाया अवयवे तयप्
(पा० ५. २. ४.), ततः स्वार्थे ञ्”-इति तद्व्याख्याने षड्गुरु-
शिव्यः । तदत्र मण्डलविभागी प्रतिमण्डलमनुवाकविभागी विद्यते,
प्रत्यनुवाकश्च सूक्तविभागः । तच्चदनुवाकसूक्तसञ्ज्ञा तत्र ३२—३६-
श्लोकेषु निरूपिता । तथा चैवं सम्प्रदाये—

म० १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १० ।

अनु० २४-४—५—५—६—६—६—१०—७—१२=८५ ।

सू० १८१-४३-६२-५८-८७-७५-१०४-८२-११४-१८१=१०१७ ।

प्रायते चैतेन वालखिल्यानां सूक्तानां शैशिरीये समाश्रातं
नाङ्गीकृतमिति । तानि च सूक्तानि एकादश सन्ति, तेषां मपीह
परिगणने १०२८ स्युरिति स्पष्टम् ।

यद्यपि सा शैशिरीया सम्प्रति नोपलभ्यते । परमुपलभ्यते तु
सर्वा एव मीनकीयानुक्रमण्यः शैशिरीया मवलम्ब्यैव कृता इति ।
तथाचनुवाकानुक्रमण्य उक्त्वा— “ऋग्वेदे शैशिरीयायाम्”-

इति उपसंहारे च— “तान् पार्ष्ण शाकले शैथिरीवै”-इत्युक्तम् ।

सायणैव स्यात् ; तत्रागैशि-
रीयाणां बालखिल्यसूक्तानां मव्याख्यातत्वात् । अत एव ऐतरेयभाष्ये
तेषां बालखिल्यानां क्वचित् खिलत्वेन, क्वचित् ग्रन्थान्तरीयत्वेन,
क्वचिच्छाखान्तरीयत्वेन वर्णनं सुपपद्यते सायणस्येति । तथाहि—
“खिलेषु समाख्यातम्”-इति ६. ४. ८, “बालखिल्यास्ये ग्रन्थे समा-
ख्याताः”-इति ६. ५. २, “तानि बालखिल्यनामके ग्रन्थे समाख्या-
यन्ते”-इति ६. ४. ८, “सोऽयं प्रगाथः शाखान्तरं द्रष्टव्यः”-इति
३. २. ५ । तदिदं बालखिल्यानां खिलत्वं नूनं ममङ्गतम् ; तेषां पद-
पाठश्रवणात् ; न हि खिलानां पदपाठः कृतः शाकलेन ;—
अधीयतेऽध्याप्यते मुद्रितो मुद्रते च बालखिल्यज्ञानां मपि
पदपाठः सर्वत्र । तदाह चरणव्यूहकृन्महिदामीऽपि— ‘यस्य
मन्त्रस्य पदाभावस्तस्य खिलकत्वं सिद्धम्’-इति । ग्रन्थान्तरत्व मपि
न सङ्गच्छते ; सर्वेषां मेव वेदानां संहिता त्वेकीकवेति कः सम्भवेत्ततो
ऽन्यो ग्रन्थ इति । शाखान्तरीयत्वकथनेन चाभिगम्यतेऽद्यप्रचलितेय
माखलायनी शाखा मेव दृष्टा सायणेन, अपि तद्देशीया मन्था मेव
शाखा मवलम्ब्य भाष्यं भाषितम् , तस्यां तु शाखायां बालखिल्यं
नास्तीति तद्व्याख्यास्य शाखान्तरीयत्व मभ्युगन्तव्यं मेवेति ।

बालखिल्यैकादशसूक्तेषु दशदशदिक्प्रमादयीत्वृचोऽधीयन्ते यथा—
१-११ सू० १०-१०-१०-१०-८-८-५-५-४-१-१-८=८० ऋचः॥

तदाह सर्वानुक्रमण्यम्— “अभि प्र दश प्रकृण्वं प्रागाथं
तत्, प्र सुदुतं पुष्टियुः, यथा मनो शुष्टियुः, यथा मनावयुः, उपमं
त्वादीं मेधः, एतत्ते मातरिषा मो दिष्ट इति येषुदेवः प्रगाथः,
भूरीत् पशुं कृण्वः प्रकृण्वथ दानमुतिर्गायत्रं ततोयापचम्यावतु-

ष्टुभौ, प्रति ते ष्टपद्भोऽन्व्याग्निचौरी पङ्क्तिः, युवं देवा चतुष्कं मैध्वं
 पाश्चितं वैष्टुभम्, ०—०, इमानि वां सप्त सुपर्णं ऐन्द्रावरुणं जाग-
 तम्—इति ४४, ४६—५६ । सर्वानुक्रमणीकारकात्वायनेनेव सुक्त-
 त्वाच्चास्य वालखिल्यकाण्डस्य खैलिकत्वं विध्वस्तम् ; न हि कस्य
 चिदपि खिलस्य ऋष्याद्यनुक्रमणं कृतं तेन, किञ्च पञ्चमाष्टकीय-
 चतुर्थाध्यायीयत्वेनैव तत्र ग्रहणादस्याश्वलायनशाखीयत्वं व्यक्तम्,
 व्यक्तञ्च तदनुक्रमणिकाया अप्याश्वलायनशाखीयत्व मिति ।

ऐतरेयब्राह्मणे त्वेषा नैकादशसूक्तानां प्रथमतोऽष्टाना मिव वाल-
 खिल्यनाम्ना विधानं मान्नातम्, अन्यस्य तु सौपर्णं मिति (६. ४.
 ८, ९.) । इत्य मपि ज्ञायते, तासां वालखिल्यत्वां सायणोक्तं खिलत्वं
 नूनं मवास्तवम् ; नापि ग्रन्थान्तरतादरणीया, न हि ग्रन्थान्तरीयत्वं
 प्रतीकेन नाममात्रेण वा ग्रहणं युज्यतेऽत्रैतरेयते ; शाखान्तरीयत्वं
 च वक्तुं नात्र शक्यते, सति हि तस्मिन् प्रपञ्चैव विधानं क्रियेतैत-
 रेयेणेति । तथाप्यस्य शाखान्तरीयत्वेनोपन्यामादृग्भाष्यस्यैवास्य
 शाखान्तरीयत्वं प्रतिपन्नम् ; न ह्याश्वलायन्यां वालखिल्याध्ययनं
 पश्यतोऽपि तद्भाष्यकारस्योक्तं प्रलापवचनानि सम्भाव्यन्ते ।

एव मपि सायणाचार्येणावलम्बिता शैशिरिीया, अन्या वा
 काचिच्छाकलशाखा स्वादाश्वलायन्यनुरूपैव प्रायः सर्वत इत्यत्र च
 न भवति संशयः ; नान्यथात्र सायणीयभाष्ये सर्वानुक्रमणीवचनानि
 यथायथं सङ्गच्छेयुरिति ।

अथ द्वितीया, वाक्कता । एतस्या अपि परिचयः शौनकीया-
 नुक्रमणशादिभ्योऽवगम्यते चैवम्— “उप प्र यन्तो (१. ७४.)”—
 “नासन्वाम् (१. ११६.)”— “अग्निं होतारम् (१. १२७.)”—
 “इमं स्तोमम् (१. ६४.)”— “वेदिपदे (१. १४०.)”—इत्येव

क्रमो वाष्कलस्य प्रथममण्डले निदर्शितः । एव मपरमण्डलेष्वपि बोध्यम् । तद्यथा— “स्वादोरभत्ति (८. ४२.)”—इतिसूक्तादनन्तरम् “अभि प्र वः सुराधसम् (८. ४६.)”—“प्रसुश्रुतम् (८. ५०.)”—इति सूक्तद्वयं साम्नाय “अग्न आ याह्यग्निभिः (८. ६०.)”—इत्याख्यातम् । एवं “गौर्बयति”—इत्यनुवाको दशसूक्तात्मकः शैशिरीयायाम्, पञ्चदशसूक्तात्मको वाष्कलायाम् । तथाच “गौर्बयति”—इतिसूक्तादनन्तरं “यथा मनौ सांवरणी (८. ५०.)”, “यथा मनौ विवस्वति (८. ५२.)”, “उपमन्त्वा (८. ५३.)”, “एतत्त इन्द्र (८. ५३. ८.)”, “भूरीदिदृश (८. ५४.)”—इति पञ्चसूक्तान्याम्नाय “आ त्वा गिरो रयीरिव (८. ६५. १)”—इत्याम्नातम् । एव मत्से च मण्डले— “संसमित् (१०. १८.)”—इतिसूक्तादनन्तरम् “सञ्ज्ञानं सुगना वदत्”—इत्यादि, “तच्छंयोरावृणीमहे”—इत्यन्तं चतुर्वर्गात्मकं पञ्चदशसूक्तं मेकसूक्तं अधिकं वाष्कलायाम् । तदेवं “समानी वः (१. १८१. ४.)”—इति शैशिरीयाया अन्तिमा षट्क्, “तच्छंयोः”—इति तु वाष्कलाया इति भेदः ।

तासुवेताः पञ्चदशसूक्तैः— :

“सञ्ज्ञानं सुगना वदत् सञ्ज्ञानं वरुणो वदत् ।

सञ्ज्ञानं मिन्द्रथालिय सञ्ज्ञानं सधिता वदत् ॥ १ ॥

सञ्ज्ञानं नः स्त्रीभ्यः सञ्ज्ञानं मरुषिभ्यः ।

सञ्ज्ञानं मश्विना युव मिहाध्वासु नियच्छताम् ॥ २ ॥

यत् कक्षीयान् संवननः पुत्रो अद्विरसां भवेत् ।

तेन नोऽद्य विश्वे देवाः सम्प्रियांस मजीजनन् ॥ ३ ॥

सं वो मनांसि जानतां समाकृतिर्मनामसि ।

अर्षो यो विमना जनमं भमावत्तयामसि ॥ ४ ॥ १वर्गः ॥

नेर्हृत्यं सेनादरणं परिवर्त्तं तु यवविः ।

तेनामिन्नाणां वाह्यन् हविषा शोधयामसि ॥ ५ ॥

परिवर्त्तान्तेषा मिन्द्रः पूषा च संश्रुतः ।

तेषां वो अग्निदग्धानामग्निमू०००टानामिन्द्रो हन्तु वरं वरम् ॥ ६ ॥

एषु नत्वृषपाजिनं हरिणस्य धियं यथा ।

परा० अमित्रा० ऐपत्वर्धाची गौरुपेजतु ॥ ७ ॥ २ वर्गः ॥

प्राध्वराणाम्यते वसो ह्येतर्वरेषु क्रती । तुभ्यं गायत्र मुच्यते ॥ ८ ॥

गोकामो अन्नकामः प्रजाकाम उत कश्यपः ।

भूतं भविष्यत् प्रस्तौति बह्व ब्रह्मैक सत्त्वरम् ॥ ९ ॥

यदत्तरं भूतक्रतो विश्वे देवा उपासते ।

महर्षिं मस्य गोसारं जमदग्नि मकुर्वत ॥ १० ॥

जमदग्निराप्यायते छन्दोभिधतुरुत्तरैः ॥ ११ ॥

रात्र. सोमस्य भवेण ब्रह्मणा वीर्यावता ।

श्रिवा नः प्रदिशो दिशः सत्या नः प्रदिशो दिशः ॥ १२ ॥ ३ वर्गः ॥

अदो यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परो गुहा ।

तदृषिः कश्यपः स्तौति सत्यं ब्रह्म चराचरम् ॥ १३ ॥

वरायुधं जमदग्नेः कश्यपस्य वरायुष भगव्यस्य वरायुषम् ।

यद्देवानां वरायुषे तन्मे असु वरायुषम् ॥ १४ ॥

तच्छंयोराहृषीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।

देवीः स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः ॥ १५ ॥ ४ वर्गः ॥”-इति ।

अथ तृतीया साङ्ख्या, चतुर्थी वाक्या । त एते सम्प्रति न क्वाप्त्यु-
पलभ्येते, अतएवेतयोः कोऽपि संवादोऽस्माभिर्न ज्ञायत इत्येव
सत्वम् । अथवा विश्वभागवतपुराणयोरींका मौद्गलीति, मेव स्यात्
साङ्ख्येति ; तयोः पुराणयोः ‘साङ्ख्या’-इत्यस्य स्थाने ‘मौद्गली’-इत्यस्य

पाठप्रतीतिः सम्भाव्यते साङ्ग्याचार्यस्य मुद्रल इति गोत्रनामिति । अध्यापकव्याचमूलरेण च ऋग्वेदस्य तृतीयभागभूमिकाया १३ पृष्ठेऽलेखे एतत्— “फिट्स् एड्वाड् हल् मञ्जोदयः काशीतो ऽखिखदिदम् (१५-१-५५.)— ‘सायणाचार्यकृतभाष्यस्य मूलभाष्यपुस्तकं यदासीद् लण्डनस्थेण्डिवापुस्तकालये मुद्रलभाष्यं नाम, तत्र प्रथमाद्यास्योऽष्टकाद्यतुर्थाष्टकस्यान्वाध्यायाश्च त्रयः सन्ति, सन्ति चान्यानि कतिचित् पत्राणि प्रथमसप्तमाष्टकयोः । तदीय-प्रथमाष्टकस्य यावानंशः पाठयोग्यः, तावन्त मेव यथालिपि भवन्तं दर्शयामि । लिखितं चेत् पुस्तकं १४७ × संवत्समायाम्’—इति”—इति । तदेतत् पुस्तकं मौड्ल्याः शाखाया एव सायण-भाष्यमिति सुव्यक्तम् ; परं नास्ति सायणस्य मुद्रितभाष्यादन्यद् भाष्यमिति शाकलानां पञ्चशाखानां मौड्ली मेवावलम्ब्य तेना-कारीदं भाष्यमिति सम्प्रदाये सुतराम् । तथा चैषा मौड्ली द्वा-तयीऽपि स्त्रीकार्यम् ; सायणीयभाष्ये वालखिल्यमन्त्राणां व्याख्या-नादर्शनात्, अष्टतव्यां हि वालखिल्यानामवश्यभावित्वं स्यादि-त्युक्तम् । सेयं मौड्ली शाखा सायणाचार्यसमये सायणाचार्यदेशे आसीत् सुप्रचलितेत्वेना मेवावलम्ब्य तेनैतत् भाष्यं कृतमिति चोपपद्यते । अथ च स्यात् तद्देशे मौड्ल्या एव शाखाया विद्यमानतेति च नासम्भवम् । अपि नाम शाकलानां पञ्चाना मेव प्रायो यत्रपरिच्छेदसाम्यात्, क्रम-पाठादौ चात्यल्पतरुत्वात्, सर्वपुस्तकपुष्पिकासु नामोल्लेखादर्शनाच्चैवं नामविश्रमोऽनियार्य एवेति मौड्ल्या आश्रयायनीत्वेन आश्रयायन्याय मौड्लीत्वेन यद्वर्णं सुसम्भाव्यमेवेति ।

अथ शाकलानां पञ्चमी, आश्रयायनी नाम । इयमेवाश्रयायनी

शाखा शाकलानां पञ्चानां सुभावशिष्टा, अद्यापि सर्वत्राध्ययना-
 ध्यापनैः सुप्रचलिता विद्यते । प्रवाद एवात्र प्रथमं प्रमाणम् ; सर्व-
 त्वैव हि दाक्षिणात्यादिश्वेषा आश्वलायनीत्येव प्रोच्यते । प्रदर्शिता-
 ग्निपुराणवचने शाकलाना मस्या एवैकस्या ग्रहण मत्र द्वितीयं
 मानम् ; न हि तदानी मप्यासीत् काचिदस्या शाकलेति । गौड-
 राज-लक्ष्मणसेन-प्रदत्तेश्वनधिककालिकेषु ताम्रपालकेषु च “आश्व-
 लायनशाखाध्यायिने”-इत्युक्तीर्णं दृश्यते इतीह तृतीयं प्रमाणम् ।
 स्कन्दपुराणान्तर्गतश्रीमालखण्डनामग्रन्थस्य सप्ततितमोऽध्याये ऋग्-
 वेदस्येय मेवेकाश्वलायनी शाखा बहुवारं सुपन्थस्ता दृश्यते ।
 तदथा— “तत्र आश्वलायनी शाखा ऋग्वेदस्य, यजुर्वेदस्य माध्य-
 न्दिनी, सामवेदस्य कौथुमी, अथर्ववेदस्य खान्तरायणीति ; ऋग्-
 वेदस्याश्वलायनसूत्रम् , यजुर्वेदस्य कात्यायनम्, सामवेदस्य लात्या-
 यनम् , अथर्ववेदस्यार्धटक्त्वेति”-इति । तदित्यं गुर्जरीयश्रीमाल-
 प्रदेशे बहुदिनत एव ऋग्वेदस्येकाश्वलायनी शाखैवेकास्ति प्रच-
 लितेत्यपि मानं भवेदिह चतुर्थम् । तस्मादेतर्हि सर्वत्राधीयमाना,
 सुप्रिता चैवं शाखा नूनं माश्वलायनीत्येव मन्तव्यम् ।

सैय माश्वलायनी तच्चतोरष्टतय्येव ; सर्वेष्वेवेतत्पुस्तकेषु अष्ट-
 काध्यायवर्गनामत्रिविधपरिच्छेदानां प्राधान्यदर्शनात् । एतदीयदेव-
 तपिच्छन्दोनिर्णयाय कात्यायनेन या “सर्वानुक्रमणी” प्रणीता,
 तत्रापि अष्टकाध्यायवर्गविभागानुसृतता विभागा एव दृश्यन्ते । अत
 एषेऽपठटकीय-चतुर्थाध्यायस्य चतुर्द्गाद्यष्टादशवर्गात्मकं बाल-
 खिन्यं श्रूयते ; न हि दागतव्यां बालखिन्यर्शा मस्त्रिताभ्युपगम्यते
 मायणाचार्येणेति तु प्रतिपादितं पुरस्तादेव (१३४ पृ०) । एव
 मपि शाकनाद्यगात्रायाः मैत्रिरीयाया दशतथीत्वदर्शितः , एत-

तपूर्वतनायाः शाकल्यसंहितायाश्च ऐतरेयेण यास्कादिना च दशतयी-
त्वेन ग्रहयात्, यौनकोक्तानुवाकानुक्रमण्यादौ च दशतयीत्वस्या-
दरातिशयदर्शनात्, सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण च दशतयी
मेव साङ्गापरपर्यायां मौह्वती-मन्यां वा काञ्चिद् शाकलशाखा
मनुस्यत्व ऋक्संहिताया भाष्यं कृत मिति दशतय्यष्टतय्योः
सम्भिन्नताय दशतशीत्वानुश्रुता मण्डजानुवाकसूक्तेतिविविधपरि-
च्छेदा अपीह लेखकादिभिः सूचिता यथायथं सर्वत्रैवेति ॥

अथ पञ्चस्यैव शाकलशाखासु अध्यायादिपरिगणनत्वेऽपि वि-
धेयं मन्यते प्रायः । अत एवेव भाट्टानुवाकानुक्रमणीकारः—

“अध्यायानां चतुष्टयैर्मण्डलानि दशैव तु ।

वर्गाणान्तु सहस्रे द्वे सङ्घातं च षडुत्तरे ।

सहस्रं मेतल्लूकानां निश्चितं खैलिकैर्विना ।

दश सप्त च पठ्यन्ते (सङ्घातं वै षडक्रमम्) ।”—इति ।

तदेतत् सर्वं बालखिल्यवर्जनेनात्र गणनातोऽप्युपपद्यते । ऋक्-
सङ्घशाखासु शाखात्पार्थक्यात् पार्थक्यं स्वीकार्यं मेव, परं मस्या
मेकस्या भाष्यलायन्या मपि मतवैभिन्नं सुपलभ्यते यथा—

अनुवाकानुक्रमण्याम् १०५८० ऋचां स्वीकारः, तदुक्तम्—

“ऋचां दशसहस्राणि ऋचां षड्गतानि च ।

ऋचा मगीतिः पादश्च पारणं सम्प्रकीर्तितम्”—इति ।

ऊ दशसङ्घायान्तु १०४०२ ऋचां स्वीकारः, तदुक्तम्—

“एवं दशसहस्राणि गतानान्तु चतुष्टम् ।

ऋचां द्वाधिकं माह्यात खपिभिस्तत्त्वदग्निभिः”—इति ।

मुद्रितसर्षानुक्रमण्या भूमिकायां १०४४२ ऋचां स्वीकारः ।

अनुक्रम षोडशरणऋज्वगवाथेन त्वृषड्गा १०४५२ स्वीकृता ।

खलायन्याम् १०. १३१ ; १०. ८३ । अनात्रातायाः प्रपञ्च विधानं यथा— “यन्माद् भीया निपीदसि ततो नो अभयं क्वधि । पगूनः सर्वान् गोपाथ नमो वद्राय मीळ्ढुम इति तासुवापयेत्”—इति ऐ० ब्रा० ५. ५. २ । न छोपा ऋग्मिहान्वलायन्या साश्रता ।

तद्वै मित्तैरेयक नैतदाश्रलायन्या प्राध्न्य मिति यद् युज्येत, यदि नामैतद्व्यतिक्रमोऽप्यत्र न प्रतीयेत ! प्रतीयेत त्वेतद्व्यतिक्रमोऽपि । तद्यद्येहानाश्रताना मपि मन्वाणां प्रतीकदृष्टमात्रेण विधानम्— “अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्, अग्निं य पित्यो तप उषामं मह इत्याग्नायेत्यादस्य इदिषो याग्वाणुयाये भयतः”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ४, तथा “माधीर्धि देव प्रथमाय पितृ इति मादिवी मन्वाह”—इति १. ५. ४ । नैते मन्वा इष्टान्नायन्या साश्रताः । तद्यदेतस्या आश्रलायन्या एतद् प्राध्न्य भ्यात्, तर्हिषां मन्वाणां नूनं प्रपञ्च विधानं दृश्येत । एवं मिहानाश्रताना मपि मन्वाणां नामपक्षमात्रेण विधान मिति यथा— “तिस्रः मामिधेनीरनुष्य तिस्रो देवता यजन्ति”—इति ऐ० ब्रा० १. ५. १ । ता एतास्त्रिः मामिधेन्य एतर्षोऽयाश्रुभायन्या न दृश्यन्ते । तथात्राश्रलायन्या साश्रताना मपि प्रपञ्च विधानं उक्त मित्तैरेण । तद्यथा— “इन्द्राभी पागतं सुतं, मीर्धिनंभो यरेष्यन्, अथ पातं पिदेयिर्देवैश्चाथ मध्वर्गुपेहं गृह्णाति”—इति ऐ० ब्रा० ०. ३. ० । एतास्त्रिः पाश्रलायन्याम् ३. १३. १ ।

अथैव एतद्व्यतिक्रमो नामैको पञ्चः । तदीदृशं मन्वा मपि तैरेव प्राध्न्ये नामपक्षमात्रेण विहितः दृश्यते । तद्यथा— “अग्निर्देवः संभति”, “आग्निर्देवः संभति”, “अग्निर्देवः संभति” इति च ऐ० ब्रा० १. ३. ० । अग्निर्देवः संभति

ऽप्यधिकनन्वाणां विधानञ्चेह श्रूयते यथा — “याहनव्याः शंसति
०—० ता दश शंसति”-इति ६. ५. १० । ऋक्परिशिष्टे खल्वा-
हनस्थानामर्चोऽष्टावेव श्रूयन्ते, इह तु दशानां विधानं मान्नातम् ।

तस्मादेतद् ब्राह्मणं नाश्रलायन्याः सम्भाव्यते, सम्भाव्यते तु
यस्यां शाखायां प्रतीकतो नामतो वा एतद्ब्राह्मणविहितानां सर्वांसा
मेवर्चा मस्ति विद्यमानता, नास्ति चेह पठितानाम्, अपि चेह
विहिता ऋक्परिशिष्टग्रन्थीयाश्चर्चो यथावत् समान्नाताः, तस्याः
शाखाया एवेदं स्यादिति । तथाविधा कतमेति प्रश्नस्योत्तरं तु विलुप्त-
पूर्वशाखाकालिकानां मथतनानां मस्माकं नैव सुकरम्, तथाप्यत्र
यावच्छक्यं प्रयतिते गम्यते,— शाकल्यशिष्येण शाकलाचार्येण या
संहिताधीताध्यापिता च, या मधीत्वैव शिगिरादयः शाखाकृतो-
ऽभवन्, शिगिरवाष्कलसाङ्गप्रधात्याश्रलायनाधीता, अप्यद्यप्यध-
लितशाकलाश्रलायनशाखातः पूर्वतना, सैव शाखा स्यादस्यैतरेय-
ब्राह्मणस्यावलम्बन मिति । अत एवैतरेयारण्यकभाष्ये “त्रयं त्वेव न
एतत् प्रोक्तम्”-इत्येतस्य व्याख्यानं मेव सुक्तं सायणाचार्येण— “नः
पञ्चान् (महिदासादिकान्) शिष्यान् प्रति शाकल्येन प्राण्य
ऊसरूप मित्यादि त्रयं मेव प्रोक्तम्, न तु मांस मित्यादिकं चतु-
र्थम्”-इति (३. २. २.) । इत्य मस्य ब्राह्मणस्य शैगिरीयादिभ्यः
पञ्चभ्यः प्राक्तनत्वेऽपि शाकलशाखोपयोगित्व मन्वाहृतं स्यटम् ।
तस्मात् शैगिरीयाद्याश्रलायन्यन्तानां पञ्चानां मेव शाखानां सिद्ध
मेकं ब्राह्मणं सैतरेयकं नामेति च सिद्धम् ॥

आचार्यस्वामिदयानन्दसरस्वतिना तु “दशसहस्राणि पश्यतानि
 एकोनत्रितय (१०५८८) ऋचोऽत्राम्नाता इति निर्धारितम् ।
 अक्षत्परिगणनजात्वःश्वलायनसंहितायाम् १०५२२ ऋचो दृश्यन्ते ।
 एव सृक्सहस्राया मतपार्थक्ये निदानानि त्वेव भवगम्यन्तेऽस्माभिः—
 अनुवाकानुक्रमणी नूनं शैशिरीय-गात्रायाः ! नास्ति च तत्र बाल-
 खिन्याना ऋचा माम्नातम् , तथापि तत्र बालखिल्यभिन्नाः सपादाः
 १०५८० ऋचः परिगणिताः । अक्षत्परिगणनया तत्र बाल-
 खिल्यसंहिताः १०५२२ ऋचः सन्ति, बालखिन्याना ऋचां सङ्ख्या
 तु ८० ; तथा चात्र आश्वलायनसंहितायां बालखिन्यातिरिक्तानां
 ऋचा सङ्ख्या १०४४२ सम्पन्ना । तदियं शैशिरीयाया मित
 आश्वलायनीतोऽधिक्ता. १३८ ऋचोऽधीता इत्येव निश्चीयते ।

छन्दस्सङ्घोद्धिखितोक्तसर्वसङ्कलनसङ्ख्या तु खोक्तप्रतिच्छन्दःसङ्ख्या-
 तोऽपि विरुदेव प्रतीयते । तद्यथा तत्र चोक्तं श्लोकोः— गायत्र्यः
 २४५१, उष्णिहः ३४१, अनुष्टुभः ८५५, बृहत्यः १८१, पङ्क्तयः
 ३१२, त्रिष्टुभः ४२५३, जगत्यः १३४८, अतिजगत्यः १७, शक्ये ८,
 अतिशक्ये ८, अष्टयः ६, अत्यष्टयः ८४, छन्दो २, अतिछन्दिः १,
 द्विपदाः १७, एकपदाः ६, बार्हतप्रगायाः १८४, ककुप्प्रगायाः ५५,
 मङ्गाबार्हतप्रगायः १ । तदेवं तदुक्तप्रतिच्छन्दस्सङ्ख्यानां सङ्कलनया
 १०१४२ ऋचः स्युः, पूर्वप्रदर्शिततच्छ्लोकतमु गम्यन्ते १०४०२ ।
 तदत्र प्रायः सर्वत्रैव सङ्कलनाभ्रमोऽस्माभिर्न्यहत्या प्रमाणित एव ।
 सुद्रितसर्वाणुक्रमणीभूमिकायां यत् १०४४२ इति निश्चितम्,
 तदस्या बालखिन्यतिरिक्तायाः आश्वलायन्या इति तु सुस्थजम् ।
 जगत्पण्डितोऽथ ऋचसङ्ख्या तु नित्यद्विपदार्षोदिभेदज्ञता ।
 चण्डिकाप्रसिद्धिदामसम्प्रदाय च संघ । तथाधीतं तेन—

“वालखिल्यसंहिता सर्वानुक्रमणीमन्त्ररूपकसङ्घा उच्यते,—द्विपदा-
शदधिकपञ्चगतदशसहस्राणीति (१०५५२) । एतत्सङ्घा नित्य-
द्विपदानैमित्तिकद्विपदासहितोक्ता । इवनाध्ययनाभ्यां समाना सा
नित्यद्विपदा, ०—०, इवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिकद्विपदा”-
इत्यादि । नित्यद्विपदादिनिर्णयस्तु उपलेश्वयञ्जालोचनतः सम्पाद्यः ।
उपलेश्वापि नैवाश्वलायन्याः सम्भाव्यते ; तत्र नित्यैकपदाः पञ्च-
त्याद्याश्च त्रायनीविसदपरिगणनादर्शनात् ; गण्यन्ते च त्राश्वलायन्या
मेकपदाः पडिति । एव महर्षिर्चादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

स्वाम्युक्तपरिगणनेऽपि सङ्कलनभ्रमः प्रतीयते ।

तत्त्वतस्त्रिंशत्त्रायन्यां शाखाया माश्वलायनसंहितायां वा
अष्टादशवर्गेषु अग्नीतिर्वालखिल्यैः सन्ति, तद्वालखिल्यसंहिताः
१०५२२ ऋवः श्रूयन्त इति त्वन्नाभिः सुनिश्चित मिति ॥

अथासां शाखानां कतमा मवलम्ब्येद मेतरेयकं प्रोक्त मिति
विचारस्येति हिं प्रकृतोऽवसरः समुपस्थितः । दृश्यते हि ब्राह्मण-
ग्रन्थेषु यैली,—यां शाखा मवलम्ब्यन्नायते यद् ब्राह्मणम्,
तत्संहितायां ये मन्वा आन्नाताः, तेषां प्रतीकप्रदृश्यमात्रेण नाम-
ग्रहणमात्रेण वा विधानम् ; ये मन्वा विधातव्या अप्यन्यशाखीया
इति तत्संहितायां न दृश्यन्ते, तेरान्तु प्रपञ्च विधान मिति । तत्र
प्रतीकमात्रेण यथा—“त्व मन्ने सयथा अस्मि, सोम यान्ते मयो-
भुव इत्याज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ४ ।
आन्नातो चैतो मन्वावाश्वलायन्या मस्याम् ५. १३. ४. पुनः १,
८१. ८ । नामग्रहणमात्रेण यथा—“सुकीर्त्तिं शंसति”—इति,
पुनस्तदुत्तरत्र, “वृषाकपिं शंसति”—इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ३ ।
सुकीर्त्तिनाम सप्तमं सूक्तम्, वृषाकपिनाम त्रयोदशमं सूक्तं मिहा-

(७)

अथेदानीं विचार्य मस्ति कौऽस्य विषय इति । यज्ञ एवास्य विषय इति ब्रूमः ; प्रायः सर्वेषां मेव ब्राह्मणग्रन्थानां तत्रैव प्रवृत्तेः । यज्ञस्वरूपगत्वेवं निरूपितं भगवता कात्यायनेन— “यज्ञं व्याख्यास्यामः । द्रव्यं देवता त्यागः”—इति (श्रौ० सू० १. २. १, २.) । यज्ञस्वरूपं कथयिष्याम इति प्रथमसूचार्थः । ‘द्रव्यं’ पुरोडाश-चरु-सान्ध्याव्य-पशु-सोमादिकम्, ‘देवता’ अग्निविष्णुसोमेन्द्रादिकाः, देवतासुद्दिश्य पुरोडाशादिद्रव्यस्य यः ‘त्यागः’ उक्तर्गः, स यज्ञः । तत्र “तद्धितेन चतुर्था वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते । देवतासद्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परम्परम्”—इत्याहुर्वाचिकाः । तद्धितेन देवतासद्गतिर्यथेह— “अष्टाकपाल आग्नेयः, त्रिकपालो वेष्णवः”—इति १. १. १ । चतुर्था देवतासद्गतिर्यथेह— “अग्नेवे प्रणीयमानाय”—इत्यादि १. ५. २, “सोमाय क्रीताय प्रोक्ष्यमाणाय”—इत्यादि च १. ३. २ । मन्त्रवर्णेन देवतासद्गतिर्यथेह प्रयाजयागीषु (१. ३. ६.) । तदत्र द्रव्याणि प्रसिद्धानि, मन्त्रलक्षणानि निरुक्तालोचने प्रदर्शितानि, देवतास्वरूपाणि त्विहैवानुषट् यथामति बोधयिष्यामः ॥

अथ यागनघणभेदादीनप्यत्र किञ्चित् सूचयामः । स एव यागः प्रक्षेपाधिको होम उच्यते । “देवताये सङ्घस्वितस्य वज्री प्रक्षेपो होमः”—इति हि तद्गघणं साम्प्रदायिकम् । आह चात्र कात्यायनः— “यजतिज्ञहोतीनां को विगेषः ? तिष्ठहोमा वपट्-कारप्रदाना याग्यापुराऽनुयायादन्तो यजतयः, उपविष्टहोमाः म्याहा-कारप्रदाना जुहोतयः”—इति (१. २. ५, ६, ७.) । तदेवं यागस्य द्वेषिष्यम् । द्विविध मपि चेतद् यागकर्म प्रधानाद्भेदात् पुनर्दि-

विधम् । तद्यथा— वे च यागा यदान्येयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यैः दर्शपूर्णमाससंयोगिनीत्यन्नाः, ते दर्शपूर्णमासशब्दवाच्याः । तेषां मेव “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”—इति फलसाधनत्वेन विधानात् प्रधानत्वम्, तत्रकरणपठित मितरत् सर्वं मग्न्यन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तं तदङ्गजातम् ; फलश्रुतिशून्याः प्रवाजादियागाः पूर्वाधारादिहोमाश्च तत्रकरणपठितास्तदुपकारका इति तदङ्गभाजना एव । तदुक्तं मायस्तम्बपिशा यज्ञपरिभाषायाम्— “आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल उपांशुयागश्च पौर्णमास्यां प्रधानानि, तदङ्ग मितरे होमाः”—इति ७७, ७८ सूत्रे । “सहात्रं प्रधानम्”—इति (८६ सू०) च तत्रैव प्रधानलक्षणम् ।

ते यागाः पुनस्त्रिविधाः ; इष्टि-होत्र-सोमभेदात् । दर्शपूर्णमासादय इष्टयः, अग्न्याधेयाग्निहोत्रादयो होत्राः, अग्निष्टोमात्त्वग्निष्टोमादयः सोमाः । ते पुनस्त्रिसप्तकाः ; इवि-पाक-सोम-संस्थाभेदात् । तत्र अग्न्याधेयः, अग्निहोत्रम्, दर्शः, पौर्णमासः, आपयणम्, चातुर्मास्यम्, पशुबन्धश्चेति सप्त इवि.संस्थाः । सार्य-होम, प्रातर्होमः, स्यालीपाकः, नवयज्ञः, वेम्बदेवः, पितृयज्ञः, अष्टकेति सप्त पाकसंस्थाः । अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, आतोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः । त एव सोमयागाः पुनरेकाहाशीनसप्तभेदात् त्रिविधा भवन्ति । एतद्विह्वता अग्न्यन्वे बहवः सन्ति काम्ययागाः । तद्यथेष्टयः— आयुष्कामेष्टिः, पुत्रेष्टिः, पवित्रेष्टिः, वर्षकामेष्टिः, राजापत्येष्टिः, वैश्वानरेष्टिः, नवमस्येष्टिः, ऋचेष्टि गोप्यतीष्टिः एवमादयः । गोमिधाश्चमिधादयश्च पशुयागा उच्यन्ते, ते तु सोमान्तर्गताः । सोत्रामणी यानोऽपि सोमविकार एव ।

अस्ति चैषु यागेषु प्रकृतिविकृतिभेदः । यस्मिन् यागेऽपर-
विधिनिरपेक्षाणां सर्वेषां मेव कर्मणा सुप्रदेयः श्रुतः, स एव
प्रकृतियागः ; प्रकृतिवच्च विकृतिः कर्त्तव्या भवति । अत्राह
आपस्तम्बः— “दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिः, अग्नीषोमीयस्य
च पशोः, स सबनीयस्य, सबनीय ऐकादशिनानाम्, ऐकादशिनः
पशुगणानाम्, वैश्वदेवं वरुणप्रघास-साकशेध-शुनासीरीयाणाम्,
वैश्वदेविक एककपाल एककपालानाम्, वैश्वदेव्यामिन्द्रामिन्द्रा-
याम्, ०—०, अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृतिः, द्वादशाहो ऽहगणा-
नाम्, गवामयनं सांवत्सरिकाणाम्, निकायिनान्तु प्रथमः”—इति
(य० प० सू० १२६—१४४ सूत्राणि) । एषु सर्वेष्वेव सूत्रेषु
प्रकृतिरित्यनुवर्त्तत इति बोध्यम् ॥

देवता । सर्वेष्वेतेषु यागेष्वङ्गयागेषु च यत्र कुत्रचित् यस्मिन्
कस्यचित् द्रव्यादेः प्रार्थनीयफलदानसामर्थ्यं मारोपयन् यां कां च
स्तुतिं करोति, तस्मिन्मन्त्रस्य मेव देवता, तादृगस्तुतिमन्त्रप्रधानः स
च यागस्त्रदेवता मन्यते । तदाह निरुक्तकारो भगवान् यास्कः—
“यत्काम ऋषियस्यां देवताया मार्यपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुञ्जे, तद्दे-
वतः स मन्त्रो भवति”—इति (निरु० ७. १. १.), “यो देवः
सा देवता”—इति च (७. ४. २.) । “देवो दानाद्वा, दीप-
नाद्वा, द्योतनाद्वा, द्युस्थानो भवतीति वा”—इति देवशब्द-
निर्वचनञ्च तत्रैव । तदेव सिन्द्रवायुादीनां मचेतनानां वृद्ध्यादिदान-
हेतुकम्, याजावरराजादीनां चेतनानां चार्थादिदानहेतुकं देव-
त्वम् ; अम्बादिजीवानां मजीवानाञ्च आवादीनां दीप्तिहेतुकं देव-
त्वम् ; अग्निचन्द्रनक्षत्रादीनां ब्रह्मवर्चस्विनां विदुषाञ्च द्योतनहेतुकं
देवत्वम् ; सूर्यसूर्यकरादीनां तप्तोपस्थानां तारकादीनाञ्च द्युस्थत्व-

निबन्धनं देवत्वम् ; यत्र त्वीश्वरे सर्व एवेति गुणा उपपद्यन्ते, तस्य देवत्वस्य तु कैव कथा । तदेव मात्रद्वास्तस्वपर्वन्तानां सर्वेषां मेव पदार्थानां देवत्व सुपगम्यते । द्युस्थले सति दानादिगुणवस्त्व मिद मेक मेव देवत्वचरणं स्वीकार्यं मिति मते तु सूर्येन्द्राम्बुनि-
लेन्दुप्रभृतीनां मूलतो द्युस्थानानां मेव पदार्थानां मुख्यं देवत्वम् , ततःस्थानभक्तिमाहचर्यतस्वन्वेषां भूरादिलोकानां तत्रत्यानां मश्व-
सोमौपध्यादीनां मपीत्येव विग्रहः ।

अन्यचोक्तं यास्केन—“तिश्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्दो वान्तरिचस्थानः सूर्यो द्युस्थानः”—इति (७. २. १.), “तासां (तिसृषा देवतानां) भक्तिमाहचर्यं व्याख्या-
स्यामः । अथेतान्यग्निभक्तीनि— अयं लोकः ०—० ये च देवगणाः समान्नाताः प्रथमे स्थाने”—इत्यादि (७. ३. १.) च । तानि च प्रथमे स्थाने समान्नातानां देवानां नामानि निघण्टावाम्नातानि “अश्वः यकुनि. मण्डुकाः”—इत्यादीनि (५. ३. १-३६.) षट्त्रिंशत् द्रष्टव्यानि । व्याख्याताश्च ता देवता निरुक्ते समन्वोदाहरणम्—
“अथ यानि पृथिव्यायतनानि सुतिं लभन्ते, तान्यतोऽनुक्रमिथ्यामः । तेषां मश्वः प्रथमागामी भवति”—इत्यादिना (८. १-४३.) । एवम् “अथेतानौन्द्रभक्तीनि— अन्तरिचलोकः ०—० ये च देवगणाः समा-
न्नाता मध्यमे स्थाने”—इत्यादि चोक्तं तत्र तदुत्तरम् (७. ३. ३.) । मध्यमे स्थाने समान्नातानां देवानां नामानि च तत्रैव निघण्टौ—
“श्वेनः सोमः चन्द्रमाः”—इत्यादीनि षट्त्रिंशत् (५. ५. १—
३६.) । व्याख्याताश्च ता अपि देवता निरुक्ते समन्वोदाहरणम्—
“श्वेनो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति”—इत्यादिना (११. १—५०.) । एवम् “अथेतान्यादित्वभक्तीनि - अतो लोकः ०—० ये च देव-

गणाः समान्नाता उत्तमे स्थाने"—इत्यादि चोक्तं तत उत्तरम् (७. ३. ४.) । उत्तमे स्थाने समान्नातानां देवानां नामान्यपि तत्रैव निघण्टौ— "अश्विनौ उपाः सूर्या"—इत्यादीनि एकत्रिंशत्वदान्यान्नातानि (५. ६. १—३१.) । व्याख्याताश्च ता अपि देवता निरुक्ते समन्वोदाहरण मेव— "अथातो व्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः"—इत्यादिना (१२. १—३६.) । तदेवं प्रधानतो देवतात्रिल्लेषि स्थानभङ्ग्यादितो तद्बहुत्वं च न विरुद्धम् । तत एवेदं सुक्तं तत्र तेनैव— "तासां (तिसृणां देवतानां) माहाभाग्यादेकेकस्या अपि बह्वनि नामधेयानि"—इति (७. २. १.) । भागो विभागो भक्तिश्चैकार्थाः । महाभागस्य भावो माहाभाग्यम् । तच्च माहाभाग्यम् एकस्थानभाक्तेन, एकच्छिन् मन्त्रे साहचर्यतयाम्नातत्वेन, एककर्मभाक्तेन, एकवाचभाक्तेन च भवति । तस्मान्माहाभाग्यादेव देवबहुत्वं स्वीकार्यमिति तदर्थः । तद्विषयमात्रद्वयस्तस्वपर्यन्तानां सर्वेषां मेव पदार्थानां पारिभाषिकं देवत्वमभ्युगत्वेव "यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया सार्थपत्यमिच्छन् सुतिं प्रयुक्ते तद्देवतः स मन्त्रो भवति"—इत्युक्तं (निरु० ७. १. १.) मिति फलितम् । तस्मात् वेदिकमन्त्रेषु सुता एव पदार्थाः तस्मिन्व्रतः सुतिकाले एव च देवत्वेन सुत्या भवन्ति ; नान्ये नाप्यन्यत्वेत्येव याज्ञिकसिद्धान्तः । अत एव ते मन्त्रमयी देवत्वेत्येव स्वीकुर्वन्तीति च प्रवादः ।

तत्रापि प्रधानतस्वयस्त्रिंशदेव देवताः सर्वसंज्ञितासु परिगणय्य दर्शिताः । तद्यथा— "ये त्रिंशति त्रयस्सरो देवासो बर्हिंरासदन् । विद्वद्द दितासनन्"—इति ऋ० सं० ८. २८. १ । "त्रयस्त्रिंशतास्तुयत भूतान्यगाम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठाधिपतिरासीत्"—इति

षा० सं० १४. ३१ । “यस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा ।
निधिं त मय को वेद यं देवा अभिरक्षथ”—इति अथ० सं० १०.
२१. ४. २३ । ब्राह्मणेषु च प्रायः सर्वेष्वेवैव मेव ।

तथा चास्त्रिंशद् ब्राह्मणे देवानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकत्वं मसक-
दान्नातम् । तद्यथा— “त्रयस्त्रिंशद्दे देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च”—इति (३. २. ११.) ।
एव मध्येतदतिरिक्ता अपि देवताः समान्नाताः । तद्यथैवैव प्रायणी-
येत्यारम्भे (१. २. १.)—“पथां यजति”, “अग्निं यजति”, “सोमं
यजति”, “सवितारं यजति”, “उत्तमा मदितिं यजति”—इति ।
तदत्रानिभिन्नाः सर्वा एव तास्त्रयस्त्रिंशद्भ्योऽतिरिक्ताः श्रुताः ; अथ
सवितुरादित्वविशेषत्वेन त्रयस्त्रिंशान्तःपातित्वस्त्रीकारेऽप्यन्यासां ति-
सृणां तदतिरिक्तत्वं मपरिहार्यम् । अत एव निघण्टो देवते काण्डे
वस्त्रादिभिन्ना अपि बह्वो देवता आन्नाताः । प्रदर्शितत्रयस्त्रिंशद्-
गणनन्तु सोमप-पर मित्येव । तदाहैवैवेतरथे—“त्रयस्त्रिंशद्दे देवाः
सोमपाश्चयस्त्रिंशदसोमपाः । अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वाद-
शादित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्च ; एते देवाः सोमपाः । एका-
दश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः ; एतेऽसोमपाः
पशुभाजनाः । सोमिन सोमपान् प्रीणाति, पशुनाऽसोमपान्”
इति २. २. ८ । एवं शतपथादिषुपि द्रष्टव्यम् ।

तदत्र पूर्वे सोमपानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यानां देवानां परि-
चयाय किञ्चिद् यतामहे ।— ‘वसवः’—इति पदं निघण्टो रश्मि-
नामसु पठितम् (१. ५. १०.), पुनः व्युत्थानदेवनामसु च (५.
६. २६.) । निरुक्तकारस्त्वस्य वसुशब्दस्य निर्वचनादिक मेव सक-
रोत्—“वसवः । यद् विवसते सर्वम् । अग्निर्वसुभिर्वासव इति

समाख्या ; तस्मात् पृथिवीस्थानाः”—इत्यादि , “इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या ; तस्मान्मध्यस्थानाः”—इत्यादि , “वसवः= आदित्यरश्मयः, विवासनात् ; तस्माद् द्युस्थानाः”—इत्यादि च (१२. ४. ७, ८, ९.) । तदेवं निरुक्तमते पार्थिवान्निशिखाः, वेद्युताग्निप्रभाः, उत्तमाग्निरश्मयश्चेति तमोविवासनहेतवस्त्रिस्थानास्त्रिविधा वसवो निर्णीताः, तत्रतत्र तत्रन्निगममन्वान्नामप्रदर्शनादिभ्यः । तदेतत् सर्वं तत्रनिरुक्तमत्यत एवावगम्यव्यम् । शतपथश्रुतितोऽपि वसूनां त्रिस्थानत्वादिक मेवावगम्यते, परं तस्त्वपरदैव । तथाहि— “कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च, वायुश्चान्तरिक्षश्च, आदित्यश्च द्यौश्च, चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः ; एतेषु हीदं सर्वं वसुहित मेते हीदं सर्वं वासयन्ते ; तद्यदिदं सर्वं वासयन्ते तस्माद् वसव इति”—इति (१४. ५. ७. ४.) । एव मपि “स गायत्री मेवाग्नये वसुभ्यः प्रातस्सवनोऽभजत्”—इत्यादिश्रुतिषु (ऐ० ब्रा० ३. २. २.) वसूनां गायत्रीञ्छन्दोभागित्वकल्पनात् , अग्निना सहास्त्रानात् , प्रातस्सवनदेवत्वेनोपन्यासाच्च पार्थिवं स्थानमेव प्रधानं बुध्यते । तैत्तिरीयारण्ये तु वसूनां पार्थिवान्निस्वरूपत्वं स्पष्टं मान्नातम्— “अग्निश्च जातवेदाश्च सहोजा अजिराः प्रभुः । वैश्वानरो नर्यपाश्च पङ्क्तिराधाश्च सतमः । विसर्प्येवाष्टमोऽग्नीनामेतेऽष्टौ वसवः चिती”—इति (१. ९. १.) । स्यादेवम् “अप्येते उत्तरे (मध्यमोत्तरे) ज्योतिषी अग्नी उच्येते”—इति (७. ४. ३.) निरुक्तसिद्धान्तात् अग्निविशेषाणां वसुदेवानां त्रिस्थानत्व मध्यव्याहृतम् । तस्त्वतस्त्वष्टौ वसवो ऽष्टविधा अग्नय इत्येव सारम् ।

‘रुद्राः’—इति पदं निघण्टौ साध्यमिकदेवनामसु पठितम् (५. १. ९.) । तथा वैषा मन्तरिक्षस्यत्वेन वायुभक्तित्व मवगम्यते ।

तन्निर्वचनादिकन्त्वेव मवादि यास्त्रेण - "रुद्रो रीतीति सतोः
 रोह्यमाथो द्रवतीति वा रोदयतेर्वा । यदरुद्रदत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्व
 मिति काठकम् । यदरोदोत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्व मिति हारिद्रविकम्"
 -इत्यादि (१०. १. ५.) । एतेन च रुद्राणां वायुविशेषत्व मेव
 प्रतीयते । ततस्तेनेव तदुत्तरसुक्तेन "अग्निरपि रुद्र उच्यते"
 -इत्यादिना (१०. १. ७.) रुद्रस्याग्निविशेषत्वे निर्घृतिऽपि
 नाध्यमिकत्वाद् वायुभक्तित्वं न विरुद्धम् ; विद्युदनेर्द्विधाऽन्तरिक्षा-
 न्नाध्यमिकत्वम् , तस्माद् वायुसभागत्वं च सुव्यक्तम् । एतरेवे-
 ऽप्यत्र "(सः) त्रिष्टुभ मिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने (व्यमजत्)"
 -इति श्रुती (१. २. २.) रुद्राणां त्रिष्टुप्कन्दोभागित्वकल्पनात् ;
 इन्द्रेण महाम्वानात् , माध्यन्दिनसदनदेदत्वेनोपन्यासाच्चान्तरिक्ष-
 स्थानत्व मेव बुध्यते । शतपथेषुपि रुद्रा वायुविशेषा एव विश्रुताः,
 परं त्वन्यथैव । तद्यथा— "कतमे रुद्रा इति, दशमे पुष्ये प्राणा-
 आत्मेकादशस्ते यदाध्यान्मर्त्याच्छरीराद्गुणात्तामन्वय रोदयन्ति ;
 तद्यद्रोदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति (१४. ५५. ७. ५.) । अथात्र
 तेत्तिरीयारण्यकम्— "अथ वायोरेकादश । ०--० । प्रभ्राज-
 माना व्यवदाता याव वासुकि-वेद्युताः । रजताः परुवाः श्यानाः
 कपिला अतिलोहिताः । ऊर्वा अवपतन्ताश्च वैद्युत इत्येकादश"
 -इति (१. ८. ४.) । तदित्यं विद्युत्संज्ञिताः स्फूर्जद्युनिदान-
 रूपा आन्तरिक्षा वायुविशेषाः तद्याविषवायुसंज्ञिता विद्युदग्नयो
 वा रुद्राः, स्फूर्जद्युश्च तेषां रोदण मिति निश्चितम् ।

'आदित्याः'-इति पदं निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु पठितम् (५.
 ६. २४.) । तथा चेयां द्युस्थानेन सूर्यभक्तित्वं भवगम्यते । तन्नि-
 र्वचनादिकन्त्वेव मवादि यास्त्रेण— "आदित्यः कक्षात् ? आदत्ते

रसान्, आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासा इति वा, अदितेः पुत्र इति वा”—इति (२. ४. १.), “अथातो द्युस्थाना देवगणास्तेषा मादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति”—इत्यादि च (१२. ४. १.) । तदेतेन तेषा मादित्यानां सूर्यविशेषत्वं द्युस्थानत्वं चावगम्यते । “आदित्येभ्यस्तृतीयसवने”—इत्यादिश्च (३. २. २.) अत्र ऐतरेय-श्रुतिः ; तदेतत्तृतीयसवनभाक्तेन चादित्यानां द्युस्थानत्वमेव बुध्यते । श्रूयतेऽप्येवं शतपथे— “कतम आदित्या इति, द्वादश मासाः संवत्सरस्येत आदित्याः ; एते हीदं सर्व माददाना यन्ति । तद्यदिदं सर्व माददाना यन्ति, तस्मादादित्या इति”—इति (१४-५५० ७. ६.) । तदित्य मादित्यापरपर्यायसूर्यकृतमासरूपकालाना मप्यादित्यत्वम्, सौरत्वेन च तेषां द्युस्थानत्वमपि सुवचम् ।

गुरुचरणेष्विह— ‘निरुक्ते व्याख्याताः सवित्वादयो द्वादश सूर्यविशेषा एवादित्याः’—इत्युपदिष्टम् । तथाच १२. २, ३६०—

“सविता, ०—० तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्ताकीर्ण-रश्मिर्भवति”—इत्याद्युक्तः प्रथम आदित्यः ।

“भगः, तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्”—इत्याद्युक्तो द्वितीयः ।

“सूर्यः, सत्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा”—इत्याद्युक्तस्तृतीयः । ‘स पुनरयं भगकालात् स्यतः सूर्यो भवति’—इति तत्र दीर्घो वृत्तिः ।

“अथ यद्द्रश्मिपोषं पुष्वति, तत् पूषा भवति”—इत्याद्युक्त-चतुर्थः । ‘आपूर्णस्तेजसा’—इति तद्वृत्तिः ।

“अथ यद् विपितो भवति, तद् विष्णुर्भवति”—इत्याद्युक्तः पञ्चमः ।

“विज्ञानरः [प्रवृतः सर्वाणि भूतानि ७. ६. १.]”—इत्याद्युक्तः षष्ठः ।

“परुणः [वृणोतीति सतः १०, १. ३.]”—इत्याद्युक्तः सप्तमः ।

“केमी, केगा रश्मयस्तदान्”—इत्याद्युक्तोऽष्टमः ।

“अथ यद्रश्मिभिरभिकम्पयन्नेति”—इत्याद्युक्तो वृषाकपिर्नवमः ।

‘वर्षिता चावश्यायानां कम्पनश्च भूतानाम्’—इति तद्धृतिः ।

“यमः [यच्छतीति सतः १०. २. ६.]”—इत्याद्युक्तो दशमः ।

“अज एकपाद्, अजनः एकः पादः ; एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन यिदन्तीति वैकोऽस्य पाद इति वा”—इत्याद्युक्त एकादशः ।

“अजश्वेकपाद्”—इति च तत्र तत उत्तरम् ।

‘समुद्रः[सम्भोदन्तेऽग्निं भूतानि २. ३. १.]’—इत्याद्युक्तो द्वादशः ।

तद्विद्यं द्वादशमासकाला द्वादशविधसूर्या वा द्वादश आदित्या गन्त्यन्ते । अभिधानमेदात् कर्ममेदाच्च देवतामेदो नैरुक्तादिसम्मत एव । अतएव एकस्यैव तेजसीऽग्निविद्युत्सूर्येति त्रित्वम्, अध्येकस्यै-
वान्नेः अग्निः, जातवेदाः, द्रविणोदाः, वैश्वानरः इति चत्वार्यभि-
धानानि पृथक्देवतात्वेनाम्नातानि (निघ० ५. १. ०.) । उक्तञ्चेदं
निरुक्ते स्फुटम्— कर्मपृथक्तात्० —० पृथग्भिः स्तुतयो भवन्ति तथा-
भिधानानि”—इत्यादि ७. २. १ द्रष्टव्यम् ।

अदितेः पुत्रा इति चादित्याः श्रुतिपरिचिताः सन्त्यष्टौ,
तथाहि ऋ० सं० २. २७. १, य० वा० सं० ३४. ५४—

“इमा गिर आदित्येभ्यो घृतसूः सनाद् राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।
शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नसुविजातो वरुणो दक्षो अंगः”—इति ।

अत्र ‘तुविजातः’—इत्यस्य ‘बहुजातश्च धाता’—इत्यर्थः कृतो
यास्तेन (१२. ४. २.) । तदेव मस्या सृचि सप्तादित्यनामानि
श्रुतानि ; अष्टमस्त्रादित्यो मार्त्तण्डनामा । स चान्यत्र श्रुतः ।
तद्यथा ऋ०सं० १०. ७२. ८—

“सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रेतुं पूर्वं युगम् ।

प्रजायै सृच्यवे त्वत् पुनर्मार्त्ताण्ड माभरन्”—इति ।

उपपद्यते चैवम् “अष्टौ पुत्रासो अदितेः”—इति (ऋ० सं०, १०. ७२, ८.) श्रुतिश्च । “अदितिरन्तरिक्षम्”—इत्येतरेयकम् (३. ३. ७.) । “अदितिरदीना देवमाता”—इत्यादि च नेरुक्तम् (४. ४. २, ३.) । त एतेऽष्टावादित्या आन्तरिक्षा इत्येषां नात्रोपयोग इति च ध्येयम् ॥

अथ प्रदर्शितेतरेयश्रुतिसमान्दानक्रमतः प्रजापतिं निरूपयामः— ‘प्रजापतिः’—इति पदं निघण्टावन्तरिक्षस्थानेष्वाम्नातम् (५. ४. २८.) । “प्रजापतिः, प्रजानां पाता वा पालयिता वा”—इत्याह यास्तः (निघ० १०. ४. ५.) । “प्रजापतिर्वा इद मेव एवाग्र आस, सोऽकामयत प्रजायेष भूयान्ख्या मिति”—इत्यादि च ऐ. ब्रा. २. ५. १ । तद्विद्यं परमेस्वर एव प्रजापतिरभिगम्यते । कालवाच्यपि प्रजापतिशब्दः श्रूयते— “संवत्सरः प्रजापतिः ; सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता”—इति च तत्रैव (२. ५. ७.) । “प्रजापतिरति गर्भे अन्तः”—इति (य. वा. सं. ३१, १६.) श्रुतेः जीवोऽपि प्रजापतिर्गम्यते । “यः (प्रजापतिः) देवेभ्य आतपति”—इत्यादि च तत्रैव (३१. २०.), “प्रजापतिर्यं सोमाय रात्रे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्या सावित्रीम्”—इत्याद्यैतरेयकम् (४. २. १.), प्रजापतिर्यं स्वां दुहितर मभ्यव्यायत् , तद्विव मित्वन्व आहुः उपस मित्वन्वे”—इत्यादि च तत्रैव (३. ३. ६.) । एयमाद्याम्नायेभ्यः सूर्योऽपि प्रजापतिरवगम्यते । “एष वै प्रजापतिर्यदग्निः”—इति तु तैत्तिरीयकम् (ब्रा० १. १. ५. ५.) । “प्रजापतिर्हि वाक्”—इति च तत्र तदुत्तरम् (१. ३. ४. ५.) । “रुपं वै प्रजापतिः”—इति , “नाम वै प्रजापतिः”—इति च तत्रैव (२. २. ७. १.) । “पद्मो वै प्रजापतिः”—इति च ते० प्रा० १. ३. १०. १० । गत-

पथनाम्नाणि “कतमः प्रजापतिः”—इत्याशङ्क्य “यज्ञः प्रजापतिः”—इति समाहितम् (१३. ५प्र. ०.) । तैत्तिरीयसंहितायान्तु “मन इव हि प्रजापतिः”—इति (६. ६. १०. ३.) मनसोऽपि प्रजापतित्व मान्नातम् । “प्रजापतिः स्यात् वायुराकाश आदित्यो षा”—इति चाह भीमांसासूत्रभाष्ये शवरः (१. २. १०.) । तदित्यं प्रजापतिशब्दो वद्वयः । अत एवास्मात् मिह—“अपरिमितो वै प्रजापतिः”—इति (६. १. २.) । शतपथे ऽप्येवं श्रुतम्—“सर्वं वा इदं प्रजापतिर्द्यद्विमे लोका यदिदं किञ्च”—इति (५. १. ३. ११.) । एव मपि “दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः (ऋ. सं. ४. ५३. २.) —इत्याद्याभ्रानप्रावल्यात् आदित्य एव मुख्यः प्रजापतिरित्यस्माकम् ॥

अथेहेतरेये सोमप-देवानां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यापूरको वपट्कारः श्रुतः । “वैपडिति वपट्कारः”—इत्याह्वाश्रयनः (श्री० सू०) १. ५. १२ । “उच्चैस्तरां वा वपट्कारः”—इति च पा० सू० १. २. ३३ । “यस्यै देवताये हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वपट् करिष्यन्निति इ विज्ञायते”—इत्याह यास्कः (निरु० ८. २. ७.) । श्रुतज्ञेतद् वचन मिहेतरेये । तथाहि—“यस्यै देवताये हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वपट् करिष्यन् मात्तादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति”—इति ३. १. ८ । तदित्यं वैपडिति उच्चैर्धनिरेव वपट्कारो देव इति सुवचम् । यस्मात्प्रतं शतपथे —“प्राणो वै वपट्कारः”—इति (४. २. १. २६.) तद् स्यादौपचारिकम् ; उच्चैर्धनिः प्राणश्रुता बलवता मेव भवतीति ॥

शतपथनाम्नाणि हि वस्त्रादिषु त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याक्तेषु देवेषु वपट्कारो न श्रूयते, श्रूयते त्विन्द्रपर । तथाहि—“अष्टौ वसव एका-

दश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशत्, इन्द्रश्च प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ”—इति ११. ६. ३. ५ । तत्रैवोत्तरत्र (१४. ५प्र० ७.)—
 “कतम इन्द्रः ?”—इत्याशङ्क्य “स्तनयिदुरेवेन्द्रः”—इति सिद्धा-
 न्तितम् । अत्र स्तनयिदुर्हेतुर्मघचालको वायुरेवार्थो बोध्यः ।
 तथा तत्रैव तत्र उत्तरं श्रुतम्— “कतमः स्तनयिदुः ?”—इति
 प्रश्नपूर्वकम् “अग्निरिति”—इति । अत्राप्यग्निहेतुः स्तनयिदु-
 रित्येवार्थः प्रतीयते । यास्काचार्येण त्विन्द्रशब्दो बहुधा निरुक्तो
 बल्लदाहृतश्च (४. ५. ७. २.); ततोऽपि मेघचालको वायुरेवेन्द्र
 इति प्रधानतोऽवगम्यते, परमेश्वराणां दित्यकालाद्यर्थाश्च गम्यन्ते
 यथाप्रकरणम् । तदेतत्सर्वं मस्मत्कृतायां नैरुक्तदेवतसूच्यां सूचितम्,
 तन्निर्वचनादिकन्विहाप्यनुपदं दर्शयिष्यामः ॥

अपि शतपथे ब्राह्मणे (४. २. ७. २.) सोमपदेषु व्यावा-
 पृथिव्योर्द्वौ चिंशत्त्रयस्त्रिंशत्त्वे अभ्युपगम्य, तेषां सुत्पादकस्य प्रजा-
 पतेश्चतुस्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशत्तम् । तथाहि— “अष्टौ वसव एकादश
 रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव व्यावापृथिव्यौ त्रयस्त्रिंश-
 श्वै देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः”—इति ॥

अथासोमपानाम् ।— तत्र प्रयाजदेवानां परिचयाय ऐतरे-
 योक्तं “समिधो यजति”—इत्यादिकं मेघेष्टम् (२. १. ४.) । तैत्ति-
 रीयोऽप्येवम्— समिधः, तनूनपात् नरायंसो वा, इडः, वडिः,
 दुरः, उपासानक्षा, देव्याहोतारा, तिस्रो देव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः,
 आशास्ततयः,— इत्येकेकादशविधाः (ब्रा० ३. ६. २.) । प्रधानस्य
 यागस्य प्रमुखे या एकादश आहुतयो ह्यन्ते, ता एव प्रयाजाहुतयः
 प्रयाजयागा वा उच्यन्ते । तन्मन्त्राणां देवाप्रीणनहेतुत्वात् वेदेषु
 आप्रीति च्यपदेशः । न त्वाप्रियो यद्यप्याग्नाताः सर्वश्च द्वादश,

समिदादयः प्रयाजदेवता अपि द्वादशैव श्रुताः, तथापि तत्र द्वितीयतृतीययोर्वैकल्पिकत्वेन विधानादैकत्वसिद्धेरैकादशैव पर्थ-वसन्ता भवन्ति । तदेतत् सर्वे सर्वब्राह्मणेषु विश्रुतम्, भगवता यास्केन च स्पष्टीकृतम् (८. ३. ७.) । समिदादिव्याख्यानञ्च निरुक्तादौ सुब्रह्मम्, यथा — “इभः (समिधः) समिन्धनान्०—० यज्ञेषु इति कात्यक्यः”, “तनूनपात् आज्यं भवति”, “नराशंसो यज्ञः”, “इडः०—० इडितयः (यन्नियामिः)”, “बर्हिः परिवर्हणात् (कुगः)”, “द्वारः (दुरः)०—० गृहद्वारः”, “उपासानक्ता = उपाद्य नक्ता च; उपा व्याख्याता (रात्रेःअपरः कालः), नक्तेति रात्रिनाम”, “देव्याहोतारा = देव्यौ होतारौ; अयज्ञानिरसौ च मध्यमः”, “तिस्रो देव्यः (‘इडा’, ‘भारती’, ‘सरस्वती ’)”, “त्वष्टा = माध्यमिकः (रूपकृत्)”, “वनस्पतिः = यूपः”, “स्नाह्याकृतयः, स्नाहेत्येतत् सु + आहेति वा, स्ना वागाहेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्नाहुतं हविर्जुहोतीति वा”—इति (८. २. १—८. ३. ५.) । “देव्याहोतारा = नेष्टापोतारौ”—इति तै. ब्रा० ३. ६. १२. ६ । ‘देव्यहोतारशब्दार्थौ यथानुयाजदेवस्य द्वौ देही’—इत्यादि तत्र सा० भा० । तथाच तत्तन्नामकौ द्वादश्विजौ । तदेव सिद्धादयः स्नाह्याकृत्यन्ताः सर्वे एवेति पदार्था यज्ञसम्बन्धित्वात् देवत्वेन श्रुता इत्येव ब्राह्मणकृता भाग्यः फलितः ॥

एवं प्रधानयामस्य पश्चाद् या एकादश आहुतयो ह्यन्ते, ता एवानुयाजाहुतयोऽनुयाजयागा वा उच्यन्ते । तासां नैकादशानां माहुतीनां देवा इहैतरेषु न श्रुतास्तैत्तिरीयके तूपलभ्यन्ते । तद्यथा— “बर्हिः, द्वारः, उपासानक्ता, जेष्टी, जर्जाहुती, देव्याहोतारा, तिस्रो देव्यः, नराशंसः, वनस्पतिः, बर्हिः, खिष्टकृत्,—

इति तै० ब्रा० ३. ६. १२. १४ । अत्र बर्हिषो द्विरुपादानं किञ्चिद्-
विशेषाभिप्रायम्, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

उपयाजदेवाना मपि परिचयस्त्वेत्तिरीयत एवावगम्यते ।
तद्यथा— “समुद्रः, अन्तरिक्षम्, सविता, अहोरात्रे, मित्रावरुणौ,
सोमः, यन्नः, ऊर्न्दांसि, व्यावापृथिव्यौ, दिव्यं नभः, वैश्वानरः,—इति
(तै० सं० १. ३. १. ; ६. ४. १. ६—१६.) ॥

पञ्च सोमपासोमपदेवानां समुदितानां रक्ष्या चतुष्पष्टिः
पञ्चपष्टिर्वा गम्यते । इतोऽतिरिक्ता अपि सन्धिये पारिभाषिका
देवास्त्रेषां परिगणन मसम्भव मेव । तदेवं देवाना मसञ्छेयत्वेषुपि
दाशतय्यां प्रधानतया अग्निवायुन्द्रसूर्याणां स्तुत्यादिदर्शनात् त एव
चत्वारो देवा मुख्ये गण्यन्ते ; तत्रापीन्द्रस्य प्रायो वायुविशेषत्वेनो-
पगमात् देवतात्रित्व मेव सम्पद्यते । तदाह यास्कः— “तिस्रो
देवता इति नैरुक्ताः ;— “अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्त-
रिक्षस्थान. सूर्यो व्युस्थानः”—इति (७. २. १.) । तदेव मत्र
पृथिव्या मग्निरेव मुख्यो देवः, जलादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः,
अश्वाद्यचेतना इभादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । अन्तरिक्षे
वायुर्वेन्द्रो वा मुख्यो देवः, पर्जन्यादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः,
श्वेनादयोऽन्तरिक्षचराश्चेतना वागादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः ।
व्युलोक्येष्वेवं सूर्यो मुख्यः, अश्विप्रभृतयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः,
पारिभाषिकदेवासु तत्र नैव सन्तीति गम्यते ; ब्राह्मणग्रन्थेषु तत्र-
त्वानां तथाविधाना मनुज्जेष्ठादिति ॥

तदत्र पारिभाषिकदेवत्व मापन्नाना मश्वशकुन्यादीनाच्चे-
तनानाम्, अपीधवागादीना मचेतनानाश्च देवशरीरत्वत्वं कनत्रा-
पत्यादिमत्त्वं रागशे पादियुक्तत्वं नास्तीति तु लाङ्क्य-पञ्च-
पत्यादिमत्त्वं रागशे पादियुक्तत्वं नास्तीति तु लाङ्क्य-पञ्च-

पादुकैर्हालिकैरप्यभिमन्तुं शक्यते, मुख्यदेवानां मन्वादीनां तु तत्तदस्तिनास्ति वेति संशयः स्याद् वालानां मवेदविदुषाम् ; पौराणिका एव हीदृशसंशयस्योत्थापकाः । वस्तुतो यथा पारिभाषिकदेवानां प्रत्यक्षदृश्यानां सर्वत्र सर्वव्ययहार्याणां मिथ्यादीनां देवगरीराद्यभावत्वेऽपि देवत्वं भवत्येवोररीकार्यम्, मुख्यानां मन्वादीनां मपि देवानां नूनं तथैव ; यास्तीक्ततत्तत्रामनिर्वचनस्याननिर्देशकर्मनिरूपणोत्पत्तिपर्यन्तेभ्यस्तथैव प्रतीतेः, ब्राह्मणविहितान्निप्रणयनादीनां मन्त्रैवोपपत्तेः, तत्तन्मन्त्रेष्वपि तादृशार्थप्रतिपादकवर्णनश्रुतेः, सीदाहरणदेवलक्षणान्यतमश्रुतितोऽपि तथैवावगतेः, दृष्टेभ्य एवैभ्य उपपन्ने च देवकार्यफले अदृष्टविप्रहादिकल्पनानौचित्याच्चेति ।

तदत्र प्रथमं मन्वादिदेवानां नामनिर्वचनादिकं दर्शयामः—

“अग्निः कश्चात् ? अघ्नोर्भवति, अघ्नं यज्ञेषु प्रणीयते”— इत्याद्यग्निनिर्वचनानि (निरु० ७. ४. १.) । एष भौतिकोऽग्निरेव यज्ञेषु प्रणीयमानो दृश्यते, न त्वप्रत्यक्षः कश्चिदंसारूढयतुर्वदनो रक्तवर्णः पुरुषः ; प्रत्यक्षगम्यं ह्येतत् ।

“अग्निः पृथिवीस्थानः”—इति (निरु० ७. २. १.) तत्स्थाननिर्देशः । एष भौतिकोऽग्निरेवात्र पार्थिवेषु तृणाद्यम्बुच्छरीरेषु सर्षत्त्रेषु विद्यते ; विज्ञानगम्यं ह्येतत् । अस्ति चेह मन्त्रलिङ्गं यथा—
त्व मने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

देवेभिर्मानुषे जने”—इति ऋ० सं० (६. १६. १.) ।

हे ‘अग्ने !’ ‘विश्वेषां यज्ञानां’ ‘होता’ ‘त्वम्’ ‘दिवेभिः’ देवैः सूर्यरश्मिभिः ‘मानुषे जने’ मर्त्यलोकेऽत्र ‘हितः’ सर्वपदार्थेष्वन्तर्निहित इति तदर्थः । तदेतन्मान्त्रवर्णादेव एव सोऽग्निः प्रतीयते ;

न ह्यग्निर्लोकस्यस्य कस्यचित् मनुष्यादिवद्विग्रहादिमतः परोक्ष-
स्याग्नेः रश्मिभिः पृथिव्यां स्थापनं युज्यते । इयं पृथिव्योवाग्निर्लोक
इति चेदिष्ट मेवेदं वचोऽस्माकं मपि , परं तस्य पार्थिवस्य पौरा-
णिकरूपादिमत्त्वेऽप्रत्यक्षता कथं सम्भवेत्ताम ? न हि कश्चित् पार्थिवः
पदार्थः पार्थिवैरिन्द्रियेर्भवेदनुपलभ्यः । तदस्मात् स्थाननिरूपणाच्च
प्रतीयतेऽस्यैव पार्थिवस्य भौतिकस्याग्नेर्देवत्व मिष्टम् , न त्वपरः
कापि कश्चिदप्यस्त्वग्नियतुर्मुखो हंसारुढो देव इति ।

“अथास्य कर्म,— वह्नन् च हविषा सावाहनञ्च देवानां ; यच्च
किञ्चिद् दाष्टिधिपयक मग्निर्कर्मैव तत्”—इति निरु० ७. ३. १ ।
तदिदं मग्नेर्हविर्वहन मग्निर्साञ्जितहविषां धूमवाप्याकारैरन्तरिक्षा-
दिचारित्वेन सम्पद्यते । तदेतच्छ्रूयते— “अग्नेर्वै धूमो जायते,
धूमादभ्रम् , अस्त्राद् वृष्टिः”—इति शत० ५. ३. ५. १७ । तथात्र
ऐतरेयेऽपि २. ५. ८ । स्मर्यते च— “अग्नी प्रास्त्राद्गुतिः सम्य-
गादित्य सुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”—
इति (म० सं० ३. ७६.) । तदेवं यज्ञेषु पार्थिवेऽग्निदेवान्
आह्वयमानं बलकर माज्यचरुसोमागिरादि इव्यं सर्वं मेव भक्षी-
भूय पूर्वं वाप्याकारेणोपरि गच्छति, तदेव वृष्टं पुनरिहागत्य
शोषध्यात्मना परिणत्याम्बच्छरीरादीनां विग्रेपतो बलं सम्पाद्यते ।
तत्रि बलम् , तत्तदाहारजन्यबलतोऽपि प्रबलम् ; यथा होमिषो-
प्यायिकौषधानां दयतमिकेभ्यः शततमिकानाम् , तत्रापि त्रिंश-
त्क्रमादिभ्योऽपि शतादिक्रमाणां । हन्तेदानीं तादृशज्योतिष्टो-
मादियथाभावात् , कालप्रभावेण देशदोषेण च साक्षात् तादृशा-
हारविरहाच्चास्माकं पूर्वपूर्वपुरुषेभ्यः क्रमात् प्रकृतिर्दोर्वन्धं प्रत्यक्ष
मेव । अत एवोक्तं मिष्टवेतरेदे— “यज्ञोऽपि तस्यै जननाये कल्पते

यच्चैवं विद्वान् होता भवति"—इति (१. २. ३.) । 'जनानां समूहो जनता, तत्सुखायेव यज्ञो भवति, यस्मिन् यज्ञेऽमुना प्रकारेण विद्वान् संस्कृतद्रव्याणां होमं करोति"—इति तदर्थः । तदेतद्विर्वर्णनं कर्म अस्मैव पार्थिवस्वाम्यैः प्रत्यक्ष मिति ।

कृतं तेनैव भगवता तदुत्पत्तिवर्णनं चैवम्— "विश्वानरावेति उत्तरे ज्योतिषी (विद्युत्सूर्यरूपे), वैश्वानरोऽयं यत् ताभ्यां जायते । कथं त्वय मेताभ्यां जायत इति । यत्र वैद्युतः गुरुण मभिहन्ति, यावदनुपात्तो भवति, मध्यमधर्मैव तावद् भवत्युदकेन्द्रनः शरीरोपमनः ; उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदकोपमनः शरीरदीप्तिः । अथादित्यादुदीधिप्रथमसमाहृत आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिसरे यत्र शुक्लगोमय मसंस्पर्शयन् धारयति, तत् प्रदीप्यते, सोऽय मेव सम्पद्यते"—इति (निरु० ७. ६. ६, ७.) । एवंविधाग्निजन्मवर्णनं मन्त्रिवेव भौतिके उवलनात्मनेऽग्नादुपपद्यते, नान्यत्रेत्यपि स्पष्टम् ।

अथास्मिन् ब्राह्मणिऽग्निप्रणयनीयानां सृष्टां विधान मेव भाष्यात्मम्— "अनये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः"—इत्यादि (२. ५. ४.) । अत्र एष एव प्रत्यक्षः पार्थिवोऽग्निः प्रणीयते, न कश्चनापरो विग्रहादिमानप्रत्यक्ष इत्यपि प्रत्यक्षगम्यम् ।

विश्वैषा मन्त्रिप्रणयनीयमन्त्राणां मर्थग्रहणतयेव मेव प्रतीयते । तद्यथा तत्रैव विहितस्तत्रथमो मन्त्र एषः—

“प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् ।

इत्या नो वक्षदानुपक्”-इति (ऋ० सं० १०. १७१. २.) ।

हे ऋत्विजः ! 'देवं' द्योतमानं प्रज्वलित मिति यावत्, 'जातवेदसम्' अग्निं 'देव्या' द्योतमानया 'धिया' प्रपन्त्या 'प्रभरत'

प्रकर्षेण चरत, प्रणीयत ; प्रज्वलितस्थानेः सावधानतया प्रणयनं कुरुतेत्यर्थः । तस्मिन्नग्निप्रणयनकाले हस्ताङ्गुल्यादीनां दाहो यथा न स्यात्, नापि तस्यानेरधःपतनं निर्वाणादिकं वा भवेदित्येतदर्थं मेवेह 'देव्या धिशा'—इति तत्रप्रणयनकर्तुः सावधानताया उपदेशः । सोऽग्निरत्र किमर्थं माहरणीय इत्याह— स हि 'आनुपक्' वह्नङ्गाररूपत उपर्युपरि स्थितः सन् 'नः हव्या' अस्मद्वृत्तानि हव्यानि 'वचत्' वहतु, यच्चमाणानिन्द्रादिदेवान् प्रतीति । 'धीः'—इति प्रज्ञानामसु पठितम् (निघ० ३, ८. ७.) । 'भरत' इति "हप्रहोर्मच्छन्दसि हस्य"—इति (पा० ८, २. ३२ सू० १ वा०) इत्यभच्चे रूपम् । "आनुपगिति नामानुपूर्वस्यानुपक्तं भवति"—इति निघ० ६, ३, ५ । 'अनुपक्त उपर्युपरि लग्न मिल्यर्थः'—इति च निघण्टुभाष्ये देवराजः (४, ३, ५६.) । उपर्युपरिलग्नता अस्मिन्नेव प्रचक्षदृश्ये प्रज्वलिताङ्गाररूपेऽग्नाडुपपद्यते, नान्यत्रेति च व्यक्तमेव ।

सोदाहरणदेवत्वणान्यतमश्रुतिश्रैषा—

"न हि देवा अन्वोऽन्यस्य गृहे वसन्ति ; नर्तुं चर्तुं तौ"—इति ऐ० ब्रा० ५, २. ४ । न हि यीशः शीतकाले, नापि शीतो शीतकाले वसतीति तदाशयः । तदयं मृतुदेवः कालविशेष एव प्रत्यक्षत उभयभ्यो नाप्रत्यक्षो विप्रहादिवान् कथनेत्यत्रास्ति किं विचार्यम् ।

कर्मफलदानार्थं च नास्ति देवानां विप्रहादिमत्त्वस्यापि चा ; कर्माख्येव हि स्वयं फलदायकानि भवन्तीति याज्ञिकसिद्धान्तात् । अचेतने ऽसंस्कृते देवत्वविप्रहाद्यभाववति हेयमीतिकामकोपादिभूत्येऽपि अस्मिन्नर्थो हस्तदानस्य फलं तद्दहनं कथं वार्यते, केन वा न स्वीक्रियते ? केन वा इष्टं पूजिता माता गौर्वा,

अर्चितोऽतिथि राचार्यः पिता वा स्वयं मर्चकाभीष्टं साधयतीति । तत्र सर्वत्रैवेश्वरो नूत्र मिति मतेऽपि तुल्य सुत्तरम् । तथाच प्रत्यक्षगम्या इमे भौतिका एवान्द्यादयो वैदिककाण्डेषु सर्वत्र देवता-त्वेन गृह्यत इति सत्यम् ; प्रत्यक्षत एवोपपन्ने कार्यफले अप्रत्यक्ष-हेतुक अनानीचित्यात् ।

तदेवं नामनिर्वचनतः, स्थाननिर्देशतः, कर्मनिष्पन्नतः, उत्पत्तिवर्णनतः, ब्राह्मणविनियोगतः, तद्विहितमन्वार्थतः, देव-लक्षणोदाहरणश्रुतितः, प्रत्यक्षदृष्टभौतिकादेवास्माद्ग्रेराशंसित-फलोपपत्तेश्च निर्याति मेतत्,— अथ मेव पार्थिवो भौतिकोऽग्निः सर्वत्र यज्ञेषु देव इति गृह्यते ; नान्यः कथन कुत्रचिज्जागर्त्ति कूर्मचौरचये स्नातः शयनशृङ्गधनुर्दरः खपुष्पकतशेखरो वन्ध्यासुतः पौराणिकमानसोद्यानविहारी व्यक्तिविषय इति ॥

एव मिन्द्रोऽपि भौतिकः पदार्थविशेष एव, नान्यः कथन विय-हादिमान् चेतनः । तथाहि— “इन्द्रः पूरां दृणातीति वा, इरां ददातीति वा”—इत्यादीनि तन्निर्वचनानि (निरु० १०. १. ८.) । इरेत्यन्नपर्यायः ; निघण्टावन्ननामसु तत्पाठान् (२. ७. ११.) । ‘वर्षक्लेशित मद्भुरं वीजं भिनत्ति, त मिन्द्रकारितम् ; सोऽय मिरादारः सन् इन्द्रः’—इति, ‘यो वर्षहारेणासौ इरा मत्तं ददाति, सोऽय मिराद इरादाता इन्द्रः’—इति च तत्र व्याख्यातं देवराजेन । तथाच वर्षहेतुः कश्चित् पदार्थ इन्द्र इति प्रायते । “वायुर्वेन्द्रो वान्तरिचस्थानः”—इति निरुक्तोक्तेस्तस्थान्तरिच मेव स्थानं वायु-स्वरूपत्वचेतीन्द्रगण्डस्य वायुपर्यायत्व मपि प्रतीयते । वायूनां इष्टि-कारित्वेनान्नजलहेतुत्वन्तु बहुदेव श्रूयते, तदेव “इपे त्वोर्जे त्वा”—इतिमन्त्रस्य शतपथाम्नातं वायवशक्तिपदव्याख्यान मिह पूर्वं

प्रदर्शित मेव (६ पृ०) । तैत्तिरीयान्नाये च तद् व्यक्ततरं द्रष्ट-
व्यम्— “वायुर्वै वृष्यै प्रदापयिता”—इति (ब्रा० १. ७. १. १.) ।
“वायुर्वेन्द्रो वा”—इति निरुक्ते (७. २. १.) इन्द्रस्य वायुपर्या-
यत्वे प्रतीतेऽपि तयोर्मिथो विभिन्नदेवत्व मपि न विरुध्यते ; यान्त्रि-
कमते वाच्यामिदेऽप्यभिधानपार्थक्याद्देवतान्यत्वस्वीकारात् । ते हि
यावन्यभिधानानि वैदिकमन्त्रेष्वार्थपत्यत्वेनाभीष्टानि, तानि सर्वा-
ण्येव देवतपार्थक्यनिदानानीति स्वीकुर्वन्त्येव । अतएवाग्निपर्यायाणां
सग्निजातवेदोवैश्वानरादीनां पृथग्देवत्वम्, वायुपर्यायाणां वायु-
वातमरुदादीनाञ्च विभिन्नदेवत्वम्, सूर्यपर्यायाणां सूर्यसवितृभग-
विष्णुप्रभृतीनाञ्च पार्थक्यं भवत्युपगन्तव्यम् । कर्मपृथक्त्वाच्च देव-
पार्थक्यं मुररीकुर्वन्त्येव ते । तदप्याह तत्रेव यास्कः— “अपि
वा कर्मपृथक्त्वाद् ; यथा— होताध्वर्गुर्ब्रह्मोद्गातेऽप्येकस्य सतोऽपि”
—इत्यादि (७. २. १.) । तत्त्वतो यथा प्राणापानयोर्भेदस्तथैवेन्द्र-
वायोरपि । अत एवैवं श्रूयते— ‘यदेन्द्रवायवं संसति, प्राणा-
पानावेवास्य तत् संस्करोति”—इति (ऐ० ब्रा० ३. १. २.) ।
अप्यस्य वायुविशिष्येन्द्रस्य कर्माण्येवं निरूपितानि— “अथास्य
(इन्द्रस्य) कर्म— रसानुप्रदानं, इन्द्रवधः, या च का च बलहति-
रिन्द्रकर्मव तत्”—इति (निरु० ७. २. २.) । इन्द्रवधोपाख्यान-
श्चेतदुपमामूलकं कविकल्पित मिति च प्रोक्तं स्वयं तेन यास्केन—
“तत् को इन्द्रः ? मेघ इति । ०—० । अथाच्च ज्योतिषाश्च
मिथीभायकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्गेण शुद्धवर्णा भवन्ति”
—इति निरु० २. ५. २ । तदिदं पश्यन्तु तावच्छब्दार्थतत्त्व-
विदः सर्वे मेघ पौराणिकं इन्द्रवधोपाख्यानं यातेन कदलीवन
मिय धतं न वेति ।

अस्मिन्द्य सस्यक् प्रत्यायनाद्य प्रथमं तावदेव निगमोऽप्यदर्शिं
यास्मिन् (ऋ० सं० ५, ३२. १.)—

“अदर्शरुक्मसृजो विखानि त्व मर्षवान् बद्धधानाः अरम्भाः ।

महान्त मिन्द्र पर्वतं वि यदृ वः सृजो वि धारा अब दानव' हन् ॥”

—इत्यस्य तन्निरुक्तानुसारतो (१०. १. ६.) व्याख्यान मिवं

मन्तव्यम्— हे ‘इन्द्र’ ‘त्वम्’ ‘महान्तम्’ अतिप्रबुद्धम्, ‘उक्तम्’

उक्त्यन्दनम्, ‘पर्वतम्’ पर्वविशिष्ट मत एव पर्वताकारम्,

मेघम्, प्रथमं ‘विः’ व्यवृणोः, विवृणोऽसि, विवृतं करोषि ;

ततः ‘अदर्शः’ अदृशाः, दारयसि । अस्य मेघस्य ‘खानि’ रम्भाणि

‘व्यसृजः’ विसृष्टानि करोषि । ‘बद्धधानान्’ पुनःपुनरतिशयेन वा

बध्यमानान्, ‘मर्षवान्’ अर्षस्यतः, माध्यमिकान् सस्यायान्

खण्डयः कृत्वा ‘अरम्भाः’ ‘विसृजसि’ । ‘यत्’ यतः, एवमकारिण

‘दानव’ दातार सुदक्षानाम् मेघम् ‘अवाहन्’ अवहंसि, तत एव

‘धाराः’ वृक्षात्मिकाः ‘व्यसृजः’ विसृजसि, पृथिव्यां पातयसीति ।

एवञ्च इष्टिहेतुर्मेघदारको वायुविशेष एव इन्द्रो देवः प्रत्यक्षः सर्वे-

षाम् ; फलाशामिषु कर्माधीना, न देवताधीनेति यात्रिकराडा-

न्तोऽपि सदेव सर्वत्र जागर्त्येवेत्यल नैरावतस्तन्मसमारुढस्य यच्च-

हस्तपुरन्दरस्य कस्यचिच्चेतनावतोऽप्रत्यक्षस्य कल्पनवेति । अत एव

ऐरावतस्तन्मसमारुढेऽसमागमाद् यत्रकुण्डभङ्गापत्तिरिति मीमां-

सकानां प्रज्ञासप्रयादोऽपि सद्गच्छते ।

एवं प्रतिदिन सुदीयमानो युस्यः सूर्गोऽप्यचेतनो ज्योतिःपुष्प-

रूप एव । तथाहि— “आदित्यः कस्मात् ? आदत्ते रसान्,

आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीतो भासेति या”-इत्यादित्यनाम-

निर्वचनम् । सूर्गोदित्यो पर्यायशब्दौ । “सूर्गो युस्यः”-इति

तत्स्थाननिरूपणम् (निरु० ७. २. १.) । “अथास्य (आदित्यस्य)
कर्म, - रसादानम्, रश्मिभ्य रसधारणम्, यच्च किञ्चित् प्रव-
द्धित मादित्यकर्मैवतत्”-इति तत्कर्मनिर्णयः (निरु० ७. ३. ४.) ।

“उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम्”-इति (ऋ० सं० १. ५०. १.) ।

एष निगमस्तत्रोदाहृतोऽमुष्य सूर्यस्य (निरु० १२. २. ४.) ।

अस्यार्थस्त्वेवं यास्कसम्मतः— ‘केतवः’ रश्मयः ‘विश्वाय’
विश्वस्य ‘दृशे’ दृक्शक्तिप्रसरणाय ‘जातवेदसं’ जातवेदःप्रधानं
भूलोक मिमम्, ‘त्यं सूर्यं देवं’ प्रति ‘उत्’ ‘वहन्ति’ ऊर्ध्वं
प्रापयन्तीति । “रश्मयः = केतवः”-इति निरु० १२. २. ४ ।
विश्वायेति पठार्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १वा०) ।
“जातवेदाः कस्मात्”-इत्यादि-(निरु० ७. ५. १—३.)-दर्शनात्
अग्नेर्व नामान्तरं जातवेदा इति स्पष्टम् । अग्नेरधीनत्वन्वस्य
भूलोकस्य “अग्निः पृथिवीस्थान.”-इत्यादिना (७. २. १.) विवृत
मेव । प्रापणार्थस्य वहधातोर्द्विकर्मकत्वन्तु लोकप्रसिद्धम् । अत्रै-
वैतद् व्याख्यानं सुपसंहर्तुं सुक्तं निरुक्ते— “क मन्य मादित्वा-
देव मवच्छत्”-इति (१२. २. ४.) । तदेव मादित्यं प्रति वहनं
विज्ञातं भवति । तच्च वहनं कस्येत्याकाङ्क्षाया मिह मन्त्रे श्रुतस्य
जातवेदस इत्येव सुवचम् ; जातवेदःशब्देन चेह जातवेदःप्रधानो
भूलोकः ; तथैव मन्त्रतात्पर्योपपत्तेः । एव मन्यत्रापि श्रुतं
बहुत्र । तथाथा— “आदित्यं प्राञ्चं यन्त सुन्नयामि”-इति सामा-
रथ्यकम् । सर्वे यद्वाः पूर्वाभिमुखगामिनस्तात एव सूर्यः पश्चिमानि-
मुखगो लक्ष्यते इति हि सूर्यसम्मतं विज्ञानम् । तथाच ‘प्राञ्चं
यन्तम्’ एतं भूलोकम्, तत्स्थं स्वात्मानं मिति यावत् ‘आदित्यम्’

‘उत्’ ऊर्ध्वं ‘नयामि’ प्रापयामीति तदर्थः । तथास्य लोकत्रयं सूर्यं मभि रभ्याकर्षणेन ऊर्ध्वतो भ्रामणं मिहापि ब्राह्मणे प्रदर्शितम् (१०७ पृ०) । “दाधर्यं पृथिवी मभितो मयूखैः (ऋ० सं० ७. ११. ३.)”-इत्यादिश्रुतयोऽप्यत्रालोच्यः । एवञ्च यथा पृथिव्यां प्रधानदेवता अग्निः प्रत्यक्षः, यथा चान्तरिक्षे वायुर्वेन्दो वा, तथैव द्युस्थोऽसौ सूर्योऽपीति ध्रुवम् ।

एव मपि पुराणादावग्न्यादीनां सर्वेषां मेव देवानां स्वर्गस्थत्वम्, तत्रापि पृथक्-पृथक्-लोकसंस्थत्वं यद् वर्णितम्, तदवास्तविकम् ; अपि तेषां चतुर्वेदनविग्रहादिमत्त्वम्, पुत्रकलत्रगोत्रादिमत्त्वम्, यानाशनरागद्वेषसन्तोषादिमत्त्वञ्चैतत् सर्वं रूपकादिजं कल्पनाप्रसूतं कविकर्मैव । एवं हि यथा विष्णुमित्रकृतमित्र-लाभसुहृद्भेदादिकथासु काककपोतोलूकतेज्यादीनां मानुषभाषा-श्रितवाचादीवर्णनं बालानां नीतिधर्मादिचरित्रगठनाद्यैव, तथा पौराणिकदेवताकारादिकल्पनापि ‘नूनं’ वेदविज्ञानग्रहणासमर्थ-मतीनां स्त्रीशूद्रद्विजवभ्रुरूपाणां बालानां मेव धर्मोपदेयादिभाषा-याद्यैव । किञ्च यथा बालाः ताः काकोलूकादिकथाः पठन्तस्मदानीं मघानतस्मत्सर्वं मेव वास्तविकं मन्यन्ते, ततो वयोवृद्धिप्रभावादास-ज्ञानाः सन्तः सदेव शिशून् पाठयन्तोऽपि तदतात्विकं स्वयं मेव विदन्ति, न हि जागृग्यतेरपि तत्र तेषां विश्वासमानयितुं शक्यन्ते, तथैव विद्यापरपर्यायवेदाध्ययनहीना बालाः कल्पितदेवस्वरूपादौ विश्वसन्त्येव, न परं देवस्वरूपप्रत्यक्षदर्शिनो विद्वांसो र्धदिकाः । तदाम्नातम्— “एतद् वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चतुस्तस्मादाच-क्षाण माहुरद्रागिति, स यद्यदर्शं मित्याहायास्य ग्रहति ; यद्यु वै स्वयं पश्यति न वदनाञ्च नान्येषां ग्रहति”-इति (८२पृ०) ।

तदत्र तत्कल्पनाप्रकार मपि किञ्चिन्निदर्शयामः— उपरिष्ठा-
 द्वाख्यास्यमानेषु स्वर्लोकेषु अन्तरिचलोकोऽप्येकतमः । तत्र स्वर्गे
 वायुपरपर्यायस्य वर्णितपूर्वस्य इन्द्रस्य प्राधान्यात् स एव स्वाराडिति
 व्यपदिष्टः । मेघो ह्यत्रः, अपाञ्च ज्योतिषश्च मिथीभावकर्मणो वर्षकर्म
 जायते तत्रोपमार्येण युद्धवर्णा भवन्तीत्युक्तम् (निरु० २. ५. २.) ।
 वर्षकालेऽग्निपतनं यत् तदेन्द्रस्य वज्रपातः । इरेत्युदकनामेत्य-
 प्युक्तम् (१६५ पृ०), तद्विशिष्टत्वान्मेघस्यैवेरावत इति नाम, तच्छब्द-
 सोच्चेः श्रूयमाणत्वाच्चोच्चेःश्रवा इति च । स एक एव मेघो नाममेदाद्
 द्वित्वेन इन्द्रवाहाविति वर्णितः । तत्सभायां गन्धर्वः (गायकः)
 श्रेष्ठः (इडाभवः), पुरूरवाः (बहुरावः) नाम सदेव वियते । सोऽपि
 पृथिव्याः धारकः , इडापरपर्यायान्नसम्भवः , स्फुर्जयुनामवहुगर्जन-
 कारी, मेघ एव । “पुरूरवा बहुधा रोरुयति”—इति हि निरु०
 १०. ४. ६ । ‘रोरुयति = स्तनयति’—इति तद्वृषी दुर्गाचार्यः ।
 इडा = पन्नम् (निघ० २. ७. १३.) । गां पृथिवीं धारयतीति
 गन्धर्वः ; अत एव श्रूयते—

“अभि गन्धर्वं मृद्वणद् अमुधेषु रजस्रवा ।

इन्द्रो ब्रह्मभ्य इदृ वृषे”—इति ऋ० सं० ८. ६६. ५. ।

‘इन्द्रः’ मेघचालको वायुः ‘ब्रह्मभ्यः’ ब्रह्मणा मन्त्रानां ‘वृषे’
 यज्ञेनाय, ‘अमुधेषु रजस्रु’ ‘गन्धर्वं’ मेघम् ‘अभ्यव्रणत्’ क्षिरत्तीति
 तदर्थः । उर्वगीनामापरास्तश्चभायां नृत्यतीत्यादिय पौराणिकी-
 कथा । तत्रान्यासं निरुद्धे— “उर्वग्न्यपराः”—इत्यादि (५. १. २.) ।
 ‘अपराः = अपारिशी’—इत्यादि च तत्रैव । तथा षोडशजाता
 विष्णुदेवोर्वाग्नापराः । तस्या पितृव्युतः सवितजन्त्रत्वं च वेदिक-
 पिशाचभक्ष्य मिति पूर्वं प्रतिपादितम् “पादिप्रश्नस्य षष्ठ्यां ज्योतिः

पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि"—इति (११३ पृ०) ।
 अपां वृष्टिजलानां सारयित्रीति च भवत्यप्सारिणी । 'अप्स इति
 रूपनाम०—० रूपवती"—इति च तत्रैव । तस्या अप्सरसः जायते
 आयुर्नामा तनयः । स हि विद्युन्मोघसंयोगज आयुर्हेतुवृष्ट्युदक-
 रूपः प्रसिद्धः, श्रुतश्च— "विद्युत्०—० उर्वशी तिरति दीर्घ
 मायुः"—इति ऋ० सं० १०. ८५. १० । तनयोत्पत्त्यनन्तर मेव
 तयोर्उर्वशीपुरूरवसोर्दम्पत्योर्मिथो विच्छेदश्च सर्वेर्दृश्यत एव । तदे-
 तत् सर्वं मेतस्मादेकस्मादेव श्रुतिवचनात् सुशक्तम्— "पञ्चन्यो
 गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसः"—इति (तै० सं० ३. ७. ८.) ।
 शतपथब्राह्मणे तु अधरारण्युत्तरारण्योर्उर्वशीपुरूरवस्त्वं परि-
 कल्प्या चास्थान मिदं कल्पितम् । "अथाधरारणिं निदधाति"
 —इत्यादि (३. ४. १. २२), "उर्वशी ह्यप्सराः पुरूरवस मीडं
 चकमे"—इति च (११. ५. १. १.) । एवञ्चैवंविधं कविकल्पन
 मेव पौराणिकानां सुपन्थासश्रवणप्रियेषु स्त्रीशूद्रहिजबन्धुषु धर्म-
 नीत्यादिप्रचारायां भवदवलम्बन मिति स्पष्टम् । तत एव महा-
 भारतेहासस्य च काव्यत्व मुररीकृतं स्वयं तत्कर्ता तत्रैव तदुपक्रमे
 (१३० ७२ श्लो०)— "त्वया च काव्य मित्युक्तं तस्माद् काव्यं
 भविष्यति"—इति । 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपहंङ्गयेत्'
 —इति (२६७ श्लो०) चोक्तं तत्रैव । तदित्य मेव कृतं वेदोप-
 हंङ्गण मिति ॥

सूर्यस्याप्यन्यतमं नाम इन्द्र इति । तत एतन्निरुक्तम् "इन्द्वे
 द्रवतीति वा, इन्दो रमते इति वा, इन्दे भूतानीति वा"—इति (१.
 १. ८.) । 'इन्द्वे' इन्दुं सोमं पातुं द्रवति, 'इन्दो' सोमे रमते
 इति, 'भूतानि' स्थावरजङ्गमानि 'इन्दे' दीपयति चेति 'इन्द्रः' सूर्यं

इति तदर्थः । अधियज्ञपत्ने इन्द्रगच्छस्य सोमवल्लीरसोऽर्वा गृह्यते । अधिदेवतपत्ने तु इन्द्रचन्द्रमा ग्राह्यः । अत एव च्युतम्— “इन्द्रः सोमस्य काणुका”-इति (११० पु०), “अत्रा ह गौरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे”-इति च (ऋ० सं० १. ८४. १५.), “सुपुम्णः सूर्यरश्मिचन्द्रमा गन्धर्वः”-इति च वा० सं० १८. ४० । निहत्कारेण चैतत् स्पष्टीकृतम्— “अथाप्यस्यैको रश्मिचन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपचित्य मादियतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति”-इति (२. २. २.) । असाधेवेन्द्रः सहस्ररश्मिरिति सहस्राचोऽप्युच्यते । स चायं युस्य इन्द्र उत्तमः कथ्यते , अन्तरिक्षस्य इन्द्रसु मध्यमः । तदेतयोरुत्तममध्यमयोरिन्द्रइत्येकनामानुरोधादमेद उपचरितोऽपि दृश्यतेऽनेकत्र । तत एवामरसिंहेनाप्युभयेन्द्रनामान्ये रूपर्यायत्वेनोपबद्धानि— “इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकगासन । ०—० । आखण्डलः सहस्राच ऋभुचाः”-इति (१. १. ४४—४७.) । एषु ज्ञोत्रेषु पञ्चविंशदिन्द्रनामानि प्रापितानि । तत्र दिवस्पतिः , वास्तोष्पतिः , सुरपतिः , हरिहयः , सराट् , आखण्डलः , सहस्राचः , इत्यादीन्युत्तमेन्द्रनामानि, मरुत्वदादीन्यपराणि तु मध्यमेन्द्रस्येति बोध्यम् ।

यद्य प्रसिद्धमिन्द्रपरत्या नाम गचीति (अम० को० १. १. ४८.), यतचेन्द्र उच्यते गचीपतिरिति; तदपि कल्पितम् । अस्ति निघण्टो याङ्नामसु पठितं गचीति (१. ११. ४८.); “आकागम्यत्तरः (गच्छः)-इत्यादि (गौ० सू० ३. १. ६४.) वाचोऽन्तरिक्षस्यत्वं तथा चेन्द्रमहधर्मित्वं भयत्येव स्वीकार्यम् ; यदा चेन्द्रकृतात् मेघपाननाम्नेघविदारणाद्य ष्टिर्जायते, तदा तद्वाप्यपि तन्मन्त्रेण च्युत इति सा साध्यामिकी वाक् मयमत्येन्द्रस्य महधर्मिणीत्युपनयति ।

तथाच ऋ० सं०— “न किरस्व शचीनां नियन्ता सूृतानान्”—
इति ऋ० ३२, १५ । ‘अस्य’ वाग्धिपतेर्मध्यमेन्द्रस्य ‘सूृतानां’ प्रियस-
ख्याम्भिकानां ‘शचीनां’ वाचां नियन्ता नियोगकारी ‘न किः’ न
कोऽप्यन्यः, अपि ता इन्द्रवाचः स्वत एव प्रवृत्ता वाधिपत्यं करो-
तीति तदर्थः । एवञ्च वायोर्घातप्रतिघातेनैवाकाशाच्छब्दोत्पत्तिस्वी-
कारात्, वायोरन्तरिक्षस्थत्वेन मेघदारकत्वेन च माध्यमिकेन्द्रत्व-
मिति स्वीकाराच्च स वायुरूप इन्द्रः शचीपतिरुच्यते ।

अपर मथ्यस्ति तत्र निघण्टौ कर्मनामसु पठितं शचीति
पदम् (३. १. २२.) । सर्वेषां च कर्मणा मधिपतिः सूर्य एव ;
“सविता वै प्रतयाना मीमे”-इति (ऐ० १. ३. ५.) श्रुतिः । तत्तापा-
भावादेव जीवशरीरं मृतं भवतीति च दृष्टं लोकवेदयोः
(१०८. ५०.) । अतः सोऽध्याख्यायते शचीपतिरिति । तथा च

तन्निगमः— “द्युमा७ असि क्रतुमा७ इन्द्र धीरः शिञ्जा शचीव-
स्तव नः शचीभिः”—इति ऋ० सं० १. ६२, १२ ।

अन्यथास्ति निघण्टौ प्रज्ञानामस्यपि पठितं शचीति पदम्
(३. ८. ८.) । ततः प्रज्ञावन्तो यजमानादयोऽपि शचीपतय
एव । अत एवार्भवनामके मानुषरूपदेवस्तावन्ते नारायंसे सूक्ते
द्वितीयस्या नृचि श्रुत मेवम्—

“याभिः शचीभिश्चमसा७ अपिंशत”—इति ऋ० सं० ३. ६१. २ ।
अथाप्येवं शचीपतिवहुलेऽपीन्द्राणां अत्रहुलं वेदैषु । तद्यथा—

“इहेन्द्राणी सुपद्भ्ये वरुणानीं ध्वस्तये ।

अग्नार्यो मोमपीतये”—इति ऋ० सं० १. २२. १२ ।

अत्रेन्द्राणीत्युतमायाः, वरुणानोति मध्यमायाः, अग्नार्योति
प्रथमाया एव देवगतेर्ग्रहणं मिष्टम् ।

अत एवान्यत्रैव मान्नातम् ऋ० सं० १०. ८१. ११—

“इन्द्राणी मासु नारिषु सुभगा मह मथवम् ।

न ह्यया अपरचन जरसा मरते पतिर्विखन्नादिन्द्र उत्तरः”—इति ।

तदत्र सूर्यस्य चिर मेकरूपत्वेन विद्यमानत्वात् तच्छक्तेरिन्द्रा-
ण्यापि मेव सुभगात्वम् । इदं मेवेन्द्राण्या अवेधन्यप्रवादमूलम् ।
माध्यमिजेन्द्रस्य नेघचालकवायोर्हि वषं वषं प्रति रूपमिदात् तच्छक्तेः
सुभगात्वायोगान्नास्तीन्द्राणीति समाख्या ; विखन्नादिन्द्र उत्तरय
सूर्य एव, न माध्यमिक इति च ध्येयम् ।

एव मपि यदमरसिंहेन गचीपर्यायत्वेन श्लोकित मिन्द्राणीति,
तदिन्द्रशब्दार्थकमभ्रमादेव । एवं “विष्णुर्नारायणः कृष्णः”—इत्या-
दिषु (१. १. १८—२३.) विष्णुपरांशेष्वपि विष्णुरिति सूर्य-
नाम, नारायण इति वायुनाम, कृष्ण इति मनुष्यनामैत्येवमादयः
पौराणिककालजभ्रमा बोध्या इति दिक् ॥

नन्वेव मिन्द्रादिदेवतमन्त्रेषु बहुत्रैव यत् तेषां पुरुषाकारविषय-
वचम्, हिताहितविवेकलक्षणचेतनावचम्, चेतनावत्पुरुषप्रत्ययहाय-
द्रव्यान्यतत्वम्, तादृगकर्मकर्तृत्वञ्च गम्यते ; तत् कथं सुपपद्यते ?
इति चेदत्र निरुक्तकारो यान्त्र एवात्र दत्तोत्तरः (७. २. ३.) ।
तथाहि— “अपुरुषत्रिधाः स्युरित्वपर मपि तु यद् दृश्यते ऽपुरुष-
विधम् । तद्यथा— अन्निर्यायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति”—
इति । तथा चेपा मन्त्रादीनां पुरुषाकारविषयवचं प्रत्यक्षविरो-
धात्तत्रैव भिदास्मितम् । तदेवं मन्त्रेषु यदेषां पुरुषविधञ्च सुपपद्यते,
तत् कान्थनिक भवेति । अथ चेतनावच्यवचनं च तेषां तथैवेत्याह—
“अचेतनाश्वघोरं स्युन्तो यथाचमृतीन्यापधिपयंशानि”—इति ।
अथायुधादिद्वयाभ्यन्तरदपञ्च मपि तेषां तथैवेत्याह— “एतदपि

तादृश मेव ; 'सुखं रघं युयुजे सिन्धुरश्विनम्'-इति नदीसुतिः (यथा)"-इति । तथा कर्मकर्तृत्व मपि तेषां तथैवेत्याह— "एतदपि तादृश मेव ; 'होतुश्चित् पूर्वं हविरथ माशत' इति श्रावसुतिः (यथा)"-इति ।

वेदार्थमीमांसेकनिमित्ते भीमांसादर्शनेऽप्येव मेव तद्यथा— "अग्निसु ०—० द्रव्यं वा स्यात् चोदनायास्तदर्थत्वात्"-इति (जे० २, ३, २१, २२सू०) । 'द्रव्यं वा अग्निशब्देनोच्यते । कस्माद् द्रव्यम्? यदेतत् ज्वलनः ; अत्र ह्येषः प्रसिद्धः'-इत्यादि तद्भाष्यम् । ततस्तत्रैव देवताधिकरणे त्रिभिः सूत्रैर्देवानां पौत्तप-विग्रहवत्त्वं क्रियाफलदातृत्वञ्चास्वीकृत्य कर्मजत्वसंस्काररूपस्यापूर्व-स्यैकस्य सर्वत्र फलदातृत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि— "देवता वा प्रयोजयेद्, अतिथिवन्नोजनस्य तदर्थत्वात्"-इति पूर्वपचसूत्रम् । "आर्थपस्थाच्च"-इति तद्युक्तिसूत्रम् । "अपि वा शब्दपूर्वत्वात् यत्रकर्म प्रधानं स्याद्, गुणत्वेन देवताशुतिः"-इति तत्र सिद्धान्त-सूत्रम् (८, १, ७, ८, ९) । पुनस्तत्रैव तत्र उत्तरम्, इन्द्रस्य हविनामकाश्रवत्त्वादिश्रवणस्योपचारिकत्वं त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्ति-तम्— "असंयोगात् तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत, कर्माभावादेव मिति चेत्, न ; परार्थत्वात्"-इति (८, १, ४१, ४२, ४४) । यद्य श्रुतावगत्यादीनां ब्राह्मणत्वादिजातिविभागः, स चेया मेव प्रत्यक्षाणां ज्वलनादिकर्मणा महारादिरूपाणां भौतिकानां मेवेति च स्वीक्रियते मीमांसकैः । "जातिः (१, ४, २४)"-इत्यादिसूत्रेषु तत् स्पष्टम् । अतएव तैर्देवानां मेया मसम्भवादेव यज्ञादिकर्मान-धिकारित्वं वर्णित मिति दिक् ॥

अथ वेदव्यादय इमे प्रत्यक्षाः, न त एते देवाः ; अपि तेषां

मभिमानिनः सन्ति तत्तद्द्रव्यादिनामतः स्वर्गस्थाः केचन ; अत एवैव मसूत्रयद् व्यासः स्वदर्शनशास्त्रे— “अभिमानिव्यपदेशसु”— इत्यादि । तदेतद् व्यासवचनं सत्यं न स्यान्नक्तव्यं मित्यत्र ब्रूमः । अस्यैतद् व्यासवचनं सत्यम् , परं मेतस्य बद्धिधोऽर्थः कृतः स्वस्वसम्प्रदायमतपुष्टयं पौराणिककालजेः शङ्करादिभिः , स त्वसत्य एवेत्यन्नाकम् । न हि कस्याप्यव्यतनस्य स्वमतस्यापन-
 व्याकुलीभूतचित्तस्य लेखनीसम्भूतं सर्वं माख्यातं सत्यं भवितु मर्हति, नापि हि तादृशानां तेषां सर्वेषां नैव प्रकृतवादित्वे मियो मतपार्थक्यं सुपपद्येतेति विज्ञातं भवेत्तद् । वस्तुतस्त्वत्र यदुक्तं व्यासेन ‘अभिमानिव्यपदेशसु विगेषानुगतिभ्याम्’—इति (२. १. ५.), तदर्थ-
 स्वेवम्— श्रूयन्ते हि ‘सृदन्नवीत्’, ‘आपोऽनुवन्’, ‘फिनोऽनुवत्’— इत्येषमादयः (ग० ६. १. २.) । आसु श्रुतिषु श्रुतानां सृदादीनां कथं चेतनाविगिष्टत्वं सुररीकार्थं मित्याह— ‘अभिमानीत्यादि । यद्यपि विगिष्टचेतनावस्त्वेव अहं ब्रवीमीत्येवद्वारो ऽभिमानः सम्भवति, नान्यत्र सृदादी ; तथाप्येवमादी तस्याभिमानिनः ‘व्यपदेशः’ ।
 व्यपदेशो व्यवहारः , व्यवहारमात्रं मौपचारिकं मिति यावत् । कुतः ? ‘विगेषानुगतिभ्याम्’ । चेतनाचेतनयोर्विगेषसु सर्वे श्रु-
 यन्ते नौकिकगण्धार्यगण्ण्यहादिगिष्ठादितः ; तथात् सृदादिषु यदभिमानित्वं तद्व्यापहारिकं मौपचारिकं मिति सम्भवति एव । अनुगतिय “अह्यं मित्वो रात्रिर्दृशः (ऐ० ४. २. ४.)”, “अर्धो वा आदित्यो देवः सपिता (ग० ६. ३. १. १८.)”, “एष एषेन्द्रो य एष तपतिः (ग० १. ६. ४. १८.)”, “अयं वै वायुर्योऽयं पपते (ग० १. ५. ४. २.)”—इत्येवमादिश्रुतिभ्योऽप्येव भवेति । इतो-
 ऽप्यर्थितयोः साधनस्य व्यपदेशोपायनीयभावं द्रष्टव्यम् ॥

न चेवं "देवा इ वे सर्वचरो सत्रं निपेदुस्ते इ पाप्मानं नाप-
 ष्मिरे"—इत्येवमाद्याख्यायिकानां का गतिरिति चेत्, "सुतयो
 नेताः सत्रस्य"—इत्यादि (जे० सू० १. १. ३२.) द्रष्टव्यम् ।
 अथवा "विद्वांसो वे देवाः"—इति (य० ३. ७. ३. १०.) श्रुतेः,
 अथ वे ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः"—इति (य०
 ३. ३. १४.) श्रुतेः वेदविदुषां गौणदेवत्वेऽभ्युपगते सुसङ्ग-
 ष्यत एवेवमादिक माख्यानम् । अतएव देवत्व मापन्नस्य यज्ञ-
 षोक्तितस्य यजमानस्य मनुष्यैर्वाक्यालापनिषेधेऽपि (८१ पृ०)
 विद्वाहिवैवाक्यालापस्य क्रया दूरे आस्ता मेकत्र वासश्च विहितः ।
 तथाहि— "तदस्य विश्वेऽ देवैर्जुष्टं भवति,— ये चेमे ब्राह्मणाः
 शुश्रुवांसोऽनूचानाः"—इत्यादि य० ब्रा० ३. १. १. ११, १२ । तच्चै-
 तत् समाख्यानम् "एद मगन्म देवयजनम्"—इतिमन्त्रव्याख्यानपर-
 मेति वेदविदुषां देवत्वे मन्त्रलिङ्ग मप्यस्तीति च सूचितम् । स
 षेप मन्त्रो यजुर्वेदीयस्तस्य पाठस्त्वेवम् (४. १. १.)—
 'एद मगन्म देवयजनं पृथिव्या यश्च देवा सो अक्षुपन्त विश्वे ।
 ऋत्वाऽमाभ्यां सन्तरन्तो यजुर्भा रायस्योपेष समिषा मदेम"—इति ।
 श्रुताद्येहेतरेवे चत्वारो देवगुणाः । तथाहि—
 (१) "सत्यसंहिता वै देवाः (१. १. ६.)"—इत्युक्तः प्रथमः,
 "परोचमिया इव हि देवाः (१. ३. ८.)"—इत्युक्तो द्वितीयः, "न
 वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति (५. २. ४.)"—इत्युक्तस्तृतीयः,
 "मर्त्यान् सतोऽमर्त्यान् ज्ञत्वा"—इति श्रुतो (६. ३. ४.) देवानां
 समरभावश्च ध्वनितः, स एष्यतुर्यः ।

तत्र देवानां सत्यसंहितात्वन्वित्यम् ;— सूर्यः प्रतिदिन मुदे-
 ल्यस्ते याति च ययाकालम्, इति च रसाननुषण मित्यादि ।

वायुः सदैवान्तरिक्षे स्थितो वाति , मेघान् सञ्चालयन् दारयति च यथाकाल मित्वादि । अग्निरप्यसति प्रतिबन्धके न कदापि पचन-दङ्गनादिकं स्वकार्यजातं मुक्तुजति । तदेवं सर्व एव देवाः सदैव स्रस्वकर्मसु व्याप्रियमाणा उपलभ्यन्त इति तेषां सत्यसंहितात्वम् । मनुष्यासु स्वभावत एव अनृतचिन्तका अनृतवादिनो ऽनृतकारिण-चेत्यनृतमंहिताः । तदिहाम्नातम्— “अनृतसंहिता मनुष्याः”— इति (१. १. ६.) । शिचादिभिरनृतभावं विहाय ऋतभाव सुपगम्य च भवितुं मर्हन्ति तेष्वनृतसंहिता इत्याम्नाताः— “विदुषा सत्यं मेव वदितव्यम्”—इत्येवमादय (५. २. ६.) उपदेशाः । तदत्र विदुषां देवत्वस्वीकारेऽप्येव प्रधानो हेतुर्यत्तेषां सुपजायत एव सत्यस्रभाव इति ।

(२) एवं परोक्षप्रियत्व मप्यस्ति देवानाम् । तद्यथा— अन्तानिलादिप्रभवाः सर्व एवैते जन्ममृत्युसुखदुःखादयो भावाः , सदेव सर्वत्रानुपलभ्यमानहेतुश्चापारका भवन्ति , कुर्वन्ति च सूर्वेन्द्रादयो रसहरण-मेघसञ्चालनादीनि कर्माणि सदेव सर्वत्र, परं न किमपि कार्यं कथं केन कदा कृत मिति कस्यापि प्रत्यक्षत उपलभ्य मस्तीति परोक्षप्रियत्व मेवावगम्यते तेषाम् । विदुषा मपि देवत्वलाभात् भवति परोक्षप्रियत्व मित्याह— “ते देवा ध्रुवन् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति, तन्मादुष मभवत् । तन्मादुषस्य मादुषत्वम् । मादुषं ह वै नामैतद् यन्मानुषम् । तन्मादुषं मन्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इय द्वि देवाः”—इति (१, २. ८.) । मादुष इति प्रत्यक्षवचनेऽभिहितेऽप्येन मपि किञ्चित् क्षमं स्यात् , तद्वर्जनायैवैष विद्वांसो पारोक्ष्येण नाम चभु-मांशुय मिति । एवमादिकं परोक्षप्रियत्वञ्च तेषां देवत्वे धीजम् ।

(३) तथान्योऽन्यगृहवासाभावोदाहरण मध्यत्र श्रुत मेवम्—
 “नर्तुः ऋतोऽगृहे वसतीत्याहुः”—इति (५. २. ४.) । न श्लोकः
 ऋतुरपरस्य ऋतोः काली उपलभ्यत इति तदाशयः । अथा-
 परम् । अस्ति सूर्यस्य वासो द्युलोके, चन्द्रस्य वासोऽन्तरिक्षे, एत-
 दन्यथाभावः कदाचित् केनचित् कश्चिदपि सम्भाव्यतेऽपि किमु ह
 प्रत्युत सर्व एव यद्गोपयद्गृथिवीनक्षत्रादयो देवा स्वस्वकक्षायां
 चिरं भ्रमन्तीत्येव ध्रुवम् । तदन्तर्गताना मग्निवाद्यादीना मध्येषु
 मेवानन्यगृहवासत्वं सूक्ष्मविज्ञानदृष्ट्योपलभ्यत एव । ये केचन
 विद्वांसो मनुष्या देवत्व मिच्छेयुः, तेषा मध्येतदनुकरणेनानन्य-
 गृहवासित्वं स्यादभ्यसनीयम्, यथा च स्वात्कीयजनस्तथास्यारोहि-
 त्वेन परपिण्डादत्वं दुःखावेत्युपलभ्येतेति ।

(४) अप्यमरणधर्मत्वञ्च तेषा मम्यादीनां प्रत्यक्ष मेव ; न
 हि कदापि कश्चिदपि केनाप्यन्यादेरभावो विघ्नायत इति । विद्वां-
 सोऽपि विद्यादिप्रभावेणामरत्व मप्युपगच्छन्त्येव ; तद्यथा—वसिष्ठ-
 विद्यामित्रमान्वाद्येनकृष्णार्जुनव्यासवाल्मीकादयः । इत्यमरण-
 धर्मसाम्याच्च तेषां देवत्व मव्याहृत मिति ।

ऋत्विजा मपि विद्वत्तयेव सत्यभाषित्वादिना सिद्धं देवत्वम् ;
 न ह्यवेदविदुषा ऋत्विजं विहित मन्तीति । तथाश्चात्रातम्—
 “ऋत्विजो ह्येव देवयजनं ये ब्राह्मणाः श्रुतुवांसोऽनुचाना विद्वांसो
 याजयन्ति”—इति शत० ३. १. १. ५ । अतुपद मिह प्रदर्शितम्
 “एद मगन्त (१०० पृ०)”—इत्यादि मन्त्रलिङ्ग ऋत्विजां
 देवत्वस्यापनायैवात्रातं व्याख्यातञ्च तयोपपाद मध्वर्युब्राह्मणे
 “एतद् यजुराह”—इत्यादिना (३. १. १. ११, १२.) । दीक्षि-
 ताना मपि यज्ञमानानां यज्ञदीक्षा मारभ्य यज्ञसमाप्तिं यावद् भव-

त्येव देवत्वम् । तच्चाम्नातं बहुव्र । यथा— “यो दीक्षते स देव-
ताना मेकी भवति”—इति श० ब्रा० ३. १. १. ८, १० । तत्राप्य-
नृतपरिहारादिक मेव वीजम् । अत एव दीक्षितस्य सत्यवदनं
सर्वेभ्येव ब्राह्मणेपूपदिष्टम् । तद्यथा— “दीक्षितेन सत्य मेव यदि-
तव्यम्”—इति (ऐ० ब्रा० १. १. ६.) ।

एवं हि वेदेषु चतुर्विधा देवा यूयन्त इत्येव फलितम् । तत्र,
अग्निवायुसूर्या अग्नीन्द्रसूर्या वैते त्रयो मुख्या देवाः, पृथ्वीजन-
चन्द्रमःप्रभृतयो वद्व एव तन्मुख्यदेवसङ्घचरादय इत्यसुख्या देवाः,
इन्द्राद्यथायादयः पारिभाषिका देवाः, ऋत्विम्यजमानविद्वांससु
गौणा देवा इति सिद्धान्तः ॥

अथापीमरस्य “सत्त्वं ज्ञान मनन्तं वद्व”—इत्यादिश्रुतिमिथं
सत्त्वसंहितात्वं प्रयत्न मेवास्ति, “एक मेवादितीयम्”—इत्येवमादि-
श्रुतिभ्योऽपरेमरस्याभावात् अन्यश्रुत्यामित्वं त्यस्यामश्रय मेव,
परोक्षप्रियत्व मपि तत्कृताना मेपां जीवाना मतीतानागतज्ञान-
शून्यत्वेन अष्टम्, अमरत्वस्य तु का कया ? सर्वश्रुतिमिश्रो धि
तन्नामरभावः सर्वधीनप्रतीतयेति । सत्त्वप्येवं मन्वाणा मधि-
यन्नव्याख्यानं प्रत्यक्षदृष्टप्रत्यनिताद्वारादिरूपान्यादीना मेव पञ्चगत
श्रुतिमिहेरपराभिधेयस्यानाकाङ्क्षितत्वात् दर्शितजिनियोगश्रुत्युपनय-
श्चिशासाधनापयोगित्वाय देवमष्टेन देवताभिधानान्यादिमष्टेय
न तस्य देवदेवत्व पद्ववं याश्चिश्चमश्रुतम् । अधिदेवत्वस्याख्यानं
शान्यादिश्रुत्यादिविज्ञान मेवाभीष्ट मित्त्वान्यादिपदाना मीमर-
वाचित्वप्रोकारो ध्येयं एव । अन्वमन्वाज्ञानशु सिद्धिधं भवति ;
अन्वमष्टेन परापरात्मनोः मरीरम्य भ पोषात् । अत मरीर-
पस्याख्यानं शोचपस्याख्यानं जेममदंष्य नेव प्रयोप्रनीयता ;

परमात्मपरं व्याख्यानन्तु येषां मन्वाणा सुपयुज्यते, तेष्वेव स्यात्तदा-
दरणीय मिति सर्वैरभ्युपेय भवेति ॥

अथ यद्यपि परमात्मपरं जीवपरं शरीरपरं चेति त्रिविधमपि
व्याख्यानं स्यादधिदेवतव्याख्यानान्तर्गतम्, तथापि ब्राह्मणवसिष्ठ-
न्यायेनेवेह प्राधान्याभ्युपगमात् निरुक्तादौ पार्थक्येनीचतिस्याध्यात्म
मिति । तद्यथा ऋ० सं० १. १६४. १५—

‘साकञ्जानां सप्तय माहुरेकजं पडिद्यमा ऋपयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामश स्यात्वे रजन्ते विहृतानि रूपयः’ ।

“सहजातानां पश्चा मृषीणा मादित्यः सप्तमः ०—० इत्यधि-
देवतम् ; अथाध्यात्मम्— सहजातानां पश्चा मिन्द्रियाणा माष्वा
सप्तमः”—इत्यादि तत्रैरुक्तव्याख्यानम् (१३. २. १८.) । अत्रात्मपदेन
जीवस्य ग्रहणम् ।

अथात्मपदेन परमात्मनो यथा ऋ० सं० ८. ८६. ५—

“सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनितःमेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत दिष्णोः”—इति ।

“सोमः सूर्यः ०—० इत्यधिदेवतम् ; अथाध्यात्मम्— सोम
आत्मा”—इत्यादि चात्र निरुक्तम् (१३. २. १२.) ॥

अथापि तान्यध्यात्मादीनि नामतत्त्रिविधानि यस्ततः पञ्च-
विधानि व्याख्यानानि न हि सर्वेषां जेव मन्वाणा सुपययन्ते ;
प्रस्तुत केषांविदेकविधम्, केषांचिद् द्विविधम्, केषांचिदष्टविध
मपि । तत्राधिदेवतमन्वा पश्चात् प्रायस्त्रिभागाधिकाः श्रुताः,
केवनाधियज्ञार्थाः केषनाध्यात्मार्थाय मन्ति केचन स्रत्याः । एव मपि
यदधिदेवतमन्वाणां वदना मेवाधियज्ञं व्याख्यानं कृतं ब्राह्मण-
कारैर्चन्मिदार्थम्, अध्यात्मव्याख्यान मप्याहृत मात्मवादिभि-

रुपनिपदादिषु ; तस्मात् सर्ववेदेष्वधिदेवतमन्त्राणां प्राचुर्येऽपि साम्प्रत मन्त्रेषुषीयत्वं गतम् । तदिहोदाहरामः—

यज्ञं ज्योतिष्टोमादिक मधिकृत्य यद् व्याख्यानम्, तदधि-
यज्ञम् । तादृशं केवलाधियज्ञव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा—

“उरु प्रथस्वेरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्”—इति वा० सं० १. २२. ६ ।

कपालेषु पुरोडाशप्रथने विहितः । तच्च विधानं मन्त्रव्याख्यान-
सहितं श्रुतं शतपथे । तथाहि— “तं प्रथयति, उरुप्रथा उरु प्रथ-
स्वेति प्रथयत्येवैन मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति ; यजमानो वै
यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवेतदाग्निष माशास्ते”—इति (१. १. ६. ८.) ।
अपरो दाशतय्या मपि यथा १०. ७१ ११—

“ऋचान्वः पोष मास्ते पुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्तीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातवियां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः”
—इति । “इच्छृत्वि ऋक्र्मणां विनियोग माचटे”—इत्याद्यत्र नैरुतां
द्रष्टव्यम् (१. ३. ३) ।

केवलाध्यात्मव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा १. १६४, २०—

“हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वादक्षिं अनयवन्यो अभिचाकशीति”—
इति । “हो हो प्रतिष्ठितो”—इत्यादि, “इत्यात्मगति माचटे”—इत्य-
न्तधेतशैरुक्तं (१३. ४. २.) व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

देवतां देवते देवताः वा अधिकृत्य दृष्टो मन्त्रोऽधिदेवतः ।

देवतास्तु पूर्वोक्तलक्षणाः सर्वविधा एषेऽ विभ्रायन्ते ; परापरगरीरा-
त्मनाना मात्मनाश्च देवत्वस्वीकारेण तत्तद्विज्ञानमन्त्राणा मधा-
भ्येतिप्रसिद्धाना मध्येतदङ्गत्वम् । एषवाधिदेवतमन्त्रेभ्यस्ता-
वन्नस्तम्भपर्यन्तानां पार्थिवाना मपार्थिवानाश्च गुणस्वरूपोप-

योगितादीनां विज्ञानं भवतीत्यधिदैवतमेव व्याख्यानं सर्वदार्थ-
विज्ञानमूलं प्रधानम् । अतो निरुक्तकृद्भिः प्रायः सर्वेषां मेव निग-
माना मधिदैवतव्याख्यानमेवाश्रितम् । तद्यथा— “स न मन्ये-
ताय मेवाग्निरिति, अथ्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते, ततो तु
मध्यमः— ‘अभि प्रवन्त समनेव योपाः कल्याणाः अयमानासो
अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुपाथो हर्यति जात-
वेदाः’ । (‘अभिप्रवन्त’) अभिनन्त (‘समनेव’) समनस इव
‘योपाः’ ‘कल्याणः’ ‘अयमानासः’ ‘अग्निम्’ इति श्रौपमिकम् ।
‘घृतस्य धाराः’ उदकस्य धाराः ‘समिधः’ ‘नसन्त’ । नसतिराप्रोति-
कर्मा वा, नसतिकर्मा वा । ‘ता जुपाथो हर्यति जातवेदाः’ हर्यतिः
प्रेसाकर्मा—इति निरु० ७. ४. ४ । अत्र माध्यमिकस्य विद्यु-
दग्नेः सूर्यरश्म्याद्गतोदकान्येव समिध्वनानीत्युक्तं विज्ञानम् । अत
एवान्यत्रोक्तं मितयोरन्वोः पार्थक्यम्— “यावदनुपासो भवति
माध्यमधर्मेण तावद् भवति— उदकेन्धनः शरीरोपगमनः ; उपा-
दीयमान एथाथ’ (पार्थिवग्निः) सम्पद्यते— उदकोपगमनः
शरीरदीप्तिः”—इति (निरु० ७. ६. ६.) । वेद्युदग्नेरुदकजातत्व
मन्यसिद्धपि मन्त्रे सुश्रुतम् । तद्यथा— “आदित् प्रवस्य रेतसो
ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्वते दिवि”—इति ८. ६. ३० ।

अनेकत्र तु निरुक्तकारोयज्ञानुरोधादेकस्य मन्त्रस्याधियज्ञ-
व्याख्यानं मुक्तापि पुनः स्रष्टिन्नतोपायाधिदैवतश्चाह । तद्यथा—
“सोमं मन्यते पपिवान् यत् सम्पिबन्त्योपधिम् ।

सोमं यं ब्राह्मणो विदुर्न तस्यायाति कथन”—इति ।

अस्य मन्त्रस्य (षट्० सं० १०. ८५. १.) एतदेवमं व्याख्यानम्—
“इथा सुतमसोम माह०—० ‘कथनं अयम्’ ; इत्यधियज्ञम् ।

अथाधिदेवतम्—० यलुक्षुत मसोम माह, सोमं यं ब्रह्माणो विदु-
चन्द्रमसम् न तस्यात्राति 'कश्चन' अदेव इति"—इति ११. १. ४ ।

एवम् "इपि त्वोर्जे त्वा"—इत्यस्याधिदेवतमन्त्रस्यैव यज्ञातु-
रोधाद् छिनद्गीत्वादिपदाध्याहारिणाधियज्ञं व्याख्यानं कुर्वन्नपि
शतपथप्रवक्ता वायुविज्ञानं न जहाविति पूर्वमेवोदाहृतम् (६५०) ।

एव मेकस्यैव मन्त्रस्य पूर्व मधिदेवतव्याख्यानं प्रदर्श्य ततोऽध्यात्म
मपि व्याख्यानं प्रदर्शितम् । तद्यथा ऋ० सं० ८, ८६, ४—

“सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः”—इति ।

अस्य “सोमः सूर्यः प्रसवनात्—० इत्यधिदेवतम् ; अथाध्या-
त्मम्— सोम आत्माप्येतस्मादेव”—इत्यादि द्विविधं नेचत्वं व्याख्यानं
द्रष्टव्यम् (१३. २. १२.) ।

एकस्य मन्त्रस्य त्रिविधं चतुर्विधं वा व्याख्यान मप्युपपद्यते ।
तद्यथा ऋक्संहिताप्रथममन्त्रस्य “अग्नि मीडे पुरोहितम्”—
इत्यस्य । अधियज्ञपक्षे 'पुरः' सम्मुखे देवां 'हितं' निहित मिम
मेव 'अग्निम्' पार्थिवं प्रञ्चन्त महारम्, अधिदेवतपक्षे 'अग्निम्'
'पुरः' पूर्वत्वां दिशि 'हितम्' उदितं सूर्यम्, अध्यात्मपक्षे 'पुरो-
हितम् अग्निम्' सर्वेषा मेव पुरः स्थितं परमात्मानं जीवं
येत्यादि बोध्यम् ॥

अथाधिदेवतार्थतो बह्व्य उपदेगा अपि उचिता भवन्ति ।
तद्यथा ऋ० सं० १. १५५. ६—

“ता यां यान्तून्नुग्रमि गमध्वे यत्र गावी भूरित्यज्ञा अयासः ।
अथाह तदुदगायथ्य उच्यः परमं पद मयभाति भूरि”—इति ।

“अधोऽपि उग्रयो गाव उच्यन्ते”—इति सुयता याज्ञमुनिना

तन्निगमरूपस्यास्वार्थसङ्घेपस्त्वेव मभापि— “(‘ता’) तानि
 ‘वास्तूनि’ (‘उश्मसि’) कामयामहे ‘वा’ (वयम्), (‘गमध्वे’)
 गमनाय ; ‘यत्र’ (येषु वासुषु) ‘गावः’ (रश्मयः) (‘भूरिगृह्णाः’)
 बहुगृह्णाः०—० ‘अयासः अयनाः ; (‘अत्र’) तत्र (तेषु वासुषु)
 ‘उरुगायस्य’ महागतेः (‘वृष्णः’) विष्णोः ‘तत्’ पराबंधस्य
 ‘परम’ यदम् (आकाशं) ‘अवभाति’ ‘भूरि’ बहु—इति
 निरु० २. २. ३ । इतश्चात्र वास्तुविज्ञानं मुपलभ्यते । तद्यथा—
 येषु वासुषु मध्ये बहु आकाशं स्यात्, यस्मिंश्चाकाशे सूर्यरश्मीनां
 वायुप्रेरितं गमनागमनञ्च प्रचुरं भवेत्, तादृशानि बहुवायुआका-
 शातपालोकसमन्वितान्येव वास्तूनि विद्वद्भिर्वासायात्रयधीयानी-
 त्युपदेशः कल्पितः ।

एवं गृहद्वारनिर्माणञ्च कीदृक् कर्तव्यं मित्युपदेशाधिदैवि-
 कार्थत एव लभ्यते यथा ऋ० सं० १०. ११०. ५—

“व्यचखतीरुर्विद्या विन्ययन्तां पतिभ्यो न जनयः शुभमानाः ।
 देवीर्दारी ब्रह्मतीर्विश्वं मित्वा देवैभ्यो भवत सुप्रायणाः”—इति ।
 अस्मिन् मन्त्रे गृहाणां द्वारः कीदृश्यो निर्मातव्या इत्येवोप-
 दिष्टम् । ‘द्वारः’ यद्गृहाणां विद्वद्गृहाणां वा ‘देवीः’ देव्यः, दीप्ति-
 मत्त्वः [‘द्वाराभिमानिन्यो हि देव्यः’—इति सा० भा०] ‘व्यच-
 खत्यः’ व्यञ्जनवत्यः, बहुवायुप्रेषययोग्याः, ‘उर्विद्या’ उरुत्वेन, प्रस-
 त्वेन ‘विन्ययन्ताम्’ सुयोग्याधिकप्रसक्तपाठयुक्ता भवन्त्वित्यर्थः ।
 ‘पतिभ्यो जनयः न शुभमानाः’ कुलवधो यया स्वं स्वं पतिं तोष-
 यितुं सुन्दरवसनभूषणैः शोभन्ते, तथैव शोभिताय भवन्त्वित्यर्थः ।
 अतएवोक्तं मेतरेयके “विश्वं मित्वा हि रूपं रराव्याः शक्तं मित्वा
 च कृत्वा मित्वा च”—इति (१. ५. ३.) । ‘विश्वं मित्वाः’ “विश्व

माभिरिति"—इति निरुक्तम् (८. २. ७.), ["सर्वस्य प्रीणविवरः"
—इति सा० भा०] एवं 'वृहतीः' वृहत्यो दैर्घ्येण 'देविभ्यः' ऋत्वि-
ग्यजमानेभ्योऽन्येभ्यश्च विद्वद्भ्यः 'सुप्रायणाः' सुखप्रवेशाः 'भवत' इति
तदर्थः । तदेतेन विद्वद्भिः सुदैर्घ्यप्रस्ययुक्ताः प्रवहनयोग्यवायुप्रवेशाः
सुचित्रिता दीप्तिमत्यो द्वारः कर्त्तव्या इति द्वारविज्ञानमुपदिष्टम् ।

अन्याथेषा द्रष्टव्या ऋ० सं० ३. १८. २—

"तपो ष्वग्ने अन्तरा० अमित्रान्० तपा शंस परस्य ।
तपो वसो चिकितानो अचित्तान् वि ते तिष्ठन्ता भजरा अयासः"
—इत्यस्या ऋच इदं सायणीयं भाष्यम्— "हे 'अग्ने' 'अन्तरान्'
अभिभावकान् 'अमित्रान्' शत्रून् 'सु' सुष्ठु यथा भवति तथा 'तपो'
तपेव वाधस्य । किञ्च 'पररुपः' तुभ्यं हविरप्रयच्छतः अत एव
'परस्य' गतुभूतस्य स्वं 'शंसम्' अभिलापं 'तपा' चपय । 'वसो'
सर्वस्य वासयितः हे अग्ने ! 'चिकितानः' कर्माभिन्नस्वम् 'अचि-
त्तान्' स्वकमेष्टनासक्तमनस्कान् पुरुषान् 'तपो' सन्तप । यस्मा-
देवं तस्मात् 'ते' तव रश्मयः 'भजराः' जरारहिताः अतएव
'अयासः' सर्वत्र गमनस्वभावाः सन्तो 'वि तिष्ठन्ताम्' विप्रिषेण
तिष्ठन्तु"—इति । तदेतेन मन्त्रेणाम्निपूजाहीनाना मग्निग्रतूणां
मनुष्याणां विनायः प्रार्थित इत्येव फलितम् ।

अथन्मते त्वेतन्मन्त्रस्यैवं व्याख्यानं कार्यम्— प्रथमपादस्य,
हे 'अग्ने !' 'अन्तरान् अमित्रान्' गृहमध्यस्थान् गतुभूतान् घाट्ट-
भायान् 'तप उ' शोपयेधेति । द्वितीयपादस्य, 'पररुपः परस्य'
'परुपीरारोचनात्"—इति हि निरुक्तम् (१२. १. ७.), पर-
रुपः— अन्तरुपः, तथाच गतुभूतस्याप्रकाशस्य 'शंसम्' नाम
अस्तित्वमिति यापत्, 'तपा' दध, नागयेति । तृतीयपादस्य,

हे 'बसो' 'चिकितानः' प्रज्वलन् त्वं 'अचित्तान्' चित्तशून्यान्
दंशमशकादीन् 'तप उ' तपेवेति । चतुर्थपादस्य, 'ते' तव सखि-
भूताः 'अजराः' 'अयामः' पवमानाः 'वितिठन्ताम्' अत्र गृहे इति
शेषः । अग्नी ज्वलिते वायोरगमनं प्रत्यक्षम्, अत एवान्नेर्वायु-
सखेति च नाम प्रसिद्ध मिति । तदेव मारुतं गृहेऽग्निप्रज्वालनेन
तदार्द्राभावो नश्यति, तत्र प्रकाशोऽपि भवति, तदाद्राव्यकाराश्रिता
दंशमशकादिजीवा अपि विदूरिता भवन्ति, तत्र सदागतेर्गमनञ्च
सिध्यतीति फलितार्थः सम्पन्नः । तदेतेन मन्त्रेण गृहस्य प्रकाश-
शून्यत्वम्, तद्विद्वन्मन मारुतत्वम्, तत एव वायुप्रवाहहीनत्वम्,
तदाश्रितं दंशमशकादिजीवाश्रयत्वञ्चेति चत्वारि दूषणानि विज्ञा-
पितानि; तेषां चतुर्णां नैव दूषणानां निवारणाय तादृशे गृहे
अग्नेः प्रज्वालनञ्चोपदिष्टम् ।

इत्थैवं पदार्थविज्ञानशिक्षोपयोगीनि बहुपदेशपूर्णानि चैता-
दृशान्युत्कृष्टतमान्यधिदेवतव्याख्यानान्वयपहाय, परमात्मज्ञानपिपा-
सूनां तपेणानि अध्यात्मव्याख्यानानि च विलोप्य, अधियज्ञव्याख्या-
नान्येवाभाषत सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यस्तथान्योऽन्योऽपि ।
उक्तञ्च तेन सायणेन ऋक्संहिताभाष्ये अस्वामीयसूक्तव्याख्याना-
रम्भे— 'एव सुतरत्वाप्यधिदेवतपरतयाध्यात्मपरतया च योजयितुं
शक्यम्, तथापि स्वरसत्वाभावात् अन्यविस्तरभयाच्च न लिख्यते ;
यत्र हा सुपर्णेत्यादी स्फुट माध्यात्मिको ध्यर्थः प्रतीयते, तत्र त मेव
प्रतिपादयाम्.'—इति (१. १६४. १.) ।

वस्तुतो ध्यान्ताच्छत्रविज्ञानकालिकाया मशेषशेषमुपनीमता मपि
तेषां सायणमहीधरादीना मधिदेवतार्थतोऽपि मन्त्राभिप्रेतं प्रकृत-
विज्ञानं नैव स्फुरितं सम्यगिति तच्छोष्य नैवाभवत् । तदथा—

मेवास्मिंस्तद्दधाति”-इति (१, ४. ३.) । “नाभिः सन्नचनात् । नाभ्या सन्नदा गर्भा जायन्त इत्याहुः”-इति च नैरुक्तम् (४. ३. ५.) । ‘णह बन्धने’-इति दिवादिधातोः ‘नहो भय’-इतीञ्प्रत्यये भान्ता-देशे चाद्युदात्तो नाभिश्चोऽयं निष्पद्यते । तदेवं मध्यस्थत्वे सति षभितः स्थितानां सन्निहितानां बन्धनरूपत्वं नाभित्व मिति सम्पद्यते नाभिलक्षणम् । अत एव शारीराणां स्रायूनां वायूनाञ्च मध्यस्थस्य बन्धनरूपस्याङ्गस्य नाभिरिति समाख्या , रथचक्रवलयगतानां मराणां मध्यस्थो बन्धकोऽपि नाभिरुच्यते, सौरजगत्सङ्कलस्य मध्यस्थः स्वरश्मिभिराकृत्य सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां बन्धकयासौ सूर्योऽप्याख्यायते नाभिरिति । तद्यथा ऋ० सं० १०. १. ५. ३—
 “विश्वस्य नाभिं चरतो ध्रुवस्य कवेयित् तन्तुं मनसा वियन्तः”-इति,
 “वैश्वानर नाभिरसि चितीनाम्”-इति च १०. ११. ०. १ ।
 एवञ्च मध्यस्थ आकर्षणहेतुर्नाभिरित्येवाभिप्रेत्येह प्रयोत्तरे दृष्टान्त-विधया अतिसन्निहितस्यस्वाधारभूमिर्यज्ञस्य नाभित्व सुपन्यस्तम् । एतेन पृथिव्या माध्याकर्षणविज्ञान सुपदिष्ट मिति ।

श्रूयते चेवं मन्वांश एष ऋक्संहितायां (७. ६६. ३.), यज्ञ-संहितायाञ्च (५. १६.)—

“दाधर्यं पृथिवी मभितो मयूखेः”-इति ।

तस्याश्लेढं सायणीयं भाष्यम्— “हे ‘विष्णो !’०—० ‘पृथिवीं’ प्रथिता मिसां भूमिम् ‘अभितः’ सर्वत्र स्थितैः ‘मयूखेः’ पर्वतैः ‘दाधर्यं’ धारितवानसि, यथा न चलति तथा दृढीकृत-यानित्यर्थे इति । तदत्र मयूखगण्डस्य अश्रुतपूर्वः पर्वतार्थः प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थतयेव तेनायित इति प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थता च तस्य विदुषो ऽभवन् न तत्कालज्ञाहात्म्यत एवेति च स्फुटम् ।

अथास्येदं महीधरकृतं भाष्यम्— “हे ‘विष्णोः’०—०
 ‘पृथिवी’ ‘मयूखैः’ स्वतेजोरूपैः नानाजीवैः धराहाद्यनेकावतारैर्वा
 ‘अभितः’ ‘दाधर्य’ दधर्य, सर्वतो धारितवानसि”—इति । अत्र
 नानाजीवानां धराहाद्यनेकावताराणां वा तेजोरूपत्वकल्पनं तथा-
 विधसाधनेः पृथिव्या विष्णुकर्तृकं धारणश्चेति सर्वं मेवैतद् गाढ-
 तमसाच्छन्नविज्ञानधिया मेवोपपद्यते ।

तत्त्वतस्त्विह रस्मिभिः साधनेः विष्णुनामसूर्यकर्तृकं पृथिव्याः
 सर्वतो धारण मिति विज्ञान मेवोपदिष्टम् । एतेनाकर्षणशक्ति-
 विज्ञानं पुरा नासीदित्यद्यतनविज्ञानविदा मास्काखितसिद्धान्तो
 ऽपि नूनं मग्न्युत्खातप्रध्वस्तः ।

एव मन्यत्रापि यथा— “सलिलं वा इदं मन्तरासीत्, यद-
 तरन् तत् तारकाणां तारकत्वम्”—इति ते० ब्रा० १. ५. २. ५ ।
 ‘द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्यावरजङ्गमात्मकं जगद् दृश्यते,
 तत् सर्वं पुरा प्रलयकाले सलिल मेवासीत्, तदानीं कृत्तिकाद्याः
 सलिलं तीर्त्वा लोकान्तरेषु गताः ; तस्मात् तरन्तीति व्युत्पत्त्या
 तारकत्वं सम्यक्त्वम्”—इति सा० भा० । तदिदं व्याख्यानं नोप-
 पद्यते कथं मपि ; स्यावरजङ्गमात्मकजगत्त्वन्तु पार्थिवानां मेव,
 पौराणिकमते प्रलयकाले सलिलाद्भुतत्वञ्च तेषां मेव विवाचितम्,
 अत्र पृथिव्यां कदाप्येकदा कृत्तिकादितारकाणां संस्थितिवर्चनं
 मपि गञ्चिकाशुचनम्, तदितस्तीर्त्वा तासां मूर्ध-पलायनन्तु
 दूरपराहत मिति सुधीभिरेवाकलय्यम् ।

तत्त्वतो ऽस्ति हि सलिल मित्वन्तरिघञवचनम् ; ‘षापः’—
 इत्वस्य ‘समुद्रः’—इत्वस्य चान्तरिघनामसु पाठात् (निघ०
 १. २. ८, १५.), निरुक्ते माध्यमिकत्वेन व्याख्यानात् (११.

सन्ति यजुस्संहितायां कतिचिद् ब्रह्मोद्यसञ्ज्ञका ऋषन्ताः
ते सर्वे नूनं विविधविज्ञानपूर्णा अपि सायणादिभिर्न तथा व्याख्या-
ताः । तद्यथा तत्रत्यैकस्या ऋचोऽर्हच्च एषः—

“पृच्छामि त्वा पर मन्तं पृथिव्याः ,

पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० २३. ६१.) ।

एतत्पृच्छयोरुत्तरे अपि तदृद्धितीयस्या मेवचिं श्रुते—

“इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्याः ,

“अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० २३. ६२.) ।

तावेतौ द्वावेवार्हर्चा ऋक्संहिताया मप्यान्त्रातौ (१. १६४. २४,
२५.) । तेतिरीयसंहितायाश्चेमावाम्त्रातौ (७. ४. १८. ५, ६.),
तद्ब्राह्मणे चोपन्यस्तौ (३. ८. ५.) । तदेतयोर्व्याख्यानानि—

‘हे यजमान ! ०—० यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते, तत्
पृच्छामि । तथा त्वा मन्यत् पृच्छामि । किं तदिति, उच्यते—
यत्र भुवनस्य नाभिः सदाहो बन्धनम्, यत्र सर्वं सत्रदं भवति त
मित्यर्थः’—इति । ततः ‘पृथिव्याः प्रथमवल्वाः भूम्याः परो अन्तः पर-
मन्तं पर्यवसान मियं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति ;
“एतावती ये पृथिवी यावतो वेदिः”—इति (ब्रा० २. ८. १२,
३.) श्रुतेः । तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः सत्रहनम् ;
ब्रह्मादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बन्धकत्वात्’—इति च । एते
तयोरर्हर्षयोः सायणकृते ऋग्भाष्यीयव्याख्याने ।

‘हे ब्रह्मन् ! त्वां पृथिव्याः पर मन्तं पृच्छामि । यतः पर
सुष्कृष्टप्रदेशो नास्ति, सोऽयं परोऽन्तः । तथा ‘चक्रस्य नाभिरिव
सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं यम् पृच्छामि’—इति । ततः ‘दियं
यागवेदिः, ता मेव पृथिव्याः पर मन्तं यात्रिका शत्रुः न हि वेद्या

अधिकः कश्चिद् भूपदेशोऽस्ति'-इत्यादि च । एते तयोरर्हर्षयोः सायणकृते तेत्तिरीयभाष्यीयव्याख्याने ।

‘यागसम्बन्धिनी या वेदिः, सा पृथिव्या मुत्कृष्टप्रदेशः ; न हि ततोऽन्य उत्कृष्टदेशः कश्चिद् विद्यते'-इति, ‘यथा शरीरस्य नाभिः मध्यप्रदेशः, तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य मध्यस्थानीयः ; कर्माधीनत्वात् सर्वजगद्भवहारस्य'-इति चैते तयोरर्हर्षयोः सायणकृते तेत्तिरीयवाङ्मनीयव्याख्याने ।

‘इं अश्वर्यो ! पृथिव्याः परं भन्तं भवधिभूतं पर्यन्तं त्वा महं पृच्छामि । यस्मिन् स्थाने भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि'-इति, ‘इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तः अश्वधिः वेदेः सर्ववृष्ठीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् ; “यज्ञाद् वे प्रजाः प्रजायन्ते”-इति श्रुतेः'-इति चैते तयो-रर्हर्षयोर्महीधरकृते यजुर्भाष्यीयव्याख्याने ।

तत्त्वतुस्त्विह प्रथम-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या वर्तु-लाकारत्वं प्रतिपादितम् ; वर्तुलस्यैव हि पदार्थस्याद्यन्तसीम्बोरैक्य-दर्शनाद् यतः कुतश्च चालिता रज्जुस्तद्वैवावसीयते इति सर्वं मेव स्थानं मादिगन्धभागन्तशब्दभाक् च भवेदित्यभिप्रेत्येवोत्तरितं मियं वेदिः परो अन्त इति । एतेन पृथिव्याकृतिविज्ञानं सुपदिष्टम् ।

एवमपर-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या साध्याकर्षण-शक्तिमत्त्वं प्रतिपादितम् ; नाभिपदार्थस्य हि मध्यस्थत्वेन वस्तुन-रूपत्वेन चान्यत्रान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । तथा द्यौतरेयकम्— “अयं वे वेनोऽस्मादा कर्द्वा अन्धे प्राणा वेनन्ववासोऽन्ये तस्माद् वेनः प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति, तस्मान्नाभिस्तन्नाभिर्नाभित्वम् प्राण

४. ६.), अत्रैव इदं मन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्च । तरणं च प्रवृत्तमेवेष्टम् ; तारकासु तस्यैव सम्भवात् । अथवा अस्तु सलिलमित्युदकनाम, परं तदिह माध्यमिकमेवेष्टम् ; अत्रैव इदमन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्चेति । 'आसीत्'—इत्यस्य अस्तीत्यर्थः, 'अतरन्'—इत्यस्य तरन्तीत्येवार्थश्च पाणिनि-सम्मतः (पा सू० ३. ४. ६.) । तथा च 'अन्तः' यावापृथिव्यो-र्मध्ये 'यत्' 'इदं' 'सलिलम्' अन्तरिक्षम्, यावापृथिव्यो. 'अन्तः' अन्तरिक्षे 'यत्' 'इदं' 'सलिलम्' उदकं वा 'आसीत्' सदैवास्ति, एतदेव अन्तरिक्षं सलिलं वा तारकाः 'अतरन्' सदैव तरन्ति ; 'तत्' तारकाणां तारकत्वम् इत्येवार्थः सम्पद्यते सङ्गच्छते चेति ।

अपि तत्रैव किञ्चिदुत्तरं श्रुतमिदम्—“यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि, तानि नक्षत्राणि ; तस्मादङ्गीलनामनि चित्रे नावस्येन्न यजेत”—इति ते० ब्रा० १. ५. २. ६ । अत्रेदं सायणीयं भाष्यम्—'पृथिव्याः सम्बन्धीनि चित्राणि विविधानि ग्रामनगरादीनि स्थानानि सन्ति, तानि नक्षत्रसदृशानि, यथा द्युलोके नक्षत्राणि विविधानि उपकारकानि च दृश्यन्ते तद्वद् ग्रामादीन्वपि । तस्मात् कुसम्बन्धिचित्ररूपनिषिद्धं तत् स्थानमङ्गीलनामप्रतिबुद्धनक्षत्रसदृशं निन्दितस्थानं श्लेच्छजनभूयिष्ठम्, तस्मिन्नङ्गीलनाच्चि-ग्रामे निवासं यागाद्यनुष्ठानञ्च न कुर्यात्—इति ।

। अत्र सुधीभिर्विचार्यमिदम्,— प्रदर्शितं सायणीयं भाष्यमेव मन्तव्यं चेत्, तर्हि किं ग्रामनगरादिभिश्चेद्दरिण्ये, समुद्र-गम्ये, अन्तरिक्षे वा निवसेद् यजेत चेति, अपीह नक्षत्रप्रकरणे किमेतेनाप्रसङ्गसङ्कीर्तनेनेति चेति । तच्चतस्त्रिहैवं विज्ञानमुपदिष्टम्, यदद्यापि पायात्वविज्ञानविद्विरपि नाधिगतम् ; किञ्चेत

एषोपदेशाद् विज्ञायते— तदानीं मपि नक्षत्रादीनां स्वरूपादि-
प्रत्यक्षज्ञानायासीत् किंविध मपि महद् यन्त्र मित्वीति ।

एष मध्विगुप्रेषमन्त्रो यस्तेत्तिरीयब्राह्मणे (३. ६. ६.)
आम्नातः, तत्संहितायाम् (३. ६. ६.), इह चैतरेयके विहितो
व्याख्यातश्च “दैव्याः शमितार आरभध्व सुत मनुष्या इत्याह”—
इत्याद्युक्त्वा (२. १. ६.) । स हि यद्यपि यज्ञानुसृतो व्याख्यातः,
परं चिकित्साविज्ञानानुगतशारीरपदार्थज्ञानाद्यर्थ एवेत्यवधेयम् ;
न हि जीवत्पशुघाताद्यन्तरा शारीरसूक्ष्मातिघ्नाद्यायादिभावानां
ज्ञानं सम्भवेन्नम, नापि तदन्तरेण चिकित्साविज्ञानं पूर्णता मीतीति
सर्वविद्यानिधानस्य वेदस्य तत्राप्युपदेशो विधेय इति ।

तथा यजुर्वेदीयाः “ब्रह्मणे ब्राह्मणम्, क्षत्राय राजन्यम्,
मरुद्गरो वैश्यम्, तपसे शूद्रम्, नमसे तस्करम्, नारकाय वीरह-
णम्”—इत्येवमादिका मन्त्राश्च ('वा० सं० ३०. ५-२२.) यद्यपि
नूनं तेषां ब्राह्मणादीनां कर्म-कर्मफलादिविज्ञानपराः ; तथापि
यज्ञानुरोधतः यज्ञीयपशुविधानपरत्वेन व्याख्याताः ।

एवं सम्भोगविज्ञानोपदेशकाः “अग्ने अम्बालिकाभ्विके”—इत्यु-
पक्रम्य, “गणानां त्वा गणपतिः इवामहे”—इत्यादयो मन्त्राः
(वा० सं० २१. १८—३१.), तेत्तिरीयब्राह्मणे (३. ८. ६, ७.)
अन्यथा व्याख्याता अपीह अज्ञोपचारीयत्वेन यज्ञपराः कृता
अधियज्ञाशीलान्याध्यव्याख्यावभिरिति दिक् ॥

अथाप्येवं बहूनां मन्त्राणां मधिदेवत मयं स्वीकृत्य, यास्कोऽत्र
मधिदेशतार्यं मुह्यत्य च ‘यस्य नास्ति स्वयं मग्नां यास्यं तस्य करोति
किम्’—इत्युदाहरणभूतेनेव तत्र सायणाचार्येणावृत्तेतिहासिकपरतया
व्याख्यान मभापि च यथा—

“इदं विष्णुर्विचक्रने त्रेधा निदधे पदम् ।

समूढ मस्य पांसुरे”-इति ऋ० सं० १. २२. १७ ।

‘एषाष्टाक्षरपादा, त्रिपदा इति गायत्री । यद्यप्यस्या द्वितीयः पादः सप्ताक्षरः, तथापि गायत्रीत्व मव्याहृतम् । तथा छौतरे-यकम्— “न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति, न द्वाभ्याम्”-इति (१. १. ६.) । पिङ्गलाचार्येण तु एकाक्षरहीनाया ‘निचृत्’-इति, द्वाक्षरहीनायास्तु ‘विराट्’-इति विशेषनामोक्तम् । तथाचैयं निचृत्तायत्रीति सम्पन्नम् । अनयर्चा विष्णुर्देवो वर्णित इत्येषा ‘विष्णवी’ ।

विष्णुशब्दो द्युस्थानदेवतासु पठितः (निघ० ५. ६. ११.) इति विष्णुः द्युविभागीयो देवः । गम्यते चात्र मन्वे प्रवृद्धन मिति स एष विष्णुरादित्यः; “यच्च किञ्चित् प्रवृद्धत मादित्यकमेव तत्”-इत्युक्तेः (निरु० ७. ३. ४.) । सवित्वादिद्वादशसूर्यनामव्याख्यान-प्रकरणे पूषनामव्याख्यानानन्तरं व्याख्यातं विष्णुनामेति सोऽसौ पञ्चमः सूर्य एव । तत्रैकसूर्यद्वादशनामप्रकरणं समासतः प्रदर्शितं पुरस्ताद् (१५४ पृ०) । “अथ यद् विशितो भवति, तद् विष्णुर्भवति, विष्णुर्विशतेर्वा व्यञ्जोतेर्वा”-इति तन्निर्वचनम् (निरु० १२. २. ७.) । “अथ ‘यद्’ यदा (मध्याह्ने) ‘विशितः’ व्याप्तोऽय मेव सूर्यो रश्मिभिः ‘भवति’, ‘तद्’ तदा ‘विष्णुर्भवति’ । ‘विशतेर्वा’ यदा (मध्याह्ने) आविष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिभिर्भवति, ‘व्यञ्जोतेर्वा’ विपूर्वेस्याञ्जोतेः; यदा (मध्याह्ने) रश्मिभिरति-जयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सूर्यम्, तदा विष्णुरादित्यो भवति”-इति तद्दीर्घो वृत्तिः । शिपिविष्ट इति चाख्यैव विष्णोर्नामान्तरम् । तदाह “किमित्ते”-इत्यस्य (ऋ० सं० ७.

१००. ६.) मन्त्रस्य व्याख्यानाय यास्कः— “शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्धं नामनी भवतः”—इति निरु० ५. २. २ । “शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते , तैराविष्टो भवति”—इति तत्रिर्वचनञ्च तत्र तदुत्तरम् (३.) । तस्मात् विष्णुरिति सूर्यस्यैव नामान्तरं ध्रुवम् ।

अत एवायं मन्त्रो महामुनियस्केनैवं व्याख्यातः— “यत् ‘इद्’ किञ्च , तत् (‘विचक्रमे’) विक्रमते ‘विष्णुः’ । (‘त्रिधा’) त्रिधा (‘निदधे’) निधत्ते ‘पदम्’ । पृथिव्या मन्तरिचे दिधीति शाक-पूणिः, समारोहणे विष्णुपदे गयगिरसीलौर्णवाभः । (‘समूहम्’) समूहम् ‘अथ’ (विष्णोः) , (‘पांसुरे’) प्यायने , अन्तरिचे पदं न दृश्यते”—इति (निरु० १२. २. ८.) । सोऽय मेक एव विष्णुः, पृथिव्यां पाचक-दाहक-विद्रावक-जाठर-दाव-वाडव-गार्हपत्याहव-नीयदधिणेत्यादिवहुविधाग्निरूपेणावतिष्ठते , अन्तरिचे विद्युत्तूपेण वाय्वाकारवायुरूपेण वा , दिवि सूर्यरूपेणेति । तत्राप्य पार्थिवं रूपं सर्वाग्निगोचरम् , द्युस्थं सौर मपि रूपं सर्वविदितम् , माध्यमिकं विद्युत्तूरूपं न हि स्थिरं दृश्य मस्ति । अत एवोक्तम् “स्वपत्र मेतन्माध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनम्”—इति निरु० ५. १. ३. । अत्र च यास्कोक्तौ “प्र मातु. प्रतरं गुह्यम्”—इति (ऋ० सं० १०. ७१. ३.) विद्युद्भिन्नानमन्त्रः प्रमाणम् । वायुरूपञ्चादृश्यम् । तच्चाह “त्रयः केगिनः”—इति (ऋ० सं० १. १६४. ४४.) ज्योतिर्विज्ञान-मन्त्रत्रयाख्यायां यास्कः— “अग्निः पृथिवीं दहति सर्वं मेकः, अभि-विपश्यति कर्मभिरादित्यः , गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य”—इति (निरु० १२. ३. ८.) । वैश्वानरव्याख्यायाञ्चैव मग्निविद्यु-दादित्यानां क्रमाद् पृथिव्यन्तरिचद्युस्यत्व मप्येकात्मकत्व सुपपा-दितं द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ६. ७.) ।

तदित्य मसावेव प्रत्यचः सूर्यः , त्रिलोकव्यापी ज्योतिःस्वरूपो विष्णुः ; न चास्य माध्यमिकस्य रूपस्य दर्शन मस्तीति शाकपूष्णि-
मते सम्पद्यं विष्णुविज्ञानम् ।

श्रीर्षवाभमते शब्दभेदेऽप्यर्थाभेद एव । तद्यथा यदुक्तं शाक-
पूष्णिना दिवीति, तदेवोक्तं मौर्षवाभेन समारोहण इति । तदत्र
“एषांल्लोकानां रोह्येण सवनानां रोह्यं आन्नातो रोहात् प्रत्य-
वरोहयिकीर्षितः”—इति (७. ६. ४.) नैकतं द्रष्टव्यम् । एवं
विष्णुपदशब्दो “वियद् विष्णुपद मित्यभरकोषादितोऽन्तरिक्षवाची
प्रसिद्ध एवेति किं तत्र प्रमाणान्वेषणप्रयासेनेति । भवशिष्टं
गयशिरसीति पदम् । तच्चाद्ययोः पदार्थयोरुभयोरप्याचार्ययोरेक-
मत्ये सम्पन्ने अन्तिमप्रदार्थे कथं स्यान्मतद्वैध मित्यविचारित मपि
स्वीकार्यम्— पृथिव्यामिति गयशिरसीति चाभिन्नार्थं मिति ।
पठ्यत एव निघण्टो गृह्यनामसु ‘गयः’—इति पदम् (३. ४. १.) ।
एवञ्च समारोहणं सोपानम् , तच्चात्र सूर्यस्त्रोदयस्थान मस्तमय-
स्थानञ्चेत्येतद्गोलपार्श्वद्वयम् ; विष्णुपद मन्तरिक्षम् , तच्चेद्वाधःस्थं
याज्ञम् ; गयशिरसि गृह्याणा नूर्द्धप्रदेशे । तथा च सूर्यो मध्याह्ने
गयशिरसि मागच्छन् , क्रमात् सायं समारोहण मधिरोहन् , रात्रौ
विष्णुपदे तिष्ठन् , पुनरुदयात् प्राक् समारोहण मारोहतीति
प्रतीयते स्फुट मौर्षवाभाशयः । तदत्र मन्त्रे सूर्यस्त्रेव गुणः वर्णिता
इतीदं विष्णुविज्ञानं नाम सूर्यविज्ञान मेव ।

नैत्तिरीयसंहिताया मध्येष मन्त्र एव मेव सूर्यवाचिविष्णु-
विज्ञानपरत्वेन व्याख्यातः । तद्यथा— “स विष्णुस्त्रेधाऽऽत्मानं विन्य-
धत्, — पृथिव्यां तृतीयम् , अन्तरिक्षे तृतीयम् , दिवि तृतीयम्”
—इत्यादि (२. ४. १२. ६) । वा०-रामायणेऽपि १. ३१. १८—

“एतेन हि पदा क्त्वां पृथिवीं सो (विष्णुः) ऽधितिष्ठत ।
द्वितीयेनाव्ययं व्योम, यां तृतीयेन, राघव !”—इति ।

अहो पौराणिककालमाहात्म्यम् ! अहो यज्ञपरव्याख्यामात्रा-
ध्ययनाध्यापनमाहात्म्यम् ! अहो वालानां कल्पितास्थानप्रिय-
तानुगत्यम् ! यदत्र सर्वब्राह्मण-निरुक्तादिक मालीचयतापि सर्व-
वेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण व्याख्यातोऽयं मन्त्रः— “विष्णु-
स्त्रिविक्रमावतारधारी”—इत्यादिनेति ; अथवा श्रूयत एवेतत्—
“ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तन्न वेद किं सृचा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समा-
सते”—इति ऋ० सं० १. १६४. ३९ । किञ्च ये वे सर्वशक्तिमतो-
ऽपीश्वरस्य “परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्म-
संस्थापनार्थाय सन्भवामि युगे युगे”—इति (भ० गी० ४. ८.)
युगे-युगेऽवतरणं भवत्येवेत्यवतारकथायां विश्वसन्ति, ते विश्व-
सेयुष्य बार्द्वेत्कथितातिथान्तेश्वरविद्याभवारकथाया मपीत्यलं
प्रासङ्गिकानल्पभाषणेनेति ॥

तदेवंविधाना मधिदेवतार्थयुक्तानां मन्त्राणा माध्यात्मिककार्या-
नाञ्च बहूनां प्रायशो याज्यानुवाक्याग्नस्तोत्रादी व्यवहारो
भवति, केवलाधिप्रज्ञार्थयुक्तानान्तु प्रायशः प्रेषादिकर्मव्यापारेष्विति
विशेषः । येषाम् मन्त्राणां ज्योतिष्टोमाद्यामुष्पिकादृष्टफलेषु न कथं
सप्युपयोगः, तादृशानां केषाञ्चिद् ऐहिकदृष्टफलकारौर्थादि-
यानादौ विनियोगा भवन्ति । इतोऽन्येऽपि सन्ति ये मन्त्राः, ते ब्रह्म-
यज्ञपाठादौ विनियुज्यन्ते । एषा मेव केचिन्मन्त्रा र्थापनिपदा
अपि भवन्ति । कतिचिन्मन्त्रा बहुत्र विनियुज्यन्ते चेति विशेषः ॥

अप्येषां मन्त्राणां यथा यद्यप्यगीतिरचनाप्रकारभेदादस्ति

ऋग्यजुष्णामिति त्रिधात्वम्, तथैवास्ति च मन्त्राधिगतक्रियापद-
निबन्धनापि त्रिधात्वम् । तदाह यास्कः— “तास्त्रिविधा
ऋवः,— परोक्षज्ञताः, प्रत्यक्षज्ञता आध्यात्मिक्यश्च”—इत्यादि
(निरु० ७. १. १.) । तथाच यास्त्रुचु प्रथमपुरुषक्रियाः श्रूयन्ते,
ताः परोक्षज्ञताः ; यासु मध्यमपुरुषक्रियाः, ताः प्रत्यक्षज्ञताः ;
यास्तमपुरुषक्रियाः, ता आध्यात्मिक्यः । इह श्रुत मृक्पदं मन्त्र-
परम् ; यजुरादिष्वपि तथा दर्शनात् । तदेषां त्रिविधाना
मेव मन्त्राणां पूर्वप्रदर्शिताधियज्ञाद्यर्थत्रैविध्यं सम्भवत्येवेति मन्त्रा-
णां नवविधत्वम् । ते पुनर्नवविधा मन्त्राः ऋग्यजुष्णामनाम-
रचनात्रैविध्यभेदात् विभिन्ना इति मन्त्राणां सप्तविंशतिभेदाः सम्प-
द्येयुः । यद्यप्येवं तथापि न सर्वेषां मेव मन्त्राणां सर्वविधत्व
सम्भवः ;— न हि परोक्षज्ञताः कदापि प्रत्यक्षज्ञता भवितुं मर्हन्ति,
नापि सर्वेषां मर्थत्रैविध्य मस्ति, न च सर्वासां मेवर्चा यजुषां साम्नां
वा परोक्षज्ञतत्वादि त्रैविध्यं सुपपद्यत इति ।

ऋग्यजुष्णामन्त्रचणैस्त्रिविधैरेव मन्त्रैर्यज्ञः सम्पाद्यो भवति ।
तदुक्तं मापस्तम्बेन— “स (यज्ञः) त्रिभिर्वेदैर्विधीयते, ऋग्वेद-
यजुर्वेदसामवेदैः”—इति (प० ३, ४ सू०) । तत्र “ऋग्वेदयजुर्वे-
दाभ्यां दर्शपूर्णमासौ, यजुर्वेदेनाग्निहोत्रम्, सर्वैरग्निष्टोमः”—
इति च (प० ५, ६, ७.) तस्मिन्नन्तः । अथग्निष्टोमादौ “ऋग्-
वेदेन होता करोति, सामवेदेनोद्गाता, यजुर्वेदेनाध्वर्युः, सर्वैः
ब्रह्मा”—इति चोक्तं तत्र तेनैव (१८, २०, २१, २२.) । तदेवावा-
सज्जदास्तातम्— “ऋचेव होत्रं मकुर्वन्, यजुषाध्वर्यपम्, साम्नो-
होत्रम् (श्रीद्वात्रम्), यदेवैतत् तथै विद्यायै युष्मं तेन ब्रह्मत्व मकु-
र्वन्”—इति (५. ५. ७, ८.) । होत्रादयमेते चत्वारश्चत्वारि त्रियन्ते ।

तदाहाश्रलायनः— “तस्यत्विजः, चत्वारस्त्रिपुरयाः, तस्य तस्यो-
त्तरे त्रयः । होता मैत्रावरुणो ऽच्छावाको धावस्तुद्, अध्वर्युः प्रति-
प्रस्थाता नेष्टोवेता, ब्रह्मा ब्राह्मणाञ्छंस्याग्नीध्रः पोता, उन्नाता
प्रस्तोता प्रतिहर्ता सन्नध्वर्य इति”—इति (श्री० सू० ४. १, ३-८.) ।

ततोऽत्र ऋग्वेदीयब्राह्मणे प्रधानतो होत्राच्छावाकमैत्रावरुण-
धावस्तुदित्येषां चतुर्णां हीतृणां कर्माणि शंसनादीन्यभिहितानि,
प्रसङ्गाद् ब्रह्मत्वादीन्यपि । इतोऽवशिष्टान्येतदारण्यकतोऽवगम्यानि ।
ततोऽप्यवशिष्टानि त्वाश्रलायनसूत्रादितोऽवगम्यन्व्यानि भवन्ति ।
नापि सर्वेषां निवेष्टिहीनसोमना मैकाहिकाहीनसत्राणां विषय
इहेवेकत्र ब्राह्मणे समाम्नाताः ; अपि केपाश्चिदेवेति ॥

एतर्हि त्वृग्वेदस्य द्वे एव ब्राह्मणे लभ्येते,— इदं सेतरेयक
मेकं मपरन्तु कौपीतकं नामेति । तत्र कौपीतके प्रथमं मेव
दर्शपूर्णमासेष्टिरारब्धा ; ततोऽग्निहोत्रादिकं प्रकीर्णकञ्च किञ्चिद्
विधायैव क्रमेण वेष्टिः, स्रस्ययनेष्टिः, पयिष्कदिष्टिः, दाचा-
यणेष्टिः, इळादधेष्टिः, सावंसेनीष्टिः, शौनकेष्टिः, वसिष्ठेष्टिः,
शाक्रेष्टिः, मुन्धयनेष्टिः, सुरायणेष्टिः, आययणेष्टिः, वसन्तेष्टिः,
ब्रीहियवेष्टिः, चातुर्मासेष्टयश्चतस्रः, पित्रेष्टिश्चेति दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां सङ्कलनया एकविंशतिर्यागा आम्नाताः । ततः पुनरपि
किञ्चिदानुपद्भिकं प्रोच्य दीक्षणीयेष्टिं विधायान्निष्टोमकारण्डस्य प्रव-
चनारम्भः कृतः । ततः “सोमेनेद्वा सौवामय्या यजेत”—इत्यादि
विधाय षोडश्यादिज्योतिष्टोमसंस्थादीनां अपि विधानं मान्नातम् ।
तदध्विन् ब्राह्मणे ऐतरेयान्नाम्नातानां मध्यनेकयागानां शस्ययाज्या-
विध्यादिकं दृश्यते, दृश्यते चेतरेयोक्तानां मध्यनेकप्रयोगानां समा-
सत उक्तेः । तदेतयोरङ्गाभिभाव मेषोपगन्तुं युज्यते ॥

अथात्रैतरेयके प्राचीनब्राह्मणकारपीणां क्वचित्-क्वचिन्नामो-
 दृतिः, क्वचित्-क्वचिद्वचनोदृतिः, क्वचित्-क्वचित् सनामवचनोदृतिश्च
 दृश्यते । तद्यथा— “पूर्वा पौरुषमासी सुपवसेदिति पैङ्गम्,
 उत्तरा मिति कौपीतकम्”—इति ७. २. १० । श्रूयते चैतत्
 कौपीतक्यास्तृतीयेऽध्याये । तत्र हि स्वपूर्वतनस्य पैङ्गस्य मत-
 विमर्हनाय तथा स्वनामान्वितं कृतं तद्विधानं कुपीतकेन, तदेव मत-
 द्वयं यथायथ मिहोदृत मित्येष प्रतिभात्यस्माकम् । एवञ्च पथमन्ता-
 वत् पैङ्गादिब्राह्मणग्रन्थेष्वेव ज्योतिष्टोमसंस्याग्निष्टोमादयोऽन्येऽन्ये च
 यागा विहिताः, तद्विधिशेषास्ततः कुपीतकादिभिः प्रोक्ताः, तच्छेष-
 विधय एवैतस्त्रैतरेयस्य विषया इति च वक्तुं युज्यते । तस्मात् कौपी-
 तकीब्राह्मणेषुऽग्निष्टोमादियागानां येऽङ्गप्रत्यङ्गविधयः समासतोऽभि-
 हिताः, तेषां मेवात्र विशेषतो विधान मिति त एव यागा
 अस्त्रैतरेयस्य विषय इति सिद्धम् ॥

(८)

अथ क्रमप्राप्त मिदानी मिद मपि विचार्य मस्ति, किमु
 प्रयोजन मेतस्येति । सम्प्रति लोके मोक्षस्यैकस्य परमपुरुषार्थत्वेन
 स्वीकारात्, तदवामिरेवास्य फलं मन्येत, यदि नाम वेदे तस्य
 स्वीकृतिः श्रूयेत ? न हि संहितासु कापि तादृशशब्दोऽपि श्रूयते ;
 अपुनरावृत्तिमतन्तु ब्राह्मणेषु गम्यते सत्वम्, परं न तत् पौराणिक-
 मोक्षपर मिति च नासत्यम् । अस्ति पुराणेषु क्वचित् चतुर्विधस्य
 क्वचित् पञ्चविधस्य च मोक्षस्योक्तेः । तद्यथा भागवते—

“साष्टिसारूप्यसालोक्यसामीप्येकत्व मप्युत ।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः”-इति ।

अस्मिन् श्लोके साष्टीति बोद्धशास्त्रप्रसिद्धं निर्वाणम् । तत्तु नित्यस्यात्मनो नैव सम्भाव्य मस्ति, न च सुखाभिलाषिणा मस्माकं प्रार्थनायोग्यम्, नापि वेदबोधित मित्वग्रहेयम् । एकत्व मपि तथैव । सर्वव्यापिनोऽस्य परमेश्वरस्य सर्वलोके सर्वसत्तीपे च सर्वदा विद्यमानत्वात् सालोक्य-सामीप्ये त्वप्रार्थिते अपि स्त एव सर्वत्र सर्वेषा मस्माक मिति किं तयोः प्रार्थनया । सारूप्य-वादस्तून्मत्तप्रलापः ; ब्रह्मणो रूपाभावात्, प्रसङ्गोपलक्षणाच्चेति दिक् । तदेतस्य ब्राह्मणस्य स्वर्गसाधनयागविध्युपदेशा एवाभिधेया इत्यतः स्वर्ग एव प्रयोजन मिति ब्रूमः ; अस्माकं स्वर्ग-फलसाधनायैवेतद् ब्राह्मणं प्रवृत्त मिति यावत् । यत एव प्रधानत उक्त मनेकत्र “स्वर्गकामो यजेत”-इति ।

सोऽसौ स्वर्गः खलु लोकान्तरः । तथाहि— “परो वा अस्मा-
ल्लोकात् स्वर्गो लोकः”-इति (६. ४. ४.), आदित्याश्चेवेहा-
सब्रह्मिणसश्च तेषुऽग्निनाग्नि मयजन्त, ते स्वर्गं लोक भावन्”-
इति (१. ३. ५.), “तं स्वर्गन्तोऽनुवन् एतत् ते ब्राह्मण !
सहस्र मिति”-इति (५. २. ८.) च । स हि लोकान्तरोऽस्मा-
ल्लोकादूर्ध्वतनः । तथाचाम्नातम्— “अग्नेर्देवयोन्या आहुतिभ्यः
सम्भूय हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गलोक मियति”-इति (२. १. ३,
पुनः २. २. ४.) । तत्र पापी गन्तुं न शक्यते । तच्चाह—
“सोऽपहतपाप्मोर्ध्वं स्वर्गं लोक मिति”-इति (७. २. ११.) ।
यत एवेद मप्याम्नातम्— “स्वर्गो वै लोको दूरोऽहणम्”-इति
(४. ३. ६.) । नित्याग्निहोत्रयाज्यादीनां तत्र गमनं भवतीत्यपीह

श्रूयते— “यत्र वा अस्य किञ्च नश्यति, यन्त्रियते, यदपाजन्ति, सर्वे हैवेनं तदमुष्मिंल्लोके यथा बर्हिषि दत्त मागच्छेदेव मागच्छति, य एवं विद्वानन्निहोत्रं जुहोति”—इति (५. ५. ३.) ।

परलोकस्त्रीकाराभावे निन्दाश्रवणञ्च गम्यते । तद्यथा—“किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः”—इति (ऋ० सं० ३. ५३. १४.) मन्त्रस्य व्याख्यानं ‘प्रमगन्द’-पदस्य “प्रमदको वा योऽय मेवास्ति न पर इति प्रेषुः”—इत्याह यास्कः (६. ६. ४.) ।

अथात्र विद्येपतो विवेच्य मिदम्—भूर्भुवस्स्वरिति य इमे त्रयो लोकाः सर्ववेदप्रसिद्धाः, तेभ्यः सर्वेभ्य एवेभ्यः परोऽतिरिक्तः कश्चिदस्ति स्वर्गो लोकः, आहोस्वित् एषा मन्यतम एकः, उत सर्व एवेमे स्वर्गा इति ।

तत्रादौ भूरादय एवैते यथाबोधं निरूप्यन्ते । श्रूयते हि शतपथे— “भूरिति वे प्रजापति रिमा मजनयत, भुवरित्यन्तरिचम्, स्वरिति दिवम्; एतावद्वा इदं सर्वं यावदिमे लोकाः सर्वेणैवाधीयते”—इति (२. १. ४. ११.) । एवमादिश्रुतिभ्यो ऽवगम्यते इयं पृथिव्येव भूलोकः, असौ द्युलोक एव स्वर्लोकः, एतयोर्लोकयोरन्तरा चान्तं यदाकाशम्, तदन्तरिच मिति । तत्रास्मिन् पृथिवीलोके पार्थिवस्वाम्नेः प्राधान्यम्, असुप्तिन् द्युलोके सूर्यस्य; अन्तर्लोके त्वस्य वायोरिति । अत एव प्रदर्शितं पुरस्तात् “तिस्र एव देवताः”—इत्यादि (१४८५०) । आवापृथिवीत्युक्ते द्युलोकमारभ्येतन्नोकान्तं सर्वं भेदेदं सीरं जगत् गृह्यते । अत एवात्रात मैतरेये— “अग्निर्वे देवाना भवमो विष्णुः (सूर्यः) परमन्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवताः”—इत्यादि (१. १. १.) । आभ्यां यापापृथिवीभ्यां बहिरपि अनन्ताकाश मस्ति, तदेतस्मैरजगत्प्रपन्न-

भण्डनरूपाकाशे सौरजगदन्तरागामी प्रवहो नामेय वायुर्न प्रव-
हति । एव माभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां बहिरस्ति च द्युलोकस्य
विद्यमानता; तत्रैतस्यौरजगन्मण्डलमण्डनस्यास्य सूर्यस्याधिकारो न
ह्येव विद्यते; प्रवहवायुहीनाकाशं तीर्त्वा सौररश्मिजालस्यैतस्य
तत्र गमनानुपपत्तेः । सन्ति हि तत्रैवं बहूनि सौरजगन्मण्डलानि,
स्युर्वान्यविधान्यपि बहूनि । तान्येव ध्रुवारुन्धतीसप्तर्षिमण्डला-
दीनि ज्योतींषि नक्षत्राण्युच्यन्ते । ज्योतीरूपाणां मध्येषां
मादित्यतोऽप्यतिदूरस्थत्वेनैवाहूनि सूर्यरश्माभिभूतत्वात् न दर्शन-
मस्ति । तदुक्तं निरुक्ते— “आदत्ते भासं ज्योतिषाम्”—इति
(२. ४. १.) । एवञ्चान्तरिक्षगद्स्याकाशपर्यायत्वेऽपि “भुव-
रित्यन्तरिक्षम् (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)”—इत्येवमादौ,
“वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः (निरु० ७. २. १.)”—इत्यादौ
च एतज्जगत्सम्बन्धेवान्तरिक्षं बोध्यम् । “स्वरिति दियः (शत०
ब्रा० २. १. ४. ११.)”—इत्येवमादौ, “सूर्यो द्युस्थानः (निरु० ७.
२. १.)”—इत्यादौ च एतज्जगत्सम्बन्धेव द्यौर्वीथेति । तदेतेन
लोकत्रयस्वरूपनिर्णयेनैव निर्णीतं स्वरिति ।

स्वरिति पदं स्वर्गाभिधानं प्रसिद्धम्; सूर्यपर्यायश्च स एव
स्वःशब्दः । अत एव निघण्टो स्वरिति पदं सूर्यद्युलोकयोः
साधारणनामसु पठितम् (निघ० १. ४. १.), निरुक्तावपि
तथैव व्याख्यातम्— “स्वरादित्यो भवति; स भरणः, स ईरणः,
सृतो भासं ज्योतिषां, सृती भासेति वा”—इति (२. ४. २.) ।
अत्रापरश्च श्रूयते— “स्वर्गो वै लोको ब्रह्मस्य विष्टपं, स्वर्गं मेव
तल्लोकं यजमानं गमयति”—इति (४. १. ४.) । तद् ब्रह्मस्य
विष्टपं मणिं सूर्यलोक एव । तथा ऋद्धमन्त एषः ८. ६८. ९—

“उद्यन् ब्रह्मस्य विष्टपं गृह्णन्मिन्द्रश्च गन्वद्भिः ।

मध्वः पीत्वा सचेवद्भिः त्रिः सप्त सख्युः पदे”-इति ।

द्युलोक एव देवलोकः ; देवानां रश्मीनां प्रधानतस्तत्र निक्के-
तनात् । अत एव निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु 'देवाः'-इति पदं पठि-
तम्—(५. ६. २६.), व्याख्यात मपि तथा तद्विगमप्रदर्शनादिभि-
र्यास्केन । तदेवं द्युलोको देवलोकौ स्वर्लोक इमान्यभिन्नार्थानि
'पदानि । तदिदं मय्यान्नात मुभयविधेऽपि यजुःसमाम्नाये—

“पृथिव्या अहं सुदन्तरिच मारुहं मन्तरिच्चाद् दिव मारुहम् ।

दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ज्योतिरगा महम् ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विखतौ धारण् सुविद्वाण्सो वितेनिरे”-इति

वा० सं० १७. ६७, ६८ ; तै० सं० ४. ६. ५. ३, ४ ।

विनियुक्तावेतौ मन्तौ शतपथब्राह्मणेन (८. २. ३. २६, २७.),
व्याख्यातौ च तैत्तिरीयसंहितिकब्राह्मणेऽपि (५. ४. ७.) ।

सोऽसौ द्युलोक एव प्रकृतः परलोकः । अतएवैव साम्नातं शत-
पथे—“तस्य वा एतस्य पुरुषस्य हे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोक-
स्थानञ्च, सख्यं द्वितीयं सप्रस्थानम् , तस्मिन् सख्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे
स्थाने पश्यन्दीदञ्च परलोकस्थानञ्च”-इति १४. ७. १. ८ ।

परमलोकोऽप्यसावेव । तथाहि—“स परमं लोकं मज-
यदुपाग्निनोः प्रियं धाम गच्छति”-इति (ऐ० वा० १. ४. ४.) ।
अग्निनोः प्रियं धाम नूनं द्युलोक एव ; तयोर्दुस्वेषु परिगणनात्
(निघ० ५. ६. १.), “अथातो द्युस्थाना देवतास्तासां मग्निनो
प्रथमागामिनो भवतः”-इत्यादिनेरुक्ताच्च (१२. १. १.) ।

अमृतलोकोऽप्यसावेव । तथा ह्याथर्वणिकाः समासनन्ति—

“सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके”—इति ऋ. १. १ ।

ब्रह्मलोकोऽप्यसावेव । अत एवोक्तं निरुक्तपरिग्रहे जीवानां मूर्खगतिव्याख्याने— “देवलोकात् आदित्यम्, आदित्वाद् वैद्यु-
तम्, वैद्युतान्मानसम्, मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकं मभि-
सम्भवति”—इति (निरु० १४. ८.) । अतपद्येऽपि श्रूयत एतत्
प्राय एव मेव (१४. ८. १. १८.) । अत्र वैद्युतशब्दो ज्योतिः-
परः । तथा च देवलोकं द्युस्थानं सूर्यमण्डलं वा अभिगम्य आदि-
त्यम् आप्नुवन्ति, त मभिगम्य च तदीयज्योतिरुपलभ्य मनोमात्र-
सहायाः पुरुषास्त मेव ब्रह्मलोकं मनुभवन्तीति तदर्थः । अत एव
सुव्यक्तं माम्नातं मिहापि— “शो मिति स्वर्गो लोक शो मित्यसौ
योऽसौ तपति (५. ५. ७.)”—इति ।

तदित्यं निदं निष्पन्नम्— स्वर्गो लोकः खलु नेभ्यो लोक-
त्रयेभ्योऽतिरिक्तः, अपि त्वन्माद् भूलोकात् पर इत्येव । अत
एव श्रूयते— “त्रयो वाव लोकाः,— मनुष्यलोकः, पितृलोको
देवलोक इति”—इत्यादि शत० ब्रा० १४. ४. ३. ११ । अत्र
त्रयो वाव लोका इति श्रूयते ह्येवावधारणम् । एव मन्यन्वाच—
“पृथिवीलोक मेव पुरोऽनुवाक्यया जयति, अन्तरिक्षलोकं
याज्यया, द्यौर्लोकं शस्यया”—इति ऋ० ब्रा० ६. १. ६ । अथ
च— “दक्षिणत उपहृजति, पितृलोक मेव तेन जयति ; प्राची
मावर्चयति, देवलोक मेव तेन जयति ; उदीची माहृत्य दोग्धि,
मनुष्यलोक मेव तेन जयति”—इति ते० ब्रा० २. १. ८. १ ।

यथासु श्रुतिपूर्वात्तः श्रूयते पितृलोकः, स त्वन्तरिक्षलोकस्यो-
पलक्षकः ; अन्तरिक्षस्य एव हि पितृलोकः ; पितृलोकमात्र-
ज्ञात्वात्प्रलक्ष्यस्थानं न सर्वं मेवान्तरिक्षं मिति । तदप्याम्नातम्—

“अभिप्रेहि मध्यतो माप हास्याः पितृणां लोकं प्रथमो यो अत्र”

—इत्याद्यायवणिकेर्मन्त्रे (१८. ४. ७३.) । अपरञ्चान्यत्रा-
न्नातम्—“अथ इव हि पितृलोकः”—इति (श० ब्रा० १४. ६. १.
१०) । शुलोकस्याधस्तात् पितृलोक इत्येष तद्भावः । पुण्यलोकशब्दे-
नाप्यन्तरिक्षस्य पितृलोकस्य यद्दृष्टं गम्यते । तद्यथा—“तस्मादाहुः
पुण्यलोक ईयान इति”—इति श० ब्रा० ३. ६. २. १५ । तारुण्यमहा-
ब्राह्मणेऽपि (१२. ११, १२.) द्रष्टव्यमिदम् । “कर्मणा पितृलोकः”
—इति (श० ब्रा० १४. ४. ३, २४.) श्रुतेस्तत्रैव हि पुण्यात्मनां
गमनं भवतीति पितृलोक एव स्यात् पुण्यलोकः । श्रूयते हि
छान्दोग्यब्राह्मणे—“त्रयो धर्मस्कन्धाः,— यज्ञोऽध्ययनं दान
मिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासो तृतीयः ।
०—० । सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति; ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्व मेति”
—इति (४. २३. १.) । तदेतच्चिविधपुण्यानुष्ठातृणां पुण्य-
लोकापरपर्याये पितृलोके स्थानं भवति, ये तु ब्रह्मज्ञास्ते त्वमृतत्व-
लाभाय पूर्वनिर्दिष्टममृतलोकं यान्तीति तदभिप्रायः ।

सोऽन्तरिक्षस्यः पितृलोको नूनं सोमलोकः, स एव चन्द्र-
लोकः । तथाहि—“स सोमलोकं, सोमलोके विभूति मनुभूय
पुनरावर्त्तते”—इति प्र० उ० ५. ४ । यः सोमः, स एव चन्द्रमाः ।
तथाहि अथ० सं० ११. ६. ०—

“सोमो मा देवो मुच्यतु य माहुश्चन्द्रमा इति”—इति ।

अपि यतपथे—“पितृलोकाञ्जीवलोक मभ्यायन्ति; अथोऽग्निः
पथोऽतिषोढा, स एतानतिवहति”—इति (१३. ८. ४. ६.)
तदेवं पितृलोकासोमलोकाधीभयतः पुनरावर्त्तनश्रुतिमाभ्याहु-
त्तमगोरभिवर्त्तं मुच्यन्तम् । अथवा चन्द्रलोकात् किञ्चिदुनेः स्थितः

पितृलोकः ; तत एव “अग्नेनं पितरः प्राचीनावीतिनः सद्यं जान्वा-
च्योपासीदंस्तानत्रवीत्,— मासि मासि वोऽशनं स्वधा वो मनो-
जवो नश्चन्द्रमा वो ज्योतिरिति”—इति (२. ४. २. २.) शत-
पथश्रुतिः । अत एव चन्द्रमसः कृष्णशुक्लपक्षावेव पितृणा महो-
रात्राविति सिद्धान्तितम् । तथाश्चाच्चातं शतपथे — “यदैवेषः
(चन्द्रः) न पुरस्तात्र पथाद् दृष्टशेऽथैभ्यो (पितृभ्यः) ददाति ;
स वा अपराह्णे ददाति । पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनो मनु-
ष्याणां मपराह्णः पितृणाम् , तस्मादपराह्णे ददाति”—इत्यादि
श० ब्रा० २. ४. २. ७.) । मनुसंहितायाञ्च (१. ६. ३.)—

“पितेरात्राग्रहणी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।

कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्राय शर्वरी”—इति ।

“मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ।

पितृणां तदहोरात्र मिति कालविदो विदुः ॥

कृष्णपक्षस्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी ।

कृष्णपक्षे त्वहःश्राद्धं पितृणां वर्तते नृप !”—इति (ह० वं० ८.) ।

ज्योतिःशास्त्रेऽप्युक्तं मेव मेव । तथा च सि० शि०—

“विधूर्द्धभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधानिधि मामनन्ति ।

पश्यन्ति तेषां निजमस्तकोद्धे दशे यतोऽस्माद् व्युदन्तं तदैवाम् ।

भार्दान्तरत्वात् विधोरधःस्थं तस्मान्निगीयः खलु पीर्णमास्याम् ।

कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्त मेत्यर्थत एव सिद्धम्”—इति ॥

चन्द्रलोक एव पितृलोक इति पक्षे त्वत्र विधूर्द्धभागे इति विधु-
पृष्ठे बोध्यम् ; यथा वयं भूर्द्धभागे = भूपृष्ठे वसामः , न तु
खनिजहिरण्यादिवद् भूगर्भं इत्यभिप्रायः ।

नन्वेव मनतिप्राचीनपुराणेतिहासज्योतिषादीन्यनापेगायास्त्यपि

किम्प्रमाणानि ? वेदाविरुद्धानि तान्यपि स्वतोपकराणि चेत् स्युः प्रमाणातीत्येवात्र ब्रूमः । अत एवोक्तं मनुना (२. १२.)— “स्वस्य च प्रिय मात्मनः”—इति, मीमांसाधिकरणमालायाञ्च “तेन द्वन्तरिते तेषां प्रामाण्यं विप्रकृच्छतः”—इत्येवोक्तम् । एव मपि यत् श्रूयते इत्यत्र “पिढलोकाच्चन्द्रम्”—इति (श० ब्रा० १४. ६. १. १०.), पिढलोकचन्द्रलोकयोरैकत्वपक्षे तदेतत् कथं सङ्गच्छते ? इति, अत्र ब्रूमः— ‘पिढलोकात्’ पिढलोक मन्तरिचं चन्द्रमण्डलं वा अभिगम्य ‘चन्द्रम्’ आप्नुवन्तीति तदर्थः ; अन्यथा २०६४-प्रदर्शिता-थर्वणिकप्रग्रथुतिविरोधः स्यादनिवार्य एवेति । तस्मादेतस्माच्चोपपन्नतेऽस्य चन्द्रलोकोऽवृष्टस्यपिढलोकस्यान्तरिचस्यत्वेनान्तरिच-वाचितापीति ।

अस्ति चास्यान्तरिचवाचित्वेऽपरोऽपि हेतुः । स एषः— “पिता दुहितुर्गर्भं माधात् (ऋ० सं० १. १६४. ३३.)”—इति-मन्त्रांशव्याख्यानकाले यास्काचार्ये आह— “पिता दुहितुर्गर्भं दधाति, पर्जन्यः पृथिव्याः”—इति (निरु० ४. ३. ५.) । पर्जन्य-शब्दनिरुक्तिश्चैवं कृता— “पर्जन्यस्रूपेराद्यन्तविपरीतस्य, तर्पयिता जन्यः ; परी जेता वा ; जनयिता वा, प्रार्जयिता वा रसाना मिति”—इति (१०. २. १०.), इत्या इति तच्छेषः । तद्रसार्जनन्तु भवति रश्मिभिरेव । तथाचाम्नातं षष्टिविज्ञानसूत्रे ऋ० सं० १. १६४. ४०—

“कृत्वा निधानं हरयः सुपर्णा अपी यमाना दिव मुत्पतन्ति ।

तथा यष्टवन्सदनादृतस्य आदिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते”—इति ।

“कृत्वा” (‘निधानं’) निरयणं, रात्रिः । आदित्यस्य ‘हरयः सुपर्णाः’ आदित्यरश्मयः । ‘ते’ यदा (‘था यष्टवन्’) अमुतोऽर्शयः पर्याप्तान्ते (‘सदनात्’) महस्यानात् (‘चतस्र’)

सुदकेषु 'आदित्' घनन्तर मेव 'दृतेन' उदक्तेन 'पृथिवी व्युद्यते' ।
 "दृतमित्युदकनाम ; जिघत्तैः सिञ्चितिकर्मणः"—इति (७. ७. १.)
 चास्य यास्ककृतं व्याख्यानम् । ब्राह्मणेषुऽप्येव मेव । तद्यथा—
 "अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छद् दिवि भूत्वा वर्षति,
 मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः पर्या-
 वर्त्ततेऽथ वर्षति"—इति (निरु० ७. ७. १.) । मन्त्रे 'दिवम्'
 द्युलोकं प्रति 'उत्पतन्ति' उड्डीना भवन्ति, तावद्दूरगमनात् पूर्वं मेघ
 'ऋतस्य सदनात्' मेघनिर्भाणार्थाहृतजलसञ्चयप्रदेशात् अन्तरि-
 चात्, तं लोकं प्राप्येवेति यावत् । ब्राह्मणे त्विह द्युग्न्द उड्डी-
 पलक्षकः । तथाच 'दिवि भूत्वा वर्षति' ऊर्ध्वं आकृष्टो भूत्वा वर्ष-
 तीति तदर्थः ; अथवा इहापि पूर्ववद्गच्छेत् 'दिवि भूत्वा' द्युनो-
 कम्पत्याकृष्टः सन्निति यावत् । तदेवं पिश्रुवाचकपर्जन्यस्यान्त-
 रिचस्यत्वात् सर्वस्यैवान्तरिचस्य पिडलोकत्वम् ।

सोऽथ मन्तरिचलोको द्युलोकादधस्त्योऽप्येतस्मान्मनुष्यलोकादूर्ध्व-
 स्वस्ततो मध्यलोक एव । एतच्चाश्नायते— "अन्तरिचनोक उ
 अग्नाल्लोकादनन्तर्हितः"—इति (य० ब्रा० ७. १. २. २३.) ।
 यस्मिंश्च लोके प्रतिष्ठितोऽथे पिडलोकः, सोऽन्तरिचलोक एवेन्द्र-
 लोकः ; तत्रैव मेघदारकवायोरिन्द्रस्य संस्थितेः । तच्छ्रुतम्— 'इन्द्र-
 लोको द्विपः"—इति (य० ब्रा० ८. ५. ३. ८.) । वायुनोकोऽपि
 स एव ; वायोरन्तरिचचारित्वं तु लोकेषु प्रसिद्धम्, "वायुरन्तरिच-
 स्यः"—इत्यादिनैरुक्तादिभ्यधावगम्यते, तथा श्रूयते च साङ्गायन-
 ब्राह्मणे (२०. १.) । एतदेवान्तरिचं सन्ध्य मिति स्वप्नस्थान मिति
 च श्रुतम्— "तस्य वा एतस्य पुरुषस्य दे एव स्थाने भवत इदं च
 परनोकस्थानम्, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्, तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने

तिष्ठन्मुभे स्थाने पश्यतीदृशं परलोकस्थानम्”—इति श० ब्रा० १४.
७. १. ८ । एवञ्च जीवलोकादस्मात् प्रेतानां परलोकजिगमिषूणा
मिहान्तरिक्षलोके किञ्चित्कालं स्रग्रावस्थानं सूचितम् ; येषु पिण्ड-
लोक प्राप्तव्यः, तेषां मित्रं स्रग्रावस्थानं न भवतीति च ।

भूलोकस्थास्य तु मन्त्रवर्णात् त्रित्वं मध्यवगम्यते । तद्यथा
मृ० सं० ७.१०४. ११—

“परः सो षसु तन्वाश्तना च तिस्रः पृथिवीरधो षसु विष्वाः ।
प्रति शुष्यतु यगो षस्य देवा यो नो दिवा दिष्मसि यय नक्तम्”
—इति । ‘यः’ ‘नः’ षस्यभ्यं ‘दिवा’ दिनं ‘दिष्मसि’ करोति, ‘यः’
‘नक्तं च’ दिष्मसि ; ‘सः’ सूर्यो देवः, ‘तन्वा’ स्वशरीरेषु, ‘परः’
सुखः ‘षसु’ षस्ति, ‘च’ अपि ‘तना’ स्रग्रावस्थानं ‘षधः’
स्थिताः ‘तिस्रः पृथिवीः’, ता एव ‘विष्वाः’ सर्वा भूलोकाः आह्वय
‘षसु’ षस्ति । ‘षस्य’ देवस्य ‘यगः’ कीर्तिं ‘देवाः’ तद्रश्मि एव
‘प्रति शुष्यतु’ प्रतिचरणं गोपयन्ति, तद्रश्मिभिरेवेदं सर्वं सम्पद्यत
इति तद्यमस्त एव हरन्तीति भावः ।

सूर्याधःस्थितास्तायेमा पृथिव्यो नूनं क्रमादधीधःस्थिताः बुध-
शुक्रराहवः । इयं पृथिव्येषु रात्रुरुच्यते । तन्नाम्नात् मृकमंजिता-
याम् ५. ४०. ८—

“यं वै सूर्यं स्रभानुस्तमसापिधदासुरः ।

षतय स मन्वविन्दव इत्येते षगस्तुवन्”—इति ।

तेजिरीया अपि समामनन्ति— “स्रभानुरासुरस्तमसा-
पिधत्”—इति (२. १. २. ४.) । “स्रभानुरिति आसुरण्य
षस्य विवामपेयम् [षयाद्य मिदम्] । स्वर्गलोकागतां प्रभां नुद-
तीति स्रभानुः । स ष पृथिव्या रूपं पृथु [पृथिव्येगान्ता-

भूलम्] कण्वणः । पृथिव्याश्च कण्वणरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते ;
 छन्दोगाश्च “यत् कण्वणं तदन्नस्य”-इत्यन्नकारणभूतायाः पृथिव्याः
 कण्वणरूपत्वं मामनन्ति (६. ४. २.) । अतस्तमःपुञ्जरूपः स
 आसुरः [असुः प्राणः ; स विद्यतेऽस्येति असुरः प्राणी ; असुरस्वय
 मिति आसुरः, प्राण्णाश्रयो भूलोकः] स्रक्कीयेन तमसा [तमीरूप-
 च्छायया] सूर्यं माञ्छाय जगदान्धं कृतवान्”-इति तत्र सायणीयं
 भाष्यम् । अतएवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते, (२५० इत्थी०)

“दक्षिणोत्तरतो ऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा ।

विक्षिपत्येव विक्षेपं चन्द्रादीना मयकमात्”-इति ।

“पातस्थानाधिहात्री देवता राहुर्जीवविशेषः”-इत्यादि यद्वा-
 ख्यात मिद् रङ्गनाथेन, तत्तु नूनं वेदविदुषां हास्यकर मेव ।
 दृश्यतेऽपि मनुष्यमुण्डसदृश्येव राहुप्रतिमा निर्मायिते पीराणिकै-
 राधुनिकज्यौतिषिकैश्च । तदित्यं सूर्यस्याधस्तो बुध एव प्रथमो
 भूलोकः, तदधस्तः शुकः खलु द्वितीयो भूलोकः, तदधस्थिता इयं
 पृथिव्येव तृतीया भूक्षरूपा ; -इमा एव तिस्रः पृथिव्य क्षयो
 भूलोकाः । अतएव यूरोपीयज्यौतिषिकैरपीमे (Terrestrial
 planets) पार्थिवपदा उच्यन्ते ।

एतेषां लोकानां येऽन्तराक्षप्रदेशास्तेषां समुदिताना मेकरूपाणा
 मेकं नामान्तरिच मिति । तदस्यान्तरिचस्याप्यस्ति त्रित्वश्रवणम्,
 अस्ति ह्यत एव दिवस्त्रित्वश्रुतिश्च । तद्यथा श्लोकस्त्रिचैव भन्ते लोक-
 त्रयाणां प्रचेकस्य त्रित्वं माप्नायते (षट्० सं० ४. ५३. ५.)-
 “विर तरिचं सविता महित्वना त्री रजांसि परिभूषीणि रोचना ।
 तिस्रो दिवः पृथिवीस्त्रिस्र इन्वति त्रिभिर्वर्तैरभि नो रक्षति धना”
 -इति । तदत्र श्रुतं सर्वद्वित्वं पृथिवीद्वित्वनिश्चयन मेवेति प्रतीयते

स्फुटम्; अर्थोऽप्यस्य मन्त्रस्य निगदसिद्ध एवेति । पट्त्व मपि
यूयतेऽस्याः पृथिव्याः । तद्यथा अ० सं० १०. ७. ३५—

“स्कन्धो दाधार द्यावापृथिवी उभे

इमे स्कन्धो दाधारोर्वन्तरिक्षम् ।

स्कन्धो दाधार प्रदियः पडुर्वीः

स्कन्ध इदं विश्वं भुवन नाविवेश”-इति ।

आसु पट्सूर्वाषु सूर्यस्याधःस्थितास्त्रिभस्त्रिभस्त्रसूपरिस्थाः ।
अत एव पूर्वप्रदर्शितमन्त्रे श्रुतम् “त्रिभः पृथिवीरधो असु विश्वाः”
-इति (२१०पृ० ७पं०) । यूयते चान्यत्र (१०. १४. १६.)—

“त्रिकद्रुकेभिः पतति पडुर्वीरेक मिदं ब्रह्मत् ।

त्रिष्टुब् गायत्री क्न्दांसि सर्वा ता यम आहिताः”-इति ।

त्रिष्टुबिति गायत्रीति चेह लुप्तोपमानं पदद्वयम् । ‘त्रिष्टुब्’
यथा त्रिभिस्त्रिष्टुब्लक्षणैः पदैर्युक्तेति व्यपदिष्टापि वस्तुतस्त्रिभः,
यथा च त्रिपदा ‘गायत्री’, उभे च मन्त्रितास्तत्त्वतः पट् ‘क्न्दांसि’
ता इव इमा अपि ‘पट्’ ‘उर्व्यः’ पृथिव्यः ‘त्रिकद्रुकेभिः’ त्रिभ
इति यावत् (सूर्योपव्यंथय) ‘पतति’ विभवा, स्रक्षकचासु
भ्रमति । किन्भ्रमतीत्याह— ‘ब्रह्मत्’ महाकारम् ‘इदं’ पडुर्वीस्येः
समानं दृश्यमानम् ‘एकम्’ एव सूर्यम् । अत आह मन्त्रद्वक्
‘सर्वाः ताः’ पडुर्व्यः ‘यमे’ सर्वनियमनकर्त्तरि अतएव यमनामके-
ऽस्मिन् यायो तदुपनक्षितेऽन्तरिक्षे ‘आहिताः’ म्यापिताः, सन्तीति
शेषः । अतएवैव मिहन्तरेचै वर्णितम्— “तस्य वै देवा आदि-
व्यस्य सर्गाप्नोकादवपातादविभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गोर्नाकेरवध्नात्
पत्युप्तभुषन् । ०—० । तस्य परानोऽतिपातादविभयुस्तं त्रिभिः
स्वर्गोर्नाकेः परध्नात् पत्युप्तभुषन् । ०—० । तेषु वा एव एतद-वा-

हितस्तपति । स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्वस्मात् भूताद् भवि-
 ष्यतः । सर्वं मेदेद मतिरोचते यदिदं किञ्च"—इति (१४. ३. ४.) ।
 "उत्तरः = उद्वततरी भवति"—इति च नैरुक्तम् (२. ३. २.) ।
 "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः"—इति त्वेकस्मिन्नेव सूक्ते त्रयोविंशतिवारं
 श्रुतम् (ऋ० सं० १०. ८६. १—२३.) । इन्द्रशब्दः सूर्यपरो-
 ऽप्यधीति पूर्वं सुपपादित मपि दाढ्याय पुनरुच्यते— "एष वा
 इन्द्रो य एष तपति"—इति श० ब्रा० २. ३. १५ । "विश्वस्मादिन्द्र
 उत्तरः"—इत्येतन्नन्वभागव्याख्यानायैव यास्कोऽप्याह— "सर्वस्माद्
 य इन्द्र उत्तरस्त मितद् ब्रूम आदित्वम्"—इति (१२. ३. ८.) ।
 एवञ्च यथा सूर्यस्याधोऽधः क्रमात् बुध-शुक्र-राहुकक्षाणां स्थिति
 प्रतिपादिता, तथैव तस्योपर्युपरि च क्रमादस्ति मङ्गल बृहस्पति
 शनैश्चरकक्षाणां संस्थितिः । पङ् एवैति भूलीकाः, ततोऽत्र पट्स्वे
 प्राणिनः सन्तीति च गम्यते । एभ्यः पङ्भ्य एव भूलीकीभ्यः ऊर्ध्व
 मादित्यस्तपति । एकस्यास्यैव सूर्यस्य रश्मिभिः प्रलेपेभ्य आबद्धाः
 भ्रमणशीलाः, प्रकाशमानाः, सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुवायुविद्युद्ब्रह्मा
 दिवन्तश्चेत्यपि । चन्द्रः पृथिव्या उपपद् इति पृथिवीप्रहणेनैव तद्ग
 हणं सिद्धम् ; सस्त्रीपप्रहसहिताना नैव शनैश्चरादिराहन्तान
 यद्वाणा मिह पृथिवीत्वेन परिगणन मिष्ट मित्त्वेवास्याः पृथिव्या उप
 यद्भस्येतद्य चन्द्रमसो न क्तत पृथग् यद्दृष्ट मिति सुपत्येतव्य नैव ।

एषां तु सर्वेषां शनिगुरुशुक्रसूर्यबुधशुक्रराहणां सप्तानां स्वर्ग
 त्वेन श्रुतिरपि श्रूयते ब्राह्मणेषु । तद्यथा— "रोहेति सप्त स्वर्ग
 लोकां य एवं वेद"—इति (ऐ० ब्रा० ५. २. ५.), "सप्त
 देवलोका."—इति च (ऐ० ब्रा० ४. २. ३.) । सर्वं मितदेपूपा
 द्यते 'देवानां' रश्मिनां सर्वत्रैव विद्यमानत्वादिति ।

यद्यप्येषु सप्तसु सूर्यस्वेकः स्थिर इति श्रुतित एव प्रतिपादितं
 पुरस्तात् (१०८५०), तथाप्यस्य सर्वप्रहोपग्रहसमन्वितस्य सौरजग-
 न्मण्डलाधिपस्यापि ध्रुवाद्याकर्षणवलेन भ्रमणं सम्भाव्यते ; साम-
 वेदे “दोनौस्तस्या मसावादित्य ईयते”—इत्यादियवणात् (आर०
 गा० ६. २. २१) । वस्तुतः सौरजगन्मण्डलस्थिताना मन्मदादीनां
 दृष्ट्या सूर्यस्य गतिराहित्येऽपि सौरजगन्मण्डलस्य न तथात्व मिति
 मिथ्यान्तः । अतः सर्वतोऽधिकविस्तृता भवत्यस्य कक्षा (भ्रमणमार्गः),
 ततो न्यूना ग्रनेधरस्य , ततो न्यूना जीवस्य, ततो न्यूना मङ्गलस्य,
 ततो न्यूना राहोः (पृथिव्याः), ततो न्यूना शुक्रस्य, बुधस्य तु ततो
 ऽपि न्यूनैति । अत इदं श्रूयते— “परो वरीयांसो वा इमे लोका
 प्रयागहीयांसः”—इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ८.) ॥

चन्द्रकक्षा तु न सूर्यप्रक्रमणपरा, अपि त्वेतरपृथिवीप्रक्रमण-
 परेति नात्र तस्याः ग्रहण मिष्टम् । किन्तु चन्द्रपृष्ठस्य पिष्टलोक-
 त्वेन स्वीकारात् , पितृणाञ्च स्वर्भोगाय तत्र गमनयवणाच्च तस्यापि
 स्वर्गत्वं मन्यते ब्राह्मणकारैः । तथाहि “तद् ये ह वै तदिटापूर्तं
 जत मित्युपासते । ते चान्द्रमस मेव लोक मभि जयन्ते”—इति
 प्र० उ० १. ८ । अतपद्येऽप्येवम् (१४. ८. १. १८.), ऋग्वेद-
 प्राश्नोप्येव मेव (५. १०.) । वेदान्तमूर्खेष्वपीदं बहु विचा-
 रितम् (३. १. २२—२७.) । तदीयन्यायमानाया मपीह कति-
 चिदधिकरणान्यारचितानि (३५० १पा०) । तप्येक मिदम्—

“अश्नं याति न वा पापी ? ‘तं मने’

.. ।

अथमाहुतिनाभाये भोगाभावेऽपि

भोगार्थं मेव गमन म्पशुतिर्ये

अनेशुतिः सुखि

—इति वे० न्या० ३. १. ३ अधि० । अपि चन्द्रगतानां सुकृतिनां सूक्ष्मभोगपरिवृत्तियोग्यवचित्त्वाच्चन्द्रलोके विद्युद्दृष्टिजलाद्रीपधितवन्नताशुक्लादीनां नास्येव किञ्चित् प्रयोजन मिति तेषा मभाय एव । तस्माच्छ्रूयत एतत् (ऋ० सं० १. १६४. ४१)—

“भूमि पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नेयः”—इति । तथाच ययास्रच्छरीररचणाय धवपानीयाद्युत्पत्त्यर्थं वृष्ट्यादीनां प्रयोजन मस्ति, न तथा तद्वत्यानांम् ; किञ्च तत्राप्यस्ति रश्मिरूपाग्नीनां प्रयोजन मिति, तेषा प्रभायः खलु तत्रापि विद्यत एव । “अत्राह गोरमन्वत”—इति (ऋ० सं० १. ८५. १.) श्रुतौ धन्यवान्यत्र चानेकत्र तत् स्पष्टम् ।

ननु तत्र ‘दिवं जिन्वन्त्यग्नेयः’—इत्युक्तम्, न हि चन्द्रमा र्थीर्युस्थो वेति तत् कथं मिह सा श्रुतिरूपपथेत नामिति । अत्र ब्रूमः— एतादृशश्रुतिषु श्रुतो द्युगन्दो नून मन्तरिक्षलोकस्थोपलक्षकः, अत एवाग्निधूमस्यापि द्युलोकाश्रयणं श्रुतम्— “घृतेन त्वावर्हयन्नग्ने आहुत धूमस्ते केतुरभवत् दिवि श्रितः”—इति (ऋ० सं० ५. ११. ३.) । न ह्यग्निधूमो दिवं यातीति । “दिवि सोमो अधिश्रितः”—इत्यत्राप्येव मेवावगन्तव्य मस्ति (ऋ० सं० १०. ८५. १.) । तत्रतः “चन्द्रमा अप्सुन्तरा सुपर्णा धावते दिवि (वा० सं० ३२. ८०.)”—इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ‘सुपर्णस्य’ सूर्यस्य द्युस्थत्वम्, तदधः ‘अप्सु’ अन्तरिक्षे चन्द्रमसः स्थान मित्येव ध्रुवम् ।

अथाप्यस्य चन्द्रमसोऽपि स्वर्गत्व सुररीकार्ये नैव । अत एव “सहस्राग्नीने वा इतः स्वर्गो लोकः”—इति (३. ३. ९.) ऐतरेयश्रुतं सद्ब्रूयते । आग्नीनां नामिह मार्गस्य परिमाणम् ; एकस्मिन्वहनि यावन्त मध्वान मतिस्त्रामत्यस्रः, ताषानेवाध्वा

धाश्वीन इत्युच्यते । तथा ह्यसूत्र्यदाचार्यः प्राणिनिः— “अज्ञ-
स्वीकाहगमः”—इति (५. १. १८.) । यथा ह्याङ्गिकं सार्वदियो-
जनगमनं सुकरं मनुष्याणाम्, तथैव पद्भ्योजनगमनं मखानां मिति
लोकप्रसिद्धं मेव ; एवञ्चेतो भूलोकात् पद्महस्त्रयोजनदूरे स्वर्ग-
स्थितिरभिप्रेतास्य श्रुतिकृत इति स्पष्टम् । स्वीकुर्वन्ति चास्मञ्ज्यौति-
पिका अप्येव मितो दूरत्वं चन्द्रमःकक्षाया इति सर्वं भवदातम् ॥

अथैव यच्छ्रूयते— “नव स्वर्गा लोकाः”—इति (४. ३. २.),
तदेतत् शारीरनवप्राणाभिप्रायेणैव । एवं यदपि श्रुतम् “त्रय इम
ज्ज्ञा एकविंशत् लोकाः, एकविंशत्त्वैवेमांलोकान् रोहति, स्वर्गं
एव लोके चतुष्पठितमेन प्रतितिष्ठति”—इति (ऐ० ब्रा० १. १.
५.), तदेतच्च स्यात् विभिन्नाभिप्रायमूलकम् । एवमादिश्रुति-
वचनानां तात्पर्यादिकं वेदार्थचिन्तनपरैर्विद्वद्भिः खविज्ञानसाहा-
य्यादिभिः स्वयं भवोचनोपयम् । “बहुभक्त्यादीनि हि ब्राह्मणानि
भवन्ति”—इति (७. ७. २.) नेरुक्तं वा स्यात् तेषां शरणम् ॥

वस्तुतः सूर्यलोक एवैको मुख्यः स्वर्गो लोकः सर्वमन्त्रसंहिता-
सम्मतः । तस्मादास्त्रात एष मन्त्रः सर्वशाखासु—

“उद् वयं तमसस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवता सूर्ये मगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति आ० गा० १. ५०. १० ।

“उद् वयं तमसस्परि सः पश्यन्त उत्तरम्”—इत्यादि

मा० गा० २०. २१ ; २७. १० ; ३५. १४ ; ३८. २४ ।

“उद् वयं तमसस्परि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं मगन्म ज्योतिरुत्तमम्”—इति ते० गा० ५. १. ७. १० ।

“उद् वयम् । तमसस्परि २ । ज्योतिःपश्यन्त उत्तरम् ।

सः पश्यन्त उत्तरम् । देवन्देवता २ सू२३४रीम् ।

.- भगन्व ज्योतिरुत्तमाम्"-इति सा० सं० भारण्डसाम ।

“उद् वयं तमसस्वरि रोहन्तो नाक मुत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं भगन्व ज्योतिरुत्तमम्”-इति अथ० (सं० ०, ५३, ७।

एवमादिश्रुतिषु उत्तरशब्दस्य स्वर्गवाचकस्वरादिश्रुतिविशेष-
णत्वेन श्रुतत्वात् अस्याः पृथिव्या अप्युत्तरो भागः स्वर्ग इति व्यप-
दिष्टः । तत्र श्रूयते “उत्तरो वा असावस्यै”-इति श० ब्रा० ८, ६,
३, १४, । ‘असी’ स्वर्गः, ‘अस्यै’ अस्याः पृथिव्याः ‘उत्तरो वै’ इति
तदर्थः । अस्या इति पठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २, ३, ६२ सू० १ वा०) ।
षाड् च “अ उत्तरस्यादधरं समुद्रम् (ऋ० सं० १०, ८८, ५)”
-इति-सन्तभागस्य व्याख्याया यास्कः- “उत्तरः = उदततरो
भवति, अधरः = अधो रः, अधः = न धावतीति, ऊर्ध्वगतिः
प्रतिषिद्धा”-इति (२, ३, १.) । तस्मात् पृथिव्याच्च ऊर्ध्वीयः
स्वर्गः, तद्विपरीतोऽधःप्रदेशो नरक इति चाभवत् सिद्धान्तः ।
पृथिव्या. सर्वोर्ध्वप्रदेशः सुमेरु, सर्वाधःप्रदेशः कुमेरु इति च सर्व-
ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धः । तत एव सुमेरोः पुण्यात्मनिलयत्वम्,
तथा कुमेरोः पापात्मनिलयत्वं च वर्णितं मनेकात्र ।

उत्तरदिङ्गामधीज मपीद भैव । पृथिव्येषा सदैव सूर्याभि-
मुखीत्वस्याः पुरतः सूर्यः सदैव राजते, तत एवैषा दिक् पुर इत्यु-
च्यते, प्राचीति च । सततं सूर्याभिसुखं बन्धमन्त्या अस्याः पश्चाद्भाग
एव पश्चिमा, प्रतीचीति च । अस्याः खलु यस्यां दिशि शिरोव्यपदेश-
भाक् सुमेरुप्रदेशो विद्यते, सा ऊर्ध्वतमेति उत्तरा, उदीचीति च ।
यस्यान्तु पादतलभूत इति पातालव्यपदेशभाक् कुमेरुप्रदेशः,
सैवाधोऽधरा, अधाची, दक्षिणेति च । तत्राधोभुवनरूपे कुमेरु-
प्रदेशे समुद्रोदकमाचुर्यादीश्वराधीनप्रकृतिनियमाद्बहुत्वेव वाडवा-

मलाः प्रज्वलन्तीति तदवान्तरा दिक् चाग्नेयीत्युच्यते । त एव वाङ्-
वाग्मयः पापिनां दमनाय दहनकुण्डान्याख्यायन्ते ; अतः स एवात्रत्यः
पापलोकः । तत्र चाग्नेः प्राधान्य मिति स एव प्रदेशो यमलोकः ॥

सोऽयं लोक एव प्रथमो यमलोकः, एष पृथिवी-देवो ऽग्नि-
रैवात्र यमो नाम । तदिदं श्रूयते— “अग्निर्वाव यमः, इयं
यमी”—इति तै० सं० ३. ३. ८. ३ ; श्र० ब्रा० ७. २. १. १० ।
इय मिह पृथिवी ।

पतावेव यमीयमाववलम्बा यमयमीसंवादरूपं यत् सूक्त
मात्रात भार्वाभ्यान्नाये (१०. १०.), तस्य सप्तम्येषा—

“यमस्य मा यम्यं१ काम आग-
न्समाने योनौ सह श्रेय्याय ।

जायेव पत्ने तन्वं रिरिच्यां

वि चिद् वृद्धेव रथ्येव चक्रा”—इति ।

चन्द्ररिचल्लोकस्तु द्वितीयो यमलोकः, चन्द्ररिचदेवो वायु-
रैवात्र यमो नाम । तथा ह्येष आम्नातो यमशब्दो निघण्टौ
मध्यस्थानदेवतासु (५. ४. १२.) । व्याख्यातश्चेतद् यमपदम्
“यमो यच्छतीति सतः”—इति यास्केन (१०. २. ७.) । उदी-
रता मिति पिष्टसूक्तगतमन्वस्य व्याख्यानकाले व्यक्तं सुक्तश्चेतत्तेन—
“माध्यमिको यम इत्याहुः”—इति (११. २. ६.) । स एष यमो
जनानां सङ्गमनो वायुरैव । तथाहि ऋ० सं० १०. १४. १—

“परियियासं प्रवतो महीरनु

बहुभ्यः पन्या भनुपस्यथानम् ।

येष्वतं सङ्गमनं जनानां

यमं राजानं इविषा दुयस्य”—इति ।

“श्री ममार प्रथमो मर्घ्यानां
यः प्रेयाय प्रथमी लोक नैतम् ।
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां
यसं राजानं हविषा सपर्यत”

-इति च अथ० सं० १८. ३. १५ ।

विषस्नान् सविता आदित्यः ; तदसूत एव वायुर्वातीति वायो-
वैवस्वतत्वम् । तच्चाहेवैव— “सविदप्रसूतो ह्येष एतत् पदते”
-इति (१. २. १.) । यथेहत्वाना मन्नाकं राजा अग्निर्नाम यमः,
तथैवान्तरिक्ष्याणा मिति माध्यमिक एव यमी पिटराडित्युच्यते ।

अथैतत्सूक्तादनन्तरं पिदसूक्त मान्नातम्, तस्मैवादिमैषा—

“उदीरता मवर उत्परासः

उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य इयुरवका ऋतज्ञा-

स्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु”-इति ।

मूर्धाऽपि यम उच्यते । अत एव द्युस्वानदेवतासुपि पठितं
।म इति पदम् (५. ६. १७.) । सूर्यपरो निगमथ यमयव्दस्य
प्रदर्शितोऽयं यास्केन ऋ० सं० १०. १३५. १—

“यस्मिन् हवे सुपलाशे देवैः सम्भवते यमः ।

अत्रा नो विरूपतिः पिता पुराष्ट अनु वेनति”-इति ।

“सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यः”-इति च निक० १२. ३. १० ।
अत एवाथर्वसंहितायां यमादायिनां यमराज्ये यत् सर्वकामावाप्ति-
फलं मान्नातम्, न तत् सूर्यलीकरूपप्रधानस्वर्गादतेऽन्यतमे स्वर्गे
सम्भाव्यते । तथा अथर्वः ११. ४. ३५—

“सर्वान् कामान् यमराज्ये यमा प्रददुषे दुहे”-इति ॥

अथ तदपरावेचं वशाप्रार्थनारोधकारिणां नरकगमनञ्चान्नातम्—

“अथाहुर्नारकं लोकं निरुन्धानस्य याचिताम्”—इति ।

यमलोकात् पापलोकेषु पतनञ्च श्रुतम् अथ० सं० १२. ५. ६४—

“यथावाद् यमसादनात् पापलोकान् परावतः”—इति ।

लुप्तशास्त्रीयमन्त्रशैकः प्रदर्शितोऽत्र यास्कोन (१. ३. ६.)—

“इविभिरेके स्वरितः सचन्ते

सुन्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।

शचीर्भदन्त उत दक्षिणाभि-

नेञ्जिघ्रायन्त्यो नरकं पताम”—इति ।

‘एके’ शान्तिनः ‘इविभिः’ अन्वो इविःप्रक्षेपादिभिर्नित्य-
कर्मानुष्ठानमात्रैः ‘इतः’ अन्वालोकात् ‘स्वः’ स्वर्गं सूर्यलोकां (ब्रह्म
लोकं) ‘सचन्ते’ गच्छन्ति ; ‘एके’ यज्वानः ज्योतिष्टोमादौ ‘सव-
नेषु’ प्रातर्माध्यन्दिनद्वितीयनामकेषु ‘सोमान्-सुन्वन्तः’, ‘इतः स्वः
(चन्द्रलोकं) सचन्ते’ इत्येव ; ‘उत’ अपि ‘दक्षिणाभिः’ दक्षिणैः
‘शचीः’ कामाग्निर्भदन्तः जुर्वन्तः ; ‘इतः’ ‘स्वः’ इम मेव भूलोकं
‘सचन्ते’ पुनरावर्तन्ते । ‘नेत्’ नेधं चेत्, ‘जिघ्रायन्त्यः’ जिघ्रा-
यन्तः ; पापानुष्ठानं जुर्वन्तो ‘नरकम् पताम’ इति जानीयुरिति ।
तदेव मन्त्रात् चतुर्दा गतिरत्र निरूपितेति सुव्यक्तम् ।

“नरकं न्यरक्तं नीधेगमनम्, नाघ्नान् रमणं स्यात्
मध्य मध्यस्तीति वा”—इति “पापः पाता पेशानाम्, पापत्वमानो
पा, यदाष्टे पततीति वा पापत्वनेषां स्यात्”—इति च नि० १. २.
६५ १. २. । “नाक आदित्यो भवति ; नेता भासां ज्योतिषांप्रथयः
•—• क मिति घुसनाम, तत्रप्रतिपिठम्, प्रतिपिठं प्रतिपिठेयत ।
“न वा अमुं जगत्, ये किञ्च नाकम् (ता० ब्रा० १०. १. १८.) न

वा यमु' गतवते ('किञ्चन अकम्') किञ्चनासुखम् ; पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति"-इति (२. ४. २.) । "न हि तत्र गताय कस्मैचनाकं भवति"-इति च गत० ब्रा० ८. ४. १. २४ । तदेवं यथा सुकृतिनां पुण्यफलपुरस्कारभोगाय भवति स्वर्गमग्नम् , तथैव पापिनां पापफलोपभोगाय भवत्येव नरकगमनम् ॥

अथ यथा पूर्वं (६७ पृ०) सुमेरोः स्वर्गत्वं वर्णितम् ; इह च कुमेरोर्निरयत्वम् (२१७ पृ०), तथैवाद्यतनार्यावर्तस्यास्य पश्चिमोत्तर-भूभागस्य काश्मीरादेः रमणत्वं , ततोऽप्युत्तरस्य हिमवत्पृष्ठस्य-मानससरोवरप्रदेशादेरजिप्तत्वादिकां ततोऽप्युत्तरस्योत्तरकुक्षप्रदेशस्य च स्वर्गत्वज्ञाहुः पौराणिकाः ; अप्यार्यावर्तपादतलरूपसाज्येयां दिशि स्थितस्यातएव पातालस्य प्राग्ज्योतिषाधःप्रदेशस्य नर-कत्वम् , तत्प्रदेशाधिपतेर्नरकराजत्वञ्चेति ।

तदत्र मानससरोवरादिप्रशंसाकथा त्विह पूर्वं नैव वर्णिता (४१, ६७—६८ पृ०), रमणनामत एव च तत्प्रदेशस्य रमणीय-त्वेन स्वर्गत्वत्वं ज्ञापितं भवति (महा० भी० प० १०८. ६६.), सुमेरुसन्निहितस्योत्तरकुक्षनाममहाभूभागस्य (शान्तिपितृवर्ग-प्रभृति सुवीर्यान्तस्य) च पुण्यलोकत्वेन महाप्रशंसा कृता यथा—

“अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमा गतिम् ।

उत्तरान् वा कुक्षन् पुण्यानय वाप्यमरावतीम्”-इति,

“नेत्रेणिकं रुद्रं गुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो दिजाय ।

स्वाध्यायचारित्रगुणान्दिताय तस्यापि लोकाः कुरुपूत्तरिपु”

-इति च महा० अनु० ५० ५४. १६, ५७. ३३ । एवम्—

“सुखं नरकञ्चैव शास्त्रि यो यवनाधिपः भगदत्तो नरकराट्”-

इति (महा० स० प० १४. १५.) प्राग्ज्योतिषप्रदेशस्य नरकत्वञ्च ।

अत्र चार्थावर्तं गङ्गादिनिम्नगाप्रवाहदर्शनाच्चावगम्यते अत्र-
त्योत्तरप्रदेशानां सुवैद्वम्, ब्रह्मपुत्रसङ्गमादिस्थानानां मति-
नीचैश्च ; आयुराकृतिप्रकृतिवलयव्यवहारादिदर्शनतोऽपि प्रतीयते
कुक्षपाञ्चालादीनां देवत्वं वाङ्मोत्तरवाङ्गादीनां मतथात्व मिति ।

तत्रतस्तु यथास्यां पृथिव्या मेवान्तरिक्षस्थितिर्द्युस्थितिद्योप-
लभ्यते, यथा चास्रच्छरीरेष्वपि त्रिलोकाधिपतिदेवानां मग्निवायु-
दित्यानां मस्ति विद्यमानतेति त्रिलोकीत्व मप्येषां बहून् युज्यते,
एव मेव भूर्भुवःस्वरिति त्रयाणां मेव लोकाणां प्रीतिहेतुत्वादस्ति
स्वर्गत्व मपि, परं तत्राप्यधममध्यमोत्तमभेदो मन्तव्यः ; तथा
च सूर्यलोकान्तरब्रह्मलोक एवोत्तमः स्वर्गः । तदेतदप्याम्नातम्—

“अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या ।

तस्यां द्विरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिपाहतः ॥

तस्मिन् द्विरण्यये कोशे त्रयरे त्रिप्रतिष्ठिते ।

तस्मिन् यद् यच्च मात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः”

—इति अथ० सं० १०, २, ३१, ३२. ।

स एषः स्वर्गो दुरारोहः । तद्याम्नात, मिद्वैव— “स्वर्गो धै-
लोको दूरोद्वेषम्”—इति (४, १, ६.) । यागादिसाधन मन्तरा न
कोऽपि तत्र गन्तुं शक्नोतीति भावः । आम्नायते चेतत्— “स्वर्गं
एव तन्नोकं यजमानं गमयति”—इति (४, १, ४.) । एतच्च स्वर्जि-
गमिपूर्णां सौरलोकाद्यन्यतमे स्वर्गे प्रवेगसामर्थ्यापपादन मेवामि-
ष्टोमादिफलम्, तदुपदेय एवैतस्य प्रयोजनं सिद्ध मिति गम् ॥

अथेदं ऐतरेयालोचनं सुप्रसङ्गरन्तः किञ्चिद्वदामः । ऐतरेय
मात्मोचयितुं प्रसङ्गोरथाभिः प्रसङ्गतो बहव एव वेदिकविषयाः
समाश्लोचिताः । तदद्यात्तनममात्रविरुद्धा अपि लिखिताः

स्युः केचन, मानुषप्रकृतिश्चमविजृम्भिता अप्यवश्यम्भाविनः सम्पन्नाः स्युः केचन ; एवमादिषु 'विद्वांसो वै देवाः'—'सत्यसङ्गिता वै देवाः'—इत्यादिशुल्यर्थानुगता देवा एव भवन्तु नः शरणम् । इहोक्तेभ्योऽन्येऽपि सन्ति बहवः सत्यसिद्धान्ताः, तेष्वेते विशेषतोऽधिगतव्या वेदसत्त्वार्थजिज्ञासुभिर्यथा—

(१) यथा वेदे लृट्-लृङ्कारस्य प्रयोगो न तु व्यत्ययविशेषः, तथैव अतीतानागतवर्त्तमानकालबोधका लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट्ः प्रत्यया भवन्ति छान्दसाः, न च ते व्यत्ययत्वेन स्वीकार्याः । तथा च यत्र यत्र लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट् मन्वन्तमस्य प्रयोगः श्रुतः, तत्र सर्वत्रैव सार्वकालिकोऽर्थो बोध्यो भवति प्रायः । अत एव "व्यत्ययो बहुनम्"—इत्यादि (३. १. ८५) सूत्रजातं विदवतापि भगवता पाणिनिना सूत्रितम्—“छन्दसि लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट्ः”—इति (३. ४. ६.) । एवं च “यथापूर्वं मकल्पयत् (१०. १६०. १—३.)”—इत्येतस्य 'यथा-पूर्वम्' पूर्ववदेव 'मकल्पयत्' सदेव कल्पयतीत्येवार्थो मन्तव्यः । एवं हि यथा ह्यः मूर्यं उदेत्, यथा चाद्य उदेति, तथैव खय उदेत्यतीतिवत् सदेवैकरूपया सृष्टिक्रियया भवितुव्य-मिति तन्मन्त्राशयः । एवमेवैवमादिषु सर्वत्रैव लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट् सार्व-कालिकोऽर्थो वेदितव्यः ॥

(२) सृष्टिकथा तु ब्राह्मणग्रन्थेष्वेव बहुधा श्रुता । तत्सर्वं मेव कल्पनामूलकं किञ्चिद्विज्ञानत्रापकां तत्तत्प्रकरणगतोपदेशसाधकञ्च ; यथा पातञ्जले महाभाष्ये सन्ति बहव एव एकदेश्युक्तय-स्तथेति । अत एवोक्तं निरुक्तकारेः “बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति”—इति (७. ७. २.) । तदिदं मार्चाभ्यान्नाये विस्मृतमान्नातम् (१. १६४. ४.)—

“को ददर्श प्रथमं जायमानं मस्यन्वन्तं यदनस्त्रा विभर्त्ति ।
भूम्या असुरद्वगात्मा जस्त्रित् को विदांस सुपगात् प्रटु मेतत्”-इति ॥

(३) कलिरेवाद्यं युगं, द्वापरं द्वितीयं, त्रेता तृतीयं, कर्त
नाम चतुर्थम् । क्रमोवर्तितः सम्पद्यन्ते इमानि चत्वारि युगानि ।
तदत्र द्वापरत्रेतयोः द्वित्रिपदयोः क्रमच्युतिरपि मानम् । श्रुतश्चेद-
मत्रेवेतरेयके “कलिः शरानो भवति”-इत्यादि (१०२४) ।
अवनतिश्चापि एव मेव भवितव्या ; चक्रनेमिश्चमग्न्यावात् । तथा
च क्षतादिकपादावनतः काल उच्यते त्रेतेति, ततो द्विपादावनतो
द्वापरम्, ततस्त्रिपादावनत एव कलियुगं मिति । पुनरेकपादा-
द्युक्त्वा द्वापरादीनि युगानि भवन्तीत्येव मेव सदेवावर्त्तन्ते
युगानि । एषां चतुर्णां मेव युगानां सप्तदशकालपरिमाणं दशमहस्र
मित्येव । तत्र सहस्राब्दमितं कलियुगम्, द्विसहस्राब्दपरिमितं
द्वापरम्, त्रिसहस्राब्दमितं त्रेतानाम्, चतुःसहस्राब्दमितं क्षतयुग
मिति । तदेतदावर्गणिकाः समामन्ति (प. १. २१.)—

“शतं तेऽयुतं क्षयनान् द्वे युगे त्रीणि चत्वारि क्षयम् ।

इन्द्राङ्गो विश्वे देवान्तेऽनुमन्य ता मष्ट पीयसाणा.”-इति ।

मनुंक्ती मन्थ्यामन्थ्याङ्गावपि सहस्राब्दप्राप्तगतायेव । न द्विपट्टि
दण्डात्प्रकस्याहोरात्रस्य मन्थ्याकालः मन्थ्याङ्गकालो वा ततोऽति-
रिक्तः परिगच्छते । एवं मनुन्यामन्यानि कुम्भकभट्टाद्युक्त-देविकाब्द-
स्वीकारोऽपि न विचारमहः ; तत्र मयंयेव मानुषाब्दं मनुगृह्येव
विधिविधानप्रतीतिः, इह हि तथेव व्यवहारोपपत्तेयेति गम् ॥

शान्तिश्लोका ।
पं० १८१२ ।
इ० १८०५ ।

शावसय. श्रीधरप्रतगम्भा ।
(‘मानुषमो’, मानुषाण्येव)